

RIG-VEDA-SAMHITA

THE

SACRED HYMNS OF THE BRĀHMANS

;

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANĀKARYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

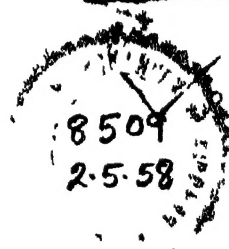
SECOND EDITION

VOLUME I

MANDALA I

RETROCONVERTED
B C & C L

5.2 = 2275
REFERENCE

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHARĀJAH OF VIJAYANAGARA

294
R-565

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890

[All rights reserved]

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HALL, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HIS MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Pasupati Ananda Bajapati Razi and Frederick Max Muller

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION	vii
PREFACE TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION	xxiv
PREFACE TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION	vi
PREFACE TO THE SECOND EDITION	i
VARIETAS LECTONIS	1 65
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA 1	928
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	924

PREFACE

TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION.

AFTER five years spent in the collection of materials for an edition of the Rig-veda and its Sanskrit commentary by Sāyaṇācārya, the first volume is now completed, comprising the first Aṣṭaka (Oḡdoad), and about the fourth part of the whole¹.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologist, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sāyaṇa's commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the Veda has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the Rig-veda by the late Dr. Rosen was interrupted by the early death of that highly-gifted scholar. It is owing to a concurrence of many fortunate circum-

¹ An introductory Memoir on the Veda is in the *Ancient Sanskrit Literature*, 1859; second edition, Press, and will be published separately. [This was 1860.] afterwards published under the title of 'History of

stances, and particularly to the kind encouragement and liberal assistance which I have received from various quarters, that these difficulties have been at length overcome. For several years I was able to advance but slowly, being entirely left to my own resources, and having but few leisure hours to bestow upon Vaidik studies. But the further I proceeded in my work, the more encouragement I received. Amongst those who took an active interest in it, I have to mention with sincere gratitude the names of Alexander von Humboldt and Professor E. Burnouf in France, and of Chevalier Bunsen and Professor H. H. Wilson in England. The final success, however, of this undertaking is owing to the well-known liberality of the Honourable the Court of Directors of the East-India Company, whose enlightened views on this subject cannot be better expressed than in their own words: 'The Court consider that the publication of so important and interesting a work as that to which your proposals refer, is in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects.'

This first edition, however, of the Rig-veda and its Sanskrit commentary is not intended for the general scholar, but only for those who make Sanskrit their special study, and for those among the natives of India who are still able to read their own Sacred Books in the language of the original. It would have been more agreeable to myself to have kept for my own use the materials which I had collected for the Vêda, (I allude especially to the Sanskrit commentary,) devoting all my time to their study, and communicating to the public the last results only of my researches. But I felt that I should perform a more useful work by at once making public those materials, without which no philological study of the Veda was possible.* A greater number of Sanskrit scholars will thus be enabled to contribute their share towards the elucidation of Vaidik antiquities, and we may now look forward to a more complete study of Vaidik literature than it is in the power of any single individual to bestow upon so comprehensive a subject, and to a better understanding of Vaidik language, religion, and mythology, than can be expected from a scholastic Indian commentator of the fourteenth century after Christ.

I determined therefore on publishing first a complete text of the Rig-veda-samhitâ, (the Samhitâ and the Pada texts,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the Mâdhaviya-vedârtha-prakâsa by Sâyanâkârya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of

the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Sāyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brāhmanas with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the commentaries or in the Prātisākhya. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Śākhās or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sāma and Yajur-vedas. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sāma, Yajur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature¹.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS. :—

I. Samhitā Text.

S 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford (Mill 147-150). It contains all the eight Ashtakas (Ogdoads) of the Rig-veda. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the

¹ The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sāma-veda-samhitā; Introduction,

p. lvii. 'Die Hymnen des Sāma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey,' Leipzig, F. A. Brockhaus, 1848.

last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyāya*, *Vargas* 14-28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashtaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashtakas* 3-7 are written by the same hand, about the year A.D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is everywhere carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashtaka* are written by the same person, who copied the second *Ashtaka*. The first and last *Ashtakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the *Pandit* employed by Dr. Mill.

S 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library (Mill 151-154). This also is a complete copy of all the eight *Ashtakas*. The first *Ashtaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated *Sāka* 1679 (A.D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated *Sāka* 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated *Sāka* 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12-37 in the seventh *Ashtaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashtaka* comprises 130 leaves, and is dated *Sāka* 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashtakas* 1-4; to the second, *Ashtakas* 5-7; to the third, the eighth *Ashtaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashtaka*.

S 3. The third manuscript belongs to Colebrooke's collection, deposited in the library of the East-India House, where it forms Nos. 129-132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sūtras* of *Āsvalāyana* and the first and second *Ashtakas*. The first *Ashtaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashtakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 131 contains *Ashtakas* 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 132 contains the *Sarvānukrama* and *Ashtakas* 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated *Samvat* 1802. The whole manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been *Somagopakāśinātha*.

II. Pada Text.

P 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library (Mill 155-158). It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated *Samvat* 1727, *Sāka* 1592 (A.D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated *Samvat* 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated *Samvat* 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated *Samvat* 1672 (A.D. 1616). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper¹. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated *Samvat* 1857, *Sāka* 1722 (A.D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part contains the seventh and eighth Ashtakas, written in A.D. 1615; next come Ashtakas 1-6, written in A.D. 1760; thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A.D. 1800; and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P 2. A complete copy of the *Rig-veda-samhitā*, bequeathed by John Taylor, M.D., to the Hon. Court of Directors of the East-India Company, and entered in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from *Sāka* 1736 to 1737: the name of the writer Rāmabhadda, called Sebenkara.

It was not necessary for an editor of the *Rig-veda* to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the *Rig-veda* which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and

¹ All that can be read is स्वस्ति संवत् १-७२ वर्षीय --- श्रीहृदय - नरवासव । स्व --- क्षातीयव्ययु-स्वस्ति ---. Even this has been traced over with ink, by which it became still more illegible. Afterwards another writer has given the date at which the accents were added, but there also we can only read संवत् १६— etc. To judge from the handwriting of the MS.

and from the fragmentary passages which are still legible, I conclude the MS. to have been written by Damodara-Sadāsiva, who generally signs himself श्रीवृद्धनागरवासव्यं आभ्यन्तरनागरक्षातीयव्ययु-व्योत्तमसुतसदाशिवेन (or इमोदरेष or इमोदरसदाशिवेन) लिखितं । He was still alive in *Samvat* 1706.

the same text¹. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Samhitā text with the Pada text, or a reference to the commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Samhitā text, the Pada text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Samhitā text, while the Pada text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Sāyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I. 37, 11. अययन्ति instead of आययन्ति²; I. 61, 14. भूम instead of भूमा³. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I. 116, 1 the Pada text has अर्मेगाय, while, according to Sāyana, the author of the Pada text (Sākaiya) must have read अर्मेङगाय. Rv. I. 61, 9. the Pada text ought to have, according to Sāyana, खऽराट्, but all the MSS have खऽराट्. Rv. I. 52, 10. रोदसी has no accent in the Samhitā and Pada texts, while Sāyana explains it as if it were a paroxytone⁴.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist⁵. They seldom occur, however, in more than one MS. in each instance.

¹ The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Samhitā, and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected with Vaidik literature, in *Jahrbucher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

- पदकानि प्रसङ्गादसः ॥

² अङ्गदसमत्वं पादकारिः कृतं ॥ [See now *Varietas Lectura* p. 29.] Cf. I. 84, 4. साङ्गे; I. 84, 6. the short ११ रथितर instead of रथीतर is called अय-

यहसमये अङ्गदसं प्रसङ्गं; while I. 11, 1. रथीतमं रथीनां is explained by रथशब्दादुत्पन्नस्यैव अङ्गदसं दीर्घत्वं । Of Pāṇini VIII. 2, 17, 2

⁴ Sāyana does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pāṇini. See, for instance, I. 61, 1, where he even admits of a खरञ्चितगीयः ॥

⁵ This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur,

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it¹. Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS. frequently give the double letters where they ought to stand, according to the

yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अहङ्गमावाच्यतिविधमाहा पदार्थहीनं लिखितं
मयाच ।

तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु
लिखितेषु ॥

'If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.'

मुनेरपि मतिर्बन्धो भीमस्त्रापि पराजयः ।

यदि मुखममुखं वा मह्यं दोषो न दीयतां ॥

'A Muni even may err; Bhîma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me.'

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि मुखममुखं वा मम दोषो न विद्यते ॥

'As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.'

मधपृष्ठकटिपीडः स्रज्जडुष्टिरधोमुखः ।

• कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपादयेत् ॥

'My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.' Others read यत्नमुष्टिः instead of स्रज्जडुष्टिः.

¹ Rv. I. 50, 6, for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in सुरज्यतं जर्णो जलु, the long a of जर्णो has been

added by a later hand in S 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth, p. 82.) Yet though S 3 is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older reading than Yaska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta XII. 22) with the long a. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S 3 dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunāsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in I 48, 14. सोमं जग्निः; I. 45, 1. यद्वा जादित्वं वत; I. 44, 1. देवं उषर्बुधः; I. 44, 4. देवं अज्जः; I. 44, 7. देवं इह; I. 47, 5. अर्णो अवतं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. I. 63, 1. महँ२५इह; I. 62, 12. कुमँ२५असि; I. 59, 6. अघन्वं२५अधूणीतः here also another hand has added the long vowel. Rv. I. 59, 1, again, we find अर्णँ३५उप instead of अर्णो उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. I. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation, before it can be used as an authority for particular passages.

laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like अविष्टि instead of अविष्टि etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group ष instead of ष¹, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form ष, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing². But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous, particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prâtisâkhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old grammarians, quoted in the Prâtisâkhyas, it will be possible to restore the whole Samhitâ of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Sâkhâ, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority³, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS.: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial a, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus, which is quite as clear to the eye without any such sign.

¹ Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are अघ, अङ्, and अघ. Cf. Benfey, *Sâma-veda*, p. xxxiv.

² ष may be meant for ष, in the same way as क is meant frequently for क. Bukka's name is spelt बुक्क and बुक्क; and in words like बुक्करी and बुक्करी it is

often difficult to say which form is meant; as words like बुक्कत also, where there can be no doubt as to the double k and its pronunciation, are written बुक्कत.

³ The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according

I have now to state the principles which I have followed in editing the commentary of Sāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of those works were already published, but others existed in MS. only, and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered, whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the commentary, which contains the original explanations of Mādḥava, as edited by Sāyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the commentator, and his whole way of

to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, इकोऽचर्यः, ऋवीसिऽचरिं, ऐऽचपरीषु, पुषिवीऽचतः;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call *pragrhya*, and which are never affected by a following vowel, like अवरयूऽचयातं, यमावर्धूऽचयुतिऽचनूधी, अक्षिऽचातुः. The same sign is put also after a vowel which has been modified

by the influence of one immediately following, as अक्षिऽचयतं, विषयऽचायतं, दुरोयऽचावः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽचनु, विद्यऽचाविनाति, कुर्मोऽचसिचत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the commentary, and, as Sayana says with regard to the first Adhyāya of his commentary, सुपयसावता सर्वं, योऽनुं श्रुतीति बुद्धिमान् 'he who has got through this, can understand the rest,' it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology, so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source.

But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mis-

takes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family-likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sâyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sâyana's works have been buried in the ground near Vidyânagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the commentary exactly such as it came from the hands of Sâyana.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India House, where it is entered under Nos. 2133-2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760¹, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents

¹ First Ashtaka

शक्ते विष्णुपदागरागकुमिति मासे नमस्त्रामिधि ।
पक्षे मेघकसंज्ञके मुनितिथौ वाचस्पतेर्वासरौ ॥
श्रीनारायणदीक्षितामुच्यमानदेतन्मुदा पुस्तकं ।
विश्वेश्वरपुरे स्वकीयलिखद्वयं श्रीशंकरप्रीतये ॥

This gives Saka 1673, or 1751 A. D.

Fourth Ashtaka

बाणकृष्णश्रोत्रियेण स्वरेः संशोभितो मुदा ।
मार्गमुक्तचयोदक्षा नंदानर्गिदुशाकके ॥

This gives Saka 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka : संवत् १८०६ = 1750 A. D.

Seventh Ashtaka : संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भीमवासरे लिखितमि
पुस्तकं श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामिन स्वायं
परार्थं च ॥ This gives 1753 A. D.

Eighth Ashtaka : संवत् १८१७ माघमासे कृष्णपक्षे
चथोदक्षां सोमवासरेऽयं संघः संपूर्यः । लिखितो
राधकृष्ण हरिण श्रीकाक्षां पुष्पाम् ॥ This gives
1761 A. D.

this first class of MSS. throughout the whole of the commentary, though in some of the later Ashtakas long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sāyana might still be possible. It is dated Samvat 1625¹ (1569 A.D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2 was copied: for although the omission of passages which stand in A 1 might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1 is a great loss for an edition of the commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shows the connection of this MS. with A 1 and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sāyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the commentary, and I had

¹ विद्याभारतचरिते श्री गुरुः ॥ संवत् १६२५ वर्षे श्रीवृद्धाचार्य पं०—सर्वदेवमुत्तमपुत्रोत्तमजिहितं ॥ शुभं
विष्णुदि ७ गुरी । सर्वदेव श्रीवृद्धाचार्यपुत्रोत्तमपुत्रोत्तमजिहितं ॥ शुभं
मन्त्र ॥ कलायां मृषात् ॥

no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brāhmins while studying the Veda, and which in later copies had been incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East India House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India House B₁, and that of Professor Burnouf B₂; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sāyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A or B; while others, which are partly omitted in A or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS. :—

C₁. A complete copy of the commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS. have been supplied in C₁ from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Aṣṭaka: all the C MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 [now 291] of my edition), with the words **हासीभारादि**, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A and B also, where the commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C₁ from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the com-

¹ Instead of दुःखपञ्चशदेतिरीषहःसुखिति खख्, वन्निति भावे वन्मत्तवः । निम्नादायुदात्तत्वं । वञ्जरी-
 Stryana ought to have written इय गरी । इयग्रीकृष्ण-
 ह्री गतिकारकोपपदादितुत्तरपदप्रकृतित्तरत्वं ॥

विधेरनित्वापुनमावः, while B and C read चावदानुशासनकानित्वापुनमावः. Sāyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A generally represents the more authentic reading, B and C being more liable to corrections. Rv. I. 102, 3, however, I have adopted the reading of B and C सप्तमा उद्देशः instead of विमतिराकारः (A 2), because, as A 1 coincides here with B and C, the reading of A 2 can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. I. 66, 6, A and C read समानं मार्गत्वमिति समदः संधामाः, while in B the grammatical fault, सन्धिः, has been corrected into एव. Though सन्धिः may have originated with Sāyana himself, I have of course adopted the reading of B.

I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the commentary in explaining the grammatical formation of भूमा, Rv. I. 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. I. 115, 5, where चमिचचे is explained, the MSS. have only चामिमुखीन, which explains merely the first part of चमिचचे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Aṣṭaka (Rv. I. 126, 7) where the omission of several letters is marked in the A as well as in the C MSS., and where the B MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do¹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. I. 99, 1, all the MSS. in explaining चरातीयतः read इति श्व उदात्तत्वं, thus making चरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति ऊच उदात्तत्वं². That श्व is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2 has इति -- उदात्तत्वं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which

¹ There is probably also a corruption in the words conjecture कश्चनार्थः, but this must remain uncertain till कश्चनार्थः which precede the lacuna. One might conjecture new MSS. can be procured.

² [Now found to be the reading of T.]

it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B or C as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another.

What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sāyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that anybody, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sāyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages which, though they belonged only to one class of MSS., B or C, yet seemed to be useful where they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sāyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very

¹ Rv. I 1, 1 (p. 44 [now 23]), the quotation तथा च पद्यति etc., on the change of ड into ऊ, belongs only to the B MSS. [see now *Ved. Lect.* to p. 23. l. 39], yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Roer, who had begun an edition of Sāyana's commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Samhitā of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1 4 Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vṛihadāraṇyaka, has left out this passage, either because B MSS. were not procurable at Calcutta, or

because he followed different principles of criticism in his edition. Again, Rv. I. 23 1, the explanation of तीव्रः occurs only in the C MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoram, that this passage could not come from the hands of Sāyana yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्रः were formed after Un. S. II 29, we should expect it to be a prooxytone; but it is formed by रक्, and not by रल्, in the same way as चक्षः and मद्रः, which are also oxytones. Dr. Roer gives the explanation of तीव्रः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Śāyana's commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Śāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference¹. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Bohtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vārttikas also I have followed Professor Bohtlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pāṇini in the first Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Bohtlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pāṇini and his commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

¹ I must mention here one expression of Śāyana's which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words आमन्त्रितश्च; the one (VI. 1, 198) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable, the other (VIII. 1, 19) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Śāyana calls the accent prescribed by the former rule which occurs in the sixth Aṣṭaka, वाङ्मिकायादुदात्तत्वं; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him आह्निको निघातः or आह्निकं सर्वानुदात्तत्वं;—

वाङ्मिका and आह्निक can therefore, as far as I can see, have no other meaning than 'occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka' yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vāgasaneyi-samhitā, p. 7. 1 6) quotes Pan VI 1, 198 as the reference to आमन्त्रितश्च, where the effect of this rule is distinctly said to be आह्निको निघातः. Śāyana uses also चानुर्वाकः in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini of Rv I. 84, 14, where the rule intended by the commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Two other collections of grammatical Sûtras which are quoted by Sâyana are the Unâdi-sûtras and the Phit-sûtras of Sântanākārya. Both of them form part of the Siddhānta-kaumudī, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pānini's Sûtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Bœhtlingk, but require, particularly the Unâdi-sûtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sûtras after Professor Bœhtlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhānta-kaumudī; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and commentaries of the Unâdi-sûtras¹.

A fourth grammatical work quoted by Sâyana is the Dhātupāṭha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sâyana's quotations with the help of Professor Westergaard's Radices. Sâyana has himself written a commentary on the Dhātupāṭha, before he wrote his commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his commentary², and which Professor Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sâyana for explaining the Veda is Yāska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sâyana's commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sâyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sâyana's quotations. For though, with the help of the Sarvānukramā, all the passages from the Veda which are explained by Yāska may be traced back to their places in the text by referring to the commentary on the Nirukta, where the Devatā and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yāska; still more so when only a few words out of Yāska's explanations are quoted by Sâyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned

¹ The MS. from which I have derived the greatest use is the Unâdivṛtti, by Uggvaladatta a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and commentaries. It frequently points out words and Sûtras as being of later origin, and as not occurring in old commentaries. In our printed editions some Sûtras are left out, others mixed with the commentary: some are incomplete, others incorrect, and the meaning and formation of words are frequently

mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes: but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pānini.

² Sâyana quotes his Dhātuvṛtti, Rv. I. 42, 7, I. 51, 8; I. 52, 1, etc.

friend Professor Roth in Germany. Professor Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sâyana, coincide with his edition. In some few places Sâyana's quotations from Yaska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sâyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sâyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sâyana's quotations from Kâtyâyana's Sarvânukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sâyana quotes from the Sarvânukrama certain rules on metric and other subjects contained in the Paribhâshâ, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kâtyâyana's Sarvânukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Sâyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremony is Âsvalâyana. There are twelve books of Śrauta-sûtras, and four books of Grhya-sûtras, none of them as yet published. Sâyana quotes these Sûtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sûtras to the Yagur-veda, the Sûtras of Âsvalâyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Sâyana's quotations in the MSS. of Âsvalâyana's Sûtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Sâyana's quotations from Âsvalâyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yagur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sâma-veda for the Udgâtri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the

Sûtras, and probably also of the Brâhmanas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-samhitâ are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Sâyana, who of course knew Âsvalâyana's Sûtras by heart, quotes these Sûtras whenever one of those verses occurs which Âsvalâyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Sâyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sûtras, to find their place in Âsvalâyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sûtra occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sâyana's quotations are to be found in Âsvalâyana's work. If, in the passages which Sâyana quotes from the Brâhmanas, he had restricted himself to the Brâhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sâyana takes his quotations promiscuously from all the Brâhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sama-veda, Yagur-veda, and Atharva-veda. I determined rather to give no references whatever for these Brâhmana passages than to do it incompletely¹. Besides there was the difficulty that these

¹ It is not only on account of the vastness of the Brâhmana literature that I found it impossible to verify every quotation but there are many Brâhmanas of which there are not even MSS to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Brâhmanas of the Sama-veda I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Professor Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sama-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Professor Benfey's and Mr. Colchbrooke's statements on the Brâhmana literature of the Sama-veda I owe it to Professor Benfey and to myself to make good my assertion. Sâyana, in his commentary on the Sâmavidhi-Brâhmana, says

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिभ्यः ।
 षड्विंशत्यं द्वितीयं ख्याततः सामविधिर्मन्वेत् ॥
 आर्वेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।
 संहितोपनिषद्ग्रन्थो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥
 तत्र महाषड्विंशत्यख्योर्षयोर्यथाधिकारिणां स्वर्गा-
 दिफलप्राप्तये एकाहाहीनसन्नातका महाकृतवः प्रति-
 पादिताः । अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणग्रन्थे
 etc

There are eight Brâhmanas, the Praudha is the first Brâhmana (this means the large Brâhmana, the Pâñhavimsa, not prodha as Dr. W. writes); the one called Shadvimsa or Shadvimsad-Brâhmana is the second; then follows the Sâmavidhi, then the Ârshheya-Brâhmana, the Devatâdhyâya-Brâhmana, and the Upanishad. These with the Samhitopaniṣad and the Vamṣa are called the eight books. In the great

Brāhmaṇas and Āraṇyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Brāhmaṇas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Brāhmaṇas, particularly as Śāyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Śāyana and the text as exhibited in the Brāhmaṇas, which can only be accounted for by the supposition that Śāyana used some Brāhmaṇas in a Sākhā different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mis-

Brāhmaṇas and the Śaṅkhya the principal sacrifices, the Ekāha, Ahina, and Sattva, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Brāhmaṇa called Śānavidhāna, other hymns will be enjoined, etc.' Thus, I hope, will be sufficient to vin-

dicate my assertion, for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print. [See now a letter of mine in the *Academy*, June 7, 1890, p. 390.]

takes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends

M. M.

Oxford, October 1849

PREFACE

TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sâyana's commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sâyana's commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries, and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the *Samhitā* and *Pada* texts of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of *Sāyana's* commentary. For the first *Ashtaka* I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *Varietas Lectionis* for the first *Ashtaka*; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the *Rig-veda*, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second *Ashtaka*, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second *Ashtaka*, to represent the A class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B class were the same as for the first *Ashtaka*; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the *Pandit* who parted with his old MS. (B 1) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second *Ashtaka* complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following *Ashtakas* seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first *Ashtaka*. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first *Ashtaka* was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for

a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second *Ashtaka* through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sāyana's commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first *Ashtaka* contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this *Ashtaka* the following date is given. ॥ संवत् १६ ज्येष्ठदि प च वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat 1624 or A.D. 1568. The fifth *Ashtaka* has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पूर्वमाष्टा पूर्वतर्षी गुरुवारे: । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat or 1567 A.D. In the seventh *Ashtaka*, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1566 and 1567. The oldest MS. which I had used before was that of the first *Ashtaka* at the National Library in Paris (A 1), which bears the date Samvat 1625 or 1569 A.D. Colebrooke's MS (A 2) was dated between 1747 and 1760 A.D.; and fragments of the commentary to the first *Ashtaka* at the Royal Library in Berlin (A 3) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1608 1609 A.D. As all the other MSS. of Sāyana's commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C, and may in fact be considered as the prototype of all the C MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second *Ashtaka* considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2). As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various readings over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an

authority not only for the C but also for the A class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A MSS. was frequently lost altogether. As to the C MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and that from it most, if not all, of the C MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3 came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C copies only. These are either accidental mistakes or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C's agree among themselves, but differ from the Benares C, this generally agrees with A. These C readings therefore, as they do not proceed from the Benares C, are in reality only later alterations of the original A text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C's, where they differ from the A's and the Benares C, I have inserted them in the *Varietas Lectionum*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (p. 445. l. 10 [now vol. ii. p. 19. l. 14]) Ca has **भेरका वा**; the same mistake occurs in A, while all the C's have the correct reading **भेरको वा**. It also happens, as has been shown in the preface to the first volume, that passages originally wanting in the C family have been supplied from other sources. In this manner C and A readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Sāyana's work. In later portions of the commentary some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C, in its

corrections with the A MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca, the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C MSS. have no longer any authority by themselves, but only as far as they agree with the original C before it was collated. The text of the A MSS. is supplied by Ca, where the A's are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca agree.

It might be asked, why, if the A MSS. agree with the corrected text of Ca the whole family of the A's should not rather be considered as branching off from Ca, after the general text of the C family was corrected as we find it in Ca, and why the alterations in Ca should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca, instead of being gleaned from a collation with an A MS.? On all important points the A MSS. agree with the corrected Ca; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A MSS. There are passages, however which make it impossible to entertain this supposition: Rv. II. 9, 3, for instance उदीरिष in Ca has been corrected into उदारिष. Here the C MSS. have उदीरिष because they were copied from Ca before it was corrected. But A also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A had been copied from Ca, where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A was copied from Ca, it would be necessary to point out passages where corrections in Ca had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C MSS. Alterations made by the original writer of Ca were mistaken by the late copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A MSS. Quite at the beginning of the second Ashṭaka, for instance (p. 1. l. 9 [now vol. p. 551. l. 7]), Ca reads ऋविद्यान्साद्वेति परिभाषया। The writer seeing that he had left out रि between वे ति, made a mark at the top of वे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote ऋवेति. A however has ऋवेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca had सूरिर्वदान्. This the original writer himself

corrected into **सूरिर्विद्वान्**, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of **ई**, and to draw a slight line between **र** and **इ**. The copyist of C mistook this for **सूरिर्वेद्वान्**, which henceforth became the reading of the C MSS. Indeed it looks very much like **सूरिर्वेद्वान्** in Ca. A however reads **सूरिर्विद्वान्**. Rv. I. 181, 8 (p. 366. l. 24 [now vol. i. p. 765. l. 18]) Ca had originally **जलरः प्रदानविशेषो वा**. Accordingly all the C's read **जलरः**. A however has **जलदः**, and from it the correction is made in Ca, where, subsequent to the taking of the first C copy, the **इ** was covered with yellow, and changed into **द**. **जलरः** is evidently an old mistake, because it occurs in B also. Rv. III. 1, 3 (p. 626. l. 14 [now vol. ii. p. 127. l. 28]) the C MSS. have **जनुषा जन्म मनुष्याणां**, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca, but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B, but from A, can be proved by the words **स्वत एव बंधुरिति यावत्**, which are not in B, but in A only. At the beginning of the third Ashṭaka (Rv. III. 7, 1) the invocation in Ca is simply **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीं वागीश** etc. It is the same in the C's. A 2 has **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यि नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश** etc. The B's have **श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश**; only B (Taylor) has a slight correction **श्रीगणेशाय** etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1 (p. 661. l. 7 [now vol. ii. p. 149. l. 5]) A 2 has **त प्र य आदः** while Ca and the C's have the right reading **तत्र प्र य आदः**. In the same verse (p. 662. l. 3 [now p. 149. l. 18]) A 2 has **श्रितिपृष्ठशब्दस्य**; Ca and the C's coincide in giving **श्रितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य**. Rv. III. 7, 2 (p. 663. l. 11 [now vol. ii. p. 150. l. 14]) Ca has **द्वितीयायां** instead of the more, primitive reading **द्वितीयैकवचनान्तस्य**, which is in A 2 and B. The C's have again **द्वितीयायां** like Ca. As no case of this kind can be made out against A, it is necessary to regard the corrections in Ca as collations from a MS. which was connected with the A class. How A and Ca came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A and Ca must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A and Ca are coordinate, not subordinate, though A stands higher than Ca. B also stands independent from A and Ca. The C MSS. on the contrary are subordinate to Ca, or, as in later portions of the commentary, to A, and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C MSS., particularly C 2 and C 5, contain large portions of the commentary which are taken from an A MS., they are of very little use for restoring the original text of A, except occasionally in the second Ashtaka where A 2 is

defective. Here C 5 (Wilson 74) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A, Ca, and the C's at the beginning of the second Ashṭaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In **कृतकथाः** (p. 1. l. 2 [now vol. i. p. 551. l. 3]) Ca had left out the Visarga, and it is wanting in the C's. It was afterwards added in Ca, above the line, **कृतकथाः**, and it stands above the line in A also. P. 1. l. 6 [now p. 551. l. 5] Ca had **वेया** instead of **वेया**. **वेया** became the reading of the C's, while in Ca it was altered into **वेया**, which is the reading of A. P. 1. l. 7 [now p. 551. l. 6] Ca had **शतनामाधि**, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into **शतर्चिनामाधि**. This correction was therefore adopted by the C's, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8 [now p. 551. l. 7] Ca had **अनुवाकि**; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C MSS. therefore read **अनुवाकि**; A has **अनुवाकि**. P. 1. l. 9 [now p. 551. l. 7] we read in Ca **पंचदशर्चि**. The C MSS. adopt this as **पंचदशर्चि**, while in Ca it is corrected into **पंचदशर्चि** as it stands in A. P. 1. l. 10 [now p. 551. l. 8] **देवा** in Ca was left out, and added on the margin. It is wanting in the C's. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 8] Ca had **प्र वो विश्वदेवं**. Here the copyist of the first C MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C's read **विश्वदेवं**, which is also in Ca, but as a correction. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 9] Ca had **अस्य विशेषो लिंगिकः**. Thus the C's have **अस्य विशेषो । लिंगिकः ।** Ca was afterwards corrected into **विशेषविनियोगो लिंगिकः**, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A however has the right reading. P. 1. l. 17 [now p. 551. l. 14] Ca had **पातनशीलं** which became the reading of the C's. In Ca it was altered into **पालनशीलं**, by putting १ over **न**, and २ over **त**, and covering part of **त** with yellow. A has distinctly **पालनशीलं**. Again (l. 18 [now 15]) after **ब्रह्माय**, **इत्** is left out in Ca, and added from A in the margin. It is wanting in the C's. Afterwards Ca had originally **तद्विभूतं दुरितं द्रवयिषि खं द्रावयिषि**. This was, not at all distinctly, corrected into **दुरितं वा तस्य द्रावयिषि**, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C's. After **भ्रामकाय** (l. 19 [now 15]), **देवाय** is left out in Ca and C, it was added in Ca from A. P. 2. l. 1 [now p. 551. l. 16], **इषुध्यान् शत्रू** Ca and C; **इषुध्या शत्रून्** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 3 [now p. 551. l. 17], **सह दिवो** Ca and C; **सह दिवो** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], **आवापुचिष्योर्मिषे** Ca. The **i** in **मिषे** is covered with yellow in Ca, so that one should expect **मिषे**, in the C's, instead of which they have the correct reading **मिषे**. On looking more closely, however,

we find that the i, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C's. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], चवीचि Ca and C; चवीचि Ca sec. man. and A. P. 2. l. 6 [now p. 551. l. 19], पति: Ca and C; पति: Ca sec. man. and A. Ibidem [now l. 20], विवात उवादि स: Ca; विवात उवादि स: C. The text of Ca is corrected into विवतेवा चीवादिवा स:, but in such a confused way, that the writer of A could hardly have got his correct text विवतेवा चीवादिवा स: from Ca. P. 2. l. 8 [now p. 551. l. 21], दिव ऊडिदं Ca and C; दिव: ऊडिदं Ca sec. man. and A. P. 2. l. 9 [now p. 551. l. 22], सीतिम्हादिवो Ca and C; सीतिम्हादिवो Ca and A; both sec. man. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], दधाति: कि: Ca. C; दधाति: कि: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], कस्त्ररेणां। तोदात्त: Ca. C; कस्त्ररेणां तोदात्त: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 23], उदोत्तलं Ca. C; उदात्तलं Ca sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *Varietas Lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MS. of Sāyana (Aa) which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *Varietas Lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyāya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sāyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ ॥ आषाढवदि ११ बुधे निषितं ॥ श्रीरक्षु ॥ ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ शिवमस्तु सर्वजगत परहृतिनिरता भवन्ति । मृतगणा दोषा मर्यातु नाशो तु सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca; Samvat 1624 or A. D. 1568. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13 (vol. iii p. 18 [now vol. ii. p. 351]) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa, but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness

of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4 (vol. iii. p. 35 [now vol. ii p. 360]). Here also the commentary on verse 4 had been left out in Aa, and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is continued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति । तिग्महेति तिग्माक्षीरणा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रचोद्गमार्थं उच्यते तो भवत् । शत्रुप्रति आ तनुज्वा । ज्वालासंधं विस्मारय । तक्षीजः संधिः क्षमिषान् शत्रून् व्योषतात् नितरां दह हे समिधान् स छांतः अतसं न । यथा मु न्कमनार्द्रम तंस काष्ठं द हसि तद्वत् उषता त । उष दाहे कोटि हे सुखोरिति तातकादेशः । धधि । दहे को टि वज्रं छंद सीति शपो नु क् हो उ रति उ त्वं मय्यायः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥	मिति हीं त्रिं यमा नापि यः पुमा न् नो ज्वाला मराति मा वप्रधानो नि र्देशः क्षारा तिलं प्राशयं चक्रे कुर्वते अरातिम दार्ण वा कुर्व ते तं पुमांसं जीवा व्यगमू तं धधि द ह । तथ ह
---	--

This is reproduced in Colebrooke's MS (A 2) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति ॥ तिग्महेति तिग्माक्षी - हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रचोद्गमार्थं उच्यते भवत् । शत्रुप्रति आ तनुज्वा ज्वालासंधं विस्मारय तक्षीजःसंधिः क्षमिषान् शत्रून् व्योषतात् नितरां दह हे समिधान् स"छांतः अतसं न । यथा मुन्कमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उषताता उष दाहे कोटि हेसुखोरिति तातकादेशः धधि । दहे कोटि वज्रं छंदसीति शपो नुक् हो उ रति उत्वं मय्यायः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

"त्रिमिति हींयमानापि यः पुमान् नो ज्वालमरातिं मावप्रधानि निर्देशः अरातिलं प्राशयं चक्रे कुर्वते तं पुमांसं जीवा व्यगमूतं धधि दंहा तथ ह"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by

one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pāli scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit, and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purāṇa and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Ravie, Foucaux, Roth, Goldstucker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him, and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment

of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

PREFACE

TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION.

IN laying before the public the third volume of my edition of the Rig-veda and its commentary by Sâyanâkârya, it gives me much pleasure to acknowledge the increasing interest which of late years has been evinced by the most eminent scholars in England, in India, and on the continent, with regard to these ancient remnants of the sacred poetry of the Brâhmins. Their importance for Sanskrit literature had been felt ever since Sir William Jones, Colebrooke, and F. Rosen informed us of their existence, and gave us the first specimens of their contents; and no one acquainted with the later literature of India, the epic poems, the law-books, the systems of philosophy, could fail to see that our knowledge of the historical growth of the Indian mind must remain incomplete until we had gained an insight into that period of literature which precedes Vyâsa and Valmiki, Manu and Gaimini, and to which the poets, the lawgivers, and philosophers of India point with common consent as the highest authority for their inspirations, their belief, and their institutions. Sanskrit literature without the Veda was like Greek literature without Homer, like Arabic literature without the Koran like English without Shakespear.

But as the study of Sanskrit owes its permanent interest chiefly to the fact that the ancient language of India has been proved to be most intimately connected with the classical languages of Europe, and that in it has been found the key to the most secret archives of the history of language in general, the Veda would never have engaged the serious attention of a large class of scholars, if this ancient literary relic had not been found to shed the most unexpected light on the darkest periods in the history of the most prominent

nations of antiquity. The religious traditions of the Persians or the Zoroastrians have been traced back to their source in the *Veda*. Many of the most obscure grammatical forms in the arrow-headed inscriptions of Darius and Xerxes have been deciphered by means of the *Veda*. The mythology of Greece and Italy, nay of Germany and Iceland, has suddenly assumed a new aspect and an intelligible expression by being confronted with the poetical language of the *Veda*. Even civil institutions, local customs, and proverbial expressions, which we meet with in the later history of the Aryan nations, have received an unexpected explanation in the simple poetry of the *Veda*. In this manner the *Veda*, though not yet known in its completeness, has assumed an importance which no other literary production of India could ever have claimed; and we may rest convinced, that as long as man cherishes the records of his family, in the widest sense of the word, these simple songs will maintain their place among the most valued annals of ancient history. There is one class of readers that may have been disappointed -- men who study ancient literature less on account of its historical than its poetical value. Those who expected in the *Veda*, strains like the elaborate odes of Pindar, or the vague and misty exhalations of Ossian, will have found but very little answering their expectations. But the true historian values facts, ancient and genuine; and a corroded copper As of the Roman republic is of greater value to him than an imperial gold medal of the most exquisite workmanship. What Schelling says with regard to the deities of the later Hindu pantheon, such as they are represented to us in the Mahâbhârata, the poems of Kâlidâsa, and the Purânas, applies to all facts of history: 'Hideous or not, they stand before us, and so require a rational explanation'.¹

But it has been a still greater pleasure to me, while engaged for so many years in preparing a critical edition, not only of the text of the Rig-veda, but also of its commentary by Sâyanâkârya, to observe how the conviction seems to be growing more and more general, that without this commentary an accurate and scholarlike knowledge of the *Veda* could never have been obtained. There was at first much controversy as to the value of Sâyana, and as to the necessity of an edition, and particularly of a critical edition, of his commentary. Now it seemed to me, that his strong and his weak points must have been so apparent to all who entered honestly into the study of Sâyana, that I hardly thought it incumbent on me to defend him against his enemies, or to save him from his friends. For though we all admired the quick perception and the brilliant

¹ Schelling's *Philosophy of Mythology*, p. 24.

divination displayed by some distinguished scholars in their attempts to guess the meaning of these ancient hymns without the help of that tradition which Sāyana embodied in his commentary—and though a work like that of the late M. Langlois, who actually published a complete translation of the Veda at a time when most scholars were content with deciphering a few lines, will always excite our admiration by the boldness, the perseverance, and the undoubted ingenuity which it displays—yet before the tribunal of a more severe scholarship such works could not be approved; and it begins to be recognised that the errors which they propagated have proved so mischievous as to outweigh the many right guesses which no doubt they contained.

It would have been equally wrong, however, to consider Sāyana's commentary as an infallible authority with regard to the interpretation of the Veda. Sāyana gives the traditional, but not the original, sense of the Vaidik hymns. These hymns—originally popular songs, short prayers and thanksgivings, sometimes true, genuine, and even sublime, but frequently childish vulgar, and obscure—were invested by the Brāhmanas with the character of an inspired revelation, and made the basis of a complete system of dogmatic theology. If therefore we wish to know how the Brāhmanas, from the time of the composition of the first Brāhmaṇa to the present day, understood and interpreted the hymns of their ancient Rishis, we ought to translate them in strict accordance with Sāyana's gloss. This is the object which Professor Wilson has always kept in view in his translation of the Veda; and for the history of religion, which in India, as elsewhere, represents the gradual corruption of simple truth into hierarchical dogmatism and philosophical hallucination, his work will always remain the most trustworthy guide. Nor could it be said, that the tradition of the Brāhmanas, which Sāyana embodied in his work, after the lapse of at least three thousand years, had changed the character of the whole of the Rig-veda. By far the greater part of these hymns is so simple and straightforward, that there can be no doubt that their original meaning was exactly the same as their traditional interpretation. But no religion, no poetry, no law, no language, can resist the wear and tear of thirty centuries; and in the Veda, as in other works, handed down to us from a very remote antiquity, the sharp edges of primitive thought, the delicate features of a young language, the fresh hue of unconscious poetry have been washed away by the successive waves of what we call *tradition* whether we look upon it as a principle of growth or decay. To restore the primitive outlines of the Vaidik period of thought will be a work of great

difficulty. ¹ We may collect all the passages where an obscure word occurs, we may compare them and look for a meaning which would be appropriate to all; but the difficulty lies in finding a sense which we can appropriate and transfer by analogy into our own language and thought. We must be able to translate our feelings and ideas into their language at the same time that we translate their poems and prayers into our own. We must not despair even where their words seem meaningless and their ideas barren or wild. What seems at first childish may at a happier moment disclose a sublime simplicity, and even in helpless expressions we may recognise aspirations after some high and noble idea. When the scholar has done his work, the poet and philosopher must take it up and finish it. Let the scholar collect, collate, sift, and reject—let him say what is possible or not according to the laws of the Vaidik language—let him study the commentaries, the Sûtras, the Brâhmanas, and even later works, in order to exhaust all the sources from which information can be derived. He must not despise the tradition of the Brâhmanas, even where their misconceptions and the causes of their misconceptions are palpable. To know what a passage cannot mean is frequently the key to its real meaning; and whatever reasons may be pleaded for declining a careful perusal of the traditional interpretations of Yâska or Sâyana, they can all be traced back to an ill-concealed “argumentum paupertatis.” Not a corner in the Brâhmanas, the Sûtras, Yâska, and Sâyana should be left unexplored before we venture to propose a rendering of our own. Sâyana, though the most modern, is on the whole the most sober interpreter. Most of his etymological absurdities must be placed to Yâska’s account, and the optional renderings which he allows for metaphysical, theological, or ceremonial purposes, are mostly due to his regard for the Brâhmanas. These Brâhmanas, though nearest in time to the hymns of the Rig-veda, indulge in the most frivolous and ill-judged interpretations. When the ancient Rishi exclaims with a troubled heart, “Who is the greatest of the gods? Who shall first be praised by our songs?”—the author of the Brâhmana sees in the interrogative pronoun “Who” some divine name, a place is allotted in the sacrificial invocations to a god “Who,” and hymns addressed to him are called “Whoish” hymns. To make such misunderstandings possible, we must assume a considerable interval between the composition of the hymns and the Brâhmanas. As the authors of the Brâhmanas were blinded by theology, the authors of the still later Niruktas were deceived by etymological fictions, and

¹ See the Author’s Essay on the Veda and Zendavesta, p. 13.

both ~~convinced~~ to mislead by their authority later and more sensible commentators, such as Sâyana. Where Sâyana has no authority to mislead him, his commentary is at all events rational; but still his scholastic notions would never allow him to accept the free interpretation which a comparative study of these venerable documents forces upon the unprejudiced scholar. We must therefore discover ourselves the real vestiges of these ancient poets; and if we follow them cautiously, we shall find that with some effort we are still able to walk in their footsteps. We shall feel that we are brought face to face and mind to mind with men yet intelligible to us, after we have freed ourselves from our modern conceits. We shall not succeed always: words, verses, nay, whole hymns in the Rig-veda, will and must remain to us a dead letter. But where we can inspire those early relics of thought and devotion with new life, we shall have before us more real antiquity than in all the inscriptions of Egypt or Nineveh; not only old names and dates and kingdoms and battles, but old thoughts, old hopes, old faith, and old errors, the old "Man" altogether—old now, but then young and fresh, and simple and real in his prayers and in his praises.'

How the Veda should be interpreted, and how Sâyana's commentary should be made use of for that purpose has lately been shown in a work by M. Ad. Regnier, '*Etude sur l'idiome des Védas et les origines de la Langue Sanscrite, Première Partie. Paris 1855.*' I may be allowed to quote from this excellent essay the following passage, which lays down with fairness and exactness the principles which ought to be followed by every student of the Veda. 'Je joins au texte de l'hymne celui du commentaire de Sâyana Âchârya, que je suivrai, dans son interprétation, partout où il me semblera que la logique et la grammaire le permettent, toutes les fois que j'adopterai un autre avis que le sien, j'en donnerai les raisons d'abord pour bien établir le sens, parce que, dans une matière souvent aussi obscure, il faut toujours savoir d'abord l'avis des Indiens eux-mêmes; puis, parce que ces scolies nous donneront l'occasion de faire connaissance avec quelques-unes des habitudes les plus ordinaires d'interprétation des glossateurs. Tous ceux qui ont eu le bonheur de suivre le cours de M. Eugène Burnouf savent quelle importance il attachait à l'explication des commentaires. Le meilleur moyen, selon lui, d'assurer et de hâter les progrès et de se rompre aux difficultés de la langue, c'était de se familiariser de bonne heure avec la méthode et le style des grammairiens, style souvent très-abstrait et où les procédés d'expression synthétique sont poussés fréquemment à l'excès.'

Even if the author had not paid this tribute to the memory of E. Burnouf,

the accuracy and painstaking minuteness of his work would have shown that he belonged to Burnouf's school; and it is pleasing to see how the spirit of that eminent scholar seems still to be alive in that brilliant senate of learning of which he once formed so illustrious a member, when we read that the French Academy has proposed as one of its last prizes,—

‘Un commentaire particulièrement exégétique et grammatical, soit sur une partie suivie, soit sur un choix d’hymnes du Rig-véda, où l’on aura soin d’exposer toujours et de discuter, s’il y a lieu, même quand on ne l’adoptera pas, l’opinion du commentateur Sâyana Âchârya.’

Such a prize, while it gives a sanction to my work, for which I cannot sufficiently express my gratitude, will, it is to be hoped, act as an encouragement, and bring some of our young Sanskrit scholars toward that line of study which Burnouf pointed out to all of his pupils as the most sure to lead to real and lasting results.

After what has been stated in the prefaces to the first and second volumes, I have little to add with regard to the MSS. which I used for the third volume. There is one notice which I lately received from the Rev. Dr. Stevenson, the distinguished editor and translator of the Sâma-veda, and which I subjoin here in confirmation of my views on the local origin of the three families of the MSS. of Sâyana's commentary.

‘As I see you have formed a particular family of the two MSS. B 1 and B 2, I may as well mention to you all I have learnt of their history. B 1 was procured at Puna from a Wakil, who procured it from the family of the Guru of the late Peshwah; at least, so he said; and, as the family was poor, and no one else likely to have such a work, there is no reason to discredit his story. It is, as you will see, written by two different scribes, the greater part in what we at Bombay call Kâyasthi npi, the handwriting of Kâyasths from the province of Guzerat. The letters in this portion are very deep. The rest is written by a Deccanî Brâhman in what we call the Dakshanî lipi, and not so deep as the other. This difference is discernible even in the Cave inscriptions in the old character.

‘B 2 was copied for M. Burnouf from that MS. by a Puna Brâhman, whom I got to transcribe it for him.

‘I have also an imperfect copy of another MS. of the Bhâshya. The whole of the seventh Ashtaka is wanting, and I have only two Adhyâyas of the eighth. If you would like to see them, I shall be happy to send them; and indeed the whole MS. is at your service. There is a complete copy of the Bhâshya of the Rig-veda Samhitâ in the library of the R. A. Society, Bombay branch. The first

Ashtaka is copied from B 1, and would be of no use to you; but the rest was taken, I am told, at Mr. Elphinstone's expense, or at that of the Bombay government, and deposited in the library, from a copy belonging to Dr. Taylor, which was carried to England, as I understood, to be deposited in the library of the India House. As, however, you take no notice of such a work there¹, I must have been under a mistake about that.* However, there is no mistake about Dr. Taylor's having had such a work, and the Bombay copy having been taken, sometime about 1820, from it, with the exception of the first *Ashtaka*, which was omitted, why I cannot say. The imperfect copy I have is partly taken from this, and partly made up of portions of a MS. received from the Wakil.'

Another communication on the MSS. of *Sāyana's* commentary was kindly sent to me by my learned friend Mr. Fitz-Edward Hall, while yet at Benares. I had applied to him for help with regard to some extremely difficult passages in the fifth *Ashtaka*, and in the hope that some more fragments of the MS. mentioned in my preface to the second volume, p. xii [above, p. xxxvi], might still be discovered in India. He wrote to me, Benares, Jan. 15. 1855:

'I was much afraid that I should have to send off this letter without being able to furnish you with the means of perhaps supplying the lacunae you have encountered in the fifth *Ashtaka*. In fact, but a few hours have elapsed since I was able to put together the extracts from MS. β , which I enclose. We have in the College library but one MS. of *Sāyana's* commentary on the R.V. It was copied in the *Samvat* year 1851, and is, as you will see under the heading of MS. α , of little value. Notwithstanding repeated enquiries, I was unable to get sight of any other MS. until β was brought to me yesterday. This MS. is without date of transcription, and has no external indications of any antiquity. I think the passages from it, which I now send, fully justify me in ordering a copy to be made forthwith of the whole of the fifth *Ashtaka*². If you request it, I will have the remainder of the MS. copied; but, as there is a possibility that its character will differ in different *Ōgloada*s, you had better send some test-passages by which to decide its value in the subsequent *Ashtakas*.

• 'As for the sheet which I send you, it has reference to the last passage or

Dr. Taylor's copy was not mentioned in the preface to the first volume, because it only begins with the third *Ashtaka*. It will be seen from my preface to the second volume, which Dr. Stevenson had not received, that I recognised this MS. as one

of the B class, though, particularly in the later books, it has peculiar readings, and is sometimes evidently an abbreviation of the original text of the B MSS.

² This copy has since been received. It begins with the third *Adhyāya* of the fifth *Ashtaka*.

passages noted in the paper you sent. I was not sure what it was you required. Accordingly, if I have erred, it has been on the right side. The first copy was made from α , which I afterwards changed by interlineations and erasures to correspond to β . I shall be happy if I hear that I have been the instrument of rescuing your work from even a single imperfection.

'Are you acquainted with an abridgement of Sâyana's commentary by Mudgala? The grammatical explanations are omitted altogether, and the remainder of the comment so abridged that the whole takes up about a fourth part the space of the original. Our copy professes to be taken in the Samvat year 147-. The last figure is unsupplied. Strange to say, it does not break off in the fourth Adhyâya of the first Ashtaka, where all your MSS. of the A and B classes terminate; but it runs on to the words निचमहरत्, p 538. l. 5 [now p. 294. l. 8]. Afterwards there occurs the same appearance of supplia by a later hand, to which you call attention; a peculiarity which I observed also in the MS. β . If this epitome may be trusted, the mutilated passage at the bottom of page 969 [now p 542. l. 3] should run thus. युवं युवां यत्किचनान्नम निरतंसतम् ।¹

'Did you ever hear of a Rig-bhâshya by Râvana? Sûrya Panîit, in his Paramârtha-prabhâ, a commentary on the Bhagavadgîtâ, professes to have seen it. I am also told, that a commentary by Râvana on one of the Sâkhâs of the Yagur-veda is still extant.

¹ This MS has since been sent to the library of the East-India House. It contains Ashtakis I, II, and III, and the last three Adhyâyas of Ashtaka IV. Some fragments of the first and seventh Ashtakas were presented to me by Mr Fitz-Edward Hall. I subjoin the beginning of the first Ashtaka so far as it is legible, and without attempting to correct all mistakes.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीं सद्धिदानंदमुपाय निष्ठाया विमलाय च ।
प्रत्यक्षितनरूपाय जगद्गुपाय ते नमः ॥
गणेशाय नमस्तुभ्यं निर्विघ्नकराय च ।
सरस्वती नमस्तुभ्यं ज्ञानबोधे क्षिरा भव ॥
आख्योक्त्य पूर्वभाष्यं च बहुचक्षु संमतः (संमततः?) ।
गहनं मन्त्रमणि सुबोधिन समुद्रतः ॥
नवनीतं यथा श्रीरात्रिकतायाश्च कांचनं ।
तथा समुद्रतः सारं प्राणिनां बोधसिद्धये ॥
मीनप्रगोत्रेण च मुद्रकेन ह्यात्मानुभूतिन सुसंस्कृतेन ।
यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्रतः सारमिमं वरिष्ठं ॥
वेदार्थहीनस्य भारवाहकत्वं वेदांनि निवृत्ति उक्तं ।

आख्योक्त्यं न विज्ञां योऽर्थज्ञं वेदमधीत्य वेदार्थो
ज्ञातव्यः । तदुक्तं श्रीतत्त्वार्थकर्म कर्तव्यं फलत्यागकृतेन
स्वशास्त्रोक्तकर्मणा चित्तमुद्धिर्मेविष्यति । चित्तमुद्धा
ह्यात्मज्ञानं भविष्यति । तस्मात्कारंसाद्वेदार्थज्ञान-
मवश्यं साधितव्यं ॥ अग्निदस्तावनायनी सांख्यायनी
शाकटा वाष्कटा मांडूका चेति पंच शाखाः । तत्र
शाकटसंहितायां दश मंडलानि । तत्र प्रथमे मंडले
चतुर्विंशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके श्रीसि सूक्तानि ।
देवताहंर्दशीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तत्र
अभिमीळ इति नवर्थं प्रथमं सूक्तं । विज्ञानमिषपुत्रो
मधुकंदनामकः अग्निः । गाथयं आपियं ॥ श्रीं नमः
श्रीगणपतये ॥ श्रीं अभिमीळ इति । अपिं देवं ईळे
सीमि । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं यज्ञस्य संब-
धिनि पूर्वमग्नि आहवनीयकूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं ।
देवं दायादिगुणयुक्तं होतारं अत्वित्वं । देवानां यज्ञेषु
होतृनामकः अत्वित्वं अपिरेव । पुनः कीदृशं । रत्न-
धातमं । धानफलक्याणां रत्नानामतिशयेन धार-
यितारं ॥

'I have failed entirely in all attempts to trace the history of the MS. of Sāyana, of which I sent you some fragments. But I have since procured a fragment of the eighth Ashtaka, very like it in outward appearance.'

In another letter, dated Ajmere, 24th May, 1856, the same distinguished scholar wrote to me :

'It must be perplexing to be obliged to illuminate Sāyana's text with stars I am not going to say that the publication of this work was undertaken prematurely : but I am pretty well assured, from what I have observed, that there still lie hidden, in the libraries of rigid Brāhmans, scores of hereditary copies of this commentary ; and it is scarcely unreasonable to suppose that, if procurable, they might supply your lacunae.'

There is one more MS. which ought to be mentioned here. It belongs to the library of the East-India House (No. 2612), and bears the title ऋग्वेदभाष्यपट्टाष्टकसंग्रहः. It is, however, not the sixth, but the fifth Ashtaka of the Rig-veda. As it bears the date संवत् १६६४, it might have been expected to yield some help towards the restoration of Sāyana's text ; but on closer inspection it turned out an exact and literal reproduction of my own MS. Ca.

When I began this edition, I thought the whole of it would be completed in three or four volumes, and I now find that the first three volumes contain hardly more than half of the whole work. I must confess that I could have wished that the ancient poets of the Veda and their Indian commentators had been less diffuse ; for though I believe that no edition of any author in Sanskrit or any other language, for which manuscripts had first to be copied, others to be collated, innumerable references to be verified, and an index to be made of every word, has ever been brought out so rapidly as this edition of the Rig-veda, yet I feel that ten years of my life are gone, and I know not whether I shall have sufficient time left to finish a work which I once undertook perhaps with too much confidence. Yet even if I should not see the completion of this work, I should not be sorry for the time that I have spent on it : and nothing will ever induce me to change the principles which I have hitherto followed, and to give a hasty copy of a MS., instead of a critical edition of the text and commentary of the Rig-veda. I have had again for this volume the valuable assistance of my learned friend Dr. Aufrecht, and I sincerely regret that I shall no longer enjoy this advantage, as much of the correctness and accuracy of the last volumes was due to his conscientious cooperation, joined to the kind assistance which I have never failed to receive from my honoured friend Professor H. H. Wilson.

I have to express my deep obligation to the Court of Directors of the Honour-

I   PREFACE TO THE THIRD VOLUME, FIRST EDITION.

able the East-India Company, under the chairmanship of Colonel Sykes, and to the Board of Control, under the presidency of the Right Honourable Vernon Smith, for having sanctioned the continuation of this work, and granted funds necessary for its completion--an act of enlightened liberality, which will be applauded by all persons interested in the history of India and in the history of mankind, and by which one of the most important monuments of antiquity will be rescued from oblivion and restored in its integrity

M M.

OXFORD June 5, 1856

PREFACE

TO THE SECOND EDITION

THE princely and truly patriotic liberality of His Highness the Mahārājā of Vijayanagara has enabled me to take up once more in the evening of my life that work which has occupied me during my youth and during my advancing years.

I had hardly left the University when the conviction forced itself upon me that, without a knowledge of the Veda, all our study of Sanskrit literature would lack its solid foundation. I therefore determined to devote my life to an edition of the R̥g-veda with its Sanskrit commentary by Sāyanācārya, a task which at that time seemed certainly far beyond my powers, but which nevertheless, with the assistance of many kind friends, I have been allowed to bring to its completion within the space of twenty four years, 1849-1873. Why the completion of this work should have required so many years, no one acquainted with its difficulties and with the difficulties of a scholar's struggles in early life, will be at a loss to understand. I myself have often grudged the time which I had to devote to this self-imposed task. But I felt convinced that the work had to be done, I was encouraged by all the most eminent Sanskrit scholars of the time to persevere in it, and I may say it now without conceit, I have been fully rewarded by the results which it has produced. Not only have the Vedic studies in Europe during the last forty years opened before our eyes a completely new period in the history of language, mythology, and religion but among scholars in India also a new interest in the ancient literature of their country has sprung up, and much good work has been done by them, if not exactly in the spirit of European scholarship, yet with some most important practical results to themselves and their fellow-countrymen.

It is this newly awakened and constantly spreading interest in Vedic literature in India which has necessitated a new edition of the R̥g-veda and its commentary by Sāyanācārya. Whatever the opinion of European

scholars may be as to the real value of Śāyana's commentary, native students naturally turn first to a native commentary, before venturing on an independent critical study of their ancient sacred texts. During the last ten years constant applications arrived from India for copies of my edition of the Rig-veda, but the first, the second, soon also the third and fourth volumes were sold out, and the six volumes together had to be bought at a price double of that at which they had been originally published.

Overwhelmed as I was with other and to me far more attractive work, I felt no desire whatever to undertake a new edition of these enormous volumes. But when I was told again and again by my Indian friends that the scarcity of copies seriously interfered in many parts of India with the newly re-awakened study of the Veda, I felt that I ought not to shrink from a work to which they evidently thought that I was in honour pledged. I therefore expressed to the Secretary of State for India my readiness to undertake a revised edition, giving my time and labour gratuitously, provided that the expense of printing were undertaken by the Indian Government. I did not imagine that in making such an offer I could be supposed to be asking for a favour. Grateful as I have always felt for the enlightened liberality of the Court of the Directors of the late East-India Company, I may be permitted to point out that they and their successors have received a very fair return for the outlay on the first edition, in the shape of 500 copies, representing a value of £7,500, which were either distributed by them as valued presents, or actually sold in the market. The Members of the India Council, however, took a different view from that taken by their predecessors, the Directors of the old East-India Company. While the Directors on the advice of the greatest Sanskrit scholar of the time, Professor H. H. Wilson, their illustrious Librarian, declared that 'the publication of so important and interesting a work as the *Editio princeps* of the Rig-veda was in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects,' the literary Committee of the India Council, acting on somewhat different advice, declined my offer of publishing a new edition of the Rig-veda, though a strong desire for it had been expressed by scholars both in India and Europe, and though my gratuitous services were placed at their disposal.

No one felt more relieved by this decision than myself, but others took a different view, and in India particularly the motives, real or imaginary, of this refusal were canvassed very freely. Being asked by several of my Indian cor-

respondents whether I would allow my edition to be reprinted in India, I replied that I should gladly give my permission to a duly qualified native scholar, but that it would be a pity to simply reprint it, without incorporating the numerous corrections and additions which I had made in the course of the last thirty years, partly by availing myself of the criticisms of European and native scholars, partly by a collation of new and important MSS. which were not accessible to me when I published the original edition.

After several more or less feasible plans had been suggested, I received a letter from His Highness the Mahārājah of Vijayanagara, offering to defray the whole expense of a new edition, if I were still willing to undertake the labour of revising the text. 'Your study of the literature of India and its people,' the Mahārājah wrote, 'has decidedly established a great claim on all Hindus to help you to the best of their abilities in any undertaking, much more in one of such literary and religious importance to ourselves.'

After this generous offer from one of the most enlightened and distinguished Princes of India—the Mahārājah was a Member of the Legislative Council of the Governor of Madras during the Governorship of Sir Mountstuart E. Grant Duff, and is now a Member of the Viceregal Legislative Council—I could hesitate no longer. I gave up some other work which I had contemplated, and was fortunate enough to secure the assistance of an excellent young Sanskrit scholar, Dr Winternitz, a pupil of Professor Buhler of Vienna. After the necessary preparations had been completed, we began our work in the spring of 1888.

In order not to delay the actual printing, I began the new edition with the second *M ulāla*. The first *Mandala* was the one which required the most careful critical revision. I was myself a novice in this field of scholarship, when I published it in 1849. Many of the books quoted by Sayana and supposed to be generally known to his readers, were accessible at that time in MSS. only, but have since been published, and had therefore to be carefully re-examined. New MSS. also of Sayana's commentary, and some of them far more valuable than those which I possessed forty years ago, have been lent me for this new edition.

* In the main, this new edition is an exact reproduction of the original edition, which, therefore, for all practical purposes, will not be superseded by the new one. But there are in every text difficult or doubtful readings, of interest to the scholar only, and these have all been carefully reconsidered with the help of the new material now at our disposal. Dr. Winternitz has, I believe, most conscientiously verified all the quotations occurring in the first edition, and has added

many references to texts published since. References to the Vārttikas have now been given according to Professor Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. Bohtlingk's new edition of Pāṇini's Sūtras has proved very useful, likewise the new edition of the Nirukta by Paṇḍit Satyavrata Sāmasrami. Dr. Winternitz, as well as another young and very promising scholar, Mr. Strong, has collated for me and recollated several MSS.,⁴ has removed old misprints, and has done all that could be done to guard against the creeping in of new ones. He has also been of great help to me in determining the adoption of new readings resting on the authority of new MSS., or recommended by other scholars who have devoted their attention to the study of Sāyana's commentary. In all this work he has proved himself a pupil worthy of his teacher, Professor Buhler, conscientious, accurate, yet not pedantic, and has earned the gratitude of all scholars who in future will use this new edition in pursuit of their Vedic studies.

The MSS. of Sāyana remain divided into three families, as I described them in my various prefaces to the first edition. The three presuppose one common source, a *Codex archetypus*, though we are not always able to restore its text with perfect certainty. There is no reason, however, why this *Codex archetypus* should not still be recovered, but all my inquiries, even in the monastery of Sringeri, of which Sāyana was once an inmate, have hitherto been in vain.

For this new edition several MSS. have been collated, or recollated, or consulted for all difficult passages.

Two Grantha MSS. (G) belonging to the Royal Asiatic Society, the one containing hymns 1 to 19, the other hymns 122 to 165, of the first Mandala, have been collated, as well as a Tulu MS. (T), belonging to the same Society, which extends from l. 75 to the end of the first Ashtaka. It has been impossible, hitherto, to gain access to any other Grantha or Tulu MSS.

My own MS. (Ca), which had not reached me when I began to publish my first edition, has been collated for Ashtaka I by Mr. Strong. In all cases where various readings from Ca are given, they have been verified by Dr. Winternitz.

The Berlin MS. (A 3) of the first Ashtaka (see above, pp. vii, xix) has been collated from the beginning to l. 76. For the rest of the Ashtaka it has always been referred to for critical passages. I have to express my sincere thanks to Dr. Wilmanns, the Chief Librarian of the Royal Library of Berlin, for having allowed me the use of this valuable MS. at Oxford, more particularly at a time when it had been resolved not to lend any MSS. to members of our University.

The MSS. A 2 and B 1 have likewise been consulted whenever they are quoted in the *Varietas Lectionis*.

M 1, for the first Ashtaka, represents the MSS. on which the *Editio princeps* was based. Since A 2 and B are included in these MSS., they have been mentioned only in such cases where they differ from M 1. In all the cases, therefore, where no reading of A 2 or B is mentioned, it must be understood that they agree with M 1. Thus, e.g. 'p. 1. l. 25. एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G,' means that A 2 and B also have एतदुच्यते. Or, 'p. 1. l. 20. चधीयते M 1. A 3. Ca. चमिधीयते G. B,' shows that A 2 also reads चधीयते. And again, 'p. 16. l. 9. तत्तन्मन्त्रं A 2. A 3. G. तच्च मन्त्रं M 1. Ca,' means that B also reads तच्च मन्त्रं, etc.

The chief MSS. used for the first edition were—

A 2 and A 1. Of A 3 only short notes and extracts had been made.

B 1 and B 2.

C 1. C 1b. C 2. C 3. C 4. C 5. C 6

I was not able to print the *Varietas Lectionum* for the first Ashtaka, and as I used the copy which contained my collations as manuscript for printing, I found that I only possessed the collations of A 1 from the beginning to hymn 33, 5, and those of C 1 from the beginning to hymn 61. These have been used for the new edition, but as in the mean time I had received several important MSS., I did not think it necessary to have A 1 and C 1 recollated. Their place has been taken by A 2. A 3. B 1. Ca. G and T, and the readings of all these MSS. will always be found, wherever the text seemed incorrect or doubtful.

Mudgala's abridged commentary mentioned in Mr. Fitz-Edward Hall's letter (see above, p. xlviii) has been used for this new edition. But though it proved very useful for Mandalas II to VI, it was of very little use for the first Mandala. While it belongs to the B class in its later portions, it is in the first Mandala a very insignificant representative of the C class. In the few cases where it proved of any use, its reading have been given in the *Varietas Lectionum*.

The MS. Bin consists really of four bundles. The one containing the first Ashtaka, the other two the second and third Ashtakas, and the last a fragment containing Adhyāyas 5 to 8 of the fourth Ashtaka. The MS. containing the first Ashtaka has a short introduction in which Mudgala is mentioned as the author of the abridged commentary : नवमीतं यथा श्रीरात्रिकतायाश्च कांचनं । तथा समुद्रुतं सारं प्राणिनां बोधविषये मीनप्रयोगेभ्यश्च मुद्रलेन ह्यात्मानुमतेन सुसंस्कृतेन यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्रुतं सारमिमं etc. (see above, p. xlviii). In the MSS. containing Ashtakas II, III, and fragments of IV, Mudgala's name is not mentioned. The colophons simply say :

इति ऋग्माथे द्वितीयाष्टके—तृतीयाष्टके—चतुर्थाष्टके—ऽष्टमोऽध्यायः.

It is, therefore, doubtful whether Ashtakas II to IV are Mudgala's work, or the work of the same author to whom the abridgement of Sāyana's commentary

in large portions of the B MSS. is due. Ashtakas II and III are of the same size as Ashtaka I, and written in a similar style of handwriting. The fragments of the fourth Ashtaka are of a different size, and written by a different hand. Ashtakas I to III therefore have most likely been abridged by Mudgala himself.

In the second volume, Bm has been quoted much more frequently than in volume i. In all important cases it has been consulted, and its various readings have at first been entered separately. Afterwards they have only been quoted in cases where Bm differs from B, with which it is intimately connected. How close this connection is, may be seen from passages such as IV. 4, 5; 11, 12; 17, 4; 17, 16, and many others mentioned in the *Varietas Lectionis*. In many cases Bm has the correct reading, while all the other MSS. are at fault, e.g. IV. 31, 15. In several cases, emendations made by me in the first edition by mere conjecture, have been confirmed by Bm. Though Bm belongs to the B class, it is not directly derived from B1. It omits throughout all grammatical explanations, all quotations from the Nighantu, the Nirukta, the Anukramant, and from the Śruti in general, all Viniyogas also, and all optional renderings. It supplies, however, the names of the poets, the metres, and the deities. From II. 33, 1 to II. 34, 4, the commentary in B is nearly identical with the abridged text of Bm, which, however, is sometimes shorter than B. In the third Ashtaka Bm agrees occasionally with Ca, while B follows A, as in III. 7, 4, 49, 2, 51, 3, 10. This may be due to later corrections.

From the beginning of Ashtaka IV to the beginning of the fifth Adhyāya Bm is lost. B offers here an abridged text, and where Bm begins again, it agrees with B, but is rather more correct, e.g. VI. 6, 5, 6. From VI. 62, B1 and B2 begin to differ, the former giving the complete, the latter an abridged text of the commentary. In the abridged portion of B, extending from V. 8, 2 to VI. 42, 2, B, Bm, and Ca go together, where they differ from A, while afterwards B and A often go together, where they differ from Ca and Bm.

A considerable number of passages which do not occur in the chief MSS. (A, B, Ca) have been printed in the text of M1, because, as stated in the preface to vol. i (see above, p. xxiii), they seemed to be useful. Many of these passages, however, have now been relegated to the *Varietas Lectionis*, namely, all those which clearly show their later character. Others which might have been written by Sāyana, have been left in the text, but a note has been made in the *Varietas Lectionis*.

The MSS. G and T are the most important of the new MSS. available for volume i. But they do not exist for the whole volume.

Whish Coll. No. 13 (G) contains Sâyana's Introduction and the first 19 hymns. It is written in Grantha characters.

Whish Coll. No. 2 (T) contains the hymns I. 75 to 121, and is written in Tulu.

Whish Coll. No. 1 (G) contains I. 122 to 165, and besides a fragment (I. 1-5) of Sâyana's commentary on the Aitareya Âranyaka. It is written in Grantha characters from I. 122 to I. 141, 7, the rest being written in Tulu.

None of these MSS. bears a date. They can hardly be more than 100-150 years old. The Grantha MSS. are beautifully written. The greater part both of G and T is very correct.

As to the relations existing to the other MSS., G and T can be treated as one MS. All that applies to G, applies also to T.

There can be no doubt that G and T belong to the A class. Especially clear is the relation between G and A 3. Dr. Winternitz points out the following passages as decisive on this point:

P. 11. l. 16. तथा before ज्योतिष्टोम* is added in A 3. G, not in A 2. B. Ca.

P. 10. l. 20. A 3. G have अनित्य*, A 2. B. Ca अनित्यः.

P. 10. l. 31. कालिदासादिभि* A 3. (†) *दिभिर्नि A 2. B. Ca.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.

P. 9. l. 3. पशून् A 3. G against पशुश्च in A 2. B. Ca.

P. 9. l. 19. सूर्यमंचय दिवा is added after प्रयोक्तव्यः in A 2. B. Ca, but not in A 3. G.

P. 9. l. 24. A 3. G have अनुमंचयेत्, A 2. B. Ca मंचयेत्.

P. 7. l. 37. A 3. G have नित्यत्वं, while A 2. B. Ca read अनित्यत्वं नास्ति.

A very characteristic case occurs p. 104. l. 38 (18, 3), where the explanation of चरक्षः is left out in A 3 p. m. and added in the margin sec. m. Now in G we find a totally different explanation of चरक्षः. This shows that A 3 and G come from the same source where चरक्षः was not explained. In A 3 the lacuna was left, until a later hand supplied it in accordance with the other MSS., while the copyist of G supplied it by an explanation of his own.

Many other instances of agreement between A 3 and G will be found in the *Varietas Lectionis*. See p. 1. l. 5, p. 1. l. 9, p. 2. l. 8, p. 4. l. 25, p. 5. l. 1, p. 7. l. 27, p. 8. l. 41, p. 11. l. 16, p. 15. l. 23, etc.

* The same with T. See *Var. Lect.*, p. 358. l. 34 (79, 9); p. 369. l. 21 (82, 1), p. 389. l. 23 (87, 1); p. 438. l. 19 (99). T seems, however, to stand nearer to A 2 and Ca than to A 3.

As to A 2 and T, see, e.g. *Var. Lect.*, p. 362. l. 1 (80, 7); p. 441. l. 27 (100, 7)—in the same line we find रक्षितारं after चातारं in A 2. T only, and again, p. 442. l. 15 (100, 9), बहूतः after द्विसतः is left out in A 2. T—p. 451. l. 30 (102, 5), etc.

As to Ca and T, we find, e. g.

P. 374. l. 33 (84, 2). **अप्रतिधर्षितबलं** in A. B, but **अप्र इर्षितं** in Ca. T.

P. 386. l. 34 (86). **वक्ष्यप्रवासेषु** in A. B, but **वासे** in Ca. T.

Another characteristic passage occurs p. 460. ll. 10-12 (104, 8), where **मा च नः** etc. is added in the margin of Ca, apparently from A 2. In Ca pr. m. and in A 3 the passage is omitted. T gives quite an independent explanation, which tends to show that it goes back to the same source as A 3 and Ca, where this passage was omitted.

See also *Var. Lect.* for p. 369. ll. 17 and 19 (82, 1); p. 376. l. 18 (84, 8); p. 380. l. 33 (84, 18); p. 382. l. 14 (85, 1); p. 383. l. 3 (85, 3); p. 383. l. 23 (85, 5); p. 388. l. 4 (86, 5); p. 466. l. 10 (105, 13); p. 485. l. 22 (111, 5).

There are cases, however, where G differs from A, especially from A 2, while agreeing with Ca. Thus we find, p. 34. l. 33 (3, 1), in Ca **एव शिष्यते** with **वा** in the margin, marked to be inserted after **ए**. Now **एवावशिष्यते** is the reading of G.

P. 2. l. 42. **स्वप्रकाशकं** Ca marg. with A 3. G for **स्वप्रकाशं** A 2. B. Ca pr. m.

P. 9. l. 5. **तदा** Ca sec. m. with A 3. G. **तथा** A 2. B. Ca pr. m.

P. 11. l. 9. Ca sec. m. and A 3. G have **सचानु** for **तदनु** of A 2. B. Ca pr. m.

See also *Var. Lect.* for p. 2. l. 27; p. 4. l. 6; p. 9. l. 13, etc.

While in these cases Ca sec. m. - that is, Ca as representing the A MSS.—agrees with G, we find in a few other cases Ca pr. m. agreeing with G.

Thus we find, p. 561. l. 24 (123, 12), **दिनेषु** standing in the margin of Ca, in G it is left out.

P. 567. l. 21 (125, 1). We find in Ca pr. m. and G **दीर्घतमसः** for

P. 591. l. 8 (130, 4). We find **वेति** in Ca pr. m. G, while Ca sec. m. reads with A 2 **विब्याग इति**.

See also *Var. Lect.* p. 569. l. 9 (125, 4).

These few cases point rather to a relationship between the C MSS. and G, than between the A MSS. and G. But the evidence in favour of a nearer relationship between these MSS. and the A class is much stronger. For we find not only G and T going together with A 2, or with A 3, or with Ca sec. m., but we find also a great number of cases where they agree with A, that is with A 2. A 3 and Ca.

Thus we find, p. 351. l. 6 (75, 4), **विधीयमानो** in A. Ca. T, while B reads **विधीयमान इय**; and we find, p. 351. l. 28 (76, 1), **यहि** in A. Ca. T, while B in accordance with the Sûtra of Pāṇini reads **यह**. Ibidem, l. 25, we read **पर्याप** in B. Ca, while A. T agree in reading **परि प्राप**.

See *Var. Lect.* for p. 16. l. 9; p. 46. l. 29 (5, 4); p. 370. l. 22 (82, 4); p. 411.

l. 20 (92, 4); p. 412. l. 16 (92, 6); p. 419. l. 33 (93, 8); p. 423. l. 22 (94, 7); p. 471. l. 5 (107, 1); p. 485. l. 36 (112, 1); p. 489. l. 31 (112, 10). p. 21. l. 31; p. 56. l. 21 (7, 5); p. 82. l. 27 (12, 10); p. 416. l. 17 (92, 17); p. 591. l. 9 (130, 4); p. 593. l. 3 (130, 8), etc.

A very characteristic passage which clearly proves that T stands nearer to A than to any other class of MSS. occurs p. 503. ll. 4-6 (113, 16). Here a whole passage, which stands in B. Bm. Ca. is omitted in the A MSS, and A 3 states the fact that the MS. was defective by saying **नुदितो यथः**. Now we find in T a text quite different from that given in B Bm Ca. That is, the writer of T relied upon a MS. where the passage was omitted and he supplied it by an explanation of his own. He apparently did not know the reading found in B Bm Ca.

Another interesting passage occurs p. 507. l. 17 (114, 6). Instead of **चरदन्** we find in A **मरदन्**. Now the reading of T, **मृशमरदन्**, is evidently a conjecture caused by **मरदन्**.

There are a few passages p. 672. l. 34 (158, 4), p. 677. l. 4 (160, 3), and p. 677. l. 19 (160, 4), which seem to show a near relationship between D and G. But the fragments of D (see *Var. Lect.* p. 52) are too small to enable us to ascertain its exact place among the classes of Sāyana MSS.

Though the relationship between G, T, and the A MSS cannot be doubted, yet a mere glance at the *Varitas Lectoris* will show that G and T cannot be classed as simply A MSS, like A 1, A 2, A 3. As long as they give us a text which agrees with the text of Sāyana which we are acquainted with, they stand nearer to A than to B Ca, and nearer to A Ca than to B. But in very many cases G and T offer a text of their own which widely differs from the text of A B Ca. We find sometimes quite purposeless alterations which cause no difference in meaning, sometimes emendations and conjectures, and especially enlargements of the received text of Sāyana.

Thus in the well-known line **वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन्** we find in G and T sometimes **विनाशयन्**, sometimes **विदारयन्** for **निवारयन्**.

Or, in the colophon, for instance, of the first, sixth, and seventh Adhyāya of *Ashtaka I*, we find **सायणामाद्येन**, while other MSS. read **सायणाचार्येण**.

• Numerous are the passages where G and T differ from all the other MSS though saying the same thing, e.g.

P. 28. l. 5 (3, 7). G has **हृष्टयश्चर्यण्य इति**, where the other MSS read **चर्यण्यशब्दः**.

P. 351. l. 5 (75, 4). **बांधवाः** T for **बंधवः** of A. B Ca.

P. 360. ll. 29 and 30 (80, 3). T has **तदनंतरं**, the other MSS. **ततोऽनंतरं**; T has **यत्**, the other MSS. **उदक्**, etc.

It is especially in the grammatical explanations where G and T show their independence ; e g

P 38 l 11 (3, 7) G reads इति संसारणे for इत्तुट्.

P 366 l 23 (81, 3). We find in T यदुत्तान्निवृत्तिमिति निघातप्रतिषेधः for यदुत्तयोवाद्-निघातः. And again and again we find in G and T such various readings as किन्वाभावात् for अकिन्वात् (3, 8),⁸ 01. तिङुक्तिः इति निघातः for निघातः alone (3, 10), मकारस्य वकारः for वत् (4, 2), निघाताभावः for न निघातः very frequently, कुरच्प्रत्ययः instead of कुरच् etc etc.

Instead of सिव्वज्जलमिति सिप् (Pāṇ III 1 34) G and T read constantly सिच् वज्जलमिति सिच्

At the beginning of Aṣṭaka II, G adopts an independent style of interpretation. While the other MSS give the prakriyā at the end of a verse (e g I 122, 6 seqq.), G inserts it after each word. In I 123, 1 seqq. where the other MSS. have no prakriyā at all, G inserts grammatical explanations of its own. Some of these variations were so useless that they have not been inserted in the *Varietas Lectionum*.

In very many cases, however, G and T offer readings different from A. B. C'a, not only in wording, but also in meaning. In all such cases the various readings have been noted. See e g p 2 ll 20, 21, 28 37, p 5 ll 18 32, p 6 l 17, p 7 l 29 p 9 ll 30 and 32 p 23 l 3 (1) p 87 l 22 (13, 10), p 107 l 9 (19, 2), p 371 l 21 (82, 6) p 384 l 5 (85, 6), p 396 l 34 (89, 5), p 567 l 23 (125, 1), p 569 l 10 (125, 4), p 571 l 19 (126, 3), etc etc.

Sometimes the alterations in G and T arise from ignorance and misunderstandings, for instance, p 708 l 35 (164, 28), where G reads पयोमिः क्षीरसङ्घीर्षदक्षेः. On p 385 ll 27 seq (85, 10), T reads आह्वानं and आह्वाने for आह्राव and आह्रावे. आह्राव in this passage can only mean a trough, but the writer of T evidently replaced it by आह्वान in the sense of 'invocation'. See also p 712 l 15 (164, 36), where G reads विश्वतः कृत्स्नं जगत् सर्वतः यद्वा द्वितीयार्थे तसिः विश्वं परि विश्वस्य परितः परि भवति instead of विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवति.

Such cases are not frequent, but they may serve to remind us that the readings of G and T, even when they seem very plausible, cannot always claim the highest authority. That the Grantha MSS. do not come nearer to the *archetypus* than A. B. C'a can be seen from passages like p 587 l. 10 (129, 8), where G shares with A. B. C'a the quite impossible reading हे इद् अस्मिन्; or, p 637 l 8 (142, 9), where G, together with A. C'a, adds a grammatical explanation of तिस्रः at the end of the verse, though तिस्रः does not occur in the verse. See also *Var. Lect.*, p. 542. l. 3 (120, 7).

The real value of the Grantha and Tulu MSS. arises not so much from their greater antiquity as from the fact that they were written by very learned Pandits who did not allow corrupt readings to remain, but corrected them according to grammar, and according to Sāyana's usual style. These corrections are in many instances excellent, but they have to be judged by their own intrinsic value. Where A. B. Ca, or A. Ca, stand against G (or T), the reading of A. B. Ca has been adopted wherever it was possible. Only where the other MSS. were decidedly corrupt have the readings of G and T been adopted against the authority of A. B. Ca, though never without a note to that effect in the *Varietas Lectionis*. Where G and T agree with A. Ca, they have the value of an A MS.

A few orthographical peculiarities of the Southern MSS. may here be mentioned. In the text, G and T generally read महुँ for महुँ (e.g. I. 81, 4), लावँ for लावँ (e.g. I. 81, 5), वरँ for वरँ (e.g. I. 82, 3) etc

Instead of वेयं, नेयं, क्रियं they always read वेय्यं, नेय्यं, क्रिय्यं, e.g. वेय्यासिक्. क्रिय्यादिक etc.

Instead of त्स, G and T generally read त्स्य, e.g. मत्स्य I. 9, 1, मत्स्यरासः I. 15, 1. See *Var. Lect.* to p. 90. I. 19 (14, 6). G writes even पीडकृत्यः instead of *कृत्यः p. 103. I. 27 (18, 1).

It may be useful also to remember what mistakes are likely to arise in MSS. written in the Grantha and Tulu alphabets.

Mistakes often arise from confounding च and चु, ए and हि, त् and न्, -e and initial u, e.g. ये and उप, सू and सु, र and ः, e.g. ना and नः, Visarga ( ) and Anusvāra (°), र and Anusvāra, रूप, लम् etc., and त्प, तम् etc., e.g. चात्प्रात्ययः for चात्प्रा, frequently तात्पर्यं for तात्पर्य, प्रगतमस्य for प्रगतमस्य etc., द् and ड, न and द, ची and छ. We often find ख for ख, घे for घ, कै for ग, त for द, सो for स्व, possibly due to the peculiar Southern pronunciation on the part of the reader.

That A 3, the Berlin MS. of Ashtaka I, belongs to the A class will be seen from numerous cases quoted in the *Varietas Lectionis*. Decisive are such passages as the following :

P. 213. l. 30 (40, 6). Both A 2 and A 3 have ऽऽऽऽविदिभ्यां कित्.

P. 216. l. 16 (41, 7). Both A 2 and A 3 repeat महि महत् after महि महत् परो ह्यं.

• P. 217. l. 27 (42, 1). Both A 2 and A 3 have the Virāma in किमायातमिति.

P. 315. l. 7 (64, 1). A 2 and A 3 agree in the mistake पर्वयो for पर्वयो. In A 3 it was corrected secunda manu.

P. 317. l. 18 (64, 7). A 2 and A 3 share the mistake अचक्षे instead of प्रचक्षे.

The importance of MS. Ca and its position among the Sāyana MSS. have been fully discussed in the preface to vol. ii of the first edition (see above, p. xxxi seq.).

It has been shown from many passages of the second Ashtaka that Ca is the original of all the C MSS., but that in its corrections it often represents the A MSS. The following examples may show that the same holds good also for the first Ashtaka.

P. 284. l. 12 (56, 5). Ca reads with B. C¹ लज्ज्याडागमो, but लज्ज्या^० is corrected to लज्जा^०, the reading of A 2. A 3.

P. 182. l. 7 (34, 3). We find तिबि after मिवि in A 3. The same addition is found in the margin of Ca.

P. 293. l. 32 (59, 7). Ca pr. m. has the right reading *तमिहमि^०, but it is corrected to *तिमिहमि^०, which is the reading found in A 3.

Frequently A 3 and Ca sec. m. agree, when they differ from A 2. See, for instance, p. 2. ll. 27, 42; p. 4. l. 6; p. 7. ll. 20, 23; p. 10. l. 42; p. 11. ll. 4, 9, p. 15. l. 31; p. 16. l. 24; p. 17. ll. 20, 33; p. 19. l. 31; p. 30. l. 6 (2); p. 30. l. 28 (2, 1); p. 48. l. 36 (5, 10); p. 64. l. 7 (8, 10); p. 65. l. 1 (9, 2), etc. etc. (Characteristic passages occur p. 554. l. 34 (122, 10), where A. Ca agree in the wrong reading दामेवेव; p. 570. l. 3 (125, 6); p. 702. l. 22 (164, 16), etc.

It is possible that some portions of A 2 were copied from Ca, for in some places they agree in the most palpable mistakes. The most striking case occurs p. 670. l. 27 (157, 6) in Ca, fol. 88. l. 8, we read चषही and च in the margin, and l. 9 we read जायुरगयदंतच etc. Now in A 2 we read जायुरगयदंतच A 2 evidently mistook the च in Ca marg. for a correction of त.

P. 727. l. 12 (166, 6). For विचेपयशीलदंती Ca reads *शीलदेती, but the ल can easily be mistaken for त, and thus A 2 reads *शीतदेती.

As will be seen from the preface to vol. ii of the first edition; MSS become much scantier from the beginning of the second Ashtaka. The A class now is chiefly represented by A 2, and by corrections in Ca, which have evidently been taken from an A MS. Some of the C MSS., especially C², contain often long portions copied from an A MS. From Ashtaka III. 3, 27 to the end of the Ashtaka the fragment marked Aa is very important, and seems to be the original of A 2. The B class is now represented by B 1, from which all other B MSS. have been derived. The C class is chiefly represented by Ca, the other C MSS. being but rarely of use by the side of Ca. For the whole of vol. ii (Mandalas II to VI) MS. Ca has been collated throughout by Dr. Winternitz for the purpose of revising the text of the first edition.

MSS. A 2 and B 1 have been consulted whenever there was any doubt or difficulty, and their readings have been noted in the *Varietas Lectionis* in all cases where they seemed to be of any importance.

Several of our MSS. of Sāyana have evidently been used for study in India, and have been corrected by native scholars, either independently or on the authority of other MSS. After a time some of these corrections, inserted originally in the margin, would, when the MS. was copied again, be inserted in the text, and thus obscure from time to time the original relationship of the MSS. Such cases have been noted in the *Varietas Lectionis*, and various readings have often been inserted, not so much for their own sake, as for the light which they throw on the mutual relation of the MSS. The fourth Ashtaka in A 2 and Ca is not written by the same hand which wrote the third. In this Ashtaka A 2 has many corrections, but the original text agrees with Ca.

There are some portions of the commentary where B and A 2 go together and differ from Ca, others where B goes with Ca and differs from A 2. See, for instance, IV. 1, 8; 4, 15; 23, 1. How closely B and Ca hang together is seen in such passages as V. 54, 4 6, 55 9, 57, 6; 58, 6.

On the whole A and Ca stand nearer to each other than B stands to either. Again, B comes nearer to Ca than to A. The most difficult parts of Sāyana's commentary are those where all the three chief MSS., A, B, Ca, agree in false readings. Such a portion of the commentary begins, for instance, with I 173, 6.

In cases where the text adopted in the first edition has been altered, the various readings supplied by the MSS. have been noted, while the reading adopted in the first edition has been added and marked M 1, at least in all cases where it seemed of any importance to do so. It should be remembered, however, that from the beginning of the second Ashtaka M 1 means simply *Editio princeps* and does not include A 2 and B.

Sometimes, and more particularly in the beginning of Ashtaka IV, and again towards the end of Maṇḍala VI, even our best MSS. (A 2, B 1 and Ca) are often very deficient and faulty, and readings had to be adopted in the first edition unsupported by any of these MSS. These readings have been retained in the second edition, but as they may have had the authority of some MS. which, having been returned to its owner, is not available for the new edition, they have been marked by MS., in order to distinguish them from purely conjectural emendations. Thus when we read in the *Varietas Lectionis*, p. 60. l. 38, अपिबिडा MS., बिडा A 2. B. Ca, this means that अपिबिडा, though unsupported by A 2. B. Ca, may have been the reading of some MS. If, on the contrary, अपिबिडा had been a mere conjecture, the *Varietas Lectionis* would have given अपिबिडा । बिडा A 2. B. Ca.

In the few cases where the text of the Rig-veda is doubtful, the Samhitā

and Pada MSS. of the Bodleian Library have been once more consulted. A new accentuated *Samhitā* MS (S 4), in my possession, containing all the eight *Ashṭakas* has been made use of. *Ashṭaka* II is dated Śāka 1679, the copyist's name is Karopanāmaka Nārāyaṇa. The other *Ashṭakas* are written by Navāthyopanāmaka Kesavadeva. *Ashṭakas* I, IV, and V are dated Śāka 1707, *Ashṭaka* III, Śāka 1708, *Ashṭaka* VI, Śāka 1705; *Ashṭaka* VII, Śāka 1704; *Ashṭaka* VIII, Śāka 1709.

Two more Pada MSS. have been used for this new edition, viz. Colebrooke's MS. (P 3) India Office Library, Nos. 20 27, and Wilson 439-442 (P 4) of the Bodleian Library, both accentuated.

As to the rules of Sandhi, the principles laid down in the preface to vol. i of the first edition (above, p. xxiii seq.) have been strictly adhered to, and carried out even more rigorously than before. Wherever Sandhi is broken, there was a definite reason for it. And both with regard to Sandhi and the division of sentences every effort has been made to be as consistent as it is possible in so large a work as Śāyana's commentary.

F. MAX MULLER.

OXFORD,
October 1, 1890

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class, including A 1. A 2 A 3, afterwards from I 33, 6 to the end of the 1st Ashṭaka A 2 and A 3 only From the beginning of Ashṭaka II, A means A 2
- A 1, Old MS of the National Library at Paris
- A 2, Colebrooke's MS, India Office Library, Nos 2133-2136
- A 3, Berlin MS, Chambers 446
- B, MSS. of the B class Unless the contrary is stated, B means B 1
- B 1, Stevenson's MS, India Office Library
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- Bm, Mudgala's abridged Commentary.
- C, MSS. of the C class From the beginning of Ashṭaka II, when C agrees with the C MSS it is included in the mark C
- C 1, MS of the National Library at Paris
- C 2, Bodleian Library, M.1.4-265
- C 3, Wilson's MS of the 1st Ashṭaka, Bodleian Library
- C 5, Bodleian Library, Wilson 57-60
- C 5, Portions of C 5 derived from an A MS
- Cu, My own MS, the original of all the C MSS
- D, Fragments of a Calcutta MS, containing Vargas 1-13 of the 3rd Adhyaya of Ashṭaka II
- G and T, Palm leaf MSS Royal Asiatic Society Whish Coll, No 13 (I 1-19 Grantha) No 2 (I 75-121 Tulu) No 1 (I 122-165 Grantha and Tulu)
- M 1, Editio princeps Unless the contrary is stated, the mark M 1 includes, in the 1st Ashṭaka, A 2 B 1
- P 1, Pada MS, Bodleian Library, Mill 155-158
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS, India Office Library, No 2032
- P 3, Colebrooke's Pada MS, India Office Library
- P 4, Wilson 439, Bodleian Library
- S 1, Samhitā MS, Bodleian Library, Mill 147-150
- S 2, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 151-154
- S 3, Colebrooke's Samhitā MS India Office Library, Nos 129-132.
- S 4, My own Samhitā MS.
- T, Whish Coll, No. 2. See G

- Āt Ār, Āitareya Āraṇyaka, ed Rāgendralāla Mitra (Bibl Indica).
- Āt B1, Āitareya Brahmana, ed Aufrecht.
- Anukr, Katyāyana's Sarvānukramanī
- Anukr A. A Macdonell's edition of the Sarvānukramanī Oxford, 1886
- Āv, Āvalayana's Srutasūtra (Bibl Indica)
- BR, Bohtlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch.
- Dhp, Dhātupāṭha in N L Westergaard's Radices Linguae Sanscritae Bonn, 1841
- Gaim, The Gaiminiya Nyāya Malā-Vistara of Mādhavācārya, ed Th Goldstucker and El B Cowell London, 1878
- Kas, Kāikā, ed Pandit Bāla Sastri Benares 1876-78
- MK, The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, ed F Kielhorn Bombay, 1880 sqq
- Ngh, Naighantuka
- Nir, Yaski's Nirukta
- Nr Roth, Professor Roth's edition of the Nirukta Göttingen, 1852.
- Nr SS, The Nirukta with Commentaries ed Pandit Satyavati Sāmānt (Bibl Indica) Calcutta 1882 sqq
- Pan, Pāṇini
- Paribh, The Pāribhashenduskhara of Nagobhāṭṭa ed F Kielhorn Bombay, 1868
- Pit, Rig-veda Pratiśākhya, ed F Max Müller
- Pū M, Gaimini's Mimāṃsā dīpanī, ed Pandit Maheshānanda Nyayaratna (Bibl Indica)
- Rv, Rig-veda
- Rv Bh, Sayana's Rig-veda-Bhashya
- Rvdh, Rgvidhānam, ed Rudolf Meyer Berlin, 1878
- Sit Br, Satapatha Brahmana, ed. A Weber
- Siddh K, Siddhānta-Kaṇmudī
- TĀ, Taittirīya Āraṇyaka, ed Rāgendralāla Mitra (Bibl Indica)
- TB1, Taittirīya Brāhmana, ed Rāgendralāla Mitra (Bibl Indica)
- TS, Taittirīya Samhitā, ed A Weber.
- Un, Uggvaladatta's Commentary on the Unādisūtra, ed Aufrecht Bonn, 1859
- Vs, Vāgasaneyi Samhitā, ed. A Weber

MANDALA I.

Sāyana's Introduction.—Page 1, line 1. The Grantha MS. begins with मुभमसु॥ यस्मिन् निःशसितं etc., the first verse being omitted. B has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीहृषिकामूर्तेये नमः ॥ श्रीसरस्वती नमः ॥ मुभमसु॥ श्रीं वसुमीशायः etc. A 3 has श्रीं नमो गणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वती नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः वागी० etc.—l. 5. यत्कटाक्षिण M 1. (Ca. तत्कटाक्षिण A 3. G. Cf. the introductory verse 3 of the Aitareyāranyaka Bhāṣya.—आधवा० M 1. A 3; torn off in Ca.; आसायणा० G.—l. 6. माधवाचार्यो M 1. (Ca. A 3. सायणाचार्यो G.—l. 8. प्रथमोऽध्यायः M 1. G. प्रथमाध्यायः Ca. A 3. B.—सर्वं बोधुं शक्नोति बुद्धिमान् M 1. (Ca. A 3. सर्वां चक्षुः व्याख्यातुमर्हति G.—l. 9. चक्ष left out in A 3. G.—l. 11. इत्युक्तात् A 3. G. (Ca. B. इत्युक्तत्वात् M 1.—यच्चात् deest in A 3. Ca. B.—l. 12. पूजनीयात् A 3. Ca. B. पूज -- G; deest in M 1.—l. 16. पाठप्राथम्येन M 1. A 3. Ca. प्राथम्यमाचरेण G.—l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B.—l. 21. प्रसिद्धं deest in A 3. G. Ca. B.—l. 22. मुंडकोपनिषदि M 1. A 3. Ca. मांडूको० A 2. मांडूको० G.—l. 25. अभ्यर्हितस्य M 1. A 3. Ca. अभ्यर्हितत्वात्स्य G.—एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G.—l. 26. अस्त्वेव M 1. A 3. Ca. अस्त्वेव G.

P 2. l. 4. लोचं शङ्करोश० A 2. A 3. B. Ca. G. साम शङ्कर्य इति श० M 1. A 1.—l. 5. शक्नोति-धातोश्च० M 1. (Ca. G. शक्नोति । तोश्च० A 3. शक्नोतिश्च० A 3 sec. m.—l. 7. सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति M 1. सर्वविद्य इति B. सर्वविदिति A 1. A 3. Ca. सर्वविदन्ति G.—l. 8. यज्ञे deest in G. A 3.—l. 13. वायूपं M 1. A 3. B sec. m. G. वाङ्मयं A 2. B pr. m. Ca.—मनोरूपं यज्ञमार्गं M 1. Ca. रूपं मार्गं A 3. रूपमार्गं G.—l. 14. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर B (Ca pr. m. अध्वर्युरध्वर्युर A 1. A 2. Ca sec. m. C 1. G. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर M 1. A 3. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 67.—l. 15. स्वरूपं deest in G.—l. 20. उपजीव्यस्य M 1. A 3. Ca. उपजीव्य G.—l. 21. तत ऊर्ध्वं M 1. A 3. Ca. तच्च G.—अग्न्या० M 1. A 3. Ca. अग्निद्वया० G.—l. 23. तद्वांतरविशेष M 1. A 3. Ca. तद्वांतर G.—l. 24. तदुभय० M 1. A 3. Ca. लक्षणाप्रमाणं G.—l. 26. तासु श्रुतिष्वपि G.—l. 27. विशेषणाददोष M 1. Ca. विशिष्यत G. विशेष A 3—जीव० M 1. Ca. पुद्गल० Ca marg. A 3 G. जीवपुद्गल० B—l. 28. G reads सहस्रशोर्षा पुद्गल इत्यादिभिः श्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरधारित्वश्रवणात् शरीरधारित्वं न विवर्चितमिति चिन्त.—l. 34. For तस्यापि वाक्यस्य etc. G reads स्ववाक्यं स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात् न हि न खलु निपुणोऽपि नटवतदु स्वस्तंघं etc.—l. 35. प्रभवति B. (Ca. G. प्रभवदिति A 2. प्रभवदिति M 1. A 3.—l. 37. नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः (पूर्वपक्षः M 1) M 1. A 3. Ca. नांगीक्रियते G.—l. 39. From चक्ष to आपसंबो left out in G.—l. 40. अपीक्षयेयवाक्यत्वमितीदमपि M 1. Ca. अपीक्षयेयवाक्यत्वमिदमपि A 3. पीक्षयेयवाक्यत्वमपि G.—l. 41. यद्योक्त० A 3. B. Ca. G. यद्योक्तानि M 1.—l. 42 (twice). स्वप्रकाशत्वं M 1. Ca. स्वप्रकाशकत्वं Ca. sec. m. G. A 3.

P 3. l. 2. भवतं A 2. A 3. B. Ca. C 1. G, after भूतं.—l. 24. स भवतीति A 2. A 3. B. Ca. संभवति G. संभवतीति M 1.—l. 33. शास्त्रस्य deest in G.—l. 39. अनुवादत्वं G. B. अनुवादत्वं A 3 by corrections, Ca. अनुपयुक्तत्वं A 2. तां C 1. अनुवां M 1.

P 4. l. 6. दोषांतरं M 1. दोषं A 1. A 2. B. C 1. Ca. अन्वं दोषं B marg. Ca marg. A 3. G.—l. 16. नार्थविप्रतिषेध A 2. A 3. B. Ca. नास्ति विरोध G. अनर्थविप्रतिषेध M 1.—l. 17. नाशकः M 1. A 3. Ca. नाशकः G.—l. 25. मंचानर्थक्यं deest in A 3. G.—l. 40.

रघवादान° M 1. [शब्द marg.] रघवादान° Ca. B. शब्द आदान° A 3. G.—निविधनचयः A 3. M 1. तन्नि° Ca. G. तन्नि° B.—l. 41. नईमरशनाथा Ca. A 3. G. B. नईमरशनाथा° M 1.

P. 5. l. 1. संबंधे सिद्धे सति A 3. G.—l. 10. मंचामिधानात्. This sūtra is taken from Sabarasyāmin's Commentary.—l. 13. पाठकमनिधमात् G. Ca. A 2. A 3. B. पाठकमात् M 1.—l. 15. मंचो बु° Ca. G. A. B. C 1. मंचबु° M 1. But cf. TBr. III. 2, 9, 14.—l. 17. संप्रियकर्मयो नईनुपलंभः M 1. Ca. संप्रिये कर्मयो नई° A 2. संप्रियकर्मनई° A 3. संप्रिय नई° G. संप्रिये कर्मनईनुपलंभः Pū. Ml.—l. 18. सङ्गावात् A 3. Ca. M 1. संभवात् G.—l. 23. मनुष्या एवावाधिकारिणः A 3. B. Ca; deest in M 1. G.—l. 31. अवहति° M 1. A 3. Ca. B sec. m. अवहति° G. अवहति° B pr. m.—l. 32. अवहति° M 1. A 3. Ca. यत् G.—l. 36. विज्ञायते A 3. B. G. ज्ञायते M 1. Ca.—l. 39. इताराविश्वः M 1. A. Ca. G. इतारौ Nir.

P. 6. l. 2. तस्यायमर्थः A 2. A 3. B. Ca. अस्या° G; deest in M 1.—l. 10. आपीधमुपतिष्ठेति M 1. Ca. आपीधमुपतिष्ठत इति G. आपीधमुपतिष्ठत इति A 3.—l. 12. किंतु आपीधो-
त्पत्तिविनोपदिशति B. Ca. G; deest in M 1. A.—l. 17. प्राकृतः M 1. A 1. G. प्राकृता A 3. प्रकृत° A 2. Ca. C 1. प्रकृति° B.—मंचपाठः M 1. A 3. Ca. मंचः G.—l. 18. पशुद्वये M 1. A 3. Ca. पशुद्वयविषये G.—l. 21. तच्च A 3. B. Ca. G; deest in M 1. l. 23. विवक्षित A 3. B sec. m. Ca. G. °वे° A 1. विवक्षते M 1.—l. 24. जज्ञेत् A. B. Ca. G. जज्ञते M 1.

P. 7. l. 15. अवस्थितसदृश G. अवस्थितत्वात् M 1. A. B sec. m. C 1. अवस्थितः B pr. m. Ca.—l. 20. त्वयुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव A 2. B. Ca sec. m. तु युत° Ca pr. m. च युतमीमांसा-
वृत्तांतस्य तवैव A 2. त्वयुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव M 1. A 1. च युतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव G.—
l. 22. तदुत्तर° M 1. Ca. तदुत्तर° Ca sec. m. उत्तर° A 3. G.—l. 23. युतिर्वि° M 1. युतिर्वि°
Ca. युतिर्वि° Ca sec. m. A 3. G.—l. 24. प्रथमपादार्भमा° M 1. Ca. प्रथमपाद आरंभणा° A 2.
प्रथमे पादे आरंभणा° A 3. प्रथमे पादे आरंभ° Ca sec. m. चतुर्थपादे आरंभणा° G.—l. 27. तत्
left out in A 3. G.—l. 28. दुष्परिहारः M 1. A 1. °हरः A 2. A 3. Ca. C 1. B. G.—
l. 29. सुखितं M 1. Ca. A 3. प्रसिद्धं G.—l. 37. अनित्यत्वं नास्ति M 1. Ca. नित्यत्वं A 1. A 3. G.
—l. 41. चिद्विधो विरोधो B. Ca. चिद्विधो M 1. A. G.—l. 42. क्षेत्रं M 1. Ca. क्षेत्रं A 1.
A 3. B. G. The same varietas lectionis occurs p. 8. ll. 5 and 31, and p. 9. l. 9,
in the last case A 2 has also क्षेत्रं.

P. 8. l. 2. वयं यत G.—ll. 12 to 15. तत्रान्याधियवचनं व्यर्थं स्यात् G, instead of तत्रान्या-
धियमतया etc. to व्यर्थं स्यात्.—l. 20. G has अनिधेनार्थेनास्य वेदवाक्यस्य etc. — पूर्वमभावात् A.
B. Ca. C 1. G. पूर्वाभावात् M 1. l. 31. उपपद्येतेति A 3. G. Pū. Ml. उपपद्यते इति M 1.
Ca.—After इति M 1 has तत्रवार्त्तिके स्तितसूत्रमथाह्य विधा व्याख्यातं। अग्राप्तां चानुपपत्तिं। अग्राप्ता
चानुपपत्तिः। अग्राप्ता चानुपपत्तिमिति। A 2. B have the same, only A 2 reads तत्रवार्त्तिके
and omits चानुपपत्तिं अग्राप्ता B has अग्राप्तां च उपपत्तिं corrected to अग्राप्ता च उपपत्ति.
and चानुपपत्तिमिति corrected to °पत्तिमिति. A 1. A 3. Ca. G have not got it. The Tan-
travārtika (edited by Pandit Dhundhirāga Panta, Benares, 1882 sqq.), p. 25, has
चयोऽत्र पाठाः। अग्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्वाह इति वाक्यशेषः। अग्राप्तां चानुपपत्तिमित्यपरस्य वा-
क्याख्यानमित्यथाहारः। अग्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्य वाक्यशेषे विद्येति ॥—l. 32. शास्त्रविरोधा-
नुप° A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. °रोधादनुप° A 2. °रोधादनुप° M 1.—l. 35. चावकाशिकाणि
M 1. Ca.—l. 39. युते एव M 1. G. ते एव युते B sec. m. Ca sec. m. A 3. In Ca the
original reading is not visible.—l. 41. तन्निवेधेन M 1. Ca. निवेधेन A 3. G.

P. 9. l. 1. अथोक्तनीत्या M 1. Ca. G. नीत्या A 2. नीत्या Ca sec. m. B; A 3 has नीत्या or नीत्या corrected to नीत्या.—विधिः M 1. Ca. विधिः A 2. विधिः G. A 1. A 3.—l. 5. यद्विद्यमदितिर्द्विषता etc. यद्विद्यमदितिर्द्विषता द्विगोहमपनीय द्विग्विशेषं ज्ञापयति तथा M 1. यद्विद्यमं --- ह्रमपनीय --- तथा A 1. A 2. B. Ca. यद्विद्यमं --- ह्रमपनीय --- तथा Ca sec. m. G. यद्विद्यमं --- ह्रमपनीय --- तथा A 3.—l. 13. अमृतवादिष्वं A 3. Ca. G. वादिनीष्वं M 1.—l. 15. अमृतवज्रजः (०० A 1) A. B. C 1. Ca. वाज्रजः M 1. G.—l. 19. रेव वृक्षति M 1. B sec. m. ०० वृक्षति G. ०० वृक्षति A 3. रेव वृक्षे B pr. m. Ca. C 1.—प्रथोक्तव्य इति A 3. G. प्रथोक्तव्यः सूर्यमंषश्च दिवा M 1. Ca.—l. 23. स्वपराधात् MSS. The Tantravārtika has the same reading. अपराधात् Pū. Mi. But cf. Sabarasvāmin.—ll. 30 and 32. ईप्सा M 1. A 3. Ca. इप्सा G.—l. 32. M 1. Ca repeat तस्य after ईप्सा.—l. 34. निश्चित M 1. Ca. A 3. निश्चीयत G.

P. 10. l. 2. कर्मसांगत्ये M 1. B pr. m. स्वादिष्वं G. ०० B sec. m. A. In Ca it is possible to read both ०० and ००.—यत्फलं M 1. A 3. Ca. यत्कृतं G.—l. 6. चंगभावत्वात् M 1. चंगत्वभावत्वात् B sec. m. A 3. चंगत्वात् Ca. G.—l. 9. सारतो वा supplied by Śāyana from Sabarasvāmin.—l. 14. मानस्याः स्व० B. Ca. A 3. G. मानस्यास्व० M 1.—अन्यानर्थक्यं M 1. आनर्थक्यं A. B. C 1. Ca. G.—ll. 15 to 20. From ववरः to ववरः left out in G, from ००नित्यसंयोग to ००त्युक्तमेवोत्तरं A 3 in margin.—l. 27. तेषां स्वतः G.—l. 28. ०कारात् A 3. B. G.—वेदस्य M 1. A 3. Ca. वेदवाक्यस्य G.—l. 31. पुत्रवाक्येति MSS. पुत्रवाक्याः Pū. Mi.—कालसंनिर्वाहं G.—l. 33. वाक्यीकीयं M 1. A 3. Ca. याज्ञवल्कीयं G.—l. 37. वेदे A 3. वेदार्थं M 1. Ca. वेदार्था G.—l. 39. पीरवेयवां ॥ पीरवेयं वा० M 1. A. Ca. G.—l. 42. प्राचीनैरेव Ca marg B sec. m. A 1. A 3. G. ०नेष्ट M 1. Ca pr. m. B pr. m.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G. l. 2. ०ख्याया A 3. ०ख्यायिकाया M 1. G. Ca.—l. 4. आख्याया A 3. Ca sec. m. आख्यायिकाया M 1. Ca pr. m. G.—l. 6. परं तु M 1. Pū. Mi. परं A 1. A 3. G. Ca. तच्छब्द० A 2. A 3. B. Ca. G. तत्तच्छब्द० M 1.—l. 7. प्रवहणं A 2. A 3. B. Ca. G. प्रवाहणं M 1.—l. 9. तदनुष्ठानं M 1. Ca pr. m. सवानुष्ठानं Ca marg. A 3. G.—G inserts पादुककंठकाभ्यां द्वारि स्थितो after जरद्भवः; B has in margin जरद्भवः कवचपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन् (')मायां ऋ (')म)सु-नक्ष कोर्यः marked to be inserted before जरद्भवः. See T. Mun, Original Sanskrit Texts, vol. iii. (2nd ed., London, 1868), p. 80. Sabarasvāmin on Pū. Mi. l. 1, 32 has जरद्भवो गायति मत्तकानि. Cf. BR. s.v. जरद्भवः.—l. 11. छते चाविनियोगः etc., the sūtra very different from Pū. Mi.—l. 16. तथा A 3. G; deest in M 1. Ca.—l. 17. भवेत् A 3. G. भवेदिति M 1. Ca. l. 26. वेदस्य before पीरवेयत्वं G.—l. 42. चंवाक्यंविधि G and TS. चंवाक्यंविधि A 1. A 2. B. C 1. चंविधि चंवाक्यंविधि A 3 and Gaim. चंवाक्यंविधि चंविधि Ca by corrections.

P. 12. l. 7. ब्राह्मणेभ्यश्च A 1. A 2. B pr. m. C 1. G and Gaim. ब्राह्मणान्यश्च B sec. m. A 3. Ca. ब्राह्मणेभ्यश्च M 1.—l. 14. तद्वाचिकित्सज्जु० B. Gaim. तद्वाचिकित्सज्जु० A 2. तद्वाचिकित्सज्जु० Ca. G. तद्वाचिकित्सज्जु० M 1. A 3. तं वाचिकित्सज्जु० TS.—l. 16. पचतीति M 1. A 3. Ca. पचतीति A 2. G. पचतेति Gaim. Cf. Sat. Br. l. 1, 1, 10.—l. 21. अयुता दददिति A 3. Ca. Gaim. Rv. अयुतं ददानीति M 1. G.—l. 23. अनेन वाक्येनोपनिषत्वं (उपवत्तं A 2) M 1. Ca. A. Gaim. अनेनोपनिषत्वं G.—l. 24. यो माघातुं चातुधानेति M 1; deest in B. Ca. A 1. A 3.

G. Gaim.—l. 29. तखीद्विषु तदमि° M 1. तखिन्नीद्विषुतखिद्वि° A 1. तखिन्नीदे केपुखिद्वि° B. Ca. A 3. G.—l. 31. इतिहासपु° M 1. G. TĀ. इतिहासपु° A 2. A 3. B. Ca.—l. 35. आचल-केपुख° M 1. G. आचल° A 3. Ca.—l. 36. यमनाचामि: B. Ca. A 1. A 3. G. साम नाचामि: M 1.—l. 37. After चव: G has प्र चमुभ इत्यादयो.—l. 40. अस्त्यसंकर: M 1. Gaim. अस्त्यसं A. B. Ca. C 1. G.

P. 13. l. 2. पठितो मंच M 1. A 3. Ca. पठिता मंच G. —l. 3. संप्रतिपन्न: A 2. B. Gaim. संप्रतिपन्न° M 1. A 3. Ca. G.—l. 7. पादेनार्धेन च ॥ पादेनार्धर्धेन च A 1. A 3. Ca. C 1. B. पादेनार्धर्धेन च A 2. पादेनार्धेन च G. पादेनार्धर्धेन M 1. पादबंधनार्धबंधन च Gaim.—l. 8. गीतिरूप° A 2. A 3. B. Ca. G. Gaim. °रूप° A 1. C 1. गीतिस्वरूप° M 1.—l. 13. वेदानधीत्य etc. Manu III. 2, not Yājñavalkya.—l. 16. पातितं M 1. A 3. Ca. अपातितं G.—देवपवित्रं M 1. Ca pr. m. G. वेदपवित्रं B. वेदे प° A 1. C 1. वेद:प° A 3. देवप° Ca sec. m.—l. 17. सखिर्विदं A 2. Ca sec. m. TĀ. l. 3, 1 and II. 15. सखिर्विदं B. A 3. G. Ca pr. m. and Rv. X. 71, 6. In line 19, Ca pr. m. and A 3 have सखिर्वित्, Ca sec. m. A 2. B and G सखिर्वित्. —l. 23. भागो G after वाचपि —l. 24. सर्वचो° M 1. Ca A 3. सर्वदो° G.—l. 29. अध्ययन-विधिप्र° G. l. 30. °काध्यापनेन प्रवृत्तिमा° A 3. °काध्यापनप्रवृत्तिं मा° M 1. °काध्यापनप्रवृत्तिं मा° A 2. °काध्ययने(n marg.) प्रवृत्ति(युक्तिं marg.)मा° B. °काध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं मा° Ca. °काध्ययनप्रवृत्तमा° G.—महता प्रयत्नेन साधयति प्रयासेन etc. G.—l. 33. °यहृणांतत्वं M 1. A 3. Ca. °यहृणार्थत्वं G.—l. 34. अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं M 1. A 3. Ca. अध्ययनस्यादृ° G.—l. 39. अदृष्टकल्पनेति M 1. Ca. अदृष्टकल्पनमिति G. अदृष्टं कल्पनीयमिति A 3.—l. 41. अर्थप्रमिति° A 2. A 3. B. Ca. G. अर्थप्रतिपात्ता° M 1.

P. 14. l. 6. प्रतीयमाने M 1. A 3 Ca विधीयमाने G.—l. 9. किं तद्दृष्टफलमिति तदाह M 1. A 3. किं त(दृष्टं marg.)फल° etc. B. किदृष्टफल° etc. A 2. किं तद्दृष्टं फल° etc. Ca. किं तु दृष्टं फल-मिति तदाह G. l. 13. विधिर्नियत्या A 2. A 3. विधिर्नियत्वा M 1. विधिर्नियत्वा B. Ca has several corrections, it has विधिर्नियत्या corrected from विधिर्नियत्वा, य seems corrected from य; G has विधिर्नीयत्या which is meant for विधिर्नियत्या, for in Grantha य always proves that an i has been dropped, and i and ī are hardly distinguishable.—स्वा-ध्यायस्य M 1 after संस्कृतस्य, not in A. B. Ca. C 1. G.—l. 14. क्रतुविधयो हि A 2. G. हि deest in M 1. A 3 B. Ca. —l. 17. °दोषांसगतप्र° G.—°नोपरक्तापूर्वानभिधानात् A 1. A 3. B. Ca. °नोपरक्ताया भावनाया अपूर्वानभिधानात् M 1. °नोपरक्तापूर्वानभिधानात् G.—l. 18. तत्त्वप्रत्यय: G.—कर्मणादृष्टवाचीति A 3. B. कर्म(वा marg.)दृष्टवाचीति Ca °गतादृष्ट° G. कर्म वादृष्टवाचीति M 1.—स्वाध्यायस्य M 1. G after कर्मकारकस्य; deest in A 1. A 3. B. Ca. C 1. —l. 22. प्रतिबंधकं A. B. Ca. C 1. G. प्रतिबाधकं M 1.—l. 23. स्वतंत्रादृष्टाशेष° A. B sec. m. Ca. स्वतंत्रादृष्टाशेष° M 1. B pr. m. G.—l. 28. मद्गुह A. B. Ca. C 1. मद्गुह° M 1.—l. 31. स्वविधियतदु° M 1. A 3. G. स्वविधे(य marg.)तदु° Ca. स्वाध्यायविधेतदु° A 2.—l. 32. सत्यतादृशं M 1. Ca. G. सथितादृशं B. A 3. (In A 3 the ° is very thin, perhaps secunda manu.)—°विधिरा(वा A 1)वे° A. G B sec. m. Ca sec. m. °विधिनावे° B pr. m. Ca pr. m. °विधिमावे° M 1.—l. 34. अधात्वर्थत्वात् A. B. Ca. C 1. G. धात्व° M 1.—सुसजघातमाचात् A 3. सुसजघातमाचात् G. सुसजघातमाचात् A 2. सुसजघातमाचात् B sec. m. सुसजघातमात् M 1. Ca.—l. 35. यददाचिषेय etc. M 1. A. Ca. यद-दाचिषेत् तददाचय° G.—l. 36. °सज्जाचात् M 1. A. Ca. °संनचात् G.

P. 15. l. 1. अध्वयना° M 1. A. Ca. अध्वयन° G.—l. 2. तच्च तच्च G.—l. 4. चाधीध्वयनि M 1. A. Ca. च विधिर्बोधितत्वाभावे G.—l. 5. विधि° A 3. B. Ca. G. विधि° M 1; wanting in A 2.—l. 6. लोकावली° Ca sec. m. G. वली° Ca pr. m. वली° A 3 pr. m. वली° A 3 sec. m. वली° A 1. वली° M 1. वली° B. In A 2 there is a lacuna leaving only प्रमेयबोधकत्वत्वाभावाविक्रमो बोध इति.—l. 7. उपनीताष्ट° M 1. A. Ca. उपनीतोष्ट° G.—चाधिकारी B. चाधिकारी M 1. Ca pr. m. A. धिकारी Ca sec. m. A 2. G.—l. 10. चर्चबोधो M 1. Ca. चर्चबोधो A 3 चर्चबोधो G.—l. 14. उद्दिष्टाद्योगादिति M 1. A 3. उद्दिष्टाद्योगादिति Ca. उद्दिष्टाद्योगादिति G.—l. 18. तात्पर्य° A 2. A 3. B. Ca. G. तात्पर्य° M 1.—तर्ह्यर्थ° M 1. Ca. A 3. तर्ह्यर्थ° A 2. न तर्ह्यर्थ° A 1. B. तर्ह्यर्थ° G.—दोषं B marg. after शब्दोच्चारणं.—l. 20. लोक A 3. Ca sec. m. वे लोक M 1. G. तिलोक A 2. तैलोक B. C 1. ते लोक Ca pr. m.—l. 22. विचार etc. M 1. Ca. विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति G. विचारो विधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति A 3.—क्रतुबोधविधयः M 1. Ca. क्रतुविधयः A 3. G.—पातप्रतिपन्नाः M 1. A 3. Ca. पाततः प्रतिपन्नाः B. पाततः प्रतिपन्न G.—l. 23. तन्निर्णयाय A 3. G. B sec. m. तं निर्णयाय M 1. सर्वनिर्णयाय B pr. m. त निर्णयो Ca.—l. 24. अवयवविधिः M 1. G. अवयवविधिः A 3 Ca; A 2 has अवयवविधिप्रयोजकत्वं.—l. 27. किं before क्रतु° G.—l. 28. सम M 1. A. Ca. समान G.—l. 31. नित्य इति Ca marg. A 3. G. नित्यो M 1. Ca.—l. 33. अध्वयनज्ञानयो° M 1. A. Ca. अध्वयनार्थज्ञा° G.—ll. 37 sq. G omits यो before चर्चः (also l. 40), and has यदधीतं instead of यद्वहीतं.—l. 41. मद् before श्रेयः G.—l. 42. तदीय° to च deest in G.

P. 16. l. 4. G adds सर्वाङ्ग before सर्वाधीनकाले and पुराणे before पुरातनकाले.—l. 6. सर्वतो from A 3. G.—l. 8. वेदविद् ब्राह्मणे G.—l. 9. तत्तत्तत्त्वा° A 2. A 3. G. तच्च मन्त्रा° M 1. Ca.—l. 13. हरति M 1. A Ca वहति G.—l. 15. न हि M 1. न तु A 3. Ca. G.—धनादिपुत्रा वृद्धते G.—l. 17. स्वार्थ° A 2. A 3. B marg. Ca G, deest in M 1.—l. 18. वेत्तनेन A 1. A 3. C 1. वेत्तनेन A 2. B. Ca. वेदं वेदेदयत्तनेन G.—l. 19. विद्यते G before वृद्धते.—मुख्यवेदत्व° A 1. A 2. B. Ca. C 1. G. वेदमुख्यत्व° A 3. मुख्यवेद° M 1.—l. 24. आहार्थ° M 1. G. आहार्थ° A 3. Ca sec. m. and var. lect. in Nir. SS.—l. 25. एवमेव A 2 before क्रतु°—l. 26. आदित्यानेव etc. Cf. TS. II. 1, 2, 4.—l. 31. विसृज इति Nir. A 2. B. Ca इति is omitted in M 1. G, and A 3 has it in margine.—स्वमा° Nir. M 1. Ca. A 3 pr. m. स्वयमा° A 3 marg. G, and var. lect. in Nir SS.—l. 34. वेदार्थप्रकाशनचमं A 2. Ca. C 1. वेदार्थं प्रकाशनचमं B. वेदार्थस्य प्रकाशनचमं G. वेदार्थस्य प्रकाशनं A 3. वेदार्थप्रकाशनं M 1.

P. 17. l. 3. एवास्माता काचिद्वक् A 2. G. एवास्माता काचिद्वक् B. Ca C 1. एवास्माता M 1. A 3.—पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य M 1. पूर्वोक्तस्वार्थस्य A 2. एसा° C 1. पूर्वोक्तमन्त्रस्वार्थस्य B sec. m. पूर्वोक्तमन्त्रोक्तस्वार्थस्य B pr. m. Ca. A 1. A 3. पूर्वमन्त्रोक्तस्वार्थस्य G.—l. 6. Here again A 3. G have सचिविद् for सखि°, see above, p. 13. l. 17.—l. 7. वा before वाजिनाः omitted in A 1. G, and cancelled in A 3.—l. 15. ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् Ca sec. m. ऐन्द्रजालिकरूपत्वात् M 1. Ca pr. m. ऐन्द्रजालिकगोसदृशत्वात् A 3. ऐन्द्रजालिकगोसदृशत्वात् G.—l. 18. समानमेव फलं G.—l. 20. स्ववेदनं M 1. Ca pr. m. वेदनं A 3. Ca sec. m. G.—l. 33. तवेतावान्प्रद्वेषः A 3. G. Ca sec. m. तवेयोच द्वेषः Ca pr. m. C 1. B. तवेयोच द्वेषः M 1.—प्रशंसा तु A. B Ca. C 1. G. प्रशंसा M 1.

P. 18. l. 5. शास्त्रादेव etc. Śaṅkara's Brahma-sūtra-bhāṣya, p. 49.—l. 7. एराहित्यानास्य A 3. B. Ca. C 1. G.—l. 9. सूयमानत्वात् M 1. Ca. सूयमाणत्वात् A 3. G.—l. 10. अयमुद्दिष्टि । मुद्दिष्टि MSS.—l. 26. शीर्षा and शीर्षाध्याय A 1. A 2. B. C 1. G, with TĀ. A 3 has शीर्षा,

but श्रीचा, Ca has शि in both cases; it is curious that G not only here, but in all other cases where it occurs has श्रीचा instead of शिचा.—l. 27. संभवतो M 1. Ca. संभविषो A 3. संभावितो G. संभुमते B. संभुने A 2, which omits वर्षाः.—l. 30. चपीति M 1. Ca. A 3. चपीति G.—l. 35. होवः before बाधः (G.—l. 37. तत्पुत्रसमाधि समासस्यैति पूषेय तत्पुत्रसत्वात् B sec. m. Ca sec. m. तत्पुत्रसमासः etc. M 1. B pr. m. Ca pr. m. तत्पुत्रसमासत्वात् A 3. G.—l. 41. बोधाधना M 1. A 3. G. Ca. बो B.

P. 19. l. 2. आपाविष्णवं etc. G. Ait. Br. आपाविष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्ष-
शीयायां (दीक्षणीयं B pr. m.) M 1. Ca. कपालं निर्वपति दीक्षणीयं A 2. कपालं निर्वपति दीक्ष-
शीयायां A 3.—l. 6. तथाग्निने M 1. A 3. Ca. यथाग्निने (G.—l. 9. विशेषविनियोगांस्तु ॥ विशेष-
विनियोगस्तु M 1. A 3. Ca. G; B has विशेषविनियोगस्य विशेषाणां.—वाक्यादिप्रमाणानि M 1.
Ca. A 3. वाक्यप्रकरणानि G.—l. 13. तद्वाख्यानं युक्तं M 1. A 3. गद्याख्यानं युक्तं Ca. तद्वाख्या-
नमयुक्तं (G.—l. 22. सोमरसयः A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. सोमरसस्य यः M 1. सोमं रसयः A 2.—
ll. 26 sqq. There are considerable differences between Sâyana's text and that of
the Mahâbhâshya in Kielhorn's edition, pp. 1 sqq. G and A 3 stand nearer to MK
than the other MSS. See also O. A. Danielsson, Die Einleitung des Mahâbhâshya,
in the Zeitschrift der deutschen morgenland. Ges. 37, pp. 20 sqq. —l. 27. वेदे A 3.
G. MK. वेदं M 1. Ca.—यज्ञगतेन A 3. G. MK. यज्ञांगत्वेन M 1. Ca.—l. 29. श्रियस्येति M 1.
G. श्रियस्य A. B. C 1. Ca. श्रिय इति MK.—l. 30. प्रतिपदोक्तानां M 1. प्रतिपदोक्तिनां A 3.
Ca; deest in A 1. A 2 C 1. G.—l. 31. नांतं जगाम B marg. Ca marg. A 3; deest in
M 1. G. —l. 35. तां नविः A 3 MK. तां नविः M 1. G. तां च वेः Ca.—The whole passage
is very different in MK. In the VS. XXIV. 2 we find sthûlâprishatî, i.e.
pûrvapadaprakṛitisvaratvam.—l. 36. प्रयोजनानि A 3. Ca. G. MK. नानीति M 1.
—l. 40. In A 3 all from दुष्टः to यदधीतं is wanting.—l. 42. अविज्ञातमनर्थकं माधिः M 1.
A 3. G. अविज्ञातं अनार्थकं माध्यः A 2. अविज्ञातार्थकं माध्यः B. Ca. तस्यादविज्ञातार्थमनर्थकं
माधिः MK.

P. 20. l. 3. The first प्राप्नोति deest in G and MK.—l. 4. श्रितस्य M 1. A 3. Ca. श्रितस्य
G. MK.—l. 5. विषम उपन्यासः M 1. Ca marg; deest in A 3. G and MK.—नात्वंतायाज्ञानं
A 3. Ca MK. नात्वंतायज्ञानं G. नात्वंताज्ञानं M 1.—l. 8. स्त्रीष्विवायमहं M 1. A 3. Ca. MK.
स्त्रीष्वियमहं B. स्त्रियामयमहं G.—l. 9. कर्तव्या M 1. A 3. Ca. कार्या G. MK.—l. 10. अचरशो
वर्षशो M 1. वर्षशोऽचरशो B sec. m. वर्षशोऽचरशो वा A 3. Ca. G. अचरशो MK.—l. 14.
भूतमविष्यद्वर्तमानाः G. MK. भूतादेयो माचा वा Ca marg.; deest in A 3. M 1.—l. 15. शिरसि
च A 2. A 3. G. शिरसीणि MK. शिरसि M 1. Ca.—कामानां A. B. Ca. G. सर्वकामानां
M 1. C 1; deest in MK.—l. 18. ईषिषो M 1. A 3. MK. ईषिषो B. Ca. ईषिषो G.—
l. 19. न निमिषंति M 1. नंतीत्यर्थः MK; deest in A. B. C 1. Ca. G.—ll. 25 to 30. स्वादिपरी-
तस्य M 1. B sec. m. Ca sec. m. Nir. IV. 10. विपरीतात् A 3. MK. G omits the passage
from सक्तुः to तित्त, but after सक्तुमिव inserts अधि वाचि सक्तुस्सचतेर्दुर्धवाो भवति कसतेर्वाच
सक्तुमिव.—After भवति there was in Ca a blank space, afterwards filled by the words
वाचमकृत वाचमकृत । स written by a later hand. The same hand adds in margine
स्वनि संवर्तते. After that the first hand continues भद्रा शिषां सक्तीर्निहिताधि वाचि वार-
सतीं आहितापिपद (पिरपदं probably prima manu) शब्दं प्रयुजानः (प्राचक्षितीनां marg.)

सारस्वतीमि(०तीं यामि० pr. m.) द्वि निर्वपेत्सरस्वतीयामाभूमेत्यध्वेयं व्याकरणं (दशम्यां marg.) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. A. C. 1. G have तितउ परिपवनं (भवति added in A 1. A 2. G) वाच-मकत वाचमकषत सखाणि जानते भद्रा ह्येषां (भद्रीषां C 1) सखीनिहितानि (०हताध० C 1) वाचि दशम्यां (पुषस्व दशम्यां added in A) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. B comes nearest to MK. The following are all the various readings of B from MK. ततवद्वा MK. तितवद्वा B.—प्रज्ञावन्तो B after धीराः.—सखायः संतः MK.—संजानते B. जानते MK. (C Nir. IV. 10.—क एष B. क एव M 1. क्त य एव MK.—दुर्गे B. MK. दुर्गेमो M 1.—परिवृद्धा MK. परिवृद्धा B.—प्रयुजानः B. प्रयुज्य MK.—l. 31. अभिनिष्ठानां M 1. G. दीर्घाभिनि० B. A 3. Ca.—l. 34. काकुत A. B. C 1. Ca G. ककुत M 1.—l. 37. चा चमे० M 1. B sec. m. G. चा चामे० B pr. m. A 3 pr. m. चामे० A 3 sec. m. Ca.—l. 40. तथा M 1. A 3. Ca and Nir. SS. vol. i. p. 498. स्मृतं G.—स्थितः A 3. Ca. G and Nir. l. c. मतः M 1. स्वतः A 2.—l. 42. अन्यादिदे० MSS. अन्यादिदे० Nir. l. c. —०त्वंताः क्षितिगता गणाः G.

P. 21. l. 2. गौरादिदेवपत्यंतः समाम्नायोऽभिधीयते Nir. l. c. l. 10. उदाहरिष्यति M 1. A 3. Ca. ०हरति G.—l. 27. गते वापयति A 3. गते वा पत्यते M 1. गते वा पत्यते A 2. गते वा पात्यते B. गते वा पयति Ca. गते वा पात्यते G. See Arsheya Brāhmaṇa (edited by A. C. Burnell, Mangalore, 1876). p. 3. —l. 29. अभिहितं A. B. Ca. विहितं M 1. C 1. G.—l. 31. पृष्ठानि A. B pr. m. Ca. G. सचपु० M 1. C 1. B marg.—l. 32. यात्रयेत M 1. A 3. Ca. यज्रेत G. l. 30 ०पयोगो M 1. A 1. A 3. Ca. ०पयोगं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं A 2. G. ०पयोग दृष्ट्वा C 1. l. 10. इतिहासपुराणाभ्यां etc M 1. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यत इति A 1. B. Ca. अन्यत्रापि स्मर्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति A 3. G. In A 2 we find the same as in A 1. B. Ca, but it has ०वृंहयेतदिति prima manu, by a later hand the त् is cancelled and the sign of omission √ is made after it, which shows that the words + विमेत्यल्यश्रुतद्विदो मामयं प्रहरि + (the crosses are in the MS.) following in the next line between हरि० and चंद्र० have to be inserted.—l. 41. ०काठकादि० M 1. A 3. Ca. ०कटादि० G.

P. 22. l. 1. वशो M 1. वंश A 3. Ca. वंश G. See H. H. Wilson, The Vishnu Purāṇa, vol. i. p. vii. l. 2. ०वत्वावगमनात् M 1. ०वत्वावगमत्वात् A 2. Ca. ०वत्वावगमात् A 3. G. ०वत्वावगमत्वात् A 1. ०वावगमानात् C 1.—l. 3. ०दृष्टांतसिद्धातादीनां G.—l. 22. देव-जन्मनो M 1. G. देवत्वजन्मनो A. B. C 1. Ca.—l. 24. मनुष्यस्य M 1. मनुष्य० A 2. A 3. B. Ca. C 1. G. l. 35. G and Ca sec. m. have हे before ब्रह्मणः Ca pr. m. is illegible.—l. 40 पञ्चाशीत्यनुवाकः from G.

P. 23. l. 3. (Sukta 1.) After विनियुक्तं follows in G तत्र यं शतस्त्रिंशो (read तत्रायं शतस्त्रिंशं) मंडलं चतुर्विंशत्यनुवाकं चतुरशीत्यधिकशतसूक्तोपेतं तत्र प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि तत्रापिमीळ इत्येतत् प्रथमं सूक्तं नवर्चं अचानुकर्मणिका अपि नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इति । विश्वामित्रपुत्रो etc. to स्वयंभुवेति (l. 21). Then follows यद्यप्यनुकर्मणिकायामस्य सूक्तस्य च्छन्दो नोक्तं etc. to छंदस्त्व-मिति (ll. 24 to 31). And then follows देवताप्यत्र मुक्ते यद्यपि नोक्ता तथापि मंडलादिष्वपि य-मिन्द्रादिति परिभाषायामुक्तत्वादस्मिन् मुक्तः प्रतिपादानावस्य वाक्यं स ऋषिर्या तनोष्यते सा देवतेति उक्तत्वादग्निदेवता द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः तथा चाम्नायते दिवा वै नो मुदिति तद्वैवानां देवत्वमिति अतो दीव्यतीति अतो दीव्यतीति देवः मंत्रेण द्योत्यते इत्यर्थः ऋष्यादिजानाभावे वृक्षवाय एवमाश्नायते यो ह वा ऋषिदितार्थच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति बाध्यापयति वा स्थातुं चर्कति

गर्तं वा पयति प्र वा भीयते पापीयान्भवति । अनुक्रमणीपरिभाषायामृष्यादिज्ञानप्रशंसा तदज्ञाननिन्दा
 चोक्ता न ह्येतज्ज्ञानमृते etc. to विज्ञायत इति (see Anukr. Paribhāṣā 1) अर्थे च अविदित्वा
 etc. to पदे पद इति (ll. 21 to 24) तस्या(त) श्रौतस्मार्तादिविनियोगाय ऋष्यादयो ज्ञातव्याः स च
 विनियोगो द्विविधः सामान्यविनियोगो विशेषविनियोगश्चेति कृत्स्नस्यापि ग्रंथस्य सामान्यविनियोगो ब्रह्म
 यज्ञजपादी etc. to तस्यात्समुच्चय इति (ll. 1 to 15). After which it begins with the first
 verse, तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह.—l. 8. इति परिभाषितत्वात् M 1. A 3. Ca. इत्युक्तत्वात् G.
 l. 11. A 2 has पुरोनुवाक्यायाज्ययो विकम्पो वा समुच्चितः । विकम्पोऽन्यं. Cf. Gaim. XII. 4. 3.
 l. 12. तथैवेकयुग्मगतयोरिति B. Ca C 1. A 3. *युग्मयोरितयोरिति M 1. A 1. *युग्मगतयोरित-
 योरिति A 2. तथैवाचापीति G.—l. 14. जुहोतीति M 1. A 3. Ca pr m. यजतीति B sec. m.
 Ca sec. m. जुहोमीति G.—l. 17. सर्वधातुभ्य इन इगुपधा क्त deest in A 1. A 3. B. Ca. G—
 l. 21. अविदित्वा etc. Cf. Anukr. M. p. 57. ll. 22 sq. G has जायते हि स इति and उच्यत
 इति च.—*देवतानि A 3. B. Ca G and Anukr. M. p. 58. *देवतानि M 1. -स्वरौ वर्णौऽक्षरं
 M 1. C 1. Anukr. l. e. स्वर(रा A 1)वर्णाक्षरं A. B. Ca. G. l. 25. हिरण्यसूपात् M 1. G
 हिरण्यसूपात् B sec. m. A 3. Ca. Cf. Anukr. M. p. 5.—l. 32. A 2 has द्योत्यत इत्यर्थः ॥
 ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ तत्र प्रथमे मंडले प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्रायं नवर्षे सूक्तं अस्मिन्सूक्ते etc
 B has द्योतत इत्यर्थः ॥ प्रथमे etc. like A 2; A 3 and Ca agree with M 1. As to
 G, see above. l. 39 (Śukta 1. verse 1.) तथा च पठति deest in Ca. तथा च पठति
 to यथाक्रममिति deest in A 3. in A 2 it is inserted a few lines later. P. 24
 l. 2. After अवस्थितं G adds अथवा यज्ञस्य देवमिति संबंधः यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः पुरोहितमिति
 पृथग्विशेषण, and omits पुनः to *युक्ते - l. 3. देवानां होतासीदिति । अथवा ऋत्विज ऋत्विग्वि-
 ज्ञानिर्वाहकं होतारं देवानामाहुतारं तथा रत्नधातमं etc. G. l. 4. रत्नानां रमणीयधानानां वा G.
 l. 8. भवत्यपिमीळि G. भवतीति अपि° M 1. A. Ca.—l. 12. अपिदे° A 1. A 3. B. Ca. G.
 अपिर्वे दे° M 1. l. 17. स्थूलाष्टीव° A. C 1. Ca. स्थूलव° G. स्थूलाष्टीवि° M 1. Cf. Nib
 SS. vol. iii. p. 381 - l. 20. *कांति° A 2. B. Ca Dhp. 29, 21; deest in A 1 A 3. C 1.
 G. M 1.—l. 27. यज्ञस्य M 1. A 1. A 3. C 1. Ca sec. m. G and var. lect. in Nir. यज्ञस्य
 A 2. (य in marg.) B perhaps Ca pr m. Nir. l. 34. द्विविधज्ञानात् M 1. *र्वहना Ca
 *र्वहने G. *र्वहन A. C 1. l. 39. अग्निर्नर्मनोपस्य A 3. Ca and B marg. l. 40. Instead of
 इदित्वात् etc. G has इदितो नुन्धातोरिति, and so, very frequently G gives the full
 sūtra when the other MSS. only refer to it. -l. 42. अवशिष्य A 3. B. Ca C 1. अवशिष्य
 M 1. A 1. भवति G. A 2 has a lacuna after उदात्तम° reaching to *पिप्रातिर्पादके (p. 25
 l. 2). -P. 25. l. 4. धातुज्योति M 1. *जन्मा इति A 1. A 2. B. C 1. Ca. *जन्म इति A 3. G.
 l. 18. *सामान्येन M 1. G. साम्येन A. Ca. l. 19. *सामान्य M 1. G. साम्यं A. B. Ca. l. 31.
 After पूर्ववद्वष्ट्याः A 2 inserts यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वा
 नावात् साचा ह्रस्वत्वावदवग्रहांतरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । अत एव तैत्तिरीया अनुदात्तमवाभि-
 धीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनिकीभवतां स्वरः । यद् इति प्रातिशाख्येऽभिदंशादिष्टसिद्धिः उपदि-
 ष्तया विद्यादक्षराणामव, the last words from उपदिष्टस्तथा have been put in their right
 place before *यद् इति, and the whole passage has been inserted after अतिनीचोऽनु-
 दात्तः in M 1. But it is not found in any other MS., and it bears the stamp of
 a later insertion, and of its origin from marginal notes, by standing in a wrong
 place. Cf. Prāt. 28. 29 and 210.—l. 33. सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो G.—l. 37. G and

B pr. m. insert the sūtra *मित्रादिर्निवृत्तिमिति* before, B sec. m. and Ca after *नित्स्वरेणाबु-
दात्तः*.—l. 40. *अपि च नृतेनैः नवैः अस्माभिस्तु* Bm.—l. 5. *अर्च* A. B. C1. Ca marg. (deest in
Ca pr. m.), G. *मर्व* M1. Dh. 15, 69.—l. 7. *किप्रत्ययो* M1. *किप्र* A. B. C1. Ca.
G.—*अहलोर्षादिति* G before *स्यात्*.—l. 8. *नित्स्वरितमिति* M1. A. Ca. *रित इति* G.—
l. 9. *नवस्य* to *वार्त्तिकेन* M1. C1. A3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—l. 10. *नृतेनैषु*
शब्देषु G.—l. 14. *यद्वा एवादीनामंत इत्यंतोदात्तः* M1. B marg. *यद्वा एवमादीनामंतोदात्तत्वं*
Ca marg. *यद्वा एवमादीनामंतोदात्त इत्यंतोदात्तत्वं* G; deest in A.—l. 20. G has *नोडि*
सिद्धहलं लेटीति सिचप्रत्ययः, *सिद्धहलं* meant for *सिचवृद्धलं*, the general reading of G
in this sūtra. l. 30. (1, 3.) *एवादीनामंतः* M1. A. Ca. *एवमा* G.—l. 32. *शे इत्यच*
प्रगृह्यत्वाभावः कांदसः G after *तस्योदात्तत्वं*. See *Pāṇ.* I. 1, 13.—l. 35. *इत्स्वनुद्ध्यां* to
प्रतिषेधः M1. C1. A3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—P. 27. l. 4. (1, 4.) *प्रणेतुं* M1.
प्रणेतुं C1. *प्रणयितुं* A2. *प्रनयितुं* A1. *जनयितुं* B. Bm. Ca. G. *प्रदातुं* A3.—l. 5. *होत्री-*
यादि A. Ca. *होत्रियादि* M1. (In G i and j are much alike.)—l. 6. *ध्वरो हिंसा*
G.—l. 8. G reads *लितीति प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वं*.—l. 17. (1, 5.) *सत्सु* to *निपातितः*
M1. C1; deest in A1. A3. B. Ca. G, but the margin of A3 has *सत्सु साधुः सत्यः*
सत्यादशपथ इति सूत्रे हरदत्तेन अंतोदात्तो निघातः। सत्सु भव इत्यस्मिन् विग्रहे भवे कंदसीति यत्. See
Pāṇ. IV. 1, 110.—l. 25. (1, 6.) *अभ्यादित्वात्* M1. A. Ca. *एवमादि* G. Cf. *Phisūtra*
IV. 13.—P. 28. l. 5. (1, 7.) *वस्त इति* MSS. —l. 7. *यद्वा न[ब्वि]षयस्येत्याबुदात्तः* G after
निपातः.—l. 13. (1, 8.) *यज्ञानां* M1. C1. G. A3 marg.; deest in A. B. Ca.

P. 28. l. 26. (2.) *अदृष्टफलं* M1. B sec. m.; deest in A. C1. Ca. G and B pr. m.—
l. 33. *देवतानामस्यो* M1. A. Ca. *देवतानामचो* G and *Pā. Mi.*, but cf. *Subarāsvamin.* —
P. 29. l. 11. *गुणश्चानर्थकः स्यात्* *Pā. Mi.* *Sāyana* omits the sūtras *Pā. Mi.* II. 1, 17.
22 and 23.—l. 17. *इंद्रमहेन्द्रशब्दयोस्तु* G.—l. 32. *महिंद्र* A2. B. Ca. *महेंद्र* A1. A3. C1.
G. *महिंद्र* M1.—*देवतास्मरण* M1. A3. *देवतानुस्मरण* A1. A2. B. C1. Ca. G.—l. 40.
प्रकाशनरूप M1. Ca. *प्रकाशनपर* A3. G.—P. 30 l. 1. *सोत्रशस्त्रशब्दयोः* G.—l. 6. *फलनि-*
वृत्तिश्च Ca sec. m. A3. *Pā. Mi.* *निवृत्तिश्च* A2. B. G. *निवृत्तिश्च* M1. Ca pr. m.—l. 7.
सोत्रफलं M1. B sec. m. Ca. *सोत्रात्फलं* B pr. m. A1. A3. C1. G.—l. 12. *गुणतोत* A3.
Ca. G. *Gaim.* *गुणतो* A2. *गुणतो न* M1.—l. 28. (2, 1.) *अनंक्रताः* Ca marg. A3 after
अनंक्रताः.—P. 31. l. 6. (2, 2.) *ह्रयति* M1. Ca. *ह्रयति* A3. C1. G. See *Ngh.* III. 14.—
P. 32. l. 3. (2, 5.) *ती* before *वाजिनीवसू* M1. C1. *सा* A1. *सती* A2; deest in A3. B.
Bm. Ca. G.—l. 4. *नु चिप्र* M1. A. Ca; deest in G. See *Ngh.* II. 15.—l. 8. (2, 6.)
संस्कृतं संस्कर्तारं वा M1. *संस्कृतं* A2. *संस्कर्तारं* A1. A3. B. Bm. C1. Ca. *निष्कर्तारं* G.—
l. 12. *नयजादी* M1. G. *नयजादिर्* A1. A3. Ca.—l. 27. (2, 7.) *प्रापयति* M1. A. Ca.
गमयति G.—l. 31. *कृवुदारिभ्य उन्न* M1. A3 marg. *Un.* *कृतृदा* A2. *कृवुतृदा* C1. *कृवु-*
हदा B. *कृवुतृदा* A1. Ca, where *तृ* looks very much like *ह*, and A3 pr. m.
G. The latter seems to be *Sāyana's* reading, for I. 23, 4. 50, 6 all the MSS.
have *कृवुतृदा*.—P. 33. l. 12. (2, 8.) *अतिग्रीढं* M1. A. Bm. Ca. *उपेतं* G.—l. 14. *अन्वे-*
षामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः M1. A1. C1. *नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः* A3. B. G;
Ca has only *पूर्वपदस्य दीर्घः* *prima manu*, but two marginal notes, the first *नहिवृती-*

त्यादिना, and a later one नहि वृत्तिसूत्रे वृधेरग्रहणात् अन्वेषामपीति दीर्घ इति नहि वृत्तिसूत्रे मनोर-
मायां. It is very likely that Śāyana wrongly applied Pāṇ. VI. 3. 116 to ऋतावृधौ,
and that doubts arose in the copyist's mind, who inserted the sūtra VI. 3. 137
instead.—l. 19. परस्परमसामर्थ्यात् M1. Ca sec. m. A 3. परस्परसा° A 2. परस्परसा° Ca
pr. m. G.—l. 22. For जातः G reads ज्ञातः, and again l. 31. ज्ञातः.—l. 27. ऋतावृधाविति
M1. °वृधेति A 3. B. Ca. G. Below, l. 32, all our MSS. have °वृधिति, and they
always vary.—P. 34. l. 10. (2, 9.) वीळु B G. वीडु A 1. A 2. Ca. वीलु A 3. C1
l. 19. गुट् च वा A. Ca. गुडा B. G. गुट् च M1. गुट् च C1. गुट् च वा Un. See Rv
Bh. I. 95. 4.

P. 34. l. 21. (3.) अग्निनेति द्वादशर्चं तृतीयं सुक्तं तत्र fi in B. Bm.—l. 32. (3, 1.) कर्तारि G
before कृनिप्रत्ययः.—प्रत्ययचयस्य M1 A 3. प्रत्ययद्वयस्य A1. प्रत्यय[द्वमarg.]यस्य Ca. प्रत्यय[द्वय
marg.]स्य B. प्रत्ययस्वचयस्य G.—P. 35. l. 5. पुरुभुजा॥ पुरुभुर्जा M1; deest in A. B. C1 Ca. G.—
l. 7. गुडागमे M1. गुडरागमे C1. गुगागमे A. B. Ca. गुमागमे G. l. 9. शपेकादेशे कृत ए° ॥ शप
ए° A1. A 2. G. शपा ए° A 3. B pr. m. C1. शपा एकादेशे कृते ए° B sec. m. Ca sec. m.—
l. 10. नसर्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं M1. A. Ca. नसर्वधातुकानुदात्तत्वं G.—l. 28. (1, 2.)
सहस्रतमो° M1. A. Ca. सरस्वती° G. l. 29. °नबन्धन° A 1. B. Ca. G. °नबन्ध° M1.—
l. 32. अत ईरन्निति deest in A 2. B. G.—शु A1 A 2. Ca. B pr. m. शु शु B marg. M1. A 2.
शु शु G. शु अ C1. Cf. Dhpt. 22, 42. —P. 36. ll. 2 sq (3, 3) उपवपयितारो G. °अधि
तारो M1. Ca A. l. 11. कटिकृष्या॥ कटिकृष्या° Ca. कटिकृषा° A 3. G. कविकृषा° B. A1.
C1. कुविकृषा° A 2. Cf. Rv Bh. III 58. 9.—l. 15. बङ्गव्रीहो from G.—l. 22. (3, 4)
बङ्गधा from G.—l. 24. द्रवतीति M1. G. द्रवत इति A1. A 3. B. Ca. C1. द्रव इति A 2.
See var. lect. in Nir. SS. l. 25. The MSS. always vary between आयायण and
आययण.—P. 37. l. 19. (3, 5.) दुवप बीजतनुमंतां A. B. Ca. दुवप बीजसंताने G. Dhpt. 23,
34. In A it is not quite clear whether it is दु or टु, and B has डवप. Cf. Pāṇ. III
3, 88 comm.—l. 24. Instead of वाघच्छ् etc. G has वाघता प्रातिपदिकस्वरः फिट्स्वरः.—
l. 33. (3, 6.) हः M1. A 3. ह Ca. G; A 3 omits संवृद्धौ छेदीस, G संवृद्धौ.—l. 35. धाजो
ऽनित्वाद्ध धारण इत्यस्य वा धिष्व धिषीय च । पा° ७. ४. ४५. इति निपातनादिति केचित् Ca in
margine.—P. 38. l. 7. (3, 7.) In Ca एकमेव has been corrected to एकमिव; cf. var.
lect. in Nir. SS. l. 10. असिर्विसिषुषिभ्यः M1. °सिर्विसिषुषिभ्यः Ca pr. m. °सिर्विसिषुषिभ्यः
Ca sec. m. A 2. A 3. B. विषुषिभ्यः G.—ज्वरत्वरसि° M1. °स्र° G. °स्र° A1. A 3. B. C1.
Ca.—l. 32. आदेशप्रत्यययोः B Ca pr. m. शसिर्विसिषसीनां च M1 Ca sec. m. A. C1. G.
l. 35 (3, 8.) आगच्छंत B marg. Ca between गंत and आगच्छंत.—अपा स्वरयितारः G after
अमृतः.—P. 39. l. 7. नित्यसमासो B. Ca M1 after इवेन.—l. 8. A 2 omits नित्यं, A 3. B
read °स्वरत्वं । नित्यं सर°.—l. 37. (3, 10.) पावं कायतीति Ca. B तं का° M1. ता का° G;
left out in A1. A 3. C1. —दे deest in G; cf. Dhpt. 22, 19, 20.—इति कप्रत्ययः from
G.—P. 40. l. 17. (3, 11) मनुषि omitted in G; Ca marg. has अन्यच्च मतिमानित्यादौ after
मनुषि.—l. 28 sq. (3, 12) गुट् च and गुडागमस्य M1. गुक् and गुडा° C1. गुक् and गुगा°
A1. A 3. B. Ca; the passage is left out in A 2; G has उदके गुट् चेत्यसुप्रत्ययो गुडागमस्य
उदके गुक् चेत्यसुप्रत्ययो गुगागमस्य.

P. 40. l. 31. (4.) दश MSS. दशेन्द्र Anuk1—P. 41. l. 15. (4, 1.) मसिरिति G. मसीति

A. B. C1. Ca. See Rv. Bh. I. 1, 7. 21, 1; III. 37. 1.—l. 21. (4, 2.) हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं A 3. B. Ca. हे सोमस्य etc. A 1. हे सोमपातरिद्र सोमं पातुं A 2. हे सोमपाः सोमं पातुं C1. हे सोमपाः सोमं पातुकामेन्द्र G.—l. 25. After गमेः B has in marg. लोट् नस्य मेहिः.—Instead of हेडित्वात् G has सेह्यपिषेति पित्वात् सार्वधातुकमपिदिति क्तिवात्.—P. 42. l. 8. (4, 3.) क्तिमते निन्वे G. —l. 10. यद्वा before शोमना मतयः G.—l. 25. (4, 4.) The MSS. have इण, only G reads इणप्रत्ययः. Uggvaladatta emphatically says the affix is इण, not इण. But cf. Rv. Bh. I. 4. 10; III. 9. 1.—l. 32. (4, 5.) निदि A. C1. Ca. निदि B. G. Cf. Dh. 3, 28. —P. 43. l. 2. परिचर्या । हरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् M1 (from A1 marg.) after दुवः. If it were not a later interpolation, it would stand after तिष्ठत्विचर्यः. —l. 29. (4, 7.) वृत्तिहनुत्वाद्वा B marg. Ca marg.; deest in A. C1. G.—l. 30. यज्ञस्य श्रियं G before यज्ञश्रियं.—l. 35. विकल्प्यते M1. C1. A 3. विकल्प्यते A1. A 2. B. Ca. G. Again l. 5, 2. (p. 46. l. 2.) A 3 and G have विकल्प्यते against विकल्प्यते of the other MSS., and so the MSS. always vary between the two readings, both of which may be right.—सुपां to न नुम् B marg. M1; deest in A. C1. Ca. G.—P. 44. l. 8. (4, 8.) प्रातिपदिकस्वरणोदात्त इत्यं M1. स्वरणातोदात्त इति । इत्यं B. स्वरणातोदात्त इत्यं G. स्वरणोदात्त इत्यतोदात्त इत्यं A1. A 3. C1. Ca.—l. 16. (4, 9.) बलवन्तं तं A1. A 3. B. C1. Ca.—l. 17. गुणयुक्तं M1. A. Ca. वनविशिष्टं G.—l. 18. अगमन् A. B. C1. Ca. अज्मन् M1. G.—G has पय for पाज.—l. 19. शक्य M1. A1. A 3. शरम Ca. C1; deest in A 2. G.—ll. 33 sq. (4, 10.) रचणगतिर्कांतिं Dh. 15, 91.—स्वाम्यर्थं M1. A. Ca. सामर्थ्यं G.—दहनं M1. A1. C1. Ca. A 3 pr. m. G. दहनं A 3 sec. m. B pr. m. दानं B sec. m.—च deest in G and Dh.—अतिष्ठुम् A. B. Ca marg. अं deest in M1. Ca pr. m. Un.—धस्यस्यश्च M1. Ca sec. m. धस्यस्यश्च A 2. C1. धस्यश्च A1. धस्य Ca pr. m. धस्यश्च A 3; G has अतिष्ठुम्बृधृतस्यश्चर्षातुभ्यो. —l. 35. कर्तरीत्यनुवृत्तां M1. कर्तरीत्यनुवृत्तां A. B. C1. Ca. कर्तरि G.—P. 45. l. 2. अनियजिभ्यो M1. Un. Ca. अनिभ्यो A1. A 2. C1. यजितनिभ्यो B. G. यजितनिभ्यो A 3.—l. 4. उदात्तत्वे प्राप्ति A 2. A 3. Ca. उदात्तत्वप्राप्ति M1. G.—l. 7. प्रार्थत्वात् M1. A 3 sec. m. Ca. प्राप्तत्वात् A 3 pr. m. G.

P. 45. l. 8. (5.) द्वितीयं deest in A. C1. Ca. G.—l. 15. (5, 1.) आगच्छतागच्छत M1. A 3. Ca. आगच्छत C1. एत एत आगं G. आ आ इत आगच्छत Bm.—l. 17. इति after प्रापयन्ति from G.—गतावित्यस्मात् लोपमध्यमपुरुषबहुवचनं G.—l. 19. सदिरप्रतेः M1. A1. C1. Ca pr. m. A 3. सदिरं A 2. सदिरं Ca sec. m. G and B, the latter giving the whole passage in margine. Cf. Rv. Bh. I. 22, 8. 25, 10; III. 14, 2. Though the MSS. vary in all these passages, there is more authority for सदिरं than for सदिरं.—l. 20. अतिष्ठुं etc. M1. Ca. धृजिबुचिभा(भी) A1)यापदिं A1. A 2. C1. वृचिभायापदिं A 3. यापदिं G.—l. 30. (5, 2.) ग्लान इति MSS. Cf. Dh. 26, 93; Rv. Bh. II. 30, 5; III. 39, 7.—अंतर्भावितवर्थात् M1. Ca. अंतात् A. C1. G.—l. 36. तित्स्वरितं M1. A. Ca. तित्स्वरित B. C1. G. See above, l. 1, 2.—l. 38. एकानुबंधग्रहणे M1. G. एकानुबंधकं A 3. B. Ca. P. 46. l. 8. (5, 3.) अभवतु M1. Ca. G. अभिमुख्येन भवतु A 3.—l. 13. यासुदपरक्षिपदेष्टुदात्तो ङिष्ठ G before किदाशिषीति.—अनिखमागमशासनं, cf. Paribh. 93, 2.—l. 29. (5, 4.) हविषिं etc. M1. Un. Ca sec. m. and A1 which, however, omits किदि. हविषिहवि(रचि G)वृत्तिविदिकीर्तिभ्यश्च A 2. A 3. G. वृषिशिहविषुत्तिवि[दिदिदि marg.]कीर्तिभ्यश्च B. अपिषिं

in Ca is probably corrected from विश. — समत्सु संपूर्वादत्तेः क्तिप् M1. संपूर्वादत्तेः क्तिप् समत्सु Cr; deest in A. B. Ca. G, but the margin of A 3 has समत्सु संपूर्वात् अद् भवति क्तिप् कृदुत्तरपठं ॥ संभयति योद्धां आयुषीति समदः. — P. 47. l. 1. (5, 5.) आतो मनिनक्रानिज्ञानपक्षेति वनिप्रत्ययः G before वनिपः. — l. 3. गतिप्रजनकांश्चनखादनेषु A B. Ca. G. °कांश्चनम् Cr गति-प्रजननकांश्चनखादनेषु M1. See Dh. 24, 39. — l. 4. अर्तिसुमुद्रकधृषीत्यादिना मन M1 अर्तिषु सुमुद्रकधृषी° A 2. अर्तिसुमुद्रकधृषी° A 3. अर्तिषुमुद्रकधृषी° Capr. m. अर्तिसुमुद्रकधृषी° Ca sec. m. अर्तिषुमुद्रकधृषी° B. अर्तिसुमुद्रकधृषी° चिनुभायार्थान्गीभ्यो मन G. (Cf. above, verse 1. — l. 24. (5, 7.) व्याप्तिमंतः M1. A. Ca. व्याप्तिं गताः G — l. 34 (5, 8) क्षोमाः क्षोमिन् G — P. 48. l. 4. ननुदात्तत्वं B. Ca. A 3 marg. नायुदात्तत्वं M1. A 3 pr. m. G. — l. 15. (5, 9.) प्रकृतेन M1. Capr. m. A. Cr. प्रकृते B. Ca sec. m. G. — l. 9. अर्चयितं M1. Ca sec. m. अर्चा यितं Ca pr. m. A. A 3. Cr. अर्चयितं G — l. 20. प्रथमावज्ञवचनस्य M1. B sec. m. A 3 sec. m. द्वितीया° B pr. m. A 3 pr. m. Ca. G. — l. 28. पुंस आगतः M1. A. Ca. पुसां समूहः G. — l. 36. (5, 10) अमिहसि° M1. Ca marg. A 3 pr. m. G. हसि° Ca pr. m. A 3 sec. m. Un. — P. 49. l. 2. धातोरनुदात्तेत्वात्कपो लुकि M1 Ca. धातोरनुदात्तेत्वा[अदादिस्वा marg.] कपो लुकि A 3. अदादिस्वात्कपो लुक् धातोरनुदात्तेत्वात् G. — l. 3. संज्ञापूर्वको etc.: cf. Pambh. 93, 1; Pān VI. 4, 116 Kās and Siddh. K. — l. 5. तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भाविनांतोदात्तो M1. A 1 (sec. m. 4). तत्संनियोगिनांतोदात्तो A 3. Ca Cr. G. तत्संनियोगशिष्टस्थानिवद्भावेन संनियोगिनांतोदात्तो B — l. 6. उदात्तनिवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं M1. A. Ca, the latter adding अतो लोपः m marg; उदात्तेनिकादेश उदात्तः G.

P. 49 l. 10 (6) दृशं द्रमा तु M1. Anukr. दृशा तु A1. A 3 Cr. Ca. G. — l. 15. (6, 1.) °नक्षत्रं deest in G. — l. 17. भुतानि रोचना रोचनानि G. भुता रोचना M1. A. Bm. Ca. — l. 22. रोचयति A 3. G. TBr. रोचयति M1. Ca. महो ब्रध्न M1. B pr. m. A 3. Ca. महत् ब्रध्न B sec. m. G. (Cf. Ngh III 3. — l. 24. उष रूप रिष A 3. B Ca. G. उष deest in M1. Cr. रिष deest in A1. (Cf. Dh. 17, 43. All from अरुषं to न संति left out in A 2. — P. 50. l. 7. (6, 2) हविषी° M1. Ca. हविशी° A. हविषी° B. हविषी° G. (Cf. Rv. Bh. I 5, 4. — l. 10. निपातत्वादायुदात्तः अव्ययपूर्वपद° etc. G. — l. 25. (6, 3) अवरणांश्चति वक्तव्यमिति णत्वं G after नुमागमः. — °ह्रस्वोरश्च M1 A 3. B pr. m. Ca. G. °ह्रस्वोरश्च B sec. m. The MSS. vary between °रश्च and °रश्च, also Rv. Bh. I 10, 7 — 13, 2, 13, 1 etc. But °रश्च seems to have more authority. — l. 26. पूर्वस्य अकारस्य G. — P. 51 l. 3. (6, 4) जलस्य गर्भाकारं प्ररितवतः M1. A 3. Ca. जलस्य कर्तारं प्र° Cr. जलस्य कर्ताकारं प्र° A1. जलस्य कर्ता प्र° A 2. जलस्य कर्तारः गर्भं प्र° G. The next words जलस्य to प्ररितवतः are wanting in A. Cr. Ca. G; Bm L. °मेघमध्ये जलस्य कर्तारं परजन्यं प्ररितवतः. — l. 5. ईदृङ्गान्यादृङ्गैत्यादीनि A 3. Cr. Ca. ईदृङ्गान्यादृङ्ग° A1. ईदृङ्गान्यादृङ्ग° G. ईदृङ्गान्यादृङ्गैत्यादीनि A 2. ईदृङ्गान्यादृङ्ग° B. (Cf. TS. IV. 6, 5, 5; VS. XVII. 81; Rv. Bh. I. 72, 3 — l. 20 (6, 5.) सरमां etc. M1. सरमां देवगुनीमिद्रेण प्रेषितां G. Cr. सरमा देवगुनीद्रेण प्रहिता तां Ca A 3; A 1. A 2 have the same, only reading प्रेषिता for प्रहिता, A 3 has प्रेषिता after प्रहिता, but it is struck out. (Cf. Anukr. M. p. 42. — l. 30. यन्न पदार्थ° etc. M1. A 3. Ca; A 2 omits यन्न. G has यत् पदार्थसमुत्वं विशेषसमुत्वं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तद्गुह्यमिति. — l. 34. (6, 6.) देवानात्मन रक्षन्ती B. G. — P. 52. ll. 27 to 29. (6, 7.) G has सिद्धं ब्रह्मं जेटीति सिद्धं, and again सिद्धः (twice) and सिद्धा. Cf. Rv. Bh. I. 1, 2. — l. 32. Read गम्युक्तीत्यात्मनेपद° A. B. Ca. गम्य-

प्रच्छीत्यादिनाम् G. Cf. Rv. Bh. I. 20, 5. 23, 23. 80, 16. 119, 3; IX. 73, 1. 93, 2. Sāyana apparently read गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्तिश्रुविदिभ्यः, not गम्यृच्छिभ्यां.—l. 40. असंघोन-
पूर्वस्य deest in A. B. Ca. Cf. G.—P. 53. l. 4. द्विवचनमी M1. A. Ca. द्विवचने G.—
l. 15. (6, 8.) अर्चनकर्मणि Ca. G. अर्चने कर्मणि A. B. Cf. अर्चने शर्मणि M1.—l. 16. वा
अय इति वा M1. A1. B pr. m. G after °वादिभ्य इति.—l. 20. तित्स्वरित इति प्राप्तस्य
स्वरितस्य प्राप्ती यतो etc. G. (Cf. I. 1, 2. 5, 2.—P. 54. l. 4. (6, 9.) अजि भृजी मर्वने
Dhp. 6, 17. 18. अजि भृजी वृजी वर्जने A 2. अजि भृजि वर्जने A 3. B. Ca. Cf. अजि
वृजि वर्जने A 1. G. Cf. Rv. Bh. I. 37, 3. 54, 2.—l. 9. (6, 10.) अस्माभिर्दृष्टमानात् G
for अभिदृष्टम्.

P. 54. l. 34 (7.) निष्केवल्यशस्त्रे B. Ca. G. निष्केवल्ये शस्त्रे A 3. निष्केवल्यशस्त्रं M1.—
P. 55. l. 3. (7, 1.) बृहत् बृहता G. — l. 6. यदनेन A. Cf. Ca and var. lect. in Nir. SS.
यदनेन M1. G. The MSS. vary also. Rv. Bh. I. 62, 1; VI. 73, 3.—l. 7. °गार्तिभ्यः MSS.
°गार्तिभ्यः Un.—l. 9. शिष्टः M1. A. Ca. शिष्टस्वरः G. वर्तमाने before पृषद् A 3 marg. Un.—
l. 10. अर्च्यते G. अर्च्यते M1. A. Ca.— l. 36. (7, 3.) बज्रलयहणात् उणादयो बज्रलमिति
बज्रलयहणात् चचिडः ख्यात्रादेशाभावः G. See Pāṇ. III. 3, 1 and II. 4, 54. P. 56. l. 15.
(7, 4.) सहस्रप्रधनेषु वाजेषु M1. Ca. G. सहस्रं प्रधनेषु येषु A 3.—उयः to अंतोदान्तः deest in
A. Cf. Ca. G; A 3 and B give it in margine.—l. 21. (7, 5.) महद्वनमच A. Ca. G.
महध° B. महदाध° B sec. m. महाधनवचनमच M1. महत्ववचनमच Cf.—l. 22. तद्वनं चति
तत्पुंष्य G.—l. 35 (7, 6.) नोच्चारयति M1. Ca. G. °रयसि A 3.—अप्रतिस्वलितः M1. A1.
B sec. m. Ca. अस्वलितः B pr. m. A 3. Cf. G.—l. 36. अप्रतिष्कृतो M1. A 3. Ca. Nir. Roth.
°स्कृतो G. Nir. SS.—P. 57. l. 10. अदशब्दस्य लोपः A 2. B. Ca. G. अस्मादश° M1. अदशब्द-
लोपः A1. A 3.—अभ्यम आदिर° A. B. Ca. G. अभ्यमादिर° M1. अभ्यम आ° Cf.—l. 39
(7, 7) धात्वर्थे M1. धात्वर्थ° A 3. Ca. G. P. 58. l. 6. क्तिन् प्रत्युदाहर्तति A. B. Ca. G. क्ति-
मिति प्रत्युदाहर्ते इति M1. — l. 10. °वृत्तिरिति प्रसंगः M1. A. Cf. G. °वृत्तिप्रसंगः B. Ca.—l. 11.
कस्यचित् M1. A 3. G. कर्षचित् A 2. B. Ca.—l. 18. करणीभूतानां M1. A. Ca. करण° G.—
l. 24 (7, 8) °धन्विराजि° MSS. °राजिधन्वि° Un.—l. 20 मिश्रणाभिग्रणयोः A 3. B. G. °मि-
श्रयोः M1. Ca. Cf. Dhp. 24, 23 — l. 27. नित्यसमासः Ca marg. after इवेन. Cf. Rv. Bh. I.
1, 9 — l. 29 कर्षति M1. Ca. कर्षति A 3. छर्षति A 3 sec. m. G. — l. 32. उज्ज्वलोपस्य Ca
pr. m. Cf. A1. A 3. G. उज्ज्वलोपस्य B. उज्ज्वलोपस्य A 2. उज्ज्वलं बलोपस्य M1. Ca sec. m.
Un. The MSS. vary also, l. 9, 1. 19, 4, but there is more authority for उज्ज्वलोपस्य.
Cf. Rv. Bh. III. 26, 6; V. 10, 1.— l. 39. (7, 9) पंच पंचानां G.—P. 59. l. 4. °क्लिदि° M1.
Ca. Un. °क्लिधि° A. G. °क्लिधि° Cf.— l. 6. पंचेश, cf. Un. l. 150, Uggvaladatta. —l. 20.
(7, 10.) G has अस्माकं युयसिभ्यां मदिगति मदिक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरणांतोदान्तः etc. See Un.
l. 138.

P. 59. l. 25. (8.) श्रीणिह्री तु° A 3. B. G. Ait. Ar. श्रीणिहा तु° A1. Cf. श्रीणिहतु°
M1. Ca.—l. 26. सानसिं रयिमिति मुक्ते Ait. Ar. सानसिमिति मुक्ते G. सानसिं रयिमिति द्वे M1.
A. Ca. — l. 35. (8, 1.) °वर्णसीत्यादिना A. Cf. Ca. G. °वर्णसी° M1. Ca sec. m. A 3 sec. m.
Cf. Rv. Bh. I. 75, 2. 105, 6; III. 22, 3. 59, 6. — l. 37. After समावः G adds कित्वात्
गुणाभावः स्वप्नस्य पिति कृतीति तुक्प्रत्ययस्य पित्थिणा नुदान्तः, see Pāṇ. VI. 1, 71.—P. 60. l. 10.
(8, 2.) चिचकादीनां छंदस्संतो° A 3. Ca. क्तिचकादीनां छंदस्संतो° B. चिचकादिष्वंतो° G. चिच-

क्रेषाद्यंतो A 1. चिचक्रेषापांतो° A 2. चिचक्रेषाद्यंतो° M 1. C 1.—I. 14. B marg. M 1 insert मुख्या before अतिका.—I. 25. ओकारः from G.—I. 32. (8, 3.) वज ब्रज M 1. A 1. Ca. वज ब्रज C 1; A 2 adds ब्रजि, A 3 ब्रजि, and G गज बज.—I. 33. निपातः M 1. निपातित. A 3. Ca. G.—I. 35. महिह G. महि A 3. ईमहि A 1. A 2. B pr. m. C 1. Ca. but struck out in Ca. ददीमहि B sec. m. M 1.—I. 36. Ca marg. adds लिङः सीयुट् after दिर्भावः. A 3 सीयुटः before सलोपः.—P. 61. I. 6. (8, 4.) तादृश भट् A 2. A 3. Ca. तादृशम् M 1. Bm. तादृशम् G.—I. 8. शुषिचिमीनां M 1. Ca. शुषिचिजमीनां Ca marg. C 1. A 3. शुषिचिजमीनां A 1. A 2. B. शुषिचिद्वामां G. शुषिचिमिजां Un. Cf. Rv. Bh. I. 31, 6. 70, 11. In the latter passage A. Ca have चिच्. B चिच्. I. 13. वसुतसु रधादावभावानृषीं शंसिचदादिभ्य इत्यनेनानिट् तुन् B marg. M 1 after इडभावः. This marginal note is better than Sāyana's own explanation. See Un. II. 94.—I. 17. अभिमवे कंदसि G after मर्षणे.—I. 19. चर्करीतं etc. Cf. Dh. 24, 72 and Siddh. K. on Pān. II. 4, 74.—II. 37 sq. (8, 5.) उपाचारः A 3. B. Ca. Nir. उपचारः M 1. G. Nir. var. lect. A 2 has उप° in I. 37 and उपा° in I. 38.—P. 62. I. 5. त्व इति A. Ca. C 1. G. त्वं इति B.—I. 6. इति सर्वनामस्थानि विभक्तिणित्वादतोदचो जिणितीति G.—I. 14. (8, 6.) इंद्रं सुत्येति M 1. A 3. G. इंद्रं सुत्येति A 2. B sec. m. Ca. इंद्रसुत्येति Bm.—I. 15. सर्वेपि तत्तदभीष्टं G.—I. 21. अर्थजातं A 3. B. Ca. अर्थजातुं A 2. अर्थ G. अज्ञातं M 1. A 1. C 1.—I. 33. (8, 7.) ऊपि A 1. B. ऊपि A 2. A 3. Ca. G.—I. 34. जसा M 1. जसा C 1. जसा A 1. A 3. Ca. G.—P. 63. I. 11. (8, 8.) मृगं क्रिष्येति क्रिप् G.—II. 12 to 15. Instead of रूप लप etc. to इत्युदात्तः G has तदस्यासीति मत्वर्थीयः शप्रत्ययः कंदस ईकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः.—I. 19. टापा सह M 1. टापा A. B. Ca. जसा सह G.—P. 64. I. 4. (8, 10.) G has again तित्स्वरित इति.—I. 7. सोमस्य पीतिः सोमपीतिः A 3. B. Ca sec. m. G. सोमस्य पीति सोमस्य पीतिः A 2. Ca pr. m. सोमपीतिः A 3 sec. m. सोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः M 1.

P. 64. I. 18. (9, 1.) यो ह्युभयोः M 1. A 3. Ca. 1 या ह्युभयोः A 2. एह्युभयोः B. पदयोर्ह्युभयोः G. Cf. Rv. Bh. I. 51, 3.—I. 19. आङ्माङोः M 1. C 1. आङ्माङोः A 1. A 3. Ca. G.—I. 23. अदेर्नुम ध्वय MSS. अदेर्नुमधा च Un.—I. 24. अग्निपृषीत्या° M 1. Ca pr. m. A 1. असिपृषीत्या° B. अग्निपृषीत्या° A 3. अग्निविशिष्टपृषीत्या° G. अग्निपृषी° Ca sec. m. Un. The MSS. always vary in quoting this sūtra, but अग्नि has far more authority than अग्नु; on the other hand, instead of पृषि the MSS. generally have पृषि, for inst. I. 11, 4, where A. B. Ca. and I. 14, 5, where A. Ca. G read पृषि. Cf. Rv. Bh. III. 7, 2. 9, 6.—P. 65. I. 1. (9, 2.) पदपुरणार्थे A 3. Ca sec. m. C 1. G. Nir. पदपुरणार्थे A 1. B. Ca pr. m. पादपुरणार्थे M 1. From अमिताचरेषु to मिताचरेषु left out in A 2.—I. 36. (9, 4.) पृषु वृषु मृषु A 3. Ca. Dh. 17, 55-57. पृषु वृषु खषु मृषु A 1. A 2. पृष वृष मृष G. पृषु वृषु M 1. C 1.—P. 66. I. 27. (9, 7.) प्रभूतेनानेन M 1. A 1. Ca. G. Bm. प्रभूतेन धनेन A 3. प्रभूतेन धान्येन B. प्रभूतवनेन C 1.—बृहत् M 1. Ca. महत् A 3. G.—हत्त्रायुष्कारणं A 3. B. Bm. Ca sec. m. C 1. G. हत्त्रायुःका° M 1. A 1. Ca pr. m.—I. 35. अंतर्णीतिष्यर्थात् A. B. Ca. अंतर्भाषित° M 1. C 1. G.—P. 67. I. 6. (9, 8.) अयः कीर्तिः G.—I. 9. इषु रक्षायां इत्येति इति कर्मणि क्रिप् G after इषः.—I. 23. (9, 9.) From अछदो to निप देस्त in A 3. C 1. G.—I. 29. (9, 10.) आङ्गीषदर्थे G. Amarak. आ ई° M 1. A. Ca.—P. 68. I. 2. After प्रातिपदिकस्वरः A 1 marg. A 2. B add अष्टाविंशतिसंख्याकेषु वचनामसु शूबं सही यह इति पठितं :

it has been inserted after शुभं in M 1. But by standing in a wrong place, it betrays its origin from a marginal note.

P. 68. l. 16. (10, 1.) श्रुतिङी (G adds अनुदात्ती) पित्वाज्ञसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्ती M 1. G. श्रुतिपी पित्वादनुदात्ती A 1. A 3. B. Ca. श्रु दनुदात्ती C 1. l. 18. श्रुतिङी M 1. A 1. पूर्ववत् श्रुतिङी G. श्रुतिपी A 3. B. Ca. श्रु अतिनसार्वधातुकत्वात् C 1. l. 24. M 1 has समासे (समासो B) after इवेन; it is not in A. C 1. Ca. In G it is inserted before स एव.—l. 30. (10, 2.) पर्वतभागं M 1 Bm. G. पर्वतं A 2. A 3. B. Ca. —l. 31. G adds कर्तव्यं after कर्त्तव्यं.—l. 33. उद्युक्त A 2. A 3. G Ca pr. m. उद्युक्त M 1. Ca sec. m.—l. 34. *रहिं deest in A 3 sec. m. B. Ca and Un — P. 69. l. 4. After कर्त्तव्यं G adds अथवा ह्यर्थे तदेकेन केन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः नित्वादायुदात्तत्वं.—l. 13. (10, 3.) कच्य तस्याः A 3 sec. m. B. Ca. कच्यः तस्य M 1. A 1. A 3 pr. m. Bm. कच्यं तस्य G कच्य तत्र भवः कच्यः तस्य C 1.—l. 15. संतीति प्रशंसायां G. —l. 25 (10, 4.) *सुचतः M 1. A. Ca. *शास्त्रतः G. l. 31. आध्वर्यवं M 1. A 3. Ca. आध्वर्युं A 2. C 1. G.—P. 70. l. 5. वृहि वृहि M 1. A 3 Ca. वृहि वृहि A 2. B वृह वृहि G. Cf. Dh. 17, 85. —वृहेरम नलोपय M 1. वृहेरं etc A 2. A 3 Ca. The whole passage in G. वृहेर्नोक्षति मनिनप्रत्ययः नकारस्य अकारदेशश्च ऋकारस्य रफश्च नित्वादायुदात्तत्वं l. Cf. Un. II 110.—l. 9. श्रुतित्यश्रुतायाः B by correction as A 2. Ca. श्रुतति श्रु M 1. G. श्रुते श्रु A 3. l. 17. (10, 5.) शक्तः B sec. m. C 1 after शक्तः l. 22. विध M 1. Ca विध् A 2. विधु A 3 G. Cf. Dh. 3, 10. P. 71 l. 24. (10, 7.) अपवृत्तं M 1. A 3. G. अपवृत्तमुखं A 2. Ca.—l. 26. After प्रादिसमासः B and Ca add विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः. G adds पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः after बाधित्वा and repeats विवृतमित्यत्र to बाधित्वा.—A 2 omits परतो. l. 27 पूर्वपदप्रकृतिस्वरं B where all from स्वरं to स्वरंण stands in margin, C 1 and G. स्वरं A. Ca गतिस्वरं A 3 marg. l. 34 इत्येवं नास्ति विस्तारः A 1. A 2 एवं नाविस्तारः A 3 B C 1. एवमस्ति विस्तारः Ca. From इत्येवं to इत्येवोत्तरपदं wanting in G. l. 37 इत्यत्रानुवृत्तेः M 1. A 3 इत्यत्र क्तानुवृत्तेः A 2 B Ca. इत्यत्राक्तानुवृत्तेः Ca sec. m. इत्यनुवृत्ते G. —P. 72. l. 5 पूर्ववन्नतिसमासे M 1. A. Ca marg. पूर्ववत् छन्नतिसमासी G, deest in Ca pr. m. l. 27. इः संवृद्धौ A 3 B. Ca. इ सं M 1. G, the passage is wanting in A 2. See l. 3, 6. l. 32. (10, 8.) रोदसी उभे to इत्यर्थः B. Bm. उभं left out in A. C 1 Ca; A 3 has नहि इन्वतः after अपि in margin, and omits it after महिमानं. G has रोदसी बावापृथिव्यावुभं न हि इन्वतः नैव व्यामृतः बावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तं च समर्थे इत्यर्थः —l. 35. सह सुप सुपा A 3 B. Ca. l. 38 श्या M 1. B pr. m. Ca pr. m. श्या B sec. m. Ca sec. m. A 3. सुपा G.—P. 73. l. 5. जः M 1. A 1. Ca. जयः Ca sec. m. C 1. A 3. G. l. 20. (10, 9.) यथा सख्युर्मद्वरणस्य वचनं स्वस्य प्रियं etc. G. —P. 74 l. 5. (10, 10.) पदत्वाच्च टिलोपाभावः A 1. A 2 after नलोपाभावः.—l. 7. क्लिप A. B Ca C 1. हवनश्रुत् क्लिप G. हवनश्रुत् M 1. l. 27 (10, 11.) G reads ऋषी दर्शने.—P. 75. l. 3. (10, 12.) गिर्वणाः M 1. गिर्वणः A 2. A 3. B. Ca. G.

P. 76. l. 2. (11, 2) सुबामंचितपं M 1. Ca सुबामंचिते पं B. सुबामंचित इति पं Ca sec. m. A 3. सुबामंचिते परांगवत्स्वरं इति पं G.—l. 4. सनायंता धातव इति G for प्रत्ययलक्षणैः. l. 21. (11, 3.) नसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वं धातुस्वरः G.—P. 77. l. 16. (11, 5.) इः A. B. Ca. C 1. इ M 1. G.—l. 22. एक एव A 2. A 3. Ca. एक एव G. यकार एव M 1. Both in A 3 and Ca the ए of एव is so written that it could easily be taken for ए. —l. 30.

(11, 6.) कर्मसु deest in B. Bm.—l. 31. G omits कर्मसु after वङ्गयु. l. 36. इणी लङ् M 1. Ca. इणी लट् [को मिप् naugr.] A 3. इण गती लङ्को मिप् G. - P. 78. l. 15 (11, 7.) क्रिया-विशेषि: G for कपटविशेषि:—l. 19. A. B. C 1. Ca. G add °यां after माच्छा° it is struck out in A 3. (Cf. Rv. Bh. III. 27. 7. l. 33. (11, 8.) झः । तस्य अदादेशः A 3. सतस्य अदादेशः B pr. m. अस्य अदादेशः B sec. m. Ca sec. m. M 1. तस्य अदादेशः A 2. C 1. and probably Ca pr. m. आत्मनेपदं अस्यादादेशः G. (Cf. Rv. Bh. I. 6. 6. 7. 1. -l. 36. स हि व्यवहिते etc. (Cf. Rv. Bh. I. 5. 4. and Kas VIII. 1. 66.

P. 79. l. 24. (12, 2.) वीष्मा । तं M 1. G. वीष्मांतं A. C 1. Ca. l. 37 (12, 3.) युक्ताय यजमानाय G. P. 80. l. 4. बर्हिर्यस्यै यजमानाय G. बर्हिर्यजमानाय M 1. B pr. m. A. Ca. B sec. m. has वृक्तवर्हिपेर्यजमानाय. l. 17. (12, 4) G. as again तित्स्वरित इति. and this is the usual reading of this sūtra in G.—l. 19. वृहर्नलोपश्च M 1. Un. G. वृहं A 3. B. Ca. (Cf. l. 10. 4. P. 81. l. 7 (12, 6) अग्रिमत् M 1. Ca. अग्रिवत् A 3. G. C 1.—अपा वप्तिप्रणयन M 1. A. Ca. सापाव° B G. l. 11. जुङ्ग आस्य: Paṭa MSS. and the editions जुङ्ग आस्य: - P. 82. l. 27. (12, 10.) लोपो व्योर्वलीति वकारलोप° A. Ca. G. उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः कसु: कित्वाद्गुणाभावः M 1 from B 2; B has the same with the exception of कसु: for कसु:. All from लोपो व्यो° to मनुवसोरिति is left out in C 1. l. 28. संयोगांतलोपः deest in A 3; G; B has उगिटचामिति शुभ संयोगांतस्य लोपः नकारस्य मनुवसोरिति etc.—l. 30. °त्वादाद्गुणो A 3. B pr. m. Ca. °त्वाद्गुणो A 2. °त्वाद्गुणो M 1. B sec. m. G. - P. 83. l. 1. (12, 11.) शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां M 1. Bm. °प्रभृत्यायुक्तां B. Ca. °प्रभृत्ययुक्तां A 2. A 3. शूरभृत्यपुत्रयुक्तां G.

P. 83. l. 16. (13) समिद्ध° A. Ca. G. मुसमिद्ध° M 1. C 1. l. 18. स्वाहाकृतय इति M 1. Ca. Anukr. °कृतिरिति A 3. G. l. 31. (13, 1) परांगवद्भावाभावात् A 3. Ca. G. परांग वद्भावात् M 1; B has परस्पर[म in margine]सामर्थ्यात् [न. in margine] परांगवद्भावात्. (Cf. E. Windisch, Zwölf Hymnen des Rigveda mit Sâyana's Commentar. Leipzig, 1883 p. 2.—l. 32. पदात्परत्वाभावात् M 1. Ca. पदादपरत्वात् A 3. G. l. 35. °प्रसिद्धस्वीकरण M 1. Ca. G. °प्रसिद्धः स्वी° A 3. C 1. °प्रसिद्धस्वी° B. l. 36. वा A 3. B. Ca. G. and Windisch, l. c. p. 3. च A 1; deest in A 2. C 1. P. 84. l. 12. (13, 2.) हविस्माधं वीतये G.—l. 15 इत्यर्थे इदंशब्दाद्यप्र° G.—P. 85. l. 10 (13, 4.) हन्द्वादिलोपनलोपो M 1. Ca pr. m. हन्द्वादिलोपो Ca sec. m. A 3. C 1. हन्द्वादिसंयोगांतलोपो G. l. 32. (13, 5) असनयोश्च M 1. Ca pr. m. असंनयोश्च B. अनसोश्च A 3. C 1. G. अनत्योश्च Ca sec. m.—l. 35. (13, 6.) यज्ञशाला° A. Bm. G. यज्ञशालाया B. यज्ञस्य शाला° M 1. Ca. Windisch, l. c. - l. 36. उहाटनेन M 1. Bm. Ca. G. उहाटनेन न A, and Windisch, l. c. - P. 86. l. 15. (13, 7.) द्वितीयादिवचनस्य M 1. प्रथमादि° A. B. Ca. प्रथमाद्वितीयादि° G.—l. 31. (13, 8.) Again G has सिच्वङ्गलं and सिच. कुल्लिचर्त्तवृत्तानि M 1. कुल्लिचर्त्तवृत्तानि A 3. G. °यत्पुत्तानि B. Ca.—P. 87. l. 22. (13, 10.) त्वष्टृत्पन्नत्वेन M 1. A 1. त्वष्टृत्पन्नत्वेन A 2. त्वष्टृत्प° B. त्वष्टृत्पन्नत्वेन Ca pr. m. त्वष्टृत्वेन Ca sec. m. A 3. त्वष्टृत्वेन C 1. सष्टृत्वेन G. l. 20. आम M 1. G. साम A 3. B. Ca.—l. 28. समुद्ग° A 2. B. Ca pr. m. समुट् Ca sec. m. A 3. समुद्गस्य M 1. समुद्गो G.

P. 88. l. 35. (14, 2.) अशिपुलटिकणीवीत्यादिना A 2. Ca. आशिपु[षि marg.]लटिकणीवीत्यादिना A 3. °पुलटिकणीषी° A 1. असिपुलटिकाणिविशिष्यादिना C 1. अशिपुलटिकणिव्यादिना G. अशुमुषिलटिकणिविषीत्यादिना B. Un. (Cf. l. 9. l. 11. 4. - l. 36. झ M 1. A 1. झस्य A 2.

A 3 G. Ca. कस्य Ca, deest in B. P 89 l 3. सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरतोभ्य इति G after गत्स्व. I 13 (14, 3.) A 3 and Ca omit इति before वामनः, G omits वामनः.

P 90 l 16 (14, 6) शप्तिङोः G. शप्तिङोः M. A Ca. l 19 चयो द्वितीयाः etc. It is noteworthy that G has देवात्थसोमपीतये in the text, also I 17, 7 अस्मात्थसु etc.—I 25. (14, 7) °बधिपतिभ्यो M. °बधिवपतिभ्यो A 3 B Ca. °बधिपतिभ्यो Un. —P. 91 l 32. (14, 11) निश्चित्यनुवृत्ती बह्वलमन्यत्रापि उम नित्वात् A B Ca. G differs only in having हत्युमप्रत्ययः for उम. Ca has जनैरसिरित्यनुवृत्ती बह्वलमन्यत्रापि उम अतिपूर्वपीत्यादिना निदित्यनुवृत्ती नित्वात् the reading adopted in M. P 92 l 6. (14, 12) M. Bm add युज after युत्स्व. I 10 रति A M. अरति A 3 sec m. अति Ca. अचर्कति G.

P 92 l 16 (15) °प्यथनुद्वता MSS. °प्यथीत्यनु Amuk. I 25 (15, 1) द्वितीयत्वात् A 3 B sec m. Ca sec m. G. द्वितीयात्वात् M. B pm m. Ca pm m. —P 93 l 2 (15, 2) आदिवृद्धिर्गकार M. अतवृद्धिं B Ca. अत्यवृद्धिं A 3. आर्थादिवृद्धिं A 2. अत्यवृद्धिलक्षण वा धित्वा आदिवृद्धिं G. —I 10 स एकादेशः left out in A 3 B Ca. Ca G. I 15 तेषु तेषु B. अनपि तेषु A 3 Ca. अन्येषु M. अनेकेषु G. —I 20 (15, 3) आ before गच्छति A 3 marg. of Un. SS var. lect. I 26 रु सनुदो ऋदसीति G for रुरिति. P 94 l 7 (15, 5) उत्तिष्ठश्च A 1 A 3 Ca pm m. उत्तिष्ठश्च Ca sec m. A 3 Ca. उक्तिष्ठश्च B. G has सबधिनेष्टत्वमसः probably meant for संबधी नेष्टत्वमसः. I 28 (15, 6) उकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो M. रेफस्य लोपः उकारस्य ऊकारो दकारस्य डकारो A 2. नशब्दस्य (connected to उर शब्दस्य) ऊकारो दकारस्य डकारो A 3. उब्द (connected to उरशब्द) कारो दकारस्य डकारो B. उर[शब्दस्य m m m.] ऊकारो दकारस्य डकारो Ca. रेफस्य उकारो दकारस्य ऊकारो G. I 34 (15, 7) यदेनर्दभिः M. A 3 sec m. Ca pm m. Nu Roth. and var. lect. in Nu SS. यदेनर्मभिः A 3 pm m. Ca sec m. G. Nu SS. यदेनभिः B. P 95 l 2 इच्छति द्रविणस्यति M. Ca. इच्छति द्रविणस्यति Ca sec m. A 3 pm m. इच्छति द्रविणस्यति A 3 sec m. G. —P 96 l 5 (15, 10) पुरण M. G. पुरण Ca. पुरणः A 3. The second तुरीय from G. —I 9 अविद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगाद्वा Ca. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगात् A 3 B. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयो गाद्वा G. अपि विद्यं A 3. अप्यविद्यं M. P 97 l 2 (15, 12) इत्यनिषेधे A 3 sec m. Ca G. आत्यनिषेधे M. A 3 pm m.

P 97 l 17 (16, 1) अनसोः M. A 3 Ca. अनसोन A 2. अदसोः G. Ca. Rv. Bh. I 13, 5. Pāṇ. II 1, 51, 10. —सुमुधावृद्धिभ्यः M. सुमुधावृद्धिभ्यः A B Ca. deest in G. Ca. Rv. Bh. III 30, 12. —P 95 l 10 (16, 1) किशोरन लो लोपश्चेत्यन M. किशोरन लोपश्चेत्यन Ca, deest in A B Ca. G. —I 20 (16, 5) Read अत्रिषा A B Ca. Ca. अत्रिष M. Dh. पृष G. Ca. Rv. Bh. I 35, 6. 55, 11. —I 21 Before निष्ठति A and Ca marg. add निष्ठा. —P 99 ll 10 sq. (16, 9) G adds बह्वकर्मन् बह्वप्रश्न वा after शतक्रतो, and सुतिं करवामः after सवाम.

P 100 l 12 (17, 2) प्राप्तिशीली G. प्राप्तिशीली M. Bm. A Ca. l 17. दुवप B sec m. and probably Ca. दुवप M. B pm m. G. दुवप A 3. बीजतंतुसंताने M. बीजसंताने A 1 A 3 B Ca. G. Also in other passages, for inst. I 31, 9 the MSS. vary between दुवप and दुवप, and between बीजसंताने and बीजतंतुसंताने. See Rv. Bh. I 3, 5. —I 23. छवेरादेश चः इति M. G. छवेरादेश चेति A 3. B. Ca. cf. Rv. Bh. III 37, 4. and Un. p. 154. —I 24. ह्रस्वातोऽंतोदात्तः B. Ca. —I 36. (17, 3.) Ca marg. A 3 and B add

चंतोदासत्वं before आत्मनेपदं.—l. 37. इत्यनुवृत्तावातो ङित । पा० ७. २. ८९. 1 M after येयः; it is in C1, but not in A. B. Ca. G.—P. 101. l. 10. (17, 4.) कटिकुविभ्यां M1. कटिकु० A. C1. Ca. G. Cf. Rv. Bh. I. 3, 3; III. 58, 9.—l. 26. (17, 5.) G reads नमसोर्ध्वाय कृष्याय चक्रनुक्याय चेत्या० etc : cf. VS. VI. 42.—l. 28. ह्युर्म्याय च मुर्म्याय चेत्यादीं M1. A 3. Ca. ह्युर्म्याय च० A 2. ह्युर्म्याय वर्म्याय च० B. च नम ऊर्म्याय च मुर्म्याय चेत्यच G. Cf. TS. IV. 5, 9, 2.—P. 102. l. 10. (17, 7.) वचनमिट् Ca sec. m. A 3 sec. p. G. वचनमिप् Ca pr. m. वचनं मिप् M1. B sec. m. A 3 pr. m. वचनं मिप् समैकवचनं मिट् B pr. m.—P. 107. l. 1 (17, 8.) Instead of अस्वभ्यमप्रतिष्कृत इत्यत्रोक्तं G has युष्यसिभ्यां मद्दिगिति असिधातोर्मदिकप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तोऽस्त्वच्छब्दः भ्यसो भ्यमिति etc. repeated from l. 7, 6 (p. 57. ll. 7 to 10). It further adds शर्म शृणाति दःखमिति शर्म सुखं सर्वधातुभ्यो ननिन नित्वादायुदात्तः.—l. 7 (17, 9) क्रियमाणायाः सवक्रियाया या A 2. Bm, the latter omitting यां. क्रियमाणायाः सवक्रियाया युक्तां (युक्ता A 3) यां A 3. B. क्रियमानया सवक्रियया युक्तां (युक्ता A 3) यां A 3 sec. m. B sec. m. Ca. M1. क्रियमाणायां युक्ताः या G.—Bm inserts प्र before प्रतिनभ्य.—l. 9. एहरतीकारस्य उकारः G after झुः. See Pāṇ. III. 4, 86. l. 12. करणसाधनत्वेन M1. करणसाधनत्वं न A 3 B. Ca. G omits all from पृतिरित्यन्यपदार्थे to भावसाधनत्वेन.

P. 103. l. 27. (18, 1) एवं वै पर आटणारः A 3. Ca. TS. has एतं वै etc. In Ca it could easily be read आहारः (ह्र for टण) and this is the reading of B. एवं वै रा आरः A 3. एवं वै पराशरः G. l. 32. पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन M1. पदेन ब्रह्मण (ब्रह्मणस्यत G) इति पदेन A. B. Ca. G. C1 has only सोमानमिति पदेन सूचित. l. 36. उणादयो बह्वलमिति G before बह्वलग्रहणात्. P. 104. l. 8. वशः कित M1. Ca G. वशः कित A 3. वशः कित Un. Cf. Rv. Bh. I. 60, 2; III. 11, 2 15 3 27, 10. l. 13 (18, 2) खट्वाभिः (?) A Ca. C1. G. पट्वाभिः A 3 pr. m. पट्वाभिः B खल्वाभिः M1. l. 36. (18, 3.) शत्रुणा A 2. A 3. Ca. शत्रुणां M1. Bm. शत्रुणा to ऽदस्मान left out in G. l. 38. G has अरुह्यः रा दानि निटः क्रसुः षष्ठी कवचने ऊसि भत्वात् संप्रसारणं वमोः संप्रसारणं नडसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं instead of अरुह्यः to ऽयुदात्तः. In A 3 अरुह्यः to ऽयुदात्तः stands in margin.—P. 105. l. 1. धुर्वो हिंसार्थः Dh. p. 15, 64. धुर्वो हिंसार्थः A 2. धुर्वि हिंसा A 3. धूर्तिर्हिंसार्थः B. Ca. both corrected from धूर्वि०. धूर्वि हिंसार्थः G. धूर्वि हिंसायां M1. —l. 30. (18, 6.) Read खनिक पिकस्यज्यसिर्वसिध्वनिस्तनिध्वनिसनिध्वनियथिचरिभ्यश्च A1. खनिकपिजसिर्वाश० B. ऽसिर्वाश (सि A 3) ध्वनि स्तति (स्तानि A 2) वनि० A 3 pr. m. A 2. Ca. ऽचिरिभ्यश्च Ca sec. m. खनिकस्यज्यसिर्वसिध्वनिसनि ध्वनियथिचरिभ्यश्च A 3 sec. m. खनिकज्यसिचवनिस्निध्वनियथिचरिभ्यश्च C1. स्थितिकपिकस्यजजसि वसिस्निध्वनिसनिध्वनियथिचरिभ्यश्चति G. खनिकस्यज्य० etc. Un. The above reading of A1 is the reading of nearly all the MSS. in Rv. Bh. I. 85, 3 (A has ऽवाख्यं for ऽकख्यं, B is corrupt at the beginning). See also l. 36, 13. 116, 12; III. 51, 2.—P. 106. l. 4 (18, 7.) संराज्ञी A 2. Ca. G. संसिद्धी M1. Ca sec. m. A 3. Cf. Dh. p. 26, 83. —l. 10. (18, 8.) हविर्दानानंतरं A. B sec. m. Bm. Ca. G. हविर्धा० M1. B pr. m. —l. 17. ह्ययं देवता अनयति होत्रा वाक् G after देवता.—l. 27. (18, 9.) सुधृक् M1. Ca. सुधृट् A. C1. G.

P. 107. l. 6. (19, 1) ऽथावगथाः M1. Un. A 3 sec. m. ऽथावसथाः A 3 pr. m. A 2. B. Ca. ऽथावगथाः G.—l. 9. (19, 2.) संबधिं G. संबधि M1. A. Bm. Ca.—l. 21. (19, 3.) मरुतां पृषतयस्य A 2. G. मरुतां पृष्टतयस्य B. मरुतं पृषतयं स्य A 3. Ca. मरुतं पृषत् पं स्य C1. मरुतं पृषयंत स्य A1. Cf. अरुणयः Rv. X. 75, 6; चोणयः X. 22, 9 etc.—l. 34. (19, 4.)

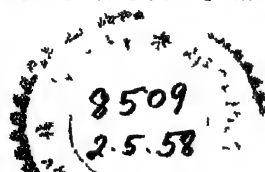

अर्चते A 3 B. (Ca. Sat. Br. अर्चतो M 1 G.—P. 108. ll. 4 and 8 (19, 5) G reads घोरवर्चसः both in text and commentary, and has वर्चो रूपं येषां for वर्षा येषां l. 28 (19, 7) उख उखी० ॥ उख उखी० C 1 उखवा गखी० A 2 उखण उख B pr m उख गखी० A 1. A 3 Ca. B sec m उख उख वख etc G, giving the whole passage from Dhṛp. 5, 14 to 16 l. 30 श्रीणादिकोऽतन A 1 A 2 B Ca pr m. श्रीणादिकोऽतच Ca sec m G A 3. the latter adding in margin भुक्तृश्रियजिपरिपच्यमितमिममिहयिभ्योऽतच । पर्वतः । C 1 has श्रीणादिको भुक्तृश्रीत्यादिना र वृपादिन्यात् आबुदास्तः अतच (Cf. Un. III 110—P. 100 l. 1 (19, 8) आमुवति M 1 Bp. व्यामुवति A 3 G, deest in Ca—l. 3 समुद्र to ऽस्वरत्न deest in A B C 1 G—l. 12 (19, 6) After अन्यव्रत M 1 adds अत्र यास्कः । अमि वत्रामि स्वा पूर्वपीतय पूर्वपानाय सोम्य मधु सोममय सोऽपि मरुद्भिः महागच्छ । नि० १० ३७ । इति ॥ This quotation is found in the margin of B and in Ca, but it does not exist in A G C 1 ll. 13 sq. For निवारयन् G has विनाशयन् and for सायणाचार्येण वि० it has सायणामात्यवि०

P. 110 l. 31 (20, 4) जमि चति द्वस्वस्य गुणेन M 1 जसि च द्वस्वस्य गुणेन Ca द्वस्वस्य गुण इति गुणेन A P. 111 l. 2; (20, 6) विवर्धितत्वात् M 1 A 3 C 1 व्यवहितत्वात् A 2—एतस्या प्राप्तिः M 1 and apparently A 3 pr m एतस्याः प्राप्तिः A 2. एतस्याप्राप्तिः A 3 sec m B Ca P. 112 l. 21 (20, 8) तेन हि M 1 नूहि A 2 A 3 Ca.

P. 113 l. 31 (21, 5) इनुडागमः A 2 A 3 sec m B C 1 इनुडागमः M 1 and apparently A 3 pr m P. 114 l. 4 (21, 6) इत्यभ्यागयताद्वाङ्मलात् A B Ca इत्यभ्यागय ताच्छेकैरनात् । उ० ३ ५९ । इति विहितत्वाद्वाङ्मलात् M 1

P. 114 l. 9 (21) एककिट्टा० M 1 एकट्टा० A C 1 Ca (Cf. Anuka M p. 6 ll. 13 to 15 एकादश्या ऋचो 10 षट विष्णुदेवत्या । A 1 B Ca एकादश्यास्तृचो देवमन्त्राधिन्य. इन्द्रवरुणाभिपत्न्यो देवता । द्वादशीचतुर्दशी, यावापृथिवीदेवताकि च । चतुर्दशी पृथिवीदेवीदेवताका (०देवी० deest in A 3) । पौडशीमारभ्य एकविंशताः पद्मिष्णुदेवताकाः । A 2 A 3 एकादश्या ऋचो देवमन्त्राधिन्यः इन्द्रवरुणाभिपत्न्यो देवता द्वादशी चतुर्दशीचतुर्दशी यावापृथिवीदेवताकि पंच दशी पृथिवीदेवताक पौडशीमारभ्य एकविंशत्या. पद्मिष्णुदेवताकाः C 1 पौडशी कृत्स्नदेवत्या वा A 1 पौडशी ऋग्वेदेवत्या वा इति पाठः B. कृत्स्नदेवतादेवत्या वा Ca pr m देवदेवत्या वा Ca sec m अतो देवा इत्येतस्या पंचदश्यास्तु (पौडश्यास्तु C 1) कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ॥ A 2 A 3 C 1 P. 115. l. 8 (21, 3) शासनयोः A 2 A 3 Ca शासनयोः M 1. (Cf. Dhṛp. 24 14 l. 30 (22, 5) प्राज्ञाच्च deest in A 2 A 3 तत्तस्य M 1. A 3. तत्तत् A 2. तस्य A 1 B C 1—l. 31 लुत इति deest in A 2 A 3 (Cf. Rv. Bh. III 54, 11. -P. 116. l. 22 (22, 7) अमुन् MSS असिः U 1 (Cf. Rv. Bh. III 52, 2 l. 34 (22, 9) In the edition of Asv. प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छसी is not the beginning of the khanda, but V. 5, 17 P. 117 l. 9 (22, 10.) वाखि धि० M 1. Ca वाग्धि० A 2. A 3. l. 11. दुप्रत्ययः M 1 C 1 दुप्र० A 2 A 3. दुप्र० B l. 16. धिषणा to इति कुः deest in A B. Ca. P. 118. l. 1 (22, 12) निनयेयुः MSS निर्वयेयुः Asv. l. 15. ऊल्लुभृष्टुल्लुभ्य ईमन् M 1. ऊल्लुभृष्टुल्लुभ्य ईमन् A 2 ऊल्लुभृष्टुल्लुभ्य ईमन् A 3. ऊल्लुभृष्टुल्लुभ्य ईमन् Ca. ऊल्लुभृष्टुल्लुभ्य ईमन् B. (Cf. Rv. Bh. III 29, 11; Un. IV. 147. ll. 22 sq (22, 14.) गन् धृजो ॥ ग धृजो M 1. A 3. गम् धृजो A 1. ग धृजो B. धृजो गम् Ca.—गन्नादेशः B मन्नादेशः A 2 A 3. गन्नादेशः A 3 sec m गन्नादेशः M 1 Ca. There is no similar Uṇādisūtra in our editions. Cf. Rv. Bh.

III. 38, 6.-I. 30. (22, 15.) खोनः and विलोर्णो A 2. A 3. Ca. खोन and विलोर्णो B pr. m. (शर्णात् sec. m.) खोन and विलोर्ण M 1.—I. 33. From कंटकः कंतपो to यच्छ नः left out in A. B. C 1. Ca. —P. 119. I. 23. (22, 16.) मुनिर्नि A. Ca. मुनिवु B. सह सुपेयव C 1.—I. 37. (22, 17.) विष्णुस्त्रिधा B. Ca pr. m. Nir. स्त्रिधा A. Ca sec. m. M 1.—विधामावाय deest in Ca.—I. 38. पांसुर इव A. C 1. Ca. समूहमस्या पांसुरण इव B. समूहमस्य पांसुर इव M 1.—P. 120. I. 1. पंसनीया M 1. A 3. Ca. पंसनीया B. पंशनीया A 2. पंशनीया Ca sec. m. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 281.—I. 12. (22, 18.) गोपामृतस्त्रेयनोक्त. there is no grammatical explanation of गोपां Rv. Bh. I. 1, 8.

P. 121, l. 18. (23, 1.) आशिरयुक्ता: A. Bm. Cl. Ca. आशीमिर्युक्ता: B. आशिरयुक्ता: M1.—l. 19. तीव्राः । तित्र निशनि । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋद्धेद्वैत्यच मनोरमा inserted in Cl. Cl2, Cl3 before सोमासः.—P. 122, l. 4. (23, 3.) वेगवत्तरौ A2. A3. Ca sec. m. वेगयुक्तां M1. Ca pr. m Bm. —P. 123, l. 25. (23, 7.) शे मुचादीनां M1. शे तृपादीनां A. B. Ca.—P. 124, l. 15. (23, 10.) घृणिः पुश्निरिति A3. घृणिपुश्निरिति M1. घृणिः पुश्निति A2. In verse 13 A. B. Ca read घृणिः पुश्निरिति. The MSS. vary between घृणिपुश्निरिति and घृणिः पृ०, also l. 55, 7.—P. 125, l. 3. (23, 13.) धरिर्णि(धातोर्णि Ca. धातोर्णि B)लुक्त्वायुनम्रत्ययः A. B. Ca. धातोर्जेर्णिलुक्त्वा चकारणाद्वाधातोर्ण्युनम्रत्ययः M1. Cl. धरिर्णिलुक्त्वा ought to be read, as Rv. Bh. l. 73, 4. —l. 36 and p. 126, l. 1. (23, 16.) The grammatical explanations of अंवयः and जामयः are omitted in A. B. Ca.—l. 13. (23, 17.) याभिः to शेषा तु A3 marg. A2: deest in A1. Cl. Ca., B has याभिः to प्रतिषेधः after प्रक्रिया स्पष्टा.—l. 32 (23, 20.) उत्तरस्य B. Ca. उत्तमस्य M1. A. —P. 127, l. 17. (23, 21.) जृवृञ्भ्यामूथन M1. Un. जवञ् जथन् A. Ca. जवृञ् जथन् B. Cf. Rv. Bh. l. 58, 9. 110, 11.

P. 130. l. 1. (24, 3.) वृङ् M. वृज् A. B. Ca. We have always to read वृङ् संभक्तौ and वृज् वरणे, but the MSS. often have वृज् instead of वृङ्. Cf. Dh. 27. 8. 31, 38.—
P. 131. ll. 14 sq. (24, 7.) From स्त्यि to ददति left out in A 2, A 3, Ca. Cl. B adds ह्य after स्त्यि. In the sūtra, which is not found in our editions of the Uvādisūtras (cf. Un. III. 25), A 1 has ऊच्च B उच्च, M 1 ऊङ्च; both A 1 and B have उकारादेशश्च for ऊका.—l. 30. (24, 8.) अथ दीयवेधकस्य from B.—l. 32. पथिनशब्दस्य पतस्य (पतिः स्य Ca. पथस्य A 3) A. B. Ca. पथिशब्दस्य पतस्य M. —P. 132. l. 1. From हज् to व्यध deest in A. B. Ca. —l. 20. (24, 10.) कृषा इति etc., cf. Sat. Br. II. 1. 2, 4.—l. 30. माङ्गो A. Cl. Ca. मो B. Un. Also Rv. Bh. I. 84. 15. B alone has मो.—P. 133. l. 21. (24, 12.) मुक्तं A. B. Cl. Ca. मुक्तान् M. —l. 22. The MSS. always read पद्वित्यादिना for पद्विद्.—P. 134. l. 20. (24, 14.) असुर to अन्तः deest in A. B. Ca.—l. 28. (24, 15.) अधस्तादवकथ्य A 1 Bm. Ca. अवज्ञाय A 2. A 3, which has अधस्तात् in marg., B. Cl. अवज्ञायाधस्तादवकथ्य वा M. —l. 31. The grammatical explanation of अधमं is omitted in A. B. Ca.

P. 135. l. 5. (25.) वाङ्मनितस्व तुचं B. Åsv. वाङ्मनितुचं A. C. 1. Ca. — P. 136. l. 33. (25, 8.) From प्रजावतः to प्रजा left out in B. — P. 137. l. 32. (25, 12.) यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिम्बरेण बाध्यति M₁ from A₁ marg. B after उत्तरपदाबुदात्तत्वं. — l. 34. A 2. A 3. B. Ca add वा after शपो. — P. 138. l. 29. (25, 15.) नञ्कुनिपातानामिति M₁. नञ्कुनणि A₁. B. Ca. नञ्कुनणि A 2. A 3. — l. 30. All from यशः to the end of the verse is left out in A. B. Ca.

P. 140. l. 35. (26, 2.) यद्वा to वस्त्वामावः deest in A 2. A 3. C1. Ca.—P. 141. l. 5. (26, 3.) प्रियायाभीष्टं सर्वथा M1. Bm. Ca. प्रियाय यथा A 2. A 3. प्रियाय मह्यं अमोष्ट सर्वथा B. प्रियाये सर्वथा C1.—P. 142. l. 14. (26, 8.) वृञ् वरणे वृङ् संभक्तौ M1. A 3. Ca sec. m. वृञ् वरणे वृञ् संभक्तौ Ca pr. m. A 1. वृङ् संभक्तौ B.—l. 30. (26, 10.) चायेर° MSS. here and Rv. Bh. l. 107, 3. (Cf. l. 3, 1. 6.)

P. 143. l. 7. (27, 1.) वारवंतं to प्रवर्तते A. C1. Ca. After वारवंतं B inserts वारयदं-
शकानिति वारः पचाद्यच् कपिलादित्वा लत्वविकल्पः, and the margin of A 1 has वारयतीति वारः
पचाद्यच् कपिलादित्वा लत्वविकल्पः वृषादिः and दंशकानिति. In M1 यद्वा वारयति दंशकानिति
वारः etc. to वृषादिः has been inserted after प्रवर्तते.—l. 9. प्रत्ययस्वरः from B.—l. 22.
(27, 2.) A 1 has the marginal note यद्वा । एतस्मादेव लिङि क्वांसः युः । भुवतेर इति लिटि
विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयस्कृदांसि विकल्प्यन्त इत्यत्वं, which crept into M1, though no other
MS. has it.—P. 144. l. 13. (27, 6.) कुल्यादिप्रवाहं A 2. A 3. Bm. Ca. कुल्यादिरूपम् B.
कुल्यादिरूपं प्र° M1.—l. 15. ऊर्मिः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca; it should have
been omitted, for Sāyana reads ऊ च, not ऊर्मि. (Cf. l. 52, 7. 95, 10.—P. 145. l. 6.
(27, 10.) Āsv. has अतिरिक्तोक्त्यानि.—l. 9. बोध्यमान M1. बोध्यमान A 3. B. Bm. Ca.—
l. 12. यजनाय Ca sec. m. Nir. यज्ञियाय M1. Ca pr. m. A. यजता B. l. 18. अनिदृशि-
भ्यां च, cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. l. 66, 10.—l. 25. (27, 11.) इषियुधीधदसिष्याधूसूभ्यो मक्
। उ° १. १४४. चायः किः । उ° १. ७४. M1 after धूमकेतुः; it is in C1, but not in A. B. Ca.

P. 147. l. 6. (28, 2.) जघन्यतेरिति Nir. जघन्यत इति MSS.—l. 7. हतैः to मध्योदात्तः deest
in A. B. Ca.—P. 148. ll. 3 sq. (28, 5.) उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं Ca. C1. उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं
A 2. A 3. उरुकरं वोर्ध्वं B. उरुकरं वोर्करं वोर्ध्वं M1. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 30.—
चै तत्तदु° A 2. A 3. C1. Ca. चैतत्तदु° B. चै तदु° M1. Cf. Sat. Br. VII. 5, 1, 22.—l. 25.
(28, 7.) वप्सता B. वप्सन्ती A. Ca. वप्सता वप्सन्ती Bm.—l. 26. संभक्तमे M1. A. संभक्तमे
B. Ca. Nir. —विह्रियते M1. A 3. Nir. Roth. विजह्रियते A 2. Ca. विह्रियते B. विह्रियते
Nir. SS. —भुञ्जानि B and Nir. भक्षयन्ती M1. A. Ca.

P. 151. l. 3. (29, 5.) कृशूशलिकर्दि(गादि B)भ्यो A 2. A 3. B. C1. Ca. तृगृशलि° A 1.
कृशूशलिकर्दिभ्यो M1. Un.—l. 10. (29, 6.) त्वस्मान् A 3 sec. m. Ca sec. m. त्वस्मान् A 2.
त्वान् A 1. Bm. Ca pr. m. C1. त्वात् B. त्वास्मान् A 3 pr. m.—l. 13. अंचतेत्येति वक्तव्यमिति
M1. Ca pr. m. अंचतेति Ca sec. m. अंचतेत्येति A 3; wanting in A 2. Cf. Rv. Bh. l.
2, 7.—l. 14. अंचतेत्य M1, from A 1. B, after दीर्घत्वं.

P. 151. l. 31. (30.) आश्विनोषसी M1. Ca. Anukr. आश्विनोषसी A 2. A 3. B.—P. 152.
l. 2. (30, 1.) वज्रिः काटुरिति A. B. Ca. वज्रः काट इति M1. Cf. Ngh. III. 23.—l. 4.
After ऽबुदात्तत्वं M1 adds वसुतस्तु दुहन् करणे किं विडागमस्य निपात्यत इति निघंटुभाष्यं. It
stands in C1 between घृष्टि and ऋवि, but it is not found in A. B. Ca. Cf. Rv.
Bh. l. 62, 3.—l. 6. ऽविधानात् ज्ञापकात् A 1. B. Ca. ऽविधानात् ज्ञापनात् A 2. A 3. ऽविधा-
नज्ञापनात् M1; left out in C1.—l. 12. (30, 2.) आशिराख्येन A 1. B. Bm. Ca. C1.
आशीरा° M1. A 3.—l. 30. (30, 4.) कपोतः to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca. After मध्यो-
दात्तः C1 adds अथवा अत्युत्पन्न एव लघावंन इति गुरुदात्तः, cf. Phitsūtra II. 19.—P. 153.
l. 2. (30, 5.) स्तोत्रं to वृद्धिर्न deest in A. B. Ca.—P. 154. l. 19. (30, 11.) सति M1. इति
A. B. Ca. C1.—P. 155. l. 5. (30, 13.) तु इति to भवति deest in A. B. Ca.—l. 14.

(30, 14.) चक्रयोः Ca. चक्रियोः Ca sec. m. A. B. चक्रयोः Bm. Cl. - l. 23. चक्रयोः चक्रियोः A1. चक्रयोः Ca. चक्रयोः B. चक्रियोः A2. A3. चक्रयोः Cl. - P. 156. l. 1. (30, 16.) तमेतया B and Ait. Br. तमेतयर्चा M1. A. Ca. - l. 31. (30, 18.) अमर्त्यः to स्वरत्वं from B. - P. 157. l. 1. (30, 19.) स्थास्त्रापा° M1. MK. स्थास्त्रापा° A2. स्थास्त्रापा° A3. Ca. Cl. स्थास्त्रापा° B. Cf. Rv. Bh. I. 52, 3. - l. 8. (30, 20.) त्वोत्स्रक्ष्याम इति B. Ait. Br. त्वोत्स्रक्ष्याव इति M1. A. Ca. Also above. l. 26, 1. 27, 13. 30, 17, the reading त्वोत्स्रक्ष्याम इति is supported by B only, while the other MSS. read त्वोत्स्रक्ष्यामीति.

P. 158. l. 31. (31, 2.) भृदृ (हु Cl.) सुभ्रस्त्रिभ्यः A. B. Cl. Ca. सुसुध्रस्त्रिभ्यः M1. Un.; but l. 35, 2 the MSS. have भृधुमु. - P. 159. l. 18. (31, 3.) वृञ् M1. वृञ् A. B. Cl. Ca. - l. 35. (31, 4.) प्रापितवंतः to गार्हपत्यरूपेण deest in A. Ca. - P. 160. l. 12. (31, 5.) त्वमये ॥ त्वमये MSS. - l. 20. (31, 6.) शुषिचिमीनां M1. शुषिविमीनां A. Ca. शुषिविमीनां B. Cf. Rv. Bh. I. 8, 4. - l. 32. गतावर्थे प्रथमर्थेति M1. Ca. गतावर्थेति Ca sec. m. A2. A3. Cl. - P. 162. l. 25. (31, 11.) Read ६२ instead of ३०. - नहि° etc. quite different from Un. - l. 26. मर्नर्नित not in Un. - नित्वादायुदात्तत्वं Cl. बाङ्गलकादृद्यभावः पूर्वपदायुदात्तत्वं A. B. Ca. नित्वादायुदात्तत्वं बाङ्गलकादृद्यभावः M1. - P. 163. l. 34. (31, 14.) तथा A. Cl. Ca. तथा TS.; in B the passage is wanting. - P. 165. l. 10. (31, 17.) हविरादानाय B. हविरादानाय A1. हविरानयनाय Cl. हविरदनाय Bm. Ca. हविरारदनाय A3. हविरोरदनायनाय A2. - l. 13. यथा मन्वादयो to गच्छंसि तद्वत् M1. यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छंसि (गच्छंसि B) तद्वत् A1. B. Bm. Ca pr. m. अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छंसि (गच्छंसि Ca. गच्छंसि A3 pr. m.) A2. A3. Ca sec. m. मन्वादयो यज्ञे गच्छंसि रनु तद्वत् अथवा etc. Cl.

P. 166. l. 18. (32, 1.) इतीप्रत्ययः A. B. Ca. इतीप्र° Cl. See Rv. Bh. I. 4, 4. - l. 19. वेजो ङित् M1. वेजो ङित् A. Ca. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 133. - l. 20. वक्षणाः to प्रत्ययम्बरः deest in A. B. Ca. - P. 167. l. 27. (32, 5.) विगतांसं छि° M1. विगतांसच्छि° A2. A3. Bm. Ca. - P. 168. l. 9. (32, 6.) दर्पयुक्तो M1. Ca sec. m. दर्प° Ca pr. m. हर्प° A2. A3. - l. 10. (32, 7.) क्लिप्तत्वात् M1. Bm. क्लिप्त्वा A. Ca. - P. 170. l. 20. (32, 10.) शरीरं M1. Nir. शरीरं शरीरं A. B. Ca. Ca. and var. feet. in Nir. SS. - इति after आप is left out in A. Ca. Cl. - l. 21. आग्नेतिर्द्रुशनु° etc. to तत्को B and Nir. आग्नेत इन्द्रशनुस्तको A. Ca. Cl. leaving out the words between. - P. 172. l. 12. (32, 14.) श्रेनो न भीतः Bm.

P. 174. l. 31. (33, 3.) Read अर्थः A. B. Ca. Cl. अर्थस्य M1. Cf. Rv. Bh. I. 71, 3 (अर्थः MSS.) and III. 43, 2 (अर्थस्य A. Ca. अर्थस्वामि° B). - P. 176. l. 6. (33, 6.) स्रोतव्य-चरित्राः M1. Ca pr. m. चरित्राः Ca sec. m. Cl. A3. - l. 17. ऊ (उ A2) च A. B. Ca. Cl. ऊ च M1. MK. Cf. Rv. Bh. I. 62, 4. - P. 177. l. 7. (33, 8.) ये Bm. ते B. हे A. Ca. deest in Cl. - l. 12. परिपूर्वात् from B. - l. 23. (33, 9.) बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य युः। बङ्गलं कंदसीतीडागमः A3. Ca. बङ्गलं कंदसीतीडागमः A2. बङ्गलं कंदसीति Cl. बङ्गलं कंदसीति विकरणविशिष्टस्य युः। कंदसि बङ्गलमितीडागमः B. - P. 178. l. 3. (33, 10.) यथा A. B. Ca. पंच-म्या M1. - l. 36. (33, 12.) अडागमस्य A. Cl. Ca. आडागमस्य M1. - P. 179. l. 12. (33, 13.) विधु Cl. विधु A. B. Ca. - ll. 14 sq. तिग्मेन to अमच् deest in A. B. Ca. It ought to have been left out; for Sâyana reads कुलं च, not कुच. See Rv. Bh. I. 79, 10. 95. 2. - P. 180. l. 10. (33, 15.) बुर्बुरमिति M1. बुर्बुरमिति B. बुर्बुरेति A. Ca. Cl. See Ngh. I. 12; Nir. SS. vol. i. p. 96; Rv. Bh. VIII. 45, 29.

P. 180. l. 32. (34, 1.) आगती भवतं M1. आगती Ca sec. m. A 3. आगत आगतं Ca pr. m. आगच्छतं B. आगच्छतं Bm; deest in A 2.—P. 181. ll. 10 sq. हनेर्हि to रात्रिः deest in A. B. Ca. After रात्रिः C1 adds यत् यत् पचायच.—l. 20. (34, 2.) मधुरद्रव्याणां Ca sec. m. A 3. मधुद्रव्याणां Ca pr. m. Bm. C1. मधुवाहनद्रव्याणां M1.—l. 22. अभिलक्ष्य M1. अनुलक्ष्य A 3. Bm. Ca. —P. 182. l. 10. (34, 4.) अक्षरा A. C1. Ca. अक्षरं M1.—l. 17. हृषिषि M1. Un. हविशि A. B. C1. Ca. Cf. Rv. Bh. l. 5, 4. 6, 2.—इप्रत्ययः MSS.—l. 35. (34, 5.) आ ब्रूत B. अब्रूत A. C1. Ca.—P. 183. ll. 10 to 12. (34, 6.) भेषजा to °कुशभ्यस्तु deest in A. B. Ca.—l. 14. भानुवर्तते M1. वतेत A 3. B. C1. Ca.—l. 22. (34, 7.) त्रिस्त्रिवारं from Bm.—P. 184. l. 23. (34, 9.) दृश्यते M1. दृश्यते A. B. Bm. Ca. C1.—l. 25. ज्ञायते M1. ज्ञायते A 3. Bm. Ca. C1.—l. 28. उरप्रत्ययः A. B. Ca. C1. उरन्प्र M1.—P. 185. l. 21. (34, 11.) आदिः to आद्युदात्तत्वं deest in A 3. B. Ca. In A 2 all from आदिः to पत्वकुत्वे is wanting.—P. 186. l. 3. (34, 12.) अभ्यासस्य च M1. अभ्यासस्य च A. B. Ca.

P. 186. l. 9. (35, 1.) लिंगोक्तदेवतापादास्त्रयः A. Ca. °देवतापादा B. C1. °देवताः पादा M1. Cf. Anukr. M. p. 7.—P. 187. l. 29. (35, 4.) तवतिः M1. तविः A 3. Ca. C1.—तवेर्णिद्वा M1. Un. तवतेर्णिद्वा A. B. Ca. C1. Cf. Rv. Bh. III. 26, 4. —P. 188. l. 10. (35, 5.) After धातुस्वरः A. B. Ca add छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वेन स एव शिष्यते. —l. 22. (35, 6.) स्थितानि M1. स्थिताः A. B. Bm. Ca. C1. —l. 30. साड इति A 3. C1. साड इति A 3 sec. m. A 2. साट इति B; Ca, it seems, has साड, corrected from साट; also Rv. Bh. l. 54, 11. 58, 3. 91, 21 the MSS. vary between साड, साढ, and साट —P. 189. l. 12. (35, 7.) Read क्यप्रत्ययो A 3. Ca. ज्यप्र° A 2. क्यप्र° C1. क्यप्रत्ययांतो M1.—P. 190. l. 2. (35, 9.) पश्यत्यर्थः A 2. A 3 sec. m. B. Ca. पश्यतीत्यर्थः Ca sec. m. पश्यदर्थः A 3 pr. m. पश्यदित्यर्थः C1. —l. 7. ईङ् गती M1. ई गती A. B. Ca.—l. 10. अणु Ca pr. m. Dhp. 30, 5. अण A 3. अण Ca sec. m. M1. —l. 30. (35, 11.) Read छतमिनया A 3. Ca. °नया A 2. B. °नया is the reading in the Kās. Cf. Rv. Bh. l. 121, 3.

P. 191. l. 18. (36, 1.) ववक्षि M1. विवक्षि A 3. C1. Ca. विवक्षित B. विवक्षत A 2.—l. 25. वक्तः A. B. Ca. वचः M1.—P. 194. l. 13. (36, 8.) गर्वाटिषु to °प्रकृतिस्वरत्वं stands in its right place in A. Ca, while in B. C1 and M1 it is placed before आङतः.—P. 196. l. 14. (36, 13.) Read खनिकपिकस्यंजी° ॥ हनिकपिकस्यंजी° A 2. B. Ca. हनिकस्यंजी° Ca sec. m. हनिषानि(णि C1)कस्यंजी° A 3. C1. Cf. Rv. Bh. l. 18, 6. —l. 25. (36, 14.) अटेस्त्रिनि च A. B. Ca. °स्त्रिनिश्च M1. °स्त्रिन् Un. The same applies to verse 20.—l. 30. °व्याडागमः M1. °व्याडागमः A. B. Ca.—P. 197. l. 3. (36, 15.) हे अपि to युवत्तम is left out in A. Ca. B omits the words युवत्तम हे अपि. Bm has हे बृहन्नानो महत्तेजः यविष्य युवतम अपि. C1 has हे बृहन्नानो हे यविष्य युवतम हे अपि. The words बृहन्नानो यविष्य had probably been forgotten in the original MS., as in A. Ca, while B. Bm and C1 supplied them arbitrarily.—l. 26. (36, 16.) °णुहृषिहां A. B. Ca. °णुहृषिहां M1.—P. 198. l. 13. (36, 18.) नववास्तुनामकं ॥ नववास्तुनामकं A. B. Ca. नववास्तुमेतन्नामकं Bm.—l. 26. (36, 19.) अते A. B. Ca. अतेन M1.

P. 199. l. 21. (37, 1.) भानुष्यो वा अर्वा भानुष्यापनुष्या इति A 3. B. Ca. C1. भानुष्याय ननुष्या इति A 2. भानुष्यो वा अवेति M1.—l. 26. रे A 3. B. Ca. C1; deest in M1.—

P. 200. l. 1. (37, 3.) एषां Bm. C1. तेषां A. B. Ca.—l. 12. (37, 4.) एवंभूताय etc. Bm. ब्रह्म एवंभूताय मन्त्रणाय इविर्ल० etc. A. C1. ब्रह्म इविर्ल० यममन्त्रमुद्दिश्य एवंभूताय मन्त्रणाय म गाथन A 3 sec. m. B. Ca.—l. 14. घुष संघर्षे M1. Ca pr. m. घुष संघर्षे Ca sec. m. ऋषे A 3. घुष संघर्षे Dhp. 17, 58; Rv. Bh. I. 85, 1.—l. 15. तेषां M1. तेषो A. B. Ca. C1.—
P. 201. l. 12. (37, 7.) इत्याकारलोपः A. B. Ca. ऽलोपि प्राप्त ई हल्यघोरितीत्वं M1.—तप्रत्ययः A 3. B. Ca. तन्म० A 2. तप्म० M1.—l. 18. (37, 8.) जृष M1. जृष B. जृष A 3. Ca. चष A 2. Similar various readings occur also l. 38, 5. 67, 1.—P. 202. l. 7. (37, 10.) जानुनोर्ध्वः B. C1. जानुनो नुः A. Ca. (Cf. Rv. Bh. III. 39, 5.—l. 15. (37, 11.) उदने M1. Dhp. 21, 10. उदे A. B. Ca. C1.—l. 23. (37, 12.) सुडि M1. लडि A 3. B. Ca. C1.

P. 203. l. 20. (38, 1.) यजमानाय M1. Ca pr. m. यजनाय Ca sec. m. A 3. C1.—
P. 204. l. 4. (38, 3.) शोभनानि प्राप्यानि (sic) A. B. Ca. C1; Bm reads सुविता सुवितानि शोभनफलानि रत्नादीनि कृ etc.—l. 36. (38, 6.) पद् M1. पद् A. पिस्र B. In Ca it is not clear, but it seems to be पत्तु.—P. 205. l. 27. (38, 9.) ते मरुतः A 3 sec. m. हे मरुतः M1. A 3 pr. m. Ca pr. m. मरुतः Ca sec. m. Bm.—l. 28. तदानीमेति० A. Ca sec. m. C1. तदानीमेति० Ca pr. m. तदानीमेति Bm. तदानीमेव M1.—P. 206. l. 9. (38, 11.) अखिलगमनिः M1. A 3. Bm. Ca. अखिल० A 3 marg. C1.—l. 20. (38, 12.) परिग्रहणे M1. परिग्रहेण A 3. B. Ca. Bm. C1.

P. 207. l. 29. (39, 1.) वृद्धशीर्षां रूपस्त्रांगयोः पुक्क A. B. Ca. C1. (Cf. Rv. Bh. III. 44, 3.—P. 209. l. 9. (39, 5.) यदा to इत्यङ् deest in A. B. Ca.—l. 33. (39, 7.) यूयं यथा M1. यूययथा Bm. यूयं A. B. Ca. C1.—P. 211. l. 11. (39, 10.) उपदातोदात्तत्वं C1. उपदाशुदात्तत्वं A. B. Ca.—l. 12. इषेः A. Ca. ईषेः C1. Uml.; left out in B.

P. 213. l. 4. (40, 4.) All the MSS. read नञि हन and असुन, cf. Rv. Bh. III. 51, 3.—l. 7. (40, 5.) निवह० MSS. निहव० Āsv.—l. 30. (40, 6.) इविदिभ्यां कित् A. B. Ca. C1. इदिदिदिभ्यां ङित् M1. This sūtra occurs again l. 73, 10. 85, 1. 117, 25; III. 26, 6. 27, 7. The MSS. vary in all these passages between इविदिभ्यां, ङवि०, and इदिवि०, but, except in the two last passages, they are decidedly in favour of इविदिभ्यां; they always agree in having कित् for ङित् of Uml.—P. 214. l. 8. (40, 7.) ऽवङ्गविधवागुपेतं A 3. B. Ca. C1. ऽवङ्गविधवागुपेतं A 2. ऽवङ्गविधवागुपेतं M1.—l. 24. (40, 8.) After प्रत्ययस्वरः M1 inserts चञ् । गृध्रवीपचिर्वचियमितदिषदिभ्यस्तः । उ० ४. १६६. It is in C1, but not in A. B. Ca.

P. 214. l. 33. (41.) ऽर्यमाणो M1. ऽर्यमाणो A. B. Ca. C1.—देवताः M1. Ca. देवता A (twice).—P. 215. l. 21. (41, 3.) उपदेश० M1. Ca. उपदेशि० A.

* P. 217. l. 27. (42, 1.) किमायात् B. Ca. किमायात्म् A. किमायत् M1. C1. (Cf. Rv. Bh. I. 138, 1. 171, 4.—P. 218. l. 12. (42, 3.) वनिमुच M1. Ngh. III. 24. वनिमुच A. वनिमुच B. Ca (मु in Ca obscure). वनिमुच C1.—l. 24. (42, 4.) वनिमुचोऽचशंसो वृकः M1. Ngh. अचशंसः वनिमुच A. Ca. C1. वनिमुचः अचशंसः A 3 sec. m. वनिमुचः अचशंसः वृकः B.—P. 219. l. 17. (42, 7.) एके MSS. केचित् Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. v. p. 367. Cf. Rv. Bh. I. 64, 12.

P. 223. l. 21. (44, 1.) Read जातधनो वा जातविधो वा जातप्रज्ञो वा M1. A 3. जातधनो

Bh. I. 43, 6.—P. 254. l. 25. (51, 3.) **नेन प्रकाशयः** ॥ **नेनाप्रकाशयः** M1. A 3. **नेनाप्राकाशय** C1. **नेन प्रकाशय** B. **नेन प्रकाशयः** Ca.—l. 29. **गुह** M1. Dh. 22, 52. **गुह** A. B. C1. Ca.—l. 33. **भागापायाहि** A. B. C1. **भागापाहि** Ca. **भागापायाहि** Un.—l. 37. **त्यनेन** A. Ca. C1. **त्यनेन** B. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 387.—P. 255. l. 11. (51, 4.) **सोऽपिषोमाव** etc., cf. Sat. Br. I. 6, 3, 8.—l. 27. (51, 5.) **देवाश्च ह वा** etc., cf. Sat. Br. V. 1, 1, 1.—P. 256. l. 11. (51, 6.) **दिवोदासाय** M1. **दिवोदासाय** A. १a. Bm. **देवोदासाय** B. C1. But see Rv. I. 112, 14. 130, 7; IV. 26, 3; VI. 47, 22.—P. 257. l. 20. (51, 8.) **कन** A. Ca. **कनी** M1. Dh. 13, 17. **कनि** B. Again, in verse 12, A. B. C1, Ca read **कन**.—P. 260. l. 27. (51, 14.) **सुमुभ्यां निक्षेत्तुवृत्तावायुदान्तत्वं** M1 after दीर्घत्वं. It is in C1, but not in A. B. Ca. Cf. Un. III. 26.—l. 31. **वसुमानित्यर्थः** M1. **वसुमान** A 3. Ca. C1; wanting in A 2. **वसुमानित्यर्थः** Nir.

P. 262. l. 7. (52, 2.) **धारयतेर्णिलुक्त** not in Un.—l. 24. (52, 3.) **स्वास्त्रापा** ॥ **स्वाश्वापा** A. Ca. C1. **आगापा** B. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19.—P. 263. l. 27. (52, 5.) **ननिर्घर्षणाय** A. B. Ca. **ननिर्घर्षणाय** M1.—P. 264. l. 28. (52, 7.) **चित्स त्वष्टा च देवः** A 2. **चित् त्वष्टा च देवः** A 3. Ca sec. m. **चित् त्वष्टा चिदेव** Ca pr. m. Bm. B. **चित् त्वष्टा देव** C1. **चित् स त्वष्टा देव एव** M1.—**अभिभवितृणा** Ca sec. m. **अभिभवतृणा** A. **अभिभवितृणां** B. **अभिभवितृणां** M1. Ca pr. m.—l. 31. **अतरे च** A. B. Ca. **अतरेच्च** M1. Un. Cf. Rv. Bh. I. 95, 10.—P. 267. ll. 25 and 30. (52, 14.) **आनुषक्तं** MSS. **अनुपक्तं** M1. This **आनु**, i. e. **आ + अनु** (cf. Rv. Bh. I. 13, 5), shows that the explanation **आनुषक्त**। **अनुपूर्वात् पञ्च संग इत्यस्मात् क्रियानिदितामिति** **अनोपः**। **अनोरकारस्य दीर्घश्चांसः**, which stands in M1 at the end of the verse, but does not exist in A. B. Ca, cannot come from Sāyana's hand.

P. 270. l. 6. (53, 4.) **मंतव्या मतिः ऐश्वर्यं** A. Ca. **मंतव्यामिति ऐश्वर्यं** B pr. m. **मंतव्यमित्यैश्वर्यं** M1. B sec. m.—P. 271. l. 12. (53, 7.) **यमु** A. Ca. C1. **यम** B. Our MSS. always vary between **यमु** (occasionally **यम**) and **यम**, but are on the whole in favour of **यमु**. Cf. Rv. Bh. I. 56, 2. 57, 5; III. 20, 3. 33, 9. 10. The Dh. 23, 12, and also the Mādha-viya Dhātuvṛtti read **यम**.—P. 272. l. 5. (53, 9.) **सुवतः** A. B. Ca. **सुतवतः** M1. Bm.

P. 274. l. 20. (54, 4.) **अनाभिमत** MSS.—P. 275. l. 10. (54, 5.) **मृदूभाव** Nir. M1. **मृदुभाव** A. Ca. C1.—l. 11. **च** deest in A 3. Ca. C1. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 87. From **वृणश्चि** to **न्ति वा** left out in A 2. —**धनानीति वा** etc. MSS. **वधेनेति वा** Nir.—l. 21. (54, 6.) **इणस्त्वश्वशुमुनौ** M1. Un. **इणस्त्वश्वशुमुनौ** A. Ca. **इणस्त्वशुनौ** B. The whole passage in Ca in the margin.—l. 30. (54, 7.) **स च** and **निवृत्तः** A. Ca. C1. **तश्च** and **निवृत्तं** M1.—P. 276. l. 4. **पिवि मिवि णिवि** Ca pr. m. C1. Dh. 15, 79 sqq. **पिवि तिवि णिवि** A 2. **पिवि मिवि तिवि णिवि** Ca sec. m. A 3. **पिवि णिवि** B.—P. 277. l. 4. (54, 10.) **चयवरितु** A. Ca sec. m. C1. **चयवरितु** Ca pr. m. B. **चयस्व वरितु** Bm. **चयावरीतु** M1. Cf. Kās. VII. 2, 34.

P. 278. l. 37. (55, 2.) **श्वा** left out in A. B. Ca. C1.—P. 279. l. 7. (55, 3.) **अतिशयित इति** A. Ca. Bm. **शयीत इति** B. **अतिशयेन** C1. **अतिशयितः** M1.—l. 8. **देवैः सर्वैः** Bm. C1.—l. 11. **युदात्तत्ववि** M1. C1. **युदात्तत्वं वि** A. B. Ca.—P. 280. l. 9. (55, 5.) **मनिप्रत्ययः** B. **मनिः प्रत्ययः** C1. M1. **मनिप्र** A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 10.—l. 14. **इतीति च** A. B. Ca. **इति च** M1.—l. 23. (55, 6.) **अवाकवत्** MSS.—l. 30. **कपुभूमिमुषिभिः** क्तिदिति

कन्मत्ययः ॥ The MSS. agree in reading किदिति कन्म, but they differ in the body of the sūtra, giving सुवृषि° instead of स्वृषि°, and °सुविभ्यः (Ca sec. m. C1) or °सुमिभ्यः (B) or °सुविभ्यः (A. Ca pr. m.) instead of °सुविभ्यः. Cf. Rv. Bh. I. 105, 18; II. 30, 4.—P. 281. l. 10. (55, 7.) After इत्यमुक् M1 inserts सारथयः । सतेर्णिच्च (°र्णत् C1) । उ० ४. ८९. । इति चति-
न्यत्ययो (वचिनप्र° C1) णिनोपस्य (sic) । नित्वादायुदात्तः । It is in C1, but not in A. B. Ca.—
l. 29. (55, 8.) तीषसहेति B. तीषुसहेति A. Ca. तीसहेति C1.

P. 282. l. 12. (56, 1.) भुर्वतिर° MSS. भर्वतिर° Nir.—P. 283. l. 12. (56, 3.) धृञ् ॥
भिञ् A. B. Ca. धृङ् C1. Cf. Rv. Bh. I. 37, 7, where all the MSS. read धृञ्; Dh. p.
28, 119.—P. 284. l. 6. (56, 5.) वृयडादेशः M1. वृरडा° A. B. Ca. C1.—l. 22. (56, 6.)
श्रीणादिक M1. भीवादिका A. भीवादिक B. Ca. C1.—l. 23. वैक्लवे MSS. We should
expect अवैक्लवे. Cf. Dh. p. 19, 82, and Rv. Bh. I. 103, 1, where अवि° is the reading
of all the MSS.

P. 285. l. 20. (57, 2.) लङि B. C1. लिङि A. Ca.—l. 30. (57, 3.) अन्युपमार्थस्य A 3. Ca.
C1. उपमार्थ A 2. उपसामर्थ्यस्य B. उपमानस्य Nir. Cf. Rv. Bh. I. 88, 6. 180, 8; VI. 4, 3.

P. 288. l. 30. (58, 4.) ह्यति M1. ह्यति MSS.—P. 289. l. 10. (58, 5.) स्यात् M1.
स्यात्: A. C1. Ca. In B all from कमिमनि° to स्यावर° is wanting.—P. 290. l. 21. (58,
9.) जृवृञ्यामूयन् M1. Un. जृवृञ् ऊयन् A 3. Ca. C1. जृवृञ् ऊयन् A 2. वृञ् ऊयन् B. Cf.
Rv. Bh. I. 23, 21. 116, 11.

P. 293. l. 3. (59, 6.) महत्त्वं A. Ca sec. m. C1. Nir. SS. महत्त्वं Ca pr. m. M1.
Nir. Roth. महत्वे B.—महाभाग्यं M1. A. Ca. माहा° C1. Nir.—l. 14. प्रणयंती° A.
प्रीणयंती° M1. Ca.—l. 20. भक्तस्वर्गत्वात् M1. भाक्त° A. B. Ca. C1.—l. 32. (59, 7.) °पर्व-
पच्यमितमिमहर्ह्येभ्यो A 2. B. Ca pr. m. °पर्वपच्यमितिमिह(हं A 3)नमि° Ca sec. m. A 3.
°पर्वपच्यमिहतिमिहनमि° C1. °पर्वि° and °हर्ह्यो Un.

P. 294. l. 15. (60, 1.) नञ्कुनिपा° M1. नञ्कुनिपा° A 2. Ca. C1. नञ्कुतनिपा° A 3.
नञ्प्रनि° B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 15. —l. 19. इत्यत्ययः A 3. इत्यत्ययः A 2. इत्यत्ययः B.
Ca. C1. इत्य° M1.—l. 25. (60, 2.) उशिजः कामयमाना देवा M1. देवा उशिजः कामयमाना
A. B. Ca. उशिजः कामयमाना Bm.—l. 30. तुंसृची शंसिशसिशसिच° A 3. Ca. तुंसृची शंसि-
शसिशसिच° A 2. तुंसृची शंसिशसिच° B. तुंसृची etc. C1. तुंसृची शंसिच° Un.—P. 295. l. 25.
(60, 4.) The first वा is left out in A. Ca.—P. 296. l. 4. (60, 5.) अथ मध्ये etc., cf.
Sat. Br. I. 4, 4. 15.

P. 298. l. 9. (61, 4.) खचप्रत्ययो A 3 sec. m. खमचप्र° A 3 pr. m. A 2. खलुप्र° B.
खलुप्र° C1. M1. खलप्र° Ca pr. m. खलप्र° (?) Ca sec. m.—l. 10. °मिरनिरची ॥ °मिरनिर-
रची A. Ca. °मिरनिरची B. C1.—l. 19. (61, 5.) वसस्तिप M1. A. Ca. वसेस्तिप C1.
वसेस्ति: Un.—P. 299. l. 9. (61, 6.) इत्यस्य वलस्य etc. A. B. Ca. In Ca the words कियद्वा
यः कोऽपि to निवारयतीति stand in margine, and the same words are left out in B.
C1 has इत्यस्य वलस्य इत्यत्तां न जानातीत्यर्थः. M1 has अस्य वलस्येत्यस्य वलस्येत्यत्तां यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः । तादृशं वलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा etc.—l. 22. (61, 7.) निनाय (नि-
लीय M1) विष्णुरूपं A 3. B. Ca. C1. From विष्णुः to विष्णुः left out in A 2. Cf. TS.
VI. 2, 4, 2.—l. 25. दर्भपुञ्जीलमुदुह्य B. TS. दर्भपुञ्जीलमुदुह्य (धत्त C1) A. Ca. M1.—P. 301.
l. 5. (61, 10.) व्यच्छिन्नत् Bm. व्यच्छिन्नत् M1. A. Ca.—l. 10. चर्तिरधु° M1. Un. चर्ति-

सुखःधुं A. अर्तिसुखधुं Ca. अर्तिसुखधुं B. Cr. See above, l. 50, 4.—P. 302. l. 27. (61, 14.) अपनायकं A. Ca. Cr. Bm. नयकं M 1.—l. 28. अभवत् B. भवत् A 2. Ca. Cr. भवत् A 3. भवेत् Bm.—l. 30. ह्यंदसमत्वं पदकारिः कृतं M 1 after उद्देशः; it is in Cr, but not in A. B. Ca.—From hymn 62 the MS. in which I had entered the various readings of A 1 and Cr is lost. These various readings have been used for restoring the text in my first edition, but they could not be verified and quoted in the present edition.

P. 304. l. 24. (62, 1.) श्रुवं to पचायच् deest in A. B. Ca.—P. 306. l. 13. (62, 4.) प्रतिफलं प्रतिविंबं A. फलं प्रतिविंबं B. Bm. Ca.—l. 14. यद्वा to फलिनः is left out in A 2 and Ca, while in A 3 it stands in the margin.—l. 15. अभाययः M 1. अभापयः A. b. अभाययः Ca. अभीपयः Bm.—l. 24. दुप्रत्ययः M 1. उप्रत्ययः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 33, 6.—P. 307. l. 34. (62, 7.) हायास्व उं M 1. A. Ca. हायास्वम् B.—l. 36. मास्ते इतरिति ॥ मास्तेतरिति A. B. Ca.—P. 308. l. 28. (62, 8.) वपुभिः to वुदात्तः deest in A. B. Ca.—P. 309. l. 35. (62, 11.) न क्तिचि to बाङ्गलकात् deest in A. B. Ca.

P. 311. l. 9. (63, 1.) क्त्वाप्रत्ययः M 1. A. Ca. क्त्वा B. The sūtra is not in Un.—l. 19. (63, 2.) स्तुति B. Ca. स्तुतिः M 1. A. Bm.—l. 20. दृश्यत A. B. Bm. Ca. न दृश्यत M 1.—P. 312. l. 23. (63, 4.) शस्य डित्वाद्गुणभावः A 3. B. Ca; deest in M 1.—P. 313. l. 13. (63, 6.) नप्रत्ययः A. B. Ca. नन्प्र° M 1.—l. 30. (63, 7.) बाङ्गलकादलादिशेषभावः M 1 after लुक्. It is not in A. B. Ca.—P. 314. l. 4. (63, 8.) प्रावर्धयः ॥ प्रवर्धयः MSS.

P. 315. l. 8. (64, 1.) Read वृष A. B. Ca. वृष M 1. Cf. Rv. Bh. I. 112, 8 where all the MSS. read वृष.—l. 19. (64, 2.) युवान A. B. Ca. Bm. पुमान् M 1.—l. 30. घोर-वर्षसः । हृतेरच् घुर च । उं ५. ६४. इति हृतेर्धुरादेशः । अच् । वृद्धातोर्वृद्धशीर्ष्भ्यामित्यमुन् । पुडागमः । बङ्गव्रीहिस्ररः M 1 at the end of the verse. It is not in A. B. Ca. Sāyana reads पुगागमः, not पुडा°; cf. Rv. Bh. I. 39, 1; III. 44, 3.—P. 316. l. 17. (64, 4.) मृजुष B. मृजुषु A. Ca. Cf. Dh. 24, 58; Pān. III. 3, 104 (मृजा); Rv. Bh. III. 18, 4; IV. 1, 14, 2, 19, etc.—P. 318. l. 2. (64, 8.) पृषु M 1. Dh. 17, 55. पृष A. B. Ca.—l. 23. (64, 10.) शत्रूणां B. शत्रून् A. Bm. Ca.—P. 319. l. 4. (64, 11.) पथ्यो A. B. Ca. अपथ्यो Bm. आपथ्यो M 1. See the grammatical explanation.—P. 320. l. 21. (64, 14.) हिमाः । हृतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शआयच् । वृषादित्वादावुदात्तत्वं M 1 after तनादेशः; it is not in A. B. Ca. Cf. Un. I. 146, and Rv. Bh. I. 34, 1.—l. 28. (64, 15.) पुत्रैस्तद्वतं A 3 sec. m. B. Bm. Ca. पुत्रैर्वर्धतद्वतं A 3 pr. m. A 2. पुत्रैर्वर्धतं तद्वतं M 1.

P. 321. l. 2. (65, 1.) शाक्त्यो B. Ca. शाक्त्यो A. But A 3 only has शक्तिपुत्रः, शक्तिः, and शक्तेः, while A 2. Ca read शक्तिपुत्रः, शक्तिः, and शक्तेः. In B there is a lacuna.—l. 16. (65, 1.) गच्छतं B before वर्तमानं.—अभिर्देव्यो etc., cf. TBr. I. 2, 1, 5.

P. 324. l. 27. (66, 3.) षठीति --- प्रतिषेधो न भवति A. Ca. षठीति --- प्रतिषेधात् B. षठी । न लो --- प्रतिषेधात् M 1.—P. 325. l. 5. (66, 6.) मावर्तयिष्यति B. मावर्तयिष्यति A. Ca.—संयामाः A. B. संयामः Ca.—l. 19. (66, 8.) लाजादिद्रव्यहोमे A. Ca. लाजादिद्रव्येण होमे M 1. Bm.—P. 326. l. 10. (66, 9.) चादिलेपे to निघाताभावः deest in A. B. Ca.

P. 326. l. 26. (67, 2.) शोभनाध्यागो A. Ca. शोभनध्यागो M 1. The same applies to l. 70, 4.—P. 327. l. 13. (67, 5.) सुवर्गं A. सुवर्गस्य B. स्वर्गस्य Ca.

P. 329. ll. 32 sq. (68, 9.) पुन्राब्धो and पुन्ररकं A. पुन्राब्धो and पुं नरकं Ca. पुन्राब्धो and पुं नरकं B. In 69, 2 A and B read पुन्राब्धो, Ca पुन्राब्धो. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 200, and the Commentaries to Manu IX. 138.

P. 332. l. 14. (70, 1.) After शः A 2. B. Ca add आत्मनेपदं च ; it was probably in A 3 also, though it is not visible, the leaf being eaten by worms.

P. 334. l. 28. (71, 1.) अंगुलयो नित्य deest in A. Ca. Bm.—l. 32. आर्यी । सु गती । इणशीङ्भ्यामिति बाङ्गलकादन् । शार्ङ्गरवादित्वाङ्गीन् M 1 before अर्यी ; not in A. B. Ca.—उषच् A. B. उषन् M 1. Ca. Though Rv. Bh. I. 14, 12 the reading उषन् is as clear as possible, we find उषच् again I. 72, 10; IX. 72, 1.—P. 336. l. 14. (71, 4.) मथे A 3 pr. m. Ca. M 1. मथ A 3 sec. m. मथी A 2. मथ B.—P. 338. l. 4. (71, 8.) वृष्टुदकेन B. वृष्टेनोदकेन A. Ca.—P. 339. l. 2. (71, 10.) नमः to असुन् deest in A 2. B. Ca. In A 3 the leaf is damaged.

P. 339. l. 16. (72, 1.) अमृतं A. Ca. अमृतं वे M 1.—P. 340. l. 10. (72, 3.) ईदृक् चान्यादृक् च A. Ca ; lacuna in B. ईदृक् TS. ; Ca has तादृक् for तादृक्. See Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 14. फिष इति ॥ फिषिति A 2. Ca. फिष् इ० M 1; lacuna in B ; damaged in A 3.—P. 342. l. 4. (72, 7.) अनुपक्तं A. B. Ca. आनुपक्तं Bm. Cf. above, I. 52, 14.—ll. 25 sq. (72, 8.) अजादिप्रत्ययप्रसंगे A. M 1. अजादिप्रसंगे Ca.—यद्वक्तव्यमिति M 1. व्य इति A. Ca.—भावार्थे M 1. भवार्थे A 3. B. Ca. Cf. Kās. IV. 3, 160.—P. 343. l. 2. (72, 9.) तमाहरन् TS. ंहरं B. ंहरन् M 1. A. Ca.—l. 19. (72, 10.) Ca marg. B. Bm add उत्पन्नाः after ज्वालाः.—उन्नच्छन्ति A. गच्छन्ति Bm. Ca. M 1.

P. 344. l. 2. (73, 1.) यथा deest in A. B. Ca. Bm. - तद्वत् omitted in B.—l. 36. (73, 3.) पृथिवीं पृथिव्यां deest in A. B. Ca. Bm.—P. 346. l. 29. (73, 7.) धारणपोषणयोः M 1. दानधारणपोषणयोः A 2. दानधारणयोः A 3. Ca. Cf. Dhṛp. 25, 10.

P. 348. l. 9. (74, 1.) प्रवर्तमानो M 1. वर्तमानो A 3. Ca. Bm.—l. 17. (74, 2.) निपठिति० M 1. निपचिति० A 2. Ca. निपविति० A 3. B.—P. 349. l. 29. (74, 8.) स्वस्माद् M 1. A 3 sec. m. अस्माद् A 3 pr. m. A 2. Bm. अस्माद् Ca.

P. 350. l. 16. (75, 1.) प्रीतिबलयोः A 2. B. वलनयोः A 3. Ca sec. m. T. M 1. वलनयोः Ca pr. m. See Dhṛp. 27, 13 ; Rv. Bh. I. 36, 10. 161, 5 ; VIII. 2, 5 ; X. 161, 2. Cf. V. 15, 5.

P. 353. l. 18. (77, 1.) गीः from Bm. T.—P. 354. l. 32. (77, 5.) एव before एव-मुक्तेन Bm.

P. 355. l. 20. (78, 2.) दुवस् Ca. T. M 1. दुवस् A 3. B.

P. 357. l. 3. (79, 2.) कांताभिरिव T. कांतिभिरिव A. Ca. Bm. M 1.—l. 23. (79, 4.) स्वामये A. Ca. M 1. स्वमये T. Cf. Rv. Bh. I. 150.—P. 358. l. 11. (79, 6.) चप MSS. चपि M 1. Dhṛp. 32, 77.—l. 27. (79, 8.) वृञ् Ca pr. m. वृङ् Ca sec. m. A. T. M 1. Cf. I. 9, 5. 26, 7.—l. 34. (79, 9.) शोमनेन ज्ञानेन M 1. A 3. T. शोमनेन A 2. Bm. शोमनबुद्धि-विशेषेण Ca.

P. 362. l. 1. (80, 7.) चक्ष्ये चतुर्थी A 3. Ca marg. M 1 ; deest in A 2. T.—l. 2. येन वीर्येण inserted in Ca marg. A 3. M 1 after यस्मात्, but not in A 2. B. Bm. T.—तं प्रसिद्धं वंचयितारं Bm. तत् प्र० A 3. Ca. प्रसिद्धं जयितारं B. त्वज्यधि-

सारं A 2. त्वाजयितारं T.—P. 365. l. 1. (80, 16.) Read गन्धुच्छीत्यात्मनेपदं, and cf. Rv. Bh. I. 6, 7.

P. 365. l. 8. (81.) दशतथ्याः A 3. M I. दशतथ्या A 2. दाशतथ्या Ca. T has चष्टके प्रथमं दाशतथ्यां पंचम इतिः.—l. 13. माध्यंदिने सवने A. माध्यंदिने B. Ca. मध्यंदिने T.—P. 366. l. 21. (81, 3.) कं कंचन Bm.—P. 368. l. 23. (81, 8.) हिशब्दानु° T. शब्दानु° A. Ca. M I.

P. 369. l. 13. (82, 1.) याचयस Bm. Ca. जाचस A. B. याचयम M I. याह(or उ?)स T.—l. 17. चित्स्वरण A. तित्स्वरण M I. Ca. T.—l. 19. अनार्यः B. Ca. T. अनोर्यः A. अनर्यः M I. Cf. Dhātuvṛtti in The Pandit. N. S. vol. vii. p. 571.—l. 21. रूपस्य सिद्धिः A 2. रूपस्य सिद्धिः A 3. T. रूपस्य सिद्धी B. रूपसिद्धेः Ca. M I.—P. 370. l. 12. (82, 3.) सवामहि B. Bm. Ca; deest in A; in T all from वंदिषीमहि to वंदिषीमहि is left out.—l. 22. (82, 4.) कामामिवर्वकं A. T. M I. वर्वितं B. Bm. Ca.—l. 23. धानामिश्रितं A. Ca. M I. मिश्रित Bm. धानामिश्रितं T. धानामिः श्रितं B.—P. 371. l. 2. (82, 5.) प्रस्त्राणं A 3. Bm. Ca. M I. प्रस्त्रापनं T; wanting in A 2.—l. 21. (82, 6.) प्रार्थनायां A. Ca. M I. वर्तमाने T.

P. 371. l. 31. (83, 1.) पाप्मण्येषु पशुषु T.—P. 372. l. 34. (83, 3) एकमेव M I T. एकमेवः A. एकमनयोः B. Ca.—P. 373. l. 2. तस्य M I. तस्या A. B. Ca. तस्यात् T.

P. 376. l. 18. (84, 8.) वधिष्यति A. वाधिष्यति M I; deest in B. Bm. Ca. T.—P. 377. l. 17. (84, 10.) Ca inserts वमुशब्दाद् before गुणवचनात्.—l. 33. (84, 12.) ज्ञायंत ॥ ज्ञातय A 3 pr. m. Bm. Ca. ज्ञायत A 3 sec. m. ज्ञातयते A 2. ज्ञातय(or ण्य, or ण्य?) B. ज्ञातयत्य T. ज्ञापयंत M I.—P. 378. l. 4. (84, 13.) इत्येका द्वे च deest in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 6 4.—l. 32. (84, 15.) सौर्याचांद्रमसीभ्यां T. सौर्याचंद्र° A. सूर्याचंद्र° B. Ca. सौर्याचंद्र° M I.—P. 379. l. 3. T reads यादृशीः संज्ञा लभते तादृशीः.—l. 10. अपहितमंतर्हितं चेति B. Nir. अपहतमनंतर्हितं चेति A. Ca. अपशतमंतर्हितं चेति T.—l. 11. अघ्यादयश्च M I. Un. अघ्या° A. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 110, 6. 119, 7. But see Pān. V. 4, 25.—P. 380. l. 1. (84, 16.) अस गति° T. Dhp. 21, 21. असु गति° A. B. Ca. M I.—l. 33. (84, 18.) प्रकृती विकृती च A. प्रकृती च B. प्रकृती Ca. T.—P. 381. l. 4. सीमन् Un. M I. Ca. सामन् A. B. शामन् T. Cf. Rv. Bh. III. 32, 10.

P. 381. l. 31. (85.) पंचऽस्त्रि B. T. Anukr. M. ण्यंतो A. ण्यति Ca.—P. 382. l. 14. (85, 1.) संघर्षे B. T. Ca. संघर्षे A. M I. T has घृष for घृषु. Cf. above, l. 37, 4.—P. 383. l. 3. (85, 3.) म्रक्षणागतिषु A. म्रक्षणाकांतिगतिषु Ca. T. M I. Cf. Rv. Bh. I. 102, 1. 108, 4, III. 10, 4. The MSS. vary not only as to कांति, but they vary also between म्रक्षण, म्रक्षण, and म्रक्षण.—l. 23. (85, 5.) यदा Bm. Ca. T. यथा A. M I.—प्रायूयुजत T. प्रायूयुजन् A. Ca. Bm. प्रायूयुज B. प्रायूयुजत M I.—P. 384. l. 5. (85, 6.) यदा बाहुभिरंतरिचं मिंदानाः T after आहव्य.—P. 385. ll. 27 sq. (85, 10.) Instead of आहावं and ण्वे T reads आह्वानं and ण्वे(!).

P. 388. l. 4. (86, 5.) लिटः क्लृप्तुः Ca. T. लटः क्लृप्तुः A. M I.

P. 389. l. 23. (87, 1.) महस्त्रामितत् A 3 sec. m. T. त्रामितत् A 2. वज्रनामितत् A 3 pr. m. वज्रनामितत् M I. Ca. Cf. Ngh. III. 3.—l. 30. जल्प deest in T.—l. 36. उपधालोपः B. Ca. ण्धाया लोपः T. ण्धादेर्लोपः A. M I.

P. 392. l. 16. (88, 1.) कक्षपात् M I. काक्षपात् A. Ca; T has मारीचात्काक्षपात्.—l. 23. व्याप्य M I. व्याप्य T. प्राप्य A. B. Ca.—l. 25. प्रथमागामिनो A. Nir. SS. प्रथमगामिनो T.

Nir. Roth. प्रथमागमिनो B. Ca.—l. 26. महद्भवन्ति Nir. SS. महद् MSS. Nir. Roth. But Sâyana's own words महद्यन्तरिक्षे द्रवन्तीति prove that °द्र° of our MSS. is meant for °द्र°. —P. 394. l. 8. (88, 5.) तदेतत्सोचं T before त्वत्.—l. 14. माध्यमका A. B. Ca. T. Nir. SS. माध्यमिका M I. Nir. Roth.

P. 395. l. 23. (89, 2.) रन्त्ययांतो T. रक्प्र° M I. A. च्छक्प्र° Ca. Cf. Rv. Bh. I. 1, 6. 2, 6. 3, 5. 117, 14; III. 10, 9.—P. 396. l. 34. (89, 5.) T reads येन प्रकारेण भवेत् तेनैव प्रकारे रचिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अद्वयः केनाप्यहिंसितः स एव पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय च भवतु ॥ In A 2 all from रचिता to रचिता is left out.—P. 397. l. 9. (89, 6.) °विनाशनाम M I. A. Nir. var. lect. °विनाशनाम Ca. T. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 35, 1; VII. 1, 20.—P. 398. l. 8. (89, 8.) After मा भूत् T inserts श्रीचक्षुषोर्मद्रामद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियते अतो नित्या मद्रविषयश्रवणदर्शने स्थातामिति प्रार्थन्ति.—l. 21. (89, 9.) पितरोऽस्माकं रचितारो A. Ca. Bm. M I. स्वपुत्राणां पितरो T; wanting in B.—l. 22. कादिलोपो T. कादिलोपे A. Ca. sec. m. M I. लोपो Ca. pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 79, 11. 84, 17. 94, 9. 138, 1; Pân. VI. 4, 149, 8.—P. 399. l. 7. (89, 10.) After जन्माधिकरणं T inserts यद्वा जातमुत्पन्नं जनित्रमलस्यमाणं वा यदस्ति.

P. 400. l. 33. (90, 6.) मधोरत् A. Ca. M I. मधोर्त् T. मधोर्त् Pân.—P. 401. l. 4. (90, 7.) मधु from T. Bm.—l. 24. (90, 9.) Before उदकमः T inserts an explanation of बृहस्पतिः similar to that in I. 89, 6.

P. 402. l. 15. (91, 1.) तव युष्मदसदोर्दसीत्यानुदात्तत्वं T before प्रणीती.—P. 405. l. 23. (91, 11.) कीकम्कनी A. B. Ca. T. °कम्कनी M I. °कम्कनी Un.—P. 406. l. 20. (91, 14.) आर्धधातुकत्वाद्यनिटि ल (लि B) सार्वधातुके वि° B. Ca. T. °निटोति सार्वधातुके वि° M I. आर्धधातुके वि° A.—P. 407. l. 22. (91, 18.) अयणार्थानि B. Bm. T. अयणा° A. Ca. M I.—l. 27. ससाधनक्रिया° A. B. Ca. T. साधनक्रिया° M I. Cf. Kâs. V. 2. 80.—P. 409. l. 1 (91, 21.) अप्सातुकं A. B. Ca. T. अणत्तुकं M I.

P. 410. l. 8. (92, 1.) यस्मादेवं तस्मात् A 3. Bm. Ca. M I. यस्मादेता T. From अकृत to अंजते left out in A 2.—l. 12. पूजनार्थे B. Ca. Nir. पूजनार्थे A. T. M I.—l. 13. भानुना B. Ca. Nir. भानु T. भानु A.—l. 22. (92, 2.) आरोचमाना A. Ca. M I. रोचमाना Bm. अरणवर्णा T.—P. 411. l. 20. (92, 4.) स्वकीयं Bm. Ca. M I. स्वावयवं A. T.—l. 23. भुवनाय सर्वस्वे deest in A. Ca. M I.—l. 27. °गर्ध्वज° and इत्यगर्ध° A. B. Ca. T. °गर्ध्वज° and इत्यगर्ध° M I. MK.—P. 412. l. 16. (92, 6.) शोभनांगी A. T. शोभमाना B. Bm. Ca.—l. 25. (92, 7.) प्रियसत्यात्मिकानां शब्दानां T.—l. 32. लटि T. लिटि Ca. लङि A. M I.—P. 416. l. 17. (92, 17.) अहोरात्रावित्येके B. Nir.; deest in A. Ca. T. M I.

P. 418. ll. 4 sq. (93, 4.) वृसिः and वृसयति A. B. Ca. वृसिः and वृसयति T.—l. 12. °पाश्र्वयति° M I. Un. and probably Ca. pr. m. °पासत्यति° T. °पासत्यति° A. B. Ca. sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9; III. 9, 7.—P. 419. l. 33. (93, 8.) टेरश्रंघतावप्रत्यये A. T. °तावत्प्र° B. °तो वप्र° M I. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 41, 1; IX. 93, 4.—P. 420. l. 7. (93, 9.) संभूतो T. M I. संतो भूतो A. B. Ca.—l. 14. (93, 10.) दीदयति A. Ca. M I. दीदिति T.

P. 421. l. 6. (94.) जातवेदस deest in A. B. Ca. T.—P. 422. l. 6. (94, 3.) Instead of अस्मात्सं to क्तिप् T has अस्माच्छक्तिं तामुत्कमुत्तामिति तुमर्धे कमप्रत्ययः.—P. 423. l. 4. (94, 6.) °रूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठितत्वेन वाकस्थाय M I. °रूपेण वाग्यमिन्द्रि° A 2. °रूपेण वाक्स्थमिन्द्रि° A 3.

•रूपेण वा त्वमिन्द्रि° B. •रूपेण वा त्वमि° Ca. •रूपो भवानिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनावस्थाय T.—l. 22. (94, 7.) संवृक्षसे M I. Nir. SS. संवृक्षसे B. Ca. Nir. Roth. वृक्षसे A. T.—P. 425. l. 18. (94, 12.) क्रोधवियुक्तं सत् T after भुतु.—P. 426. l. 4. (94, 14.) रमणीयं कर्मफलं A 3. Ca. T. रमणीयं वा A 2. रमणीयं कर्म फलं वा M I; the verse is left out in B.—l. 28. (94, 16.) अनिष्टानां T. अशिष्टानां Ca. अवशिष्टानां A. M I.

P. 427. l. 23. (95, 1.) तस्या A 3. Ca. M I. तस्याद् A 2. B. T.—l. 32. प्राप्नोति A. Ca. M I. प्रायित T.—P. 428. l. 8. (95, 2.) जरामरणरहिता A. M I. अजरामरणा B. Bm. Ca. जरामरण इत्यर्थरहिता T.—l. 19. अनिदृशिभ्यां A. T. M I. अनिदृशिभ्यां Ca.—चेति कीदृक् Ca. pr. m. चेतिकन् Ca. sec. m. A 2. B. T. चेतिकन् A 3. M I. Cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 27, 10. 66, 10.—P. 429. l. 5. (95, 4.) निर्णीतं अंतर्हि° T. निर्णीतांतर्हि° A. Ca. M I. निर्णीतं Bm.—l. 16. इत्येव नुद्व T. इत्येव नुद्व वा A 3. B. Ca. इत्येवनापो नुद्व A 2. इत्येव नुद्व M I. Cf. Rv. Bh. I. 2, 9. 110, 1; X. 132, 7.—l. 31. (95, 5.) •राचे इति T. M I. Nir. •राचे A. B. Ca.—अपि च MSS.; not in Nir.—l. 32. आविःशब्दात् आविः कंदसीति Ca. Cf. Kās. IV. 2, 104.—P. 430. l. 9. (95, 6.) After द्योत्यते T inserts यद्वा शब्दयुक्ता गाव इव तमपिमृत्विजो मंचैरुपस्थितवन्त इत्यर्थः.—l. 23. (95, 7.) अनुस्वारोपलक्षणाथं A 2. Ca. T. अनुस्वारेण च° A 3. M I.—P. 431. l. 2. (95, 8.) मर्मृज्यमानास उप° A. B. T. मर्मृज्यमाना उप° Ca. मर्मृज्यमानास इति चोप° M I. MK.

P. 433. l. 8. (96, 3.) स्वदेहे वा ॥ स्वदेहं वा A. Ca. स्वत्वदेहे वा B. शब्ददिह वा T; doest in M I.—P. 434. l. 20. (96, 7.) पुरा अतीतकाल

P. 435. l. 22. (97.) दीर्घजिह्वी etc. Tāndya Br. दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञानवहत्त्वचरत् T. दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवलिहंत्वचरत् M I. A 3. Ca. •ह्वा नाम राक्षसा यज्ञानवलिहंस्त्वचरत् A 2.—l. 23. कया चन T. कया च A. Ca. M I.—नाशंसत् अथ A. Ca. M I. नाशंसथ T. नाशंसताथ Tāndya Br.—l. 25. नव च सुवाङ्मतीर् A. B. Ca. नव च सुचा° M I. अथ चतस्र आङ्मतीर् T.—P. 436. l. 7. (97, 2.) सुचेचं M I. सुचेचि T. सुचेचिया A. B. Ca.—l. 14. (97, 3.) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् A 3 sec. m. Ca. संज्ञापूर्वस्य विनित्यत्वाद् A 2. आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद् A 3 pr. m. B. Ca. अत एव वु° T. Cf. Rv. Bh. I. 100, 6.

P. 438. l. 19. (99.) एतः A 3. T. M I. एतत् A 2. Ca. Anukr. M.—l. 33. (99, 1.) उत्तारयतु T. M I. तारयतु A 2. पारयतु A 3. Ca.—l. 34. जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा A. B. Ca. T. जातधनो जातविद्यो जातप्रज्ञानो M I. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 44, 1.—P. 439. l. 3. दानमस्मिन् A 3. B. Ca. T. दानं यस्य M I.—l. 4. इति ऊस T. M I. इति—A 2. इति शस A 3. B. Ca.

P. 439. l. 24. (100, 1.) •अवस्थायः A. Ca. M I. इत्य° B. इत्यचप्र° T.—P. 440. l. 1. (100, 2.) अविविशिविशुविभ्यः M I. Un. अविशिविशुविभ्यः A 2. अविविशिविशुविभ्यः A 3. B. अविविशिविशुविभ्यः Ca; wanting in T. Cf. Rv. Bh. I. 3, 7; III. 61, 4.—P. 441. l. 11. (100, 6.) विनिर्गता A 2. निगच्छन्ति A 3. निर्गच्छन्ति Ca. निर्ग(ग B)च्छन्ति B. T.—l. 27. (100, 7.) कोऽतिशय A 3. B. Ca. Bm. को विशेष A 2. T.—P. 443. l. 31. (100, 13.) सुपु अति A. Ca. M I. सुपु अच्छति T; wanting in B.—P. 444. l. 30. (100, 16.) पुंङ्गवती M I. T. पुंङ्गवता A 2. A 3 sec. m. पुंङ्गवता A 3 pr. m. पुंङ्गवती B. पुंस्त्ववती Bm. Ca.—P. 445. l. 9. (100, 17.) वृष्णी A 2. वृष्णः A 3. B. T. वृष्ण Ca. वृष्णो वृष्णः Bm, meaning वृष्णी वृष्णः. Though we read वृष्णी on the authority of A 2, it is quite possible that Sāyana took

बुध्य in the Samhitā text for बुध्यः, the more so because he makes no remark about the vibhaktivyatya.—l. 14. ईवन्प्रत्ययः A 3. Ca. ईवन् T. अरीवन् ईवन् A 2. ईवन् B. अरीवन् M 1.—l. 29. (100, 18.) शम् M 1. Dhp. 26, 92. शम् A. B. Ca. T.—P. 446. l. 5. (100, 19.) सनुयाम प्रयच्छाम यद्वा इद्रेण दत्तमन्नं संभजामहे T.—l. 8. नृमावाभावः Ca pr. m. M 1. नृमावाभावः A. B. Ca sec. m.; deest in T.

P. 446. l. 11. (101.) कुत्स etc. A. Ca. T. कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुबन्तमावा गर्मस्त्राविष्णुपणिवत् M 1. Cf. Anukr. M. p. 9.—l. 25. (101, 1.) इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं Ca. इत्युत्तरपदावुदात्तत्वं A. M 1; deest in T.—P. 447. l. 30. (101, 4.) वधेर्वा प्रकृत्यंतरात् पचायचि रूपं T at the end of the verse.—P. 448. l. 17. (101, 6.) कृकुकर्णी T. M 1. कृकुकर्णी A 2. कृकुकर्णी A 3. B. Ca. कृकृन् Un.—वंगितायां गतौ गम्यमानायां T.—P. 449. l. 15. (101, 9.) आहवनीये A 2. सवनीये A 3. B. सवनीय Bm. Ca. T.

P. 450. l. 14. (102, 1.) कीर्त्तनबलेन M 1. कीर्त्तितेन बलेन A 3. B. Bm. T. कीर्त्तनेन बलेन Ca.—P. 451. l. 3. (102, 2.) कुरच् A 3. Ca. कुरच्प्रत्ययः T. करच् A 2. कारच् B. चच् M 1.—l. 30. (102, 5.) धनदानाय Bm. Ca. M 1. धनलाभाय A 2. T. धनमादाय B. धनाय A 3.

P. 454. l. 15. (103, 1.) युद्धाभिमुखमेव A. Ca. Bm. T. युद्धाभिमुखमेव M 1. In Bm युद्धा to व्युक्त, as usually, is omitted.—l. 21. उभयोः सेनयोः T.—P. 455. l. 13. (103, 3.) After शेषः T inserts यद्वा अस्ति क्रियापदं चिप.

P. 457. l. 20. (104, 1.) वियंति T. M 1. वयंति A 3. B. Ca. वयंति?—l. 35. (104, 2.) कृजृवृसिद्धपण्यं ॥ कृजृवृसिद्धपण्यं A. कृजृवृसिद्धपण्यं B. कृजृवृसिद्धपण्यं Ca. कृदृवृवृसिद्धपण्यं T.—P. 459. l. 4. (104, 5.) विनिर्गतसपो M 1. विनिर्गतसपो A. Ca. षपाः B. षपो Bm; T reads निर्गतसपो निर्गतमेद्धो.—l. 5. यथेष्टचारी A 3 sec. m. Bm. Ca. T. यथेष्टचारी A 3 pr. m. M 1.—l. 6. विनिर्गतसपः सपः A 2. Nir. SS. षसः पसः A 3. T. Ca pr. m. षपाः पसः Ca sec. m. M 1. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. pp. 87 and 90. Considering Sāyana's own explanation it seems more than probable that Sāyana at least quoted षसः सपः, whatever the correct reading in Yaska's Nirukta may be.—l. 7. विभजति A. Ca. T. विनाशयति M 1. Nir.—l. 32. (104, 7.) चोदस्व चोदय T. चोदयस्व A. Ca. M 1. चोदस्व Bm.—P. 460. ll. 10-12. (104, 8.) मा च नः to विनीनशः A 2. Ca sec. m.; left out in A 3 and Ca pr. m. B. Bm have तथा नोऽस्माकं सहजानुषाणि आधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि मा निर्मेत् मा भिनः, while in M 1 यद्वा नोऽस्माकं सह etc. was added after विनीनशः. T gives quite a different explanation of its own, अपि च पात्रा पात्राणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि जनुर्जन्म तेन संबन्धाः सहजानुषाः समानजन्मानो ज्ञातय इत्यर्थः तैः सह वर्तमानान्युत्पन्नान्यपत्न्यानि तानि च मा भेत् मा भिनः उत्पन्नान्यस्मादीयान्युपान्वेद्यर्थः ॥.—l. 33. (104, 9.) उत्तश्च प्रत्ययाच्छंदास वावचनमिति हेर्बुगभावः T. शुशृणुपृच्छवृथ इति शेरिः A. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. I. 82, 1.

P. 461. l. 7. (105.) विनियोगो लिंगिकः T.—l. 17. (105, 1.) यद्वा आप इत्यंतरिचनान् तच्च मध्ये T before वर्तमानः.—P. 462. l. 2. (105, 2.) ष्वलादानं A 3. Ca sec. m. M 1. ष्वलानं A 2. ष्वलादानं Ca pr. m. T. Cf. Dhp. 32, 31; Rv. Bh. III. 39, 8; VII. 66, 18.—l. 8. (105, 3.) दिवसोपरि A 3. Ca. Bm. B. दिवसोपरि M 1. परिः पंचम्यर्थानुवादी दिवः स्वर्गात् T.—P. 463. l. 12. (105, 6.) संबंधिनः A 2. संबंधि A 3. B. Bm. Ca. T.—l. 28.

(105, 7.) मञ्जिनायं A 3. B. Bm. Ca. T. मञ्जे मज्जे मञ्जंतं (मञ्जं A 2) M 1.—P. 464. l. 15.
 (105, 8.) चञ्चये कविधानं साक्षाथापायं T. चञ्चये कविधानमिति कः साक्षाथापायं (साक्षां A 3)
 M 1. A 3. Ca. नापायं A 2, omitting शिक्षा to साक्षा. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19. 52, 3.
 83, 2.—P. 465. l. 18. (105, 11.) द्वादशरास्यात्मकेन T. द्वादशरास्यात् --- (follows lacuna)
 B. द्वादशरस्यात्मना M 1. A 3 sec. m. Ca. ०रस्यात्मना A 3 pr. m. द्वादशात्मना A 2.—
 P. 466. l. 10. (105, 13.) कुत्वं M 1. A 3 sec. m. कुत्वं पथे A 2. कुत्वं पथो A 3 pr. m.
 कुत्सपथ B. कुत्सपथे Ca. T.—l. 26. (105, 15.) दुःखनिवारकस्य A 2. दुःखान्निवारकस्य A 3.
 Ca. Bm. दुःखाभिचारकस्य B. दुःखान्निवारकस्य T.—P. 467. l. 6. (105, 16.) T reads हे
 देवाः स अतिक्रमे युष्माभिरतिक्रमिषुं न शक्यः etc.—l. 12. ०कारस्य । यो न्यः A 3. Ca. T. ०कारस्य
 लोपः M 1.—l. 24. (105, 17.) खर्जिपिण्यादिभ्य etc. ॥ खर्जिपिण्डिभ्यो दूरदचाविति भावे दुरप्रत्ययः
 A 2. ०पिण्यादिभ्यां दूरदूलाचाविति भाव ऊरप्र० A 3. B. ०पिण्यादिभ्यां (sec. m., ०पिण्यदिभ्यं pr. m.)
 ऊरोलचाविति भाव ऊरप्र० Ca. अर्जिपिण्डादिभ्य ऊरजूरचाविति भाव ऊरचप्र० T. See Rv. Bh.
 I. 133, 2, where A 2. B. Ca read खर्जिपिण्यादिभ्य; as to ०पिण्यां (०पिण्यां M 1), cf. कुठि-
 कंध्योः Un. IV. 143 —l. 32. (105, 18.) मां A. B. Ca. T. मा मां Bm M 1.—P. 468. l. 12.
 सवृषुषिसुविभ्यः Un. M 1. सवृषि(सवृषि A. सदृषि B)भुषुषि(भुषि T)सुषि(सुषि A 3. Ca. सुषि
 B)भ्य A. B. Ca. T. (Cf. Rv. Bh. I. 55, 6.—l. 13. अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् A. Ca.
 M 1. निशामनं दर्शनं T.—l. 14. पुष्टिः पुष्टं (पुष्टं A 3) is inserted before सृष्ट in T, and after
 संसर्गने in A 3. Ca.

P. 469. l. 24. (106, 4.) उपवाजयन् A 3. B. Bm. Ca. T. उपह्वयन् M 1.—P. 470. l. 17.
 (106, 6.) वाढशब्दो deest in A 3. B. Ca. T.

P. 471. l. 4. (107, 1.) प्रत्येति प्राप्नोतु M 1. Bm. प्रति एति प्राप्नोति B. प्रति प्राप्नोतु A. Ca.
 प्रत्येति प्रतिगच्छति सुखं जनयितुं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा देवानां संबन्धी योऽयं यज्ञः सोऽस्माकं सुखं
 सुखं प्रतिप्राप्नोति T.—l. 5. भक्तानुग्रहं B. Bm. Ca. भक्तानुग्रहं M 1. A. T.

P. 473. l. 26. (108, 5.) अपिद्याकृतिद्वारा वृं T. द्वारा वृं A 3. Ca sec. m. धारा वृं
 Ca pr. m. Bm. B. धारवृं M 1.—P. 474. l. 8. (108, 6.) दानादनयोः M 1. A 3 sec. m. Ca.
 दानादानयोः A 3 pr. m. B. T. Cf. Rv. Bh. I. 36, 8. 44. 4. ०110. 6; III. 9, 8.—l. 27.
 (108, 8.) After पिबतं T adds एतन्ने (i. e. ०न्नं) दत्ताभिमनं व्याख्यानं ऐतिहासिकपथे तु यदुत्तुर्वशा-
 दयः पंच राजानो ययतिः पुत्रास्तत्संधिनीषु प्रजास्विति योज्यं.—l. 28. यमेर्दुक्त not in Un.

P. 476. l. 32. (109, 2.) दाक्षिणाजाः A 3. Nir. दाक्षिणजाः T. दक्षिणाजाः M 1. Ca.—
 l. 34. शब्दातिः MSS.; deest in Nir.—P. 477. l. 1. अथ B. Ca. T. Nir. अथा M 1. A.—
 l. 22. (109, 3.) नाधु A 2. B. Ca pr. m. T. नाधु A 3. Ca sec. m. M 1. Cf. Dhâtu-vritti
 in The Pandit, N.S. vol. iv. p. 616.—P. 478. l. 1. (109, 4.) अनुस्वारं A. Ca. M 1.
 अनुनासिकं T.—l. 24. (109, 6.) भुवना M 1. Bm. भुवनानि A. B. Ca. T.—P. 479. l. 6.
 (109, 7.) तेऽर्चिषमनि A. Ca. M 1. तेऽर्चिर्मनि T. Cf. Khând. Up. IV. 15, 5; Sat. Br.
 XIV. 9, 1, 18.

P. 479. l. 31. (110, 1.) सुखाय युष्मन्नयाय T.—P. 480. l. 11. (110, 2.) परिपक्वज्ञानाः
 A. Bm. Ca. T. अपरि० M 1.—l. 22. इकारलोपो M 1 by conjecture. 'All the MSS.
 omit इकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इकार-
 लोपः must have preceded it' (Preface to 1st edition, p. xxi). The च, however, might
 also be accounted for by the preceding इमनिच्.—l. 32. (110, 3.) होतुषमसादिमुष्मचम-

सचतुष्टयस्यैव चमवः A 3. Bm. Ca. M1. होतुचमसादिषु मुख्यचमसचतुष्टयस्यैव न चमवः A 2. होतुचमसादिष्वस्यैव चतुष्टयं T.—P. 482. l. 23. (110, 7.) अग्नि तिष्ठेन चमिमवेन T.—P. 483. l. 14. (110, 9.) वेज्जनयुक्तः A 3. B. Bm. Ca. T. - वेज्ज यु० A 2. वाजेन यु० M1. Cf. Nir. II. 28; Rv. Bh. I. 116, 6.

P. 483. l. 30. (111, 1.) निष्पाद्यकर्माणो जाभवत्कर्माणो वा M1. निष्पाद्यकर्माणो वा A. B. निष्पाद्यकर्माणो Ca. निष्पाद्यकर्माणो सव्यकर्माणो वा T.—P. 484. l. 6. °र्ध्वात्प्रवृत्तिनिमित्तं A 3. Ca. °र्ध्वात्प्रतिनिमित्तं B. °र्ध्वात्पूर्व-प्रवृत्तिनिमित्तं A 2. °र्ध्वात्पूर्ववत्प्र० M1; T has °र्ध्वात् विनि-निमित्तम्माचष्टे.—l. 25. (111, 3.) रथायैव वा M1. रथायैव A. Ca. Bm (which never gives optional explanations). तथैव T.—P. 485. l. 10. (111, 4.) मुचिणक् A 3 (where the whole passage stands in marg.) M1. मुचिणक् A 2. B. Ca. T. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 302.—l. 22. (111, 5.) इस्सत्ते Ca. T. इस्सत्तेन A. M1.

P. 485. l. 28. (112.) जागतं deest in T and Åsv.—l. 36. (112, 1.) अहं Bm. M1. हे Ca; deest in A. T.—P. 486. l. 5. इत्यभियुक्ताः A. B. Ca. T. तेन ह्यभियुक्ताः M1.—P. 487. l. 20. (112, 4.) यामिः Bm. यामिः युष्मदीयामिः T; deest in A. B. Ca. M1.—l. 35. (112, 5.) आलोकं संभक्तुमि० T. M1. अलोकं भक्तुं आलोकमि० A 2. आलोकं संभक्तुं (संभक्तुं Ca) आलोकमि० A 3. Bm. Ca. संभक्तुं आलोकमि० B.—P. 488. l. 14. (112, 6.) कूपादि A 3. Bm. Ca. T. तच्चादि कूपादि A 2. तच्चागादि कूपादि वा M1.—l. 18. जसु T. जसि A. B. Ca. जस M1. Cf. Dh. 32, 129; Rv. Bh. I. 116, 22.—P. 489. l. 31. (112, 10.) प्रेरयितारं A. T. M1. प्रार्थयितारं B. Ca.—l. 32. प्रेणु (प्रे B) गतिप्रेरणस्येषु A. Ca. M1. प्रेण प्रीणनप्रेषणेषु T. Cf. Dh. 13, 15.—P. 490. l. 8. (112, 11.) दीर्घव्रतं प्रथितयज्ञं T.—P. 491. l. 9. (112, 14.) शंबः B. Ca. pr. m. T. शंबरः A. Ca. sec. m. M1.—l. 13. जु A 3. M1. जू A 2. B. Ca. T. The MSS. vary also in other passages, as l. 116, 1. 118, 9. 119, 1. Cf. Dh. 22, 50; Pān. III. 2, 177; Rv. Bh. III. 12, 3.—l. 21. (112, 15.) विखनसः Ca. M1. विचनस A 3. विखानस T.—l. 22. सुतमिति A. B. Ca. T. सुत० M1. Cf. Rv. Bh. I. 113, 19.—l. 23. चैव A. Ca. M1. चैतं B. चैव T.—P. 492. l. 19. (112, 17.) धियत B. T. धीयत A. Ca. M1. धियते धीयते वा Nir.—l. 32. (112, 18.) आमंचितं Ca. T. आमंचित० A. Bm. M1.—l. 33. सुहि A 3. Ca. M1. सूयेते A 2. सुहीति तेन चाश्विनी सूयेते T.—P. 493. l. 1. पृथिव्यामुत्तेन Ca. °व्यमुत्तेन T. °व्या गुप्तेन A. Bm. M1.—l. 13. (112, 19.) सुदेवं शोभनी देवः सुदेवः तच्च भवं T.—P. 494. l. 26. (112, 23.) एतद्वा etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 11; V. 4, 3, 7.—l. 31. सिद्धं M1. सिद्धं A 3. Ca; lacuna in T.

P. 496. l. 13. (113, 1.) एव before एवमेव T.—l. 14. अरेक् अरेचितवती A. B. Bm. Ca. अरेक् अरेचि रित्तवती T.—l. 17. रात्र्युषसे Ca. M1. Nir. रात्रिरुषसे A. B. T.—l. 27. व्यत्येन वा T.—P. 497. l. 8. (113, 2.) T has द्यतेः for रोचतेः.—l. 10. अनुच्चावितीतरेतरं A 2. Ca sec. m. Nir. अनुच्चावितरेतरं A 3. T. M1.—l. 32. (113, 3.) मिथु मेथु T. मेथु मेथु A. Ca. M1. मेधुधु B. Cf. Rv. Bh. I. 11, 7. 42, 10; Dh. 21, 7.—P. 498. l. 26. (113, 5.) प्रकाशदग्निं Bm. Ca. प्रकाशाद्वा A 3, adopted by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 20. प्रकाशेन T. M1. In the next verse, p. 499. l. 5, प्रकाशेन is the reading of A 3. B. Bm. Ca, while T. M1 again have प्रकाशेन.—P. 499. l. 1. (113, 6.) B. Bm insert व्युच्छंती तथा, Ca inserts व्युच्छंती तथा स्वमेकं प्रति before महीषि.—P. 501. l. 2. (113, 11.) तथास्वामिद्व्यश्वाभिरपि T.—P. 502. l. 10. (113, 14.) तिरस्कृतवती A. Bm. Ca. M1. आविष्कृतवती

T.—l. 15. (113, 15.) देवीनां हविःषु A 3. Ca. देवानां ह् M1 and Windisch l.c.; deest in T.—l. 23. गमनवतीनां A 3 sec. m. Bm. Ca. M1. गमतवतीनां A 3 pr. m. गतवतीनां T.—P. 503. ll. 4 to 6. (113, 16.) The whole passage from तमो to तस्मिन्देशे is left out in A. In the margin of A 3 we find the remark जुटितो पंथः. T gives the following Commentary: तमः रात्रिकृतं ध्यातमपि अप्र प्रागात् प्रकर्षेणापगतं यस्याज्योतिरीषसं तेजः एत्यागच्छति अपि चोषाः सूर्याय यातवे यातुं गंतुं पंथां पंथानं मार्गमरीगरिचत् रेचितवती कल्पितवती अतो हे सखायो वयमगम्य तस्मिन्देशे etc. B. Bm. Ca agree with the text adopted by us.—
•जीवनं Bm. Ca. •जीनं B. •जनीनं M1.—अरिक् Ca. M1. अपरिक् B. अपरिक् Bm.—
l. 17. (113, 17.) खमना सामभिरगुह्यतान्युक्थां etc. T.—l. 24. जीहोत्वादिकः झुः Ca.—l. 33. (113, 18.) सरणसमर्थैः B. Bm. T. शरणं Ca. M1. From हवीषि to वीरिः left out in A 3.—
P. 504. l. 22. (113, 20.) After आनयन्ति A adds तत्, Bm. Ca तत्, and T तच्च.

P. 506. l. 19. (114, 4.) T has वयमगुहातारः before अवसे, Bm adds वयं before नि ब्रूयामहे.—l. 21. वै न T. वैव B. वैष्णव A. Ca. M1. —तस्मिन् TS. तस्मिन् P. यस्मिन् T. स्मिन् A. Ca. M1.—P. 507. l. 17. (114, 6.) अरुदन् Ca. Bm. M1. मरुदन् A. भृशमरुदन् T.

P. 509. l. 18. (115.) सूर्यस्य A. Ca. M1. सौर्यस्य B. T.—P. 510. l. 22. (115, 3.) सर्वे A. Bm. Ca. T. सर्वैः M1.—l. 23. शबलवर्णं वा प्रां A. शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्रां Ca. M1. शबलवर्णं नीलवर्णं प्राप्नुवन्तो वासाः T.—P. 511. ll. 10 to 12. (115, 4.) From वासरमहः to वासरमहरवयुं left out in A 2. From तत्सूर्यस्य to यदासी left out in A 3. T.—यदासावयुक्त B sec. m. Ca. Nir. SS. यदासोयुक्त A 3. T. यदासावयुक्त B pr. m. M1. Nir. Roth.—वास-
रमहरवं A. B pr. m. Ca. M1. वासरमाहृद्वं T. वैसरमहरवं B sec. m. वैसं Nir.—
l. 14. तुम्रत्ययः A 2. T. तोमुम्रं A 3. Ca. M1.—l. 23. (115, 5.) प्रकाशनाय T. दर्शनाय M1 by conjecture; deest in A. B. Ca. Bm.

P. 512. l. 19. (116, 1.) अन्यनानतिरिक्तं A. T. M1. अन्यनातिं B. Bm. Ca.—l. 23. मध्येमार्गं A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे M1. Cf. Rv. Bh. l. 105, 7.—P. 513. l. 7. (116, 2.) निहितं A. B. Ca. T. अभिहितं M1.—l. 31. (116, 3.) लुङि तिपि (लुङ् तिपि M1. लुङि तिप् Ca) त्रिः सिक् A. Ca. M1. लुङि यमरमेद्रि सक् T.—P. 514. l. 18. (116, 5.) आस्थानो A. Bm. Ca. M1. आस्थानं T.—l. 21. यदूहयुः प्रापयामासयुः T.—तदूहनं before तत्प्रापयं B.—P. 515. l. 5. (116, 6.) अर्घ्यादयश्च M1. Un. अर्घ्यादयश्च A. T. अर्घ्यादयश्च Ca. अर्घ्यादिकश्च B. Again l. 119, 7 the MSS. read अर्घ्यादयश्च. Cf. l. 84, 15.—P. 516. l. 6. (116, 8.) प्रवर्षणेन A 3. Ca. T. प्रकर्षेण M1.—l. 8. गतमासं deest in A 2. B.—l. 9. चिः A. B. Ca. T. चिप् M1.—
l. 15. (116, 9.) स्तोतुः A. Ca. Bm. M1. स्तानुः T.—l. 16. प्रापयेतां A. B. Bm. Ca. प्रापयतां T. प्रापयतां M1.—अवस्थापयत्, T. Ca pr. m. अवस्थां A. Bm. Ca sec. m. M1.—l. 19. •वर्तमानतया वक्रं A 3. B. Ca sec. m. •वर्तमानं तथा वक्रं Bm. M1. •वर्तमानतया जुटितं T.—
P. 517. l. 19. (116, 11.) जुवृञ्भ्याम् Ca pr. m. M1. Un. जुवृञ्भ्याम् Ca sec. m. जुवृञ् ऊं A. वृञ् ऊं B. जुवृञ् ऊं T. Cf. Rv. Bh. l. 23, 21. 58, 9. 116, 11.—P. 518. l. 25. (116, 14.) चटकसदृशस्य A. Bm. Ca. M1. चटकसंज्ञकस्य T.—l. 27. चटकसदृशीं Bm. Ca. M1. •शां A. चटकस्त्री T.—After यास्तस्वाह there seems to be a lacuna; what we expect is a quotation from Nir. V. 21, आदित्योऽपि वृक उच्यते etc., as it is quoted to verse 16 of the next hymn. The words पुनःपुनर्वर्तते etc. are Sāyana's, not Yāska's.—l. 28. Instead of सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयिषा T reads सर्वं जगत्प्रकाशेनाच्छादयिषा.—After यस्यां there

is a lacuna in A and Ca pr. m., which has been filled up by the other MSS. in different ways. We supplied the passage तदीयमुखाद् to अकुर्वत् from T. The margin of Ca has उत्त अपि च कविमुचि हे पुष्पमुखा बहूपालकौ युवं युवां रूपमाणं संतं विचक्षे वि[वि]धं द्रष्टुं अल्लगुतं अकुर्वत्. Bm has उत्ततोऽपि च हे पुष्पमुखा बहूनां पालकौ अश्विनौ युवं युवा रूपमाणं सुति कुर्वणं कवि एतन्नामानं विचक्षे विशेषज्ञान अल्लगुतं अकुर्वत् ह प्रसिद्धौ. B has after यत्, आसः आहयदुषा अश्विनावादिह्येनाभियस्तां तामश्विनौ प्रमुचतुरित्याख्यानं अपि वृक्ष उच्यते विकर्तनादि.—P. 519. l. 7. (116, 15.) तक्कि A. Ca. M1. तक्कि T. तक्क Nir.—l. 18. (116, 16.) पीराणामहिते M1. पीराहिते Bm. पीरोहिते A. Ca. परहिते T.—P. 520. l. 4. (116, 17.) After अनुसंधेयं T adds कौपीतके चाथ यच्च हतन् सविता सूर्यौ प्रायच्छत् सोमाय राक्ष इत्यादि.—P. 521. l. 18. (116, 21.) वृषणी Bm. वृषणा A. Ca. T. M1.—P. 522. l. 32. (116, 25.) स्वस्वविषयदर्शनसमर्थः A 3. B. Bm. Ca. T.

P. 523. l. 6. (117.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः M1. *काश्विनयोः A. B. Ca; left out in T.—P. 524. l. 1. (117, 3.) मोचयन् M1. रोचयन् A. Bm. Ca. T.—l. 22. (117, 5.) शोभार्थं A 2. शोभनार्थं A 3 Bm. Ca. T. M1.—l. 33. (117, 6.) श्पात् खुरात् T.—P. 525. l. 5. (117, 7.) कुर्वते and कृष्णयाच desunt in A. B. Ca. T.—l. 8. The MSS., A. B. Ca. Bm. T, have पितृषदे before पित्रा संबद्धे, as if the latter were the explanation of पितृषदे, though the right explanation follows immediately after. The blunder could hardly be attributed to Sāyana himself.—l. 17. (117, 8.) यो from Bm.—गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै T. *शक्तः सन्नेकस्मिन्नेवावस्थाने निवसति तस्मै निवसते Ca. Bm. *शक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते A. *शक्तयैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते M1.—P. 526. l. 28. (117, 11.) पुनरायस्या T. पुनरस्या A. Bm. Ca. M1.—l. 31. रदंतेत्यनेन A. M1. रदंतेत्यनेन संबन्धेनानिति T. भुरणेत्यनेन Ca.—P. 527. l. 1. (117, 12.) शयुचा P 3 pr. m. P 4. शयुऽचा P 3 sec. m. P 1.—P. 529. l. 10. (117, 17.) आंधं प्रणीतं प्रापितं ॥ अंधं (अवंच Bm) प्रणीतं प्रापितं Bm. M1. आंधं प्रापितं B. T. अंधं प्रापितं A. Ca.—l. 28. (117, 18.) ईनप्रत्ययः A 3. Ca. M1. इनिप्रत्ययः A 2. ईनिप्र° B. इनिः T.—P. 530. l. 2. (117, 19.) अथ Bm. T. उत्त A. Ca. M1.—l. 24. (117, 21.) वकुरो A. B. T. वकुरो नाम Bm. Ca. M1.—P. 531. l. 5. (117, 22.) दस्त्री Bm. T. दस्त्रा A. Ca. M1.—यदपि कस्य Bm. M1. तदपि° A. B. Ca. अपि अपि° T, which has यत् instead of रहस्यं.

P. 533. l. 15. (118, 4.) A and T insert वां युवां, Bm and Ca वां युवयोः before रथे.—l. 28. (118, 5.) विभक्त्यर्थे M1. विभक्तीयार्थे T. विधार्थे A. Ca.—चलप्रत्ययः M1. चप्र° A. Ca. T.—P. 534. l. 10. (118, 7.) अश्विना हे अश्विनौ A. B. Ca.—l. 25. (118, 8.) विरप-लायि A. Bm. Ca. M1. विरपलायाः T. Sāyana seems to have taken *लाया in the Samhitā text for *लाये.

P. 536. l. 6. (119, 1.) तत्पूर्वात् A. T. M1. तत्पुष्पात् Ca; from बह्व्रीही चि° to बह्व्रीही पूर्व° left out in B.—P. 537. l. 7. (119, 4.) कुर्वते A 3 sec. m. T. कुर्वते A. Ca; deest in M1. Bm reads विजेन्यं अतिदूरस्थं वति तुयस्य etc.—l. 12. क्वांदसमेत्वं T after यत्.—l. 18. (119, 5.) वगनीयौ Bm. T. M1. वगनीयौ A 3. वर्गनीयौ B. Ca.—l. 31. (119, 6.) कूपपत-नात् Ca. T. उपपतनात् A 3. M1. उपपतनात् A 2. पतनात् B.

P. 539. l. 20. (120.) दुःखप्रणाशनी A. Ca. T. *नाशनी B. Anukr.—ll. 21 and 26 (twice). Instead of तनुशिरा T reads तनुशिरा, or perhaps *शिरा, ख and व being very

similar in Southern alphabets.—P. 541. l. 1. (120, 4.) स्वपरिपक्रमतीन् A 2. स्वपरि A 3. Ca sec. m. अपरि T. परि M 1. Bm. Ca pr. m.; wanting in B.—l. 3. सोमस्य deest in A. Bm. Ca. T.—l. 25. (120, 6.) गतत्वं गायत्रीयुक्तं A 3. Bm. Ca. M 1. गतत्वं गाय- तस्त्रीयुक्तं A 2. गायतस्त्रायकं T.—निष्पन्नं before निष्पाद्यं M 1 from B.—P. 542. l. 3. (120, 7.) युवां कंचनासं --- निरततंसतं A. C. युवां कंचनासं निरततंसतं B. Ca. युवां यत् कंचनासं निर- ततंसतं Bm. युवामासं ह्यभवत् निरततंसतं T. The attempts of T and Bm to supply the omission, marked in A. C, are not successful. Unless MSS. can be procured which are independent of A, the passage cannot be restored.

P. 544. l. 24. (121, 2.) पश्चादुदेति M 1. अनुदेति T. उदेति A. Bm. Ca.—l. 27. वा- क्यरूपे एतं A 2. वाक्यरूपे एतं A 3. Ca. नापवरूपे एतं T. वाक्यरूपेति M 1. In A 3 there is the sign ^v after रूपे and ° in the margin, to mark an omission. Probably a few words containing the beginning of a quotation are lost.—l. 35. (121, 3.) शृणोतु M 1. Bm. व्याप्नोतु T; deest in A. Ca.—P. 545. l. 4. कर्तमनयो A. T. नञी Ca. नञो B. Cf. Rv. Bh. l. 35, 11.—l. 17. (121, 4.) वर्तेत A. Bm. Ca. M 1. वर्तते T.—l. 27. (121, 5.) आश्चर्यजंत ॥ आश्चर्यजंत P 1. P 3 P 4.—l. 30. सकाशाद्भि A 3. M 1. कार- णाद्भि Bm. Ca. काराद्भि A 2. साराद्भि T.—l. 34. दुरो T. दुरो A. Bm. Ca. M 1.—अपवृ- ष्योतीति A 3 sec. m. Ca. M 1. अपावृ A 2 pr. m. A 2. B. Bm. अपावृष्योरिति T.—P. 547. l. 5. (121, 8.) भोक्तारो पातारो ॥ भोक्तारो M 1. भोक्ता A 2. पाता A 3. Bm. Ca. पात T. पातारो B.—l. 10. T has a different prakriyâ: आद। अद भक्षणे। अस्मादंतर्भावितव्यथाकङ् । अद सर्वेषामित्यङागमः । पा° ७. ३. १००. । योधानः । युध संप्रहारे । ताक्षीलिकज्ञानश् । धुषन् ॥—P. 548. l. 8. (121, 11.) अचक्रमणे A 3. Ca. T. अचक्रमणे (र्ण B) A 2. B. चक्रमणे Bm. अचक्रमणे M 1.—l. 25. (121, 12.) कृतवानसि A. Bm. Ca. T. तनुक्ष M 1.—l. 35. (121, 13.) यज्ञविहीनान् Bm. Ca. M 1. विधिहीनान् A 3. विधिना A 2. विधिनात् T. विभिन्न B.—P. 549. l. 1. T reads तच्च कर्तमवटमपि कृत्वा तानयज् etc.—l. 33. (Colophon.) अधिराज् M 1. अधिराजराज् A 2. Ca. T.—सायणाचार्येण वि° M 1. Ca. णामाथिन वि° T. णामाथमवि° A 2. णामाथवि° A 3.

ASHUKA II. — P. 551. l. 5. The last hemistich runs in G as follows, उत्तरक्षि- स्तयोन्नेया सार्यते च क्वाचित्क्वाचित्.—l. 14. (122, 1.) यदा मन्यतिरर्चयितुर्मा शोघसुतयः G after अक्रोधिन्.—l. 16. द्रुध्या निर्वर्णेण G.—l. 22. कर्मण्यधिकरणे च ॥ सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. G. See Pāṇ. III. 3, 93, and II. 3, 36.—P. 552. l. 35. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. G. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षण ध्वनियुक्तस्य B.—P. 553. l. 30. (122, 7.) अवर्धना B. Bm. अवर्धना A. C. अवर्ध G.—P. 554. l. 34. (122, 10.) दामेर्विच् B. दामेर्विच् Ca pr. m. दामेर्विच् A. Ca sec. m. दमेर्विच् G.—P. 555. l. 12. (122, 11.) झः ॥ तुः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). लुसः B. तः M 1; deest in G.—l. 30. (122, 12.) येषु is omitted in A. B. C. G.—l. 31. लोटि G. M 1. लोटि A. B. C.—P. 556. l. 4. (122, 13.) दशावयवस्य धासेरस्य कामाय G.—l. 5. विधत्ते from Bm. G.—l. 8. श्रीणादिक उशिन् ॥ ओ उशिन् G. श्रीणादिकोसुन् A. C. ओसुन् B. ओ उसिः M 1.—l. 9. किं प्रसाधयन्ति G. संप्रसाधयन्ति A. Ca. प्रसाधयन्ति C. Bm; B has ईश्वरा राजायन्ति.—l. 20. (122, 14.) न्तरमेव चाकंतु A. Ca. G. न्तरमेव वा चाकंतु C. न्तरमेव वा चाकंतु B. न्तरमेव च चाकंतु Bm.—आ चाकंतिति A. Ca. आचकंतिति

G. M 1. प्रोवाचकं C. आकाचकं B.—l. 33. (122, 15.) Instead of Pān. VII. 2, 1, G quotes वदप्रवेति Pān. VII. 2, 3.

P. 558. l. 12. (123, 4.) प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतमुद्योगप्रकाशनरूप B. अप्रतिगतमुद्योगं प्रकाशनरूपं G. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं M 1.—l. 27. (123, 5.) वचनवाक्यः MSS.—P. 559. l. 5. (123, 6.) स्याद्वा सृहणीयानि deest in A. Ca. G.—l. 16. (123, 7.) अप A. B. Ca. व्यप G. Nir.—l. 19. परिचपयतोर्वा ॥ परिचपयितोर्वा B. G. परिचपयितोर्वा A. Ca. परिचितोपि C.—l. 20. गुहा पदार्थानां B. Bin. गुहा गुहा प० A. Ca. गुहा गुहा गोपनीयानां G.—l. 29. (123, 8.) न दृश्यते A. B. Ca. G. नश्यति C.—उपःकालः A. B. Ca. स उपसः कालः G.—l. 33. उदिता G. B. C. (?) उदितो A. Ca.—l. 35. *रीत्या B. *नीत्या A. Ca. G.—P. 560. l. 2. *रीत्या ॥ *नीत्या A. B. Ca. G. Again l. 124, 8, A. Ca. G have उक्तनीत्या, B *रीत्या, but l. 124, 13 all the MSS. have *नीत्या.—l. 28. (123, 10.) Instead of अभिमतं to वा G has संगच्छतं वा यजतेः सनि क्कादसं यकारश्च संप्रसारणं, the latter being one of the many grammatical notes inserted in G which do not occur in the other MSS.—P. 561. l. 7. (123, 11.) अथ विशिष्य A. B. Ca. अर्थवि० G.—l. 10. Instead of आवरकं to गम्यते, G reads विशिष्टतरं प्रकर्षेण आकर्मण्यकारं विवासय प्रकाशस्त्वर्थः ॥ —l. 19. (123, 12.) विश्वे वरितारो यामु ता विश्ववाराः Ca sec. m. विश्वे वरितारो यामुताः (यात्रिताः G) विश्ववाराः A. Ca pr. m. G; deest in M 1. From विश्वे वारा to विश्वेवरं left out in B.

P. 562. l. 22. (124, 2.) मनुष्या deest in A. B. Ca. G, but G adds यथा आकारः after मनुष्याणां.—P. 563. l. 3. (124, 3.) सम्यगनयित्री ॥ सम्यगनयित्री A. Ca sec. m. सम्यगमनयित्री B. Pa. Ca pr. m. सम्यगनयित्री C.—l. 29. (124, 4.) भासोऽध्युहमि० Nir. नासोऽध्युहमि० B. भास्यध्युहमि० A. Ca. भासोध्युहमि० G.—l. 30. दधाति B. Nir. दधार A. Ca. दाधार G.—l. 31. अलसादिनीति B. Nir. *सादिनी A. Ca. G.—वाप्तसानिनीति (इति deest in Ca pr. m. G) Ca pr. m. G. Nir. Roth. वायसा० Ca sec. m. A. Nir. SS. वाकासा० B.—l. 32. शब्दन्तमा० to बोधयंती deest in A. Ca. G.—P. 564. l. 6. (124, 5.) कर्मनाम केतः केतुरिति deest in A. B. Ca. Sāyana seems to have mistaken केतु for क्रतु, for क्रतु is both a प्रधाननाम and a कर्मनाम, while केतु is only प्रधाननाम, cf. Ngh. II. 1 and III. 9.—l. 32. (124, 7.) गतीरुगिवे० B. गतीरुगिव गतीरुगिवे० A. Ca. गतीरुगिव गतीरुगिवे० G.—l. 35. तां तु स्या विचार्य यदीयं रित्यं लभते चेद्वैः संताड्य तदीयं धनं वितरंति A. Ca. G. There seems to be a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B has चेद्वैः; C 2 reads यदीयं रित्यं लभते चेद्वैः संतोड्य ॥ C 5 तां स्या विचार्य and संताड्य. See Nir. SS. vol. ii. p. 269.—P. 565. l. 1. जायेव to सुवासा inserted from G, which besides has पतिशब्दस्य क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं after दृष्टांतः.—l. 8. दाक्षिणाजा A. Ca. G. दाक्षिणाजी B. Nir.—l. 13. (124, 8.) प्रतिचक्ष्याऽह्व P 1 pr. m. P 4 pr. m. प्रतिचक्ष्यऽह्व P 1 sec. m. P 4 sec. m. P 3 and Sāyana.—l. 18. स्वयमपचक्षीव B. स्वयमचक्षीव A. Ca. स्वयमपचक्ष एत G. *चक्षिति?—l. 19. विज्ञायीव B. *येव A. Ca. G.—l. 21. सम्यगननहेतव Ca sec. m. G. सम्यगागमनहेतवः B. सम्यगमन० A. Ca pr. m. C. सम्यगमन० Bin.—P. 566. l. 5. (124, 10.) पण्य इव G. पण्य इति A. Ca. M 1. पण्यः B.—l. 20. (124, 11.) वृहोदयो ॥ वृहोदयो B. *हा ययो A. C. G.

P. 567. l. 15. (125.) उप जगती deest in A. Ca. G.—l. 23. (125. 1.) राजानुचरेः ॥ राजानुचरः A. C. राजा सानुचरः G. From राजानुचरेः to राजा पाणिं left out in B.—l. 24. रमसा A. Ca. रमसात् G. In Bm this and the following Sūkta are left out.—स्वकीय आसन उप° Ca sec. m. G. स्वकीयमासनोप° Ca pr. m. C. स्वकीयमनस्समुप° B. स्वकीय आसने उप A.—l. 25. किं नाम B. किं नाम A. C. G.—स्ववृत्तांतं चाचचचे ॥ स्ववृत्तांतमाचचचे G. स्ववृत्तांतं आचच A. B. C.—l. 26. प्राप्य A. B. Ca. प्राप्य G.—l. 29. राजन्यत्वात् A. Ca sec. m. C 5. राजत्वात् Ca pr. m. C. B. G.—l. 30. प्रतियह इत्युक्तत्वात् B. G. प्रतियहात् A. C.—l. 32. उशिप्रामिकां G. उशिप्रामिकां A. B. C. उशिप्रामिकां would better be left out here or in the next line. - P. 568. l. 10. (125. 2.) राजाक्षी गो° G. राजाक्षी गो° A. Ca. राजाक्ष गो° B. राजा गो° M 1.—l. 22. जनयतीति G. जयतीति A. B. Ca. M 1.—l. 24. पदिरिति ॥ सुगुरिति Ca sec. m. A. तंतुरिति B. हंतुरिति G.—l. 25. तदुदाहरणमयमंचो A. Ca. गतमांमंचो B. गतयायं मंचो G.—The quotation from the Nirukta is given in extenso in B and G.—l. 35. (125. 3.) मदानीतेन B. G. तदांणी तेन A. Ca. M 1.—मादनसाधनस्य सोमस्य B. मोदसाधनस्य G. मानसहितस्य A. Ca. - P. 569. l. 9. (125. 4.) प्रसूतपयोधाराः B. प्रसूतपयोधराः Ca pr. m. G. प्रसूतः पयोधाराः Ca sec. m. A.—l. 10. अनुतिष्ठतं A. B. Ca. अनुष्ठितवंतं G.—l. 11. यच्च इति प्रणतिं ॥ यच्चप्रणतिं Ca pr. m. B. यच्च इति प्रणीतं A. Ca sec. m. M 1. यच्च इत्याकृतिं G.—इत्यध्यवसितवंतमप्युप G. इत्यध्यवसितवंतमप्युप B. इत्यवगतमितिपि उप A pr. m. इत्यवगतमपि उप A sec. m. Ca. C.—l. 13. मस्य प्रकृतस्य B. मप्रकृतस्य A. Ca. मस्य प्रकृतित्वात् तस्य G.—l. 16. प्राणिनः Ca pr. m. C. B. प्राणिनं A. Ca sec. m. G reads प्रीणानशीलं प्रीणनेच्छावंतं च पुरुषं etc.—l. 23. (125. 5.) ऋचा सुक्तपरिसमाप्तेः B. ऋच सुक्तसमाप्तेः G. ऋच सुक्तपरिसमाप्ते A. Ca. M 1. -एव G. एवांते Ca sec. m. A. एव ते Ca pr. m. एव तेः B. M 1. -P. 570. l. 3. (125. 6.) ऋता भोगा वा समृद्धा भवंति G. ऋता लोका वा etc. B. M 1. ऋता --- (blank) समृद्धाऽन भवंतीति शेषः Ca pr. m. ऋतान भोगान समृद्धान भवंतीति शेषः Ca sec. m. A.—l. 6. वर्धयंते is inserted in B and G before, and in A. Ca after, नभंते. -l. 12. (125. 7.) प्राप्तं दुःखमेनस्तत्मा ॥ प्राप्तं दुःखं एतत्मा° B. प्राप्तदुःख एव तत्मा° A. Ca; G reads दुरितं दुःखं तत्साधनपापं आरन् मा etc.—l. 13. जीर्णा भवेयुः A. B. Ca. हीर्यंते G.—l. 14. तर्हीषामन्यो जनः Ca sec. m. A. तर्हीनोभाजनः G. भभजनः B.

P. 571. l. 19. (126. 3.) असनत्संभक्तवान् G instead of स्वीकृतं to स्वीकरोति -l. 28. (126. 4.) यदाश्चनियुक्तान् G. मुक्ताश्च° A. Ca. युक्तास्व° B. युक्ताश्च° M 1.—l. 31. घासावन्नवंतः A. Ca sec. m. G. - साधानयंतः C and Ca pr. m. (?) वासावनयंतः B.—P. 572. l. 15. (126. 5.) G omits त्रियंत इति, but adds after क्वादसः, यदा त्रियंत इति त्राः घञर्थे कविधान मिति कः.—l. 27. (126. 6.) या left out in A. B. Ca. G.—l. 28. सूतवत्सा Ca pr. m. (?) सूतवशा Ca sec. m. सूतवसा B. सूतवक्णा A. वशा G.

* P. 573. l. 12. (127.) उत्कृत्यभिक्त° Ca pr. m. उत्कृत्यतिक्त° Ca sec. m. A. G. उत्कृत्यक्त° B.—l. 13. परित्याग ए° G. त्यागमे° A. Ca. त्यागने° B. M 1.—l. 14. The Anukr. quotation is left out in A. Ca. G.—l. 32. (127. 1.) बह्ममन्यंते ॥ मन्यंते A. B. Ca. G.—P. 574. l. 15. (127. 2.) वर्षितारं कामानां G.—l. 24 sq. (127. 3.) तरिता to द्रोघृणां from G; deest in A. B. Ca. M 1. Bm has द्रुहंतरः द्रोघृणां केदनाय प्रयुक्तः भवति दृष्टांतः द्रुहंतरः परशुर्न etc.—Instead of द्रोघृणां, A. Ca sec. m. and G have द्रोघृणां.—P. 575. l. 14. (127. 4.) Instead of अपथे the MSS., A. B. Bm. Ca. G. have अवसे, but G alone omits किमर्थं

अवसे रचणार्थं, and this seems to be the original reading. Cf. Rv. Bh. I. 129, 10.—
P. 576. l. 13. (127, 6.) मुगिमुगिति A. Ca. मुगिमुगि B. गुगुक्मुगिति G.—l. 16. अगिक्
मुडा° A. Ca. मगिन अतुडा° G. अगिक् मुगा° M 1; lacuna in B.—l. 21. अत एवानवयहः G.
एत एवानवयह B. एत एवानवायः A. Ca. अत एवानवायः G.—l. 24. अप्रीणयन् असेवंत वा ॥
असेवंत सेवते वा G. आसेवते वा Ca sec. m. A. असेवंत वा Ca pr. m. B. सेवते Bm.—P. 577.
l. 4. (127, 7.) यो from Bm.—l. 21. (127, 8.) किंच यस्य Bm. किंचास्य A. Ca. M 1. किंच
G. From अप्यागंतारं to तत्समीपे left out in B.—P. 578. l. 1. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः
C. G. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca. l. 19. (127, 10.) घृतादिहविष्युक्तो ॥ घृतादिप्रबुद्धविष्युक्तो A.
B. Ca. °प्रबुद्ध° C. °प्रवृद्ध° G. l. 34. (127, 11.) त्वदायन्ते G. स्वकीयत्वेन A. Ca sec. m.
त्वदीयन्ते Ca pr. m. C. स्वदायन्ते B.

P. 579. l. 20. (128, 1.) त्वयमर्थः A. B. Ca. त्वयमभिः G.—l. 22. अतिप्रसिद्धानं A. Ca.
अतिप्र° G. अन्नं अतिप्रसिद्धं वा B. अन्नं Bm.—l. 25. एतावती वै etc., cf. Sat. Br. I. 2, 5,
7.—P. 580. l. 20. (128, 3.) अनर्थकः from G.—l. 21. रेतः उदकवाचिना G before रेतः-
शब्देन.—P. 581. l. 3. (128, 4.) After इत्यर्थः G adds यद्वा यज्ञस्य दमे दम इत्यर्थः.—l. 17.
(128, 5.) शुष्मं A. B. Ca. शुष्मं G.—l. 19. After तद्वत् G adds यद्वा इधिराय एण्याय
तत्पर्याप्तं भोज्या भोग्यानि यथा संपद्यते तथेत्यर्थः.—P. 582. l. 5. (128, 6.) °नेच्छयैव ॥ °नेच्छयैव
A. Ca. G. °नेच्छया B. Bm.—°रस्व व्यपदेशमाचरेणति A. Ca sec. m. °रस्व विपदेशमाचरेति
Ca pr. m. C. °रस्वपदेश° B. °रस्व व्यपदेशमाचरेणति G. l. 8. लटि A. Ca. लोटि G. लटि
B.—l. 19. (128, 7.) अरिष्टस्य निवा° A. B. Ca. अरिनिवा° G. अनिष्टस्य निवा° M 1.—
l. 34. (128, 8.) धारयितारं दातारं वा G. धारयितारं वा A. B. Ca. M 1. धारयितारं Ca
sec. m.—P. 583. l. 2. चतृशब्दात् ॥ चेतृश° A. B. Ca. चतश्च° G.—ll. 4 to 6. पुनः कीदृशं
to सर्वज्ञं is left out in A. Ca. G. while in Bm it stands after वमुकामाः संतः (after
which नितरां प्राप्ताः is added).—From ईर to भीर्भिः left out in B. l. 6. अतिप्रवृद्धा G.
अतिप्रध्वा A. B. Ca. अतिमध्वा M 1; deest in Bm.

P. 583. l. 11. (129.) °वष्टरंत्विति ॥ °वध्यंत्विति A. Ca. °वष्टयंत्विति B. वृध्यंत्विति G. Cf.
Anukr. M. p. 10.—l. 21. (129, 1.) अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवंतं G. l. 23. आभिमुख्येन यागा-
याभिमतप्राप्तये वा Ca pr. m. G. आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये A. B. Ca sec. m. M 1.
आभिमुख्येन अभिमतप्राप्तये Bm. l. 24. Instead of °दिपः G has °व्यजः.—P. 584. l. 7.
(129, 2.) सर्वासु A. B. Ca. G. सर्वेषु M 1.—l. 31. रुद्रो वै कूरो यदयमपिरिति A. Ca
sec. m. रुद्रो वै कूरो यदपिरिति Ca pr. m. C. G. रुद्रो वा एष य इपिरिति B. Cf. TS.
VI. 1, 7, 7. 2, 3, 2; V. 4, 3, 1.—P. 585. l. 1. (129, 3.) प्रथमं युक्तं ॥ प्रथमं युक्तं A. Ca.
प्रथममुक्तं B. कथनं युक्तं G. l. 6. (129, 4.) वो युष्मदर्थं च deest in A. Ca. M 1.—l. 14.
मरुद्भिर्वा A. Ca. मरुद्भिर्वा महितं यज्ञे G; deest in B.—l. 15. पृत्सु MSS.—l. 16. After सुखोषि
G adds यं शत्रुं हनिष्यसि यं कंचिदपि शत्रुं हर्मीति (हर्मी°) चेन्नित्याह.—यं to वारयसि left out in
A. Ca.—l. 17. हिनस्ति ॥ ह्यस्ति A. B. Ca. G.—l. 30. (129, 5.) प्रकाशकाभिः ॥ प्रकाशकाभिः
B. Bm. M 1; deest in A. Ca. G.—P. 586. ll. 1 sq. अपहृत्य ॥ अपनृत्य A. B. Ca. Bm.
G.—l. 10. (129, 6.) यथा तिष्ठति स्रवन्नश्नति A. Ca. यथा स्रवेत् नश्नति Bm. यथा तिष्ठति
अवेन्न° B. यथा न तिष्ठति स्रवेन्न° G.—l. 26. (129, 7.) तप्ते A. Ca sec. m. G. तप्ते यप्ते Ca
pr. m. B.—l. 33. संपृक्ताः A. B. Ca. Bm. संपृक्तारी G.—l. 34. लिङि ॥ लङि A. B. Ca.
G.—P. 587. l. 10. (129, 8.) हे इंद्र ऋत्विजः A. B. Ca. G.—l. 16. दूनीतेर्वा Nir.

बूनो° A. B. Ca. दूनु° G. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 145.—P. 588. l. 1. (129, 9.) अभ्यागमनेः ॥ अभ्यागमनेः G. अभ्यासशमनेः A. Ca; lacuna in B.—l. 6. (129, 10.) तद्वपसा P1. तद्वपसा P3. P4.—l. 13. All the MSS. read महते प्रीतये instead of महत्ये प्रीतये. It is possible that Sāyana himself wrote महते, intending to add, as he frequently does, अवसे or रक्षणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रक्षणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.—l. 27. (129, 11.) दुःखात् Bm. सुखदुःखात् A. B. Ca. शोष काङ्क्षत् G.—P. 589. l. 1. देवतान्वस्यत G. ंस्यत B. देवान विस्यत A. Ca. (Cf. Rv. Bh. X. 130, 4.)

P. 589. l. 22. (130, 1.) राजा and अस्तमिव from B Bm. यद्वा सानां नक्षत्राणां पतिः राजाचंद्रमाः अस्तमिव B. सत्यतिः सतां नक्षत्राणां पालकः राजा सोमः अस्तमिव Bm. यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिचंद्रमाः । A. Ca. G. Instead of यद्वा we should rather expect किंच.—P. 590. l. 3. (130, 2.) जक्षणेन A. B. Ca. जलेन G.—स्वोचितजलेन A. Ca. स्त्राविताज° G. स्त्राविताज° B.—l. 23. (130, 3.) पाषाणेऽतिमहति A. Ca. पाषाणे B. Bm. वास्तिमति (i.e. व्याप्ति°) G.—P. 591. l. 9. (130, 4.) स्वोपयोगाय A. C. Ca sec. m. G. पयोगाय Ca pr. m. यागाय B.—l. 20. (130, 5.) संयामं प्रत्योषध्यादिकं वातिसर्तुं A. Ca sec. m. संयामं सोषध्यादिकं वा प्रति सर्तुं G. संयामं प्रसोषध्यादिकं वाति° Ca pr. m. संयामं सर्तुं B. संयामं अतिसर्तुं Bm.—l. 25. समर्थाय B. स्थन समर्थाय Ca pr. m. यस्य कस्याचित्समर्थाय Ca sec. m. A. यस्य कस्य न स° G. यस्य कस्य चन मर्थाय G. यस्यै कस्याचित्समर्थाय M1 by conjecture. Bm reads यथा जनाय जनार्थं विश्व° etc. P. 592. l. 24. (130, 7.) अवकथ्य प्राणं G. अवकथ्यमाणं A. B. Ca. M1. Bm reads अवा अवकथ्यं प्राणं वामैश्वर्यं भरत हतवान्. —P. 593. l. 3. (130, 8.) वीराणां स्वर्गः ॥ वीराणां सर्गः B. वीरस्वर्गः A. Ca sec. m. G. वीरः सर्गः Ca pr. m.—l. 11. धक्षत भस्मीकरोति ॥ धक्षत भ° A. B. Ca. G. धक्षत (भस्मीकरोति in marg.) न न भस्मीकरोति Bm. which omits यत्किं° to नित्याह.—l. 25. (130, 9.) विश्रातो A. B. Ca. विश्रीणी G.—l. 27. करोति ततः पूर्वं G. ततः करोति पूर्वं A. B. C.—l. 34. यथा त्वोतिन A. C. यथा चोर्गनेन (चोरिणः) B. यथा तेन G.—l. 36. We should expect यथा corresponding to तद्वत्.

P. 594. l. 26. (131, 1.) शत्रूणां पुण्यकृतमिव A. Ca. G. अपुण्यकृतमिव B. अपुण्यकृता Bm. शत्रूणां पुण्यकृतमिव M1 — P. 595. l. 10. (131, 2.) तुज्जति A. B. Ca. तुज्जति G and Ngh. III. 20.—l. 27. (131, 3.) गृहानित्यादिर्नैमित्तिकवाक्येषु ॥ गृहानित्यादिर्नैमित्तिकेषु G. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु A. C. Ca. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु B. l. 34. वचनेन कुर्यान्नान्ति B. वचनं न कुर्यात् नान्ति G. वचनं न कुर्या नान्ति (नान्तिव C) A. Ca. C.—P. 596. l. 1. इंद्रायात्मन वा G. इंद्रायात्मने A. Ca. Bm. M1. इंद्रायात्मन B.—l. 20. (131, 4.) G has शासः निगृहीः सितवानसि तनुकृतवानसि वा.—P. 597. l. 1. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभजंते । A. C. G. यद्वा ये धीराः संभजंते B.—l. 15. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. Bm. अपि नाम तावकमसत A. Ca. G. अपि नाम नावकमसत् C.—l. 19. ँगुणप्रतिषेधामः ॥ ँगुणाभावः A. B. C. G.—l. 32. (131, 7.) सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं Bm; B and G have the same, but insert हे before सु°, and G omits स्वं. A and Ca read हे सुश्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवण. It is possible that Sāyana mistook सुश्रवस्तमः for ँस्तम.

P. 598. l. 12. (132, 1.) हे मधवन् । मधः सीम्बं । तद्वसिन्द्र A. C. G. हे मधवन् धनवसिन्द्र B. Bm. The latter is the more usual explanation.—l. 15. The words पूर्वे धनेऽस्मिन्बन्धे

belong only to B and Bm, and may be a later addition. It often happens where Sāyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B, and especially of Bm, supply them by conjecture.—l. 17. विचरंतः A. Ca, वितरंतः G, after उपाचरंतो.—l. 29. (132, 2.) वर्त्तनि A. Ca. G. वक्त्रनि B. Bm. M1. G reads वर्त्तनि also in the text, while the text of A gives वक्त्रनि. In Grantha the difference between वक्त्र and वर्त्त is very slight. But the explanation मार्गभृते makes it very probable that Sāyana himself read वर्त्तनि. —l. 30. मुखे G. मुखे A. B. Ca. मुखे Bm.—l. 32. All the MSS. read करोतिः शतरि.—l. 34. अंतोदात्तत्वं G. उदा° A. B. Ca. विभक्त° M1.—P. 599. l. 15. (132, 3.) पुर्वे to ह्रस्व from G; deest in A. B. Ca. M1. Bm reads भृशं दीप्तं एतद्वृत्तं ते तव स्वभृतं अद्यतनमपि प्रत्यथा पुरातनमिव भवति कीदृशं तत् etc.—l. 16. यजंत ॥ यजत A. Ca. G. जयत B.—l. 18. वारसि जयं ॥ वाः वरणिवं जयं B. वाः वरणीयं जयं Bm, deest in A. Ca. G. —l. 26. प्रकारं Bm. G. प्रकारं A. B. Ca.—P. 600. l. 1. (132, 4.) यत्वं ॥ यस्त्वं A. B. Ca. यत यस्त्वं Bm. G.—l. 2. उत्पाद्य G. उत्पाद्य A. B. Ca. उद्वाद्य M1. —l. 4. अपवृतद्वारं ॥ द्वाराणि A. B. Ca. G. —l. 8. तमेवायष्टारं A. Ca. Bm. G. तमेव यष्टारं B. M1. —l. 28. धारयति कल्पयति G.

P. 601. l. 19. (133.) पुरा रिपुघ्नस्य B and Rīgvidhāna. सुक्तं सप्तर्चस्य A. Ca. सुक्ते तु सप्तर्चस्य G.—ता जपन् to समश्नुते MSS.; not in Rydh.—l. 20. नियच्छति B and Rydh. निहंतति A. Ca. G.—l. 26 (133, 1.) महीरवीः ॥ महीः तुर्वीः A. Ca sec. m. महीः सर्वाः Ca pr. m. C. Bm. G. The passage is wanting in B.—l. 29. G omits परि before तुच्छा, and has संतो वैलस्थानं शमशानं परि परितोऽश्वरन् instead of हिंसिताः to प्राप्ताः.—l. 32. Instead of नागलोकः, G reads नरकः. —P. 602. l. 5. (133, 2.) प्राप्यैव G. प्राप्तव्य A. Ca. प्रापय B. प्रापय Bm.—l. 9. ऊरोलचावित्यूरप्र° ॥ ऊरुऊरचावित्यूरचप्र° A. Ca. ऊरुऊरचावित्यूरचप्र° B. दूरदलसाचित्तं जूपुरप्र° G. Cf. Ry. Bh. l. 105. 17. —l. 23. (133, 4.) सु मनायति पश्येयः सर्वो लोको वा मनयति सुषु संभावयति सौतीत्यर्थः G.—P. 603. l. 10. (133, 6.) देवानामाश्रयभृतः ॥ मेवानामाश्रयभृतः G. बुलोको नामाश्रयभृतः A pr. m. बुलोकानामाश्रयभृतः Ca sec. m. A sec. m. बुलोकानाश्रयभृतः C. Ca pr. m. आश्रयभृतः B. M1.—l. 13. असुरपचं ॥ असुरपच B. असुरपचे A. Ca. G. —l. 15. मूर्तितरात G. मूर्तितरात Ca. मूर्तितरात A. B. Bm. M1.—l. 16. विचिंत्यापि A. Ca. G. विविचिंत्यापि C. इत्यपि B. —l. 17. बुदस्यमुदपद्यत ॥ बुदस्यस्र(सु sec. m.)भपद्यत G. विदस्यमुदपद्यत A. B. Ca. —P. 604. l. 3. (133, 7.) संभक्तुं वा G. संभक्तुं A. B. Ca. M1.—l. 4. कुर्वाणाय यजमानाय B. कुर्वाणस्य यजमानस्य A. Ca. G.

P. 604. l. 17. (134, 1.) प्रययद् to °मज्ज from B; deest in A. Ca. G. M1; Bm has प्रययद्पुरोडाशादि हविः अभि अभितः.—l. 19. संबंधि मनोऽनु B. Bm. संबंधिनः G. संबंधि मनः A. Ca, which insert अनु विशेषण after गुणान्विशेषण.—l. 23. क्वादस उपधालोपः A. Ca. G. क्वादस गुलोपः B.—P. 605. l. 2. (134, 2.) ई त्वां B. Bm. त्वा त्वां A. वा त्वां Ca sec. m. G. मा त्वां Ca pr. m.—l. 5. रचणवत्यः ॥ रचणवंतः MSS.—l. 19. (134, 3.) अश्वयोजनं G. अश्वयोजनं A. Ca sec. m. अश्वयोजनं Ca pr. m. B. अतो योजनं M1.—l. 22. ससतीमुपपत्ता° A. Ca. °मुपपत्तिना° Bm. ससती पत्ता° B. G.—l. 23. कर्मव्येष्टत्वपतं A. Ca. कर्माप्रयेष्टे° G; omitted in B. Bm. व्येष्टे = व्यष्टया or वैयाग्र्येण.—P. 607. l. 2. (134, 6.) पूर्वभृतः A. B. Bm. Ca. पूर्वमाहृतः G.—After प्राप्नोति (sic for ण्वि), G adds पातुं योग्यो भवति ऐंद्रवायवे दिवेत्ये विप्रतममेतवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् ह्यमानत्वाच्चिति भावः किंच.—सुतानां to अर्हसि left

out in A. Ca; in Bm it stands in the margin.—ll. 5 and 7. G reads चर्हति, पिबति, स्वीकरोति instead of चर्हसि etc.

P. 607. l. 22. (135, 1.) After नियुता B adds नियुन्निरागच्छेति शेषः । यद्वा.—P. 608. l. 5. (135, 2.) Bm inserts परि before चर्हति, all the other MSS. leave it out. —l. 8. यष्टयस्तेन G. यष्टयेन A. B. Bm. C. —l. 24. (135, 3.) सचा from Bm marg. —P. 609. l. 12. (135, 4.) राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं deest in A. Ca. G.—l. 25. (135, 5.) गतं G. गतं A. B. Bm. Ca. M I. —P. 610. l. 4. (135, 6.) अभिलक्ष्याच्छयंत G. अभिलक्ष्यामच्छयंत A. Ca. B. अभिलक्ष्याच्छयंत C. —l. 7. पाचात् A. B. Ca. Bm. पातन् G. —l. 19. (135, 7.) श्रूयते from G. —l. 22. सहैवा° A. Ca. यथा सहैव G. यथा सहैवा° Bm. यथा सहैवा° B. —गच्छतमि° B. Bm. गृहीतमि° A. Ca. G. —P. 611. l. 2. (135, 8.) त्वदोहनार्थं A. B. Ca. Bm. त्वदुद्देशेन दोहनार्थं G. —l. 20. (135, 9.) G has सेनादिषु for भर्त्सनादिना.

P. 612. l. 13. (136, 1.) आधर्षितुं Bm. Ca sec. m. आधर्षितुं ना Ca pr. m. A. णुं न G. णुं नाम B. M I. —l. 23. (136, 2.) दृष्टभूत G. दृष्टत्वात् A. Ca. B. Bm. M I. —l. 25. संगतमभूत् ॥ A. C. G read संगतोऽभूत्, while B. Bm leave it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 27. संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्, except in Bm. which leaves it out again. —l. 29. All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted. —l. 31. दधाति । धारयतः ॥ दधाति धारयथः G. दधाथि । A. Ca. दधाथे धारयथः । C. दधाथे । धारयथः B. च तथाभि धारयथः Bm. And again line 33. दधाति G. दधाथे A. C. Bm. दधाथे B. P. 613. l. 7. also, A. B. Bm. C have सचेथि, but G has सचेति; in the explanation, however, G has भवथः, while the other MSS. read भवतः. —P. 613. l. 6. (136, 3.) Here again Sâyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयत्किंति as one word, while Sâyana explains it as two, धारयत किंति, which is evidently wrong. —l. 30. (136, 4.) यत् प्राप्नुमस्त B. Bm. प्राप्नोमि A. Ca. G. —P. 614. l. 5. (136, 5.) वानन्यसेविनं B. Ca pr. m. षेविनं A. Ca sec. m. वाजनन्यसेवितं G. —Here also instead of पातः । परितो रक्षतां, A. C have पाथः परितो रक्षतं । B. Bm. G पातः परितो रक्षतं. Cf. p. 612. l. 31. —l. 24. (136, 6.) युष्मदनुयहात् G. अस्मदनु° A. B. Ca. M I. —l. 32. (136, 7.) मन्यमहि पुत्रयामहः G. —l. 33. ज्ञातारो G. दातारो A. B. Ca. मंतारो M I.

P. 615. l. 10. (137.) मैवावरुणं G. मैवावरुणा A. B. Ca. M I. —l. 25. (137, 1.) मादने B. मदने G; deest in A. Ca. G.—सोमाः A. Ca sec. m. सोमं Ca pr. m. B. साकं G. —P. 616. ll. 7 to 10. (137, 2.) After सोमाः Bm inserts the words यावभिरभिषुताः to शेषः, but repeats them again after मंत्रेण. C leaves out the whole from दध्याग्निरो दं to दध्याग्निर. —l. 8. दध्याश्रयणं ॥ दध्याश्रयण° A. Ca. दध्याश्रयण° B. Bm. G. —l. 10. प्रीतये पालनाय A. Ca. प्रीणनाय पालनाय B. प्रीतये Bm. पीतये पानाय G. —l. 25. (137, 3.) डीष् ॥ डीप् A. B. Ca. G.—केवल श्रीणादिकोऽरप्रत्ययः ॥ केवल श्रीणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल क्षणादिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Un. III. 131.

P. 617. l. 13. (138, 1.) एष G. इति शेषः A. B. C. M I; deest in Bm. —l. 14. मनो-

मिथ्ये G. *मिथ्ययते A. B. Ca. M 1.—किमायातमिति A. Ca. G. *यतमिति B. See Rv. Bh. I. 42, l. 171, 4.—l. 31. (138, 2.) मयि कुर्वित्यर्थः G. अधि कुर्वित्यर्थः A. C. कधि कुर्वित्यर्थः B. कधि कुर्वित्यर्थः M 1.—P. 618, l. 22. (138, 4.) पुषणमिदं A. Ca. पुषणमिदं C. पुषणमिदं B; deest in G. अजाः पुषण इति यास्कः G. अजाः A. Ca. B. आजाः C.—l. 25. यद्वा आधुणे G. यद्वा आहणे A. Ca. sec. m. यद्वा आहणे C. यद्वा आहयमान B.—l. 26. After करोमि G inserts यद्वा सर्वोपि जनो नैवातिमन्यते.* l. 27. हितकर्तृत्वं A. B. Ca. हितं कर्तुं त्वां G.

P. 619, l. 7. (139, 1.) प्रणयनादिकर्मणा A. Bm. Ca. G. प्रज्ञया B, which leaves out the following words as far as दिव्यं. प्रज्ञया प्रणयनादिकर्मणा M 1. l. 8. G has बल before बलवन्तं वा, and संघभूतं instead of स्वरूपं.—l. 11. For कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं G has कर्मणा प्रज्वालनरूपेण युक्तं त्वां.—l. 24. (139, 2.) दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वन मन्युनात्मभुतेन तजसा यद्वा दक्षस्य युवां स्तोतुं शक्तस्य मा स्वन स्वभूतेन मन्युना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन किंच etc. G.—l. 26. संबंधि ॥ संबंधिनो A. B. Ca. Bm. संबंधिनोर G.—ll. 27 sq. त्वदुद्देश्यः and त्वदासक्तेन MSS. instead of युष्मद° or तद°. —आत्मीयैरन्यैश्चजुरादीर्द्वयैः ॥ आत्मीयैरन्यैश्चजुरा° A. C. G. आत्मीयैर्निर्द्वयैः B. Bm. But line 29. B reads अस्मदीयैश्चजुरादीर्द्वयैः, while A. Bm. C. G have अस्मदीयैर्निर्द्वयैः. l. 29. नासाद्य° B. मनासाद्य° A. Ca. मनसाद्य° C. मनआद्य° G.—P. 620, l. 25. (139, 4.) वां युवयोर्वधुरं C. Bm. G. वा युवयोः B. युवां युवयोर्वधुरं A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयो°. That Sayana himself had not written युवां for वां, I conclude from this, that वधुरे, which is here left out in B, is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः (in the next verse). It is curious, however, that वधुरं should occur after this second वां युवयोः, not only in B, but in A. Ca. also, though in A. Ca. it had been inserted in its right place.—l. 27. अस्थापयाम ॥ स्थापयाम B. तस्थापयामास C. Ca. pr. m. स्थापयामास A. Ca. sec. m. अवस्थापयामः G. निस्थाम Bm.—P. 621, l. 4. (139, 5.) ददेषां B. Ca. pr. m. दशस्यतं Ca. sec. m. A. ददतं G. —P. 622, l. 4. (139, 7.) आवाहनं MSS.—l. 13. लब्धव G. लब्धोव Ca. A. लव C⁵. लब्धव C; deest in B.—l. 14. अर्यमाहमपि A. B. Bm. Ca. अर्यमाव-दहमधि G.—P. 623, l. 13. (139, 9.) मनुर्मनवो A. B. Bm. Ca. मनुषः मनवो G. मनुर्मनुषो मनवो would well agree with the following जसो लुक्.—l. 15. बंधवन्तः A. Ca. बंधनवन्तः B. Bm. G. संबंधवन्तः M 1.—संबद्धा यागा वा ॥ संबद्धा यागा वा B. G. संबद्धा (संबद्धा Ca. pr. m.) या गावः A. Ca.—l. 16. असीं तो तदधीनत्वं G. असीं विशिष्टजन्मा वो यदायोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं A. Ca. अवी यदायोग्य इति निर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं C, where the preceding words from अस्माकं to *जन्मा are left out. असीं विशिष्टा जन्मा वा यदायोग्य इति ॥ तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं B; deest in Bm. —l. 17. नमति सर्वो जनः G. नमामि सर्वो जनः A. Ca.—ll. 17 to 19. B. Bm. leave out the words from वाचा to वाचा, and add after नमामि चेत्यर्थः the words तथा इन्द्रायी गिरा आ नमे ह पुरणः.—l. 32. (139, 10.) यस्य B. Bm. यः A. Ca.; G reads आदिशमादेशं यतः.—l. 34. होवादीनां स्तोत्रशस्त्रध्वनिं वा G after ध्वनिं.—P. 624, l. 3. After अरिप्रलयः G adds स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यरिर्दानि, then follows उदकारिणोऽश्रुतेः, then आतो to *त्यरिर्दानि यद्वा ररिर्दानं etc.—l. 17. (139, 11.) ताच्छब्दं Ca. G. ताच्छब्दं A. ताच्छब्दं B. तात्स्थं M 1.—l. 19. यद्वा MSS. —l. 21. संबध्यते G. *ध्यते A. B. Ca. M 1.

P. 625, l. 5. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति B. अज्ञाननि-वारकत्वात् G.—l. 6. ह्येन G. ह्येन A. Ca. दूयेन C. नूयेन B.—l. 14. (140, 2.) नयति भवयति

A. B. Bm. Ca. याति आभिमुख्येन भक्षयति G.—l. 19. सुखा A. Ca sec. m. सुखा Ca pr. m. B. सुखा G.—P. 626. l. 11. (140, 4.) सुधुसवर्णा G. Mund. Up. सधु B. M1. विधु A. Ca sec. m. धुसवर्णा Ca pr. m.—विश्वमुवी A. Ca. G. विश्वुवी B. विश्वरूपी Mund. Up.—l. 20. (140, 5.) अभिभवन्नमनमार्गे A. B. Bm. Ca. अभिभवत् तमसां मार्गे G.—P. 627. l. 21. (140, 8.) इवाकुटिलाः A. B. C. G.—धर्माविकाष्णीपेता A. Ca. Bm. धर्माविकाष्णीपेता B. धर्मावैशिष्योपेता G.—l. 30. प्राणयन A. C. Bm. प्राणान B. प्रोणयन G.—P. 628. l. 4. (140, 9.) विवने A. Ca sec. m. (? several corrections). विवर G. विवार B. विवने Bm. चिरतर G.—l. 14. (140, 10.) स उक्तं ॥ य उक्तं A. B. Bm. Ca. यद्वा उक्तं G.—l. 17. भवान B. भव A. Bm. Ca. G.—l. 31. (140, 12.) G omits गृहाय सर्वस्यायतनभूताय, but after सुतत्वात् it has the following: तां गृहाय गृहाण कंदमि शायजपी हो शः शायजादेशः साधया-स्याकं. In the text, however, G reads गृहाय with the other MSS.—P. 629. l. 3. After *दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.—l. 4. श्रूयमाणत्वात् A. B. Ca. श्रूयमाणत्वात् G.—l. 5. चित्तशुद्ध्यात्पादनद्वारा विविदिषति B. श्रुधी-श्रुत्पादनद्वारा वा विदिषति A. Ca. धीशुद्ध्यात्पादनद्वारा वा विविदिषति G.

P. 630. l. 20. (141, 3.) After यद्यस्मात्कारणात् A. Ca add यमैनमग्निं, while G adds यद्वा यमैनमग्निं. l. 28. अस्मिन्ति ॥ अस्मिन्ति A. B. Ca. G.—P. 631. l. 13. (141, 5.) आ शुचिर्दोषः सन् deest in A. Ca. G. l. 16. स्नपानपरिषीडादिभिः A. Ca sec. m. स्नपानपरिपारापरि-षीडादिभिः Ca pr. m. B. स्नपानी परिषीडापरिहारादिभिः G.—P. 632. l. 7. (141, 7.) विदु-षणकादिरिव B. Ca pr. m. णकाहिरिव A. Ca sec. m. विदुषकादिरिव G.—P. 633. ll. 2 sq. (141, 9.) विश्वथा to परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभुः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3. परिभुः to परिभविता omitted in G.—l. 21. (141, 11.) उपाख्यं B. Bm. Ca pr. m. उपाख्यं A. Ca sec. m. M1. उपेख्यं G.—l. 25. इहलोकपरलोको deest in A. Ca. M1. —l. 32. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स व संभावनायां C. उतशब्दोऽव संभावनायां A. Ca sec. m.; wanting in G.—P. 634. l. 2. चंद्ररथः सुवर्णम-यरथोपेतः A. Ca sec. m. चंद्ररथः आज्जादरथः B. Bm. चंद्ररथः C. Ca pr. m. G.—l. 14. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्म ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्म B. शब्दयंतु निष्पूर्वस्तनोतिः शब्दकर्म G. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनोति शब्दकर्म C. शब्दयंतोत्यर्थः । तनोति शब्दकर्म A. Ca sec. m.—l. 16. अभिनिरु स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः अस्व नश्चतु संतु संज्ञायां A. Ca. (नस्थत C 5.) अति निः अस्वां नश्चतु संज्ञायां C; deest in G.

P. 634. l. 21. (142.) कात्यक्यस्य G for कात्यक्यस्य, both here and in verses 2 and 3. —l. 25. यथच्छर्षियहणेन A. Ca. यथोच्छर्षियहणेन B. यथर्षियहणेन G.—P. 635. l. 15. (142, 3.) अयच्छणे B. C. आयच्छणे G. आयुषिच्छणे A. Ca.—l. 18. G omits यद्वा, A. Ca omit यद्वा to योज-यतीत्यर्थः.—l. 19. अनुष्ठीयमानं B. *मान G. *मानः A. Ca. M1. —P. 636. l. 8. (142, 6.) विवृता B. G. विवृता A. Bm. Ca. M1.—l. 20. (142, 7.) दर्मं आ A. Ca. G. दर्मं आ B.—उपविशतां Bm. G. उपाविशतां A. B. Ca. M1. —आसाद्य च A. Ca. आसाद्य G. असाद्य च B. आसद्य Bm.—l. 21. स्वयमेवा सीदतां Bm. G. *व सीदतां B. स्वयमेवावदत्तं A. Ca. The whole passage in Bm runs as follows: इत्यर्थः एतादृशं नक्तोषसा उपासान्कृतं आ समंतात् आसीदतां उपविशतां आसद्य बर्हिंराकृतं दर्मं स्वयमेव आ सीदतां.—l. 26. (142, 8.) गृणतः from G.—P. 637. l. 8. (142, 9.) A. Ca. G and M1 add तिस्र इत्यत्र पितृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं at the end of the verse.—l. 16. (142, 10.) नैवक्ताः deest in A. Ca. G.—वृद्धिकर्मणः A. B. Ca. G.

दीप्तिः Nir. M l.—स्वस्तेषां A. B. Ca. Nir. तच्च G and Nir. var. lect.—l. 18. वृष्टिर्बध्ने मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितं B. मेघस्य नाभिस्थाने स्थितं Bm. वृष्टिर्बध्ने (G adds मेघे) मेघस्य नाभिस्थाने वा स्थितं A. Ca. G.—l. 26. (142, 11.) स्वीकरोति A. Ca. सुष्ठु स्वीकरोति B. Bm. स्वीकरोति वा G.—P. 638. l. 8. (142, 13.) आत्माहातं B. आत्माहातं G. आत्माहातं A. Ca.

P. 638. l. 16. (143.) तथा चाचार्यातिदेश A. Ca. तथा चाचार्योतिदिदेश G. तथा च सूचितं B.—एकाहकान्युपमंशस्य G. Asv. उपमंशस्य B. एकाहकान्युपमंशस्य A. Ca.—P. 639. l. 6. (143, 2.) शोचिः उत्पादितं तेजः G.—P. 640. l. 3. (143, 5.) वरुणाय G. वरुणाय A. Ca. B. रणाय C. From here to l. 164, 19 Bm is wanting.—l. 26. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं दीप्तिज्वालाभित्यर्थः (अनामि B) B. G. यद्वा प्रदीपमंगं दीप्तिज्वालाभित्यर्थः A. Ca. deest in C. (अनामित्यर्थः C^u 5.)—l. 29. अनाक्रांतो वा is meant by G which has अना क्रमेणादसो दुष्क्रांतो वा. A. B. C have अनुक्रांतो वा.—l. 31. उद्योजयति G. उद्योदयति A. Ca. उद्योतयति B. उद्योतयति M l.—P. 641. l. 5. (143, 8.) दृक् G. Dhp. 28, 28. दृप A. Ca. M l. दं B.

P. 641. l. 17. (144, 1.) आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीच्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. आ चतुर्थ्या- (अर्था^u Ca pr. m.) त्कर्मणोऽभिसमीच्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थात्कर्मणो भिसमीच्यतेदं करिष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थ्यात् कर्मणो तिसमीच्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् C^u 5. आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीच्यतेदं करिष्य इत्युक्तत्वात् G. ll. 19 sq. चुंबन and चुंबति A. B. Ca. अंचन and अंचति G.—l. 25. चुंबति ॥ चुंबन B. युवति A. Ca. चुबतु G.—l. 34. (144, 2.) तामिधायमाणः A. B. Ca. तामां धारकः G.—P. 642. l. 13. (144, 3.) We should expect यथा corresponding to तद्वत्.—l. 16. सेवनीय उपस्थ इव स यथा रेत आदिकं स्वीकरोति तद्वत् यद्वा भगो न आदित्य इव स यथा etc. G.—P. 643. l. 1. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. G. त्रिशो विशः B. विपाः C. In Raghavayyān's Commentary on the Nighāntu त्रिशः is derived from विशः प्रवर्णने । क्षिप्रं रफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig veda, with the Commentary of Mādhyā, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 192. l. 5. अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी G. अधिशब्दानर्थको त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत्^u C^u 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्पदार्थमात्रानुवादी B.

P. 643. l. 34. (145.) From the sixth to the thirteenth Sūkra of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.—P. 644. l. 5. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् G. स्वर्गादिविषयं (स्वर्गा^u Ca pr. m.) प्रष्टव्यमस्ति तत् A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्मैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्मैव प्रष्टव्यमस्ति । तत् C.—l. 8. यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं A. Ca. sec. m. यद्यजमानस्य यज्ञासितमर्थं Ca pr. m. यद्यजमानस्य यज्ञोसिनुमित्यर्थः B. यद्यजमानस्य जिज्ञासितमर्थं G.—l. 10. नियम्यापि A. C. अभ्यापि B. नियम्यमपि G. (अभ्य नापि साधयितुं शक्यः ?)—l. 20. (145, 2.) यत् यत् कार्यमयमीत् वदामीत्यादत्ते तदेव A. Ca. यत् यत् कार्यमयमीत् तदेवादत्ते तदेव G. यत् कार्यमयमीत् यद्वत्त्वं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति पृष्टोपि वदामीत्याहते तदेव B, which omits वक्तव्यत्वेन to वचनं in ll. 22 sq.—l. 24. अनुदंडः G. अनुदंड A. Ca. अनुदंडवः B. अनुदंडः M l.—l. 32. (145, 3.) ह्यमानं चेति A. Ca. sec. m. ह्यमानत्वादिति G. ह्यमानत्वमपि Ca pr. m. B.—P. 645. l. 29. (145, 5.) सत्सु भवो B. Ca. तत्सु भवो A. तच्च भवो G.

P. 646. l. 18. (146, 2.) उपदानमर्थं इ^u G. उपदानित्यर्थः B. उपदान इ^u A. Ca.—l. 33. (146, 3.) अभि संचरंती अभि अभिमुखं संचरंती सम्यक् तोषयंती द्वे etc. G.—P. 647. l. 21.

(146, 5.) काला वर्तमानासु G. ला व° A. Ca. याव° B. M1. See Nir. II. 15.—l. 25. Instead of वज्रसु to चाप्रत्ययः G has पुत्रजाता वज्रजाता.

P. 648. l. 3. (147, 1.) सिद्धेति ॥ सिद्धेति A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). सिद्धेति G. सिद्धेति B. Cf. Rv. Bh. II. 19, 7.—l. 4. °शब्दात्सनी A. Ca. °शब्दात्सनीति B. M1.—l. 7. कुटुंबस्य ॥ कुटुंबस्य A. Ca sec. m. कुटुंबस्य Ca pr. m. कुटुंबस्य B. कणस्य G.—l. 24. (147, 3.) सा च A. B. Ca. आसीत् G.—l. 31. विश्वप्रज्ञस्त्वं ररश्च रचास्मान् पाञ्च नायेति भावः G.—P. 649. l. 5. (147, 4.) अररिवान् G. अररिः A. B. Ca. M1. —l. 6. वनि पमिच्छतीति A. Ca. G. वनिप् तदिच्छतीति B. M1.—l. 9. अन्यत् करोति from G.—l. 11. प्रयोक्तुरेव A. B. Ca. तस्यैव G. —गरितासु भक्षकोसु G.—l. 13. अन्यान्यस्य A. B. C. G. अन्यान्यपि यान्यस्य? —l. 19. (147, 5.) कर्तारं G. कर्ता A. B. C. तन्मंचणात् B. G. and perhaps Ca pr. m. तन्मंचेणास्मान् A. Ca sec. m. M1.—l. 21. °मंचणं B. G. °मंचेण A. Ca. M1.

P. 650. l. 2. (148, 1.) लष्टा मनोरपत्वं A. C. सृष्टुर्मनोरपत्वं G. लष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वी भवि मनोरपत्वं B and Nir.—l. 16. (148, 2.) ब्रह्मादेव वा ह्यंदसमुजादि° (°सं सुजादि° A. Ca) A. B. Ca. केवलादेव वा ह्यंदसः शपः सुः । तुजादि° G. —l. 17. त तं देवमुपेत्य क्रियमाणां सुतिं G after उपसृति.—l. 18. सर्वाणि कर्माणि G.—जुषंत सेवते G.—l. 26. (148, 3.) तदाश्रयत्वात् A. B. Ca. तदायतनत्वात् G.—l. 28. गृभयंतो गृभ्यंतः G.—P. 651. l. 13. (148, 5.) यमपि गर्भे ॥ अयमपि गर्भे A. Ca. G. अयमपि गर्भे B.—l. 17. ईदृश्या भयेऽपि A. B. C. ईदृशू पोभयेऽपि? The whole passage from सुविद्वांसः to अविचलित° is left out in G.

P. 651. l. 32. (149, 1.) For the first यद्वा G has चेन्नाय (चि for य is very common in the Southern MSS).—l. 35. आह्लादं A. B. आह्लादं or आह्लादं Ca. आह्लादं G.—P. 652. l. 6. (149, 2.) एवं सर्वोत्पादकः अविभिः ॥ एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अविभिः A. Ca sec. m. एवां सर्वोत्पादकः अविभिः B. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अविभिः C. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अविभिः Ca pr. m. C^o 5. एवं सर्वोत्पादकः सनि अविभिः G. —l. 9. Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.—l. 11. यद्यग्निं पचेत् पुण्यदेव नोत्पद्यते A. B. Ca. G. यद्यग्निं पचेत् ॥ पुण्यदेव° C^o 5. (पुण्यदेव B 3.) I conjecture यद्यग्निं पचेत् पुण्यदेवो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: 'I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with it or तद् for its nominative. "When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place." The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पश्चादिदेहाकारिणः देहो might be inserted, but it is not indispensable.' P. 653. l. 10. (149, 5.) वरणीयानि कर्माणि G.—Instead of अवस्था etc. to चाप्रत्ययः G has only अत्रानि यशो वा.

P. 653. l. 22. (150, 1.) शरणि गृहे आ इत्युपमार्थं तादृशस्य गृहे etc. G.—l. 31. (150, 2.) यद्वाजिज्ञपन ॥ यद्वाजिज्ञपनं A. Ca. यद्वाजिज्ञपनं B. यद्वाज्ञापयन G.—P. 654. l. 12. (150, 3.) सूर्यस्य र° G. सूर्यर° A. B. Ca. M1.

P. 654. l. 22. (151, 1.) उक्तत्वात् B. G. पाठात् कत्वा A. Ca. M1.—l. 25. द्विवाभिरपि

स्वात् ॥ द्विचामिस्वात् G. द्विवादिपि स्वात् A. द्विवादिमिस्वात् Ca. C'. द्विवादिमिस्वात् B.—P. 655. l. 6. (151, 2.) स्वाभवनशीलस्य G. स्वाभवन° A. B. Ca. स्वाभवन° M1.—l. 23. (151, 3.) यज्ञाय A. B. Ca. यजमानाय G.—l. 25. यज्ञाच्च G. यथा च A. B. Ca. तथा च M1.—l. 32. (151, 4.) अमुरी बलवन्ती A. B. Ca. असोदीतारी G.—P. 656. l. 1. घोषयः सर्वतः शब्दयथः G.—l. 11. (151, 5.) G reads हे मित्रावरुणा मही महांती युवां महिना महिस्वा महस्वेन अवास्यां पृथिव्यां या धेनुर्वारं etc.—l. 92. गमयथः from G.—l. 15. र्दानकर्म यद्वा क्षिप्रं G.—l. 16. मेघाच्छने सति ॥ मेघच्छने सति G. मघच्छने सति B. घच्छाने सति C'. घच्छानति सति A. Ca.—l. 18. शब्दयति G. स्पर्धति A. Ca. M1. स्पर्धति B.—l. 26. (151, 6.) वां युवयोः संबन्धिन्यां G before केशिनीः. वां युवां ऋताय यज्ञार्थं आनु° A. Ca. वां युवां ऋताय यज्ञार्थं अनु° B. वां युवामनु° G. वां युवयोर्ऋताय etc. M1.—P. 657. l. 8. (151, 7.) Instead of खनु to कामयथे G reads कामयथः अहेति (for अध्वरमिति !) यजमानविशेषणं अहिंसकं युष्मास्तुवंतमित्यर्थः.—l. 18. (151, 8.) गोमिस्तुतिभिर्वाग्भिः G.—l. 22. ददाथे इत्यर्थः Ca sec. m. ददात इत्यर्थः A. ददत इत्यर्थः Ca pr. m. C' C^a 5. B. यद्वा विशिष्टतममज्ञमाशये व्यामुषः ददथ इत्यर्थः G.—l. 29. (151, 9.) In this verse again G differs considerably from the other MSS., but the various readings are hardly of any importance.—l. 34. ॐभे न नरत ॥ ॐभे न नरतत A. C. ॐभे न नरत B. ॐभे न रतत इत्यर्थः C^a 5. ॐशे तरत G.

P. 658. l. 11. (152, 1.) पीनी A. Ca sec. m. B. पीती Ca pr. m. C' C^a 5 : G omits पीवसा पीनी and यद्वा. l. 24. (152, 2.) संभाविता A. B. Ca. संभावनं G.—ॐपादिताभवदित्युक्तं A. Ca. ॐपादिता भवति एतादित्युक्तं B. G. —l. 27. संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C' C^a 5 : G reads प्रथमाः प्रतमाः समर्थः सति यद्वा प्रथमं अजूर्यन्.—P. 659. l. 14. (152, 4.) इज्ज A. Ca. इज्ज B. इत्सर्वधातुभ्य इतीज्ज G.—l. 24. (152, 5.) तथा G. तथापि A. B. Ca. M1.—l. 34. (152, 6.) प्रीणयितारं वा G. प्रीणयितारं A. B. Ca. M1. —P. 660. l. 4. विवासन् MSS.—l. 5. यथा शिष्टं भिजेत यथा च कर्षं समापनेन रञ्जेत ॥ यथा श्रेयं etc. G. यथाशितं भिजेत यथा स कर्मसापनेन रञ्जेत A. C. यथाशिशं भिजित यथा स कर्मसापनेन रञ्जेत B.

P. 660. l. 27 (153, 1.) G reads ०रोपलक्षितैः स्तोत्रैः धृति चरणद्वयैः क्षीराज्यसोमादिरूपो-भिस्तु युवां सम्यग्यजामहे पुजयामः यत यस्मात् कारणात् वां सां युवां अस्मि अस्मदीया अध्वर्यवो etc. And at the end of the verse it adds, यद्वा यत् येन प्रकारेण वां युवामध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः अस्मि अस्मान् अदीयं यागं वां भरन्ति भरथः ब्रह्मचर्यं पुजार्थं तथा यजामह इत्यर्थः ॥.—l. 28. धीतिभिः कर्मभिः स्व° G. धीतिभिः स्व° A. B. C.—P. 661. l. 3. (153, 2.) ०यहादस्मि यत् यदा तु B. ०यहादस्मिन्दातुं A. Ca. ०यहीता सन् यत् यदा तु G.—l. 21. (153, 4.) उतापि च deest in G.—अदनीयमज्ञं ॥ अदनीयं चान्नं A. B. Ca. G.—पुरोडाशादिरूपं वा A. Ca sec. m. पुरोडाशादि Ca pr. m. B. G.—l. 23. यज्ञस्य B. G. यजमानस्य A. Ca. M1.—l. 25. पयः पातं ॥ पयः A. B. Ca. G.—घनीभूतं पयस्यायाः वीतं A. Ca sec. m. घनीभूतपयतीभूतपयस्या वीतं Ca pr. m. घनीभूतपयस्या वीतं B. G.

P. 661. l. 30. (154.) उत्तरोत्तरसं ॥ उत्तरोत्तसं G. उत्तरसं A. B. Ca. M1. See Âsv. VI. 7, 7.—P. 662. l. 20. (154, 1.) महत्तमिः A. Ca. महात्मभिः B. G.—l. 23. (154, 2.) वाजपेयिना° etc. A. B. Ca. अतिरिक्तोऽपि अयमेव तृतीयोऽनुरूपः ॥ G.—ll. 33 sq. कुवर इति etc. B and Nir.; A. Ca. G omit अथ वेहेवताभिधानं, गिरिष्ठा, समुद्रीणी भवति, and पर्वतः.—l. 36. भीष्मपादानभूतः A. Ca. B pr. m. भीष्मपादान° B sec. m. भीष्मपादानभूतः G.—P. 663. l. 2. अधिचियन्ति from G.—l. 8. (154, 3.) बलं महत् G. बलमहत् B. महत् बलत् A. Ca

sec. m. M 1. महवसत् Ca pr. m.—l. 23. (154, 4.) तद्वन्नमकजत B. तन्नामकजत A. Ca. चन्नमकजत G.—इताहमिमाक्षि° G. इतिमाक्षि° B. इतमिमाक्षि° A. Ca.—l. 32. (154, 5.) B 1 contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmans than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text. B 1. B 2 and B 3 add मायावीजादितिरभिगदिते सत्यपि after परमेश्वरस्य. B 1 has as a marginal note to मध्व उत्सः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B 3.—P. 664. l. 4. मधुरस्य परमानंदरसस्य सुधारूपस्य G.—l. 6. प्राप्तवता न पुनरावृत्तेः A. Ca. प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः B. M 1. प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः G.—l. 14. (154, 6.) B 1 has अनायासेन गंतारः as a marginal note to अयासः.

P. 664. l. 32. (155, 1.) सर्वलोके A. B. C. सत्वलोके G. स्वर्लोके? cf. verse 5.—P. 665. l. 21. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. G. द्यावापृथिव्योः (संबंध in marg.) स्थापितं ज्ञितं सामर्थ्यं B. —P. 666. l. 1. (155, 4.) मध्य एकं G. मध्यमेकं A. B. Ca. M 1.—l. 10. (155, 5.) सर्वस्य वा deest in A. Ca. G.—सर्वभूत्यादिना प्रख्याय A. B. Ca. सर्वतस्तुत्यादिना प्रख्याय G.—l. 21. (155, 6.) च चतुर्नवति B. च चतुरां नवति Ca pr. m. सचतुरां नवति Ca sec. m. A. च चतुश्चत्तरं नवति G. सचतुर्न° M 1. —l. 22. विविधातनस्वभावान् G. विविधानेव स्वभावान् A. Ca sec. m. विविधानेन स्व° Ca pr. m. C. विविधानेनैकस्व° B. Nothing is easier than to mistake in Tulu तन = तन for तन = ने.

P. 667. l. 1. (156.) प्राकृता याज्या A. Ca. प्राकृती घृतयाज्या B. G.—l. 8. (156, 1.) तद्वत् श्रेयः सुखे साधुः G. तद्वत्श्रेयः साधुः B. साधुः A. Ca. Cf. Pām. IV. 4. 98.—P. 668. l. 6. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव A. Ca sec. m. यद्वा नाम यना नमनं विष्णुरेव C. यद्वा नाम (एकनाम B) यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B. G.—l. 9. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा ॥ सुष्टुतिं (सुष्टुमतिं sec. m.) शोभनात्मिकां बुद्धिं वा B. सुष्टुमतिं शोभात्मिकां बुद्धिमा A. Ca sec. m. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिना Ca pr. m.: cf. Rv. Bh. VII. 57. 5. 68, 9. In G the passage runs as follows देव ते तव महः तन्नाम सुमतिं शोभनमननं वतं त्वां च यद्वा महं महा महान्तं सुमतिं त्वा भजामहे. —l. 33. (156, 5.) आगत्यं A. Ca sec. m. आगत्य तवादिति Ca pr. m. आगत्य तर्पयितव्यं G; deest in B.—l. 5. समीपयति A. B. Ca. समापयति G.

P. 669. l. 11. (157, 1.) G reads व्यावः अवृणोत् तमांसि निवारयति स्य वृणोतिर्लङि मंचे घसेति लिङ् कंदस्यपि etc.—l. 13. आयुजातां अभिमुख्येन युंजाथां A. B. Ca. अयुजातां युंजाथां G. Sāyana seems to have read आ । अयुजातां in the Pada text. See, however, Prāt. 181.—l. 25. (157, 2.) शूरसाता etc. ॥ शूरसाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना (प्राहरोदिना Ca pr. m.) युक्ते A. Ca. शूरसाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना युक्ते B. शूरसाती प्रहारादिदानयुक्ते G.—P. 670. l. 7. (157, 4.) बलं प्राणनसमर्थमज्ञं वा G. बलं बलप्राणनसमर्थमज्ञमा A. Ca. बलं बलं प्राणनसमर्थमज्ञमा B. —l. 9. मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया ॥ मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया B. Ca pr. m. माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया A. Ca sec. m. माधुर्यवृष्टिमत्या G. —अश्वतोद्व्या ॥ अश्वतोद्व्या B. अश्वतोद्व्या G. अतोद्व्या Ca pr. m. प्रतोद्व्या Ca sec. m. A.—l. 23. (157, 6.) Instead of राधेभिः S 3 has रथेभिः.—l. 27. आयुरगदं तवीषधमिति चाभिधानात् ॥ आयुरगदं तव औषधमिति चाभिधानात् A. आयुरगदं तव औषधमिति चाभिधानात् Ca pr. m. आयुरगदं तव औषधमिति चाभि° Ca sec. m. आयुरगः स्वः अगदं तव औषधमिति चाभिधानात् B. आयुरग-

तद्धन्तमौषधमिति चामि° G. Cf. Amarakosa II. 6, 2, 1.—l. 29. Before चा वां A has the words सर्वत्र रथा युवां, C सर्वत्र रथवो वां or सर्वत्र रथयो वां, G सर्वत्र रथो यो वां. They are wanting in B, and refer to another hymn addressed to the Asvins.—P. 671. l. 2. अस्मयज्ञेऽस्मान्वि° ॥ अस्मयज्ञं अस्मान् वि° B. अस्मयज्ञं अस्मान् वि° A. Ca. अस्मयज्ञान् वा वि° G.

From the beginning of the third Adhyāya to the end of Varga 13 I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the *Pandit* who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D, because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Śāyana's manuscripts.

P. 672. l. 20. (158, 3.) बलिन तीर्णः ॥ बलिन जीर्णः A. B. Ca. जीर्णः G.—l. 22. अज्म जित्वा A. Ca. अज्म जित्वा B. जित्वा वैरिणो G.—l. 27. (158, 4.) जराशर्जरितगात्रं ॥ शर्जरितमात्रं A. Ca. शर्जरितगात्रं G. शर्जरितगात्रं B. M 1. — l. 29. एवमवध्यं तं चैतनो नामकः A. C. एवमवध्यं तं चैतनो नामकः B. एवमवध्यं तं चैतननाम G.—l. 30. वक्ष्य व्यतस्त ॥ वक्ष्य वितस्त A. Ca sec. m. वक्ष्यावितस्त B. Ca pr. m. वक्षीसावाविद्यत् G.—l. 34. दशतयो दशवारः ॥ दशतयो दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः दशतारः D. दशतयः अपरिमितकाष्ठवयवः G. Cf. Pāṇ. V. 2. 42.—P. 673. l. 24. (158, 6.) वलीपलितगात्रो G. वलीपलित° A. Ca. वलीपलित° B. वलिपलित° D.—l. 26. G reads ब्रह्मा ब्रह्मसदृशो भवति यद्वा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिर्वान्निर्वाहको भवति देवो भवतीत्यर्थः यद्वा दशयुगपर्यंतं जीवन् उक्तरूपेण पुरुषार्थसाधकोभवत एवमस्य etc.

P. 673. l. 28. (159.) वावापृथिव्यं MSS. पृथिवीयं Anukr. वावापृथिव्यं ought to be read, also Rv. Bh. IV. 56 and VL 70, with the MSS. —l. 185, however, the MSS. read पृथिवीयः.—P. 674. l. 9. (159, 1.) Instead of इत्या सत्यं G reads इष्टी सत्यां, but it has इत्येति etc. like the other MSS.—l. 33. (159, 3.) रक्षयः deest in G.—l. 34. दत्त ॥ दत्त A. B. Ca. G.—P. 675. l. 2. जातवतः B. Ca pr. m. C. जातवतः A. Ca sec. m.—l. 23. (159, 5.) From here to 161, 3, A 2 is wanting.—l. 25. लप्सीमहीति B. लप्सीमहीति Ca pr. m. लिप्सीमहीति Ca sec. m. लप्सीमहीति G.

P. 676. l. 12. (160, 1.) धारकं कवि ययोः B. धारकं कविर्ययोः Ca. धारकः कविर्ययोः G. धारकं कवि शब्दमुदकं ययोः D. (शब्दयुदकं would be better.)—उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्वावित्यर्थः ॥ त्वमयतीत्यर्थः B. त्वमयतीत्यर्थः C. त्वमयतीत्यर्थः Ca sec. m. G. त्वमयतीत्यर्थः D.—l. 13. वृथ्युदकधारयत्युर्योपेति ॥ धारीवित्सू° B. धारवित्सू° Ca. धारिवित्सू° C. धारित्सू° D. धारिवित्सू° G.—P. 677. l. 1. (160, 3.) G adds वायुर्वा after आदित्यः, and अथवा वृष्टिलक्ष्णीः after ऋषिसमुक्तो.—l. 4. कदा to कालमित्यर्थः from D. G; deest in B. C.—l. 18. (160, 4.) गतिप्रतिबंधसाधनेः G. गतिप्रतिबंधनेः Ca. गतिबंधनेः B. M 1.—l. 19. रेफसामान्यात् Ca sec. m. रेसामान्यात् B. Ca pr. m. C. रश्रुतिसामान्यात् D. G. See the Commentary on Pāṇ. VII. 4. 71.—l. 33. (160, 5.) आमुतं from G.

P. 678. l. 17. (161, 1.) अधिकः Ca. अधिकः B. धिक् G.—l. 20. ततश्च तत्स्थे ततश्चन्दः Ca sec. m. ततश्च तत्स्थे ततश्चन्दः B. ततश्च तत्स्थे ततश्चन्दश्च उ G.—

इच्छद्दोऽवधारणे deest in B. Ca. G.—P. 679. ll. 8 and 10. (161, 3.) G reads कर्मणि for कर्मणा.—l. 17. (161, 4.) D adds चवेरिदं वाक्च at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.—यथा A. B. Ca. तथा G.—कृत A. B. Ca sec. m. G. कुश्करोत Ca pr. m.—l. 20. खट्टा A. B. Ca. दूतः G.—For अभिपश्यति G reads अवस्थानमवमतिमकरोत्.—l. 21. For देवो पासु G reads देवस्तं चमसस्तं सोमं पासु कंदोभिमानिनीषु. —l. 22. For व्यक्तो to व्यर्थः G reads व्यक्तानकरोत् अविनाशस्थि स्थापितवानित्यर्थः.—l. 29. (161, 5.) G has वारयति for दर्शयति. and नरा अद्यप्रभृति for अभवः.—l. 30. Instead of स्वीकृत्य to तान् G reads स्वीकृतवतः अतोऽस्माभिः श्रेष्ठो न पातय इति निंदां कुर्यु तान्.—l. 32. उपहवकाले B. उपहव* or उपद्रव* A. C. अपहव* D. उपाहव* G.—l. 34. सृ प्रीतिबलनयोः ॥ सृ प्रीतिबलनयोः A. Ca sec. m. सृ प्रीतिबलनयोः Ca pr. m. सृ प्रीतिबलनयोः B. सृ प्रीतिबलनयोः G. M 1. See Rv. Bh. I. 75. l. 1. P. 680. l. 9. (161, 6.) विश्वरूपामिधस्याश्च पंक्तिरिति B. D. G. विश्वरूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति A. Ca sec. m. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.—l. 12. इदिवमृषिराह G. ऋषिमाह A. B. C. —l. 20. (161, 7.) युवशा युवानावकृणोतन ॥ युवशा युवानी कृणोतन A. B. C. युवशा अकृणोतन G. Instead of अकृत B alone reads कृत. It is possible, but not likely, because of अतवत and अयातन, that Sāyana himself mistook ताकृणोतन in the Samhitā text for ता कृणोतन.—l. 32. (161, 8.) उश्रिगिति B. उश्रदिति A. Ca. M 1. आ चक इति G. Ngh. II. 6.—l. 34. तस्यैवेदं A. B. C. G मंचस्यैवेदं D. तस्य refers to ऋषिः.—P. 681. l. 3. वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिनाम्येषां वाजिनसंबंधात् added in G at the end of the verse.—l. 14. (161, 9.) G omits भूमिः and has अवादिभ्यः instead of संवादिभ्यः.—l. 16. A. Ca read चमसानपि अपेक्ष्य, omitting the words from अपिंशत to अपेक्ष्य.—अकृत चतुर्धा व्यभजित्यर्थः B. अकरोत चतुर्धाव्यभजित्यर्थः G.—l. 29. (161, 10.) पितरा A. B. Ca. G.—l. 31. अथवायमर्थः deest in A. Ca. All from अथवायमर्थः to the end of the verse is left out in G.—l. 32. पिंशति । अपर ॥ पिंशति पित्रोः अपरः A. B. C. D has पिंशति पित्रोरपर. Perhaps पित्रोः belongs to तथोर्न किंचिद्, and may have been an old marginal gloss.—P. 682. l. 11. (161, 11.) अकृत G. अकुर्वन् A. B. Ca.—l. 21. (161, 12.) प्र । अन्नवीत् P 1. P 3 P 4. प्रऽअन्नवीत्?—l. 24. G reads पर्येष्यत and दर्शनं for पर्यसर्पत and सर्पणं.—l. 30. सुतेत्यर्थः B. सुत्यर्थः A. Ca. सुवधेत्यर्थः G.—P. 683. l. 5. (161, 13.) अथ वायुसहायेन वर्षतो ॥ अथ वायुसहायेन वर्षतो A. B. Ca. अथायुसहायेन वर्षतो G. अथवा वायुसाहायेन वर्षतो M 1.—l. 13. (161, 14.) A. B. C. D, but not G, add अंतरिक्षात् after शुभोकात्.

P. 683. ll. 20 sq. (162.) The words from षड्विंशतिः to शिष्टा are wanting in A and C. B has अधिवपेत् instead of आवपेत्. D. G add अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्.—P. 684. l. 5. (162, 2.) यद्यस्मात् deest in A. B. Ca. G.—l. 7. गृहीतामजां (जा B) A. B. Ca. गृहीतमजं G.—तादृशोऽजः G. तादृशो यः A. B. Ca.—l. 8. After शत्रु D adds यद्वा ऋदसः शपः झुः । एरनेकाच इति यण ॥.—l. 15. (162, 3.) Sāyana reads अभि । प्रियं for अभिऽप्रियं.—l. 19. अहोरात्रे to उक्तत्वात् from D. G; left out in A. B. C.—P. 685. l. 3. (162, 5.) All the MSS. have अवाधो-रपसर्गयोरित्यलोपः (त्यलोपः B), though in A and C it looks more like अवाधो. In G the prakriyā is omitted. Cf. Vopadeva III. 171; Rv. Bh. II. 4, 5. D adds after अलोपः the words अवयाः जेतवाः पुरोडाशिति निपातितः. Cf. Pāṇu. VIII. 2, 67.—l. 5.

प्रशस्ना A. B. C. G. प्रशस्ना D.—l. 14. (162, 6.) D reads उत अपि च ये यूपाईस्य क्षिप्तस्य
काष्ठस्य बाढारः ॥—l. 19. फलेन D. बलेन A. B. C. G.—l. 26. (162, 7.) प्राप्तपद्याङ्गाः D. G.
प्राप्तपद्याङ्गभागः B. प्राप्तपद्याङ्गाङ्गा A. Ca. प्राप्ताद्याङ्गाङ्गा C.—कांतिपृष्ठो ॥ कांतिपृष्ठो A. B. Ca.
G.—P. 686. l. 14. (162, 9.) देवेषु संतोषार्थाय A. Ca. संतोषार्थासं B. देवेषु संतु तेषामर्थाय
G.—P. 687. ll. 7 and 10. (162, 12.) G has सकालो for उद्यमनं, and संकल्पः for उद्यमः.
The word that is meant is संकल्पः. See verse 6.—l. 7. यथास्माभिरस्य उपालब्ध एवं
सृहयंति ॥ यथास्माभिरस्य उपालब्ध एवं सृहयंति B. यथास्माभिरस्य उपालब्ध एवं सृहयंति A. Ca.
यथास्माभि चस्य उपालब्ध एवं सृहयंति C. यथास्माभिरस्य उपालब्ध एवं सृहयंति D. यथास्माभ्यमश्च ?
or अस्माभिरुपलब्धश्च ? ते यथास्माभिरस्य एवं सृहयंति G.—l. 8. निर्वहयतु B. निर्वहयतु A. Ca.
निर्वहतु C5. G.—l. 15. (162, 13.) मांस्यचन्याः B. मांस्यचन्याः A. Ca. मांस्यचन्याः G, both
text and comm. All the other MSS. of the text read मांस्यचन्याः or मांस्य. See,
however, Prāt. 301.—l. 26. (162, 14.) लुठनं A. B. Ca. लुठनं वर्तनं वा G.—यद्वा बंधनं
पट (A. C. and perhaps G, read वट) तद्वतं प्रदेशं A. B. C. G. Some words are wanting
to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, as printed for grammar's sake, however, is
not likely to have been the original reading. —P. 688. l. 3. (162, 15.) व्याप्तो धूमगंधो
वा G.—l. 9. यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपिहृतं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजे वीतं प्रीतिरापर्य-
पिहृतं D; lacuna in G. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यपि-
हृतं, but the MSS. are against it.—l. 10. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं D. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं
A. Ca sec. m. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं B. अभिगूर्युते ये यजामह इत्यागूर्युक्तं Ca pr. m.; lacuna
in C. G. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्भवतीत्युक्त्वात्.—l. 19. (162, 16.)
Instead of चात्वाले (A. B. C. D. G.), Prof. Wilson proposes to read चपालि. See
verse 6.—l. 25. (162, 17.) अर्थतो गमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D. G.—l. 26.
यत यस्मात् तस्मान्ने तव supplied from D.—P. 689. l. 3. (162, 18.) विशसनस्य कर्तारः ॥ विश-
सनस्य कर्तः B. C5 विशसनस्य कर्तः A. Ca. विशसनकर्तस्त्वं G.—l. 6. इदमवयामिति A. Ca.
इदमेवयामिति B. इदमवयामिति C. इदमवयवमिति D. इदमवयुमिति G.—l. 12. (162, 19.)
एकः । एक एव । स कः G. एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः
D.—l. 14. भवतः ॥ भवत A. Ca sec. m. भाविव Ca pr. m. G. भावि B.—l. 22. (162, 20.)
भोगायतनत्वात्तव D. G. भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्तव B.—l. 23. वियोगजनिता
D. G. व्योमजनिता A. B. C. —l. 25. केवलमांसग्रहणप्सुः D. ग्रहणोक्तः G. केवलमांसग्रहणं A.
B. C.—l. 32. (162, 21.) वैशब्दः G. वाशब्दः A. B. Ca. M 1.—P. 690. l. 9. (162, 22.)
अवघ्राणावर्तनि A. B. Ca. अवघ्राणोपावर्तनि G. See Āsv. X. 8. 3.—l. 16. समूहार्थे यत् A.
B. C. D. समूहार्थे यः G and Pāṇ. —l. 19. वध्वादीन् पुत्रान् B. वध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान्
A. Ca. वध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् C5. बन्धुपुत्रादीन् पुरुषपुत्रान् G.

P. 691. l. 18. (163, 3.) दुर्निरूपेण D. दूर्निरूपेण G. दुर्दिनरूपेण A. C. दुर्दिनरूपेण B.
दूर्निरूपेण ?—l. 20. योगादिसाधनं A. B. C. यागादिसाधनं D. G.—G reads किंच हे अश्च
स त्वं समया समयः कालः मन्वंतो लुप्यते चंद्रगत्यधीनत्वात् कालस्य तेन विपृक्तः. And after गृहीतत्वात्
it adds यद्वा आदित्यदर्शित्येत्नेरुक्तत्वात्तदेमेनद्योप्यादित्य उच्यते तादृशस्त्वं चंद्रेण सह समया कालेन
व्यवधायकेन विपृक्तो नियोजितोसि.—P. 692. l. 6. (163, 5.) स्थानानि A. B. Ca. निधानस्थानानि
G.—l. 11. संबंधिन्यो A. B. Ca. G. संबंधिनो M 1.—l. 20. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरि-
भूतिः G. प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतिः B. आदित्यमंडलेष्वपरिभूतिः D. A. C have पश्यान्पुपरिभूतिः,

leaving out the whole sentence between.—P. 693. l. 29. (163, 10.) पुरतो G. पुस्तो A. Ca sec. m. M 1. पुस्तो Ca pr. m. C 5.—l. 34. शीघ्रधावनाय D. G. श्रीः प्रधावनाय A. B. C.—P. 694. l. 6. भवति B. Nir. भवति A. Ca. G.—यदापुर्विद्यं A. B. C. D. यदापुर्विद्यं Nir.; deest in G.

P. 695. l. 6. (164.) द्विपंचाशद्वचं G. द्विपंचाशद्वचं A. B. C; and again, l. 26. चत्वारिंशद्वचं G. चत्वारिंशद्वचं A. B. C.—l. 8. एतदंतं तु Ca^apr. m. G. एतदंतं तु B. एतदंतं A. Ca sec. m. Anukr. M.—l. 14. °त्काररूपस्य मोक्षस्य G.—l. 28. (164, 1.) A is wanting from 164, 1 to 164, 16 (pp. 695-701). —P. 696. l. 3. सर्पणस्वभावप्रमत्तपुत्रोपेतं G.—l. 9. संख्यानीति ॥ संख्यानीति Ca sec. m. संख्यानीति Ca pr. m. संख्यानीति B. मन्त्र--नि भवति G. संख्यानि Brh. Up. Cf. Rv. Bh. VIII. 7, 22.—l. 11. स्पर्शनीयं सर्वस्य inserted in G before स्पर्शकं.—l. 15. स्वाधीनमायाजं B sec. m. स्वाधीनमायो जं B. Ca. G.—l. 18. स्वरसत्त्वाभावात् B. Ca. G. B in marg. प्रकरणविरोधी instead of स्व. प्रकरणविरसत्त्वात्? —l. 26. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca sec. m. G. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच वस्तुतः सप्त B. Ca pr. m.—l. 28. वलयचयं B. वलयचयं Ca pr. m. वलयचयं Ca sec. m. C 5. G.—l. 31. असहायेन ॥ असहायेन B. Ca. असहायेन G.—l. 35. तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा च यच्छतवो यस्य ॥ तिस्रो नाभिस्थानीयाः संबंधानां ये (संबंधानां यस्य B 3) चतवो यस्य B. तिस्रो नाभिस्थानीयाः संबद्धा वा च यच्छतवो यस्य Ca. G. G.—P. 697. l. 13. (164, 3.) संगच्छन्ते B. Ca. सम्यङ्बोधोक्तेति G.—l. 27. (164, 4.) °शबलितः B. Ca. °शबलितः तत् G. °संबलितः M 1.—l. 31. भुतद्वयप्रं Ca. भुतद्वयस्य प्रं B. भुतद्वयस्य प्रं G.—l. 36. सशरीरं G. शरीरं B. Ca. C 5.—P. 698. ll. 7 to 11. (164, 5.) G shows very different readings. At first it omits अतः पुच्छामि to उच्यते and यदा to लच्यते. After वितन्वति, however, it inserts the following: चित्तवर्तिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगाय इति शेषः यदा यस्मिन् ब्रह्मयो नामैकहायनो वत्सं पुनरपि सगच्छस्य पुष्पकुर्दिशात् संवत्सरधानुकभूते ब्रह्मशब्देन तत्त्वज्ञानमात्रं लच्यते वत्सं सर्वस्य निवासयोस्ये आदित्ये कवयः सप्त तंतूनं सप्तसंख्यारूपान्यागान्वितन्वति आयतनुस्थानीयात् कुर्वन्ति किमर्थं जीतवे जगद्रूप-तिर्यक्ततंतूनं च्छन्तुं. Instead of जगद्रूपतिर्यक्ततंतूनं it reads जगद्रूपवस्तुनिर्माणाया.—l. 8. तत्त्व-वर्तीति Ca. C. तत्त्ववर्तीति B. तत्त्ववर्तीति G.—l. 10. लच्यते Ca sec. m. G. वच्यते Ca pr. m. B. M 1.—l. 27. (164, 6.) अवाप्तुनसगम्यं B. Ca. C. G.—l. 28. From अथवा to the end of the verse left out in C.—l. 29. विविधान् Ca. C. विविधान् B.—l. 30. अविशेष-मस्तिनाममात्रमेकरूपं ॥ अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपं B (न on the top of च in B 1). अविशेषमस्ति-नाममात्रमेकरूपं Ca. C.—P. 699. l. 10. (164, 8.) तत्रस्थे तच्छब्दः G, for तत्स्थं.—l. 15. हलमुखेन G. हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B.—l. 18. सम्यग्भिवृद्धानि सस्यानीति वचनं Ca. C. G. सम्यग्भिवृद्धानि सस्यानीति (मुवृष्टि marg.) वचनं B.—P. 700. l. 12. (164, 11.) द्वादशसंख्याक-मेधादिरास्मात्किर्मासात्किर्वारिः ॥ द्वादशसंख्याकमेधादिरास्मात्किर्मा-शरिः B. C. द्वादशसंख्याकद्वादश-मेधादिरास्मात्किर्मासात्किर्वारिः अर G.—l. 13. जरते जीर्यते वा G, for जरायै भवति.—l. 26. (164, 12.) एतदुत्तरच स्थितमवायं G. एतदुत्तरस्थितमवायं B. एतदुत्तरस्थितिमावायं Ca.—l. 27. सूर्यायत्तं G. पर्यायत्तं B. Ca.—P. 701. l. 4. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. C. G except by वर्तते इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal ex-planation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sāyana himself.—l. 15. (164, 14.) सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा B. Ca. स्वस्य चक्षुःस्थानीयं G.—l. 28. (164, 15.) देवामावः B. Ca. देवजत्वाभावात् G.—l. 30. G reads

स्थापितानि तानि च रूपयः स्वरूपेण शुक्लरूपमेतेन विज्ञातानि etc., omitting the sentence स च to येत्यादि.—P. 702. l. 5. (164, 16.) दीधितयः A. B. Ca. ररमयः Bm. G.—संस्त्रानवत्यो A. B. Ca. संस्त्रानवत्यो Bm. स्त्रानवत्यो G.—l. 9. श्लक्ष्णोऽसि स ई G. श्लक्ष्णोऽसि सः स ई B. श्लक्ष्णसि स ई C. श्लक्ष्ण (मि Ca pr. m.) स्त्रियः स ई A. Ca.—l. 10. पिबोः स्थितिं A. Ca sec. m. पिबोः स्थितं B. Ca pr. m. पिबोऽव्यति G.—l. 12. लौकिकोक्तिरियं B. G. लौकिकोऽपिरियं A. Ca sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.—l. 14. From इत्यादिदेवतं to the end of the verse left out in G.—l. 18. श्रुतिरपि B. Ca pr. m. श्रुतिरपि A. Ca sec. m.—l. 22. शिशुर्वा आंगिरसो Tāndya Br. र्वास्वांगिरसो A. Ca. शिशुर्बलिस्वांगिरसो B.—After उपक्रम्य ते Ca marg. and A insert शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृतामीत्य पितृन्पुत्रान् इत्यामंत्रयत तं पितरोब्रुवन्नधर्मं करोषि यो नः पितृत्सतः पुत्रका इत्यामंत्रयस इति सोऽब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मंत्रकृदिति तद्वै स उज्जुयति ॥ C has the same insertion after देवानपृच्छत.—l. 23. देवान् A. B. Ca. देवेषु Tāndya Br.—देवा अ Tāndya Br. देवान् A. B. Ca. पिता B. Tāndya Br. पितो A. Ca. - मंत्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित ॥ मंत्रद्रष्टुरेव किल तत्वं वित B. मंत्रद्रष्टुरेव किल तत्त्ववित A. Ca.—P. 703. l. 3. (164, 17.) अप्रतिनिवृत्ता गता B. प्रागात् अप्रतिनिवृत्तगता A. Ca. अप्रतिनिवृत्ता G.—l. 13. (164, 18.) स्वाधीनमायावताविकल्पेन वाधिं B. स्वाधीनमाया वेतविकल्पेन बोधिं A. Ca. (बोधिं Ca pr. m.) मायां वै न कल्पनयाधिं G. मायां चैतां एकत्वेन चाधिं Bm, which omits यद्वा to सत्त्वा as usually.—l. 24. (164, 19.) चक्रयुः कृतवर्ता तानि supplied by conjecture.—l. 30. (164, 20.) जीवपरमात्मना Bm. परमात्मना B marg. परमा A. B. Ca. परमेश्वरी G.—P. 704. l. 1. पक्षं फलं G.—l. 5. जीवादन्यो नानाजीवावश्रयणात् G. जीवादन्यो जीवावश्रयणात् B. जीवादन्यो ना जीवावश्रयणात् A. Ca. जीवादन्यो ता जीवावश्रयणात् C.—l. 6. वास्तवभेदं चापि C. वास्तवभेदं वापि B. वास्तवभेदं चापि Ca. A. वास्तवभेदं चापि G.—l. 8. दृष्टांतदाष्टांतिकभावः G. दृष्टांतः । दाष्टांतिकभावः A. B. Ca. दृष्टांतो दां M t.—l. 10. अनुपगतं A. B. Ca. इत्युप G.—l. 12. परमात्मना स्मृष्टमहाभुतं A. B. Ca. परमेश्वरस्य महाभुतं G.—l. 14. अनुमत्र A. B. Ca. असुं मंत्रं G.—l. 19. एण गतं A. B. Ca sec. m. एणागतं Ca pr. m. एणाप्राप्तं G.—l. 21. न च तद्वाचनार्थी तस्या (?) G. न च तद्वाचा नास्यो तस्या A. Ca. C. न च तद्वाचनान्यो तस्या B.—प्राप्यते A. B. Ca. प्राप्नोति G.—l. 25. प्रतिष्ठितो B. Nir. सुपर्णो A. Ca. G.—P. 705. l. 3. (164, 21.) मदन्त्यः A. C. G. अहं B.—l. 4. कश्चिदिति मतिः सर्वज्ञः G.—l. 6. परमात्माभुवं G. परमात्मा भुतं A. Ca. B. परमात्मभुतं C.—l. 7. संप्रत्यय A. Ca. संप्रत्यय अत्र B. सत्यम G.—कंठे A. B. Ca. कण्ठे G.—l. 15. (164, 22.) स्वरूपकल्पना B. स्वरूपकल्पना A. Ca. स्वरूपकल्पनया G.—अधिदेवं G. अधिदेवं A. B. Ca.—अध्यात्ममा A. B. Ca. अध्यात्म आ G. अध्यात्म आ M t.—l. 23. उत्पद्यते A. B. Ca. उत्पादयति G.—l. 24. संसारत उं A. Ca sec. m. संसार उं Ca pr. m. संसारमु B. संसारादुं G.—l. 29. अनुज्ञाप्रां B. अनुज्ञानाप्रां A. Ca. अनुज्ञानात् प्रां G.—P. 706. l. 11. (164, 23.) ज्ञानानुं A. B. Ca. ज्ञात्वानुं G.—l. 14. शोभावीमिति etc. In explanation of these sacrificial formulae Bt gives the following marginal notes: होता प्रातःसर्वेण शोभावीमिति मंत्रेणाध्वर्युमाहुयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोभावेः शंसनं कुर्वतः । ओमित्यनुज्ञार्थं । त्वयानुज्ञा देयव्युक्तं भवति । सोऽयं च्यवरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शंसामोर्द्विर्वीमिति पंचाचरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतास्त्वं शंसनं कुरु । तन्नामोर्द्वि । हव्यं एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाचरं संपद्यते । एवमुत्तरं चैतं ॥ होता शस्त्रं पठित्वा उक्थं वाचीति चतुरचरं मंत्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरीमुक्थशा इति चतुरचरं मंत्रं ब्रूयात् । ओमित्यंगीकारे । उक्थशास्त्वं शस्त्रांगीकृतं ॥

अर्थः । तदेतच्चन्द्रं मिलित्वाष्टाक्षरं संप्रवर्तते ॥ See Āsv. V. 9.—l. 16. तथा सवनान्तरेपि होता स्वग्रहस्थानंतरमुक्तं etc. G.—l. 20. सवनान्तेपि ॥ सवनान्तेपि शंसनान्तेपि A. B. (Ca. सवनान्तरेपि होता G.—l. 23. जगतीत्यादनं ॥ जगतीत्यादनं A. Ca. जगतीत्यादनं B. जगति संपादनं G.—l. 24. एतदेकादशाक्षरं भवति ॥ एतदेवावशाक्षरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द) B. एतदेकादशाक्षरं G. The next sentence from चध्वर्यु* to भवति is left out in A and C. (Cf. Āsv. V. 10, 24.—From 164, 24 to the end of the hymn A is wanting. —l. 34. (164, 24.) G omits हृदसां यद्वा इतरेषां.—ll. 35 to 37. Instead of तत्तच्छंदोभिः to समेति वक्तव्यं G has the following: तत्तच्छंदेनित्यन्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनैदमुक्तं अर्कं ह्यो जात्यभिप्रायः सर्वमंजान गात्वयं ॥.—l. 38. पश्चादन्वोन्वां ॥ पश्चाद्योन्वां Ca. पश्चाद्यन्वां B pr. m. पश्चादन्वां B sec. m. पश्चाद्योन्वां G.—एकस्वामृच्यागूढं ॥ एकस्वामृच्यागूढं Ca. C. एकस्वामृच्यागूढ B. एकस्वामृच्यागूढं G. l. 40. पूर्वगायत्रेणेति गायत्र्या एवोपादानात् G after *प्रदर्शनार्थं. —P. 707. l. 5. *अतुष्यदाभि-
रूपेति ॥ *अतुष्यदादिरूपेति B. *अतुष्यदाभिरूपेति Ca. इयच्छ्रुतुष्यदाकोपेति G.—l. 14. (164, 25.) G reads छष्टिकाले सूर्यस्त्रेजस्यी (read सूर्यस्त्रेजस्वी) दृश्यते त च कर्मकाले सर्वदा वा जनः परिप-
श्यति रथंतर एतन्नामके etc.—l. 20. प्ररिच्यते B. प्रक्षरिच्यते Ca. प्रांरिच्यते G. —l. 35. (164, 20.) प्रवर्त्यः B. Ca. G. See Rv. Bh. VII 70, 2. 103, 8. यदर्घो इत्यपतत् TA. यर्ध्वा इत्यपतत् B. यध्वर्ग इत्यपतत् Ca. C. यद्वा इत्यपतत् G. (Cf. Rv. Bh. V 43, 7. VII. 70, 2.—तत्तादृशो B. Ca. तत्तद्देशो C. तादृशो G.—P. 708. l. 1. अभिदीप्त. B Bm. C. समुद्रः G. —l. 3. वा वायुर्वा B. वा वायुः Ca. M1. वायुर्वा G. —l. 18. (164, 27) स्थावरजंगमरूपाभ्यां जगद्वा ताभ्यामर्थीय G. l. 30. (164, 28) क्षीरस्य B Bm. Ca. क्षीरं G.—l. 34. प्रतिपादनभेदाद् Ca. G. प्रतिभादन-
भेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B. —P. 709. l. 5. (164, 29) G reads करोति कथं येन ध्वनिना गंगांताभीषुता आगत्याभितः शिशुर्मावध्य मायुं शब्दं मिमाति etc. l. 8. बालकस्यादनस्तनपानादि* ॥ बालकस्याञ्जनं Ca. *ज्यं C. बालकस्यार्जुनपानादि* B. बालकस्य स्नानपानादि* Bm. बालकस्या-
ञ्जानस्तनपानादि G. —l. 13. तां स्वरूपं etc. Ca. ता स्वरूपं पप्रक्ष (तामजानन पप्रक्ष marg.) जानामि तव रूपं प्रदर्शयति स चाय स शिक्त etc. B. तां स्वरूपं पप्रक्ष जानामि तव स्वरूपं प्रदर्शयति सा चाय स शिक्त इत्यत्र प्रदीयमाना मंहवतेत्युपदिदेश etc. G. —l. 20. इय सा ययेति G before व्यत्ययाश्रयणेन.—
अधिष्ठातृकायाः Ca. अधिष्ठातृकायाः B. अधिष्ठानात्तिकायाः G. *एकत्वाश्रयणेन वा B. एकत्व-
श्रवणेन वा Ca. C. एकत्वश्रवणे वा G. —सर्वफलदात्रा B sec. m. सर्वफलकर्त्रा B. Ca. G.—l. 21. एकत्वाश्रयणेन B. Ca. एकत्वश्रवणेन G. —l. 27. मिमाति मायुं अनुकरणशब्दोयं मायुर्गति शब्दं करोति अथवेयं नृपोपमा etc. G. —l. 31. विवृतिं विद्योतमानायां भीत्या सर्वे शिरांसि नाव कुर्वती कथंभुता नीचैः करोति उच्यते विवृदृपतामापद्यमाना प्रति etc. G. —l. 36. (164, 30) जीवस्य नित्यत्वं G. देहस्यानित्यत्वं B. देहस्य नित्यत्वं Ca.—P. 710. l. 3. अनत चेष्टत प्राणाधारणयुक्तं तु जीवं etc. G. In B a later hand wrote प्राणधारण over प्राणनं.—एजत तत् शयं श्रुतिं वर्तते B. Ca. एजत चेष्टते G. B marg. has एजु कंषे प्राणापगमनानंतरं Ca. G. प्राणापगमनानंतरं B. प्राणार्थमागतं M1. —l. 4. आश्रुतिं च Ca sec. m. आश्रुतिं G. अर्थितेव Ca pr. m. C. अर्थित B. and in marg. एषः.—l. 6. पूर्वं जन्मकाले G.—l. 7. जीवापितं G. जीवापीत B. Ca. M1. —l. 17. (164, 31.) मध्याह्नप्रभृति B. Ca. तथापराह्णं G. —l. 20. (164, 32.) ददर्शं deest in B. Ca. G.—दर्शयति B. Ca. ददर्शं G.—l. 32. एतन्न Ca. एतन्वन्न B. तत्त्वं न G. —l. 33. जीवनसमये G. जीवनसं B. Ca. जीवसं M1.—दृष्टात् B. Ca. द्रष्टुस्काशात् G. —P. 712. l. 17. (164, 36.) महदहंकारी ॥ मदाकारी C. मदाहंकारी Ca. महकारी B. प्रकृति being written over it. महदहंकार G.—l. 18. *राश्रयाया मूलप्रकृतेः G. *राश्रयायाः मूलप्रकृती Ca. C. *राश्रयाः

मूलप्रवृत्ती B.—l. 27. (164, 37.) परमार्थं B. Ca. अवमार्थं G.—After अनुगतोऽस्मि B has
 अस्मि भाति प्रियमिति; G reads अनुगतोऽस्मि भाति प्रियमिति, Ca अनुगतोऽस्मि भातिप्रियमिति,
 C भातिप्रियमिति, which is unintelligible. भावत्रयमिति or भावित्रयमिति is not satis-
 factory.—l. 29. अविवेक्यहमिं ॥ अविवेक्य अमिं Ca pr. m. अविवेक्यः अहमिं Ca sec. m.
 अविवेक्यजमिं B. न विवेकार्थमिं G.—l. 32. यदिव यत्परोक्षं ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं B. Ca.
 यदिव यदापरोक्षज्ञानं G.—After परोक्षज्ञानं B leaves out the words from ०ज्ञानं to ०ज्ञानं.
 G has तदित (तदित Ca) तद्वदेवमस्मि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं. G has सर्वात्म्यरूपमानुभवि-
 कर्मसि तद्वदेवमस्मि सर्वमहमस्मिन्तत्त्वतद्वादी ० etc.—P. 713. l. 1. ०प्रत्यक्षप्रवणताभावेन B sec. m.
 (देववाही over it). ०प्रत्यक्षप्रवणता B pr. m. ०प्रत्यक्षप्रवणता Ca. ०प्रत्यक्षता G.—l. 6. बहिर्मुख-
 चेतसः ॥ ०चेतसाः Ca. ०चेतसा B. G.—स्वरूपा Ca. स्वरूपा B. स्वरूप G.—l. 18. (164,
 38.) ०स्थानः यत्र G. ०स्थानत्रयं Ca. C, and B, which has in marg. अवस्थानत्रय.—l. 19.
 सोयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः B. Ca. स्वयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः G.—उत्पत्तिमत B. Ca. G after समानोत्पत्तिः.—
 l. 20. गृहीतः गृहीतः उच्यते स्वधाशब्देनात्मन्यं स्थूलं शरीरं तेन गृहीतः तत् गृहीत्येत्यर्थः तथा कृत्वाडिति
 अनुक्तं etc. G.—l. 22. जीवसंज्ञात् शरीराभिप्रायेण सर्वदा संबन्ध उपपद्यते लोकांतरेषु etc. G.—
 l. 26. सात्त्विकजतिः । तं ॥ स अस्तिजति तं B. स अस्तिजतिः तं Ca. C. G has समस्तिजतिस्स-
 हवासत्तच्छरीरं विषुचीना etc.—l. 27. तत्र शरीरं Ca. तत्तच्छरीरं B.—l. 28. अपरं देहवच्छा-
 याति ॥ अपरदेहवच्छायाति Ca pr. m. अपरदेहं च छायाति Ca sec. m. ०रं देहव्यति B. ०रं
 देहद्वारा याति G.—l. 36. (164, 39.) तथोरन्यस्य B. Ca. ततोऽन्यं G.—रूपं B. Ca. सद्रूपं G.—
 P. 714. l. 1. ०भुताः ॥ ०भुता B. भुतिः Ca. भुत G.—सांगपरविज्ञासंज्ञिकी च्युत्यते G.—l. 8.
 श्रुत्युत्पादनद्वारा B. श्रुत्युत्पात्ता B marg. श्रुत्या Ca pr. m. श्रुत्युत्पात्ता Ca sec. m. श्रुत्युत्पात्ता G.—
 वेदनामा B. G. वेदसा Ca. M 1.—ब्रह्माविषया B. Ca. ०विषयत्वं G.—l. 10. अलेपत्वं B. Ca.
 अस्वर्गत्वं G.—l. 13. कृत्स्नवेदसात्पर्यं Ca pr. m. कृत्स्नं वेदसां Ca sec. m. B. कृत्स्नवेदसात्पर्यं
 G.—l. 14. यद्वस्तु B sec. m. यस्तु B pr. m. Ca. वस्तु G.—l. 21. ०र्चनीयमादित्यमं Ca pr. m. G.
 ०र्चनीये आदित्यमं Ca sec. m. ०र्चनीयमादित्यमादिमं B. ०र्चनीय आदित्य आदित्यमं M 1.—
 P. 715. l. 8. (164, 40.) आदरातिशयाय पुनः प्रार्थयति G before अथैकवारं.—l. 9. सर्वतो नि-
 र्गच्छन्ती B. Ca. शनैश्शनैर्गच्छन्ती G.—l. 19. (164, 41.) विदिग्ं G. वदिग्ं Ca. अवांतरवदिग्ं
 B.—l. 21. बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः B. Ca. विविधरक्षणयुक्तो भवति G.—l. 23. मिमाय etc. ॥
 मिमाय मति प्रतिष्ठार्थं धातुः B. सतिः प्राप्तिष्ठार्थं धातुः Ca with several illegible corrections.
 सलिलप्रतिष्ठितो धातु G. See Nir. SS. vol. iv. p. 230 (XI. 40).—l. 24. आत्मना B. Ca.
 प्रणवात्मना G.—l. 25. अष्टविभक्तिभेदेन G.—l. 28. मिमाय Ca. G. निर्मिमाय B. Nir.—P. 716.
 l. 16. (164, 43.) यदा to विचक्षणैः deest in G.—l. 24. (164, 44.) संवत्सरं B. Ca. यदा
 प्रतिसंवत्सरं G.—l. 25. हेदनं नापितकार्यं Ca. हेदनेनापि तत्कार्यं C. B. हेदनं नापितत्कार्यं G.—
 P. 717. l. 3. (164, 45.) परिमिता Bm. G. वाक्परिमिता B. वाक्परिमिता Ca. C.—l. 4.
 रेषिणो Ca. G. रेषिणो B. M 1.—l. 13. याज्ञिकैः to मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातौगुष्ठेयार्थं
 प्रकाशादिर्मंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातौगुष्ठेयार्थं प्रकाशादिर्मंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समा-
 ख्यातौगुष्ठेयार्थं प्रकाशादिर्मंत्रविधानं B 1. ०ष्ठेयार्थं B 3. याज्ञिकैः समाख्यातौगुष्ठेयार्थप्रकाशको
 मन्त्रः निधिनं G. All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with
 that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. See
 Sāyana's Introduction, p. 12.—l. 15. मंत्रतात्पर्यार्थं B. Ca. विविध्य संमतादर्थं G.—ll. 16
 to 18. G reads वाङ्मयमिति निवृत्ताः अन्ये तु सर्पपक्षादिशब्देन चातुर्विधमाहुः अपरे etc.—

l. 18. मातृका: B. Ca. मांशिका: G.—B reads twice वैखरी, but वैखरी the third time, Ca. G. have always वैखरी Bm has only the following explanation कानि तानि चत्वारि परा पञ्चती मध्यमा वैखरी इति.—l. 23. रवास्वस्व Ca. G. वाचस्व B M1. वाचस्व G. l. 27. The Brāhmaṇa quotation is left out in G. —P. 718. l. 2. (164, 46) किंच तमेव । किंचाथमेव B. Ca. किंचेममेव Bm. G. reads कथं अपि दाहप्रकाशादिकरणेनापि वृथादिना अत्र नियमेनादित्यं मातरिद्यान अंतरिचे असनादायुं चारुः अथ केचिदैपि: etc -- l. 18 (164, 47) यदा वीरगं Bm. यदावीरगं Ca. यदा वागं B. यदा पूर्वा गं G. — l. 26. (164, 48) नाभ्याश्रयाणि B नभ्यां Ca. M1. G. omits नभ्यानि to फलकानि, and has नाभिस्थानीयानि for तत्स्थानं. Cf. Benfey, Hermes, Minos, Tartaros, (Göttingen, 1877), p. 20. — l. 27 परिध्यो B Ca. संबध-नारयो G.—नाभ्यर्हाणि G. नाभ्यरिहाणि B Ca. l. 28. शंकवो न शंकव इव Bm. शंकव इव Ca. M1. शंकव B. शंकवो न रथचक्रस्य शंकव इव G.—l. 29 तस्मिन्नपि ॥ यस्मिन्नपि B Ca. G. P. 719 l. 19. (164, 50) अपि मथित्वा B Ca. यदपिनापिमथित्वा G. अपय आ B pr. m. Ca. G. अपिना B sec. m. M1.—l. 23 देवभावं B. Ca. देवभावं G.—l. 25. आलमत and अयजत B. Ca. आलमत and अयजत G. (Cf. TS. V. 7, 26 P. 720 l. 1. (164, 51) समान B. Bm. समानं स Ca. समानं संमाननमात्रं G. — l. 4. स्वि कृते आहुत्या दिवं युं Ca. sec. m. G. and Bm, which omits स्वि कृते. स्वि कृते आदित्यादिवं युं Ca. pr. m. स्वि कृते दिवं आदित्यादिवं B. M1. l. 14 (164, 52) ओषधीनामोषधीर्दशत दर्शनाय ॥ ओषधीना ओषधीर्दशत ददर्शनाय Ca. ओषधीना ओषधी: (दर्श see m) दर्शनाय B. ओषधीना (ओषधी. marg.) दर्शत Bm. ओषधीना दर्शत दर्शनीय G.

P. 720. l. 30 (165) पेशुन्यं कृत्वाचार्यनृपक्षिजैः Rvdh. पेशुन्यं श्रुत्वाचार्यैश्चैव नृपक्षिजा A पेशुन्यं (पं) Ca. श्रुत्वा चायं नृपक्षिजा Ca. पेशुन्यं श्रुत्वा वाच नृपक्षिजां B पेशुन्यं श्रुत्वाचार्यनृपक्षि-ं G.—अथाह B C Rvdh. अथाह A Ca. M1. Wudsch. l. 25 (165, 1) कैरपि दुर्नियया ॥ कैरपि दुर्नियया A Ca. कैरपि दुर्नियया B. कैरपि दुर्ननीयया Bm. कयापि दुर्निरूपया G.—P. 721 l. 2 लोकं वृथ्युदकेन सम्यक् सेचयति मिहि सेचभाष्यो मिमिक्षतिधातुः G. l. 3 अनिश्रेयया ॥ अतिश्रेयया A Ca. sec. m. अतिश्रेयया Ca. pr. m. B. अतिश्रेयया Bm. अतिश्रेयया G. कुतो देशदेतासः आगताः Bm. कुतः देशत एतासः B. एतासः आगंतारः कुतो हेतोरेतासः G. From कुतो देशत to सुपा left out in A Ca. —l. 5 पुत्रयति जगतः पुत्रां कुर्वति यत्रा गमनबलं वर्धयती etc G. l. 15 (165, 2) रमेमहि A B; Bm. रमेमहि Ca. रमेयामः G. P. 722. l. 9 (165, 5) सतः महोभिः पुष्टैः स्वत्रेभिः स्वकीयबलैः तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना दीप्यमानाः हर्ष etc G. l. 10 एतांगतून A B Ca. एतांगतून Bm. एतांगतूनभावान G. l. 18 (165, 6.) ब्रूय कथं नासीदित्याशंकाह यद्यस्मादेकमसहाय मासहित्वत्वे वृथ्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधन सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवत इति स्वर्गलोपगम्यते असहायस्य etc G.—l. 21. शोधनैः वधकांश्लैः A Bm Ca. शोधनैः वधकुश्लैः B. शोधनैः वधकांश्लैः G.—l. 31. (165, 7) क्वादसमनुदात्तत्वं deest in G. ख्यापितं A. B. Ca. ख्यापितं G. l. 2 यद्यस्मिन् तत्तस्मिन् भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्मिन् तर्ह्यहं A Ca. अद्यस्मिन् तर्ह्यहं B. यद्येव तर्ह्यहं G.—कर्मणा ॥ कर्मणि A B Ca. G.—l. 32. स्वरस्य व्याख्यानं ॥ स्वरस्य व्याख्यातं (०नं Ca. pr. m.) A. Ca. स्वरस्य व्याख्यात B G.—P. 723. l. 5. (165, 8.) इदानीमिन्द्र etc. B. इदानीमिन्द्रः समानकोपेन etc. Ca. pr. m. इदानीमिन्द्रः स्विन भासेन कोपेन etc. A Ca. sec. m. हे मरुतः अहं इद्रः इद्रियेण वीर्येण स्विन भासेन कोपेन तविपः बलवान् बहुवान् भूतः संपन्नः सन् वृत्रं वधीं हतवान् अस्मि कस्मै तदुच्यते etc Bm. इदानीमिन्द्रः समान-कर्तृत्वमनशीकुर्वन्नाह हे मरुतः अहमेव वृत्रं मेघमसुरं वा वधी घातितोऽस्मि केन साधनेनेति तदुच्यते इद्रियेण स्वसामर्थ्येन तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते स्विन भासेन उदकावर्धनजातकोपेन तविषो बलवान् बहुवान् क

कश्चित्ति तदुभयमुच्यते etc. G.—l. 6. अर्थयिताः B. Bm. अर्थाय काः A. Ca. G.—l. 7. नद्या-
दिषु ॥ वज्रादिषु A. B. Ca. अवज्रादिषु Windisch. वज्रादि- G.—l. 15. (165, 9.) ज्ञानञ्च A. B.
Ca; wanting in G. ज्ञानञ् Windisch from Mahidhara on VS. XXXIII. 79. Cf. Pān.
VI. 1. 186; III. 2. 128.—l. 17. °ष्टेष्टानुकार्येव ॥ °ष्टेष्टानुकारो नैव A. Ca. sec. m. °ष्टेष्ट-
तानुकारी नैव Ca. pr. m. (?) °ष्टेष्टानुकारी नैव B. °ष्टेष्टानुकारी नैव G.—l. 22. (165, 10.)
सर्वचगमनं A. Ca. सर्वचभवनं Bm. G. सर्वचभवनं B.—l. 23. मनस ईश्या प्रज्ञया कर्तुं शक्नोसि
हे मरुतः etc. G.—l. 24. From यानि वसूनि to the beginning of verse 14 left out
in G.—P. 724. l. 13. (165, 12.) मत्कृतः ॥ त्वत्कृतः A. B. C. It might be मत्कृतः or
युष्मत्कृतः. l. 19. (165, 13.) यजमानान्काभिमुख्येन प्राप्तुं प्र ॥ यजमानान्प्रति प्र A. B. Bm. Ca.—
l. 20. मननीयानि धनान्यापि A. Ca. मननीयानि सवनानि अक्क आभिमुख्येन प्राप्तुं अपि B. मन-
नीयानि सवनानि अक्क आभिमुख्येन प्राप्तुं चके विप्रं मां वृयं अपि Bm. See the next verse.—
l. 28. (165, 14.) षष्ठीबहुवचन इदं रूपं ॥ षष्ठीबहुवचनस्थान इदं रूपं G. °बहुवचन इदं मूलं A.
B. Ca. °बहुवचनं इदं मूलं M l.—परिचरणाय --- युष्मत्पुत्रियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कुवथा हे
मरुतः etc. G.—l. 33. (165, 15.) कृतां A. B. Ca. कारितां G.—P. 725. l. 8. From र्थः
वया to विद्याम left out in A. Ca. G reads तत्पौषणायेत्यर्थः हविर्भक्षणेन शरीरं वर्धयत वयां
etc., then जयशीलं दानं जीवनं वा एतत्सर्वं, and यज्ञसंपूर्तिर्वृथादि°.

P. 726. l. 15. (166, 3.) सोमादिह° Bm. सोमाद्य ह° A. Ca. सोमय ह° B. सोमयज्ञ
ह° G.—P. 727. l. 2. (166, 5.) वायवा दिवो ॥ वायवा यथा B. वायवां यथा A. Ca. वा यद्वा
दिवो Bm.—l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलदंती° B. Bm. °वन्ती Bm. sec. m. (?) विक्षेप-
णशीलं दंती M l. विक्षेपणशीलदंती C. विक्षेपणशीलदंती A. Ca. The ल of °शील° looks
almost like त in Ca, and A has त. See Nir. VI. 30.—l. 31. (166, 8.) अरुचत ॥ रुचत
Bm. रुचति A. B. Ca.—l. 32. रप्शानः ॥ विरप्शानः A. B. Ca. M l.—तथोक्ता B. यथोक्ता A.
Ca. M l.—P. 728. l. 11. (166, 9.) अक्षो वो ॥ योऽक्षो वो A. Ca. वोऽक्षः वो B. वोऽक्षः
Bm. M l.—P. 729. l. 11. (166, 12.) यत and तत Bm. यदा and तदा A. B. Ca.

P. 730. l. 18. (167, 1.) इष एषणीयाः ॥ इषवः इषणीयाः A. Ca. इष ईषणीयाः B. इषः
Bm.—l. 20. यानि deest in A. B. Bm. Ca. —P. 731. l. 10. (167, 3.) सभावती B. भवति
A. Ca. M l.—सर्वरूपा ॥ र्वं A. Ca. एवं B. Bm.—l. 15. (167, 4.) शोभनान्कारा अयासो
ऽभि° ॥ °लंकारादिना ये(भि cancelled)° Ca °लंकारादिना अभि° B. °लंकारादिना दीप्ताः
अयासो यजमाना अभि° Bm. From 167. 4 to 171. 6 A is wanting.—P. 732. l. 5.
(167, 6.) रोदस्यां स्त्रियं B. Ca. भार्या Bm.—l. 26. (167, 8.) चातयन्ति ॥ चायन्ति B. Ca.
Cf. Rv. Bh. IX. 47. 2 and Nir. IV. 25. Bm reads तथा एतेषां मध्ये अयमा अग्रशस्त्रान्
पदार्थान् चयन्ति व्यावयन्ति नाशयन्ति.—P. 733. l. 6. (167, 9.) द्वेषो Bm. द्विषो B. Ca.

P. 733. l. 31. (168, 1.) तुर्वणिः B. Ca. तुतुर्वणिः Bm. The explanation and Nir.
quotation show that Sāyana read तुर्वणिः.—P. 735. l. 1. (168, 4.) After अपापाः Ca.
C give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुदनेन पांसु
विषुः व्यावयन्ति ॥ चातयन्ति ॥ It seems to refer to अरेखवः, but the text is corrupt.—
l. 30. (168, 7.) °पेषणवती वा B sec. m. °पेषणवती Ca. °पेषणवती लेषा दीप्ता विपाका वा B
pr. m. M l.—P. 736. l. 18. (168, 9.) सर्वैः एष्टव्यां Bm. सर्वै ईष्टव्यां B. सर्वैरेष्टव्यं Ca. °रिष्टव्यं
M l. Cf. above to 167, 1.

P. 736. l. 24. (169.) अथ चतुष्पदा etc., see Weber, Indische Studien, VIII.

p. 143.—P. 738. l. 5. (169. 4.) धीतयुववेपिषष्ठ्य ॥ वेपिषष्ठ्य B. धीतयुववेपिषष्ठ्य Ca. Bm has किंच वायोः अपि च सुतः etc.—l. 18. (169. 5.) B. Bm add भवति. Ca भवति, after इच्छंतीष.

P. 739. l. 19. (170.) यस्यवाक्यं ॥ तस्य वाक्यं Ca. M 1; lacuna in B. See Anukr. Paribh. II. 4.—l. 29. (170. 1.) नैव नास्ति B. Ca. C. नैवास्ति Bm.—l. 32. वि from Bm.—P. 740. l. 3. (170. 2.) अस्माननपराधिनः B. Bm. अस्माननपराधिनः Ca. C. —l. 24. (170. 4.) शिष्टमवशिष्टं ॥ शिष्टमवशिष्टं B. Ca. स्पष्टमवशिष्टं Bm. हविषो वा B. हविषो Ca. हविषः Bm.

P. 741. l. 10. (171. 1.) केन साधनेन B. Ca. केन एना अनेन Bm. —l. 20. (171. 2.) ऋक्रियमाणप्रकारः B. णः प्रकारः Ca. ऋक्रियमाणः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 173. 13. —l. 33. (171. 3.) कोम्या काम्यानि Bm. काम्यानि Ca. कामा काम्यानि B. —P. 742. l. 1. धूयं after इंद्रश्च B. Ca. C. —l. 9. (171. 4.) अस्माननपराधिनः Bm. अस्माननपराधिनः B. Ca. C. —l. 15. (171. 5.) येन from Bm.

P. 743. ll. 26 to 28. (173. 1.) यद्वा तद्, and किंच to गावो यत् left out in A. Ca. B has न्यायात् ॥ धेनवः etc. to गावः किंच यद्वा तत् उल्लङ्घनं etc. to अर्चाम आ विवासात् विवा० etc.—वर्हिषि from Bm. which reads किंच वर्हिषि सद्गानं etc. to इंद्रं त्वां धेनवः दोग्धः etc. to गावः आ विवामान् etc. —l. 33. (173. 2.) स्वायत्तेर्द्धविकैः । यद्वा स्वयं प्रसिद्धकं हव्यं येषां B. स्वायत्तेर्द्धविकैः ♦ यद्वा स्वयंप्रसिद्धं उदकं हव्यं येषां A. Ca. C. स्वायत्तहविकैः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 121. 6. —P. 744. l. 25. (173. 4.) अर्धतराणि व्याप्ततराणि वा ॥ अर्धतराणि व्याप्ततराणि A. Ca. अर्धतराणि वा B. अर्धतराणि व्याप्ततराणि Bm. —P. 745. l. 12. (173. 6.) कक्षयते सती A. B. Ca. एते Bm. —l. 13. सृष्टादपि सृष्टुः ॥ सृष्ट्यादपि सृष्टोः A. B. Ca. —l. 14. वृजनमिव etc. ॥ वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्वेदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्वेदं रूपं A. C. —l. 25. (173. 7.) भुषयितुं वा निमित्तं ऽर्थे (?) ॥ भुषयितेर्वा निमित्तं ऽर्थे A. B. C. —l. 26. प्रयतते ॥ प्रयंत इति A. B. C. ; deest in Bm. —P. 746. l. 21. (173. 10.) Bm reads सविभूतान् for भूताः, and सखायं for सखायो to तथा. —l. 33. (173. 11.) सदनं Bm. सवनं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. IV. 50. 8; X. 117. 4; VII. 32. 4; X. 112. 4. —तत्सदनं B. Bm. तत्सह A. C. तत्सवन M 1. —P. 747. l. 2. Bm reads वर्जयतीत्यर्थः तद्वत् यज्ञमार्गः ॥ तद्वत्तत्त्वं वर्जयतीत्यर्थः. —l. 11. (173. 12.) योत्स्यामीति B. Bm. नोत्स्यामीति A. C. नोत्स्यामीति Ca pr. m.

P. 748. l. 9. (174. 2.) कातरत्वादिनां ॥ कातरयदानिंदावनं B. कातरयत्वादिनां A. C. अनिंच Bm. —l. 10. तटाकादीनि ॥ तयत्कादीनि A. B. C. ; deest in Bm. —l. 22. (174. 3.) From the beginning to पुब्रहत left out in B. —पालिता Bm. पालयिता A. Ca. M 1. —l. 23. पालिता ॥ पालयिता A. Ca. M 1. —l. 24. आशोषयितारं A. Ca. अशोष० M 1. आरोष० B. आशोषतमं Bm. —l. 26. वसोर्वसुं Bm. वसता वसुं B. वसोः वसु A. C. —l. 27. परः स्थास्यामीत्यर्थः ॥ पुरस्थास्यामीत्यर्थः B. परास्थास्यामीत्यर्थः A. C. —P. 749. l. 12. (174. 5.) तदिच्छंती सततगामिनी वा अत्रा अत्रुगामिनी B. तदिच्छंती सततगामिनी A. Ca. सुखमिच्छंती अत्रा सततगामिनी Bm. —l. 23. (174. 6.) त्वां Bm. त्वां त्वा A. B. Ca. त्वा त्वां M 1. —सचा सह मृताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं B. त्वया सह मृताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपश्यन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपश्यन् ते was added as a new sentence : or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपश्यन्. Bm reads सचा सह मृताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं कुलस्य अपातयितारं पुत्रं वक्ष्यमानाः प्राप्तवन्तो

भवति ॥--l. 26. चित्रा वर्जिताः ॥ चित्रा वर्जिताः A. B. C.—P. 750. l. 22. (174. 9.) From here to 180, 7 A is wanting.

P. 751. l. 4. (175.) द्वितीयश्चेत्यं Anukr. M. द्वितीयश्चेत्यं (Ca. द्वितीयश्चेत्यं B. M 1.—l. 26. (175. 2.) भवसि ॥ भवति B. Ca. M 1.—P. 752. l. 6. (175. 4.) मुमुष इती० ॥ मुमुषेती० B. (Ca. M 1.—l. 17. (175. 5.) भसंज्ञाया बाधितत्वात् न लोपः (०त्वात्तलो० B) (Ca. B. It ought to be पदसंज्ञाया बाधितत्वात्तलोपाभावः or भसंज्ञया पदसंज्ञाया बा०. (Cf. Pāṇ. I. 4. 20; VIII. 2. 7; Rv. Bh. I. 10. 10.)

P. 753. l. 14. (176. 2.) ब्रीह्यादिकमुप्यत B. ०मुच्यते (C. Ca.

P. 756 l. 3. (178. 1.) या ख्यासो ॥ यस्यासौ B. Ca. या ख्या सा Bm — l. 5. श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः unless the whole sentence is taken as a parenthesis.—l. 32 (178. 4.) अन्नैक्यः ॥ अन्नैक्यः (Ca. M 1. अन्नियुः B —l. 33. तथैव Bm. यथैव B. Ca. C.

P. 757. l. 15. (179.) ब्रह्मचार्यस्ये Anukr. ०चर्यति B. Ca. P. 758. l. 12. (179. 3.) त्वया मया Ca. त्वया B Bm. l. 13. विश्वाः to ०श्रवाव deest in Ca. Bm reads हे आये त्वया न मृषा श्रांतं व्यर्थं नैव त्विन्न आवां यत यस्मात् देवाः अवंति रवंति आवां विश्वा इत् सर्वाऽपि स्थूधः स्यर्धमानाः सेनाः कामकलाः भि अश्रवाव अत्र etc.—l. 25 (179. 4.) निमित्तात्कामात् । कथं ॥ निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं (Ca. C.—l. 5. (179. 5.) जपन B. Ca. pr. m. जपत Ca. sec. m. and Rvdh — P. 759. l. 1 The first part of this verse has been lost in the Commentary, none of the MSS. have preserved it. Bm, however, gives an explanation of its own, namely अतितः समीपे हृत्सु पीत हृदयस्थिते इमं सोम सीं सर्वतः उप ब्रुवं प्रार्थये यदागः etc. l. 4. आकामयति B. Ca. आकामयति Bm. यद्वायमपवर्जनीयतया B. यद्वा यामपवर्जनीयतया (Ca. C.—l. 5. कामेन निरुद्ध एव ॥ नमिननिरुद्ध एव (Ca. C. कामि निरुद्ध एव B. — l. 16 (179. 6.) वर्णां (Ca. sec. m. Bm. वर्णा वर्णां B. Ca. pr. m. M 1.

P. 759 l. 29 (180. 1.) दीयति तकतीति ॥ दीयति टकतीति (Ca. C. दीयति तफवीति B. (Cf. Ngh II. 14. रथागमनकाले Bm. त्वदागमनकाले B. C. M 1. —P. 760. l. 9. (180. 2.) रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रथ (वाप्रमु (Ca. pr. m.) इत्यर्थः (Ca. C. रथं वा अथ इत्यर्थः B. रथं प्ररथथः इ० Bm. l. 19. (180. 3.) अकुरुत ॥ अकुरुता (Ca. Bm. अकुरुत्या B. —l. 29. (180. 4.) शीतानि Bm for क्षोद्यमानानि. तप्तघर्मसकाशाद्भक्षितवान् (Ca. C. न पुर्वं घर्मसकाशाद्भक्षितवान् B. तप्तघर्मसकाशात् रक्षितवता Bm. P. 761. l. 16. (180. 5.) सर्वप्रदेशश्चापित्वं ॥ सर्वप्रदेशश्चाचित्वं B. ०वाचित्वं (Ca. C. —l. 19. प्रगृह्य ॥ प्रगृह्यते B. प्रगृह्यतां (Ca. l. 20. माहिना ॥ महिना B. Ca. M 1. P. 762. l. 12. (180. 3.) तादृशा मनुष्याः संति A. Ca. नाशा मनुष्याः संति B. तादृशमनुष्ठानमस्ति Bm. l. 14. After स इव all the MSS., except Bm, have मध्य. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्य belonged (संग्राममध्य), or it was meant to follow after तेषु, तेषु मध्य प्रशस्तः—l. 21. (180. 9.) वहतः A. B. C. instead of वहथः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sāyana. — l. 23. कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C. समाप्ता निर्गच्छति Bm.—l. 25. त्वदनुग्रहात् A. B. Ca. युवयोरनु० Bm.

P. 763. l. 8. (181. 1.) रथीणां धनानां from Bm.—P. 764. ll. 17 and 19. (181. 5.) मध्या S 3 and Sāyana. मध्या Wilson 429. S 1. S 2. S 4. P 1. P 3. P 4. A 2 text. B 1 text. See Aufrecht, Die Hymnen des Rigveda, vol. ii. p. iv.—l. 25. मध्या प्रमथनेनालोडनेन ॥

प्रमाद्यनेनालोडनेन A. Ca. प्रमद्यनेनालोडनेन B. मद्या मद्यनेन आलोडनेन Bm. मद्या प्रमाद्यनेन लोडनेन M 1.—l. 32. (181, 6.) वर्षितैर्वेद्रः ॥ वर्षिता देर्वेद्रः A. C. वर्षिता देर्वेद्रः B. वर्षिता वेद्रः Bm.—P. 765. l. 16. (181, 8.) सुतिवाक् Ca. C. B. Bm. सुतिर्वाक् A. Ca. sec. m. सुतिरूपा वाक् ?.—l. 17. विधान्वासीर्णं Bm. विधान्वासीर्णं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. VIII. 102, 14.—l. 20. शान्तात्सिके उदकस्येव ॥ शान्तात्सिके उदकस्येव A. Ca. शान्तात्सिके उदके उदकस्येव B. शान्तात्सिके उदकस्येव C. शान्तात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.—l. 26. (181, 9.) From here to 188, 6 A is wanting. The Commentary from 184, 1 to 185, 5, however, is found in A 2 at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 766. l. 20 (182, 2.) रथितमा रथिनो Bm. यथा रथिनो B. Ca. M 1.—P. 767. l. 15. (182, 5.) प्रसादफलकराश्विनी B. प्रसादफलकराश्विनी Ca. ०रोश्वि० C.—l. 20. तदधः पतथ Ca. तदाधः पतःथ Bm. दतदथुः पेतथुः B. पतथ M 1.—P. 768. l. 13. (182, 8.) नासत्वा Bm. नासत्वा B. Ca. M 1.

P. 768. ll. 18 and 23. (183, 1.) From हे वृषणा to युञ्जाथां left out in Ca. Probably the Anukr. quotation and the Vinīyoga have also been lost.—P. 769. l. 12. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्दान B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्दान seems to be a necessary correction.—l. 22. (183, 4.) अर्थायाय ॥ अर्थायाय Bm. अर्थाय यो B. Ca. अर्थाय M 1.—l. 29. (183, 5.) रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा ॥ युष्मत्तर्पणाय वा B. Ca. युष्मद्रक्षणाय Bm.

P. 771. l. 8. (184, 2.) वेदेवाकी रचिता B. वेदेवाकी रचिता A. Bm. Ca. वेदेवाकीरचिता M 1.—l. 25. (184, 3.) उदजयतां A. B. Ca. Bm. ०जयतं M 1. Cf. note to 180, 9.—P. 772. l. 9. (184, 5.) हविष्प्रदानरूपैः ॥ ०रूपाभिः A. B. Ca. Bm.

P. 772. l. 28. (185, 1.) पांवापर्यं कां ॥ पांवापर्यंकां A. B. Ca.—P. 773. l. 26. (185, 4.) Bm omits अवसा to रूपं. We should expect यद्वा before अतथ्यमानि.—l. 29. विलक्षणीः ॥ विचक्षणीः A. B. Bm. Ca.—P. 774. l. 20. (185, 6.) वृध्यादेः देवानां Ca. C. वृध्या देवानां B.—P. 775. l. 3. (185, 8.) जाःपतिं P 1. sec. m. P 3. P 4. sec. m. जाःपतिं P 1. P 4. Cf. Rv. VII. 38, 6; Prat. 738.—l. 7. जायापतिं प्रति ॥ अजायापतिं प्रति Ca. अजायापतिं प्रति B.—l. 9. तयोरश्विन्यादिवज्जमननामंभवादुचितमेव ॥ तयोरश्विन्यादिवज्जमनासंभवादुचितमेव B. तयोरश्विन्यादिवज्जमनननामंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 777. l. 6. (186, 3.) वैषणीया ॥ वैषणीया B. Ca.—l. 17. (186, 4.) सर्वदेव वेत्यर्थः ॥ सर्वदेववार्थः B. सर्वदेववार्थः Ca. C. Bm reads समाने अहन् सर्वस्मिन् अहनि सर्वदेवित्यर्थः.—l. 25. (186, 5.) क्षिदि ॥ लिदि B. Ca.—l. 26. वेतु B. Ca. Bm.—P. 778. l. 32. (186, 9.) उत्पादयन्ति Bm sec. m. उत्पादयन्तु B. C. उत्पादन्ति Bm pr. m.—l. 33. सर्वमावुयोति ॥ सर्वनामवुयोति B. Ca. C.—मद्यस्तेना वृध्या ॥ मद्यस्तेना अवृध्या B. Ca. C. मद्यस्तेना आतिनावृध्या Bm.—करोति B. Bm. करोतु Ca. C.

P. 779. l. 19. (187.) तृतीयात्वे B. तृतीया Ca. Cf. Anukr. M. p. 12.—l. 20. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् B. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् Ca, but corrected into मुंजीयादविकृतितं, which probably would be found to be the reading of A if a new A MS. should be discovered. The MS. of the Rvdh. E. I. H. 1732 a has मुंजीयादविकृतितं; 1732 b

has मुंजीयादवकुत्सितं.—l. 21. विषममृतं भवेत् B. C; but Ca sec. m. has विषममृततामियात्, which is the reading of Rvdh. 1732 b, while 1732 a has अमृततामियात्.—विषं च etc. ॥ विषं अपी ---- त्वित्मूक्तं जपित विषनाशनं Ca sec. m. वित्पे ---- त्वित्मूक्तं जपित विषनाशनं Ca pr. m. वि ---- त्वित्मूक्तं अपेक्षाधिविनाशनं B.—Instead of नावाग्यतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a, b, B has वक्तव्यमेव, C वक्तव्याय व corrected into न वक्तव्याय. —l. 22. हविस्तदा B. Ca pr. m. शुचिः सदा Ca sec. m. Rvdh.—P. 780. l. 15. (187. 4.) लोकस्थानार्थान् ॥ स्थानार्थान् B. स्थानादर्थान् Ca. M 1.—P. 781. l. 19. (187. 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it was impossible to complete the sentence except by conjecture. B reads हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरः यवविकाराश्रयणं शरीरं पीवो वम ॥ Ca has हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणशरीरं पीवो भव ॥ This has been corrected by marginal notes. First, after the last श्र, ण was put in, which, however, must have been meant to come in after श्रय; then this ण was blotted out, and a whole line put in after the same letter, णद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय. The & of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. Bm reads हे सोम ते तव यत् सस गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरः यवाशिरद्रव्यवयमयं भजामहे वातापि पीव इहव ॥ (Cf. Rv. Bh. l. 137. 1; II. 22. 1. 41. 3; III. 42. 7; VIII. 92. 4; Nir. VI. 8.—l. 23. (187. 10.) B leaves out करंभो यः, Ca reads करंभयः, and leaves out all between औषधे त्वं पी० and ऽष्टो गतः ॥

P. 783. l. 14. (188. 8.) हे सरस्वति सरो वागुदकं वा ॥ हे सरस्वति सरस्वतीति (स्वरं Ca) सरो वापुदकं A. Ca. हे सरस्वति सरस्वतीति सरोगयुदकं B.

P. 784. l. 9. (189.) जपेच्च A. B. Ca. जपेच्च Rvdh.—चानलं A. Ca. चानलं B. Rvdh.—P. 785. l. 2. (189. 2.) Ca has a marginal note with regard to शं योः. यतीर्विच ॥ गुणः । यो । मु । इति भट्टभास्कराः. Bhaṭṭabhaṣkara wrote a Vedabhaṣya (cf. Devarāja's Commentary on the Nīruktā) and another grammatical Commentary on the Paribhāṣhās (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, vol. ii. p. 42). He is quoted by Sāyana. l. 63. 4. 74. 4. 84. 15 etc. —l. 8. (189. 3.) णापालिताः ॥ णा ज्यालिताः B. णापालयिता A. Ca.—l. 23. (189. 5.) इत्यनयाश्रयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाश्रमभिजुहोति B. आश्रयं is explained as यस्मिन्नाच्ये पुरोडाशः शायितस्तदाश्रयं. —P. 786. l. 2. (189. 6.) The MSS. read विष्यट्, but, as no etymology is given, and as the word does not occur again in the Rīg-veda, it is difficult to say whether it be meant for विष्यट् or विष्यट्.

P. 786. l. 25. (190.) From 190 to 191. 4 the Commentary of A 2 is found again at the beginning of the seventh Adhyāya.—P. 787. l. 1. (190. 1.) अगंतारं ॥ आगंतारं A. B. Ca. Bm.—l. 14. (190. 2.) देवं तमिच्छतां ॥ देवं त्वमि० B. देवं त्वामि० A. Ca. देवत्वमिच्छतां M 1.—l. 16. सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे संभवन्ति Bm. सर्वे व्यक्ता भवन्ति C. —l. 18. संपादयन् Bm. संपादयतः A. Ca. संपदयतः B.—P. 788. l. 23. (190. 6.) हे बृहस्पति B. हे ब्राह्मणस्पति A. Ca. हे ब्रह्मणस्पति Bm.—P. 789. l. 5. (190. 7.) यमेव Bm. समेव B. यमेन A. Ca. त्वामेव M 1.

P 789 l 19 (191) *म्यावाच B. Ca pr m म्यावा A Ca sec m l 21 *वृषि
 कतश्च A Ca *वृषिकतश्च B *वृषिकत च Rvdh l 26 (191, 1) महोरगादिः B महा
 रोगादि A Ca महारोगादिः Bm -कत इति सरन् ॥ कत इति सरन् A Ca कत इति सरन्
 B -l 28 बुधभादिः A B Ca ददु Bm बुधु M l P 790 l 10 (191, 5) अतश्चिद्राः ॥
 अत्वेच्छिद्राः A Ca अच्छिद्रा B आच्छिद्रा Bm l 11 अतश्चिद्रा B. आत्माच्छिद्रा
 A Bm Ca -अश्ववालाः ॥ आश्ववालाः B Bm आत्मवाला A Ca P 791 l 5 (191, 6)
 ईरयत गच्छत ॥ ईरसमगच्छत B. गच्छत A Ca Bm l 11 (191, 7) लूतीकादयः ॥ लूतीकादय
 B. लूतीकाय. A Ca P 792 l 7 (191, 10) सो चित स चित पुत्राया A B Ca स चित
 Bm सो चित चित पुं M l l 8 उ. प्रसिद्धौ B दु. प्रसिद्धौ A Ca नु प्रं Bm The
 Pada text has स चित but Sayana seems to explain it as सः ऊ इति चित while
 in the next verse the Pada gives सो इति instead of स ऊ इति ॥ See Prat 313. It
 is however, possible that we have to read नुः प्रसिद्धौ (cf Rv Bh VIII 2, 5 15
 l 72 8 91 3 25 18 52 11 etc (नु हि खलु) l 19 (191, 11) वानित्यर्थः ॥ वानित्यर्थः
 A Ca षालं B Bm has इत्यन्तिका इत्यत कुर्वाणा वाचाणा शकुतिका to l 20 विषहर्षो A
 C Bm विषहर्षो B l 22 यद्विहावृत ॥ यद्विहावृत्तविष तस्य शकुनेभ्य आदित्याप्रदानसमसी
 युक्त भवति B यद्विहावृत्तविष तस्य शकुनेभ्य आदित्याप्रदानसमसीयुक्त भवति A C P 793 l 14
 (191, 14) सुरगगायाः B असुरगं A C गगायाः Bm l 22 (191, 15) यावद्विषामगम
 त पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगम त पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः B
 यावद्विषामगम त पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A यावद्विषामगम त पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः Ca pr m
 यावद्विषामगम त पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः *

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थभिक्षाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ प्रथमं मंडलं ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्या मुमनस सर्वार्थानामुपक्रमे । य नत्वा कृतकृत्या स्युस्त नमामि गजानन ॥ १ ॥
यस्य नि श्रमिन् वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत । निर्ममे तमह वदे विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तदप दधुक्कमहीपात । आदिशन्माधवाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायति सयहात । कृपालुमाधवाचार्यो वेदार्थ वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृत. पुरा । यजुर्वेदोऽथ ह्येवार्थमन्वेदो नाकारिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्मथमोऽध्यायः श्रुतय सप्रदायत । व्युत्पन्नस्मात्ता सर्व बोधु शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वव्याप्तात्त्वाद्भर्हितं पूर्वमिति व्याख्यानार्थं तत्त्वात्तद्व्याख्यानमादीं युक्त । प्राथम्यं च पुरुषमन्तं विस्पष्ट । तस्माद्यज्ञात्मर्षेण तच्छ्रवः मामानि जज्ञिर । कदासि जज्ञिर तस्माद्यनु स्तस्मादज्ञायत । ऋग्वे० १० १८ ९ । इति । तस्मात् महस्वशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञायज्ञनीयात् पुजनीयात्सर्वेकत सर्वहंयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्त्वत्र तत्र ह्यते तथापि परमेश्वरस्यैवैन्द्रादिरूपणावस्थाना दविरोध । तथा च मन्त्रवर्ण । इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहुरण्यो दिव्य. स मुपगो गुरुत्मान् । एक सद्भिप्रा बहधा वदत्यग्नि यम मातरिश्चानमाह । ऋग्वे० १ १६४ ४६ । इति । वाजसनेयिनश्चामनति । तद्यदिदमा हरमु यजाम यज्ञैर्लोकैक देवमेतस्यैव सा विष्टष्टिरप उ होव सर्वे देवा । शत० ब्रा० १४ ४ ० १२ । इति । तस्मात्सर्वरूप परमेश्वर एव ह्यते ॥ न केवलमृचा पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किन्तु यज्ञागदाहर्हितत्वादपि । तथा च तैत्तिरीया आमनति । यद्व यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत यदृचा तदृढ । तं सं० ६ ५ १० ३ । इति । तथा च सर्ववदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिर्हितेऽर्थे विश्वामदाह्वानं तदेतदृचाभ्युक्तमित्युच्ये वादाहरति ॥ मन्त्रकाडिष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आस्माताः । साम्ना तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्ध । आध्वर्युणिकरपि स्वकीयसंज्ञितायामृच एव वाङ्मन्येनाधीयते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदै रादृतत्वाद्भर्हितत्वं प्रसिद्ध । कद्गोमान् प्राथम्येन सनत्कुमार प्रति नारदवाक्यमेवमामनति । ऋग्वेद भगवोऽर्थमि यजुर्वेद सामवेदमाध्वर्युण चतुर्थ । का० उ० ७ १ २ । इति । मुडकोपनिषद्विषयवमास्त्रायत । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽध्वर्यवेदः । मु० उ० १ १ ५ । इति । तापनीयोपनिषदापि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव मामनति । ऋग्यजु सामाथर्वीणश्चत्वारो वेदाः सागा सगास्वाश्चत्वारः पादा भवति । नृ० ता० १ २ । इति । एव सर्वत्रोद्गाहरणीय । तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितत्वाद्वादी व्याख्यानमचितमिति तान्प्रत्यतदुच्यते ॥

* अस्त्वेव सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्य । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादी युक्त । तत्प्राधान्यं च काचिद्वगवाह । ऋचा त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्र त्वो गायति शक्ररीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्या यज्ञस्य मात्रा वि मिमीत उ त्वः । ऋग्वे० १० ७१ ११ । इति । एतस्या ऋचस्मात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति । इत्युत्तिक्रमेणा विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथम पाद विवृणोति । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गेर्वनी । नि० १ ८ । इति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषण । होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचा पुष्टि कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वस्मात्तानामृचा सधमेकत्र संपादीतावदिदं शस्त्रमिति कृति

करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीयममर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्नोतीषूनाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्नोत्यृक् अचः शक्नोतस्त्वदाभिर्बुचमशक्यं तु तच्छक्नोतीणां शक्नोतीत्यमिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शक्नोतीशब्दाभिधेयाम्बुं गायति । धातुनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोक्त्यन्तोऽयं गायत्रशब्दः । शक्नोतीशब्दस्य शक्नोतिधातोक्त्यन्तः । वृचं शत्रुं हंतुं शक्नोतीत्याभिर्बुचमिति व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्याः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पत्ते यज्ञं प्रप्नुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति । ब्रह्मज्ञपः प्रणेथामीत्येवं संबोधितः सन्नां प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं कंदोगा आमनंति । एष एव यज्ञस्तस्य मनस्य वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुक्तातान्यतरां । छां० उ० ४. १६. १. इति । कृत्वो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधयो वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तत्र होवाटयमत्रयो मिमित्वा वायुपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वति । ब्रह्मा त्वैक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्वमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नृतेति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति । मीयते विमोचयति इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र कदांस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्त्येवमवधार्यः । अध्वरस्य नृतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रियाध्वर्युर्वेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति । मंत्रा मननाच्छेदांसि कृदनात्लोमः स्रवनाद्यजुर्जतः । नि० ७. १०. इति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धनि यजुर्वेदं निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपचित्तां स्तोत्रशब्दरूपावयवावितरणं वेदद्वयेन पुर्येत इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमतः ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्युक्तेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिदस्य प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं । प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषिष्वतिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेन्न । मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तिः । समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्विकं सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वं सतीति विशेषणवाददोष इति चेन्न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेन्न । सहस्रशीर्षो पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात् ॥ कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेन्न । जीवविशेषैरप्रतिवाद्यादित्वेवेदो नामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवापरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदिह्यत । ए० ब्रा० ५. ३२. इति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेन्न । ईदृशो मंत्र ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरव्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावं प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽर्धमि यजुर्वेदं सामवेदमाधर्वणं चतुर्थं । छां० उ० ७. १. २. इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्यायुक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं तु शक्तिमुपयोग्यं । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनोनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भाता । तस्माद्व्यवहारप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं । आ० प० ३१. इति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्टाद्विणेश्यते ॥ अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभवत्यति ॥ प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिनोक्तप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावं द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविकृतं

तथा मनुष्यादीनां स्वस्वंधारोहासंभवेऽप्यकुटितशक्तिर्वेदस्यैतरेषुप्रतिपादकत्ववत्प्रतिपादकत्वमप्यसु । अत एव संप्रदायविदोऽकुटितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भावयन्तं सूत्रं व्यवहृतं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थं शक्तौत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धश्च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्मात्तद्वचनप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चावीकादिनापोदुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वसु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासी व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि । सम्यगनुमैवसाधनं प्रमाणमिति कश्चिल्लक्षणमाहुः । अपरे त्वनधिगतार्थगंतु प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः । अस्यक्ता त इदं ऋष्टिः । ऋग्वे० १. १६९. ३. । इत्येको मंत्रः । यादृशिमन्वायि तमप-
स्थया विदत् । ऋग्वे० ५. ४४. ८. । इत्यन्यः । सृण्वेव जर्मरी तुफरीतू । ऋग्वे० १०. १०६. ६. । इत्यपरः । एवं आपातमन्युसृपलप्रभर्मा । ऋग्वे० १०. ८९. ५. । इत्यादय उदाहाराः । न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते । एतैष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक् तदीयसाधनत्वं च दूरपितं । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् । ऋग्वे० १०. १०९. ५. । इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थानुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थं बोधकत्वात्तास्ति प्रामाण्यं । ओषधे चयस्त्विनं । तै० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो दर्भविषयः । आ० गृ० १. १७. ८. । स्वर्धितं मेमं हिमोरिति नुरविषयः । आ० गृ० १. १७. ९. । शुणोत यावाणः । तै० सं० १. ३. १३. १. । इति पाषा-
णविषयः । एतैष्वचेतनानां दर्भचुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते । ततो ह्ये चंद्रमसार्वति वाक्यवद्विप-
रीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य । तै० सं० १. ८. ६. १. । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूयः । तै० सं० ४. ५. ११. १. । इत्यनयोसु मंत्रयोर्थावज्जीवमहं मांनोति वाक्यवद्वाघातबोधकत्वा-
दप्रामाण्यं । आप उदंतु । तै० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो यजमानस्य क्षारकलि जलेन शिरसः क्षेदनं ब्रूते । शुभिके शिर आरोह शोभयती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पानिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादत्वादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मात्सं-
वभागे न प्रमाणं ॥

अत्रोच्यते । अस्यगाटिमंत्राणामर्थो यस्मिन् निरुक्तग्रंथेऽवबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरति । नैप स्याणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यति पुरुषा-
पराधः स भवतीति । अधः स्विदामीदिति मंत्रश्च न संद्वेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतर्हि । जगत्कारणस्य परब-
सुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमैव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधः स्विदित्यनया वचो-
भंग्योपपन्नस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनषु को अडा वेद । ऋग्वे० ३. ५४. ५. । इत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः ।
ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यते । ताश्च देवता भगवता
बादरायणेनाभिमानित्यपदेशसु । वेदां० २. १. ५. । इति सूत्रं सूत्रिताः । एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्र-
मूर्तिस्वीकारात्तास्ति परस्परव्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरःक्षेदनादलोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानु-
हस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जमिनिमंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । पू० मी० १. २. ३१-५३. ।
तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधानि समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य
तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्राद्विवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथमम् । तै० सं० १.
१. ८. का० सं० १. २२. । इति मंत्रेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयति । तै० ब्रा० ३. २. ८. ४. शत०
ब्रा० १. २. २. ८. । इति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं
ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वं तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मात्तत्रा उच्चारणेनै-
वानुष्ठान उपकुर्वन्ति ॥ अनुच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्पितं । अर्थाभिधायकत्वं तु दृष्टं लभ्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अपिर्मूर्धा दिवः कुत । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इत्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति
मंत्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धापिरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसा-

फल्ग्वयोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषांतरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अभीदपीन्विहर । ति० सं० ६. ३. १. २. । इति प्रेषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तस्मात्पि-
विहरणादिकमापीधेनाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं ।
न हि सोपानत्वे पादे पुनरुपपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्याप्यर्थस्य प्रामादिकविक्षरणपरिहाराय मंत्रेण
स्मारणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । ऋग्वे० ४.
५८. ३. । इति मंत्र आम्नायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्वृत्तमाधनं विद्यते यन्मंत्रपाठनानुसरेयं ॥ नन्वी-
दृशी काचिद्वैवता स्यादित्याशङ्क्यान्व्यं दोषं सूचयति ॥

अचेतनंऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ आपधे चायस्त्विनं शृणोत यावाण इत्यादावचतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षण
श्रवणाद्यर्थं वध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिन्यपदेश इति वैयसिकशास्त्रे सूचितत्वादोषध्यायभिमानचे-
तनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिर्वीरिदितिरंतरिजं । ऋग्वे० १. ८९. १०. । इति मंत्र आम्नायते । यदेव
वीर्यदेवांतरिकमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हृत्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिजादिरूपत्वेनादितिः स्मृत्यते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य
योगसामर्थ्याद्ब्रह्मभूतिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिद्योपिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-
यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्मात्प्रकाशगर्भविवक्षासि प्रतिमुश्लप्रहारं तस्य मंत्रस्यापद्य-
मानत्वाद्द्वारग्रहणार्थं तं मंत्रमन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा
पूर्णिका प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न व्यच्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति ।
पूर्णिकाप्यवघातोद्भवमन्त्रमात्रं । कर्मणि त्वध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अस्यक्ता त इन्द्र ऋष्टिरस्मि
इत्येको मंत्रः । सृष्ट्वैव जर्भरी तुर्गरीतु इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधार्थं निगमनिरुक्त्याकरणानि
प्रवृत्तानोक्त्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु । ऋग्वे० ३. ५३. १४. । इति मंत्रे कीकटो
नाम जनपद आम्नातः । तथा निचागाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजस्थितिऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा
च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्वं इति गम्यते ॥ तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्याय-
नार्थत्वं नास्ति । किंतुस्मारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविज्ञेयं वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वार-
यति । क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकावदयोरविज्ञेयः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्याय-
नार्थं वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽमुष्टानुं शक्यते न त्वप्रकाशितः ।
तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य त्रैलोक्यं त्वा कंदसा ददे
। ति० सं० ४. १. १. ३. । इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽप्यभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणं तां चतुर्भिर्भ्रमादत्ते
। ति० सं० ५. १. १. ४. । इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्त्वर्थस्य ब्राह्मणं यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणवि-
धानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्वमौम-
गृष्णात्रशनामृतस्य । ति० सं० ४. १. २. १. । इत्यत्राभिधानीमा दत्ते । ति० सं० ५. १. २. १. । इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव
प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते । तदेतत्त्वन्नति व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परि-
संख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य
शब्दस्य कल्पितः । रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्यतेति त्रयो दोषाः । मैवं ।
गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्वयानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं

परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंचादानयोः संबंधे सति पञ्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगाद्गणना-
मात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्त्यवकाशाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विनश्यत् इत्यद्याभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन ।
मंचादानयोः संबंधे सति लिंगाद्गणनामात्रे प्राप्तमादानमस्याभिधानीमिति श्रुत्या विशेषि व्यवस्थाप्यते । ततो
मंचस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्तास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधायां न कल्प्यते । विध्यर्थश्च
न त्यज्यते । तत्र कुतो दीपत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्यति मृचितं ॥
ननु च प्रथमेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वागब्धौ वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यत्रार्थवादः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थ
वादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिगद्देन प्रथनमनूय यज्ञपतिमेवेत्यादिना
र्थवादेन स्रोतश्च । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंचाभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंचे प्रथस्वित्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकृतं
प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्वति ब्रूते स कारयत्येव तथात्रापि यः प्रथस्यति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तं
अपिर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंच इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयमुचोक्तमस्त्वत्वेऽप्यविरुद्धं । न हि यत्र पाठक्रमनियमाददृष्टं निवा-
रयामः । किंतु मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात्प्रोक्तितत्त्वमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु
प्रोक्षणोरासादयः । वा० सं० १. २८ । इति मंचो बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सापानन्तस्योपानदतरासंभवा-
दित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रपकर्मणो गृहानुपलभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रपकर्मणो गृहा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्या-
प्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यद्योक्तं चत्वारि शृंगिति मंचो
ऽसंतमेवार्थमभिधत्ते इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्दृष्ट्या । तद्यथा । चत्वारो
होत्रध्वर्यून्नातुब्रह्माणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमाना द्वे शीर्षे । गात्रय्या
दीनि सप्त कंदांसि हस्ताः । अश्वदादिभिस्त्रिभिर्देवैर्मन्त्रा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्र-
शस्त्रादिशब्दान्मुनःपुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रादो यज्ञरूपो देवो मत्स्यानाविवेशिति मनुष्या
एवात्राधिकारिणः । लोकैऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलर्काशि-
नीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोषधे चायस्व शृणोत यावाणं इत्याद्येवतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन
योजनीयानि । यस्मिन्वपन औषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायते इति किमु वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि
प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंत्रणमिमायः ॥ योऽप्यदित्यैरदितिरंतरित्वमिति
विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूचयति ॥

गुणाद्विप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातृत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् ।
एवमेकरुद्रदेवस्य कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवस्य शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदयुक्तं स्वाध्यायमधीयानो
माणवकः पुर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि
पुर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा ॥
यदयुक्तं अम्यक्ता त इन्द्रं स्वर्ण्येव जर्भरी तुफरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तास्त्वैवार्थ इति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

* मतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्त-
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुफरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि ।
तेषु हि द्विवचनांतत्वं लब्धते । आश्विनं चेदं मृत्तमश्विनोः काममप्राः । अश्वे १०. १०६. ११ । इति दर्शनात् ।
एतदेवमभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थमुफरीतू हंतारावित्यर्थः । निं १३. ५. । इति ।
एवमम्यक्ता त इत्यादावप्युक्तं ॥ यदयुक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगात्कंक्षयानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

उक्तस्यानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यातिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः ।

तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पीरूपेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतूकृत्यामित्य-
दर्शनाच्च । पुं० मी० १. १. २८ । इति हेत्वंतरं सूत्रितं । तस्यायमर्थः । बवरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १.
१०. २. । इत्यनित्यानां बवरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वममत्त्वात्प्राप्यो वेद इति तस्योत्तरमेवं सूत्रितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं । पुं० मी० १. १. ३१ । इति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिममाख्यानं तत्रवचननिमित्तं ।
यत्तु परं बवराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बवराख्यः काश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु
बवर इति शब्दानुवृत्तिः । तथा सति बवरेति शब्दं कुर्वन्वायुर्गभिधीयते । स च प्रावाहणः । प्रक्षेपेण बह्वन-
शीलः । एवमन्यत्राप्युदनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवादिवर्जितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनार्थैव प्रथो
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वं सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं
किंचिच्छ्रुतं निगं पश्याम इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आपेय्याप्रोधमुपतिष्ठेति श्रूयति । तस्यायमर्थः । अपिदेवता यस्या
ऋचः भयमाप्रेथी । तयाप्रोधस्थानमुपतिष्ठेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमप्रे नय । ऋत्वे० १. १८९. १. ।
इत्यनयोपतिष्ठेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति किंतु आप्रेथीत्वलिंगनोपदिशति । यदा तस्यामृच्यभिः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽपिदेवता भवति । तथा मत्वाप्रेथ्येति देवतावाचित्तत्वात्तन्निर्देश
उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तत्रैवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोग-
कालं मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वं लिंगान्तरं सूत्रयति ॥

उह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावास्नातस्य मंत्रस्य विवृतां समवेतार्थत्वाच्च तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपेण पाठ
उहः । तद्यथा । अन्वेन माता मन्यतामनु पितानु भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य
विवृतां पशुवत् सत्यत्वेनां माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुलं सत्यत्वेनास्नाता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्म-
न्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्नायते । न माता वर्धते न पितेति । तत्रदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्नि-
पिध्यते आहो भिच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति
बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते । बाल्यकौमार्यावनादिवयो
ऽनुसरिण तद्वृद्धः प्रत्यक्तत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण
वृद्धिनिषेधादितरस्येति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यथा न विवक्ष्येत तदा
पशुद्वित्वं द्विवचनं पशुबहुत्वं बहुवचनं च कथमूह्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थं लिंगान्तरं
सूत्रयति ॥

विधिशब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । स चैवमास्नायते ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मैत्यैतदाह । शत० ब्रा० २. ३. ४. २१. । इति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्ये-
यमंत्रस्य प्रतीकं । अर्वाशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे
व्याख्यायते । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनार्थोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्लोका । जै० न्या० १. २. ४. ॥

मंत्रा उरु प्रथम्यति किमदृष्टकहेतवः । यागेषु पुरोडाशप्रथनादेश भासकाः ॥

ब्राह्मणनापि तद्भानास्त्रावाः पुण्यकहेतवः । न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टत इति ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तनुज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवा-
दश्चेति । तथा चापस्तंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः । आ० पं० ३०-३३. । इति । विधिरपि
द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आप्रावृण्यं पुरोडाशं निर्वर्पति दीक्षणीयं । ऐ० ब्रा० १. १. ।
इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. ५. ।
इत्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्ब्रवीधुकयवाग्वा
वा । तै० सं० ५. ४. ३. २. । इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वा-
भावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे सामानातं । अनाहुतिर्वै जर्तिलास्य गवीधुकाश्चेति । तत्र ह्यारण्यतिलाना-
मारण्यगोध्रमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणं । एवमेतरेत्येतत्तिरीया-
दिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणे
ऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निरगमतं । तैत्तिरीयास्य तथैवामर्शति । यदनुदिते

सूर्ये प्रातर्जुह्यादुमयमेवाप्रेयं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति । पुनरपि त एषोदि-
तहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथातिथये प्रद्वुताय श्रुत्याधावमथायाहार्यं हरन्ति तादृग्व
तत् । तै० ब्रा० २. १. २. १२. । इति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति
निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तुभिरनु-
पलभोऽस्ति । तस्मात्कर्माविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्
। ऐ० आ० २. ४. १. । इत्येतिरयिण आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीत् । तै० आ० ८. १. । इति तैत्तिरीयकाः ।
सोऽयं विरोधः । तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्तिं व्रुमः ॥

अस्त्वेव जर्तिनादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्थाननुष्ठयत्वात् । अनुष्ठयस्त्वर्थ उपरितनेऽजात्तोरिण जहोतीति
वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिनादिकमनूय निबन्धते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अश्व
गोअश्वेभ्य इति वाक्वैनाथवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निबन्धते तद्वत् । ए० तर्ह्यजादेयथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति
तथा जर्तिनादिविधिरत्र निबन्धमानोऽपि श्रुतिच्छास्त्रांतरे भवेदिति चेत् भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छा-
स्त्राध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराज्जभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाण्यकं तद्वत् ।
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धा विधिनिषिधा पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीया । यथा मंत्रेषु पाठभेदः
शाखाभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया वायवः स्थोपायवः स्थ । तै० सं० १. १. १. । इति मंत्रमामनन्ति ।
वाजसनेयिनस्तूपायवः स्थितं भागं नामनन्ति । वा० सं० १. १. । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे । १. ७. १. ३. । स भागो
ऽनुद्य निराकृतः । तथा मुक्तवाकमत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्-
पावसाना च म्वध्वनसामा चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् । तै० सं० २. ६. १. ६. । इति निराकरणं । सुपचरणा
च म्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्विधिषु द्रष्टव्यं ।
षोडशियहणादिदृष्टेयं त्वयुतमीमांसावृत्तांतस्य त्वेव प्रीति । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोड-
शिनो यहणाद्यहणविकल्पो निर्णीतः । पु० मी० १०. ८. ६. । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफ-
लमित्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । पु० मी० २. १. ५. । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाका-
शादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः । वेदां० १. ४. १४. । इत्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वमद्वयपदेशाज्ञेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् । वेदां० २. १. १७. ।
इति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न श्रुत्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनि-
श्रौदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञार्थात्यक्तिसूत्रं तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । पु० मी० १. १. २. ५. ।
व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे । वेदां० १. १. ३. । वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयात्
। वेदां० १. १. ४. । इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याप्यध्वन्यायो दुष्परिहारः ।
अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यते । पु० मी०
१. २. १. १८. । तत्र पूर्वपक्ष सूत्रयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यते इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्र-
तिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थत्वादानां नास्ति कश्चिद्विवाचितः स्वार्थः । ते चार्थत्वादा
एवमाम्नायते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्वदस्य इद्वत् । तै० सं० १. ५. १. १. । स आत्मनो वपामुद्विदत्
। तै० सं० २. १. १. ४. । देवा वै देवयजनमध्ववसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. । इति । यस्मा
दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्पर्य-
णानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यः काव्यान्तपिः समानत्वादप्रमा-
णमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थत्वादानामनुष्ठेय धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन
स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्यान्तेषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति
तद्दृष्टांतं सर्वेषामप्यर्थत्वादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधो विरोधो
ऽर्थत्वादेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं

च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम एवापेदिवा ददृशे नार्चिसस्माद्विरेवापेनक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तदेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा । तै० सं० ६. १. १. १. इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिन् फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात्स्तिनं मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिरात् प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिन्फलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहत्या मर्वाङ्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वाङ्गोकाभिमजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राश्वमेधयगतया पूर्णाहत्या सर्वकामप्राप्तिरन्यान्यप्रहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिमजयाज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनैर्नवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणोत्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिन्फलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भुत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अभाषिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामप्युच्यते नान्तरिक्षे न दिव्येत्यान्तरिक्षस्य च दिवस्य प्रतिषेधभाषित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भुत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ ववरादिदृष्टपणानित्यनाश्रितं संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवर्त्याकृत्यत्वं प्रसज्येत । किं वङ्गना । सर्वथापि नास्त्यवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांते सूचयति ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्मृत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वार्युर्वर्जोपलब्धिवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेत । तै० सं० २. १. १. १. इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मं प्रामाण्यं । न च विधिवैक्यस्यार्थवादनिर्पत्त्येण पदान्वयसंपूर्तसत्त्वार्थवादानां नास्त्यपयोग इति शङ्कनीयं । तं ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां स्मृत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्मृत्या च प्रलीभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासंनित्याशङ्काह ॥

तुभ्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तस्य विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु शास्त्रदृष्टविरोधास्तैवमर्थवादानुपपत्तिरुक्त्याशङ्काह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येतिति ॥ ९ ॥ स्तिनं मन इत्यादीनां शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तियादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तिनं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तियशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्मृत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसह्यधिकरण्यात् । वेतसग्रास्वया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वि शांताः । तै० सं० ५. ४. ४. ३. इत्यत्र वेतसावके विधीयन्ते आपश्च स्मृत्यन्ते इति वैयधिकरण्यमित्याशङ्काह ॥

गुणवादास्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कर्मोराभिजनी देवदत्तः कर्मोरादेशेषु सूर्यमानेषु स्मृतमात्मानं मन्यत एवमत्राप्यज्ञो जाति वेतसावके अप्सु स्मृतासु स्मृति एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांतिं सत्त्वा यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्यादादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिमतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुत्वाद्भजतदानं गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्वर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधिधेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्मृत्यते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभ-

वत्समत्वं तमसत् तथापि यथोक्तनीत्या विधिः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत । तै० सं० २. १. १. ४. । इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्राजापतिः स्ववपामप्युत्खेद्यापी प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशून् च जन्वावांसस्मात्प्राजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवर्चितः । आदित्यः प्रायणीयश्चरित्येष विधिर्दिशो न प्राजान्नित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते । यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बह्विधकर्मसमुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिर्देवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवर्चितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युपगच्छतामस्माकं न किंचिच्छीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूची अद्वया पिबेत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं स्तनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गुभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पुजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमर्वादासीत्यमृषावुपन्यस्यते न तु पृथक्समृषेर्वारयितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तनाः प्रच्छन्नरूपा एव मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तुमिति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतवज्जलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते ॥ यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभुयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अपिज्योतिज्योतिरप्रिः स्वाहति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिज्योतिः सूर्यः स्वाहति प्रातरित्येता विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः । अस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्रात्रावर्चिरिव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्य इत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभुयस्त्वगुणनिमित्तः । भूमिम् हि द्रुं पर्वतायै वृक्षादयोऽपि न विसृष्टं दृश्यते । किंतु तुणसा दृश्यते तेषां दर्शनाभाम एव । तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं न चैतद्विद्यो वयं ब्राह्मणा वा स्तोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्यपराधात्कृतुं पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाद्दिवाः पितर इत्यस्य विधिः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद इत्येतदज्ञानवचनं दुज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र म्रियया अपराधो भवति तत्र कर्तुं कृत्पादयितुं जगत्स्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि नत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवादिनं न चैतद्विद इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनाविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेति ॥ १४ ॥ टित्त्वतीकाशात्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदति । धूमामुपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकालं भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानीतनमित्यर्थः । तस्यैप्सा प्राप्तिमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिस्य योपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनः पांचप्रपांदादिवृत्तांतो निश्चिंतुं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिस्ययोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

* विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधिः श्रेयः । तद्विषयं वेदनमपि सुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुं कृत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिथिरुद्धीकृतं । अतः शांभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधिः श्रेयः । अत्रापि किमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं ॥ यदप्यन्यानर्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहृत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पुर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधिः श्रेयोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशंसि-

यमाङ्गतिरिति स्तूयते । यथा सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाङ्गत्वा कर्ममांगत्वं यत्फलं तस्मिन्नाधिकारि प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाङ्गतेरभावे सत्त्वाधानरूपं कर्मांगविकल्पं भवति । तच्च वैकल्प्यं पूर्णाङ्गत्वा समाधीयत इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्त्वाहवर्गीयावपयो ऽपिहोत्रादिकर्मसु योग्या भवतीत्ययमन्यः कामः । तच्च कर्ममिसत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराङ्गत्वंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्चिद्वत् । न खल्वेतावता पूर्णाङ्गतिस्तुतेः काचिद्वानिरसि ॥ ननु पूर्णाङ्गतेरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतरथवादत्वेन सावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः । पू० मी० ४. ३. १. इति भूचण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं भूचर्यात् ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तैस्तथा लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षयुलो-
केष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमा-
णाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा
लोकं निष्क्रम्य स्वारीपरिमितानीहीनिक्रीय निष्क्रान्तरणं पुनः क्रथे सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा
निष्क्रम्य वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कृष्टेन तु सारभूतं द्रव्यं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं ।
बद्धहत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वदनमात्रेण तरणं कारयिष्यामि महत्या अश्वमेधेनैव नास्त्यानर्थक्यं ॥
योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा बवरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभ-
यत्रोत्तरं सूचयति ॥

अत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादां चयननिंदाकूपो
ऽथेवादां हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः श्रपः । अतोऽत्र सत्यर्थेन विधीनां स्युरित्युक्तमयोत्तरं । अंतरिक्षे
चयनप्रसक्त्यभावात्तद्विदा नित्यानुवाटोऽसु । तेषां विधिः कोतुं शक्यते । नित्यसिद्धानुवादिना वायोः
क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बवरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बवरनामकः काश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो
न विवर्जितः । किंतु बध्नाध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवाथो विवर्जित इत्येत-
दुत्तरं प्रथमपादस्यातिमाधिकरणे प्रोक्तं ॥ तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामसि प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः । ३० न्या० १. २. १. ॥

वायुर्वा इत्येवमादिरर्थवादस्य मानता । न विध्येऽस्ति धर्मे किं किं वामां तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिज्ञेयता । नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवत्कुतः ॥

विध्यर्थवादां साक्षात् प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानन्तेति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयीणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामा-
ण्यस्य सतत्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पारुष्यत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पारुष्यत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन
जैमिनिः सूत्रयामास । पू० मी० १. १. २७ ३० ॥

वेदाधिके संनिकर्षे पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एकं वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे मन्यते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां
रघुवंशादियथानां समुच्चयार्थश्रुतकारः । ते त्वत्र दृष्टाततया समुच्चियते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा
वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं
रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायते तथा काठकं कांधुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वे-
दशाखाकर्तृत्वेन काठदीनामाख्यातत्वाद्भेदाः पारुष्याः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदा-
यप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यंतरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनास्ति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बवरादयो वेदे श्रूयते । बवरः प्रावाहणिरकामयत
। तं सं ७. १. १०. २ । कुमुदबिंद आह्लाणिकरकामयत । तं सं ७. २. २. १. इति । तथा सति बवरादिभ्यः
पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पारुष्यवाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चय-
ार्थश्रुतकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दे वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य
काठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूचैरुक्तं । औत्पत्तिकसु शब्दस्थार्थेन संबंधः । पू० मी० १. १. ५. ।

इत्यस्मिन्सूत्रे श्रीत्यक्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिष्ठाप्योक्त-
राभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदाय-
प्रवर्तनात्सिद्धमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अन्वित्ययमाख्याया गतिः ॥ ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुक्त-
रमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र
विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे कचिदंशं श्रूयते । वनस्य
तयः सत्रमासत सपाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्यतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वाच्च
तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्गवो गायति मद्रकाणीत्याद्युक्तबालवाक्यसदृशत्वात्किंचित्कृतो धेद इत्या-
शङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत
तदानीं कृते तस्मिन्वाक्यं स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्वमाधनभावस्य पुरुषेण
ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुक्तत्वाक्यमदृशं नाकिक
विधिवाक्यवद्वाक्यकरणगतिकर्तव्यत्वरूपैस्त्रिभिरङ्गैरुपेताया भावनाया अवगमात् । नकिं हि ब्राह्मणाध्याजं
दिति विधीं किं केन कथमत्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यादनेन द्रव्येण शाकसृपादिपरिचयणप्रकारेणेति यथोच्यते
तथा ज्योतिष्टोमविधावापि स्वर्गमुद्दिश्य सोमैव द्रव्येण दीक्षणीयात्सर्पाणां प्रकारप्रकारेणैव कथमुक्तत्वाक्यमदृशं
भवेत् । वनस्यत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः
स शब्दार्थ इति न्यायविद आहः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठानं तात्पर्यं । वनस्यत्यादिसत्रवा-
क्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठि-
तवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्मृतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वंहतोः कचमुपलभेन
पराहति समुच्चिनोति ॥ तस्मान्नास्ति वेदस्य परिरूपयत्वं ॥

अचेतनो संग्रहश्लोको । ३० न्या० १. १. ८. ॥

परिरूपयं न वा वेदवाक्यं स्यात्परिरूपयता । काठकादिममाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहन्तं । तत्कचमुपलभेन स्यात्ततोऽपरिरूपयतेति ॥

ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति । वेदां० १. १. ३. । ऋग्वेदादि-
शास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । वाढं० जैतावता परिरूपयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ।
देवदृशमपरिरूपयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिर्विज्ञित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणं सूचितं । अत
एव च नित्यत्वं । वेदां० १. ३. २०. । इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूप्य नित्यया । ऋग्वे० ८. ७५. ६ ।
इति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वाग्तृष्टा स्वयंभुवन्ति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयात्संभवाद्ब्रह्म-
णात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोर्धिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमात्रचयति । जै० न्या० २. १. ७. ॥

अहं बुध्नय मंत्रं मे इति मंत्रस्य लक्षणं । नास्त्यस्मि वास्य नास्त्येतद्व्याख्यादेरवारणत्वात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं ढोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादी मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥

आधान इदमाख्यायते । अहं बुध्नय मंत्रं मे गोपाय । ति० ब्रा० १. २. १. २६. । इति । तत्र मंत्रस्य लक्षणं
नास्ति । अत्राप्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत
। वा० सं० २४. २०. । इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वाद्व्याप्तिः । मननं हतुमंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमस्मि
पदांतो मंत्र उच्चमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य
निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उक्तं प्रथम्येत्यादयोऽनुष्ठानस्मार-
काः । अपिमीळि पुरोहितमित्यादयः स्मृतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अय आ याहि वीतय इत्यादय
आमंत्रणेपेताः । अग्नीदमीन्विहरेत्यादयः प्रेषरूपाः । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दित्यादयो विचार-
रूपाः । अंबे अंबात्स्यविके न मा नयति कश्चन । ति० सं० ७. ४. १०. १. । इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा

परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. ।
इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वन्तविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं
याति पृथक्त्वः । लक्षणेन तु सिद्धान्तमंतं याति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समा-
ख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० ३. १. ८. ॥

नास्त्यतद्ब्राह्मणस्य लक्षणं विद्यतेऽथवा । नास्तीयंतो वेदभागा इति कृत्रेणभावतः ॥

मंत्रस्य ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः । अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्वेदाङ्गलक्षणं ॥

चातुर्मास्येष्वदमास्त्रायते । एतद्ब्राह्मणान्वयं पंच हवीषि । तै० ब्रा० १. ७. १. १. । इति । तत्र ब्राह्मणस्य
लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः
शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मंत्रभाग एकः । भागांतराणि च कार्णाचित्यैर्वेदहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्नि-
र्वचनं निंदा प्रशंसा संग्रहो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यत्र क्रियत इति हेतुः ।
तद्वद्वा दधिष्वं । तै० सं० २. ५. ३. ४. । इति निर्वचनं । अमेध्या वै मापाः । तै० सं० ५. १. ८. १. । इति निंदा ।
वायुर्वै जपिषा देवता । तै० सं० ३. ४. ३. २. । इति प्रशंसा । तद्वाचिकस्यज्जुहवानी३ सा ह्रीं३मिति । तै० सं०
६. ५. १. १. । संग्रहः । यजमानेन संमताद्वहरी भवति । तै० सं० ६. २. १०. ३. । इति विधिः । माषानिव मल्लं
पंचतीति परक्रतिः । पुरा ब्राह्मणा अमपुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणास्तुष्क-
पालान्निर्वपेदिति । तै० सं० २. ३. १०. १. । विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिसंज्ञावात् । ईदृशो वामुशांति हि । ऋग्वे० १. २. ४. । इति हेतुः । उदानिषुम-
होरिति तस्मादृक्कमुच्यते । अथ० ३. १३. ४. । इति निर्वचनं । मोघमत्र विंदते अप्रचिताः । ऋग्वे० १०. ११७. ६. । इति
निंदा । अपिमूर्धा दिवः ककुत । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इति प्रशंसा । अधः स्वदासी३दुपरि स्वदासी३त । ऋग्वे०
१०. १०९. ५. । इति संग्रहः । वसंताय कपिंजलानालमत इति विधिः । सहस्रमयुता ददत । ऋग्वे० ८. २१. १८. ।
इति परक्रतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः । ऋग्वे० १. १६४. ५०. । इति पुराकल्पः । इतिकरणवद्भूतं ब्राह्मणमिति
चेन्न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्यं मंत्रोऽतिव्याप्तः । इत्यहित्यनेन
वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न । राजा चिद्वं भगं भचीत्याह । ऋग्वे० ७. ४१. २. । यो मायातुं चातुधा-
भेत्याह यो वा रजाः शुचिरस्मीत्याह । ऋग्वे० ७. १०४. १६. । इत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तः । आख्यायिकारूपं
ब्राह्मणमिति चेन्न । यमयमीसंवादमुक्तादावतिव्याप्तः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्तं ब्रूमः । मंत्रब्रा-
ह्मणरूपां त्रयैव वेदभागवित्यंकीकाराभ्यन्तरलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं
भविष्यति ॥ तदेतल्लक्षणद्वयं जमिनिः सूत्रयामास । तच्चोदकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः । पु० मी०
२. १. ३२. ३३ । इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या मंत्रदायविद्विर्व्यवहित्यते ।
मंत्रानधीमह इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागं तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आस्त्रायन्ते । यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुरा-
णानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः । तै० आ० २. ९. । इति । भवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदा-
नामंवेतिहासादीनां पुथगभिधानात् । देवामुराः संयन्ता आमन । तै० सं० ५. ३. ११. १. । इत्यादय इतिहासाः ।
इदं वा अथे नैव किंचनासीत । तै० ब्रा० २. २. ९. १. । इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्य-
जातं पुराणं । कल्पस्वारुणकेनकचयनप्रकरणे समास्त्रायते । इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत
। तै० आ० १. ३१. २. । इति । अप्रिचयेन यमगाथाभिः परि गायति । तै० सं० ५. १. ८. २. । इति विहिता मंत्रवि-
शेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मात्तत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्तत्रब्राह्मण-
स्वरूपस्य ललितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्यं विचारितः । जै० न्या० २. १. १०. ॥

नक्षत्रामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते । पादस्य गीतिः प्रसिष्टपाठ इत्यस्थमंकरः ॥

इदमास्त्रायते । अहं बुध्नय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूषीति । चीन्वे-
दान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्यतारस्त्रिविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाङ्गत्वं

गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्शामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकेयस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तस्य संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्यक्किद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तै० सं० १. १. ५. १. । इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुर्मसि तद्वाङ्मणे सावित्र्यर्चा । तै० ब्रा० ३. २. ५. ३. । इत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतस्मात् गायत्र्यास्ते । तै० आ० ९. १०. ५. । इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्त्वच्युतमसि प्राणसंशतमसि । ऋ० ३. १७. ६. । इति त्रीणि यजूषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादिनाथेन चोपिता वृत्तबद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मंत्रा यजूषीत्युक्ते न क्वापि संस्कारः ॥ तदेतत्त्रिविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितं । तेषामुच्यचार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः । पु० मी० २. १. ३५ ३७. । इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृक्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रिविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारिणाध्ययनमुपगीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वापि यथाकर्ममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदो ऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आस्तातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमन्यथेन पातादिति ॥ पातित्वं चैवमास्मायते । अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवर्षावचं वा एतत् । तं योऽनुत्तुजत्यभागे वाचि भवत्यभागे नाकिं । तदपाभ्युक्ता । यस्मिन्वाज सखिवेदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं गृणोत्यलकं गृणोति नहि प्रवेदं मुक्ततस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः । तै० आ० २. १५. । इति । अध्यतारं पुरुष तदीयप्रयासामिज्ञानिन सखिवत्पालयतीति सखिवेद्वेदः । बह्वृचप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पोषणं । तदयाम्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्त्रेष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति । तै० आ० २. १५. । इति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि यह गार्थाध्ययनमन्तरं ब्रह्मयज्ञसंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिवेदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुज्ञार्य परनिंदानुत्कलहृहेतुं लौकिकीं वाचीं सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवास्मायते । नानुध्यायाद्ब्रह्मज्ञान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । शत० ब्रा० १४. ७. २. २३ । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं गृणोति तथापि अनिरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन मुक्तमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्वित्रो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नैव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः । मनु० २. १६८. । इति । एवमन्यान्यपि बह्वनि वचनान्यत्रोदाहृतव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविध्यं ज्ञानं । ज्ञानं सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् वाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयन्ति । मतांतरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागिव संध्यावेदनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतरध्येतव्य एव वेदः ॥ तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमवरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं सार्धयन्तु पुर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादी विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवर्गितव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

धृतकुल्यावतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश तत्रत्यं धृतकुल्यादिकं रात्रिसवन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवं कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कर्ता विनियोगादर्शनात्प्राप्तिः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विपरिहरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥४॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमन्यांगमिति ॥५॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वं कर्मकारकभुतस्वाध्यायगतफलभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तत्प्रत्ययो विरुध्यतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥६॥ सक्तुर्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुर्नुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानोऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायिनाधीयीतीति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफलं सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टं तु नादृष्टमिति ॥७॥ किं नदृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टी प्राप्तिर्संस्काराविति ॥८॥ अक्षरप्राप्तिः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥९॥ ज्ञायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्यथ्यतिरंकिषदत्वाद्द्विविध्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तिरित्याह ॥

विधिर्नियत्या इति ॥१०॥ यत्कृतं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारमिदं क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ॥११॥ क्रतुविधयो हि विषयात्रबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधयश्च निमित्तपाटादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादानात्तस्मिन्निः ॥ ननु संस्कारी नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तत्प्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपपत्त्यापुर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तस्यः कर्मगादृष्टवाचीति ॥१२॥ अत्र तत्प्रत्ययस्य कर्मत्वमधीयतया कर्मकारकस्य तत्प्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थोऽध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतत्वमुपार्थं तत्प्रत्ययो वक्ति । अपुंस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमोऽपि तदुपरक्तत्वादनियमादिति भावः ॥ यद्योक्तमन्याग नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं । तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फलं सति फलान्तरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपवृत्तकर्मवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टाशेषत्वाच्च स्वार्थप्रमा प्रतिवध्यत इति ॥१३॥ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्यं परित्यक्तं स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह ॥

यथाश्रुतोपपत्तिर्न सक्तुन्याय इति ॥१४॥ सक्तुषु गत्यभावाच्चुतं परित्यग्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नह तत्पुं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्यमध्ययनविधिर्दृष्टार्थत्व प्रकाध्यायार्थवबोधपर्यंततां निराकर्तुं पुर्वपन्नयति ॥

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थवसानादिति ॥१५॥ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वानियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्यते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशयः । तथा सति तस्मिन्नेव सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमार्त्तिपदिति ॥१६॥ ननु स्वविधयतदुपकारिणोरप्य विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिरानिप्स्यतीत्यत आह ॥

अविधियानुपकारोऽप्योऽवघातावृत्तिवदिति ॥१७॥ श्रीहीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अवधत्वत्वात् । नापि सा विधयोपकारिणी । अंतर्गतावृत्तिं सक्तुसमलघातमात्रादवघातमिद्वेः । तथापि तंडुलानिष्पात्तफलसदृशं स विधिरावृत्तिं यद्वदचित्तेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगतं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयोऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसङ्गावात्तं प्रति यथै विचारं विधिर्न कल्प्योदत्याशङ्कार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

मांशाध्ययनात्तन्नावि विचारो विरोधापनुदिति ॥१८॥ सिद्धांतयति ॥

प्राप्तिमु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्बिधिरुदत इति ॥१९॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेहेतवो गवादयोऽपि पुरुषे रथ्यते । तथा फलवदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तिरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगतव्यः ॥ नन्वक्षरप्राप्तिः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चित्तिहं तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्बोधोधातुत्वेऽध्ययनाकातर्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फल कर्मानुष्ठान । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यं
स्मिन्बुद्ध्यात्सवादावधिकारस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राज्ञमुयादिवाक्याध्ययनं । तत्र प्रवृत्त्या
दिफलाभावात् । स्वपक्षे तु नाय दोष इत्याह ॥

कृतत्वप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्यदिति शकनीय । प्रमाणस्य प्रमेयबो
धकत्वस्वाभाव्यात् । नान्दिकान्प्रवाक्यानामतरंगणं विधि बोधकत्वदुर्गुणादित्याह ॥

लोकवर्तजो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य निधिफलत्वं बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्मुलभा
ऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्त्यपक्षेऽपि प्राप्तिरूपेण उपगीताऽप्यर्पेणान्नादौऽत्राधिकारी मुलभ एवेति परिहार
स्पष्टत्वादप्येव बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकान्य प्राग्बोधमानानामनयोरिति ॥ ९ ॥ बोधस्यापि बोधोदात्तत्वात्तदर्थस्याध्ययनात्प्राक् मध्ये
पासनादिवाक्यत्रादुपदेशत एव भावे सिद्धत्वादेव सोऽर्थो बोधो न काम्य । अभाने कामयितुमशक्य । ज्ञान
एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु मामान्यतो ज्ञाते विधिपक्षे नुभूत्या न भवति । यदा विशेषताऽपि विचार
पदेशादवगति सत्यापदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तत्वात्शक्यत्वमप्यर्थावबोधमुद्दिश्य
ध्ययनविधानं न समवतीत्याह ॥

उद्देशायोगादिति ॥ १० ॥ अभिप्रेक्षादिविशेषज्ञानानां न तावदकबुद्ध्या विधिप्राकारणोद्देशेन प्रभवति ।
अनन्तत्वात्सामान्याकारणोद्देशेन सामान्यमेव विधिफलं स्यात् न तु ज्ञानविशेष । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वथा
वबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वाथे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्योपक्रमोदालिङ्गस्य तात्पर्यं शब्दबलादव
सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यं शब्दादिति ॥ ११ ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोकार्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसंयुक्त
दोषाव्यतिवधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं बोधप्रदं लोक इति ॥ १२ ॥ अनन्तार्थनविधिविधातत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते
प्रयोजकाभावादित्याह ॥

विचारः उत्तरविधिप्रयुक्त उपपन्न इति ॥ १३ ॥ अनुबोधविधये भगवन्दाध्ययनादापातप्रतिपन्ना
विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठित निर्णयज्ञानमतरंगानुष्ठापयितुमशक्यत्वात्तन्निर्णयाय क्रतुविचारः प्रयोजयति ।
अत्रान्विधिषु साक्षादव प्रवृत्तिवार विधत्ते । एव च सति श्रवणविधिं स्वविध्यप्रयात्रकत्वं क्रतुविधीनां च
विधयापकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरा । पध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधिं क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपक्षे
त्यात्रकत्वानुष्ठानस्यापि तत्रयुक्ता क्रतुविधिः प्रयोज्यमीपक्षेति ॥ नन्वध्ययनविधौस्मिन्निर्णयकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प
युक्ता विचारस्यापि तत्रस्येति नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य निर्वर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वमिति किं वा प्रवृत्ति
चारस्य । तत्राद्योऽस्मिन्नेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यं क्रतुविचारस्तेनिर्णयकमस्तीति ॥ १४ ॥ यतोऽन्तरंगं प्रत्यवायश्रवणात्क्रतुवस्तेनिर्णयकानां
नित्या अत इत्यथ ॥ द्वितीयाऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्येति ॥ १५ ॥ नित्य इत्यनुपगम इति ॥

ननुक्रतुनीत्याध्ययनस्यान्तरंगत्वात्तत्वेऽध्ययनमविरहितं स्यात् । मैव । वाक्यार्तरंगं तद्विधानात् । प्राक्षणेन
निष्कारणो धर्मः पदगो वेदाऽध्ययं ज्ञेयमिति तद्विधि । तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं
निवार्यते । अर्थज्ञानं पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शास्त्रातरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाहरणम् । अथपि
ज्ञानप्रशमा भवत्यज्ञाननिदा च ।

स्थाणुरयं भारहृणः किलाभुदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थः ।

योऽर्थज्ञ इत्येकल भद्रमशुति नाकमिति ज्ञानविधुतपाप्मा ॥

यद्ब्रह्मोतमविज्ञातं निगदन्नेव शब्दयति ।

अनपाविव शुक्लधा न तज्ज्यन्ति कर्त्तुं चिदिति । नि० १ १८ ॥

अस्मिन्वद्वयं योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवाधिगेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरंगार्थवयेण ज्ञानराहित्यं निश्चयते । यो
वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयं प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति ।
तदेतदेहिहकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधाधिब्राह्मणेन च स्पष्टीकृतम् ।

तदेषामभ्युक्ता । ये अर्वाहुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वेदेवतास्ताः सर्वा वेदविद् ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाद्योऽन् कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति । तै० आ० २. १५ । इति । वेदं विद्वानर्थमभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोषताः पंडितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दृषयन्ति ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं सर्वतो दृषयन्ति । आदित्यापि चया द्वितीयमपि दृषयन्ति । तदुभयापि चया तृतीयं हंसं दृषयन्ति । इति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं । अग्नेर्यायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । न केवलमंतर्हवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविद आम्नातं । तस्माद्ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् न तु तस्मान्विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तत्त्वं चार्थभृताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायत । तस्मात्सर्वदेवतानुद्ध्या प्राणिभिः पुत्रस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्याप्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थागुरिति दृष्टांतः । किन्नशावं शुक्लं वृक्षमूलं स्थागुशब्देनोच्यते । स च यथंधनार्थमवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलमिद्विर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धीत्येति । लोकैऽपि पाठकस्य यावती धनादिपुत्रा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदावाक्यमाचार्याद्ब्रूहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथाग्निरहितप्रदेशे प्रजिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अर्लोकिं पुरुषायां पायं चेत्यनेनैव वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यवेगानामित्या वा यस्मूपायो न वृध्यते । एतं विदति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदत्वमिदं ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्कं काचिदस्याप्युदाहृता । तै० १. १९ ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोतिनां ।

उतो त्वस्मै तन्नं वि सस्मै जायेव पत्य उगती मुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अधिकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोतिनामित्यविद्वांसमाहाधमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मंत्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यं वसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनवद्भवचनार्थादिवेकाभावे पाठशुद्धिरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भुतिं गमयति । तै० सं० २. १. १. १. आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भुतिं गमयतीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिन्यात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणादंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽस्यान्तर्गतगुह्येन यावतो वारुणामृतकुपलान्निर्वपेत् । तै० सं० २. ३. १२. १. इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिति प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायिन दानुरिति निर्णयते । पु० मी० ३. ४. ३०. तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्यवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति । अथेकस्मै तन्नं विसस्म इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानामिदं विलक्षणयाच प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणादंगैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तन्नं विसस्म । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनमर्थं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति । उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना मुवासा ऋतुकालेषु मुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञानमिति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्थोपमोच्यते । उगतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यविलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकन्धनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थमिदं प्रशंसति ॥ पुनरप्युगतं रयास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाङ्गनेन हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययिष वाचं शुश्रुवाँ अफलापुण्यामिति ॥ नि० १. २०. ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पञ्चत्रित्यादिकाया ऋचोऽन्तरमेवास्मात्ता काचिदृक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाङ्गः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा । स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाङ्गः । वाचामिना ईश्वराः सभामु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुण्यफलरहिता वाचं शुश्रुवान्भवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुण्यं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुण्यं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानिकां जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवदित्वं यत्तेन दानेन तपसानाशकेन । ४० उ० ४. ४. २२. इति श्रुतः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः । यत्पूर्वोक्तं दैकबोधसद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतः । तादृशपुण्यफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका बीरदोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वादिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाधर्मब्रह्मज्ञानरूपं बीरं न दोग्धीत्वधेनुः । अत एवामां माया कपटरूपा । ऐन्द्रजालिकानिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरत्ययं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वाद्यच्च सूच्यते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्राष्टकांडे प्रतीष्ट फलवाक्य यागतद्वेदैनयोः समानमवाप्नोत्यतः । यथा ह वा अग्निदेवानामज्ञाद एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनं देवं वेद । तै० ब्रा० ३. १. ४. १. इति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसा । पु० मी० १. २. १५. इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् असु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमामयागस्य चातिपातं सति प्रायश्चित्तरूपां विद्याबीरदृष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविर्ज्यते । तै० सं० २. २. ५. ४. इति । एतस्माच्चार्थब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्यवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावत्स्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इच्छेते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शा यथा तथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथार्थ ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानविषयमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिमुत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तिस्तर्षा लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् । पु० मी० १. २. १७. इति । एतस्मात्स्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । कंदोगास केवलादनुष्ठानाद्विद्यामहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभां कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोर्पनिपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । का० उ० १. १. १०. यद्यप्यगावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्त्रापि विद्यासु समानः ॥

कृतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैतावान्प्रवेशः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न क्ताप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवनं सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च । शत० ब्रा० १४. ७. २. ३. इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतुप्रवृत्त्यभावादिपयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यत्वभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासनं सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनं धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविस्तरमिहितं । चोदनं वेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षम-

निमित्तं विद्यमानोपलभ्यन्तात् । पुं० मी० १. १. ४. । इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्निद्रियैरवगम्यते । अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । सिंगराहित्यान्मानविषयत्वमप्यस्ति । मुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् वाहं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदनेव गम्यते । ततश्चोदनेव धर्मं प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्वाख्यानं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति । नावेदविद्यन्ते तं बृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपाङ्गिरादिराहित्यान् मानान्तरयोग्यतेति । तस्मादनन्यत्रभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासी गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य सूत्र्यमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण पापमपनुदति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदति । तै० आ० १०. ६३. ७. । इति । उद्दंडस्य राज्ञो नियामकत्वादिवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः स्मृतिप्रकरणे समामनन्ति । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्तच्चस्य चत्तं यद्वर्त्मस्तस्मात्तस्मात्परं नास्त्यथोऽबलीयाम्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैव । शत० ब्रा० १४. ४. २. ७६. । इति । ब्रह्मविदाप्नोति परं । तै० आ० ८. १. । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित । का० उ० ७. १. ३. । इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । नदुभयज्ञानार्थो वेदोऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदोऽधिकारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुक्तेनोत्पद्यते । तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुक्तेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ मन्वन्धस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्यानं प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिखादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्र यद्रह्यविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कन्थो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ४. । इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडङ्गसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात्तदपनिषदां परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वरानुच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिखा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनन्ति । शीखां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरो मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शीखाध्यायः । तै० आ० ७. २. । इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशीखायथे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । शि० ३. । इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तश्चाऽनुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । शि० ११. । इति ॥ मात्रा इम्व्वादिः ॥ सापि तत्रोक्ता । इम्वो दीर्घः प्रुत इति कालतो नियमा अचि । शि० ११. । इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नो ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानां । शि० १३. । इत्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽसृष्टा यणस्वीषदित्यादिना । शि० ३८. । प्रयत्न उक्तः ॥ सामग्र्येण साम्यमुक्तं ॥ अतिद्रुतातिर्विस्मंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीतो शीघ्री शिरःकंपीत्यादिना । शि० ३२. । उपांशु दृष्टं त्वरितमित्यादिना च । शि० ३५. । दीपो उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना । शि० ३३. । गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवा याहीत्यत्रावादेशः । इंद्रापी आ गतमित्यत्र पक्रतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिखायामुपेक्षितं । शिष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मञ्चो हीनः खरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाक्वञ्चो यत्रमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् । शि० ५२. । इति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्व । तै० सं० २. ४. १२. १. । इत्यास्मिन्नं इंद्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्निवचितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकर्तित्त्वरत्वेन बह्व्रीहत्वादिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णावपराधपरिहाराय शिखायथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्याश्वलायनापस्तंबबोधायनादिसुचं । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्वलायनः किं मन्वकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य । नायः । दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । आ० १. १. ३. ।

इत्थिवं तेनोपक्रांतत्वात् । न ह्यपिमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः । आपविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयमेकादशकपालं । ऐ० ब्रा० १. १. । इत्थिवं दीक्षणीयेष्टीर्ब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अत्रोच्यते । मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चिवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयीतेकामपृथं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः । तै० आ० २. १०. ६. । इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽपिमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिल्लवं शंसतीति विधीयते । तथाऽग्निं शस्यमाने मूर्धो नोदियादपि सर्वा दाशतथीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यत यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजायत्वा प्रतिगृह्य वानश्चन त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत । तै० आ० २. १६. । इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृतमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगांस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिनिगमादिप्रमाणानुपजीव्याश्रयायनो दर्शयति । अतो मंत्रकांडक्रमभाविऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे त्वित्यादिमंत्रास्तु कृत्यनुष्ठानक्रमेणैवास्माता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनमंगेण प्रवृत्ताः । आस्मात्-पादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरूपक्रांता तथापि तस्या इष्टदर्शपूर्णमासविक्रितित्वेन तदपेक्षत्वादाश्रयायनस्यार्दा तद्वाख्यानं युक्तं । अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन कृत्यनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामुच्चांसेव विनियोगमाश्रयायनो ब्रवीतु । नमः प्रवक्तु इत्यादयस्तयनास्माताः । आ० १. २. । कुतो विनियुज्यत इति चेत् नायं दोषः । शाखांतरसमास्मातानां ब्राह्मणांतरमिदं विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनाव वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिव कल्पोऽर्थपक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथा चंद्रवायवयहब्राह्मणे समास्मायते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदन्ते देवा इन्द्रमनुवाजमां नो वास व्याकुर्वति । सोऽब्रवीद्वरं वृणं मध्वं चैवैष वायव च सह गृह्याता इति तस्मादिंद्रवायवः सह गृह्यते । तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६. ४. ७. ३. । इति । अदिमीळ पुरोहितामत्यादिवाक् पूर्वास्मिकाले पराची समुद्रादिर्धनिवदेकात्मिका मती अत्राकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रंथरहितासीत । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च मोमरसग्रहणरूपेण वरेण नुष्टस्तामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिर्भिरव्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वाचिके दर्शितः । रक्षोहागमलध्वसं देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनानंतराणि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्ययं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकाररक्षो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिंगैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः । ते चाप्यस्य यज्ञगतेन यथायथं विपरिणामयितव्याः । ताज्जावैयाकरणः शक्नोति विपरिणामयितुं । तस्मादध्ययं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्ययं व्याकरणं । बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इंद्रयाध्यता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अतं च न जगाम । अथ तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तारां प्रयोगेण ॥ अमदेहार्थं चाध्ययं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठंति । स्थूलपृषतीमाप्तिवाक्यणीमनद्राहीमा लभेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषति यस्याः सा स्थूलपृषती किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तां नर्वैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासातोदान्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं । ततो बद्धव्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्तं । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीं । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वतः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्नेहितवै नापभाषितवै । स्नेहो ह वा एष यदपशब्दः । स्नेहा मा भूमत्वध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वक्त्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाश्च शब्दाश्च प्रयुक्तमहीत्वध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव श्रूयते । अनपाविष मुक्किधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्म-

हीत्यध्ययं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कृशलो विशेष्टे शब्दान्यथावद्वावहारकानि । सोऽनंतमाप्नोति जयं परच ताग्योगविद्वयति चापशब्दः ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति अपशब्दान्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अन्यीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावी गोक्षी गोपीतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानत्वे ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नास्मो ये न भ्रुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोऽप्य स्त्रीप्लवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्ययं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरिण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्ययं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामत्यध्ययं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो गोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश । ऋग्वे० ४. ५८. ३ । इति । चत्वारि शृंगा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः त्रयः काला भूतभविष्यवर्तमानाः । द्वे शीर्षे मुपस्तिड्डश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कंठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात्कामानां । गोरवीति । रीतिः शब्दकर्म । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्तादात्यं यथा स्यादित्यध्ययं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विद्वद्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता नंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति । ऋग्वे० १. १६४. ४५ । ये मनीषिणः । मनस रीषिणो मनीषिणः । गुहायां चीणि निहितानि नंगयंति । न चेष्टं । न निर्मर्षति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तत्त्वं वि ससं जायैव पत्य उग्रती मुवासाः । ऋग्वे० १०. ७१. ४ ॥ अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांस-माहर्धं । त्वस्मै अन्यस्मै तत्त्वं विससं । तत्त्वं विवृणुते । जायैव पत्य उग्रती मुवासाः । यथा जाया पत्ये कामय-माना मुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदं स्वमात्मानं विवृणुत । वाङ्मो विवृणुयादित्यध्ययं व्याकरणं ॥ सक्तमिव । सक्तमिव तितउना पुनतो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः सख्यानि जानति भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । ऋग्वे० १०. ७१. २ ॥ सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेवा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत । वाचमकृत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्ग एकगम्यः । वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाज्ञासनात्परिवृद्धा भवति ॥ सारस्वती । याज्ञिकाः पठति । आहि-ताग्रपशब्दं प्रयुजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्ययं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदधाज्ञोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतं द्वाचरं चतुरचरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्विदधति । न चांतरिण व्याकरणं कृतस्तद्विदा वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्ययं व्याकरणं ॥ मुदेवो असि । मुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुचरंति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव । ऋग्वे० ८. ६९. १२ ॥ सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुजिह्वा । सास्मिन्विद्यत इति काकुदं तानु । सूर्यः स्थूला लोहप्रति-मेति ॥ एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यथोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा जमा क्क्षा जा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्य इत्यंतो यः पदानां समान्नायः समान्नातस्तस्मिन्ध्ये पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तच्च तच्च विस्पष्ट-मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं निगमं तथा । तृतीयं देवतं चेति समान्नायस्त्रिधा स्थितः ॥

गौराक्षपारंपर्यतमाद्यं नैघंटुकं मतं । जहायुल्बमृबीसांतं निगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते । अग्न्यादिदेवीजर्जाकृत्यंतः चितिगतो गणः ॥

वाय्वादयो भगंताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः । सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता बुध्ना देवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयत इति ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्राधेयोपदिश्यते तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिं-
हवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादायकांडस्य
निघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकादिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि ।
द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुवज्जलह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निग-
मशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वान्तस्मिन्निगम एव
प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वान्तस्य कांडस्य निगमत्वं ॥ पंचमा-
ध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य देवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परान्तरपेक्षतया पदार्थ-
स्योक्तत्वान्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्व्याख्यमनु-
भवत्यनुभवतीत्यतर्द्धादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अव-
यवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यते इति व्युत्पत्तिः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याति चोपसर्गनिपाताच्चेति
प्रतिज्ञायोज्ञावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपतस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभय-
मन्वध्यायं नंदं देवममंसंतीति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामन्युपमार्थीय इति च । नि० १. ४. ।
तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदं प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते ।
एवं ग्रंथकारिणोक्तास्तत्पदानिर्वचनविशेषास्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यते । न च निर्व-
चनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामा-
हुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षते । ए० ब्रा० २. ४. ३. । इति । यदप्रथयन्तत्पृथिवी पृथिवित्वं । नि० ब्रा०
१. १. ३. ७. । इति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वीकृतनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वच-
नानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकर-
णस्य कार्त्तव्यं स्वार्थसाधकं च । नि० १. १५ । इति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा कंदोयंथोऽप्युपयुज्यते । कंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुरक्षराणि कंदांसि
प्रातरनुवाकिऽनूच्यत इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सहोतीर्पंक्तित्रिष्टुप्जगतीत्येतानि सप्त कंदांसि । चतुर्विंश-
त्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरौष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुवादयो
ऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात त्रिष्टुप्भी राजन्यस्य जगतीभिर्विंशत्यक्षरैः । तत्र
मगणयगणादिसाधो गायत्र्यादिविवेकः कंदोयंथमन्तरं न भविष्यति । किंच । यो ह वा अविदितवैय-
च्छंदोदेवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाय्वापयति वा स्यात्तुं वर्च्छति गर्ते वापयति प्र वा मीयते पापीया-
भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तद्वेदनाय कंदोयंथ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नैव ग्रंथेऽभिहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयते ।
संवत्सरमेतद्वर्तते चरेत्संवत्सरमुख्यं भुत्वैत्येवादिदयः संवत्सरविधयः । वसंते ब्राह्मणोऽपिमादधीत । शीष्मे
राजन्य आदधीत । शरदि वैश्य आदधीतित्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि पृष्ठान्युपयति । मासि मास्य-
तिग्राह्या गृह्यंत इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वसीयान्त्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-
विधयः । एकाष्टकायां दीक्षेत्तु फल्गुनीपूर्णेमासे दीक्षेत्तु । ति० सं० ७. ४. ८. १. । इत्याद्यास्तिथिविधयः ।
प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकास्वप्निमादधीत । ति० ब्रा० १. १. २. १. ।
इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषाः प्रयोजनार्थं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां पक्षां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिष्यायामेवमुदीरितं । शि० ४१. ४२. ॥

कंदः पार्दा तु वेदस्य हस्ता कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिष्या घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांग-
मिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश । १. ३. । इति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेथल्पश्रुतवेदो मामयं प्रहरिदतीत्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चंद्र-
नाचिकेतादुपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेज्ज्वलितहासग्रंथेषु स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः ऋषि-

स्थितिलयादयो ब्राह्मपात्रवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं
चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सूत्रादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
वृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसरणेन वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं
शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिसष्ट एव । मन्वात्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्या-
वन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिर्मन्त्रिता आप ऊर्ध्वं
विचिपन्ति । तै० आ० २. २. २. । इत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सतति प्रताप्यते । तै० आ०
२. १०. । इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोप-
योगाद्व्याख्यानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिरनुदर्शभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः
शास्त्रांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्वाभ्यास्व उदाजहार । नि० २. ४ ॥ तत्रायं प्रथमो मंत्रः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शिर्वाधिष्टुहर्मस्मि ।

असृयकायानृजं वऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण माम
नधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थं हतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसृयं
करोति । यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्या-
भासिभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा मति त्वद्दृष्टं स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥ अथ द्वितीयो मंत्रः ।

य आतृणत्यवितर्धेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमस्य नाहति ॥

पूर्वस्मिन्नं च आचार्यस्य नियममभिधायस्मिन्नं च शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थंभूतं
लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणां
सर्वतस्तर्धेन पुरणं करोति । उपसर्गवशाद्वाचित्वाच्च तृणनिधातोर्ध्यांतरं वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयती
त्यर्थः । किं कुर्वन । न दुःखं कुर्वन । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धचमुचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न
भवति तथा पादं पादैकदंशं वा ग्राहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन । अमृतत्वस्य देवजनानो मोक्षस्य वा
प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ
तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रक्षानादमुख्या । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यार्थकमपि द्रोहं
न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मंत्रः ।

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते ।
आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति ।
यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाऽशिष्यास्तच्छ्रुतं गुरुपादं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न
भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मंत्रः ।

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्मै न द्रुह्येत्कतमस्य नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यमुभयं कदाचिदपि न
द्रुह्येत । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया
प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमुवेदोऽस्माभिः षडंगानुसरिण व्याख्यायते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मन्वाभ्यासानोपयोगि-
त्वादादीं ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तच्च तच्च ब्राह्मणोदाहरणेन मन्वात्मकः संहितायंथो
व्याख्यातव्यः ॥

स चापिमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडिर्दशमंडलश्चतुःषष्ठ्याध्यायैः पंचाशीत्यनुवाकैरी-
षदधिकसहस्रसूक्तीरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिः उपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्न-

स्याध्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पुर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्प्रती सूचकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगस्तुचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति ॥

तत्रापिमीळ इति सूक्त प्रातरनुवाक आमेये कृता विनियुक्त । स विनियोग आश्रयायनेन चतुर्थीध्यायस्य चयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अप इति पठोपिमीळेऽपि दृढमिति । तत्र हीनपादयहणात्सूक्तनिश्चयः । सूक्त सूक्तादी हीने पादे । आ० १ १ । इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्या पवमा नेर्णां स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साङ्गान्वित्या अभियुजोऽपिमीळे पुरोहितमिति सयाज्य इति । तत्र कृत्स्नपादयहणादृगित्यवगम्यते । ऋच पादयहणे । आ० १ १ । इति परिभाषितत्वात् । तथा सयाज्य इत्युक्ते सीविष्टकृती प्रतीयते । आ० २ १ । इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबर्धनश्च । तत्रापि द्वितीयमन्त्रेनोदाहृतत्वाद्याज्यात् । यद्यपि साङ्गान्वित्यनया पुरोनुवाक्येय देव ताया अनुस्मरणरूपमस्कार मित्रस्तथापि याज्यानुवाक्ययो समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे भीमासितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्वयं गीव उताया प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्याममाख्यानादचनाञ्च समुच्चम । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्चया विकल्पस्यैवै कयुग्मगतयोर्गति चेत् नैव । पुरोनुवाक्यात् समाख्याया उत्तरकालोपयाज्याभतरेणानुपपत्तिः । किञ्च पुरोनुवाक्यामनृच याज्यया जुहातीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणार्हावप्रद । नकार्यं भेदोक्तिपुर सर साहित्य विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतस्मादिमत्यादिसूक्त नवर्चः । अपि नव मधुच्छटा वैश्यामित्र इत्यनुकर्मणकायामुक्तत्वात् । विश्वामि त्रपुत्रो मधुच्छदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वान्तदीय ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इत् । उ० ४ ११७ । इगुपधात्कृतः । उ० ४ ११० । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषाभ्यवर्भवेदपुरुष प्राप्नोत । तथा च श्रूयते । अजा-ह वै पुत्रीस्तपस्यमानाऽब्रह्म स्वयम्भुव्यानर्षत्तदृषयोऽभवन् । तै० आ० २ ९ । इति ॥ तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमितिभिप्रत्य श्रूयते । युगान्तेऽर्तर्हितान्वेदान्तेतिहासाग्रहणैः । जैमिंर तपसा पुर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवति ॥ ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवाय श्रूयते । अविदित्वा ऋषि कदो देवत योर्गमेव च । योऽध्यापयन्त्रपद्वाप पापीयाज्ञायते तु स ॥ ऋषिच्छदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुजानो मन्त्रकटक उच्यते इति ॥ वेदनविधाय श्रूयते । स्वरो वर्णोऽक्षर मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च । मन्त्र त्रिज्ञासमानेन पठितश्च पदं पद इति ॥ अत्रिमत्यादिसूक्तस्य कदोऽनुकर्मणकाया यवप्यत्र नोक्त तथापि परिभाषायामेवमुक्तः । आदा गायत्र प्राग्धरग्यस्तृपात् । अनु० १२ १४ । इति । हिरण्यस्तृप ऋषिर्देया मन्त्राणा वक्ष्यते तत् प्राचोनेपु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्र कद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबध वारयितुं माच्छादकत्वाच्छद इत्युच्यते । तत्सारण्यकाडे समाम्नायते । कादयति ह वा एन कदासि पापात्कर्मण इति । अथवा चीयमानापिसतापस्याच्छदकत्वाच्छदः । तच्च तैत्तिरीया आमनति । प्रजापतिरत्रिमन्त्रानुत्त स जुर पविर्भुत्वातिष्ठत त देवा विभ्यतो नोपस्थन् ते कदोभिरात्मान कादयित्वोपायन् तच्छदसा कदस्व । तै० म० ५ ६ ६ १ । इति । यद्वा । अप मृत्यु वारक्षिणमाच्छादयतीति कदः । तर्दापि कादोग्योपनिषद्याम्नात् । देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्वयी विद्या प्रावृणस्ते कदोभिरात्मानमाच्छादयन्त्येदभिरच्छादयन्तच्छदसा कदस्व । का० उ० १ ४ २ । इति ॥ तथा द्योतनार्थदीयतिधातुर्निमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभुदिति तद्देवाना देवत्वमिति । अतो दीयतीति देव । मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन् सुक्ते स्तूयमानत्वादपिदेवः । तथा चानुकर्मणकायामुक्तः । मडलादिष्वप्येयमिद्रात् । अनु० १२ १२ । इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृच भगवा वेदपुरुष आह ॥

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

ओं अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामक देवमीळे । सौमि । ईड क्षुती । धा० २४ ९ । इति धातुः । उकारस्य ऊकारो बहुषाश्चेतुसं-प्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अजमध्यस्थङकारस्य ऊकार बहुषा ङुः । अजमध्यस्थङकारस्य ऊकार वै यथाक्रममिति । मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वाद्देह होता सौमीति लभ्यते । कीदृशमपि । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा

राक्षः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापिहितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं । देवं दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां यज्ञेषु होतृनामकं अत्विगप्रिरव । तथा च श्रूयते । अग्निर्वै देवानां होता । ऐ० ब्रा० ३. १४. इति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अचाग्निशब्दस्य यास्को बह्वधा निर्वचनं दर्शयति । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽपिः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽपिः कस्मादयणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽयं नयति मंनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थालाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातिभ्यो जायत इति शाकपुणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेतिरकारमादत्ते गकारमनक्तर्त्वा दहतर्त्वा नीः परस्मैस्यपा भवत्याग्निमीळ । नि० ७. १४. इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपद विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽपिः प्रथमं व्याख्यास्यति । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्यायणीरित्यादिकमुत्तरं । देवमनामयं स्वयं नयतीत्ययणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च ब्राह्मणांतरं । अग्निर्देवानां सनानोरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मण आमनन्ति । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । ऐ० ब्रा० १. ४. अग्निर्वै देवानामवमः । ऐ० ब्रा० १. १. इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीया आमनन्ति । अग्निरयं प्रथमो देवतानां । तं ब्रा० २. ४. ३. ३. इति । अग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वयमामनन्ति । स वा एषोऽयं देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामिति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टपशुसोमरूपेष्वयं पूर्वदिश्वत्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्मणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । मंनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहं हविष्याकं च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्थालाष्टीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्तं न स्नेहयति किंतु काष्ठादिकं कृत्तयतीत्युक्तं भवति । शाकपुणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इणं गती । धा० २४. ३६. इति धातुः । अक्तोऽञ्जू व्यक्तम्रचणकांतिगतिषु । धा० २९. २१. इति धातुः । दग्धो दह भस्मीकरणे । धा० २३. २२. इति धातुः । नीतो गीञ् प्रापणे । धा० २२. ५. इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपञ्चमाणा एतिधातोर्न्यत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्त । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहतधातुज्याहृग्धगब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं म्रित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहं हविष्याकं च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थं याग्निमीळ इत्युभयवतीति । तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळोऽपि याचामीळिरध्यपणाकर्मा पुजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा बुद्धानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ज्ञातारं जुहोतिर्होतार्योणवाभी रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं । नि० ७. १५. इति । अस्यायमर्थः । ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातुनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याज्ञार्थपणापुत्रा अयत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयोऽध्यायः । नि० २. १२. यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पुरोहितस्य स्पर्धमानस्य पशुगुणानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वं ऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यपिः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्मति हविर्वहनाद्युद्धानो भवति । देवशब्देदेवताशब्दयोः पर्यायत्वाच्चप्रतिपाद्या कार्चिदपिर्व्यतिरिक्ता देवता नान्वयणीया । होतृशब्दस्य कृयतिधातोर्न्यत्पत्तत्वेन देवानामाहुतात्तारमिति । आर्णवामनामकस्य मुनिर्जुहोतिधातोर्न्यत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अपिश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन दृष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मर्धामत्यादिष्वष्टाविंशतो धननामसु पठितः । रमणीयत्वाद्भवत्वं । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं ॥ अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्वार्थात् । धा० ५. ३८. अंगेर्नलोपय । उ० ४. ५०. इत्याणादिकसुत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वात्तुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. लोपस्य भवति । अंगति खगे गच्छति हविर्ननुमिष्यति । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. इत्यकार उदात्तः । आयुदात्तश्च । पा० ३. १. ३. इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं । पा० ६. १. १५८. इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेषेतरस्यानु-

दात्तत्वं प्राप्तं । तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादपदिशमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६ १ १५८ ९ । इति हि व्यायः । ततोऽतोदात्तमपि प्रातिपदिक । अनुदात्तो मुप्यितो । पा० ३ १ ४ । इत्यभित्येताद्वितीयैकवचनमनुदात्त । तस्याभिः पूर्व । पा० ६ १ १०७ । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमे कादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८ २ ५ । इति सूचितत्वात् । अपिशब्दो धातुजन्नेति मते सैय प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यातजानीति शुकटायनो नैकतसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । नि० १ १२ । इति । गार्ग्यस्य मतेऽपिशब्दस्यावदप्रातिपदिकत्वात्किञ्चोऽत उदात्तः । फि० १ १ । इत्यतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यप्यप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ निर्वचनं तथेषु पदेषु स्वरसंस्कारां समर्थं प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्याता तथा तानि निर्ब्रूयादधानान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थान्वित्यः परीक्षित केनचिदुत्तिसा मान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वं न निर्ब्रूयात् । नि० २ १ । इति । अस्यायमर्थः । तत्तत्र निर्वचनीयपदममूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारां समर्थं व्याकरणसिद्धौ स्याता । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्याता । शब्दस्वैकदेशः पूर्वोक्तोऽपि धातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्विती । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तैर्वलचक्षेण कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्माच्छब्दोऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अग्रनयनादिरूप क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनापिशब्देकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एव सति यः पुमानर्थः नित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बध्वान् । ब्राह्मणानुसारं वा दवतातरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बध्वः । तदानीं स पुमान्केनचित्तुत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत । तस्माच्छब्दो योजयितुं वृत्तिः क्रिया । तद्वृत्तेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूप क्रियात्वं सामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थं योजितं । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । ख्यालाद्यैर्विरचरसाभ्यान्निर्वृत्तं । अतोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थं मकाररूपमक्षरं विद्यतं । अपिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तद्विदमक्षरसाम्यं । शाकपुणिभ्यु वर्णासाम्यान्निर्ब्रूतं । दग्धशब्दापिशब्दयोगकारवर्गेण साम्यं । सवथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ई० इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङ्ङातिङ् । पा० ८ १ २८ । इत्यतिङ्तादपिशब्दात्परस्यै० इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात् । पदद्वयं संहिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८ ४ ६६ । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वं भाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १ २ ३९ । इत्येकयुत्यं प्रचयनामकं भवति ॥ पुर शब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भुवः । तै० स० ४ ३ ० १ । इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वंश्च । पा० ५ ३ ३९ । इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । पा० ३ १ ३ । धातो निष्ठाया दधातीहः । पा० - ४ ४० । इत्यादेशं सति प्रत्ययस्वरेणातोदात्तो हितशब्दः । तत्र समामा तोदात्तत्वं प्राप्तं । पा० ६ १ २२३ । तदपवादत्वेन तत्पुरुषं तुज्जार्थित्यादिना । पा० ६ २ ० । अव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । यद्वा । पुरोऽव्ययः । पा० १ ४ ६७ । इति गतिसंज्ञाया गतिरनन्तरः । पा० ६ २ ४९ । इति पूर्वपदप्र कृतिस्वरत्वं । तत आकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहिताया प्रचयप्राप्तिः । पा० १ २ ३९ । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १ ० ४० । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ॥ यजया चेत्यादिना । पा० ३ ३ ९० । यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरानुदात्तत्वे सति । पा० ३ १ ४ । पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पचाव्यजतः । पा० ३ १ १३४ । स च फिट्स्वरेण । फि० १ १ । प्रत्यय स्वरेण । पा० ३ १ ३ । चित्स्वरेण । पा० ६ १ ५३ । वातोदात्तः ॥ अल्विकशब्दः अर्तो यजतीति विग्रहे सत्युत्स्वरदधृक् । पा० ३ २ ५९ । इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृतः । पा० ६ २ १३९ । इति छद्गत्तरपद प्रकृतिस्वरेणातोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् ॥ होतुशब्दस्तृप्रत्ययात् । पा० ३ २ १३५ । नित्स्वरेणाबुदात्तः । पा० ६ १ १९७ । स्वरितप्रचर्या पूर्ववत् ॥ रत्नशब्दो नञ्प्रत्ययस्यानिसतस्य । फि० २ ३ । इत्याबुदात्तः । तथा चास्मायते रत्न धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा । छद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययश्च । पा० ५ ३ ५५ । पित्स्वरेणानुदात्तो सति । पा० ३ १ ४ । स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वं । वेदावतार आद्याया अचोऽर्थश्च प्रपचितः । विज्ञात वेदगानीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥२॥

अयमपिः पूर्वभिः पुरातनैर्भृग्वरिः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः सुखो नूतनैरुतदानोतनैरन्नाभिरपि सुखः । सोऽपिः सुतः सन्निह यज्ञे देवान् हविर्भुज आ वक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ॥ पूर्वैभिरित्यत्र ब्रह्मणं कंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व अर्व पुराण इति धातुः । पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय श्रीणादिकः । इत्यथयांत ऋषिग्रन्थं ऋष्यंधकेति निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः । पा० ७. ३. ८६. । कितप्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४. ११९. । तौ शब्दो नित्स्वरेणाबुदात्तौ । ईड्यशब्दस्य स्थप्रत्ययांतत्वात् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्यादिना । पा० ६. १. २१४. । आबुदात्तत्वं । नवस्य नृ तत्प्रनखाद्य । पा० ५. ४. ३०. ६. । इति वाचिकेन नवशब्दस्य नृ इत्यादेशः सनप्रत्ययस्य महावाचिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाबुदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनातिषु पूर्ववद्भुजेथाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादीचिन्तनाच्च समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः । पा० १. १. ३७. । एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्थंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवान्नित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । अचानुनासिकः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावृत्तोऽटि नितं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः । मोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाकन्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति लुथति । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिकार्यं । आडो निपातत्वादाबुदात्तत्वं । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे कंदसो लृट् । तस्य स्थप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि कंदसः । यद्वा । लेटि सिञ्जलम् । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । आ० २. १. । सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत् । तमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा सुखोऽप्रिलेनापिना निमित्तभृतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तममतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अग्नेतिधातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आबुदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽथेवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्थंतोदात्तत्वं । वकारांताद्दिशब्दात्प्रस्थाः सप्तम्याः सुपां मुमुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शेषावे सति । सविकाश्च इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति वियहे सत्यर्थादिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यचप्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्दीर्घशब्दादुत्तरार्थोर्मोत्तममोः पित्वाद्नुदात्तत्वं । ह्रस्वगुड्भां । पा० ६. १. १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्चन । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिप्रवषडहस्य मध्यवर्तिषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्यापि यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुकूप-
शृचः । एतच्च सप्तमाध्याय एत्यू ध्वित्यादिखंडे सूचितं । अपिं वो वृधंतमपे यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्ने॒ यं॒ य॒ज्ञम॒ध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूर॑सि । स इ॒हे॒वे॒षु ग॒च्छति॑ ॥ ४ ॥

अग्ने॒ । यं॒ । य॒ज्ञं । अ॒ध्व॒रं । वि॒श्वतः॑ । परि॒भूः । असि॑ । सः । इत् । दे॒वे॒षु । ग॒च्छति॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत स एव यज्ञो देवेषु नृप्तिं प्रक्षितुं स्वर्गे गच्छति । प्राच्यादिषतुर्दिगतेष्वाहवनीयमात्राणीथगार्हपत्यापीथीयस्थानेष्वपिरसि । परिशब्देन होचीयादिधिष्ण्यभिरिर्विवाचता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं हिंसारहितं । न ह्यभिना सर्वतः पानितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं । पा० ६. १. १०८. । आमन्त्रितायुदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरो ऽस्त्विति बङ्गप्रोहो नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्यन्तोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिन्धः प्रत्ययस्वरत्व नाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १०३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तिः । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३०. । असीति तिङन्तस्य यदुत्तात्तत्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

अ॒ग्निर्हो॑ता क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वो दे॒वेभि॑रा ग॒मत् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । हो॒ता । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वःऽतमः । दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒मत् ॥ ५ ॥

अयमभिर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहा गमत् । अस्मिन्त्येते समागच्छतु । कीदृशोऽपि । होता होम-
निय्यादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो नु तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः
क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा , सत्यः अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः
कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तितुक्तः ॥ कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बङ्गप्रोहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्यन्तोदात्तो हरदन्तेन निपातितः । लोडतस्य गच्छत्विति-
शब्दस्य कत्वाभावः । उकारलोपश्चादंस । ततो रूपं गर्मादिति भवति । स्पष्टमन्यत ॥ ॥ १ ॥

यद॒ङ्ग दा॒शुषे॑ त्वम॒ग्ने भ॒द्रं क॑रिष्यसि । तवे॒त्तत्स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्वं । अग्ने॒ । भ॒द्रं । क॑रिष्यसि । तव॑ । इत् । तत् । स॒त्यं । अ॒ङ्गि॒रः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगामे हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवृत्ति यजमानाय तत्पीत्वर्थं यज्ञद्रं
वित्तगृहप्रजापशुरूपं कन्याशं कर्षिष्यसि तज्जद्रं तैवत् तवैव । सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने एतच्च सत्यं
न त्वच्च विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तां सत्यामुत्तरक्रत्वगुष्ठानिर्गमेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं
शाक्यायनिनः समामनन्ति । यद्दं पुरुषस्य ित्तं तज्जद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अगशब्दस्य
निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभ्यादित्वादन्तोदात्तत्वं । दाश्वान साङ्गान । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दाशु
दान इति धातोः क्तमुप्रत्ययो निपातितः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानु-
दात्तत्वं । पा० ८. १. १०८. । न शङ्कनीयं । अपादादा । पा० ८. १. १८. । इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्ठिकं । पा०
६. १. १०८. । आयुदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययत्वेन । फि० २. ३. । आयुदात्तत्वप्रमत्तावपि भदि कन्याण
इति धातोर्परि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगाभिप्रायैर्यदिहृत । पा० ८
१. ३०. । इति निघातं प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपात्तोदात्तः ।
तवेत्यत्र युष्मदस्मादोर्हसि । पा० ६. १. २११. । इत्यायुदात्तत्वं । अंगिरा अंगाराः । नि० ३. १७. । इति यास्कः ।
ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिर्ब्रह्मध्यानोपाख्याने समामनन्ति । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ए० ब्रा० ३. ३४. ।
इति । तस्मादंगिरोनामकमुनिङ्कारणत्वाद्गाररूपस्यापेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अपीधोमप्रणयन उप त्वाप् इत्यादिकोऽनुवचनीयसृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाख्यातं । उप त्वापे द्विविद्व
उप प्रियं पणिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह । ऐ० ब्रा० १. ३०. । इति ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥

उप। त्वा। अग्ने। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया। वयं। नमः। भरतः। आ। इमसि ॥७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिन दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरतो नमस्कार मपादयत उप समीपे त्विममि॥ त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४ १२ । त्वामी द्वितीयाया । पा० ८ १ २३ । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । ब्रह्मसमासं कार्तिकाजपादित्वात् । पा० ६ २ ३७ । आबुदात्तः । सार्वकाचः । पा० ६ १ १६८ । इति धियो विभक्तिषुदात्ता । नम इति निपातः । भरत इत्यत्र शपः । पा० ३ १ ६८ । पित्वाच्छतुर्नसार्वधातुकत्वाच्चानु दात्तत्वे सति । पा० ६ १ १८६ । धातुस्वर शिष्यते । इमसीत्यत्रदतो ममिः । पा० ७ १ ४६ । इत्यादेशो निघातश्च ॥

राजतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥८॥

पूर्वमत्रे त्वामृषम इत्यपिमुद्दिश्योक्त । कीदृश त्वा । राजतं दीप्यमान अध्वराणा राक्षसकृतहिसारहितानां यज्ञाना गोपा रक्षक ऋतस्य सत्यस्यावश्यभाविनः कर्मफलस्य दीदिवि पांनःपुन्येन भृश वा द्योतक । आङ्-त्वाधारमपि दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्ध कर्मफल स्मर्यते । स्वे दमे, स्वकीयगृहं यज्ञशालाया हविर्भिवर्धमान ॥ राजत वर्धमानमित्येवमयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६ १ १८९ । इत्याबु-दात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् । पा० ६ १ २०३ । आबुदात्तः ॥

स नः पितेर्व सूनवेऽग्रे सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सः । नः । पिताऽऽव । सूनवे । अग्रे । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९॥

हे अग्ने स त्व नोऽस्मादर्थं सुपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माक स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व । समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टातः । यथा मुनवे पुनार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्माच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्त सर्व । पा० ८ १ १८ । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४ १६ । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवन् नित्यसमासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्य । पा० २ १ ४ २ । इति समस्तः पिते-वेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायन यस्येति बह्व्रीहो नन्मुभ्यामित्यतोदात्तत्वं । सचस्वत्वच पदात्परत्य नास्तीति न निघातः । नसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ २॥

अपिमीळ इत्यादिसूक्तमपिष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायवा याहीत्यादयस्तुचाः प्रच गशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिन्त्यते । शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किवाद्दृष्टफल प्रधानकर्मेति । तत्र पूर्वपक्षे जिमिनिः सूत्रयामास । पु० मी० २ १ १३ २९ ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्ञावदेवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आर्ष्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते प्रथमं शसति निष्कैवल्ग्वं शसतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इदं नु वीर्याणि प्र वोच । ऋग्वे० १ ३२ १ । इत्यत्र दृष्टत्वात् । एव सति याज्ञान्याय्येन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्का-ररूपत्वमभ्युपेयं । याज्ञायास्तद्रूपत्व दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वाभिन निर्णीत । पु० मी० १०.४ ३९ ४१ । तद्वद्वापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्व व्यावर्तयति ॥ सिद्धाती त पक्षं दृषयति ॥

अर्थेन त्वपकथ्यते देवतानां शब्दोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्व वारयति । संस्का-रपक्षे प्रयोजनवशेन मच्चः स्वस्थानादपकथ्यते । कुतः । मच्चगतं देवतावाचकं यदिद्वादि नामास्ति तच्चोदनया मच्चरूपया प्रतिपादयत्येव देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतः । तस्माच्च प्रधानभूतदेवतास्ति तच्च गुणभूतो मच्चो नेतव्यः । तदथा । माहद्रयहसनिधावभि त्वा शूर । ऋग्वे० ७. ३० २२ । इत्ययं प्रगाथ आस्त्रातः । स चेदं प्रकाशयति न

तु महेंद्र । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तथायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाधेयातां ॥ तदेतत्सिद्धांति-
नाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मंत्रे यदेतदिन्द्रशब्दामिधानं
तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामा लभेत । ति० सं०
३. ४. ३. २ । इत्यजावावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ऋगशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति
तद्वत् । तस्मात्तन्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोकेऽपि महाराजे केवलरा-
जशब्दप्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्थेन्द्रो देवता युज्यत इति तप्त ।
देवतात्वस्य तद्विश्रुतिसमवायित्वात् । माहिन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्राहाणां च । पा० ४. २. २९ ।
इति महेंद्रशब्दादप्यप्रत्ययो विहितः । तस्मात्तन्महेंद्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह ॥

गुणस्वानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमेन्द्रग्रह इत्येतावतैवाशेषगती माहिन्द्र इति महत्त्वगुणो
ऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्यापुरोक्तचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेंद्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवा-
कयोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । ऐन्द्रं सागसिं । ऋत्वे० १. ८. १. इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये ।
महौ इन्द्रो य ओजसा । ऋत्वे० ८. ६. १. इत्यादिके महेंद्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्यं श्रुता तस्या एव निगमेषु ऋगशब्देन व्यवहारो न
विरुद्धः । ऋगत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तप्त प्रत्ययेणोपलभ्यते । इन्द्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः ।
तस्माद्विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं सोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्व-
मिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्नान्ति निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्त्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः नसिद्धांतिमैतव्यावृत्त्यर्थं । यच्चैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य
इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मंत्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेंद्रं तु
प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्माद्विवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव सोत्रशस्त्रयो-
र्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्मृतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदधरतामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कार-
कर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्मृतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया चत्पातं
विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्मृतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ
इत्युक्ते सर्वे जनाः स्मृतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्मृतिः प्रतीयते । यद्यतुर्वेदाभिज्ञसमाकारयेत्युक्ते
स्मृतिं न मन्यन्ते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशीर्गुणीरूपेतेति गुणप्राधान्य-
विवक्षायां मुख्यः स्मृतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु सेयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य
प्राधान्यादियं स्मृतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावा-
दैन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहिन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत
तर्ह्यदृष्टमसु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्ताञ्चेति ॥ १० ॥ द्वादशपिष्टोमस्य सोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन सोत्राणां
पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरापि मंत्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् ।
प्रधानकर्मणां त्वाज्यसोत्रपृष्ठसोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ॥
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अपिष्टुतिः श्रूयते । आपिेया ग्रहा भवन्तीति । तच्चैव पुनरप्यन्यदुच्यते ।
आपिेयोषु सुवते । आपिेयीः शंसन्तीति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु सोत्रशस्त्रमंत्रेष्वपिेय-
हानुसारेण देवतापदस्योहि सत्यापिेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभाविनोहोभावादापिेय-
मन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यच्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबन्धे वै सोत्रशस्त्रे इति ह्यास्त्रातं । संबन्धस्य द्वयोर्भवति न त्रिकस्य ।

तस्यात्प्रागशस्त्रयोरर्चभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्वीकृतात् । प्रधानकर्मपक्षे तु सोचकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि पुत्रं सुतीं शस्त्रं सुतावित्येकार्थं तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं सोचं अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः ॥ हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्मापिहोचं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउमं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्प्रागशस्त्रात्प्रधानकर्मत्वं ॥ हेत्वंतरमाह ॥

फलनिर्मुक्तिश्चेति ॥ १४ ॥ सुतस्य सुतमसि । तै० सं० ३. २. ७. १. इति सोचानुमन्त्रणमास्त्रायवाक्यशेषे सोचफलमेवास्त्रातं । इन्द्रियावन्तो वनामहे धुषीमहि प्रजामिषं । तै० सं० ३. २. ७. २. इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्त्रातं । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्ममिति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विह्वलितवृद्धाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विह्वलतां देवतांतरं तच्च तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तस्या भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । ग्रहाणां देवतान्यत्वं सुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् । पू० मी० १०. ४. ४८. इति ॥ अत्र संयहयोक्तौ । जि० न्या० २. १. ५. ॥

प्रउमं शंसतीत्यादीं गुणतोत प्रधानता । कृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता सोचशस्त्रयोः ॥

कृत्यर्थत्वे स्मृतिशब्दोर्ध्वोः श्रुतार्थबाधनं । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अपिष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । २. १५ । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽपिमोक्त इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउमशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवा याहीत्यादिसप्तगुचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमिति्यादिखंडे प्रपंचितं । ऐ० ब्रा० ३. १. तथा पंचमाध्याये सोचमग्ने शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च । आ० ५. १०. ॥ अथयमनुकर्मणि । वायो वायव्येन्द्रवायवमेचावर्णासृचा अश्विना द्वादशाश्विर्द्वैश्वदेवसारस्वतासृचाः सप्तिताः प्रउमदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवा याहीत्यादिकं नवर्चं मुक्तं । अपि नवेत्यतो नवशब्दस्यानुपुत्तिः । तत्रायसृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं मुक्तं । तत्रायसृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउमशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवार्पः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः ॥ वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहसंज्ञाद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समास्त्रातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरा । ऐ० ब्रा० २. २६. इति । तथा सूचितं च । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुवाक्ये । आ० ५. ५. इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवँ ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । श्रुधि । हवँ ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्ना याहि । आगच्छ । त्वदर्थमिमे सोमा अरंकृताः । अभिषवादि-संस्कारोऽसंस्कारः । तेषां तात्सोमान् । यद्वा । तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । गृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अरंकृतास्तेषां पिब गृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. इति ॥ दर्शतेत्यत्र मृमृदृशीत्यादिसूत्रेण । उ० ३. ११०. । अतच्-प्रत्यय औणादिकः । चित्वादंतोदात्तस्यामंचितानुदात्तत्वं । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३८. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्यत्वं । अलमित्यत्र छंदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती । पा० ६. २. २. । भूषणेऽसं । पा० १. ४. ६४. । इत्यसंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गत-कारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३८. । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निपातत्वादसंशब्द आबुदात्तः । पाहीत्यत्र पिबदेशाभावश्छंदसः । श्रुधीत्यत्र श्रु-ष्वित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्भिभावः । तिङ्गतादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेह्यपिञ्च । पा० ३. ४. ८७. । इति पितृनिघादानुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ऋयतिधातोर्बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वादुदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । तस्य पितृदानुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्वेषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

वाय॒ उ॒क्थेभिर्ज॑रंते॒ त्वाम॑च्छा॒ जरि॑तारः । सु॒तसो॑मा अ॒हर्वि॑दः ॥ २ ॥

वायो॒ इति॑ । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒रंते॒ । त्वां । अ॒च्छ । ज॒रि॑तारः । सु॒तऽसो॑माः । अ॒हःऽवि॑दः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्रोतारः क्षत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेमिराज्यप्रज्जनादिशस्त्रैर्जरंते । कुर्वन्ति । कीदृशाः । सुतसोमा अभिषुतेन सोमोपोता अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽपिष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । क्त्वभिच्छा इत्यर्थः ॥ अर्चति गायत्रीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चनिकर्मसु धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादांचित्तेनात्र सुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बङ्गव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समासस्वरः । पा० ६. १. २२३. बाधित्वा तत्पुरुषे तुक्कार्थत्वादिना । पा० ६. २. २. द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत । पा० ६. २. १३९. इति छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

वायो॒ तव॑ प्र॒पृच॑ती॒ धेना॑ जिगाति॒ दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒ची॒ सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

वायो॒ इति॑ । तव॑ । प्र॒पृच॑ती॒ । धेना॑ । जि॒गाति॑ । दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒ची॒ । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वासं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्वेवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून्बह्विजमानान् गच्छती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. इति डीनुदात्तः । सोको धरित्यादिषु सप्तपंचाशत्सु बाङ्गामसु गणो धेना या इति पठितं । वर्ततेऽथत इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गति जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. इति चतुर्थो । उरूचीत्यत्र गीरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. डीपि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बङ्गव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

इ॒न्द्रवा॒यू इ॒मे सु॒ता उ॒प प्र॒योभि॑रा ग॒तं । इ॒न्द्र॒वो वा॒मु॒शंति॑ हि ॥ ४ ॥

इ॒न्द्रवा॒यू इति॑ । इ॒मे । सु॒ताः । उ॒प । प्र॒यःऽभिः॑ । आ । ग॒तं । इ॒न्द्र॒वः । वा॒ । उ॒शंति॑ । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐन्द्रवायव्यहे त्रितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरग्निरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपा गतं । अस्मात्समीपं प्रत्या गच्छतं । हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशंति कामयन्ति तस्मादागमनमुचितं ॥ इन्द्रवायूशब्दस्वार्थितायु दान्तत्वं । प्रीणयन्ति भोक्तृनि प्रयांस्तन्नामि । प्रीञ्धातोर्गतर्मावितण्यर्थात् । पा० ३. १. २६. अमुन्प्रत्यये सति निप्स्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषर्द्धवचने बङ्गलं कंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो जुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्वादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी क्लेदन इति धातोर्बदेरिच्चादेः । उ० १. १३. इत्युन्प्रत्ययः । आद्यचरस्विकारादेशः । तत इन्द्रशब्दस्य निप्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादिशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च । ण० ८. १. ३४. इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वाय॒वि॒न्द्रश्च॑ चेतथः सु॒तानां॑ वा॒जिनी॑वसू । ता॒वा या॑त॒मुप॑ द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो॒ इति॑ । इ॒न्द्रः । च॒ । चेत॑थः । सु॒तानां॑ । वा॒जिनी॑वसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । या॒तं । उ॒प । द्र॒वत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुता-

सोमान चेतथः । वाजीधः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विश्वमित्यध्याहारः । कीदृशी युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवात्त गृह्यते । वाजोऽन्नं । तवस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आर्माचितत्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवन्तिप्रमुप समीप आ यातं । आगच्छतं । षड्विंशतिसंख्याकेषु चिप्रनामसु नु चिप्रं मनु द्रवदिति पठितं । तच्च फिट्-स्वरः ॥ ॥३॥

वायविंद्रश्च मुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्त्वित्या धिया नरा ॥ ६ ॥

वायोऽति । इंद्रः । च । मुन्वतः । आ । यातं । उप । निःऽकृतं । मस्तु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च मुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपा यातं । आगच्छतं । नरा हे नरा पुरुषा पौरुषेण सामर्थ्येनोपिता युवयोरगतयोश्च मतोर्ध्यामुना कर्मणा मनु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्येति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । इंद्रशब्द अत्रेद्वेत्वादिना । उ० २. २८. । रन्मत्ययांतत्वेन निपातितो ज्ञित्यादिनिर्णयः । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तः । वशब्दश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः । मुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नवजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्त्युदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१. । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाथघञ्काजबिचकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यतोदात्तः । गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तदि कर्मणि क्ते विहितं । पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृत । पा० ६. २. १३९. । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सार्वकाचश्रुतीयादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्त्युदात्ता । नरा । सुपां सुनुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदात्परत्वादांमंचितस्येत्वाष्टमिको निघातः ॥

मित्रं ऋच इति मित्रावरुणसूचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिप्लवषडहोऽपि विनियुक्तः । तथा चात्र्यलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टत्वादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऊर्वं पूतदक्षं । आ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहाभिप्लवपृष्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुदृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऊर्वं पूतदक्षं । आ० ७. ५. । इति च ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मित्रं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं ऊर्वे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामद-समन्तारं वरुणं च ऊर्वे । आऊयामि । कीदृशी मित्रावरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयंती कुर्वंती ॥ मित्रशब्दः पुंल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । ऊर्व इति ऊर्यतेर्बहुलं कंदसीति शपो लुकि सति ऊः संपसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसीति संपसारण उवडादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उगन् । उ० ३. ५३. । इत्युन्नत्ययांतो नित्वादाद्युदात्तः । रिशति हिंसतीति रिशाः शचवः । इगुपधञ्जाप्रीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः । णं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्युन्नत्यय नित्स्वरणोत्तरपदमाद्युदात्तं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशती कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । अत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । क्तिव्यजिदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेऽपोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्यकारलोपे ची । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नञ्निषय-स्थानिसंतस्येत्वाद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्यैवंतोदात्तस्वापवादकं

तत्पुत्रे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतित्त्वर बाधित्वा गतिकारकोपपदादितुत्तरपदप्रकृतित्त्वेणोदात्तस्य धात्वकार-
रस्य कोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६ १ १६१ । इति डीप उदात्तत्वे प्राप्ति र्चा । पा० ६ १ २२२ ।
इति पूर्वपदातोदात्तत्व । साधता । राध साध ससिद्धावित्यस्यादतर्भावितव्यार्थादुक्तः शचादेशः । पा० ३ २ १२४ ।
शु बाधित्वा व्यत्ययेन शप । अदपदेशत्वाद्गुपरि शतृप्रत्ययस्य लमार्धधातुकानुदात्तत्व । द्वितीयादिवचनस्य
शपश्चानुदात्तो सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपा सुनुगित्यादिना विभक्तैरा
कारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं बृहन्माशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतः स्पृधा । ऋतः स्पृशा । क्रतुं । बृहन् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणो युवा क्रतु प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाथे । आनशाथे । व्याप्रवतो । केन निमित्तेन ।
ऋतेन अवश्यभाविता सत्येन फलेन । अस्मभ्य फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशा युवा । ऋतावृधा । ऋतमित्युद-
कनाम । नि० २ २५ । सत्यं वा यज्ञं वा । नि० ४. १० । इति यास्क । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारी ।
अत एव ऋतस्पृशा उदकादीनां स्पृशती । कीदृशं क्रतु । बृहत् अंगरूपार्गिश्चातिग्राह ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वाद-
तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रस्य वरुणश्चाति मित्रावरुणा । देवताद्वयं च । पा० ६ ३ २६ । इति पूर्वपद-
स्यानङ्गादेशः । ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽतर्भावितव्यार्थावृधे क्रिप । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६ ३. १३७ ।
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपा सुनुगिति डादेशः ॥ मित्रावरुणावित्यादामचित्तत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदा-
त्परत्वादांश्चित्तस्थित्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामचित्ति परागवत्स्वर । पा० २ १ २ । इति
परागवद्भावनामचित्तामुपेक्षायादादित्वेन पदादपरत्वेन बाष्टमिकनिघाताभावादांश्चित्तस्य चेत्याद्युदात्त-
भावितव्यमिति चेन्न । परागवद्भावस्य सुबामचित्ताश्रयत्वेन पदार्धाधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २ १ १ । इति
नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातनैवान्वयेन परस्परसामर्थ्यात् । यच्च पुनः
परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तच्च परागवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुता पितरस्तदहं गणाभीति ।
मुयोक्तिः । उ० १ ०६ । इत्युक्तिप्रत्ययात्वेन पूर्वाश्रयं न पयसो मरुतो जाता । ति० स० २ २ ११ ४ । इत्यादाव-
तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुता पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परागवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते त्वर्तेनेत्य-
स्यासामर्थ्यादेव न परागवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयांश्चित्तस्य निघाते कर्तव्यं आमचित्तं पूर्वमवि-
द्यमानवत् । पा० २ १ ७० । इति प्रथमामचित्तिनाविद्यमानवद्भावितव्यमिति चेत् भवतु । अत एव तस्याव्यवधा-
यकत्वादित्तेनैव प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयांश्चित्तं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगं यमुने । ऋत्वे० १० ७५ ५ ।
इत्यादीं गंगशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याश्रयं धायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य नि-
घातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामचित्तं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति ।
अतो नामचित्तं समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० २ १ ७३ । इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि
निरतरागो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्यवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेऽर्थावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं
निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामचित्तस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्यु-
दात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुबामचित्तं इति
परागवद्भावेन परानुपेक्षादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं । शुतुद्रिपदमपि तद्वैयमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य
परागवद्भावेन न पादादिरिति निहन्त्येति चेन्न । परागवद्भावस्यावत्सुबतमामचित्तं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः ।
अतः कार्यः सत्येव परस्परान्वये परागवद्भावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शुतुद्रिसरस्वतिप-
दयोश्च न परस्परान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यात् परागवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति
द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादपि सामर्थ्यमिति भवितव्यं परागवद्भावेन । यथा मरुता पितरि-
त्यत्रैति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परागवद्भावेन पादादित्वात्पादादाविति पर्युदासादा-
मचित्तनिघातो न स्यादिति चेन्न । पूर्वं सुवत् परं चांश्चित्तमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तच्च सुबामचित्तं इति
परागवद्भावः । भवति चैवविधिः ऋतावृधपदानिघात इति । तच्च पूर्वस्य परागवद्भावनापादादित्वात् प्रवर्तते ।
मित्रावरुणपदानिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामचित्तमिति न परागवद्भावः ॥ ननु परागवद्भावव-

निघातोऽपि पदविधिरिति । कर्तृनेत्यनेनासामर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेन्न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्त्रादेशा वक्तव्या । पा० २ १ १ ११ । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परागवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपोत्यन ॥ कतु । कतु । ३० १ ७८ । प्रत्ययस्वरणादिबुदात्तः । आशाथं । आनशाथं । कदासि जुहुवन्निनट । पा० ३ ४ ६ । इति वर्तमानं निट । जुडभावश्चादसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुश्या । दष्टा दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातो । उरुऽश्या । दष्टा । दधाते इति । अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावर्ता देवा नोऽस्माक दक्ष बलमपम कर्म च दधाते । पोषयत । कीदृशी । कवी मेधाविनी तुविजातो बह्वनामुपकारकतया समुत्पन्ना उरुश्या जह्निवामा । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठित । उरु तुवीत्यर्ता शब्दा द्वादशसु बह्वनामसु पठिता । ओजः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बह्वनामसु दक्षो वीद्विति पठित । अप्सशब्द षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठित ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्द प्रातिपदिकस्वरणातोदात्त । वरुणशब्दो नित्स्वरणाबुदात्त । इदं देवताद्वयं च । पा० ६ २ १४१ । इत्युभाववशिष्यते । तुविजातो । बह्वनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जाता इति षष्ठीसमासं समामातोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासं हि क्तं च । पा० ६ २ ४५ । इति पुष्यदप्रकृतस्वर स्यात् । उरुणा बह्वना जयावृक्षयं । नि निवामगत्योरिति धातो विद्यत्यस्मिन्निति जयः । अधिकरण एव च । पा० ३ ३ ५६ । इत्यचप्रत्ययातस्य वित इत्यतोदात्तत्वं प्राप्तं जया निवासं । पा० ६ १ २०१ । इत्याबु दात्तत्वं विहित । समासं तु समासस्येत्यतोदात्तत्वं बाधित्वा रुदत्तरपदप्रकृतस्वरण प्राप्तमुत्तरपदाबुदात्तत्वं यद्यपि थाशादिस्वरणातोदात्तं बाध्यते तथापि परादिस्वरदासि बह्वन । पा० ६ २ १९९ । इत्युत्तरपदाबु दात्तत्वं द्रष्टव्य । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो घञ् । निज्यादाबुदात्त । आष्यत फलमर्जनस्य कर्म । आपः कर्माख्याया ह्रस्वो जुड् वा । ३० ४ २०७ । इत्यमुनतस्यापसभ्यारि । ऋग्वे० ६ ६९ १ । इत्यादी नित्वादाबुदा त्तस्याप्यपरशब्दस्यात्र अर्थयन् प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

अश्विर्नात द्वादशर्चं ततोय मृक्त । तत्राश्विनमृच प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतो विनियुक्त । तथा च भुवित । अथाश्विन एषो उषा प्रातयुजति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष । आ० ४ १५ । इति ॥

अश्विना यज्वरीरिषा द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरी । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विना युवामिषो हविर्लक्ष्णान्यज्ञानि चनस्यत । इच्छत । भुजायामित्यर्थः । यद्यपि चन शब्दो ऽज्ञवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः । इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूल काष कपतीत्यादी यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिष । यज्वरी । यागनिष्पादिका । कीदृशावाश्विना । द्रवत्पाणी । हविर्ग्रहणाय द्रवश्चा धावश्चा पाणिभ्यामुपतां । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मण पालका । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजां बह्वभोजिनीं वा ॥ अश्विना । आमन्त्रितस्यति पाधिकमाबुदात्तत्वं । यज्वरी । याग करणानामप्यज्ञानामसिष्कनत्तीतिवत् स्वव्यापारं कर्तृत्वविवक्षया मुयजोर्ङनिप । पा० ३ २ १०३ । इति ङनिप्रत्ययः । वनो र च । पा० ४ १ ७ । इति ङीप । तत्संनिधौगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुर्दात्तां मुप्यितावित्यनुदात्तत्वाद्धानुस्वर एवावशिष्यते । इष शब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवतां धावता पाणी ययोस्तयो संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामन्त्रिताबुदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पुर्वपदस्य सुबामन्त्रित इति परागवद्भावेन मित्रावरुणावृता- वृथा । ऋग्वे० १ २ ८ । इतिवदपादादित्यमिति चेन्न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयो सरस्यतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य संपदा- दित्याद्भावे शिवतस्य पञ्चकवचन । षष्ठाः इतिपुत्र । पा० ८ ३ ५३ । इति विसर्जनीयस्य सत्व । तस्य पती

इत्थामंचिते परतः परांगवद्भावादामंचिताद्युदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वाद्पादादाविति प्रतिषेधात् । ननु मित्रावरुणावृतावृधावितवन्नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वैयर्थ्यात् । पुरुमुजा । पुरुः विसृष्टीर्णो भुजी ययोर्स्त्री । आमंचिताद्युदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति ङादेशः । पुरु बज्र भुंजाति इति वा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्ते ह्रस्वश्च । उ० ४. १०९. इति चायु पूजानिशामनयोगित्यस्यासु-
 न्नत्यय आकारस्य ह्रस्वे चानुक्रुष्टे गुडांगमे च । उ० ४. १०६. । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. ० ६६. । इति यकार-
 लोपे चनश्शब्दोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच । पा० ३. १. ८. । सनाद्यन्ताः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुत्वान्नोऽमध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं । शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्तैर्नोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपयोख्यातस्य लसावंधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं । न च तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तिः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनंतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनंतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवां गिरोऽस्यदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनंतं । समजतं । स्वीकृतं । कीदृशावश्विनी । पुरुदंससा बज्रकर्माणां । षड्विंशतिसंख्याकिपु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारो धिष्ण्या धार्ण्ययुक्ता बुद्धिमंता वा । कीदृशा धिया । शवीरया गतिरयुक्तया । अप्रतिहतप्रमरयेत्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामंचितचतुष्टयस्य षाष्ठिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः । पुरुदंससंख्यपि हि पादादिरेवामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वत्वात् । नामंचितं समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्य-
 श्विनोरिव रुद्धा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तार्थात्परस्य विशेष-
 वचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पांनरुक्त्यात्महाप्रयोग इति चेन्न । गुणविशेषसंकी-
 र्तेनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निप्रयोजनयुनर्वचनस्यैव पुनरुक्त-
 त्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोगिकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि
 नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताणामेव ह्येकास्त्रये वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्विशब्द-
 स्याद्व्यसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बज्रकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेन्न । तद्वि द्वयं
 व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमही-
 रुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः । अत एव हीड रंत इति सरस्वति प्रिये प्रयसि महि विश्रुति । एतानि ते
 अघ्नये नामानि । तै० सं० ७. १. ६. ८. । इत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनङादिशब्दानामेतानि ते अघ्नये
 नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकाविंशदनामसंबंधानिवंधनस्त्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव
 व्युत्पत्तिनिमित्तभेदाविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंचित इति निषेधाभावादांमंचितं
 पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृतेऽपि ॥ कृशुपूकाटिपटि-
 र्णाटिभ्य ईरन् । उ० ४. ३०. । इत्यत्र ईरन्नित्यनुवृत्तां बज्रलवचनादन्यत्रापीत्यनेन शु गताविति धातोरैरन्त्यय-
 कृते सति निन्वाक्शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । अत्ययस्य सार्वकाच इति विभक्त्युदात्ता । वनंतमित्यत्र शपः
 पित्वालोऽमध्यमद्विवचनस्य लसावंधातुकत्वाच्च वन षण् संभक्ताविति धातुदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । पूर्वामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दसा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दसा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
 रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अवाञ्छितेन्यनुवर्तते । हे अश्विनावा यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । मुता अमुपदधं सोमा अभिपुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनी । दस्त्रा दस्त्री शत्रूणामुपपथितारी । यद्वा । देवदेवत्वेन रोगाणामुपपथितारी । अश्विनी वै देवानां भिषजी । ऐ० ब्रा० १. १८. इति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं । तद्ब्रह्मतां । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्याचित्वाग्न्यामः । सत्यस्य प्रणेता रावित्याग्रायणः । नि० ६. १३. इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तथद्रोदयति तस्माद्रुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणो धाटीरूपो यथोक्ता रुद्रवर्तनी । यथा गुरा धाटीमुखेन शत्रुं रोदयति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव इत्यभिपुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाद्विर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बह्विध्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । भरता इत्यादिष्वष्टम्युत्प्लिङ्गामसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । अस्त्वभिभरभिपुता इत्यन्वयः ॥ दस्त्रा । आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकृष्यादिष्वर्गाणितस्यापि र्यातिर्बहुलग्रहणात् । उ० ३. ७७. काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुपङादेशः । प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्या । नभारणपान्नवेदा नासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. प्रकृति-वज्रावाप्तो नलोपाभावः । पादादित्वेनानिघातादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बहिरास्त्रीणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बहुव्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्रोप-सर्गाश्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो मुता इमे त्वायवः । अरखीभिस्तन्नां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्रं । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । मुताः । इमे । त्वाऽयवः । अरखीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इंद्रास्मिन्कर्मण्या याहि । आगच्छ । मुता अभिपुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कालयमाना वर्तते । अरखीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकिंष्वंगुलिनामस्वरय इति पठितं । अस्त्व-जामंगुलिभिः मुता इत्यन्वयः । किंच । एते सोमान्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा गोधितत्वात् ॥ इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वृक्तः । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेव द्रवतीति वेदां रमत इति वेदे भुतानीति वा तथदेनं प्राणैः समंधस्त-दिंद्रस्त्रिद्रत्वमिति विज्ञायत इंदकरणादित्याग्रायण इंदंद्रशब्दादित्यापमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तुणां दारयिता वा द्वावयिता वादरयिता च यज्वनां । नि० १०. ८. इति । अस्यायमर्थः । दू विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धार्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः । जुदात्र दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः । धात्र पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विना-शराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंदुः सोमो वर्धारमः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः । इंदो यथोक्ते सोमे रमतं क्रीडतीतींद्रः । अइन्धी दीप्ताविति धातुः । भुतानि प्राणिदेहानिंजे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः । एतदेवाभिप्रैत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंधो ह वै नामप योऽयं दक्षिणेऽक्षन्युक्षः । तं वा एतमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । शत० ब्रा० १४. ६. १०. २. इति । तथदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वचनमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाकचक्षुरादींद्रि-यैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समंधतुपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवतस्तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्पक्षे इध्यते दीप्यत इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायण-नामको मुनिरिंदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते । इंद्रो हि परमात्मरूपेणैव जगत्करोति । औपमन्यवना-मको मुनिरिंदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रैत्यारण्यकादि समास्त्रायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती३ । तस्मा-दिंद्रो नामेंद्रो ह वै नाम तमिंद्र संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २.

४. ३.। इति । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्योगादिन्द्रः । जनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । ऋत्वे० ६. ४७. १८.। इति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारांतमिति पदं भवति । इन्द्र मय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतीन्द्रः । इन्द्र गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता मयस्य परिहृता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इद्रेत्यत्रामंत्रिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चिचभानो । पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आ भ्रनः क्वच् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. २८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इति क्वजंता-दुप्रत्ययः । त्वत्त्व इति प्राप्ती युष्मदस्सदोरनादेशे । पा० ७. २. ८६. । इत्यविभक्तावपि हलादी व्यत्ययेनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अगुशब्दः सांख्यवाचकस्ययोगात्प्रकृतेऽगुनीषु वर्तते । योतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन । नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्यर्थे निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पुतासः । आञ्जसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यमुक् ॥

इन्द्रा याहि धियेपितो विप्रं जूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र० आ० याहि० धिया० इपितः० विप्रं० जूतः० सुतऽवतः० उप० ब्रह्माणि० वाघतः० ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमा याहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपेतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रमैधाविभर्क्षित्विभिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषूतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्त्विन्द्रामसु वाघत इति शठितं । इपित इत्यत्रैव गतावित्यस्मान्निष्ठाद्यामिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋत्वरः शिष्यते । विप्रजूतः । इवप बीजतंतुसंतान इति धातोर्ऋजं द्राशवर्जप्रत्यादिना । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नित्वादाद्युदात्तः । तैजृतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. १११. । इतीटप्रतिपधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । क्वादसं दीर्घत्वं । मनुपोऽनुदात्तत्वात् ऋत्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नक्षिष्यस्यानिमंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्गामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र० आ० याहि० तूतुजानः० उप० ब्रह्माणि० हरिऽवः० सुते० दधिष्व० नः० चनः० ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोनामधेयं । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽप्रेरित तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः अश्वयुक्तं त्वं ब्रह्माण्युपेतुमा याहि । कीदृशस्त्वं । तूतुजानः स्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिपवयुक्तं कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि लिटः कानच्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानच्प्रदेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मनुपि कंदूसीर । पा० ८. २. १५. । इति मकाः वत्वं । संवृद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम । संयोगांतलोपे । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मनुवसो ऋः संवृद्धौ कंदसि । पा० ८. ३. १. । इति इत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्ममर्थः पदविधिरिति नियमात्सुवामंत्रितपरंगवज्ञावाभावानामंत्रित-निघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधतिर्लोपि थास् । थासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामो । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य वादेशः । कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्वोः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य शो च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने इत्यस्य । उ० ४. १९९. । इत्यमुनंतः । चकारानुडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्यांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्यांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्या गत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्ताः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारका दाश्यांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिवैकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतथीषु विद्यते यत् किंचिद्वृद्धदेवं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपुणिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपुणिर्मतं ॥ अवंतीत्योमासो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावर्षिसर्विमशुषिभ्यः कित । उ० १. १४३. । इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरश्चि-
व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुल्यकत्वाद्गुणः । आज्ञसरमुक् । पा० ७. १. ५०. । इति ज्ञसरमुगागमः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्याः । तान्वृष्टिदानादिना धारयतीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्यामंचितस्य सामान्यवचनस्य विभाषित विशेषवचने बह्ववचनं । पा० ८. ५. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिपधादपादादित्त्वं निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामंचित इति परांगवत्त्वे-
नैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न । वत्करणं स्वाग्रयमपि यथा स्यात् । म० ८. १. ७२. । इति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तः । ऐकपदेऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव नि-
घातो भविष्यति ॥ इत्थमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्यती इत्येषापि परांगवत्त्वेनैकपदादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेन्न । तत्र परांगवद्भावस्य परांगमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचनं बह्ववचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामंचितस्य विद्यमानवत्त्वात्प-
रांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं ॥ विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनस्यात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दः पर्याय इति विशिष्टपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न सामानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वाय पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावुधावित्यादाविवात्राप्यामंत्रिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यतीति देवाः प्रकाशवतः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । परि० ९८. । इति ऋट् एवार्थो देवशब्दस्य याज्ञो न यागिकः । यागिकत्वं ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्ति-
र्विनिष्पन्ना स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विज्ञेय इति चेन्न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशे-
षवचनत्वाभावादिभाषितं विशेषवचने बह्ववचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यती इति पदवद्भावेन इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च ऋदित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत । आगच्छत । बह्वचं छंदसीति शपो लुकिं सत्यनुदात्तोपदेशात्त्यादिना मकारलोपः । आङ्गः पदात्परत्वाच्चिघातः । दाश्यांसः । दाशु दान इत्यस्य क्रमा दाश्यान् साङ्गान् मीढांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्कादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरणं क्लृप्तोऽनुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति पत्वं ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उसा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अपऽमुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उसाऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममा गंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्त-
त्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः त्वरायुक्ताः । यजमानमनुयहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उसा इत्यादिर्दृष्टांतः । उसाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समाग-
च्छति तद्वत् । विदद्य इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति पठितं । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वह-
र्नामसु स्वसराणि घंसो घर्मे इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीष्यपि

वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । नि० ५. ४. । इति ॥
 देवासः । पचाद्यजंतस्त्रित्वादांतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर स्वरणे झुविकारी । तुतुरति स्वरय-
 तीत्यर्थे क्लिपेति क्लिप । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आ गंत । आगच्छत्वित्यर्थे व्यत्ययेन
 मध्यमपुरुषबहुवचनं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाद्य । पा० ७. १. ४५. । इति तवादेशेऽपि
 । पा० ५. २. ४. । इति प्रतिषेधादङित्वादनृणांसिकलोपाभावः । तिङ्कुतिङ इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति
 धातोस्त्वारंत इति तूर्णायः । निरित्यनुवृत्ता वहिश्चिथुयुद्गलाह्वारभ्यो जित् । उ० ४. ५१. । इति निप्रत्ययः ।
 नित्वादाबुदात्तः । उस्मा इवेत्येवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति समासे
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच्च । स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बङ्गव्रीही
 प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आबुदात्तः ॥

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिन् । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञभवनं जुषंत । मेवतां । कर्तृशः । अस्मिन् गयरहिताः
 शोपरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा । सांचीकमप्रिमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति
 यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो द्रोहरहिताः वह्नयो
 वाढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिन् । सिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्लिपि
 । पा० ३. ३. १०८. १. । नञा बङ्गव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधत्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहि-
 मायासः । ईह चिष्टायां । आ समंतादीहत इत्यिहिः । इन । उ० ४. ११७. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो
 नित्वादाबुदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा येषामिति बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ उदात्तादुत्त-
 रस्यहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्कुतिङ इति निघात एकादेश उदात्तनोदात्त इत्येकार उदात्तः ।
 एहीत्येतत्पदयुक्तं भा यासीरित्यत्र मायित्यन्तरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह
 जिघांसायां । संपदादित्वाङ्गवि क्लिपि बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च ।
 मेध्यत देवः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । नित्वादाबुदात्तः । जुषंत मेवतामित्यर्थे कंदसि
 मुङ्गलङ्गितः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तं रूपा विश्वे देवा अतो जुषतेति द्रुहादिधात्वर्थैः
 संबन्धात् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमाभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्ता वहिश्चि-
 त्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा मान्वारंभणीयिष्ठी सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारंभ्यमान
 इत्यास्मिन्बन्धे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं ॥

पावका नः सरस्वती वाजैर्भिवांजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं । वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजिभिर्हविर्बलैर्वाजैर्निर्मितभुतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैर्वाजैर्निर्मितभुतैः । नो
 ऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामः प्रजा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यकाङ्ठे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं
 वह्निति यदाह यज्ञं वह्नित्वेव तदाह । ऐ० आ० १. १. ४. । इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री
 वाजिनीवत्यन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभुता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमा-
 रण्यकाङ्ठे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वि धियावसुः । ऐ० आ० १. १. ४. । इति । श्वेनः
 सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामृचं यास्तु
 एवं आचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं
 पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । कै नै रे शब्दे । आतोऽनुपमगै कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः ।
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ण्विणि प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इत्याधुसुपः । पा०

७. ३. ४४. इतीत्यस्याभावोऽतोदात्तत्वं च क्वांसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सन्तरमुनंतत्वादायुदात्तः । मनुपङ्कीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादिस्वादायुदात्तः । स ह्यवृत्तत्वादाकृतिगणः । वाजो ऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिटर्जः । पा० ५. २. ११५. इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । क्वादसीर इति मनुपो यत्वं । मनुपङ्कीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनः प्रत्ययायुदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञः । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वपुः । वश कांती । कांतिरभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । निघातः । धियावमुः । धिया कर्मणा वमु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावमुः । सविकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बङ्ग्रीहो प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । क्वांससृतीयाया अलुक् ॥

चोदयित्री मृनुतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । मृनुतानां । चेतंती । सुमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती संयामिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । मृनुतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । श्र्यंतानृच । चित्वादंतोदात्तः । अन्नेभ्यो ङीप । पा० ४. १. ५. इति ङीप । तस्योदात्तयणो ह्यपूर्वात् । पा० ६. १. १७४. इत्युदात्तत्वं । मृनुतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्तिञ्चिन्ति क्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति मृनिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति मृनुतं । परादिस्कंदसि बङ्गन्मित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चेतंती । चित्ती संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं । श्रद्धयादपदेशात्समावर्ण्यतुक्स्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वं तस्वर एव शिष्यते । मुमतिशब्दस्य मनुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामुग्रेण विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभृतमुदकं प्र चेतयति । प्रक्षेपेण ज्ञापयति । किंच । स्यकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि राजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवति । नि० २. २३. इति । एकशतसंख्याकिषूदकनामस्वर्णः चोद इति पठितं । एतामुचं यास्को व्याचष्ट । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिर्विराजति । नि० ११. २७. इति ॥ महो अर्णः । महर्दति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य हत्वोत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमब्यपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्णः । उदके नृट् च । उ० ४. १९६. इत्यसुन्यत्ययो गुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कृन्त्यथांत आयुदात्तः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरूपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं । सुरूपकृतं दशैत्यनुकांतत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तसे एवपिच्छंदसी । इदं पुच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंदो देवता ॥ अभिप्रवण्डहं ब्राह्मणाक्कंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृतमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूत्रितं चाभिप्रवण्डह्याहानीति खंडे ब्राह्मणाक्कंसिनः सुरूपकृतमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५. इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्कवस्य आग्निहवृचाशीतां शस्त्रव्यानि । उक्तं च शौनकेन । सुरूपकृतमृतय इति त्रीण्येद्र सानसि रयिमिति सूक्तं । ए० आ० ५. २. ५. इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माथ्यदिने सवने ब्राह्मणाक्कंसिनः सुरूपकृतमृतय इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्मृत्युचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृतमृतय । आ० ७. ४. इति सूत्रितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृतमृतय इति धाव्या । सुरूपकृतमृतये तच्चतुर्थं । आ० ५. १८. इति सूत्रितत्वात् ॥

सुरूपकृन्मुतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृन् । ऊतये । सुदुघां ऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत् शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिद्रमूतयेऽस्माद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि । आहु-
यामः । आहुनि दृष्टान्तः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुधु दोग्ध्रं गामिव । यथा लोके गोयो दोग्धा तदर्थं
तस्याभिमुख्येन दोहनोयां गामाहुयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्णामसु द्यविद्यवीति पठितं ॥ सुरूप
कृत् । करोतीति कृत् । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । कित्वाङ्गुणाभावः । तकारोपजनम्कादसः । समासांतो-
दात्तः । ऊतये । अवतेर्धातोर्दात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतिभूतिसातिहेतुर्कीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति क्तिमुदात्तो
निपातितः । सुदुघां । सुधु दुग्ध इति सुदुघा । दुहः कव्यश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप्रत्ययो हकारस्य च
घकारः । कित्वाङ्गुणाभावः । कपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतित्वात्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्वात्वेन चैतीवसमासे स एव स्वरः । गां
दोग्धीति गोधुक । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप । कृदुत्तरपदप्रकृतित्वात् । जुहूमसि । ऊतयेर्ल-
ङुत्तमपुष्पवङ्गवचने बङ्गत्वं कंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्ता-
रणस्य ऊतयेः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६.
४. २. । इति दीर्घः । ततः स्याविति द्विवचनं । अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वज्जम्ब्वे । पा० ७. ४. ६२.
८. ४. ५३. । इदं तो मसि । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि द्यवि ।
द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । नित्यवीप्स्योः । पा० ८. १. ४. । इति द्विभावः । तस्य परमात्रेडितं । पा०
८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपोः पिव । गोदा इदेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं नोऽस्मादीयानि सवना चीणि सवनानि प्रत्युप समीप आ
गहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इप्नोप्रद एव । त्वयि
हृष्टे मत्स्यस्माभिर्गोवो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सुयंत सोम एष्विति सवनानि ।
आधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेश्छि लोपश्च । लीतीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि ।
गमेर्बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । ऋङित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः
। पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाक्कास्त्रीय लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदत्रा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्याभाक्कास्त्रीयो
मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आर्मात्रितस्य चिति निघातः । तस्याविवक्ष्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वपिबद्या
तिङ्गुतिङ् इति पिबित्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविवक्ष्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभावात् ।
गां ददातीति गोदाः । क्तिप्च । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप परमपि सकृपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो
मणिक्कानिञ्चनिपश्च । पा० ३. २. ७४. । इति विच् । क्तिपि हि घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराका-
रस्थित्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्य । ीति मनुष्य । इत्स्वनुद्भ्यां मनुष्य । पा० ६. १. १७६. । इति मनुवृदात्तः ।
कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत् । रयिर्मतो बङ्गत्वं कंदसि । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गः । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । पित्वादनृदात्तः ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामतिकतमानामतिशयं समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनम-

तियुक्ताणां शोभनप्रज्ञाणां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम् । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभन-
बुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिनामाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा
ख्यः । अस्मान्तिकमन्यान्विषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वा गह्वस्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आबुदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयैर्नांतिका इत्यतिशयने तमप । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश
। पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यासोर्थांतिकः समोपः । अत इतिठानाविति ठन् । निन्त्वा-
दाबुदात्तः । इदोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समोपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वा-
त्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम् । वत्तेर्लिङि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामु-
ट् उदात्तः । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिनन्तेऽपि मन्त्रे वृषेधपचमनविद्-
भुवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरापवादेन नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरापवादः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तैव । अतो मनुपि ङ्स्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रकथन इत्यस्य लुङि सिप्यस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा०
३. १. ५०. । इति त्रिरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. ।
इतीकारलोपो क्त्वविमर्गः । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङभावः । गङ्गि । गमेर्बङ्गलं कंदसीति शपो
मुकि ङेङित्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हरिति लुप भवति ॥

परैर्हि विग्रमस्मृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥४॥

परा । इहि । विग्रं । अस्मृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।

आ । वरं ॥४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परैर्हि । इंद्रस्य समीपि गच्छ । गत्वा च विपश्चितं
मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असीं होता सम्यक् स्मृतवान्न वेत्तुं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य
आत्वग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वज्ञानवयः । पुनरपि
कीदृशं । विग्रं मेधाविनं अस्मृतमहिंसितं । विग्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्येकेषु मेधाविनामसु विग्रविप-
श्चित्कन्दी पठिता ॥ विग्रं । वृषादित्वादाबुदात्तः । अस्मृतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्दे अङ्गेन्द्रा-
येत्यादिना रन् । निन्त्वादाबुदात्तः । सखिभ्यः । समानं ख्यस्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे
ख्यातिरिति । ङिदित्यनुवृत्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगिन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं ।
समानस्य कंदस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभरवः । अतः सखिशब्दे आबुदात्तः । विग्रयत इति
वरः । यद्वृद्धनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप । तस्य पित्वाद्यानुस्वर एव ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्रं दुहुवः ॥५॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रं । इत् । दुवः ॥५॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं ब्रुवंतु । उतापि च हे निदो निंदितारः पुरुषा
निरारत । इतो देशाभिर्गच्छत । अन्यतश्चिदन्यस्यादपि देशाभिर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इंद्रं दुवः परिचर्या
दधानाः कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः ॥ निंदतीति निदः । निदि
कुत्सायां । क्विपि सुमभावः कंदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आर्मन्त्रित्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगत-
पदादपरत्वात् निघात इत्याबुदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थे ।
तेन न केवलात्मतः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतीति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुक्
शोध्यते । स हि धातुमबंधाधिकारि विधीयते । आरत । अर्तश्चकंदसि लुङ्लङ्गिति लोडर्थे लुङ् । मध्य-
मबङ्गवचनस्य तादेशः । सर्तिशास्त्वितिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति त्रिरङादेशः । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७.

४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचक्षित्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वं । दुषः । नञिषयस्थानिसंतस्तेत्याद्युदात्तः ॥ ७ ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इंद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्य शत्रूणामुपचयितरिंद्र त्वदन्यहादरिहृत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् गुभगान् शोभनधनोपेतान्वो-
चेयुः । उच्चासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मन्निबभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य
शर्मणींद्रप्रसादनन्धे सुखे स्थामेत । भवेमिव । मधमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्यकिषु धननामसु रयिः चत्वं भग
इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्यकिषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः
। फि० ४. १४. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य कृत्वादेषु पाठाच्च सुभामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा
कृत्वादयच्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति
नकारस्य इत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः ।
तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य सानुनामिकता । अरिः ।
वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १३८. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्चासुः । वच परि-
भाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि क्रेजुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच
उत् । पा० ७. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । कंदसुभयथा । पा० ३.
४. ११७. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाल्लिङः श्लोपोऽनत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो
चयः । पा० ७. २. ८०. । आद्रुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरिण लिङोऽनुदात्तत्वं ।
अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यंत । तेन सहेकारस्य गुण श्कोदेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । दस्य । दसु उपनय
इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थादिविषुधींधदसिश्चाधूमृभ्यो मक् । उ० १. १४४. । पदात्परत्वादामं वितनिघातः । कृष्टयः ।
क्तिचत्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित् इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि ।
असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिंसा
दुःखमिति शर्म । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत । पा० ३. २. ७५. । इति मृनिन् । नेङ्गशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्रति-
पधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एमांशुमांशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आंशुं । आंशवे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृऽमादनं । पतयत् । मंदयत् । सखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इंद्रशब्दार्थे वक्त । हे यजमानांशवे कृत्त्वसोमयागव्याप्रायेन्द्रायमा भर । इमं सोम-
माहर । कीदृशं शोभं । आंशुं सवनवयव्याप्तं यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वृत्तं नृमादनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं
पतयत्पतयंतं कर्माणि प्राप्नुवंतं मंदयत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्र सखिभृतोऽयं
सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आंशुं । कृवापः । त्रिभस्वदिसाध्यशृभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्यय
स्वरः । आंशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्थितोदात्तः । मायंतंऽननेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च
। पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिट्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यंत ।
पतयत् । पतेरदंतस्य चारादिको णिच । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुप-
धाया वृद्धाभावः । पा० ७. २. ११६. १. १. ५६. । लटः श्चादेशः । तस्य कंदसुभयथेत्यार्धधातुत्वेन शबभावाद्
दुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति निघाताभावान्न प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विध-
यश्चकंदसि चिकल्प्यते । परि० ३५. । इति गेरानिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां मुनिगित्यमो
लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्गुदिचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् ।
एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतींद्र सखा । सप्तमीति योगविभागात्सनासः । तत्पुरुषे तुव्यार्थेति
सप्तमीपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र । आवः ।
वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बह्वकर्मयुक्तेद्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं पीत्वा वृचाणां वृचानामकामुरप्रमुखाणां शत्रूणां घनोऽभवः । हुताभूः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवंतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकीर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्तेतोदंशेन प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽगन्वादेश-
त्वान्नाचिदमोऽन्वादेशऽशनुदानमनुतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदा-
यत्वे । पा० ७. २. १०२. । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । अकारः प्रातिपदिकस्वरणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनु-
त्तापूर्वद्विदंपदायप्युक्षिबुभ्यः । पा० ६. १. १७१. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्ताप्रत्यये घुमाख्यादि-
नेत्वं । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । असामर्थ्यात् परामंचितांगवद्भावः । घनः । मूर्तो घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति
हंतधातोः काठिन्येऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादायु-
दात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिंद्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां । इंद्र ।
सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बह्वकर्मयुक्तं यद्वा बह्वप्रज्ञानयुक्तेद्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं
त्वा पुर्वमंशोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्त्रे
महाधने वाजेऽगमन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकिष्वत्तनामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उक् तुवीत्यादिषु
द्वादशसु बह्वनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्य
क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरमुनिरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्व-
मित्यनुवृत्त्यां त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज व्रज गती । वाजयति गमयति शरीरनि-
र्वाहमननेति वाजो बलमन्नं वा । ण्यंतात्करणे घञ् । तर्चं जित्स्वरस्यापवादे कर्पात्ततः । पा० ६. १. १५९. ।
इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति तस्याप्यपवादेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्यायुदात्तत्वं । वाजयामः । वाजो
ऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६. । इति णिच् । इष्टवर्णा प्राति-
पदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति तस्मिन्परत इष्टवज्जावादिभ्यतोर्भुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति भनुपो लुक् ।
टिः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः । णिचश्चत्वादंतोदात्तत्वं । शपः पितृत्वानुदात्तत्वं । लसार्वधातुक्स्वरे-
णाख्यातस्यायनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तुक्तिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमंचितनिघातः । धनानां ।
नक्षिष्यस्त्वानिसंतस्थेत्वायुदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तापूर्वतयूतिजूतिसातित्वेति कीर्तयश्चेति क्तिमुदात्तः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इंद्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ १० ॥

य इंद्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इंद्राय गायत । हे अखिजसाम्नीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत ।
कीदृश इंद्रः । महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पुरयिता सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवन्प्रियः ॥
रायः । ऊडिदंपदायप्युक्षिबुभ्य इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अवनिः । अव रक्षणगतिप्रोतितुष्ट्यवगमप्रवेशश्रवण-
स्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यानिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिरुमुधुधम्यश्रवितृभ्योऽनिः । उ०
२. १०३. । इत्यनिः । प्रत्ययायुदात्तत्वं । सुपारः । पू पालनपूरणयोरित्यस्माभिजंतात्कर्तरीत्यनुवृत्त्या । पा० ३.
१. ६८. । पचायच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः । शतुरनुमो नयजादी । पा० ६. १. १७३. ।

इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने ख्यचोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीषप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यलोपः । सशब्दस्य चोदात्तः । डित्वाट्टिलोपः । तर्ही । अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डित् । उ० १. १३१. । इति तनोतेरदिप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरणा तच्छब्द उदात्तः । त्वदायत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्तत्वे प्राप्ति प्रथमैकवचनेऽवर्णातत्वात् गोश्वस्ताऽवर्ण । पा० ६. १. १८२. । इति निषेधः । इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्यत्प्रत्ययांतो निपातितः । नित्वादायुदात्तः । कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनाज्ञानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ८ ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं । मुरूपकृतं दशैत्यनुवृत्तावा तु युंजंतीत्येवमनुक्तांतत्वात् । अधिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावक्षणाशस्ते सोमच्योऽयं तृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड आ त्वेता नि षीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इंद्रं । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः चिप्रार्थो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय ऋत्विजः चिप्रमस्मिन्कर्मणागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यामः । आगत्य च नि षीदत । उपविशत । उपविश्य चंद्रमभि प्र गायत । सर्वतः प्रकीर्णं स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहमः । चितुत्पचदशादिस्तोमार्गस्मिन्कर्मणि वहति प्रापयंतीति ॥ आ तु आ निपातत्वादायुदात्ताः । इत । इण् गतो । द्यसोऽतस्तिङ् । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादायुदात्तः । सीदत । धाघ्राध्यास्थाम्रादाणदृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां पत्वं । अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिसुमुहुरधृच्चनुभायावापदियच्चिणीभ्यो मन् । उ० १. १३९. । इति सान्तिमन्प्रत्ययांतः स्तोमशब्दो नित्वादायुदात्तः । स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाऽभ्यर्चंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इत्युपधाया वृद्धिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्याणादिकमृचात्समास आयुदात्तः ॥

पुरुतमं पुरुणा तीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुऽतमं । पुरुणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमचानुवर्तते । हे सखाय ऋत्विजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा । सचा परस्परसमवायेन मुनेऽभिषुते सोमे प्रवृत्तिं सतीद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरुतमं । पुरुवहच्छब्दं स्तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः । पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरुतमं । तसु ग्लान इति धातोरेतर्भावितव्यथात्पचाद्यचि चित्त्वादंतोदात्तेऽपि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिर्दसि बहूनामित्युत्तरपदात्तत्वं । पुरुणां । पृ पालनपुरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदि-व्यधिगृधृधृषिदृशिश्वः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । कित्वाङ्गानिपेधे । पा० १. १. ५. । उदोष्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः पुषशब्दः । अतो मनुपि ब्रह्मादंतोदात्तात्पुषशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तत्वात्परस्य शानचो नसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वार्याणां । वृङ् संभक्त्यावित्यस्मादृह-लोष्यत् । पा० ३. १. १२४. । क्वञिधी हि वृञ एव ग्रहणं न वृङ् । पा० ३. १. १०९. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदपृशंसदुङां ण्यतः । पा० ६. १. २१४. । इति ष्यदंतस्माद्युदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यत्र तु ष्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्वानुबंधकत्वात् । एकाणुबंधग्रहणे न

द्वानुबन्धकस्तेति नियमात् । सचा । षच समवाये । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । संपदादित्वाद्वावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । इति क्तिप् । तृतीयैकवचनं । धातुस्वरणाद्युदात्तः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति न्यायेन सविकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजैभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवन्त । सः । राये । सः । पुरं५ध्यां । गमन्त । वाजैभिः ।

आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वस्वच्छब्दः संबध्यते । स घ स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आ भुवन्त । आभवन्तु । पुरुषार्थं साधयत्वात्यर्थः । स एव रायं धनार्थमा भुवन्त । आभवन्तु । स एव पुरंध्यां योषित्वा भुवन्त । यद्वा । बह्वविधायां बुद्धावा भुवन्त । पुरंधिर्बह्वधीः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव वाजिभिर्द्वैरङ्गैः सह नोऽस्माना गमत । आगच्छन्तु । घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुधमनुतङ्गचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । भुवन्त । भूयात् । भवन्तेराशीर्निर्दिष्टे परतो लिट्याशिष्यडित्यङ्प्रत्ययः । तस्य डित्वेन गुणभावादुवङ्गादेशः । किदाशिषीति यामुएन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्कृतितङ् इति निघातः । ऊङिदंपदाद्यप्पुस्रैबुभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वस्य । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयन्तिऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अनुक्त कंदसः । नञिषयस्यानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४०. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत । गमेर्लेटिस्त्वि । इतस्य लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । लिटोऽङाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजैभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य सं५स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्ता हरी द्वावर्था शचवो न वृण्वते न संभजते । रथमर्था च दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्मृतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतद्योपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । ऊद्गन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यच्च विकरणेभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्कृतितङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तास्त्रित्यमिति प्रतिपधात् । पंचमी निर्देशोऽपि । पा० १. १. ६७. । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अर्था । इत्त्रित्यनुवृत्तौ ह्रस्वपिबृहवृत्तिविदिक्किदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. ११८. । इतीत्यत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादन्तः क्तिप् । शचवः । शतिः सांचो धातुर्हिमार्थः । रुशतिभ्यां कृन् । उ० ४. १०३. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वत्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुत५पात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधि५आशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भवणार्थं यन्ति । तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुता अभिषुताः शुचयो दशपवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धा दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं

पिबतीति सुतपावा । वनिषः पित्वाङ्गानुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऋकुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्ती । इतिव्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. इतीन । कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । पीतये । पी गतिप्रजनकाद्यश्रमखादनेष्वित्यस्याङ्गं च वृषेषपचमर्गविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । पुञ् अभिषवे । अर्तिमुमुञ्जदधृषीत्यादिना । उ० १. १३९. मन । नित्वादायुदात्तः । आञ्जसेरसुक । पा० ७. १. ५०. इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आदृगमहनजमः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति क्तिन् । लिङ्गवावाहिर्भावः । कित्वादाकारणोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । मृ हिंसायां । गुणाति हिंसा सोमेऽवनी चमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्लिष्टत इद्वातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं रपरत्वं च । दध्येशाशीर्थेपां सोमानां ते दध्याशिरः । बङ्गवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव षण्णे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्माहेन युक्तोऽभुः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्यात्स्यागापापचो भावे । पा० ३. ३. ९५. इति क्तिन् । घुमृष्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. ईत्वं । तस्य नित्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उच्चरमृचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः परत्यरारीति सूत्रेण । पा० ५. ३. २२. समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो द्युप्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा । पा० ७. २. १५. इति निष्ठायामित्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनप्राङ्गणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. इति ष्यञ् । नित्वादायुदात्तः ॥

आ त्वा विशन्ताश्वः सोमांस इन्द्र गिर्वणः । अं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः । शं । ते । संतु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमांसं सोमा आ विशन्तु । आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः सवनचये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति गीर्भरेण वनयति । नि० ६. १४. इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं मुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणतीति गिः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्लिष्टत इद्वातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं रपरत्वं च । गीर्भर्वन्यते मेव्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभर्ता । संभर्तः सेवा । सर्वधातुभ्योऽमुन् । उ० ४. १८८. इत्यमुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बङ्गवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धेतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धेतु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बङ्गकर्म-बङ्गप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवर्ति । तथा बङ्गवानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्यात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धेतु । वर्धयंतु । अतिवृद्धं कुर्वंतु ॥ स्तोमाः । मनो नित्वादायुदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । ण्यंतात् । पा० ३. १. २६. लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. उर्ध्वत् । पा० ७. ४. ७. इति वृधेरुपधाया अकारस्य अकारविधानादंतरंगोऽपि

गुणो बाध्यते । द्विर्भावः । पा० ६. १. ११. । इत्यादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । सन्वद्भावः । पा० ७. ४. ६३. । इत् । पा० ७. ४. ७६. । दीर्घत्वः । पा० ७. ४. ६४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पातुदिवचिरिचिसि-
चिभ्यस्त्यक् । उ० २. ७. । इति वचिस्त्यक्प्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । श्रुत्तदसि बह्वन् । पा० ६. १. ७०. । इति
शिञोपो नञोपस्य । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामंचितपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नानुदात्तत्वं ।
वर्धतु । अंतर्भावितव्यर्थानुध्वित्येन परस्मैपदं ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजत् । कीदृश इंद्रः । अक्षितोतिरहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि
रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं प्रकृती विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्
न्याजि विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु चि
क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादाधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि
कर्तृयधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ष्यप्रत्ययस्याविधानात्क्षय इत्यनुवृत्ता । पा० ६. ४. ५६. । णिआयाम-
स्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च चियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽञो-
णेति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ण्यदर्शनेनाण्यदर्थं इति नियेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन
नान्वेतीति न विद्यते क्षितमनेति बह्व्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्मुभ्या । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बह्व्रीहिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरक्षिष्टदित्यभिमतमायुदात्तत्वं न
सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र सिधातुरंतर्भावितव्यर्थो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाण्य-
दर्थं इति नियेधाद्दीर्घां निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्तत्पुरुषे न क्षिताक्षिताक्षयितेत्यर्थः । तत्र चा-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बह्व्रीहिं स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः ।
णि चि चिरि जिर्णि दाश द्रु जिघांसायां । धा० २७. २८-३३. । इति क्षितोतिर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा ।
तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तकमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभक्ती । भीवादिकः ।
वाजं । वृषादित्वादायुदात्तः । इंद्रः । रनो नित्वादायुदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यासि । अत इनिठनी
। पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विश्वः कानि । उ० १. १५१. । नित्वादायुदात्तः । पुंसः कर्माणि पौं-
स्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वान्नृगवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १०४. । इति ष्यच् । नित्वादा-
युदात्तः । प्रथमाबह्वचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनात् । पा० ४. १.
८७. । इत्यनेन धाव्यानां भवने क्त्वे खञ् । पा० ५. २. १. । इत्तित्पयंतेष्वपत्यायर्थेषु नञ्स्त्रजौविधानाद्यथा पुंसो
ऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे ष्यच् बाधित्वा पौंसानीत्येव भवि-
तव्यं । कथमुच्यते पौंसानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५. १. १००. । इति मुत्रे त्वादित्यवधिर्निदेशाद्ब्रह्म-
णस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पयंतेरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दाज्ञ-
ञ्स्त्रजोरपि ष्यजादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्तूनानिमिंद्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन । तूनानां । इंद्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इंद्र मर्ता विरोधिनो मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां मामि दुहन । अभितो द्रोहं
मा कुरुः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपादयमानं यवय । अस्यक्तः पृथक्कृतः । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंश-
तिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता ब्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृगिण्यामिदमिन्नूपधूर्विभ्यस्तन् । उ०
३. ८६. । इति तन् । नित्वादायुदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । दुहन । दुह जिघांसायां ।
लिङ्गर्थे लट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । लोट् । तस्य सि । पा० ३. ४. ७८. । झोऽंतः
। पा० ७. १. ३. । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित

। पा० १. २. ४. । इति तिङो क्त्वाङ्गपधगुणभावः । पा० १. १. ५. । तन्गुनां । असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः । इङ्ग निर्वचः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तत्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय । यीतिर्यिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यीतीति यवः । पचायच् । पा० ३. १. १३४. । यषं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६. । इति णिच् । इष्टवद्भावाङ्कुलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य स्नानिवद्भावाङ्कुलभावः । पा० १. १. ५६. । वधं । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽप । तत्संनित्यो-
यशिष्टः स्नानिवद्भावेनातोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं ॥ १० ॥

सुक्पेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जंतीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगशैल्येति पूर्वव-
द्वगन्तव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्त आयास्मिन्नोऽतिमा चेत्येताश्चतस्र ऐंशः । आदहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षट्सूक्तो
मादृत्यः । तासु मध्ये वीकृ चिदिद्वेष्टेत्येते द्वे ऋचौ मादृत्यौ सत्यविंश्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिका-
यामुक्तं । सुक्पकृतं दशैन्द्रमा तु युञ्जंत्यादहेत्येताः षण्मादृत्यौ वीकृ चिदिद्वेष्टेत्येन्द्रौ चेति ॥ एतस्मिन्सूक्ते युञ्जं-
तीत्यसौ तृचसृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुक्पः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्वरं युञ्जंति ब्रध्नमवधं । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

युञ्जंति ब्रध्नमवधं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जंति । ब्रध्नं । अवधं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रो हि परमेश्वर्ययुक्तः । परमेश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणा-
वस्थितं अवधं हिंसकरहितापिरूपेणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिन्द्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता
लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जंति । स्वकीये कर्मणि देवरात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्मिन्नेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि
रोचना रोचनानि नक्षत्राणि दिवि युक्ते रोचंते । प्रकाशंते । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं ।
युञ्जंति ब्रध्नमित्याह । असौ ११ आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अवधमित्याह । अग्निर्वा अवधः ।
अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्रा-
स्त्रेवास्मै रोचयति । तै० ब्रा० ३. ९. ४. १. । इति । पंचविंशतिसंख्यकेषु महद्भागसु महो ब्रध्न इति पठितं । आदि-
त्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युञ्जंति । अंतः प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तत्वं । ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अवधं ।
उष इष रिष हिंसार्थाः । रोचंतीति इषा हिंसकाः । इगुपधञ्चाप्तीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः ।
प्रत्ययस्वरणोदात्तः । न संति इषा यस्यासाववधः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अग्निं पुष्यः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तानोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं ।
शपः पित्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्रसुरादेशः
। पा० ३. २. १०७. । वलिकाआहसां । प० ७. २. ६७. । इतीटमतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं
च बलीयः । म० ६. १. १७. २. । इति शसि परतो भव्यात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. ।
परपूर्वत्वं । शसिपसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो
लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वं । शपः पित्वादनोदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३.
२. १४९. । इति युष् । युवोरनङ्की । पा० ७. १. १. । इत्यनङ्देशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

युञ्जंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपादस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्मिन्नेन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावक्षौ

सारथ्यो युञ्जति । इंद्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेः । नि० १. १५ । इति पठितत्वात् ।
 कीदृशी हरी । काम्या कामयितव्या विपक्षसा । विविधि पक्षसी रथस्य पार्श्वी ययोरश्वयोस्ती विपक्षसी ।
 रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्द्यौर्जितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णी धृष्ण प्रगल्भी नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिंद्रतत्सार-
 थिप्रमुखाणां बोद्धारी ॥ अस्य । ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽश्वानुदात्तसूतीयादी । पा० २. ४. ३२ ।
 इत्यम । शित्वात् । पा० १. १. ५५ । सर्वादंशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैर्वति सर्वा अनुदात्तत्वं । काम्या । कम-
 कांती । कर्मणिङ् । पा० ३. १. ३० । कामयन्तरचो यत् । पा० ३. १. २७ । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः ।
 पा० ६. १. २१३ । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । हविषीत्या-
 दिना । उ० ४. ११८ । इत् । नित्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिषचिभ्यां सुट् च । उ० ४. २१९ । इति पचिरमुन्-
 मुडागमश्च । विभिन्न पक्षसी पार्श्वी ययौस्ती । विशब्दो निपातत्वाद्दुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरणेन स एव
 शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । रमु कीडायां । हनिकुषिनीरमिकाश्विभ्यः कथन
 । उ० २. २ । इति कथन । कित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७ । मकारलोपः । नित्स्वरिणाद्युदात्तः ।
 शोणा । शोणं वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । नित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । धृष्ण ।
 त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृधिधृषिभिः क्तुः । पा० ३. २. १४० । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा ।
 नृत्वहत इति वहेर्वहहाधाञ्भ्यस्कंदास । उ० ४. २२० । इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः ।
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उषत् ऽतिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यधाहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिंद्र उषद्भिर्दा-
 हकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालिवा संभुयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्वभासमये मरणमुपचर्य ।
 व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे
 रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रात्रावंधकारा-
 वृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वादुपरहिताय पदर्थाय प्रतुरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति
 रूपनाम पिशतेः । नि० ८. ११ । इति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थी पश्यथे द्रष्टव्या ॥ केतुं । प्रातिपदि-
 कस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटः शत्रादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८ । इति
 नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्विहणव्योरश्च । पा० ३. १. ८० । इत्यप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य
 चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८ । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति
 । पा० ७. ३. ८६ । अकारस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२ । इत्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं । पेशः । नञ्विषयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३ । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । कंदासि निष्टकैत्यादी । पा०
 ३. १. १२३ । श्रियतेर्निपातः । आमन्त्रितनिघातः । पा० ८. १. १९ । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे ।
 नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषद्भिः । उष ऋष दाह । ज्वलद्भिः रश्मिभिः ।
 लटः शत्रादेशे शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४ । इति तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणो न
 भवति । शस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्तः ।
 अजायथाः । अजायतत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधां । अनुं । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्राणि विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे
 ऋचा । इंद्रेण सं हि दृचस इत्येका । अयं तृचः षऊहसोच्चयसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताव-
 निष्ठेति खंडे । इंद्रेण सं हि दृचस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २ । इति । यद्यपितेदं सृक्तं

तथाप्यादेह्यादिषु षट्सु मरुतो वर्धन्ते । प्रायेणैद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । अनु० २. २२. ॥ आदि-
त्ययमानन्तर्याणी निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्धन्तोरन्तरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणा-
मन्नमुदकं वागुल्लस्य मरुतो देवा गर्भस्मेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं
प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं भग्न-
दधाना धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्गान्यादृङ्गित्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यन्यत्रास्मात्तानि । अध-
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक् रसः स्वधेति पठितं । अणौ इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजः
स्वधाचरमिति पठितं ॥ आदह निपातावाबुदात्ता । स्वधां । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतो
ऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दो निपातावाबुदात्ता । गर्भस्य भावो
गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अन्तर्भावितव्यार्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्ततः परस्य लिटो झस्य इरेच । पा०
३. ४. ८१. चित्त्वादन्तोदात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. इत्यत्र सुपाति योगविभागादाह्ला सह तिङः समासे
ऽपि समासस्य । पा० ६. १. २०३. इत्यन्तोदात्तत्वं । इजादेश्य गुरुमतोऽष्टकः । पा० ३. १. ३६. इत्याम न भवति
मन्त्रत्वात् । अहशब्दयोगान्नघाताभावः । तुपश्चपश्चतर्हः पूजायां । पा० ८. १. ३९. इति निषेधात् । दधानाः ।
शानवश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्तिऽभ्यस्नानामादिः । पा० ६. १. १८९. इत्याबुदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यज्ञियं ।
यज्ञात्विग्भ्यां घखर्जा । पा० ५. १. ७१. इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः षड्वक्त्रघां प्रत्ययादीनां । पा०
७. १. २. इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

वीळु चिदारुजल्लुभिर्गुहा चिदिद्रु वह्निभिः । अविंद उस्त्रिया अन्नु ॥ ५ ॥

वीळु । चित् । आरुजल्लुऽभिः । गुहा । चित् । इद्रु । वह्निऽभिः । अविंदः ।
उस्त्रियाः । अन्नु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाज्ञावोऽपहृता अंधकारे प्रविष्टाः । तान्द्रो मरुद्भिः सहाजय-
दिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवगुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मः
पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः । अनु० अखे० १०. १०८. इति । मन्त्रांतरे च दृष्टान्ततया सूचितं । निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अखे० १. ३२. ११. इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इन्द्र वीळु चिदिद्रुमपि दुर्गम-
स्थानमारुजल्लुभिर्भजद्भिर्वह्निभिर्वोढुभिरन्यत्र गतुं समर्थमरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता
उस्त्रिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि । औजः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो
वीळु र्थात्तमिति पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामसु द्रव्योऽस्त्रियेति पठितं ॥ वीळु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् ।
चादिरनुदात्तः । आरुजल्लुभिः । रुजो भंग इत्याणादिकः कतुचप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तो-
दात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या डादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. इत्याबु-
दात्तः । वह्निभिः । वह्निश्चयुयुद्गुल्ल इत्यरिभ्यो नित । उ० ४. ५१. इति वह्निर्निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः ।
अविंदः । शं मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. इति नुमागमः । लुङ्लङ्लृङ्क्षडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. वसंती-
त्युस्त्रियाः । वसेः कर्तरि रियकप्रत्ययः । पत्वाभावश्च बाङ्लकादृहनीयः । उक्तं हि । यत्र पदार्थविशेषसमुत्प-
प्रत्ययतः प्रकृतेः तदृह्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरणेऽन्तोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विद्वंसु गिरः । महामनूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिं । अच्छ । विदत्ऽवसुं । गिरः । महा । अनूषत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्रोतारं चत्विजो महान् प्रोढं मरुद्गणमच्छ प्राप्तुमनूषत ।
सुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणं । विद्वंसु वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनयुक्तं श्रुतं विख्यातं । मरुद्गणस्य
दृष्टान्तः । यथा मतिं । मन्तारमिन्द्रं यथा सुवति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः
क्वच । पा० ३. १. ८. क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. इतीलमकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. इति
दीर्घत्वं च न भवति । न च्छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. इत्यनेन क्वचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य

प्रतिषेधात् । यद्यपीत्यनेन प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञापते । अन्वयत इत्यादावन्वाधत्वात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति श्रुतं । अन्वयताच्छतृप्रत्ययः । अन्वयित्वाद्धित इत्यतोदात्तत्वं । शपः पितृत्वेन शतृष्य लसार्वधातुस्वरैरानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने धात् । पा० ५. ३. २३. । किति । पा० ६. १. १०३. । इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेयपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ०६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽध्युपचाराच्चातरींद्वे वर्तते । अथवा पदान्तरं विशेषानुपादानादिद्रष्टव्यं संज्ञा । ततश्च क्तिचक्षो च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्वादंतोदात्तत्वं । अच् । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादक् गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६०. । इति गतिसंज्ञाया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विददसुं । विद् ज्ञान इत्यादांतर्भावितवर्षाच्छतृप्रत्यये विदंत्वादीरायातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विददसुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरैश्च शतृष्युदात्तत्वं । बङ्गम्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणंति क्षुवंतीति गिरः । गृणातिः क्लिप्यत इजातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं । धातुस्वरैरुदात्तत्वं । महं । महान्तं । नकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । प्रातिपदिकस्वरैरुदात्तत्वं । अनुषत । शु क्षुतां । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि क्त्वादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १. २. १. । क्तिन्वाङ्गुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च क्त्वादंसं । निघातः । श्रुतं । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥७॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानवर्चसा ॥७॥

हे मरुत्तग त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः सं दृक्षसे हि । सम्यग्दृष्टेयाः खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अविभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविंद्रमरुत्तगो । मंदू नित्यप्रमुदितौ समानवर्चसा तुच्छदीप्तौ । पुरा कदाचिद्वृत्रवधदशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रशस्त्रेणापसारिताः । तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वा असथात् । च्छ्वे० ८. ०६. ७. । इति मंचे संगृहीत इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणे प्रपञ्चितम् । इंद्रशब्दः परमेश्वर्यवंतं मरुत्तगं वाभिधत्ते । तदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहृत्यं । तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृक्षसे संगच्छमानो अविभ्युषा गलेन मंदू मदिष्णू युवां स्त्रोऽपि वा मंदूना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ सं दृक्षसे । संप्रश्नेयाः । दृष्टेऽपि वक्तव्यं । पा० १. ३. २०. २. । इत्यात्मनेपदं । दृष्टेर्लुङर्थे लेट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां लेट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ०४. । इत्याङागमः । सिञ्जल्लं लेटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रह्मादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षडोः कः सि । पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५०. । इति सिप् षत्वं । बङ्गल्लयहणात्सिपः परस्ताच्छर्वापि भवति । पा० २. ४. ७३. । सिपा व्यवधानात्पश्चादेशो न भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पितृत्वादनुदात्तत्वं ; उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगान्तिङ्कृतिङ् इति निघातो न भवति । हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्यच्छिभ्यां । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदविधानाज्जिटः कानवादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विभावः । पा० ६. १. ८. । ह्जादिशिषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधात्तोपः । पा० ६. ४. ०८. । कानवचित्त्वादांतोदात्तत्वं । मति-समासे ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिभी मये । पूर्ववत्लिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । कमुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः कमुरादेशः । तस्य क्तिन्वाङ्गुणाभावः । द्विभावः । अभ्यासस्य ऋजज्जत्वे । पा० ७. ४. ५०. ८. ५४. । क्त्वादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्ग्लिकावाहसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमाद्विवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्भसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयङादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । अन्वयपूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्वीकृतः पदांतादिति । पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तः-
पादमन्त्रपरि । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । मंडू । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतितगतिषु । इदितो शुम्
धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति शुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खड्गशकुपीयुनीलंगुलिगु । उ० १. ३७. । इत्यन्वाविमक्ति-
कनिर्देशाद्वर्तेर्हिरुगुरितिवशात्तत्परादपि कुरित्युक्तं । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । पा० ४. १. २. । प्रथम-
योः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । तृतीयैकवचने चेत् सुपां मुगुगित्यादिना पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । समानवर्चसा ।
समानं वर्चो ययोरिति वा यस्थिति वा बङ्गब्रीहिः । द्विवचने सुपां मुगुगित्यादिनाकारादेशः । समानपदस्य
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण तदेवावशिष्यते ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गृणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गृणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभियुभिर्बुलोकमभिगतिः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्ग-
र्गैर्मन्त्रमूहैः सहितमिंद्रस्येन्द्रं सहस्वद्वस्त्रोपेतं यथा भवति तथाचर्चति । पूजयति । अयं यज्ञो महत् इन्द्रं चाति-
शयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं । चतुष्टत्वारिंशत्स्वर्चति-
कर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवयवं येषां तेऽनवद्याः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता
बौर्धेयैस्तेऽभिद्यवः । तैरभियुभिः । अभिद्युब्धः प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण स
एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्त्रिज्वर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मख्यैः । पा० १. ४. १९. ।
इति मसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य दृढाभावः । ग्रादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा० ८. २. ९. ।
इति मनुषो मस्य वत् । सहस्रशब्दो नक्षिपयस्यानिसंतस्थेत्याद्युदात्तः । मनुषः पित्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः ।
कर्मणिङ् । पा० ३. १. ३०. । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् क्रमु रंजोऽमंताश्च । धा०
१९. ६३-६७. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्यस्य न कस्यमि चमामिति प्रतिषेधात् । धा० १९. ६९. । मितं कृत्स्नः
। पा० ६. ४. ९२. । इत्युपधाकृत्स्वत्वं न भवति । ण्यंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलोपः । पा० ६. ४. ५१. । तित्स्व-
रितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नुजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।
उजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिकरुद्रण अतोऽस्मात्करुद्रणस्यानादंतरिचादा गहि । अस्मिन्कर्मण्यगच्छ ।
दिवो वा । बुलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि । दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मादीयकर्मकाले
यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थभागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान अस्तिगिरः
स्तुतीः समुजते । सम्यक् प्रसाधयति । अजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. । इति यास्कः । एताः स्तुतीः ओतु-
मागच्छेत्यर्थः । यद्यप्युत्तिजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाद्भुजतिधातोर्भुज्यमानपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन
निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं न यास्क आह । तास्त्रिविधा अचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिकाश्च । तत्र परोक्षकृताः १. निर्नामविभक्तिभिर्गुज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य । नि० ७. १. । इति ॥
अतः । पंचम्यास्तसिन् । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽय् । पा० ५. ३. ५. । शित्वात्सर्वादेशः । पा० १. १. ५५. । नितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिचेपणयोः । अन्येभ्योऽपि कृष्यंते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् ।
अकारलोपमर्णादसः । आर्माचितनिधातः । गहि । गमेर्बङ्गल कंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुक् । हेर्ङि-
त्वात् । पा० ३. ४. ८७. । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा० ६. ४. १०५. ।
इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्येऽसिद्धवद्भा भात । पा० ६. ४. २२. । इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारा-
तत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः ।
रोचनात् । अच दीप्तौ । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. ।

इत्यनादेशः । चिदित्यतोदात्तः । अधि । अधिपरी अगर्थकी । पा० १. ४. ९३. । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आबुदात्ता इत्याबुदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमो ऽन्वादेशे ऽगनुदात्तमृतीयादा । पा० २. ४. ३२. । इत्यगनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । विभक्तिरनुदात्ता मुप्यितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यनुदात्तं सर्वानुदात्तत्वं । अजते । अजि भृजी भर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इंद्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । साति । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इंद्रं । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माद्वीकादिति तदुच्यते । इतो ऽस्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा बुलोकाद्वा महो महतः प्रौढाद्रजसो वा पत्न्यादीनां रजकादंतरिजलोकाद्वा । अयमिंद्रो यतः कृताश्चिदानीयास्त्रयं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदंशब्दात्पंचम्यास्तसिन् । इदम इत् । पा० ५. ३. ३. । इतीत् । शित्वात्सर्वादेशः । अचोऽडिदमित्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १७१. । आभ्यां एभिः । लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. । पचनं पाचकः । उभावपि नित्यौ । तच्च परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति लितीतीकारस्योदात्तत्वं । पञ्चाक्षसेः प्रागिदृशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञकत्वाद्डिदमित्यादिना सर्वनामस्थानविभक्तेः इच्छमानमुदात्तत्वं भवति । सल्लगती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव । परि० ४०. । इत्युडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरिति चेन्न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत् इत्यादावपि परिण लिप्त्वरिण बाधितमपि साविकाच इति तसिन् उदात्तत्वं स्यादिति चेन्न । यत्तच्छब्दयोः साववर्गातत्वे न गोश्चन्माववर्गेति । पा० ६. १. १८२. । निषधात् । न च 'पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वात्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । भावे क्तिन । जनसमन्वनां सन्धलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं । तितुत्रतथसिमुसरकमेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिष्टेन भवति । लिप्त्वरं प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजुतिसातिर्हेतुकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति निपातनादतोदात्तत्वं । ईमहे । ईड् गता । श्नो ऽपि ब्रह्मं कंदमीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्तानुदात्तं ङिददपदंशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वागशब्दयोगादन्यथा वाक्यार्परपुर्तिसाङ्गिभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्ष्येया प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रथ्विनि । प्रथत इति पृथिवी । प्रथुः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति शिवन्प्रत्ययः । पिङ्गारादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रथयस्वरिणोदात्तः । शेषनिघातिनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थं श्रीरञ्जित्यनुवृत्तावनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. । इत्यत्र । यस्येति च । पा० ६. ४. ५४८. । इतीकारलोपः । तद्वितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. । इत्यादिर्वृद्धिः । रपरत्वं । पा० १. १. ५१. । त्रित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तः । अधि । निपातत्वादाबुदात्तः । इंद्रं । रन्प्रत्ययात् आबुदात्तः । महः । महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः । नक्षिपयस्यानसंतस्थेत्याबुदात्तत्वं ॥ ॥ १२ ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सूरूपकृतमित्यादिषु चतुर्थं । ऋषिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । ऋषिर्वाविनियोगसूच्यति । महाव्रतं निष्केवल्यशस्त्र इद्रमिन्द्राथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रमिन्द्रमिन्द्राथिनः । ऐ० आ० ५. २. १. । इति तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इद्रमिन्द्राथिन इति षऊहस्तोत्रियसूचः । चतुर्विंशं होताजनिष्ठियुपक्रम्या याहि सुषुमा हि त इद्रमिन्द्राथिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृतीऽनुरूपः । सूचितं च । इन्द्राय महने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

इंद्रमित्राग्निनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः । इंद्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इंद्रः । इत् । गाग्निनः । बृहत् । इंद्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इंद्रं । वाणीः । अनूषत ॥१॥

गाग्निनो गीयमानसामयुक्ता उक्तातार इंद्रमिंद्रमेव बृहत् त्वामिद्रि हवामहे । ऋग्वे० ६. ४६. १. । इत्यस्यामृच्यत्पन्नेन बृहन्नामकेन सास्वानूषत । सुतवतः । अर्किणोऽर्चनं हनुमंचोपेता होतारोऽर्केभिर्ऋग्वैर्मै वैरिंद्रमेवानूषत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मंचपरत्वं यास्कनोक्तं । अर्को मंचो भवति यदेनेनार्चति । नि० ५. ४. इति । श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु वाशिः वाणीति पठितं ॥ गाग्निनः । उपकुषिगार्तिभ्यस्त्वन । उ० २. ४. इति गार्धतस्थान्नत्ययः । निच्वादायुदात्तः । गाथा एषां संतीति गाग्निनः । ब्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणकार उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयेकवचनस्य सुपां मुलुगिति लृक् । पुषद्वृहज्जगज्जगत्तृवश्च । उ० २. ८. इत्यंतोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । अर्चं पूजायां । अर्च्यत एभिरित्यर्का मंत्राः । पुंसि संज्ञायां घः प्राधिण । पा० ३. ३. ११८. इति घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० ७. ३. ५२. इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. १०. इति भिस एसादेशो न भवति । अर्काः सुतिसाधनभृता मंत्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. इत्यायुदात्तः । दीर्घाङ्गमि च । पा० ६. १. १०५. इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा कंदसि । पा० ६. १. १०६. इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूषत । गु सुतो । गो नः । पा० ६. १. ६५. इति नत्वं । लुङि व्यत्ययेनात्मनपदं । अस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च कंदसं । धातोः कृटादित्वात् । पा० १. २. १. सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. गुणाभावः ॥

इंद्र इन्द्रयोः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इंद्रः । इत् । हर्योः । सचा । संमिश्रः । आ । वचः । युजा । इंद्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

इंद्र इद्रि एव हर्योर्हरिनामकयोरन्वयोः सचा सह युगपदा संमिश्रः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशयोर्हयोः । वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथं युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिंद्रो वज्री वज्रयुक्तो हिरण्ययो हिरण्यमयः । सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरत इति हरी । इन् । निच्वादायुदात्तः । सचा सहेत्युक्तं । नि० ५. ५. संमिश्रः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. सम्यक् मिश्रो यस्यासी संमिश्रः । नत्वं कंदसं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बङ्गब्रीहो पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्यते इति वचोयुजा । तयोः । पष्ठी । वचनस्य सुपां मुलुगित्वाकारादेशः । युज्यब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यार्त्ति । अत इनिठनी । पा० ५. २. ११५. प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋतव्यवास्तव्यवास्तवमाध्वीहिरण्यया । कंदसि । पा० ६. ४. १७५. इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणादात्तः । पूर्वोणानुदात्तं सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयद्वि । वि गोभिरिंद्रमैरयत् ॥३॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्य । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिं । ऐरयत् ॥३॥

* अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि शुल्लोके सूर्यमा रोहयत् । पुरा वृषासुरेण जगति यदापातितं तमलान्नवारणेन प्राणिनां दृष्टिमिस्त्रार्थमादित्यं शुल्लोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरिंद्रं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्भ्रूयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरिंद्रं मेघं ध्रूयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्त्रिंशद्विधावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽमुन् । उ० ४. १८८. इत्यमुन् । बङ्गलघ्वणात्स्याञादेशाभावः । निच्वादायुदात्तः । सूर्य । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । षू प्रेरणे । धात्वादेः नः सः । राक्षसूर्यसूर्य-

त्वादिना । पा० ३. १. ११४. । अन्त्यस्यः । तस्य इडावमस्य निपात्यते । अयः कित्वाङ्गुणामावः । पित्वाद्गु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यति । रोहयत् । इहेर्ष्यताङ्गुलि बङ्गत्वं कंदस्वमाङ्गुणेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यङ्गमावो निघातस्य । दिषि । ऊडिदमित्यादिना धिभक्त्यदात्तत्वं । अङ्गि । अङ्गिदिभूमुभिभ्यः क्तिप् । उ०
४. ६५. । इति क्तिप्रत्ययः । अर्दति पश्यवृत्त्यादिकमनेत्यङ्गिः । निन्वादायुदात्तत्वं । ऐरयत् । ऐर गती ।
अन्ताङ्गु । निघातः ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयामिभूतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अय । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उयः । उयामिः । ऊतिऽभिः ॥४॥

हे इंद्र उयः शत्रुभिरप्रभृत्स्वमुयामिरप्रभृत्तामिभूतिभिरस्त्रद्विषयवर्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव ।
रथ । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाद्यादिनाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रथ ॥ वाजेषु । वृषादीनां च
। पा० ६. १. २०३. । इत्यायुदात्तत्वं । नोऽव । नस्यः सकारस्य हत्वोत्पगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावो न
भवति । अयपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अय । अय रचणे । तिङ्कृतिक इति निघातः । यद्यपि सह-
स्रप्रधनेषु चावेत्यथाहतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोमे प्रथमा । पा० ८. १.
५०. । इति निघातनिषेधः प्राप्तस्यापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य कुप्तत्वाद्यादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. ।
इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद्च निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः ।
सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बङ्गमोही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उय उवाये । चस्य गः । अर्द्धेति रन् । व्यत्य-
थेनांतोदात्तः । ऊतिभिः । ऊतियूतोत्यादिना क्तिमुदात्तः ॥

इंद्र वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥५॥

इंद्र । वयं । महाऽधने । इंद्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृचेषु । वज्रिणं ॥५॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभुतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आहुयामः । अर्भेऽर्भके स्वन्त्येऽपि धने निमि-
त्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं सहकारिणं समाहितं वा वृचेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु
तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि महद्गनमत्र संयाम इति
बङ्गमोहीत्ये सार्धतोदात्तत्वासिद्धिर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने महद्ग तद्गनं चेति समासस्त्वर्थतोदात्तः । अर्भे । अर्ति-
गृह्यां मन् । उ० ३. १५२. । निन्वादायुदात्तः । हवामहे । क्तिञ् सार्धायां शब्दे च । निन्वात्कर्षमिप्राये । पा० १. ३.
७२. । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । पा० ३. ४. ७८. । टित् आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७९. । इति टेरत्वं ।
कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६८. । कः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुपुत्तो बङ्गत्वं कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति
संप्रसारणं वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशो । अतो दीर्घो यञि । पा० ७. ३. १०१. । इति दीर्घत्वं । तिङ्क-
ृतिक इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति नुम् न भवति ।
स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युज्योर्ग इत्यस्यापि नुम्
न भवति । वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तते इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्थायितंवीत्यादिना रक्प्रत्ययः
। उ० २. १३. । कित्वाङ्गुणामावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत इनिठगवितीनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१३॥

स नो वृषन्मुं चरं सचादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

सः । नः । वृषन् । अस्मभ्यं । चरं । सचाऽदावन् । अयं । वृधि । अस्मभ्यं । अप्रतिऽस्तुतः ॥६॥

हे सचादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र
नोऽस्मदर्थमस्मं वृष्टमानं चरं मेघमपा वृधि । उहाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः ।
अयदस्माभिर्ध्यायते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदयप्रतिस्वस्वितः । एतदे-
वाभिप्रेतं यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वस्वितो वा । नि० ६. १६. । इति । वृषन् । आमंचितनि-

जातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । चङ् । चरतीति चङ् । भृगुशोतुचरित्सरितभिधभिन्निभस्विभ
 षः । उ० १. ७. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । सषादावन् । सषाशब्दः सहार्थः । अमिमत्फलजातं सङ्घर्षं
 सह इदातीति सषादावा । आतो मनिष्कानिष्कनिपद्य । पा० ३. २. ७४. । इति वणिप । आमचितस्य चेत्वाबु-
 दात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । अय । निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । निपात आबुदात्तः ।
 वृद्धि । वृन् चरणे । ऋटः सिप । तस्य सेर्द्धापिच । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः झुः । पा० ३. १. ७३. ।
 तस्य बङ्गं कंदसीति जुक् । शुगृगुपृक्वृभ्यङ्कंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । तस्य कित्वात्पूर्वस्य
 गुणामावः । निघातः । अस्मभ्यं । अस्मच्छब्दादस्मभ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भमादेशः । श्रिषे लोपः । पा० ७.
 २. ९०. । इति इकारलोपः । बङ्गवचने झञ्जेत । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति । अंगवृत्ति पुनर्वृत्तावविधि-
 निष्ठितस्वेत्युक्तं । म० ७. १. ३०. । प्रातिपदिकस्वरेण स्वेत्यकार उदात्तः । अस्मोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे श्रिषे लोप
 इति मपर्यंतशेषश्चाद्दशब्दस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यम आदेरकारश्चोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६१. ।
 अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुरु शब्दे । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति कर्मणि ऋप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्र-
 चोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सङ्गागमः । पा० ६. १. १५७. । सुषामादेराकृतिगणत्वात्तत्वं । पा० ८. २. ८८. ।
 नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इदंस्व वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इदंस्व । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तुंजे तुंजे तस्मिन्स्वित्त्वदात्तर देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि
 वज्रिणो वज्रयुक्तस्वास्त्रिदश सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विंधे । न विंदांमि । इदंस्वात्तगुणबाहुल्येन देवां-
 तरेषुत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः । एतामुचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुजतेर्दानकर्मणः ।
 दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इदंस्व वज्रिणो नास्य तैर्विंदांमि समाप्तिं स्तुतिः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे तुंजे ।
 तुंजतिर्दानकर्मैत्युक्तं । ततः कर्तारं पचायच । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीपस्योः । पा० ८.
 १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लिष्टितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याश्लिष्टितसंज्ञा । अनुदात्तं च । पा० ८.
 १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निबन्धे तु दाने दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ प्रवर्गतर-
 गयोः । भावे ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । उक्त्वत् उत्कृष्टवचनैः । उत्कृष्टसरो यत्येति बङ्गव्रीहिः । उक्त्वद्दो
 निपाता आबुदात्ता इत्याबुदात्तः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः । अर्तिसुस्वित्वादिना । उ० १. १३९. ।
 स्तोमशब्दो मन्तौ नित्वादाबुदात्तः । विंधे । विट् लामि । लट् । स्वरितेत्त्वादात्तनेपदं । उत्तमैकवचनमिदं
 । पा० ३. ४. ७८. । तुदादिभ्य एः । पा० ३. १. ७७. । शि मुचादीनामिति नुम । पा० ७. १. ५९. । दकारस्य व्यत्ययेन
 धकारः । अस्य । प्रकृत्येदंस्व परामर्शादन्वादेश इदमोऽय । पा० २. ४. ३२. । शित्वात्सर्वोदेशोऽनुदात्तः ।
 सुष्टुतिं । ण्वु स्तुती । धात्वादेः घः सः । पा० ६. १. ६४. । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. । इति भावे
 क्तिन् । स्त्रियुदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । पा० २. २. १८. । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं । पा० ८. ३. ६५. ।
 अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इत्युत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरेण धातोर्दात्तत्वे प्राप्ति तदपवादत्वेन ताद्री च निरति छत्यती । पा० ६. २. ५०. । इत्यन्तरस्य
 गतिसंज्ञकस्य सोरिवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मर्नाक्तव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । पा० ६.
 २. १५१. । इत्युत्तरपदातोदात्तत्वेन बाधः । तथा च सुहवां सुष्टुती ज्वं । ऋग्वे० २. ३२. ४. । वृष्णि चोदस्य सुष्टुतिं
 । ऋग्वे० ८. ७५. ६. । यास्ते राके सुमतयः । ऋग्वे० २. ३२. ५. । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मर्नाक्तिप्रि-
 त्वादौ वृत्तावुक्तं तथैव तत्र घटत इति लक्ष्यते । तच्च हि कारकाहत्तश्रुतयोरेवाश्रयिषि । पा० ६. २. १४८. । इत्यतः
 कारकादित्यनुपुत्तेः प्राणिनिहृतिरित्यादाविव मर्नाक्तिप्रित्यादिसुचमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति च
 प्रत्युदाहृतं । स्यादेतत् । न्यूयतेऽन्येति स्तुतिरिति क्तिना करणभूतर्गभिधीयते । मुशब्देन च करणमेव विशेष्यते
 न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र मुशब्दः कारकपर एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो
 धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति मुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः
 क्रियायोगे । पा० १. ४. ५९. । इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनोतिमुवतीत्यादिना पत्वं न

स्वात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा च करणविशेषणस्यापि मुशब्दस्य करणा-
र्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तासं प्रत्युपसर्गसंबन्धका इति करोत्यर्थमेव
प्रति सोऽपसर्गता न तु सुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु सुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य मुशब्दो विशेषणं
भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्वात्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च सुधात्वर्थसंबन्धानं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि
भविष्यति । तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि मुशब्दो भविष्यतीति । वृत्त्यविरोधेनैव मन्त्रिणादि-
सूत्रस्य सुपुतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रवृत्तिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य
करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति
तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुपुतिरित्यत्र पुनः क्तिन्मिधेयकरणपर्यंतं मुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न
प्रत्युदाहरणतैति । न । किमत्र मुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि अर्था-
दितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उत क्रमेणिति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति
प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्गृह्ये इष्टो वा । अतो
न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्यादिति । तत्र धात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः ।
प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे मन्त्रिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः
प्रवृत्तिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थान्तकरणसंबन्धः केन वारयितुं
शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकरणेन स्वरः सिध्यतु षत्वं तु क्वादसमसु । शोभना
स्तुतिर्यस्यामिति बज्जब्रीहर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा मुपु
सुवन्तीति सुपुतय इति करणभृता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिचक्ती च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. इति
क्तिचप्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च क्णीभृतःनागृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
मिति वाच्यं । काष्ठानि पचन्तीतिवत्तासामपि स्वव्यापारप्राधान्याविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽदेव । वंसंगः । कृष्टीः । इत्यर्ति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्पितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ।
ईशानः समर्थोऽप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । दाच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसंगो वननी-
यगतित्वृषभो यूथेव योयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितचिधन्विराजिबुप्रतिदिवः । उ०
१. १५६. इति वर्षतेः कनिन्यत्ययः । किन्त्वानुणाभावः । निन्त्वादाद्युदात्तः । यूथा इव । युवन्ति मिश्रीभवन्तीति
यूथानि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. इति थकप्रत्ययातो निपातितः ।
निपातनाद्दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । शेष्कदसि बङ्गत्वं । पा० ६. १. ७०. इति लुक् । इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसंगः ।
पृषोदरादित्वाद्भिमतस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १००. कर्षन्तीति कृष्टयः । क्तिचक्ती च संज्ञायामिति क्तिच् ।
चित्त्वादंतोदात्तः । इत्यर्ति । ऋ स गता । तिप । शपः सुः सौ । पा० ६. १. १०. इति द्विर्भावः । अभ्यास-
स्योरदत्वह्लादिशेषो । पा० ७. ४. ६६. ६०. अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. इत्यकारस्य इकारः । अभ्यास-
स्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. इतीयङादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा । उब्बोर्वलोपश्च । उ० ४. १९१. ।
इत्यसुन् तत्संनियोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः । पा० ७. ३. ८६. निन्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश
ऐश्वर्ये । लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्वात्त्वानुदात्त-
तुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादि-
त्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच

निषादपंचमानां चितीनां निषासाहीणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इत् गती । इयमीकापाशुश्रुति-
मर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदि-
कस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेश्चात्तत्वं । वसुनां । निदित्यनुवृत्तौ
मृत्पुत्रिहिचप्यसिचसिहनिक्लिदिबंघिमनिभ्यश्च । उ० १. ११. इत्युप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंड्वा-
दिष्विरञ् ईर्यायां । अचिश्चर्यार्थः । कंड्वादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । पंच । पचि
व्यक्तीकरणे । पंचेयेति कनिन् । निष्वादाद्युदात्तः । चितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तेश्चात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यमिंद्रं वो विश्वतस्परि जज्ञयात् । संस्थितेष्वश्विनाथ क्षुवत इति खंडे वरमहो अस्मि
सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिग इंद्रं
वो विश्वतस्परित्थारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य अजुनीती नो वरः इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. ।
इति सूचितं ॥

इंद्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इंद्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे अस्मिन्मनुष्यजमाना विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आहुयामः ।
अतः स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्य-
यांतो निष्वादाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्वसौ । पा० ८. १. २१. इति वस ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा०
८. ३. ५१. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । क्लृप्तः अपि बहुलं कंदसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावा-
देशो । जनेभ्यः । जन्यत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया
बृहत्भावः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शिपे लोपः । पा० ७. २. ९०. । इत्यंतलोपपक्षे
साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकरिणोकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तमिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः ।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि मुक्तानि । तत्रैन्द्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशचं सूक्तं मुरुपकृतमित्यादिषु षट्सु
पंचमं । अथादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्य आग्निहोत्राशीतविंद्र सानसिं रयि-
मित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक आग्निहोत्राशीतीतिरिति खंडे शानकेन सूचितं । मुरुपकृतमुतय इति
चीखेन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्तं । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥ अतिरात्रे प्रथमपरीयेऽच्छावाकशस्त्र इंद्र सान-
सिमिति सूक्तं । सूचितं च । इंद्रमिनाथिनो बृहदेन्द्र सानसिं । आ० ६. ४. इति ॥ दर्शयाग इंद्रयाजिनः
सानाव्यस्थानुवाकींद्र सानसिं रयिमिति । उक्ता देवता इत्याख्यन्वंड इंद्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुब्रहत
शत्रून् । आ० १. ६. इति सूचितं ॥

इंद्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ ११ ॥

आ । इंद्रं । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । मृतये । भर ॥ ११ ॥

हे इंद्रं जतयेऽस्माद्रथार्थं रयिं धनमा भर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं संभजनीयं सजित्वानं
समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरान्मृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिमवहेतुं वर्षिष्ठं
अतिशयेन वृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसि-
धर्षणीत्यादिना । उ० ४. १०७. निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीजितुं
शीलमस्य । अन्वेभ्योऽपि वृद्धन्ते । पा० ३. २. ७५. इति क्लृप्तिप । उपपदसमासः । समानस्य च्छदस्यमूर्धप्रभृत्यु-
दकेषु । पा० ६. ३. ८४. इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठं ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्ठनी । पा० ५. ३. ५५. इतीष्टन् । प्रियस्त्रित्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य

वर्षादेशः । इध्नो निष्वादाधुदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतिधूतिजुतिसातीत्यादिना निष्पदात्तो निपातितः । भर । इध्नोर्भस्मकंदसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो अवहितान् । पा० १. ४. ८२. । इति कंदसि अवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्या नि वृचा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहृत्या । नि । वृचा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्या नितरां मुष्टिप्रहरिण वृचा शत्रुसि रुणधामहै निष्पदा-
त्कारवाम तादृशं धनमार्हरत्यर्थः । त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमर्वतास्वदीयेनाश्चैन नि रुणधामहा इत्यनुषंगः ।
पदातिपुङ्गनाश्चयुदेन च शत्रुन्वनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्या । हणस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति मुबंत उपपदे
क्यप । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । छदुत्तरपदप्रकृतित्वरे प्राप्ते परादिष्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. ।
इति बङ्गलयहणान् त्रिचकादीनां कंदस्यंतोदात्तत्वाभिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि ।
आख्यातसंबधस्यापि नेरुपसर्गस्य अवहितान् इति अवहितप्रयोगः । वृचा । श्रुष्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. १. ७०. ।
इति श्रुलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आटसंयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. ।
इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एवोदात्तस्य शिष्यते । ननु
तिङ्कृतित्वा इति निघातेन भवितव्यं । न । द्वे ह्यत्र तिङ्भिभक्ती । निविडया मुथ्या निरुणधामहा इत्यत्र श्रुतिका ।
अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषङ्गा द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा
। पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं तिङ्भिभक्तिर्न निहन्त्ये । दया नात्तना नृप्यति नान्यस्मै ददाति । तै० सं० २. ५.
४. ३. । इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात्पृथगीति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्त्ये ददातीति द्वितीया
तु निहन्त्ये एव । ननु तत्र द्वे तिङ्भिभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकेव श्रुता । सैवोत्तरचानुषङ्ग्यते नान्या श्रूयत इति
द्वितीयाभावात्कथमयं प्रथमा । न । अनुषंगलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् ।
पुरोडाशं चाधिश्यत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ३. । प्रोक्षणीत्यासादयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ४. । इत्यत्र
ह्याधिश्यत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोस्तत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षीव प्राथम्यस्वीकारेण चवा-
योगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्चकंदसः । अवतेर्निघायामिडभावश्च । ज्वरत्वरस्ति-
व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । एत्विधत्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावश्चकंदसः । तृतीया
कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पुर्णपदप्रकृतित्वरेणाकार उदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त ओकारः ।
अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्रत्ययः । नेङ्गिश्च कृति । पा० ७. २. ८. ।
इतीदमनिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनजः । पा० ६. ४. १२७. ।
इति तकारः । वनिपः पित्वाडातुस्वर एव ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतदृढं वज्रमायुधमा ददीमहि । स्वीकुर्मः ।
तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाऽक्वृत्सं जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्र
गती । अजेंद्राद्येत्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठित्वं । तदस्यास्तीत्यर्थादित्वाद्च
। पा० ५. २. १२७. । चित्त्वादंतोदात्तः । मुपां मुलगिति डादेशः । ददीमहि । बुदाच् दाने । प्रार्थनायां लिङ् ।
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितञितः । पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं महिङ् । जुहोत्या-
दित्वात्कपः झुः । पा० २. ४. ७५. । झी । पा० ६. १. १०. । इति द्विर्भावः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. ।
इति सलोपः । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
जसार्धधातुक्स्वराद्भातुस्वर एव शिष्यते । कंदसि परेऽपि । पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि ।

युध संप्रहारि । संपदादित्वाद्वाचि क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । सवेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । स्यर्धत इति स्युधः । स्यर्ध संघर्षे । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप् । बज्रं कंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । अकारलोपश्च ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तरज्जुभिरायुधानां प्रक्षेप्तृभिर्मंडैः संयुज्यमहीति शेषः । हे इंद्र तादृशा मटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवम् ॥ शूरेभिः । शु शु गती । कन्नित्यनुवृत्तौ शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति कन् । कित्याद्गुणाभावः । नित्यादायुदात्तत्वं । बज्रं कंदसीत्विसो निषिद्धत्वाद्बज्रवचने सन्त्येदित्वं । सहयोगे तृतीयाबलादयमित्य-
स्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्यमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपा-
तनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलेः । तद्वर्मभिक्षत्साधुकारिभिर्वा । अस्ते क्षेपणे । तुन् । पा० ३. २. १३५. । इति ताच्छील्यादिषु तुन् । नित्यादायुदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति
विकल्पविधानादयं पञ्च इडभावः । त्वया । युज्यसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. । कित्याद्गुणाभावः । युष्मदः
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । पा० ४. १. २. । त्वमाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्य-
तस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा ।
अचुयुजिक्कुचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिन् । सवेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः
सहेमाह । पृह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारं यङ् । पा० ३. १. २२. ।
यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्त्यङ्कोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विभावः । हलादिशेषः । पा०
७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च
द्रष्टव्यमिति परस्मैपदोत्तमपुंसवज्रवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवज्रावाङ्मुक् । नित्यं ङितः । पा० ३.
४. ९९. । इत्यन्यसकारलोपः । यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिश्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यामुट् । लिङः सलोपो
ऽन्यत्वस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यामुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वाद्वा
निघातः । पृतन्यतः । योङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । सनायता धातवः । पा०
३. १. ३०. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्वचि च
। पा० ७. ४. ३३. । इत्यनुवृत्तौ क्वध्वरपृतनस्यार्थं लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्त्वा-
दंतोदात्तः । उपरि लटः । आदेशः । कर्तरि शप् । पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुस्य लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन
सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यक्कब्धोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ
शतुरनुमो नवजादी । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

महौ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महिऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढ परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । नु किं वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं
पूर्वेति द्विविधमाधिक्यं सर्वदासु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किं । द्यौर्न दुलोक इव शवो
बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा दुलोकः प्रभुत एवमस्य सेना प्रभुता ।
नुशब्दो यद्यपि चिप्रनामसु नु भवति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्च-
यार्थोऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन
पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थ उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति ।
उभयमन्वध्यायं नेद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थः पुरस्तादुपाकारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुराया-
मित्युपमार्थोऽप्युपरिष्ठादुपाकारस्तस्य येनोपमिमीति । नि० १. ४. । इति । अचोपमेयवाचिनो युशब्दस्यापि

प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वीयः पाजः शव इति पठितं ॥ महानिति नका-
रस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. इति स्तृत्वं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इति
पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोच्चोऽपुर्वस्य योऽग्नि । पा० ८. ३. १७. इति यकारः । तस्य लोपः ।
। पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति । महेरिन् । उ० ४. ११७. इत्यौणादिक
इन् । महर्भावो महित्वं । त्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
र्वाः । योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । गीतो णित् । पा० ७. १. ९०. इति विभक्त्येति त्वादचो ञ्छिति
। पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिम्ना । पुष्पोर्भाव इत्यर्थे पुष्पादिभ्य
इमनिज्वा । पा० ५. १. १२२. इतीमनिच् । र अतो ह्लादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. इति ऋकारस्य रभावः ।
तुरिहेमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्ती टेः । पा० ६. ४. १५५. इति टिलोपः । प्रथिमन्वाद्धित्वादांतो-
दात्तः । तृतीयेकवचने भत्वादलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. इत्यकारलोपः । क्वादसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य
च यवोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । शवः । नञिषयस्यानिसंतस्तेत्यानुदात्तत्वं ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिता । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्यापत्यस्य सनिता वा लाभे वाशत । व्याप्रवतः । इन्द्रं सुत्येति शेषः ।
वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु
षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहे समिध इति पठितं । पंचदशस्यपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं ॥ समोहे ।
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । अग्नौ व्याप्ता । क्वादस्यलोपः ।
आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनिता । स्त्रियां
क्तिन् । तितुचेष्वयहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. निगृहीतिर्निर्णयतिरिति वदिडागमः । विप्रासः ।
अत्रेद्रेत्यादिना विप्रशब्दे रन्प्रत्ययांतो निपातितः । धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते
श्रुतमर्थजातमनयेति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छंतीति क्यच् । क्वाच्छदसि । पा० ३. २. १७०. इत्युप्रत्ययः ।
अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबन्ते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रऽइव । पिबन्ते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरसिन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्र इव पिबन्ते । वर्धते ।
सेचनार्थो धातुराचिन्त्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व आपो न जलानीव । जिह्वासंबन्ध-
माखोदकं यथा कदाचिदपि न श्रुयति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपुरितो न श्रुयतीत्यर्थः । यद्यपि झोक इत्यादिषु
सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुक्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धार्थमेव काकुक्जिह्वेन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्ध-
वाचिनस्तद्विस्तारं क्वादसो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणो-
दात्तः । ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण स एव शिष्यते । तमपः पित्वादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादांतो-
दात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति प्रकृतिस्वरः । पिबन्ते । प्रिवि
सेचने । इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः । शपः पित्वेनानुदात्तत्वं । तिङ्शब्दं लसार्वाधातुस्वरिण धातुस्वर
एव शिष्यते । उर्वीः । उर्वशब्दोऽतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. इति ऊष । यणादेशः ।
उदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. इतीकार उदात्तः । जसा सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश
उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः ॥

अभिप्रवडहगतेषूक्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन् एवा ह्यस्य सृजतेत्यनुपसृचः । एह्यु षु ब्रवाणि त
इति खंडे अथ ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरधुरेवा ह्यस्य सृजता । आ० ७. ८. इति सूचितं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ सूनृ॑ता॒ विर॒प्शी गो॑मती॒ म॒ही । प॒क्का शाखा॒ न दा॑शुर्वे ॥ ८ ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । सूनृ॑ता । वि॒र॒प्शी । गो॑मती । म॒ही । प॒क्का । शाखा॒ । न ।
दा॑शुर्वे ॥ ८ ॥

अख्येन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि एवं खलु । अनंतरप-
दवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता । बह्विधोपचारवादि-
नीत्यर्थः । गोमती बह्वीभिर्गोभिर्हृतेता । गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः ।
पक्का शाखा न । यथा बह्वभिः पक्कैः फलैरूपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्तामसु ब्राधन्
विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महतीत्यनेन पुनर्कृतिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामंत इत्यंतो-
दात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतख्येन्द्रस्य परामर्शादिदमो
ऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन परिहारणं । सुतरामूनयत्याप्रयमिति
सून । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्या वाक् । परादिस्कंदसि बह्वलमित्युक्तार उदात्तः । विरप्शी ।
विचित्रं रपणं विरप । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाच्चावे क्तिप् । तदेषामस्तीति विरप्शानि
वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाविरप्शानी । अत इनिठनावितोऽनः । यस्मिन्ति च । पा० ६. ४.
१४८. । इत्यकारलोपः । अन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
स्कंदसः । सवर्णादीर्घ एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मतुब्ङीपी
पित्वादनुदात्ता । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही । महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य
पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ति शतुरनुमो नवजादी इत्यत्र वृहन्महतोरपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्युदात्तत्वं ।
अच्छब्दलोपस्कंदसः । पक्का । डुपचष् पाके । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २.
५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुल्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णादीर्घ एकादेश
उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाख् शाव् व्याप्तौ । पचाद्यच् । चित्वादंतोदात्ते प्राप्ति वृषादेराकृति-
गणत्वावृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्यान्साङ्गाङ्गीङ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपात-
नात्क्रसाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा० १. ४. ५८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं
। पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । वकारस्वोकारः । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति
वत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

ए॒वा हि ते॒ विभू॑तय॒ ऊत॑य॒ इंद्र॒ मा॒व॑न्ते । स॒द्यश्चि॒त्संति॑ दा॒शुर्वे ॥ ९ ॥

ए॒व । हि । ते॒ । वि॒भू॑तयः । ऊ॒त॑यः । इं॒द्र । मा॒व॑न्ते । स॒द्यः । चि॒त् । संति॑ । दा॒शुर्वे ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि एवविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । भावते मत्सष्ट-
शाय दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षा रूपाः सद्यश्चित्संति । यदा कमानुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥
भावते । मत्सष्टशाय । वतुप्रकरणे युष्मदस्यैवां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्यस्यच्छब्दा-
वतुप । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मादेशः । अदृशब्देन सहातो गुणे । पा० ६. १.
९७. । इति पररूपत्वं । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. । इत्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकार-
स्याकारः । सवर्णादीर्घत्वं । वतुपः पित्वाः प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने वाचीत्यर्थे सद्यः पक्ष्य-
रायैषमः । पा० ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनु-
दात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने स्मि । झोऽंतः । पा० ७. १. ३. । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ्ः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शवकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न
भवति । वर्णाश्रयविधी प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. । इति निवेधात् । दाशुषे । गतमंचे गतं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ काम्या॒ स्तोम॑ उ॒क्थं च॒ शंस्या॑ । इं॒द्राय॒ सोम॑पीतये ॥ १० ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । काम्या॒ । स्तोमः॑ । उ॒क्थं । च॒ । शंस्या॑ । इं॒द्राय॒ । सोम॑पीतये ॥ १० ॥

अखिद्रस्य सोमः सामसाध्यं खोचमुक्तं चर्षाथं शस्त्रमथेवा ह्येते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंखा अखिग्मिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एषा ह्यस्य । व्य-श्रुतिमन्त्रे गतं । काम्या । कमेतिङ्गतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याबुदान्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमः । अर्तिसुप्तित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्त्राख्यः । उक्तं । वच परिभाषणे । पातुतुदिव-चिरिचिसिचिभ्यश्चक् । उ० २. ७. । इति चक् । कित्वात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणाभावी । शंखा । शंसु सुतो । खंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याबुदान्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । छदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदान्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्येखिद्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः । बङ्ग्रीही प्रकृत्या पूर्वपदं । पा० ६. २. १. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १६ ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं सुक्तं मुरुपकृतमित्यादिषु पष्ठं । अष्टादशस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्वतिरात्रे द्वितीयप-र्यायेऽच्चावाकशस्त्व इंद्रेहीत्यनुकृत्स्वः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वे सोमपर्वभिः सोमरसकूपैरंधसोऽधोभिरनै-र्मत्सि । माय । इष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महाम्भुत्वाभिष्टिः श्रवणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टा-विंशतिसंख्याकिषु बलनामस्वोऽजः पाज इति पठितं ॥ अ इहि । आङ्गुणः । पा० ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो ह्यभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याद्याडोरेकादेशस्याङ्गुणपदेशादोमाङ्गोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति परकूपं । मत्सि । माय । मदी हर्षरत्नपनयोः । लोटः सिप । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति सेहिरादेशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यञ् । पा० ३. १. ६९. । इति श्यञ् । बङ्गलं कंदसीति श्यञो लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छाममथानां दीर्घः श्यञि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाज्ञातुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम धश्च । उ० ४. २०५. । इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबङ्गवचनं कर्तव्यं । नित्वादाबुदान्तः । विश्वेभिः । आश्रमुधीत्यादिना । उ० १. १५१. । कृन् । नित्वादाबुदान्तत्वं । ऐसादेशो बङ्गलं कंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृच्छति पुरयंतीति सोमपर्वणः सोमरसाः । पू पालनपुरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिप्ः पित्वाज्ञातुस्वर एव । उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगता । इष गती । मन्त्रे वृषत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिसुदान्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वा-क्षधूपधगुणाभावः । तितुवतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्येकार एमनादिषु परकूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति परकूपत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्ज्वलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यमुन् । नित्वादाबुदान्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिन्द्राय मंदिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदि । इंद्राय । मंदिने । चक्रि । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपुरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्य सोम एनं सोममिन्द्रायेंद्रार्थमा सृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंधिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापसंवेनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृ-दुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति । आप० १२. २३. ४. । इति । कीदृशमेनं । मंदिं हर्षहेतुं चक्रि साधुकर-णशीलं । कीदृशायेंद्राय । मंदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादन-शीलायैत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपुरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताचरेषु ग्रंथेषु वाक्यपुरणा

आगच्छन्ति पदपुरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिविति । नि० १. ९. इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विव-
क्षितैर्धै समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु कंदोराहित्येन परिमिताक्षर-
हितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपुरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु कंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपुरणार्थाः । ते च
कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्थानर्थक्यार्थतामृचमुदाजहार । एमेन सजता सुते । आसजतैन सुते
। नि० १. १०. इति ॥ एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटीः स्वनः । पा० २. ४. ३४. इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सजत । संहितायामन्यपामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. इति दीर्घः । मदि । प्रमो-
दहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिषु । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति
च । पा० ३. १. २६. इति णिच् । खंतस्याजंतत्वाच्च इः । उ० ४. १३८. इतीकारप्रत्ययः । शरनिटीति णिलोपः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मदिने । मदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्यं कवचनेऽनपुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. व्यत्ययेन नुमा-
गमः । चक्रिं । उक्ताञ् करणे । आदृगमहनजनः किकिर्ना लिट् च । पा० ३. १. १७१. इति तच्चीलतद्धर्मतत्सा-
धुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । लिट् इवावाहृवचनं । द्विवचनेऽचि । पा० १.
१. ५९. इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्योत्तरपरत्वश्चल्लादिशेषाः । किनो
नित्वादाबुदात्तः । विश्वानि । विश्वः कृन् । नित्वादाबुदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. इति षष्ठी न भवति । किकिर्ना लिट् धिति किनो लिङ्गत्वात् न लोकावयानिष्ठात्वलर्थ-
तृणां । पा० २. ३. ६९. इति निधेधात् ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमैभिर्विश्वचर्षणे । सचेषु सर्वनेष्वा ॥३॥

मत्स्वा सुशिप्र । मंदिभिः । स्तोमैभिः । विश्वचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥३॥

हे सुशिप्र हे शोभनहो शोभननामिक वा । शिभ्ये हनू नामिके वा । नि० ६. १७. इति यास्कनोक्तत्वात् ।
तादृश हे इन्द्र मंदिभिर्हर्षेणेतुभिः स्तोमैभिः स्तोमैर्मत्स्व । हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त । सर्वयज्ञमानैः
पुज्येत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वमेव यागगतेषु त्रिषु सर्वनेषु सचा देवैरन्यैः महा गच्छेति शेषः ॥ मदि स्तुतीत्यस्य लोच-
नित्यमागमशासनमिति कृत्वादिदो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात्तात्स्यानुदात्तेऽङिददुपदेशात्
। पा० ६. १. १८६. इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां द्यचोऽतस्मिङ् । पा० ६. ३. १३५. इति
दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामंत्रितनिघातः । मंदिभिः । गतमंत्रे व्याख्यातं । स्तोमैभिः । मन्त्रत्यस्य नित्वादाबु-
दात्तत्वं । बह्वन् कंदसीति भिस् ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ॥

असृगमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥४॥

असृगं । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥४॥

हे इन्द्र ते गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरुदयं । खट्वानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उद्वत्य
प्राप्नुवन् । तादृशीगिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानस्मि । कीदृशं त्वां । वृषभं कामानां वर्धितारं पतिं सोमस्य पा-
तारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता वा पालयिता वा । नि० ४. २६. इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ अरुदयं ।
अरुजं । सज विसर्गे । लङ्गे मिप् । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. बह्वन् कंदसि । पा० ७. १. ८. इत्यत्र
विकारेणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लङ्लृङ्स्त्वङुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात् एव
शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । आहाहृ गतां । लुङ् । द्रष्टादादेशः । पा० ७. १. ५. स्त्रैः सिच
। पा० ३. १. ४४. अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसवनयोः । लङ्स्थान् । तुदादिभ्यः शः । तस्य कंद-
सुभयथा । पा० ३. ४. ११७. इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्बधूपधगुणः । थासस्थकारलोपश्चकंदसः । सर्वण-
दीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वाद्बुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु मृषु मेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां
क्ति । उ० ३. १२३. इत्यभचप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्वाद्दतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पातेर्दितिः
। उ० ४. ५७. ङित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

सं चोदय चिचमर्वायाध इंद्र वरेण्यं । अमदितै विभु प्रभु ॥५॥

सं । चोदय । चिचं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥५॥

हे इंद्र वरेण्यं अष्टं राधो धनं चिचं मणिमुक्तादिरूपेण बह्विधमर्वागसदभिमुखं यथा भवति तथा सं चोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्यङ्गं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासादित । अस्त्येव । तस्मादस्माभ्यं प्रयच्छेत्पर्यः । मर्घमत्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध इति पठितं ॥ चोदय । चुद प्रेरणे । श्वंतालोपः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । राधः । राध्वन्नेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन । उ० ४. १८८. । निच्वादाबुदात्तः । वरेण्यं । वृत्र एण्यः । वृषादिवादाबुदात्तः । असत् । अस भुवि । लोट् । तिप । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । लोटोऽडाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वादातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तां विप्रमंभ्यो द्वमञ्जायां । पा० ३. ७. १८०. । इति दुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरणोकार उदात्तः । ऋक्षत्तरपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥६॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इंद्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥६॥

हे तुविद्युम्न प्रभुतधनेन्द्र राये धनमिच्छार्थमस्माननुष्ठातुं तत्र कर्मणि सु चोदय । मुपु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वत उद्योगवतो यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यः स्त्रल । पा० ५. ३. १०. । लितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । इंद्र । आर्मन्त्रिताबुदात्तत्वं । पादादिवादात्त निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ रभस्य । रभस्य कार्योपक्रान् । सर्वधातुभ्योऽसुन । निच्वादाबुदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थानि । पा० १. ४. १७. । इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भमञ्जया घाधितत्वात् । आ कङारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. । इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बङ्ग बुध्नं धनं यस्य । पाठिकमार्मन्त्रिताबुदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप् । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । पा० ५. २. १०१. । इति विनिना न दाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्यते । यशस्वाद्भो नञ्विषयस्थानिसंतस्त्व्याबुदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥७॥

सं । गोऽसत् । इंद्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितं ॥७॥

हे इंद्र श्रवो धनमस्मै सं धेहि । अस्माभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत वङ्गीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभुतेनान्नोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्वायुष्कारणं अक्षितं विनाशरहितं ॥ गोमत । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिवादाबुदात्तः । अस्मै । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबङ्गवचनस्य सुपां मुलुगित्यादिना शि आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वं । श्रवे लोपष्टिलोप इति पक्षे । पा० ७. २. ९०. । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । अत्यलोपपक्षे ऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथमदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. । इति कुप्रत्ययः । रफस्य संप्रसारणमृकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्वात्त लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं । अमुप्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्धेह्यस्थाने । विश्वशब्दः क्रान्प्रत्ययांतः । तस्य वङ्गोर्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिष्वङ्गदसि बङ्गलमिति पूर्वपदानोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्णीतस्थार्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन श्वदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति न निष्ठानत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमं । इंद्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नं । सहस्रऽसातमं । इंद्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इंद्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मै धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममतिशयं सहस्रसंख्यादा-
नोपेतं युम्नं धनमस्मै धेहि । तथा ता व्रीहियवादिदृष्टेण प्रसिद्धा रथिनीर्वज्ररथोपेता इषोऽन्नाभ्यस्मै धेहि ॥
अस्मै । मुपां मुजुगत्यादिना शे आदेशः । धेहि । च्वमोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. इत्येवाभ्यास
लोपा । श्रूयत इति श्रवः । अमुनीं नित्यादाबुदात्तत्वं । सहस्रं सनुति ददातीति सहस्रमाः । पणु दानं ।
जनसनखनकमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. विड्नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. इत्याकारादेशः । धातु
स्वरेणांतोदात्तः । पुनः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । रथा आसा संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्या
बुदात्तत्वं । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. स च पित्वादनुदात्तः । इषो यांगिकत्वं धातुस्वरः । ऋत्वं
प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गुणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । मृतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रत्नार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं कुर्वंत । गीर्भिः स्तुतिभिर्गुणंतः
कुर्वंतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचं मातारं गंतारं यागदेशं गमनशीलं ॥ वसोः । वस
निवासे । गृमृत्स्निहीत्यादिना । उ० १. ११. उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तिर्नित्यादाबुदात्तः । वसुपतिं । समासांतो-
दात्तत्वं प्राप्तं पत्यावश्यं । पा० ६. २. १८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सार्वकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं ।
गुणंतः । गृ शब्दे । लट् । शतु । ऋगादिभ्यः श्रा । पा० ३. १. ८१. शतुः सार्वधातुकमपिदाति डित्यात् आभ्यस्त-
योरात् । पा० ६. ४. ११०. इत्याकारलपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो भिमित
इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माह्व सानि शब्दे च । क्रिषति क्रिप् । घुमास्थत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. इत्वं ।
चकारस्य चाः कृः । झलां जशोऽति । पा० ८. २. ३९. इति जण्यत्वं । गकारः । द्वितीयकवचनेऽपि शुधालित्या-
दिना । पा० ६. ४. ७७. इयडादेशः । एरणकाच इति यणादेशः । पा० ६. ४. ८२. सर्वे विधयस्कंदसि विक-
ल्प्यत इति न भवति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणकृत् उदात्तः । होम । आह्वयामः । हुञ् सध्यायां शब्दे च ।
लट् । तस्यास्मदो वज्रत्वेऽपि व्यत्ययेन मप । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो वज्रलं कंदसीति लुक् । वज्रलं
कंदसि । पा० ६. १. ३४. इति । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोः । पा० ६. १. १६२. इत्योकार उदात्तः ।
मपः पितृस्वरणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् । लप् । गतां । ताच्छील्ये तुन । नित्यादाबुदात्तः । मृतये । ऊतियृती-
त्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः ॥

मुतेमुते न्योकसे बृहद्बृहत् एदरिः । इंद्राय नृषमर्चति ॥ १० ॥

मुतेऽमुते । निऽओकमे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इंद्राय । नृषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणा । यद्वा । नाप्रिवचन आकारः । आङीपदर्थेऽभिव्याप्ता । अम० ३. ४. ३०. ।
इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यर्थजमानः । एदरिः सर्वोऽपि
यजमान इंद्राय मुते मुत इंद्रार्थमभिपुते तत्तत्सोमं नृषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः ।
कीदृशं नृषं । बृहत् प्रौढं । कीदृशयेंद्राय । न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ मुते मुते । पुञ् अभिषवे ।
क्लप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमास्त्राडितमिति द्वितीयस्या-
स्त्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता
आबुदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. इत्योकारः
स्वरितः । बृहते । बृहद्बृहतीरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. इत्यजादिविभक्तिरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतां ।

अच इः । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । इंद्राय । ऋज्वेद्रेत्यादिना रन्त्यत्य इकार उदात्तः । शुभं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ १८ ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशंपथ्यवमनुकम्यते । गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तुहिहवेत्यादिपरिभाषायां । अनु० १०. ३. । तुशब्दस्य सूक्तद्वयं परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं दृष्टव्यं । ऋषिदेवतं पूर्ववत् ॥ अभिप्लवपडहस्योक्थ्यपु नृदीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियनृचः । एह्यु ध्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उडंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चंति । अर्कः । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशऽडं । येमिरे ॥ १ ॥

इ शतक्रतो वरुणकर्मन्वहप्रज्ञा वेदं त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायंति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंचयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चंति । शस्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसंति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभुतय इतरं ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तत्र दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशांश्च नृत्ततः शिष्यनः प्रोढं वंशमुन्नतं भुवंति । यथा वा मन्त्रार्गवर्तनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचंति तेषां अर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनगतो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । नि० ५. ५. । इति । अर्कशब्दं च वरुणधा व्याचष्ट । अर्को देवो भवति रश्मिर्नमर्च्यको मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यत्वं कर्मन्व भवत्यर्चति भुतान्यर्को वृजो भवति स वृत्तः कटुकिन्ना । नि० ५. ४. । इति ॥ गायंति । शशिर्हो पितृत्वात् सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तो । धातुर्नुदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातृणाम्नामि तं । अत इनिठनी । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । अर्चंति । अर्चं पुत्रायां । भावादिकः । शशिर्होऽनुदात्तो । धातुस्वर एव । पादादित्वाच्च निघातः । अर्कः । अर्चंतिभिर्गित्यर्को मंत्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणार्कः । पृमि संज्ञायां घः प्राथिण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० ७. ३. ५०. । इति चकारस्य कृत्य । ककारः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । अर्को मंत्रा एषां मंत्रीत्यर्किणो होतारः । एकादशरात्क्रतो जातिः सप्तम्यां च न तौ स्मृता । पा० ५. २. ११५. २. । इति क्रदंतादिनिठनी यद्यपि प्रतिपिडा तथाप्यत्र व्यत्ययादिभिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्ङुतिङ इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्तुं । तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तुं । तत् । इंद्रः । अर्थं । चेतति ।

यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत यजमानः सोमवज्रीसमिदाद्याहरणार्थकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुहवान् । तथा भूरि प्रभूतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपमस्पष्टं स्पष्टवान् । उपक्रांतवानित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति । जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सहजति । कर्पते । स्वस्थानाद्यज्ञसुमिसमागंतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । षण् दां । सनोति ददाति निवसतामन्काशमिति सानुः । दृसनजनिचरिचटिरहभ्यो जुग । उ० १. ३. । गित्वादुपधाया वृद्धिः । जित्वादाबुदात्तत्वं च । अरुहत । रुहेर्लङ् इतिपि शपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । परि० ९३. १. । इति लघूपधगुणो न भवति । लुङलङ्लुङत्वदुदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातिर्यदादिहंतति । पा० ८. १. ३०. । निषेधान्निघातो न भवति । भूरि । अदिशदिभुशुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६५. । कित्वाद्गुणभावः । नित्वादाबुदात्तः ।

अस्यष्ट । सप्त बाधनस्पर्शनयोः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लङ्ः प्रथमपुरुषैकवचनं त । वङ्गलं कृदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिषत्वष्टुत्वे । पा० ८. २. ३६. ८. ४. ४१. लुङ्लङ्लङ्ङत्त्वङुदात्त इत्यङागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुषंगेण यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं । डुकृञ् करणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. इति विच् । गुणो रपरत्वं । विच्ः सर्वापहारी लोपः । करो भावः कर्त्वं । अर्थे । अन्तेर्नृपिर्नृपगार्तिभ्यश्चन । उ० २. ४. निच्चादाबुदात्तः । यूथेन । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १०. इति यक्प्रत्ययांती निपातितः । वृष्णिः । निरित्यनुवृत्तां वृषिभ्यां कित् । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययातः । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरणां तोदात्तः । एजति । एजृ कंपने । तिङ्ङुतिङ इति निघातः ॥

युष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥
युष्वा हि केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा । अथा न । इंद्र । सोमऽपाः । गिरां ।
उपऽश्रुतिं । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावस्थां युक्त्वा हि । सर्वथा संयोजय । अथानन्तरं नोऽस्मादीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर । तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशां हरी । केशिना स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्ता वृषणा सेचनसमर्था युवानां कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबंधनरज्जः कक्ष्या । तस्याः पुरकां । पुष्टांगवित्यर्थः ॥ युक्त्व । अमो लोपः क्कादसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । द्वाचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । केशिना । प्रशस्नाः केशा अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । मुपां मुर्गा-
त्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कानिन्युवृपतक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५६. इति कनिन । त्रित्वादिर्नित्यामित्याबुदात्तः । वा पपूर्वस्य निगमः । पा० ६. ४. ९. इत्युपधायाः पठे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा । कक्षयोर्मव कक्ष्यं सूत्रं । तत्प्रातः पुरयतः पृष्टत्वादिति कक्ष्यप्री । प्रा पुरणं । आतोऽनुपसर्गः कः । पा० ३. २. ३. इति कप्रत्ययः । कृदत्तरपदप्रकृतिस्वरणां तोदात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्यति संहिताया दीर्घः । नः । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुवृत्तां वङ्गवचनस्य वस्वसां । पा० ८. १. २१. इति नसादेशोऽनुदात्तः । इंद्र सोमपा । उभावामन्वितस्य चेति सर्वानुदात्ता । गिरां । सांवकाचस्तुतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाबुदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादि-
समासं कृदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तं तादां च निति कृत्यता । पा० ६. २. ५०. इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्भूतः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यच्च श्रुतो न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयाद्विधानादिसूचितः ॥ एहि स्तोमानि-
त्युक्तेषां सूत्रं विशेषाकरिण न विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादीं सर्वत्रानुसंधयः ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीत्या रुव । ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥
आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव । ब्रह्म । च । नः ।
वसो इति । सचा । इंद्र । यज्ञं । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमानुद्गातुप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभि-
स्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्यवमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि
शस्त्राणालक्ष्य रुव । शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानुत्वजः प्रशंसेत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म चात्रं
च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्यमपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृत्तं कुरु ।
अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । संहिः । हेरपित्वेन डित्वाङ्गुणा-
भावः । निघातः । आडा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अर्तिस्तुमित्यादिना मन् ।
नित्वादाबुदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमि-
त्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य थोऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्ध-

त्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर । सृ शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सैर्ह्यपिञ्चेति हिः । त्रयादिभ्यः श्रा । ई हल्घोः । पा० ६. ४. ११३ । इतीत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८० । इत्युकारस्य चकारः । अवरणाञ्चेति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति णत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । क्व । कृ शब्दे । सैर्ह्यपिञ्च । अपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावाद्बुद्धादेशः । अतो हिरिति हेर्लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । प्रह । तुहि वृहि वृद्धा । मनिन्नित्यनुवृत्ता वृहेरम् नलोपश्च । उ० ४. १४५. इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च । मिदचोऽत्यात्परः । पा० १. १. ४७. इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । वसो । आमन्त्रितनिघातः । यञ् । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. नड । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्चवणादियमेव तिङ्ङुविभक्तिः पूर्ववा-
क्येष्वनुपपद्यते । अतोऽनुपपत्तव प्रथमा न श्रुतित्यश्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्रवपद्बहगतोक्थेष्वावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिन्द्राय शंस्यमित्यनुपपत्तवः । एहू ध्विति खंड इन्द्रं विश्वा अथीवृधमुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. इति सूचितं ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणात्सख्येषु च ॥ ५ ॥
उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् ।
सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायिन्द्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थ शस्त्रं शंस्यं । अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशयिन्द्राय । पुरुनिष्पिधे बहना शत्रूणां निषधकारिणे । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वापि यथा येन प्रकारेण रारणत अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मात्सखाणि च बहधा प्रशंसित्वर्थः ॥ उक्थं । वचस्त्वकप्रत्यय उक्तः । उ० २. ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शन्सु सुती । खंतादचो यत् । णरनिटीति णिलोपः । तित्त्वरिति प्राप्ति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. इति करणे ल्युट् । नितोति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरु-
निष्पिधे । बहना शत्रूणां निषधकाय । पिध गत्या । धात्वाद्देः पः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमा-
नाथस्य प्राक्प्रयोगः । क्लिञ्चेति क्लिप । क्लिपः संवापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. ५८. इति समासः । निमः सकारिणोऽर्थो व्यधधानं कंदमत्वादानाद्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. धातुस-
कारस्य यत्वं । निमः सकारस्य एना एः । पा० ८. ४. ४१. इति यत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि पञ्चतेन समासः । पिधो धातुस्वरणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासि कंदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृद्बहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासोऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः । स्फारितचर्वचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । प्रकारवचने याल् । पा० ५. ३. २३. । लिट्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । ऋः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नमो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुपभ्यः । पा० ८. २. ७. इति संहितायां णत्वं । रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरिकाचः । पा० ३. १. २०. इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सनायंता धातवः । पा० ३. १. ३२. इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लट् । पा० ३. ४. ७. इति हेतुहेतु-
मज्ञावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लट् । अत्र हीदृकर्तृकं रारणनमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वं हेतुः । लट्क्षिप । इतश्च लोपः परस्मैपदध्वितोकारलोपः । लोटोऽहाटावित्यङागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम-
दादिवक्ष्य द्रष्टव्यमित्यदादिवङ्गावादिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्तो लुगबहुलं कंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वादातोर्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावदथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भविष्यति । अत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुष्ठेपविभक्त्यपेक्षयं प्रथमा तिङ्ङुविभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि । तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्ती

सख्यर्थः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तच्च भसंज्ञायां यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकार-
लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्यं । स शक्र उत नः शक्रदिटो वसु दयमानः ॥६॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्यं । सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् ।
इंद्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्तुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभ-
नसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उतापि च शक्रः शक्तिमात्म ईद्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् ।
अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारं ईंद्रं याचामहे इति व्याख्येयं ॥
सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्वतन्त्रा । पा० ५. १. ११९. । इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईड् गतो ।
ङित्त्वादात्मनपदं । पा० १. ३. १०. । दिवादिभ्यः श्यन् । बङ्गलं कंदमीति श्यनो लुक् । तिङ्गुतिङ इति निघातः ।
राये । ऊङिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितुर्वाचनानेन भावो
नश्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । वङ्गव्रीहावित्यनुवृत्तां वीरवीर्यां च । पा० ६. २. १००. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शक्रोतीति शक्रः । स्फाथितं चर्वचिशकीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक् शक्ता । धातुसंबन्धाधिकारि
कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्यतस्तमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङ्लिप् । पुषा-
दियुताङ्गुदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति चुरङादेशः । बङ्गलं कंदसि । पा० ६. ४. १५. । इत्यङागमा-
भावः । तिङ्गुतिङ इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तां वसेरुप्रत्ययः । उ० १. ११. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । दय-
मानः । दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु । अनुदात्तत्वादात्मनपदं । लटः शानजादेशः । पा० ३. २. १०४. । णपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शानचक्षित इत्यतोदात्तत्वं बर्धित्वाद्युपदेशाच्चाप्य उत्तरत्वेन परत्वाद्भसार्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ १९ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिंद्र त्वादातमिद्यशः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥
सुऽविवृतं । सुनिऽअजं । इंद्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः । गवां । अपं । व्रजं । वृधि ।
कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७॥

हे इंद्र यशोऽन्नं कर्मफलं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्यथा
शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं जीरादिरभिलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमप्य वृधि । अपवृतमुष्ठाटि-
तदारं कृष । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितव्युत्तं राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज वरणं । कर्मणि
क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तांति परतो
गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तिं परादिष्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तर-
उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु वि-
वृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादिसदंतस्य ग्रहणं । परि० २३. । इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च
समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किं वृत्तमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. । इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि
कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया ।
तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परा-
दिष्कंदसि बङ्गलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । मति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदा-
दिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युत्तरः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य
सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वान्तत्वं एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिर-
नंतर इत्येवानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्वहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरं सत्यनंतर-

ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युदृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिगच्छस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सर्ववृत्तमित्युक्तकार एवोदात्त इति स्थितं । मुनिरजं । अनायामेन निरवशिषं प्रायं । अज गतिचेपणयोः । मुनिसौरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्ः मुपु छक्काछक्कार्थेषु खल । पा० ३. ३. १२६. । न चात्र मुगच्छस्य निमा व्यवधानं शकनीयं । मुगच्छस्य ह्यपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत एव सुपरिहरं दूष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्वतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निमा समामे छदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः मुगच्छेन समासे छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया छदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दैप शोधने । आदेच उपदेशेऽगिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारि नानुबद्धतमनेजंतत्वं । परि० १. । इत्येजंत एवायं । निर्घति कर्मणि क्तः । दाधा च्छदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दक्षीः । पा० १. ४. ४६. । इति द्वादशो न भवति । ननु टाप लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव टापस्तच्चादाविति निषेधः । न पुनर्लान्ताणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लान्ताणिकस्य । परि० १०५. । इति नियमादिति चेन्न । गामादाग्रहणञ्चविशेषः । परि० १०६. । इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छ्वादात्तृतीयकवचनस्य सुपां मुनुगिति डादेशः । त्वमाविकवचने । पा० १. २. ९१. । इति मपर्यंतस्य स्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यदशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता वङ्गलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयासमासः । तत्पुरुष कृति वङ्गलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अप्यनुक् । छदन्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशु व्याप्ता । अशयुद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यमुन । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्ते । न गोश्चन्तावर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृज् वरणं । शृगृगृपृकृवृभृक्कृटसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हर्धिरादेशः । वङ्गलं कंदसीति शौरपि नुक् । निघातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम । व्यत्ययेनाज्ञनिपदं । लोटस्थाम । पा० ३. ४. ७८. । घामः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामां । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप् प्राप्ते । पा० ३. १. ६८. । धिन्विहणञ्चोरश्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधी । पा० १. १. ५१. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुपधगुणो न भवति । अत्र सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । अमुनंतो निच्चादाद्युदात्तः । अद्रिवः । अद्रिवञ्जं । तदस्यास्तीति मतुप् । कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । संवृतावुगिदचां । पा० १. १. ७०. । इति नुम । ह्रस्व्यादिसंयोगांतलोपां । पा० ६. १. ६८. । मतुवसो रुः संवृतां कंदसि । पा० ८. ३. १. । इति कत्वं । विसर्जनीयः । आमंत्रितस्य च निघातः ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणं । इन्वतः ।

जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुबंधं कुर्वीत त्वा रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहीन्वतः । व्याप्तं न समर्थं इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकायुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः । जयेः । प्ररयत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबंधधान्यत्र दिवो वृष्टिं व्यावयति । तै० सं० ३. ३. ४. १. । इति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नमपत्तेरुर्ध्वमस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः सं धूनुहि । सम्यक् प्ररय ॥ नहि । नञो हिगच्छेन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समामत्वादतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामां द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति त्वादेशः । रोदसी । रुद्रेरमुन । निच्चादाद्युदात्तः । उगितस्य । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । शा सहकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृन्हंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि वृश्तं इति विच । दृशि-ग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वात्तकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनुघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहि-

तादिडाभ्यः कष । पा० ३. १. १३. । इति कषप्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च ङलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा कषः । पा० १. ३. १०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । कषः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्नो । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरिण धा- तुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ्गुतिङ इति निधातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे लोट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप्ति प्राप्ति तदपवादः सिद्धञ्च लोटोति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वादातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वरत्वाः । न्यङ्स्वरा स्वरितो । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मनुब्डीयां पित्वादनुदात्तो । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्ता- नां । पा० १. २. ३९. । इत्यकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्यनुदात्तत्वं । धुनुहि । धूञ् कपने । लोट् । सेह्यपिप्प । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्कादसत्वाद्भावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽक्तावाकस्य षट्स्रोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मन्युगल आश्रुत्क- र्णेति तृचोऽनुरूपः । एहू ध्विति खंडे शुधी हवं तिरश्च्या आश्रुत्कर्ण शुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूत्रितं ॥

आश्रुत्कर्णे शुधी हवं नू चिहधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्णे । शुधि । हवं । नू । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष् । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतरी कर्णी यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाहुानं नु निप्रं शुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिराश्चतुर्गिरापि दधिष्व । चित्तं धारय । किंच मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समुहं युजश्चि- त्स्वकीयसंख्युरप्यंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयमुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ ममंताङ्गुत इत्याश्रुत । कृष्व । इस्वस्य तुक् । पा० ६. १. ७१. । तादृशां कर्णी यस्य । आमंत्रितस्य चेत्यानुदात्तत्वं । शुधी । शु श्रवणे । लोटो हिः । शुचः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहि- तश्रोत्रं कृष्व कंदसीति लुक् । तत्संनिधौगशिष्टत्वात्कृभावोऽपि निवर्तते । शुशृणुपृष्ठवृष्यकंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । मति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविवक्ष्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यवि- क्ष्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्गुतिङ इति निधातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । इन्द्र स्यधायां शब्दे च । वज्रं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे छते पश्चादुकारांतत्वेन ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वादातुस्वरः । नू । संहितायामृचि तुनुषमनुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थामः से । मवाभ्यां वार्मा । पा० ३. ४. ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य इस्वत्वादि । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापि स्वीकारादिडागमः । आकारलोपः । नि- धातः । मम । तवमर्मा ङसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरंणांतोदात्तत्वे प्राप्ति युष्मदस्मदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. । इत्यानुदात्तत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे । लोट् । थामः से । मवाभ्यां वार्मा । शपो ङञ्च कंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निधातः । युजः । सावेकाच इति विभक्त्यनुदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादायुदात्तः ॥

विद्महि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं । वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसार्तमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं ।

सहस्रऽसार्तमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं कामानामतिशयेन वर्धितारं वाजेषु संयामेषु हवनश्रुतं

अस्मदीयस्याङ्गानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुल्योतिं रक्षामस्यद्विषयामुद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाङ्गयामः । कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं ॥ विद्य । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । द्वाचोऽतन्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु मेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन् । नित्वादाद्युदात्तः । तमपः पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्ययादीनि वृद्धसि । पा० १. ४. २०. । इति भत्वेन पदत्वाभावात्तलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । वाजिपु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । ऊ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति न्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति क्षिप । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । ह्रमहे । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ऊति । ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । पणु दां । जनसनत्वनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विट् नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नय्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नय्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु तिरं नोऽस्मान्प्रत्या गच्छेति शेषः । हे कौशिक कौशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिपुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कौशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्यवोत्पन्नत्वात्कौशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः । कौशिकस्यपीरथिरिदृत्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गायी पुरो जज्ञे । अनु० ऋग्वं ३. १. । इति । हे इन्द्र नय्यं सर्वदेवैः सत्यं कर्मनुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सु तिर । प्रकर्षेण मुष्टु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि । कृध ॥ तु । संहितायामृचि तुनुधमनुतदुचोक्त्याणामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंत्रित निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । हृष्यन् । मदि स्तुतिमोदमदम्प्रकांतगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृत्तिवृद्धिमंदिसंह्रिः कित । उ० २. ८७. । इत्यमानचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नय्यं । गु स्तुती । अचो यत । गुणः । वांतो यि प्रत्ययः । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उमि निदित्यनुवृत्तावर्तर्णसि । उ० २. ११९. । इत्युमिप्रत्ययः । गित्त्वादृद्ध्यायादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्य चति संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतर्थत्यन शः । ऋत इडातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । अतो हेरिति हेलुक् । कृधि । दुक्कन करण । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । शृणुपृष्ठवृष्यकंदसीति हेर्धिः । रादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गता । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्यं परि त्विभ्यमिष्टयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडं परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः । आ० ४. ६. । इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने स्यं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडं परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. । इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदध्यात् । ए० ब्रा० १. २९. । इति ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणोऽस्मदीयस्तुतिमागिंद्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवंतु । सर्वतः प्राप्तवंतु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धिनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचेता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सख्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवंतु ॥ गिर्वणः । गीर्भिवन्त्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्ता । सर्वधातुभ्योऽमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आर्मचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इतीटः क्ताप्रत्यये विकल्पितत्वावस्थ विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति निघायांमिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण गती । कंदमीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्वावृद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुचतथसिसुरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । जुष्टाः । श्चीदितो निघायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. । इत्यायुदात्तत्वं । जुष्टयः । जुपी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचितीडभावः । नित्वादायुदात्तः ॥ ॥२०॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टवस्य मूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति । कंदस्वानुष्टुभमिति पूर्वमूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते ॥ विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नमूक्ते शंसनीयं । ऊरू इति खंडे शानकेन सूत्रितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धचं शस्त्वोत्तराणार्धचंनोत्तरस्याः पूर्वमर्धचं व्यतिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कार प्रागुक्तमायाः । ऐ० आ० ५. ३. १. । इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्र वो मह इति खंडे । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुपंगाः । ऐ० आ० १. ५. २. । इति । तथा पृथ्व्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुष्टुपस्तुचः । सोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. । इति ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥१॥
इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरः । रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां ।
सत्पतिं । पतिं ॥१॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृशमिंद्रं । समुद्रव्यचसं समुद्रव-
ह्वाप्तवतं रथीनां रथयुक्तानां योद्धाणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामज्ञानां पतिं स्वामिनं
सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विंशः क्लृन् । निरस्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णचि चङ्कुर्कदित्य-
नुवृत्तौ नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकारविधानात्पूषधगुणभावः । निघातस्वरः । समुद्र-
व्यचसं । व्यचिरमुन् । गाङ्गुटादि योऽङ्गिण्डित् । पा० १. २. १. । इति प्राप्तस्य डित्वस्य व्यचः कुटादित्यमनसि
। पा० १. २. १. १. । इत्यमिनिपधान्नहिज्यत्यादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति ।
समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बङ्गव्रीहौ पुःपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छांदसं
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं च । वाजानां । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. ।
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्यते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं ॥२॥
सख्ये । ते । इंद्रं । वाजिनः । मा । भेमः । शवसः । पते । त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं ।
अपराजितं ॥२॥

हे शवसस्यते बलस्य पालकं त्वं ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽज्ञवन्तो भूत्वा
मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभि प्र णोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण क्षुमः । कीदृशं
त्वां । जेतारं युद्धेषु जयशीलं अपराजितं क्वापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५.
१. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽज्ञमेधामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । त्रिभी मये । लुङ्-
मबङ्गवचनं मस । नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बङ्गलं कंदसीति ल्लुङ् । कंदस्युभयथेति तिङ्

आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्योमे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः । श्वसस्यति । श्वसः
पठ्याः पतिपुनपुष्टपारपदपयसोषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । सुवामञ्जितपराङ-
वञ्जविन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । गुः सुता । गो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् ।
प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विभावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन
धातुसंज्ञायां लटो मस । अदादिवङ्गावाङ्गपो लुक् । उपसर्गादसमासोऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति
संहितायां णत्वं । जितार । जि जये । ताच्छीन्यादिषु तु न । जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यतयः । यदी वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥३॥
पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृ
ऽभ्यः । मंहते । मघं ॥३॥

इन्द्रस्य संबंधिनो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालमिन्द्राः प्रभूता वा । अस्मिन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो
धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमंतो गोसाहितस्य
वाजस्यात्रस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणाकूपेण ददाति तदानीमृतयो बह्वधनदानपूर्वकालीन्द्रस्या-
स्माद्विपयाणि रत्नानि न वि दस्यन्ति । विशेषणं णोपचीयते । मघं रेवण इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकिषु
धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं ॥ पूर्वीः । पुरुषव्यस्य
सोतां गुणवचनादाति ङीष । आस्योकारस्य दीर्घश्चादेसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा
कंदासि । पा० ६. १. १०६. । इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीषः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रातयः । मघं वृषेषपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दसु उपचये । दिवादिभ्यः श्रृण ।
निघातः । ऊतयः । ऊतयूतीत्यादिना क्तिनुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । ष्टुः सुता । धात्वाटः पः सः । तुचाश्चत्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । णपः पिच्चादनुदा-
त्तत्वं । तिङ्श लसार्वधातुकस्वरणं तिङ्कृतितङ् इति निघातो न भवति निपातयथादिहंतति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवर्णेऽच्चावःकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियसृचः । तथा च सूत्रितं ।
एत्यू जित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविवृषा ह्यसि राधसे । आ० ७. ८. । इति ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितीजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुषुतः ॥४॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति नदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिंदुर्मत्ता
युवा कटाचिदापि वलीपलितादिबाधकरहितः कविर्मेधावी अमिताजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य
ज्योतिष्टोमादंधर्ता पोषकः वज्री यजमानरत्नार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुषुतो वज्रविधं तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥
भिंदुः । भिंदिर विदारणं । कुरित्यनुवृत्तां पूभिदिद्यधिगृधिधृषिदिशिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । तस्य
कंदस्युभयर्थतः सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः अम । पा० ३. १. ७८. । मित्वादंत्यादचः परो भवति । पा० १. १.
४७. । असोरङ्गोपः । अनुस्वारपरसवर्णा । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधो । पा० १. १. ५७. । इति
प्राप्तस्य स्थानिवङ्गावस्य न पदातित्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनिन्यु-
वृषितनिराजिधन्वयुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन । निच्चादाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः
। उ० ४. १३८. । इतोः । प्रत्ययस्वरः । अमिताजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वज्रग्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अग्निप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५१. । कृन् । निच्चादाद्युदात्तः । कर्मणः ।

अन्विभ्योऽपि दृष्टं इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । तुच । चित्त्वादंतोदात्तः । वशी । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । पुष्पुतः । सुतस्त्रोमयोऽकंदसि । पा० ८. ३. १०५. इति षत्वं । बज्रपु प्रदेशेषु सुतः । थाथञ्ज्ञा-
जविचकाणां । पा० ६. २. १४४. इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादस्तृतीया कर्मणि । पा०
६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलं ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आ । षुः ॥५॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धनीना अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन
समावृत्य तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानमिन्द्रो वलस्य बिलमर्पाणां । तं मं २. १. ५. १. ।
इत्यादिब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु च प्रसिद्धं । तदेतद्वादि निधायाय मंत्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवो वज्रयुक्तिं त्वं गोमतो
वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धं बिलमपावः । स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमा-
नासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयराज्या वलादभीताः संतप्त्वामाविषुः । प्राप्तवतः ॥ अप ।
निपातत्वादायुदात्तः । अवः । वृज वरणे । लङ् । सिप । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः शुः । तस्य बज्रं कंदसीति
लुक् । गुणो रपरत्वं हन्त्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिऽवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप । कंदसीर
इति षत्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम । हन्त्यादिसंयोगांतलोपी । मतुवसो वः संवुद्धी कंदसि । पा० ८.
३. १. इति षत्वं । बिलं । नक्षत्रपयस्यानि संतप्यत्यायुदात्तत्वं । अबिभ्युषः । त्रिभी भये । लिट् । द्विभावः ।
अभ्यासस्य द्वयज्जत्वं । क्रमुश्चति लिट् । क्रसुरादेशः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वकाजाडसामिति निय-
माच्चवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्भुमोः संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिर्वसिघमोनां चति
षत्वं । अचि शुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । प्राप्तमियडादेशं बाधित्वा एरनकाच इति यणादेशः ।
नञ्समासः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः । तुज्जिहंसार्थात्परस्य कर्मणि लट् । स्थाने शानच् ।
सार्वधातुके यक् । पा० ३. १. ६७. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं । यक् एव
प्रत्ययस्वरः शिथ्यति । आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्माद्वत्यर्थान्नुडो झिः । तस्य मिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३.
४. १०९. इति जुस । मिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
रिति षत्वं ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रयायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठन्ति गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहं । शूर । रातिभिः । प्रति । आयं । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्ति । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

*हे शूर संयामे शौर्ययुक्तिं तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयेधनदाननिर्मितभूतिरहं होता प्रत्यायं । त्वां पुनरा-
गतोऽस्मि । पुरा बज्रपु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादास्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं
स्यदमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणो
गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तार अस्त्वित्यजमाना उपातिष्ठन्ति । पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय
च तस्य तावृशस्त्रादायोपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानन्ति । गिर्वणश्शब्दं यास्क इत्थं निब्रूते । गिर्वणा
देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारशब्दः
पठितः ॥ तव । युष्मदस्मादोर्कसीत्यायुदात्तत्वं । रातिभिः । मंत्रं वृषत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् ।

त्वप्रतीतिर्द्विचनविमञ्जोपपदे तरवीयसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति ब्रह्मशब्दादीयसुन् । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भू इत्यादेशश्च । ईयसुनो नित्वादायुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्रापि दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य व्याख्येयस्यो मेधातिथिर्ह्येषः । अपवादाभावाद्नुवर्तमानं प्राग्घरस्थसूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अपिदे-ताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्तम्यते । अपिं द्वादश मेधातिथिः काएव आपेयमपिनेति पादो ह्यपिदेवतो निर्मेध्य आहवनीयश्चेति ॥ विनियोगस्तु । प्रातरनुवाक आपेये कर्ता गायत्रे छंदस्यपिं दूतमिति सूक्तं । अर्थतस्या रात्रिर्विवासकाल इति खंडेऽपिमीळिऽपिं दूतं । आ० ४. १३. । इति सूत्रितं ॥ तथा पृथ्व्यडहस्य द्वितीयोऽहनीदमेव सूक्तमाश्रयस्त्वं । पृथ्व्याभिर्लव्णोक्ते अहनी इति खंडे सूत्रितं । अपिं दूतमिति द्वितीयं । आ० ७. १०. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वपिं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूत्रितं । ईळियो नमस्यस्तिरोऽपिं दूतं वृणोमहे । आ० १. २. । इति ॥

अपिं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अपिं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अपेर्दूतत्वमेतत्तत्राख्यायानि तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायन्ते । अपिदेवानां दूत आसीद्गणाः काव्योऽमुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ५. । इति । तादृशं देवदूतमपिमस्त्रिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं देवानामाह्नातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वं सुक्रतुं शोभनकर्मणां शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदशब्दः पठितः ॥ होतारं । ङेच् संधायां शब्दे च । ताक्कील्यादिषु तुन । ब्रह्मं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वं गुणः । नित्वादायुदात्तः । विश्ववेदसं । ब्रह्महीना विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । सुक्रतुं । कत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्यायुदात्तत्वं ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्वपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विश्वपतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा ब्रह्मधन्वमभिप्रत्याग्निमग्निमिति वीष्मा । तं हवीमभिरब्रह्मनकरणमंत्रैः सदा हवंत । निरंतरमनुष्ठातार आहुयन्ति । कीदृशं । विश्वपतिं विश्वां प्रजानां होत्रादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं बहनां प्रीत्याम्पदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यवीष्मयोगिति वीष्मायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्निद्वितमित्युत्तरस्याग्निद्वितसंज्ञायामनुदात्तं चल्नुदात्तत्वं । हवीमभिः । ङेच् संधायां शब्दे च । आह्वानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्यभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिन । तस्य क्वादस ईडागमः । ब्रह्मं छंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं । सदा । सर्वकान्त्यादिना । पा० ५. ३. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति सभावः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । हवंत । ङेच् लट् । इत्यान्तादेशः । टेरत्वाभावश्चक्वादसः । अपि ब्रह्मं छंदसीति संप्रसारणं । तिङ्श्रुतिङ् इति निघातः । विश्वपतिं । पत्वादिश्चर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ति परादिश्चक्वादस ब्रह्ममित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणं । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति ण्विप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईज्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह् । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे । असि । होता । नः । ईज्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने अज्ञानोऽरक्षोऽत्यन्तस्त्वं वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं किन्नेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्रहीतुमिह

कर्मणि हविर्भुजो देवाना वह । नोऽस्मदर्थं होता देवानामाहुता त्वमीडाः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रूपं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच । गमहर्नत्युपधात्तोपः । द्विर्वचनंऽचि । पा० १. १. ५९ । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । चित्त्वा-दन्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे । आत्रयू कंदने । निष्ठति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिष्यत्तौ यजमानाय येन वा ऋत्विजा । वज्रव्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अन्तेः सिप । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तामन्व्योलोपः । पा० ७. ४. ५० । इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात् निघातः । होता । इयत्तस्माच्छी-त्यादिपु तुन । वज्रलं कंदमीति संप्रसारणं । निच्चादाबुदात्तः । ईडाः । ईड स्तुती । ऋहजोर्ल्यत । पा० ३. १. १०४ । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृणंसदुहां ग्यतः । पा० ६. १. २१४ । इत्याबुदात्तत्वं ॥

ताँ उ॒गतो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दृ॒त्यँ । दे॒वरा स॑न्ति व॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

तान॑ । उ॒गतः । वि॒ बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दृ॒त्यँ । दे॒वः । आ । स॑न्ति । व॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाद्भूतं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणाद्भूतो हविः कामयमानांस्तान्देवान हविःस्वीकारार्थं वि बोधय । विबोधय च वर्हिष्यास्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आ सन्ति । आसीद । आगत्योर्पविश ॥ तान । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रूपं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उगतः । वशं कांती । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वर्हिष्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तैरुदात्तत्वं । यासि । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूतं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १०० । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वं यतोऽनाव इति प्राप्तमाबुदात्तत्वं सर्वे विधयश्च कंदमि विकल्प्यत इति नियतं । अतस्तिस्वरितमित्यव भवति । शपनिघातः । सन्ति । सीदमि । पट् विशरणगत्यवसादनेपु । लटः सिपि शपो वज्रलं कंदमीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययनक्षत्रप्रतिषेधात् पाद्यत्यादिना । पा० ७. ३. ७८ । सीदादेशो न भवति । वर्हिषि । वृह वृहि वृद्धी । वृंहन्लोपश्च । उ० ३. ११० । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणकार उदात्तः ॥

घृ॒ताह॒वन दी॒दिवः॑ प्र॒ति स्म॒ रिप॑न्तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॒क्षस्वि॑नः ॥ ५ ॥

घृ॒तऽआ॒ह॒वन । दी॒दिऽवः॑ । प्र॒ति । स्म॒ । रिप॑न्तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॒क्षस्वि॑नः ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतं नाह्वयमानं दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान रिपन्तो हिंसकान शत्रुन्मत्यस्माकं प्रतिकुलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतं नाह्वयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्च कंदमि । पा० २. ३. ३ । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८ । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता वज्रलं । पा० २. १. ३० । इति समासः । तत्र पुर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामिव कृते सति पश्चाद्विभक्त्यावृत्त्यायामामंत्रितस्य चत्वाबुदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लमुः । तस्य वस्वेकाजाह्वमिति नियमादि हभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वनीति लोपः । क्लमुः । कित्त्वानुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासश्च । पा० ६. १. ७ । इति दीर्घत्वमभ्यासश्च । संवृद्धा-वृग्दिच्चाति नुम । संयोगांतस्य लोपः । पा० ८. २. २३ । इति सकारलोपे नकारस्य मनुवसो ऋः संवृद्धी कंदमीति रूपं । विसर्गः । पदात्परत्वादात्मन्त्रितनिघातः । ननु पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३ । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरभिपदविशिष्यत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १ । इति च नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावाद् धेनैकपदेन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रंतेऽदिति सरस्वतीत्यादी । तै० सं० ७. १. ६. ८ । पृथक् पृथगाबुदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नामिपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव व्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादपि विशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वानामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेध-

धान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामचित इति परांगवद्भावे विशेषनिघा-
तेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादी तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः । रूप रिष हिंसार्था
इति । भीवादिकस्य लटः शचादेशः शपि क्वांसो गुणाभावः । तादादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य
क्वांसं षत्वं । विकरणस्य शस्य डित्वाद्गुणाभावः । रचश्शब्दादस्यायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १०१. । इति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमन्थनेऽग्निनाभिः समिध्यते इत्येवानुवचनीया । प्रार्तवश्चदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनाभिः
समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति ॥ एषवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽप्यावधि
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्याग्निनाभिः समिध्यते । आ० ३. १३. । इति ॥

अग्निनाभिः समिध्यते कविर्गृहपतियुवा । हव्यवाद् जुहाम्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।

जुहुऽआम्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रातिपद्यमानेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतं वा सह समिध्यते । सम्यक् दीप्यते ।
कीदृशोऽग्निः । कविर्मधावी गृहपतियजमानगृहस्य पालको युवा नित्यतरुणो हव्यवाट् । विपो षोढा जुहाम्यो
जुह्वन्पण मुविन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिथ्यण । कनिन्युवपित-
चिराजिधन्विबुप्रतिदिव इति कनिन । नित्वादाद्बुदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चति ग्विप्रत्ययः ।
णित्वाद्बुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृत्तत्त्वरूपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । ह्वयतेऽनयति जुहः । ह्वः
सुवच्च । उ० २. ६०. । इति कृप । तत्संनिधौगाढीधः । युवद्वावाट्भावाः । चुत्वज्जत् । प्रादिपदिकस्वरणा-
तोदात्तः । जुह्वरास्यं यस्याति वह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यति । अग्निनाघातः । यणादेश उदा-
त्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्याकारः स्वरितः ॥ ॥ २२ ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्रोतुसंध अध्वरे कर्तावग्निमुप स्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं मधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव-
दनरूपेण धर्मगोपितं देवं द्योतरं नं अमीवचातनममीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो
यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादानं च क्वत्वात् । पा० ५. ४. १०४. । इत्यनिच समासांतः । अतःपदेन तस्य समासत्वा-
भिधानाद्बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शेषनिघातिनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषाद्यङ्जि-
ह्वायीवाष्वामीवाः । उ० १. १५४. । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातितः । नित्वादाद्बुदात्तः । चते चदे याचने
चित्वास्माद्विसार्थात् णिजंताब्ज्वादित्वात् न्युः । पा० ३. १. १३४. । योरनादेशः । पा० ७. १. १. । शिरानिटीति
श्लोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वरं कर्तव्यं णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विवचने
त्यादिना प्रतिषेधात् । पा० १. १. ५८. । अमीवानां चातन इति समासं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यति ॥

यस्त्वामग्ने हविष्यतिदृतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविऽपतिः । दृतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्यति यजमानो देवदृतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म ।
अवश्यं रचको भव ॥ ह्वयत इति हविः । अर्चिशुचीत्यादिना । उ० २. १०६. । इति । पत्ययस्वरणेकार उदात्तः ।
हविषः पतिर्हविष्यति । नित्यं समामेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कृत्वादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । इति यक् । धातुप्रकरणानुप्रतिषेधाद्यर्थीयकः

किन्त्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे मत्वतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति परपूर्वत्व । यकः प्रत्ययस्वरिणो-
दात्तत्वं । शप् संहकादेशस्यैकादेश उदान्तनोदात्त इत्युदात्तत्व । तिङ्ङितिङ इति निघातो न भवति यदुच्चा-
न्नित्यमिति प्रतिपेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं देववीतये इत्येषा । अथाग्नेश्च
इष्टय इति खंडे सूत्रितं । यो अग्निं देववीतये कृत्वितु नो गविष्टये । आ० ३. १३. इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्मन्त्रणहेतुयागार्थमग्निमाविवांसति अग्नेः
समीपं विगोपणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं सुखय ॥ देववीतये । वी गति-
प्रजनकांश्चानखादर्नाष्वत्यस्मादाग्नार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिभ्रष्टत्वं । हविष्मान् । नक्षिपयस्यानिमंतस्यति पयुदामादाविःशब्दोऽतोदात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स
एव शिष्यतः । आविवांसति । वा गतिगन्धनयोः । अस्मादतर्भावितव्यथादागमार्थमिच्छतीत्यर्थे सन् । आङ्गा-
नेच्चा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवांसतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटो पठितः । द्विभावः । अश्यामस्य ह्रस्वः ।
सन्धतः । पा० ७. ४. १०. इतीत्वं । झित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्व । तिङ्ङितिङ इति निघातो न भवति यदुच्चा-
न्नित्यमिति प्रतिपेधात् । तिङ् चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. इत्यङो निघातः । सह सुपा । पा० २. १. ४. ।
इत्यत्र संहति यौगविभागादाङ्गमिडा सह समासं समासांतोदात्तत्वं प्राप्ति परादिभ्यं दसि वङ्गलमित्युत्तर
पदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३३१. इति संपदानि चतुर्थे ॥

पवमानेष्टावधेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति । पांशमार्सर्नाष्टपशुसोमा उपदिष्टा इति
खंडे सूत्रितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं । हविः ।

च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवानां वह । ततो नो
ऽस्मदीय यज्ञं तत्रत्यं हविश्चोप देवसमीपं प्रापयति शप् ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादी । कंदसि सुहृलङ्गलिट
इति वर्तमानं लिट् । क्लमुः । द्विभावो हलादिशप् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यामस्यत्वभ्यामस्य दीर्घत्वं । वस्वका-
जाहसार्माति नियमाहमोरिट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः । संवृद्धावुगिदचामित्यादिना नुम ।
हन्त्यादिर्लोपः संयोगांतलोपः । मतुवसोरिति इत्वं । विसर्गः । अयं । पादादित्वाच्च निघातः । देवाँ इहेत्यत्र
दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । गोभगोअघाअपूर्वस्य योऽशीति
रोर्यकारः । लोपः शाकल्यस्यति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वादाहुणो न भवति । इह । इदमो हः । पा० ५.
३. ११. इति सप्तम्यन्तादप्रत्ययः । इदम इत् । पा० ५. ३. ३. । तद्विनांतत्वात्पातिर्पदिकत्वे सुपो धातुप्रातिप-
दिकयोः । पा० २. ४. ७१. इति सप्तम्या लुक् । तद्वितश्चासर्वविभक्तिः । पा० १. १. ३८. इत्यव्ययसंज्ञायामव्यया-
दाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इत्युत्तरस्थाः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिधं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरऽवतीं । इधं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्तेनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः

स त्व नोऽस्मदर्थं रयि धन वीरवती शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमस्र चा भर । सपादय ॥ स्वामि । पुत्र
 स्मृती । धात्वादेः प स । स्वरितञित इत्यात्मनेपद । ऋट्. शानच् । कर्त्तरि शप् । बह्वल वृद्धसीति लुगभाव ।
 गुणावादेशा । आने मुक् । पा० ७ २ ८२ । इति मुप भवत्यनित्यमागमशासर्गमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् ।
 शप् पित्वादनृदात्तत्वं । शानच्चाश्रित्वादातोदात्तस्यादुपदेशाकृप परत्वाच्चमावधातुकानृदात्तत्वं । धातुस्वर
 एव शिष्यते । भर । ह्यहोर्भञ्जदसि । पा० ८ २ ३२ ५ । इति भलु । गायत्रेण । गायत्र्या सबधि गायत्र ।
 तस्येद । पा० ४ ३ १०० । इत्यष्टप्रत्यय । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादातिशायानेक ईयसुप्रत्यय ।
 नित्वादाद्युदात्त । वीरवती । मनुब्डीपो पित्वादनृदात्तत्वं । अकार प्रातिपदिकस्वरणोदात्त ॥

अग्नें शुक्रेण गोचिषा विश्वाभिर्देवहृतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें । शुक्रेण । गोचिषा । विश्वाभिः । देवहृतिभिः । इमं । स्तोमं । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

इ अग्ने शुक्रेण गोचिषा त्वदीयश्वतवर्णदीप्या विश्वाभिर्देवहृतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताज्ञानसाधनस्तोत्रंश्च
 युक्तस्त्व नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेष जुषस्व । सेवस् ॥ विश्वशब्दा विश्व क्रनतो नित्वादाद्युदात्त ।
 देवहृतिभि । देवशब्द पञ्चाशजत । चित्वादात्तादात्त । देवाना ऋतय आशानान्यामु स्मृतिष्यति देवहृतय
 स्मृतय । बह्वब्रीहा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्मृत्यतेर्नर्नति स्तोम । अतिशुभित्वादिना मन । नित्वादाद्यु
 दात्त ॥ ॥ २० ॥

सुसमिद्ध इत्यादिक द्वादशर्च द्वितीयमाग्नीसृक्त । तस्य काग्नौ मेधातिथिर्कर्मि । गायत्र वृद्ध । प्रत्युच
 प्रतीयमाना समित्तन नपादादिका द्वादश देवता । तथा चानुक्रमणिकायामकमव्यामपि कृदशानुवृत्तिव
 स्मात्मिद्रव्यत्वं देवता ऋद्धता । सुसमिद्ध इतीश्रम समिद्धो वायिस्मन्ननपात्तराशम इजो वर्हिर्देवोद्धार
 उपामानक्ता देवो होतारा प्रचेतसा तिस्रो देव्यः सगन्वतीऽभारत्यस्त्वष्टा वनस्याति स्वाहाकृतय इति
 पत्यच देवता एतदाग्रेसमृतामिति । यानयोगस्तु पर्णा सुसमिद्धो न आ वर्हति काग्नमाग्नीसृक्त । एकादश
 प्रयाजा इति खड्ग सूचित । समिद्धो अर्घति सवैया यथार्थि वा । आ० ३ २ । इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यज्ञि च ॥ १॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।

यज्ञि । च ॥ १॥

इ अग्ने सुसमिद्धनामकम्व नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवाना वह । इ पावक
 शोधक होतृहामनिष्पादकार्ये यज्ञि च । उज्ज च ॥ सुसमिद्ध । सम क्रियाविशेषणत्वेन गतिसञ्ज्ञकत्वात्प्रादि
 समास । शोभनवाचिन मुशब्दस्य नु निशेषण विशेषण बह्वल । पा० २ १ ५० । इति समिद्रपदेन कमधार-
 यसमास । मुशब्द प्रातिपदिकस्वरणोदात्त । कमधारयेऽनिष्ठा । पा० ६ २ ४६ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 क्रियाविशेषणत्वे हि मुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमास गतिरनतर इति समा यद्दात्तत्वं तदेव कृद्धत्तरपदप्र
 कृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति मुशब्दोऽनृदात्त स्यात् । देवा अग्ने । पूर्ववद्वत्त्वानुनासिके । हविष्मते । हविरस्या
 स्तीति मनुप । तसा मत्वर्थे । पा० १ ४ १८ । इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात्त कृत्य । होत पावकश दयो
 रामीचतयो. पृथक्पृथग्व क्रियान्वये परस्परसमासार्थात्परागवज्जावाभावान्न तन्निबधनमैकम्वर्थ । न च
 द्वितीयस्यामचित्तस्याष्टमिकनिघातनैकम्वर्थ । आमचित्त पूर्वमविद्यमानवर्द्धति पूर्वस्यापिद्यमानवत्त्वेन पदात्य-
 रत्वाभावात्प्रादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं ।
 अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परागवज्जाव इति नैकम्वयमिति । अतो होतरिति विशेष्य । अत
 पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धस्वीकारेण विशेषणत्वाजोतरिति विशेष्य । तस्म सामान्यवचनमिति नामचित्ते
 सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिपधात्पदात्परत्वादात्पदादित्वाच्च द्वितीयामचित्तस्याष्टमिकनिघातन वा
 परागवज्जावे सति शेषनिघातन वा सर्वानुदात्तत्वमिति । यच्च । यज्जोऽट्. मीप बह्वल वृद्धसीति शपो

लुक् । अथादिना षत्वं । पठोः कः सि । पा० ८. २. ४१ । इति कत्वं । सिंहिरादेश्चक्रादसत्वात् भवति । सिपः पितृनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्गुतिङ् इति निघातः । पुर्वस्य पावकस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेन्न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पुर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामन्त्रिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन सामानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पुर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवद्वेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वान्तर्देषेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र यक्षीत्यस्य चण्डपरत्वाच्चादिषु च । ८. १. ५८ । इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्या । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन अपि तनूनपादेतन्नामकात्ममयास्मिन्दिने नोऽस्मादोयं मधुमन्तं रमन्तं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु । पापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं । फलिपाटिनमिमनिजनं गुक्पाटिनाकिधतश्च । उ० १. १९८ । इति मन्यन्तृप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्दुदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य । मयःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे वप्रत्ययातो निपातितः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तदितशामर्षविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सु इत्युपरि भिन्नस्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिमाकरण्याथ । इदितो नुम धातोर्गिति नुम । लोटः सिंहिरादेशः । धिन्विक्कण्यो-रर्हति शपोऽपवादो विकरण उपप्रत्ययः । तत्प्रतियोगेन उकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्वाचाच्चपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपक्षात् । पा० ६. ४. १०६ । इति हेर्लुप भवत्युतश्च पत्ययाकंदो वाचचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनान् । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । वीतये । मंत्रं वृषपपचः मर्गविदभुवीरा उदात्त इति क्लृप्तादात्तः ॥

नरागंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नरागंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञं । उप । ह्वये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्मयर्तमाने यज्ञं नरागंसमेतन्नामकमपिमुप ह्वये । आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं देवानां प्रीतिर्हेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसांवादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकं ॥ नरागन्दो नृ नय इत्यस्माद्वन्तः । प्रत्ययस्य पित्वादानुस्वर एव शिष्यते । गंसंत्यस्मिन्निति गंसः । हलश्च । पा० ३. ३. १०१. । इत्यधिकरणे घञ् । नरागां गस इति समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरागन्दस्य दीर्घत्वं । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्यानुदात्तत्वमुक्तं । बज्रप्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरं स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः करोतीति हविष्कृत । क्षिपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्नें सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुहितः ॥ ४ ॥

अग्नें । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतो कस्मिंश्चिद्देवे देवाभ्या-पयित्वा कर्मभूमावा वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीळित इति विशेषणं । मनुर्हितो मनुना मन्त्रेण

मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽच स्थापितस्त्वं होता देवानामाहुतासि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो सुखकृत्यः । पा० ५. २. ९४ ३. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपो ऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंति ऽस्मिन्निति रथः । हनिकृपनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशऽनुदात्तात् । पा० ७. २. ५०. इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेऽद्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । निच्वादायुदात्तत्वं । ईकृतः । ईडु स्तुतां । निर्धति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाठ इति कृत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्थानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोर्यत्वं । तस्य लोपः शाकन्यस्त्विति लोपः । तस्यासिद्धत्वादाद्गुणो न भवति । आ । निपातत्वादायुदात्तः । असि । अम भुवि । लट् । सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छीन्व्य तुन् । सां ऋदशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । ङित्वादात्तादेशः । अपृथिव्यादिना । पा० ६. ४. ११ । उपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोप-नलोपी । निच्वादायुदात्तः । मनुहितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञानं । शृष्टृ स्निहिव्यसिधमिहनिष्क्रिदिर्वाधमनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तिर्निच्वादायुदात्तः । हितः । दधातेर्निधति कर्मण क्तः । दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४०. इति हिरादेशः । मनुना हित इति समासं तृतीयायाः स्थाने मुपां सुनुगित्यादिना स्वितादेशः । तस्य कृत्वं । लुगभावश्चादसः । तृतीया कर्मणीत पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सृणीत बर्हिर्नानुषधृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षराणि ॥ ५ ॥

सृणीत । बर्हिः । आनुषक् । धृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षराणि ॥ ५ ॥

हे मनीषिणी कृतिमेतं ऋत्विजो बर्हिर्दमे स्तुणीत । वेदेरुपयोक्तादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सृज्यते । कीदृशं बर्हिरान्तरणीयं । आनुषक् अनुक्रमेण मन्त्रं पश्यन् संवदं धृतपृष्ठं । धृतपृष्ठाणां सुचां बर्हियासादितत्वाद्भूतं पृष्ठं उपरिभगि यस्य बर्हिपस्तुतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य धृतस्य चक्षराणि दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्यापिदर्शनं भवति । तद्बर्हिः स्तुणीतति पूर्वचान्वयः ॥ स्तुणीत । स्तृन् आत्तादन । लोएसध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५ । तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति थस्य तादेशः । त्रयादिभ्यः श्रा । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. इतीत्वं । ऋवर्णाञ्चिति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति णत्वं । प्वादीनां ङस्वः । पा० ७. ३. ८०. इति धातोर्ङस्वत्वं । सति शिष्टस्वरञ्जलीयस्त्वमन्यच विकरणभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरणीष्टात्तत्वं । बर्हिः । वृद्धेर्नलोपश्च । उ० २. ११० । इतीत्प्रत्ययनलोपी । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समंतादनुषज्जतीत्यानुषक् । पञ्च संगे । धोत्वादेः पः सः । क्विप्ति क्विप् । अनिदितां । पा० ६. ४. २४. इति लोपः । आङ्ङ्योरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमामः । उपसर्गात्सुनीतीत्यादिना पत्वं । धृतपृष्ठं । धृ चरणदीप्त्योः । निर्धति क्तः । प्रत्ययस्वरणीष्टात्तः । धृतयुक्तं पृष्ठमस्त्विति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः । आर्मात्तनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृत मरणमस्मिन्नित्यमृतं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वे प्राप्तं नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चक्षराणि । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचो धातुरिहामिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च । पा० ३. ३. ११५. इति भावि ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्धधातुत्वाच्चक्षिङ्गः ख्याज् । पा० २. ४. ५४. इति ख्याञादेशः प्राप्तऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. १०. इति प्रतिषेधः ॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयंतां । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि वि श्रयंतां । कपाटोद्घाटनेन विव्रयंतां । कीदृशः । ऋतावृध ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्यो देवीर्द्यौतमाना असश्चतोऽसश्चत्य उद्घाटनेन प्रवृष्टपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवृष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहांसत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञिका अपिबिशेषभृतीयो वि श्रयंतां । वि श्रियेण सेवतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे

यष्टु । चकारादिनातरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावुधः । ऋतं वर्धयतीत्यर्थे वृध्णतर्भावितव्यार्थात्क्रियेति क्रिय । उपपदसमास । अन्वेषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्व । वृधिधातुस्वरणोदात्तः । समासं छदुत्तरपदप्रहं तित्त्वरत्नं स एव शिष्यते । देवी । वा कदमीति पूर्वमवर्णदीर्घत्व । देवशब्दात्पचाद्यजतात्पुयोगादाख्यायां । पा० ४ १ ४८ । इति दीप । प्रत्ययस्वरणोदात्त । विभक्त्या सहकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । अस्यतः । रन्त्सु परज गता । जकारस्य व्यत्ययेन चकार । लट् शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यते मय्यतो गच्छतो येषु प्राग्यशादिषु तानमस्यत । अथ । मय परादिद्यादिना यप्रत्ययात्ता निपातितः । तद्विद्वत्सामर्वविभक्तिरित्यवयवसङ्गकत्वात्परस्या विभक्त्यलुक् । प्रत्ययस्वरणात्तादात्त । सहितायामन्यपामपि दृश्यत इति दीर्घत्व । नून । एवमादीनामत इत्यतोदात्तत्व । यष्टुव । यजेमुमं संसनित्यादिना । पा० ३ ४ ९ । तवेन्द्रत्ययः । ब्रथादिना पत्व । निन्त्यादाद्युदात्त ॥ ॥ २४ ॥

नक्तोपासां सुपेशमास्मिन्यज्ञ उपं ह्वये । इदं नो वहिंरामदे ॥ ७ ॥

नक्तोपसां । सुऽपेशमा । अस्मिन । यज्ञ । उपं । ह्वये । इदं । नः । वहिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उप शब्दश्च नाकि कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानवर्तिमूर्तिद्वयं पश्यन्ते । नक्तोपासां नक्तापानामिकं वर्द्धिमुतीं अस्मिन्प्रवर्तमानं यज्ञकर्मण्युप ह्वये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं देवामास्तोर्णं वहिर्दममासदं । आसत्तु । प्राप् । कोदृशा । सुपेशमा शोभनरूपयुक्तं ॥ नक्त चोपाश्च नक्तोपसा । द्वितीयाद्वचनस्य मुपा मुनृगित्याकारः । मन्तोप उपधादीर्घश्चादमा । देवतावर्द्ध च । पा० ६ २ १४१ । इति पूर्वोत्तरपदयार्थगपत्यकृतित्त्वरत्न । सुपेशमा । शोभन पेशो रूपं ययाम् । पूर्ववदाकारः । पेशशब्दो नष्टिषयत्वादाद्युदात्त । बह्व्रोहा नऽमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वस्यापवादलंनावुदात्तं द्यच्छदमि । पा० ६ २ ११९ । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व । अस्मिन् । ऊडिमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । पद्वि विगणगण्यवसादनेषु । धात्वादेः प म । आदपवादस्मात्पदादिभ्यो भावः ङिप । पा० ३ ३ १०८ ९ । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्न ॥

ता मुजिह्वा उपं ह्वये होतारा देव्या कवी । यज्ञं नो यद्यातामिम ॥ ८ ॥

ता । मुऽजिह्वा । उपं । ह्वये । होतारा । देव्या । कवी उति । यज्ञ । नः । यातां । इमं ॥ ८ ॥

नक्तशब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रमिद्वार्थवाची । ता ता याज्ञिकानां प्रमिदा हावमी उप ह्वये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यजता । ता मुभा यजतामनृतिप्रता । कोदृशा । मुजिह्वा शोभनजिह्वोपती । प्रिष्वचनो शोभनजाला इत्यर्थः । होतारा हामनिष्पादका देया देव्या देवमवधिना । अत एवमावमी देव्यहोतनामर्का । कवी मेधाविना ॥ ता ता । द्वितीयाद्वचनस्य मुपा मुनृगित्याकारः । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । मुजिह्वा । शोभना जिह्वा ययाम् । नऽमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्व । पूर्ववदेकादेशम्बर । सहितायामावादेशः । यस्य लप शाकल्यस्यति लोपः । होतारा । जुहोतिमृन् । द्विवचनं कृतो हि । पा० ७ ३ ११० । इति गुण । अज्ञानिमुपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । निन्त्यादाद्युदात्त । देव्या । देवानामिमा । देवाद्यजजा । पा० ४ १ ८५ ३ । इति यज । यम्यति चेत्यकारलोपः । जिह्यादिनिन्यमित्याद्युदात्त । पूर्ववदाकारः । यजता । यजता । लोटि शपि परत मिउङल लोटि वङलग्रहणात्सिप । कुत्वचत्वपत्वानि ॥

उक्ता सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । वहिः सीदंत्सिधः ॥ ९ ॥

उक्ता । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । वहिः । सीदंतु । अस्मिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्ता भारतीमाचष्टेऽन्वेषाप्रोक्तषु मङ्गशास्त्रिका सरस्वती भारतीत्याख्यातत्वात् । इडादिशब्दाभिधेया वर्द्धिमुर्तयस्मिन् देवीर्दोष्यमाना वहिर्व्यवामास्तोर्णं सीदतु । प्राप्तवतु । कोदृशः । मयाभुवः सुगतात्पादिका अस्मिधः शपिण चयेण वा रहिताः ॥ उक्ता । ईड सुती । क्वादस ह्रस्वत्व ।

क्रिप । धातुस्वर । टाप चापि हलताना यथा वाचा दिशा निर्गति टाप । सरस्वतो । सरोऽमुनतो निज्वा
दाबुदात्त । तदस्यास्तीति मनुष । अदपधत्वात् । तसो मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्वाच्यभाव ।
उगितश्चेति ङीप । मनुषङ्गीपा पिप्पादनुदात्ता । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चादस । यस्मिन् चित्यकार
लोप । उदात्तनिवृत्तिस्वरण ङीप उदात्तत्व । तिस्र । विशब्दाज्जसि चित्रगुरो स्त्रिया तिस्रन्तत्वं । पा० ७
० ९९ । इति तिस्रादेशः । अचि र ऋत । पा० ७ ० १०० । इति रङादेशः । तिस्रभा जस । पा० ६ १ १६६ ।
इति जस उदात्तत्व । देवो । देवाना पत्यो दत्व । पुयागादाख्यायातिमिति ङीप । यस्मिन् चित्यकारलोप ।
प्रत्ययस्वरण ङीष उदात्तत्व । जसि दीर्घाज्जसि च । पा० ६ १ १०५ । इति निषिद् दीघत्व वा कदमीति
पञ्चभ्यनुङ्गायते । मयोभुव । मीत्र हिमाया । हिर्नास्ति इत्त्वमिति मुख मय । तद्वावयतीति मयोभुव ।
अतर्भावितव्यर्थः । इव क्रिप । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व । बर्हि । वृहन्नलोपश्चेतीतिप्रत्यय । प्रत्ययस्वर । सादतु ।
षट् विशरणादा । पाद्यत्यादिना सीदादेशः । आसध । सिधार्हिसार्थस्य शोषणार्थस्य वा सपदादिभ्या भाव
क्रिपि नञा बहुव्रीहि । पुषपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा नभ्यामित्युत्तरपदा ङीप उदात्तत्व ॥

पत्नीमयात्र त्वष्टु पुरोनुवाक्यं त्वष्टारमग्रियमिति । ण युवाकाय संप्रपित इति खंडे सूत्रित । स ते
पयामि समु यतु वाजा इह त्वष्टारमग्रिय । आ० १ १० । इति ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अग्रिय । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टार त्वष्टनामकमग्रिमिह कमण्यप ह्वये । कोऽङ्ग । अग्रिय अष्ट विश्वरूप बहुविधरूपपापित । सोऽस्माक
केवलोऽसाधारणाऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽर्थाधिकमनुग्रहू करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टार । तत्र त्वद्ध तनकरणे ।
तृन । स्वरतिसृतिमुद्यतिध्वजिता वा । पा० ७ ० ४४ । इतीडभावपन स्की सरोऽगायोरन्त च । पा० ८ ० ०९ ।
इति ककारलोप । एत्व । द्वितीयेऽनर्च । ऋतो दिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेऽपृत्तिर्यादिनीपधाया दीर्घ ।
तना निज्वादाबुदात्तत्व । अग्रिय । अयादित्यनुवृत्ता घञा च । पा० ४ ४ ५१७ । इति घञ । आर्यनयीत्या
दिना । पा० ७ ५ ० । घकारस्य इयादेशः । यस्मिन् लोप । आग्रनादिप्रपदेशिवद्धचन मरुमिद्वर्थ । पा० ७ ५
० १ । इत्युपदेशिवद्वावात्प्रत्ययाबुदात्तत्वाऽर्चस्त्वित्वादात्तत्व । विश्वरूप । विशान रूपणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन
यस्य । त्वष्टा वै पशुना मिथुनाना रूपकृत । तं सू० ६ ५ ८ ५ । इति श्रुते । विश्वशब्दस्याबुदात्तत्वात्पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्व प्राप्तं बहुव्रीहि विश्व सञ्ज्ञाया । पा० ६ ० १०६ । इति पूर्वपदानुदात्तत्व । अस्माक । अमु जेपणं ।
युयमिभ्या मदिक । उ० १ १३८ प्रत्ययस्वरणातोदात्त । यधीवङ्वचनमाम । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७
० ८९ । इति यत्व बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाज्ञाम आकमादेशे कृते । पा० ७ १ ३३ । अनादेश इति
निषेधन । पा० ७ ० ८६ । यत्वाभावाक्ते लोप इति दकारलोपऽकारातत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि सुट । पा० ७
१ ५० । साम इति निर्देशे स्थानिन्यतमविन निवृत्ति । एवमथ एव हि साम इति समुद्गनिदेश । केवल ।
वृषादङ्गाकृतिगणत्वादाबुदात्त ॥

अवं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अवं । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकापि देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीय हविरव सृज । समर्पयित्वर्थे । प दातुर्यज
मानस्य चेतन परलाकविषय विज्ञान त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते । आसन्नितनिघात । देव । पादादित्वात्त
निघात । षाधिकमामचित्तयुदात्तत्व । हवि । इम प्रत्ययस्वर । दातु । ददातिस्मृच । चित इत्यतोदात्त ।
इसि ऋत उत । पा० ६ १ १११ । इत्युत्व । एकादेशो रपरत्व च । रात्मस्य । पा० ८ ० ०४ । इति सलोप ।
एकादेशस्वरणोकार उदात्त । चेतन । चित्ती सञ्ज्ञानि । करणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुण । नित्तीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्व ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनी गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥१२॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान । उप । ह्वये ॥१२॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन एतन्नामकमभिर्विशेषं लक्षयति । तदपिसंपादितं यज्ञमिन्द्रायिन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनी यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञं देवानुप ह्वये ॥ कृणोतन । ऋवि हिंसाकरण-योश्च । इदित्यात्मम् । लोणमध्यमवहवचनस्य तस्यस्यमिपामिति तादेशः । तप्तनप्तनथनाश्च । पा० ७. १. ४५ । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ति धिन्विक्कण्योरञ्चत्युप्रत्ययः । तत्संनिधौभिन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्वाक्यस्य लघूपधगुणो न भवति । तनयः पिचिन्नाडित्वाद्वाक्यस्य गुणः । इन्द्राय । ऋचंन्द्रेत्यादिना रन । नित्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज्ञं देवपुत्रासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ध्वनिप । पा० ३. २. १०३ । ऊसि भसंज्ञायामञ्जोपि प्राप्ति न संयोगाहमन्तात । पा० ६. ४. १३७ । इति निपधः । वनिपः पिचिन् धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । यह उपादानं । गेह कः । पा० ३. १. १४४ । इति कप्रत्ययः । यहिञ्जेत्यादिना । पा० ६. १. १६ । संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । चल् । लीतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवाँ उपत्यत्र मंहिताया दीक्षादटीति नकारस्य कत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनामिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकन्त्यस्येति लोपः ॥ २५ ॥

एभिर्मय इत्यादिकस्य दादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । तच्च सुक्ते बह्वदेवताकं । अत एवा-नुकस्यते । एभिर्विश्वदेवमिति ॥ विनियोगम् । बृहदादशाहस्य पथमे कंदोम तृतीयमवनं वैशदेवशस्य एभिर्मये देवो गिर इति सुक्तं । तथा च मुचितं । अथ कंदोमाः समुद्राः । अथ उपक्रम्यभिरमे देवो गिर इति वैशदेवं । आ० ८. ० । इति ॥

एभिर्मये देवो गिरा विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यज्ञि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अमे । देवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि । यज्ञि । च ॥ १ ॥

हे अमे एभिर्मयैव सभाविर्नविश्वेभिर्देवैः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानोपतयागार्थं देवोऽस्मादीया परिचर्या गिराऽस्मदीयाः सुतोश्च प्रत्यय याहि । आगच्छ । यज्ञि च । आगत्य यज्ञं च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशऽगनुदात्तमृतीयादा । पा० २. ४. ३० । इत्यगनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नदमदमोरकोः । पा० ७. १. १११ । इति भिस एसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तत्वं । न चोडि-दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तवातोदात्तादित्यधिकारात् । देवः । नक्षिपयस्थानिमंतस्थित्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशेषः कृतेतो नित्वादाद्युदात्तः । बह्वलं कंदमीति भिस एम न भवति । बह्वचने झन्त्यत्वं । पा० ७. ३. १०३ । इत्यलं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिसुमित्यादिना मन्ततो नित्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतयिषान्यागं म सोमपीतः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवभिः । बह्वलं कंदमीति भिस एसादेशा-भावः । बह्वचने झन्त्यदित्यलं । यज्ञि । यज्ञलोपः सिप । बह्वलं कंदमीति शपो लुक् । व्रथादिना यत्वं । पठोः कः सीति कत्वं । सहिरादेशः क्वांदमत्वान्न भवति । सिपः पिचिन्नानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥

आ त्वा कणा अहूपत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्र आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कणाः । अहूपत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अमे । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधावित्रपे कणा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादके त्वामाहूयत । आहूयन्ति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति । कथयन्ति । ततो हे अमे देवैर्भदेवैः सहा गहि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं ॥ त्वा । त्वामा द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानु-दात्तः । कणाः । कण शब्दार्थः । अशिमुषिलटिकणिखटीत्यादिना क्लान् । नित्वादाद्युदात्तः । अहूयत । क्लृ-संधायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमानि लुङ् । नित्वादात्मनेपदं । झ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । झः सिच् । एकाच इतीदृशनिपधः । पा० ७. २. १० । बह्वलं कंदमीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २ ।

इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । क्वांसत्वादूकारस्य न गुणः । अडागमः । गृणांति । गृ शब्दे । लट् । शि । झोऽतः । प्रयादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ङस्व इति धातोर्ङ्स्वत्वं । आभ्यस्तयोरान्तः । पा० ६. ४. ११०. इत्याकारलोपः । ऋवर्णासिति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति णत्वं । तिङ्ङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आरात्रतर्जिघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्ती तमयविकचचनस्य । पा० ८. १. २२. इति पथ्यासं इत्यादेशः । देविभिः । क्वांस एसभावः । गहि । गमु ऋपू गती । लोटः सिप । मेर्ह्यपिष्व । कर्तरि शप् । तस्य वचनं कंदसीति लुक् । अनुदात्तोपदेशित्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवच्चा भादित्यसिद्धत्वादतो हरिति हेत्वं भवति ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गुणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान । मारुतं । गुणं ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवाभ्यारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गुणं च हे अपे यचीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वंद्वं च । पा० ६. ३. २६. इति प्राप्तिस्थानङ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इति प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वं च । पा० ६. २. १४१. इति प्राप्तिस्थोभयपदप्रकृतिस्वरस्य नीत्तरपदेऽनुदात्तादी । पा० ६. २. १४०. इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं । तद्वृहतीः करपथ्याश्चोर्देवतयोरभिधेययोः मुट् तलोपो वक्तव्यः । म० ६. १. १५७. इति तलोपः मुडागमश्च । बृहच्छब्दमायुदात्तं केचिद्वर्णयतीति वामनः । पा रक्षणे । पातीति पतिः । पतिर्इति । उ० ४. ५७. प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः मुपां मुलुगित्यादिना विभक्त राजादेशः । आदित्याः । अदितेरपत्त्याद्यादित्याः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । पा० ४. १. ८५. प्रत्ययस्वरः । मारुतं । मरुतां विकारः । अनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. इत्यत्र । त्रित्वादायुदात्तः ॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः । दृप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंदवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । दृप्साः । मध्वः । चमूऽमदः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादिदेवा वो यष्मदर्थमिदं वः सोमाः प्र भ्रियंते । प्रकंपणं संभवति । कीदृशाः । मत्सरासृष्टिकराः । मत्सरः सोमो मंदतैलुष्टिकमरणः । नि० २. ५. इति यास्कः । मादयिष्णवो हर्षहेतवो दृप्सा विंदुरूपा मध्वो मधुराः चमूषदश्चमूष चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । व्यवहृताय । पा० १. ४. ८२. इति व्यवहृतिप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् शयग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. इति रिङादेशः । इंदवो वा । हयहोर्भङ्कंदसीति हकारस्य भकारः । इंदवः । उन्दी क्कंदेन । उंदीति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्छादिः । उ० १. १३. इत्युप्रत्यय आदेशकारश्च । निच्वादायुदात्तः । मत्सराः । मट् तृप्तियोगि । विदित्यनुवृत्तां कधूमदिभ्यः कित् । उ० ३. ७३. इति सरप्रत्ययः । तितुवतश्चमूसरकंसपु चतीट्प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेण्येताण्यङ्कंदसि । पा० ३. २. १३७. इतीप्पुच । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तिऽयामंता ल्वाख्यत्विष्णुपु । पा० ६. ४. ५५. इत्ययादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आयुदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययनं पुंलिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु कमु जमु झमु अदने । चस्यते मच्यते यपु चमसपु ते चस्यः । छषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२. कः । तत्र सीदतीति चमूषदः । सत्सूर्विषत्वादिना । पा० ३. २. ६१. क्तिप् । मुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्त्वं । क्कुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ईळते त्वामवस्यवः कखासो वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वां । अवस्यवः । कखासः । वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वामीळते । ऋत्विजः सुवर्ति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं तद्वैतून्देवानिच्छंतः । कखासो मेधाविनो वृक्तवर्हिष आसारणार्थं क्षिप्रदग्धो हविष्मंतो हविर्युक्ता अरंकृतोऽलंकर्तारः ॥ ईळते ।

ईड मुती । अनुदात्तस्वाकटो झः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । झस्वादादेशः । टेरेत्वं । तास्यनु-
दात्तदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवन्तीत्यावा देवाः । तान-
तिशयेनच्छेति । मुप आत्मनः क्यच । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वं न भवति । न च्छंदस्यपुचस्य । पा० ७.
४. ३५. । इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालमायां मुवक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति सुक् । क्वाक्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । कण्वामः । कण शब्दार्थः । कणांति ध्वनंति स्तोत्रादि-
पाठेनंति कण्वा ऋत्विजः । अशिप्रपीत्यादिना क्कन । नित्वादाबुदात्तः । आज्ञेसरमुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यमुक् । वृक्तवर्हिपः । वृक्तमुक्तं । बङ्गब्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मन्तः । हविरेषामस्तीति हविष्मन्तः ।
तसो मत्वर्थ इति भवन्नापदत्वात्तत्वं । अरंक्रतः । अलंकृवंतीत्यरंक्रतः । क्रिञ्चेति क्रिप । ह्रस्वस्य तुक् । कपि
लकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते । पा० ८. ३. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

धृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्तोमपीतये ॥ ६ ॥

धृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽद्या रथेन वहन्ति । कीदृशाः । धृतपृष्ठाः पृष्ठांस्त्वेन दीप्तपृष्ठा मनोयुजो मनःसंकल्प-
मात्रेण रथे युज्यमाना वह्नयो वोढारः । तैरथैः सोमपीतये सोमपानं हतुयागार्थं देवाना वहन्ति शेषः ॥
धृतपृष्ठाः । धृ भरणदीप्त्योः । धृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते धृतपृष्ठाः । धृतशब्दः प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । बङ्गब्रीहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दर्धागत्यादिना क्कन । छदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
त्वा । त्वामो द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वादेशः । वहन्ति । शस्तिङोरनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । यदुत्तयोगान्निघाता-
भावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तां वर्हिप्रियुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित । उ० ४. ५१ । इति निप्रत्ययः । तस्य नित्वा-
दाबुदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारं परतो नकारस्य संहितायां नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुडागमः ।
वर्हि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पाप्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्विती-
यस्यकारः ॥ ॥ ७६ ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नी-
युक्ताः कृधि । कृक् । हे सुजिह्व गोभर्ताजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजत्रान् ।
अमिनश्चियजिर्वधिपतिभ्योऽत्रन । उ० ३. १०५. । इति यज्ञरत्नप्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भाव-
तण्यर्थतः क्रिञ्चेति क्रिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधधातुस्वरः । समासे छदन्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वात्तामंत्रितनिघातः । पाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युनो यज्ञसंयोगः । पा०
४. १. ३३. । इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप । कंदसीर इति वत्वं । पतिशब्दो
इतिप्रत्ययातत्वादाबुदात्तः । ङीम्मनुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते । छधि । छजो लोटः सिः । सैर्ह्यपिञ्चेति
हिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणलुक् । श्रुगृणपृष्ठवृश्चकंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । ङित्वाद्गु-
णाभावः । मध्वः । उक्तं । सुजिह्व । आमंत्रितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुक्त इति हेतुमति चेति
णिच । शाक्कासाङ्गाव्यविषां युक् । पा० ७. ३. ३७. । इति युक् । पूर्वस्यामंत्रितस्याविव्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यव-
धायकत्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य तिङ्ङितुङ् इति निघातः ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया । मधोरग्ने वर्षदृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबंतु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वर्षदृऽकृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः । तथा ये देवा ईड्याः सुत्याः । ते सर्वेऽपि वर्षदृति वर्षद्वारकाले वर्षद्वारयुक्ते
यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ यजत्राः । गतं । ईड्याः । ईड

सुती । अहलोर्षत् । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृशंसदुष्टां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उप्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वमुक्तं । अपि । आसंचितनिघातः । वषट्कृति । करोतिः संपदादिभ्यो भावे कृिप । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्त्याग इति बङ्गव्रीहिः । वषडित्यर निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः । विप्रः । होता । इह वक्षति ॥९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽप्रिरुपबुध उपःकाले यागगमनाद्य प्रबुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मणाकीं वक्षति । आवहत् ॥ आकीं । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूर्यसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाद्भातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ता । अनुदात्ततश्च हलाद्रेः । पा० ३. २. १०९. । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशः क्रान्तो निच्चादाद्युदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । कृिधेति कृिप । धातुस्वरेणोकार उदात्तः । समासं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋग्द्रित्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्माच्छील्ये तुन् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । परपुर्वत्वं । गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीश । शिच्चात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वंहः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य तिप । कर्तरि शप् । शप् परतः सिञ्चङ्गलं लोटोति मिप । ढत्वकत्वषत्वानि । तिङ्कृतिङ इति निघातः ॥

अपिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्य मध्विनि सोचमये शस्त्रादिति खंडे मृत्तितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १० । इति ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इंद्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्रे । इंद्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्रे त्वं विश्वेभिः सर्वैः पुषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मित्रस्य संबंधिमिधामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुर्गं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभादः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । यस्वेति चित्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिन्मिमनीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । वायुना । कृवापाजोत्यादिना उण् । आतो युक् चिरकृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । पा पाने । लोटः सान्द्रादेशः । शप् पाद्येत्यादिना पिबादेशः । अतो हरिति हेर्बुक् । शपः पित्वाद्भातुस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । ह्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मर्निन्निति मजिन । नित्स्वरः ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्रे यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्रे । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ ११ ॥

हे अग्रे मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । निश्चेत्यनुवृत्तौ बङ्गलमन्यत्रापि । उ० २. १२२. । उस् । निच्चादाद्युदात्तः । हितः । धाञो धातोर्निष्ठति कप्रत्ययः । दधातेर्हरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बङ्गलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शप् पाद्याध्मत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चित्पादपुराणं । पा० ६. १. १३४. । इति

सोमोपि गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्सोऽध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वस्य प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावाद्भवति ॥

युष्ट्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युष्ट्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युज्य । योजय । हिगच्छः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीर्गतिमतीर्हरतो हतुं रथारूढान्पुरुषान्नतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवाना वह ॥ युज्य । युजिर योऽंग । लोट । स्वरितेत्त्वादात्मनपदं । घासः से । सवाभ्यां वामो । रुधादिभ्यः शम् । तस्य बाहुलकाच्चक । कुत्वपत्वं । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । संहितायां द्यचोऽर्ताभ्यङ इति दीर्घः । अरुषीः । ऋ गता । रति गच्छतीत्यरुष्यो वडवाः । ऋहनिभ्यामुपन । उ० ४. ७३. धातोर्गुणो रपरत्वं । निच्वादाबुदात्तो ऽरुपगच्छः । तस्मात्स्त्रियां क्कादसो ङीप् । शास प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १००. इति दीर्घः । रथे । रमेराणादिकः कथन्प्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । हरितः । ह्रस्वरुहियुपिभ्य इति । उ० १. ९९. इति हरतरिति-प्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । रोहितः । रुहरपि तेनैव सूत्रेणति । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ताभिः । सार्वकाच इति विभक्तिः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुना-मिका ॥ ॥ ७७ ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्वस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसो पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमनुदेवताकं तथापि प्रत्यनमिद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृतयं तत्रंद्री मारुती त्वा-प्रापेच्छंद्री मेवावरुणी चतसो द्रविणोदम आश्विन्यामैष्टुदेवताः सर्वत्राति ॥ विनियोगमु स्मार्तां द्रष्टव्यः ॥

इंद्र सोमं पिवं ऋतुना त्वा विशंतिंदेवः । मत्सरामस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिवं । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु । इंदेवः । मत्सरामः । तत् ऽओक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिव । इंदेवः पीयमानाः सोमाग्न्या त्वामा विशंतु । कीदृशाः । मत्सरामस्तृ-प्रिकराः तदोक्तसस्तन्निवासाः । सर्वदा त्वददरस्थाधिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । पाठिकमामं चित्वाबुदात्तत्वं । सोमं । अतिमृषित्यादिना मन । निच्वादाबुदात्तः । पिव । पिवामिभ्यः । ऋग्वे० १. १४. १०. इत्यचोक्तं । अस्या त्वा विशंतित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चण्डी लुप्तः । अतशादिनापि विभाषणीयं प्रथमा तिङ्ग-भक्तिर्न निहन्त्यते । विशंतित्वे चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्नहन्त्यत एव । संहितायामाहुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा० ६. १. १०८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदेवः । प्र वो भ्रियते । ऋग्वे० १. १४. ४. इत्यचोक्तं । मत्सरामः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसरमुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदेवाकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मरुतः पिवंत ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि षा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिवंत । ऋतुना । पोचात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पोचात्सोमं पिवत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्थ युष्माकं शोधयितुत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधय-तेत्यर्थः ॥ पिवत । अत्र तिङोऽदुपदेशाच्चपः परत्वाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वमंत्रितस्याविद्य-मानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः संबन्धि पात्रं पोत्रं । तस्येदमित्यण । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वं विधयश्चंदसि विकल्प्यते इति न भवति । नञ्विभक्त्यस्य ऋकारस्याचो जिज्ञाति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाप्नो जागत इत्यत्र हि विप्र-

तिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति परयादिवृद्ध्यालोपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदि-
वृद्धेः क्वांदसत्वेन निवृत्तत्वादंत्यवृद्धिः प्राप्नोत्विवेति । एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरीकारः क्रियतां । तस्य तु क्वांदस
ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पुञ् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङत । पा० ३. ४. ८५. । इति लङ्ङावाचस्य तस्य-
स्थमिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः श्रा । ई हल्यघोरितीकारः । तत्रनत्रनयनास्थिति तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मद्ः परस्य
जसो ङिप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २८. । इत्यमादेशः । न विभक्तां तुस्माः । पा० १. ३. ४. । इति मकारस्यत्संज्ञा-
प्रतिषेधः । यूयवर्या जसि । पा० ७. २. ९३. । इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । श्रिषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्रागवा-
तरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं । श्रिषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. । इति
सर्वानुदात्तः । तत्र श्रिषे लोपोऽत्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमभि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. ।
इति प्रातिपदिकांतोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे
तूदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमवह्नत्वनं च । आदिप्रभृतिभ्यः शप इति
शपो लृक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन पत्य । हि चेति निषधात्तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति ।
संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे मुदानवो यूयं हि स्थिति विवक्षितं । मुदानवः । दाभाभ्यां
नुः । उ० ३. ३२ । सोः प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य मुदानवः स्थिति न विधीयते
येनानामन्त्रितत्वान्निघातो न स्यात् । किंतु मुदानव इति सिद्धवद्वातुत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतसृक्पु मरुतां
प्रसिद्धात्प्राभावातिशयाबूयं स्थिति युष्मच्छेन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो यावो नेष्टः पिवं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । यावः । नेष्टरिति । पिवं । ऋतुना । त्वं । हि ।
रत्नधाः । असि ॥३॥

प्राशब्दः स्त्रीवाचो । तथा च यास्क आह । मेना या इति स्त्रीणां मेना मानयत्येना या गच्छत्येनाः
। नि० ३. २१. । इति । या अस्य संतीति यावान् । नेष्टशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवमेव नेष्टत्वेन
त्वष्टुवृत्तत्वात् । हे यावः पत्नीयुक्त नेष्टः त्वष्टः । नोऽस्मादीयं यज्ञमभि गृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्मृति ।
ऋतुना सह त्वं सोमं पिव । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दातामि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह
सीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाद्याभिवर्जं । फि० ४. १३. । इति पर्युदामादभेगतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि
मिषो हिः । क्रयादिभ्यः श्रा । ईर्द्ध्यादी हल्यघोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । या अस्य संतीति मनुष्य । व्यत्ययेन वत्वं । संवृद्धो मनुवसो हरिति कृत्वं । विमर्गः ।
पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात् पाः समामन्त्रिताबुदात्तत्वं । याव इत्यस्य विशेषणतया विशेषतश्चनत्वा-
न्नामन्त्रितं समानाधिकरण इति निषधाभावादविव्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्दस्य पाष्टिकमाबुदात्तत्वं ।
पिव । शपः पित्वाद्वातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविव्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । किषेति क्लिप । धातुस्वरः । समास छद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वा
धातुस्वरः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिवं ऋतुना ॥४॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिवं । ऋतुना ॥४॥

हे अग्ने देवानिहास्विन्कर्मस्था वह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय । देवानुपवेशय । ततस्मा-
न्परि भूष । अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं पिव ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहि
श्रीत्यादिना । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । निच्चादाबुदात्तः । त्रिषु । पटाचिचतुर्थी हलादिः । पा० ६. १. १७९. ।
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूष अलंकरि । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । पिव ऋतुना । गती ॥

ब्राह्मणादिं राधसः पिब सोममृतैरनु । तवेडि सख्यमस्तुतं ॥५॥

ब्राह्मणात् । इदं । राधसः । पिब । सोमं । ऋतून । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तुतं ॥५॥

हे इदं ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाक्कमिमेवद्वाद्वाधसो धनभुतात्यावात्मोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतूननु ऋतुदेवान-
गुत्तव्य । ऋतवोऽपि पिबत्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवत्तव सख्यमस्तुतमृतूनामविच्छिन्नं तस्माद्भुभिः सह पानं युक्तं ॥
ब्राह्मणात् । ब्राह्मणशब्देनात्र ब्राह्मणं द्वितीयो ब्राह्मणाक्कंसी कथ्यते । स च पुंलिङ्गं शेषनिघातेनानुदात्तादिः ।
तस्य संबन्धुत्तपृथगमः । स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायाभ्यनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन
नित्वादाबुदात्तश्चमपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽमुन । नित्वादाबुदात्तः । पिब । पादा-
दित्वादाबुदात्तत्वं । ब्रुचोऽतस्मिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य कत्वं ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मश्चां डसोऽणः । पा० ७
१ २७. । शित्वात्मर्वादेशः । तवममो डसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोऽडसीत्याबुदात्तत्वं । सख्यं । सख्यः कर्म
सख्यं । सख्यर्थः । यस्यति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तुतं । स्तुणातिर्हिमार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दृक्म । ऋतुना यज्ञमाणाथे ॥६॥

युवं । दक्षं । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दृऽदृक्म । ऋतुना । यज्ञं । आणाथे इति ॥६॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणां मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामका देवा युवमुभा युवामृतुना सहास्र-
दीयं यज्ञमाणाथे । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं प्रवृद्धं दृक्मं दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥
युवं । प्रथमाद्विवचनस्य द्विप्रथमयार्गमित्यमादेशः । युवावा द्विवचनं । पा० ७. २. ९०. । इति मपर्यंतस्य युवा-
देशः । शेष लोप इति टिलोपोऽत्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपन्न उदात्तनिवृत्ति-
स्वरणाम उदात्तत्वं । अत्यलोपपन्न एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धी । दक्षत्वंनिति करणे घञ् । एवं हि
पुंलिङ्गत्वानियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तां
धृतव्रता । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणा । उभयत्र सुपां मुनिगत्यादिना विभक्तैराकारः । मित्रशब्दस्य
देवताद्वै चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यामन्वितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाबुदात्तत्वं । मंहितायां क्तादसं
ह्रस्वत्वं । दृक्मं । दह भस्मीकरणे । दःत्वेन दह्यत इति दुर्दहं । ईपद्ःमुणित्यादिना । पा० ३. ३. १०६. ।
दर्युपपदं दग्धः खल । अत्ययो वङ्गलमित्युकारस्य ऊकारो रफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च
भकारः । नितितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । कृदन्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आणाथे । अणु आप्ता । कृदसि
नुङलङलिट इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टैरत्व । अत आदे । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । अत्रोतश्च । पा० ७. ४. ७०. । इति प्राप्नो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावंहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीकृते ॥७॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । यावंहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईकृते ॥७॥

अध्वरेऽपिष्टोमि प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेपूकथ्यादिषु च देवमपिमीकृते । ऋत्विजः भुवति । कीदृशा
ऋत्विजः । द्रविणसो धनार्थिनो यावंहस्तासोऽभिपवनाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदा
धनप्रदं । यद्वा । धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वर्तते । द्रविणोदाः कस्माद्वनं
द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवति बलं वा द्रविणं यदेननाभिद्रवति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैवा भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । नि० ८. १. । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगतः ॥ द्रवि-
णोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । नित्वादाबुदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्लिप्ति

क्लिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनम्कादसः । इत्येते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छति द्रविणस्यति । सुप् आत्मनः क्वच । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुखकृत्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति क्वचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतिः संपदादित्वाच्चावे क्लिप् । अतो लोपः । क्त्वां लुप्तं न स्थानिवद्भवति । म० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एव द्रविणशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानुनोपक्षपयतीत्यर्थे दमु उपक्षय इत्यस्मादं तर्भावितव्यर्थोत्क्रिञ्चेति क्लिप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवतीति निरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनम्कादसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । ऋत्विविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वजतात्क्रिप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्वचित्त्वित्तेनांतोदात्तत्वं प्राप्तं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तामः । आज्ञासंरमुक् । यावशब्दो वृषादित्यादाद्युदात्तः । बह्व्रीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईकृते । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इत्यादादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्वरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धर्नदेवान्यष्टुं तानि म्यीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि । शृण्वन्निहीत्यादिना । उ० १. ११. । उपत्ययः । निर्दिष्ट्यनुवृत्तिराद्युदात्तः । शृण्वरे । श्रु श्रवणे । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । झ इरेच । पा० ३. ४. ८१. । कंदस्युभयर्थेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्सन्निधौगिन शृभावश्च । उवडि प्राप्ते ऋश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रमकंदसि बह्वन्मिति श्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वक् षण् संभक्ता । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्टात् । अृतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्टान्निः संबधिपात्रात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । इत्वा प्र तिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पानि । पातुमिच्छतीति सन् । क्त्वादस ईकारः । तिङ्- तिङ् इति निघातः । जुहोत । लोममध्यमबहुवचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्तनप्तनथनास्येति तवादेशः । तस्य पित्याङ्गणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुज्ञावनुदात्तं च । पा० ६. १. १९० । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते मीहीभृङ्मदजनधनद्विराजागरां प्रत्ययाः ७. १. पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । षा गतिर्नवृत्ता । लोममध्यमबहुवचनस्य यस्य लङ्ङावात्तादेशः । शपि पात्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्र- विभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्ट्यहणस्थानंतर्यार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्तं प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहृतास्येति कंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतीति पूर्वेषां सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरण । तेना- प्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्कृतिङ् इति निघातः । नेष्टात् । पो- चाथङ् पुनीतन । ऋत्वि० १. १५. २. । इत्यत्र पोचशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतो । लोम- मध्यमबहुवचनं ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्विणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिभंव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्विणःऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्विणोदो देव ययस्मान्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणात्त्रोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव । तुरीयं चतुर्णां पुराणं ॥ तुरीयं । चतुरश्रकयतावा-
यत्तुरलोपश्च । पा० ५. ३. ५१. ५. । इति कप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तात्प्राग्वयन्यीनित्यादिना । पा० ७. १. ३. । ईयादिशः । आयनादिपूषदिशवद्वचनं स्वरसिद्धर्थं । पा० ७. १. ३. ५. । इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-
स्वरणेकार उदात्तः । द्विणोदः । उक्तं । पादादित्वादासंविताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अथ शपः पितृन्व
तिङ्श लसार्वाधातुकस्वरण धातुस्वर एव । पूर्वस्यासंवितास्याविद्यमानवत्त्वाद्यद्वचनयोगाद्वा न निघातः ।
अवहितयोगोऽपि हि न निषेध इत्युक्तं । अध । क्वादसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घः । ददिः । इडाच्च दानि । आदृगमहनजनः किकिनो लिट् च । पा० ३. ३. १७५. । इति कप्रत्ययः ।
लिङ्गवावाहिवचनार्थः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४ । इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिवतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिवतं । मधु । दीद्यग्नी इति द्वौदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विना मधु माधुर्योपेतं सोमं पिवतं । कीदृशां । दीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यप्रियुक्तां शुचिव्रता
शुक्लकर्माणां ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहको ॥ अश्विना । संवीधनद्विवचनस्य मुपां
मुलुगित्याकारः । आसंविताद्युदात्तः । पिवतं । शपः पित्वाटनुदात्तत्वं । तिङ्श लसार्वाधातुकस्वरण धातुस्वर
एव शि र्ति । मधु । फलिपाटीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी ।
दिवु कीडादी । अन्येभ्योऽपि दृशत इति विच० वरपुक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
। पा० ६. १. ६६ ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधा प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. । इति निषेधाद्वलि
लोपो न स्यात् । क्वादसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यङ्लुगताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरानित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरप्रिययोस्तो दीद्यग्नी । आसंविताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । शुचि-
व्रता । शुचि व्रत ययोर्लो । मुपां मुलुगित्याकारः । दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामसंविता इत्यविद्यमान-
वत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवद्वावाहकस्वर्थं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणं । यज्ञं वहत
इति यज्ञवाहसा । वहिहाधाऽभ्यासं क्वादसि । उ० ४. २००. । इत्यमुन् । तत्र हि गतिकारकयोरेरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं । निदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मुपां मुलुगि-
त्यादिना विभक्तराकारः । आसंवितानिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज्ञ ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज्ञ ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाप्रिदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य
निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यज्ञमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना
संयुक्तं त्रयः । पा० ४. ४. ९०. । यत्येति लोपः । अित्वादादिषुद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरो-
हितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यत्किं त्वतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सगने भव । षण् दानि । क्तिचर्को चेति
क्तिच । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे क्दसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् ।
तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. । इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । ऋदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानामात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न भवति । न च्छंदस्यपुत्र-
स्वेति निषेधात् । अश्वाघस्य । पा० ७. ४. ३७ । इत्यात्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येव निषेध इत्युक्तं ।
शतुरनुमो नयजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र क्वचश्चित्त्वादतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्त्रिणोभयोः क्वचा सहकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तिः शतुरनुमो नयजादी इत्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

आ त्वा वहंत्यिति पंचमं नवचं मूक्तं । अपिच्छंदसी पूर्ववत् । अनुवर्तते विशेषादेः भावादिद्रो देवता ॥
विनियोगस्तु । प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने मृक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्वैश्वर्यंतीति
खंडे सूचितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. १ इति ॥ तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय
इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोडशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २ । इति ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्धितारं त्वां सोमपीतये सोमगानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आ वहंतु । अस्मिन्क-
र्मस्थानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अत्विजस्त्वां मंचैः प्रकाशयन्तीति शेषः ॥ हरंतीति हरयः ।
इन सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. इतीन । नित्त्वादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितत्वादिना कनिन् । कित्त्वा-
ब्रधूपधगुणाभावः । वा पपूर्वस्य निगमं । पा० ६. ४. ९. इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिर्गन्
इत्यचोक्तं । अस्वे० १. ०४. १. सूरचक्षसः । चक्षिङ् वीक्षायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽमुन । चक्षिङः ख्याज । पा० २
४. ५४. इति न भवति । अनसाः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । पू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । सुमुधागुधभ्यः
क्रन् । उ० २. ०४. इति क्रन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादीद्युदात्तः । सूरवत्स्थानं प्रकाशो येषां । बह्व्रीहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इमा धाना घृतस्रुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्रुवः । हरी इति । इह । उप् । वक्षतः । इंद्रं । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावस्थावाच्ये । तथा च श्रुत्यंतरं । हर्योः स्थितिः । हरिभ्यां त्विन्द्रो देवतां
गमयतीति च । एतदेवामिमेत्येव निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्येति । तादृशी. हरी इमा यागार्थं वेद्यामामा
दित्वेन पुरोवर्तिनीधाना भूयवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इंद्रमवस्थाप्यहोमस्मन्कर्मण्युप वक्षतः । वेदिसमीपे
वहतं । कीदृशीधानाः । घृतस्रुवोऽलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन घृतस्राविणीः ॥ धायंत इति धानाः । धाप्-
वस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्रुवः । घृतं स्रुवतीति घृतस्रुवः । क्तिपि तुगभाव-
श्छांदसः । धातुस्वरः । समामं छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवडादेशः । हरी ।
हृज् हरणे । सर्वधातुभ्य इन । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये
लिङर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लोटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ति सिञ्चज्जलं लेटीति सिप ।
ढत्वकुत्वषत्वानि । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

इंद्रं प्रातर्हवामहे इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रऽयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवनं इंद्रं हवामहे । आह्वयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयाति प्रगच्छति प्रारभ्य
वर्तमाने सति मार्यादिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तुतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपा-
नार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । ङेजो लटि शपि परतो ङः संप्रसारण-
मित्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशो । प्रयाति । इण् गतो । लटः शतृ । अदिप्र-
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । छद्गुत्तरं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं

। परि० २८. । इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं ।
अर्धर । उक्त । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं ।
पीतये । पा पाने । क्तिन् क्तिन्ममनोदात्तत्वं ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिदं केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इदं । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इदं केशिभिः केसरयुक्तहरिभिरिदं स्तुत्वं नोऽस्मादीयं सुतमभिपुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि । आगच्छ ।
सुतेऽभिपुते सोमे निमित्तभुते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाहुयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥
गहि । गमेलोऽटः संहिः । गप इत्यनुवृत्ता बह्वन् कंदसीति शपो लुक् । इपुर्गमियमां कः । पा० ७. ३. ७७. ।
इति क्तत्वं न भवति । न लुमतांगस्थिति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदवा
भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्यसिद्धत्वादतो हरिति हन्नेन भवति । केशिभिः । क्शिगरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३ ।
इत्यन । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । हु इत्यनुवृत्ता बह्वन् कंदसीति संप्रसारणं । गपः पित्वाद-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वर एव । तिङुक्तिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

सोमं नः स्तोममा गृह्युपेदं सर्वनं सुतं । गौरो न नृपितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । नृपितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इदं स त्वं नोऽस्मादीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्या गहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनस-
मीप सुतमभिपुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुधीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न
गौरमृग इव तृपितः सन्नमं सोमं पिब ॥ सः इममित्येवं संहितायां सोऽचि लोपे चित्पादपुराणं । पा० ६. १.
१३४. । इति मुलोपः । गहि । गतं । सवनं । मृयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । ल्युङ्तात्सप्रत्ययाः मुपां मुपो भवन्तीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. । इति वचनाद्वितीया । अभिपुतसोम-
युक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शादित्वाद्वाच्य । पा० ५. २. १२७. । तृपितः । त्रितृप
पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरगोदात्तः पश्चादिट आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ॥ ३० ॥

इमे सोमास इंदवः सुतासो अधि बहिषि । ताँ इंदु सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इंदवः । सुतासः । अधि । बहिषि । तान् । इंदु । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उन्दी क्तेदन इति धातोस्त्यप् । इंदवः क्तेदनयुक्ता इमे विद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्र-
गताः सोमा बहिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासः । अभिपुताः । हे इदं सहसे वलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमासः ।
आज्जमेरमुगिति जसोऽमुगागमः । इंदवः । उ० । सुतासः । पूर्ववदमुक् । संहितायां प्रकृत्यांतःपादमव्यपर
इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बहिषि । बृहन्नेलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीम । प्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्वेत्यत्र
दीर्घादाट समानपाद इति खलं । यत्यलोपा । अनुनासिकः । सहसे । यह मर्षणं । असुनंतो नित्वा-
दाद्युदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥ •

अयं । ते । स्तोमः । अयियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इदं अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽयियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्वंगीकृतः
शतमः सुपतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिपुतं सोमं पिब ॥ अयियः । अयादित्यनुवृत्ता घञ्का च । पा०
४. ४. ११७. । इति घच् । चित्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्तिन् । पा० ३. २. ५८. ।

तत्पुरुषे छति बज्रं । पा० ६. ३. १४. । इत्यनुक् । छिन्नप्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतमः । मुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शशब्दः । ततस्तमप । अत्र मुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणानुष्ठानं संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङ्प्रत्ययैत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इंद्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रऽहा । सोमंऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इंद्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिपुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना क्रान् । निन्त्वादायुदात्तः । सर्वनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्गः । पा० ३. ३. ६७. । इत्यण्यत्ययः । पित्वाडातुस्वरः । गच्छति । इपुगमियमां कः । वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्रिय । पा० ३. २. ८७. । इन्हतित्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं सो च । पा० ६. ४. १२-१३. । इति प्रतिप्रसवाद्ववति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणबज्रवीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्वदीयमिमं कामं काम्यमाभं फलं गोभिरश्वैश्च सहा पृण । सर्वतः पुरय । वयमपि स्वाध्यः सुषु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतप्त्वा त्वां स्तवाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपि चत्पादपुरणमिति मुनीपः । कामं । कमेर्घञि कर्षात्ततो घञोऽत उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तत्वं प्राप्तं वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः णः । तस्य ङित्वाङ्गणभावः । अतो ङिति हेतुं । गोभिः । साविकाच इति प्राप्तं विभक्तैरुदात्तत्वं न गोश्चन्माववर्णोति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्लान्त इत्युक्तं । असा-मर्थान्न परांगवद्भावः । स्तवाम । पुञ् लुती । धात्वादेः णः सः । लोडुत्तमवज्रवचनस्य लोटो लङ् इति लङ्ङावाप्तित्वं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य लोपः । आडुत्तमस्य पिष्ठ । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्ये चितायां । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्त्ययोऽपि दृश्यते । पा० ७. २. १७८. । इति क्रिप । इतिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वाच्च संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्यिनेकाचः । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदि-त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो ह्यनुर्वादिनि जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तिः । अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं पठं मुक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते । इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । अपिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचा पादनिचृत्तामकच्छंदोयुक्तं ॥ विनियोगस्तु स्थातोऽङ्गिको वा कश्चिद्वर्गंतव्यः ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवं । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वेन्द्रावरुणयोर्देवयोः संबन्धवो रव-णमा वृणे । सर्वतः प्रार्थय । ता ता देवावीदृशे एवंविधेऽस्वदीयवरणे निमित्तभुति सति मृळातः । अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययांतः । उर्मा निन्त्वादायुदात्तौ । समासे देवताद्वे चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः ।

राज् दीप्तो । सत्सृष्टिपेत्यादिना क्लिप । समो मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारि प्राप्ति मो राजि समः । पा० ८. ३. २५. । इति मकारादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रक्षणादिषु । भावेऽमुन । निच्चादाबुदात्तः । ता । मुपां मुनुगित्यादिना द्विवचनस्य ङादेशः । टिजोपि विभक्त्युदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृःकातः । मृड मुखन । प्रार्थनायां निङ्ङर्थं निट् । द्विवचनं तस । नेटोऽडाटावित्याडागमः । मुदादिभ्यः शः । ङित्त्वाज्जघूपधगुणाभावः । ईदृशे । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदंशब्द उपपदे दृशः कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईय । शित्वात्मर्वादेशः । कञः कित्त्वाद्गुणाभावः । अित्त्वादुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । उपपदसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

ह इंद्रावरुणी अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हवमाज्जानं गंतारां स्थो हि । प्राप्तिशीली भवथः खलु । कीदृशी । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारां योगक्षेमसंपादनेन धारयितारां ॥ गंतारा । गमेस्ताक्तीत्ये तृन । द्विवचनस्य मुपां मुनुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६ । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तुनो नित्त्वादाबुदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं यस । आदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे संसृजित्यसेन । पा० ३. ४. ९. । नित्त्वादाबुदात्तः । हवं । ङेजो वङ्जनं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपुर्वत्वे च ऋदोरवित्यप । गुणावादेशा । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । दुवप बीजतंतुसंताने । अस्य ऋंज्ञेत्त्यादिना रन निपातितः । नित्त्वादाबुदात्तः । यावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्माद्वा कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सर्वर्णदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकांतो दात्वं स एव शिष्यते । धर्तारा । धृज धारणे । खलुत्तुर्चा । पा० ३. ५. १३३. । इति तुच । एकाच उपदेश इतीदप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । मुपां मुनुगित्याकारः । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । चर्षणीनां । छंपरादेश चः । उ० २. १०५. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगिन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं बाधित्वा छंदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति आख्यातं ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिंद्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीसहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणां अनुकाममस्मदीयाभिलापमनु रायो धनस्य प्रदानेना तर्पयेथां । सर्वतोऽस्मां-सृष्टानं कुरुत । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशीं युवां नेदिष्ठम-तिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरं धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशमु याज्ञाकर्मस्वीमहे इति पठितं ॥ अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामं कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थं । अथवा वीष्मालक्षणं यथार्थं । योग्यता वीष्मा पदार्थानातिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्त्युदात्तना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्पुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम त्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्त्युदादेशः । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्लृतालोपो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरित्व आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्याकारस्थयादेशः । आङ्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । मुपां मुनुगिति द्विवचनस्याकारः । आर्माचिताबुदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊङिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ता । मुपां

मुनृगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्टं । अतिशयेनांतिकं । अति-
शायन इष्टम् । अंतिकवाढयोर्नेदसार्धं । पा० ५. ३. ६३. इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो नित्त्वादाद्यु-
दात्तत्वं । ईमहि । ईङ् गती । डित्त्वादात्तनेपदं । बङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु मुमतीनां । भूयाम वाजदाव्रां ॥४॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । मुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्रां ॥४॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवयंकधनात्मकरुदकैः पयः-
क्तादिद्रव्यातैर्य मिश्रितं । तथा मुमतीनां शोभनवृद्धियुक्तानामुत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नाना
विधिः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणा तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः प्रसादादयं वाज-
दाव्रामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवम । अपोऽप इत्यादिषु पङ्क्तिं श्रुतिमंख्यकिपु कर्मनामसु
शची शमीति पठितं ॥ युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकृषिभ्यां काकुः । उ० ३. ७७. इत्यत्र बाङ्गलकाद्योतिरपि
काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाम्बावदुकारस्योवडादेशः । प्रत्ययस्वरण मधोदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्नत
शाङ्गेरवादिः । डीनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । पा० ४. १. ७३. इत्युभे वज्रमत्यादिषु युगर्पादित्यत्र । का० ६. २
१४०. वृत्तिरुक्तोक्तं । मुमतीनां । विद्याम मुमतीनां । ऋग्वे० १. ४. ३. इत्यत्रोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
उत्तमवङ्गवचने नित्यं डित इति सकारलोपः । यामुद् परस्मैपदेषूदात्तो डित् । पा० ३. ४. १०३. इत्युदात्तो
यामुडागमः । लिङः सलोपोऽन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सति
शिष्टत्वाद्यामुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्रां । वाङ्गं ददतीति वाजदावानः । अतो मनिन्नित्यादिना वनिप ।
तस्य पित्वाद्यातुस्वर एव शिष्यते । समासं कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आम्बोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४. इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थान्निस्त्रावाम्बोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

इंद्रः सहस्रदाव्रां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥

इंद्रः । सहस्रऽदाव्रां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥५॥

अयमिन्द्रः सहस्रदाव्रां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये कडुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभुतं ददातीत्यर्थः ।
तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनम्रत्ययो
नित्त्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां । शन्मु स्तुती । ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईडवद्वृगंसदुहां ष्यत इत्या-
द्युदात्तः । क्रतुः । कृत्रः कर्त् । उ० १. ७८. इति क्रतुः । कित्त्वानुणाभावे दशादेशः । प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तः ।
उक्थ्यः । उक्थं शम्भं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यस्येति
लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधितः । तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादिवत् ह्यचत्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं
सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यते इति ५. क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागिव तित्स्वरितत्वमसु । न हि तदा यतो
ऽनाव इत्येतदस्ति ह्यचत्वाभावात् । अत एव ह्यस्यार्थाय च मूर्ध्याय चेत्यादी स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाच्च
त्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्वाहिरंगावस्थिति लोपात्प्रत्ययमात्राश्र-
यतयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्ध्वायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि नक्षणेन एव स्वरितत्वं
भविष्यतीति । किं क्वांदस्तेन । यत्र हि लोपमंतरंगीव ह्यचत्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्व्यवति । यथा चयं थय
मिति । लोपनिबंधनह्यचत्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादी यदाद्यु-
दात्तत्वं तदेव क्वांदसमसु । अथात्र तु वर्णादागं बलीयः । परि० ५५. इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा
लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्थ्य ऊर्ध्वाय मूर्ध्यायेत्यादी च क्वांदस्यमसु । सर्वथैकच क्वांदस्यान्न मुच्यते ॥ ३० ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरचनं ॥६॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽरेचनं ॥६॥

तयोरित्युर्वीकृतयोरिन्द्रावरुणयोरिवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठितारः सनेम । संभजेम धनमिति शेषः । नि

धीमहि च । प्राप्ते धने यावदपि धत्तं तावद्भुक्ता ततोऽवशिष्टं धनं कृत्वित्रिधिरूपेण स्थापयामश्च । उतापि च प्रेरचनं भुक्तान्निहितास प्रकीर्णनाधिकं धनं स्यात् । संपत्यतां ॥ अवसा । अमुन । नित्वादाबुदात्तः । वयं । यूयं त्रि षा । ऋग्वे० १. १५ २ । इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । मनेम । आशिपि लिङ् । तस्य मस । नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिपि । पा० ३. ४. १०४. । इति यामुट् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकमथस्तीति लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्वाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आङ्गण । पादादित्वात् निघातः । धीमहि । इधाञ् धारणपोषणयोः । आशिपि लिङो महिङ् । तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुकाधधातुकमञ्छे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिटति ङित्यं शप च । बह्वन् कंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६३ । इत्याकारलोपः । निघातः । मनमेत्यपञ्चया द्वितीयत्वाच्च चवायौगे प्रथमेति न नियधः । स्यात् । अस्मैः प्रार्थनायां लिङ् । तिप । इतशेतीकारलोपः । यामुट् परस्मिपदेषुदात्तो ङित्वेति यामुङङित्वं । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शमोरञ्जोप इत्याकारलोपः । पादादित्वादनघातः । उत । एवमादीनामत इत्यतोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर विरचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । नितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधमे । अस्मान्तु जिग्युषंस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधमे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणा वां युवामभावहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत् आह्वतो युवामस्माननुष्ठानं सु जिग्युषः शत्रुविषये मुष्टु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इंद्रावरुणा । मुपां मुनिगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवतादेव चिति पूर्वपदस्यानङ् । आमंचिताबुदात्तत्वं । संहिताया वृद्धमं हुमवचं । इषि । इष्यतेर्लङ् । उत्तमैकवचनमिट् । शप इत्यनुवृत्ती बह्वन् कंदसीति लुक् । इ इत्यनुवृत्ता बह्वन् कंदसीति संप्रसारण परपूर्वत्वं । अवि अधात्वित्यादिनोवङ् । पा० ६. ४. ७७. । न च इशुवोरित्यादिना । पा० ६. ४. ८७. । यणादेशः । जुहोतिरप्य हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लावणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरिणीदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राधमे । अमुन । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयाया च । पा० ७. ३. ८७. । इत्यालं । शसो न । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जयं । निटः क्रमुर्गति क्रमुः । द्विभावः । मगलिटोर्जः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कृत्वं । क्रसोः कित्वाङ्गुणाभावः । क्रादिनियमात्प्राप्रस्थितो वत्सकाज्ज्ञासामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयावहुवचनं शस । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गरुक्ताच इति यणादेशः । शासिवसिधसीनां चिति पत्यं । प्रत्ययस्वरिणीकार उदात्तः । कृतं । इङ्गञ् करणे । लोगमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बह्वन् कंदसीति लुक् । तिङ्ङातङ् इति निघातः ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणा धीष्वादीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्य शर्म सुखं नु नु अतिशयेन चिप्रं यच्छतं । दत्तं । पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनाम्सु नु मत्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इंद्रावरुणा । उक्तं । नू नु । ऋचि तुनुधमनुतङ्कुचोरुधाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन पण संभक्ती । धात्वादेः षः सः । दक्षायां सन् । द्विभावो हलादिशेषः । सन्यत इतीलं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्यं । मनीर्वेत्यादिना । पा० ७. ३. ४९. । विकल्पादिङ्ङभावः । जनसनत्वनं सन्जलोः । पा० ६. ४. ४०. । इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतु । कर्तरि शप । उगितथेति ङीप् । शप्श्रुनोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाङ्कतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादाबुदात्तत्वं । तदेव शिष्यति । धीषु । सविकाच इति विभक्त्य-

दात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः । ऋत्वे० १. ७. ६. । इत्यत्रोक्तं । यच्छतं । दाणं दाने । शपि पाप्मे-
त्यादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्रुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्रुतिः । इन्द्रावरुणा । मां । हुवे । यां । ऋधाथे उति ।
सधऽस्रुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणा यामस्रत्कर्तृकां शोभनस्रुतिं प्रति ऋवे युवामुभावाङ्गयामि । किंच सधस्रुतिं
युवयोश्चभयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्रवक्रियाया यां सुष्टुतिं प्रतिनम्य ऋधाथे युवां वर्धाथे । तादृशी
सुष्टुतिः शोभनस्रुतिर्हतुभुत ऋक्समूहो वामश्रोतु । युवा व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याश्रो । लोटो व्यत्ययेन
तिप् । स्वादिभ्यः श्रुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुति । ऋत्वे० १. ७. ७. । इत्यत्रोक्तं । इन्द्रावरुणा । ऋवे । उक्ते ।
अत्र तु यद्वृत्तयोगात्त निघातः । ऋधाथे । ऋधु वृत्ता । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विषवर्त्तने श्रावङ्गल
छंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरङ्गाकार उदात्तः । यच्छदयोगात्त निघातः । सधस्रुतिं । सह स्रुतिर्यस्यां सुष्टुतो
सा सधस्रुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्रुतिशब्दस्य स्रुयतेऽनयति करणसाधनत्वेन ऋकपरत्वंऽयं स्रुति-
शब्दो भावसाधनतया स्रवक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरत्वंऽयं करणसाधनतया ऋकपर
इति समस्यमानपदार्थादयः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः । वङ्
व्रीहत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानामित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसो पूर्ववत् । देवतावि-
शेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानामिति पंच ब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादस-
स्पत्या नाराशंसो वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चा ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया
सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिस्रणां सदसस्पतिदेवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्प-
तिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते ॥ विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीर्वंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीर्वंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभियवस्य कर्तारं मामनुशातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवतं कृणुहि ।
कृष । अत्र दृष्टांतः । कक्षीर्वंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽवाधाहर्तव्यः । कक्षीवान्पथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ।
यः कक्षीवानृषिराशिज औशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्ववत् योजना । कक्षीवतोऽनुशातुषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तत्तिरी-
थैरास्मायते । एवं वै पर आट्टणारः कक्षीवाँ औशिजो वीतहव्यः त्रायसस्तसदस्युः पारुकुत्यः प्रजाकामा
अचिन्वत । ति० सं० ५. ६. ५. ३. । इति । अगंतरेऽपृषित्वकथनेनानुशातुत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवाँ ऋषि-
रस्मि विप्रः । ऋत्वे० ४. २६. ५. । इति । तस्मादस्यानुशातारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्तेनैवं व्या-
ख्यातः । सोमानं सोतारं प्रकाशनवतं कृष ब्रह्मणस्पतिं कक्षीर्वंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानाशिज
औशिजः पुत्र औशिज्येः कातिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकश्च एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवतं
कृष ब्रह्मणस्पतिं । ति० ६. १०. । इति । अस्मिन्नेव सोमानामिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव वृद्धे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसंम-
वाव वृद्धे । ति० सं० १. ५. ८. ४. । इति ॥ सोमानं । मुनोतीति । पुत्र अभियवे । अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मनन ।
दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्येऽपि नाबुदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उक्तादिषु वा सोमञ्शब्दो
द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बङ्गकयहणादीणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं । प्रख्यातं । स्मृ शब्दोपतापयोः ।
छत्वच्युटो बङ्गलं । पा० ३. ३. ११३. । इति कर्मणि च्युट् । क्षितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृषि हिंसाकरणयोश्च ।
इदितो नुम धातोरिति नुम । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ति धिन्विच्छव्योरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वका-

रस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तत्तु पुर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वाङुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाङ्कंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्ङुप । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणाभ्य इति वचनाद्वरेव प्रत्ययस्वरणीदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । ब्रह्मणः । पश्चाः पतिपुचेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संज्ञितायां विसर्जनीयस्य सकारः । मुबामंत्रितपरांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः । कवीवतं । कश्चि भवा कव्याश्चोदरसंवाधिनो रज्जुः । भवं कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदधीवक्षकीवत्कवीवत । पा० ८. २. १२. । इत्युपिविशेषणनाम कवीवक्ष्णो निपातितः । कंदसीर इति वत्वं । यत्प्रत्ययस्वरण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुषुषो पित्यादनुदात्ता । श्रीशिजः । वश कांती । इजीत्यनुवृत्ता वशः कश्चि । उ० २. ७१. । इतीतिप्रत्ययः । तस्य कित्वाङ्गहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः । स तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिपुङ्क्तिः । प्रत्ययस्वरणातोदात्तत्वं ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः रेवान । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सः । नः । सिमक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविहनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टिवर्धयिता यश्च तुरस्वरूपेयः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तु-शब्दस्य सेवाथत्वं यास्मि आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. । इति प्रत्यायकी शब्दाविति शेषः ॥ रेवान । रयिरस्यास्तीति मनुप । रयिर्मतो बह्वलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति वत्वं । आहुण । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्दहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवत् । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनवर्णसंपादनं वर्णाश्रयाविधौ तत्प्रातिपधात् । अन्यथा खडाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस एम् । पा० ७. १. ९. । इत्येसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्थानवकाशत्वं । अभिवान्ते दर्भस्तंबः । उप ब्रह्मार्णि हरिवः । ऋग्वे० १०. १०४. ६. । इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तः प्रागिकारात्परो मनुप । कदाचिद्वर्णात्परस्य मनुपः पश्चादेकारादेशेनवर्णाभावोऽपि भवति वत्वमिति कंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं । अमुनवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंतं वृत्तिकृता आंरवानित्यप्युदाहृतं । का० ८. २. १५ । इत्यनुड्भामित्यत्ररिशब्दाच्चतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १०६. १. । इत्यत्ररिशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादी मनुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा इत्यनुड्भामित्यत्रापि कदाचिद्वस्वात्परस्य मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणाभ्याम्रस्वात्परो मनुविति रेवानारवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्त्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । अम रोग इत्यंतस्मादन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । तं हंतीति बह्वलं कंदसीति कृप । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्रिषेति कृप । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धयंतर्नवादिवाङ्मयुः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन इति कर्मणि पश्चा समसः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । पच समवाधि । लोटि बह्वलं कंदसीति शपः झुः । याविति द्वित्वे हलादिशेषे बह्वलं कंदसीत्यभ्यासस्याकारस्यकारः । पा० ७. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मृत्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मृत्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषो मृत्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनं । अधिज्ञेय इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिज्ञेयः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पति नोऽस्मान्न च । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भवि घञ् । जित्वादायुदात्तः । अररुषः । अतिरुहः । उ० ४. ७९. । इत्यंतर्भावितस्यार्थाद् गतावित्यस्मादस् । गुणो रपरत्वं । प्रत्य-

यस्त्रे प्राप्ति वृषादित्वादाबुदात्तः । धूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । क्तिचक्ता च संज्ञायामिति क्तिच । तितुचत-
यमिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिपद्यः । उपधायाश्च । पा० ७. १ १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽति
प्राप्ति । पा० ६. ४. १०. । राज्ञोऽपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् । पृची संपर्के । लङ्प्रतिप । इतश्च
तीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । कुत्वं । रुधादिभ्यः श्रम । तस्य व्यत्ययो बङ्गलं । पा० ३. १. ८५. । इत्यङ्गागमः ।
यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययनोदात्तत्वं । चादिलोपि विभाषिति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८६. । आणादिकस्तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थं भवे
कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । रक्त । रक्त पालनं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुभ्यश्च एव
शिष्यते । पादादित्वात् निघातः । रक्षा णः । ह्यचोऽतस्लिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बङ्गलं । पा० ८. २८. ।
इति बङ्गलप्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पति । पश्याः पतिपुत्रति संहितायां विसर्गस्य सकारः ।
सुबामर्चितं परांगवद्वावात्यद्वयस्यामर्चितनिघातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घः । वीरः । न । रिष्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इंद्रो देवो यं मर्त्यं यज्यमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा
सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन्न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घ । चादिगुदात्तः ।
संहितायामृचि तुनुधमनुतुङ्गचोऽरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि
गती वृद्धा च । स्वादिभ्यः शुः । तिपः पित्वात् शुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इंद्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इंद्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्याहोति शेषः । तथा सोमः पातंहसश्च पातु दक्षि-
णाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धा । द्रुदक्षिभ्याश्चिन्नन । उ० २. ५० । नित्वादाबुदात्तः । अंहसः ।
नस्त्रिषयस्यत्यादिनाबुदात्तः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोहोमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामाबध्दति त्वंडे पश्यते ।
आचार्यः समन्वारब्धं जुह्वी सदसस्पतिमज्जतं । आ० गृ० १. २२. ११. । इति ॥

सदसस्पतिमज्जतं प्रियमिंद्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अज्जुतं । प्रियं । इंद्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्नवानस्मि । कीदृशं । अज्जुतमाश्चर्यकरं इंद्रस्य प्रियं
सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादां । सर्वधातुभ्योऽसुन ।
नित्वादाबुदात्तः । पतिं । पातिर्दतिः । उ० ४. ५७. । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधञ्जाप्रीकरः कः ।
इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ।
सनिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकथंश्चसिषवसिर्वानसनिध्वनिर्वाथचरिभ्यश्च
। उ० ४. १३०. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिषोऽमादेशः । यमरमनमातां
सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इङागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठानो विपश्चितश्च विद्वोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्वृद्धीनामनुष्ठयकर्मणां वा योगं संबधमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २. ३. २९ । ऋतेयोगा-
त्यंचमी । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्ते न गोश्चत्माववर्णोति प्रतिषेधः । सिध्यति । पिधु संराद्धा ।
श्नो निष्पादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
योगं । युजिर योग । घञो जित्वादायुदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शप । इदितो नुम धातोरिति नुम ।
निघातः ॥

आदृभोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत । ऋभोति । हविःऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमुद्भोति । सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानंतर-
मेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमाननानुष्ठेयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नं
परिममाप्तियुक्तं कृणोति । करोति । होत्रा हयमाना देवता तुष्टा मती यजमानं प्रस्थापयितुं देवेषु गच्छति ।
यद्वा । होत्रास्मदीयस्मृतिरूपा वाक् देवाभ्यर्पितोर्पायतुं देवेषु गच्छति । शोको धारत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु
वाङ्मामसु होत्रा गीरति पठति ॥ हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादन यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः ।
बह्व्रीहो प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगंतोऽचतो वप्रत्यय । पा० ६. २. ५२ । इति गंतः प्रकृति-
स्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरोऽहंसा यस्मिन् । नऽभ्युभयित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
हयंतोऽस्यामिति होत्रा देवता । हयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन । उ० ४. १६ ७ । इति वन । निष्पादायुदात्तः ॥

नरागंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सद्यमखसं ॥ ९ ॥

नरागंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सद्यःऽमखसं ॥ ९ ॥

नरागंसमतन्नामकं देवविशेषं । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिर्देवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च
यास्को दर्शयति । नरागंसो यज्ञ इति कात्यको नरा अस्मिन्नामीनाः शंसंत्वापिरति शाकपुर्णिर्नरः प्रशक्षो
भवति । नि० ८. ६. इति । अत्रापि वत्सदसस्पतिर्गर्ग नरुः शस्यमानत्वान्नरागंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसः । ए० ब्रा० ६. २७ । इति । अतो मनुष्यः शस्यमानो यः
सदसस्पतिर्या वा नरागसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टममत्याधिकेन
धार्ढ्ययुक्तं सप्रथस्तममतिशयेन प्रस्थात सद्यमखसं प्राप्तजम्कं । तत्र दृष्टांतः । दिवो न दुर्लोकानिव । आदि-
त्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता दुर्लोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नरागंसस्तजस्वीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । शोभनं धृष्टो-
तोति सुधृक् । क्लिधति क्लिप । आतिशायनिकस्तमप । पकारस्य ज्ञत्वाभावश्चादमः । ऊदत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्य । पाघाध्मत्यादिना पश्चादेशः । लृङ्लङ्लत्त्वाङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१ । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रस्थानि । प्रथनं प्रथः । सर्वधानुभ्योऽमुन । निष्पादायु-
दात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन संहति तुल्ययोगे । पा० २. ३. २८ । इति बह्व्रीहिसमासः । वीपसर्जनस्य
। पा० ६. ३. ८२ । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिप्रकृदसि बह्वलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं ।
दिवः । ऊडिमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । सद्यमखसं । सोदतोति सद्य । पटू विशरणादी । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन । निष्पादायुदात्तः । सद्य महो यस्यति बह्व्रीहो हकारस्य व्यत्ययन खकारः ॥ ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवचं द्वितीयं मुक्तं । ऋषिचंद्रमो पूर्ववत् । देवता त्वमुक्तम्यते । प्रति त्वमायिमाकृतमिति ॥
कारीरीष्टो प्रति त्वमित्येषा धाव्या । तथा च मुवितं । वर्षकामेष्टः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळ
अपिं स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये । आ० २. १३ । इति ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरम आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अपि यो यज्ञयाकरंगवैकल्यरहितस्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीधाय सोमपानाय प्र ह्वये । प्रकपेण त्वं ह्वये । तस्मादस्त्रिध्वरं त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सहा गहि । आगच्छ । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रह्वये सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आयुदात्तः । त्वं । त्वदादीनामः । पा० ७. २. १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दूसनजनिचरीत्यादिना । उ० १. ३. । जुग् । अत उपधाया इति वृद्धिः । अत्रित्वादायुदात्तः । गोपीधाय । निशीथगोपीधावगथाः । उ० २. ९. । इति थकप्रत्ययांतो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिर्गम्य आ गहि ॥२॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥२॥

हे अपि महो महत्तत्त्व संबंधिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लघ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीयं क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पुर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चित्त्वादंतोदात्तः । महः । महत्तत्त्वलोप्यकांडसः । बृहन्नहतोरूपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इति विभक्त्युदात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्यायुदात्तत्वं । क्रतुं । कृजः कतुः । उ० १. ७८. । प्रत्ययायुदात्तत्वं । गहि । गम् रूपं गती । लोटः सेहिः । वज्रनं कंदसीति शपो लुक । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्भा भादि त्वसिद्धत्वादंतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिर्गम्य आ गहि ॥३॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत् ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥३॥

हे अग्रे ये मरुतो महो रजसो महत् उदकस्य वर्णनप्रकारं विदुर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे सर्वे संप्राविधगर्णापिताः । संप्रगणा वै मरुतः । ति० सं० २. २. ११. १. । इति श्रुतिः । देवासो द्योतमाना अद्रुहो द्रोहरहिता वर्षणन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा योषुरिष्टादास्त्रायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । ऋत्वं ५. ५५. ५. । इति । शाखांतरंऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्कन वज्रधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदके रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽमृगहनी रजसो उच्यते । नि० ४. १९. । इति ॥ रजसः । नक्षिष्य स्थानिसंतस्थेत्यायुदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगाभिघाताभावः । विश्वे । विश्वः क्रान्तस्य नित्त्वादायुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादित्वाद्वा वि क्रिपि वज्रघ्नीर्ही नञ्मुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं । कर्तरि वा क्तिप् । तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिर्गम्य आ गहि ॥४॥

ये । उयाः । अर्के । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥४॥

ये मरुत उयासीन्नाः संतोऽर्कमुदकमानृचुः अर्चितवन्तः । वर्षणन संपादितवन्त इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलिनानाधृष्टासोऽतिरक्ताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्कः । शत० ब्रा० १०. ६. ५. २. । इति । तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति । सोऽर्चनचरत्तत्त्वात् आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । शत० ब्रा० १०. ६. ५. १. । इति । जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदके स्रष्टुमुबुक्तोऽर्चन उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम

निष्पन्नमित्यर्थः ॥ आनृषुः । अर्चतेः । अपसृधेयामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्जीर्बलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यमुनः । नित्वादाबुदात्तः ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुश्रवांसो रिशादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽश्रवासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतान्निर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभना घोरवर्षस उग्ररूपधराः सुश्रवासः शोभनधनोपेता रिशादसो हिंसकानां भवकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्येकिषु धननामसु चतुर्भ्यो भग इति पठितं ॥ शुभ्राः । स्फायितं चीत्वादिना शुभ्ररीणादिको रकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषां वङ्गव्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुश्रवासः । वङ्गव्रीहां नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आबुदात्तं ब्रुच्छेदमि । पा० ६. २. ११०. । इत्येव तु न भवति चक्षश्चक्ष्मांतोदात्तत्वात् । रिशांति हिंसंतीति रिशाः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन्प्रत्ययः । नित्स्वरणोत्तरपदमाबुदात्तं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसन्ते । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसन्ते । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःस्वरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि युनोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसन्ते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं मुखं । तद्व्याघ्रान्नाम्यसावक इति वङ्गव्रीहां कृत्वा पश्चात्तज्ज । न अको नाक इति नञ्प्रत्ययरूपः । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३. । इति लोपो न भवति । नभ्राण्यनापा । तत्त्वादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे नृन्वायैत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्द्वन्द्वव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थः । उपसंगप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्ता । अनुदात्ततश्च हलादिरिति युच । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तुरुदात्तत्वं । देवासः । आञ्जमेरुर्मुगित्यमुक् । आसन्ते । आस उपवेशनं । अनुदात्तत्वा दात्वन्पदं । अस्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगात् निघातः ॥

य ईखयँति पर्वतान तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईखयँति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्निघान्नीखयन्ति चालयन्ति तथार्णवमृदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगानुत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईखयँति । उख उखीत्यादावीखिर्गत्वर्थः । हेनुमति चिति णिच् । इदितो नुम धातोर्रिति नुम । णिजंतधातोश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङश्च लसर्वधातुकस्वरण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व पुरणे । आणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ८ ॥

ये महतो ररिमभिः सूर्यकिरणैः सहा तन्वंति आप्नुवन्ति । आकाशमिति शेषः । किंच ओजसा स्वकीय-
बलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्महद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारि । लटो झोऽतः । तनादिह्रञ्च उः ।
पा० ३. १. ७९. । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्वच विकरणेभ्य इति तिङ् एवाबुदात्तत्वं । समुद्रं । उन्दी क्लेदने ।
स्फाधितचीति रक् । समासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसमभि सृजामि ।
सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचागच्छ ॥ अभि । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । त्वामां द्विती-
याया इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिय । पुंवत्कर्मधारयत्वादिना । पा० ६. ३. ४२. ।
पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विमर्गं । मिपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । विकरणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः ।
प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमोत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ।
अन्यद्भ्रतं ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पमर्थाद्यनुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकभार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणाचार्येण
विरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशं ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशमितं वेदा यो वेदभ्योऽग्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायैत्यष्टर्चं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसौ पूर्ववत् ।
अमुंदेवताकत्वमनुकस्यते । अयमष्टावामं वमिति ॥ विनियोगन्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्ता वा द्रष्टव्यः ॥ बृहत्स्य
प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रं . यं देवाय जन्मन इत्यामं वसूचः । अथ छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव
सवितः प्रेतां यज्ञस्य शुभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमे विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संधो जायमानवाचिना
जन्मशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते । जन्म जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्र-
विशेषो विप्रेभिर्मैधाविमर्च्छत्विग्भिरासया स्वकीयनास्थेनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधा-
तमोऽतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया । आस्य-
शब्दान्तृतीर्थैकवचनस्य सुपां सुगुणित्यादिना याजदेशः । व्यत्ययन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यन्तोदात्तः ।
रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमांशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञं । आंशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायिन्द्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ मुग्धिगिती हरौ
 एतन्नामकावर्था मनसा ततनुः संपादितवन्तः । ऋभूणां मत्स्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणन्द्रस्यार्था संपन्नावित्यर्थः ।
 ते ऋभवः शमीभिर्यज्ञमसादिनिष्पादनरूपः कर्मभिर्यज्ञमसादीयमाश्रतः । व्याप्तवन्तः । अपोऽध इत्यादिषु
 पद्विश्रुतिसंख्यकिपु कर्मनामसु शमी शमीति स्मृतिः ॥ वचोयुजा । वचमा युजाति । सत्सृष्टिष्वेत्यादिना क्रिय ।
 सुपां मुलुगित्यादिना विभक्त्यकारः । हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततनुः । तनु त्वच् तनूकरणे । लिटि झरसा-
 देशः । पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः । शमयति पापानीति शम्यः कर्माणि । आणादिक इन् । छदिकारा-
 दक्तिनः । पा० ४. १. ४५ । इति डीप् । वृषादित्वादाद्युदान्तः । आश्रतः । अशु व्याप्ता । लङि झस्यादादेशः ।
 स्वादिभ्यः शुः । तस्य बहलं कंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङितिङ इति निघातः ॥

तद्यन्नासंत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तद्यन्धेनुं संबद्धौ ॥ ३ ॥

तद्यन् । नासंत्याभ्यां । परिज्मानं । सुखं । रथं । तद्यन् । धेनुं । संबद्धौ ॥ ३ ॥

नासंत्याभ्यामाश्रितवप्रीत्यर्थं रथं तन्न । ऋभवो देवाः कांचिद्रथमतन्न । तन्नगेन संपादितवन्तः । कीदृशं ।
 परिज्मानं परिगतो गंतारं सुखं उपर्युपवर्णनं सुखकरं । किंच धेनुं कांचिन्नां तन्न । धातूनामनकार्यत्वात्तत्त-
 तिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । संबद्धौ संबद्धः क्षीरस्य दोग्धी ॥ तन्न । वहलं कंदसीत्यडभावः ।
 नासंत्याभ्यां । न विद्यते मत्स्यं ययोन्मावमत्स्यो । न असंत्या नासंत्या । नभ्राग्नपादित्यादिना नलोपाभावः ।
 परिज्मानं । अजः परिपूर्वस्य यज्ञनन्नित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्त्रत्ययऽकारलोप आद्युदान्तत्वं च निपात-
 नात् । संबद्धौ । मयः पयो दोग्धीति संबद्धौ । दूहः कश्चय । पा० ३. २. १०. । इति कप । सविरति रेफांतं
 प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्वाद्युदान्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे हृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीयं कंदोमं वैश्वदेवशस्त्रं युवाना पितरा पुनरित्याभवंस्तुवः । द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे मृत्तितं ।
 मही वाः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचो । आ० ८. १०. । इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमंत्राः । ऋजूयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरा स्वकीया मातापितरा पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रतः । कृतवन्तः ।
 कीदृशाः । सत्यमंत्रा अवितथमंत्रसामर्थ्यापिताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यवत्फलमुद्दिश्य मंत्राः
 प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयव ऋजुता-
 मात्मन इच्छन्तः । कलरहिता इत्यर्थः । अत एव तेषामनुष्ठिता मंत्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः ।
 सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रमार्थस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वर्त्त । ऋभव उर
 भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा । नि० ११. १५. । इति ॥ युवाना । युवण्यब्दो यांतिः कनिनंतो
 नित्वादाद्युदान्तः । सुपां मुलुगित्यादिना विभक्त्यकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बह्व्रीही
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छति । कश्च । अहत्सार्धाधनुकयोर्दीर्घः । पा० ७.
 ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्णु व्याप्ति । क्तिकृत्तां च संज्ञायामिति
 क्तिकृत् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिबंधः । तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. । इति
 तस्येकारादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आनुण इति गुणे कृते प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य
 गुणेन भवितव्यमिति चेन्न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृत्रो लुङ् । आत्मनेपदं । झस्यादादेशः ।
 मंत्रं घसंत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । ल्लर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अग्मतेरेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अग्मत । इंद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इंद्रेण चादित्येभिरादित्येभ्यः समग्मत । संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनैव पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृमुमन्तं विमुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । आ० ॥ ३. । कीदृशेनेंद्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मंत्रांतरमेवमाश्रायत । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्म । ऋक्० ८. १६. ७. । इति । कीदृशैरादित्यभिः । राजभिर्दीप्यमानैः ॥ मदासः । मादित्येभिरिति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव गिष्यते । आज्ञासैरमुगिति जसोऽमुगागमः । अग्मत । गमेः संपूर्वाङ्गु । समो गम्यन्तीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । झस्यादादेशः । मन्त्रे घसत्यादिना च्लिर्लुक् । गमहेनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधाङ्गोपः । व्यवहृताश्रयति समो व्यवहृतप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य मन्तीति मरुत्वान् । तर्सा मत्वर्थ इति भसञ्ज्ञाया पदमञ्ज्ञाया वाधितत्वाज्ज्ञत्वाभावः । झयः । पा० ८. २. १०. । इति मनुषो वत्वं । आदित्येभिः । बह्वलं कंदमीति भिस एसादेशाभावि बह्ववचने झल्यदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनन्तत्वेन नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकतं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निऽकृतं । अकतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तच्छणव्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं ते सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषण संपादितमकरोदिति शेषः । तच्छणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तननिर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकतं । चतुर्धा विभक्ताश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रांतरोऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरङ्कुणोत्तन । ऋक्० १. १६१. २. । इति ॥ नव । नूतन इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्वाच्यं सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्चाकतं च कारकं मञ्ज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृयतिरिक्तं सर्वत्र कारकं भवति । यद्यपि तत्र मञ्ज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य मञ्ज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तच्च त्वष्टू तनुकरणं । आणादिकम्पुन । ऊदित्वात्पच इडभावः । पा० ७. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपसृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमांसि नित्य समांसोऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि क्तु शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोर्मृतीया । पा० २. ३. १८. । इत्यितस्याः प्राप्तिः शिषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि षेत्वेन विवक्षितं । पा० २. ३. ५०. । मापाणामश्रीयादिति । गतिरनन्तर इति निस उदात्तत्वं । अकतं । अकृत्यत । कृजो लुङि झस्य व्यत्ययेन तादेशः । मन्त्रे घसत्यादिना च्लिर्लुक् । कंदस्यभयथिति तिङ आर्धधातुकत्वादित्वाभावेन गुणः । चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीयं कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भवा । तृतीयस्याग्न्य महेति खंडे सूचितं । इन्द्रोऽपि ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनत्यका द्वे च । आ० ८. ११. । इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्नानि मुन्वते । एकमेकं मुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्नानि । मुन्वते । एकं । एकं । मुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्तु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं मुशस्तिभिः शोभनैरस्त्रदीपशंसनेयुक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने मुन्वते सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयाणि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्ष्यैकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि

रत्नानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेतुर्विं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्तानि सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । अग्न्याधेयदशपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेका वर्गः । आपामनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां । निर्दित्यनुवृत्ता रमेन च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्नतप्नथनास्यति तग्राब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्त । सप्तनोऽत्र छंदसि । पा० ५. १. ६५. । इति वर्गेऽप्रत्ययः । नस्तदिति । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । नित्वादादिबृद्धि-
राद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनानि न वर्गिणी न च्छन्ते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्तरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । मुच्यते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । एकशब्द इणः कर्मतो नित्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्य कग्राब्दस्य तस्य परमादेशितमित्यादेशितसंज्ञा-
यामनुदात्तं चित्यनुदात्तत्वं । मुगस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्माय ऋचः । शम्सु स्तुता । करणे क्तिन । तस्य कित्वाज्जलोपः । शांभनाः शल्य इति प्रादिसमांस यद्यपि च क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वेन छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तच्च परंण मनाक्तित्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१ ॥

अधारयंत वह्नयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वह्नयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वह्नयश्चमसादिमाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभैवोऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमु-
तत्वलाभिन पाणान्धारितवंतः । तथा च मन्वांतरमास्त्रायंत । मतामः संतो अमृतत्वमानयुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. ।
इति । किंचित् सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण गोभनयापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः साधन्वना यज्ञियं भागमानश । ऋग्वे० ३. ६०. १. । इत्यादिमन्वांतरि
विस्पष्टः । आह्वणेऽप्युभवौ वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इत्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥
वह्नयः । निर्दित्यनुवृत्ता वहिथीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया । विभाषा
छवृषोः । पा० ३. १. १००. । इति कृजः कर्माणि कृष । गोभन कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ
पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुष्माभित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे कषः पितृत्वानुदात्तत्वाद्वातु-
स्वरेणादिरुदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं द्वाक्छंदसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि
नञ्मुष्माभित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कृजः श च । पा० ३. ३. १००. । इति स्त्रियां भवि
कषप्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । कषः पितृत्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमांसि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । भागं । कथात्वतः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तः । यज्ञियं । यज्ञमहेतीत्यर्थे यज्ञत्विरग्न्यां घवजौ
। पा० ५. १. ७५. । इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २ ॥

इहेंद्रापी इत्यादिकं षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षैकेंद्राय-
मिति ॥ विनियोगस्तु । अपिष्टोमोऽक्षावाकशस्व इहेंद्रापी उप ऊय इति सूक्तं । सोममये शस्त्रादिति खंड इहें-
द्रापी उपयं वामस्य मयन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ तथाभिप्लवपडहे प्रातःसवनेऽक्षावा-
कशस्वे सोमातिशमनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिप्लवपृष्ठाहानीत्युपक्रम्यहेंद्रापी इंद्रापी आ गतं
। आ० ७. ५. । इति ॥

इहेंद्रापी उप हूये तयोऽरिस्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इंद्रापी इति । उप । हूये । तयोः । इत् । स्तोमं । उश्मसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहादिन्कर्मणींद्रापी देवावुप हूये । आहूयामि । तयोरिदिंद्राग्न्योरेव सोमं सोममुश्मसि । काम-
यामहे । सोमपातमातिशयेन सोमं पातुं ऋभौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इंद्रापी । अत्र देवता-

वृद्धेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति । तच्च हि वृद्ध इत्यनुवृत्ती पुनर्वृत्त्यहणाञ्चोक्तप्रसिद्धसाहचर्याणामेव वृद्ध आनङ्गित्युक्तं । का० ६. ३. २६. । तस्मादचावयहे इत्य इन्द्रशब्दः । समासस्थित्यतोदात्तत्वं । देवतावृद्धे चेतुमयप-
दप्रकृतित्त्वरत्वं तु न भवति । अपिशब्दस्यानुदात्तादित्त्वेन नीत्तरपदेऽनुदानादी । पा० ६. २. १४२. । इति
प्रतिषेधात् । उरमसि । वश कांती । लटो मसि । इदं तो मसि । पा० ७. १. ४६. । इतीकारोपजनः । अदादि
त्वाच्छपो लुक् । मसेर्द्धित्वाद्बहिष्यत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयच सुपां सुलुगित्याकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसते । इन्द्राग्नी इति । शुभता । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्त्रैः । तथा शुभत ।
गानाविधैरलंकारैः शोभिता कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्केषु मन्त्रेषु साम-
रूपेण गायत ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः । शुभत । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

ता मिचस्य प्रशंस्य इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मिचस्य । प्रशंस्ये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मिचस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशंस्ये ता पूर्वोक्ता देवी संप्रतितामिति शेषः । यद्वा । मिचस्य मम
संबन्धिना ताविन्द्राग्नी प्रशंस्ये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी
सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आहुयामः ॥ प्रशंस्ये । तुमर्थः च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति
चतुर्थी । छद्गुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं बाधित्वा तादी च निति कृत्यता । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतित्त्वरत्वं ।
सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे
वा दासीभार्यादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

उया संता हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्तुमुया संता वैरिविधा-
दिषु क्रूरी संता देवी हवामहे । आहुयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मणा गच्छतां ॥ संता । अन्तः शतरि
शसोरल्लोपः । सवनं सुतमिति द्वयं भेदं नः सोममा गहि । ऋग्वे० १. १६. ५. । इत्युच्यते ॥

ता महांता सदस्यती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उञ्जतं । अप्रजाः । संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकृतं । कार्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशी ।
महांता महांती गुणैरधिकी सदस्यती सभापालका । तयोः प्रसादाद्विणो भक्तका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः
संतु ॥ महांता । सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्यती । सदस्यती इति समासि षष्ठा
लुकि प्रातिपदिकसकारस्य क्त्वाभावश्च दसः । उभे वनस्यत्यादिषु युगर्पादित्युभयपदप्रकृतित्त्वरत्वं । इन्द्राग्नी ।
आर्मीचतायुदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्द्धप्रत्ययः ।
न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य वज्रव्रीहौ हि नित्यमसिच प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. । इत्यसिजादेशः
स्यात् । अन्यपूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । अचिणः । तुजंतस्यातुशब्दस्य जसश्छांदस इनुडागमः । चित इति ऋकार
उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो हल्युर्वादितीकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इन्द्रापी सखिनावश्वफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधानां भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं । गयः कृटर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकिषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ॥ जागृतं । जागृ निद्राचये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङितिङ इति निघातः । प्रचेतुने । चित्ती संज्ञान इत्यस्माग्यंताद्वाङ्मलकादीणादिक उभप्रत्ययः । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रापी । इहेन्द्रापी इत्युच्यते । आमन्त्रितत्वादायुदात्तत्वमत्र विशेषः । गृणाति हिंसा दुःखमिति शर्म । गृ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । यच्छतं । इपुर्गमयमां क इति कः ॥ ॥ ३ ॥

प्रातर्युज्यादिकर्मकाविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिर्ऋक्ष्मिन् पूर्ववत् । देवताविंशषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यन्मथा सावित्र्य आपस्था द्वे देवीनामर्ककेंद्राणीवरुणान्यप्रायीनां वावापृथिव्ये पार्थिवी पट्टपण्योऽतो देवा देवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्वंडोऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. इति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजति सूक्तं संख्याविंशपस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिमंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकया धिकया सह वर्तत इति सैका । तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितुर्देवताकाः । नवमी दशमी चोभि अश्विदेवताकि । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणाभिपत्य इन्द्राणीवरुणान्यप्रायो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यां वावापृथिवीदेवताकि । पंचदशी पार्थिवी । षोडश्याद्याः पट्टपण्यदेवत्याः । षोडशी क्रतुर्देवत्या वा ॥ अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विन कर्ता प्रातर्युजा वि बोधयति चतस्र ऋचः । सूचितं च । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजति चतस्रः । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्येश्वरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय । आ० ५. ५. इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःस्युजा । वि । बोधय । अश्विना । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युर्महिष्य व्रत । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनां देवा वि बोधय । विंशपिण प्रवृद्धा कुरु । अश्विनां प्रवृद्धा चाश्विनां देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानाद्येह कर्मण्या गच्छतां ॥ प्रातर्युजाति गृह्यमाणेन ग्रहेण संज्ञेति प्रातर्युजा । सत्सृष्टिपत्यादिना क्रिप । सुपां सुलुगित्याकारः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तकृदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वं ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सु । रथा । रथि । तमा । उभा । देवा । दिवि । स्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनां देवा सुरथा शोभनरथयुक्ता रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनां दिविस्पृशा बृहल्लोकनिवासिनां ता हवामहे । तादृशाश्विनावाहयामहे ॥ यत्प्रादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्ती सुरथाः समासांतोदात्तत्वापवादं बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्त आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । रथीतमा । अन्धेषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशा । क्तिञ्चेति क्रिप । तत्पुरुषे क्ति बङ्गलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

या । वां । कशा । मधु । मती । अश्विना । सूनृता । वती । तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विना देवा वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं

मिमिक्षतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कशयाश्चान्द्वंद्वं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः षोड इत्यादिविक्रान्तसंख्याकिषुदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति तन्नयं कशा क्षिप्तेत्यर्थः । मृगतावती प्रियसखवाग्युक्ता । तीव्रिण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवलायामश्वाङ्गदेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं । यद्वा । श्लोको धारित्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्गनामसु कशा धिषणेति पठितं । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्यीपता पारुष्यरहिता मृगतावती प्रियत्वसखत्वोपेता । फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्ता यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशतनयोः । पचायच । वृषादित्वादायुदात्तः । मृगतावती । ऊन परिहाणे । सुपूनयत्यप्रियमिति मृग । तथाविधमृतं सखं यस्यां वाचि सा मृगता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिङ्कंदसि बङ्गलमिति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा मृगतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मनुषो वत्वं । मिमिक्षतं । ग्रिहः सन । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. इति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वपत्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विना देवी युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गे वां युवयोर्दूरके दूरदंशे नह्यस्मि । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चाटिलोपे विभाषित निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयशार्थो गम्यते । चङ्गदो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्प्रभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यद्वृत्तयोगात् निघातः ॥

वृद्धस्य द्वितीये कंटोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्यश्रुतम् । द्वितीयस्थितिं खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही र्द्याः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप हूये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिं । उच्ये । सवितारं । उप । हूये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्माद्रक्षणार्थं सवितारं देवमप हूये । आहुयामि । स च सविता देव एतच्चप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्रायं स्थानं चेत्ता । नार्पयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारणं । यद्वा । देवकर्तुं ये यागे सविता स्वयमुत्तिग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिद्ष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिवनामकं पुरोडाशभागं दत्तवतः । तच्च प्राशिवं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिवस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवतः । सोऽयमर्थः कोषीर्तकब्राह्मणे समाख्यातः । सवित्रे प्राशिवं प्रतिजहुस्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयां प्रतिदधु सस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्षि । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आर्यस्यमानमिति वा द्वियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हयतेर्वा स्थात्येष्पाकर्मणः । नि० २. १०. इति । तथा पाणिः । पणायतः पुजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हिरण्यशब्दो नश्चिपयत्वादायुदात्तः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिम्बरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतित्वात्तिसातीत्यादिना क्लिनंतोऽतोदात्तो निपातितः । सवितारं । तुच्यत्वादेतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञानि । अस्मादेतर्भावि-तत्स्थानाच्छीले तृन् । अनित्यमागमशासनमतीडभावः । नित्वादायुदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचायजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युशमसि ॥ ६ ॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उशमसि ॥ ६ ॥

अथ होता सामगमृत्विजमन्य वा शस्त्रिणं धृते । अवसेऽस्मान्नक्षिजं सवितारमुप स्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिकृपाण्युशमसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं जनस्य न पालकं । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तकृदात्तत्वं । नपातं । पा रक्षणं । अस्य शब्दतः पाक्कब्दः । तस्य नञा समासे नभ्राणनपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अपिह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठावलर्धेति । पा० २. ३. ६९. । कर्माणि षष्ठ्याः प्रतिपंधादिति चेत् । तर्ह्यपा शोषलक्षणान्मु । अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबंधिनावपेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्यायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. इति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादंवेति संतत्यं । पातः क्लृप्तस्य तुम्बा निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पल्लु गताविति धातोर्ल्य-तात्क्रिय । अग्न्यादित्या ह्यपां न प्रापकां प्रत्युत तच्छोषकां । अव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे मेसनित्यादिना असन । नित्वादाबुदात्तः । उशमसि । वशं कांतां । आदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदं तो मसिरितोकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण वङ्गविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्यैतावन्नदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे । कौपीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणं सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामर्शति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधसदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । तृचाश्चत्वादतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । कुर्यंतर्वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवास । शृमृन्निहीत्यादिना उः । निदि-त्यनुवृत्तिर्नित्वादाबुदात्तः । राधसः । असुनंतो नित्वादाबुदात्तः । नृचक्षसं । नृचक्ष इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षर्वङ्गलं शिष्य । उ० ४. २३०. । इत्यसुन । शित्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याज्जादेशाभावः । छदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥ ८ ॥

सविभुता हे ऋत्विज आ नि षीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु चिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यो राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शुभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशत इति सखायः । ख्या प्रकर्षणं । समानं ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीएप्रत्ययः । तसंनियोगेन डित्वं यलोपश्च । डित्वादाकारलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना । पा० ६. ३. ८४. । समानशब्दस्य सादेशः । इरसंनियोगेनो-दात्तत्वं । जसि सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. । इति णित्वाद्द्विरायादेशश्च । नि षीदत । सदेरप्रतः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताक्कील्ये तृन् । नित्वादाबुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययति प्रतिषेधः ॥

अपिष्टोमे प्रातःसवनेऽपि पत्नीरिहा वहति नेष्टुः प्रस्थितयान्या । प्रशास्ता ब्रह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अयं पत्नीरिहा वहोब्राह्मणाय वशाज्ञाय । आ० ५. ५. । इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूपं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उग्रतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिन्द्राण्या इह देवयजनदेश आ वह । तथा स्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आ वह ॥ पत्नीः । उद्यंतः पतिशब्द आबुदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्वाङुतिस्वर एव । उग्रतीः । यज्ञ कांती । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतृङित्वाद्बहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीबुदात्तः ॥

आ मा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं । वरूचीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । माः । अग्ने । इह । अवसे । होत्रां । यविष्ठ । भारतीं । वरूचीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसेऽस्नानवितुं मा देवपत्नीरिहा वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्पादकाभिपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूचीं वरणीयां धिषणां वारदेवीं चा वह । वार्व धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्यः । नि० ८. १३. इति यास्कनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यंत इति माः । गमू छप्पू गती । आणादिको डुप्रत्ययः । इत्वाङुलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्रां । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्वन । उ० ४. १६७. इति चनंतो नित्वादाबुदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयेन तमबिष्टनां । स्थूलदूरत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् ङीनंतो नित्वादाबुदात्तः । वरूचीं । यासितस्कभितेत्यादी । पा० ७. २. ३४. यद्यपि वरूतुशब्दसृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थयाद्वरूतुशब्दसृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाबुदात्तत्वं । श्रवणिघातिन ऋकारस्यानुदात्तात्वाद्बुदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्यपि न ङीप उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धूपेर्धिष च मञ्जायां । उ० २. ८२. इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन ज्ञ सह नोऽस्नानभि सचंतां । अभिमुख्येन भवतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपचा अच्छिन्नपचाः । न हि पञ्चरूपाणां देवपत्नीनां पचाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगिदाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा कंदसीति पाञ्चिकस्योक्तः पूर्वसर्वणदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन । नित्वादाबुदात्तः । महः । मह पुजायां । क्विप् । मुपां मुपो भवन्ति । म० ७. १. ३९. इति तृतीयैकवचनस्य डमादेशः । मावैकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिप्रकंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न च्छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । बहव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्त्यै । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इंद्राणीं । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्त्यै । अग्रायीं । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

• इहास्निग्धकर्मणि स्वस्त्येऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराहुयामि ॥ इंद्राणीं । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. पुंयोगि ङीप्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं । वृषाकथ्यमिजुसितकुसीदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. इति ङीप् । तत्संनियोगेनकारखेकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीयं कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही वीः पृथिवी च न इति बावापृथिव्यनिविधानीयलुचः । द्वितीयस्यापि व इति खंडे सूचितं । मही वीः पृथिवी च नो गुवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. इति ॥ आद्ययज्ञेष्टी मही वीरितेषा बावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आद्ययणं व्रीहिशामाकेति खंडे सूचितं । ये के च

ज्मा महिनो अहिमाया मही द्याः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वे-
द्यद्वयमिति खंडे सूचितं । अग्निं त्वा देव सवितर्मही द्याः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विष्यंदमानं
सांनायमनयेवाहवनीयदेशं निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तर्धव सूचितं । विष्यंदमानं मही द्याः पृथिवी
च न इत्यंतःपरिधिदेशं निनयेत् । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनार्धेति खंडे सूचितं ।
मही द्याः पृथिवी च नस्ते हि श्वावापृथिवी विश्वगंभवा । आ० ६. ५. । इति ॥

मही द्याः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही। द्याः। पृथिवी। च। नः। इमं। यज्ञं। मिमिक्षतां। पिपृतां। नः। भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यां दुर्लोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन
रसेन मिमिक्षतां । सक्तमिक्षतां । तथा भरीमभिर्भरणीः पोषणं नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यां पुरयतां ॥ मही ।
महच्छ्रद्धाद्गितश्चेति डीप । अक्कच्छ्रद्धोपगच्छादसः । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति डीप उदात्तत्वं । द्याः । दि
व्यशब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । गोतो गित । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिद्वन्नावाद्भवती
वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रथ्यनि । प्रथः पिवन्मंसप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति पिव
न्प्रथयः । पिपृतांरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति डीप । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह संचने । सनि द्विभा
वहन्नादिगोपां । इत्यकत्वपत्त्वानि । पिपृतां । पृ पालनपुरणयोः । इम्व इत्येके । शपः झुः । अर्तिपिपृतांश्च । पा०
७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङ् । प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभुज धारणपोषणयोः । इस्तु-
भुधृमुलभ्य ईमात्रतीमन । निच्वादावुदात्तः ॥

तयोरिद्धृतवत्पयो विप्रां रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहंति। धीतिऽभिः। गंधर्वस्य। ध्रुवे। पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायतं । यत्तुगंधर्वाप्सरीगणसेवितमंतरिक्षं
। गृ० ता० १. २. । इति । तनांतरिक्षणीपलाक्षत आकाशे वर्तमानयोस्तयोर्गिह्यावापृथिव्योरिव संबंधं पयो जलं
घृतवद्गतमदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीर्तिभिः कर्मभो रिहंति । निहंति । यद्वा । घृतवद्गतं सारं तनोपेतं
रिहंति ॥ निहर्ष्यत्येन रफः । गंधर्वस्य । धृज धारणे । अवि गन् धृजो व इति वप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन
गोशब्दस्य च गन्नादंशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानास्त्रीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं ।
स्योना पृथिवि भवति समाप्य । आ० ८. १४. । इति ॥ स्मार्तिं हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जय्या । मार्गशीर्ष्या प्रत्यव-
रोहणमिति खंडे सूचितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवति जयित्वा । आ० गृ० २. ३. ६. । इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेगनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना। पृथिवि। भव। अनृक्षरा। निऽवेगनी। यच्छ। नः। शर्म। सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनश
ब्दोपेतं कौचञ्चमुदाहृत्य व्याख्यातं । इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णी विस्तीर्णमित्येव तदार्थेति ।
यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यति । अनृक्षरा कंटकरहिता निवेगनी निवा-
सस्थानभूता सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि । तामेतामुचमुदाहृत्य यास्क
एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेगन्यृक्षराः कंटकश्चकृतः कंटकः कंतपो वा कृततेर्वा कंटतेर्वा
स्याङ्गतिकर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. । इति ॥ स्योना । ध्रुव तंतुसं-
तानि । सिंवष्टेयो च । उ० ३. ९. । इति नप्रत्ययः । टिष्ठ यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयो-
र्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामात्रतायुदात्तत्वं ।

अनुचरा । अयी गती । गच्छत्यंतरित्युचरः कटकः । तन्मृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मात्तुडाच । पा० ६. ३. ७४. । इति तुडागमः । नञ्मुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । निविशत्यस्यामिति निविशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । यच्छ । दाण् दानि । पाप्नत्वादिना यच्चादेशः । द्यचोऽतस्तिड इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रस्थाने ।
असुन । प्रथसा सह वर्तते इति तेन संहति तुल्ययोगः । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३.
८२. । इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडूचः । सोमातिरेक इति खंडे
सूचितं । महौ इन्द्रो य आजसातो देवा अवंतु न इत्येन्द्रोर्भर्वणवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्रोयामि
ऽच्छावाकातिरक्तोक्थेऽप्येताः षडूचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पणव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्तं । तथैव
वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्या व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवा
कयोर्मध्ये नाकिकमाषणऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपत्यतो देवा अवंतु न इति जपेत्
। आ० १. ५. । इति ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः देवाः । अवंतु नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्रीदिभिश्चकंदोभिः साधनभूतेर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूतदेशादि-
चक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशाज्ञोऽस्मान्देवा अवंतु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु
चकंदोभिः साधनजयं तत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्चकंदोभिरिमांल्लोकाननपजस्यमभ्यजयन्
। तै० सं० ५. २. १. १. । इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारि पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं
नाम भुल्लोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः । एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिन् । पा० ५. ३. ७. । इति तसिन् ।
एतदोऽण । पा० ५. ३. ५. । इत्यगादेशः । लिट्स्वरणाकार उदात्तः । यतः । तसिन् प्राग्दिशो विभक्तिः
। पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदायत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषः किञ्च । उ० ३. ३९. । इति
नुप्रत्ययः । कित्वात्र गुणः । निदित्यनुवृत्तराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुर्विति योगविभागादिशब्दस्य समासः ।
समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगात्त निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो
मनिन्निति मनिन् । लिट्स्वरः ॥

विष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे चिदेवः
पृथिवीमेव एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणं नद्यैव शपदेषु भस्य प्रक्षिपेत् ।
विध्यपराध इति खंडे सूचितं । भस्मः । शुनः पदं प्रतिवर्षदिदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आति-
ष्यायां प्रधानस्य हविष एषेवानुवाक्या । अथातिथ्येकांतिति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि
पाथो अस्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु विष्णवस्येषेवानुवाक्या । अधोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्फानो
अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदं । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदं । संऽऊहं । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा
त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं नि दधे । स्वकीयं पादं प्रक्षिपवान् । अस्य विष्णोः पांसुरं धूनि युक्तं पादस्थाने
समूहमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतभूतं । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतैर्वा व्यञ्जितैर्वा । यदिदं किञ्च
तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपुणिः समारोहणे विष्णुपदे
गयशिरसीत्योर्णवामः समूहमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न

वृक्षत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पत्ताः शैरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । नि० १२. १९. इति ॥
 वेधा । एधाश्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाचप्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समृद्धं । वह प्रापणे । निष्ठिति क्तः ।
 वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । इत्यधत्वपुस्वढन्तोपदीर्घत्वाणि । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्व । इदमोऽशादेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरण । पांमुरे । नगपांमुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं
 । का० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि विष्णवयागस्य प्रातःकाले यात्र्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्वेषा । सूचितं च । त्रीणि पदा
 वि चक्रम इति स्वष्टकदादि नृप्यते । आ० ४. ८. । इति ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु त्रीणि
 पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यप्रहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । मुपां मुलुगित्यादिना
 विभक्तोऽशादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्तत्वं । गोपाः । गोभामृतस्य
 । ऋग्वे० १. १. ८. । इत्यत्रोक्तं । अदाभ्यः । दमर्हहलोर्ष्यदिति ण्यत् । नऽसमासः । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लमार्वाधातुकस्वरण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो व्रतानि पश्यन्ते । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यन् । यतः । व्रतानि । पश्यन्ते । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो येः कर्मभिर्व्रतान्यप्रहोत्रादीनि पश्यन्ते सर्वो
 यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा
 भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं स्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाक्येऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना । ति० सं० २. ४. १२. २. । प्रपंचेन
 तैत्तिरीया आमन्वति ॥ पश्यन्ते । स्पृष्ट बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शार्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति
 प्रकारः शिष्यते । सकारो नृप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युज्येर्बाहुलकात्कषप । कित्वाद्गुणभावः ।
 कषपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽदेव । चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबंधि परममुत्कृष्टं तच्चास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति । तच्च वृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रकृतं चतुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति
 तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतिः कर्मणि क्तः ।
 यस्य विभक्तितीदप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तं गतिरन्तर
 इति गतेरुदात्तत्वं ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधन्ते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधन्ते । विष्णोः । यत् । परमं । पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधन्ते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः ।
 विपन्यवो विशेषेण स्रोतारो जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन आगच्छकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासेरमुक् ।

विपन्यवः । सुत्यर्षस्य पनेर्वाङ्मलक श्रीणादिको पुप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राचये ।
लिटः क्लसुः । क्रादिनियमाभ्याप्रत्यये दो वस्वेकाज्झसामिति नियमान्निवृत्तिः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्युचं षष्ठं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका । तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यां मेवावह
णमहत्वतीयवैश्वदेवपीष्णासृचाः शेषा आयोऽत्याधर्धापेय्यस्वतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्प्रस्रज्याया एकविंशी
प्रतिष्ठेति । अथिषान्यस्यात् । अनु० १२. २. इति परिभाषयानुवर्तनीश्रधातिथिः काण्व अयिः । अप्स्वन्तरिषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य इन्द्राशरेणायसेत्पुरउष्णिक् । अनु० ५. २. इति लक्षणसद्भावात् । अप्सु मे सोम
इत्येषानुष्टुप् । इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका अचो गायत्र्यः । आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । अनु० १२. १४. आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे अचाविन्द्रवायुदेवताके । तत एकसृचो
मिवावहणदेवत्यः । तत उत्तरतुचस्य मरुन्नणविशंष्टुदो देवता । तत एकसृचो वैश्वदेवः । तदनंतरभावी
पीष्णाः । शिष्टा अचोऽद्धेवताकाः । पयस्वानप इत्यर्धचतुष्ठा सं माप इत्या त्वप्रिदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो
लिंगादवगतव्यः ॥ अभिप्रवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्ते वायव्यतुचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे सूचितं । तीव्राः सोमास आ गहीत्येका । आ० ७. ६. इति । पृथ्वपडहंऽपि
द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वंतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवंतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।
प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिपुताः । ते च तीव्राः प्रभृतत्वात्तर्पयितुं
समर्था आशीर्वंत आशिरयुक्ताः । अतस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवदि प्रत्यानीतास्तान्सो-
मान्पिब ॥ सोमासः । अर्तिस्त्वित्यादिना मन । नित्वादाबुदात्तः । आज्ञसेरमुक् । गहि । मरुन्नरप आ गहि
। अखे० १. १९. २. इत्युक्तं । आशीर्वंतः । ओञ् पकि । अपसृधयामित्यादिसूत्रे । पा० ६. १. ३६. आहुपूर्वस्य
क्लिपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वस्वपरि कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्लिप न विरुध्यते ।
आशीरेषामस्तीत्याशीर्वंतः । कंदसीर इति वत् । वायो । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमास
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतुचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे
सूचितं । उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ० ७. ६. इति ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृश । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा बुलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आहुयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य
पीतये । असकृद्याख्यातं ॥ उभा देवा । पु० सुगुणित्याकारः । दिविस्पृश । ह्युभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३.
९. १. इति सप्तम्या अलुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रस्य वायुस्येति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य
नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । डेञ् स्रधायां
शब्दे च । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चिति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशी । शपः पित्वादन-
दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याबुदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्कृतिङ् इत्याष्टमिको निघातः । अस्य ।
ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. इति मावे क्लिप् ।
धुमास्येतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्रांश्चा धियस्पती ॥३॥

इंद्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअंश्चा । धियः । पती इति ॥३॥

विप्रा भेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवन्ते । आहुयन्ति । कीदृशां । मनोजुवा मन इव वेगवत्तरां सहस्रांश्चा सहस्रनयनयुक्तां । यद्यपींद्र एव सहस्रावल्लथापि क्क्षिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणो वृद्धिर्वा पालका ॥ मनोजुवा । जयतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जयत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्ता । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । सुपां मुनुगित्याकारः । विप्राः । आणादिको रन् । रन्त्ययांत आबु-
दात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सहस्रांश्चा । सहस्रमचीणि ययोस्तां । बङ्ग्रीही सक्थ्यणोः । पा० ५. ४. ११३. इति पचसमासांतः । बङ्ग्रीहीस्वरे प्राप्ति समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । मावकाच इति डस उदात्तत्वं । पथ्याः पतिपुंवति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । उच्यंत आबुदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसर्वे मित्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तुचः षडहस्तोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. इति ॥ अभिप्रवषडहेऽपि प्रातःसर्वे मित्रावरुणस्यायं तुच आवापार्थः । अभिप्रवपुष्याहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुवृत्त्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. इति ॥ मित्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येवा प्रातःसर्वे प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाक्क्षीत्युपक्रम्यदं तं सोमं मधु मित्रं वयं हवामहे । आ० ५. ५. इति सूचितं ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतयं सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाहुयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्ती पूतदक्षसा शुद्धबला ॥ वरुणं । वृत्र वरणे । कृतृतृदारिभ्य उन्नन । उ० ३. ५३. । निच्वादाबुदात्तः । सोमपीतयं । दासीभारादित्यापूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्या । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधा-
लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । स्तोः शुना युः । पा० ८. ४. ४०. इति नकारस्य जकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्युकः किति । पा० ७. २. ११ । इतोऽप्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तां । बङ्ग्रीही प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधा । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥

यौ मित्रावरुणाऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधा । ऋतमवशंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धका । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालका । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपु-
त्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणस्येत्यादिकमास्त्रांतं । तं आ० १. १३. २. ३. । ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणां ऊवे । आहु-
यामि ॥ ऋतावृधा । वृधु वृद्धी । क्तिप्ति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । ज्योतिषः । युत दीर्घा । युतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । पथ्याः पतिपुंवति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृति-
त्त्वरत्वं । सुपां मुनुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे । ऊज् । आत्मनेपदीत्तमपुष्पैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । डेरत्वं । गुणे प्राप्ति किङ्कति च । पा० १. १. ५. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मिचो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मिचः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करतां । नः ।
सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मिचश्च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभी रक्षामिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः प्रभृतधनयुक्ताम्करतां । कुरुतां ॥ अविता । तृचश्चत्वादतो दात्तत्वं । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भु सत्तायां । जेटस्तिप् । जेटोऽडा टावित्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । गुणे प्राप्ति भुसुवोक्तिङ् । पा० ७. ३. ८८. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निप्रुषीत्यादिना क्लृप्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः । अतिधूतीत्यादिना क्लृप्तुदात्तः । करतां । कृञ् करणे । भौवादिकः । लोटस्त्वस । तस्मात् । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादननुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । सुरार्धसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । शोभनं राधो धनां ते । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमंनमी अलो- मोषसी । पा० ६. २. ५१७. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वंतं हवामह इंद्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इंद्रं । आ । सोमंऽपीतये । सऽजूर् । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्द्युक्तामिंद्रं सोमपीतये सोमपात्रायार्था हवामहे । आह्वयामः । स चंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूर् सह तृपतु । तृप्ता भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य मंतीति मरुत्वान् । झयः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्वं । तर्मा मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्त्वाभावः । मतुप्सुपो पित्वा- दनुदात्ता । ननु ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप । पा० ६. १. १७६. इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधा व्यंजनमवि- द्यमानवत् । परि० ७९. इति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वात् । न । ह्रस्वनुद्भ्यामित्यत्र नुद्ग्रहणसा- मर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाग्रीयत इति वृत्तावुक्तं । का० ६. १. १७६. अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूर् । जुषी प्रीतिमेषनयोः । संपदादिलक्षणः क्लिप । समाना प्रीतिर्यस्यति बङ्गव्रीहिः । समानस्य कंदमीति सभावः । ससजुषो ह्रः । पा० ८. २. ६६. इति ह्रत्वं । स वोरूपधायाः । पा० ८. २. ७६. इत्युपधादीर्घः । बङ्गव्री हिस्वर प्राप्ति चित्रकादीनां कंदसि । पा० ६. २. १७९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप् तृप्ता । तृदादिभ्यः शः । शे मुचादीनां । पा० १. १. ५९. इति गुमागमः ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव ॥ ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हव ॥ ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्गणा विश्वे सर्वे यमं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुखो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहस्थाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिदीता येषामिंद्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादिस्वादिनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनं । पा० ८. १. ७४. इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादिनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु अचणे । लोरमध्यमबङ्गवचनं च । तस्यस्यमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं कंद- सीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ति किङिति चिति प्रतिषेधः । ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । हव । क्लृप् संधायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणा- वादेशौ । पित्वादननुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒चं सु॒दान॒व॒ इ॒द्रेण॒ सह॑सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंसं ई॒शत ॥९॥

ह॒त । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॒ । सह॑सा । यु॒जा । मा । नः । दुःशंसं । ई॒शत ॥९॥

हे मुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुतृणाः सहसा बलवता युजा योग्येन्द्रेण सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्थ । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लृक् । अनुदात्तोपदेशत्यादिनानुनासिकलोपः । मुदानवः । इदञ्च दाने । दामाभ्यां नुः । उ० ३. ३० । इत्याणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सार्वकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषद्भुःमुष्विति खल । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माडि लुडि प्राप्ति कंदमि लुङलङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । न माद्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उ॒या हि पृ॒थ्विमा॑तरः ॥ १० ॥

विश्वान् । दे॒वान् । ह॒वाम॑हे । म॒रुतः॑ । सोम॑ऽपीतये । उ॒याः । हि । पृ॒थ्विऽमा॑तरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुतमञ्जकारान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाहुयामः । ते च मरुत उयाः शत्रुभिरसह्यबलाः पृथ्विमातरः पृथ्वेर्नानावर्णयुक्ताया भूमिः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृथ्वेः पुत्राः । ऋत्वि० प. ५८. ५ । इति मञ्चान्तरादवगतव्या ॥ पृथ्विमातरः । पृथ्विमाता येषां ते । पृथ्विशब्दो धृणिः पृथिरित्युणादावायुदात्तो निपातितः । उ० ४. ५० । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥९॥

जयतामिव तन्यतुमरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

ज॒यतां॑ऽइव । त॒न्यतुः॑ । म॒रुता॑ । ए॒ति । धृ॒ष्णुऽया॑ । यत् । शु॒भं । या॒थनं॑ । न॒रः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः मन्त्रेति । गच्छति । केपामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन प्राप्तुम् । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तरि । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २ । यतुचप्रत्ययः । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिभिर्गुधिधृषिर्नपेः क्तः । पा० ३. २. १४० । मुपां मुलुगिति सोयांजादेशः । चित्त्वा दंतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनयनाद्येति थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

ह॒स्कारा॑द्विद्युतस्प॒र्यतो॑ जा॒ता अ॒वन्तु॑ नः । म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्कारा॑त् । वि॒द्युतः॑ । परि॒ । अ॒तः । जा॒ताः । अ॒वन्तु॑ । नः । म॒रुतः॑ । मृ॒ळय॑न्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीपिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानादतोऽंतरिक्षात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्वन्तु । रजन्तु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृळयन्तु । मुष्यन्तु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्पददालक्षणः क्लृप । अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मस्थण । पा० ३. २. १ । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्याद्येत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः क्लृपनीत्यादिना । पा० ८. ३. ४६ । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

आ पू॒षञ्चि॒त्रव॑र्हिष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आ॒जा न॒ष्टं यथा॑ प॒शुं ॥ १३ ॥

आ । पू॒षन् । चि॒त्रऽव॑र्हिषं । आ॒घृ॒णे । ध॒रुणं॑ । दि॒वः । आ । अ॒ज॒ । न॒ष्टं । यथा॑ । प॒शुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चित्रवर्हिषं विश्वैर्दर्भयुक्तं धरणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ बुल्लोकादा हरति शेषः । पूषा

विशेष्यते । आघृणे आगतदोषियुक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारक्षादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे । घृ चरणदीप्तोरित्यस्मादृणिः पुत्रिरिति निप्रत्ययो निपातितः । अघृणाञ्चेति वक्तव्यमिति गत्वं । प्रादिसमासः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । धरणं । धृञ् धारणे । अस्मागयंतादातोर्जोर्लुक्च । उ० ३. ५८. । इत्युजप्रत्ययः । व्यत्ययेन नित्स्वराभाविं प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । अज । अज गतिकेपणयोः ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितं । अविंदच्चिचर्बहिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपगूळं । गुहा । हितं । अविंदत् । चिचर्बहिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळमत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं गुहासदृशे दुर्गमे बलुके स्थितं । तथा चिचर्बहिषं ॥ अपगूळं । गूळ संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ङः । पा० ८. २. ३१. । इति ढत्वं । झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धकारः । पुत्वढलोपदीर्घाः । समामे गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां दधातेहिः ॥

उतो स मध्यमिंदुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो उति । सः । मध्यं । इंदुभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् । गोभिः । यवं । न ।

चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो अपि च स पुषा मध्यं यजमानयिंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान षड्संतादीनूतननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गोभिर्बलीधर्देयवं न चर्कषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमु दिश्य भूमिं प्रतिमंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ मध्यं । ङयि च । पा० ६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उन्दी कर्दने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १३. । इत्युप्रत्यय उकारस्यकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनामिक आकारः । अनुसेषिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति युङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सत्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । इएकोः । पा० ८. ३. ५७. । इमि पत्वं । सनादित्वाद्वातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि शप् । अदादिवञ्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तिऽभ्यस्ता नामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ५.भिः । सविकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ति न गोश्चान्निति प्रतिषेधः । चर्कषत् । कृष विलेखनं । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचर्त्यानि । क्यिकां च लुकि । पा० ७. ४. ९१. । इत्यभ्यासस्य ङगागमः । अस्माद्यङ्लुगंतस्मिंस्तिप । इतश्च लोपः । लिटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ति नाभ्यस्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ १० ॥

अपोनप्रीय एकधनासृपानीतासु स्वयमनुगच्छन्नंबय इति द्वे अनुब्रूयात् । तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशतः । तथैव सूचितं । अंबयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येत । आ० ५. १. । इति ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यंति । अध्वंऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः । तथा च कौपीतकिब्राह्मणे समाश्रयते । अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गेयंति । गच्छंति । कीदृश आपः । जामयो हितकारिणो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीर्गवादिषु योजयंत्यः ॥ अंबयः । रवि कवि अवि शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १३८. । इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः ।

अधभिः । अर्धे च । उ० ४. ११५. । इति कृनिप् । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वामयः । वमु अदने । बाङ्गलकादिः । अधरोयतां । अध्वरशब्दात्पु आत्मनः क्यजित क्यच् । क्यचि चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यं । म० ७. ४. ३५. । इति वचनात्तु क्दस्यपुत्रस्येतीतिर्नानिषधामावः । सर्वे विधयस्क्दंसि विकल्प्यन्ति इति क्यध्वरपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३६. । इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यचप्रत्ययांतधातोर्नटः शतृ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतृश्च नसार्वधातुकस्वरेण तृयोः क्यचा सहकादेशः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नयजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृचतीः । पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रमः । असो-
रलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा क्दमीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वंतध्वरं ॥ १७ ॥

अमृः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरायः सूर्य उप समीपिनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वाथवा सूर्यो याभि-
रङ्गिः सह वर्तते । पूर्ववापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः । तास्मादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यानं
हिन्वंतु । ग्रीणयन्तु ॥ याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्रन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । शेषा तु
प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अपो देवीरूपं ह्रये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्रये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ता अपो देवीरूपं ह्रये । आह्रयामि । सिंधुभ्यः
स्वदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं । अस्माभिः कर्त्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं ।
पिबन्ति । पाघ्नित्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च नसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणावु-
दात्तत्वं । निपतिययदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं । दुहन् करणं । कृत्यार्थे तर्क्केत्येतत्वनः । पा० ३. ४.
१४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गृणः । नित्स्वरेष्वावुदात्तत्वं ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवन्त वाजिनः ॥ १९ ॥

अपऽसु । अन्तः । अमृतं । अपऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रऽशस्तये । देवाः । भवन्त ।
वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याश्विकारत्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतरात् । तथैवाप्सु
भेषजमीषधं वर्तते । जुद्धोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्कार्यत्वात् । उतापि च तादृशीनामपो देवतानां प्रशस्तये
प्रशंसार्थं हे देवा अत्विजादयो ब्राह्मणाः । एतै वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वगवन्तो
भवन् । शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्रस्था उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदावुदात्तत्वं । प्रशस्तये ।
तादी च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आर्माचितं पूर्वमाविद्यमानवदिति पूर्वस्या-
मन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् निघातः ॥

कारीर्यामुत्तरस्याश्वभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वप्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो
अव्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवर्मापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निं । च । विश्वं शुभुवं । आपः । च । विश्वं भेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यपधानि संतीति मे मह्यं मंत्रदग्निं मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वं शुभुवं सर्वस्य जगतः मुखकरमेतन्नामकं घार्मिं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीया अग्नेस्तथो ज्यायांस इत्यनुवक्ति सोऽपः प्राविशदित्यपेरप्सु प्रवेशमागमन्ति । तै० सं० २. ६. ६. १. । अतागुल्यवृक्षमूलादीनामीषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि यामु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां मुनुगित्याकारः । विश्वं शुभुवं । भवतिरंतर्भावितव्यर्थात् कृत्तप । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः मुखकरा यस्य । ब्रह्मव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्माणि शसि प्राप्ति व्यत्ययेन जस । अमृतित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वं शुभुं भवतिवत् ॥ ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमीषधं पृणीत । पुरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शकुवामिति शेषः ॥ पृणीत १ पृ पालनपूरणयोः । लोहमध्यमबहुवचनं थ । तस्य तस्यः स्थामिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई ह्रस्वघोरितोत्वं । अक्षवर्णाञ्छति णत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ्ङः स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं पादादित्वाग्निघाताभावः । वरूथं । वृत्र वरणे । जूवृञ्भ्यामूचन । उ० २. ६. । नित्वादायुदात्तः । तन्वे । ङिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाणिनीयाङागमाभावः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ति व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशां मार्जन इदमापः प्र वहतेत्येषा विनियुक्ता । ऋतायां वपायामिति खंडे सूचितं । इदमापः प्र वहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषेवावभृथेष्टां खाने विनियुक्ता । पत्नीमयाजैश्चरित्वेति खंडे इदमापः प्र वहत मुमिच्या न आप ओषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूचितं ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोहं यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभिदुद्रोहं ।

यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किं च दुरितमज्ञानाग्निष्यत् । वाथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोहं सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वाथवा शेषे साधुः शत्रवानस्मीति यदस्मि । उतापि चानुतमुक्तवानिति यदस्मि । तद्विदं सर्वमपराधजानं प्र वहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहिणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरिण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोहं । द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विवचनह्रस्वहलादिशिषाः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगाग्निघाताभावः । शेषे । शेष आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तद्ध । उत्तमैकवचनमिदं । टेरित्वं । अत एकह्रस्वस्य । पा० ६. ४. १२०. । इत्येवाभ्यासलोपां । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशावाहवनीथोपस्थान आपो अथान्वचारिषमित्येषा । मनोतायै संप्रेषित इति खंडे सूचितं । एषोपतिष्ठंत आपो अथान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानम आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्रे । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्रे पर्यस्वान् जले वर्तमानत्वेन पर्योयुक्तस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मा वर्चसा तेजसा सं सृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्तिं व्यत्ययेन जस । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि त्रिः सिच । आर्धधातुकस्येड्गनादः । पा० ७. २. ३५. । इतीट । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्तिं तदपवादतयातो ज्ञातस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । पा० १. ३. २०. । त्रिः सिच । मंत्रं घञेत्यादिना त्रिर्लुगभावश्चादसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन कित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप्र भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्रे वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंदो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्रे । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंदः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्रे वर्चःप्रजायुर्मिमी संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इंद्रस्य ऋषिगणः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद्युः । विद ज्ञाने । लिङि झेजुस । पा० ३. ४. १०८. । यामुट् । लिङः सन्लोपः । पा० ७. २. ७९. । इति रकारलोपः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यामुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १०८. । इति प्रकृतिभाजः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्यार्थं । वैष्टुभं । अग्निं त्वा देवति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमि त्यस्याग्निः । अग्निं त्वा देवत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुकांतं । कस्य पंचोलाजीगर्तः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैष्ट्यामित्रो देवरातो वारुणं तु वैष्टुभमार्दा काव्याः मेष्ट्यां सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांत्या भागो वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्तिं सत्ये तदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तादोवाख्यातयं । तथा च सूत्रेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय द्वाज्जे श्रानःशेषमाचचीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परच्छकृत्तगाथं श्रानःशेषमाख्यानं तद्वीता राज्ञोऽभिषिक्तायाचष्ट हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । ऐ० ब्रा० ७. १८. । इति ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारुं । देवस्य । नामं ।

कः । नः । मय्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा गुणः शेषो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति । तथा चाम्नायते । इताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । वयं गुणः शेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारुं शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां मुमुर्षु पुनरपि मय्यै मह्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरिवोपपद्यत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे इतमच । पा० ५. ३. ९३. चित इत्यन्तोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्मुष्मामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ति नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादादित्यादनघातः । मह्यै । उदात्तयणो हल्पूर्वादिनिमित्तकदात्तत्वं । दात् । गातिस्था । पा० २. ४. ७७. इति सिचो लुक् । बहूनां कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङागमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम । दृशेरन्वक्तव्यः । म० ३. १. ८६. २. इत्यकप्रत्ययः । शपोऽपवादः । कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । लिङ्याशिथ्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङि हि सति च्छदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः स्यात् । यामुट् । सन्तोषः । अतो येयः । आङ्गुणः । यामुट् । स्वरैर्णकार उदात्तः । मातरं चेत्यत्र चशब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षया तिङ्गर्भाक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निह्न्यते ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नामं ।

स नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारुं । देवस्य । नामं ।

सः । नः । मय्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाभिर्वै देवानां नेदिषस्तमेवोपधावेति सोऽपिमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येत्यर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । पूर्वायोजना । दाहदातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रमृचः सूक्तस्थानीयः । अथ कंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. इति सूचितं ॥ अभि त्वित्येषामिदमथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही वाः पृथिवी च नः । आ० २. १६. इति सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥ तथा प्रवय्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातुभिः । आ० ४. ७. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि । एतस्मिन्काले यावत्सुदिति खंडे मध्यमस्वरणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. इति सूचितं ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते । तमपिरुवाच सवित्ता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्यनेन तृचन । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । हे सदावन् सदा सर्वदा रचक हे सवितर्देवं वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः शानच् । तास्यनुदात्तेदिति

नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृद्धं संभक्ती । ऋहलोर्ध्वत । ईडवंदेत्यादिनायुदात्तत्वं । अवन । आमं वितनिघातः । भागं । कर्थात्वं इति घञोऽत उदात्तः ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्द्धे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । र्द्धे ॥ ४ ॥

हे सवितर्या भगो भजनीयो धनविशेषस्त तव हस्तयोर्द्धे धृतोऽभूत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः पुजार्थं द्विगुणः प्रसिद्धो । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामिव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानोऽनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेषो निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थितं सति तदानीं द्वेपरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४ । सुपां सुनुगिति व्यत्ययेन विभक्त्येवादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरैणाकार उदात्तः । शशमानः । शशं श्रुतगर्तो । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छीज्यवयोवचनेति । पा० ३. २. १२९ । ताच्छीलिकश्चानय । कर्तरि शप् । चित इत्थतोदात्तत्वं । निदः । निदि कुत्सायां । रूपादि-लक्षणः क्लिप । सार्विकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्येति बह्व्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । र्द्धे । कर्मणि लिट् । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगान्निघाताभावः ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदंशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयं । उत् । अंशेम । तव । अवसा । मूर्धानं । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः त त्वदीया वयं शुनःशेषनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदंशेम । उत्कर्षणा व्याप्तिः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे । प्रारब्धं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वादायुदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंशेम । अशू व्याप्ता । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊडिडमिति षष्ठा उदात्तत्वं । आरभे । छत्वार्ये तर्कैर्निति तुमर्थे कन्प्रत्ययः । निरस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ १३ ॥

नहि ते स्रवं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । स्रवं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । चन । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अन्निमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रमिनन्ति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेष एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च मृक्त्तन वरुणं नृपाय । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकचिंशता । ऐ० ब्रा० ७. १६ । इति । हे वरुण पतयंतः प्रोढे वियत्युत्पतंतोऽमी वृश्चमाना वयश्चन श्रेणीदयः पक्षिणोऽपि ते स्रवं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा सहस्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य वायोर्यं गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुर्निति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतो । चुरादिरदंतः । लटः शतृ । शप् । गुतायादेशी । अदुपदेशज्ञ-सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । आपू व्याप्ता । लिट्यसि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७.

४. ७०. इत्यात्वं । अच न सहो न मन्वुमित्यादिभिरापुरित्वस्य संबन्धात्तदपेक्षया प्राचम्याज्ञादिभ्योपि विभाषेति प्रथमा तिङ्निर्भर्तिर्न निहन्वति । चरन्तीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनति । मीत्र हिंसायां । प्रयादिभ्यः आ । आभ्यस्योरात् । पा० ६. ४. ११२. इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति वृत्तत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. इति गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुक्ललो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहारः । ते ह्यधो-मुखास्तिष्ठन्ति । एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मेऽस्मात्संतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्तब्ध शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूलेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारण परपुर्वत्व उकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तराद्युदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वाद्धतेर्च्च्त्वागत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । न्यचशब्दात्स्वार्थे विभाषांचेरदिकिस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. इति खः । आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवहचनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १. २. १. इति वचनादीकार उदात्तः । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्थेत्यादिना । पा० २. ४. ७७. सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. इति झेर्जुसादेशः । उस्त्वपदांतात् । पा० ६. १. ९६. इति परस्त्वत्वं । बह्वन् कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । निहिताः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः । अस्तेर्निङि असीरलोपः ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथांमन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुक् विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धो । उत्तरायणदक्षिणायन-मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयां गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रचेष्टुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वच रथस्य मार्गः अच पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूप यजन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादां प्रचेष्टुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उतापि च हृदयाविधश्चिदस्यदीयविधकस्य शत्रोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमथ्यमुत्तमामात् । पा० ७. १. ८५. इति द्वितीयाथामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिन्शब्दस्य पतेत्य च । उ० ४. १२. इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेषुमर्थे सेसेनिति त्वेप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. इत्याद्यंतयोदुदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधाति-सुमर्थ इति सूत्रेणैव त्वेनप्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोति-शब्दसि लुक्लुक्लिट इति लोडर्थे लुक् । तस्य तिप् । मञ्चे घमेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. झेर्लुक् । गुणो

रपरत्वं । हल्ङ्गाभ्यः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हृक् हरणे । वृद्धोः
पुगङ्का च । उ० ४. १००. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्लिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा मुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निःसृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥९॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । मुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःसृतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यापधानि वैद्या वा संति । ते तव
मुमतिरस्यदनुग्रहबुद्धिर्वो विलीणा गभीरा गांभीर्योपता स्थिरास्तु । निःसृतिमस्यदनिष्टकारिणीं निःसृतिं
पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहितं देशं स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनु-
ष्ठितमर्थेनः पापमस्यत् प्र मुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ मुमतिः । तादां चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति
मनक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तनुःध्वतःपादः । पा० ८. ३.
१०३. । इति पत्य । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । निःसृतिं । तादां चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचृ मोक्षणे । बङ्गत्वं कंदसीति झुः । ऊष्-
न्भ्यो ह्रिधिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापित्वेन डित्याद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिहिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्छंद्रमा नक्तमेति ॥१०॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददृशे । कुहं । चित् । दिवा । इयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥१०॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आसन्नंति । ऋक्षा इति ह स्य
वे पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रावशेषाः । ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि०
३. २०. । इति यास्कनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरपरिवृष्टदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
ददृशे । सर्वैरपि दृश्यंते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यंत इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो
व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ
विचाकशत् विगेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञमेरमुक् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं प्राप्ति । पा० ६. २. १४४. । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृशे । दृशेर्लिटि हरयो रे । पा० ६.
४. ७६. । इति रेऽदेशः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादानघातः । कुहं । वा ह च कंदसि । पा० ५. ३. १३. ।
इति किंशब्दादुत्तरस्य चलो ह्रदेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंशब्दस्य कुऽदेशः । स्थानिवज्जा-
वाक्लिप्स्वरणायुदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेर्दीर्घार्थाबङ्गुगताक्तृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ।
समासं कृत्वः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे माङ्गो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसि-
प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १४॥

एकादशिनस्य वरुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचां याज्ञे । सूचितं च । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तब्राह्मणां । आ० ३. ७. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु वरुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा
यामीत्येषा पंचम्यां पीणमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २.
१७. । इति ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविः ऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण सुमूर्ध्वरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्राहेन स्तोत्रेण वंदमानः स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुरा शास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मव्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बह्वभिः सुत्य नोऽस्मादीयमायुर्मा प्र मोषीः । प्रमुषितं मा कुरु । सप्तदशसं ख्यकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपः ऋदंसः ॥ अहेळमानः । हेडु अनादरे । अदुपदे-
शास्त्रसार्वधानुकानुदात्तत्वे शपथ पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः संहिः । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३.
४. ८८. । इत्यपित्वाभाविन ङित्वाभावान्नघूपधगुणः । ङङ्गन्भ्यो हर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोर्त्यलोप-
ः ऋदंसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोटर्थे ऋदंसो लुङ् । वदन्नजति प्राप्ताया वृद्धिर्नेटि । पा० ७. २. ३ ४. । इति
प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बह्वलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहंद्गृभीतः सो अस्मान्नाजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहंत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिन्नदं वरुणावपथ स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषायाहः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयति । तथा
दिवापि तदेवाहः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेना वि चष्टे । सर्वतो
विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूप वद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहत् आहृतवान् स
वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बंधान्मुक्तं करोतु ॥ मह्यं । ऊयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानां
। पा० ३. ४. ८४. । इति वृजो लटि श्रुसादेशो धातोराहादेशश्च । हृदः । पैद्भिन्नत्वादिना । पा० ६. १. ६३. ।
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यत्येति समासे शुनः
शेषपुच्छलांशुनिषु संज्ञायां पठ्या अन्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ४. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे
वगस्यत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्धुगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहुत् । ङेजो लुङि लिपिसिचिह्नश्च
। पा० ३. १. ५३. । इति वृरडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिपातः । गृभीतः । ह्यहोर्म इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यातः पादमिति प्रकृतिभावः ।
मुमोक्तु । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य सुः ॥

शुनःशेषो ह्यहंद्गृभीतस्त्रिष्वङित्यं द्रुपदेषु वद्धः ।

अर्वनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धाँ अर्दव्यो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहंत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । द्रुपदेषु । वद्धः ।

अर्व । एनं । राजा । वरुणः । समृज्यात् । विद्वान् । अर्दव्यः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु वद्धः शुनःशेष
आदित्यमर्दितेः पुषं यं वरुणमहत् आहृतवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो रात्रौ न शुनःशेषमव सख्ययात् ।

अवसृष्टं बंधनादिमुक्तं करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्षप्रकाराभिज्ञः अद्वयः केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशाबन्धनरञ्जुविशेषान्वि मुमोक्तु । विच्छिद्येन मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । पा० ६. १. १७९. इति विभक्त्युदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्थेण इति पर आकारः स्वर्यते । सख्य्यात् । खत्र विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् । विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति नुम । हल्ङ्घ्यादिसंयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य बलं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अद्वयः । दन्भु दम्भे । निष्ठायामनिदिता मिति नञोपे झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळु इति हे ऋचां वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयार्ज्यरित्वेति खंडे मुञ्चितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. । इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारिरवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुरानिष्टक्षेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राजन् दीप्यमान वरुणास्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । अथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । अमुनो नित्यादायुदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बङ्गलं कंदसीत्यसभावः । ईमहे । ईङ् गती । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । क्षि भिवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप । आमंत्रितायुदात्तत्वं । असुर । असेहरन । उ० १. ४३. । आमंत्रितनिघातूः । शिश्रथः । अथ दीर्बल्ये । चुरादिरदंतः । कंदसे लुङि शिश्रद्वस्रुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति ल्लेथङ् । द्विभावहलादिशेषा । अग्लोपित्वात् सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा० ७. ४. ९३. । बङ्गलं कंदमि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्यत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । श्रथय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बधं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्टं शिथिलं कुरु । अधमं निहत्तं पादेऽवस्थितं पाशमव श्रथाय । अधस्तादवक्रथ शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि श्रथाय । वि-युज्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुभःशेपास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्याद्यानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वादनुदात्तत्वेनायुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमश्रथत्वात् सर्वत्रेयुंकादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६०. । अधमं । अवद्यावमाधमार्वरैफाः कुत्सिते । उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । श्रथाय । अथ दीर्बल्ये । संहितायां कंदसो दीर्घः । तव । युष्मदस्म-दीर्क्षसीत्यायुदात्तत्वं । अनागसः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्मुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगसशब्दादस्मायमेधिति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विद्यतोर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति लुक् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुकांतं । यच्चित्सीकेति । ऋषिश्चायन्यादिति परिभाषया मुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रिमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री कंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया । अनु० १२. ३. । वरुणो देवता ॥ विनियोग उक्तः शीनःशेषाख्याने ॥ विशेषविनियोगस्तु । अभिलष्य षडह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं । अभिलष्यपृष्ठाहानीति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिद्वि ने विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः । आ० ७. ५. । इति ॥

यच्चिद्वि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविं द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविं । द्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्वि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म यवि यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन् । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वति शेषः ॥ यथा । नित्स्वरणाबुदात्तत्वे प्राप्तिं यथति पादति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनीमसि । मीन् हिंसायां । इदंतो ममिः । क्रयादिभ्यः आ । मोनातिनेगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई ह्रस्वघोरितीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यति । यद्वृत्त योगान्निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हन्तवे जिहीकानस्य रीरधः । मा हणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीकानस्य । रीरधः । मा । हणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीकानस्यानादरं कृतवतो हन्तवे हंतुः पापहृन्नश्लीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मात्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूताया कुरु । हणानस्य हणीयमानस्य कुदस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इत्यबंतो वधशब्दः । उक्तादिषु पाठादंतोदान्तः । हन्तवे । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । इति कृप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीकानस्य । हेडु अनादरे । अस्मात्तिङ् कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वज्त्वाणि । एकारस्य ईकारादेशश्चक्रांदसः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माञ्छोग इत्यडभावः । हणानस्य । हणीङ् लज्जायां । अस्मात्कानचि पृषोदरादित्वादभिमतत्पसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरथं न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । रथीरथं । न । संदितं । गीः । अभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्वि सीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन आंतमश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी आंतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । यतिस्यतिमाख्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सविकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । षिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्वनपदं । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा । पिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्चांदसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यं इष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतंति । वस्यः । इष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम मुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यं इष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवन्त्य प्राप्तये परा पतंति । पराशुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह ।

परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात्रिधाताभावः । पश्यदृष्टये । वसुमच्छब्दाद्विभक्तोर्मुगिति मनुषो मुकि टिलोप ईयमुनो यकारलोपः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

कदा क्षत्रि॒यं नर॒मा वरु॑णं॒ कराम॑हे । मृ॒ळीका॒योरु॒चक्ष॑सं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रि॒यं । नर॑ । आ । वरु॑णं । कराम॑हे । मृ॒ळीका॒य । उरु॒चक्ष॑सं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्तमुखाय वरुणं कदा कस्मिन्काल आ करामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रियं बलमेविन नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्र्यीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. २. । क्षिप दीर्घश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरबित्यन्त आद्युदानः । करामहे । करोतिर्बल्येन शप । उरुचक्षसं । चक्षेर्वङ्गलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यमुन । शिद्वज्ञावात्स्याजादेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्स॑मानमा॒शते॒ वेन॑ता॒ न प्र यु॑च्छतः । धृ॒तव्र॑ताय दा॒प्नुषे॑ ॥ ६ ॥

तत् । इत् । स॒मा॒नं । आ॒शते॒ इति॑ । वेन॑ता । न । प्र । यु॑च्छतः । धृ॒तव्र॑ताय । दा॒प्नुषे॑ ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनतां कामयमाना मित्रावरुणाविति शेषः । तापुर्भां समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविष्काशते । अयुवाति । न प्र युच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कृतः ॥ आशति । अयोर्तिर्लिटि द्विभावहलादिशेषा । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अनित्यमागमशामनमिति वचनादयोतिश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां मुगित्याकारः । प्र युच्छतः । युक् प्रमादे । दाप्नुषे । दाशु दान इत्यस्माद्वाच्यं साङ्गानिति क्लमुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं ॥

वेद॒ यो वी॒नां प॒दमं॑तरि॒क्षेण॑ पत॑तां । वेद॒ ना॒वः स॑मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

वेद॒ । यः । वी॒नां । प॒दं । अं॑तरि॒क्षेण॑ । पत॑तां । वेद॒ । ना॒वः । स॑मु॒द्रियः॑ ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमूर्तिर्गणं गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रे ऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बन्धनाच्चोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो नटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । नित्वरेणाशुदात्तत्वं । द्वाघोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभ्राष्टः । पा० ४. ४. ११८. । इति घप्रत्ययः ॥

वेद॒ मा॒सो धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः । वेद॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॒ । मा॒सः । धृ॒तव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाव॑तः । वेद॒ । यः । उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्दीदृश मासश्चादीन्याल्गुनांतावेद । जानाति । यस्त्वयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पृष्टित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वा च दश चेति द्वद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः । पा० ३. २. ६७. । विट्पूर्वोरित्यात्वं । पा० ६. ४. ४१. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्थस्त्रिजिति मनुष । पा० ५. २. ९४. । मादुपधायाः । पा० ८. २. ९. । इति मनुषो षत्वं ।

उपवायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवज्रावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
बलत्वं । पा० ६. १. १९५. ३. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति
। पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्गुतिङ इति निघातः । यदुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहत् । वेदा ये अध्यासन्ते ॥ ९॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहत् । वेद । ये । अधिऽआसन्ते ॥ ९॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणरधिकस्य वातस्य वायोवर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जा-
नाति । ये देवा अध्यासन्ते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना । उ० ३. ८६. ।
तन्मन्त्रायां तो वातशब्दो नित्वादायुदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनि
शब्दस्यां तो दात्तत्वसिद्धयर्थमुंकादिपु पाठादस्य प्रत्ययस्वरण मध्योदात्तः । प्राप्ति ब्यत्ययेनां तो दात्तत्वं । बृहतः ।
बृहत्बृहतीरुपसंस्थानमिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासन्ते । न सार्वधातुकानुदात्तत्वं सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १०॥

नि । मसाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजाम्वा नि षसाद । आगत्य निषण्वान । किमर्थं । प्रजानां
साम्राज्यसिद्धयर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद० । भंदिरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । साम्राज्याय ।
सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । पा० ५. १. १२४. । इति ष्यञ् । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याद्यु
दात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ १०॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वोप्याश्चर्याणि चिकित्वाँ प्रज्ञावाँ अभि पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति ।
या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्त
व्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वज्ञानवयः ॥ अद्भुता । शुक्लं दसि बल्लभमिति शैलोपः । प्रत्ययलक्षणेन
नपुंसकस्य झलचः । पा० ७. ७२. । इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित् ज्ञाने । लिट् । क्रमुः । अभ्यासह
लादिशेषचुत्वानि । वस्वेकाजाहसामिति नियमादिङभावः । इत्वानुनासिकापुक्तां संहितायां । पश्यति । पाप्मे
त्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । कर्त्तृर्थे तवैकैक्यत्वम् । पा० ३. ४. १४. । इति करोतस्त्वन । नित्वादायु
दात्तत्वं । पूर्ववच्छैलोपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥ १२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूँषि ।

तारिषत् ॥ १२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहिता-
न्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूँषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पुजायां । पा० २. २. १८. ।
इति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादि
श्चंदसि बल्लभमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादयश्चेत्येतन्न भवति अबल्लभ्रीहित्वात् । बल्लभ्रीही हि तद्विधीयते ।
आयुदात्तं श्चंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिणशब्दस्यां तो दात्तत्वात् । करत् । करोति-
लोटि ब्यत्ययेन शप् । शपो लुकि लोटोऽडाटावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छंदसे लुकि

कमृद्वहभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति क्षेपः । अष्टशोऽङ्गि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बङ्गलं कंदस्व-
माङ्गोनिऽपीत्यङ्गभावः । प्र णः । उपसर्गाद्वङ्गलं । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेष्व-
डागमः । सिञ्चङ्गलं लेटीति सिप । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं ॥

विभ्रंद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्वापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्वापिं कवचं विभ्रदारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशो
हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परि नि षेदिरे । सर्वतो निपणाः ॥ विभ्रत् । विभ्रतेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७.
१. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । द्वापिं । द्वा कृत्सायां गतो । द्वापयतीषूक्तिसतां
गतिं प्रापयतीति द्वापिः कवचं । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । आणादिक इत्यथे णिलोपः ।
हिरण्ययं । अष्टव्यवाम्ब्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यशब्दाद्विकाराध्वे
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववदङ्गभावः ।
निर्णिजं । निर्णिज्र प्राञ्चपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्षिप्तिरिति क्षिप । नि षेदिरे । यद् विशर-
णगत्यवसादनेषु । अस्मान्नत्यर्थात्कर्मणि लिङ्यत्वाभ्यासलोपो । मदेरप्रतिरिति पत्वं ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानां । न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां
प्राणिनां द्रुहाणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिः
। ति० सं० २. १. ३. ५. । इति श्रुत्यंतरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दन्धु दंभे । अस्मात्सनि मनीषन्तर्धे-
।।दिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र हल्यहणस्य जातिवाचित्वात्सन्तः
कित्वाहंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्वकारः । अनिदितामिति नलोपः । भप्मावाभा-
वम्कादंसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्रु लसार्वाधानुस्वरण सनो नित्वात्तत्स्वरेणाशुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सगन्ताहंभेः
सनाशंसमिच्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुहाणः । द्रुह जिघांसायां । अन्वेभ्योऽपि
दृश्यंत इति कृनिप । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरेणाशुदात्तत्वं ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उतापि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमा चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असांमि ।
संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावज्यतीषु च
। पा० ४. १. ५६१. । इत्यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असांमि । अव्यय मञ्कुनिपा-
तानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशर्युद् । उ० ४. १९०. । इत्यमुन् ।
उदरेषु । उदि दृणांतरजनी पूर्वपदात्तलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बङ्गभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः मुनःशेषस्य बुद्धयः परा यन्ति । पराङ्मुखा निवृत्तिर-

हिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्गुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे तिङ् । गोर्युतो कंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्यापूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । यूतिर्यवनं । गवां यवनमवेति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः । इषु
इच्छायां । लट् । शतृ । तुदादिभ्यः शः । इपुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति क्तत्वं । अदपदेशाद्वसार्ध-
तुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं नु वोचावहै पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽडव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्ने मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अञ्जः सवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणाद्भोतेव
होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अग्रासि । पुनर्हविः स्वीकाराद्भुञ्जं तृप्तत्वं जीवन्नहं च नु अवञ्जं सं
वोचावहै । संभूय प्रियवाचां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट् । छंदसे लुङि ब्रुवो वाचः । अत्यतिवक्त्रोति
त्रैरङ्गादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययन टैरत्वं । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादेत्वं ।
आभृतं । हयहोमः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमचाविभूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्मव । क्षमि क्षमायां भूमौ
रथं वरुणसंबन्धिनमधि दर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः
सेवितवान् ॥ दर्शं । दृष्टेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रैरङ्गादेशः । अदृष्टोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ।
इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृष्टेर्भुमृदृष्टीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतचप्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुदुधादित्यापूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बङ्गब्रीहिः । बङ्गब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रघासोष्णं मे वरुणति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्यो । पंचम्यां पीर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । इमं
मे वरुणं शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति ॥

इमं मे वरुणं शुधि हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं मे । वरुणं । शुधि । हव । अद्य । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाङ्गानं शुधि । शृणु । किंच अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्मुख्य । अवस्युः
रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमामिमुख्येन चके । शब्दयामि । सौमीत्यर्थः ॥ शुधि । शु अवगं । लोटो हिः । शुशृणु
पूकवृथ्यं खंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्वेषामपि दृश्यत इति संहितायां
दीर्घः । अवस्युः । अवसशब्दात्पु आत्मनः कथं । काच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आ चके । कै गे शब्दे । अस्मा-
न्नित्यादेशः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । र्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति शुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविवरुण त्वं दिवश्च बुलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य
जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशत्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मादीये प्रति ध । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं

कृह । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । रमः । रमेत्यित्स्नामसु पाठितं । आतो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिङ्कनिङ्निपद्येति मनिङ् । नित्वादाशु-
दात्तत्वं । शुधि । उक्तं ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उत् । उत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अव । अधमानि ।
जीवसे ॥२१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुमुग्धि । उत्कृष्ट मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं वि चृत । वियुज्य
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानव चृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उंकादिषु
पाठादंतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुष् मोचणे । वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य युः । द्विभावः । हलादिशेषः ।
ङ्गलन्भ्यो ह्रिधिः । पा० ६. ४. १०१ । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । चृत । चृती हिंसायथनयोः ।
नोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संसनित्यक्षप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१९॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं । अचानुकम्यते । वसिष्व दशापेयं त्विति । शुनःशेष ऋषिः । गायत्री कंदः ।
इदमुत्तरं च सूक्तमापेयं ॥ प्रातरनुवाक आप्रेयं कर्ता गायत्रे कंदस्यतदादिमूकद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूत्रितं ।
वसिष्या ह्रीति सूक्तयोश्चक्षमासुहरेत । आ० ४. १३ । इति ॥

वसिष्या हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणानामिमुर्ता प्ररितः शुनःशेष एतदादिमूकद्वयनामिमुर्ता । तथा चास्मायते । तं वरुण उवाचा-
प्रिवं देवानां मुखं सुहृदयतमसं नु मुह्यथ ॥ त्योत्सक्त्याम इति सोऽपि गृष्टावात उत्तराभिर्द्विवांशत्वा
। ऐ० ब्रा० ७. १६ । इति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जा पते अन्नानां पालकांश्च वस्त्राणां क्कादकानि
तेजांसि वसिष्व । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मादी-
यमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामौ । कंदस्युभयधे-
त्यार्धधातुक्त्वाटार्धधातुक्स्थित्वाटैरतिडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारिकारयोर्मध्य इयागमश्चांदसः । ऊर्जा पते । सुबामंचित इति परां-
गवज्जावात षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चित्पादपुराणमिति सोर्लोपः ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्रे दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्रे । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्रे वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-
त्मता दीप्तिमता वचो वचसा सूयमानः स न नि धीर्देति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति
शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिर्धनि स्थूलदूरत्यादिना । पा० ६. ४. १५६ । यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च । अवादेशः । आर्मांचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिप्रत्ययः । नित्वा-
दाशुदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादी । इक्स्तिपौ धातुनिर्देशे । पा० ३. ३. १०८. २ । इतीक्षप्रत्ययः । तेन
च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दात्मानुपि
तकारोपजनश्चांदसः । यद्वा । बाङ्गलकाद्विर्भाव इतक् । मनुपि तर्सा मत्वर्थ इति भत्वाञ्जम्त्वाभावः ।
वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि सा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्येति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिबंधुरापये बंधव आ यजति हि सा । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ सा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषंगान्तदपेक्षयं प्रथमंति चादिलोपि विमर्शेति न निहन्यते । यद्वा । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदान इति सखिशब्द इत्यत्र त्वयांत आबुदात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वं स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्वंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमा सीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य इत्ये क्ते रो रि । पा० ८. ३. १४. इति रफलोपः । द्रव्योपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. इतीकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशति हिंसतीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदंतु । पठ् विशरणगत्यवसादनेषु । पाघ्न्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिर्निघ्न । उ० २. ११६. ११८. इत्यनुवृत्तौ बङ्गलमन्यत्रापि । उ० २. १०२. इत्याणादिक उमिप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादाते । फि० ४. १७. इति सर्वा-नुदात्तत्वं ॥

पूर्थं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्थं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्वं अस्मादादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकामे नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मादनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ पु स्मृतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊऽदमिति पठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्मृतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्यः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. इति यप्रत्ययः । यत्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । मुजः । पा० ८. ३. १०७. इति षत्वं । श्रुधि । श्रु अवणे । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसीति हेर्धरादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इड्यते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यथापि शश्वता शश्वतेन नित्येन तना विसृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणोद्वेदि रूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्भविः सर्वं त्वं इत्यथेव हूयते । अतो देवान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवित्वर्थः ॥ तना । तनु विसरि । क्लिप्तेति क्लिप । यद्वा । पचायच् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्सद्वोरिति द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेहितमित्युत्तरस्याग्नेहितसंज्ञायामनुदात्तं

चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातिर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । ले । युष्मच्छब्दात्सप्तत्येकवचनस्य
सुपां सुलुगिति शेषादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
श । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञायां मृतप्रगृह्या ऋचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । ऋयते ।
अकृत्स्नार्वाधातुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ।

प्रियो नो अस्तु विरपतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विरपतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्रयः । वयं ॥ ७ ॥

विरपतिर्विशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽपिर्नोऽस्माकं
प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विरपतिः । पत्न्यावैश्वर्य इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तं परादिष्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृत्र एष्यः । उ० ३. ९८. । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्रयः । बङ्गव्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स्वग्रयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्मादधिरे
धृतवन्तः तस्माद्वयं स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृत्र वरणे । वृद्ध संभक्तौ ।
ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचयित्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
मनामहे । मन ज्ञाने । अत्ययेन शप् ॥

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृतं । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृतं मरणरहिताग्ने अथ कर्माङ्गुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मात्स्वामिनस्तव
चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा ।
सम्यगनुगृहीतमित्यभिषेपया ॥ अथ । निपातस्य चेति मांहेतायां दीर्घः । अमृतं । अपादादाविति पर्युदासा-
त्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृड प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्मृत्यायांतो मर्त्यशब्दः । तस्माद्भवे
कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोऽन्नोपः । प्रशस्तयः । तादा चेति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो

इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानयनोऽज्ञं धाः । अस्माभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस्
ऐसादेशाभावः । चनः । चायु पूजानिशामनयोः । चायेरन्ने ऋत्विज्य । उ० ४. १९९. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन
मुडागमस्य । नित्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्था । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बङ्गलं कंदस्य-
साङ्गोऽपीत्युदात्तभावः । सहसो यहो इति मुबामंचित इति परांगवज्जावादामंचितस्य चेति षष्ठांमंचितसमु-
दायो निहन्त्यते ॥ ॥ २१ ॥

अथ न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववद्व्यादयः । त्रयोदशा नमो महद्वा इत्यस्यास्त्रिष्टुप कंदः ।

विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अश्वं सप्तोणा गायत्रेऽत्या देवो विश्वविति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयो-
वत्तमावर्जितस्य मुक्तस्य विनिधोऽय उक्तः ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं । न । त्वा । वारऽवंतं । वंदध्या । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंदध्या वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टांतः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकात्मशकर्मजिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्रद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मनुष्यः पित्र्यादनुदात्तत्वं । घञो जित्वा दाबुदात्तो वारशब्दः । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वंदध्या । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो नुम धातोरिति नुम । तुमर्थे सेसेनित्यध्वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्र्यादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण स एव । अध्वराणां । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स घा नः सृनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घा । नः । सृनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवापिनोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सृनुः पुत्रः पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः । किंचास्माकं मीढ्वान कामानां वर्धिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । अचि तनुधमवुतङ्कुचोरुध्याणां । पा० ६. ३. १३३ । इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो शवंतीति छमष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । सुशेवः । इहोऽङ्भ्यां वन । उ० १. १५० । इति शेषशब्दो वन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । ततो बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ता आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह सेचन इत्यस्मात्क्रमुप्रत्ययांतो दाश्वान साज्ञान मीढ्वाँश्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽस्माकंदस्य लिटस्तिङां तिङो भवति । म० ७. १. ३९ । इति लिङादेशः । यामुदस्त्रीनिवद्वावादार्षधातुक्त्वाच्बभावः । द्विर्वचने भवतेरः । पा० ७. ४. ७३ । इत्यत्वं । तिङ्ङितिङ इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाह नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आमात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सदै । इत् ।

विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्वाप्रगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाक्षासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्नुषाद्विरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव नि पाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्वाच् । अघाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७ । इत्यात्वं । पाहि । पादादित्वादिनिघातः । विश्वायुः । इह गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिञ् । उ० २. ११९ । इत्युः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बङ्गव्रीहिः । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

इममू धु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संबन्धिनमिममू धु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं बभूवोऽपि देवेषु देवानामग्ने वोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ धु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । सुञ्

इति पत्वं । नव्यासं । नवशब्दादीयसुगीकारलोपश्छांदसः । ईयसुनो नित्वादायुदात्तत्वं । वोचः । इंदसि
मुह्लङ्लिट इति लोट्ठर्थे प्रार्थनायां मुह्यस्यतिवक्तीति चुरङ्गादेशः । पा० ३. १. ५२. । वच उम । पा० ७. ४. २०. ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अये परमेष्ठकृष्टेषु युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्माना भज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलो-
कवर्तिषु वाजेष्वना भज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबंधीनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष । शिक्ष
विद्योपादानि । शपः पित्वाहातुस्वरः । द्यचोऽतसिङ इति संहितायां दीधः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे
तादेव । पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २० ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोरुर्मा उपाक आ । मद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिंधोः । ऊर्मा । उपाके । आ ।

मद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताये विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तव दृष्टांत उच्यते । आकार
उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मं तरंगोपलक्षितं कुन्वादिप्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे
हविर्दत्तवर्त यजमानाय मद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभृतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यन्दृ प्रस्रवणे । स्यंदः
संप्रसारणं धश्च । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ऊर्मिः । अतिरूच्य । उ० ४. ४४. । इति
मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुषे । ऋग्वे० १. ३५. ६. । इत्युचोक्तं ॥

यमग्ने पृतु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृतुऽसु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः । उषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृतु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवा अवसि रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि ।
स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता । नियन्तुं समर्थो भवति ॥ पृतु । पदादिषु मांस्युत्सूनासु
पसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सविक्वाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । अवाः । आवः ।
अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेव्याडागमः । इतश्चति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः । सांघो
धातुः । लङः । सिप । क्रयादिभ्यः आ । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडागमाभावः । यदुत्तयोगादानिघातः ।
यंता । तृनो नित्वादायुदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चति डीप ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाये अस्य त्वङ्गकस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक-
मिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकात्तो
पञ्चनश्छांदसः । श्रवाय्यः । श्रुदक्षिसृष्टिहृद्यहभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वैजिरस्तु तरुता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वैतुऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽभिरर्वैजिरश्चैर्वाजं संग्रामं तरुता तारयितासु । विप्रैभिर्मेधाविभिर्ह-

त्वग्भिः सहितस्तुष्टोऽपिः सजिता फलस्य दातासु ॥ विश्वचर्वणिः । विश्वे चर्वणयो यस्य । बङ्गव्रीही विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वणिः । अर्च गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वणिप् । भिस्चर्वणस्त्वसा-
वनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तु इत्ययमादेशः । तरता । त प्रवनतरणयोः । अस्माद्वसितस्त्वभि-
तेत्यादी । पा० ७. २. ३४. । तृन्तो निपातितः । निपातनादेविकारस्योत्वं ॥

अप्रोयामे होतुरतिरिक्तोकथे जराबोध तद्विविद्धीति स्तोत्रियलुचः । यस्य पशवो नोपधरंरति खंडे
सूचितं । अतिरिक्तोकथानि जराबोध तद्विविद्धि । आ० ९. ११. । इति ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेविशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानायै विशे विशे तत्तद्यजमानः प्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध-
गुष्ठानसिद्धार्थं तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय कूरायाप्रथे तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समी-
चीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र याम्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्मृतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तं बोध-
तथा बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १० ८. ।
इति ॥ जराबोध । जृप् वयोहानौ । अत्र तु स्तुत्यर्थः । षड्विदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः ।
ततष्टाप । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासां जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् ।
आमंत्रितायुदात्तत्वं । विविद्धि । विशे प्रवेशने । नोटो हि । बङ्गलं कंदमीति शेषः श्रुः । अभासहलादिशिषा ।
ङ्गलभ्यो ह्रिधरिति ह्रिधरादेशः । षत्वपुत्वं । यद्वा । विष् व्याप्तावित्यस्मात्प्रोमध्यमेकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याश्रितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय ।
यज्ञातिर्गम्यां घत्वञी । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं । अनिदृशिभ्यां चति कीकप्रत्ययः । निच्वादायु-
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो मह्यं अनिमानो धूमकेतुः पुरुचंद्रः । धिये वाजाय हिव्तु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुचंद्रः । धिये । वाजाय । हिव्तु ॥ ११ ॥

सोऽपिर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायानाय च हिव्तु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानो
निमानवर्जितः । अपरिन्क्ति इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन ज्ञायमानः पुरुचंद्रो बङ्गदीप्तिः ॥ मह्यं अनित्यत्र
संहितायां नकारस्य स्त्वानुनासिकावुक्ती । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्त्विति बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रज्ञातिस्वरत्वं । पुरुचंद्रः । यदि आल्हादनं दीप्ती च । अस्मात्स्फा-
यितंचीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुचारा चंद्रश्चति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सृट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिव्तु । ह्रिक् प्रीणनार्थः । इदितो
नुम धातोरिति नुम ॥

स रेवाँ इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थेरभिर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् । विश्वपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थेः । अभिः ।

बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

सोऽपिर्बुक्थेः स्तोत्रिर्बुक्थान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा
बंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्वपतिः प्रजापालको देव्यो देवानां संबन्धी । अपिर्बुक्थे देवानां होता
। ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति श्रुत्यंतरात् । केतुर्दृतवक्त्रापकः । अपिर्बुक्थे देवानां दृत आसीत् । ति० सं० २. ५. ८. ५. ।
इति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रीडरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३०. । इति सोर्लोपः । रथेर्मती बङ्गल-

मिति संप्रसारणं । परपुर्वत्वं । आङ्गुणः । कंदसीर इति मतुपो वत् । अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । विष्पतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृहज्ञानुः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो इत्येवा । ब्रह्मादने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्यातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूचितं ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युर्वभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युर्वभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंस । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चाम्नायते । तमभिरवाच विश्वान् देवान् सुहृद्यथ त्वोत्सन्ध्याम इति स विश्वान्देवांसुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ महातो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्वृणाः । युवानस्वरूपाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्त-चतुर्विधदहयुक्तभ्यो देवभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्रवाम कथाचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चत्तदानीं देवान्यजाम । हे देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्यं ॥ आशिनेभ्यः । अग्नौ व्याप्ता । वङ्गलमन्यवापि । उ० २. ४९. । इत्यादिनादिक इजचप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वादनदात्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । शक्नु शक्ता । आहुतमस्य पिबति तिङ्गः पिबद्वावादनदात्तत्वे सति विकारणस्वरः १ निपातिर्यथादिहर्तति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्वशब्दादीयमुनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. । इतीयमुन ईकारस्यात्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चैति घञ् । वृक्षि । आत्रस्य केदनं । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषै-कवः नमिष्ट । ज्ञेः सिच । स्वरतिमृतीत्यादिना इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रह्मादिना पत्वं । पढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । न माङ्गुण इत्यडभावः ॥ ॥ २४ ॥

यत्र यावति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षड्गुपुभः । आयजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतस्र-णामिन्द्रो देवता । ततो द्व उलूखलदेवत्ये । तदनंतरभाविन्यावलूखलमुसलोभयदेवताके । अंथाया उच्छिष्ट मित्यस्या हरिशृङ्गाधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहदेवतायामुक्तं । चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांथा प्रशंसति । बृ० ३. ४११. इति । तदुक्तमनुक्रमण्या । यत्र यावा नव षड्गुपुषादि यस्मिन्नावलूखन्ती परे मांसन्यां च प्रजापतेर्हरिशृङ्गस्यांथा चर्मप्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽंजःसर्वे होमे विनियुक्ताः । पंचम्या-द्याश्चतस्रोऽभिषव । अंथा द्रोणकलश सोमावनयनं । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैतं शुनःशेपोऽंजःसर्वं ददर्श तमेताभिश्चतस्रभिरभिसुपाव यस्मिन्नि त्वं गृह्णगृह्ण इत्यर्थेन द्रोणकलशमभ्यर्चनानायोच्छिष्टं चर्मोर्मरेत्येतयर्चाथ हास्त्रिजन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकार । ऐ० ब्रा० ७. १७. इति ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्भिर्द्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । यावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानां । अवे । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इंद्र यत्र यस्मिन्त्र्यंजःसर्वे कर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः खूलमूल ऊर्ध्वं उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगच्छिष्व जल्गुलः । भक्षय ॥ पृथु-बुधः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातिर्यथादिहर्तति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेर्सेनति तवेत्यप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अक्षयङो लुकि लेरमध्यमैकवचने लेटोऽडाटाचित्वाङगमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च ह्रस्वादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यच्च द्वाविंश जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेङ्गिद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच्च । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविंश जघना द्वौ जघनप्रदेशाविंश । जघनं जंघन्यति रिति यास्कः । नि० ९. २० । कृता विसृष्टिं कृते संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हन्ते शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२ । इति हन्धातोश्च । द्वित्वं । कर्दमादित्वाअधोदात्तः । फि० ३ १० । सुपां मुलुगित्वाकारः । अधिषवण्या । षुञ् अमिषवे । व्युट् । भवे कंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । तित्स्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च द्व्यजनात् । पा० ६. १. २०५ । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्व्यचकस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षति । उलूखलसुतानामवेङ्गिद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षति । उलूखलऽसुतानां । अवं ।

इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षति अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यत्रं । च्छ्ङ् गतो । ऋदोरवित्थप । गुणावादेशां । याथादिना । पा० ६. २. १४४ । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । एवमुपच्यवं । शिक्षति । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातेर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ॥

यच्च मंथां विबध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उलूखलसुतानामवेङ्गिद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च । मंथां । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमित्वैऽइव । उलूखलऽसुतानां । अवं ।

इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमन्तेतुं मंथानं विबध्नति । तत्र दृष्टान्तः । रश्मीन्यबंधनार्थान्मयहान्यमित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमष्टमुच्चांमात् । पा० ७. १. ८५ । इति द्वितीयाचामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९ । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । मथ्यतेऽनर्थति मंथा । मथि विजोडन इत्यस्माद्वलथेति करणे घञ् । ततष्टाप । त्रित्त्वादाद्युदात्तत्वं । विबध्नते । बन्ध बंधने । क्रयादिभ्यः श्रा । अजिह्वतामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निष्ठा । यमित्वै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागमः ऋङांसः । यद्वा । स्थांतात्तवैप्रत्ययस्वेडागमे सति णिलोपः ऋङांसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २०० । इत्याद्यंतयोर्बदात्तत्वं ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्तमं । वद् ।

जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिदि यथापि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण युमत्तममतिशयेन दीप्तिं प्रभृतर्ध्वानियुक्तं शब्दं वद । तच्च दृष्टान्तः । जयतामिव दुन्दुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुत्करं वोर्ध्वं वोर्करं वोक् म कुर्वित्यप्रवीक्षदूलूखलमभवदुत्करं वै तत्तदूलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्यदासादाष्टमिकनिघाताभावे पाठिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशात्तसार्वधानुकागुदात्तत्वं यकस्वरः शिष्यति । न च तिङुतिङ इति निघातः । निपातैर्यथादिहतेति प्रतिषेधात् । युमत्तमं । दीव्यतर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिप्रमाणः क्लृप । दिव उत । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यथादेशे ह्रस्वगुडभ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अथबूतिरित्यादाविवान्नापूटा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्नश्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमिह ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उतापि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमिह मुरत एव वातो वि वाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथो अनंतरं हे उलूखल इंद्रायद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमा भिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात्पुट । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा पानि । तुमर्थे ससेनिति तवेन्द्रत्ययः । जित्यादिनित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुनु । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेनुक् । विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । उलूखल । ऊर्ध्वं खमस्यत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजभृतः । हरी इवांधांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजभृतः । हरी इवेति हरीऽइव । अंधांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनात्रप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रोढध्वनिर्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तच्च दृष्टान्तः । अंधांस्त्राजानि चणकादीनि खाद्यानि वप्सता भक्षयन्ती हरी इव इंद्रस्याद्याविव । अत्र यास्क एवं व्याचक्ष्वी । आयजी आयष्टवे अज्ञानां संभ्रूतमे ते ह्युच्चांर्विहयते हरी इवान्नाजानि भुञ्जानि । नि० ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरीणादिकः करणप्रत्ययः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं समीतीति वाजसाः । षणु दाने । जनसनेत्यादिना विटप्रत्ययः । विडुनोरनुमासिकस्यादित्यात्वं । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आतिशयानिक्तमप । सुपां सुनुगिति पूर्वमवर्णदीर्घः । विजभृतः । हज् हरणे । अस्माद्यङुलुक्प्रभ्यासहलादिशेषोरतज्प्रत्ययेषु कृतेषु ह्यिकी च लुक् । पा० ७. ४. ९१. । इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस्मै । अदादिवच्चति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ति कर्तृति चेति प्रतिषेधः । ह्यहोर्मन्कंदसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हिचेति निघातप्रतिषेधः । वप्सता । भक्ष भक्षणदीप्त्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः ह्युः । घसिभसोर्हलि च । पा० ६. ४. १००. । इत्युपधालोपः । नाभ्यसाच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय । मधु
ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अवाप्तिष्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपी तौ शुवामृष्विभिर्दंशनीथेः सोतुभिरभिषवहेतुभिः सह
अध्वी दर्शनीर्या मूर्त्विद्राद्यिद्राथं मधुमत माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुगतं ॥ ता । सुषां
मुलुगित्वाकारः । नी अथ । प्रकृत्यातःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आर्माचि-
तस्तेति सर्वानुदात्तत्वं । प्रुतप्रगुह्या अचि । पा० ६. १. १०५ । इति प्रकृतिभावः । सुतं । पुञ् अभिषवं । बह्वन्
कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे अतिविशेष हरिसंद्रदेवतापचे हे हरिसंद्रेति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफल-
कयोः शिष्टमभिषवराहित्विनावाशिष्टं सोममुद्धर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र
आ सृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवाशिष्टं सोमं गोस्त्वच्यानद्धं चर्मव्याधि नि धेहि । अधारोप्य स्थापय ॥
चम्बोः । चमु अदने । चम्यति भक्ष्यतेऽचेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२ । आणादिक ऊप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हन्युर्वादिति व्यत्य-
येन न भवति । भर । ह्यग्रहोर्भः । धेहि । ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९ । इत्यभ्यासलोपी । निघातः ।
त्वचि । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं मूक्तं सप्तचं शुनःशेषस्याथं पांक्तमैद्रं । अनुक्रमणिका च । यच्चिद्धि सप्त
पांक्तमिति ॥ पृथग्गडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिदीति सप्तचं मूक्तं त्रींशुचाम्नात्वा
स्वस्वशस्त्र एकैकं तुचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११ ।
इति सूचितं ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्दंशविंशतिसंख्याकाभिर्कर्मिभिर्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं
विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोः । ओ बलिप्रः संहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुहृद्य त्वोत्स्रज्याम इति
स इंद्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन मूक्तनोत्तरस्य च पंचदशभिः । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्रं यच्चिद्धि यद्यापि वयमनाशस्ता इव स्मसि अग्रशस्ता इव भवामः तथापि हे
तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभृतेषु नोऽस्माना शंसय ।
सर्वतः प्रशस्ताः । अस्मद्विषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्तर्थाः ॥ सोमपाः । विजंतः । आर्माचितनिघातः । अना
शस्ता इव । शन्तु स्तुता । निर्धेति भावः । यस्य विभाष्येतीट्प्रतिषेधः । नञा बहुव्रीही नञ्भ्यामित्युत्तरपदां
नोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । अचि तुनुंघत्यादिना दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वं न गोश्चन्तावव प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्वेऽध्वानमित्यश्वः । अशिषुषीत्यादिना क्रन्प्र-
त्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शुभिः शुभ दीप्ता । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ । इति क्रिप्रत्ययः ।
व्यत्येनांतोदात्तत्वं ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तवं दंसना ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजा॒नां । प॒ते । श॒ची॑ऽवः । तव । द॒ंस॒ना ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॒य । गो॒षु । अ॒श्वेषु । अ॒भिषु । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनुयुक्त वाजानां पतेऽन्नानां पालक तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रह-
रूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् ॥ शिप्रि हनु नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । अत इनिठ-
नाविति मत्वर्थीय इनिः । आमंचिताद्युदान्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति परांगवज्जावात् षष्मामंचित-
समुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविव्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविव्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च
न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविव्यमानवत्वप्रतिषेधात् । शचीवः । कंदसीर इति
मनुषो वत् । मनुवसो हरिति कृत्वं खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादांमंचितनिघा-
ताभावः ॥

नि प्वा॒पया मिथू॒दृशा॑ स॒स्ताम॑बु॒ध्यमाने॑ ।

आ तू न इं॒द्र शंस॒य गो॒ष्वश्वेषु॑ अ॒भिषु॑ स॒हस्रे॑षु तु॒वीम॑घ ॥ ३ ॥

नि । स्वा॒पय॑ । मिथु॒ऽदृशा॑ । स॒स्तां । अ॒बुध्य॑माने॒ इति॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॒य । गो॒षु । अ॒श्वेषु । अ॒भिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं मंगतत्वेन दृश्यमाने यमदृष्ट्या नि प्वापय । नितरां मुने कुरु । ते चास्मान्धारयितुमनु-
ध्यमाने मत्वा सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नि प्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । पा० ८. ३. ९८. ।
अन्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्लिप्तिति दृशः कर्तरि क्लिप् ।
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुषां मुनुगिति विभक्त्यकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि
तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स॒संतु॑ त्या अ॒रा॒तयो॑ बो॒धंतु॑ शूर॒ रा॒तयः॑ ।

आ तू न इं॒द्र शंस॒य गो॒ष्वश्वेषु॑ अ॒भिषु॑ स॒हस्रे॑षु तु॒वीम॑घ ॥ ४ ॥

स॒संतु॑ । त्याः । अ॒रा॒तयः॑ । बो॒धंतु॑ । शूर॒ । रा॒तयः॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॒य । गो॒षु । अ॒श्वेषु । अ॒भिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्य-
युक्तेद्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः ।
रा दाने । मंत्रे वृषत्यादिना भवि क्तिन् । न विद्यते रातिरर्जिति बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्या-
मिति तु सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यत इति न भवति । यद्वा । क्लिचक्तां च संचायामिति कर्तरि क्लिच् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

स॒मि॒द्र ग॒र्दभं॑ मृ॒ण नु॒वंतं॑ पा॒पया॑मुया ।

आ तू न इं॒द्र शंस॒य गो॒ष्वश्वेषु॑ अ॒भिषु॑ स॒हस्रे॑षु तु॒वीम॑घ ॥ ५ ॥

सं । इं॒द्र । ग॒र्दभं॑ । मृ॒ण । नु॒वंतं॑ । पा॒पया॑ । अ॒मुया॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॒य । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ । अ॒भिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदाकूपया वाचा नुवंतं नुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंत-
मित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानविरिणं सं मृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं पक्षं शब्दं
करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । गर्दं गर्दं शब्दे । कृगृशूलिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२२. । चित्
इत्यतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तादादिकः । शस्य ङित्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । गु नुती । शतर्यदिप्रभ
तित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्गुणाभाव उवङादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पताति कुंडूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडूणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मात्प्रतिकूलो वायुः कुंडूणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादधरणादप्यधिकं दूरं देशं
पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । जेत्याडागमः । कुंडूणाच्या । कुडि दाङि । अस्मात् व्युङ्ते कुंडनशब्दे
ङकारात्परस्याकारस्य ऋकारः क्कादसः । ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यमिति गलं । तदंचतीति कुंडूणाची । ऋत्विगि
त्यादिना क्तिन । अनिदतामिति नलोपेऽचतेश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप । अचः । पा० ६
४. १३८. । इत्यकारलोपः । ची । पा० ६. ३. १३८. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ची । पा० ६. १. २०२. । इत्या
कारस्योदात्तत्वं ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्माद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृकदाश्वमस्माद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं
जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । कुश आङ्गानि । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचायच ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जहि । हन हिंसागत्योः । हतिर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा
भादित्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्नुप भवति । जंभयं । जंभि नाशनं । चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वा
दनुदात्तत्वं णिच् एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वं । कृक् हिंसायां । कृदाधारार्चिकनिभ्यः कन् । उ० ३. ४०. ।
इति भावे कन्प्रत्ययः । किदित्यनुवृत्तगुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः ।
वङ्गलघुहणाद्वाशतरपि कृक उपपदे कृकं वचः कश्च । उ० १. ६. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । द्वितीयायामभि
पूर्वत्वे प्राप्ति वा कृदसीति तस्य बाधितत्वाद्युदादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तिः स्वरितत्वं ॥ २७ ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं मुक्तं शुनःशेषायां गायचं । अस्माकमित्येषा पादनिचृन्नायची । वयः
सप्तकाः पादनिचृत् । अनु० ४. ४. । इत्युक्तत्वात् । शश्यादिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐश्वः । आश्विना-
वश्यावित्येताद्यास्तिस्र आश्विन्यः । कस्त उप इत्याद्यास्तिस्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो
द्व्यधिकास्माकं पादनिचृच्छस्त्रिष्टुप्परो तुचावाश्विनोषस्याविति ॥

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रं । क्रिविं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽस्रमिच्छन्तो वयं शुनःशेषा हे अलिंग्यजमाना वो युष्माकं संबन्धिमिममिन्द्रमिंदुभिः सोमेरा

सिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं । सिंचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्विचिद्वटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्विचिद्वटो वटिः काटुरित्यादिषु चतुर्दशसु कृपनामसु क्विचिः कृपः मृद इति पठितं ॥ क्विचिं । कृती कृदने । कृत्यत इति क्वित्विः । क्विचिपृथिव्यक्ष्विष्यवीत्यादी । उ० ४. ५६ । क्विन्मत्ययातो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादाति । फि० ४. १७ । इति सर्वानुदात्तत्वं वाजयन्तः । वाजमात्मन इच्छन्तः । मुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्य-पृथ्व्येतीत्यदीर्घत्वयोर्निषेधः । अथाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धी । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुक्कंदसि । पा० ५. ३. ५९ । इति तृजंतादिघन्मत्ययः । तुरिष्ठमेयः मु । पा० ६. ४. १५४ । इति तुलोपः । इष्टनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सिंच । षिचिश्चरणे । व्यत्यर्थेन क्वचनं । श मुवादीनामिति शुभागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं वा । यः । शुचीनां । सहस्रं वा । संऽआशिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुचानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समाशिरां समीचीनेनाशिराख्येन श्रपणद्रव्येणोपितानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्वम् । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्ता दृष्टान्तः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आगृह्णाति तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ्पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्विप्पसृध्यामित्यादावाशीरुदंशो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् श्रवणे । दिवादिभ्यः श्रयन् ॥

सं यन्मदाय शुष्मिणे एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्ते शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चास्त्रिंशोदरे व्यचो व्यातिर्दधे । धृत्वा भवति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्यं जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । मुपां मुलुगिति तृतीयाया उदिशः । व्यचः । व्यचः कुटादित्यमर्गसि । का० १. २. १. १. । इति डिद्वज्जावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्वाहज्यत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । दधे । दधातिः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजन्तृत्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरणांतीदात्तत्वं । हि चति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमस्तं त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्स्मादेव कारणात्तोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पञ्च । उ० १. ६२ । इत्येतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ३९ । इति किप्रत्ययः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर दुहिर उहिर अर्दने । व्यत्ययनात्मनेपद ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाही वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालकं गिर्वाहो गीर्भिरुद्यमानं वीरं शीर्योपेतं यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सृजता प्रियसत्वरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाक्षीणं सति घ्न । पा० ३. २. १८२. । पञ्चादशं आद्यं च । अथवा स्तोत्रुरिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुवंशे भिरिति राधानि धनानि । सुवामंचित इति परांगवज्जावात्पञ्चमंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाञ्च्यस्कंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरमुन्प्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्युक्तत्वात् । शिदित्यनुवृत्तिरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य वोरुपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इति दीर्घं स्वाभावस्कंदसः । षाष्ठिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादी च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठ न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावह ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । अन्येषु । ब्रवावह ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्तं वाजं संयामि नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्वं उन्नतं उत्सुकं स्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्योत्तरेषु सं ब्रवावह । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । श्रुचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजैवाजे हवामहे । सखायं इंद्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजैऽवाजं । हवामहे । सखायः । इंद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमं वाजं वाजे कर्मविधातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संयामि तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमृतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलश्चेति घञ् । चजोः कु घिगयतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । घजो चित्त्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्स्योरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्याच्चाडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधति । पा० ५. २. १०१. । मत्वर्थोयो विनिः । तस्य क्कांदसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजैभिरुप नो हवं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः । वाजैभिः । उप । नः । हवं ॥ ८ ॥

यदि श्रवत् यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजैभिरग्नय सहोप समीप आ घ अवश्यमागमत् । आगच्छत ॥ घ । अचि तुनुघत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङर्थे लिट् । लिटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । क्कांदसे लुङि पुषादिबुताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति चुरडादेशः । बहुलं कंदस्यमाह्वोऽंगपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववज्ज्यडागमः । वाजैभिः । बहुलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गश्चेति कृत्यतेरप्यसंसारणं च । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अनुं प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । औकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बहुव्यजमानान्प्रतिगतारं नरं पुरुषमिंद्रमनु हुवे । अनुकमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिंद्रं पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे

आहृतवान् । तमाह्वयामीति पूर्वचान्वयः ॥ श्रीकसः । नञिषयस्वेत्याद्युदात्तत्वं । ऊवे । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । इटि बह्वलं कंदमीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणं प्राप्तं किडति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । तुविप्रति । तुवीनां बह्वनां प्रतिगंतारं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतुशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधयतिदानयोः । पा० १. ४. ९२ । इतिवत्स्त्ववचनत्वेनातिपातत्वादनव्ययत्वं, पुराणगुणत्वादिना । पा० २. २. ११ । न षष्ठीसमासनिषेधः । ऊवे । ऊञो लिटि बह्वलं कंदमीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वं । द्विवचनप्रकरणे कंदसि चेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १ । इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादिनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥१०॥

तं। त्वा। वयं। विश्वऽवार। आ। शास्महे। पुरुऽहूत। सखे। वसो इति। जरितृऽभ्यः॥१०॥

हे विश्ववार सर्ववरेणीय पुरुहूत बह्वभिः स्वयंकर्मण्याहृत सखे सखिवर्तिप्रय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्त त्वां जरितृभ्यः स्तोत्रणामनुग्रहायमा शास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । आडः शासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामञ्चित् समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेननिषधात्य रांगवद्भावे सति शपानिघातेन वामञ्चितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तृचश्चत्वादतोदात्तत्वं ॥ ॥२९॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रा । सखे वज्रिन्तसखीनां ॥११॥

अस्माकं। शिप्रिणीनां। सोमऽपाः। सोमऽपाव्रा। सखे। वज्रिन्। सखीनां॥११॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवर्तिप्रय वज्रिन्वर्त्युक्तं सखीनां सखिवर्तिप्रयाणां सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनृभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समुहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋतेभ्यो ङीर्वाति ङीप । तस्य पित्वादनृदात्तत्वं सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमं वितस्य सति शिष्टत्वादामविताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मनिजित्यादिना वनिप । अलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४ । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥१२॥

तथा। तत्। अस्तु। सोमऽपाः। सखे। वज्रिन्। तथा। कृणु। यथा। ते। उश्मसि। इष्टये॥१२॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि वयं कामयामहे त्वं तथा कृणु । त्वत्प्रसादात्तदमीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । धिन्विहृण्व्योरश्चैत्युः प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिनिघातं हेर्लुक् । उश्मसि । वशं कांती । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्चपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादिनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुवित्यादि नेट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५ । संप्रसारणं । ब्रथादिना षत्वे ध्रुत्वं । पूर्वस्मिन्पक्षे मञ्चि वृषति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इद्रे संतु तुविवाजाः । सुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः। नः। सधऽमादे। इद्रे। संतु। तुविऽवाजाः। सुऽमंतः। याभिः। मदेम॥१३॥

सुमंतोऽन्नपंतो वयं याभिर्गौभिः सह मदेम इष्टेम इद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता

मावो रेवतीः श्रीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च संतु ॥ रेवतीः । रथिशब्दाच्चतुपि रथेर्मतो बङ्गलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति मतुपो वत् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे । मद तुप्रयोगे । चौरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचाद्यच् । सध मादस्थयोः कंदसि । पा० ६. ३. ९६. इति सहशब्दस्य सधादेशः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्ते परादिकंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुविवाजाः । तु इति सीचो धातुर्वृद्धयर्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वान्नृणो न भवति । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चुमंतः । दुषु शब्दे । अस्मात्किंपि तुगभावः कंदसः । ह्रस्वनुडभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदस । मदी ह्रस्वः । व्यत्ययेन ग्रप । अदुपदेशाज्जमावधातुकानुदात्तत्वे ग्रपः पित्वादनुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यतः ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्रः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्थ्ययुक्तं त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविंशपस्त्वनाप्रस्यदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्रः स इयानो ऽस्माभिर्वाच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभोष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टांतः । चक्रयोः रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्माज्ञां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैति मपद्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यतः । त्मना । मंत्रेष्वाद्यादिरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागन्त्ये । त्रिमूर्तिधृषिर्निषः कृः । पा० ३. २. १४०. आर्माचितानुदात्तत्वं । इयानः । ईड् गर्तो । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. तस्य लिटः कान् ज्वेति कानजादेशः । अचि ध्रुधर्मात्त्यादिना । पा० ६. ४. १५१. इयडादेशः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित इत्यतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गर्तो । नडि व्यत्ययेन तपः सिपीतश्च । पा० ३. ४. १००. इतीकारलोपः । तनादिक्लृप्थ उः । पा० ३. १. १०६. सार्वधातुकगुणः । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडागमाभावः । विकरणस्वरणोदात्तत्वं । अक्ष । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः । अकारस्वकारः कंदसः ॥

आ यदुवः शतक्रतो कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यद्वो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्रव्यमस्ति तं कामं जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपस । तत्र दृष्टांतः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितयापारविशेषरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आयुदात्तः । पा० ४. १. ७३. ॥ ३० ॥

शश्वदिंद्रः पोमुथज्जिर्जिगाय नानदद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

गुष्टेन्द्रेण देव हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इंद्रः सूयमानः प्रीतो मनसा

हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि धेरिसं-
बधीनि जिगाय । जितवान् । अश्वरिति शेषः । कीदृशैः । पोप्रथञ्जिः घासमभयानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वन्निः
नानदङ्गिनादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वन्निः । शाश्वत्सञ्जिः पुनःपुनर्मुगं वा श्वसञ्जिः । दंसनावान् कर्मवान् सजिता
दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न
इति द्विवक्तिरादरार्थं ॥ पोप्रथञ्जिः । प्रोचू पर्याप्ती । अस्माद्यङ्गुल्यभ्यासहलादिशेषा । ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. ।
इति ह्रस्वत्वं कृते गुणो यङ्गुलकाः । पा० ७. ४. ८०. । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं क्वांसं । अस्माद्यङ्गु-
गताच्छतयभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो णलि वृद्धिः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानि-
वस्त्रावाञ्ज इत्यस्य द्विर्वचनं । सनलिटोर्जिः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदङ्गिः । एद
अथक्ते शब्दः । पूर्ववद्यङ्गुलि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वत्सञ्जिः । श्वस प्राणने ।
अन्यत्सर्वं पुर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्यैतदुदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थिति सिचो लुक् । दंसनावान् ।
दंसशब्दं अप्रो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मनुष्यः । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता गायत्रे कंदस्याश्विनाश्चावत्येति तृचः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरी-
रिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमहस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमन्तं । दस्त्रा । हिरण्य
ऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः मुनःशोपोऽश्विनां नृपाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवाचाश्विनां नृ लुह्यथ त्वोत्तस्वस्याम
इति सोऽश्विनां नृपावात उत्तरणं तृचन । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे अश्विनां अश्वावत्या बह्वभिरश्वैर्युक्तया
शवीरया प्रथमाणयेषां न्न सह आ यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दस्त्रा अश्विनां युवयोः प्रसादान्नोमद्वङ्ग-
भिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बह्वना हिरण्येन युक्तमस्मादीयं गृहमस्तिर्यात शेषः ॥ अश्वावत्या । मंत्रे सोमाश्वैर्द्रियवि-
श्वदेवस्य मर्ता । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इषा । सार्वकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या
प्रापणं । लोटि तसन्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गता । कृशृपूर्काटिपटिशाटिभ्य ईरन् । उ०
४ ३०. । इतीरन्त्ययो बह्वलवचनादस्मादपि भवति । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावमन्तः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्त्रा । अमन्तः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्त्रावश्विनां वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनसमुन्मयोजनः । युवयोर्द्वयोरकराख्यत्वादुभयार्थं
सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमन्तो विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनी हि यस्मा-
त्समुद्रेऽन्तरिक्ष ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्या । समुद्रः कस्मात्समुद्र-
वंत्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः समोदन्तेऽस्मिन्भुतानि समुद्रको भवति समुज्जतीति वा । नि० २. १०. । इति ॥
समानयोजनः । बह्वीर्योः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमन्तः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईङ् गती ।
अदुपदेशज्ञसर्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य५घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनी युवामध्यस्थं हतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्युपरि चक्रं भवदीयरथसंबन्धिकं
चक्रं नि येमथुः । नियमितवन्ती । अन्यच्चक्रं परि द्यां बुलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः ।

घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिद्युध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हंतः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हत्यध्यः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । येमधुः । यम उपरमे । किति लिख्यत एकह्रस्वः । पा० ६. ४. १००. । इत्येवाभासलोपी ।

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उपस्ये कर्ता गायत्रे कंदसि कस उप इति तृचः । अथोषस्य इति खंडे कस उप इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूत्रितं ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्ते अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

आश्विभ्यां प्रेरितः गुनःशेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु सुहृदथ त्वोत्स्रज्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरिण तृचन तस्य ह स्मार्च्यच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐत्वाकस्वोदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐत्वाक आस । ए० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे कधप्रिये सुतिप्रिये अमर्त्ये मरणरहित उप एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमानिनि देवतं भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उपो देवि कं पुरुष नक्षसे । प्राप्त्राषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्त्रोपि । ईदृशस्त्व मर्हिसत्यर्थः ॥ ते । तमयाविकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य तेऽन्देशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । कध वाक्यप्रबंधः । चुरादि-रदंतः । गायत्रो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्दुपधावृद्धभावः । चिंतपुजिकार्थकुंविचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्-प्रत्ययः । गिरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप । पठोसमासे ज्ञापोः संज्ञाच्छब्दसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारश्चकंदसः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्लिपः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मर्तः । असिहसौत्यादिना तन्प्रत्ययान्तं आनुदात्तः । नक्षसे । तृच धृच् गच्छ गता । विभावरि । भा दीप्ता । विपूर्वादस्मादातो मनिष्क्रानिञ्चनिपद्यति वर्जिप । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप । तत्संनियोगिन नकारस्य रिफादेशः । अवार्थनयोर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले चित्रे चायनीय अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमा पराकाहूरपयंत वयं मनुष्या नामन्महि । न बोधुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धा । देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञानं । बहुलं कंदसीति बहुलवचनात् ज्ञानो लुक् । लुङ्लङ्-इत्त्वङुदात्तः । हि चित निघातप्रतिषेधः । अश्वे । अश्व व्याप्ता । अशिप्रुषीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

त्वं त्येभिरा गहि वार्जेभिर्दुहितदिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥ २२ ॥

त्वं । त्येभिः । आ । गहि । वार्जेभिः । दुहितः । दिवः । अस्मे इति । रयिं । नि । धारय ॥ २२ ॥

*हे दिवो दुहितर्बुदेवतायाः पुत्रि उपो देवि त्येभिर्वार्जेभिस्तरुभिः सह त्वमा गहि । अवागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय । नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । बहुलं कंदसीति त्वद्वशब्दाद्विस्र ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्मादि दिव इत्यस्य दिवो दुहितर्दिवत्त्वव्ये सति पूर्ववत्त्वात्सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा । कार्यकालं हि मंत्रापरिभाषं । परि० ३. । इति न्यायेन सुबामंत्रित इत्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामंत्रितयोः पञ्चाद्व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुबुगिति सप्तम्याः शेषादेशः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप
अग्निः । अष्टमीषोडशष्टादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका ।
त्वमग्ने ह्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुवंत्याष्टमीषोऽर्च्यं चिति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्चिन्मशस्ते च
त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथतस्या रात्रिरिति खंडे त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नृ चित्सहोजा अमृतो नि
तुंदति । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ अभिप्रवृषडहस्य तृतीयेऽहन्यापिमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिवि-
दानीयं । तथा च तृतीयस्य अयमिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥
वाजपेय आपिमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविदानीयं तृतीयनाभिप्रविक्रमोक्तं तृतीयसवनं । आ० ९. ९. ।
इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽअपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजतऽऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामुषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरानामक ऋषिरभवः । तथा
च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तऽंगिरसोऽभवन् । ए० ब्रा० ३. ३४. । इति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां
शिवः शोभनः सखाभवः । तव व्रते त्वदीयं कर्मणि कवयो मेधाविभो विद्वानापसो ज्ञानिन व्याप्नुवाना ज्ञात-
कर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्वानापसः । विद्व ज्ञानि ।
विद्वो वेदनं । बह्वल्यहणादाणादिको मकप्रत्ययः । तदस्यरस्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्य-
यस्वरणांतोदात्तत्वं । विद्वानन्येषांमि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशिग्रहणादव-
यहमस्येऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादभवि । तस्य अग्निं ज्ञाजनीजी । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः ।
भ्राजदृष्टयः । भ्राजु दीप्ता । व्यत्ययन शतृ । तस्य लमावधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्यात-
क्तचक्ता च संज्ञायामिति क्तजत ऋष्टिगण्डः । ततो बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन देवानामन्येषां व्रतं कर्म परि
भूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै भुवनाय समन्तलोकानुग्रहार्थं विभुर्विभुर्विधः । आहवनीया-
यनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान द्विमाता द्वयोर्गण्योरुत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । आयवे
मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत
इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारः । मांवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो ब्रह्मसंज्ञायां । पा० ३.
२. १८०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः । रुदृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय । भुदृभुभृजिभृज्भृज्दंसि । उ० २.
८०. । इति क्युल । योर्नादेशे नित्स्वरेणाबुदात्तत्वं । मेधिरः । मेधु संगमि च । अस्माद्वाङ्मल इरन्प्रत्ययः ।
नित्स्वरः । द्विमाता । द्वौ मातरौ यस्यासां द्विमाता । नबृतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्रत्ययो न भवति
मातृमातृकयोर्भिदेनोपादानाब्रूयतश्चेति कवपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वोक्तिः । चित्रक-
दित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । समासस्थेयंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । मृमृ
शीत्यादिना । उ० १. ७. । उपप्रत्ययः । कतिधा । इत्यंतस्य किंशब्दस्य बह्वणवतुङ्गति संख्या । पा० १. १. २३. ।

इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा । पा० ५. ३. ४२. इति धाप्रत्ययः । आयवे । कंदसीणः । उ० १. २. ।
इत्येतेष्वप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वने आविर्भव सुकृतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयंजो महे वंसो ॥३॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्वने । आविः । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असंघोः । भारं । अयंजः । महः । वंसो इति ॥३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अप्रिवायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वाव
गमात् । तादृशस्त्वं सुकृतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते यः मानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव
सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावरजेतां । अक्षेपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवपनयोः । नि० ३. २१. इति
यास्कः । होतृवूर्यं होतृवरणयुक्तं कर्मणि भारं भरणमसंघोः । ऊढवानसि । हे वंसो निवासं गतो बह्वे महः
पुण्यान् देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिश्वने । निर्माणहेतुत्वाच्चातां तरिचं । तत्र अस्मिन् प्राणितीति मातरिश्व
वायुः । श्वमुल्लिखत्यादी । उ० १. १५८. । मातरिश्वञ्जब्जः कन्प्रत्ययांती निपातितः । सुकृतूया । सुकृतुमात्मन
इच्छति । सुप आत्मनः क्वच । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । क्वजंतस्य धातुसंज्ञायां अ
प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १००. । इति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । सुपां मुनुगिति तृतीयेकवचनस्य डादेशः ।
टिलोप उदात्तनिर्वृत्तिस्वरंण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते ।
विवासतिः परिचरणकर्म । अस्मात्सपदादिलक्षणः कृप् । अत्यधेनोपधाह्मत्वं । तदस्यासीति मतुप । मादु
पधाया इति मतोर्वत् । तसां मत्वर्थ इति मत्वेनोपधाभावाद्भावाभावः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु
स्वरः शिष्यते । रोदसी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होतृवूर्यं । होत्रा त्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः । वृज
वरणं । बह्वल्यहणादीणादिकः क्वप । उदीक्यपूर्वस्थित्युत्वं । हलि चिति दीर्घः । यद्वा । वृज वरण इत्यस्मादति-
स्तुशास्वित्यादिना । पा० ३. १. १०९. । क्वप । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति
दीर्घत्वं पूर्ववदुत्त्वदीर्घां । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
असंघोः । षघ हिंसायामत्र तु वहनार्थः । स्वादिभ्यः झुः । पादादित्वादनघातः । अयजः । भारमित्यस्य
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्याः
। पा० ८. १. १८. ५. । इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्रिञ्चति कृप् । सुपां सुपो भवतीति शसो डसादेशः ।
सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा । शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्नहतीरुपसंख्यानामिति
शस उदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वाचेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं । अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुऽकृते । सुकृतऽतरः ।

श्वाचेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥४॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां बुलोकमवाशयः । शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो बुलोक इति
प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृतरोऽतिशयेन शोभ-
नफलकार्यभूः । यद्यदा पित्रोररख्योः श्वाचेण क्षिप्रमद्यनेन परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पन्नस्य इत्यर्थः ।
तदानीं त्वा अरख्योऽत्युन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं
पश्चिमदेशमानयन् । गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त
इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वायु शब्दे । पुरुरवसे । पुर रीतीति पुरुरवाः । र शब्दे । अस्मादीकादिकेऽसुनि पुरसि

च पुररवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । मुकृते । मुकर्मपापमंचपुण्येषु कृषः । पा० ३. २. ८९. इति कृप । ततस्तुक् । पिचोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदेशात्सार्वधातु-
कानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणाभ्य इति वचनाद्विकरणास्वरः सति शिष्टोऽपि
नसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यत्र
एव स्वरे प्राप्तिं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेद वषट्कृतिमेकायुरग्रे विण आविवांससि ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आहुतिं । परि । वेद । वषट्कृतिं । एकऽआयुः । अग्रे । विणः । आऽविवांससि ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुच उद्यतया
सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो मन्त्रः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कार-
युक्तामाहुतिं परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखायान्स्त्वमग्रे प्रथमं तं यजमानं विणस्तद
मुक्ताः प्रजा आविवांससि । सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । वृधु वृद्धो । अस्माग्निजन्तान्त्रयादिखात ल्युः ।
नित्यस्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेण स एव शिष्यते । उद्यतसुच । यम उपरमे ।
अस्मादुत्पूर्वान्नष्ठति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनीसिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उद्यता सुग्येनेति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्य धने दभेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दभेभिः । चित् । संऽच्युता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्तापि त्वं वृजिनवर्तनिं विप्रतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये
समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पुरयसि वा । सक्मन्मनुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं
परितकम्य परितो गतस्य धने धनवक्त्राणां प्रियतमं शूरसाता शूरः संभजनीये युद्धे दभेभिश्चित्समृतापि
शौर्यरहितः पुरुषः । दभेभर्मकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. इति यास्कः । समृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते मति तदनु-
ग्रहार्थं भूयसः प्रोढान्मतिपर्षणः शनून हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमैत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना
वर्तनिर्यस्यति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । पच समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिज ।
नेद्वृशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यक्तादिखात । पा० ७. ३. ५३. कृत्वं । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । पिपर्षि ।
पृ पालनपुरणयोः । सिपि यो द्विर्भावस्त्वोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तपिपर्वींश्चत्वभासस्त्वेत्वं । शूरसाता । शु
गती । शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन पण संभक्तावित्यस्मात्
क्लिन्नतः सातिशब्दः । जनसनखनां सम्भलो रित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमत्रेति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्रम्या डादेशः । परितकम्ये । तक हसने । अस्मादाणादिको भावे मक् । तदहंतीति
च्छंदसि च । पा० ५. १. ६७. इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दभेभिः । दभु दभे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । बज्जलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः सिपि नञापदांतस्य झलि । पा० ८. ३. २४. इत्यनुस्वारः ।
यदुत्तयोगादिनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. इति बज्जशब्दादुत्तरस्थेयसुन
ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च । नित्यादाद्युदात्तत्वं ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उक्तमे मर्ते दधासि अवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ १ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्ते । दधासि । अवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं अवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उक्तुष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयामि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभार्थेत्यर्थः । ततृषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं । यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्चात्रमथा कृणोषि । सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । त्रितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चांदसः । कृणोषि । कृः हिंसाकरणयोश्च । धिन्विछण्योरश्चेत्यप्रत्ययः । चादिलोपे विभाषति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवद्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कृः । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन त्वद्दत्तं पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमुध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते देवरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अशं आदित्वादचप्रत्ययः । अत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः कृञ्प्रत्ययः । म० ३. १. ११. ३. इति यशसशब्दात् कृप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्वातुसंज्ञायां कृञ्प्रति कृप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोः रित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उत्तय प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेतुर्गभावः । स्तवानः । सम्यानच सुवः । उ० २. ८६. इति बङ्गलवचनात्कवलस्यापि स्तौतिरानचप्रत्ययः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यामुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति द्यावादेशः । आमंत्रितानुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरूपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्ये । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत । बोधि । प्रऽमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वं । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहिताय देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरुकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरूपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन्नोऽस्माकं तनूकृतं पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृह्णातोत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृतमतियुक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मंगलरूपाय त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोषिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । मुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुत्तधादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०६. २. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः । जागृ निद्रावधे । जृग्मसूत्रागृभ्यः कृञ् । उ० ४. ५४. इति कृञ् । नित्वादायुदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । वा कंदसीति हेरपित्वस्य विकल्पितत्वेन पित्वादङित्वे सत्यङितस्य

। पा० ६. ४. १०३. । इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरेत्यनोपस्कादसः । प्रमतिः । मन चानि । क्तिन्वगु-
दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्तीति वङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊपिषे । डवप बीज-
तंतुसंताने । क्कादसे क्किटि थासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावह्लादिशेषौ । क्कादिनि-
यमादिट् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तवं जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रऽमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयःऽकृत् । तवं । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुऽवीरं । यंति । व्रतऽपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्यदन्यद्वहूपप्रकृष्टमतिर्युक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं
वयस्कृत । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहंसनीयाग्ने सुवीरं शोभ-
नपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि सं यंति । सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा
सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः सं यंति ॥ सुवीरं । वङ्गब्रीहौ नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्तिं वीरवीर्यौ
च । पा० ६. २. १००. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दग्भिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दमेत्येति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति ण्यत् ॥ ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन् नहुषस्य विशपतिं ।

इत्थामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विशपतिं ।

इत्थां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं
विशपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिक्तामितन्नामधेयां पुत्रो शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम-
कृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैरास्त्रायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. ।
इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति
सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यरूपसंबन्धिनो यः पितागिरास्तस्य पितुः
पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
३२. १. । इति चतुर्थी । नहुषस्य । गृह बंधने । नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उपच । उ० ४. ७५. । वृषादित्वादाद्युदा-
त्तत्वं । विशपतिं । परादिस्कंदसि वङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य । मर्नर्नित्युषश्च । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शासनीं । शिष्यंतऽनर्थति शासनो । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । ऊपि । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदं । पा० ४. ३. १००. । इत्याण तवकम-
मकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्यस्कन्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाभावः ।
व्यत्येगाद्युदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने तवं देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंछ ।

चाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तवं व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तवं । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंछ ।

चाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निऽमेघं । रक्षमाणः । तवं । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंश वंदनीयामि देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनमघोनो धनयुक्तामोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वस्य तनुः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्त्वदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादितव प्रति त्वदीये कर्मस्थनिमेषं निरंतरं रचमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्वा गावः संति तासां गवां चाता रचकोऽसि । ईदृशस्य तथास्त्र-द्रव्ये किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि अयुवमघोनामतद्धितं । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवतीति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जमि चिति प्रतिषधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । शसि ह्युदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरस्र इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेऽश्चिन्मंत्रं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय । चतुः । अश्रः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंत्रं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती मन अनिषंगाय रक्षोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरस्रो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति कीरेऽश्चिन्मंत्रं सतस्तस्य संबन्धनं मंत्रं त्वदीयस्तो-चरूपं मनसा त्वदीयं चित्तं न वनोषि । याचमि ॥ यज्यवे । यजिमानं धीत्यादिना । उ० ३. २० । यजंतर्गु-प्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण । आतो शुक् चिण्कतोः । पा० ७. ३. ३३. इति युगागमः । अनिषं-गाय । षञ्ज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्ति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरस्रः । चत्वार्य ऋणि ज्वालाकाराणि यस्यासौ चतुरस्रः । बह्व्रीहोऽसकृच्छणोः । पा० ४. ४. ११३. इति समासांतः षचप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्चंदसीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कतोऽस्ति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्देन । अस्मात्पयंतादच इति प्रत्यये णिन्लोपे धातोरन्त्यलोपश्चादसः । मंत्रं । मन्त्रि गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिङ्गभ्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमग्ने उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेकणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्मि प्र दिशो विदुष्टैः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हं । यत् । रेकणः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्मि । प्र । दिशः ।

विदुऽतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बह्व्रीहिः स्तोतव्याथ वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेकणो धनमस्ति तद्धनं वनोषि । अनुष्ठाता जभतामिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानोऽपि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिधीयसे । तथा विदुष्टैरेति शय्येनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिष्टं । पोतः पाकोऽर्भको ङिभः । अम० २. ५. ३८. इत्यभिधानात् । यास्कोऽथिवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । णि० ३. १२. । तथाविधं यजमानं प्र शास्मि । प्रकषेणानुशष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्मि । त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. इति । स भूमो दक्षिणादिगतोऽपि ना निवर्तते । तदपि तथैवास्मात् । पथ्यां स्वस्तिमयजनं प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नपि ना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवास्मात् । अथो एतं वरमवृणोत मयैव प्राचीं दिशं प्राजानाथापि ना दक्षिणां । ऐ० ब्रा० १. ७. । इति ॥ उरुशंसाय । शन्सु क्षुती । शस्यत इति शंसः । कर्मणि घञ् । जित्स्वरिणाद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन

स एव शिष्यते । स्याहं । सृष्टासंबन्धि । तस्येदमित्यन् । रेकणः । रिचिर विरेचने । रिचेर्धने घिञ् । उ० ४. १९८ । इत्यमुन । चकारामुडागमः । चजोः कु घित्यतोः । पा० ७. ३ ५० । इति कृत्वं । आध्रस्व । ध्रि तुंभो । आदेश उपदेशेऽशित्तीत्यात्व । आतस्योपसर्गे । पा० ३. १ १३६ । इति कप्रत्ययः । शास्मि । शासु अनुशिष्टौ । अदादि-त्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनृदात्तत्वं धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्मि दिशश्च प्रशास्मीत्यत्र चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषति प्रथमा तिङविभक्तिर्न निहन्त्यते । विदृष्टरः । विदृच्छब्दात्तरण्यस्यादीनि च्छंदसि । पा० १. ४ २० । इति भसजाया वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसीति षत्वं । तरपः पित्वादनृदात्तत्वं वसोः स्वरणोकार उदात्तः ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मऽडव । स्यूतं । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृश नर पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परि पासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टातः । स्यूतं निष्कट्टत्वेन सृचोभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव । यथा कवच युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षद्या स्वादुद्रो वसतौ निवासभृतं स्वगृहं स्योनकृतं अतिथीनां मुख कारी यो यजमानो जीवयाज जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्य यजते अनृतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टातो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्मुखयति तथा त्वमपृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । षिवु तंतु-संतनि । निष्ठति ऋः । यस्य विभाषतीटप्रतिषधः । क्लोः शृङ्नुनासिकं च । पा० ६. ४. १९८ । इति वकारस्यो-डादेशः । स्यादन्तदतीति स्वादुक्षद्या । अदातिरत्तिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन । नित्वादायु दान्तत्वं छदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बह्व्रीहां तु व्यत्ययन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यते दक्षिणाभिः पुष्यतेऽवेत्यधिकरणे घञ् । कृत्वाभावः क्कादसन् । यद्वा । जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः । याजयतेर्धञ् । गेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिदद्वावाञ्चजोः कु घित्यतोरिति कृत्वाभावः । यायादिस्वरेणो-त्तरपदातोदान्तत्वं । सोपमा । सोऽवि लोपे चत्पादपुरणमिति सहिताया सोमोपः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥ ३४ ॥

इमामप इत्यनयानाहितापिरात्विज्यं कृत्वा स्वापावाकृतिं जुह्वयात् । ऋत्विजो वृणीत इति खड् एषम नाहितापिगृह्य इमामपे शरणि मीमृषो नः । आ० गृ० १ २३ २३ । इति सूचितं ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानां । भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मात्संबन्धिनीममामिदानीं संपादिता शरणिं हिंसा व्रतलोपरूपं मीमृषः । जमस्य । तथा त्वदीयसेवामपिहोवादिरूपा परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम वयं गतवतः । तमपि जमस्त्विति शेषः । सोम्यानां सोमाहोणामनुष्ठातृणां मर्यानां त्वमायादिगुणयुक्तोऽसि । आपिः प्रापणीयः पिता पालकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तो भूमिर्धामकः । कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । ऋषिकृत दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं । शृ हिंसायामित्यस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिचायां । अस्माकौ

चङि गुणे प्राप्ते निधं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युपधकारस्य ऋकारादेशः । शिञोपधर्भावह्लादिशेषोरद-
त्वसन्वज्जवेत्वदीर्घत्वानि । तिङ्कृतिक इति निघातः । अगाम । इण् गर्ता । इणो गा जुङि । पा० २. ४. ४५. ।
इति गादेशः । गातिस्त्विति सिचो जुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भस्म अनवस्थानि । भस्मेः संप्रसारणं
च । उ० ४ १०० । इतीन्द्रत्वयः । संप्रसारणे परपूर्वत्व । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नि-
त्वादाद्युदात्तत्व ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ यात्या वह् दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह् । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुचियुक्तांगिरोऽग्नौ गमनीयं हविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने अक्षाभिमुख्येन सदने देवयज-
नदेशे याहि । गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टाताः । मनुष्वत् यथा मनुष्येणानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् यथा
चांगिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छति ।
यथा मन्वादी यज्ञे गच्छति तद्वत् । अथवा मन्वादीना यज्ञे यथा त्व गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्य देवता-
समूहकृप जनमा वह । अस्मिन्कर्मण्यनय । आनीय च बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भ आ सादय । तान्देवानुपवेशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्ट हविर्यजि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तु-गमिति प्रथमाधे वा तत्र तस्यैवति षष्ठ्यर्थं वा
वति । पा० ५ १ ११५ ११६ । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वात्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु ।
वह । द्यौः उदात्तः इति सहिताया दीर्घ । यजि । लोटि बङ्गल कदमीति शपो जुक् । संहर्षिष्विति हेरभा
वष्कादसः । षत्वकत्वे ॥

सापिचयने क्रतावृत्तासभरणीयायामिष्टावपेर्ब्रह्मण्वत् पुरोनुवाक्येतेनाय इत्येयः । दर्शपुर्णामामाभ्यामि
द्विति खड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते ज्ञातवदो नमय । आ० ४ १ । इति सूत्रित ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यज्ञे चकृमा विदा वा ।

उत प्र रोष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाज्रवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्. । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वाज्रऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने एतेनास्मत्प्रयुक्तं ब्रह्मणा मन्त्रेण ववृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या
चास्मदीयज्ञानेन च ते तव यत्सीत् चक्रम वयं कृतवतः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उतापि चास्मानु
घातृण वस्यो वसुमन्तरत्नलक्षण श्रेयः प्र रोषि । प्रकोषेण प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभुताज्ञयुक्त्या मुमत्या
नुष्ठानविषयया शोभनवृद्धा स सृज । मयोजय ॥ ववृधस्व । वृध् वृद्धी । नेत्यडागमः । बङ्गलं कदमीति शपः
सुः । द्विर्भावह्लादिशेषोरदत्वानि । अन्धासस्य सहिताया दीर्घवष्कादसः । शक्ती । सुपा सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वमवर्णदीर्घत्व । क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्व । विदा । सांवकाच इति तृतीयाया उदात्तत्व । नेषि । शीञ्
प्रापणे । बङ्गलं कदमीति शपो जुक् । उपसर्गादसमास इति गत्व । सुमत्या । मन्त्रादिनादिनोत्तरपदानो
दात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चित । अन्व० १ ७. ७ । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्व ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति पचदशर्चं द्वितीय मृक्त । आगिरसो हिरण्यमूप अर्षिः । चिष्टुप् कदः । इन्द्रो देवता ।
इन्द्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अपिष्टोमे माध्यदिने सवने निष्कवत्यशस्त इन्द्रस्य नु वीर्याणीति निविहानीय
मृक्तं । निष्कवत्यस्येति खड इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेद्री निविद दध्यात् । आ० ५ १५ । इति ॥ विषुवत्यपि

तस्मिन् शस्त्रं एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे मुच्यते । इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन् इन्द्रो निविदं शम्वा । आ० ८. ६. इति ॥ महाव्रते निष्कवन्त्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । रायंतरो दक्षिणः पञ्च इति खंडे चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन । अहिं । अनु । अपः । ततर्दं । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्येन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिपं प्रब्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदे तदेकं वीर्यं । अनु पश्चादपो जलानि ततर्दं । हिंसितवान् । भूर्मा पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिमत । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणं प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि । गुर वीर विक्रांती । यथादचो यदिति यत् । गेरनि-
टीति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वं हि सुशब्देन ब्रह्मग्रीहावाद्युदात्तं द्वाकंदसीत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दीर्घवीर्या चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्म्यतिवर्तिव्यातिभ्योऽङिति चुरडादेशः । ब्रह्मं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङ-
भावः । चकार । णलि लित्स्वरणं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अहन । लङीतश्चेतीकार-
लोपि हन्ञ्याब्ध्य इति तकारलोपः । अहिं । आङपूर्वाद्धंतराङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३७. इतीप्रत्ययः । आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वज्रो ङित् समानं ख्यशोदात्त इति ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रियते । ततर्द-
लोपि पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्दं । उतुदिर् हिंसानादरयोः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्थेभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. इति युच । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष ।

वाग्वा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततक्ष ।

वाग्वाऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं सुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष । तनुकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रसवणयुक्ता आपः समुद्रं अंजः सम्यगव जग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाग्वा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । शिञ् सेवायां । लिटः कानच् । द्विर्भावह्लादिशेषेयङादेशाः । चित इत्यतोदात्तत्वं । स्वयं । अ गतां । अस्मात्पूर्वाद्ब्रह्मलोप्येदिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा । स्रु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाञ्छंत इति वाग्वाः । वाग् शब्दे । स्फायितंचीत्वादिना रक् । जग्मुः । उंसि गमहनेत्युपधाऽलोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं चिकटुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवांस्त वज्रमहन्नेन प्रथमं जामहीनां ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकटुकेषु । अपिवत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरद्भिद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । त्रिकटुकेषु । ज्योतिर्गीरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिपुतस्य सोमस्यांशमपिबद् । पीतवान् । मघवा धनवान्भिद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हृतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. । इति क्यङ् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्भातोर्गंतोदात्तत्वे क्यङताद्भातोर्गंतोदात्तत्वं । सायकं । पिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः । एवम् । स्निग्धरेणाबुदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । जनसमखनक्रमगमो विट् । विङ्-नोरित्यात्वं ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुषासं तादीन्ता शत्रुं न किल विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीन्ता । शत्रुं । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

उतापि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हृतवानसि आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानाममुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुषस-मुषःकालं यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमधेनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ता तदानीमावर-कांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल । त्वं न लब्धवान्वलु ॥ अहन् । हतेर्लङ् हल्ङ्याब्ध इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्या-दिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इति मत्वर्थीय इति । अमिनाः । मीञ् द्विसायां । क्रयादिकः । मीनांतर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ता । तदानीमित्यस्य पुषोदरादिसादृशविपर्ययः । किल । निपातत्वेति दीर्घत्वं । विवित्से । विट् लामे । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसीव कुलिशेन विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअंसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृचतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपं । यदा । वृचैरावरणीः सर्वाञ्छत्रुंस्तरति तं । वृचमन्तन्नामकममुरं व्यंसं विगतांसं क्षिप्तबाह्वर्थया भवति तथाहन् । हृतवान् । अंसच्छेदे दृष्टांतः । कुलिशेन । शरिणे विवृक्णा विशेषतस्त्रिजानि स्कंधांसीव । यथा वृचस्कंधा-स्त्रिजाना भवन्ति तद्वत् । तथा मत्स्यहर्वृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयति । शयनं करोति । क्षिप्त-काष्ठवज्रमी पततीत्यर्थः । वृचतरं । वृत्तु वर्तने । स्फायितंचीत्यादिना भावे रकप्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृचेणाव-रणेन सर्वं तरतीति वृचतरः । तरतिः पचाद्यच् । परादिस्कंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप । तत्संनियोजेन धातोर्वधादेशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनि-वृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओत्रश्चु क्षिप्ने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ओदि-तश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वाभिधानत्वं । ततो ब्रह्मभस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेऽङ्घ्रिधिवु

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति नत्वस्य सिद्धत्वेन ह्यन्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुले तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुलं । श्रेयस्कंदसि बह्वलमिति श्रौतः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयति । बह्वलं कंदसीति शपो भुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तवदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । अृजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽऽतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धुरहित इवेन्द्रमा जुह्वे हि । आहूतवान्बलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं गुणमहाभूत्वा श्राय्योपेतं तुविबाधं बह्वलं बाधकं अृजीषं शत्रुणामपार्जकं । अखेदृशस्त्रेन्द्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः सति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत । पूर्वोक्तो दुर्मदसरीतुं नाशकोत् । इंद्रशत्रुरिंद्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रेण्डस्य पातेन नदीनां कृलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधिरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नवृतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । जुह्वे । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावश्चांदसः । यद्वा । कंदस्युभययति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊञ्भुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधाज्ञाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । अखे० ६. ६० १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महान्यासी वीरश्च महावीरः । आहूतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधृ विलोडने । तुवीन्प्रभृताम्बाधत इति तुविबाधः । पचाद्यच् । छद्नुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादीं चेति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगः । रुजति कृलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवति रुजति कृलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । भुमभावश्चांदसः । अदृपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिप् संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बह्व्रीहो पृषपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृणो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृत्रो अशयद्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान ।

वृणः । वधिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपादश्चण क्लिप्तत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुद्दिष्टापृतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । देवाः धिक्वेन बह्वधा विद्योऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रादंस्त्रेणऽध्युपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रविष्टवान् । अशक्तस्यापि युद्धेकायां वृष्टांतः । वधिः क्लिप्तमुष्कः पुरुषो वृणो रेतःसिधनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः पुरुचा बह्वेष्ववयवेषु व्यस्यो विविधं चिह्नस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बह्व्रीहो पादशब्दस्यांत्यलोपश्चांदसः । अहस्तः । बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप् आत्मनः क्यच् । क्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७.

२. १२.। इतीदृप्रतिषेधः । पुत्रश्च । देवमनुष्यपुत्रश्चपुत्रमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गत्वं । पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । अमुं क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्चण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतः । शीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्वति यंति । अतिक्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बङ्गधाभिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन निश्चया मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृतं तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुब्रंध्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिर्लाभेन तु मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवन्तश्चायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत पङ्क्तिवृत्त्य स्थितवान् अहिवृचो मेघस्तासामपां पत्सुतः शीः पादस्थाधः शयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यहिवृचस्याभिर्लघितत्वात्पादस्थाधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रुदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२.। इति नत्वं । अमुया । मुपां मुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीडः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१.। धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्तानि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अग्नित्वमागमशानमिति वचनाल्लुगभावः । अदृपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरं प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पुजायां । इत्सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७.। इतीन्द्रप्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्यतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा । पा० ५. १. १२२.। इतीमनिचप्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽङोपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्चादंसः । पत्सुतः शीः । पादस्थाधः शत इति पत्सुतः शीः । क्विप्तेति क्विप् । तसि पङ्क्तिवृत्त्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शप्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शला दोषणीत्यत्रापि दोषज्ञादेशो भवति । का० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्चादंसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीबङ्गवचनं पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४.। इति सप्तम्यर्थे तसि लुगभावश्चादंसः ॥

नीचावया अभवद्वृचपुत्रेद्रो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचः पुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुत्रा वृचः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्भविषु पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार । प्रहृतवान् । तदानीं सूर्यातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागे स्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गाः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । चेति खादतीति वयो बाङ्गः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

व्यंवी वयसी यस्याः सा नीचावयाः । व्यंशश्चाङ्गुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवतीति तुतीथैकवचनादेशः ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अचैश्चंदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. इति तस्योदात्तत्वं ।
समासे लुगभावश्चादसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । नीची निष्कृष्टी वयसी यस्याः सा । पूर्व-
पदस्य दीर्घश्चादसः । वधः । हन्यतिऽनेनिति वधः । अमुनि हतेर्वधादेशः । नित्वादाशुदात्तत्वं । जभार ।
हयहोर्म इति भत्वं । सूः । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । मृते गर्भं विमुच्यतीति मूर्माता । क्लिप्तेति क्लिप् । दानुः ।
दो अवत्तुने । दाभाभ्यां नुः । ३०३ ३०. शचे । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. इति तलोपः ।
शीङ् सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृत्रस्य निरण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम् आशयतिद्रुशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृत्रस्य । निरण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो वि चरन्ति । विशेषणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं । निष्यं निर्नामधेयं । अप्सु
मपत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं ।
कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानामुपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वा-
दतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं
निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निविशन्तिऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । यरणाधिकरणयोस्त्यधिकरणे व्युट् । तद्रहितानां ।
बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिवेशनानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणांतः शस्त्रांतैर्वा । वृत्रस्य निष्यं निर्नामं विचरन्ति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो-
तेराशयदाशतिरिद्रुशुर्विद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ता-
स्त्वाप्त्रोऽसुर इत्यितिहासिकाः । नि० २. १६. इति ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः ।
अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यामां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तच्च दृष्टांतः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवान्मथेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्धमा-
सीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्मृतवानिन्द्रोऽप ववार । अपवृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृ-
तवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना
गुप्ताः । अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । पणिर्वणिगभवति पणिः पणिनाद्वणिक् पण्यं नेनेति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भ्रं भवति
विभर्तेर्वृत्रं जघिष्वानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. इति ॥

दासपत्नीः । दसु उपचये । दासयतीति दासो वृचः । पचायच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्व । पा० ४. १. ३४. । इति ङीप् । तत्संनिधौनेकारस्य नकारः । बङ्गप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदा । दासस्य पालयित्र्यः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुप् रक्षणे । गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः कृिप् । अतो लोपः । वरपुक्तलोपा द्वलि लोपो वलीयानिति पूर्व यकारलोपः । पा० ६. १. ६६ ६७. । नृचाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विवर्चनेति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निबद्धाः । रुधिर आवरणे । झषसाधोर्धा ऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निघातकारस्य धकारः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हतेर्निर्णटः कसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्येदो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. ३. ६८. । विकल्पविधानादभावः । सहितायां नकारस्य हत्वानुनासि कावुक्ता ।

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सूके यत्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सूके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोम । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

खके वज्रे । खकां वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृचो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहतवान् तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबन्धी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मच्चिकादीन्निवारयति तद्वद्वचमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहताः स्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनंति । स यज्वेिशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । तै० सं० ३. ४. १०. ५. । इति । सप्त सिंधून् इमं मे गंगे । अश्वे० १०. ७५ ५. । इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगायाः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवाहजः । त्यक्तवान् । वृचकृतं प्रवाहनरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । वारयति दंशमृशकानिति वारः । पचायच् । कपिलकादित्वाब्रत्वविकल्पः । म० ८. २. १८. । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपचयास्य तिङ्प्रतिङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । प० १. १. १८. ५. । इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसमिति तवन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिंश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । यां । मिहं । अकिरत् । हादुनिं । च ।

इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृचो यान्विद्युदादीन्नायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मचेणोच्यते । अस्मै इंद्राय निर्मिता विद्युन्न सिषेध । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् वृचो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिर्न सिषेध । हादुनिं चाशनिमपि यां वृचः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिंश्चंद्रवृत्तावभावपि यद्यदा युयुधाते युधं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वबान्वयः । उतापि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृचनिर्मितानां मायानां सका-

शास्त्रिजिग्ये । विज्ञेयेण जितवान् ॥ सिधेध । पिधु गत्यां । मिह । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिह वृष्टिः ।
क्लिप्ति क्लिप । अक्किरत् । कृ विक्षेपे । नृदादिभ्यः शः । ऋत इडातोऽरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
गादिनिघातः । युधुधाति । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जे । पा० ७. ३. ५७. इत्यभ्या-
सादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इंद्र हृदि यत्ने जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्वति च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवति । च । स्रवंतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरोः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृचं हतवत्सव हृदि चित्ते यदादि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्
तर्ह्यहेवृचस्य यातारं हंतारं कर्मपश्यः । त्वनोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव
भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणत्वं नव च नवति च स्रवंतीरेकीनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि
तत्रत्यानुदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टातः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव
भयमामोदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इंद्रो वै वृचं हत्वा
नास्मृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् । ऐ० ब्रा० ३. ५५. इति । तैत्तिरीयाश्चामनति । इंद्रो वृचं हत्वा
परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः । तै० ब्रा० १. ६. ७. ४. इति ॥ हृदि । पद्मितीत्यादिना हृदयशब्दस्य
हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघ्नुषः । हंतैर्लिटः क्लमुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणपरपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । न चं पत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. इत्येकादेशस्या-
सिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीट्मु प्रतिषेधो वक्तव्यः । का० ६. १. ८६. १. इत्यसिद्धवद्भा-
वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहन्त्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवद्भा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः ।
भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्यकवचने उपधालोपस्य वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवंतीः । सु गती ।
शृष्यन्तीर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. इति नुमागमः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च नसावर्धानुकस्वरेणाद्यु-
दात्तत्वं । अतरोः । यदृत्तयोगादिनिघातः ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान्न । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुर्इंद्रः शत्रो हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्त्रीकत्रैव स्थितस्य स्थाव-
रस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्थोयस्य महिषबली-
वर्दादेश्य राजाभूत् । सेदु स एवेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि
जंगमादीनि सर्वाणि परि बभूव । व्याप्तवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो
वर्तमाना नेमिररान्नाभी कीलिताम्काष्ठविशेषान्वाप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति
यात् । लट् । शतृ । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोलोपः । ता ।
शेर्कदांसि बह्वलमिति शेलीपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. इत्यभ्यासस्यात्वं । कृता-
कृतप्रसंगितया युगागमस्य नित्यत्वादुद्धेः पूर्व युगागमः । यद्वा । इधिमवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. इति लिटः

क्त्वावुल्लभायः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः । वुग्गुटावुवङ्गणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४. २२. १४. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणामात्येन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममं तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमपे प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि । तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्यादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । चिष्टुप कंदः । एतेत्यनुक्रमणिका ॥ गोसववीवधयोर्निष्कवन्ध एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितमतिमूर्तिना यन्वमाण इति खंडे । गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्रो मोममेतायामेति मध्यादिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

एतायामोप गन्धं इन्द्रमस्माकं सु प्रमत्तिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदात्स्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम । उप । गन्धतः । इन्द्र । अस्माकं । सु । प्रमत्तिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गन्धं पणिनामकेनासुरेणापहता अस्रदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं गवानयनक्षममुपायाम । प्राप्तवाम । स चिन्द्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सत्रस्याकं दे । तां प्रमत्तिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां वृद्धिं सु ववृधाति । सुपु वर्धयति । आदन्तरं स इन्द्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य मर्बाध परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं गोऽस्याकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत् । इण् । गती । अदादि । आच्छपो नृक् । अयाम् । एतेनोद्भुतमवज्जवचन आऽभुतमस्य पिषेत्याडागमः । पिबद्वावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणोऽयादेशः । न चणो यण् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । मध्योऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते । परि० ६०. । इति वचनात्तस्येयडादेशापवादत्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिबद्वावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गन्धतः । गा आत्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्वजिति गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वांतो यि प्रत्ययः । पा० ६. १. ७९. । इत्ययादेशः । प्रत्ययांताद्यातोर्लटः शतृ । तस्यादुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे ण् । स्वरः । प्रमत्ति । मन्यतेः क्तिव्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादां चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ववृधाति । वृधु वृद्धी । लेव्याडागमः । बज्जलं कंदसीति शपः झुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्चादंसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न संख्यामृणा अस्त्विति बज्जत्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सविकाव इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने । घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजी वर्जने । अदादित्वाच्छपो नृक् प्राप्ते बज्जलं कंदसीति तदभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवर्तीति गतिरनुदात्तत्वं । कुविद्योगाभिपतैर्यदिहतेत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइतं । जुष्टं । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्कैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहायं यामन तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति तैरा-
ज्ञातव्यो भवति तस्मिन्महमनुष्ठातोपत्यतामि । उपाप्नोस्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयेभ्यस्तमेभिरर्कैः
स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां धनप्रदं अप्रतीतमप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः ।
इंद्रप्राप्तां दृष्टांतः । जुष्टं पूर्वं भवितां वसतिं स्वकीयगोदृष्ट्यां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येनना-
मको वेगवान्पत्नी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति
धनदाः । आतो मनिन्नित्यादिना विच । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं ।
जुषी प्रीतिसवनयोः । श्रौदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४ । इतीटप्रतिषेधः । नित्यं मेः । पा० ६. १. २१० ।
इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेख्याडागमः । नमस्यन् । नमसशब्दात्पुञ्जार्थं नमोर्वारवः । पा० ३. १. १९ । इति
क्वच । प्रत्ययस्वरः । अदपदेशाज्जसार्वधातुकागुदात्तस्यैकादेशस्वरणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिर्भिरुपमाः ।
माङ्ग मांजे । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४ । इति कः । वङ्गलं कंदसीति मिस ऐसादेशाभावः । कृदन्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । ऊजो वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तस्मिन्निष्पत्त्यैव
। पा० ६. १. ८० । इत्युदादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणं । मनिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
मुपा मुनुर्गति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्थो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कृयमाण इद्र भूरि वामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सं । अर्थः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कृयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभुतान्नपंगान्नसक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् ।
अर्थः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि अमुं गणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः
समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्तद्र भूरि वामं प्रभुतं गोरूपं धनं चोष्कृयमाणोऽस्मभ्यं
प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मृत्यु मा याचस्वित्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन
सह वर्तेत इति सेना । वोपसर्जनस्यति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्यति वङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणनाप्ययं स्वर इत्यति । का० ६. १. १९१ । इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपि । पा० ६. १.
१९१ । इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३ ।
इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य हत्व । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २ ।
इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । पच समवायं । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अर्थः । अर्थः स्वामिर्विश्वयोः
। पा० ३. १. १०३ । इति यत्प्रत्ययातो निपातितः । अर्थस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८ । इत्यंतोदात्तत्वं ।
अजति । अज गतिक्षेपणयोः । वष्टि । वग कांती । अदादित्वाच्चपो लुक् । वश्नादिपत्वे टुत्वं । चोष्कृयमाणः ।
स्कुञ्ज आपवणे । धातोर्काच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१ ।
इति ककारः शिष्यते । मकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चत्वं गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । मुषामादित्वात् षत्वं ।
यङतामटः शानच् । अदुपदेशाज्जसार्वधातुकागुदात्तस्यैव धातुस्वरः । भूः । गतिस्थिति मिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनैकश्चरन्नुपशकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्त्यज्जानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्जानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं वज्रधनोपेतं दस्युं धोरं वृचं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । त्वं हतवाम्बुजं । धनित्वं वाज्रसनेयिणोऽपि स्पष्टमामनन्ति । वृचस्यातः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवीर्षि चासन्निति । उपशकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तेर्मरुद्भिः सहितो भुत्विकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृचं प्रहर्तन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाभ्यातं । मरुतो हिनं नाजङ्गः प्रहर भगवो वीरयस्त्वैवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. इति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यदा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्रानुचरा व्यायन् । विविधभागच्छन् । आगत्य चायज्जानो यज्विरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुडि च । पा० २. ४. ४३. इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. इति वृद्धभाटः । इट ईटि । पा० ८. २. २८. इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः । ईषा अक्षादिषु क्कंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २. इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकम्कंदसः । उपशकेभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युपशकाः । शक्नु शक्ता । अस्मात्तेनुमण्यतात्पचाद्यच । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वात्तशेः संपदादिलक्षणः कृष्णः । नशोर्वा । पा० ८. २. ६३. इति कुत्वं । यद्वा । विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यमुराणां नाम । षण्णु दाने । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच । सना स्कार्यन्ति शब्दयन्तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । इन्द्रोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रेति । तादी च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः । एतेरुसिपरत्वादिणो यणिगति यणादेशे द्विवचनं । ईचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विवचनं । दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९. इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्जानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्यात्तस्य निरवतौ अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्जानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यात्तः । उग्र । निः । अव्रतान । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परां चित पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्जानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवो हरिनामकाश्चयुक्त स्यातः स्थितियुक्त युद्धे पन्नायनराहित उग्र शीर्ययुक्तेन्द्र यद्यदा दिवोऽंतरिक्षाद्गोदस्योर्वावा पृथिव्योः सकाशाच्चान्तरात्रतरहितान्तरात्रात्तन्निष्ठाधमो निःशेषण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमुखवायुना गुप्ताः संतो ववृजुरिति पूर्ववाच्यः ॥ शीर्षा । शेष्कंदसि वज्रलमिति शिलोपः । ववृजुः । वृजी वर्जने । असंयोगाक्षिद्र किति । पा० १. २. ५. इति कित्वाद्गुणभावः । अयज्जानः । यजन्तः मुयजोर्ङ्गिप् । पा० ३. २. १०३. इति भूते ङ्निप्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । कंदसीर इति मनुषो वत्वं । संबुद्धी मनुवसोरिति हत्वं । अव्रतान् । वज्रग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अधमः । आ शब्दापिसंयोगोः । ऊडि सिपि शपि पाद्येत्यादिना धमादेशः ॥ ११ ॥

अयुयुत्संन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरंष्टाः प्रवद्भिर्दिद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अन्नवद्यस्य । सेनां । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअंष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अन्नवद्यस्य गृहणीयदोषरहितस्त्रिंशस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृषस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वा नव-
नीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगिरसां सचमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां
नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । ऋग्वि० ५. २९. १२ । इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो
मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधिर्मन्त्रैः
प्रोत्साहितवन्तः । इंद्रं योद्धुं गते सति निरंष्टास्तेनद्रेण निराकृता वृषानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत
इंद्रादिंशस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवर्णैः पालयितुं मुशकिर्मागैरायन । दूरे गतवन्तः । तत्र दृष्टांतः । वृषायुधो
वृषेण संचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शुरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो न नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु
प्रयोगात् । ते यथा प्रवर्णेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहरे । सान् इवन्ताश्च । पा० १.
२. १० । इति सनः कित्वाङ्गणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १० । इतीदृशप्रतिषेधः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्थेति सहशब्दस्य सभावः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अयातयंत । यतो प्रयत्नं । हेतुमति चेति णिच । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति गच्छंतीति
क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्षां च संज्ञायामिति क्षिच । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गमेरीणां
दिक्को ज्ञप्रत्ययः । यद्वा । क्षिपि गमः क्त्रो । पा० ६. ४. ४० । इत्यनुनासिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं
। पा० ६. ४. ४०. २ । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३ । इति यणादेशः । दीर्घश्चादसः ।
वृषायुधः । क्षिचक्षिति क्षिप । क्षिचक्षेत्च सोपपदभ्यो निरूपपदभ्यः । का० ३. २. ७६ । इत्युक्तत्वादत्र सोपपदभ्यः
क्षिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरंष्टाः । अगु व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य
विभाषीतोऽप्रतिषेधः । वृषादिना षत्वे पुलं । निसा च बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र
सकारस्य षत्व क्वादसं । तदानीमस्मा इत्यतत्कर्मण निष्ठेति गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः ।
वन पण संभक्ता । अस्मात्प्रपूर्वात् क्षिप । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १ । इत्यनुनासिकलोपः ।
ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयंतः । चितो संज्ञाने । अस्माक्यन्तात्कटः शतृ । शप । अनित्यमागमशा-
सनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायौधयो रजस इंद्र पारे ।

अवाद्दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र मुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयौधयः । रजसः । इंद्र । पारे ।

अव । अद्दहः । दिवः । आ । दस्युं । उच्चा । प्र । मुन्वतः । स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चितान् द्विविधानपि वृषानुचरान्नत्रसः
परिऽंतरिक्षस्य परमणि । रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९८ । इत्युक्तत्वात् । अयौधयः ।
युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युमुपचयितारं वृत्रं दिव आ बुलोकादानीयोद्धीत्येणावाद्दहः ।
दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनाश्य तत ऊर्ध्वं मुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य
शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । शतुरनुस इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् ।
जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६ । इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । मुन्वतः । मुनीतेः

शतरि स्वादिभ्यः झुः । ऋशुवोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । सुवतः । दुश् सुतो ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तिरुस्त इंद्रं परि स्पशो अदधत्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तिरुस्तः । ते । इंद्रं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृचानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तन
मणिना कंठबाहुआदिगतेन मण्यवाभरणेन शुभमानाः शोभमाना हि । नानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते ते
तथाविधा वृचानुचरा इंद्रं युदायोद्यतं न तिरुस्तः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इंद्रः स्पशो बाधका
नृचानुचरान् मृयेणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्यवोद्यन
पुरस्ताद्रक्षांस्त्रपहंतीति ॥ चक्राणासः । करोतिऽकंदसि लिङ्गितं वर्तमानं लिटः कानच । ततोऽमुक् । चित
इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं परीणत । परिपूर्वात्तद्वर्तमानं क्विपि नहिजृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६ ।
पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतो वृद्धो च । ताच्छीलि
कक्षानम् । तिरुस्तः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि यदिंद्रं रोदसी उभे अबुभोजीमहिना विश्वतः सीं ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निब्रह्मभिर्धमो दस्युमिंद्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इंद्रं । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीं ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मभिः । अधमः । दस्युं । इंद्रं ॥ ९ ॥

हे इंद्रं यद्यदा रोदसी उभे युलोकभुलोकावुर्भा महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य
पर्यबुभोजीः परितो भुक्तवानसि तदानीं त्वममन्यमानान् संचार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमाना
नभि मन्यमानैरस्मादीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिर्ब्रह्मभिर्ममैवर्दस्युं चोरं वृचादिरूपमसुरं
निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. ३. इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहा
रयोः । लिङ्गि सिपि वङ्गलं कंदसि । पा० २. ४. ७६ । इति विकरणस्य झुः । वङ्गलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७ ।
इतीडागमः । अडुदात्तः । यदृत्तयोऽदनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणो भावे
हर्मानच् । टिरिति टिलोपः । तृतीयकवचनेऽलोपे सत्युदात्तनिवृत्तिभ्वरेणोदात्तत्वं । मलोपश्चादसः । अमन्य
मानान् । मन्यन्ते जानंतीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यमो नित्वादाद्युदात्तत्वं । समास
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां रुत्वानुनामिकावृत्ता ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमपुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंद्रो निज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदां । परिऽअभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इंद्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमिः स्थानं नापुर्न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्तेण निरुद्ध-
त्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सख्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् ।

परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्धाद्युपकारं न चकुरित्वर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघमेदनाय वज्रं युक्तं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस आंधकाररूपान्मेघान्ना गमनशीलान्युदकानि निरधुवत । निःशेषेण दुरधवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं । आपः । आपू व्याप्ताः । निःश्वसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभुवन । अत्रापि यच्छब्दस्यानुबंधाभिघाताभावः । युजं । युजिर् योगं । अतिगित्यादिना क्रिन् । अनित्यमागमशासनमिति वचनात्तुमभावः । अधुवत । दुह प्रपूरणे । लुडि शल इगुपधादनिटः कसः । पा० ३. १. ४५. इति लैः क्तादेशः । दादेधातोर्धः । पा० ८. २. ३२. इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. भप्भावः । संहितायां भप्भावाभावश्चादसः ॥ ॥ २ ॥

अनु स्वधामंशरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सधीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्भि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अश्वरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सधीचीनेन । मनसा । तं । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलब्ध्यावरन् । मेघावृष्टा अभवन । तदानीमयं वृक्षो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां वङ्गीनामपां मध्ये आ समन्तादवर्धत । वृद्धिं प्राप्तः । प्रभुतजले वर्तमानोऽपि न समार कित्वमिवृष्ट एव । तदानीमिन्द्रः सधीचीनेन सहैगच्छता मनसा युक्तं तं वृक्षमोजिष्ठेनातिबलयुक्तेन हव्यना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिलक्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृक्षस्य मनो यत्वेन्द्रास्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अवरन् । अर संचक्षते । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नावयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. यत । वातो यि प्रत्ययः । पा० ६. १. ७९. इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात् । पा० ६. १. २१३. तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सधीचीनेन । सधांचतीति सध्यङ् । सहस्य सधिः । पा० ६. ३. ९५. इति सध्यादेशः । विभाषांचेरद्विस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायान्नित्यादिना ईनादेशः । अच इत्यकारलोप चाविति दीर्घत्वं । वादेशस्योपदेशवद्वचनादीकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधाति विनिः । तत आतिशायनिक इष्टन । विन्मत्तोलुंगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । हव्यना । हव्यते ऽनेनेति हव्य । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणात्करणेऽपि मनिन । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयेकवचने ऽलोपि प्राप्तं न संयोगाद्धमन्तात् । पा० ६. ४. १३७. इति प्रतियपधः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुणामिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुणं । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीबिशस्य इलाया भूमिर्बिले शयानस्य वृक्षस्य संबन्धीनि । इलाबिलशयस्येति यास्कः । नि० ६. १९. दृळ्हा दृढितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभुतान्युदकानीन्द्रो न्याविध्यत । नितरां विद्धवान् । यद्वा । दृळ्हाणि प्रवक्ष्यानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधिरूपेण शुणं जगतः शोषकं वृत्तं अभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरो यावान्विजोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तत्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृत्तं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् । अथ ताडने । श्वानि ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्कुतिङ् इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामङागमस्य स्वरितत्वं । इलीबिशस्य । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृळ्हा । दृढेर्निशयां वृद्धः खूजव-

कथोः । पा० ७. २. २०. । इति निपात्यते । श्रेयस्कंदसि बङ्गलमिति श्रेणांपः । अभिनत । भिदिर् विदारणे ।
 लङि वधादिभ्यः झम् । इतसेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति
 शुष्णः । तृषिगुषिरसिभ्यः क्विप् । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति
 हतेर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्वचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यलोपः । क्वाकंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिर्मतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृत्रं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रुनाभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा ।
 गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेन्द्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन वज्रेण पुरो वृत्रस्य
 पुराणि व्यभेत । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वृत्रं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य
 च शाशदानो वृत्रं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपितां बुद्धिं प्रातिरत । प्रकषेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । विधु
 संराडो । अस्मादाणादिको मक् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा कृता । अत्र तु गत्यर्थः ।
 जुहोत्यादित्वात् सुः । द्विर्भावे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । तिग्मम् । युजिर्वाचितिजां कुश्च । उ० १. १४५. । इति
 मक् । कृत्वं । वृषभेण । अयिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२३. । इत्यनेनाभच । अभेत । भिदिर् विदारणे । अभि प्राप्ति
 व्यत्ययेन शप् । तस्य बङ्गलं कंदसीति लृक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः । यद्वा । लुङि ज्ञेर्लृक् ।
 अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । यद्वा । तर्तेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातोऽतितीत्यं । शाशदानः । शद्रु शातने ।
 अस्माद्यङंताच्ञानच । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वादतोऽलोपयलोपो । सार्वधातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरि
 त्याद्युदात्तत्वं ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकनप्रावो युध्यंतं वृषभं दशह्यं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैश्चैवो नृषास्त्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशह्यं ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत । श्वैचैवः । नृऽसस्त्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं शोचप्रवतकमृषिभावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्सं चाकनं मृतिं कामयमानो
 वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशदुर्मेतन्नामकं दशसु दिशु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकषेण रक्षित-
 वानसि । कीदृशं । युध्यंतं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं वृषभं गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्त्वदीयाश्चस्य शफात्प-
 तितो रेणुर्धूलिर्वा बुलोकं नक्षत । प्राप्नोति । श्वैचैवः श्विचाख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाञ्जले मयः
 सन् स्वदन्त्यहावृत्सह्याय नृभिः पुरुषैः भेदव्यायोक्तस्थौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन । चक तृप्ता । अस्मान्यं-
 ताच्छतु । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वालिलोपः श्वभावश्च । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं । यद्वा । कमु कांतावित्य-
 स्माद्यङ्गुंताङ्गि सिष्यभ्यासस्य नुमभावश्चाङ्दसः । दीर्घोऽङित इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः
 । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 दशह्यं । दीप्यते । प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । कृतेः शृङित् । दशसु दिशु दुर्यस्यामी दशबुः । क्वांदसं
 द्रस्वत्वं । यद्वा । बुशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनास्त्र-
 नेपदं । श्वैचैवः । श्विचाया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ङक् । पा० ४. १. १२०. । नृसह्याय । शकिसहोश्च । पा० ३. १. ९९. ।

हिमयुक्तया रात्र्येव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवामुभौ मनीषिभिर्मै-
धाविभिर्चर्त्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधातेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेत्याभितो
नियंतया अनुग्रहवशात्तदधीर्ना भवतं ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न
विस्र इति नवेदसी । विद् ज्ञान इत्यस्मादादीणादिकोऽमुन् । नञ्समासे नधाएनपादित्यादिना नकारस्य
प्रकृतिभावः । सुपां मुनुगित्याकारः । आर्म्चितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिसु
स्वित्यादिना मन् । निच्चादाबुदात्तत्वं । यद्वा । यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादायु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्वावे क्तिन् । मंचे वृषत्यादिना तस्योदात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवतीति
षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं न भवति । श्रुषे
लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरण । हिम्या इव ।
हिमेति रात्रिनाम ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४६. । इति मक् । हति
पदानोति हिमं । अर्शआयच । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां मुनुगिति ङादेशः ।
ततटिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आक्कादेन । वासयति प्रकाशेनाक्कादयतीत्य-
हर्वासः । अभ्यायंसेत्या । अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपल्लष्टादाम उपरम इत्यस्मादादीणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां
मुनुगित्याकारः ॥

चयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इडिदुः ।

चयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

चयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

चयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । त्रिः । नक्तं । याथः । त्रिः । ऊं इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रममाना
दृढाश्रकविशेषाम्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत इत्थं चक्रत्रयसङ्कावप्रकारं विश्व सर्वं देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां
कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहमदानो नानाविधखा-
द्ययुक्तं चक्रत्रयपितं प्राडं रथमारुह्याश्विनां गच्छत इति सर्वं देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः
स्कंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवर्त्तयितुं । यदा रथ
स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तान्वनभुताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रीं त्रिर्याथः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य
पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तर्लटि विदो
लटो वेति श्लेषादेशः । स्कंभासः । एभि स्कभि गतिप्रतिबंध । स्कंभंति प्रतिबद्धा भवतीति स्कंभाः । एचाद्यच ।
स्कभितासः । स्कंभुः सांचो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभापेतीट्प्रतिपधे प्राप्ति यसितस्कभित्यादि
नेडागमो निपातितः । आरभे । रभ रामस्य । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरत्वं ॥

समाने अहन्त्रिवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अत्र्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनी देवी युवं युवामुभौ समानेऽहन्नेकास्मिन्नुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठान

गतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतं । अथास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन चिर्मिमिचतं ।
त्रिवारं सिंचतं । किंच दोषा उपसस्य राचीर्दिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु नैरन्तर्येण वाजवतीर्बलकारिणीरिषो
ऽज्ञान्यस्माभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवयवगोहना । गुह्य
संवरणे । अवयवस्य गृहयितारो । नञादिस्वाभ्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९ । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्वा
भावस्कादसः । मिमिचतं । मिह्र सेचनं । सन्धेकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । हलन्ताच्चिति सनः
किञ्त्वास्मधूपधगुणाभावः । द्विभावहलादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितयेति ङीप् । पिन्वतं ।
पिबि मिबि णिबि सेचनं । इदित्वास्मभ्यु । कर्तरि शप् ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राव्ये त्रैधेव शिष्यतं ।

चिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअव्ये । त्रैधाऽइव । शिष्यतं ।

चिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मादीयवर्तनमाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं प्राप्तुं । तथानुव्रतेऽस्मादनुक्त
नव्यापारयुक्तं जने चिर्यातं । चिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । चिः सुप्राव्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षणं भवद्वा रक्षणीये
प्रवर्तमानानस्मान् त्रैधेव चिर्मिरेव प्रकारैः शिष्यतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेश्यमित्यर्थः । तथा नाद्यं नन्दनीयं
मन्तोपकरणं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे अस्मासु पृक्षोऽन्नं चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टान्तः ।
अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि अक्षरा स्रोतस्फुत्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽवति वर्तिर्गृहं । हविषिबृहिवृतीत्यादिना । उ० ४. ११८ । इत्यथः । सुपां सुलुगिति द्वितीयेकव-
चनस्य सुप्रादेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपप्लष्टादवतः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृह्यभावः ।
तिर्य्यारितमिति स्वरितत्वं । शिष्यतं । शिष्य विद्योपादानि । नाद्यं । ण्यदन्तः । पृक्षः । पृची संपर्के । अमुनि
मुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सुप्रादेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्नुवन्तीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः
क्षरप्रत्ययः । शैर्लोपः ॥

चिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं चिर्देवताता चिरुतावतं धियः ।

चिः सौभगत्वं चिरुतं अवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरै दुहिता रुहद्रथं ॥ ५ ॥

चिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । देवऽताता । चिः । उत । अवतं । धियः ।

चिः । सौभगऽत्वं । चिः । उत । अवांसि । नः । चिऽस्थं । वां । सूरै । दुहिता । आ ।

रुहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातां देवैर्युक्ते कर्मणि
चिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उतापि च धियोऽस्माद्वृद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहत-
मिति शेषः । उतापि च अवांस्यज्ञानि नोऽस्माभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धनं त्रिष्ठं चक्रय्येऽवस्थितं रथं
सूरै सूर्यस्य दुहिता पृची । दुहिता दुहिता दूरे हिता । नि० ३. ४. । इति यास्कः । साकृद्वती ॥ देवताता ।
सर्वदेवतातात्तल्ल । पा० ४. ४. १४२ । इति स्वार्थिकस्तानिप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो
लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पाठितत्वात् । न्तितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
द्वादेशः । त्रिष्ठं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंबावित्यादिना । पा० ८.
३. ९७ । सकारस्य षत्वं । सूरै । धू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्त्वं । उ० ४. २५. । इति क्त्वं । निच्वादायुदात्तः ।
विभक्त्यव्ययः । आ रुहत् । रुमृदृबृहिव्यस्कंदसि । पा० ३. १. ५९. । इति ज्ञैरङादेशः ॥

चिनीं अश्विना दिव्यानि भेषजा चिः पार्थिवानि चिरं दत्तमद्भ्यः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे चिधातु शर्मं वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

चिः।नः।अश्विना।दिव्यानि।भेषजा।चिः।पार्थिवानि।चिः।उं।इति।दत्तं।अतः।अतः।

ओमानं।शंयोः।ममकाय।सूनवे।चिधातु।शर्मं।वहतं।शुभः।पती।इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्य दिव्यानि दुल्लोकवर्तीनि भेषजा औषधानि चिर्दत्त । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि चिर्दत्त । अद्भ्य उ अतरिक्षसकाशादर्थोपधानि चिर्दत्त । आप इत्यतरिक्षनाम आप पृथिवीभूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शयु बार्हस्पत्यमब्रुवन् । तै० स० २ ६ १० १ । इति ब्राह्मणातरात् । तस्य सर्वाधनमोमान सुखाविशेष ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्त । हे शुभस्पती शुभमन्त्रोपधजातस्य पालका युवा चिधातु वातपित्तस्रग्मधातुत्रयशमनविषय सुख वहत । प्रापयत ॥ दिव्यानि । दंडादिस्वाद्यप्रत्यय । पा० ५ १ ६६ । भेषजा । भेषज चिकित्साया । पुमि सञ्ज्ञायामिति घ । शयो । शमु उपशमि । कृपि । शम । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच । रुद्धत्तरपदप्रकृतिस्वर । चिधातु । सितनिगमिममसि सच्चविधात्रकृशब्दस्य । उ० १ ७० । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ओमान । श्रवतेरन्यभ्योऽपि दृश्यत इति मानिन । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोद्धृत् । सार्वधातुकाधधातुकलक्षणो गण । यदि ज्वरत्वेत्यत्रानुनासिके च । पा० ६ ४ १० । इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वैरेव मुनेन वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्ती । सपदादिलक्षण कृपि । षष्ठा पतिपुत्रेति सहिताया विसर्जनीयस्य मत्व । सुवामचित इति परागवद्भावात् षष्ठ्यामचितसमुदायस्याष्टमिक सर्वानुदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

चिनीं अश्विना यजता दिवेदिवे परि चिधातु पृथिवीमशायतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावतं आत्मेव वातः स्वसंराणि गच्छतं ॥ ७ ॥

चिः।नः।अश्विना।यजता।दिवेऽदिवे।परि।चिधातु।पृथिवीं।अशायतं।

तिस्रः।नासत्या।रथ्या।परावतः।आत्माऽइव।वातः।स्वसंराणि।गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिं प्रतिदिन । दिवेदिवे अविद्यवीत्यहर्नामसु पठित्वात् । यजता यष्ट्या युवा नोऽस्मदीया पृथिवी वेदिरूपा भूमि परि सर्वत प्रथ चिधातु कन्यात्रययुक्त आसीर्णे बर्हिषि त्रिस्त्रिवारमशायत । शयन कुरुत । हे रथ्या रथ्य रथस्वामिनी तिस्रस्त्रिमख्याका ऐष्टिकपाशुकर्मात्मिकरूपा वेदीर्गच्छत । तत्र दृष्टात् । स्वमराणि शरीराण्येतैव वात । यथा प्राणिनामात्मभुत प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमुदृशीत्यादिना । उ० ३ ११० । अतश्च । चित इत्यतोदात्तत्वं । चिधातु । चिधा धीयते निधोयत इति चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धात्रस्य । नित्वादायुदात्तत्वं । ममांस रुद्धत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मुपा मुनुर्गति सप्रस्था लृक् । अशायत । अदादिस्वाक्कपो लृक् । अशयाता मित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यास । नासत्या । सत्सु साधू सत्या । न सत्यावसत्या । न असत्या नासत्या । सत्यांव नासत्यावित्यर्थः । कदसि च । पा० ५ १ ६७ । इति यप्रत्ययः । स्वसंराणि । सरति गच्छतीति सरा इद्रीयाणि । स्वकीया सरा यथा शरीराणि । ब्रह्मवीर्णा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चिरश्विना सिंधुभिः सप्रमातृभिस्त्रयं आहावास्तेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्षुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः । अंश्चिना । सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । चयः । आऽहावाः । वेधा । हविः । कृतं ।
तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्षुऽभिः ।
हितं ॥ ८ ॥

हे अश्चिना सप्तमातृभिः । इमं मे गंगे । अ० १०. ७५. ५ । इत्यादिमं चोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाया नद्यो
मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिंधुभिः स्यदनम्वभावर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः
सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाध्यातं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो
द्वितीयं द्वादश कृत्वमृतीयमिति । तै० सं० ६. ४. ५ १ । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कुपस
दृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपुतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु वेधा
चिभिः प्रकारैः मवनत्रयगर्तहविष्कृतं । सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरुपरि
चिभ्यः पृथिव्यादिलोकैभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवर्ततां गच्छंतां युवां दिवो नाकं द्युलोकसंबन्धनमादित्यं रक्षेथे । कीदृशं
नाकं । युभिरहोभिरक्षुभी रात्रिभिर्य हितं स्थापितं । अहनि सूर्य उदेति रात्रावसं गच्छतीत्यिवमहोरात्राभ्यां
सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः । वङ्गव्रीहस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४ । इत्याङ्
पूर्वाद्धयंतरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । प्रवा । द्युः प्रहृ गती ।
प्रवर्तते गच्छत इति प्रवा । पचायच । मुपां मुलुगित्याकारः । नाकं । नास्त्रिजकमस्तीति नाकः । नभ्राणनपादि
त्यादिना नत्रः प्रकृतभावः । युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल् । पा० ६. १. १८३ ।
इति प्रतिषेधः ॥

कृ० ची चक्रा चि०वृतो रथस्य कृ० चयौ वंधुरो ये सनी०काः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

कृ० ची । चक्रा । चि०वृतः । रथस्य । कृ० चयः । वंधुरः । ये । स०नी०काः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उप०याथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावाश्चनीं चि०वृतस्त्रिसंख्याकराशिरूपतस्य भवदीयस्य रथस्य । ईपाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सैयमे
काश्रिः । पृष्ठभागे विद्युज्यते । तद कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि ची चक्रा चीणि चक्राणि कृ० । कुत्र
स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । य काष्ठविशेषाः सनी०काः । नी०कं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं । तेन सह वर्तते
इति सनी०कास्तं काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयोऽक्षेण सहिते द्वे ईष इत्येवं त्रिसंख्याकाः कृ० । कुत्र
स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्म
दीयं यागस्थानमुपयाथो युवां प्राप्नुथः । तादृशस्य रथस्थितिं पूर्वत्रान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि शस्त्रकंदसि
बङ्गलमिति शर्लोपः । वंधुरः । बंधराणादिक उरप्रत्ययः । वत्वं क्हांदसं । सनी०काः । वोपसर्जनस्यैव सभावः ॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोहि पूर्वं सवि०तोषसो रथमृताय चित्रं घृतवतमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतं । हूयते । हविः । मध्वः । पिवतं । मधुऽपेभिः । आस०भिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सवि०ता । उषसः । रथं । मृताय । चित्रं । घृतवतं । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावाश्चिनाविह कर्मणा गच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्विहयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तरास-
भिर्मवदीयैरास्यर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवीषि पिवतं । सविता सूर्य उपसः पूर्वमुपःकालात्पुनरा युवयोरश्चिनोः

संबन्धिनं रथमृतायास्त्वय्यज्ञार्थमिच्छति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिर्वचित्रं घृत-
वंतमन्त्रांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिनोपि विभाषेति प्रथमायास्तिसृष्वभिर्नञातप्रतिषेधः ।
हृयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । निगन्त्यत्ययः शसि यणादेशश्चान्दसः । मधुपेभिः । मधु
पिबन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गं क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पदार्थत्वादिनास्त्वग्रन्थस्य सनादेशः ।
युवोः । युवोर्हि यञ्चामत्यत्रोक्तं । इष्यति । इष गती । श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या असत्येनानृतेन रहितावश्विना अश्विदेवी युवां त्रिभिरेकादशैः य देवासो दिव्यैकादश स्थ
। अखे० १. १३९. १५. । इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितस्त्वसंख्याकिरेकादशात्मकवर्गत्रयगतदेवैः सह मधुपेय सोमात्मकं
मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्यहास्त्रिन्द्वयजनदेश आ यातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्र तारिष्टं । प्रवर्ध-
यतं । रपांस्यस्मदीयानि पापानि निर्मूलतः । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा
अस्माभिः सहावशिर्वा भवतं ॥ त्रिभिः । पट्विचतुर्थे इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पुराणैः ।
तस्य पुराणैः । पा० ५. २. ४८. । इति डट । मधुपेयं । पा पानि । अचो यदिति कर्मणि यत । इत्यति । पा० ६. ४.
६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । मधु च तत्पेयमिति समासि छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । तारिष्टं । त प्रवनतगणयोः । चान्दसि प्रार्थनायां लुङि ल्लेः सिच । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २.
३८. । इति प्राप्तस्तेष्टो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बह्वलं छंदस्यमाद्योनि
ऽपीत्यदभावः । अत्र तारिष्टं मूलतः चेति चग्रन्थार्थप्रतीतिस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिनोपि विभाषेति निघातप्रति-
षेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्याबुदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । छंदसि लुङ्लङ-
लिट् इति लोडर्थे लुङ् । शल इगुपधादनिटः क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनुदा-
त्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदभावः । सेधतं । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि पिधिः प्रतिपूर्वस्थार्थे
वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः
परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वषः । अत्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वा-
त्तदपेक्षयास्व निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मादेशो वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति
वचनात् । सचाभुवा । सचेत्यर्थं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा संहत्यर्थ इति । नि० ५. ५. ।
सचा भवत इति सचाभुवा । कृिप । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भृमुाधयोः । पा० ६. ४.
८५. । इति प्रतिषेधः । सुपां सुलुगिति विभक्त्येकाराकारः ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृखन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातो ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृखन्ता । वां । अत्रसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसातो ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिवृता रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवीचमभिमुखं
सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं धनमा वहतं । आनीय प्रापयतं । शृखन्तास्मदीयसुतिं शृखन्ती
वां युवामवसेऽस्माद्वचनार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातो संग्रामे । वाजसातो महाधन इति

संयामनामसु पाठात् । वृधि वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । गोमना वीरा यस्येति वङ्गब्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृण्वता । श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४ । इति श्रुः शृभावश्च । ऋश्रुवोः सार्वधानुक इति यणादेशः । सुपां मुलुगित्याकारः । जोहवोमि । ऋञ् स्पृधायां शब्दे च । यङ्मुक्ताभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३ । इति कृतसंप्रसारणादस्माकङ्कृत्तमकवचनं यङो वा । पा० ७. ३. ९४ । इतीडागमः । वृधि । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिनक्षणा भावे कृप । वाजसार्ता । पणु दानं । क्तिनि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जगसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सार्तिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ५ ॥

ह्रयाम्यग्रिमित्येकादशर्चं पचमं मृत्तं । हिरण्यसूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीच्छंदस्ते । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृतस्य मृत्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्रयाम्यग्रिमित्यस्या अभिमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्तदेवताः । तथा चानुक्रात । ह्रयाम्येकादश सवित्रं नवमी जगत्याद्या च लिङ्गोक्तदेवतपादास्तय इति ॥ अभिप्रवपडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्य इदं मृत्तं सवित्रं निविडानं । तृतीयस्य त्र्यर्यमेति खंडे मृत्तितं । ह्रयाम्यग्रिमस्य मे यावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥

ह्रयाम्यग्रिं प्रथमं स्वस्तये ह्रयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्रयामि रात्रीं जगतीं निवेशनीं ह्रयामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्रयामि । अग्रिं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्रयामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्रयामि । रात्रीं । जगतीं । निऽवेशनीं । ह्रयामि । देव । सवितारं । उतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नि० ३. २१. इति यास्कः । प्रथममादावग्रिं ह्रयामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणां ह्रयामि । जगती जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्रयामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापाराकृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपवेशन्तीति प्रसिद्धं । उतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्रयामि ॥ मित्रावरुणां । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्थानडादेशः । देवताद्वंद्वं चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रिश्चाजसां । पा० ४. १. ३१. इति ङीप् । निवेशनीं । निविशत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति न्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १. १५. ङीप् । उतये । अवतः क्तिनि ज्वरत्वरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निष्कृष्टो वर्णः । नि० २. २०. इति यास्कः । लोका रजामुच्यन्ते । नि० ४. १०. इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमणिणा वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यककांडे अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतेषा देवता । ऐ० आ० २. १. ८. इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान लोकान्यपश्यन् अवेषमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेना याति । अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति वङ्गब्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे कृदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋतव्यवास्त्येत्यादिना । पा० ६. ४. १७५. मयटो मकारलोपो

निपातितः । यस्मैति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भु सत्तायां । भुभ्रुभृभ्रिभ्रश्चदसि । उ० २. ८०. । इति क्यन्प्रत्ययः । घोरनादेश उवडादेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उतऽवता । याति । शुभ्राभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोत्कृष्टनीर्धदेशयुक्तन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः । तत उपरि आ सायं अरण्यो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशं गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप बाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादा याति । यागदेशं आगच्छति ॥ प्रवता । वन पण संभक्ता । अस्मात्प्रपूर्वात्किप । गमादौ नास्मिन् वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. इत्यनुनासिकलोपः । ततस्मृक् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भुमुदृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । यजतः कर्मण्यतचप्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र श्चकंदसि बह्वलमिति श्लोपः ॥

अभीवृतं कृशनेर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्याद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्ण रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतं । कृशने । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्यात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीं । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्यात् । आस्थितवान् । आकृढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनेर्विश्वरूपं भुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति भुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्भुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचित्कन्युष्यपंक्तिरित्येवं बह्वरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कंधेषु रथयोजनबलाया नियतं प्रक्षेपमाणाः शंकवः शः । ताः भुवर्णमथ्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं प्रांडं । कीदृशः सविता । यजतो यष्टव्यः चित्रभानुर्विविधरश्मियुक्तः कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तते इत्यभीवृत् । वृत् वर्तने । क्वपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्व । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बह्व्रीही विश्व संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्य गतिकान्त्योः । हर्यतेः कन्यन हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यनप्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्यात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. । इति नकप्रत्ययः । श्चकंदसि बह्वलमिति श्लोपः । तविषीं । तविषो सौचो धातुः । तवर्णिदा । उ० १. ४९. । इति टिषच । टित्वाट्टिड्डाणञित्वादिना ङीप् । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं वृषादित्वाद्बृष्टव्यं । दधानः । शानचभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

वि जनान्ज्यावाः शितिपादो अख्यन्त्रं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्द्व्यस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । ज्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । द्व्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥ ५ ॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्याः । श्यावाः सवितुरिति निघंटोक्तत्वात् । ते च श्रुतिपादः श्वेतैः पादैरुपेता हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीपयोरथं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तस्माच्च मुखमथं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्राणिनो व्यख्यन । विशेषणं प्रकाशितवंत इत्यर्थः । शश्वत सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्तेतरदेवसंबंधिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थानि तस्युः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः । प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः ॥ श्रुतिपादः । श्रुतयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रुतिपादाः । सुपां सुलुगिति जसः मुआदेगः । यद्वा । श्रुतिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपादशब्दस्यात्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पाद-शब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य बङ्गब्रीहौ समासं श्रुतिर्नित्याबङ्गज्वङ्गब्रीहावभसत् । पा० ६. २. १३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन । ख्यतिर्मुञ्च्यस्वतिवक्तीत्यादिना त्रिरडादेशः । हिरण्यप्रउगं । बङ्गब्रीहौ पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पितृत्वादानुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येद-मित्यर्थं देवादात्रर्चा । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्विनिष्पत्त्यामादेरित्यादिवृद्धिः । त्रित्यादिर्निष्पत्त्यादाद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतश्चोपसर्ग इति कः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । मरुदु-धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वौ उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्युरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्युः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिसंख्यकाः संति । तत्र द्वौ लोका सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थानि वंतं । दुर्लोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपंतर्गुहं विराषाट् । विरान गंतृसहते । प्रताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः । अमृतामृ-तानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वाधि तस्युः । सवितारमाधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्य-मार्गं न । रथाद्वाहिरर्चाच्छेदं प्रतिपन्नः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबंधनमार्गमधिगम्य यथा रथस्थितिर्भवति तद्वत् । यस्मै मानवस्तत्सवितुरूपं चिकेतत जानाति स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमित्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. । इति विभक्त्युदात्तत्वं । द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकन्यस्यति वकारलोपः । उपस्था । आड्याजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. । इति सप्तम्या आडादेशः । आडोऽनुनासिक्यकंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृत्र वरणं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कर्मणि कः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वृर्यत इति विरा इत्युक्तं भवति । तासहते इति विराषाट् । कंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति मर्हर्ण्वः । सहः साडः । पा० ८. ३. ५६. । इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्रलोपः । चिकेतत । कित ज्ञानि । लेखडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् स्युः । लघूपध-गुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाण्यख्यन्नभीरवेषा अमुरः सुनीथः ।

क्रेडानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अंतरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेषाः । अमुरः । सुऽनीथः ।

क्रे । इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

मुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । मुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामाणीति तन्नाममु पठितत्वात् । अंतरिक्षाख्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपा गभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः संवेष्टां प्राणदः । तथा चान्यत्रास्त्रायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति । मुनीथः मुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्यं कश्चित् । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां वामा ततान् । कं बुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ मुपर्णः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । दुर्वृत्तं कंपने । अमुनः । गभीरवेपो धस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । अस्यति शत्रुनित्यमुरः । असुररन । उ० १. ४३. । नि-त्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । असुप्राणाज्जाति ददातीत्यमुरः । आतोऽनुपसंगे क इति कप्रत्ययः । मुनीथः । गीत्र प्रापणे । हनिकुषिनीरश्मिकांश्चिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । प्रादिममामे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदंशब्दात्मप्रत्यये दानीं च । पा० ५. ३. १८. । इति दानीं प्रत्ययः । इदम् इतितीदंशब्दस्येष्टादेशः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । सूर्यः । पू प्रेरणे । मुवतीति सूर्यः । राजसृचसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्यो नि-पातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुभ्यरेणाबुदात्तत्वं । चिकित् । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किजानीयां । वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच । पा० ५. ३. ९३. । इति किंशब्दात् उतमच । डिच्चाट्टिनोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगादधरत्ना दागुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । व्यख्यत् । कुभः । पृथिव्याः । वी । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दागुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनीरष्टौ कुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितुं धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् चो त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः । हितर-मणीयचक्रयुक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दागुषे हविर्दत्तयन्त यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ व्यख्यत् । ख्यातिर्बुद्ध्यास्यतिवर्त्तित्यादिना छुरेडादेशः । वी । शिष्टं । सि बहूलमिति श्लोकोपः । धन्व । रवि रवि धावि गत्यर्थः । इदितो नुम् धातो रिति नुम् । अस्मात्कनित्यवृषितक्षिराजिधन्विषुप्रतिदिव इति कनिन् । मुपां मुनुगति विभक्तिकृक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाबुदात्तत्वं । योज । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नद्यादिनक्षत्राणि न्युः । गेरनिटीति श्लोपः । पूर्ववर्त्तलोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यबीण यस्यामी हिरण्याक्षः । बह्वीर्हो सक्थ्यच्छोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः पचप्रत्ययः । अगात् । एतर्बुद्धीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५ । इति गादेशः । गातिस्थिति सचो लुक् । दधन् । गतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । दागुषे । दाग्रात्साह्वानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो नि-पातितः । चतुर्थेकवचने वसोः सप्तं णमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शामिर्वसिधसीनां चित् षत्वं । वार्याणि । वृद्धं संभक्ती । अहलोर्ष्यत् । ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अंतः । ईयते ।

अप । अपमीवां । बाधते । वेति । सूर्य । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्यां । अमृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिर्विविधदर्श-
नयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नाममु पाठात् । सविता देव उभे बावापृथिवी
अंतः उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामप बाधते । सम्यगिराकरोति । तथा
मृयं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुर्मृयोरैकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंत्यभावः । कृष्णेन तमसः
कर्पकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा दामाकाग्रमभ्यूणीति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ बावापृथिवी । दिवसश्च पृथिव्यां
। पा० ६. ३. ३०. इति चण्डाहिवण्डस्य बावादेशः । देवतावृत्ते चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदे ऽनुदा-
त्ताद्वा । पा० ६. २. १४०. इति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपुष्पमर्थिष्विति पयुंदस्तत्वात् । ईयते । ईङ् गती ।
तिङ्कृतिङ् इति निघातः । बाधते । बाधति च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चण्डस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभा-
षति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजनकात्यग्रनवाद्नेषु । अदादिवाक्फपो लुक् । तिपः पित्वादनृदात्तत्वे
धानुस्वरः । यद्यप्येता द्वितीया तथापि तिङ् परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति । ऋणु गती । तनादित्वाङ् ।
तनादिषु करोतिरेव गुणी नान्येषामित्यापिशानिमतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्ववाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थदिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अवाङ् ।

अपऽसेधन । नक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता । प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु
पाठात् । सुमृच्छीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान धनवान् अवाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं
प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानोऽस्थात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् । रक्षो
रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । यातुधानानामुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः ।
सुमृच्छीकः । सुष्ठु मृच्छीकं मुखं यस्यासौ तथोक्तः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्यास्तीति
स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नृकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति कत्वं । आतोऽटि नित्य-
मिति सानुनामिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । पिधु गत्यां । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च
नसार्वधातुकस्वरण छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष् पालन इत्यस्मादपादान श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।
यद्वा । रक्षत्यर्जनति रक्षो बलं । करणेऽमुन । तदपामस्तीति रक्षम्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्चादसः । प्रत्यय-
स्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः । तस्माद्युतादीणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना
एषु धीयंत इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्थात् । गतिस्थिति
सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीष्मान्नगो यथार्थं । अव्ययीभावः । गृणानः । गृ गृह्णे । कर्मणि
नटः शानच । व्यत्ययन आ । प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

ये ते पंथाः सवितः पृथ्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पृथ्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पृथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पृथ्यासः पूर्वसिद्धा अरेणवो धूलिरहिता अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः ।
सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्नुमिभिः पृथिभिर्सर्गैरागत्यायास्मिन्दिने नोऽस्मान्न च । पालनमपि कुरु । तथा हे देव
नोऽस्माननुष्ठानध ब्रूहि च । देवानामयेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । पृथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पृथ्यासः । पूर्वैः कृताः पृथ्याः । पूर्वैः कृतमिनियां च । पा० ४. ४. १३३. इति यः ।

प्रत्ययस्वरः । अनुनासिकः । अरेणवः । ननुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतरं
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येप्पिति मुगाः । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. ८. ४८. ३ । इति गमे-
र्दप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रश्च । द्यवोऽतस्मिन् इति संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्गमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजः
बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः मतोबृहत्यः । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्नि
देवता । ऊर्ध्व ऊ ध्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घोर आग्नेयं प्रागाथमूर्ध्व
ऊ पु यांयाविति । ननूर्ध्व ऊ ध्वित्यादिकयोरप्यग्नेर्देवतात्वेन भविष्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुद्वारात् । तथा
हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्गं । आ० ४. १३ । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते ।
यदेति अन्यदेवत्ये स्थातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोश्चत्तमामुद्धरत् । आ० ४. १३ । इतिषद्द्वारं ब्रूयात् । न च ब्रूते ।
अतः कथं यांयाविति । नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्नेर्देवतेत्याग्नेये क्रतावुद्धारो
न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यांयावित्येतदपि न विरुध्यते ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रता वाहंते
कंदसि प्र वो यद्गमिति सूक्तं । अर्थतस्या रात्रिर्विवासकाल इति खंडे सूत्रितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्गमिति ॥

प्र वो यद्गं पुरुणां विंशं देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्गं । पुरुणां । विंशं । देवयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सीं । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विंशं प्रजारूपाणां यो युष्माकम्
नुग्रहाय यद्गं महांतं । यद्गो ववन्ति इति महद्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तेर्पूर्वाक्यः प्रमहे ।
प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्येष्वप्यो यमग्निं सीं सर्वत ईळते
स्त्विति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विंशं । सांवकाच इति
विभक्त्युदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्वच । न च्छेदस्यपुत्रस्थेतीत्यस्यैव
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाधस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्वजंताळटः शतृ । कर्तारं शप । शपः
पित्वादनृदात्तत्वं । शतृश्च लसावधातुकर्त्वरण क्वचो सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतृकृदात्तत्वं ।
उर्गातश्चेति ङीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं ज्ञेयम् इति
वचनात् । पा० ८. २. ६. १ । शतृकृदात्तत्वं सिद्धमिति शतृरनुम इति नया उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वक्तेः क्तिचर्त्ता
च संज्ञायामिति क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड सुता । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदा-
त्तेत्वाज्ज्ञसावधातुकानुदात्तत्वे धातुन्तरः । यद्गुत्तयोगादनिघातः ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भव वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहोऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं
हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरम । विधतिः परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् ।
वाजेष्वन्नेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्यान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को
ऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृद्धी । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्किंप । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
ष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रूत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।

शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोमनसो अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङितङ् इति निघाताभावः । द्यौचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षण् दाने । क्तिचि तितुञ्चत्वादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनामिकलोपदीर्घयोर्मिषेधः । सन्ति-दाता । तच्च भवः संत्यः । भव छन्दसीति यत् ॥

प्र त्वा दृतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दृतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्रे होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दृतं देवानां दृत्य प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दृत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे । प्रकीर्णं वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो वि चरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि बुलुके स्पृशन्ति । तच्चत्वा-न्प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन् । महद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतो-दात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बह्व्रीहां विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पुजायां । क्तिचेति कृप । सविकाच इति डस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्छांदसः । सतः । अस्तेः शतरि असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरगुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दृतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दृतं । प्रत्नं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्वयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दृतं त्वां समिंधते । सम्यग्दीपयति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्तं तुभ्यं ददाश हविर्दत्तवान स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्विमीत इत्यर्यमा । शत्रुक्षत्रित्यादिना । उ० १. १५८. । कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । जिह्वी दीप्ती । अस्मात्प्रति अस्यादादेशे अम् । आत्तलोपः । पा० ६. ४. २३. । असोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश । दाशु दाने । लिटि णलि लिट्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्वाकारस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दृतो विशमसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दृतः । विश्वां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विश्वां यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दृतो देवदृतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । खे । मुपां मुनुगिति सप्तम्येकवचनस्य श्रेष्ठादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषे लोप इति टिलोपपञ्च उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपञ्चे त्वकादेशस्वरिण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकावः । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशत्वादिनानुनासिकलोपः । गति रनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र शर्लोपः । अकण्वत । क्वि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्म नेपदं । इदित्त्वान्म । धिन्विह्रण्योरक्षेत्युप्रत्ययः ॥ ८ ॥

त्वे इदमे सुभगे यविष्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अमे । सुऽभगे । यविष्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवत्तमाये सुभगे सीमाययुक्ते त्वे इत् त्वेव विश्वं सर्वं हविरा हयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भुत्वायास्मिन्दिन उतापि चापरं योऽपरं य इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यादि । यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्मात्ति बह्वीहावायुदात्तत्वं । ब्रह्मं देसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । यविष्य । युवशब्दादिप्रत्ययः । स्थूलदूरित्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणाटः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । कादमो यकारोपजनः । यक्षि । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घमिन्त्या नमस्विन इत्येवा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागाथीं पूर्वाह्ने काण्वीमपराह्ने । आ० ४. ७. । इति ॥

तं घमिन्त्या नमस्विन् उप स्वराजमासते ।

होवाभिरग्निं मनुषः समिधते तितिर्वीसो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होवाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिर्वीसः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सुवृत्तयज्ञनामसु पाठाजसःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो देयमानं तं घं तमेव पुनोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकारेण हवि अदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होवाभिः सप्तभिर्वपदकर्तुमिः । सप्त होवाः प्राचीर्वपदकुर्वन्तीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यग्दीपयति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः शत्रून्ति तितिर्वीसो ऽतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मायामेधति मत्वर्थोयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् । सत्सुद्विपति क्रिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपविशति । अदादित्वाच्छपो लुक् । तितिर्वीसः । तं ज्वनतरणयोः । कंदसि निडिति वृत्तिर्निट् । तस्य कमुश्चति क्रमुः । वस्विकाजातसामिति नियमादिड भावः । ऋत इवातोरितित्वं । ऋक्त्यतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । क्रियुति क्रिप् ॥

मंतो वृत्रमतरन्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्क्ष्वे वृषा शुभ्याहुतः क्रंददश्वो गर्विष्टेषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतरन । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवन् । कर्ण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदन् । अश्वः । गोऽदृष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नन्स्वत्सहार्थेनेतर देवाः प्रहरन्तो वृचमतन । तीर्ण्वन्तः । तदन्तरं रोदसी बावापृथिव्यावपो ऽतरिच्च च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुक्त्वा विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अण्णाद्दोऽतरिचवाचो । आपः पृथिवीति तन्नाममु पठितत्वात् । भवांसु कर्ण्वे कर्ण्वनामके महर्षी वृषा कामानां वर्पिता द्युम्नी धनवान् आहृतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवन् । भवतु । तच्च दृष्टांतः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संयामेष्वश्वः क्रंदन् शब्दं कुर्वन्त्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नन्तः । हन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेऽर्ण्वन्नेषु । पा० ७ ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदान्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पृंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याबुदात्तत्वं । भुवन् । भवर्तेर्ल्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वङ्गलं क्रंदसीति शपो लुक् । भृमुवोस्मिडि । पा० ७ ३. ८८. इति गुणप्रतिपेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहृतः । आहृत्यत इत्याहृतः । ऊ दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदन् । कदि कदि क्दि आहृनि । शतरि नुमभावश्चादसः । अदुपदेशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टियेषु संयामेषु वङ्गव्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रवर्गे महावीर खर संसाद्यमाने सं सीदस्व मह्यं असीत्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे मृत्तितं । सं सीदस्व मह्यं असीति संसाद्यमानं । आ० ४. ६. इति ॥

सं सीदस्व मह्यं असि गोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरूपं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान । असि । गोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरूपं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने सं सीदस्व । वहिष्पुपविश । महानमि । गुणाधिकी भवसि । देववीतमोऽतिशयेन देवान्कामयमानः गोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने अरूपं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं वि सृज । विशेषण संपादय ॥ सीदस्व । पदं विशरणगत्यवसादनपु । व्यत्ययनात्स्वनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शपि पाप्मत्यादिना सीदादेशः । महान । संहितायां नकाराकारयोः क्त्वा नुनासिकापुक्तौ । गोचस्व । शुच दीप्ती । अदुप देशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङः परत्वाभिघाताभावः । देववीतमः । वी गतिप्रजनकात्यशनत्वादनपु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्लिप्तेति क्लिप । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पिच्छादनुदात्तत्वे क्रदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरूपं । अरोपणं । रिष रूप हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रूपोऽस्येति वङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्चादसः । सृज । सृज विमर्गे । तुदादित्वाक्कः । विकरणस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । दर्शतं । भृमुदृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतचप्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कर्ण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कर्ण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकायै मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पुण्यं यष्टृतमं

वा यं त्वामिह देवयजनदेशे दधुः धृतवन्तः । मेधातिथिर्मेधाहिरतिथिर्भुक्तः कण्व एतन्नामको महर्षिर्यं त्वां धनस्युतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषं द्रो यं त्वां दधे । तथोपसृतोऽन्योऽपि सोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः । लिखुमि कित्त्व आतो लोप इटि चेत्याकार लोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुर्कृदासि । पा० ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्टन । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । निज्वादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेऽर्च्युट् । मेधातिथिः । मेधा अतिथयो यस्याति धञ्जिहीर्षा पूर्वपदप्र कृतिस्वरत्वं । धनस्युतं । धनरस्मान्मृणोति प्रीणयतीति धनस्युत । मृ प्रीतिबलयेः । क्रियति क्रिय । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपसृतः । कृचक्ती च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदातो दात्तत्वं ॥ ९॥

यमग्निं मेधातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेधातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्विरूपा यस्य तादृशः कण्व ऋचिर्ऋतादधि आदित्यादध्याह्न्य यम प्रिमिधे दीप्तवान तस्यापेरिपो गमनग्वभावा ऋचमयः प्र दीदियुः । प्रकर्षण दीप्यते । तथा तमप्रिमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयतीति शेषः । वयमपि तमपि वर्धयामसि । सोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईध । त्रिदन्धी दीप्ता । ईधिमवर्तिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिट् । ईकत्वादर्नादितामिति नकारलोपः । द्विर्भावहलादिशे ययोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनघातः । इपः । इप गता । इध्यति गच्छतीतीपो रगमयः । दीदियुः । दीदितिः क् । दसो धानुर्दीप्तिकर्मा । लिखुसीयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा वः क्दांसः । वर्धयामसि । इदतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाथं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महान् असि ॥ १२ ॥

रायः । पृधिं । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावोऽन्नवधये । स्वधा अन्न इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि पृधिं । पुरय देहि वा । पृधिं पुरय देहीति वा । नि० ४. ३. । इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वाथं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्माकमृळ । मुखय । महान गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्त्यादात्तत्वं । पृधिं । पृ पालनपूरणयोः । श्रुशृणुपृष्ठवृष्यः कंद- सीति हेर्धरादेशः । वङ्गलं कंदमीति पा० लुक् । हेरपित्वेन डित्वाङ्गणाभाव उदोक्त्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युक् । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संवृद्धी मतुवसोरिति क्त्वं । आप्यं । अदपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरद्वपधात् । पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । ण्यति क्दांसभावा- दात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । आणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दाङ्गवे कंदसीति यत् । मृळ । मृड मुखने । रास्य डित्वाङ्गपृथगुणाभावः ॥

यूपोक्तयण ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । पशार्विष्टरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्त । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति ॥

ऊर्ध्वं ऊं पु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिभिः । वाघत्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपान्कदाकनिष्ठामि नोऽस्माकमृतये रचणायोर्ध्वं उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्वं उन्नतः सन वाजस्यान्वस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभिरात्मेन यूपमंत्राद्वर्वाघद्विर्यज्ञं वहन्नित्येवमिति सह विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशिष्येणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ पु णः । इकः सुजि । पा० ६. ३. १३४. इति संहितायां दीर्घः । सुजः । पा० ८. ३. १०७. इति पत्वं । नञ् धातुस्थोरूपभ्यः । पा० ८. ४. २७. इति णत्वं । ऊतये । अवतः क्तिन् जगत्वरत्नादिना ऊट । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि पाघ्नत्वादिना तिष्ठादेशः । द्वाचोऽन्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठि । सनिता । पणु दानि । लुटि तासि । वल्गादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं तिवादेशस्थोदात्तत्वं प्राप्तं तास्यनुदात्तैदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अञ्जू व्यक्तिप्रचणगतियु । खनिक्यजीत्यादिना । उ० ४. १३९. इत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. इत्यकर्वभिः प्राथेऽप्यात्मनपठं । अदपदंशमावधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसा नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वान्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठामि ऊर्ध्वं उन्नतः सन नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः पापान्नि पाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमेत्तारं भजकं राक्षसं सं दह । सम्यग्भस्मीकृत । नोऽस्मानुर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । नमय ॥ अचिणं । अद भरणं । अदस्तिन्न च । उ० ४. ६८. इत्याणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यचाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । शृणुणुपृह्वृभ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । वङ्गलं चंदसीति विकरणस्य लुक् । अत्येयामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयर्थर्तु । पा० ८. ३. ८. इति विकल्पविधानात्प्रत्ययप्रधान । पा० ८. ३. ७. इति नकारस्य ह्रस्वाभावः । चरथाय । चरेराणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संमेनित्यमेप्रत्ययः । विदाः । विदू लामि । अस्मादंतर्भा वितण्यर्थोऽतिटि सिपि नेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादित्याक्कः । शे मुवादीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरावणः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहज्ज्ञानो इति बृहत् भानो । यविष्य ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहज्ज्ञानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश ते यविष्य युवन्महे अग्ने नोऽस्मान्नक्षसो वाधकाद्रः
ब्रमादेः पाहि । पानय । तथा अरावणो धनादीनामदातृरुपाकूर्तहिंसकात्पाहि । तथा रिपतो हिंसकाद्या
घादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्वो हिंसायः ।
क्लिच्छन्तो च संज्ञायामिति कर्तेरिति क्लिच्छ । तितुर्वित्यादिनेट्प्रतिषेधः । राज्ञोपः । पा० ६. ४. २१ । इति वकार
लोपः । हणि चेति दीर्घत्वं । अरावणः । रा दनि । आतोः सनिञ्जित्यादिना वनिप । नञ्समासोऽव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽलोपोऽन इत्यनेः ककारस्य लोपः । रिपतः । रिप हिंसायां । लट् । शतृ । बहलं
कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययम्बरे प्राप्तं व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । जिघांसतः । हंतैरिच्छार्थे सन्त्यञ्जनगमां सनि
। पा० ६. ४. १६ । इत्युपधादीर्घत्वं । अश्वामाद्य । पा० ७. ३. ५५ । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्त्य
इतीत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं सनो नित्यादिनामरेण पदस्यायुदात्तत्वं । बृहज्ज्ञानो । आमंत्रितस्य
चेति षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिधाताभावः । यविष्य । स्थूलद्रव्यादिना यणादिपरस्य
लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजन्यकांसः ॥ ॥ १० ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यरावणस्तपुर्जंभ यो अस्मधुक ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुर्जगत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुऽजंभ । यः । अस्मऽधुक ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईजत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अरावणोऽस्मभ्य देयस्य धनस्यादातृत्वेरिणो विष्वक् सर्वतो वि जहि ।
विशेषेण मारय । तत्र दृष्टांतः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपापाणादिना शाडादिभगं करोति तद्वत् । यो
ऽन्योऽपि रिपुरस्मधुक अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्तृनादिना कथं । यथाऽन्यो मर्त्यो मनुष्यः शत्रुगुह्यभिरायुधै-
रति शिशीते तनुकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्तृमनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति
भेजत । ईश्वरः शक्नो मा भूत ॥ घनाऽइव । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हंतैर्लोपि हं हंतैर्जः
। पा० ६. ४. ३६ । इति णदेशः । तस्याभिदत्वाहंलुगभावः । तपुर्जंभ । तप मंत्रापि । औणादिकः करण उ-
त्पत्त्ययांतस्तपुसशब्दो नित्यादायुदात्तः । जंभ नाशनं । जंभ्यंत शवच एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणं
घञ् । तपुष्वेव जंभानि यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । अस्मधुक । द्रुहि जिघांसायां । सत्सुद्विषया
दिना क्लिप । वा द्रुहमुहण्णहण्णिह । पा० ८. २. ३३ । इति हकारस्य घत्वं । भवभावः । शिशीते । शो तनुक
रणे । व्यत्ययेनात्मनपदं । बहलं कंदसीति विकरणस्य झः । आदिच इत्यात्वं । ततो द्विवचने बहलं कंदसि
। पा० ७. ४. ७८ । इत्यभ्यासस्थित्वं । ई हल्लघोऽरतीत्वं । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिधातः । ईजत ।
लङि बहलं कंदसीति शपो लुगभावः । न माऽयोग इत्यडागमाभावः ॥

अग्निर्वैवे सुवीर्यमग्निः कखाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिचोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुत ॥ १७ ॥

अग्निः । वैवे । सु० सुवीर्यं । अग्निः । कखाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मिचा । उत । मेध्यऽअतिथिं । अग्निः । साता । उप

स्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निदेवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सांभगं शोभन-
धनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथापिर्मित्रास्त्रिवाणि प्रावत । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उतापि च
मेधार्तिथिं मेधयोग्यरतिथिरूपेतमृषिं प्रावत । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं सार्ता धनादिदान-
निमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वनु याचनं । कर्मणि लिट् । न शंसदद्वादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. । इत्ये-
त्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपः क्वांसः । सांभगं । मुभगान्मत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठात्तस्य भाव
इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्र । पा० ५. १. १०९. । त्रित्त्वादायुदात्तत्वं । मित्रा । श्रृङ्कंदसि बहलमिति शर्लोपः । उपस्तुतं ।
क्तिचक्तां च संज्ञायामिति स्तौतः कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अग्निना तुर्वणं यदुं परावतं उयादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहदथं तुवीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वणं । यदुं । परावतः । उयादेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वं । बृहत् इत्थं । तुवीतिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान् तुर्वणनामकं यदुनामकमुग्रदेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाद्वामहे ।
आहुयामः । स चाग्निर्नववास्त्वंनामकं बृहद्रथनामकं तुवीतिनामकं च राजर्षीन्नयत् । इहानयतु । कीदृशो
ऽग्निः । दस्यवे सहः अस्मदुपद्रवनेतोद्योरस्याभिभविता ॥ नयत् । गीञ् प्रापणे । लज्जडागमः । इत्थं लोप
इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्त्वं यस्यासां नववास्त्वं । वा कंदसीत्यनुवृत्तिरभि पूर्वत्वामावि यणादेशः ।
बृहद्रथं । बह्व्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदथ । कण्वं । ऋतजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वतं बह्विधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्न दधे । देवयजनदेशे स्थापि-
तवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतोनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्त्वापितः मनु कण्व एतन्नामके
महर्षी दीदथ । दीदवानसि । यमपि कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चरणय इति मनुष्यनाममु पठितत्वात् । नम-
स्यति नमस्कुर्वति । स त्वामिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदथ । दीदतिः क्वांसो दीदिकर्मा । थलि द्विवचनप्रकरणे
क्वदमि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । अनित्यमागमशासनामिति वचनादिङभावः ।
लित्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋते जन्यत इत्यृतजातः । योदितो निप्रायामितीट्प्रतिषेधः ।
जनसर्जत्वादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति पुजार्ये
क्वच । अदुपदेशाद्वसार्वाधानुकानुदात्तत्वं क्वजंतधानुस्वरः । कृष्टयः । कृष विनिखने । क्तिचक्तां च संज्ञाया-
मिति क्तिच ॥

त्वेषासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सद्मिद्यातुमावंतो विश्वं समञ्चिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽदत्तये ।

रक्षस्विनः । सद्मं । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अञ्चिणं । दह ॥ २० ॥

अपेक्षयो ज्वालास्वेपासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो मयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रवेष्टुं न शक्या इति शेषः । हे अये रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान सदमित सर्वदेव सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वमन्त्रिणं भक्षकमस्मद्वाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्विषासः । त्विष दीप्ता । पचायच । चित इत्यंतीदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रुनुजतीत्यमो बलं । पचायच । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादा च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यनेनति रक्षो बलं । करणेऽमुन । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्निमित्तं निर्मित इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप । मतां बहुचोऽनजरादीनां । पा० ६. ३. १९९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मतुपः पित्वादानुदात्तत्वं ऋदुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वं । अन्त्रिणं । अदेस्त्रिणि चिति कर्तरि त्रिणिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं मुक्तं पंचदशर्चं । अत्रयमनुकर्मणिक् । क्रीळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । अपिथान्यस्मादृषेर्वाविशष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्के । इदमादिमुक्तत्रयं मरुदेवताकं । तुहिरवाति परिभाषितत्वात् ॥ अूळं द्वितीये कंदोम आपिमारुतशस्त्र एतत्मुक्त निविद्यानीयं । द्वितीयस्याभिं वो देवमिति खंडे मूचितं । क्रीळं वः शर्धोऽपि मुक्त्याप्रिमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च । क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति । ऐ० ब्रा० ५. १९. मरुतः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमि-
त्यस्यामिष्टां क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे मूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वचः । आ० २. १८. इति ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुवाणं रथेऽशुभं । कणाः अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं वः । शर्धः । मारुतं । अनुवाणं । रथेऽशुभं । कणाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्वगोत्रीत्यज्ञा महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्थं मारुतं मरुत्समूहकूपं शर्धो बलमभि प्र गायत । अभितः प्रकर्षेण मुध्वं । कीदृशं शर्धः । क्रीळं विहरणशीलं अनवाण भ्रातृव्यरहितं । अत एव युत्यंतरब्राह्मणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनवां पेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अवा भ्रातृव्यापनुच्या इति । रथेऽशुभं स्वकीय रथेऽवस्थाय शोभमानं ॥ क्रीळं । कीदृ विहार । पचायच । शर्धः । शुधु प्रसहने । शर्धय त्वनेन शत्रुर्नति शर्धो बलं । असुन । निच्चादायुदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबधि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेना युदात्तत्वं । यद्वा । समूहार्थेऽनुदात्तादेरज । पा० ४. २. ४४. इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽप्रत्ययः । अनवाणं । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । रथेऽशुभं । शुभ दीप्ता । रथे शोभत इति रथेऽशुभ । क्लिपति क्लिप । तत्पुरुषे इति बहुलिमित्यलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै ग रै शब्दे । तिङ्ङुतिङ इति निघातः ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाणीभिर्ऋजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाणीभिः । ऋजिभिः । अजायंत । स्व
भानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं । नवः स्वकीयदीप्तिगुक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभृताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः । वाणी वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अजयोऽलंकरणानि । तान मुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । श्वनि ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३. १९. इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभा नवः । स्वकीया भानर्था येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेव शृण्व एषां कशां हस्तेषु यद्वदान् । नि यामञ्चिचमृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृण्वे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं । चृजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तपु स्थिताः कशाः स्वस्वाहनताडनहेतवो यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमि-
हेवावेव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं न्युजते । नितरामन्क-
रोति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । नि० ६. २१. ॥ शृण्वे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति
श्रुः । ऋश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद् व्यक्तायां वाचि । लिट्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते । यद्वत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां
सुनुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजी भर्जने ।
अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रमहन्शीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमान-
यशमे । युष्मं द्योतित्यशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु
पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमज्ञमुद्दिश्य प्र गायत । सुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्दत्तं
देवतानुग्रहाज्ज्ञम् ॥ शर्धाय । श्रुधु प्रमहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धा बलं । पचायच । वृषादित्वादाबु-
दात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । हविधृष्वीत्यादिना । उ० ४. ५६. । क्रिप्रत्ययांती निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । त्विष
दीप्ता । पचायच । त्वये दीपं युष्मं यस्य । वहन्नीर्हा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं । छांदसो
वर्णलोपः । उक्तं च । हां चापरां वर्णविकारनाशां । का० ६. ३. १०९. इति । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र शंस गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्नं । क्रीळं । यत् । शर्धः । मारुतं । जंभे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभुतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्निर्धे वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४. इति
श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंत्यं क्रीळं विहीरोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धः प्रमहन्शीलं तिजो यदस्ति तत्प्र शंस ।
हे ऋत्विक्ममृह भुहि । रसस्य गोलीरूपस्य संबन्धि तत्तजो जंभे मुख उदरे वा ववृध । वृद्धमभूत ॥ शंस ।
शंसु भृतां । श्रुचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । गोषु । साविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्च-
स्ताववर्गाति प्रतिषेधः । अघ्नं । द्रो हननं । घञर्थे कतिधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हंतः । पा० ३. ३. ५४. इति घत्व । तदहंतीति इयं । कंदसि चेति यः । न इयमघ्नं । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जभि नाशनं । जभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभभास्यं । करणे घञ् ।
ववृधे । वृधु वृद्धी । लिट् । कांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥ ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च रमश्च धृतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । रमः । च । धृतयः । यत् । सीं । अंतं ।

न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि रमश्च भूलोकस्यापि । गार्गमेति भूनामसु पठितत्वात् । धृतयः कंपनकारिणो हे नरो
नेतारो मरुतो वो युष्माकं मध्य आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽंतं न वृद्धा-
यमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दा-
दिर्षान् प्रियस्वरित्यादिना वर्षादेशः । नित्वादायुदात्तः । रमः । रमाशब्दात् षष्ठ्यकवचन आतो धातोरित्यत्र
आत इति योगविभागः कर्तव्यः । का० ६. ४. १४०. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्ति-
दात्तत्वं । धृतयः । धृञ् कंपने । क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचित्यादिनट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति

सर्वानुदात्तत्वं । ध्रुव । स्वादिभ्यः शुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधातुस्वरं न बाधते । अतस्त्रिड एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दधे उयाय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उयाय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो नि दधे । गृहदाढ्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उयाय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीरतिः । यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बहवधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावज्यतां पुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनुशब्दादपत्यार्थेऽत्र षुगागमश्च । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दधे । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभवि मति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निघातः । जिहीत । औहाङ् गता । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छुः । भृजामित् । पा० ५. ४. ५६. इत्यभ्यासस्यत्व । श्लाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वा इव विस्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् इव । विस्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतो तेषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु मत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कंपते । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वा इव विस्पतिः । यथा वयोहानिरीगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा धीरभसात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । बङ्गलग्रहणादांणादिको मन् । अजैर्यघजयोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यन्ते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनात् । निच्वादायुदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृप् वयोहानी । लिटिः क्तमुः । बङ्गल कंदसि । पा० ५. १. १०३ । इत्युत्वं । अभ्यासहलादिगर्पा । वत्वेकाजश्रुसामिति नियमादिङागमाभावः । अच्कृतृतां । पा० ५. ४. ११. इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति । विशां पतिर्विस्पतिः । पत्याविशूर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ति परादिश्चकंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । सार्वकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्वतो घञ इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । रेजते । रेज् कर्पणे । अदुपदेशालसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुनिरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः । एतवे । यत् । सीं । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मिति मरुतां स्मृतिः । यवस्यात्कारणाच्छ्रुवो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ ९ ॥ । जन्त्येऽस्मिन्निति जानमन्तरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वदेश इत्यशब्दोऽनुदात्तः । विभाक्तश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अन्तोदात्तादिदेशब्दात्तस्य विधानात् । निरतवे । इण् गती । तुमर्धे सेसेनिति त्वेन्द्रिययः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदु ते सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वलत । वाश्रा अभिजु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । ते । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अलत । वाश्राः । अभिजु ।

यातवे ॥ १० ॥

त्वे पूर्वप्रकृता गिरः सुनवो वाच उत्पादका मरुतः । वाचवो हि तान्वोष्ठादिषु संचरंतो वाचमुत्पादयन्ति । अजंषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५ । इति यास्कः । उदु उत्कर्षेण वाह्यत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्रा हंभारवोपिता गा अभिज्ञु जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सुनवः । घू प्रेरणे । मुवः कित् । उ० ३. ३५ । इति नुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । अतत । तनु विस्तारि । लङि झस्यादादेशं बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसि । पा० ६. ४. ९९ । इत्युपधानोपः । अडागमः । अभिज्ञु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु । प्रसंभ्यां जानुनोऽङ्गुः । पा० ५. ४. १०९ । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य क्षुशब्दादेशः समासांतः । यातवे । नुमर्थे संसर्जति तवन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥ १३ ॥

त्यं चिह्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिह्वा प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्र च्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घमायामोपेतं पृथुं तिर्यग्विस्तृतं मिहो नपातं संचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तुनधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह संचनं । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्लृप्तेति क्लिप । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात । नभ्राणनपादित्यादिना नत्रः प्रकृतिभावः । अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । गृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोनत्तीति मृधः । बङ्गलवचनादाङादिको रक्प्रत्ययः । नऽसमासेऽत्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यहा । संयामवाचिना मृधगर्भेण हिंसा लभ्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासां । च्यावयन्ति । च्युङ् गतां । णिचि वृद्धावादेशी । पदकान् ह्रस्वःकांदसः ॥

मरुतो यद् वो बलं जनौ अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन् । गिरीन् । अचुच्यवीतन् ॥ १२ ॥

हे मरुतो यद् यस्मादेव कारणाद्दो युष्माकं बलमस्ति अस्मादेव कारणान्नान्त्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वार्थार्थेषु प्रग्रयत । तथा गिरीन्निघान अचुच्यवीतन । प्रग्रयत ॥ मरुतः । आमंत्रितान्बुदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवन्तर्लङि व्यत्ययन परस्मैपदं । तप्तनप्तनयनाश्रयति तस्य तनवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । बङ्गलं कंदमि । पा० ७. ३. ९७ । इतीडागमः । गुणावादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनामिक इतीकारस्यानुनामिकः ॥

यद् यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।

एषां ॥ १३ ॥

यद् यदा खनु मरुतो यांति गच्छन्ति तदानीमध्वन्ना मागे सर्वतः सं ब्रुवते ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबंधिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्क्षपो लुक् । झोऽत इत्यतादेशस्योपदेशिवद्भावादातीत्यतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहकादेश एकादेशस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । ब्रुवन्तं । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । झस्यादादेशं कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन बाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुपां सुनुगिति सप्तम्या लुक् । शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः ॥

प्र यात शीर्भमाशुभिः संति कखेषु वो दुवः । तचो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात् । शीर्भं । आशुऽभिः । संति । कखेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।

मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुत आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनिः शीमं शीघ्रं । शीमं तुषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठान् । प्र यात । प्रक्षेपेण कर्मभूमिं गच्छत । कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठानुषु वो युष्माकं दुर्वो दुर्वासि परिचरणानि संति । तत्रो पु तेष्वेष परिचारकेषु कण्वेषु मादयाध्वं । तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशु व्याघ्रो । कृषापाजीत्यादिना उष्ण । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरलोप इत्यकारलोपः । मादयाध्वं । मद तुप्तिर्योग । चुरादिः । आकुक्षीय आतः नपदी । लेख्याडागमः । टेरित्वं । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्वकारादेशः ॥

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेषां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां । विश्वं । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं मदाय तृप्तेऽस्ति हि प्म । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । प्पां युष्माकं भृत्यभृता वयं स्मसि प्म । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ स्म । निपातस्य चित् संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतः मसिः । जीवसे । तुमर्थे संसर्गित्वस्य प्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

कद नूनमिति पंचदशर्चे तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वभूक्तं मरुतं हीत्युक्तत्वादित्दमपि मरुदेवताकं । गायत्रं त्रित्युक्तत्वाद्गायत्रीच्छदस्कं । कर्दत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

कद नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः कद कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोकं पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तवर्हिषः । वृक्तं क्लिप्तं वर्हिर्दंभो येषां मरुतां यजमानाय तं मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । ह्यो चापरां वर्णाविकारनागां । का० ६. ३. १०९. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीयन्तीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीता । क्लिप । पूर्वपदस्य ह्यापोः संज्ञाच्छेदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । धका रच्छादसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेश्चकंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानं लिट् । क्रादिनियमादित् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तवर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

क्व नूनं कदो अर्थं गंतं दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतो नूनमिदानीं क्व । यूयं कुत्र स्थिताः । कत कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुरुतत्यर्थः । दिवो गंतं । भुलोकान् गच्छत । पृथिव्या न गंतं । भुलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयति । यजमानाः स्तुवंति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्तम्यन्तात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १०. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्रादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । ऋ गतां । उपकर्षगातिभ्यश्च । उ० २. ४. । इति भावे घञ् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गंतं । गमेर्लोपि वङ्गनं कंदसीति शपो लुक् । थादेशश्च तस्य तप्नतप्नथनाद्यति तवादेशः । अत एव डित्वाभावादनुदानोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । झचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तैरुदात्तत्वं । रण्यंति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्रृण ॥

क्व वः मुञ्चा नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽविश्वानि सौभगा ॥३॥

क्व वः । मुञ्चा । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि मुञ्चा प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः मुञ्च । तं सं ५. ४. ६. ६. इति श्रुत्यंतरात् । क्व कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राध्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वा वर्तते । भवदीयः मुञ्चादिभिः सर्वैः सहागतव्यमित्यर्थः ॥ मुञ्चा । शृङ्गं कंदसि वज्रमिति श्रुत्वाऽपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयमुनीकारलोपश्चादसः । सुविता । मुष्टु इतानि सुवितानि । तत्त्वादीनां कंदसि वज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगान्मंत्र इति तस्य भाव इत्यर्थेऽत्र । पूर्ववच्छ्रुत्वाऽपः ॥

यद्ययं पृथिमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् । ययं । पृथिमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

हे पृथिनामकधनुषा मरुतो ययं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत् तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृथिमातरः । पृथिमाता येषां ते । समासांतविधरनित्यत्वात्तद्वृत्तम् । पा० ५. ४. १५३. इति कबभावः । मर्तासः । अमिहसीत्यादिना श्रियतेस्तत्प्रत्ययः । आज्ञसरमुक् । स्यातन । अस्मिन्निडि तस्य तपनप्रनयनाद्येति तनादेशः । यामुट उदात्तत्वं । अमृतः । नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तत्र दृष्टांतः । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीयं मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किं सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धमार्गेण मोष गात् । मा गच्छतु । तस्य सुराणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृप् वयोहानी । स्तुतिकर्मणि यावकः । नि० १०. ८. । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माद्योग इत्यडभावः । अजोष्यः । जुषी प्रीतिसवनयोः । अहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृतीयकवचनं मस्य टिलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । गात् । एतलुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो पु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट नृणांया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निऽऋतिः । दुऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।

नृणांया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् निर्ऋतिः रजोजातिदेवता मो पु वधीत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिबलित्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिसृष्ट्याया सह पदीष्ट । पततु । अस्मदीया तृणा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो पु णः । मुञ्च इति षत्वं । नञ् धातुस्थोरुप्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईपद्भुःसुखित्यादिना हंतः कर्मणि खल् । नित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हतेर्लुङि च । पा० २. ४. ४३. इति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्यादतत्त्वादेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो ह्लादेः । पा० ७. २. ७. इति वृद्धभावः । इट् ईट् । पा० ८. २. २८. इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पदं गती । आशीर्लुङि च्छंदस्वुभ-

यथेति सार्वधातुकत्वात्सन्तोपः । आर्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृणया त्रितृषा पिपासायां । तृषिगृधिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

स॒त्यं त्वे॒षा अ॒म॒वंतो॒ ध॒न्व॒ञ्चि॒दा रु॒द्रि॒यासः । मि॒हं कृ॒ण्व॑न्त्यवा॒तां ॥ ७ ॥

स॒त्यं । त्वे॒षाः । अ॒म॒ऽवंतः । ध॒न्व॒न् । चि॒त् । आ । रु॒द्रि॒यासः । मि॒हं । कृ॒ण्व॑न्ति ।
अ॒वा॒तां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्राण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषा दीप्ता अमवंतो बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनमास्थानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रवि रवि धाव गत्यर्थाः । इदित्त्वान्नम । कनिन्युवृषितचीत्यादिना कनिन् । निन्या दाबुदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्यैव रुद्रियाः । तस्यैवमित्यर्थे घः । आञ्जमेरुलुक् । मिहं । मिह सेचनं । क्लिष्टेति क्लिप । कृण्वति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धात्विकरणयोश्चैत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणाभावः ॥

कारीर्या मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युद्विपानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति ण्विडं सूचितं । वाश्रेव विद्युन्निमाति पर्वतश्चिन्वाहि वृद्धो विभाय । आ० २. १३. इति ॥

वा॒श्रे॒व वि॒द्युन्मि॒माति॒ व॒त्सं न मा॒ता सि॒प॒क्ति । यदे॒षां वृ॒ष्टि॒रस॑र्जि ॥ ८ ॥

वा॒श्रे॒वाऽइ॒व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति॒ । व॒त्सं । न । मा॒ता । सि॒प॒क्ति॒ । यत् । ए॒षां ।
वृ॒ष्टिः । अ॒स॑र्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुश्चि विद्युन्मेषस्या दृश्यमाना मती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युः खेलायां हि मेषगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्यत्सं न वत्समिव सिपक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवतः । सिपक्तिः सेवनार्थः । मिपक्तु मचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. इति यास्कनोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनमहितं विद्युत्कालं वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाश्रेव । वाशृ शब्दे । स्फाथितंचीत्यादिना रक् । मिमाति । माह् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् झुः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । सिपक्ति । यच्च समवाये । लटि बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असा० र्जि । यज्र विसर्गं । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दि॒वा चि॒त्तमः॑ कृ॒ण्व॑न्ति प॒र्जन्ये॑नोद॒वा॒हेन॑ । यत्पृ॒थि॒वीं व्यु॑दंति ॥ ९ ॥

दि॒वा । चि॒त् । त॒मः । कृ॒ण्व॑न्ति । प॒र्जन्ये॑न । उ॒द॒ऽवा॒हेन॑ । यत् । पृ॒थि॒वीं । वि॒ऽउ॒दंति॑ ॥ ९ ॥

ते मरुत उदवाहनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाकाशे दिवा चिदहमपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदंति । शेषेण क्लेदयति । तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वतीति पूर्ववान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकारेण वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्थोदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्थोदभावः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उन्दी क्लेदेन । रुधादित्वात् झम । शान्नलोपः । पा० ६. ४. २३. इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अ॒थ स्व॒ना॒न्म॒रुतां॑ वि॒श्व॒मा स॒द्य॒ पा॒र्थि॒वं । अ॒रे॒जंत॑ प्र मा॒नु॒षाः ॥ १० ॥

अ॒थ । स्व॒ना॒त् । म॒रुतां॑ । वि॒श्व॒म् । आ । स॒द्य॒ । पा॒र्थि॒वं । अ॒रे॒जंत॑ । प्र । मा॒नु॒षाः ॥ १० ॥

मरुतां संवंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंवंधि विश्वं सद्य सर्वं गृहमा समंतादरे-
जतिरति श्रेष्ठः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत । प्रकीर्णेण कंपितवंतः ॥ अध । क्वांदसं धत्वं ।
सद्य । पदू विशरणगत्यवसादनेपु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन । पार्थिवं । पृथिव्याः संवंधि । पृथिव्या
आर्जा । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं । अरेजंत । रेजृ कंप्ने ॥ १६ ॥

मरुतो वीरुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीरुपाणिऽभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतो यूयं वीरुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलब्ध्याखिद्रयामभिर-
क्षिप्तगमनर्यति । गच्छतेव ॥ मरुतः । आमात्रिताबुदात्तत्वं । वीरुपाणिभिः । वीरुति बलनाम । वीरु-
च्यात्वमिति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वाच्यते । वीरुवश्च ते पाणयश्च । समासस्येत्वंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः ।
रुधिर आवरणं । रुणाद्रि स्रोत इति रोधः कूलं । रोधः कूलं निरुणाद्रि स्रोतः । नि० ६. १. इत्युक्तत्वात् ।
अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । तबुक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया इति मनुषो बलं । उगितश्चेति डीप । मनु-
ब्डीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । अमुनः स्वर एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादित्वाक्पो लुक् । ई । चादयो
ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र दैव्ये । स्फायि-
तंचोत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न नित्वादापानोऽखिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयः स्थिराः संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु ।
अभीशवोऽग्नयः । अभीशवो दीधितय इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबधनरज्जुपरिग्रहेण स्वलंकृताः
सावधानाः संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३५. इति सुट् । पुनः
सुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वाद्गोतिः कृवापाजीत्यादिनोश्च । वर्णव्य-
त्ययेनाकारस्यकारः । उक्तं च । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १००. इति । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्मा-
णीति निरुक्तं । नि० ३. ९. ॥

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे अतिवसमूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्याज्ञस्य
वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । बृहि ॥ अच्छ ।
निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । ह्यचोऽतिलिङ इति संहितायां दीर्घः । तना । तनु विस्तारः । तनोति
देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । तृतीयाया डादेशः । गिरा ।
मावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ब्रह्मणः । पठ्याः पतिपुंविति संहितायां सत्वं ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः । इव । ततनः । गाय । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे अतिवसमूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।

तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीच्छंदस्कं मृत्तं गाय । पठ ॥ मिमीहि । माहू माने । जीहोत्यादिवः । अथयेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आस्य । अमुं क्षेपणं । अस्थते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यन्वुटो बङ्गलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ण्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनुं विस्तारं । लेटि सिपि बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य झुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबंधि तस्यैदमित्यण् । यद्वा । गायतम्यायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

वंदस्व मारुतं गुणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गुणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । अमन । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु भुवि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणमर्चनोपेतं । अस्मे अस्माकमिहास्मिन्कर्मण वृद्धा अमन । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदंशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पनं चति स्तुत्यर्थं धातुः । अमन । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्वच । म्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुती । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इनिठर्ना । अमन । बङ्गलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्ङितिङ इति निघातः ॥ ॥ १७ ॥

प्र यदित्येति दशर्चं चतुर्थं मुक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं । मरुद्देवताकं । युजः सतोवृहत् । अयुजो वृहत् । प्र यद्दश प्रागाथं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्यावरादीनां कंपनकारिणो मरुतो यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दृरात । अरि परावत इति दूरनाममु पाठात् । इत्यास्मादंतरिक्षात्प्रास्थथ भुमीं प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षं भूमिं प्रक्षिप्यति तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्व । कं यजमानमर्हस्य याथ । देवयजनदंशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृहीतिर्षति शेष ॥ इत्याः या हतो च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्प्रकारवचनं याप्रत्ययः । यदि तत्रदंशब्दस्य नानुवृत्तत्वात्तर्हि यमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थव्ययन मुपां मुनुर्गिति ङादेशः । प्रथमपदे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपदे तूदात्तनिवृत्तस्वरः । अस्यथ । अमुं क्षेपणं । अदुपदंशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्रुत्वा नित्वादावुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावः । वर्षसा । वृह संभक्ता । वृहशीडभ्यां रूपस्वांगयोः पुक्च । उ० ४. २००. । इत्यमुं तत्संनियोगेन पङ्गमश्च । नित्वादावुदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षसशब्देन देवत्वस्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीळु उत प्रतिष्कर्भे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कर्भे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतो व आयुधा युष्माकमायुधानि परागुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु । उतापि च प्रतिष्कभं शत्रूणां प्रतिबंधाय वीळु संतु । वृढानि संतु । युष्माकं तविपी वलं पनीयसी अतिशयं स्तोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मामु कृदाचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्मा । वलं मा भवतु ॥ स्थिरा । आयुधा । उभयत्र शत्रुकंदांस बहलमिति श्लोपः । परागुदे । गुदे प्ररगं । संपदादिलक्षणः कृप । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० प. ४. १४. । इति गत्वम् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळु । सुपां मुलुगिति विभक्तिलुक् । ईपाञ्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १०५ २. । प्रतिष्कभं । स्कन्धः संचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे कृप । अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनतिः मूल्यर्थः । अस्मादाणादिकः कर्मण्यमुन् । तत ईयमुनि टेरिति टिलोपः । उगितश्चति डीप । ईयमुनो निच्चादायुदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिपु पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चति मत्वर्थीय इति ॥

परा ह यत्स्थिरं ह्यथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्यागाः पर्वतानां ॥३॥

परा । ह । यत् । स्थिरं । ह्यथ । नरः । वर्तयथा । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्यागाः । पर्वतानां ॥३॥

हे नरो नेतारो मरुतो यद्यदा स्थिरं वस्तु परा ह्यथ वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुषु । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वेपितं वर्तयथ प्ररयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान् वि याथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवि-योगेन प्राढी मार्गो भवति । तथा पर्वतानामागाः पर्वतपार्श्वदिशो वि याथन । वियुज्य गच्छथ ॥ ह्यथ । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशादिनानुनामिकलोपः । यदुत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादासंचितनिघातभावः । वर्तयथ । अदुपदेशाज्जसर्वधानुनामुदात्तत्वं णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुबन्गात्निघाताभावः । याथन । तप्तनप्तनयनाश्चति यनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिगादसः ।

युष्माकमस्तु तविपी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिगादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविपी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चित् । आऽधृषे ॥४॥

हे रिगादसः शत्रुहिंसा मरुतोऽधि द्यवि कुल्लोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च वभुव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न वभुव । हे रुद्रासो रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परकर्मव्येनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्पणाय तविपी वलं नू चित क्षिप्रमेव तनास्तु । विमृता भवतु ॥ विविदे । विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्या च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषति प्रथमायास्तद्धिभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुपक्रियपेक्षया । रिगादसः । रिश हिंसायां । रिशति हिंसतीति रिगाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदतीति रिगादसः । अमुन । आमंचितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन । सांवकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबंधिनो मरुतो लक्ष्यते । आञ्जसरमुक् । नू चित । अचि तनुधेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रागज्ज्ञे । संपदादिलक्षणो भावे कृप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वैपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवांसः सर्वया विंश ॥५॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षणं कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् विंचन्ति । परस्परवियुक्ताभ्युर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा अजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षणैव सर्वतो गच्छत । तच्च वृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुवेपु कंपने । वेपमानान्प्रयुजते । हेतुमणिच । विंचन्ति । विचिर पृथग्भावे । रूधादित्वात् अम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावाबुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । अ गती । लङि मध्यमवद्भवचने बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः । देवासः । आभंचिताबुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६. १. १९१. इत्याबुदात्तत्वं । विशा । सार्विकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतो रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विदुयुक्ता मृणीदपो सामीप्येनैवायुग्धं । योजितवतः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषो रोहितो मृगावांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्वति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अबीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्विषामपि भीतिमुत्पादितवतः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । आत । पा० १. १. १५. इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि झलो झलि । पा० ८. २. २६. इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । वहि रश्च लो वा । उ० ३. ९४. इतीतश्रित्यांतः । नित्वादाबुदात्तः । यामाय । यमेभवे घञ् । कर्षात्वं इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अबीभयंत । जिभी भये । अस्मागयंताल्लङि भीम्योर्हेतुभये । पा० १. ३. ६८. इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये घुक् । पा० ७. ३. ४०. इति घुक् प्राप्नोति । तत्र क्रियते । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् । णी चङ्युपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंतं नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कखाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंतं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कखाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मादीयपुत्रार्थं मनु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । मत्त्विति क्षिप्रनाम । नु मत्त्विति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मादीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवतः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कखाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गंतं । प्राप्तुत ॥ मनु । ऋचि तुमुघमचुतङ्कुचोदथाणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचावच् । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । तनयशब्देऽय इत्यस्य लोपः

ऋक्षांदमः । कमित्येतत्पादंति प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयतीति रुद्राः । रोदयिर्लुक्च ! उ० २. २०. इति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । पादादित्वाभिधाताभावः । गंत । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनबित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वादनुनामिकलोपाभावः । विभ्युषि । विभंतेर्लिटः क्लृप्तः । वस्तेकाजाश्रुसामिति नियमादि-
हभावः । चतुर्थ्यंक्रवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिबसिघसीनां चेति पत्वं ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवंसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽऽषितः । मरुतः । मर्त्यऽऽषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवंसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतो यो यः कश्चिदभ्यः शत्रुयुष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यथा प्रेषितः स नो ऽस्मान्प्रति आ ईषते अभिमुख्येन प्राप्नोति तं शत्रुं शवसानेन वि युयोत । विभक्तं कुरुत । तद्योजसा बलेन वि युयोत । युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबन्धिनी रक्षणीश्च वि युयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरिषितः । मुञ्जुकि प्रत्ययनचर्गेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न सुमतां गच्छति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्ती । पा० ७. १. ७३. इत्यत्राज्यहर्गेन तस्य पाठिकत्वोक्तिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आववतीत्यभ्वः शत्रुः । पुषोदरादित्वादिभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । अङ्गुप-
देशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोएमध्यमबङ्गवचने बङ्गलं कंद-
सीति शपः झः । तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माका । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छन्दस्य युष्माकादेशः । डीवृद्धी क्रांदसत्वात् क्रियते । ऊतिभिः । अवति क्तिनि ज्वरत्वरत्यादिना ऊट । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वं । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंत । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविन यजमानमेतन्नामकमुषिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्ययं कण्वनामकमुषिं धारितवन्तस्मात्कारणादसामिभिरूतिभिः संपूर्णं रक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्या गंत । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थं । न सामि असामि । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमानशुंघिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंत्रितनिघातः । दद । डुदाच् दानि । लोएमध्यमबङ्गवचनस्य तिङां तिङो भवतीति लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबङ्ग-
वचनादेशः । शौ द्विभौवे सति आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. इति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं । कंदस्युभययैत्यार्धाधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमंत्रितनिघातः । गंत । गमेलो-
एमध्यमबङ्गवचनस्य तस्य तवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । पादादित्वाभिधाताभावः । वृचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । आज-
भासित्यादिना । पा० ३. २. १७७. क्लिप ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः असामि संपूर्णमोजो बलं विभृथ । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो भरुतः असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्विषं कुर्वते शत्रवं तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हतारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुञ्चति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिपदं सामि स्यते । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कव्याणदानाः । नि० ६. २३. इति ॥ विभृथ । दुभृज धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विट् । सत्सूद्विषत्यादिना क्लिप । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परिरभितोभावमङ्गलं । पा० ६. २ १८२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतो । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषः किञ्च । उ० १. १४. इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तिर्नित्यादायुदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्त्वाङ्गुणाभावः । द्विषं । क्लिप्तिरिति क्लिप ॥ ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठत्यष्टर्षं पंचमं सृक्तं कण्वस्यार्षं बार्हतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टी ब्राह्मणस्पत्यामिति । सृक्तयिनियोगो ऋगिकः ॥ चतुर्विंशेऽहनि भरुत्वतीये प्राक् तादृग्ब्राह्मणस्पत्याप्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीये इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वा निरुक्त । आ० १. ३. इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टव विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठते । आ० ४. १. इति सूचितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राणूभेवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इंद्र । प्राणूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवानां कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । य चामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उप प्र यंतु । समीपं प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राणुः सोमस्य प्राशको भव । यद्वा । वृचस्य हिसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनपदाभावः । पा० १. ३. २४. ब्रह्मणस्पते । सुवामंचित इति परांगवज्जावान् पथ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्येव दीर्घस्यापि निषेधः । अथाद्यस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राणूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणाति हिनसीति प्राणुः । बह्वलं कंदसीत्युत्वं । वोरूपधाय दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भव । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्ग्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्ग्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे महसस्युत्र बलस्य बहूपालक ब्रह्मणस्यते । पुत्रः पुत्रं चायते निपरणादिति निरुक्तं । नि० २. ११. । मत्तो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्वन-
संपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः । हे महतो यो धनार्थी मत्तो वो युष्मान् ब्रह्मणस्यतिसंहितानाचके स्तौति स
मत्तः स्वस्थं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं दधीत । धारयेत् ॥ महसस्युत्र । ब्रह्मणस्यत इतिवत्
षष्ठाः पतिपुत्रिति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति
गतेरनुदात्तत्वं । हितं । निष्ठायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति बह्व्रीही
वीरवीर्यं चतुत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्वस्थं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । किशाश्वभ्यां यञ्छावन्त्यतरस्यां । पा० ४.
२. ४८. । इति समूहायै कप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वस्थं । ईकारलोपश्छादसः ।
परादिश्छादसि बह्वर्लमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याबुदा-
त्तत्वं । पाटादित्वाभिघाताभावः । आचके । कै गे रे शब्दे । आदेश इत्यात्वं । लिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य
ह्रस्वचुत्वं । आतो लोप इटि चत्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं प्रगाथो
विनियुक्तः । सूत्रं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येवोदाहृतं ॥ महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रेतु ब्रह्मणस्यति-
रित्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूत्रं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्यनुव्रजेत् । आ० ४. ७. । इति ॥ एषवाप्तीषोमीयप्र-
णयनेऽपि विनियुक्ता । सूत्रितं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिर्होता देवो अमत्यः । आ० ४. १०. । इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्यतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥३॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिऽराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥३॥

ब्रह्मणस्यतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा
ब्रह्मणस्यत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषण दूरं प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहवि-
ष्यंत्वादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रेतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति
पररूपं प्राप्त एत्यधलृट्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देव्येतिवत्चोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त-
स्येति स्वरितत्वं । नयं । नयंभ्यो हितं । प्राक्कीर्तय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. ।
पंक्तिराधसं । पंक्तिमी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यमुन्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचत्वादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति अवं ।

तस्मा उक्तां सुवीरांमा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥४॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । अवं ।

तस्मै । उक्तां । सुऽवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥४॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति स यजमानो ब्रह्मणस्यतेः प्रसादादक्षिति
चररहितं श्रवोऽङ्गं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायैकामितन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । उक्ता वै मानवी
यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आ यजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिक्तां । सुवीरां
शोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रकीर्षण हिंसाकारिणीं अनेहसं केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्य-
स्तस्याबुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषद्भुःसुष्विति खल् । निपातस्य
चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । चयो नास्त्यस्येति । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्मुभ्यामिति तु

सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनान्न प्रवर्तते । अथः । श्रूयत इति अथः । अथ अथणे । अनुनो नित्वा-
दायुदात्तत्वं । सुवीरा । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति ।
तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एङ् च । उ० ४
२२३ । इत्यनुनत्वयो धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३ । इति नकारस्य लोपः । तस्मान्नुडचि
। पा० ६. ३. ७४ । इति नुट् ॥

अपिष्टोमि मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयनिर्गति खंडे सूचितं । प्र
नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्यत्यः । आ० ५. १४. । इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थ्यं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्थ्यं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्र वदति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंत्रे इन्द्रा-
दृश्य सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंत्रं । मन्त्र
गुप्तभाषणे । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थाहं । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । यद्वा ।
भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावि व्यत्ययेन
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवायं । समवयत्यत्रेत्यधिकरणं आणादिकोऽमुन । बहुल-
ग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्योक्तं उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्यत्र वृत्तावित्युक्तं । चक्रिरे । इन्द्रश्चित्त्वादन्तो-
दात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंत्रं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयस्त्वमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंत्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयम्
त्वजो ब्रवाम । कोदृशं । शंभुवं मुखस्य भावयितारं अनेहसमहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा
इमामस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत । तर्हि विश्वं सर्वापि वामा वन-
नीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्याशिष्याङित्यङ् ।
वच उमित्युमागमः । कंदस्युभयथेति मन्त्रधातुक्त्वालिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः । अतो
थेय इतीयादेशः । आनुणः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद् ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत
इति विदथो यच्चः । रुविदिभ्यां क्तिन् । उ० ३. ११६ । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरन्तर्भावितव्यर्थात् क्तिञ्चि
क्तिप् । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३ । इति यणादेशश्च न भूसुधियोः । पा० ६. ४. ८५ । इति प्रतिषेधः । मन्त्रादयो
गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्त्वेण धातुस्वरेणायु-
दात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दस्येदर्थः । चणिति निपातान्तरं न च समुच्चयादर्थः । तेन निपातैर्यथादिहंतकुक्षि-
क्षेक्षण । पा० ८. १. ३० । इति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रु व्याप्ती । लित्यङागमः । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयकुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । का० ६. ४. ७७ । इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्रवज्जनं को वृक्तवर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतवावक्ष्यं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तं । अश्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽवर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतऽवावत् । क्ष्यं । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रवत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिषमनुष्ठानाय कृत्स्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्रवत् । दाश्वान हविर्देतवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्हविषिभिः सह प्रप्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रास्थितवान् । अंतर्वावत् अंतःस्थितवज्रधनोपेतं । यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तवज्रविधवागुपेतं जयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रममुपोदः पादपुरणं । पा० ८. १. ६. इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चित्वास्त्राडितानुदात्तत्वं । अस्थित । षा गतिनिवृत्तिः । लुङि समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. इत्यात्मनेपद । स्थाघ्वोरिच्च । पा० १. २. १५. इति धातुसिचोरित । कित्वे ङ्मादंगात् । पा० ८. २. २५. इति सलोपः । अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः अंतर्वाति गन्तव्यं तन्तर्वाः पुत्रपश्नादयः । आतो मर्निन्नित्यादिना विच । तदस्यास्तीति मतुप । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । वावदीतिः कृिप । जयं । क्षियति निवसंत्यस्त्राज्जिति जयः । पुंसि संज्ञायां मत्वधिकरणे घः । जयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

उपं क्षत्रं पुंचीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नर्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उपं । क्षत्रं । पुंचीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुप पुंचीत । स्वात्मानि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रुवारयति । भये चित् भीतिहेतोर् युद्धेऽपि सुक्षितिं दधे । मुपु निवासस्थिर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतिर्महाधने प्रभुतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम् । महाधने समीक इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्थोन्नधनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पुंचीत । पुची संपर्कः । लुङि रुधादित्वात् श्रम । शमोरज्जोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पुंचीत राजभिर्हन्ति चिति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषति प्रथमायाम्निङ्विभक्तनिघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङ्ः परत्वात् निवृण्यते । सुक्षितिं । शोभना क्षितिः सुक्षितिः । मर्निन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणांतर्वा तुच्यागमानुशासनस्थानित्यत्वादङ्भावः । तरुता । तृ प्रवनतरणयोः । यसितस्कभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महश्च तद्धनं च महाधनं । आत्माहतः । पा० ६. ३. ४६. इत्यात्वं । तेन शब्देन तदेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गती । अर्तिगृभ्यां भञ् । उ० ३. १५२. इति भन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तच्चानुक्रमणं । यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तुच आदित्वेभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादिचीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोऽसृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतुचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः ॥ गतो विनियोगः ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जगो यजमानो नू चित् बिप्रमेव दध्यति । दध्यति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बह्वीही पुर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । नू चित् । अचि तुनुचित्यादिना दीर्घः । दध्यते । दम्भु दम्भे । अत्ययेन श्रान् आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मय्यं रिषः । अरिष्टः सर्वं एधते ॥ २ ॥

यं । बाहुताऽडव । पिप्रति । पांति । मय्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पुरयन्ति । तत्र दृष्टांतः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गो ऽपेक्षितं धनमानीय यथा पुरयति तद्वत् । तथा यं मय्यं मनुष्यं यजमानं रिपो हिंसाकात् पांति रक्षन्ति स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वं । भाववाचिनां न शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यं । यद्वा । समूहार्थे तन्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपुरणयोः । पृ इत्वंके । जुहोत्यादित्वात् झुः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्यत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङ्ङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्लिञ्जति क्लिप । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । अरिष्टः । रिप हिंसायां । एकाच इतीट्प्रतिपदः । ब्रथादिना पत्वं । नञ्समासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषां । नयन्ति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि वि घ्नन्ति । विषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रुनपि वि घ्नन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःस्वन गच्छत्यर्चेति दुर्गाणि । मुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेर्दप्रत्ययः । श्रेकंदसि बह्वलमिति श्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्रत्यर्थे पूर्वाधरावराणां । पा० ४. ३. ३०. इत्यसिप्रत्ययः तत्संज्ञियोगेन पूर्वशब्दस्य पुनर्देशश्च । प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति । हन्तेर्लृट्पादित्वाच्छपो लुक् । गमहेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेः । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नाचावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अत्र । अवऽखादः ।

अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यास ऋतं यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अचास्त्रिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽयमंतवाः खादो जुगुप्सितहर्षवर्षिणो नास्ति । तस्मादिहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । मुदुरोरधिकरणे । गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । अक्षो गता । अक्षपत्यंतर्गच्छतीत्यृक्षराः कंटकाः । तन्युषिभ्यां कारण । उ० ३. ७५. इति क्सरप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । कत्वषत्वं । यास्कस्वाह । अक्षरः कंटक अक्षतेः । नि० ९. ३०. इति । न विद्यते अक्षरा अस्त्रिन्कृत्यनृक्षरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्यादित्यादित्यादिना । पा० ४. ५. ८५. इत्यप्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते । इण् गती । लट् । शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यण् । पा० ६. ४. ८९. इति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । अवखादः । खादृ भक्षणे । भवे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथा । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्या यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मर्गिण नयथ पारं प्रापयथ स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र णशत । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयो-
गादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया दीर्घत्वं । पथा । तृतीयकवचने भस्य टलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टलोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । धीतये । धट् पाने । आदेश इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्येतीत्वं । नशत । नशतिर्गत्वर्थः । निथडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ २२ ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तुतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तुतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उतापि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोक-
मपथं गच्छति ॥ त्मना । मंत्रप्राप्त्यादिरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । अच्छ । निपातस्य चिति दीर्घत्वं । अस्तुतः । स्तुज् हिंसायां । न स्तुतोऽस्तुतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभुता ऋत्विजो मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । या हेतो च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. इति किंशब्दात्मका-
रवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिमञ्जायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसर्द्धो । लोटि वङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । स्तोमं । पुत्र स्तुतो । अर्तिस्त्वित्यादिना भावं मन । नित्यादायुदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्यकवचनेऽलोपोऽन इत्याकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणा विभक्त्युदात्तत्वं । महि । मह पुत्रायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । प्सा भक्षणे । प्सति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्ध आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ ।

विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवा देवयंतं देवात्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हीति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे । दुरक्तकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रति वोचे । भवद्भिरिव विचार्य शिष्यणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धर्मेरेव वो युष्मानां विवासे । सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नंतं । हतीति घ्नन् । गमहनंत्यादिनोपधातोपः । हो हतीरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुप-
देशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । ब्रूज् व्यञ्जायां वाचि । माङि लुङीटि ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. इति वचिः । अस्त्यतिवक्तृत्वादिना चुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्योग इत्यडभावः । देवयंतं । सुप आत्मानः क्वच् । न च्छंदस्यपुचस्येतीत्यप्रतिषेधः । सुमैः । स्मा अभ्यासे । सुप ज्ञायतेऽभ्यस्यत इति सुञ् । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

चतुरश्विददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुऽउक्ताय ।
स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घृतं शपंतं च मा प्रतिबोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । द्रष्टुं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावाशद्यो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थे वर्तते । अचक्षुतं कुर्वतोऽभयोमंथे यः पुमान् चतुरस्रतुःसंख्याकात्कपर्देकान्ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्देकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं घृतं शपंतं मा प्रतिबोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । चतुरोऽबान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयाद् दुरुक्ताय स्पृहयेत् । नि० ३. १६. इति ॥ चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६. १. इति विभक्तः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । अदुपदेशाल्लभार्धधातुकानुदात्तत्वं शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । विभी भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । यामुट उदात्तत्वं । पादादित्वाद्भिधाताभावः । निधातोः । निपूर्वाद्भिधातोः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. १०. । भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । तादीं चेति गतिस्वरो न भवति । अतावति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहरीप्सितः । पा० १. ४. ३६. इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदाने । पा० २. ३. १३. इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

सं पुषन्निति दशर्वं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पुषद्वैतकां । सं पुषन्द्वा पाप्मनमित्यनुक्रांतं ॥ स्मार्तं महातमध्वानमेथन्नदं सूक्तं जपेत् । सं पुषन्नध्वन इति महातमध्वानमप्यन प्रतिभयं वा । आ० गृ० ३. ७. १०. इति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सत्स्वा देव प्र णम्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अर्ध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सत्स्व । देव । प्र ।
नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अर्ध्वनो मार्गात्म तिर । अस्मान्भीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विश्वहेतुं पाप्मानं वि तिर । विनाशय । पूषा विश्वार्थे । विमुचो नपात् जलविभीचकहेतोर्मघस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम । नपात्प्रजति तन्नाः पु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽज्ञाः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्त्य सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पुष्णः किमायातमिति वाच्यं । पृथिव्या एव पृषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । पूषाध्वनः पालित्वाह्वयं वै पुषति । तन्निरवचनं चान्यत्रैवमास्त्रायते । इयं वै पुषेयं ह्रीदं सर्वं पुषति यदिदं किं च । शत० ब्रा० १४. ४. २. २५ । इति । हे देव पुषन् नः पुरोऽस्माकं पुरतः प्र सत्त्व । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुचतीति विमुद् मेघः । क्लिप्तेति क्लिप । न पातयति कुलामिति नपात् पुत्रः । नऽपुर्वात् पातयतेः क्लिप । नभ्राणनपादित्यादिना नभः प्रकृतिभावः । मुनामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्मामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सत्त्व । पच सेवने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लोटि बङ्गत्वं कंदमीति शपो लुक् । तास्यनुदात्तदिति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उयसर्गाद्बङ्गलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अपं स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अर्धः । वृकः । दुऽशेवः । आऽदिदेशति । अपं । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पुषन् यः प्रतिपत्नी नोऽस्मानादिदेशति अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघ आहंता वृकोऽस्मदीयस्य धनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपत्तिनां पथो मार्गादप जहि स्म । अवश्यमपाकृष्व । वृकः । कृक वृक आदाने । वर्कत इति वृकः । इगुपध-
लक्षणः कः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः । परादिभ्यश्च कंदसि बङ्गलमित्युत्तर-
पदायुदात्तत्वं । यद्वा । दुःश्वेन भव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्येन सकारस्य शकारः । ईपद्भ्यश्चित् सत्त्वं ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । ज्येष्ठागमः ।
बङ्गलं कंदसीति शपः श्युः । वङ्गलं कंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३ ८७. २. इति वचनात्ताभ्यस्तस्याचीति लघूप-
धगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं ॥

अप त्वं परिपंथिनं मुपीवाणं हुरश्चितं । दूरमधि सुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वं । परिऽपंथिनं । मुपीवाणं । हुरऽचितं । दूरं । अधि । सुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं
मार्गप्रतिबंधकं मुपीवाणं तस्कररूपं । मुपीवति तस्करस्य नाम । मुपीवान् मलिक्नुच इति तन्नामसु पाठात् ।
ऊरश्चितं कीटिण्यानां संवेतारं ॥ परिपंथिनं । कंदसि परिपंथिपरिपरिणां पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. ।
इति शत्रावभिधेय इतिप्रत्ययांतो निपातितः । मुपीवाणं । मुप सेथे । मोपणं मुपिः । औणादिको भावे
किप्रत्ययः । मुपि वनति संभजत इति मुपीवा । वन पण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच्प्रत्ययः ।
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८ । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ऊरश्चितं ।
ऊकां कीटिन्त्ये । संपदादिनक्षत्राणां भावे क्रिप । रालोप इति ककारलोपः । ऊरश्चिनोतीति ऊरश्चित् । चिनोतिः
क्रिपि तुगागमः । तत्पुरुषे छति वङ्गलमित्यनुक्तं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गता । क्तिच्क्ता च
सञ्जायामिति क्तिच । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिजपणयोः ॥

त्वं तस्य ह्याविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य । ह्याविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिं ॥ ४ ॥

हे पुषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषिं परमंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ । भवदीयेन पादेनाकस्य तिष्ठ । कीदृशस्य ।
ह्याविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तदुक्तस्य अघशंसस्य अस्मात्पक्षमनिष्टं शंसतः । अघशंस
इति तस्करनाम । मलिक्नुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्य चिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥
ह्याविनः । ह्यमस्यासीति ह्यावी । बङ्गलं कंदसीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ।
अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बङ्गवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं ।
तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः । बङ्गलवचनादिकारस्य नेत्स ज्ञा । निन्वादायुदात्तत्वं ॥

आ तन्नै दस मंतुमः पूषन्वो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मंतुऽमः । पूषन् । अवं । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमो ज्ञानवन्द्य दर्शनीय यद्वा वैर्युपनयकारिण पुषन् ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमा वृणीमहे ।
सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति
पूर्वचान्वयः । दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंचोत्थादिना रक् । आगमानुशासनस्थानित्वत्वात्तुमभावः ।
यद्वा । दमु उपनय इत्यस्मादंतर्भावितव्यथात्पूर्ववद्द्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १.
१३. । भावे तुप्रत्ययः । मंतुज्ञानमस्यासीति मंतुमान् । संबुद्धौ मनुवसो हरिति इत्वं । अचोदयः । चुद
संचोदनं । चोरादिकः ॥ २४ ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणां कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तमातिशयेन सुवर्णमयायुधवन पुपन अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा मृग दानयुक्तानि कृधि । कृध ॥ अध । अथशब्दे धत्वं क्कादसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगात्वं इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽञ् । पा० ५. १. १२९. । हज्जगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधिनां कंदसि विकल्पितत्वाद्दुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावृत्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आर्मात्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान हिरण्यवाशीमत्तमः । आर्मात्रितनिघातः । पुषणा । वन षण संभक्तौ । सुर्वेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषहुःसुर्व्विति खल । शृष्कंदसीति श्लोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करण । शृणुपृक्कृवृष्कंदसीति त्रिधरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सृष्टतो नय सुगा नः सुपथां कृणु । पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सृष्टतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूर्षन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सृष्टतोऽस्माद्धनाय प्राप्तवतः शत्रून्तोऽति अस्मान्तिकस्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा मुपु गतुं शक्वेन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृकुरु । हे पुपन इहाध्वनिं क्रतुं प्रज्ञानमस्माद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥ सृष्टतः । ग्लुज्य षस्त्र गतावित्यत्र सशिमर्थेकं पठतीति धातुवृत्तावृत्तं । अस्मात्पटः शतु । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरिण शतुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्चकंदसः । सुगा । मुपु गच्छत्येति सुगः । मुदुरोराधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । मुपां मुर्गति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न पुजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्चकंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं न भवति । अबङ्गव्रीहत्वात् । तत्र हि बङ्गव्रीहाविति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विहृष्योरश्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेनुक् । विदः । विद ज्ञाने । लिखडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

अभि सृयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूर्षन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पुपन सृयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वापधियुक्तं देशमभि नय । अस्मान्भितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवतीति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्रिशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत ॥ सृयवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सृयवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिश्चकंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर रोगः । भावं घञ् । नवस्यासौ ज्वारो नवज्वारः । ५ आदिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

शृग्धि पूर्थि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शृग्धि । पूर्थि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरं । पूर्षन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ९ ॥

हे पुपन शृग्धि । अस्मान्नुग्रहीतुं शक्नो भव । पूर्थि । अस्माद्रहं धनं पुरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्येकितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्मूर्खेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मादीयं प्रासि । मृष्टान्नं सोमरसेन वा पुरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शृग्धि । शृक् शक्नो । लोटो हिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य

लुक् । ऋग्वेदो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । पूर्धि । पू पालनपूरणयोः । शुश्रूष-
पृष्ठवृश्चकंदमीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ङः परत्वा-
न्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमं । लाङ्घ्ये नटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिश्रीहि । शी तनुकरणे ।
लोडि बङ्गलं कंदमीत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वधोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पुरणे । अदादित्वाच्चेपो
लुक् । सिपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पृषणं मेथामसि मृक्तेरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पृषणं । मेथामसि । मुऽउक्तेः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥ १० ॥

पृषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु मृक्तेर्वेदशतैरभि गृणीमसि । सर्वत्र लुमः । दस्मं
दर्शनीय पृषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथृ मेधाहिंसनयोः । लटोदंतो मसिरिति
मम इकारागमः । मृक्तेः । मुपु लुवते देवताः प्रकाशयंतीति मृक्तानि । क्तिचक्तां च संज्ञायामिति कर्तेरि क्तः ।
वचिम्बपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । मुपमानात क्तः । पा० ६. २. १४५ ।
इत्युत्तरपठान्तोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दं । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इपियुधी-
धिदमिश्वाधूमभ्यो मक् । उ० १. १४४. इति मक्प्रत्ययः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायति नवचमष्टम मृक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चात्यलृचः
साम्योऽत्यानुपूर्विति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री कंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुपूर्व । रुद्रो देवता । यथा
नो मित्र इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । अस्मै सोमित्यादिरत्यलृचसु साम्य एव ॥ सर्वेषु रुद्रदेवताकिषु
कर्मस्वनेन मृक्तं दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च मृत्तं । कद्रुद्राथिमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन
इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळुष्टमाय तव्यसे । वोचमं शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुऽऽतमाय । तव्यसे । वोचमं । शंऽतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत कदा रुद्राथितज्ञामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुवकरं स्तोत्रं वोचम । पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे
प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सक्ततमाय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसेऽतिशयेन प्रवृद्धाय हृदेऽस्मदीय-
हृत्तिष्ठाय ॥ कत । कदा । अत्यलोपस्कंदमः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक्च
। उ० २. २०. इति रुक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीढान् मीळुष्टमः । दाश्वान्
साहान् मीढांशुति क्रमुपत्ययांतो निपातितः । तमण्यस्त्रयादित्वेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिर्वसिधमीनां चिति पत्वं । तव्यसे । तवतिवृद्धयर्थः । सांज्ञो धातुः । आतशयेन तविता तवीयान । तुष्कंद-
सीतीयमुत्प्रत्ययः । तुर्गिष्ठमयःस्विति तुलोपः । ईयमुन ईकारलोपस्कंदमः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचम ।
वच परिभाषणं । निश्चाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यामुटः स्वरिणकार उदात्तः । हृदे । पठित्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्ये नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्ये । नृऽभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिनोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति करत । तथा करोतु । किंच
यथा येन प्रकारेण पश्येऽस्मदीयाश्चमहिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं
रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य
रुद्रसंबन्धित्वं मंत्रांतरं समाम्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी । तै० सं०

४. ५. १०. १. इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमास्त्रातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्त्रभ्यं भेषजं सुभेषजं । तै० सं० १. ८. ६. १. इति ॥ करत् । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन प्राप् । यद्वा । नित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्चंदसीति चुरडादेशः । ऋदृगोऽङि गुण इति गुणः । आद्ययोः पञ्चयोः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पञ्चे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सार्वकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताव-
वर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुयाह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतति । तथा भवत्विति शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमंचद्व-
यस्य तथा कदा वोचमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञानि । नित्यङागमः । नाभ्यस्त्यति । पा० ७. ३. ८७. । गुणनिषेधो न भवति । बङ्गनं चंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसवनयोः । समानं जुपंतोति सजोषसः । समानस्य चंदसीति सभावः । अमुनो नित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । तदेव रुद्रुत्तरपदप्रकृतित्वात्वेन शिष्यते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजं । तच्छ्रयोः मुम्रमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेषजं । तत् । श्रंऽयोः । मुम्रं । इमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं श्रंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रमित्रं सर्वप्रजाभ्यो हितं मुम्रं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलापभेषजं सुखरूपीयधोपेतं । यद्वा । उदकरूपीय-
धोपेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदापधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथिति वाङ्माम । गाथा गण इति
तन्नामसु पठितत्वात् । वागूपायाः स्तुतिः पतिर्गाथपतिः । कै० ग० र० शब्दः । आदेच इत्यात्वं । उपि कुपि गार्तिभ्य-
स्त्रिति थन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । द्यापो संज्ञाचंदसोर्वङ्गलमिति पूर्वपदस्य ङ्गत्वं । पत्यावैश्वर्य इति
पूर्वपदप्रकृतित्वात् प्राप्ति मरुद्वधादीनां चंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाप-
भेषजं । जनी प्रादुर्भवे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. इति दृशियहणात्कवलादपि
उप्रत्ययः । लापः । लष कांती । कांतिरभिलापः । भवि घञ् । जानां लापो यस्मिन्सज्जलापं सुखं । जलापरूपं
भेषजं यस्मिन्नुद्रे स जलापभेषजः बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वात् । श्रंयोः । कंशंभा । पा० ५. २. १३८. इति
मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णा । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यं इव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

• यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवहोऽभिमान हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं
भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुनिवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां
च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्ततरः । प्रशस्तशब्दादिर्धनि प्रशस्तस्य श्रः । पा०
५. ३. ६०. इति आदेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस निवासे । अंतर्भाव-
तत्पर्यात् शृश्रुस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

आभिमानते शं नः करतीति धाया । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । वैश्वानराय पृथुपावसे शं नः
करत्वर्चते । आ० ५. २०. इति ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं । नः । करति । अर्वते । सुऽगं । मेषाय । मेथे । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वादादिभ्यः सुगं सुगु गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वञ्शब्दोऽश्वायाम् । अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठाद्वा । मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेथे तज्जातीयस्त्रियं नृभ्यः पुरुषेभ्यो नारिभ्यः स्त्रीभ्यो गवे गोजातये ॥ करति । उक्तञ्च करणे । व्यत्ययेन शप । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप । चतुर्थ्येकवचनेऽर्वाणाम्सावनज इति नकारस्य तुआदेशः । वनिष्पुषो पित्वादनृदात्ता । धातुस्वरः । मेषाय । मेष संधायां । पचाद्यच देवसेनमेषादयः पचादिपु द्रष्टव्या इति वचनात् । मेथे । ज्ञातरस्त्रीविषयादथोपधात् । पा० ४. १. ६३. इति डीप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशामनस्यानित्यत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्यति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिर्न तु न भवति सर्वे विधयस्कंदमि विकल्प्यत इति वचनात् । नृभ्यः । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. इति शाङ्करवादिपु पाठात् डीप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्चन्माववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः ।

तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मि अस्मास्माधि नि धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत तुविनृम्णां प्रभृतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि नि धेहि ॥ अस्मि । सुपां मुनृगति सप्तम्याः शिआदेशः । नृणां । नृ च पा० ६. ४. ६. इति दीर्घातिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरंत । आ । नः । इंदो इति ।

वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिंसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयऽन्नविषयं वा नोऽस्मान्मा भज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधंत ये तादृशाः । क्रियुनि क्रिप । छदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः । रा दाने । छत्यन्युटो बहलमिति बहलयचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा । क्तिचर्क्ता च संचायामिति क्तिच । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादिवात् शुः । बहलं कंदमीति बहलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विभावहलादिशेषा । सर्वे विधयस्कंदमि विकल्प्यत इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इत्यदादेशाभावे सति झोऽंत इत्यंतादेशः । न माऽप्योग इत्यडभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामनृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । अमृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा

संहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य परस्मिन्धाममृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभुषंतीः सर्वतस्त्वामनं कुर्वतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाम्ना । एह बंधने । गृही भक्ष । उ० ४. १२५ । इति कर्मणीऽप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । जेटि सिष्यडागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । आभुषंती । भूष अलंकारे । भीवादिकः । शपः पित्त्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद् ज्ञानं । जेटि सिष्यडागमः ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने पकूना प्रस्कृण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथमाद्यो द्वयोऽभ्युषसां चेत । कण्वपुत्रः पस्कृण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाश्चतुर्थाद्या युजः सतोबृहत् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत् । छत्स्वं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेयं क्रतो बार्हते कंदस्याश्विनशस्त्रे चंदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा । आ० ४. १३ । इति ॥ वाजपेय आग्निमाकृत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयैर्नेति खंडे सूचितं । चित्रवतीषु चेत सुवीरंस्त्वं नश्चित्र ऊत्यापि विवस्वदुपस इत्यग्निष्टोमसामः स्तोत्रियानुरूपी । आ० ९. ९ । इति ॥ पर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभि व्युक्तेदिति खंड आश्विनार्चकस्तोत्रियोऽपि विवस्वदुपसः । आ० ६. ६ । इति सूचितं ॥

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वह त्वमद्या द्वेवाँ उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह । त्वं । अद्य । देवान् । उषः । बुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाया वह । आनीय प्रापय । सोऽपिर्विशेष्यते । अमर्त्य मरणरहित जातवेदो जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदः । कस्मात् । जातानि वेद जातानि वेनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशुनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽपिमभिसर्पेतीति च । नि० ७. १९ । इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नामाविधं । किंच अश्वाश्चिन्दिन उपबुध उपःकाले प्रबुद्धान्देवाना वह ॥ विवस्वत् । विवामनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासि । विपूर्वादंतम् । वितण्यथात्संपदादिलक्षणो भवि क्रिप । तदस्यामीति मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं । तमां मत्वर्थे इति भत्वंन पदत्वाभावाद्भत्वाभावः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धी । राधोत्यर्जनंति राधो धनं । करणेऽमृन् । नित्वादायुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाजि । दाश्वान् साङ्गानिति क्लमुप्रत्ययातो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंत्रितनिघातः । वह । द्वाचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहिताया । नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । उपबुधः । उषसि बुध्यंत इत्युषबुधः । उः अवगमने । क्रिधेति क्रिप् । रो हत्वाभावश्छांदसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्चिभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सजुः । अश्विभ्यां । उषसा । सुवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो द्रुतो देवानां वार्त्ताहारो हव्यवाहनो हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः । तथा च मन्वांतरं ब्राह्मणं नैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामि त्याह्रिष हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यामुपमा देवतया च सक्तः महतो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्त्रं धेहि । अस्मामु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसंवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासभ्योर्लोपः । पा० १. ४. ५०. इति मलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादः । पा० ३. २. ६६. इति ऋट् । योरनादेशः । अत्त्वादाद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथोः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नाम्नेध्विति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्या चत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्त्रं । सुपा मुर्नागात् मप्रत्याः शआदेशः ॥

अद्या दृतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाक्चजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दृतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽक्चजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अयार्त्तास्मान्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दृतं वार्त्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्चजीकं प्रसिद्धभामानंक्रतुं । भाक्चजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. इति यास्कः वचनं । व्युष्टिषुः कालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं यागसंविनं ॥ अद्य । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्थित्यन्तोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इपियुधीधीत्यादिना । उ० १. १४४. धूमशब्दो मकप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाक्चजीकं । चज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । चजश्च । उ० ४. २० । इतीकप्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनाद्गणाभावः । भामः प्रकाशस्य चजजीकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उक्ती विवासं । विवासो वर्जनं । विशेषणोक्कथं तमसा वज्र्यं इति व्युष्टय उपःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितृवेत्यादिनेटप्रतिषेधः । ब्रह्मादिना पत्वं टुत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः । क्तिञ्चोतीत्यादिना । उ० २. ५१. क्तिप्रत्ययः । तत्संनियोगिन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचनेऽचि स्रधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दानुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळि व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दानुषे ।

देवान । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसं । अग्निं । ईळि । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुः कालेषु देवान इतरान्सर्वदेवानञ्चाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळि । लोमि । कीदृशं । श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनचमं स्वाहुतं मुष्टु आ समंताद्वोमाधिकरणं दानुषि हविर्देत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलद्वरेत्यादिना यणादेशः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । अतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. इतिप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । ऊ दानादनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. इति मुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायां

। पा० २. २. १८. * । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक हव्यवाहन हविषो वोढः मियेध्य यज्ञाहं एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहित यजिष्ठमतिशयं यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । पुत्रं स्तुतो । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नव्यादिनक्षत्रो न्युः । चातारं । त्रैलु पालने । आदेच इत्यात्वं । तुच्येकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमः ऋकादसः । यजिष्ठ । यष्टृशब्दानुस्फंदसीतीष्टप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः ॥ ॥०८॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥६॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिगन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं । जनं ॥६॥

हे यविष्ठ्य युवतमग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुपु शंसनीयो मधुजिह्वो मादयितुञ्जालः स्वाहुतः सुपु आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्येतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रक्षेपेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबन्धनं जनं नमस्य । पुत्रय ॥ सुशंसः । शन्सु स्तुतो । भावि घञ् । शोभनः शंसो यस्यासी सुशंसः । आयुदात्तं ऋक्कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । वज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इङ्गन्त्यो हर्धिरिति हर्धिरादेशः । वा कंदसीत्यपित्वस्य विकल्पितत्वात् लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपः ऋकादसः । गृणते । गृं शब्दे । लटः शतु । क्रयादिभ्यः प्रा । आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभृतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तरतिवर्धनार्थः । नमस्य । नमोवरिविश्वचङ्कः क्वजिति पुजार्थे क्वच । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यज्जी । पा० ४. १. ८५ ३. । इति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो यञ्प्रत्ययः ॥

• होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि । सम्यग्दीपयन्ति खनु । हे

पुरुषत बह्वभिराहुताधे स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत क्षिप्रमा वह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवदोषमिति तन्नाममु पाठात् ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन । मरुवृधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासी विश्ववेदाः । वहन्नीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । इंधति । जिहन्धी दीप्ता । असोरक्षोप इत्यकारलोपः । शान्नलोपः । पा० ६. ४. २३ । प्रत्ययम्बरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

सवितारमुषसंमश्विना भगंमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उपसं । अश्विना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषुःकालेषु त्रयोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिपुतसोमाः कण्वासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयति ॥ व्युष्टिषु । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छते तमसा वर्ज्यं इति व्युष्टिरूपःकालः । कर्मणि क्तिनि तादां च नितीति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदान्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदान्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रिनाम । इह्यातो धातोः । पा० ६. ४. १४० । इत्यच्चात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो धः । निंधति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६ । बहन्नीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहन्धति गित्प्रत्ययः ॥

पतिर्हध्वराणामग्ने दृतो विशामसि ।

उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दृतः । विशां । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबन्धिनी येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं दृतोऽसि हि । देवानां वार्त्ताहारो भवसि खनु । उषर्बुध उषःकाले प्रवृत्तान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनी देवानवास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमा वह । आभिमुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भाव क्तिन । घुमास्थतीत्वं । सोमस्य पीतः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । मुष्टति गच्छतीति स्मरादित्यः । अतिरन्त्यभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं पश्यतीति स्वर्दृशः । क्लिप्तेति क्लिप् । क्लृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्ने पूर्वा अनूपसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि यामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उपसं । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवत्तमे विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वा उपसोऽनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं यामेषु अग्निवासस्थानेष्ववितासि । रत्नको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्थां दिश्ववस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥

दीदेथ । दीदेतिष्कांदसो दीप्तिर्कर्म । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिङ्भावः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वेदर्शनीयः । भृमृदृशीत्यादिना दृशी-
रतच् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चै-
षामित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तद्वितयासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६० । इति गति
संज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दृतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसं । जीरं । दृतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्यागदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं ।
यज्ञस्य साधनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसंतादिकं यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रूणां
वयोहानिकरं दृतं देवानां दृतस्थानीयं अमर्त्यं मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । आणादिकोऽसिप्रत्ययांतो अनुसशब्दः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । पा० ५. १. ११५ । इति वतिप्रत्ययः । अयस्त्रयादित्वेन भवाद्बुद्ध्याद्यभावः । धीमहि ।
बुधाञ् धारणपोषणयोः । लिङ्ग्रभ्यासलोपस्कांदसः । जीरं । जु इति सांज्ञो धातुः । जीरी च । उ० २. २३ ।
इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाङ् । रकि ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

यदेवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दृत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरऽहितः । अंतरः । यासि । दृत्यं ।

सिंधोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहो मित्राणां पुत्रकाये यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदः पूर्वस्थां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये
वर्तमानः सन देवानां दृत्यं दृतकर्म यासि प्राप्नोषि तदानीमपेक्षवाच्ययो दीप्तयो भाजते । दीप्यते । तत्र
दृष्टांतः । सिंधोरिव यद्य समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भाजते तद्वत् ॥ मित्रमहः ।
मह पुत्रायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । आणादिकोऽसुन । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतसः भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२० । इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयस्कांदसि
विकल्प्येत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्वमु स्वन
ध्वन शब्दः । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । अमुगागमः । वज्रघ्नीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ऊर्मयः । अर्तैरुच्च । उ० ४. ४४. । इति मिप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु वहिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वहिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताये श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यथार्थमा धे
चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयापिना त्वया समानगति-

भिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ अग्निः । अथ अवणे । अथृष्वित्यादिना बर्हिषादेशः । वह्नन् कंदसीति विकरणस्य लृक् । अत्कर्णः । शृणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतो कर्णा यस्यामी अत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वहिश्चयुशृग्लाहात्वरिभ्यो निर्दति निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पृथ्वत । प्रातिपदिकातनुमविभक्तिपु च । पा० प. ४. ११. इति णत्वं ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिवंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजृः ॥१४॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतवृधः ।

पिवंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजृः ॥१४॥

मरुतो देवा. स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः अग्निजिह्वा अप्रिजिह्वास्थानीयो मुखो येषु मरुतु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथ धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजृः सह सोमं पिवंतु ॥ सुदानवः । उदात्तं दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३० । इति भाव नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं द्वाकंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अप्रिजिह्वाः । अप्रिजिह्वायामवास्थता हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात ताच्छ्रयं । अप्रिजिह्वास्थानीयो येषां ते । कंदसमंतोदरत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधन्तर्भावितव्यर्थात् क्विधिति क्विप । अन्यपामपि दृश्यत इति पुर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ ॥ ३० ॥

त्वमग्ने वसूनि हि दशर्चं द्वितीयं सृक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्कण्व ऋषिः । आनुष्टुभं कंदः । इदं सृक्तमग्निदेवताकं । पुर्वर्चाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः ॥ प्रातरनुवाक आग्नेयं क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सृक्तं । अर्धतस्या रात्रिरिति खंडे सृचितं । त्वमग्ने वसूंस्त्यं हि वेतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा गर्गात्रिरात्रस्यात्योऽह्येतत्सृक्तमाज्यशस्त्रं । आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सृचितं । वारवंतीयमुत्तमं त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्रा आदित्या उत । यज्ञा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज्ञ । सुअध्वरं । जनं ।

मनुजातं । घृतमुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीत्यज । उतापि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुजा प्रजापतिनोत्पादितं घृतमुषमुदकस्य सत्कारं ॥ यज्ञ । द्वाचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरतर्भावितव्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतमुषं । मुषं प्रुष स्नेहनसंचनपुरणेषु । घृतेनोदकेन प्रुणाति पुरयतीति घृतमुष्ट । क्विधिति क्विप ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टोऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः ।

तान् । रोहितऽअश्च । गिर्वणः । त्रयऽचिंशतं । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । अष्टिः फलस्य

दानं । तज्जाजः खलु । हे रोहिदस्य रोहिद्वामकैरश्वरूपेण गर्वणी गीभिः स्तुतिभिर्वननीयाये । गर्वणा देवो भवति गोर्भिरनं वनयन्ति । नि० ६. १४. इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतमनया संख्यया संख्यातांस्तान्देवानां वह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावि कृत्वि । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्त इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृष्टन्त इति विच । क्वादसं दीर्घत्वं । विचतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बह्व्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गर्वणाः । गोर्भिरवननीयो गर्वणाः । वनन्तरमुन । पुर्वपदस्य ह्रस्वत्वं क्वादसं । त्रयस्य त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् । चैस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. इति विश्वस्य त्रयसादेशः । संख्या । पा० ६. २. ३५. इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रियमेधवदचिवज्जातवेदो विरूपवत् । अंगिरस्वन्महिषत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवँ ॥३॥

प्रियमेधऽवत् । अचिवऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अंगिरस्वत् । महिऽवत् ।

प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवँ ॥३॥

हे महिषत प्रभुतकर्मन जातवेदोऽग्निं प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाद्भानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधाचिविरूपपांगिराणामका एतेषामाद्भानं यथा शृणोषि तद्वत् । अत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामिव प्रस्कण्वस्य शृणु ज्ञानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवं यथा प्राय मिति । विरूपो नानारूपो महिषतो महाव्रत इति च । नि० ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्यैव । तत्र तस्यैव । पा० ५. १. ११६. इति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमचिवदित्यादावापि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत । राजतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण ।

शोचिषा ॥४॥

महिकेरवः प्रादकर्मणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञनीपिता ऋषय ऊतये रत्नायमग्निसहपत । आहूतवन्तः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धिं प्रकाशिन राजतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पुत्रायां । आणादिक इन्द्रत्ययः । दुक्तं करणं । कृवापाजीत्युण । महयो महान्तः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यकारादेशश्क्वादसः । बह्व्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । हुञ् संधीयां शब्दे च । लुङि सिचि बह्वन् कंदसीति संप्रसारणं । परपुर्वत्वं । हन इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु श्रुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

घृतऽआहवन । संत्य । इम । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः ।

हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५॥

हे घृताहवन घृतिनाह्रयमान सत्य फलप्रदाये इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः एषा याभिर्गोर्भिरवसे स्वरत्वाय त्वा हवन्ते त्वामाद्भयन्ति ॥ घृता हवन । घृतिनाह्रयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमाचिताद्युदात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृक्कृशृक्कृ दसीति हर्धिरादेशः । बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ॥३९॥

अश्वमेधं पांण्यामिष्टां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमत्येपा । सर्वान्कामानाप्यन्निति यदंते सूत्रतः । त्वां चित्रश्रवस्तम यदाहिष्ठं तदग्नये । आ० १०. ६. इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हेवे ॥६॥

त्वां । चित्रश्रवऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः । शोचिऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने ।

हव्याय । वोळ्हेवे ॥६॥

हे चित्रश्रवस्तमातिशयिन विविधहवीरूपात्रयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकरापि त्वां हव्याय वाञ्छवे हविर्वांहुं विनु जंतवः प्रजामृत्युज्ञा यजमाना हवंत । आहुयंति । कीदृशं । शोचिष्केणं दीप्तिरूपके शोषतं । तथा च वाजसनेयिन आमनति । शोचंत इव ह्येतस्य समिदस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यज्ञनाम । चित्रं श्रवो यस्यासीं चित्रश्रवाः । अतिशयिन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । शोचिष्केणं । शुच दीप्ता । अर्चिर्गुचिहृष्टपिकादिकर्दिभ्य इति । उ० २. १०९. इतीति । प्रत्ययस्वरः । बङ्गग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवर्नाक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोञ्छवे । वह प्रापणं । तुमर्थं संभर्नति तवेत्यर्थः । हव्यधत्वपुत्वढलोपेषु हतपु सहिवहोरोदवर्णास्य । पा० ६. ३. ११२ । इत्यकारस्याकारः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

नि त्वा होतारमुत्विजं दधिरे वमुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । उ०त्विजं । दधिरे । वमुवित्तमं ।

श्रुतऽकर्णं । सप्रथऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिर्विष्टिषु यांगेषु त्वां नि दधिरे । स्थापितवतः । कीदृशं । होतारमाहुतातार ऋत्विजमुतपु यजनशीलं वमुवित्तममतिशयिन धनस्य लभयितारं श्रुत्कर्णं श्रवणं योग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तममति शयिन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । पादादित्वात्तिघाताभावः । दिर्विष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्थपणानि येषु यांगेषु ते दिर्विष्टयः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति वचनाद्वि उत । पा० ६. १३१ । इत्युत्वं न क्रियते । बङ्गग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिपुतंसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा अचुच्यवुः । त्वामागमयति । कीदृशं त्वां । बृहन्नहांतं भा भासमानं । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविप्रदस्य यजमानस्य संबंधि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गती । अस्मादंतर्भावितवर्णार्थात् लङिः व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । मिजभ्यस्ताविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. इति झिर्जुसा देशः । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. इति गुणः । बृहत । भाः । उभयत्र मुपां मुलुगिति विभक्तिलुक् । विभ्रतः । दुभ्रज धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताक्तुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे । उभयत्र पठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. इति चतुर्थी ॥

प्रातर्यावणः सहस्रकृत सोमपेयाय संत्य । इहाद्य दैव्यं जनं बहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयावः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य । इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बहिः ।

आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्रकृत बलिन मथित संत्य फलदातर्वसो निवामहेतुभृतापि इह देवयजनदेशेऽद्यास्त्रिन्दिन् सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्यावणः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बहिरा सादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्यावणः । शस्यलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्रकृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति सहस्रकृतः । आजःसहोऽभस्तमससृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. इत्यनुगभावस्कंदसः ॥

अ॒र्वाचं॑ दै॒व्यं ज॒न॒म॒ग्ने य॒क्ष्व स॒हूति॑भिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दान॒व॒स्तं पा॑त॒ तिरो॑अ॒ह्यं ॥ १० ॥

अ॒र्वाचं॑ । दै॒व्यं । ज॒न॒म॒ग्ने । य॒क्ष्व । स॒हूति॑भिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒दान॒वः । तं । पा॑त॒ । तिरोः॑अ॒ह्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने अर्वाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानिर्देवांतरैः सह यत्न । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिवत । कीदृशं । तिरोअह्यमेतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नह्यमिपुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हृत्य तस्थितन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यजत्राविति प्राग्दीव्यतीयो यज । यत्न । लोटि बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावः क्दांसः । अयः इत्यस्य पादादीं वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमविव्यमानवदित्याविव्यमानः त्वात् तिङुतिङ् इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाह्वतिराह्वानं धेयां ते सहृतयः । समानस्य क्दसीति सभावः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । पात । पा पाने । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । तिरोअह्यं । अहनि भवमह्यं । भवं कंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिल्लोपो न भवति अह्नोऽखेरेव । पा० ६. ४. १४५. इति नियमात् । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. इति प्रकृतिभावसु सर्वविधीनां क्दांसि वर्कान्यतत्वात् क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्तिरोअह्यः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३२ ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सुक्तं प्रस्कण्वस्यार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीक्दस्त्वं । अत्रानुक्रम णिका । एषो पंचानाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता गायत्रीक्दस्याश्विनशस्त्रे चिदं सुक्तं । अथाश्विन एषो उषाः । आ० ४. १५. इति सूत्रितं ॥

ए॒षो उ॒षा अ॒पूर्व्या व्यु॑च्छति प्रि॒या दि॒वः । स्तु॒षे वा॑म॒श्विना॑ बृ॒हत् ॥ १ ॥

ए॒षो इति॑ । उ॒षाः । अ॒पूर्व्या । वि । व्यु॑च्छति । प्रि॒या । दि॒वः । स्तु॒षे । वा॑ ।

अ॒श्विना॑ । बृ॒हत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्वा पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्वदानींतन्युषा उषोदेवता दिवो बुलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनां वां युवां बृहत्प्रभृतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । पुत्रं स्तुतां । तिङां तिङो भवतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । लैत्युत्तमैकवचने सिद्धं बह्वलं लटोति सिप ॥

या द॒स्मा सि॑ंधु॒मातरा॑ म॒नो॒तरा॑ र॒यीणां॑ । धि॒या दे॒वा व॑सु॒विदा॑ ॥ २ ॥

या । द॒स्मा । सि॑ंधु॒ऽमातरा॑ । म॒नो॒तरा॑ । र॒यीणां॑ । धि॒या । दे॒वा । व॑सु॒ऽविदा॑ ॥ २ ॥

या देवा याजुभावश्विनां वक्ष्यमाणगुणयुक्तां तां स्तुष इति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशं । दस्मा दस्मां दर्शनीयां सिंधुमातरा समुद्रमातृकी । यद्यपि सूर्याचंद्रमसावेव समुद्रजी तथाप्यश्विनोः केषांचिन्नति तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा रयितारो धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारो ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरा । तरतेरंतर्भावितण्यथात ऋदोरवित्यप । पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुत्वे सति क्दांसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदते इति वसुविदा । क्लिप्तमिति क्लिप ॥

व॒च्यंते॑ वां ककु॒हासो॑ जू॒र्णायाम॑धि वि॒ष्टपि॑ । यद्वा॑ रथो॒ विभि॑ष्पतात् ॥ ३ ॥

व॒च्यंते॑ । वां । ककु॒हासः॑ । जू॒र्णायाम् । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । यत् । वां । रथः॑ । वि॒ऽभिः॑ ।

प॒तात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनां वां युवयोः संबन्धी रथो जृणीयां नानाशास्त्रः सुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभि-
रश्विः पतात पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहामः सुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतिर्येकि
ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३ । इति वच्चादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाद्येत्यत्र वा कंदसी-
त्यनुवृत्तः परपूर्वत्वस्य पात्तिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहामः । ककुभं शुंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात्
प्राधान्याभिधायिना ककुप्यान्टेन तत्पतिपादिकाः सुतयो लब्धंते । हत्वं क्वांसं । आज्ञसरसुगित्यसुक् ।
जृणीयां । जृष वयाहानी । अत्र सुत्यर्थं धातूनामनकार्यत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितितीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं
कंदसौत्युत्वं । हलि चति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । पा० ८. २. ४२ । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादी ।
विथति गच्छतीति वयोऽश्वाः । आणादिको डिप्रत्ययः । पतात । पतु गती । नित्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः ॥

हविषां जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषां । जारः । अपां । पिपतिं । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनां देवा अपां जारः स्वकीयतपिनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्वदत्तेन पिपतिं । देवान्पूर-
यति । उदिते सूर्ये हविष्प्रदानात्सूर्यस्य पुरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्यादयकालं युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो
जारः । पपुरिरुक्तक्रमेण पुरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां
जरयिता पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमां वा प्रीणातिनिगमां वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः
। नि० ५. २४. । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारी कर्तरि णिलुक्च । पा० ३. ३. २०. ४. ।
इति घञन्ता निपातितः । कथावत् इत्यन्तोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । पिपतिं । पृ पाल-
नपुरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्पः शुः । अतिपिपत्योश्चिद्यभ्यासस्यत्वं । अनुदात्तं चेत्यभ्यस्तस्यायुदात्तत्वं ।
पपुरिः । आदृगमहर्नात् किन्प्रत्ययः । निङ्गन्तावाकित्वे सिद्धेऽपि पुनः किकरणसामर्थ्यादुक्त्युतां । पा० ७.
४. ११. । इति गुणाभावः । उदोष्पुर्पूर्वस्युत्वं । नित्यादायुदात्तत्वं ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्त्वोत्रा नासत्याश्विनां वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति
सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥
आदारः । दृङ् आर्दर । आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णिलुक्चति घञप्रत्ययः । धायादिनोत्तर-
पदातोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो
ययोस्तां । सुपां मुलुगिति विभक्तराकारः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सति पाघ्नित्यादिना
पिवादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । सुपां
मुलुगिति विभक्त्याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता यदन्नं नोऽस्मान्पीपरत् पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं
कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरोऽन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मै अस्मभ्यं रासाथां ।
युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पृ पालनपुरणयोः । ण्यंताङ्गिडि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विभावहलादिशेषसन्-
ज्ञावित्दीर्घाः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । चङ्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य

धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यामिति निघातप्रतिषेधः । अस्मि । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शिआदेशः । रासाथां । रा दानि । कांसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनपदं । ज्ञेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्ङुतिङ इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां सुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नारूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्या यातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां । सायं कुरुतं ॥ नावा । सविक्वाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । गंतवे । तुमर्थे संसिनति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे । लोच्याथामि रुधादित्वाक्कुम् । असीरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥ ८ ॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुज् । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्पृथु बुल्लोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नारूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमां गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयिण कर्मणा युयुजे । युक्ता वभुवुः ॥ अरिचं । ऋ गती । अर्गिलुधुसृखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. इति करण इवप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । तीर्थं । तू प्रथमतः गतोः । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यश्चक् । उ० २. ७. इति थक् । ऋत इदमंतरितोत्वं । हलि चिति दीर्घः । युयुज् । निटीरथो रे । पा० ६. ४. ७६. इतीरिचो रेआदेशः ॥

दिवस्कावास इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वविं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कावासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वविं । कुहं । धित्सथः ॥ ९ ॥

हे कणावासः कणवपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छन्ति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो बुल्लोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्थंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्मः । दिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वविं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३. इति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. इति किमः कुः । धित्सथः । दुधात् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस । पा० ७. ४. ५४. इत्याकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. इत्यभ्यासलोपः । सः स्वार्धधातुर्लुक् । पा० ७. ४. ४९. इति सकारस्य तकारः ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यामितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थमभूद् । प्रादुर्भूतव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अपिअसितः स्वकीयदीप्तिः सूर्यप्रवेशेन स्वयं रूपो भूत्वा जिह्वया स्वकीयया ज्वालयया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भुमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते

द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । अख्यत् । चक्षिह् व्यक्तायां वाचि । लुङि चक्षिहः ख्याजिति ख्या-
जादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुया । अदर्शि । वि ।
सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभुतमृदयाद्वि गतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूदु । निष्पन्न
एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रस्यता दीप्तिर्यददर्शि । विग्रहेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामा-
गतं ॥ एतवे । इण् गती । तुमर्थे संस्रनिति त्वन्प्रत्ययः । साधुया । सुपां सुनुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि ।
कर्मणि लुङि चक्षिणादेशः । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गती । क्तिच्त्तौ
च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

तत्तदिदश्विनोरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबन्धि तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्माद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकम-
लं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं
पुरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकारः । भौवादिकः । पिप्रतोः । पू पालनपूरणयोः । पू इत्येके । अस्माज्जटः शतृ ।
जुहोत्यादित्वाक्षपः श्वः । द्विर्भावोर्दत्वह्लादिशेषाः । अर्तपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । शतृङित्त्वाद्गुणाभावे यणा-
देशः । अभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं ॥

ववसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंभू ।
आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू मुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना
निवासगोला युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा सुतिनिमित्तं चा गतं । आगच्छतं ॥ ववसाना ।
वस निवासं । ताक्षीन्यवयोवचनं ताक्षीनिकक्षान् । पा० ३. २. १२९. । वङ्गलं कंदसीति शपः श्वः । अन्ये-
पामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुनुगिति विभक्तीराकारः । चित् इत्यतोदात्तत्वं ।
पीत्या । पा पानं । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं । व्यत्ययानतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने
यणादेश उदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत । मन ज्ञाने । मन्यंत जानातीति मनुः । बङ्गल-
वचनादीणादिक उंसप्रत्ययः । तत्र तस्यैवति सप्रत्यये वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि वङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोरुपा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत । ऋता वनथो अकुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपज्जाचरत । ऋता । वनथः ।
अकुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोर्युवथोरुमथोः श्रियमनु आगमनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपा-

चरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतित्वर्थः । युवां चाक्षुभी रात्रिभिर्हृता यक्षगतानि हृषीषि वनयः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् । पठोद्विवचनस्य सुपां सुपो भवतीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्नाभावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः । परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ । श्वसुषन्नित्यादिनाजतेर्मनिप्रत्ययांतो निपातितः । च्यता । शिष्कंदसीति शिर्लोपः । वनयः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्गे पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिबतमश्चिनेति सोमाभ्यामनवानं । आ० ४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपिषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्र वामंधांसि मथान्यस्थुरुभा पिबतमश्चिनेति याज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

उभा पिबतमश्चिनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्चिना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । ऊति
ऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्चिना उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुत । तत ऊर्ध्वमुभा युवागुभावविद्रियाभिः प्रशक्ताभि-
रूतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्नत्यादिना पिवादेशः ।
अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । म० ७. ३. ७८. २. परि० ९२. वचनाद्गुपधगुणाभावः । यद्वा । आवु-
दासोऽदंतः पिवादेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्नत्यादिना यच्चा-
देशः । अविद्रियाभिः । द्रा कृत्सायां गतो । विपूर्वादस्माद्वाव औणादिकः किः । आतो लोप इति चत्याका-
रलोपः । विद्रिनिंदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः स्मृतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवनेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदा-
त्तत्वं ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन । पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाध्याज्यधुरंधरेण सायणामाख्येन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थे सूक्ते दशर्वं । अत्रानुक्रांतं ।
अयं दश प्रागायं त्विति । अषिष्ठान्यः । इतिपरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं
त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयदमपि सूक्तमश्चिदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागायं । अतः प्रथ-
मातृतीयाद्या अयुजो बृहत्तयः । द्वितीयाचतुर्थाद्या युजः सतोबृहत्तयः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कृतां वार्हते
कंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं चृतावृधा ।

तमश्चिना पिबतं तिरोऽहं धत्तं रत्नानि दाप्नुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतुः । वृधा ।

तं । अश्विना । पिवतं । तिरः । अहं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना अश्विनी वां युवयोरेयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिपुतः । कीदृशः । मधुमत्तमोऽतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोऽहं तिरोभूतं पूर्वास्मान्दिनेऽभिपुतं तं सोमं पिवतं । दाशुषे हविर्दत्तवतं यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मादोः षष्ठीचतुर्थोद्वितीयास्ययोर्वीनार्वी । पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चाशुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञानं । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमानं मधुमत्तमः । मनुप्रमपोः पित्वादनुदात्तत्वं पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधरंतर्भावितण्यथातं क्लिप्तेति क्लिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽहं । अहं भवोऽह्यः । भवे कंदमीति यत । अहृष्टवोरिव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात्तत्त्वद्वित इति टिलोपाभावः । सर्वं विधयस्कंदमि विकल्प्यत इति वचनात्ते चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभावेऽजोपोऽन इत्यकारनोपः । तिरोहितोऽह्यस्तिरोऽह्यः । तिरोऽंतर्धा । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वं प्रादिममासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्यान्साङ्गानित्यादिना क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वांसो वां ब्रह्म कृण्वंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवँ ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कण्वांसः । वां । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवँ ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोत्ततानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनमुवर्णयुक्तेन रथेना यातं । इडागच्छतं । कण्वांसः कण्वपुत्रा मेधाविन अश्विजो वा वां युवयोर्ध्वं यगिं ब्रह्म सोत्ररूपं मंत्रं हविर्लक्षणमज्ञं वा कृण्वन्ति । कुर्वन्ति । तेषां कण्वानां हवमाङ्गानं सु शृणुत । सुषादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नेतीति बंधुराः । बंधुराणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासो त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदां तोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृता । क्लिप्तेति क्लिप । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासो सुपेशाः । आबुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । शृणुतं । शृ श्रवणं । श्रुवः शृ चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः शृभावश्च । हवँ । कृत्यतर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. । इत्यप । संप्रसारणं च गुणावादिशां । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु बिभ्रता रथे दाश्यांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमः । पातं । सोमं । ऋतुः । वृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्यांसं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनी मधुमत्तमं सोमं पातं । पिवतं । हे दसाश्विनी सोमपानार्थमथाद्य दाङ्गानानंतरमस्यास्मान्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तो दाश्यांसं हविष्प्रदं यजमानमुप गच्छतं । समीपे प्राप्नुतं ॥ बिभ्रता । इभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । शतुर्ङित्वाङ्गनामवि यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कणासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कणासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनां त्रिषधस्थे कक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दमे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं । सक्तमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिपुतसो मयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीपयः कणासो युवामभौ हवन्ते । आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे । त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः । मुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चत्वाकारलोपः । सध मादस्थयोऽर्द्धदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहस्रब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । जसि चेत्यद जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९ १. । इति वचनात्ताभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेवने । सत्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । हन्ताद्धाति सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहजार्तादेशोऽपि । ढत्वकुत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो र्यः । बह्व्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । बुरित्यहनाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता वुं । अत्यादयः क्रांतादर्थे द्वितीयया । म० २. २. १८. ४. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः प्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । अमृतऽवृधा ॥५॥

हे अश्विना युवं युवामभौ याभिरभिष्टिभिरपञ्जिताभौ रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं रक्षितवन्तौ हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकां ताभौ रक्षाभिरस्माननुष्ठातृस्त्ववतं । मुपु रक्षतं । स्पष्टमन्यत ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्येनप्यत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुत्रित्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादिषु च्छंदसि पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. । इत्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्ती । क्तिञ्चेति क्तिप् । पञ्च्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामञ्चित इति पञ्चतस्य परांगवद्भावात् । पञ्चामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ॥१॥

मुदासे दसा वसु बिभ्रत रथे पृश्नो ब्रहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पयस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥६॥

सुऽदासे । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृश्नः । ब्रहतं । अश्विना ।

रयिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरुऽस्पृहं ॥६॥

हे दसा दर्शनीयावश्विनां मुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृश्नोऽङ्गं ब्रहतं । प्रापितवन्तौ । समुद्रादन्तरिक्षात् । समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्पयि अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बह्वभिः सृहणीयं रयिं धनमस्ते धत्त । अस्मासु स्थापयतं ॥ मुपु ददातीति मुदाः । अमुनि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्पयि । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । सृह ईप्सायां । चुगादिरदन्तः । पुरुभिः सृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्ताल्लघूपधगुणाभावः । त्रित्स्वरेणोत्तरपदस्यामुदात्तत्वं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्यासत्यरहितावस्थिनां यद्यदि युवां परावति दूरदेशे स्थो वर्तये । यद्वा अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्भ्रातृममीपादा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्या गतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भर्वा सत्या । न सत्यावसर्त्वा । न असर्त्वा नासर्त्वा । नभ्रातृनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । यदुक्तयोगादनिघातः । गतं । गमेलोऽटि बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशादित्यादिनागुनासिकलोपः ॥

अर्वाचा वा सप्रयोऽध्वरश्चियो वहंतु सवनेदुप ।

इषं पृचंता सुकृते सुदानवे आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वा । सप्रयः । अध्वरश्चियः । वहंतु । सवना । इत् । उप ।

इषं । पृचंता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विना अध्वरश्चियो यागसंविनः सप्रयोऽद्याः सवनेदुपास्तदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्यवोपलब्ध्यार्वाचाभिमुत्वा वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नराश्विनां सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायैपमत्रं पृचंता संयोजयंतां युवां बर्हिः सीदतं । दर्भं प्राप्तुं ॥ अर्वाचा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्चियः । अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्चियः । क्षिप्रचिप्रकीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्षिब्दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लमार्वाधातुकम्बरेण धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । सवना । पुञ् अभिपूयते । अभिपूयति श्रोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशा । नितीति प्रत्ययात्पूर्वख्योदात्तत्वं । शेषकंदसि वज्रलमिति श्लोपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि रुधादित्वात् श्रम । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापित्यादिना । पा० ३. २. ८९. । करोतेभृते काले क्षिप । इत्स्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययांत आबुदात्तः । आबुदात्तं ब्रह्मकंदसीति वज्रग्रीहावुत्तरपदाबुदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेपु ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वदूहथुं दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेना गतं । आगच्छतं । दाशुषे हविर्दत्तवर्त यजमानाय वसु धनं शश्वत् सवेदा येन रथेनोहथुः प्रापितवर्ता । तेन रथेनेति पूर्वत्वान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच संवरणे । त्वचति संवृणोतीति त्वग्रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्रम्युपमानेत्यादिना । पा० २. २. २४. १०. । वज्रग्रीहोत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः पू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि राजमुयमुयैत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तः । स एव वज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहथुः । वह

प्रापणे । लिख्यसंयोगाद्भिद् कित् । पा० १. २. ५. । इति लिटः कित्त्वे वचिखपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासह-
लादिशेषी सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अर्केश्च नि ह्रयामहे ।

शश्वत्कणानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कः । च । नि । ह्रयामहे ।

शश्वत् । कणानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनावसेऽस्मद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थेः शस्त्रैरर्केश्चार्चनसाधनेः स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभि-
मुख्येन नि ह्रयामहे । नितरामाहुयामः । हे अश्विना कणानां कणवपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञ-
स्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुर्हि कं । युवां पीतवन्तां खलु ॥ उक्थेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः ।
बङ्गवचने झल्लेदित्वेत्वं । अर्कः । अच सुता । पुंसि मञ्जायां घः प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिस्यतो-
रिति कुलं । नि ह्रयामहे । निसमुपविभ्यो हुः । पा० १. ३. ३०. । इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्वस्मिन्निति सदः ।
असुगो नित्वादायुदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिख्यातां लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हि चिति
निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो बृहत्थो युजः सतीबृहत्थः । उपा-
देवता । सह षोडशोपस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रतिरनुवाक उपस्ते क्रतो बार्हतं कंदसीदं सूक्तं । अथोपस्य
इति खंडे सूचितं । प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽथेनतसूक्तं । प्रात-
रनुवाकन्यायन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवो बुदेव रायाः पुत्रि उप उपःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुक्ष ।
हे विभावर्धुपोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नं सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । की विवासि । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि
च्छेदसि । पा० २. १. २. ६. । इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवद्भावे सत्यामंचितस्य चिति पश्यामंचितसमुदाय
स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहत्सहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्ता ।
आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चिति ङीप् । तत्संनियोगिन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धी ह्रस्वत्वं ।
दास्वती । दुदाञ् दाने । भावेऽमुप्रत्ययः । नदस्यास्ति । पा० ५. २. ९४. । इति दास्वती । मादुपधाया इति
मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्वीवतीगोमंतीविश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमंतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । उदीरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वीवता षोपेता गोमतीर्बङ्गभिर्गोमिर्युक्ता विश्वसुविदः छत्सस्य धनस्य सुष्ठु नभयिष्य उषोदेवता

वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभृतं यथा भवति तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य मृनुताः प्रियहितवाच उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्यावतोः । मंत्रे सोमाश्चिद्विषयविश्वदेवस्य मर्ता । पा० ६. ३. १३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्गदीर्घनिर्णयस्य पालिकस्योक्तिः पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । च्यवंत । च्युङ् गता । लङि बज्रलं कंदस्यमाद्भ्योऽपीत्युभावः । वस्तवे । वस निवास । तुमर्थे संसर्गति तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्यादाशुदात्तत्वं । ईरय । ईर गतीं कंपने च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनितीति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । पादादित्वाभिघाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामर्ताद्विभे । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं ॥

उवासोपा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्याप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उपःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वामनेषु ये रथाः दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति । तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस निवास । णलि नित्यभ्यासस्योभयथां । पा० ६. १. ११०. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । नित्यस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् । नित्यादागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्प्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः । संचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि मुप्त्वादनुदात्तं सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ल्युट् । पा० ३. ३. ११५. इति भावि ल्युट् । नित्यस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थानि । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावं यणादेशः । चित्वादेतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं । असुन । तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्यवः । सुप आत्मनः कश्च । क्वाच्चंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥४॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥४॥

हे उपस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्र युंजत प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयमेधावी कण्वो महर्षिरत्राह अत्रैवोषःकाले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युपःकाल एव तथा कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । कैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।

जरयंती वृजनं पद्मदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुंजती ।

जरयंती । वृजनं । पतऽवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकीर्णं सर्वं पालयत्या याति घ । प्रतिदिनमागच्छति । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी मुपु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव । कीदृश्याः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती । असकृदुपस्थावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किंच उपःकाले पद्मत् पादयुक्तं प्राणिजात मीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युपःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजति ॥ घ । ऋचि तुनुघत्यादिना संहितायां दीधः । मुपु नयतीति सूनरी । नृ नये । अच इति प्रत्ययः । गतिममासि कद्रहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० ७८. इति वचनात्क्रादिकाराद क्लृप्तः । पा० ४. १. ४५. इति डीप् । परादिस्कंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयाः । लटः शतु । रुधादित्वाच्क्लृप्तम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । उगित्येति डीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजो वृजने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं । कृपवृजिमंदिनिधाभ्यः क्युः । उ० ७. ८१. इति क्युप्रत्ययः । कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । चोरनादेश प्रत्यय स्वरः । पद्मत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पद्मत् । इय इति मनुषो वत्त्वं । व्यत्ययेन मनुष उदात्तत्वं । न च स्वरविधा व्यञ्जनमव्ययमानवत् । परि० ७९. इति व्यञ्जनस्याव्ययमानवत्वे सति ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुषिणो मनुष उदात्तत्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धं पुनर्नुङग्रहणसामर्थ्यादेव परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावृत्तं । का० ६. १. १७६. इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मनुष उदात्तत्वं स्यात् ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पप्रिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । व्यर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पप्रिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावंतं पुरुषं वि*सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुपःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयति इति प्रसिद्धं । किंच उषा अर्थिनो याचकान्ति सृजति । तेषां ह्युपःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छति । आदित्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उपःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवत्युषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभानकाले पप्रिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठति । किंतु स्वस्वनीडादिनिर्गत्य गच्छंतीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विमर्गे । तुदादित्वाच्क्लृप्तम् । तस्य ङित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उन्दी क्लृप्तम् । उनात्ति सर्वं नीहरेणेत्योदात्तुषाः । शतरि व्यत्ययेन शप । व्यत्ययेनानुनामिकलोपे लघूपधगुणः । उगित्येति डीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । शपः पिप्वादनुदात्तत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अतोदात्तान्तुः परस्यास्ताद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्ततनुःखंतःपादमिति षत्वं । पप्रिवांसः । पत् गता । लटः क्लृप्तम् । क्रादिनियमात्प्राप्त इदं वम्बिकाजाहसामिनि नियमात् प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् । तन्निपत्योस्कंदसि । पा० ६. ४. ९९. इत्युपधालोपः । द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽज्ञमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थेय इति । ऋन्नेभ्य इति डीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मनुष । संज्ञायामिति मनुषो वत्त्वं ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्स्रयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोपोदेवो शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्त्यमुषाः परावतो दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकानुलोकात्मानुषानभि मनुष्यानुदिष्ट रथेभिः शतसंख्या-
कैर्युक्तै रथैर्वि याति । विशिषिण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि झलो झलि । पा० ८. २. २६. इति सिचो लोपः ।
उदयनात् । उदेत्यत्रत्युदयनं । इण् गतो । अधिकरणे ल्युट् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा । शोभनो
भगो यस्याः मा । आयुदानं द्वाक्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजाता-
वच्यतां पुक् चेत्यञ पुगागमश्च । अत्रिदायुदात्तत्वं ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनीं दुहिता दिव उषा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनीं । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उपसस्त्रनमि प्रकाशाय ननाम । प्रहोभवति । रात्रौ तमसि
निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुपसमुपलभ्य नमस्कुर्वतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी मुपु नेत्री अभिम-
तफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता
बुलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वष्टृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति ।
तस्मादिष्टपापानिष्टर्पाग्हारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशा-
देशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तं सर्वानुदात्तत्वं । ननाम । संहितायामन्वेषामपि दृश्यत इत्यभ्या-
सस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वं हि तूतुजान इत्यादाविव पदकालैऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्ता-
विभक्तौ सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीतो । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति
विच । लघूपधगुणः । मघोनी । मघ वनति संभजत इति मघोनी । शत्रुक्षत्रित्यादिना मघवञ्शब्दः कानिन्प्र-
त्ययातो निपातितः । स्त्रियामृत्रिभ्यो ङीर्वात ङीप् । भसंज्ञायां श्रयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं ।
उच्छत् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानं लङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोमे
ऽपीत्यङागमाभावः । सिधः । सिधु शोषणं । क्रियति क्लिप ॥

उप आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितदिवः ।

आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आवहंती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितर्बुलोकस्य पुत्रि उप उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंता-
द्भाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसपु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती संपादयंती ।
तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्टिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति दिव
इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती ।

डीप्शर्पा पित्वादनुदात्तो । श्रुत्यादुपदेशात्सार्वधातुक्स्वरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । आदिशदिभुगुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ ।
 इति क्तिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । मुभगस्य भावः सीभगं । मुभगाश्च इत्युच्चादादिषु पाठादप्रत्ययः । ह्रस्व-
 गसिध्वन्तं पूर्वपदस्य चित्युभयपदवृद्धां प्राप्तायां सर्वे विधयश्चकृदसि विकल्प्यन्ते इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न
 भवतीति वृत्तावृत्तं । का० ७. ३. १९ । व्युज्जंती । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । तांदादिकः । अदुपदेशात्
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लच्यते । तस्येष्ट्य एषणानि
 गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं ते वि यच्छसिं सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवँ ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । ते इति । वि । यत् । उच्छसिं । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवँ ॥ १० ॥

हे सूनरि उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चिष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वं हि त्वस्यैव
 वर्तते । यद्यस्मान्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्तं मा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति
 बृहता प्रंदिन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विशिष्टधनयुक्तं उपोदेवि नोऽस्मादीयं हवमाह्वानं
 श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अत्र चिष्टायां । व्युद्धति भावः व्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितः । पा० ८. ४. १९ ।
 इत्युपसर्गस्याद्रकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वन्तिरित्योटा निर्देशात्कथमत्र चिष्टायामित्यस्य
 णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानाच्चैव धातुना चिष्टा लच्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहिता
 यामेकादेशस्वरैकादेशस्योदात्तत्वं । त्वं । सुपां मुनुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । उच्छसि । उक्ती विवासे ।
 तांदादिकः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातर्यवदिङ्गन्तेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । मृष्ट
 नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्वाणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे छद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणात् छदिकारादक्तिन् इति डीप् । निपातस्य चिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिश्चकृदसि वचनसित्युत्तर-
 पदाबुदात्तत्वे प्राप्त आसन्वितस्य चित्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा मा यस्याः मा । कृदसीवनिपां
 । पा० ५. २. १०९. २ । इति मत्वर्थीयो वनिप । वनी र चिति डीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रफादेशश्च । श्रुधि ।
 श्रुशृणुपृष्ठवृष्श्चकृदसीति लघिर्नादेशः । बह्वलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । हरिष्वेन प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं ।
 पादादित्वात्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यते इति
 संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवँ । ऊञ् स्पर्धायां शब्दः च । भावेऽनुपसर्गस्यैवप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
 संप्रसारणं च ॥ ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्यः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेनं । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्यः ॥ ११ ॥

हे उषो वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो
 मानुषे मनुष्ये जने जातं यजमानं वर्तते । तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यज
 मानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपा वह । आपय । ये यजमाना वह्यो यजनिर्वाहकास्त्वा त्यां गृणन्ति
 सुवन्ति । तान् सुकृत इति पूर्वण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रक्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं
 संपादयेति ॥ वाजं । वज्रं व्रजं गती । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६० । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तस-

मुख्यार्थत्वाद्वाजो वाच्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावृत्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्तत् इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ति
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वजु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते ।
वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदान्तत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
मुकृतः । मुकर्मपापेत्यादिना करोतेभूतार्थे क्रिप । गुणागमः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो
हिंसा नास्थस्त्रिभित्ति बह्वीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्याप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं
। पा० १. ४. ४९. । इति कर्मसंज्ञा । मुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१. । इति । नीवह्योर्हरतेश्च । म० १. ४.
५१. । इति द्विकर्मकेषु वहतः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहृतायां दीर्घादटीति इत्वं ।
आतोऽटि नित्यामिति पूर्वस्याकारस्य सानुनामिकता । गृणाति । गृ शब्दे । त्रयादिभ्यः प्रा । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्व । श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तथोगादनिघातः ॥

विश्वान्दिवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुपस्वं ।

मास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उपः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उपः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपस्वं सोमपीतये सोमपानायांतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विष्णोर्वान्देवाना वह । अस्मादीयं देवयज्ञ-
मदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत गोमंतं बह्वभिर्गोभिर्गुक्तमश्वावदश्वरूपतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निर्दिष्टं । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातिऽकंदसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थिति सियो लुक् । वङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे
सोमार्थाद्विधत्त मनुषि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तलुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं ।
भवं कंदसीति यत् । सर्वे विधयश्चकंदमि विकल्प्यत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति
स्वरितत्वं । उपः । आमांश्चताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यं
चतुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

यस्या रुणंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृष्टात् ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेणसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुणंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृष्टात् ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेणसं । उषाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपसोऽर्चयः प्रकाशा रुणंतः शत्रुन्निहंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यंते सा तथाभूतोषा
नोऽस्माभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं विश्वस्य वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेणसं । पेण इति
रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुपु गंतव्यं । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्वैतुत्वात्तात्त्विक्यं ॥ रुणंतः । रुण
रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्चः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरं प्राप्ति
व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । अदृक्षत । दृशः कर्मणि लुङि अस्यादादेशः । ल्लः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४९. । इति
क्वप्रतिषेधः । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्वाच्चधूपधु
णाभावः । खजिदृशोऽर्थम्यमिति । पा० ६. १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । यत्त्वकत्वपत्वानि । अडागम
उदात्तः । यदुत्तथोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा ।
विश्वत्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुपु गंतव्यः सुगमः ।
गमघञर्थं कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधात्लोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतो
ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वे ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्लेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसां । उषः । शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये षोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खनु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यत्र नाम । अवसेऽन्नाय च जुहुरे जुहुरे आहृतवतः । मृत्तरूपमंत्रैः सुतवत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्ष्मण धनेन शुक्लेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि सुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतिमति शब्दय । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतः क्तिनि ज्वरत्वरत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोऽ । ऊतियुतीत्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः । जुहुरे । ऊँ स्पर्धायां शब्दे च । लिख्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमभ्यस्तकारणभुतस्य ऊयतेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ऊयतिः कथाभ्यस्तस्य ऊयतिः यस्य कारणं । का० ६. १. ३३. इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हन इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनाद्देवि । इरथी र इतीरेचो रे आदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । का० ८. १. ६६. महि । मह पूजायां । औणादिक इप्रत्ययः । ऊदिकारादक्तिनि इति ङीष् । संवृतावधार्येति ह्रस्वत्वं । पा० ७. ३. १०७. स्तोमान् । संहितायां नकारस्य ह्रस्वावृत्तं । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्यनंतं राधः । अमुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघनाभावौ षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

उषो यद्य भानुना वि द्वारावृण्वो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारा । ऋण्वः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । उषः ॥ १५ ॥

हे उपस्त्वमयास्मिन्नभातममय यद्यस्मान्नानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारा द्वारभुतौ पूर्वापरदिग्भा गावंधकारणाच्छादितौ व्युणवः विद्यथ प्राप्नोषि तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजसि गृहं प्र यच्छतात् । देहि । कीदृशं छर्दिः । अवृकं हिंसकराहः । पृथु विल्लीणं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्वज्रभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽज्ञानि । प्रत्युपसर्गस्यावृत्तैर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मादभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिस्छर्दिरिति तन्नाममु पाठात् ॥ ऋण्वः । ऋणु गती । कांदसे लङि सिपि तनादित्वाद्दुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययन शपि गुणावादेशां । शपः पित्वादानुदात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्वज्रलमिति वज्रलवचनान्नसो गत्वाभाः । यच्छतात् । दाण दानं । शपि पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति वज्रघ्नीहं नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथस्यदिभ्रञ्जा संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति गृहनाम । उकृदि दीप्तिदेवनयोः । अर्चिशुचिह्रस्वपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति । उ० २. १०९. इतीसिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।
सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजिः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उपो नोऽस्मान्नाया धनेन सं मिमिक्ष्व । संसिंच । संयोजयत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभूतिन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बह्विपरूपयुक्तम् । तथेळाभिरा गोभिश्चास्मान् मिमिक्ष्व । इति गोनाम । इळा जगतीति तन्नाममु पाठात् । आकारः समुच्चये पदाति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । नि० १. ४. । इति । किंच हे महि महेनीय उपोदेवते द्युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व । द्युम्नं योततेत्यंशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नमाधनभूतक्रियायुक्ते वाजिरत्नैरस्मान् मिमिक्ष्व । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. ५. । इति श्रुत्यतरात् ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । बृहता । बृहत्बृहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासी विश्वपेशाः । बह्व्रीही विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । मरुदृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । मिह सेचनं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बह्वलं कदसीति शपोः शुः । द्विभावहलादिशेषां । इत्वकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तद्धितिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्यं निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्षिञ्चेति क्षिप । राज्ञोप इति वल्लोपः । विश्वेषां तूर्विश्रतूः । समासस्थत्यंतोदात्तत्वं । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ५ ॥

उपो भद्रभिरिति चतुर्ध्वं षष्ठं सुक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उपयतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्ठपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुल्यादिपरिभाषयदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वचोषस्वं त्वित्युक्तत्वादित्दमपि सुक्तमुषस्वं ॥ प्रातरनुवाकस्थोपस्य क्रतावानुष्टुभं कंदस्यतस्मृत् । मृच्यते हि । उपो भद्रभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतस्मृत् । प्रातरनुवाकन्यायिन । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥

उपो भद्रभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहंत्वरुणस्संव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । वहंतु । अरुणऽस्संवः ।

उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उप उपोदेवते भद्रभिर्भेदनीयैः शोभनैर्गर्हिर्द्विोऽंतरिचलोकात् रोचनाद्रोचमानादीष्यमानात् । अधिरूपयर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पुजितार्थः । पुजितादेर्विधादंतरिचलोकादा गहि । आगच्छ । हे उषः अरुणस्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप वहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गर्मलोपि बह्वलं कदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदेशत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हरिति लुप् भवति । अमिहवदवा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ता । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः । ष्सा भजणे । ष्साति भजयति स्तनं पिबतीति ष्ववो वत्साः । आणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः ष्ववो यासां ताम्भयोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनाभ्यातृणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृकमश्ना अनुहरंते मातृकं गावांऽनुहरंते । म० १. ३. २१. ५. । इति गीनदीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटादुक्तं । अरुण्यो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽतेश्च । उ० ३. ६०. । इत्युनप्रत्ययांतः । तुणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यर्थाद्यित्यनुवृत्तंरंतोदात्तः । स एव बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं । तेना सुश्रवसं जनं प्रावाह्य दुहितदिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशंसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं । तेन । सुऽश्रवसं । जनं ।

प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः । दि॒वः ॥ २ ॥

हे उषस्त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनमेति यास्कः । नि० ८. ११. यद्वा । शोभनहरिष्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । मुखं शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विसृतमित्यर्थः । यद्वा । मुखं हेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । मुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितृभ्यो लोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनायास्त्रिणां सुश्रवमं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पेश अवयव । अस्मादमुन्प्रत्ययः । निच्वा-
दायुदात्तः पेशश्चब्दः । शोभनं पेशो यस्यासी सुपेशाः । आयुदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अध-
स्थाः । तिष्ठतेऽचंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गतिस्थिति सितो लुक् । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेन । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां
दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । सुपेशमिति वदुत्तरपदायु-
दात्तत्वं । श्रव । श्रव रक्षणगतिप्रोत्तिवृत्तौ लुक्त्वाद्भाववर्तित्वेति । दुहितृदेवः । परमपि चंदसीति षष्ठ्यंतस्य
पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

वयश्चित्रे पतत्रिणो द्विपञ्चतुष्पदनुनि । उषः प्रारंभतूरनु दिवो अंतैभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित्र । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अंनुनि । उषः । प्र । आरन् ।

चतून् । अनु । दिवः । अंतैभ्यः । परि ॥३॥

हे अंनुनि शुभवर्ण उष उषोदेवते ते तव चतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत द्विपात मनुष्यादिकं चतुष्पत
गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पत्रिणश्च दिनोऽंतैभ्य आकाशप्रान्तैभ्यः पर्यपरि प्रारन् ।
प्रकर्षेण गच्छति । रात्रावंधकारिणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चिष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः ।
पत्तु गतो । पतत्र्यन्नेति पतत्रं । अमिनचीत्यादिना १ उ० ३. १०५. अत्रन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इति ।
द्विपत् । द्वा पादावस्थिति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. इति पादशब्दस्यांत्वन्तोः समासांतः । अयस्त्रया-
दित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पादभूधुसु वङ्गव्रीहौ । पा० ६. २. १९७. ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । वङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ।
इणः ष इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य
विद्वत्वात् कुप्पोः षकः पर्यो च । पा० ८. ३. ३७. इत्युपध्मादीयादेशः शकनीयः । येननाप्राप्तिन्यायेन तस्याप-
वादत्वात् । अपवादसु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तायुक्तं । आरन् । च गतो । चंदसि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने लुङि सतिशास्त्वतिभ्यश्चित् चुरडादेशः । चदृशोऽङि गुण इति गुणः । अडागमः । चतून् । च
गतो । अस्मादाणादिको भाव कुप्रत्ययः । अनु । अनुलक्षणे । पा० १. ४. ८४. इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ।
कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य षत्वं ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु चेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य मानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
अंतैभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य मत्वं ॥

युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषवसृयवो गीर्भिः कणा अहृषत ॥४॥

द्विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कणाः । अहृषत ॥४॥

हे उषो युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तैर्जोभिर्विश्वं सर्वं भुतजातं रोचनं रोचमानं प्रका-
शयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशसे । हि यस्मादेवं तस्यात्तां तादृशीं त्वां वसृयवो वसु-
कामाः कणा मेधाविनश्चत्विजः कण्वगोचोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिपदानां वचोभिरहृषत । स्तुतवन्त
इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम् । कण्वश्चभुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ आभासि । भा दीप्ता । अदादित्वाच्छपो
लुक् । सिपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।

रोचनं । वज्र दीप्ता । अनुदात्ततस्य हलादेरिति युच । चित इत्यतोदात्तत्वं । वसुयवः । वसु धनमात्मन
इच्छतः । मुप आत्मनः क्वच । अकृत्स्नार्धधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीभिः । सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्तत्वं । कण्वाः । कण गज्जार्थः । अग्निप्रपिलटिकणीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ।
अहपत । ऊँजो जुडि ऊः संप्रसारणमित्यनुवृत्ता वङ्गनं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं ।
वैः सिच । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेर्नित्यत्वानुगुणाभावः ॥ ६ ॥

उदु त्वमिति त्रयोदशचं सप्तमं मुक्तं प्रस्कण्वस्यार्थं सूर्यदेवत्वं । आदी नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ
इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्वं मत्प्रोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्वमि-
त्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्मृतपवाश्विनार्थेति खंडं मृत्तितं । सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदमिति
नव । आ० ६. ५. इति ॥

उदु त्वं जातवेदमं देवं वहंति केतवः । दृणे विश्वाय सूर्य ॥ १ ॥

उत । ऊं इति । त्वं । जातवेदमं । देवं । वहंति । केतवः । दृणे । विश्वाय । सूर्य ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याद्या यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊँर्वं वहंति । उ इति
पादपुराणः । उक्तं च । मिताक्षरिष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृणे
द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहंतीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्वं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां
वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उदुदंति तं जातवेदसं देवमस्याः केतवो रश्मयो
वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिका-
रकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृणे । दृणे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति
तुमर्थे निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्यत्यादिना पु प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः
प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अप त्वे तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्वे । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्वं तायवो यथा प्रसिदास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि । ति० ब्रा०
१. ५. २. ६. । इति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा
च श्रूयन्ते । यो वा इह यजन्तऽसौ स लोके नक्षत्रे तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं । ति० ब्रा० १. ५. २. ५. । इति । यद्वा । तेषां
मुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । मुकृता वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि । ति० सं० ५. ४. १. ३. । इत्यास्मा-
नात् । यास्तस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षत्रं गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथा-
विधानं नक्षत्राण्यक्तुभो रात्रिभिः सहाप यति । अपगच्छति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय
सूर्यस्यागमनं द्रष्टुं शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ।
तायुरिति स्तननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नाममु पाठान् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात् ॥
यथा । यथेति पादात् इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्रं गता । अमिर्नक्षत्रात्रिभिर्धितिभ्योऽचन । उ० ३.
१०५. । इत्यत्रप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तां लिवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा
नक्षत्रं । क्षीयते । क्षरतेवा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शस्त्रकंदसि वङ्गलमिति शिलोपः । यन्ति । इण् कृती ।
इणो यतिगति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्वङ्गलं शिष्टं । उ० ४.
२३२. । इत्यमुप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्यात्रादेशाभावः । उभयत्र पञ्चम्ये चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
६०. १. । इति चतुर्थी ॥

अदृश्यमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भ्राजंतो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्यं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका ररमयो दीप्तयो जनाननु चक्षुश्च । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रीक्षति । सर्वे जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । आजंतो दीप्यमाना अपयो यथा अपय इव ॥ अक्षुश्च । दृशिर प्रेक्षणो । वर्तमाने लुङ् । हरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रैरङ्गादेशः । ऋडित्यनुवृत्तौ बह्वन् कंदसि । पा० ७. १. ८. । इति ऋडागमः । अत एव बह्वक्षवचनादृक्षोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृश्यत्तस्य केतवः । अथ० १३. २. १८. । इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां हत्वयत्वादि पूर्ववत् । आजंतः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुभासीर्यं पर्वण्यसि सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितं । तरणिविश्वदर्शतश्च देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनामन्येकाहे छण्णपत्ते सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामप्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिर्नेति खंडे सूत्रितं । नवो नवो भवति जायमानस्तारणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिः । ऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तारिता अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गतासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषाधेन क्रममाणं नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपामकानां रोगात्तारयितासि । आरोग्यं शास्करादिक्लृप्तौ स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतो विश्वेः सर्वः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यव्ययेषु चंद्रादिबिंबेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्य दर्पणोपरि निपतिताः सूर्यररमयो गृहांतगतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ॥ यद्वा । हे सूर्य अंतर्ध्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसारव्यस्तारकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतो विश्वेः सर्वमुन्मुमुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः । साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत । तै० आ० ३. १२. ६. । इति । ईदृशस्त्वं चिद्वृत्ततया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्द्रष्टे । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० उ० ५. १५. । इति ॥ तरणिः । तू प्रवतनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितवर्थादतिष्ठमृधृधम्यश्चवितृभ्योऽनिरित् । नप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्लिप्तंति क्लिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्याति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्ता । अंतर्भावितवर्थाद्व्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुत्तमकान्देवान् । महतो वै देवानां विशः । तै० सं० २. २. ५. ७. । इति श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्कुदेषि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषाननुष्ठान् प्रत्यङ्कुदेषि । तेषां यथास्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्कुदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुखेन पश्यन्ति तथोदेवीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुखेन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अन्वु गतिपुजनयोः ।

ऋत्विगित्यादिना क्रिन । अग्निदितामिति नलोपः । उगिदचामिति जुम । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्रिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२ । इति कुत्वं । अग्निगंतोऽचतो । पा० ६. २. ५२ । इत्यग्निगत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गतो । सिध्यदादिवाचक्यो लुक् । आदेशप्रत्यययोगिति पत्वं । स्वः । सुपूर्वादेर्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरी मृगितो चेति स्वरितत्वं । दृग्ने । दृशिर् प्रचण इत्यस्माद्दृग् विध्य चेति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अनु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण निष्टनिवारक मय्येवं त्वं जनान् जातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं त्वमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशनात् पश्यसि अनुज्ज्ञात प्रकाशयसि । तं प्रकाशं सुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामुचि संबंधः । तेन चक्षसा क्षेपीति । तथा च याम्भकोक्तं । तन्न तथं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्याभन्यत्वेन व्यपि । नि० १०. २०॥ इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धातुप्रयोगयोः । कङ्वादिवाचक । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाक्षमासंभातुकादुदात्तलोपक एव रभः प्रियः । वरुण । वृज् वरुण । अस्मादंतर्भावि तत्पर्याप्तवृत्तदारिभ्य उवत् । उ० १. ५३ । इत्युदात्तव्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मात् । तस्य मित्रस्य वरुणशब्दादधनामिति । मित्रस्य वरुणश्च आता चार्यमा च । नि० आ० १. १३. ३ । इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्मृषुहा मिमानो अक्षुभिः । पश्यन्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्षुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोक । लोका रजस्मृषुहा इति यास्कः । नि० ४. १०. । कं लोकं । द्यामंत-रिदलोकं । व्यपि । विशेषण गच्छपि । किं कर्तव्यं । अत्राक्षुभिर्लुभो गच्छिभिः सह मिमान् उत्पादयन् । आदि-त्यगलाधीनत्वादहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मान् जनयन्वन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्मृष्वित्यत्र चंद्रस्य वाप्राद्यदितयोः । पा० ८. २. ४०. । इति वाप्रादीनीत्यस्य सत्त्वं । अहा । जश्चंद्रमि वज्रलमिति शिलोपः । मिमानः । माङ् मानि । जाह्नव्यादिकः । जाह्नवि जाह्नदगोय भुजासदित्यभ्यासस्यत्वं । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । अश्वसानामादीनामभ्यस्तस्योदात्तः । जन्मानि । जजी प्रादुर्भावे । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति मानि । नित्यादाधुदात्तत्वं ॥

सप्र त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केणं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्र । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेणं । वि । चक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्र सप्रदस्याका हरितोऽथा रसहरणशीला रथमयो वा त्वा त्वां वहति । प्रापयति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केणं । शोचीषि त्रिजांस्त्वयस्मिन्केणा इव दृश्यते स तथोक्तः । तं हरित इत्यादित्याश्रयां सत्ता त्विति आदित्यस्येति निघंटोवृत्तत्वात् ॥ शोचिष्केणं । शुच दीप्ता । अक्षिष्केणं त्वत्वेनादिनामिप्रत्ययलोपोदात्तः । स एव वज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्य समासऽनुत्तरपदप्रकृतात् विभक्त्येनोपस्य पत्वं ॥

अयुक्त सप्र शुंध्युवः सूर्यो रथस्य नृपः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्र । शुंध्युवः । सूर्यः । रथस्य । नृपः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः मृथः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्र सप्रमंस्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशः । रथस्य नृपो न पातयिष्यः । याभिर्युक्तामी रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः ।

एवंभूताभित्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिधीति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतः
क्षीं हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योने । स्वरितत्वात्कार्येभ्यः प्रायः आत्मनेपदं । लुङि
सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु । पा० १. ३. १११ । इति निचः कित्वात्प्रपञ्चगुणाभावात् ।
ज्ञानो ज्ञानीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कृत्यं । शुंघवः । शुभ्य विशुद्धो । यजिर्जनशुधितसज्जनिभ्यो
युः । उ० ३. २०. । इति युप्रत्ययः । शभि तत्त्वादीनां प्रददिम एहस्यपदंस्त्वानं । पा० ६. ४. १२१. । इत्युदात्तदेशः
सूरः । यू प्रेरणे । मुमुधागृध्रिभ्यः क्व । उ० २. २४. । इति क्वप्रत्ययः । निता प्रासुदात्तत्वं । कायः । न पातव
तीत्यर्थे नष्टनेष्ट । उ० २. १६. । इत्यादिजाणादिषु नष्टशब्दभुङ्क्ते विवक्षितः । नष्टेभ्यो ङीर्वाति ङी०
यणादेश उदात्तयणो हल्पादीदिति ङीप उदात्तत्वं । युषां यूयो मयंतीति शसो जसादेशः । ततो यणां
उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्व । रिफ्लोपस्य उदात्तः । उ० २. ३. । इति यापयो वर्णविकारनाशा । का० ६
१०९. । इति । शाखानरे तु नष्ट उल्लेख पठ्यते । मयुक्तिभिः । स्वकीयां मुख्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनार्थं
यामां । वज्रव्रीहा पूर्वपदपञ्चतिस्वरस्य ॥

अवसृष्टेर्था होतका जलानिजान्तेहर्षं तमसस्यीति ॥२॥ ब्रह्म । यथा च पत्नीसंयार्जयतिविति ॥३॥
सूचितं । उद्वयं तमसस्यरीत्युद्वेगः । आ० ६. १३ । दर्शितं ॥

उद्भयं तमसस्यरि ज्योतिर्यथात उत्तरं । ऐवं देवदा सृजंमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥१०॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पर्यतः । उत्तरं । देवं । देवञ्चा । सूर्यं । अग्नं ।

ज्योतिः । उत्त उत्तमं ॥ १० ॥ •

[illegible]

उद्यत्तित्ययं तृचो रोगशांत्यर्थः । तथा दानुकमण्यासत् । अत्यन्तयो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं च । अतः ।
यस्मादेतेन तृचन त्वगदोषशांतयं प्रस्कण्डः स्रष्टमस्तीति तेन तृचनं मृतः सृष्टस्तमपि रोगान्निवर्गमयत तस्मादिदं
दानीमपि रोगशांतयैर्जनं तृचनं सर्वं उपायनीयः । तदुक्तं शैब्येन । उद्यत्तयेति मंत्रोऽयं मारः पापघ्न
णाशुनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भक्तिमूर्तिफलप्रद इति ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्तुरा दिवं । हृद्गोमं भूमं सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॥११॥

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् । उत्ऽतरां । दिवं । हृत्ऽरोगं । रुभं ।

सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे मुर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तिभ्यक्त अर्थास्मिन्काल उद्यम उदयं गच्छन् उत्तरामुत्त-
तरां दिवसन्तरिचमारोहण आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवसन्तरिचमुत्तरामारोहण उत्कर्षेण प्राप्नुवन् ।
एषविधस्त्वं मम हृद्दोषं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं बाह्यं रोगं । यद्वा ।

शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैषम्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगाक्षोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आर्म्भितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंखटधात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरभ्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽतिरिक्तविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमन्तिङ्वायघादात्स्वद्रव्यप्रकर्षे । पा० ५. ४. ११. इति आमुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्वादनुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्रत्ययस्य सति शिष्टत्वा-
न्त्ययस्वरे प्राप्तिरित्यनेनानुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शीकण्यश्वरोगेषु । पा० ६. ३. ५१. इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्द्धसीत्यानुदात्तत्वं । हरिमाणं । हृन् हरणे । जनिहृन्नामिमनिन । उ० ४. १४८. इत्याणादिक इमनिप्रत्ययः । अत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वावर्णदृढादिभ्यः यञ् च । पा० ५. १. १२३. इति चकारादिमनिप्रत्ययः । इष्टमेयः स्वित्र्यनुवृत्तौ टिरिति टिलोपः ॥

शुकैषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकैषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्वेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १० ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकैषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणा-
कासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्वेषु हरितालद्रुमेषु तादृशवर्णवत्सु
मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तामस्मान्ना वाधिष्ठेत्यर्थः ॥
दध्मसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

उदगाटयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषन्ते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विषन्तं । मह्यं । रंधयन् ।

मो इति । अहं । द्विषन्ते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण वलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं
कुर्वन् । मह्यं द्विषन्तं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि चाहं द्विषन्तेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं ।
नैव द्विसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्बुडोणी गा लुङीति
गादेशः । गातिस्तेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीथो ण्यप्रत्ययः । रंधयन् ।
रंधं हिंसांमराद्धोः । ण्यंताञ्चटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति णो धातोर्नुमागमः । मो ।
मा उ निपातद्वयसमुदायो मेवेत्यस्यार्थः । ओत् । पा० १. १. १५. इति प्रगृह्यत्वे भुतप्रगृह्या अचीति प्रकृति-
भावः । द्विषन्ते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रंधं । रंधेर्बुडि पुषादित्वात् ज्ञैरडादेशः । रंधिजभोरचीति
धातोर्नुम । अर्निदितामित्यनुपगमलोपः । न माञ्चोग इत्यडभावः ॥ ८८ ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके मम सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंगिरा
इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति
मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशीपंचदशी चिपुर्भा । चिपुर्बन्तस्य
सूक्तस्य शिष्टा जगत् इति परिभाषयावशिष्टास्त्वयोदशर्चो जगत् । इन्द्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमस्थामुक्तं ।
अभि त्वं पंचोना सव्यो द्वित्रिपुर्बन्तमंगिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्व पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । अभि
त्वं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि

निक्रियस्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मनुष्योऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेद्री निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. इति ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगिमयमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेघं । पुरुहूतं । अृगिमयं । इन्द्रं । गीः । ऽभिः । मद्त । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभिः प्रते । मेधातिथेर्मेपति मुत्रहृष्यमवैक-
देशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेघो भूत्वाजहरति । आगत्य सोममप हतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं अृगिमयमृगिभर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तूया हि देवता विक्रियते । यद्वा । अृगिभर्मोयते शब्दत इति अृगमीः । तं । वस्वो अर्णवं धनानामावामभुमि एवंगुण-
विशिष्टमिन्द्रं हे स्रोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदत । अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्येन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषण वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा भूर्यरमयः सर्वेषां हितकराः । भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रबुद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत । अभिपूजयत ॥ मेघं । मिय स्पर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ति देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्यः इति वचनादचप्रत्ययः । अृगिमयं । तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । का० ४. ३. १४४. इति मयटप्रत्ययः । अकारस्येकारश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । माङ् मणि शब्दे च । अृगिभर्मोयत इति अृगमीः । क्तिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्येतीत्वं । अचि सुधात्वित्यादिनेयङादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदत । मदी हर्षं । हेतुमति शिच । मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । धा० १९. १. इति मित्वे सति मितं ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९२. इति ह्रस्वत्वं । लोपमध्यमपुरुषपञ्चवचने शपि च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् शोरनिटीति शिलोपः । तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदति ङित्वे अचि तुनुचमनुतङ्कुचोरुथ्याणामिति दीर्घः । वस्वः । ङस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नमभावः । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. इति वच-
नात् चेङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपस्य । का० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपस्य । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रय-
मात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति अतिरनुदात्ता । यदुत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शिक्छंदसि बङ्गलमिति शिलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदाटिलक्षणो भावे क्तिप । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वहि वृद्धौ । अतिशयेन महिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । नित्त्वादाबुदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । मीवादिकः ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽंतरिक्षप्रां तविंषीभिरावृतं ।

इन्द्रं दक्षासः अृभवो मद्च्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारूहत् ॥ २ ॥

अभि । ई । अ॒व॒न्व॒न् । मु॒ऽअ॒भिष्टिं । ऊ॒तयः । अ॒न्तरि॒क्ष॒ऽप्रां । तविं॒षीभिः । आ॒ऽवृ॒तं ।

इन्द्रं । दक्षासः । अृभवः । मद्ऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अ॒रू॒हत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रजितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार अृभवः । उरु भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या अृभवोऽच मरुत उच्यन्ते । एवंभूता मरुत इन्द्रमभीमवन्वन् । अभिमुख्येन त्वत्त्वमजंत । वृचण सह युध्यमान-
मिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यव्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यव्याजुः । तथा चाम्नास्यते । विश्वे देवा अजङ्ग्ये सखायः ।

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिदं शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं । अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इदं । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । दृशे ॥४॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकाद्यधानपावृणोः । अपावरीषाः । तथा पर्वतं पर्ववति
पूरयितव्यप्रदेशयुक्तं स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दानुरसुरमाता सैव दानुः ।
तद्वत् । तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शत्रुञ्जित्वा तदीयं धनम् । यः सगृहे न्यविक्षिप इत्यर्थः । यद्वा ।
दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यददा शवसा बलेन वृचं चघाणां लोकाना-
मावरीताम् । तथा च शाखांतरं भ्रमास्ताम् । यदिमान लोकानां वृणोस्तद्वत् वृचत्वं ति० पा० ७. ४. १०. २. ।
इति । अहिं आ संस्तास्तारं । तथा च वाजसनेयिलः समासन्ति । सोऽपि योसावधिमन्तुद सर्वा विद्यां
सर्वं यथा संस्पृष्टाद्यं मर्षा श्रियं स यत्सर्वमेतन्नामदत्तस्यादक्षिरिति । प्रथममसुरसङ्घीः । वधं पापितः ।
आदित् अन्तरमेव दिवि कुलेति दृशे द्रष्टुं सूर्यसारोहयः । दृवणावृत्तं नृ । तस्माद् दृशेदसुभ्य इत्यर्थः ॥ अपां ।
जडदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत अपापायत अपिधित्वपिधानानि । करणे
लुट् । नितीति । पयसात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत् । रकाग्रस्वरः । छदुत्तमपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां
मुनुगिति विभक्तिः पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । आधारयः । पादादित्यादिघातापायः । पर्वतः । पर्वतान् पर्वतः । पर्व पुनः
पुनरिति प्रीतिर्लता । नि० १. २०. । इति यास्कः । दानुमत् । दौ अयमपुन इत्यादाः दानु दान इत्यस्यादा
दाभाभां निरुत्तराणादिको नपत्यञः । असुरविशेषणत्वं मुपा मुनुगिति पश्चात् नृक् ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावचुहुत ।

त्वं पिप्रोऽनृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिष्वाचं दस्युहृत्विषाविष ॥५॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रा । अचुहुत ।

त्वं । पिप्रोः । नृऽमन्तः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिष्वाचं । दस्युऽहृत्विषु । आविष ॥५॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानिः । मायेति ज्ञानमाम । ज्ञात्री मायेति तन्नामसु पाठात् । यद्वा ।
मायाभिर्लोकप्रसिद्धः कर्षितः । मायिन उक्तलक्षणमार्पिततावृचदीनपुत्रपापमन्तः । अपाश्रीमन्तः । धर्मात्
गतिर्कोटिति यास्कः । ति० ६. २. । येऽसुराः स्वधाभिर्द्विर्जयिष्यन्ते । भूतानि हि ज्ञानेन स हिंसे सृज्य एवागृह्यत
अर्हाणः नाभा । तानसुरानिति पूर्वण संवन्धः । तथा च कोपीतः कर्षितः पापमन्तः । असुरा वा आवासवृहवृक-
द्वान्ऽर्थो नि पराभवञ्जिति । वाजसनेयिभिरप्यास्ताम् । देवाश्च हे वा ऋजुराज्ञास्यन्त तथा असुरा अभिमानेन
कक्षं च न कुहम इति स्विस्विवास्वेषु जुहुतश्चरुत्वा यथावत्क्षरन्ति । यथा हि सुपतो नृः । अत्रार्थेषु रक्षितव्येषु-
नृग्रहवृत्तयुक्तं त्वं पिप्रोः पुरयितुमेतं । सोऽसुरस्य पुरः पुरति हिंसायाः तत्परायाः पापमन्तः । आभाषी । एवं
कृत्वा तन्नामुरेणोपद्रुतमुजिष्ठानमुजुगमनमेतत्तज्जकं शोभारं दण्डयितुं दस्युनामुपयोज्यते । अत्र हननं युक्तेषु
संयामेषु । यद्वा । दस्युनां हननं निमित्तमुतेषु । आविष । प्रकीर्णं रम्यं कथं । अत्रार्थः । मायाशब्दस्य
व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चिन्तित्वर्थीय इति । शुभ्रा । एष दंष्ट्रा । कर्षितः कर्षः । पि प्रित्यदिर्नटप्र-
तिषेधः । शपसाशोरित धत्वाभावश्चादंसः । स्वरि च । पा० २. ४. १५ । इति चर्कः । अचुहुत । जुहतिर्लङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदभ्यन्तात् । पा० ७. १. ४. । इति अख्यादादिशः । इत्युचोः मायाधनुक इति यणादिशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपुरणयोः । प्रभिद्विष्यतीत्यादिना । उ० १. २४. । कुप्रत्ययः । उदीर्युपस्थित्येव वज्रं कंदमी-
त्युक्तत्वादुत्वाभावः । कादंसं द्विर्वचनं । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशिषाः । अतिरिपपठित्य वज्रं कंदमीत्यभ्यास-

स्तेत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु मनी यस्य । कंदसूदवयहात् । पा० ८. ४. २६ । इति णत्वं । अरुजः । इवो भंगे । शस्य ङित्वाभुणाभावः । अजिज्ञानं । अज्जभुते प्राप्नोतीत्युजिज्ञा । पृषोदरादिः । दस्युहृषिषु । हन हिंसागत्योः । हनस्त च । पा० ३. १. १०८ । इति भावे क्यप्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः । दस्यूनां हत्या येषु संयामेषु । परादिम्कंदसि बङ्गन्मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्युपपत्ते तु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अवरणे ॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।

महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अ्वुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृषिषु । शुष्णः शोपयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संयामेष्वाविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गतव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् अतिप्रवृद्धमण्वुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः । नितरामाक्रमितामूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासराद्योः । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१ । इति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेराणादिको ड्रप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पाद्विचोपे । ज्ञांतक्षण । पा० ७. २. ५ । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बङ्गन् कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । पदा । सविकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्तेश्चदात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्रग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाहोर्हितो वृश्वा शचोरव विश्वानि वृष्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्रक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाहोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अवं । विश्वानि । वृष्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्रक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच तव बाहोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकिते । अस्त्राभिर्ज्ञायते । अतः शचोः शातयितुर्वरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्या वृष्यानि वीर्याण्यव वृष्य । कंदनं कुक्ष ॥ सहांचतीति सध्रक् । अंचतेर्चत्वितिगत्यादिना क्लिन् । अजिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य सधिरिति सहशब्दस्य सध्रादेशः । चोः कुरिति कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिसध्र्योर्तोदात्तत्वनिपातनं छत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १ । इति वचनात्सध्रादेशोऽतोदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्थण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽच मन उच्यते । अमुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय । पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थकप्रत्ययः । घुमास्तेत्वं । हर्षते । हृष तुष्टी । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । कंदसि लुङ्लङ्-लिटि इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वृष्य । ओत्रसू कंदने । तौदादिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां ह्यचोऽतसिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्या । वृष सेचने । औणादिको नकप्रत्ययः । तव भवानि वृष्यानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शम्कंदसीति शैलीपः ॥

वि जानीत्यार्यान्ते च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासदव्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सध्मादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासन्त । अन्नतान् ।
शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादिषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठानं वि जानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठानाणां मुपक्षपयि-
तारः शत्रवस्तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायान्नतान् ।
व्रतमिति कर्मणाम् । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा । यजमानस्य वशं गमय । रंधयति-
वशगमने । नि० ६. ३२. इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासन्त दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् । अतः शाकी शक्ति
युक्तत्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविघातकानमुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्वयजमानः सम्यगनुष्ठापयति
भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वत् सर्वाण्येव सधमादिषु सहमदनयुक्तेषु
यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रियादिकः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र भी
गता वृत् । धा० ३१. ३०. इति वृत्करणं त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं
तेषां त्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव
इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरणाप्यतो दीर्घो यञि । पा० ७. ३. १०१. इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घो-
च्चारणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् इत्यजन्त्वधोरभावः ।
रंधय । रध हिंसासंराध्योः । शासन्त । शामु अनुशिष्टौ । शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । ज्ञात्वादायः षट् । पा०
६. १६. इत्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छातुरिति नुप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु
शाक्ती । भूय घञ । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता । उभयत्र
शस्त्रकंदसीति शिलोपः । सधमादिषु । सह मावर्त्यध्वानि सधमादा यज्ञाः । अधिकरणं घञप्रत्ययः । ननु मदो
ऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजपोरनुपसर्गौ । पा० ३. ३. ६१. इत्यत्रैव मद इति वक्तव्यं यन्मदो
ऽनुपसर्ग इति पृथगुपादानं तदत्रापि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारिण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध
मादस्ययोश्चकंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । कन दीप्तिर्कातिगतिषु । अत्र कात्यर्थः । कंदसि लुङ्-
लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । णलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति शित्त्यस्य विकल्पभाट्टद्वयभावः । तुजादि-
त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनश्चतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंधयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनश्चतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन् हिंसयन्वशीकुर्वन्वा
तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन् हिंसयन्वर्तते । वृद्धस्य
चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनश्चतः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्यिंद्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः
स्तुत्युक्तिरश्लील एतत्संज्ञक ऋषिः रंः । सम्यगुपचिता ध्वलीकवपा वि जघान । इंद्रेण परिहृतांतरायः
सन्पृथिव्याः सारभुतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहाषीर्दिद्वर्थः । तथा च शाखांतरे ममास्त्रातं । यद्वल्मी-
कवपासंभारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवर्धे । तै० ब्रा० १. १. ३. ४. इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं
यस्य । वृद्धोऽहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटादित्यान्वित्वं मितां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययन परस्मैपदं । इनश्चतः । नश्च गता । इकारोपजनश्चकंदसः । यद्वा । इनश्चतिर्गत्यर्थः ।
प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । सम्यानच् लुवः । उ० २. ८९. इति स्तोतेर्वृद्धलवचनातिरूपपदादयानच्प्रत्ययः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाद्धेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये ।
कृत्यकुटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मणि क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तक्षद्वा उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥१०॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः युजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।

श्रवः ॥१०॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयन् बलं ते सहस्वदीयं बलं तच्च तनुकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णम-
कार्षीदित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैस्त्वेन रोदसी बाधापृथिव्या वि बाधते ।
ते विभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्रास्त्रात् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां । ऋग्वे० २. १२. १. इति । यद्वा ।
रोदसी यस्माद्वादाद्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । नृ नृमणो नृप रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहवृद्धियुक्तेन्द्र आ
पूर्यमाणं पूर्वोक्तं बलना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संब-
धिनः । तद्वहेगेन गच्छत इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः श्रवोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । अभिमुख्येन
प्रापयन्तु ॥ तक्षत् । तक्षू त्वक्षू तनुकरणं । लडि बह्वलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः शिष्यतः । उशना । वश कांतां । वशः कर्नासिः । उ० ४. २३८. इति कनस । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसा-
रणं । ऋदग्नान्म्युरुदंशोऽनेहसां च । पा० ७. १. ९४. इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थानं च । पा० ६. ४. ८. इत्युप-
धादीर्घत्वं । हन्त्यादिनलोपा । मज्मना । टुमस्जो शुर्ता । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । कंदस्वदवय-
वादिनि गत्वं । अवहन् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् ॥ ॥१०॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचा इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसामृज्जि शुष्णस्य दृहिता ऐरयत्पुरः ॥११॥

मंदिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचा । इंद्रः । वंकू इति । वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । अमृजत् । वि । शुष्णस्य । दृहिताः । ऐरयत् ।

पुरः ॥११॥

यद्येन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट स्मृतोऽभूत तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं
गच्छतावश्वावाधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू
वक्रगमनशीलावस्थां संयोज्यति योजनीयं । उग्र उग्रूर्णस्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्ताब्धिघात स्रोतसा प्रवाह-
रूपेणापो निरखजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृहिताः प्रवृत्ताः पुरो
नगराणि निवासस्थानानि धौरयत् । विविधं प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि स्मृतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । लुङि
बह्वलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यडभावः । उशने । वशैराणादिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । योर-
नादेशः । सचा । पच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. ।
इति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुनासिकश्चकंदसि । पा० ६. १. १२६. इति तस्य सानुनासिकत्वं ।
वंकू । वन्चु गती । औणादिक उप्रत्ययः । बह्वलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां
मुलुगिति विभक्तेराकारः । अत्र गतिसामान्यवाचना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आदृगमह-
नत्रन इति क्तिप्रत्ययः । लिङ्वावात् द्विवचनह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां
मुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृहिताः । दृहि वृद्धी । इदित्त्वानुम । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चीरादिकः ।
लङ्याङागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कांक्षीतकिं इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोचोत्पन्नद्वयवनो महर्षिराश्विनं यष्टमगृह्णात् । इंद्रसं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु । वृणाः सेचनममर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शार्यातस्यतन्नाम्नो राजर्षेः संबंजनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमास्कामयस्व । तथा सति दिवि शुलोकैऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं सोचलक्षणं वचो यशो वा आ रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि शुलोकं उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य धिति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पानं । भावं ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. १०. । इति पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृज् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । अदुपदेशात्सर्वधातुकाशुदात्तत्वं धातुस्वरः । चाकनः । कन दीप्तिकांतगतिषु । अत्र कांक्षार्थः । कांक्षित्याभिलाषः । जेटि सिष्यहागमः । वङ्गलं कंदसीति शपः झुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वं विधयस्कंदसि विकल्प्यत इत्यभ्यस्तस्याशुदात्तत्वाभावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अंतरेन्येभ्योऽपि दृष्टं इति दृशियहणाद्भावे वनिप् । नञा वज्रप्रीहावम्यवर्णस्त्रसावनञ इति ण्युदासात्तुआदेशाभावे सर्वनामस्थानि चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोकं संपाति । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । अत्त्वादाशुदात्तत्वं । रोहसे । रुहेर्व्यत्येनात्मनेपदं ॥

अदंदा अभो महते वचस्यवे कक्षीवन्ते वृचयामिंद्र मुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अदंदाः । अभो । महते । वचस्यवे । कक्षीवन्ते । वृचयां । इंद्र । मुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विषये स्वकीयाभिर्योषिभिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्वलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित्प्रवेन, राजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्रवादयतायैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्तायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयासुशिक्षिणां दासीं प्राह्वीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बङ्गविधेन राजसूयादिनेज । तस्मै राज्ञे तत्कूर्तयज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तक्षणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वाधेयं प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्येव त्वदीयस्त्वोचलक्षणं वच आत्मन इच्छते मुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामभोमल्पां । युवतमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमदंदाः । तथा

सुकतो गोभनकर्मण गोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाखायनिभिः सुव्रह्मण्यामर्चकदेशाख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । वृषणश्च मेन इति वृषणश्चस्य मेना भुत्वा मधवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रशुकमे । तथा च तां डिभिरास्त्रातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितस । तामिन्द्रशुकम इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विधेयं सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्मृतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते । वृहन्महतीरूपसंख्यानामिति विभक्तिकृदात्तत्वं । वचस्येव । सुप आत्मनः क्वच । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः । कचीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कव्याः । कक्षीवान कक्ष्यावान । नि० ६. १०. इति यास्कः । आसंदीवदष्टीवक्षकीवत्कचीवते । पा० ८. २. १०. इति संप्रसारणे मनुषो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना या इति पाठात् । मन ज्ञानि । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचायच । नशिमन्योरनिव्यंत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १००. ५. इत्येत्वं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयंत्यना इति यास्कः । नि० ३. २१. सवनेषु । सवनमिति यज्ञ नाम । मृयतेऽभिपूयत एवित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । ग्याति यजयाचकृचप्रवचचक्ष । पा० ५. ३. ६६. इति कृत्वाभावः । तितस्वरिति प्राप्ति व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । वाचयतेरचो यदिति यत । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो अश्रायि मुध्यो निरेके पज्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसृयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पज्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्यूः । रथऽयुः । वसृऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इन्द्रो देवः मुध्यः गोभनकर्मणो यजमानान गोभनप्रज्ञान्या निरेके नैर्धन्य निमित्तभृत मति तान्निहितमश्रायि । असेविष्ट । पज्जेषु । पज्ञा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाखायनिभिरास्त्रातं । पज्ञा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतर्प्येति । येषु यजमानिष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपो द्वारि निष्वाता स्थणव । तान्मुध्य इति पुर्वेणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य प्रदातंद्र इत इन्द्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन तथा गव्युर्गा इच्छन रथयू रथानिच्छन वसृयुरवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्त्यति । वर्तते ॥ अश्रायि । अश्व सेवायां । कर्तेरि लुङि व्यत्ययेन त्रिचिणादेशः । मुध्यः । धीरिति कर्मनाम । गोभना धीर्येषां । नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि कंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्योगेण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रिचनं निरकः । रिचिर् विरेचनं । भावि घञ् । याथादिनात्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः । दुर भवो दुर्यः । भव कंदसीति यत । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । यूपति युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कृयुभ्यां च । उ० ३. २७. इति प्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छनः कंदसि परेक्षायां । का० ३. १. ८. २. इति क्वच । न क्कंदस्यपुत्रस्थेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वपस्यादित्यात्वं तु क्कंदसत्वान्न भवति । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावान्नु विशेषः । गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेव व्याचष्टे । इंदयुरिदं कामयमानोऽद्यापि तद्वदर्थं भाष्यते । वसृयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसृयुरित्यपि निगमो भवति । नि० ६. ३१. इति । क्षयति । क्षि क्षये । भावादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । तृच्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराज्ञे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराज्ञे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिबलणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाथ । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयं तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलशुक्ताय । तवसेऽत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संघाम सर्ववोराः । विशिष्ये-
णिरयंमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः शुभार्थः । तव स्मत् गर्मेन त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिन शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । गर्मेति गृहनाम । गर्म वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराज । राज्ञ दीप्ता । सत्सूद्विषेति क्लिप । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बह्व्रीहो पुर्दपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सांघो धातुः । अस्मादाणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमादिनधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां मुनुगिति सप्तम्या मुक् । न डिंसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नद्य । पा० ८. ३. ३०. इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । स्वरि चिति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पोष्करमादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. इति तकारस्य थकार ॥ ॥ ११ ॥

त्वं सु मेपमिति पंचदशर्चं द्वितीयं मुक्तं सत्यस्वार्धमिन्द्रं । त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभां शिष्टा जगत्त्वः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदश्यत्वे त्रिष्टुभां वति ॥ गवामयनस्य मध्येमेऽहनि विपुवत्संज्ञकं मरुत्वतीयशस्त्र इदं मुक्तं । विपुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सु मेपं कथा शुभिति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति ॥

त्वं सु मेपं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेपं । महय । स्वःऽविदं । शतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेपं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो र्वाधा । तस्य वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो सु महय । सम्यक् पूजय । यस्त्विन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवैरते स्तुतां प्रवर्तते । यद्वा । यस्त्विन्द्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अस्याः साकं सहरते गमयति । तमिन्द्रमवसेऽस्मिन्नक्षणे सुवृक्तिभिः सुष्टुवर्जकैः स्तोत्रैः रथमा ववृत्वा । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं । हवन्नस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने दृष्टांतः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमद्यमिव ॥ महय । मह पूजायां । चुराद्दिदंतः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्वः । सुष्ठु भवतीति सुभ्वः स्तोतारः । क्लिप्तेति क्लिप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्त्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधं प्राप्तिं कंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इत्युभयथाभावायणा-
देशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति णस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतां कंपने च । अदादि-
त्वाक्फपो मुक् । अस्यादादेशः । ईरत्व । अनुदात्तत्वात्सार्वधानुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तयोगा-
दनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । का० ८. १. ६६. इत्युक्तं । अत्यं । अत्य-
रत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज वज गतां । कारणं घञ । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाध्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यन्दू प्रसवणे । स्यदो णि । पा० ६. ४. २८. इति वेगे गम्यमाने घञतो निपातितः । अत एव नल्लेपो वृद्धभावाच्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि वृद्धिज्ञानं प्रतिषिध्यते । न च्यमिग्लक्षणा । घञो अित्वाद्दुत्तरपदस्यानुदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्वां । वृत्तु वर्तने । निडि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वलं कंदसोति गपः स्युः । द्विर्वचनादि । यासुटो डित्वात्तच्छूपपङ्गुणाभावः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः महसमृतिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वचमवधीन्नदीवृतमुञ्जन्नणीसि जहृषाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽ उतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृत् । अवधीत् । नदी ऽ वृत् । उज्जन् । अणीमि । जहंपाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणान्निम जहंपाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निद्रो यद्यदा वृत् त्रयाणां लोकानामावरीतारममुरम-
वधीत हतयान । कीदृशं वृत् । नदीवृत् । अदनाज्ञाय आपः । तामामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अणीमि
जलान्युज्जान अधःपातयन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न पर्ववान् शिन्नोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु
मध्येऽच्युतयलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्वज्रविधरक्षणवान् तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धी बभूव ॥
धरुणेषु । धारयतेर्गलकचत्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । महसमूर्तिः । सहस्रमूर्तयो यस्यासां । जुगभावः क्वांदसः ।
ववृधे । मंहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृत् । नदीं वृणोतीति नदीवृत् । क्षिप ।
तुगागमः । उज्जान । उज्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अणीमि । उदके नृद्ध । उ० ४. १९६ । इत्येतेरनुप्रत्ययस्तत्सं-
नियोगेन नृडागमश्च । नित्पादाद्युदात्तत्वं । जहंपाणः । हृप तुष्टौ । यङ्नुगताद्वात्ययेन शानच् । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । यङन्तादेव शानाच्च बङ्गनं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् ।
आर्धधातुकत्वादातोलोपयलोपा । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । अंधसा । अबत ऋत्तधः । अर्देर्नुम धश्च
। उ० ४. २०५ । इत्यमुन धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्पादाद्युदात्तत्वं ॥

स हि दुरो दुरिषु वघ्र ऊधनि चंद्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इंद्रं तमहं स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । दुरः । दुरिषु । वघ्रः । ऊधनि । चंद्रऽ बुधः । मदऽ वृद्धः । मनीषिऽभिः ।

इंद्रं । तं । अहं । सुऽ अपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिं । सः । हि । पप्रिः । अंधसः ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो दुरिष्वावरीतृषु शत्रुषु दुरो हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशाल इत्यर्थः ।
यस्माद्ध्युद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वत्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुधः सर्वासां प्रजानामाल्लादकमूलः ।
अंतरिक्षस्य सर्वाल्लादकत्वात् । मदवृद्धः । मायत्वेभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठ-
रातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितुमिः प्राज्ञैर्चर्चत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया
शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्या हि यस्मात्स इंद्रोऽधमोऽन्त्यस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पुरयिता ॥
दुरः । दू इत्येके । दुरत्यावृणोतीति दुरः । पचाद्यच् । चित्स्वरिणातोदात्तत्वं । दुरिषु । अच हरिति कर्तरीप्र-
त्ययः । वघ्रः । वृद्धं संभक्ती । त्रियते संभज्यत इति वघ्रः । घञर्थे कविधानं स्थान्मापाव्यधिहनिष्युष्यर्थे । पा० ३.
३ ५८. ४. इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावः क्वांदसः । ऊधनि । उत ऊर्ध्वं
ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः । सप्तम्यकवचनेऽस्थिर्दाधिसक्थ्यक्षणासनङ्कुदात्तः कंदस्यपि दृश्यते । पा० ७. १. ७६. ।
इति दृशिग्रहणाद्ध्रस्वशब्दस्याप्यनडादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. इति समासे विधीयमानो
ऽनडादेशश्च क्वांदसत्वात्किंवालादपि भवति । चंद्रबुधः । चदि आल्लादने दीप्ती च । इदित्वात्तुम् । स्फाथितं-
चीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरिणातोदात्तत्वं । बङ्गनीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप्य । तस्य पित्त्वादनृदात्तत्वं धातुस्वरः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अङ्गे । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । कंदसि लुङलङ्लिटि इति वर्तमाने लुङ्धात्मनेपदेष्वन्यतरखां । पा० ३.
१. ५४. । इति त्रिरडादेशः । आतो लोप इति चित्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम ।
शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । मंहि वृद्धी । अतिशयेन
मंहित्री मंहिष्ठा । तुश्चकंदसीतोष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्थिति तुलोपः । नित्पादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य ।
स्त्रियाः पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावाच्च स्वत्वं । बङ्गनीही प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पू
पालनपुरणयोः । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । उदोऽप्युपस्येत्युत्स्य बङ्गनं कंदसीति वचनादभावि
यणादेशः । लिङ्गवाद्द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । नित्पादाद्युदात्तत्वं ॥

आ यं पृथ्विं दिवि सद्यवर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्य अनु तस्थुः कृतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहृतप्सवः ॥४॥

आ । यं । पृथ्विं । दिवि । सद्यऽवर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्य । अनु । तस्थुः । कृतयः । शुष्माः । इन्द्रं । अवाताः । अहृतऽप्सवः ॥४॥

सद्य सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमा पृथ्विं आ समन्तात्पुरयति । तच्च दृष्टांतः । सुषु भवतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पुरयति तद्वदित्यर्थः । कीदृशी नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभृताः । तथा चास्मायति । समुद्राय वयुनाय सिंधुनां पतयि नमः । तै० सं० ४. ६. २. ६. । इति । अभिष्टय आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो मरुतो वृचहृत्य वृचहननं निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्थुः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छतीति वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अहृतप्सवोऽकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृथ्विं । पृ पालनपुरणयोः । क्रियादिकः । प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान् इत्याकार-लोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनघातः । सद्यवर्हिषः । पदं विशरणगत्यवसादनेपु । मीदत्यस्मान्निति सद्य । औणादिकोऽधिकरणं मनिन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतः । कृञ्चति कृप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूमिधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ति कृदस्युभयर्थति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः । इष्टय एषणाणि । उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचनादभिरन्तोदात्तः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमनादित्वात्पररूपत्व । वृचहृत्य । हनस्त चति हन्तीर्भाव क्वाप तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्वादन-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहृतप्सवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हृ ङिरेऽकंदासि । पा० ७. २. ३१. । इति ह्रुआदेशः । प्सा भक्षण इत्यस्मादाणादिको डुप्रत्ययः । न हृतप्सवोऽहृतप्सवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अंधसा भिनद्धलस्यं परिधीरिव चितः ॥५॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीऽइव । प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अंधसम् । भिनत् । वलस्यं । परिधीन् इव । चितः ॥५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपाने हर्षे सख्यसिद्धस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभृतवृ-ष्टिमन्तं वृचमभि आभिमुख्येन सस्रुः । जग्मुः । रघ्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशं गच्छन्ति । यद्यदांधसा सोमलक्षणेनान्नैतन्न पीतिन धृषमाणः प्रयत्नः सन्वज्री वज्रवानिन्द्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकममुरं भिनत् व्यदारयत् । अवधोदित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । चितः परिधीनिव । देवानां हविर्लेपनिघर्षणायाभिः सका-शादप्लेकतो द्वितस्वित इति त्रयः पुरुषा जश्चिरे । तथा च तित्तिरीयैः समास्नातं । सोऽगारणापः अथपा-तयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्मिन् तोऽजायत । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०. । इति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कृप पतितस्य प्रतिरोधायामुरः परिधयः परिधायकाः कृपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । युध्यतः । युध संग्रहार् । देवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशाज्ञसावंधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ निन्वा-दाद्युदात्तत्वं । रघ्वीः । रघि गत्यर्थः । रंधिबन्धोर्नलोपश्च । उ० १. ३०. । इत्युप्रत्ययः । वातो गुणवचनादिति ङीष् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । ङीप्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । सुप्रत्यये प्राप्ति व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च । अदुपदेशाज्ञसावंधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनघातः । वलस्य । वल संवरणे । वलति

संवृणोति सर्वमिति बलः । पचायच । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन । परिधीयंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९० । इति दधातिः कर्मणि क्प्रत्ययः । आतो लोप इति चत्वाकारलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि । डे । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुधं । आ । अशयत् ।

वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुः । दुर्गृभिश्चनः । निजघंथ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृत्रोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्त्य रजसो बुधमंतरिक्षस्थोपरिप्रदेशमाशयत् आश्रित्याशेत तस्य वृत्रस्य प्रवणं प्रकर्षणं वननीयं । तत्रितं वर्तमानस्य दुर्गृभिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यं । स इमान् लोकानावृणोदिति श्रुतः । एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हि इन्द्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजहर्था तदानीमीमं त्वामिन्द्र घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परि चरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विष । प्रदिदीप ॥ तित्विष । त्विष दीप्ता । निटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः । वृत्वी । वृत्र वरणं । स्नात्वाद्यय्य । पा० ७. १. ४९ । इत्यादियहणात् । काप्रत्ययस्यकारः । रजसः । रज्ज रागे । रज्ज्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४ । इति नलोपः । निच्वादायुदात्तत्वं । अशयत् । ग्रीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुगभावः । दुर्गृभिश्चनः । यह उपादानेऽगु व्याप्तावित्यनयोदुःशब्द उपपदं पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिंसागत्योः । निटि थलि क्रादिनिघमात्प्राप्त्येष्ट उपदेशेऽलत्वः । पा० ७. २. ६२ । इति निषेधः । अभ्यामाह्वल्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गर्तनिघातः । यदुत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तार । अस्मादुत्तन्यजीत्यादिना । उ० ४. २ । यनुच । यद्वा । स्तन शब्द इत्यस्माद्वृज्जलवचनाद्यनुचप्रत्यये. सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा नृपंत्यूर्मयो ब्रह्माणीद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततस्त वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं । न । हि । त्वा । निजघंति । उर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । वावृधे । शर्वः । ततस्त । वज्रं । अभिभूतिऽओजसं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपानि संवजातानि तव वर्धना वर्धयितृणा तानि त्वा त्वा नृपंति हि । नितरां प्राप्नुवन्त्येव । तत्र दृष्टांतः । उर्मयो जलप्रवाहा इदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवस्ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे । प्रावर्धयत् । अपि चाभिभूत्योजसं शत्रूणां अभिवृत्तौ आजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ नृपंति । ऋषी गता । तादादिकः । अदुपदेशा ब्रह्मावधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । उर्मयः । ऋ गता । ऋक्कंति गच्छंतीत्यूर्मयः । अर्तेरू च । उ० ४. ४४ । इति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे व्युट् । शर्वकंदसीति शैलोपः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे । निटि थलि लिट्स्वरणं प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् । तादा च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्र वृचं मनुषे गातुयन्त्रपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । उं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्र । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । अधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेन्द्र मनुषे अनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानां मावरकमसुरं हरिभिरश्विर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहो । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च दिवि बुलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्रपं ॥ जघन्वान् । हर्तेर्निटः क्रमुः । विभाषा गमहनविदविशां । पा० ७. २. ६८. । इतोडागमस्य विकल्पोक्तिरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छसि । कंदसि परेच्छायामपीति क्वच । का० ३. १. ८. २. । न कंदस्यपुत्रस्यति दीर्घप्रतिषेधः । क्वजंताकृत्यदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदान्तत्वे क्वच एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदान्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमृतयः स्वनृषाचौ मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । मृतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्रोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थ्याहं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वचंद्रं स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तजमा युक्तं अमवत् । अमति शत्रुन कृत्यनेनेत्यमो बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणमारोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राङ्गीता इंद्रमस्तोषतित्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यास्त्रिधनानि भवन्तीति नैऋत्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम । नि० ९. २३. । मनुष्य हितमंग्रामा ऊतयः स्वर्बुलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृन्सेवमाना भुत्वेन्द्रमपि तन्नैव रूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येण हयं प्रापयन् । तदानीं स इंद्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो अभूविति शेषः ॥ स्वचंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । इत्वाच्चंद्रोत्तरपदे मन्त्रे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् । युत्वेन शकारः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयावचने क्वांसोऽमुगागमः । तस्योदान्तत्वं च । नृषाचः । षच समवाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहस्य । पा० ३. २. ६४. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि णिवप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षे णिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिपु पाठान्तरं सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । लङि च्छंदस्युभयेति शप आर्धधातुकत्वात् गिरनिटीनि णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहैः स्वन्दयोयवीज्ञियसा वज्रं इंद्र ते ।

वृचस्य यद्वद्धधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहैः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इंद्र । ते ।

वृचस्य । यत् । वद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिन्नत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् बुलोकोऽप्यस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाज्ञियसा भयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकंपतित्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते सति

त्वदीयो वज्रो दसी वावापृथिवी बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभिजत
अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद्यङ्लुगंताङ्गि यङो वा । पा० ७. ३. ९४. इत्यपृक्तप्रत्ययस्यङागमः । अङागम उदात्तः । बद्धधानस्य ।
बाधु विलोडने । ताच्छीलिके चानशि बङ्गं कंदसीति शपः स्युः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च च्छांद-
सत्वात् । चित इत्यंतीदात्तत्वं ॥ १३ ॥

यदिन्विद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अचाह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अच । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अन्नु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिम्न यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि
ततनंत विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवतिन्द्र अचाह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु तं त्वदीयं सहो वृचव-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृचादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा दार्महती तथा त्वत्कृतं वृचादेर्हसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारि ।
स्वर्गित्त्वादात्मनपदं । लिङर्थे लङ्प्रत्यये प्राप्ति व्यत्ययेन शपः । कंदसो द्विभावः । यद्वा । बङ्गं कंदसीत्यु-
प्रत्ययस्य शो सति पुनरपि व्यत्ययेन शपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः
शिष्यते । बङ्गं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः । यद्वत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्ह वन्ह परिभाषणहिमादानिषु । अस्मादाणादिकः क्युप्रत्ययः ।
बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वधकर्ममु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां ।
नित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गं कंदसीति शपो लुक् । भुमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध
उपङादेशः ॥

त्वमस्य पारं रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धुपन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारं । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वपरिति स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धुपन्मनः शत्रुणां धर्पकमनोयुक्तेन्द्र अस्यास्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्रास्यांतरिक्षस्य रजसो
लोकस्य पारं उपरिप्रदेशं वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्माद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषि । कृत-
वानसि । किंच ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुपुत्रस्त्रीयं गंतव्यं । आप
इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः ।
एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । व्योमनः । अवर्तितगत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांतीत्य-
भिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति
व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यं इति मनिन । ज्वरत्वेत्यादिनोपधाया वकारस्य चोडः । गुणः । दासीभारार्दि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । भावे मनिन । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादेरन्येभ्योऽपि दृश्यं इति
विच् । अत्रयादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इति सुपो लुक् । न्यङ्स्वरां स्वरितां । फि० ४. ६. इति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्यानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा प्रदीया । तथेवा-
सूचयत् । शस्त्रमुक्तं बृहस्पतिसत्वेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. १ इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिदन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वं भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । अप्रा । अंतरिक्षं । महित्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥१३॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भुमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्मवसि । यथा भुलोको
महानचित्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयति विकांता भवंतीति वीरा देवाः । ऋष्या
दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि ।
तथांतरिक्षमंतरा कांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपुरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः काश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदंतत्तदद्वा सत्यमेव ॥
भुवः । भवतेर्लेटि मिथुडागमः । उवडादेशः । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यूर्वादिर्नि विभक्तिरुदात्ता । बृहतः ।
बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भूः । क्वांदसे वर्तमाने नुडि बह्वर्णं कंदयमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
अप्राः । प्रा पुराणं । आदादिकः । लघुडागमः । महित्वा । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् ।
वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वा कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति सादृश्यार्थे वतुप । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानयः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृपे विश्वमानुषक् ॥१४॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न्न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृपे । विश्वं । आनुषक् ॥१४॥

यस्मिंद्रस्य व्यचो व्या नं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो नान्वानशान्ति प्राप्तुमसमर्थे बभूवतुः । तथा रजसो
ऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्तंदनशीला आपो यस्मिंद्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नानशुः न प्रापुः । उतापि
च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादि युध्यतो युध्यमानस्यास्मिंद्रस्य बलस्यांतं वृत्रादयो न
प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भुतजातमानुषक् आनुषक्तं चक्रेपि । सकलमपि
भुतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्याय पृथिवी च दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. १ इति
द्यावादेश आबुदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः षिर्गारादिभ्यश्चेति डीपंतोऽतोदात्तः । देवताद्वये चेतुभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपृथमंथिध्विति पर्युदासाज्ञोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः ।
व्यचः कुटादित्वमनसि । का० १. २. ० १. इति वचनात् द्वित्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनुषुः । प्रशोतेत्यर्थ
लघ्वेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्यासत्वात् । अशोतेति नुडागमः ॥

आर्चन्नच मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासौ अमदन्ननु त्वा ।

वृचस्य यद्वृष्टिं नता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं जघर्थ ॥१५॥

आर्चन् । अच । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इंद्र । प्रति । आनं । जघर्थ ॥१५॥

हे इन्द्र त्वं मन्त्रतोऽवास्मिन्संग्राम आर्चन । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यनेन वचने-
नापूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजो संग्रामे विश्वे देवाससो सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा
त्वामन्यमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानंतरं तेषां मदं प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा
भृष्टमता । भ्रंशयति शत्रुनिति भृष्टरश्मिः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अश्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे
समास्मात् । वज्रो वा एष यद्युपः सोऽष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्व वज्रः । ऐ० ब्रा० २. १. । इति । तेन वज्रेण
वृषस्थानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा यासहेतु घ्राणं प्रति नि जघंघ । नितरां प्राहार्थीः ॥ आर्चन । अर्चं
पूत्रायां । भौवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सी । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा । सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं ।
आननं । वर्णलोपश्चादसः । यद्वा । अन् प्राणने । अन्यतः नित्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं ।
जघंघ । हन हिंसागत्योः । यन्मुपदेशेऽल्वत इतोऽप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं ।
लित्स्वरणं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ १४ ॥

न्यू ध्वित्यकादशर्चं तृतीयं मुक्तं । दशस्यकादश्यां चिष्टुर्भा । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
तथा चानुकांतं । न्यू ध्विकादशांश्चि चिष्टुर्भाविति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंभनः शस्त्र एतन्मुक्तं ।
तथा चामुत्रयदाचार्यः । न्यू पु वाचमप्य धृतस्य हरिवः पिवेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

न्यू३ पु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदेने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं समतामिवाविदन् द्रुष्टुतिर्द्विणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरा॒महे । गिरः । इन्द्राय । सदेने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । ससतां॑ऽइव । अविदत् । न । दुः॑ऽस्तुतिः । द्वि॒णो॒ऽदे॒षु ।

शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं चि प्र भरामहे । नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपुराणः । यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदेने यज्ञगृह इन्द्राय गिरः स्तुतयः कियन्ते । हि यस्मात्स इन्द्रो नू चित् विप्रमेव
रत्नं रमणीयममुराणां धनमविदत् विदति । तत्र दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः
क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्माभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्विणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु द्रुष्टुतिरसमी-
चीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेषां संबंधः ॥ न्यू पु इत्यस्योदात्तस्वरि-
तयोर्थेण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति दीर्घत्वं ।
सुञ इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् कृष्येति कृषि । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । मह
क्वब्दस्याक्वब्दलोपश्चादसः । नू चित् । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । यम स्वप्ने । अस्माक्चं-
तादंतोदात्तात्परस्या विभक्तः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं च । पा० २. १.
४. २. । इति समासः । अविदत् । विदू लभे । कंदसि लुङलङानिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिबुतादीति त्रैर-
ङादेशः । आडागम उदात्तः । हि चिति निघातप्रतिषेधः । द्विणोदेषु । द्विणानि धनानि ददातीति द्वि-
णोदाः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदत्तिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । इतीनम्रत्ययांतो द्विणिशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गं क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्चादसः । ऋदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । शस्यते । शन्तु स्तुतां ।
यकानिदितामिति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शि॒क्षान॒रः प्र॒दिवो॒ अ॒काम॒क॒र्शनः॒ सखा॒ सखि॒भ्यस्त॒मिदं॒ गृणी॒मसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिष्वाऽनुरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्गनः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्चादेदुरो दातासि । तथा यवस्य यवादेधान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासंहतोर्धनस्त्वनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिञ्जानरः । शिञ्जतिर्दानकर्मा । शिञ्जाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्गनः । कामाः कर्गयति नाशयतीति कामकर्गनः । न कामकर्गनोऽकामकर्गनः । अश्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवता यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पुरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः कृत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यतः प्रियः । एवभूतो य इन्द्रस्य प्रतीदः स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ २. . । इन्द्राज दाने । मदिवाशिमधि चतित्त्वंभिर् उरच । उ० १ ३९ । इति विधीयमान उरचप्रत्यया बह्वचवचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिञ्जानरः । शिञ्च विद्यापादान् । गुरोश्च हनः । पा० ३ ३ ५०३ । इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप । षष्ठीसमामः । समासस्थित्यतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दः । क्रियादिकः । आदीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदतो मसिर्निति मसिर्कारः ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वयतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत । युमतऽतम् । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्या । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामैः । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीव । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावनः पुरुकृतः प्रभृतस्य वृत्रवधादेः कर्तः युमत्तमिति शयन दीप्तिमत् अभितः सर्वत्र वर्तमान वसु धनं यदस्ति तदिदं तन्न तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशभस्माभिज्ञायते । अतः कारणाद्वनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रुणामभिभवितरा भर । अस्मभ्यमाहुर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाष मोनयीः । परिहीन मा कार्योः । पुरयत्यर्थः ॥ शचीवः । भतुवसो करिति ह्रस्व । पा० ३ १ ३५५ । इति निषेधादास्मत्प्रत्ययाभावे सति जित आर्धधातुकत्वादतोलीपयलोपी । संगृभ्य आभर भयत्र ह्यहोर्भण्कदासि । पा० ८ २ ३० १ । इति भत्य । त्वायत । त्वा मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच । प्रत्ययोत्तरपदोश्चेति मपर्यतस्य त्वादेशः । क्वादसमात् । क्वजताद्धटः शतृ । तस्यादपदेशात्सर्वधातुस्वरणानुदात्तस्यैकादेशस्वरणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽतरगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८ २. ६ १ । इति वचनात्तस्य सिद्धत्वं सति शतृनुम इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । काम । कामं कृतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं प्रप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुगादिः । जुडि णिश्चिद्रुभ्यः । पा० ३ १ ४८ । इति ज्ञेयडादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३ १. ५१ । प्रतिषेधः । ह्यतर्चर्णति । प. ७ २ ५ । सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुंधानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतं द्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिरेखाभिर्दत्तैर्बुभिर्दीप्तिश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिदुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीत-
स्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्चरुयुक्तं धनेन च निरुधानो निवर्तयन्नुमनाः
गोभनमना भव । वयमिदुभिरस्त्राभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतिर्नद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं दूरयंतो हिंसंतोऽत एव
युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भुत्विधेन्द्रदत्तैर्नात्रेन सं रभेमहि । संख्या भवम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । गोभनं
मनो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदावुदात्तत्वं । निरुधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेत्वादा-
त्मनपदं । असोरलोप इत्यकारलोपः । चित इत्यतोदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्या
मतिर्गन्धर्थः । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वो
ऽस्त्रालीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इति ॥

समिदं राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चंद्ररभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इन्द्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजैभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन वयं सं रभेमहि । संगच्छेमहि । तथेष्टान्नं सं रभेमहि । तथा वाजैर्भिवलैः सं रभेमहि ।
कीदृशं वाजैः । पुरुश्चंद्रैः पुरुणां बहूनामाह्लादकैः अश्विभिरभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया
प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टवृद्ध्या सं रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रुणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । मोतुभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्व-
वत्याशरूपतया ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । इत्वाचंद्रोत्तरपदं मंत्र इति सुट् ।
शुत्वंन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिव्याद्वो दीप्तिं लक्षयति । अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । प्रमत्या । तादां च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १००. । इति गोअग्रयेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्ववत्या । मंत्रे सोमाश्चंद्रियेति मनुषि दीर्घत्वं ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पाजयितुं इन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा
त्वाममदन । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरो-
डाशादीनि हवींषि त्वाममदन । ते सोमांसः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन । यद्यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते
यज्ञवन्तं यजमानाय दशं सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यवरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं नि
बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । श्रेष्ठेदसि बहून्लमिति शर्लोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हि-
साकर्मा । लङि बहून् कंदस्यामाद्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिथ्यति ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिदं सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इद्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकत्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धः
श्रीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपुरणः । शत्रूणाममुराणां पुरा पुरेण नगरेण महदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमो
जसा बलेन सं हंसि । सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभिलीरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुपु नमनशीलेन
सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यव-
स्मान्निबर्हय । भितरामहिंसी । अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावो क्लिप ।
सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । एषि । इण गतौ । अदादित्वाक्फो लुक् । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
चसिगुधिधुषिन्निषेः कुरिति कृप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । मुपां मुनुगिति सोर्याजादेशः । चित इत्यतोदात्तत्वं ।
पुरा । पू पालनपुरणयोः । पुरयति राज्ञामभिमतामीति । क्लिप्तिरिति क्लिप् । उदोष्यपूर्वस्थेत्युत्वं । सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्तत्वं । हंसि । हन्तेर्लटि सिष्यदादित्वाक्फो लुक् नञापदांतस्य झल । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः ।
नम्या । णमु प्रकृत्वं । औणादिक इत्यप्रत्ययः । मुपां मुनुगिति तृतीयाया आदेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो
घ्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इन्द्रेण सह युद्धं न मुंचतीति
नमुचिः । औणादिकः कृप्रत्ययः । नञापदपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति
हृदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् मत्व
र्थोय इति ॥

त्वं करंजमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगुदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत् । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगुदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकममुरमुतापि च पर्णयमेतन्नीमानमसुरं चातिथिग्वस्येतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोज-
नाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्यः शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः । हतवानसि । तथाननुदः ।
अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमुज्जिष्ठयैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः
परितोऽवष्टब्धाः शताः । णि शतसंख्याका वंगुदस्येतत्संज्ञकस्यामुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिन्त । विभि
दिषे ॥ वधीः । हन्तेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्बहुभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवानि
काचत्वादित्प्रतिषेधाभावः । पा० २. १०. । इट ईटोति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजसशब्दादस्मायामेधति
मत्वर्थोयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्टनि विव्यतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्वादाद्यु
दात्तत्वं । वर्तनी । वृत्त्यति प्रयतेऽनयति वर्तनी । करंजं ल्युट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । डीप । मुपां मुनुगिति
विभक्तिः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिन्त । भिदिर विदारणं । लुङि सिपि रुधादित्वात् श्रम ।
इतश्चेतीकारलोपः । हन्त्याभ्य इति सकारलोपः । अननुदः । दो अववंडने । आदेच इत्यात्वं । आतश्चोपसर्ग
इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्यति अन्त्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहितायां दीर्घश्चादसः ।
परिषूताः । पू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विदेशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबंधुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नवं । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं हिर्देशं विंशतिसंख्याकानबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसे-
तत्संज्ञकेन राज्ञा युजार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेर्वाविधानं जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्वा-
दिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाश्च
इदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंवाधना दुष्पदा दुष्प्रपदनम् । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्नोत्यर्थः । इदृशेन चक्रेण
न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां सुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान शत्रुनजैपीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः ।
ममासांतविधरनित्यत्वादृचप्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१. परि० ८४. राजञ्शब्दो राज्ञु दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आद्युदात्तं द्वाकदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गर्भेर्निटः क्लृप्सुः ।
शशि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहन्त्यादिनोपधालोपः । शासिवसिधसीनां
चेति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्रमोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथायत् । पा० ४. ३.
१०१ । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति विभक्तराकारः । दुष्पदा । पदं गती । ईषहुः-
मुष्विति खल् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववर्द्धिभक्तराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ।
लङि भध्यमकवचनं हल्ङ्ङाभ्य इति सिसो लोपः । चोः कुरिति कृत्वं ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्त्व चामभिरिदृ तूर्वयाणं ।

त्वमस्मिं कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविथ । सुऽश्रवसं । तव । उतिऽभिः । तव । चामऽभिः । इन्द्र । तूर्वयाणं ।

त्वं । अस्मिं । कुत्सं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ । ररिचिथ । तथा तूर्वयाणमेतज्जा-
मानं राजानं तव चामभित्वदीर्घस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविधेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तद्गुणायस्मै
सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादीस्त्रीनाञ्चोऽरंधनायः । वशमनयः । रध्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३०. । इति यास्कः ॥
चामभिः । वैड पालनं । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिर्ज्ञिति मनिन । नित्यादाद्युदात्तत्वं । अरंधनायः । रंधनं
वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. । इति शिच । इष्टवर्णां प्रातिपदिकस्य । पा० ६.
४. ५५५. १. । इतीष्टवर्णावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चादसः ॥

य उदृचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उतऽञ्चि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयमुदृच्युर्दकं यज्ञसमाप्नो वरतमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्वं
प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभुम ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम ।
स्तवाम । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं
प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयन्तो मृयास्य ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बङ्गव्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस मुवि । लुङर्थे लोव्याङुत्तमस्य पिञ्चेति पिबद्वावात्पिञ्च ङिञ्चेति ङित्वाभावे
शसोरलोप इत्यकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम । स्तोतेर्लोङि
मित्रङ्गलं लिटीति बङ्गल्यहणात् लोव्यपि सिप । तस्य पित्वाङ्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियास्त्रिरत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । द्राघादेशः । नित्यादाद्यु-
दात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दान्तरथ्यमु च क्कदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकीर्षमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रिणांतोदात्तत्वं ।
दधानाः । दधातेः शानचभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

मा न इत्थिकादशर्चं चतुर्थं मृक्तं । पञ्चष्टमीनवम्येकादशस्त्रिंशुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्तांतं । मा नोऽत्या त्रिपु पञ्चष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्र प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त्र इदं मृक्तं । तथा च सूत्रितं । मा नो अस्मिन्मघवत्त्रिंशु पिव तुभ्य सुतो मदायति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शवसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽ रोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥१॥

मा।नः।अस्मिन्।मघऽवन।पृत्ऽमु।अंहसि।नहि।ते।अंतः।शवसः।परिऽनशे।

अक्रंदयः।नद्यः।रोरुवत्।वना।कथा।न।क्षोणीः।भियसा।सं।आरत॥१॥

हे मघवन धनवत्त्रिंशु अस्मिन्परिदृश्यमानेऽहसि पापे पुत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मात्मा
प्रक्षेप्सीरिति शेषः । यस्मान्ते तव शवसो बलस्यांतोऽवमानं परीणशं परितो व्याप्तुं नाहं शक्यते । सर्वोऽपि
जनस्त्वदीयं बलमतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमतस्मिन् वतमानो रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कर्षेन नवो
नदीर्वना तत्संबंधीन्युदकांश्चिन्तां चक्रंदयः । शब्दार्थः । क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलब्धता-
स्तयो लोका भियसा त्वद्वयन कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पुत्सु । पदादिषु सांस्तुत्तृणामुपसंख्यानं । पा० ३. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृञ्जावः ।
परीणशे । नशतिआग्निकर्मा । कृत्यार्थे तत्कनिति कर्मत्वयः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । नवः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । रु शब्दे । यङ्लुगंताद्धटः शतु । अदादिवद्धेति वचनाच्छपो
लुक् । शतुर्दित्वाद्गुणाभाव उवडादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुस्मर्तिपथः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
कथा । या हेतो च क्रंदसीति किंऽदात्प्रकारवर्चने शाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २.
१०३. । इति कादेशः । आरत । ऋ गतो । समो गम्यच्छीधत्तनपदं । कांद्सं वतमाने लक्ष्म्यादादित्याच्छपो
लुक् । झस्यादादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चो शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्त्रभि एहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो नृजते ॥२॥

अर्चं । शक्राय । शक्तिने । शचीऽवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अर्चि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः ।

निऽनृजते ॥२॥

हे अर्चयो शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायिन्द्रायर्च । एवंविधमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतीः
शृण्वंतं समीचीनयं स्तुतिरिति जानन्तं तमिंद्रं महयन्पूजयन्त्रभि एहि । आभिमन्यन्ते तस्य स्तोत्रं कुरु । य इन्द्रो
धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलिनान रोदसी यावापृथिव्यां नृजते नितरां प्रसाधयति । अंजतिः प्रसा-
धनकर्मा । नि० ६. २१. । इति यास्कः । स इन्द्रो वृषा मेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वनानेनव मेचनसामर्थ्येन
वृषभो वर्धिता कामानां यद्वा वृष्युदकानां ॥ अर्चं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । अर्चोऽतस्मिन् इति
दीर्घत्वं । शक्तिने । शक्तिः शक्रः । शक्नु शक्ता । शवि घञ् । मत्वर्थीय इति । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अर्चि एहि । स्तोत्रेदादित्याच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । पुना
पुरिति एत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नृजते । ऋजि शृजी भर्जने । इदित्वात्तुम् । शपि
प्राप्ते बलवयेन शः ॥

अर्चो दिवे बृहते शृण्वं वचः स्वस्त्यं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
 बृहच्छ्रुवा अमुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥
 अर्चं दिवे बृहते शृण्वं वचः स्वस्त्यं यस्य धृषतः धृषत् मनः ।
 बृहत्श्रवाः अमुरः बर्हणा कृतः पुरः हरिभ्यां वृषभः रथः हि सः ॥३॥

हे श्रोतः दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय शृण्वं । शृण्वमिति सुवनाम । तत्र साधु शृण्वं । तादृशं स्तुतिवचनं वचोऽर्चं । उच्चारय । स्वस्त्यं यस्य धृषतः शत्रुस्पर्धयत स्वस्त्यं स्मृतवलवन्मनो धृषत धृष्टं भवति । हि षः स हि स खन्विन्द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभुतयशा अमुरः शत्रुणां निरसिता । यद्वा । अमुः प्राणो बलं वा । तद्दान । रो मत्वर्षीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लब्धते । प्राणा वा आप इति श्रुतिः । तान्नाति ददातीत्यमुरः । बर्हणा शत्रुणां निवर्हयिता हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पुजितः वृषभः कामानां वर्पिता रथो रंहरणशीलः ॥ शृण्वं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयः कदास विकल्प्यत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्व । धृषतः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य । बर्हणीही पूर्वपदप्रत्ययस्वरत्वं । अमुरः । अमु जपणे । असुररुन । उ० १. ४३ । इत्युत्पत्त्यर्थः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपा मुजुगिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वार्धरत्नादिनासिप्रत्ययांताऽतोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंवरं भिनत् ।
 यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥
 त्वं दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शंवरं । भिनत् ।
 यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गर्भस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥४॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो दुलोकस्य सानु समुक्तिमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रुणां धर्षयत्वा त्वनात्मना ध्वयमेव शंवरमेतत्संज्ञममुरमवाभिनत् । अवधीः । यत्तदा व्रंदिनः शत्रुञ्जितं मृदुभावं प्राप्तवान् । यद्वा । वृन्द समूहः । असुरसमूहवतः । मायिनी मायाविनोऽमुरात्मदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गर्भस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा । गर्भास्तरिति रश्मिनाम् । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानमुराञ्जितं पृतनारूपेणैक्यसि । तान्मति प्रयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपय इति पूर्वगान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । खंताञ्जिड बहलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । त्वना । मंत्रेष्वाद्यादरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां मुजुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शास्त्रोत्पत्त्यर्थः । पा० ७. ४. ४९ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्वच । कव्यध्वरपृतनस्यैतत्लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शृणस्य चिद्व्रंदिनो रोरुवदना ।
 प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चिंकृणवः कस्त्वा परि ॥५॥
 नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शृणस्य । चित् । व्रंदिनः । रोरुवत् । वना ।
 प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥५॥

हे इन्द्र त्वं रोरुवत् मेघरत्नं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसतीति श्वसनो वायुः । तस्य व्रंदिनः स्वरिणीरायफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शृणस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मात्त वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि

पुनरवस्थाप्यते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्वा । अपराधुत्वेनेत्यर्थः । बर्ह-
णावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्वर्हणा शुचूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या
चिदद्यापि कृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भीमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुक्षे
तस्मात्कारणात्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणस्मि ।
वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्वादनृदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन ।
प्रपूर्वाद्घनेर्द्ध्विगित्यादिना क्लृप्तम् । अग्निदितामिति नलोपः । विभाषाचिर्दिक्स्त्रियामि । स्वांश्च खः । खस्य
नादेशः । 'अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वान्नदादेशस्योपदेशिवद्भाविनेकार
उदात्तः । अथा चित् । निपातस्य चित् दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्सुम् । लोट् सिप्य-
ङागमः । धिन्विक्कण्योरञ्चत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्बधूपधगुणा
भावः । गुणावादेशा । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तम् । व्रंदी व्रंदतेर्मूढभावकर्मणः । निवृणस्मि
यच्छूनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः गुणस्यादित्यस्य च शोषयितुं रोक्ष्यमा... वनानीति वा धनानीति वा
। नि० ५. १६ । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥ १७ ॥

त्वमाविष्य नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविष्य । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं नर्यादींस्त्रीन्नाञ्च आविष्य । ररक्षिष्य । तस्मात् हे शतक्रतो बहुविधकर्मण बहुविधप्रज्ञ वा त्वं
वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविष्येत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतशमेतत्संज्ञकं
धने धननिमित्तं संयामि कृत्ये कर्तव्यं भव्याविष्येति शेषः । यद्वा । पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश इत्यधनाम ।
एतशमश्वं च ररक्षिष्यति योज्यं । तथा त्वं शबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः ।
व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः । इण् गता । इणस्तशस्तशसुनी । उ० ३. १४९. । इति तशन्प्रत्ययः ।
गुणः । कृत्ये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

स घ स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः मता पालयिता यजमानः शूशुवत् । आत्मानं
वर्धयति । य इन्द्र प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन शासमिद्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति व्याप्नोति ।
उक्था वोकथानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्वर्णनान्नेन सहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय
शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदानं उपरोपरात्नेघान् । उपर इति मेघनाम । स च यास्कैर्नैव
निरुक्तः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमतेऽस्मिन्नभ्राष्टुपरता आप इति वा । नि० २. २५. । इति । तान्नेघान्दिवः
सकाशात्पिन्वते । सेचयति । दीग्धीति यावत् ॥ घ । अचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः
सत्पतिः । पत्न्यावित्यर्थ इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । टुआश्च गतिवृद्धोः । ण्यंताद्वर्तमानं लुङि च्लेश्च
ङादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः । म० ६. १. १७. २. । इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णी च
संज्ञकोः । पा० ६. १. ३१. । इति संप्रसारणं । सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेर्गनित्यत्वावृद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः ।
रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्थात्वं इत्यतोदात्तत्वे

प्राप्ति व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा । शस्त्वाविद्यस्मादृजि व्यत्ययेन नलोपः । इत्विति । इवि व्याप्तिः । शपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनृदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । मुपां मुनुगिति शसः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । पित्वन्ति । पिाव मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनिपदं ॥

असमं क्षुचमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि द्युचं स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असमं । द्युचं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । द्युचं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य क्षुचं वलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुषो हविर्देत्तवन्तो ये त्वदीयं महि महत क्षुचं वलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्ण्य वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतस्तर्वाति योजनीयं ॥ नेम । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमनेमत्यनुवाचिन । फि० ४. १०. । इति सर्वानृदात्तत्वे प्राप्ति व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । ददुषः । ददाति-ल्लिटः क्लृप्ः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं संप्रसारणाग्र्यं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शसिर्वसिघसीनां चति पत्य । प्रत्ययस्वरः । महि । महरीणादिक इत्यत्ययः । स्थविरं । अजिरशिर्शित्यादिना । उ० १. ५४. । तिष्ठतेः किरचप्रत्ययांता निपातितः ॥

तुभ्येते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्रुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः । चमसाः । इन्द्रपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । कामं । एषां । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येते तुभ्यमेव चमसाः । चस्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः प्रभूता अद्रिदुग्धा अद्रिभिर्यावभिरभिपृताः चमूषदश्चमूष चमसेष्ववस्थिता इन्द्रपाना इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्व ताव्यश्रुहि । व्याश्रुहि । व्याप्य चेषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिन्नापं तैस्तर्पय । पुरोधति यावत् । अथानन्तरं वसुदेयायास्त्रभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कृष्व ॥ तुभ्य । कान्तसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहः कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमत्यर्गनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८२. । औणादिक ऊप्रत्ययः । चमूषु मीदन्तीति चमूषदः । सत्सुद्विषत्यादिना कृषि । पूर्वपदात् । पा० ३. १०६. । इति पत्यं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात् । पा० ३. ११६. । इति पित्वन्तेः कर्मणि ल्युट् । अश्रुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । बुदाञ् दानं । अस्मादचो यदिति भावे यत् । इवति । पा० ६. ४. ६५. । इतीकारादेशः । गुणः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । बुकृञ् करणे । बहुलं वदमीति विकरणस्य लुक् ॥

अपामन्तिष्ठद्वरुणं ह्यरं तमोऽन्तर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिदो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुषाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणं ऽह्वरं । तमः । अंतः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । इं । इंद्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्यदकानां धरुणह्वरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरितुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववाङ्मघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वाद्वृष्यदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नलो नदीरपः । नदनाम्रय इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वत्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापिनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इंद्रः प्रवणेषु निम्बेषु भूप्रदेशेष्वभि जिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृत्रं वरण इत्यस्यादाह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाङ्मिमावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतथो पसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति पत् । जिघ्रते । हतंगत्वर्णाद्वात्ययेनात्मनेपदं । बज्जलं कंदसीति शपः झुः । अतिपिपत्योश्च बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि द्यत्रं जनाषाट्किं तव्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीनाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महि । द्यत्रं । जनाषाट् । इंद्र । तव्यं ।

रक्षा । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीनि । राये । च । नः । सुऽअपत्या । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधि धाः । अधिनिधिहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । शं शमनं । रोगाणां शमने मति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत जनाषाट् शत्रुजनानामभिभावितु तव्यं प्रवृद्धं च च बलं चाधि धा इति शेषः । किंच ह इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । पालय । सूरीन् विदुषो ऽन्यान्पि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्या शोभनपुत्रयुक्तार्थेऽज्ञाय च नोऽस्मान्धाः । धिहि । स्थापय ॥ धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति मिचो लुक् । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अस्मि । मुपां मुलुगित्यस्मक्कदात्मप्रभ्याः शार्ङ्गदेशः । जनाषाट् । जनान सहत इति जनाषाट् । कंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति ण्विः । अत उपधाया इति वृद्धिः । संहः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं । तवार्तिवृद्धर्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याबुद । तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्व्यचोऽतस्मिड इति दीर्घत्वं । मघोनः । शत्रुवमघोनामर्तद्वित इति शर्मि संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्चापो लुक् । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः । स्वपत्या । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सः तथोक्ता । नः सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । जसादिपु कंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येष्टवर्चं पंचमं सूक्तं सत्यस्यार्पमिन्द्र जागतं । तथा चानुक्रांतं । दिवश्चिदष्टी जागतं हीति । हीत्यभिधानासुह्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ता जागन्त ॥ अतिरात्रि प्रथमे पर्याये मित्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो न्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विपुर्वति निष्कैवन्त्येष्टितत्सूक्तं । सूचितं च । शसेदेवोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥ समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीयं कंदोमेऽपि निष्कैवन्त्य एतत्सूचितं । त्वं मह्यं इदं यो ह दिवश्चिदस्य त्वं मह्यं इंद्र तुभ्यमिति निष्कैवन्त्यं । आ० ८. ७. इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंप्रथ इंद्रं न मृहा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुविष्माच्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्र । न । म॒हा । पृथिवी । चन । प्रति ।
भीमः । तुर्विष्मान् । चर्षणिभ्यः । आस्तपः । शिशोते । वज्र । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्यद्रव्यं वरिमोक्षत्वं प्राभवं दिवाश्चित् बुल्लोकादपि वि पप्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च म॒हा महिम्ना महत्त्वंन्द्र न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरभुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान् चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभस्तेषामर्थाय शत्रूणांमातप आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इन्द्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसं तेजसाय शिशोते । तनूकरोति । तीक्ष्णीकरोति । तच्च दृष्टातः । वंसगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वर्णं युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पुष्पादिलक्षण इमनिच । प्रियस्थिरत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रस्थानं । म॒हा । महिम्ना । वर्णान्त्रोपपञ्चादसः । यद्वा । महाराणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणातोदात्तः । तृतीयकवचनं ङोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं विभक्त्युदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधिं कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्तं । पा० २. ३. ८. । इतीन्द्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदानं च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु ङादसत्वात् भवति । भीमः । त्रिभी भय इत्यस्माद्विभक्त्यः गुखा । उ० १. १४७. । इति मकप्रत्ययः । भीमो विश्वव्याप्यमिति यास्कः । नि० १. २० । आतपः । तपतीति तपः । पचायच । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । शिशोते । शो तनूकरणे । व्यत्ययनात्मनपदं । वज्रं कंदसीति विकरणस्य युः । वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई हन्यधोरोतीत्यं । अनजादावपि लसार्वाधानुक्तं व्यत्ययनाभ्यासाद्युदात्तत्वं । पा० ६. १. १८९. । वंसगः । वनं गणं संभक्त्यावत्यस्मात्कर्मण्याणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. । इति गमेडप्रत्ययः । दिवोदामादित्याद्युपपदाद्युदात्तत्वं ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्र सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विश्रिताः । वरीमभिः ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इन्द्रः समुद्रियः । समुद्रव्यत्यादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्बोर्लुर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीर्वृषणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रति गृभ्णाति । स्त्रीकृत्य वधयति भावः । स इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इन्द्रो युध्मो योदा सनाच्चरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृषवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णवो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अर्थे शब्द इत्यस्मात्कर्तारं पचायच । चित् इत्यतोदात्तत्वं । नदट् । पा० ३. १. १३४. । इति टित्वेन पाठात् टिट्ठान्निति डोप । यस्मिन् लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणं तस्यादात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हन्ति तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिंधवः । अथ० ३. १३. १. । इति । समुद्रियः । समुद्राभ्यातः । पा० ४. ४. ११८. । इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येयादेशः । तस्योपदेशवद्वचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । हृयहोर्म इति भत्वं । विश्रिताः । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादङाणादिक इमान्यप्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरुशब्दादिमनिच दीर्घ आद्युदात्तत्वं च ङादसत्वात् । वृषायते । कर्तुः कण्ड् सलोपश्च । पा० ३. १. १११. । इत्याचारार्थं कण्ड् । ङित्वादात्मनपदं । अकृत्सार्वाधानुक्तयोरिति दीर्घः । युध्मः । युध्मं संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीधिदसिश्चाधूमूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन क्षुती । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययनात्मनपदं ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणा । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाथ पर्वतं पर्वतं मेघं नाकार्षीः । न हि हतो भुक्ति । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वक्षेण इति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणा धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिपि । इरज्यतिरश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता वीर्येणात्यतिशयित इति प्र चेकिते । अपेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोय उन्नूण इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृचवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणा । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यं इति कर्तरि मनिन । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरञ् ईश्यायां । ऐश्वर्य इत्येकं । कङ्गादिवाचक । वीर्येण । शूर वीर विक्रांती । चुरादिः । अचो यदिति यत । णिलोपः । बह्वीही वीरवीर्यां चतुत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानमामर्थायतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्नि सत्याद्युदात्तं द्यच्छन्दसीत्यननैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तन्प्रत्ययः । नितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङताञ्चिकत्यतिः कर्मणि लिव्यतोऽलोपयलोपी । पुरोहितः । पुरसशब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्विन द्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिरन्तायां गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसां स्तोत्रेण पुत्रयितुमिच्छतिपिभर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तुयत इत्यर्थः । यद्वा । वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रप्तावतो यियत्तत्त्वं दुरुपक्षं दयिता भवति । यियत्ततां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषां वर्षयिता । हविष्यदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेण द्रुक्तेन रक्तानेन युक्तः सन यद्यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्ररयति । तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वणान्वयः । यद्वा । मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण जमकरण मनसा धेनां यजमानः कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोर्वारिव इति पुत्रार्थे क्वच । क्वा च्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यतं कुर्वति मुनयो वचस्ययति । वचस्ययतः कर्मणि यक्त्वतोऽलोपयलोपी । यद्वा । वचस्यतेत्येव्ययनात्मनपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच । अदादिवाचकपो लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरणांतादात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य निगमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रनिगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति निगादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात् घञप्रत्ययो निपात्यते । अतोऽतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्ती । शपः पित्वादनदात्तत्वं धातुस्वरः । यद्वत्त योगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्जना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विषीमत इन्द्राय वज्र निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।
अध । चन । अत् । दधति । त्विषिऽभते । इन्द्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवंद्रो युध्मो योद्वा महानि समिथानि महतः संयामावज्मना सर्वस्य शोधकेनीजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः स्तोतृजनार्थं । यद्वेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मंघेषु निघनिघ्नते निहति अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः श्रद्धधति । श्रद्धिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यद्वच्यते तत्प्रत्ययमेवति सर्वे प्रतिपदति ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारजोपसृक्कांदसः । यद्वा । मह्यति पुज्यते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गती । संयति संगृह्यतेऽस्मिन्तीरा इति समिथानि संयामाः । समीणः । उ० २. ११. इति थकप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टमस्जो शुद्धौ । मनिप्रत्ययः । झलां जण झाशि । पा० ८. ४. ५३. इति सकारस्य जणत्वं टकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । कादसं धत्वं । निपातस्य चिति साहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ती । इत्सर्वधातुभ्य इतीत्यप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । मतुपः पित्वादनृदात्तत्वं तदेव शिष्यते । अन्यपामाप् दृश्यते इति साहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हतैर्यत्थ्यनात्मनेपदं वज्रवचनं च । वज्रत्वं कंदसीति शपोः युः । गमहनंत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं निगः गमश्च आगनीगतीति च । पा० ७. ४. ६५. इतीतिचशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्त्वाहाधत्वादावेतद्वृष्ट्यं ॥ १९ ॥

स हि अ॒व॒स्युः स॒दनानि कृ॒त्रिमा॑ स्म॒या वृ॒धान ओ॒जसा॑ विना॒शय॑न् ।

ज्योती॑पि कृ॒ण्वन्वृ॒काणि॑ यज्य॒वेऽव॑ मु॒क्रतुः॑ स॒र्त॒वा अ॒पः सृ॒जत् ॥ ६ ॥

सः । हि । अ॒व॒स्युः । स॒दनानि॑ । कृ॒त्रिमा॑ । स्म॒या । वृ॒धानः । ओ॒जसा॑ । वि॒ऽना॒शय॑न् ।

ज्योती॑पि । कृ॒ण्वन् । अ॒वृ॒काणि॑ । यज्य॒वे । अ॒व॑ । मु॒ऽक्रतुः॑ । स॒र्त॒वै । अ॒पः । सृ॒जत् ॥ ६ ॥

अवस्युरतं यगो वात्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्षया भुम्भा समानं वृधानो वर्धनशीलः । यद्वा । क्षयत्योजोविशेषणं । शत्रूणामभिभवित्रा बलेनैत्यर्थः । ज्योतीपि सूर्यादीनि वृत्रेणावृत्तान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन् कुर्वन् मुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवावधः स खान्वेन्द्रो यज्येव यज्ञे यजमानाय तदर्थं सर्तव सरणायापो वृष्टिन्क्षणान्युदकान्यवास्त्रजत । वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा । डुक्रञ् करणे । द्वितः कृत्तिः । पा० ३. ३. ८८. इति भावे कृत्प्रत्ययः । त्रिर्मस्त्र्य । पा० ४. ४. २०. इति निर्वृत्तार्थे णप । तस्य पित्वादनृदात्तत्वे कृत्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । शक्रं कंदमि बह्वलमिति श्लोपः । क्षया । क्षमूप् सहने । क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा । पिबिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. इत्यङ्प्रत्ययः । ततष्टाप । व्यत्ययन धातोरुपधालोपः । कादसं विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । पह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादीणादिको मनिन । व्यत्ययन स्त्रीलिंगता । मनः । पा० ४. १. ११. इति डीपो निषेध डावुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४. १. १३. इति डाप । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीनिकक्षानण् । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अवृकाणि । वृज वरणं । स्वभृशुपिमुपिभ्यः कित । उ० ३. ४१. इति कन्प्रत्ययः । वज्रव्रीहो नञ्भुम्भामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यज्येव । यज्ञिमनिशुं धदमिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं । मुक्रतुः । वज्रव्रीहो कृत्वादयश्च्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सर्तव । स्र गतां । कृत्यार्थे तवैकानिति भावे तवप्रत्ययः । गुणः । अंतश्च तव युगपत् । पा० ६. १. २००. इत्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । अपः । ऊडिडमिति शस उदात्तत्वं । स्रजत । लङि बह्वलं कंदस्यामाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

दानाय॒ मनः॑ सोम॒पाव॑न्नु तेऽ॒र्वाचा॑ हरी॒ वंद॑नश्चु॒दा कृ॑धि ।

यमि॒ष्टासः॑ सार॒ण्यो य इ॑न्द्र ते न त्वा॒ केता॑ आ दे॒भुव॑न्ति भूर्ण॒यः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अवीचा । हरी इति । वंदन्ऽश्रुत् । आ । कृधि ।
यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इंद्र । ते । न । त्वा । केताः । आ । दभुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्त्वदभिमतफलप्रदानायास्तु । भवतु । हे वंदनश्रुत वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावस्थाववीचास्त्वदज्ञाभिमुखवावा कृधि । आभिमुख्येन कुरु । हे इंद्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यन्तारः । अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्किताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः । यद्वा । भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां ना दभुवन्ति । न हिंसन्ति ॥ सोमपावन् । आतो मन्त्रिन्निति वणिप । असंबुद्धाविति पर्युदासादीर्घाभावः । अवीचा । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । वंदनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदित्वात्तुम् । भावे न्युट् । तेषां श्रोता । श्रु यवणे । क्षिपि तुगागमः । यमिष्ठासः । यंतुः शब्दान्तुः कंदसीतीष्ठत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । आज्ञासेरसुगित्यमुक् । केताः । कित ज्ञाने । चिकेतति प्रतिकूलं जानंतीति केताः । पचाद्यच् । वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । प्रतिकूलतया ज्ञायत इति केताः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । दभुवन्ति । दभ्नु दंभे । स्वादित्वाकुः । तस्य डित्वादिनिदितामिति नलोपः । संयोग-पूर्वत्वेन ऊशुबोरिति यणादेशाभावेऽचि द्युधात्वत्यादिनोवडादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । घृणिः पूर्वाग्र-त्यादी । उ० ४. ५२ । अस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । अत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा । भू भय इत्यस्मात्कृत्यन्नुटो बज्जलमिति कर्तरि क्तिन्युदोष्यपूर्वस्थित्युत्वं । हनि चेति दीर्घः । ऋकारत्वादभ्यः क्तिनिष्ठावद्भवति । पा० ८. २. ४४. १ । इति निष्ठावज्ञावाप्तत्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अप्रक्षितं वसुं बिभर्षि हस्तयोऽरषाऽहं सहस्रन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते कर्तव इंद्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं । वसुं । बिभर्षि । हस्तयोः । अरषाऽहं । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते । कर्तवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रव्ययरहितं वसु धनं हस्तयोर्बिभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयामि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्व्यात्मीये शरीरेऽषाऽहं शत्रुभिरनभिभुतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्वादे-रसुरस्य वधं कुर्वद्भिर्वलकृतैः कर्माभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्याव-तिष्ठते । तव दृष्टान्तः । अवतासो न । अवत इति कृपनाम । यथा कृपा जलोद्धारणाय प्रवृत्तः प्राणिभिरात्रियंतं तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु कर्तवः कर्माणि भूरयो बह्वनि विदन्ति ॥ अप्रक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्माज्जावे निष्ठा । अण्यदर्थे । पा० ६. ४. ६० । इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं । न प्रक्षितमप्रक्षितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभर्षि । दुभृञ् धारणपोषणयोः । लटि सिपि शपः झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वं । अरषाऽहं । षह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारार्द्धा प्रत्यये तीपसह । पा० ७. २. ४८ । इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वपु-त्वढलोपेषु संहिवहोरोदवर्णस्थित्योले प्राप्ति साढ्यं साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३ । इति निपातनादात्वं । यदुक्ते साढेति तृजंतमतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु क्ंदास वावचनमिति अस्य घः । पा० ७. ३. ११९ । इत्यलोत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदानयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु क्ंदासत्वान्न प्रवर्तते ॥ २० ॥

एष प्र पूर्वोरिति षडुचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्वार्पमिंद्र जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवत्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं । एष प्र पूर्वोर्द्विपामदः प्र मंहिष्ठाय । आ० ८. ६. इति ॥

एष प्र.पू०वीरिव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दशं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पू०वीः । अ०व । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषां । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दशं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिर्नृप इद्रस्य यजमानस्य पूर्वोः प्रभूताश्चम्रिषश्चमृष चर्मपर्वस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावो-
दयन्त । प्रकीर्णं पानार्थमुदरति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योषां । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स
चिद्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वंसमुरु भाममानं रथमावृत्यावस्थाय महे महते वृत्रवधा-
दिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययति । पानं कारयति ॥ पूर्वोः । पृ० पालनपुरणयोः । पूभिदि-
व्यधोत्यादिना । उ० १. २४. । कुप्रत्ययः । उदोक्त्वपूर्वस्येत्युत्वं । पुरुषाद्वाद्भोतो गुणवचनादिति डीष । यथादेशः ।
हलि चिति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमृ अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिना । उ० १. ८२. ।
ऊप्रत्ययांतश्चमृशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्रिषः । वकारस्य रेफश्चांदासः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अयंस्त । कांदासं वर्तमानं लुङि व्यत्ययनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरन्तिकमिति
धातुः । नि० ९. २३. । धातुपाठे तु भवं हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकार-
कांदासः । पाययति । पा पाने । शाक्सासाङ्गाव्यावेषां युक् । पा० ७. ३. ३८. । इति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिवत् । पा० १. ३. ५४. । इत्यात्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋत्व्यवास्तव्येत्यादिना । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योद्योगो योजनं यास्मिन् । हरिशब्द इन्द्रत्ययांत आयुदान्तः । स एव
वज्रोहिस्वरण शिष्यते । ऋभ्वंसं । उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्यादृभ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दशस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नमन्ऽइपः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दशस्य । विदथस्य । नू । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छतः । यद्वा । नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवन्तः ।
परागुर्वाशिष्टा यजमानास्तामिन्द्रं स्तुतिभिरधिरोहति । स्तुवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सनिष्यवः सनि धनमा-
त्मान इच्छन्तो वर्णजो धनार्थं संचरणे संचरि निमित्तभूतं सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहति एवं
स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायिन्द्रं स्तुवतीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य
पतिं पालयितारं सहः सहस्रं बलवंतमिन्द्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू चिप्रमधि रोह । लुहीति
यावत् । तत्र दृष्टांतः । वेनाः कांताः स्विद्यो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुण्योपचयार्थमधिरोहति ॥
गूर्तयः । गृ० शब्दः । गूर्णाति स्तुवतीति गूर्तयः । क्तिचक्ता चिति कर्तार क्तिच । बह्वन्तं कंदसीत्युत्वं । हलि चिति
दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नमन्निषः । नमृ प्रह्व इत्यस्मात्कर्तरि व्यत्ययैव । तकारस्य नकारादेशश्च ।
नमंत इत्यंतोदं प्राप्नुवतीति नमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिषिति क्तिप । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा ।
गीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्त्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बह्वन्तवचनान्नकारस्थितंज्ञाभावः । नीताः प्रजा इषो
येषा । परादिशब्दमिन्द्रं बह्वन्तमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । णस काटित्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूना
मन्कार्यत्वात् । परितो नसति गच्छतीति परीणसः । क्तिषिति क्तिप । निपातस्य चिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
उपसर्गादसमासोऽपीति णत्वं । व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । नगतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिपि प्रकारस्य
सकारः । सनिष्यवः । षण् दान इत्यस्मादिस्त्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मान इच्छन्तीति क्वचि
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुवक्तव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः । का० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् । क्वाक्कंदसी-
त्युप्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुधेति सांङ्गितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुपश्चांदासो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभूषु । रामयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रसुर्वणिः शत्रुणां हिंसिता चिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्मिंद्रस्य शवो बलं पौंस्ये वीर्यं पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेण्वनवयं तुजः । शत्रुणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तच्च दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव । तद्यथोन्नतं महोर्ध्वत तद्वत् । आयसोऽयौमयकवचयुक्तदेहो दुधो दृष्टानां शत्रुणां धर्तावस्थारपयिता एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगंड नि रमयत् न्यावासयत् । तद्वलमिति पूर्वणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादोणादिकोऽनिप्रत्ययः । अंग्गु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावयमृच्यते । बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसाया । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुधः । दृष्टान ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुधः । धूञ अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितवर्णार्थानूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. ३. ५. ३. । यणादेशः । रेफलोपपक्षादसः । रमयत् । अमंतत्वान्नित्ये मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । क्वादसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं । सिसंक्ति । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुं । बृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धते तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति समवति । सवत इति यास्कः । सूर्य उपसं न यथोपोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यहंरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेणुणं हिंसनं बृहत्प्रभुतमियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति त्वावृत् । क्लिप्ति क्लिप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपयंतस्य त्वादेशः । क्वादसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । पच समवाये । बह्वन् कंदसीति शपः सुः । बह्वन् कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । इयति । ऋ छ गती । जीहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितवर्णार्थात्कट् । शपसुद्विभावोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्यत्वं । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयडादेशः । अनुदात्ते चैत्यभ्यासस्याबुदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादोणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अनेरन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति विच । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चैत्यहंरयः । तेषां स्वनयिता । स्वमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्माक्यंतादीणादिक इत्यप्रत्ययः । गिरनिटीति णिलोपः । घटादित्वात्स्वत्वं मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमींहे यन्मदे इंद्र हर्षाहंनृचं निरपामोन्नो अणवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमींहे । यत् । मदे । इंद्र । हर्षा । अहंन् । नृचं । निः । अपां । औन्नः । अणवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहित धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युत विनाशरहितं रज उदकं दिवो
बुल्लोकादातांभु । आता इति दिङ्नाम । आतामु विस्तृतामु दिक्षु हे इद्र बहणा हता त्व व्यतिष्ठिपो विविधं
स्थापया चक्रधे । तथा यद्यदा स्वमीळि । मीळिभिति धननाम । स्व सुष्ठु गतव्य मीळि धन यस्मिन् तस्मिन्-
यामं मदे तव सोमपानेन ह्ये सति ह्य्या हृष्टया शक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन त्वमवधीः । तदानीमपां
पूर्णमर्णव मेघ निरोज्ज । वर्षणाभिमुखमधोभूयमकार्षी । वृष्टिमावरक वृत्र हत्वा वृष्टिजलेन भूमि न्यसिषी-
रिति तात्पर्यार्थ ॥ अतिष्ठप । तिष्ठतर्ण्यतामिडि त्रुष्टाडादेश । गिलोप । तिष्ठतरिति । पा० १ ४ ५ । इत्युप-
धाया इत्य । चडि । पा० ६ १ ११ । इति द्विवचने शर्पेवाः सत्य इति थकारः शिष्यते । चत्वेन तकारः ।
अडागम उदात्त । यत्तययोगादानिधात । बहणा । मुपा मुनुगिति सोराकारः । स्वमीळि । मिह सेचने ।
निष्ठा । हो ढ । पा० ८ ३ ३१ । इति ढत्व । झपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्व । तस्य पुल्ले ढो ढे लोपः
। पा० ८ ३ १३ । इति ढलाप । ढलापे पूर्वस्य । पा० ६ ३ १११ । इति दीर्घत्व । स्वरित्यत न्यडस्वरो स्वरिता-
विति स्वयते । वज्रजोहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन । हतेर्नाडि मध्यमैकवचने हन्त्याब्ध्य
इति सेलाप । यन्ननयोगादानिधात । औज्ज । उज्ज आर्जवे । लङ्घ्याडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिपु ओजसा पृथिव्या इंद्रु सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाष्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिपे । ओजसा । पृथिव्याः । इंद्रु । मदेनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणा । अपः । वि । वृचस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिन पञ्चमत्वं दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या सदनेषु प्रदेष्टव्यो जमा बलेन धरुण सर्वस्य जगतो
धारक पृष्टिजल धिप । दधिप । स्थापयसि । यस्मात्तु सुतस्य सोमस्य पानेन मदे ह्ये सत्यपो जलान्यरिणा
मधाधिरगमय चनस्यावरक वृत्र च समया धृष्टया पाष्या शिलया यत्ता शक्त्या व्यरुजो विशोषणाभाजीः ॥
धिप । दधातेश्चादमा वर्तमाने लिट । द्विवचनप्रकरणे कदसि वति वक्तव्य । का० ६ १ ८ १ । इति वच
नाद्विवचनाभाव । क्तादिनियमादिदागम आतो लोप इति चत्याकारलोप । माहिन । महेरिणश्च । उ०
८ ५६ । इति मह पुत्रायामित्यस्मादीणादिक इन्नप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धि । अरिणा । री
गतिरपणयो । कथादिक । नाडि सिपि प्वादीना ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । समया । पम एम वक्तव्य । समतीति
समा । पवाश्च । चित इत्यतोदात्तत्व । पाष्या । पिपु सचूणेन इत्यस्मादीणादिक इन्नप्रत्यय । वज्रलवचना
दुपधाया आकार । क्तादिकारादिकेन । पा० ४ १ ४५ । इति डीप । प्रत्ययस्वरिणातोदात्त । तृतीयैकवचने
यणादेश सत्युदात्तगतिर्योराग इति स्वरितत्व । अरुजः । रुजो भग । तादादिक । शस्य डित्त्वाद्गुणा-
भाव ॥ ॥ २० ॥

प्र महिष्ठायैति पृष्ठे च सप्तम सूक्त सव्यस्यापेभद्रं जागत । तथा चानुक्रात । प्र महिष्ठायैति ॥ विपुवति
निष्किवन्त्य इद्र मुक्त शसनीय । सूत्रत च । प्र महिष्ठायैत्यम् प्वितीह ताच्यमतत । आ० ८ ६ । इति ॥
उक्थ्यसंस्थे कर्तु तृतीयमवने ब्राह्मणाश्चसिभस्वऽप्यतसूक्त । सूचित च । सर्वा । ककुभ प्र महिष्ठायोदमुत ।
। आ० ६ १ । इति ॥

प्र महिष्ठाय बृहते बृहद्रथे सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दधरं राधो विश्वायु शर्वसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । महिष्ठाय । बृहते । बृहत् ऽरथे । सत्य ऽशुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपां ऽडव । प्रवणे । यस्य । दुः ऽधरं । राधः । विश्व ऽआयु । शर्वसे । अपां ऽवृतं ॥ १ ॥

महिष्ठाय । महतिर्दानकमेति यास्कः । नि० १ ७ । दातृतमाय बृहते गुणमहते बृहद्रथे महाधनाय सत्य-

शुष्मायावितषवलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेंद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्मिंद्रस्य बलं दुर्धरमस्यैर्धर्तुमशक्यं । तत्र दृष्टान्तः । प्रवणे निम्नप्रदेशोऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं श्रवसे स्तोतृणां बलाय येनैन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते । तस्मिंद्रस्येति पूर्वेण संबंधः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्टः । तुम्हंदसीतीघ्रप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । बृहते । बृहन्महतीरुपसंस्थानामिति विभक्तकदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नृदात्तत्वं । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मितायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतस्मिंदसीणः । उ० १. २. इत्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविष्मतः ।

सत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध ते । विश्वं । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सर्वना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इंद्रस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागायान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं । हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थलान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेषत इन्द्रस्य । हर्यतिः प्रेषाकर्मणि यास्कः । नि० ७. १७. । यद्वा । हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववर्त शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा न समशीत संसृप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेंद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृचमवधीत्तदा प्रभृतिव तं यष्टुं सर्वं यजमानाः प्रार्थितपर्वते भावः ॥ अध । कांदसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारण । ब्रथादिना धत्वं । व्यत्ययान्तोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेति तस्योदात्तत्वं । निम्नेव सवना । श्रेष्कंदसीति श्लोपः । समशीत । शीङ् स्तेमि । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ् सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्य गतिकांत्योः । भृमृदृशीत्यादिना तच्प्रत्ययः । अथिता । अथ कथ कथ हिंसार्थाः । ताक्कीलिकस्तुप्रत्ययः । नित्वादावुदात्तत्वं ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम अरवसे नामैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरे । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अरवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उप उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायस्मा इन्द्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागि । नेति संप्रत्यये । तथा च यास्कः । अस्त्युपसार्थस्य संप्रत्यये प्रयोग इहैव निधिहि । नि० ७. ३१. इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणाग्रमत्तं समा भर । सत्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतुषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैद्वियमिन्द्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य निगं यस्मिंद्रस्यैवैवधं ज्योतिः अरवसेऽत्राय हविर्लक्षणान्नलामार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न । यथाश्वात्मादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लामाय स्वकीयं तजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादिस्वान्निष्ठाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्ता । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्यौचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः सुत्यर्थद्वङ्गलवचनात्कर्मण्यमुन् । तस्मादातिशायनिक ईयमुनि टेरिति टिलोपः ।

अकारि । कंदसि जुह्वङ्गिह इति वर्तमाने कर्मणि जुह । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अङ्गम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्मात्प्रवेऽमुन् ॥

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभुवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघ्नोऽणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे।ते।इन्द्र।ते।वयं।पुरुऽस्तुत।ये।त्वा।आऽरभ्य।चरामसि।प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघ्नत् । णीरिः । ऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् ।

वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभुवसो प्रभूतधन अत एव पुरुषुत पुरुभिर्वङ्गभिर्यजमानैः स्तुत ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयत यावन्त्य चरामसि चरामो यागे वर्तमाने त इमे वयं ते तव स्वभूताः । इ गिर्वणो गीर्भिर्वनोचिन्द्र त्वदन्य-
म्वक्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघ्नत । न हि प्राप्नोति । आम्वं नोऽस्माकं तत्स्मृतिलक्षणं वचः प्रति
हर्य । कामयम् । जोगोरिव । यथा जोगी पृथिवी मकीयानि भुतजानि कामयते ॥ चरामसि । इदं तो
मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघ्नत । पघ हिंसायां । अत्र प्राप्स्यथीं
धातूनामनकार्यत्वात् । नित्यङ्गमः । वङ्गं कंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । जोगी-
रिव । हन्त्याभ्य इति मुलोपाभावः कंदसः ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पूण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं सम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यं । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघऽवन् । कामं । आ । पूण ।

अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यं । ममे । इयं । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बद्ध । न केनाप्यवक्तेतुं शक्यते । तादृशस्य तव वयं स्मसि । स्वभूता
भवामः । हे मघवन्नस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिलापमा पूण । आपुरय । बृहती द्यौर्महान
द्यौर्लोकोऽपि ते तव वीर्यमनु ममे । अन्वमंस । इन्द्रेण सहावस्थानादिय चयमपि पृथिवी ते तर्वाजसे बलाय
नेमे । प्रह्वीवभुव । त्वद्वलाद्भीता सत्यध एव वर्तत इति भावः ॥ स्मसि । अस भूति । लटि शसोरलोप इत्यका-
रलोपः । इदं तो मसिः । पूण । पूण प्रीणने । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वात्कप्रत्ययः । तस्य
डित्वाद्गुणाभावः । ममे । माङ् मानं शब्दे च । डित्वादात्मनेपदं । नित्यातो लोप इति चेत्याकारलोपः ।
नेमे । गामु प्रह्वत्वं । नित्यत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपा । तिङ्गुतिङ् इति निघातः ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवामृजो निवृताः सतवा अपः सत्वा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । महं । उरुं । वज्रेण । वज्रिन । पर्वऽशः । चकर्तिथ ।

अव । अमृजः । निऽवृताः । सतवै । अपः । सत्वा । विश्वं । दधिषे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवात्रिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महातमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृत्रासुरं वा
वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचक्रषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सतवै सरणाथ
गमनाय आवाह्यः । अवाद्युधमस्त्रास्त्रीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि ।
नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सत्वा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्यति तन्नाममु पाठात् ॥ महं । महान्तं ।

नकारतकारयोर्लोप्यङ्गदसः । चकर्तिथ । कृती हेदने । लिटि षष्ठ्यासस्योरद्वयह्रस्वादिशेषबुत्वानि । सतर्वे । कृतार्थे तवेकिनिति भावे तवेप्रत्ययः । कृतेजंतः । पा० १. १. ३९. । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवे युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादित् ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं मूर्त्तं गौतमस्य नोऽस आर्धमापेयं । आद्याः पंच जगत्थः । शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिन्नव. नोधा गौतम आर्धेयं हि चतुस्त्रिष्टुभंतमिति । हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अपि देवताके ॥ अभिन्नवषट्पदस्य पंचमेऽहन्यापिमाहृत इदं ज्ञातवेदस्य निविज्ञानं । तृतीयस्थेति खंडे सूचितं । पुत्रस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमाहृतं । आ० ७. ७. इति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये कृतावाश्चिन्नशस्त्रे च जागते कंदस्यादितः पंचर्वः । सूचितं च । त्वमपे प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदत इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पृथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नू चित् । सहः । जाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पृथिभिः । रजः । ममे । आ । देवताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अपिर्हि बलेन मध्यमागोऽरण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽपिर्नू चित् क्षिप्रमेव नि तुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्नभावस्यापिः स्मृष्टसशक्यत्वात् । यद्वा । निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः सांचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाहुता होमनिष्पादको वायमपिर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनः पृथिभिर्मार्गगच्छन् रजोऽतिरिक्तलोकं वि ममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यतिरिक्तमसत्कथ्यमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सद्युत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवतातिति यज्ञनाम । देवताता देवतातां यज्ञं हविषा चरूपुरोडाशादिलक्षणं देवानां विवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति वज्रहोर्ही नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्मरित्त्वादात्मनेपदं । नकारोपजनस्यङ्गदसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोनंदसाधो । पा० ५. ३. ६३. । इति साधादेशः । वज्रलं कंदसीति भिन्न ऐसभावः । नित्त्वादायुदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवतात्ताति । पा० ४. ४. १४२. । इति स्वार्थकसातित्प्रत्ययः । तेन च तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषा आ विवासतीति योज्यं । सुपां मुलुगिति विभक्त्यंदादेशः । लिट्स्वरं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

आ स्वमद्य युवमानो अजरस्तृप्स्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अद्यं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमपिः स्वं स्वकीयमद्यादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन् तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयन् । अविष्यन्नित्येतदन्तिकर्ममु पठितं । एवंभूतोऽपिर्नूप क्षिप्रमेवातसेषु प्रभृत्यु काष्ठिष्या तिष्ठति । आरोहति । अत्रातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कं । अखे० ४. ४. ४. । इति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्यापिः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽथ इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमप्येज्ज्वालापि सर्वत्र गच्छती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो बुलोकस्य संबन्धि सानु समुद्धृतमभं स्तनयन् शब्दयज्ञिवाचिकदत् । गभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य वज्रलं कंदसीति लुगभावः । अदुपदेशास्यार्थधातुकानु-

दात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बह्व्रीहो नञो अरमरमित्तमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
कदत् । कदि कदि कदि आह्वाने रोदनं च । अस्माग्यतामृदि चङ्गागमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः ।
द्विभाषह्लादिशिषसन्वज्ञवित्त्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।

रथो न विष्ट्वृजमान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुदभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विष्टु । ऋजमानः । आयुषु । वि । आनुषक । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषतो
हविःस्वीकरणाय देवयजनं निषणो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्या मरणरहितः । एवंभूतो
देवो द्योतमानोऽपिर्विचु प्रजामु लोकिकजनपु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणपु मनुष्येष्वंजसानः स्तूय
मानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक आनुषक्तं यथा भवति तथा व्यूण्वति । विशिषणं प्रापयति ।
यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवीर्यं न्ययं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतः शानचि बह्वृजं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । शानचो द्वित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मुपा मुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
निषत्तः । पदं विशरणगत्यवसादनपु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तौष्ठादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठान-
त्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । पह अभिभवे । कंदसि सहः । पा० ३.
२. ६३. इति ण्विः । सहः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । ऋजमानः । ऋजतिः स्तुतिकर्मा । असान-
जित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसदृशः कित । उ० २. ८७. इति कर्मण्यमान्यप्रत्ययः । चिम इत्यंतोदात्तत्वं ।
आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्मात्कंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । वृद्धायादेशो । वार्या । वृद्ध
संभजो । ऋह्लोर्ण्यत । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृणंसदृहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । शंस्कंदसीति शैलीः ।
ऋण्वति । रिचि गतो । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम । कर्नेरि शप् ॥

वि वातजुतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुण्टूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजृतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । त । एम । रुण्टूर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजुतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽपिर्जुहूभिः स्वकीयार्भिर्जुहूभिः शृण्या सरणशी-
लन तेजःसमूहनं च युक्तः सन । वृथेत्यनायासवचनः । वृथानायासेन वातसंपूजनेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते । विशिषणं
तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्त्वृक्षान्दग्धुं वृषायसे वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुण्टूर्मे
दीपप्रज्वाल अजर जरारहितोऽसि ते त्वंम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजृतः । जू इति सौत्रो
धातुः । वातं जृतो वातजृतः । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वि तिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्त्र इत्या-
त्यनेपदं । जुहूभिः । इ दानादनयोः । हयत आस्विति जुहुः । इवः द्युवच्च । उ० २. ६०. इति कृिप । चका-
रादीर्घः । युवज्जावाह्निर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । शृण्या । श्रु गतो । सरतीति स्त्रिणः । श्रुवृषिभ्यो
कित । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण आणादिको मनिन् ।
नित्यादाद्युदात्तत्वं ॥

तपुर्जो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अवं वाति वंसंगः ।

अभिप्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । म॒हान् । अ॒व । वा॒ति । वंस॒गः ।
अ॒भिऽव्रजन् । अ॒क्षितं । पा॒जसा । रजः । स्था॒तुः । च॒रथं । भ॒यते । प॒त॒त्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपुर्पि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितो वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽपिर्यूथे ज्वालामूहं सत्यक्षितमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पात्रसा तैजोबलनाभिप्रजन आभिमुख्येन गच्छन्त्वेनऽरण्ये साहजान् सर्वमभिभवन् आ आभिमुख्येनाव वाति । व्याप्नोति । तच्च दृष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीचगतिवृषो गीयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्माद्वं तस्मात्पतत्रिणः पतनवतोऽप्येः सकाशात्स्थानुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साहजान् । दाद्यान्साहजानिति क्रसुप्रत्ययांती निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति मानुनासिक आकारः । यत्त्वलोपा । ह्रस्वं क्वांदसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. विहितसुप्रत्ययो वङ् लवचनान्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भय । अत्ययेनात्मनेपदं । वङ्गलं कंदसीति स्मोरभावः । गुणावादेशा ॥ २३ ॥

द॒धु॒ष्ट्वा भृ॒गवो॒ मानु॒षेष्वा॒ रयिं॒ न चारुं॑ सु॒हवं॒ जने॒भ्यः ।
हो॒तार॒मग्ने॒ अति॒थिं॒ वरे॒ण्यं मि॒त्रं न शे॒वं दि॒व्याय॒ जन्म॑ने ॥ ६ ॥
द॒धुः । त्वा । भृ॒गवः । मानु॒षेषु॒ आ । र॒यिं । न । चारुं॑ । सु॒हवं॑ । जने॒भ्यः ।
हो॒तारं॑ । अ॒ग्ने । अति॒थिं । वरे॒ण्यं । मि॒त्रं । न । शे॒वं । दि॒व्याय॑ । जन्म॑ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मन देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवा दधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं यजमा नार्थमाह्वानं मुशकं होतारं देवानामाह्वानं अतिथिमतिथिवत्पूज्यं । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा मुखकरो भवति तद्वत् मुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिङ्युस्थातो लोप इति चित्वाकारलोपः । युष्मत्तत्तद्युःष्वतःपद्ममिति विसर्जनीयस्य पत्वं । सुहवं । ह्रयतेरीषदुःसुध्विति खल् । वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशा । लितीति प्रथयात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

हो॒तारं॑ स॒प्त जु॒हो॒ऽ यजि॑ष्ठं॒ यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रतिं॑ वसू॒नां स॒पर्या॑मि॒ प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ७ ॥
हो॒तारं॑ । स॒प्त । जु॒हः । यजि॑ष्ठं । यं । वा॒घतः॑ । वृ॒णते॑ । अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं । वि॒श्वेषां॑ । अ॒रतिं॑ । वसू॒नां । स॒पर्या॑मि । प्रय॑सा । यामि॑ । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वानं यमग्निं वृणते संभजंति विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविर्बलकृतेनाग्नेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृह् संभक्तौ । क्रियादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वहिवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्म । सपर पुजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निधाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चान्दसः ॥

अच्छिद्रा मृनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणंतंमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूभिःरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । मृनो इति । महसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः मृनो वनस्य पुत्र । वनेन हि मध्यमानोऽपिर्जायते । मित्रमहोऽनुकूलदीप्तिमत्तये नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यन्तिद्राच्छिद्रानि शर्म शर्माणि सुवानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र । भुक्तनाम्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादपेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां सुवंतमायसीभिर्व्याभिः । यद्वा । अयोवहृदतरैः । पूभिः पालनरंहसः पापादुक्ष्य । रघ । उरुष्यती रघाकर्मा । नि० ५. २३. । इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । शंस्कंदमोति शर्लोपः । मृनो महसः । परमपि चंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवज्जावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वाणुदात्तत्वं । शर्म । मुपां सुलुगिति विभक्त्यर्कः । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नभः प्रकृतिभावः । सुवामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवज्जावे सति पादाद्रित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । पूभिः । पू पालनपुरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्रिप । उत्पदीर्घा । मांवकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्वः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मशू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरुथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मशू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां सुवते यजमानाय । वरुथमिति गृहनाम । वरुथमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन धनवत्तये मघवशो हविर्लक्ष्यधनयुक्तभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुवं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने गृणंतं सुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुक्ष्य । रघ । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परंयुरपि मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुथं । वृञ् वरणे । जवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । इत्यथन्प्रत्ययः । निच्वादायुदात्तत्वं । गृणते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति विच । तदस्यास्तीति मनुष । मादुपधाया इति मनुषो वत् । मनुवसो हरिति नकारस्य कत्वं । मघवशः । मघवा बङ्गलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवञ्शब्दस्य तुआदेशः । स च नानुबन्धकृतमनेकात्वं । परि० ६. म० १. १. ५५. । इति वचनात् अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यस्य भवति । मनु । ऋचि नुनुधमन्त्विति दीर्घः । धियावसुः । बङ्गप्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य साविकाच इति विभक्त्युदात्ता । लुगभावश्चादसः । जगम्यात् । गमू खूप गता । लिङि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥ २४ ॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं मूक्तं नोधस आर्यं चैष्टुमं । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति । मूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जना उपमिद्ययंथ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिद्य । ययंथ ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्तीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्नि येऽन्येऽप्यथः सन्ति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ति । इत्यन्ति । न हि त्वद्वातिरेकेण तेजीवितुं शक्यते । हे विश्वानर विश्वपां नराणां जाठररूपेण संबंधिन्नेषि क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सव । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययं । आधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निष्ठातः संभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ विश्वानर । विश्वे च मे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी विश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नहो भव्य । उ० ४. १२५. । इतीन्द्रप्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । जित्वादायुदात्तत्वं । अस्मि । तामस्थोर्लोप इति सलोपः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिचक्तां च संज्ञायामिति क्तिच् । अतोदात्तात्त्विति शब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित । इमिञ् प्रनेपणं । अस्मादुपपूर्वाद्बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । नृगागमः । ययं । यम उपरमे । निटि यलि क्तादिनियमादिटि प्राप्ता उपदेशेऽल्वतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽह्न्याप्रिमार्कते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपसूचः । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूत्रितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवामोऽजनयंत देवं विश्वानर ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । विश्वानर । ज्योतिः । इत् । आरीय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो ब्रूलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भुमेश्व नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिर्भवत् । हे विश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरिति ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । श्वन्नृक्षत्रित्यादीं क्षिपातनाद्रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिव्योश्चः पित्रोरादिभ्योऽति ङीप्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । अजनयंत । जनीञ्प्रत्ययसुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७. । इति मित्वात्प्रतां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो विश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । विश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा विश्वानरेऽग्रा वसूनि धनान्या दधिरे । आहितानि स्थापितानि वभूवुः । तत्र दृष्टान्तः । ध्रुवासो निक्षल । रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयंत तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यंत तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । सुपां मुलुगति विभक्तेर्डादेशः । या । शम्भुर्दसि बहुलमिति शैलोपः । ओषधीषु । उष दहि । ओषः पाकः । भावे घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योष धयः । कर्मण्यधिकरणे चेति क्तिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेर्ददात्तत्वं ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी विश्वानराय नृतमाय यज्ञीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । विश्वानराय । नृतमाय । यज्ञीः ॥ ४ ॥

रोदसी यावापृथिव्यां सूनवे स्वप्नाय विश्वानराय बृहती इव प्रभुते इवाभूतां । विश्वानरस्य यावापृथिव्योः पृथक्त्वं संवर्तते स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरौ महयन्नजायतामिवावापृथिवी भुरिरितसा । ऋग्वे० ३. ३. ११. इति । महतां विश्वानरस्यावस्थानाय यावापृथिव्यां विभूते जाते इत्यर्थः । किंचायं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्वि-
हविधा यज्ञीर्भवतीर्गिरः स्मृतीर्विश्वानरायाप्ये प्रायुक्तंति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय
सत्यशुष्मायावितथवलाय नृतमायातिशयं संवर्तते भिन्नं । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको
वंदी दातार प्रभुं चरविधया स्मृत्या स्मृतिं तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजाताव्ययतां पुर्व्वति जातौ गम्यमानायां
मनुष्याणां पृथगागमः । तिरस्कारित इति स्मरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि द्व्यजित्य-
नवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्तेर्भावे विच । ततो मनुषः । मादपधाया इति वलं ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो विश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । विश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथ ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितविश्वानरापे ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित्ते द्युलोकादपि प्र
रिरिच । प्रवृद्धि । किंच त्व मानुषीणां मनोजातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा
वरिवोऽसुरपद्वत् धनं युधा युद्धं देवेभ्यश्चकथुं । देवाधीनमकार्षीः ॥ विश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकान-
घाताभावः । रिरिच । रिरिच विरिचं । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्यं वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषण्डो मनोजातावित्यत्रप्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीष् प्राप्ते
तदपवादतथा शाङ्करवाच्य इति ङीष् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । द्याम्कंदमि वङ्गलं । पा० ६. १. १७८. इति
वङ्गलवचनात्प्राम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्यात्मपदादिनक्षणे भावं क्षिप । वरिव इति
धननाम । नक्षिपयस्यत्याद्युदात्तत्वं ॥

प्र नृ महित्वं वृषभस्य वोचं य पुरवो वृचहणं सचंते ।

विश्वानरो दस्युमग्निजघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शंवरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नृ । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पुरवः । वृचऽहनं । सचंते ।

विश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शंवरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र विश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वेदुतोऽग्निरभिधीयते । पुरव इति मनुष्यनाम । पुरवो मनुष्या
वृचहणमावरकस्य मेघस्य हतारं यं विश्वानरं सचंते वर्षार्थिनः भवन्ते तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्विश्वानरस्य महित्वं
माहात्म्यं नृ क्षिप्रं प्र वोचं । प्रवर्षामि । किं तदित्यत आह । अयं विश्वानरोऽपिदस्युं रसानां कर्मणां वोप-
यितारं राक्षसादिकं जघन्वान् । हतवान् । तथा काष्ठा अपो वृष्ट्यदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंवरं
तं निरोधकारिणं मेघमव भेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । कंदमि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ्यस्यतिवक्तीत्या-
दिना त्रुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । वङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हतेर्लिट् :

क्रसुः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिङभावः । भेत् । मिदिर विदारणे । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हलङ्गाब्ध इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदङभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तच्चाहित्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्धितुरपां यं पुरवः पुरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचते सेवते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यत्यस्मिन्नमा उपदासयति कर्माणि तमर्पिर्वैश्वानरो घ्नन्वा धुनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं । नि० ७. २३. । इति ॥ अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽर्मा वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वमैः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । वृक्षानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्नो यजमानः स्वर्गं प्राप्न इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहारायाभिमारुतेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाङ्गमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरश स्ववत् । सोत्रियतृचनं प्रारंभमुक्त्वा दुस्थानसंबन्धिना वैश्वानरीयंण मूर्त्तिन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिना इन्द्रं मरुतश्च प्रति तद्द्वेष्यमुक्तपाठिनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मत्तद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवाभिर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वंहमं मुहतां यत्र लोका इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादीं प्रणयंतीति तत्संबन्धद्विवैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वाभ्यानिनः प्रत्युतो गच्छत इति विश्वानरो मध्यमोत्तमो । ऋ गताः विश्वस्मात्पचावच् । लुगभावस्त्वांदसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमभिर्वैश्वानरः । वैश्वतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते । अग्निपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्मकाले सूर्यकांतादिमणिष्वपेक्ष्यत्पत्तिः प्रमिदा । तस्मान्नमनिर्वचनानुरोधेनायमेवाभिर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्मृतिः संभवति । अग्नी प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. । इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्पर्शत्वात् । एतत्सर्वं यास्कन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बङ्गधा प्रपंचितं । नि० ७. २१. । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधयं ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्ग्निः पुरुणीथे जरते सृनुतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्स्वाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सृनुताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽपिर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पृष्टिकरहविष्कण्ठगणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञेष्वपि । यजतो यष्टव्यो विभावा विशेषेण प्रकाशयिता सृनुतावान् । सृनुता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शातवनेयः । शतसंख्याकान् क्रतून्वनति संभजत इति शातवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतृत्वेतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्विभ्रंभिः स्मृतिभिर्जरते । स्मृत्येते ॥ भरद्वाजेषु । भरति पोषयति भोक्तृनिति भरतः । तादृशा वाजा येषु । बङ्गरीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्वादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भुमुद्गशिर्यजिपर्वपद्ममितमिनमिहयंभ्योऽतश्च । उ० ३. ११०. । इति यजतरतचप्रत्ययः । विभावा । भा दीर्घा । आबो मनिन्निति वनिप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यति । शातवनेये । इन्मर्वधातुभ्य इतोऽप्रत्ययः । शातवनिशब्दः । इत्यग्निजः । पा० ४. १. १००. । इति ढक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दात्त्वत्थोऽय इनिः । ऋजंभ्य इति ङीप् । पुरुणीथे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ४. ३. । इति गत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

वह्निमिति पंचचं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षे चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृती चैष्टुभे कंदसीदं सूक्तमाश्विनं शस्त्रं च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्र जिन्वन्निति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राच्यं दृतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्राऽच्यं । दृतं । सद्यःऽर्थं ।

द्विऽजन्मानं । रयिंऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राच्यं सुपु प्रकर्षेण रक्षितारं दृतं देवर्हविवह्ननलक्षणं दृत्य नियुक्तं सद्योऽर्थं यदा हवींषि जुहुति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्-तारं । यद्वा । सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं द्वयोर्वावापृथिव्योररररररररर वायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमपि मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाष्यत्वञ्च । आप० गृ० १०. १४. । रातिर्मित्रमिति कर्पादित्येकं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविकेतुं । ऋग्वे० ३. २. ४. । इति ॥ वह्निं । वह्निश्च-युश्रुगन्ताहत्वरिभ्यो निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निदद्वावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशसशब्दादुत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । अर्गआदित्वादच । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राच्यं । सुपु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्राचीः । उपसर्गद्वयोपल्ल्यादवतेरवितृन्तृत्वभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा कंदसीत्यमि पूर्व इत्यस्य विकल्पं सति यगादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं । उपकुपिगार्तभ्यश्चित्रित्येतेः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वय्ये नञ्कुनिपाताना-मिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३ । इत्यव्ययहर्गण वितयं गृह्येत तर्हि बह्व्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वात्मातांतरिचं । श्वसितिरच गतिकर्मा । मातर्यंतरिचे श्वसित गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुच-मित्यादी निपातनाद्रपसिद्धिः । यद्वा । मातर्यंतरिचे श्वाश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अम गतिदीप्त्यादा-नप्वित्यस्मादीणादिको द्वन्प्रत्ययः । एतच्च यास्कनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

अस्य शामुरुभयांसः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वा न्यसादि होतापृच्छचो विश्वपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शामुः । उभयसंसः । सचंते । हविष्मंतः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छचः । विश्वपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

शामुः शासितुरस्यापिरुभयाम उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च-ममपि शासितारं सचंते । संवर्ते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्मतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणध-माणो यजमानाः । यद्वा । उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मतो हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः । किंचायं होता होमनिष्पादकोऽभिर्दिवाश्चत आदित्यादपि पूर्व उपःसु वर्तमानो भूत्वापि-होचहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणाग्न्यायतनं न्यधायि । स्थाप्यते । कीदृशी होता । आपृच्छच आप्रष्टव्यः । पुत्र्य इत्यर्थः । विश्वपतिर्विष्णो प्रजानां पालयिता वेधा विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शामुः । शामुः अनुशिष्टो । तृन्तृचो शसिशसिशसिबदादिभ्यः संज्ञायां चानिटो । उ० २. ९४. । इति तृन् । इडागमा-भावश्च । पथ्येकवचने तकारलोपस्कंदसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उशिजः । वशः कित् । उ० २. ७१. । इति वंश्चिजिप्रत्ययः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृड् प्राणत्यागि । असिहमिमृष्येवामीत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छच । प्रक् क्षीप्सायां । आङ्पूर्वादस्माच्छंदसि निष्टक्येत्यादी । पा० ३. १. १२३. । खप्प्रत्ययो निपातितः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । कथः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः । पत्वादेश्ययं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि बह्वर्लमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥

तं । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुषु कीर्तयिष्यस्यत् अस्माकं स्मृतिर्हृदो हृद्यवस्थितात्माणां जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि वायोऽत्ययते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्याम्नानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जानं । एवंभूतं तमग्निमाश्याः । अभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संयामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमपि जीजनंत यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विज ऋता काले यष्टारो मानुषासो मनोः पुत्राः प्रयस्वंतो हविर्नक्षत्राणां पोषिताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्येकारलोपस्कंदसः । हृदः । अथ हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते । पद्मितीत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावः । अग्निं ज्ञाजनीर्जेति जादेशः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ लिप्तादाबुदात्तत्वं । अस्मत् । मुपां मुनिर्गति विभक्तिर्भुक् । अश्याः । अशू व्याप्तौ । लिङि बङ्गसं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमां । जीजनंत । जनी प्रादुर्भावः । स्थंताङ्गिङि च्छिञ्ङादेशः । विभावहलादिशेषः । सन्वङ्गावित्यदीर्घाः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताबुदात्तत्वं ॥

उशिकपावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विष्णु ।

दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः एवंभूतो होताभिर्विष्णु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिरा भुवत् । आ, समंताद्भवति । न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यद्गन् तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्छिञ्ङादेश आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः । दम उपशमि । दमरुर्नासः । उ० ४ २३४ । इत्याणादिक ऊनसिप्रत्ययः । यास्कः स्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्थात । नि० ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनुनासिकस्कंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लिङ्यङागमः । इत्येव लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामी मतिभिर्गोतमासः ।

आणुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आणुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । गोधसः स्तोत्रं रक्तेऽप्यात्मनि पूजार्थं बङ्गवचनं । हे अपि रयीणां

धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्र शंसामः । प्रकर्षेण सुमः । किं कुर्वतः । वाज्रभरं वाजस्य हविर्लज्जान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आगुं न अश्मिन् । यथाश्म-
मारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तिर्निमृजति तद्वदयमप्येहर्विवहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चाग्नि-
मार्जनप्रकरणं वाजसनेयिभिरास्नातं । अथ मध्यं तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्ता ग्रहि वहति ब्रजेदेवमेत-
दपि युक्त्वोपनिषतिं ग्रहि देवेभ्यो हव्यं वंदेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः
शोभतस्याहुः प्रातःकालि मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंत्रं वृषेयत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाज्रभरं । अपरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजोति । पा० ३. २. ४६ ।
वाज्रशब्दं कर्मण्युपपदे खचप्रत्ययः । अरुर्द्विपदजंतस्य मुम् । पा० ६. ३. ६७ । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदा-
त्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वात् मृजवृद्धिः । पा० ७. २. ११४ । इति वृद्धभावः । अदुपदेशात्त-
सार्वधातुकानुदात्तत्वं णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । निडि वज्रलं कंदसीति शपः शुः ॥ ॥ २६ ॥

अस्मा इदु प्र तवसे इति षोडशर्चं चतुर्थं मृक्तं । नोधस आर्षमंद्रं त्रिषुभं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु
पोऊशति । अस्य मृक्तस्य नोधा द्रष्टव्यतद्वाङ्मणे समस्नायंतं । अस्मा इदु प्र तवसे तुरयिति नोधास्त एते
प्रातःसर्वने । ण० ब्रा० ६. १८ । इति ॥ पऊहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माथ्यंदिने सवने
ब्राह्मणाच्छंसिगन्तं ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुज्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनमृक्तसंज्ञमेतच्छंसनीय । तथा च
मृचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्विहरितीतरावहीनमृक्तं । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते
प्रातःसर्वने पऊहस्तोत्रियाञ्कृत्वा माथ्यंदिनेऽहीनमृक्तानि शंसतीति ॥

अस्मा उदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मि । उत । उं । इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं षादपुराणं । अथापि षादपुराणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं ।
तवसे प्रवृत्ताय तुराय त्वरमणाय । यद्वा । तुरित्त्रे शङ्कणां हिंसिचि । माहिनाय गुणैर्महते ऋचीपमाय
ऋचा समाय । यादृशी स्मृतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवेऽधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः ।
तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवांस्त्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । नि० ५. ११ । इति । एवमुतायास्मा इंद्राय स्तोमं
स्तोत्रं प्र हर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । प्रयों न । प्रय इत्यन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय
कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं
किंतु ब्रह्माणि हविर्लज्जान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वयजमानरतिशयेन दत्तानि । इदं सुत्या
हविषा च परिचरमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणं । दगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्यो हिंसार्थः । तुर्यतीति
तुरः । पचायचि च्छांदसो वलीपः । हर्मि । हृज् हरणे । वज्रलं कंदसीति शपो लुक । माहिनाय । मह
पुत्रायामित्यस्मान्हरिनण् च । उ० २. ५६ । इतीनणप्रत्ययः । उपधावृत्तश्च । ऋचीपमाय । ऋचीपम ऋचा
समः । नि० ६. २३ । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३० । तृतीयापूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं ।
पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् पत्वं । केचिदाहुः । ऋच सुतावित्यस्मादिगुपधात्किद्वितीप्र-
त्ययः । छदिकारादत्तिन इति डीप् । ऋची स्मृतिः । तथा समः । पूर्ववत् पत्वं । अस्मिन्पत्रे तृतीयापूर्वपदप्रक-
रितित्वरत्वे सति डीप् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चिंतनीयः । यद्वा । द्विषोदासादि-
द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गार्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १.
२. ४८ । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वाद्धृतशब्दस्याध्रिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि च्छांदसं
संपसारणं । यद्वा । तुहिर् कुहिर् उहिर् अर्देन इत्यस्मादोहतेः पूर्ववत्त्वञ्च । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठा-
तादातशायनकस्तमप् । श्रस्त्वं कंदसीति श्लीपः ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भरास्यांगूषं बाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥२॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरासि । आंगूषं । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥२॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यत्रनाम । प्रय इवान्नमिव प्र यंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियत । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरासि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इन्द्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जन्त्येन ज्ञानेन च धियः सुतोः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयति । संस्कुर्वति ॥ प्र यंसि । यम उपरम इत्यस्मात्तटि पुरुषव्यत्ययः । बह्वचं कंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. इति यास्कः । आङ्पूर्वाहुपेर्धञि पुषोदरादित्वाङो इत्यस्य गूआदेशः । आङो उकारस्य लोपाभावश्च । याथादि-नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधृ विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तर्ककेनिति भावे केन्प्रत्ययः । एजंतत्वाद्-व्यत्ययेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुनुगिति तुतीयाया डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. । इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घर्ङितोति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भरास्यांगूषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधथ्यै ॥३॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वेऽमां । भरासि । आंगूषं । आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । ववृधथ्यै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपाद्यतामिदं ववृधथ्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः । ससुर्यैरित्यर्थः । मतीनां मतीनां संबंधिभिरच्छोक्ति-भिः स्वर्केर्वचोभिर्मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भरासि । करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतं नृनित्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । स्वर्षा । सुपूर्वादीर्तैर्वजंतः स्वरशब्दः । पणु दाने । जनसनखनकमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिकस्यादित्वात् । सनेतिरजः । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भरासि । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो धेपां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ववृधथ्यै । वृधु वृद्धावि-त्यस्मादंतर्भावित्यर्थान्तमर्थं ससेर्निग्न कथ्यप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । द्विर्भावः क्कादसः । यदा । यङ्नुगं-तादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्ग्रीवाभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरंश्च गिर्वीहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वीहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं । मेधिराय ॥४॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि । प्रेरयामि । तत्र दृष्टांतः । तत्सिनाय । सिनमित्यत्र-नाम । सिनमत्रं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमत्रं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तच्छको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पादपुराणं । तथा

गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिश्च्यमानाद्यिन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृत्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमोत्थनुषंगः ॥ हिनोमि । हि गतीं वृद्धो च । स्वादित्यात् अः । तष्टिव । तच् त्वत् तनूकरणे । ताक्की-
लिकस्तृण । ऊदित्यात्पद्य इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । तत्तिनाय ।
मिनशब्दः पित्र बंधन इत्यस्मादिष्टिषड्दीङ्प्रविभ्यो नक् । उ० ३. २. इति नक्प्रत्ययांतः । बह्व्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वहिहाधाऽभ्यः कंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽमुन्यत्ययो गतिकारकयोरापि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तिरुपधावृद्धिः ।
हलि चेति दीर्घाभावः कंदसः । विश्वमिन्वं । हवि व्याप्नो । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचायच्च ।
नृगभावः कंदसः । यद्वा । श्वचप्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति
मेधिरः । मेधारथाभामिरनिरर्चा वक्तव्या । पा० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्के जुह्वा ३ ममंजे ।

वीरं दानाकसं वंद्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिंऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्के । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानऽओकसं । वंद्यै । पुरां । गूर्तऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायार्के स्तुतिरूपं ममं श्रवस्या श्रवस्ययन्निष्कया । अन्नलाभाद्यर्थः । जुह्वाज्ञानसाधनेन
वागिन्द्रियेण समज्ज । समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । सप्तिमिव । यथान्नलाभाय गंतुकामः
पुमानश्च रथेनकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षपणकुशलं दानाकमं दानानामेकनिजं गूर्तश्रवसं
प्रशस्यान्न पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवंगुणवाग्निमिन्द्रं वंद्यै वदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति
शेषः ॥ सप्तिमिव । ५५ समवायं । समवाति रथेनकीभवतीति सप्तिरथः । वसन्तिप । उ० ४. १७९ । इति विधी-
यमानस्तिप्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । इवेन समाम
उक्तः । श्रवस्या । श्रवस्याऽदात्तुप आत्मानः क्वच । क्वजंतादातोर्भावे अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इत्यकार
प्रत्ययः । ततष्टाप । सुपां मुलुगति तुनीयाया डादेशः । उदात्तानिर्वृत्तिस्वरण तस्योदात्तत्वं । अर्के । ऋच
स्तुतां । ऋच्यते स्तुयतेऽनेनत्यक्तो मंचः । पुंसि संज्ञायां घः प्रथिगति करणं घप्रत्ययः । चत्रोः कु घिगयतीरिति
कुत्वं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बह्वलं कंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ऊत्रो ङवः श्रुवच्च । उ० २. ६०. ।
इति ऋप । धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरणांतोदात्तत्वं । तुतीयकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ।
उदात्तयणो हन्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः । पा० ६. १. १७५ । इति प्रतिषेधः । अंजे । अञ्ज
व्याक्तमन्नकातिगतिपु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमथे संसर्जति कथ्यप्रत्ययः ।
गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कृतीतीट्प्रतिषेधः । बह्वलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनि-
यत्तत्वादा । पा० ८. २. ६१. निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दर्माणं । दृ विदारणं । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति मनिन । नेद्विंश कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाबु-
दात्तत्वं । यद्वा । आणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ ॥ ७७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वजं स्वपस्तमं स्वयं १ रणाय ।

वृचस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रं । स्वपःऽतमं । स्वयं । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तच्च । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं

वज्रं । स्वपक्षममतिशयेन शोभनकर्माणं स्वयं सुष्ठु शशुषु प्रेयं यद्वा नुत्यं । तुजन् शत्रुन्निहंसन् ईशान ऐश्वर्यवान्
 कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन
 वज्रेण विदत् । प्राहार्पीदित्यर्थः ॥ स्वपक्षमं । शोभनमपः कर्म यस्यासां । अतिशयेन स्वपाः स्वपक्षमः । तमपः
 पित्वादनुदात्तत्वं । सोमर्नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्च । अष्टमं १. ३२. २. ।
 इत्युच्यते । विदत् । विदुः लाभे । लुदित्वात् त्रैरडादेशः । वज्रं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः । यदुत्तयोगा-
 दनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अदपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणम्बरः ।
 ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्चापो लुक् । अनुदात्तत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं धातुम्बरः । तुजता ।
 शत्रुनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति
 । नि० ६. २० । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य । तादृशं बलं दधाति धारयतीति
 कियद्वाः । यः कोऽप्यस्य बलस्ययत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परंपां बलं धारयति
 निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य किंभावः । दधातिर्विच ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायविष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरौ अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपुरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो
 महतोऽस्य यज्ञस्य सर्वनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सर्वनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् ।
 यदाग्रां हयति तदानीमेव पात्रं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारुणि शोभनानि धानाकरंभादिहविर्लक्ष-
 णान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदास्ति
 तन्मुषायत अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्विर्वज्रस्य चेषकः । एवंभूत इन्द्राक्षरः ।
 सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा ।
 विष्णुः सुत्यादिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवभ्यो ज्ञिनाय विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिप-
 क्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत । अचूचुरत् । तदनंतरं दीवोपसदात्मनां दुर्गुरुपाणं सप्तानामग्रां परस्तादासीत् ।
 अद्रिमस्ता सहीयान् इन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च
 तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोपः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विन्नं वेद्यमसुराणां विभर्तीति । स दर्भपुंजी-
 लमुदृह्य सप्त गिरीन्भिन्त्वा तमहर्जितं च । नि० सं० ६. २. ४. २-३. ॥ महः । महतः । अक्कन्दलोपश्छादसः ।
 यद्वा । मह इत्येतत्पितुर्विशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्तसुः । वस्वेकाजाहसामि-
 तीडागमः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययम्बरः । चारु । मुपां सुलुगिति विभक्त्यर्णुक् । मुषायत् ।
 मुष स्तय । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुपमात्मन् इच्छति । मुप आत्मन् । क्वच् । न च्छंदस्यपुच-
 स्वेतीत्ववह्नीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्वजंताज्जटः शत्रु । आगमानुशामनस्यानित्यत्वाच्च-
 मभावः । द्वितीयपक्षे तु क्वजंताज्जटि वृक्षं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी
 क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमुदृशीत्यादिना पचतेरतचप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
 लुडि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डित्वाद्वाहिव्यादिना संप्रसारणं । श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वाद्भि-
 घाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह
 इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्पीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
 ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहः सविभ्यः । पा० ५. ४. ९१. । इति समासांतष्टच्प्रत्ययः ।
 चित्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । अमु चेषण इत्यस्मात्साधुकारिणि तुन् । पा० ३. २. १३५. । इडभावश्छादसः । न
 लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा, उदु माश्चिदेवपत्नीरिद्रायाकर्महिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अस्मि। इत्। ऊं इति। प्राः। चित्। देवऽपत्नीः। इन्द्राया। अर्कै। अहिऽहत्ये। ऊवुरित्यूवुः।
परि। द्यावापृथिवी इति। जभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेंद्रायाहिहत्येऽहर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूतं सति पाशित गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नी-
र्देवानां पालयित्री गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्रोत्रमूषुः। समतन्वत। चक्रुरित्यर्थः। स चंद्र उर्वी
विभूतं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो परि जभे। स्वतंत्रसा परिजहार। अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः। वेज्
तंतुसंताने। लिटि वजो वयिः। पा० २. ४. ४१। लिटिः कित्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य
लिटि वयो यः। पा० ६. १. ३८। इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादि। वज्रास्यान्-
तरस्यां किति। पा० ६. १. ३९। इति यकारस्य वकारादेशः। जभे। हज्ज हरणे। लिटि त्रित्वात्कर्त्रभिप्राय
आत्मनेपदं। हयहोर्म इति भत्वं। उर्वी। उरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष्। वा कृदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पयंतरिक्षात् ।

स्वराकिंदो दम आ विश्वगूतः स्वरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य। इत्। एव। प्र। रिरिचे। महिऽत्वं। दिवः। पृथिव्याः। परि। अंतरिक्षात्।

स्वराट्। इंद्रः। दमे। आ। विश्वऽगूतः। सुऽअरिः। अमचः। ववक्षे। रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव। इदिति पादपुरणः। अस्येवंद्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे। अतिरिच्यते। अधिकं भव
तीत्यर्थः। अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे। यथा प्रस्वरणं प्रस्थानमिति। कृतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत
आह। दिवो भुलोकात् पृथिव्या भुलोकात् अंतरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च। पर्युप
र्यर्थः। त्रीँलोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः। दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वनव तेजसा राजमानो
विश्वगूतो विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्कार्य उद्गणः समर्थः। यद्वा। विश्वं सर्वमायुधं गूतमुद्यतं यस्य स तथोक्तः। स्वरिः
शोभनशत्रुकः। शोभने शत्रो हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते। यथाकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं। ऋग्वे० ३.
४७. ५। इति। अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः। अमचो युद्धादिषु गमनकृशालः। मात्रयेयत्तया रहितो वा।
अमचोऽमाचो महान्भवत्यभ्यामिती वेति यास्कः। नि० ६. २३। एवंभुत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमा ववक्षे।
आवहति। मेघान्प्रापयति। मेघः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चक्रुरिति भावः। यद्वा। युद्धाय स्वकीया-
न्भटान् गमयति ॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं। रिरिचे। रिरिचर विरचने। कंदमि लुङ्लङ्लिट
इति वर्तमाने कर्मणि लिट्। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं। स्वराट्। राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्स-
त्पूर्वद्विषति क्रिप। वज्रादिना पत्वं जम्बत्वं। दमे। दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मात-
स्यानाचमेः। पा० ७. ३. ३४। इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो त्रित्वादायुदात्तत्वं। विश्वगूतः। गृ निगरणे।
अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः। कितीतीट्प्रतिषेधः। वङ्गत्वं कंदसीत्युत्वं। हलि चिति दीर्घः। यद्वा। गूरी उद्यमे।
अस्मान्निष्ठा। नसत्तनिषत्त्यादां निपातनान्निष्ठान्त्वाभावः। तत्पुरुषपक्षे मरुद्गृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं।
वङ्गग्रीहपक्षे तु वङ्गग्रीही विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अमचः। अम गत्यादिषु।
अमिनन्वियजिबन्धीत्यादिर्नाणादिकोऽबन्धत्ययः। त्रित्वादायुदात्तत्वं। ववक्षे। वंहर्नेति सिङ्गङ्गत्वं लैटीति
सिप्। वङ्गत्वं कंदसीति शपः झुः। ढल्यल्लल्यल्लानि। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तनोपः। रणाय। क्रियायहणं
कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यद्वा। गत्यर्थकर्मणि। पा० २. ३. १२। इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषंतं वि वृश्चज्जैण वृचमिंद्रः ।

गा न व्राणा अवनीरमुंचदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जैण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्येदेव शर्वसा बलिन शुषंतं शुष्यंतं वृचमिंद्रो वज्जैण वि वृश्चत् । व्यच्छिन्नतः । तथा गा न चरितरपद्धता गाव इव व्राणा वृत्रणावृता अवनी रक्षणहेतुभृता अपोऽमुंचत । अवर्षीत । तथा दावने हविर्दात्रि यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभुतमन्नमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । श्वनि प्राप्तं व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाज्ज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणस्वर एव शिष्यति । व्राणाः । वृत्र वरणे । कर्मणि लटः शानचि वङ्गलं कंदसीति यको लुक् । शानचो । इत्याहुणाभावि यणादेशः । अवनीः । अवतेः करणेऽर्तिस्त्वधुधमीत्यादिना । उ० २. १०३. । अनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मर्नात्तिनि वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽलोपाभावपञ्चादसः ॥ ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यज्जैण सीमयच्छत् ।

इशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जैण । सीं । अयच्छत् ।

इशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । किरिति कः ॥ ११ ॥

अस्येदेव त्वेषसा दीप्तिन बलिन सिंधवः समुद्राः । यद्वा । गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वि स्वि स्थाने रमन्ति । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जैण सीमेनान्तिधूत्वज्जैण पर्ययकृत परितो निर्यामितवान् । अपि च इशानकृत वृत्रा दिशुवधनात्मानमैश्वर्यवंतं कुर्वन्निद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णमभजनः । तुर्वणिस्तूर्णविरिति यास्कः । नि० ६. १४. । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय चपथे गाधमवस्थानयोऽयं धिप्प्यप्रदेशं कः । अकार्षीत ॥ रंत । रम् क्रीडाया । क्वांसे लङि बङ्गवचने बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । धातोरंत्यलोपपञ्चादसः । अयच्छत् । यम उपरमं । इषुगमियमां क इति क्वचं । कः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घमङ्करणश्रुत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । त्रैलुङ् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्योगोऽपेत्यडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेयन्नणीस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रं । इशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अणीसि । अपां । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्त्वरमाणः । यद्वा । शत्रुन्हिंसन् । इशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः । कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य वलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय वज्रं प्र भर । इमं वृत्रं वज्जैण प्रहरित्वर्थः । प्रहृत्य चाणींसि वृष्टिजलानीयन् तस्माद्वृत्रा क्रमयस्त्वमपां चरध्यै तासामपां चरणाय भुप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीण्यवयवसं धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्जैण वि रद् । षित्तिव । द्विहीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र लिङ्कृतं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियेधा इति वा क्रममाणधा इति वा गोर्वि पर्वीणि विरद मेघस्ये

यत्तर्णास्यपां चरणाय । नि० ६. २०. । इति ॥ भर । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्यौचोऽतस्तिङ् इति सांहितिको दीर्घः । तूतजानः । 'तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्यत्यभ्यामस्य दीर्घत्वं । कंदस्युभयथिति कानचः सार्वधातुकत्वं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । किंघाः । तुजता किंघा इत्यचोक्तं । रद् । रद् विलेखने । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । तिरद्या । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अर्निदतामिति नलोपः । तृतीयकवचनं भमंज्ञायामच इत्युकारलोपः । शुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तकृदात्तत्वं । इथन । इष गतावित्यस्मादंतर्भावितव्यर्थोक्ततरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं । चरर्थः । तुमर्थं संभिनति चरंतरर्थप्रत्ययः ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पृथ्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिणान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शब्न ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पृथ्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इणानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शब्न ॥ १३ ॥

उक्थैः शर्मन्नव्यः सृष्टो य इन्द्र अस्येदु अस्यैव तुरस्य युदार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पृथ्याणि पुराणानि कर्माण्यतकृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णानि आभीर्त्थेन प्ररयन् शत्रून् ऋधायमाणो हिंसंश्चन्द्रो निरिणाति अभिमुख गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वण संबधः । पृथ्यामिति पुराणनाम । पृथ्यमद्वायति पुराणनाममु पाठात् ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । गु सृता । अचो यदिति यत् । गुणः । धातोस्तस्मिन्मत्तस्यैवत्यवादेशः । इणानः । इष आभीर्त्थे । क्रियादिकः । व्यत्ययनात्मनेपद् । शानचाश्चत्वादंतोदात्तत्वं । ऋधायमाणः । नहि त्वा रोदसी उभं ऋधायमाणं । अखे० १. १०. ८. । इत्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । रो गर्तरेपणयोः । त्रयादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः शिष्यतः । तिङ् चोदात्तवतीति गर्तर्निघातः । यदृत्तयो गतिङ्ङुतिङ् इति निघाताभावः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृह्या द्यावा च भूमा जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान् ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । उत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृह्याः । द्यावा । च । भूमा । जनुपः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवन्द्रस्य भिया पञ्चक्षेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृह्याः । निथलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुपः प्रादुर्भूतादस्मादेवैवद्राज्जीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यार्वापि तुजते । तुजिर्हिंसायांऽप्यत्र कंपेन दृष्टव्यः । कंपते इत्यर्थः । किंच वेनस्य कांतस्यास्याणि दुःस्वस्यापनायकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनैकः सृक्तः पुनःपुनरुपशब्दयन् । उपशोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋपिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमित्वनयोर्मध्यं चशब्दस्य पाठश्चादसः । दिवो द्याविति दिव्यशब्दस्य द्यावादेशः । मुपां मुनुगिति विभक्त्येवदेशः । देवताद्वैतं तेषामयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुपः । जनी प्रादुर्भवि । जनेरुसिः । उ० २. ११६. । इत्याणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुड् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्-लुगंताद्वात्ययनं शानच । अदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । उवडादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ओणिं । ओणु अपनयने । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतर्लैत्यडागमः । बहन् कंदसीति शपो लुक् । भुमुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा ऋपिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वा-जोऽमुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः । यत् । व्वे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवश्ये । सुष्वि । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रुं त्रुं समर्थो भूरेर्बह्विधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्सोत्रं वत्त ययाचि एषा स्तोतृणां संबंधिः यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्यत तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानु दायि । अकारोत्यर्थः ॥ उत्तरार्धं स्वेयमाख्यायिका । स्वस्थो नाम काश्विद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युतं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥ अयमिंद्रः सौवश्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं सार्धमानं सुष्वि सोमानामभिषोतारमेतशमेत्संज्ञकमुषिं प्रावत । प्रारबत ॥ दायिः बहलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । व्वे । वगु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधानोपः । पस्पृधानं । सार्धं संघर्षे । अस्मा लिटः कानच । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति प्रकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रफस्य संप्रसारणं च पुषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवश्ये । स्वश्व इति जगपदशब्दः लचिथे संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. १. ७३. ५. । इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धत्वोसलाजादाञ्च्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थं च्यङ्प्रत्ययः । न य्वाभ्या पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धेः प्रतिषेध एजागमश्च । जित्त्वादायुदात्तत्वं । सुष्वि । पुत्र अभिषव । उत्सर्गकंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्प्रज्ञावात् द्विभावः । यणादेशः । उवडादेः शमावष्कांदसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इंद्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्चयोर्योजनं यस्मिन्नर्थे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबंधी हारियोजनः । हे हारियोजनेन्द्र गो तमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्मृतिरूपाणि मंत्रजा तानि ते तर्तवाक्रन् । अक्रपत । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसं बह्विधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया नभ्यत्वाद्भीर्ध नमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चाद्बह्विधरूपं धनमपिष्टोमादिकं बह्विधरूपं कर्म वा आ धाः । धिहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परंयुरपि प्रातःकाले धियावसुर्वृद्धा कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मनु शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्ब्रह्मणार्थमागच्छतु ॥ एव । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुनुगिति शसो लुक् । अक्रन् । करोतीर्लुङि मंच घसङ्करेत्यादिना ल्लर्लुक् । अंतादेशः । तस्य डिङ्प्रज्ञावात् द्विभावः । यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । कंदसि लुङ्लङ् लिट् इति लोडर्थे लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । बहलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥ ॥ १६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणामात्येन विरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममं तमहं वेदे विद्यातीर्थमहंश्चरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । प्र मन्महे इत्येतत्तयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमस्यते । प्र सप्तेनिति । अनिकृता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. । इत्युक्तत्वात् सप्तेनित्युक्तं त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशप-
रिभाषया विष्णु कंदः । इन्द्रो देवता ॥ गतः सामान्यविनियोगः । विष्णुपविनियोगस्तु लिङ्गादवगंतव्यः ॥

प्र मन्महे शवसानाय शृषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवते ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शृषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कं । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शक्नोति तथा शत्रुणां हतित्यर्थः । गिर्वणसे । गोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति गोभिरेन वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । एवंभूतायिद्राय । शृषमिति सुखनाम । शृषं सुखहेतुभूतं । आंगूषः स्तोम आघोषः नि० ५. ५१. । इति यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्र मन्महे । वयं स्तोतारः प्रकीर्णनावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुप्रवर्जकैः स्तुत्याभिमन्वीकरणममर्थः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषयः य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तुयमानायेत्यर्थः । नर सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नर यजमाने । विश्रुताय यष्टयतया विष्णोण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेने-
नार्चति । नि० ५. ४. । इति यास्कः । अर्चाम । पुजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधनं । तना-
दित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्तोः । पा० ६. ४. १०७. । इति मकारादां प्रत्यय उक्तारलोपः । शवसा-
नाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्माज्जटः शानच् । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । शानचस्कंदस्युभयधेत्या-
र्धधातुत्वादतोलापयलापो । चित इत्यतोदात्तत्वं । ननु क्यङो ङित्वात्तान्यनुदात्तैर्दिति शानचोऽनुदात्त-
भवितव्यं । एवं तर्हि तात्कीलिकश्रान् । तस्य सार्वधातुत्वमपि लसार्वधातुत्वाभावाच्चितः स्वर एव
शिष्यते । शृषं । शृष प्रसंव । पचाद्यव । आंगूषं । आङ्पूर्वाहुषः पचाद्यचि घो इत्यस्य गूआदेशः षोढरा-
दित्वात् । आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्चादमः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यातोदात्तत्वं ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
घञि वा थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गू शब्दः । संपदादिलक्षणो भवे क्रिप । कृत इवातो-
री-
तोत्वं । गोभिर्वन्यते संभज्यते इति गिर्वणाः । आणादिकः कर्मण्यसुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वाद्वाचि चेति
दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन
तुल्यमिति वतिः । नमोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भसंज्ञायां इत्याद्यभावः ।
प्रत्ययस्वरः । सुवृक्तिभिः । वृजी वर्जनं । भवे क्तिनः । तितुचेतीटप्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्यायुदात्तत्वादायुदात्तं ब्रह्मंदसीति वचनादुत्तरपदायु-
दात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे
क्तिनः । तादो च नितीति गतः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति मन्त्रिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरप-
दातोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शत्रुनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो
नित्य मयटमिच्छति । का० ४. ३. १४४. । इति ऋक्शब्दादिकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १.
४. १७. । इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे । व्यत्ययेनत्वं । यद्वा । ऋच सुतावित्यस्माद्वावे मक् । बज्रलवचनात्कुत्वं
ज्जत्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हाथे घच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । अर्चाम । अर्च पूजायां ।

भौषादिकः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वाधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चजोः कु घिकयतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनं गुणस्त्रां-
दसः । विश्रुताय । श्रु अवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूथं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अर्विंदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूथं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अर्विंदन् ॥ २ ॥

हे अत्विजो वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिग्लायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुते-
लच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्या इन्द्राय महि महत्तोडं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं
तत्स्तोत्रमित्याह । आंगूथं साम आपोषधोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः । अभि त्वा श्रुत्या-
दिष्वृषु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्यति । येन्द्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः
पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानां गवां पदज्ञा मार्गज्ञाः संतोऽत एवार्चतस्स पुजयंतो गा
अर्विंदन् । अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपमर्गे क इति कः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अर्विंदन् । विट् लामि । शे मुचादीनामिति शुभागमः ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदज्ञाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । उष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोव्यपहृतासु तत्रवेष्टणाय तां सरमामिन्द्रः प्राहिषीत् ।
यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विवृजति तद्वत् । सा च सरमिवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदी-
याय शिशवे तन्नोसंबन्धि चीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तत्तथ्यब्रवीत् । तथा च शाव्या-
यनकं । अत्रादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या जो गा अन्वविंद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् ।
ज्ञात्वा चाक्षे न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्मां
प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् ।
अर्विंदत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवा-
नामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नतारो
देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह । उस्त्रियेति गोनाम । सं वावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधन-
भूतामिन्द्रादीयं चीरादिकमकामयंत । समगच्छंत्येत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष गतावित्यस्माज्जवि क्तिनि मंचे वृषेत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विट् लामि । इडि लृटित्वादर्ह । बङ्गलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः । अड एव
स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४ । इति यास्कः । सतेंराणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेट् पाने । धीयते पीयत इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः
पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्रुहतोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. * । इति
मुडागमसलोपश्च । बृहच्छब्दोऽतोदानः । तस्य केचिदायुदात्तत्वं वर्णयंत्युक्तं । पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत
आयुदात्तः । अत उमे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्मां
चीरादिकमित्युक्ता गाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना मंप्र-
सारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुभाष्यं । घस्त्रियादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशंत ।

वागृ शब्दे । अस्माद्यङताङ्गिः अस्मांतादेशे सति तस्य च्छन्दस्युभयथेत्थार्धधातुकत्वादतोन्नोपयन्नोपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वशं कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २० । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्र विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽ नवग्विः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्विः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्र । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वय्यः । नवऽग्विः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्विः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मांसः समाप्य गतास्ते नवस्वाः । नवस्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११ १९ । ये तु दशभिर्मांसः समाप्य त्रगमुन्ते दशस्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्र सप्रसंख्याकैः । सप्र ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तं स्वर्गलोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतं । यद्वा । मन्द्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः । स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण क्लृप्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिविबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तन्नक्त्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । ब्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्नस्ति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्नक्त्यतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभृतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अयं अस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपल इति तन्नामसु पाटान । यन्नोऽमुरः । देवा वै वलं गाः पर्यपश्यन् । ए० ब्रा० ६. २४ । इत्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि स्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपुराणः । सुष्टुभा । स्तोभातिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावि क्रिप । शोभनः क्षुप स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । स्तुभा । करणभुतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारं कर्तृत्वात् स्तोभाति स्मातीति क्रियेति कर्तरि क्रिप । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । सप्र । सुपां मुनुगिति भिसो लुक । स्वय्यः । मृ शब्दोपतापयोः । ऋहन्नोर्ण्यदिति ण्यत् । वृहत्भावापृच्छांसः । तित्स्वर्गत इति स्वरितत्वं । नवग्विः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्रिपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप उ च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २ । इत्युकारांतादेशः । नवभिर्गृगमनं येषां ते नवस्वाः । अकारोपजमृच्छांसः । यद्वा । गमेर्भावे ह्रस्वययः । पूर्ववद्ब्रह्मब्रीहिः । ब्रह्मब्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्यच्चत्यलोपृच्छांसः । क्यच्छन्दमीत्युः । फलिगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. १ । इति गमेर्हः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात्तत्वं । म० ८. २. १८. । दरयः । दू विदारणं । वृद्धा कृतायां दू भय इति घटादिषु पाठान्त्वत्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपचयितवेंद्र त्वमंगिरोभिर्दधिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणरंधोऽंधकारं वि वः । व्यवृणोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छितप्रदेशं अप्रथयः । विशोषणं विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवोऽतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुप मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः । यथांतरिक्षलोकस्य मूलं दृढं भवति

तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः शानचि चकि प्राप्ति व्यत्ययेन शा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
षित्स्वरिणांतोदात्तत्वं । दक्ष । दसु उपचये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृज वरणे । लुङि सिपि
मंचे घसेत्यादिना ल्लुक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति सलोपः । बङ्गत्वं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यहभावः । अंधः ।
तमोऽयंध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यत इत्युक्तत्वाद्भ्रजः-
शब्दो लोकवचनः । सुपां मुलुगिति षष्ठा लुक् । अस्तभायः । लङि संभुस्तुंभित्यादिना । पा० ३. १. ८०. ।
आप्रत्ययः । कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहवर्षा व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अनिदिता-
मिति नलोपः । अडागमः ॥ ॥ १ ॥

प्रथम्येऽभिष्टवे तदु प्रयत्नतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र मूर्चितं । तदु प्रयत्नतममस्य कर्मात्मन्वत्तमो दुह्यते
घृतं पयः । आ० ४. ७. । इति ॥

तदु प्रयत्नतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयत्नऽतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्मिन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयत्नतमं । अतिशयेन पुञ्चं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव
कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहर्तव्ये गतव्ये पुथिव्याः सर्वधिनि
समीपदेश उपरा उपराः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् ।
असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्त्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयत्नतमं । यत्त पूजायां । यच्चत इति यत्तः ।
अतिशयेन यत्तो यत्ततमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरा
दिरात्मनेपदी । दंस्यति कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । आणादिकः कर्मण्यमुन । उपहरे । ह्रु काटिस्थे ।
काटिस्थलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहर्गति गच्छत्यस्मिन्नय इत्युपहरो भुप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां
घः प्रायणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिबि सेचने । भावादिकः ।
चतस्रः । शस । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्रचतस्र इति चतुर्गण्यस्य चतस्रादेश आबुदात्तो निपातितः । पूर्वस
वर्णदीर्घे प्राप्तिऽचि र ऋत इति रेफादेशः । पा० ७. २. ९९-१००. । चतुर्गण्यस्याबुदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन
चतस्रादेशस्याबुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराबुदात्तनिपातनसामर्थ्याद्वर्णदेशस्य वः पूर्वविधा स्थानिवद्भावश्चतुरः
शसीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदमिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव । म० १. १. ५८. । इति नियमात् ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरैकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वव्रे । सनजा । सनीके इति सऽनीके । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साध्ययितुमशक्य
इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । सवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वन्नः पुरुषैरर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः
मुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्थान्मुखादयति गच्छति निष्क्रामति । तदुपास-
कोऽर्थगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च चंदोगिराम्नातं । तं हायास्य उन्नीथमुपासां चक्र एतमु एवा-
यास्यं मन्यन्त आस्थापयदयति तेन । कां० उ० १. २. १०. । इति । अथवा । अयमास्ये मुखं वर्तत इत्ययास्यः । तथा
च वाजसनेयकं । ते होषुः कृ नु सोऽभूयो न इत्यमसक्तव्ययमास्येऽतरिति । शत० ब्रा० १४. ४. १. ९. । इति ।

पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्वयमानेभिर्गुणिभिर्गुणाभिधानलक्षणां सुतिं कुर्वन्निरर्केभैः करण-
भूतैः सूर्यमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाति । सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथ-
मभावविकारवाचिना जनना द्वितीयो भावविकारः सप्ता लक्ष्यते । यथोत्पत्तिकाम् शुब्दस्यार्थेन संबन्ध
इत्योत्पत्तिकामिति नित्यं ब्रूम इति हि तज्ज्ञातं । सनीक्ति समानं नीळमोको निवासस्थानं यथोक्ते । संलपे
इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा वि वने । विवृतं अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मन्मथीये
परम उत्कृष्टे व्योमन विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रो रोदसी द्यावा-
पृथिव्याधारयत् । अपोषयत् । यद्वा । मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । मेना या इति स्त्रीणां मेना
मानयंत्येना इति । नि० ३. २१. । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽप्युदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य
तकाराण्कांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिसहणस्य सर्वोपाधिष्वभि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्द्विप्रत्ययः । सना नित्यं ओ जननं यथोक्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वण्कांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बङ्गप्रीहस्वरेण शिष्यते । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । अयास्यः । यमु
प्रयत्नं । यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः । भवे कंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिण्कांदसि बङ्गलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य मुपां
मुनुगिति शिआदेशः । शि । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा । मन्यत इति मेना । पञ्चाद्यच् । नश्चिमन्यो-
रन्वित्यत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । ततष्टाप । द्विवचन ईदृदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति
प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । अनुम्रत्ययांत आयुदात्तः । बङ्गप्रीहावायुदात्तं ह्यच्छंदसीत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरैवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूमं । विरूपे इति विरूपे । पुनः । भुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशन्तः । भिः । वपुः । भिः । आ । चरतः । अन्याः । अन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विपररूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तद्वर्णा । रात्र्युषसोः
सर्वदेककृष्णादेवभूते रात्र्युषसी दिवं युल्लोकं भूम भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरैवैः स्वकीयैर्मनैः
परि चरतः । पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च
रुशद्भिर्दोष्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणा चरतः । आवर्तते । हे
इन्द्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । मुपां मुनुगिति द्वितीयाया
डादेशः । कांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गती । इण्शीङ्भ्यां ण् । उ० १. १५२. । इति भावे वनप्रत्ययः । नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तिति रात्रिनाम । नलोपण्कांदसः । वपुर्भिः । अर्तिपृवपीत्यादिना । उ० २. ११८. ।
उस । नित्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बङ्गलं
। म० ८. ५. १२. ११. । इति द्विर्भावे तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेषितस्यानुदात्तत्वं ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सृनुदीधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिह्मधिषे पक्कमंतः पर्यः कृष्णासु रुशद्भोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सृनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुशन्तः । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सृनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः ।
सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति ।

पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रवधाः सनेमीति पाठात् । किंचामासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्वासु
 गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु
 च गोषु तद्विपरीतं रश्मिणीयमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः ।
 प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो वः । पा० ८. २. ५२. इति
 निष्ठातकारस्य वत्त्वं । रोहिणीषु । इह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । इह रश्मि लो वा । उ० ३. ९४. इतीतन्प्रत्ययांतो
 रोहितशब्द आबुदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति ङीप् । तत्संनिधौगैर्न
 तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्वादनुदात्तस्य प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

स॒नात्सनी॑का अ॒वनी॑रवा॒ता व्र॒ता र॑क्ष॒न्ते अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पुरु॑ स॒हस्रा॑ ज॒नयो॑ न प॒त्नीर्दु॑व॒स्यन्ति॒ स्वसा॑रो अ॒हया॑णं ॥ १० ॥

स॒नात् । स॒नी॑काः । अ॒वनीः॑ । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॑क्ष॒न्ते । अ॒मृताः॑ । सहो॑भिः ।

पुरु॑ । स॒हस्रा॑ । ज॒नयः॑ । न । प॒त्नीः॑ । दु॒व॒स्यन्ति॑ । स्वसा॑रः । अ॒हया॑णं ॥ १० ॥

सनाश्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वातं गमनं । तद्रहिताः । एकपाश्वव-
 स्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरुणि बह्वनि सहस्रासंख्यातानि व्रता
 व्रतानीन्द्रसंबंधीनि कर्माण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्वलीः रक्षन्ते । पालयन्ति ।
 अपि च स्वसारः स्वयमेव संरत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयित्रीऽहयाणं लज्जारहितं । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा ।
 अह्नीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं । जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
 श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधलेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽंगुलयो
 भवंत्वयन्ति कर्माणि । नि० ३. ९. इति यास्कः । मुपां मुलुगिति असः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गति-
 बंधनयोः । असिहमीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः । बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । श्रेष्ठं दसि
 बह्वलमिति श्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । केंद्रादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
 पादादित्वान्निघाताभावः । अहयाणं । ह्री लज्जायां । बह्वलं कंदसीति श्रोरभावः । व्यत्ययेन शानच ।
 मुगभावश्चकंदसः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बह्वलं कंदसीति शपो लुकि च्छंदस्युभयथेति
 शानच आर्धधातुकत्वेन क्तिन्वाभावे गुणायादेशश्चै । पूर्ववत्समासस्वरं । यास्कस्त्वैवं व्याख्यत । अहयाणो
 ऽह्नीतयानः । नि० ५. १५. इति ॥ ॥ २ ॥

स॒नायु॒वो न॑म॒सा न॒व्यो अ॒र्केर्व॑सू॒यघो॑ म॒तयो॑ द॒स्म द॒दुः ।

पति॑ न प॒त्नीरु॑श॒तीरु॑श॒न्तं स्पृ॑श॒न्ति॒ त्वा श॒वसा॑वन्मनी॒षाः ॥ ११ ॥

स॒नाऽयु॒वः । न॑म॒सा । न॒व्यः । अ॒र्कः । व॒सुऽय॒वः । म॒तयः॑ । द॒स्म । द॒दुः ।

पति॑ । न । प॒त्नीः । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्तं । स्पृ॑श॒न्ति॒ । त्वा । श॒वसा॑ऽवन् । म॒नी॒षाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनीयेन्द्र अर्कः शस्त्ररूपैर्गर्भमसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः सुखो भवसि । सनायुवः मनातन-
 मपिहोवादि नित्यं कर्मात्मन इच्छन्तो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां
 ददुः । बह्वना प्रयासेन जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति ।
 प्राप्नुवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्य उशन्तं कामयमानं पतिं न । यथा पतिं
 संभजते तद्वत् । सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लभ्यते । सना सनातनं कर्मात्मन
 इच्छन्तीति सनायुवः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मतयः
 स्तोतारः । क्तिच्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घसेति निषेधे प्राप्तं बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्वा-
 दिनागुनासिकलोपः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । ददुः । द्रा कृत्सायां गर्ता । लियुस्यातो लोप इटि चेत्याकार-

नोपः । उशतीः । वश कांती । ऋटः शतृ । अदादित्वाक्पो लुक् । शतुर्द्धित्वाद्ब्रह्मिण्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति मन्वा उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मनुष्याका-
रोपजनम्कांदसः । यद्वा । मत्वथीय आवनिष ॥

सनादेव तव रायो गभस्ती न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ अस्मि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिष्टा शचीवस्त्व नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्ती । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान । अस्मि । क्रतुऽमान । इंद्र । धीरः । शिष्टा । शचीऽवः । तव । नः ।
शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दशनीयंन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्ती हस्ति सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि
रायो धनानि न क्षीयंते । न विनश्यंति । नोप दस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वदस्नगतं धनमुपचयं न
प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान धृष्टो वा त्वं द्युमान दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान्
लोकचरणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्टं ।
देहि । शिश्रतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीञ् हिंसायां । अस्मात्कर्मकर्तारं कर्मवद्वावाद्यगात्रनेपदे । वत्करणं
स्याग्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्वावाद्यः कर्तृयकि । पा० ८. १. १०५ । इत्याद्युदात्तत्वं । चादिनोपे विभा-
पति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । कंदसीर इति मनुषो वत्वं । मनुषो मनुवसो
रिति नकारस्य रुत्वं ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतंश्च ब्रह्म हरियोजनाय ।

मुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतंश्चात् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

मुऽनीथाय । नः । शवसान् । नोधाः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्यं ईषाचरति । सर्वेपामायो भवति । हे शवसान वनवन्निद्र हरियोजनाय । हरी
अर्था रश्मिं योजयतीति हरियोजनः । मुनीथाय सुष्ठु नैवे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो
नोधा अपिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतयत । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः
सन्धिया बुद्ध्या कर्मण वा प्राप्तवसुर्निद्रः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति
निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थं क्वङ्प्रत्ययः । मुनीथाय । मनीञ् प्रापण इत्यस्मादाणादिक-
ण्यकप्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

त्व महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधम आर्षं चैष्टममंद्रं । अनुकम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूहे दशरात्रि
द्वितीयं कंदोमे मरुत्वतीये शस्य एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूत्रितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं मह्यं
इंद्र यो ह । आ० ८. ७. इति ॥

त्वं मह्यं इंद्र यो ह शुष्मैद्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृह्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गृणीः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैर्वावापृथिवी वावापृथिव्या धाः । अधारयः । तादृशाज्ञया दमूमुच इत्यर्थः । किंच । यद् ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्नानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोष्ठयाः । अम्वा । महन्नामैतत् । अन्यान्यपि महानि यानि मति । तेऽपि सर्वे दृष्टासो दृढा अथैजन् । अकंपिपत् । तत्र दृष्टान्तः । किरणु न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपते तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावाद । चित् इत्यतोदात्तत्वं । वावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठः क्कादसः । यत् । मुपां मुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अम्वा । आ समंताद्भवति सद्भावं प्राप्नुवतीत्यम्वा महान्तः । आइपूर्वाद्भवतिरोणादिको द्विप्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नञ्पूर्वाद्भवतिः प्राप्तर्यत्राजि भुवो डिदिति क्कन्प्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्नुं न शक्यते । शिष्कंदसि वज्रलमिति श्लोपः । किरणाः । कीर्यते विच्छिद्यते इति किरणाः । कू विक्षेपे । कृपृवृजिर्मादिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१ । इति क्युप्रत्ययः । योरनादिः प्रत्ययाबुदात्तत्वं । ऋत इवातोर्ऱितोत्वं । ऐजन् । एतृ कंपने । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्वरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोधात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रतः विविधकर्मणां हरी त्वदीयावस्थावा वः रथ आगमयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । नदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोजरिता स्तोता वज्रमा धात । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुति प्रयत्नमन्तरं वज्रं त्वदस्ते दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रेषितकर्माद्रिन्द्र अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेण इष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानैराहत त्वं पूर्वीर्वज्रीः पुरोऽसुरपुराणि भक्षुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मणाम् । विविधं व्रतं ययोस्तां । मुपां मुलुगिति । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वज्रव्रीहां । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजनकांश्रयवादनपु । अतर्भावितव्यर्थाक्कादमे लङि सिध्यदादित्वाच्चपो लुक् । वज्रलं कंदस्यमाद्योगे ऽपीत्यडभावः । धात । दधत्स्कादंसे लुङि गातिस्थिति सचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः प्रेषाकर्मणि यास्कः । नि० ७. १७ । हर्य गतिकांत्योः । कांतरिभिलापः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतोऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्त्तुं यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न सति मित्राण्यप्यिति वज्रव्रीहां नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीच्छे । अत्र गत्यर्थः । त्रयादिभ्यः आ । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजनें । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् भिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्ययिता तिरस्कृता । किंच त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभवता । हंत्यर्थः । किंच । वृजन् इत्यादीनि चीणि संयामनामानि । अत्र पूर्वे विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यते हिंस्यते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यधींषु प्राप्तये ।

एवंविध आणी संयामे बुमते देहिमते युने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेत-
त्संज्ञममुरमहन् । अवधीः ॥ ऋमुवाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विसीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन
भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा मृगध्वाद्यश्च । उ० १. ३८. । इति कुप्रत्ययः
पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । अयतिरिच्यकर्म । तेषामीष्ट इत्युभवाः । यद्वा । चि निवासगत्योः । तेषु नि-
वसतीति पतेत्य् । उ० ४. १२. । इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ
पथिमच्छ्रुभुजामात् । पा० ७. १. ८५. । इत्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् । सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि
गित् । पत्वं कंदसं । बुमते । बीर्दीर्घात्प्रसन्नसोति युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव
उदित्युत्वं । ह्रस्वमुडभ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

त्वं ह त्यदिद्र चोदीः सखा वृचं यद्वज्रिन्वृपकर्मनुभाः ।

यद्व शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरित-
वान् । अकार्पोरित्यर्थः । हे वृपकर्मन् वृष्यदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं
कुत्सस्य शत्रुं यद्यदोभाः अनुभाः अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्कैर्द्र
वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्व यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये संयामे दस्यून्कुत्सस्योप-
यितूनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यक्ततः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यक्तनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः
प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद प्रेरणे । लुङि नेतीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एतं तुभं हिंसायां ।
कियादिकः । लुङि सिपि तलोपपदकंदसः । बहुलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । पराचैरित्येतद्व्ययं । नीचै-
र्बह्विरितिवादिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराचैरिति निरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्यून । दीर्घादटि समान-
पाद इति नकारस्य कृत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य साधुनासिकता । अकृतः । कृती केदने ।
लुङि सिपि तुदादित्वाच्प्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् श्रे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः ।
शस्य डित्याङ्गनाभावः ॥

त्वं ह त्यदिद्रारिषण्यन्दृहस्य चिन्मर्तानामञ्जुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वन्ते वर्धनेव वज्रिञ्छथिह्यमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इद्र । अरिषण्यन् । दृहस्य । चित् । मर्तानां । अञ्जुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वन्ते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अथिहि । अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृहस्य चित् दृढस्य कस्यचिदप्यरिषण्यन् रिषणमनिच्छन् एवंस्वभावो
भवामि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां सोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतीं सत्यामस्यदर्वन्तेऽस्मा-
दीद्याधाय गंतुं काष्ठा दिश आ समंतात् वि वः । विवृताः कुक्षे । यथा सर्वासु दिक्षुस्मादीया अश्वाः प्रतिरो-
धमंतरणं गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तत्रत्यानमिचान् हे वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव
वज्रेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कास्मिन्चित्तवाप्रीतीं सत्यां तस्य
शत्रोर्दृढस्याप्यरिषण्यन् रिषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिन् कुत्सादीं प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्रे ।
अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वन्त इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति पठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात्
क्यचि दूरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् पठ्या लुक् । अर्वन्ते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः । वनि-

स्फुपी पित्वाद्गुदात्ती । परिशिषाद्वातुस्वरः । घनेव । मूर्ती घनः । पा० ३. ३. ७७. इति काठिन्ये गम्यमाने
हृतेरप्रत्ययांती निपात्यते । अथिहि । अथ हिंसार्थः । खंताञ्जोऽटि वज्रं कंदसीति शपो लुक् ॥ ४ ॥

त्वां ह त्वदिन्द्राण्येसातौ स्वमीळे नर आज्ञा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वां । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्ण्येऽसातौ । स्वःऽमीळे । नरः । आज्ञा । हवन्ते ।

तव । स्वधाऽवः । इयं । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्ण्येसातावर्णानां गंतूणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् स्वमीळे । मीळमिति
धननाम । सुप्ररणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत आज्ञा अर्जा संग्रामे त्व । प्रसिद्धं त्वामिव नरो योद्धकामाः
पुरुषाः सहायार्थं हवन्ते । आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णम उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्नुवादिद्युद्धे तस्मिन्नित्यर्थः ।
वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण मह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयतीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे
स्वधावो हे अन्नवन् बलवन्नेन्द्र समर्ये संग्रामे तव संबंधनीयमृतिस्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मादाभिमुख्येन
भूत् । भवतु । वाजेषु संग्रामेषु धियोतिरतसाय्या योद्धभिः प्राप्तव्या भवति । त्यत् । मुपां मुनुगिति द्वितीयाया
लुक् । अर्ण्येसातौ । ऋ गती । वज्रलवचनादीणादिको नप्रत्ययः । पणु दान इत्यस्माद्वा वि क्तिनि जनसमन्व-
नामित्यनुनासिकस्यात्वं । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुद् । उ० ४. १०६. । इत्येतेरनुप्रत्ययो
मुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः । म० ६. ३. १०१. ६. । इति सलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
पूर्ववज्रव्रीहिस्वरः । स्वमीळे । स्वरशब्दो न्यङ्स्वरा स्वरिताविति स्वरितः । वज्रव्रीहिस्वरेण स एव श्रियते ।
आज्ञा । मुपां मुनुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । अनुवसो कुरिति मतुपो क्त्वं । अतसाय्या । अत सात-
त्यगमने । औणादिकः साध्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययावुदात्तत्वं । भूत् । कंदमि
नुङ्ङलिट इति प्रार्थनायां लुङि वज्रं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिण्पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

बर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिण वज्रवज्रिन्द्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः
सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय
राक्षोऽहोरेतत्संज्ञासुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव वर्क् । अनुणक् । अक्चिन्
इत्यर्थः । तदनंतरं पूरवे त्वां हविषा पूरयति तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निन्द्र वरिवो धनं कः । अकार्योः ॥
त्यत् । मुपां मुनुगिति विभक्तेर्लुक् । दर्दः । दृ विदारणे । अस्माद्यङ्नुगंताञ्जिडि सिध्यदादिवर्द्धति वचनाच्छपो
लुक् । हलङ्गाभ्य इति सलोपः । वज्रं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः ।
असुन । सुदाः कन्यादानः । नि० २. २४. । इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लुङि सिपि वज्रं कंदसीति
पिकरणाश्च लुक् । लघूपधगुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति क्त्वं । कः । दुष्टञ्च करणे । लुङि
सिपि मंचे घसेति ज्ञेर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावो ॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मन्मूर्जं न विश्वध स्तरध्ये ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इंद्र । देव । चित्रां । इषं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न । विश्वधं । शूरधै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां वायनीयां त्यां तामिपमन्नं परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः । प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नं परिपुर्णा भवति तथा कूर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चामिपमपि पाययति भावः । हे शूरेंद्र यद्येषा त्वनमात्मानं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तत्र दृष्टांतः । विश्वधं विश्वतः सर्वतः चरर्थं चरितुमूर्जं न उदकमिव । यथास्मभ्यं वज्रलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्तं व्यत्ययेन जम । अपृत्तित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फापी आप्यायी वृद्धा । श्वंताच्चादसि लुङि प्यायः पी । पा० ६. १. ०८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्रिद्रुसुभ्य इति श्रेश्चडादङः । णिलोपादीनि । यद्वा । पीङ् पान इत्यस्मान् लुङि चङि पूर्ववत् । वज्रलं कंदसमाङ्गीगेऽपीत्यङ्भावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां अन्नचित्रत्यादां कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । सुपां मुनुगिति मप्रस्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । वज्रलं कंदमीति शपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुधधादीर्धाभावः । विश्वध । विश्वगन्दात्तमिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । चरर्थे । चर संचलने । तुमर्थे संस्रनित्यधेन्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

अकारि त इंद्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

मुपेशंसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मष्टु धियावंसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इंद्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

मुऽपेशंसं । वाज्रं । आ । भर । नः । प्रातः । मष्टु । धियाऽवंसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव गोतमभिर्गतुर्मरतत्संज्ञैर्ब्रह्माणिभरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणं मंत्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनात्रेन सह हरिभ्यामद्याभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । अभिममुख्येनोक्तानि । यद्वा । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्व मुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । वज्रविधिरूपयुक्तं वाज्रमन्नं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । देहोति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रः प्रातःकालेऽस्माद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता । शिश्चक्षंदसि वज्रलर्मिति शर्लोपः । मुपेशंसं । पेश अवयवे । अमुन् । वज्रव्रीहावाबुदात्तं द्वाचक्षंदसित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भर । ह्यग्रहोर्म इति भत्वं । द्वाचोऽतस्तिङ् इति मंहितायां दीर्घः ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धायै पंचदशर्चं सप्तमं मृत्तं । नोधस आर्वे मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप । शिष्टायतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतः । वृष्णे पंचोना मारुत त्रिष्टुवंतमिति ॥ चातुर्विंशकेऽहन्यापिमारुत इदं मारुतं निविद्वानीयं । सूचितं च । पृक्षस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्यापिमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिप्रविकं पंचमंऽहन्यथेतदापिमारुतं मारुतनिविदानं । सूचितं च । पृक्षस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृत्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृत्तिं । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन सुतो नोधाः प्रेर्यते । हे नोधो वृष्णे कामानां वर्षये सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वार्या सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यते । एवंविधाय मरुतः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविशां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सुध्रावर्जकं सुपु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्र भर । प्ररय । सुहोति यावत् । सुतो प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् मुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः । कृतांजलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः सुतिलक्षणा वाचः समंजे । सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदधेषु यज्ञध्वामुवः । आह मर्यादायां । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्यामुवः । देवताभिमुखीकरणाय ममर्थाः । यज्ञयोर्मयः स्तोत्रमनःपूर्वकं मरुद्वयं स्तोमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव वज्रपु प्रदेशपु वज्रशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने । कनिन्यवृषितस्त्रीत्यादिना कनिन्यत्ययः । किञ्चाद्गुणाभावो निञ्चादाद्युदात्तत्वं । चतुर्थ्येकवचनेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । गृध्रु प्रसहने । शर्धति प्रसह्यतेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । निञ्चादाद्युदात्तत्वं । सुमखाय । शोभनो मुखो यस्य । नञ्मुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् पाणिभ्यामन्विताद्युदात्तत्वं । मुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवं कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुगन्धेन वज्रव्रीहावाद्युदानं द्यव्कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न दृप्सिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । दृप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासो दर्शनीयाः उक्ष्णः सेक्ताः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतां मर्यात्वामभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पयंवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंत्रांतरं स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुमंतेतु । ऋग्वे० २. ३३. १. इति । अमुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः पावकासः संवेपां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यते । अथो ये अस्य सत्वानः । तै० सं० ४. ५. ३. । इत्यादौ तथा दर्शनात् । दृप्सिनो वृथ्युदकविदुर्भिर्युक्ताः । मरुतः खटां वृष्टिं नयन्तीति श्रुतिः । तै० सं० २. ४. १०. २. । घोरवर्पसः । वर्षे इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषो गता । गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वानघृष्यत्वादौ । उ० १. १५३. । वप्रत्ययांतो निपातितः । आज्जमेरुमुक् । उक्ष्णः । वा पपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । वज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । पटू विशरणगत्यवसादनेषु । प्र ईरसद्योन्मुदु । उ० ४. ११६. । इति विधीयमानः कनिन्यत्ययो वज्रनवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोऽनो ववसुरभिगावः पर्वता इव ।

दृष्ट्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोऽहनेः । ववसुः । अभिऽगावः । पर्वताः इव ।

दृष्ट्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानलक्षणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अ अजरारहिता । अघ्नो ये देवान्भक्तिभिर्न भोजयन्ति । हंतारः अभिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढांगाः एवंभूता मरुतो ववसुः । स्तोत्राणामभिमतं

प्रापयितुमिच्छति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वमुनि दृष्ट्वा चित् दृष्टान्यपि मज्जना । मज्जनेति बलनाम । मज्जना शोधकेन बलेन प्रच्यावयति । प्रचारयति ॥ अभोगधनः । भोजयतीति भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बज्रं ब्रह्मसीति हन्तः क्रिप । झयो होऽन्यतरस्यां । पा० ८. ४. ६२ । इति हकारस्य घत्वं । इन्हन्युषार्यम्णां शी । पा० ६. ४. १२ । इति नियमाद्दीर्घाभावः । ववचुः । वव प्रापणे । अस्मादित्कासन्धेकाच इतीट्प्रतिषेधः । द्विर्भावः । इत्यकत्वपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्चादसः । लियुस्यमन्त्रे । पा० ३. १. ३५ । इति निषेधादात्मन्यभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

चिचैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

असेष्वेषां नि मिमृक्षुः चृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिचैः । अञ्जिऽभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

असेषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । चृष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चित्रिर्नानाविधिरञ्जिभो रूपाभिव्यञ्जनसमर्थराभरणीः स्वशरीराणि व्यञ्जते । व्यक्तं कुर्वति । अलंकुर्वतीत्यर्थः । वक्षःसु भुजातरेषु रुक्मान् रोचमानान्धारानधि येतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं । शुभे शोभार्थं । अपि चेषां मरुतामसेष्वृष्टय आयुधानि नि मिमृक्षुः । निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नैतारो मरुतां दिवोऽन्तरिक्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिर । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यतो प्रयति । लियत्त एकहल्त्वध्य इत्येत्वाभ्यासलोपी । शुभे । शुभ दीप्ति । संपदादिभक्षणो भावे क्रिप । सावेकाच इति चतुर्थी उदात्तत्वं । मिमृक्षुः । मृजृष् मुञ्च । सन्धुदित्वादिङभावः । हन्ताङिति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । द्विवचनादि । सन्यत इतीत्वं । लियुस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भाव । लिटि गमहन्त्यादिनोपधालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्त्विविषीभिरकृत ।

दुहंत्यूधदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पयसा परिज्वयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । त्विविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वन्ति । पयसा । परिऽज्वयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्रोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा । रिशानं हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभुता मरुतस्त्विविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वीर्यानां पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्त्राडितश्चाकृत । कुर्वति । कृत्वा च परिज्वयः परितो गन्तारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधः स्थानीयान्यध्याणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वति । जलरहितानि कुर्वतीत्यर्थः । तदनन्तरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गन्तानोदकेन जलेन पिन्वन्ति । सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः । रिश हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसतीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । अमुन् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । रिशच्छब्दाच्छब्दतादसु क्षेपण इत्यस्मात् क्रिप । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अकृत । करोतिश्चादसो वर्तमाने लुङ् । मन्त्रे घसिति छिनुक् । ऊधः । सुपां सुनुगिति विभक्त्यनुक् ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे पिन्वन्त्यप इत्येषा धाव्या । सूचितं च । अपिर्नैता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाव्याः । आ० ५. १४. । इति ॥

पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो धृतवद्विदथेष्वाभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः ।

अन्यं । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनं । उत्सं । दुहन्ति । स्तनयन्तं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचन्ति । आभुवः । आभवन्तीत्याभुव
अत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिंचत्येवं मरुद्भ्योऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह ।
अन्यं न यथाश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिञ्चत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवन्तं मेघं मिहे वर्षणाय वि नयन्ति ।
स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनयन्तं गर्जतमक्षितमक्षीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युक्तो मेघः । तं
कुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नृप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बह्व्रीहावाद्युदात्तं द्वाचक्रंदसीत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणो भवेत् क्षिप । सविकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयन्तं ।
स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्बहुवचनभावः ॥

महिषासो मायिनश्चिभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वं ॥ ७ ॥

महिष इति महत्ताम । महिषासो महांतः । मायिनि ज्ञाननाम् । मायिनः प्राज्ञाश्चिभानवः शोभनदीपयथो
गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ता रघुष्यदः शीघ्रगमना हे मरुत एवभूतगुणविशिष्टा यूथं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि-वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभंक्षेति यावत् ।
यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णासु वडवासु तविषीर्वलान्ययुग्ध्वं संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव बाहनस्यापि
प्रबलत्वात्तत्संयुक्ताः भवन्तः सर्वे भंजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । स्यन्दू प्रसवणे । रघु शीघ्रं स्वदंतं गच्छन्तीति ।
रघुष्यदः । क्षिप्वेति क्षिप । अग्निदितामिति नलोपः । वालमूललघ्वल्मिति लत्वविकल्पः । म० ८. २. १८. ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथ । खादृ भक्षणे । अयुग्ध्वं । युजिर् योगे । लुङि छेः सिच । एकाच इतीद-
प्रतिषेधः । धि च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयो-
गादनिघातः ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिवन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिवन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सं । इत् । सऽबाधः । शवसा ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंह इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिगङ्गरेषु गंभीर
शब्दं कुर्वन्ति एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभना-
संकारा वा । तत्र वृष्टांतः । पिशा इव । पिश इति रुद्रनाम । यथा रुद्रः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदुभिरलंक-
तासद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शत्रूणां क्षपयितारो जिवन्तः सोतृन्प्रीणयन्तः शवसा बलेनाहिमन्यव
आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य हर्षने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः ।
चत्कृष्टबुद्धय एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य मरुतां बाहनस्याख्या पृषत्यः
श्वेतविंदुकिता मृग्य इत्येतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाणा इति नैरुक्ताः । तामिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः
संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेष युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नानदति

नद अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यद्गुगुंताञ्जट् । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वा-
त्पिशा अवयव इत्यस्मात् क्लिप्तेति क्लिप् । पृपतीभिः । पृपु सेचने । वर्तमाने पृपद्ब्रह्महज्जगच्छतृवच्च । उ० २. ८४ ।
इति शतृवद्वावाहुगितयेति ङीप । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्नहतीरूपसंख्यानमिति
नियमात्तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणथियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थी मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽथियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थी । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणथियो गणशः अयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिता नृपाचो नृन यत्रमानान्हविःस्वीकरणाय
सेवमानाः शूराः ग्रायोपेता एवभूता हे मरुतः शवसा वलेनाहिमन्यव आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो
रोदसी द्यावापृथिव्यावा वदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीरगशब्देन द्यावापृथिव्यौ
पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतो वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमि-
त्युच्यते । तथोक्तेषु रथेष्वामतिर्न तस्थी । आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वदृश्यते । तत्र दृष्टांतद्वयमुच्यते । अमतिर्न ।
अमतिरिति रूपनाम । यथा निमलं रूपं सर्वदृश्यते । दर्शता विद्युत् । यथा वा दर्शनीया विद्युन्नेघस्था
सर्वदृश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वदृश्यते इत्यर्थः ॥ वदत । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः ।
नृपाचः । पादादित्वादासंविताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमरगतिः । उ० ४. ५९ । इत्याणादिको
ऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृदृशीत्यादिनातचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिश्रामस्तविषीभिर्विरिण्णः ।

अस्तार इपुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओकसः । संऽमिश्रासः । तविषीभिः । विऽरिण्णः ।

अस्तारः । इपुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषी-
भिर्विलैः संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरिण्णः । भहन्नमितत । महांतः । अस्तारः शत्रूणां निरसि-
तारः अनंतशुष्मा अनवच्छिन्नवलाः वृषखादयः । वृषद्वः खादिरायुधस्थानीयो घेपां ते तथोक्ताः । यद्वा ।
वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो घेपां ते । नरो नेतारः । एवभूता मरुतः । गभस्तरिति बाहुनाम । गभस्त्यो-
वाङ्गोरिपुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयति ॥ समोकसः । उच समवाथे । अमुनि
बहलवचनाः कृत्वामित्योक्त उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्युक्तं । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमिश्रासः ।
कपिनकादित्वात्तत्वं । विरिण्णः । रप लप व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्माद्रूपलवचनात् शकप्रत्ययः । विविधं
शब्दं रपंतीति विरिण्णाः स्तोतारः । त एषां संतीति विरिण्णः । यद्वा । विविधं रपणं विरिण्णं । तदेयाम-
स्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताक्तीलिकलून । इडभावश्चादसः ।
नित्यादायुदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्यंतोऽस्त्यनंतः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो
बलं घेपां । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खादृ भक्षणे । आणादिक इत्यर्थः । वृषश्शब्दः
कनिष्ठप्रत्ययात् आयुदात्तः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

हिरण्ययैभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्योऽ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वमृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत् । जिघ्रते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्नऽकृतः । मरुतः । आजन्तऽक्षयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्वतो मेघान् यद्वा
शिलोच्चयानुज्जिघ्रते । ऊर्ध्वं गमयति । स्थानात्प्रत्यावयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथ्यो न । यथा पथि गच्छन्पथो
मार्गं आस्थितं तुणवृक्षादिकं चूर्णोक्त्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं
मघं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृध्नुदकस्य वर्धयितारः । यद्वा । पृथः पयसा वर्धमानाः ।
पृथग्यै वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४ । इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वतः ।
अयासो देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वस्तः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतो ध्रुवाणां निश्चलानां
पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्नकृतो दुध्नं दृष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुध्नमन्यैर्धनु-
मशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । आजन्तऽक्षयः । दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्रते । हतैर्व्यथेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति
शपः सुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । गमहर्नत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति घत्वं । व्यथयेनांतादेशः ।
पथ्यः । पथि भवः । भवे कंदसीति यत् । नस्तदिति । पा० ६. ४. १४४ । इति टिलोपः । व्यथयेनांतस्वरितत्वं ।
यद्वा । कंदसीर्वनिपाविति मत्वर्थेय ईकारः । उदात्तस्वरितयोरेण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अथ
पय गता । अयंत इत्ययाः । पचावच् । आज्जमरमुक् । दुध्नकृतः । अत्र दुःशब्देन दृष्टा लब्धं । ध्रुव धारणे ।
दृष्टान् धारयतीति दुध्नः । मूलविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः । यद्वा । ईपद्वःमुत्पत्तिं दुःशब्द-
उपपदे कर्मणि खल । गुणाभावश्चादसः । तं कुर्वतीति दुध्नकृतः । करोतः क्लिप्तेति क्लिप् । रेफलोपश्चादसः ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गुणमृजीषिणं वृषणं मश्चत श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसां । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गुणं । ऋजीषिणं । वृषणं । मश्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनिमत्युदकनाम । उदकवतं ।
वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विधिषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं
हवसाङ्गानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । सुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रिय
ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गुणं मरुतां संधं सञ्चत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं ।
प्रेरकमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं । तृतीयसर्वे हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीपमभिषुग्वतीति ऋजी-
पसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वतं वृषणं कागानां वर्षितारं ॥ हवसा ऋजोऽसिप्रत्यये बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ।
गृणीमसि । गृ शब्दे । इदंती मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजस्तुरं । रजांसि तृतातीति रजस्तूः ।
तुर स्वरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । वृषणं । वा पपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सञ्चत । गन्तुं च यस्त्र गतावित्यत्र
सञ्चिमथेक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितं । श्रिये । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनौ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्विर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नू । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यं । आवत ।

अर्वतऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृभिः । अपृच्छयं । क्रतुं । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु क्षिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति ।
हे मरुतो वो शुष्माकमूती ज्ञाया रक्षणेन यं पुरुषमावत अरुणत । अपि च स पुरुषोऽर्वद्विरश्वैः साधनभूतै-

वीजमन्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धना धनानि च मरते । संपादयति । तथापुच्छमाप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुमधिष्टोमा-
दिकमां चति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ जती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपुच्छं । कंदसि निष्टक्येत्वादावाङ्पूर्वात्पुच्छतेः
क्वचप्रत्ययांतो निपात्यते । यद्विज्यादना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । चति । चि निवासगत्योः । वङ्गं कंदसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवा-
दित्वात् षण् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । तिङ्ः परत्वात्त्रिधाताभावः ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं । मघवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतो मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रं ।
चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं दुःखिन तरितव्यं । अजेय-
मित्यर्थः । द्युमंतं दीप्तिमंतं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवंतं धनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारं धनेः प्रीतं वा उक्थ्यं । उक्थं
स्तोत्रं । तदहं । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पीत्रं च शतं
हिमा हेमंततृपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्वृत्ता हेमंततृवो
भिधीयते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिपीयेति वावितदाहेति ॥
चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणं । परि० ९३. ९. इति न्यायेन करोतिर्यङ्लुगंताद्विभाषा कृवृषोः
। पा० ३. १. १२०. इति क्वप । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु
मांस्युत्तृनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृ अवन्तरणयोः । ईषद्गुः-
मुष्विति खल् । मुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं । लिट्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । धत्तन । तप्तनप्तनय-
नाश्चेति तस्य तनादेशः ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नृं शिरमित्येषा याज्या । सूचितं च । शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां नृ शिरं मरुतो वीरवतं । आ० ३. ७. इति ॥

नू शिरं मरुतो वीरवैतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनैः शूशुवांसं प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरवैतं । ऋतिः सह । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनैः । शूशुवांसं । प्रातः । मसू । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवतं वीरैः पुत्रैस्तवतं । यद्वा । वीर्येपितं । ऋतीषाहं गंतूणां शत्रूणामभिभवि-
तारं पर्षाविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शतिनैस्तस्मात्कधनवंतं अत एव
शूशुवांसं प्रवृद्धं । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ नू शिरं । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं । ऋतीषाहं । ऋ गती । कर्तरि क्तिच् । षड्
अभिभवः । कंदसि सह इति एवप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । मुषामादित्वात् षत्वं ।
शूशुवांसं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लिट्ः क्तुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. इति संप्रसारणं । द्विवचने तुजा-
दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्विकाजहसामिति निष्पदादिङ्भावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८८ ॥ १११ ॥

वाद्देशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे
ऋचां चतुष्पदामैकैकामुचं कृत्वा समस्त्रायते । अयुक्संख्यासु तु यांश्चातिरिच्यते सा तथैवास्त्रायते । प्राये-

णार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूत्र्यते हि । पश्चा न ताद्युमिति द्वैपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तच्च पश्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शक्त्यो द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट् कंदः । विंशतिका द्विपदा विराजः । अनु० १०. ८. इति हि तल्लक्षणं । अप्रिदेवता । परमाये-यमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न ताद्युमित्यारभ्यत्या हीत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमायेयमिति तस्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वाद्विदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमोऽष्टनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदे-वसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

पश्चा न ता॒युं गुहा॒ चत॑तं नमो॑ युजा॒नं नमो॑ वह॑तं ।

स॒जोषा॒ धीराः॑ प॒देरनु॑ ग्मन्नुप॑ त्वा मीद॑न्विश्वे॒ यज॑त्राः ॥ १ ॥ २ ॥

प॒श्चा । न । ता॒युं । गुहा॑ । चत॑तं । नमः॑ । युजा॒नं । नमः॑ । वह॑तं ।

स॒ऽजोषाः॑ । धीराः॑ । प॒दः । अनु॑ । ग्मन् । उप॑ । त्वा । मीद॑न् । विश्वे॒ । यज॑त्राः ॥ १ ॥ २ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रोतयः संता हे अप्रे त्वां पदेमर्गं पादकृतं नोऽर्कननु गमन । अन्वगमन । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न । ताद्युरिति स्निग्धः । यथा स्निग्धः परकीयं पश्चादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशं गिरिगङ्गेरु वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं अत्रपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं । चतर्तिर्गति कर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरप्रेरप्सु प्रवेशः समान्मथ्यते । स निन्नायत सोऽपः प्राविशत् । ति० सं० २. ६. ६. १ । इति । यद्वा । अश्वत्यगुहायां वर्तमानं । श्रूयते च । अप्रिदेवभ्यो निन्नायत । अयो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्यं संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमममममना संयुजानं नमो वहंतं देवभ्यः प्रचं हविर्वहंतं । यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अप्रे त्वा त्वामुप मीदन् । समीपं प्राप्तुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु कंदसि वाचचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति मत्तस्या लुक् । युजानं । शानचि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुपी प्रीतिमेष्वनयाः । समानं जुषत इति सजोषसः । समानस्य च्छंदसीति सभावः । छदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति जसः सुः । गमन । गमर्लुङि मंचे धमेति च्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । बङ्गलं कंदस्याङ्गोऽपीत्यङ्भावः । यजत्रा । अमिनवीत्यादिनाचन्यत्ययः । निन्नादाबुदात्तत्वं ॥

ऋ॒तस्य॑ दे॒वा अनु॑ व्र॒ता गु॒र्भुव॑त्परि॒ष्टिद्यौ॑र्न भू॒मः ।

वर्ध॑तीमा॒पः प॒न्वा सु॒शिश्नि॑मृ॒तस्य॑ यो॒ना गर्भे॑ सुजा॑तं ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋ॒तस्य॑ । दे॒वाः । अनु॑ । व्र॒ता । गुः । भुव॑त् । परि॒ष्टिः । द्यौः । न । भू॒मः ।

वर्ध॑ति । ई । आपः । प॒न्वा । सु॒ऽशिश्निं॑ । ऋ॒तस्य॑ । यो॒ना । गर्भे॑ । सु॒ऽजातं॑ ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः सष्टीक्रियते । दे॒वा ऋ॒तस्य॑ गतस्य पन्वायितस्याधेव्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशय नादिरूपाण्यनु गुः । अन्विष्टुमगमन । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्विषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यप्रेरन्विष्टुमिदं वैर्वाग्भिरं स्वर्ग इवाभुत् । इंद्रादयः सर्वे दे॒वा अप्रैर्गवेषणाय भुलोकं यात्रा इत्यर्थः । आपोऽच्छेदता रमेनमुदके प्राविष्टमग्निं वर्धति । प्रवर्धयति । यथा दे॒वा न पश्यति तथारक्षस्यत्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्निग्धं सुशिश्निं सुधु प्रवर्धितं । ऋतस्य यो॒ना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्याज्ञस्य वा कारणभूतिं जले गर्भं गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुधु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं दे॒वभ्यो मत्स्यः प्रावीचत् । तदनंतरं दे॒वास्तमः आसिपुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निन्नायत सोऽपः प्राविशत्तं दे॒वताः प्रथमैच्छन् तं मत्स्यः प्राववीदिति ॥ व्रता । श्रेष्छंदसि बङ्गलमिति श्लो०पः । गुः । इण् गर्ता । इणो गा लुङीति गादेशः । गति-

स्त्रिति सिचो लुक् । आत इति ङेर्जुम । उख्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचे-
तीट्प्रतिषेधः । शकंभादिस्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ४. । तादी च नितोति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम ।
मुपां मुनुगिति सोडादेशः । इस्वःकादसः । वर्धति । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाभेरनिटीति णिन्लोपः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । पत्वा । पन सुर्ता । आणादिको
भाव उप्रत्ययः । मुनिश्चिं । टुआश्च गतिवृद्धोः । आदृगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गः कंदसि । पा० ३. २. १७१. २. ।
इति वचनात्किप्रत्ययः । वचिन्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गज्ञावाद्भिर्भावे बङ्गत्वं कंदसीत्युकारस्त्रेत्वं ।
कादसो यणादेशः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृष्टिर्न रग्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुष्टिः । न । रग्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रग्वा रमणीया सर्वेषां हया पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मि-
कमकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा । पुष्टिरिव रग्वा गंतव्यः शब्दनीयः सुखो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते
तद्वदभिर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्तिनिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णाः सर्वेषु भूतेषु
आठरूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरिं विद्यमानं फलमूलादिक-
माहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्रावपि पचतः सर्वे भुञ्जते । यद्वा । अग्रावाङ्गतिं कृत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते ।
अथवा गिरिर्यथा द्भिर्भे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद्-
नुष्टात्प्रभुर्भवति । तथा चास्त्रायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्र मुंचत्विति । शंभु सुखकरं क्षोदो न उदकमिव ।
यथोदकं मुख करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनार्मतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो न
सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
हतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन शत्रुहन्तुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न
क्षोदः । स्तंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्वारः । तद्वदग्नि-
व्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादिमेनमपि को वराते । को वारयेत । कोऽपि वारयितुं न
शक्नोतीत्यर्थः ॥ रग्वा । रविर्गंत्यर्थः । रग्यति प्राप्यत इति रग्वाः । छत्यन्युटो बङ्गन्मिति बङ्गलवचनात्कर्मणि
पचाद्यच । भुज्म । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीधीति विधीयमानो मक बङ्गलवचनादस्मादपि भवति ।
मुपां मुनुगिति सोलुक् । अज्मन् । अज गतिजेषणयोः । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । पा० २. ४.
५६. २. । इति वचनाद्वीभावाभावः । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । स्रज विसर्ग इत्यस्माद्वृजंतः
सर्गशब्द आनुदात्तः । तन्नु गती । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितव्यर्थान्निष्टि
लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येत्वस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातैव स्वस्त्रामिभ्यान्न राजा वनान्यस्ति ।

यद्वातज्जुतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्त्रां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अस्ति ।

यत् । वातऽजुतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोमां । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिंधूनां स्तंदनशीलानामपामयमभिर्जामिर्बन्धुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चास्त्रातं । अयेराप इति ।

यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासागपां बंधुर्वभवेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वस्रां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽपिर्वनानि महान्तरणान्यत्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राज्ञेभ्यः । भियं यंतीति नेरुक्तव्युत्पत्त्येभ्यः शब्दः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजुतो वातेन प्रिरितः सन्वना वनान्तरणानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमार्तिष्ठति क्कधुं प्रवर्तते तदानीमपिहीमावापरिव पृथिव्या भुमेः संबधीनि रोमांषधिरूपाणि रोमाणि दाति । क्षिनत्ति । भुम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदास्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्रां । आमो नुडभावश्चादंसः । अस्थात् । नुडि गातिस्थिति सितो लुक् । दाति । दाप लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

असित्यप्सु हसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विणामुपभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिष्या विभुर्दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

असिति । अपऽमु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उपऽभुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिष्या । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अयमपिदेवेभ्यः पलायितः सत्तप्सूदकेषु असिति । प्राणिनिति । निगूढो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन्हंस इव । कीदृशोऽपिः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशिन विशां प्रजानां चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । शार्वा हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमपिः प्रकाशाज्जानति । उपभुत् उपस्युपःकालेऽपिहोत्रादीं प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलभोग धिरूपं भोग्यजातं स्रजति । सोमो वा आपधीनां राजा । तं सं ६. १. ९. १. इति श्रुतः । तथा सकलं भोक्तृजातं स्रजति । अपरिव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तत्तिरीयके । अपिरज्ञादोऽन्नपरतिरति । वाजः सनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरप्रीषोमात्मकत्वमाप्नातं । एतावद्वा इदमन्नं चैवाज्ञादश्च सोम एवाज्ञमपिरज्ञाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋताद्दृक्कात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिष्या । उदकमध्ये वर्तमानोऽपिः शयानः पशुरिव तन्नुक्तः संकुचितगात्रोऽभुत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभुतः संपन्नः । यद्वा । शिष्या शिष्यना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभुतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽपिरप्सु असितोति पुर्वेण संबंधः ॥ असिति । अस् प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. इतीडागमः । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु च्छदांसि वावचमिति नाभावाभावः । उपसि बुध्यत इत्युपभुत् । बुध अवगमने । क्षिपेति क्षिप । एकाचो वश इति भप्भावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. इति सकारस्य रेफादेशः । शिष्या । शो तनुकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः क्तिमन्त्वच्च । उ० १. २१. इत्युप्रत्ययः । सन्वद्वावाह्विर्भवेत् । अत एव नित्वादाद्युदात्तत्वं । किद्वद्वावादातो लोप इटि चेत्वाकारलोपः । प्रथमपक्षे मुपा मुनुर्गिति सोराकारः । द्वितीयं तु पूर्ववत्ताभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे क्ति वज्रलमिति वज्रव्रीहावर्षि वज्रलवचनादनुक् । वज्रव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ९ ॥

रथिरिति दशर्चं द्विपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमायेयं । अनुक्रांतं च । रथिरिति ॥ विनियोगो भिन्निकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदृगायुर्न प्राणी नित्यो न सूनुः ।

तक्षा न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । संऽदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्षा । न । भूर्णिः । वना । सिऽसक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १ ॥ २ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूर्यो न सूर्य इव संदृक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्त्राणां दर्शयिता आयुर्म प्राण आयुर्मवि मंचरन प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायु-
रायुर्जीवनमवस्थापयति । तथा चास्त्रायते । यावद्वस्त्रिण शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । एवमग्निरपि
जाटरूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न मृनुर्नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथारसः पुत्रः पितुर्हितमे-
वाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चास्त्रायते । पुत्रः पितृ लोकाञ्ज्जातवेदः । तै० ब्रा० ३.
५. ५. १०. इति । तस्मात् न गतिमानस्य इव भुर्निर्भर्ता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति पोषयति वा
तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंशुण्विशि-
ष्टोऽग्निर्वेना वनान्यरण्यानि सिषक्ति । दग्धं समवेति । संवते वा ॥ चित्रा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । नित्यः । नर्धुव । म० ४. २. १०४. इति त्यप । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिथ्यते ।
तस्मात् । तदा हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः । तर्कत गच्छतीति तस्मात् । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
वनिप । भुर्निः । घृणिः पुश्निरित्यादीं भरतेर्निप्रत्ययानो निपातितः ॥

दाधारः शोमः सोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानां ।

ऋषिर्न स्तुभ्वा विष्णु प्रणस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३॥४॥

दाधारः । शोमः । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानां ।

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विष्णु । प्रणस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ ३॥४॥

अयमग्निः जेमं नम्रस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । सोतुभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नो-
तीति भावः । ओको न निवासस्थानं गृहमिव रण्वो रमणीयः । यद्वा । गंतव्यः । गृहवत्सर्वः प्राप्यत इत्यर्थः ।
यवो न यव इव पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभवता ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता विष्णु
यजमानलक्षणेषु मन्त्रेषु प्रणस्तः प्रख्यातः वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं
गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहेन हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं
ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्नाम । वयः कश्चेति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
जेमं । नित्यति निवसत्यनेनेति जेमः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन । नित्वादाद्युदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वाङ्गम् । जेता । तृणत आयुदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं
। पा० २. ३. ४१. इति निर्धारणे षष्ठी । जेयं कर्मणि षष्ठीति न लोकाव्ययनिष्ठति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।
स्तुभ्वा । सोमतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कृनिप ॥

दुरोकं गोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राट्छुतो न विष्णु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ५॥६॥

दुरोकः गोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योना । अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विष्णु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु ॥ ५॥६॥

दुरोकगोचिर्दुष्प्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः
सन् जागर्ति तद्वदयमग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनां गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव
अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमणं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं
भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सदृश्यत इत्यर्थः । चित्रश्चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट्
भ्राजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । राज्ञा ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विष्णु
प्रज्ञासु रथो न रथ इव रुक्मी मुवर्णवद्गोचमानदीप्तिर्युक्तः समत्सु संयामिषु त्वेपो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यद-

धाडिति पूर्वैणान्वयः ॥ दुरोकं शोचिः । उच समवाये । ईषद्भुत्विति कृच्छार्थं खल । बङ्गलवचनात्कुलं ।
 लिप्स्वरेण प्रथयात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । बालमू-
 लेत्यादिना । म० ८. २. १८. । लकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् । भ्राजृ दीप्ता । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
 कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिपत्वं जण्यत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनघातः । समत्सु । समानं
 माशब्देनैष्विति समदः संग्रामाः । श्रीणादिकोऽधिकरणे कृप । समानस्य कंदसीति सभावः । यद्वा । सम्यर्गात्त
 भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिञ्चेति कृप ॥

सेनेव मृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिष्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेनाऽडव । मृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेपऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिष्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्रिमं शत्रुणां भयं दधाति । विदधाति ।
 करोतीत्यर्थः । यद्वा । सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदधिरपि बलवानित्यर्थः । निदर्श-
 नांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रैषुर्लक्ष्यते । त्वेपप्रतीका दीप्तमुखान्मुनं दिद्युत् क्षेपः संबन्धिनीपु-
 रिष । सा यथा भीषयते तद्वदधिरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं
 वा दधात्यमुरिव दिद्युत्त्वेपप्रतीकित्यादि । नि० १०. २१. । यच्छति दधाति सोतृभ्यः कामानिति यमोऽप्रि-
 च्यते । यद्वा । इंद्राग्न्यायुगपदुपपन्नत्वादप्येयमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्कन मंत्रब्राह्मणे दर्शितं । यमो ह जात इंद्रेण
 सह संगतः । यमाविहह मातरत्यपि निगमो भवतीति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनिष्वं जनयितव्य-
 मुपत्यस्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अग्रिरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां
 कन्यकानां जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अपां लाजादिद्रव्यहोमे सति तामां कन्यात्वं निवर्तते । अतो
 जरयितव्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभो-
 गेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसेवं गंधर्वाय प्रादात् । स च
 गंधर्वो विवाहसमयेऽप्यथ प्रददात् । अग्रिश्च मनुजाय भवे धनपूर्वः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं
 काचिदृक् स्पष्टं ब्रूत । सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो दददप्ये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्रिमं ह्यमथो इमां । ऋग्वे०
 १०. ८५. ४१. इति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्रिष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. इति । यद्वा ।
 जनीनां पालयिता यतो । यमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तत इति सेना । वीपसर्जनस्येति
 सभावः । बङ्गव्रीहस्वरः । जनिष्वं । जनी प्रादुर्भाव । कृत्यार्थं तर्कनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः ।
 निन्वादायुदात्तत्वं । जारः । जरयति । जारः । दारजारो कर्तरि णिनुक् । पा० ३. ३. २०. ४. इति निपात्यते ।
 कनीनां । कन्याशब्दान् पथेकवचने बङ्गलं कंदसीति बङ्गलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां । जन्यत
 आस्विति जनयः स्त्रियः । इन्सर्वधानुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निन्वादायुदात्तत्वं ॥

तं वंशराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षत इडं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरेनोन्नवंत गावः स्वदेगीके ॥ ९ ॥ १० ॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षते । इडं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवंत । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

व इति व्यत्ययेन बङ्गवचनं । हे अग्नि तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः
 साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधन-
 याहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्नक्षते । वसत्या पुरो-

डाशाद्याङ्गत्वा च वयमिह प्रदीप्तमपि नञ्ते । आप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तच्च दृष्टान्तः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं आप्नुवन्ति तद्वत् । अच यास्कः । तं वक्ष्यराथा चरन्त्या पञ्चाङ्गत्वा वसत्या च निवसन्त्याषधाङ्गत्वास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथा आप्नुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमपिः सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुन्नक्तंतीर्ज्वालाः प्रेजोत । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे ग्रीधं गच्छति तद्वदप्यर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नपि गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवन्त । संगच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरन्तीणां टिकोऽथकप्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । मुपां मुनुगिति विभक्तराकारः । वसत्या । वहिवस्यतिभ्यश्चित । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं ! अस्त्येऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहमीत्यादिना तन । तितृचतीट्प्रतिपधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । नञ्ते । नचतिथ्योऽशिकर्मा । नच गतो । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिनलोपि विभाषति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वादंचतेथोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. इति ङीप् । अच इत्यकारान्तोप चाध्वति दीर्घत्वं । न्यधो च । पा० ६. २. ५३ । इति गतिः प्रकृतिभवरत्वं । प्रेजोत । दग्धं गतो । अंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानं लङि व्यत्ययेन भूः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीकि । दृशिर्प्रचणं । अनिदृशिभ्यां चति कीकप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १५ ॥

वर्णयति द्वेपदं दशर्चमध्ययनतः पंचचं तृतीयं मुक्तं पराशरग्यार्यमाश्रयं । वर्णयत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राज्ञां जुयं ।

शेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवंस्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राज्ञांऽडव । अजुयं ।

शेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवंत् । मुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मतेषु मनुष्येषु मित्रः सखा भोऽयमपि । श्रुष्टिं । शु आश्रयते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रं कर्मणामनुष्ठानत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामांशु अष्टीति । नि० ६. १२. एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च दृष्टान्तः । राज्ञां वाजुयं । अजुयं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीति तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कन्याणो वा होता देवानां माहाता हव्यवाट हव्यवाहनो नाम देवानामपिः । तथा चग्मायते । त्रयो वा अग्रयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरजा असुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति । एवंभूतोऽपिः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवंत् । भवतु ॥ जायुः । जि जयं । कृवापाजीत्युण । अजुयं । जूप वयोहानां । भावे ष्यत् । वृद्धी कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नाम्न्यस्थिति वृद्धव्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवंत् । भवतल्लंघ्यडागमः । बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । भुमुवोस्तिङीति गुणप्रतिपधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाहुहा निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तृष्टान्मंचाँ अगंसन ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ई । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान । मंचान् । अगंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणाणि धनानि हस्ते स्वकीयं बाह्यां दधानो धारयन्नयमपि-गुहा गुहायामप्स मध्येऽश्रत्यार्दा वा संवृतप्रदेशे निषीदन निगूढो वर्तमानः सज्जमे भये देवान्धात । अस्थापयत । अपो हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अग्निपुरित्वर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीर्ना

वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेनमग्निं विदन्ति । जानन्ति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितानभिसुतिपरास्त्राग्नशंसन् असुवन् । अवीषद्वित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदेरप्रतेरिति षत्त्वं । विदन्ति । विद् ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अथलुक् । तष्टान् । तन्नू त्वन्नू तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

अजो न स्नां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंत्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥५॥६॥

अजः । न । स्नां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥५॥६॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायत इत्यजः । जम्बरहित इत्यर्थः । स इव । जति पृथिवीनाम । स्नां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्वंनरिचननाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव । द्यां दुर्लोकं सत्यैरवितथार्थमंत्रैभिर्मंत्रैस्तंभं । स्तम्भाति । यथाधो न पतति उपेयव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रैर्देवो धारणं तैत्तिरीये ममास्त्रातं । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादाविभयुः । त कंदोभिरदृहन्मृत्या इति । यद्वा । सत्यैर्मंत्रैः स्तुयमानोऽग्निर्वीं तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पश्वैः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृणोदकोपतानि स्थानानि नि पाहि । नितरां पालय । मा धात्रीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तच्चाह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु कंदसि वावचनमिति घर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । गुहा । मुपां मुनुगिति पंचम्या आज्ञादेशः । चित्त्वादतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययनं ह्रस्वत्वं । गाः । क्वांदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

य ईं चिकेत गुहा भवंतमा यः ससाद धारां मृतस्य ।

वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिहसूनि प्र ववाचास्मै ॥७॥८॥

यः । ईं । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद । धारां । मृतस्य ।

वि । ये । चृतंतं । मृता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥७॥८॥

यः पुमान् ईमेन गुहा भवतं गु यां संतमग्निं चिकेत जानाति । यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारां धारयितारमेनमग्निमा ससाद आसीदिति । उपास्त इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः सृष्टांतो वा पुरुषा एतमग्निं वि चृतंतं अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्यध्वंति । कुर्वतीत्यर्थः । आदित् स्तुत्यनतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णानि लिट्स्वरः । चृतंतं । चृती हिंसायंनयोः । तौदादिकः । नसावंधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ब्रुवो वचिः । लिङ्यभ्यास्योभयेषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा कंदसि । पा० ६. १. १०६. इति विकल्पनादणादेशः ॥

वि यो वीरुसु रोधन्महितोत् प्रजा उत प्रसूष्वंतः ।

चिन्तिरपां दमे विश्वायुः सद्यैव धीराः संमाय चक्रुः ॥९॥१०॥

वि । यः । वीरुऽसु । रोधत् । मृहिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अंतरिति ।

चिन्तिः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सद्यैव । धीराः । संऽमाय । चक्रुः ॥९॥१०॥

योऽप्रिवर्तितस्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि वि रोधत् विरुणद्धि विशेषेणावृणोति नावश्रपयति । उतापि च प्रजाः प्रकर्षणोत्पन्नाः पुष्पफलादिनक्षणाः प्रसृप्यतादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीतिव । द्वितीय उतशब्दः पादपुराणः । तथा चिन्तितयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूतं गृहि विश्वायुः सर्वातो योऽप्रिवर्तत इति शेषः । तमपि धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सद्भव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपुर्वाद्गोहतेः कृप । व्यक्तादिषु वीरुध । पा० ७. ३. ५३.* । इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घा धकारश्चातादंशः । उक्तं च । वीरुध आपधयो भवन्ति । नि० ६. ३. । रोधत् । रुधिर आवरणं । लिख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संमाय । माङ् मानं शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वे लो न्यप । पा० ७. १. ३. ५. । न न्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्यप्रतिषेधः ॥ ॥ ११॥

श्रीर्णान्निविद्वेषदं दशर्वं चतुर्थं मुक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्वं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

श्रीर्णान्नुपं स्याद्दिवं भुरग्युः स्यात्तुश्चरथमृक्तून्यृणोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवर्हो देवानां महित्वा ॥ १॥२॥

श्रीर्णान् । उपं । स्यात् । दिवं । भुरग्युः । स्यात्तुः । चरथं । अृक्तून । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवर्त । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १॥२॥

भुरग्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीर्णान् मिश्रयन्दिवमुप स्यात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यात्तुः स्यावरं चरथं जगमं तदभयात्मकं जगदकृतं सर्वा रात्रीश्च व्यर्णोत् । भृतिजसा विगोषणाक्तादयति । हविर्वहनं कुर्वन्भवमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मिति भावः । विश्वेषा सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान एक एवायमधिरेषां पुर्वोक्तानां स्यावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परि भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वा भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्यावरादीनां मध्ये वर्तमानांऽयं देवोऽपिर्देवानां महत्त्वानि यदादा परि भुवत् परितो व्याप्नोत् । तदानीमिति पूर्ववान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृत्तिर्विकल्पः ॥

आदित्रे विश्वे क्रतुं जुषन्तं शुष्काद्येहव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्त विश्वे देवत्वं नामं ऋतं सपंतो अमृतमेवैः ॥ ३॥४॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषन्तं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्त । विश्वे । देवऽत्वं । नामं । ऋतं । सपंतः । अमृतं । एवैः ॥ ३॥४॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्मज्जन्तं शुष्कादानीरसादरणिक्पात्काषायदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मर्षनोत्पयस आदित अनंतरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्त । सर्वे । अनुतिष्ठति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त । भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गतृभिः स्तोत्रैः सपंतः समवयन्तः । प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुषन्त्यादीनि त्रीणाख्यातानि च्छदसि नुद्दलङ्गित इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यति स्तोत्राभिमुख्येन गच्छन्तीतिवार्ति स्तोत्राणि । इण्-शीङ्भ्यां वन । उ० १. १५२. ॥

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दागद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वानयि दयस्व ॥ ५॥६॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः सुतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः
पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽपिर्विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वं सर्वं यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति । यो वान्योऽपि यो
यजमानस्तं शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो मयासमितीकृति । उभयाविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान्
तत्कृतमनुष्ठानं जानस्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । लेख्याडागमः । शिक्षात् । शक्नु
शक्नो । इच्छार्थे सन् । सन्नि मीमाधुरभलमशक्त्यकारस्वसादेशः । पा० १०. ४. ५४. । अत्र लोपोऽभ्यासस्येभ्या-
सलोपः । स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः । पूर्ववद्व्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञानं । लिट् । क्रमुः ।
दयस्व । दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणां ।

इच्छन्तं रेतो मिथस्तनूषु सं जानन्त स्वर्दक्षैरमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छन्तं । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानन्त । स्वः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाज्ञाता सन् निषत्तो निषणः ।
मानयो हि प्रजाः । ति० सं० ५. १. ५. ६. । इति हि ब्राह्मणं । स चित्रं स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां
धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजान्तनूष्वाम्नीयेषु शरीरेषु मिथः संष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं
रेतो वीर्यमिच्छन्त । ऐच्छन् । त्वदनुर्यज्ञेण पुत्रमलभन्तीति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमृदाः सत्यः
स्वैः स्वकीयेर्दक्षैः समर्थः पुत्रैः सह सं जानन्त । सम्यगवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः
प्राणवाची । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतः । स्विर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वयैव सर्वं
जानन्ति ॥ इच्छन्त । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानन्त । क्विदसो लङ् । अस्यादादेशे आभ्यस्तयोगात् इत्याकारलोपः ।
अमूराः । मूरा अमूरेत्येव यास्क एवं व्याचक्षी । मृदा वयं स्त्रोऽमृदस्त्वमसि १ नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्रा-
प्यमृदशब्देनामृदत्वमुच्यते । वर्णापत्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुक्ता मोहसमुक्ताययोः । अस्मात्संपदादि-
लक्षणो भावे क्लिप । राजलोप इति क्लोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु ।
अस्मादीणादिक ऊरन्मत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेण नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषन्त । श्रोषन्त । ये । अस्य । शासं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेण । नाकं । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्याग्नेः शासं शासनं तुरासस्त्वमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं
कर्म जुषन्त । सेवन्ति । यत्र दृष्टांतः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु वज्रं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा
रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायति निपरणाद्वा पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा । नि०
२. ११. । इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यन्ननाम । बह्वन्तः सोऽपिरेपां यजमानानां दुरो दाराणि यज्ञस्य
द्वारभूतानि रायो धनानि और्णोत् । विवृणोति । प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूना इमे

यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽपि । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको बुष्णोक्तः । तं । सृमिरिति नक्षत्रनाम । सृमिर्न-
चक्षः पिपेश । अवयवोचकार । नचचैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु श्रवणे । लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं
लेटीति सिप । बज्रं कंदसीति चिकरणस्य लुक् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश ।
पिपेश अवयवे ॥ १० ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं मूक्तं पराशरस्वार्धमायेयं । शुक्र इत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो
लंगिकः ॥

शुक्रः शुशुक्राँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति संऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमपि रूषो न जार उपसो जरयिता मर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता
भवति । तथा समीची संगते बावापृथिव्यां दिवो न ज्योतिष्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा । स्वतजसा
पुरयिता । हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादूर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानं हतुना प्रकाशिनोक्तप्रकरणे सर्वं
जगत्परि बभूथ । परितो व्याप्नोपि । दीव्यंतीति देवा अस्मिजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्रास्त्रो नरकाचायकः सन्
पिता भुवः । पालयिता भवति । यद्वा । देवानामिन्द्रादीनामिव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः
पालयिता भवति ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्ता । लिटः क्लृप् । व्यत्ययन कृत्वं । पप्रा । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मा-
दादृगमहनजन इति क्लृप्त्ययः । सुपां मुलुगिति सोडोदेशः । समीची । संपूर्वादंचतर्द्धत्वादिना क्लृप् ।
समः समि । पा० ६. ३. ९३. इति सम्यादेशः । अंचतेत्येति वक्तव्यमिति डीप् । अच इत्यकारलोपं चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण डीप् उदात्तत्वं । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति
पदविभागः कियते तर्ह्युद् ईत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ ।
बभूथा ततश्च । पा० ७. २. ६४ । इति निपातनादिङभावः ॥

वेधा अदृप्नो अग्निर्विजानन्मूधर्न गोनां स्वादा पितॄनां ।

जने न शेव आहूयः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । अदृप्नः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनां । स्वादा । पितॄनां ।

जने । न । शेवः । आऽहूयः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामितत । मेधावी । यद्वा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्या-
कर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितॄनामन्नानां स्वादा स्वाद-
यिता रसयिता । यथा गोरूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पक्वेन
सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवभूतोऽपि जने न शेवो जनपदे लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये
यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषण्णो रण्वो रमयिता सुखो वा भवति ॥
गोनां । गोः पादति । पा० ७. १. ५७. । इत्यपादातेऽपि नुद् । स्वादा । स्वाद आस्वादेन । अंतर्भावितव्यार्थाद्-
न्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनन् । सुपां मुलुगिति सोलुक् । पितॄनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ।
आहूयः । आहुपूर्वात् ह्यतेरचो यदिति यत् । बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेणोपजन-
स्कादसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पु॒षो न जा॒तो र॒खो दुरो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शो वि ता॒रीत् ।

वि॒शो यद॒हे नृ॒भिः सनी॒ष्ठा अ॒ग्निर्दे॒वत्वा वि॒श्वान्य॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒खः । दुरो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि । ता॒रीत् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । स॒नी॒ष्ठाः । अ॒ग्निः । दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि । अ॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुषो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभृताः प्रजा वि तारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋत्विग्जलक्षैर्मनुष्यैः सहितोऽहं सनीष्ठाः समाननिवासस्थाना विशो देवीः प्रजा यद्यदाहे आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते । प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रांतरमास्त्रास्यति । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो नवसि यत्समिद्ध इत्यादि । अश्वे० ५. ३. १. ॥ अश्याः । अशू व्याप्ता । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमो । वज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नकि॒ष्ट ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॒ नृ॒भ्यो यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथे॑ ।

तत्तु ते॒ दंसो॒ यदह॑न्त्समा॒नैर्नृ॒भिर्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपांसि॑ ॥ ७ ॥ ८ ॥

नकि॑ः । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒भ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथे॑ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अह॑न् । स॒मा॒नैः । नृ॒भिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वे । रपांसि॑ ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धीयेता व्रता एतानि परिदृष्टमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नकिर्मन्ति । राजसाद्यो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । शु आश्वयुजे व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तस्यार्थं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राजसादिरहन् हन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सद्गैर्नुभिर्नेतृभिर्महद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राजसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति शोच्यं ॥ मिनन्ति । भीञ् हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीनीं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिष्यदादित्वात्कपो लुकि प्राप्ते वज्रं कंदसीति शपः युः ॥

उ॒षो न जा॒रो वि॒भावो॒स्रः संज्ञा॑तरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना॒ वह॑तो॒ दुरो॒ व्यृ॒खन् न॒वैत॒ विश्वे॒ स्व॒दृ॒शीके॑ ॥ ९ ॥ १० ॥

उ॒षः । न । जा॒रः । वि॒भा॒ऽवा । उ॒स्रः । संज्ञा॑तरूपः । चिकेतत् । अ॒स्मै ।

त्मना॑ । वह॑तः । दुरः । वि । व्यृ॒खन् । न॒वैत॑ । विश्वे॑ । स्वः । दृ॒शीके॑ ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जार उषसो जरयिताऽऽग्नि इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्त्रं यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तित्वव्यत्ययः । अस्मा इदं सूक्तं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्तन्नात्मनैव स्वयमेव वहतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृखन् । विशेषेण गच्छति । व्याप्नुवतीत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वर्गभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो भवन्त । गच्छन्ति । भवति-र्गतिकर्मा । देवाभ्यामुपवतीत्यर्थः ॥ उ॒स्रः । वस निवासे । स्थायितं चोत्थादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लेखडागमः । वज्रं कंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. इति वचनात्ताभ्यस्रस्त्रादि पितीति लघूपधगुणप्रतिपधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अ॒खन् । इति

रवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वाद्भुम् । क्वांसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा । ऋणु गती । तनात्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

वनेमेति द्विपदमेकादशार्चमध्ययनतः षडृचं षष्ठं मूर्त्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमेकादशेति ॥ विनियोगो भिगिकः ॥

वनेमं पृवीरियो मनीषा अग्निः मुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ देव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेमं । पृवीः । अयैः । मनीषा । अग्निः । मुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्वान । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

पृवीः प्रभूता इषोऽज्ञानि वनेम । संभजमहि । अग्निस्तादृशान्यज्ञानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्यायां गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषयार्थः स्वामी । मुशोकः शोभनदीप्तिः । एंभृतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अश्रुति । व्याप्नोति । किं कुर्वन् । देव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समंताज्ज्ञानम् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । व्यावापुथियोः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण् संभक्ता । शपि प्राप्त व्यत्ययन शः । अदृपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणम्बरः शिष्यते । पृवीः । पुरुष-
द्वाद्वातो गुणवचनादिति डीप । हलि चति दीर्घः । मनीषा । ईषाअच्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १०७. २ । मुशोकः । शुच दीप्ता । भावे धञ् । चजोः कृ घिग्यतोरिति कृत्वं । शोभनः शोको यस्य । आशुदानं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्याः । ऋग्वि० १. ६९. ६ । इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञानि । निटः क्तमुः ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां ।

अद्रो चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्थातां । गर्भः । चरथां ।

अद्रो । चित् । अस्मि । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । मुऽआधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः । यश्च वनानामरण्यानां गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां चरणवता जंगमानां गर्भो जाठर रूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूतायास्मा अपये दुरोणे दुस्तर्यगृहोऽद्रो चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानी वा । अस्माकं भवत्विति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । विशो निर्वशायिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः क्तिप् क्वांससन्तुक् । यद्वा । आणादिकसुप्रत्ययः । आस्यत्यलो-
पस्कंदसः । चरथां । शीडशपिरुगमि । उ० ३. ११३ । इति विधीयमानोऽथप्रत्ययो ब्रह्मवचनाच्चरेरपि दृष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाभो नुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावि-
तण्यथादशिमृषीत्यादिना क्त्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

म हि स्रपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मतींश्च विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्मं । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आप्रियी वै रात्रिः । ति० ब्रा० २. १. २. ७. । इति श्रुतः । रात्रेरपिसंबन्धोऽप्यप्रज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहिति ह्यमज्जत्वात् । ति० ब्रा० २. १. २. १०. । यद्वा । रात्रसा दीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति । प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्या अपत्यं मृत्तिः सुष्ठूक्तैर्यथाशाम्नं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमन्तं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्या इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चतनावान् । नि० २. ११. । इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाप्तिं त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्ताभ्यनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नैतानि भूम भुम्युपलजितानि भूतजातानि नि पाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । दाशत् । दाशुं टानि । ल्यङागमः । अरं । वालमूलित्यादिना लृत्वावकल्पः । मृत्तः । सुपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चिकित्वः । मनुवसो हरिति नकारस्य क्तत्वं । भूम । सुपां मुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वच्छादमः ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निर्षत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथं । ऋतुऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

पूर्वीर्बह्व उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः गृह्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धानं वर्धयति । तथा स्यातुः स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जगमं मनुष्यादिकं च ऋतुप्रवीतमुतनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वाष्टितं यमग्निं वर्धयति । सोऽग्निः स्वः सुष्ठुरणीये देवयजने निषत्तो निषमा उपविष्टः सन होता देवानां माहाताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । ऋत्विग्भरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृध्ण्यंतास्त्रेयाडागमः । क्दस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात् णिन्लोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । ऋतुप्रवीतं । व्यञ् संवरणं । अस्मात्कर्मणि निशा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्धहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्य त्वं । अराधि । राध. साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङ् व्यत्ययेन च्छिन् ।

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिपे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुषा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोप्लव्हादीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसं धिपे । दधिपे । स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्माभ्यं स्वः सुष्ठुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा बह्वेषु देवयजनदेशेषु वि सपर्यन् । विविधं पूजयति । पूजयित्वा च वेदो धनं वि भरंत । त्वत्तो विशेषणं हरति । गृह्णतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । जित्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरति तद्वत् ॥ धिपे । क्दसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे क्दसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । भरंत । हञ् हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । क्दसो लङ् । ह्यहोर्म इति भत्वं । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमत्वेत्यादिना सप्तम्यर्थे

वाप्रत्ययः । जिभिः । अथ वयोहानी । अथुक्कागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४ । अत इडातोऽरितीत्वं । उक्तादथो
ऽद्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिभिः किर्यागिर्वोरित्वेवमादिषु दीर्घो न भवति । का० ८. २. ७८ । इत्युक्त-
त्वात् हलि चेति दीर्घस्वाभावः । रेफकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९ ।
इति । निन्वादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यत इति वेदः । विद् लभे । कर्मण्यमुन ॥

द्विपदास्त्रयुक्संख्यामु यांत्वातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽऽव । शूरः । याताऽऽव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमपिः साधुर्न साधक इव गृधुर्गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदपिरपि सर्वे
स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमपिरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शत्रुं रयति तद्वदपिरपि दहन् सर्वे
प्राणिजातं प्ररयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्व-
दपिरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽपिः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं
सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृधुः । गृधु अभिकांक्षायां । त्रिसिगृधिधृषिर्षिः कृः । शूरः । शु गती । अंतर्भावितव्य-
र्थादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५ । इति कण् ॥ ॥ १४ ॥

उप प्रति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुकम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिशान्वक्षादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः
पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिपुष । परमायन्धनद्रादिति परिभाषितत्वादभिदेवता ॥ प्रातरनुवा-
कस्याग्नेये कर्ता वैपुभे कंदसीदमादीनि चीणि सूक्तानि । प्रथतस्या इति खंडे तथैव सूत्रितं । उप प्र जित्व-
न्निति चीणि का त उपतिरिति सूक्तं । आ० ४. १३ । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकादिदेशादिदमादीनि
चीणि सूक्तानि । तथैव सूत्र्यते । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकान्याधिन । आ० ६. ५ । इति ॥

उप प्र जित्वनुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीकाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुषश्चिचमुच्छंतीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जित्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीकाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुषी । अजुषन् । चिचं । उच्छंती । उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीकाः । नीको निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्था-
नात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवमुक्ता अंगुलय उशंतं कामयमानमपि जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं
न भर्ताग्निवोप प्र जित्वन् । उपत्य हविप्रदानादिकर्मणा प्रीणयति । प्रीणयित्वा च चिचं चायनीयं
पूजनीयं तमपिमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवंत । तत्र दृष्टान्तः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णां तत
उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयंतीं अत एवारुषीमारोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुपसं न उपोदेवतां
गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वन् । यथा रश्मय उपसा नित्यमवज्ञा एवं सर्वेषु चक्षेष्वाग्निपरिचरणांगुल्यो
नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जित्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुसृज । लिख्यडागमः । उशतीः । वा
कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुत्र्यसेर्ज्ञे
। उ० २. ९७ । इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १० । इति डीप्रतिषेधः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ।
अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतां । ऋहनिभ्यामुपच । उ० ४. ७३ । कंदसीर्वानिपोवति मत्वर्थीय
ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तांदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लङि-
त्यनुवृत्ता बह्वलं कंदसीत्यंतादेशस्य ऋडागमः ॥

वीळु चिहृळा पितरो न उक्थैरदि रुज्जंगिरसो रवेण ।

चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुसाः ॥ २ ॥

वी॒कुः । चि॒त् । दृ॒ष्ट्वा । पि॒तरः । नुः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒जन् । अंगि॒रसः । रवे॒ण ।
च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति । अ॒हरि॒ति । स्वः । वि॒विदुः । के॒तुं । उ॒प्ताः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरपि सुत्वा वीकु चिदृष्ट्वा । वीकृति बलनाम । बलवन्तं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानममुरं रवेण क्षुतिशब्दमात्रेणैव रुजन । अभंजन । तैः सुतोऽपि स्रममुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो युलोकस्य गातुं मार्गमन्वे अस्माकं चक्रुः । कृतवन्तः । आवरकस्यामुरस्यापिना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुष्टुरणीयममुरराहित्येन मुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् सन्ध्यवन्तो वा । तथा केतुमद्गां केतयितारं क्षापयितारमादित्यमुक्षुः पणिनापहता गाश्च विविदुरित्यनुपगमः ॥ वीकु । सुपां मुलुगिति विभक्त्यर्णुक् । दृष्ट्वा । दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७. २. २०. इति निपातितः । सुपां मुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तादादिकः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विविदुः । विदं ज्ञाने विदुः लाभ इति वा । लिट्युत्ति रूपं ॥

दध॑न्वृ॒तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादि॑त्यो॒ दिधि॑ष्वो॒३ विभृ॑चाः ।

अ॒तृ॒ष्यंती॒रप॑सो य॒न्त्यच्छा॑ दे॒वाज्जन्म॑ प्र॒यसा॑ वर्ध॒यंतीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । ऋ॒तं । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिं । आ॒त् । इ॒त् । अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒ऽभृ॑चाः ।

अ॒तृ॒ष्यंतीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति । अ॒च्छा॑ दे॒वान् । जन्म॑ । प्र॒यसा॑ । वर्ध॒यंतीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमपिमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्याभिधीति कर्माभिहोचादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदपिदेवत्वं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानन्तरमेवार्योऽर्था धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वोऽपीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानयीनपिहोचादिकर्मणि विहरत्योऽतृष्यंतीर्विषयांतरतृष्णारहिता अत एवापसोऽपसा कर्मणा युक्ता एवंभुता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलक्षणेनन्निन देवानिन्द्रादीजन्म जातामनुष्ठ्यांश्च वर्धयन्तीर्वर्धयन्त्यः सत्य एनमपिमक्काभिमुख्येन यन्ति । प्राप्नुवन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्टवर्णा प्रातिपदिकस्यतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः । अर्यः स्वामिविश्वयोः । पा० २. १. १०३. इति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययो । अर्यः स्वाम्याख्या चेत् । ऋ० १. १८. इत्यन्तोदात्तत्वं । दिधिष्वः । डुधाञ् धारणपोषणयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंडुभुजबूकफलूककंधूदिधिषुः । उ० १. ९५. इति कृप्रत्ययाः । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं । विभृचाः । हृज् हरणे । विपूर्वादस्मादाणादिकः कृप्रत्ययः । ह्यहोर्भे इति भत्वं । अतृष्यंतीः । अतृषा पिपासाया । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विभो बङ्गलं कंदसीति बङ्गलवचनात्तुक् । पा० ५. २. १२२. विनंतस्य विलिङ्गत्वेन नञिपयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरणात्तोदात्तत्वं । जन्म । जायत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यो ऽपि दृष्टान्त इति मनिन । सुपां मुलुगिति णसो लुक् ॥

मथी॒द्यदीं॑ विभृ॒तो मा॒तरि॑श्वा गृ॒हेगृ॑हे श्ये॒तो जे॒न्यो भू॒त् ।

आदीं॑ रा॒ज्ञे न स॒ही॒यसे॑ स॒चा स॒च्चा दू॒त्यं॑ भृ॒गवा॑णी वि॒वाय ॥ ४ ॥

मथी॑त् । यत् । ईं । वि॒ऽभृ॑तः । मा॒तरि॑श्वा । गृ॒हेऽगृ॑हे । श्ये॒तः । जे॒न्यः । भू॒त् ।

आ॒त् । ईं । रा॒ज्ञे । न । स॒ही॒यसे॑ । स॒चा । सन् । आ । दू॒त्यं । भृ॒गवा॑णः । वि॒वाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मधीत अमध्यात् । अग्निमेष्यनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य चंदोगैरास्मात् । अतो यान्यन्यानि वीर्यवर्ति कर्माणि यथाग्निमेष्यनमाजिः सरणं दृढस्य धनुष आचमनमप्राणघ्ननपानंस्तानि करोति । छां० उ० १. ३ ३ ५. । इति । संवांतरं च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामध्यादन्त्यं परि श्रैणो अद्रेः । ऋग्वे० १. ९३. ६. । इति । कीदृशो मातरिश्वा । विभुतः प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरवास्मात् । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति । मथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्रितः शुभवर्णो भुत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा जिन्यः प्रादुर्भूतो भूत । यदा । रक्षसां जिन्यो जेताभिभविता भूत । तथा च तैत्तिरीयकं । देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विभ्यतो ऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते ऽग्निमेव वरुणं छत्वासुरानभ्यभवन् । तै० सं० ६. २. २. ६. । इति । ऐतर्यिणोऽप्यामनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्वाग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्ते ऽग्निनैव पुरस्तात्प्रातःसवनं ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत । ऐ० ब्रा० ६. ४. । इति । आत यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृगुवाणः । भृगुर्हृषिः । स इवाचरन्यजमानो दृत्यं दृतस्य कर्मा विवाय । शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टातः । सचा सन । सखा भवन्नन्यो राजा महोयसऽभिभवित्वे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दृतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मधीत । मथे विलोडने । लुडि ह्यंतर्गताति वृद्धिर्प्रतिपेध । जिन्यः । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादाणादिक एवप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः । यदा । जि जय इत्यस्मात्कृत्यन्त्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनात्कर्तव्यं यदिति यत् । तस्य नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतस्य भागकर्मणो इति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनिष्ठा इति वीरवीर्या चेत्यत्र स्थापितं । भृगुवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः कृत्प्रत्ययः । म० ३ १. ११. ३. । इति वचनात् क्रिप । तदंतात्प्रो व्यत्ययेन गानच । अदृष्टदेशालसावधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययांतधातोर्ततोदात्तत्वे प्राप्ति वृषा देराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात्क्रिष्ट ॥

महे यत्पित्र ई रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ई । रसं । दिवे । कः । अवं । त्सरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः करोति तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अपि त्वां जानन् अव त्सरत् । त्वङ्गयात्पलायते । अस्तिपुत्रेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्त्रं पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत् । विस्त्रजति । देवो दीप्यमान उषःकालं प्राप्तोऽग्निः स्वायां स्वकीयाया दुहितरि दुहितुवत्समं तरभाविन्यामुपसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धात । स्थापयति । उषःकालं हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यर्मापरनुसमारोहति तस्माद्रूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे । तै० ब्रा० २. १ २. १०. । इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्नुडि मंचे घसेत्यादिना ज्वलुक् । त्सरत् । त्सर क्तप्रगती । नित्यडागमः । इत्येतोकारलोपः । पृशन्त्यः । स्पृश संस्पर्शने । कृपवृजति । उ० २. ८१. । विधीयमानः कृप्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशन्त्यः स्पर्शः । तत्र साधुरिति यत् । सलोपश्छांदसः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति वज्रनाम । अत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुणतो अन्नु दून ।

वधो अग्ने वयो अस्य द्विर्बहो यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाशात्। उऽशतः। अनु। द्यून्।
वर्धो इति। अग्ने। वयः। अस्य। द्विऽबर्हाः। यासत्। राया। सऽरथं। यं। जुनासि॥६॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वं दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः। एक आकारो मर्यादायां। यथाशास्त्रमा
विभाति आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति। अनु द्यून् अनुदिवसमुगतः कामयमानाय तुभ्यं नमो
वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात्। अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो
वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो। वर्धयैव। सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो
राया धनेन यासत्। संगच्छते॥ तुभ्यं। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। दाशात्। दाशु
दाने। लेख्याडागमः। उशतः। शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं। चतुर्थ्यर्थे बङ्गलं कंदसीति षष्ठी। अनु द्यून्।
दुरितवहनाम। लक्षणोऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया। वर्धो। वर्ध उ। वृधेर्ल्य-
ताङ्गोटि क्कंदस्युभयर्थति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनटोति णिलोपः। शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते। उजा महकादेश उजः। पा० १. १. १७. इति प्रगृह्यत्वं। यासत्। या प्रापणे। मिश्रङ्गलं लिटीति
सिप्। लिटोऽडाटावित्यडागमः। जुनासि। जु इति गत्यर्थः मीची धातुः। शपि प्राप्तं व्यत्ययेन आ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यज्ञीः।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान॥७॥

अग्निं। विश्वाः। अभि। पृक्षः। सचंते। समुद्रं। न। स्रवतः। सप्त। यज्ञीः।

न। जामिभिः। वि। चिकिते। वयः। नः। विदाः। देवेषु। प्रमतिं। चिकित्वान॥७॥

विश्वाः पुत्रयत्पुत्रोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यप्रिमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि सचंते। अभिमुख्येन समवयंति।
प्राप्नुवंति। तच्च दृष्टान्तः। स्रवतः समुद्रं न। यथा स्रवत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत्। कीदृश्यो नद्यः। सप्त
सप्तसंख्याकाः। इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयंते। यज्ञीः। महत्तामैतत्। महत्त्वः।
जमत्येकस्मिन्यात्र सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः। तैर्नोऽष्टुटीयं वयोऽन्नं न वि चिकिते। न ज्ञायते। तैभ्यो
दातुमस्माकमन्नं प्रभुतं नास्तीति भावः। अतो हे अग्ने त्वं देवेषु। दीव्यंतीति देवा धनपतयः। तेषु प्रमतिं
प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः। अस्मभ्यं लभय। यद्वा। प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः।
वेदय। ज्ञापय॥ पृचः। अन्ननामैतत्। पृची संपर्क इत्यस्यार्दाणादिकः कर्मणि क्लिप धातोः पुगागमश्च। यद्वा।
अमुनि सुपां मुलुगिति जसो लुक्। स्रवतः। सु गती। स्रवणं स्रवः। तत्कुर्वंति। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिबृक्तव्य
इति क्लिप्। एतदंताद्वातोः क्लिप्तेति क्लिप्। इम्वस्य पितीति तुक्। क्लिबंताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरिणां-
तोदात्तत्वं। यज्ञीः। पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चार्कतगणत्वादचापि डीष्। पा० ४. १.
४१.*। वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं। चिकिते। क्कंदसो वर्तमाने कर्मणि लिट्। विदाः। विद् लामे।
अंतर्भावितव्याङ्गिण्याडागमः। तुदादित्वाक्कः। आगमानुशासनस्थानित्वत्वाद्गुमभावः। विकरणस्वरः शिष्यते।
यद्वा। विदेर्ज्ञानार्थस्य लिट् व्यत्ययेन शः॥

आ यदपि नृपतिं तेज आनृचि रेतो निषिक्तं द्यौर्भीकैः।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च॥८॥

आ। यत्। इषे। नृऽपतिं। तेजः। आनृत्। शुचिं। रेतः। निऽसिक्तं। द्यौः। अभीकैः।

अग्निः। शर्धं। अनवद्यं। युवानं। सुऽआध्यं। जनयत्। सूदयत्। च॥८॥

अपर्यन्तेशो नृपतिं नृणामृत्वजः पालकं यजमानमानद् जाठररूपेण आ समंताद्वाप्नोत्। किमर्थं। इष
अन्नाय। कीदृशं। शुचिं शुद्धं बीदीप्तं। तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकैऽभ्यक्तैऽभिगते

ऽभिप्राप्तिं गर्भस्थानि निषिक्तं नितरां सिक्तमपिर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयत् । शर्धं बलवन्त-
मनवमवधारितं युवानं तरुणं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सुदयस्व ।
यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पन्नये
ऽप्यर्थेत्तज्ज आनट् व्याप्नोत । वृष्ट्युदकेन भांमार्यः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं गुणां
रत्नकं शुचि दीप्तं । तादृशं तेजसा युक्तो दादीप्नोऽपिरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणावशिष्टं पुत्रं
जनयतु तं च प्रेरयतु यज्ञादां ॥ इषे । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपतिं । परादिस्कंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनट् । अणु व्याप्नो । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदप्रमां । आडागमः । ब्रह्मादिष्वे
ष्टत्वं । निषिक्तं । षिचिर् चरणं । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति
षत्वं । अभीकि । अभिपूर्वादांचतेः पचाद्यचि पुपोदरादित्वाद्दृषमिद्धिः । यद्वा । इण गतावित्यस्मादाणादिकः
कक्प्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्त-
स्वरितयोर्थेण इति स्वरितत्वं । जनयत । जनर्ण्यताज्ज्यडागमः । सुदयत् । घूढ चरणं । पूर्ववर्ज्यडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।

रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाव्यसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गात्मन् एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते ।
सूर्य एकाको चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाको चरतीति । तै० ब्रा० ३. ९. ५. ४. । शीघ्रगमनं च स्मर्यते ।
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे गते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽमु त इति । शीघ्रगमने दृष्टांतः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा संहव युगपदेवैशे । ईष्टे । यो हि
शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमाना सुपाणी शोभनबाहु
मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्त्वाद्भुतं पयो रक्षमाणा
रक्षन्ती वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तद्गुणेष्वेव वर्तस इति भावः ॥ वस्वः । लिंगव्यत्ययः । जसादिषु च्छंदसि
वावचनमिति घर्ङितीति गुणाभावो यणादेशः । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनपदेऽपि तलोपः । मित्रा-
वरुणा । देवताद्वे चिति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वे चित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र
मृथतिरूपसर्गवशादधीतरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न
रूपं । यथांतरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आकादयन्ति तद्वदाकादयति । जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं
हिर्नास्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुम् ।
अमृतत्वं प्रयच्छति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि ।
पितुर्यस्य । पा० ४. ३. ७९. इति यत्प्रत्ययः । रीडृतः । पा० ७. ४. २७. इति रीडादेशः । यस्मेति चेतीकार-
लोपः । यतोऽनाच इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिनायां । प्रार्थनायां क्छंदसो लुङ् । न माऽश्रीण

इत्यङ्गभावः । विदुः । विद् ज्ञाने । बङ्गलमन्यचापोलुसिप्रत्ययः । अत एव बङ्गलवचनाद्गुणाभावः । कंदसि
वाग्निप्रदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । नमः । नहर्दिवि भय । उ० ४. २१०. इत्यमुन् ।
वरिमा । जृष् वयोहानौ । औणादिको भाव इमनिचप्रत्ययः । मिनाति । मीन् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यते नयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादां चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ।
अधीहि । इक् स्मरणे । लोच्यदादित्वाच्छपो लुक् । हरिपित्वेन ङित्वाद्गुणाभावः ॥ १६ ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं वैष्टभमाप्रेयं पराशरस्यार्थं । अनुक्रांतं च । नि काव्येति ॥ प्रातरनुवाकांश्च
नशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निभुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययम-
ग्निर्नि कः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरूणि बहूनि
धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् । ईदृग्भुतमुपिमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः । स्तोतृभ्यो धनपु
दन्तेष्वप्येधनं न क्षीयत इत्याह । अग्निरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धना-
न्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं हिरण्यं
। अथ० ५. २८. ११. इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नि-
त्यर्थः ॥ कः । करोतिष्कादसौ लुङ् । मंत्रे घमेति च्लिङ् । हल्ङ्याब्ध्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दादि-
तार्थे गवादिनक्षत्राणां यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतिर्लटः
ज्ञानच् । बङ्गलं कंदमीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि
लिटः कानजसु । तस्याधधातुक्त्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावं चित्स्वर एव श्रियते ॥

अस्मे वत्सं परि षंतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वग्रे ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । षंतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अग्रे ॥ २ ॥

अस्मि अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रियं । यद्वा । वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदपिरप्यस्माकं पुत्रः । तथा
चास्मायते । ममैव सन्वह इत्यान्यपि पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. ७. १०. । इति । परि षंतं
परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवभ्यो निः । अथर्ववेण्वादिषु निजीनं संतमिष्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंतो विश्वे
ऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमृता मरुतश्च न विदन् । तमग्निं नालभंत । अलभमानाश्च ते
अमयुवो ह्यववाहनस्याभावेन हविषामभावान्तज्जन्त्येन अमेण क्लेशेनैकीभृताः तस्यापिरन्वेषणाय पदव्यः पादै-
र्बच्छंतः । धियं धा धियामपेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतस्याश्च चारुणि
शोभनेऽपेः परम उत्तमं इत्ये पदे । यत्र ह्यग्निर्निजीनो वर्तते तत्रत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्युः । स्थितवतः । बङ्गवि-
धेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परि षंतं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । पा० ८. ३. ८७. । इति षत्वं ।
अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण यूयंत इति अमयुवः । क्रिञ्चिप्रच्छीत्यादिना । उ० २. ५७. । विधीयमानौ
क्लिब्धीर्धावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियंति गच्छंतीति

पदव्यः । क्रिचिंति क्रिप । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति बज्रलवचनाङ्गि-
तोयाया अप्यनुक् । तस्युः । पादादित्वाभिघाताभावः । चारु । सुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिहधिर यज्ञियान्यसूक्तयंत तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिर । यज्ञियानि । असूक्तयंत । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा त्वामिद्विभ्यो निर्गतं त्वामेवो-
द्दिश्य तिस्रः शरदस्त्वान् संवत्सरान्धृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् पुजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभुः । तदनंतरं ते
मरुतस्त्वयानुगृहीताः संतो यज्ञियाणि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिर ।
अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाख्यायते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च
संमितश्च सभराः । तै० सं० ४. ६. ५. ५. । इत्यादीनि । एतैश्चापिचयने मारुतः सप्रकपाला हव्यंते । नामानि
धारयित्वा च मुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत ।
स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसिं त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्रचतस्र इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्तं शुचि र ऋत इति
रिफादेशः । त्रिशब्दः फिपः । फि० १. १. । इत्यंतोदान्तः । तिस्रादणस्यापि स्थानिवद्भाविनांतोदात्तत्वं उदात्त-
यणो ह्रस्वोदात्त इति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ णिंसायां । शोर्वंतोऽस्यामोपधय इति शरत्संवत्सरः । शृद्ध-
मोऽदिः । उ० १. १०८. । इत्यदिप्रत्ययः । उभयव कालाध्वनोरत्यंतसंयोगः । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ।
सपर्यान् । सपर पुत्रायां । कंडादिः । लिट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञियाणि । यज्ञस्त्रिंश्यां
घञ्वावित्यर्हाण्यं घप्रत्ययः ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे । यज्ञियासः ।

विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे । परमे । तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महती रोदसी बावापृथिव्यावा वेविदाना इत्यर्थं ज्ञापयंतः । कुत्रापिर्वर्तते इति परस्परं वदंतो
बावापृथिव्योर्मध्यं वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महती । पृथिव्योर्मध्यं आ वेविदाना अपिमुपलभमानाः ।
एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निं देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं
धनमपहत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्यापिसकाशाद्वलेन ते नमगृह्णन् । तदानीं सोऽपिररोदीत् । तस्माद्रुद्र
इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदपिर्व्यकामयत तेनात्क्रामत् तद्देवा विजित्वावरुत्समाना अन्वायन्
तदस्य सहसादितसंत सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्र जभिरे । प्रजर्हरे । चक्रारत्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः । त्वो नेम
इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा
एकोऽर्धः । इन्द्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो
देवतानां भूयिष्ठमाक्रमः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. । इति । तैर्देवेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम उत्तमोऽस्ति पदे
स्थानेऽथ्यत्यादी तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाज्ञानन्विदत् । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेक्षाणार्थाज्ञामा-
र्थाद्वा यदंताजटः शानच । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदसुभयधेति शानच आर्धधातुकत्वाद्दीर्घोपध-
लोपा । अथस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विदू लामि । लुङि लृदित्वात् छिरडादेशः । नेमधिता ।
दधातेः कर्मणि निष्ठा । मुधित वमुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावो निपात्यते । तृतीया कर्म-

णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुनुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्तसुः । वस्वेका-
बाहसामितीडागमः ॥

घर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना उप सीदन्नाभिष्टवा दशभिर्वि-
चस्यतः । आ० ४. ७. इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिष्टु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत् स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिष्टु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत् । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वां संजानानाः सम्यग्जानन्तो देवा उप सीदन् । उपसीदन्ति । प्राप्तुर्वन्ति । उपसन्ति कृत्वा च
पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिष्टु अभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् ।
पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरन्व्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसोऽनशनादिद्वेषण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः
शोषयन्तः कृण्वत् । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वत् । ऐ० ब्रा० २. ११. इति श्रुतः ॥ नमस्यन् । नमोवर्षिव
श्चिचड इति पुजार्थे क्वच । लङि बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपोत्यडभावः । रिरिक्कांस । रिचिर विरचने । लिट्.
क्तसुः । निमिषि । मिष स्पर्धायां । अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपर्कादिलक्षणो भावे क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि
लटः शानच् । यकि प्राप्तं व्यत्ययन शप ॥ ॥ १७ ॥

चिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे उत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभि रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृच्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

चिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

चिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यन्ते
गम्यन्ते स्वर्गे एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदे-
वादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधियदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । आगिष्टोमात्यगिष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः । एवं सैकविंशतिसंख्याकानि प्रज्ञलक्षणानि पदानि हे अपे त्वे इत् त्वेभ्यश्च निहिता स्थापितानि ।
तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यपि मन्तरिण यागा अनुष्ठातुं शक्वन्ति । यज्ञियासो यज्ञाहा अर्थित्वसामर्थ्यवै-
द्व्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारीति ।
एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्याविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणध-
र्माणं त्वां रक्षन्ति । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोपास्तेर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् च स्थातृन्
ग्रीह्यादिस्थावरानि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यवत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया
यागाः कर्तुं शक्वन्ति नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । मुपां मुनुगिति विभक्तिर्लुक् । गुह्यानि । गुह्यायां
भवानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । त्वं । मुपां मुनुगिति सप्तम्याः शिआदेशः ।
अविदन् । विद् लभे । लुङि लृदित्वाद्ङ् । पशून् स्थातृन् । उभयत्रोभयथर्तु । पा० ८. ३. ८. इत्युभयथाभा
वात्कारस्य रत्नाभावः ।

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुरुधो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतंद्रो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् । गुरुधः । जीवसे । धाः ।

अंतः ऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दृतः । अभवः । हविः ऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामितत इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानस्त्वं क्षितीनां यज्ञमानन्तक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं गुरुधः शुद्धपस्य शोकस्य रोधाधिवीरिषो ऽज्ञानानुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः । विधिहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यज्ञमानानन्तसमृद्धान्कत्वानंतरं हविर्वाद् तदेवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहन्तुतो ऽभवः । देवानां दृतो भवति । कीदृशस्त्वं । अंतर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनो मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा यैर्मार्गं यंति गच्छन्ति ताज्ञानवित्यर्थः । अतंद्रः पुनर्हविर्वहने ऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अत्र गतिज्ञपणयोः । अजियमिशीदभ्यश्च । उ० ३. ६१. इति कर्मण्युन-प्रत्ययः । अजैर्व्यघ्रजपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावः । क्षितीनां । क्षियंति निवसन्तीति क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्ता च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच । अतोदात्तादुस्वांतात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामि-त्युदात्तत्वं । गुरुधः । शुचं रुंधतीति गुरुधः । क्तिञ्चेति क्तिप । पूर्वपदस्यांत्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाधो दिव आ सप्त यज्ञी रायो दुरो व्यृज्ज्ञा अजानन ।

विदन्नयं सरमा दृह्ममूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यज्ञीः । रायः । दुरः । वि । व्यृज्ज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्मं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाधः शोभनकर्मयुक्ता यज्ञीर्यज्ञो महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो बुलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अप ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अप्री होमं सति हि तेन तुप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं जानतो ऽगिरसो रायो वलनास्त्रामूर्णपापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन् । स्वया ज्ञातवन्तः । स्वत्माध्वेन यागिन प्रीत इन्द्रो गवागन्त्रिपणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगच्छेद्रस्य न्यवेदयत । इन्द्रश्च तानागिरसो गाः प्रापयत । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अगिरोभ्यः सकाशाद्वयं गाव भवं दृह्मं स्थूलं । बह्वलमित्यर्थः । एवंविधं पयोलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपुरणं । येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते इदानीं भुंक्त । तन्नयमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाधः । सुआड्पूर्वाडीशब्दाज्जस्थिरनेकाच इति यणादेशः । यज्ञीः । वा कंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । गव्यं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थे यत । ऊर्वं । उर्वो हिंसार्थः । ऊर्वति चुधं हिनसीत्यूर्वमन्नं । पचाद्यच । भोजते । भुज पालनाभ्यवहारयोः । श्रामि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वे ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत् ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वेरिति वे ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वमिद्वये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माण्या तस्युः

आस्थितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति । त एतं षट्त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्तेति च । तै० सं० ७. ४. ६. १. महर्षिर्गुरुषुनेन महानुभावैस्तिः पुनः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मङ्गा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्थे । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यतस्त्वं वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चक्षुरोडाशादीनि हवीष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृषवानामः । कृषिं हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्वि कृषव्योरक्षत्युप्रत्ययः । तत्सन्निधौगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचक्षित्यादंतोदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । मङ्गा । महिष्यत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छांदसीति दधातर्भावंऽमुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकां त्यशनखादनेषु । लङि सिध्यदादित्वाच्छपो सुक् । बङ्गलं छंदसमाङ्गीगेऽपीत्यडभावः । धायम इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्स्य निघाताभावः ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदधी अमृता अकृण्वन् ।

अधं क्षरन्ति सिंधवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन ॥ १० ॥

अधि।श्रियं।नि।दधुः।चारुं।अस्मिन्।दिवः।यत्।अधी।उति।अमृताः।अकृण्वन्।

अधं।क्षरन्ति।सिंधवः।न।सृष्टाः।प्र।नीचीः।अग्ने।अरुषीः।अजानन॥१०॥

अस्मिन्नर्पो चारुं शोभनां श्रियं परस्तरणपरिपेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधि नि दधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाकी यज्ञस्याज्यभागलक्षणं चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एति यज्ञस्य यदाज्यमार्गा । तै० सं० २. ६. २. १. इति श्रुतिः । तदानीं दिवो बुलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागस मयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अध्याज्यभागान्तरं सृष्टा अपेक्ष्यन्तः । सिंधवो न शीघ्रं गच्छन्त्यो नवा इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिगु गच्छन्तीरूपोरागोचमानाः । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे अग्ने एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरन्ति । संचलन्ति । सर्वासु दिग्भूतगच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन । अस्माकं होमाधिकृष्ट्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकीर्णं जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वात्तुमं वाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. इत्यणिशब्दस्य कारांतादेशः । म चोदान्तः । इत्वि कृतं सङ्गतपरिभाषया । परि० ४०. पुनर्नुम्भ भवति । सर्वर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादचतेर्कृत्वितिगत्यादिना क्लिनः । अनिदितामिति नलोपः । अचन्तिशोपसंख्यानमिति डोप । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरूपमिति रूपनाम । अहनिभ्यामुपजित्यन्तेरूपच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराणरस्यार्थं त्रिभुमभाषेयं । अनुक्रांतं च । रयिर्नेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्च स्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतव सस्रं विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सस्रं । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात्तस्यो रायर्धनमिव योऽपिर्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पितृकं धनं विश्रमेण व्यवह्रियमाणं सदन्नप्रदं भवति तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रमेण व्यवहृतः सन्न अन्नप्रदो भवतोत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुविन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादी श्यानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपायादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिन्न-

प्रेणीयः सोऽपिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सन्न गृहं वि तारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टांतः । होतेव । होता होमकर्ता धैर्यस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विद्वा लाभि । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽप्रतिपेधः । विभाषा गमहनविद्विषामिति कृसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तच्चापि विशिसाहचर्यानांदादिक एव विदिगृह्यत इत्युक्तं । का० ७. २. ६८. । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावा निपातितः । वयोधाः । दुधाच् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विच । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादो चति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समामे छद्महणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः कृषुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शामिवसिघसीनां चति पत्वं । शामुः । शामु अनुशिष्टौ । शृष्टृस्त्रिहीत्यादिना विधीयमान उपत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्थोनशीः । स्थोनमिति सुखनाम । स्थोने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति स्थोनशीः । क्षिप्ति क्षिप । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन शा । विधतः । विध विधानि । विधतिः परिचरणकर्मिति नृक्ताः । तुदादित्वाच्प्रत्ययः । शतुरनुम इति पिभक्तेरुदात्तत्वं ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽडव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽपिः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽपिः कत्वात्मीयिन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्त्यव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामिभ्यो निपाति नितरां पालयति । वृज्येते हिंस्थेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानः स्तुतोऽपिरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशिषिषु सत्त्वपि स्वयमेकरूपेण नित्यं भवति तद्वदपिरप्युच्चावचेषु संवेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽपिः शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टांतः । आत्मेव । परमप्रमास्यदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वानुसुखयति । एतस्त्वेवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति । एष ह्येवाभंदं यातीति च श्रवणात् । तद्वदपिरपि स्वर्गादिफलहंतुतया सुखयति । एवभूतेऽपिर्दिधिषाय्यो भूत । सर्वयजमानधारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणे दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयके । वीरहा वा एष देवानां योऽपिमुद्रासयति । ति० सं० १. ५. २. १. । इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बङ्गव्रीहस्वरः । वृजनानि । वृजो वज्रं । कृपवृजोत्यादिना कुप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । ततोऽपि कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति पवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादपु । अमरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९७. । इति साध्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीं । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽडव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽपिर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्वत्ते एवमपिरपि यज्ञादिसाधनेन ह्यत्स्य जगतो धारयिता । सोऽपिः पृथिवीं पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां

प्रियः सन्ध्यागृहादी निवसति । तच्च दृष्टांतः । हितमित्रो न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमप्रिरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यपि कश्चन द्विष्टे । यस्यापिः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः गर्भसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाप्रिः स्वस्य परिचारकान्नश्नतीति भावः । सोऽयमप्रिरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तच्च दृष्टांतः । अनवद्यानिंदिता पतिजुष्टेव नारी स्वर्षतना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमप्रिरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादिपि दधातर्वह्निहाधाभ्यश्चंदसीत्यमुन । णिदित्यनुष्ठेरातो युक् चिह्नतो रिति युक् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपचेति । नि निवासगत्योः । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिपु पाठात् ङीनंत आबुदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिदमग्रे सचंत क्षितिषु ध्रुवामु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यं । इदं । अग्रे । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवामु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्रे तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवामु क्षितिषु निश्चलामु चलनर-
हितामु भूमिषु । निरुपद्रवपु यामेष्टित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिदमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा
आ सचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंचास्मिन्नग्रे द्युम्नं हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बज्रविधमधि
नि दधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽपिः स त्वं विश्वायुर्गुणप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां-
धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयत्यर्थः ॥ सचंत । पच समवाये । क्वादसो वर्तमाने लङ् ।
बज्रलं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यङभावः । भव । द्यौचोऽनल्लङ् इति संहिताया दीर्घः । धरुणः । धरिणि-
लुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्रे मघवानो अश्रुर्वि मूरयो ददंतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्रे । मघवानः । अश्रुः । वि । मूरयः । ददंतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइधेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्रे मघवानो हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽज्ञानि अश्रुः । व्याप्नुवन्तु । त्वयानुगृहीताः
सर्वास्त्रज्ञानि लभन्तां । ये च मूरयो त्रिंशसस्त्वां सुवर्ति । ददंतो ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छतो वर्तन्ते ते
सर्वे विश्वमायुः सर्वे जीवितं व्यश्रुः । व्याप्नुवन्तु । वयं च समिधेषु संयामेष्ट्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं वाजमन्नं
सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनंतरं देवेषु त्वत्प्रसुखांश्चिद्रादिषु श्रवसे यज्ञसे तदर्थं भागं हविर्भागं
दधानाः स्थापयन्तो भुयांसति शेषः ॥ अश्रुः । अश्रू व्याप्ता । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । ददतः । नाभ्यन्ताच्छ्रुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । सनेम । वन यण
संभक्ता । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पञ्चैकवचने असादिषु कंदसि वावचनमिति घेर्ङीतीति गुणामवि
यणादेशः । अरिशब्द अच हरितीप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । भागं । कर्षात्वत
इत्यंतोदात्तत्वं ॥ ॥ १९ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावगानाः स्मदृधीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया ससुरदिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावगानाः । स्मत् ऽऊधीः । पीपयंत । द्युभक्ताः ।

परा ऽवतः । सु ऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समया । ससुः । अदिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमपिमेव धेनवोऽभिहोवादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीपयंत । क्षीरा-
द्विलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृश्यो गावः । वावगाना अपि पुनःपुनः कामयमानाः स्मदृधीः । स्मच्छब्दो
नित्यशब्दमभ्यासार्थः । नित्यमूधमा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाय्य इत्यर्थः । द्युभक्ता दिवा प्रकाशेन संभक्ताः
संश्रिताः । तज्जस्रव्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्थंडनशीला नद्यः सुमतिमस्थाप्यः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं
भिक्षमाणा याचमानाः सल्योऽदिं समयादिः पर्वतस्य समीपं परावतो दूरदेशाद्वि ससुः । विशेषेण गच्छति
प्रवहति । अपयं दातव्याना हविषां निष्पन्नये प्रवहतीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावगानाः । वग कांता । यङताकानच । न वगः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसार-
णप्रतिषेधः । बहलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयर्थेति शानच आर्धधातुकत्वाद्दत्तोलोपयलोपो । अत एव
नसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदृधीः । स्मत् नित्यान्यधांसि यासां । ऊधसोऽनङ्
। पा० ५. ४. १३१. । इत्यनङादेशः समासांतः । सख्याव्ययादेर्ङोप । पा० ४. १. २६. । इति ङीप । भसंज्ञायामङ्गो-
पोऽन इत्यलोपः । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे वङ्ङीति च एव शिष्यते । पीपयंत । पा पानि । अस्मादनुमति
णिच । शाकामाहति युक् । ण्यताल्लुङि ज्ञेयङादेशादि । चक्षुन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्थोदात्तत्वं । हि चिति
निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छब्दसि
धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि अवो दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सु ऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । अवः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं । च ।

सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां वतिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियांसो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि
योतमाने त्वं त्वयि अवो हविलंलग्नमन्नं दधिरे । अस्थापयन् । अपिदेवानामन्नाद इति श्रुतिः । तदनंतरं
तादृशं हविर्युक्तायानुष्ठानाय विरूपं विविधरूपं उपसोपःकालोपलक्षितमहन्नंक्ता च नक्तं रात्रिं च चक्रुः ।
अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमंधकारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तज्जस्रं सं
धुः । सम्यक् स्थापितवतः ॥ त्वं । मुपां मुनुर्गति सप्तम्याः श्रेऽआदेशः । नक्ता । तन्नैव द्वितीयाया ङादेशः ।
उपसा । तन्नैव विभक्तीराकारः । धुः । दुधात् धारणपोषणयोः । लुङि गतिरिति सिचो लुक् । आत इति
श्रेर्जुसादेशः । बहलं कंदस्यमाह्योगिऽपीत्यङभावः ॥

यान्वाये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसृक्ष्यापप्रिवानोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम् । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽइव । विश्वं । भुवनं । सिसृक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

याम्भर्ताम्बुन्यान्स्त्रान्नायि धनाय सुषूदः अपिहोवादिर्कर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं चापप्रिवान स्वतेजसा वृष्ट्युदक्त्तं वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसृक्षि । संवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । काथिव । यथा कृत्वादेः क्त्वा-यातपादिजनितं क्रैशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तकृदात्तत्वं । सुषूदः । सुषूदः प्रेरणे । निव्यङ्गागमः । बङ्गलं कंदमीति शपः शुः । अम्भस्तानामादिद्वित्यायुदात्तत्वं । यदुत्तान्निव्यभिर्माति निघातपतिषेधः । सिसृक्षि । पच समवाये । बङ्गलं कंदमीति शपः शुः । इदित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदमीत्यभ्यामस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पुरणे । लिटः क्लृप्ः । वस्वकाजातसामितीडागमः । आतो लोप इटि चत्वाकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वद्विरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

इशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

इशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वोताम्बुन्या रक्षिताः संतो वयमर्वद्विरग्नेदीर्घरश्मिरर्वतः शत्रुसंवधिनोऽश्वात्तभिरग्नेदीर्घभेदेनृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम् । इत्याम् । वनुष्यतिर्हंतिकर्मान् वगतसंस्कारो भवति । नि० प. ३. । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्यशानासः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः संतो अश्युः । विगोपणं भुञ्जतां । अग्नेदीयानां पुत्राणामाराग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वन्हेमंतो लक्ष्यन्ते । ब्राह्मणं च भवति । शत हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिपीर्याति वावैतद्वद्विति । शतं हिमाः शतं हेमंतंतवी येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्युः । अश भोजनं । बङ्गलं कंदमीति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्नेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधुः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्नेम । रायः । सुऽधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवऽभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधावन्नमे एतांचथान्यतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमंतऽतः करणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवन्तु । ते तव संवधिनः सुधुरः सुप्र निर्वो हकस्य । यद्वा । शोभनं धुर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्नेम । शक्ता भूयास्य । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संमज्जनीयं श्रवो हविर्बलमन्नमधि दधानाः । अर्धरूपपरि धारयंतः । अर्धो हविर्भिर्होमं कुर्वत इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणं । श्रुतिदिग्भां कित । उ० ३. ११६. । इति विधीयमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पितं च च्छंदसि नित्यं भवे । पा० ६. १. २०९ २१०. । इत्यायुदात्तत्वं । हृदे । पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्नेम । शक्नु शक्ता । लिट्याशिष्यङ् । सुधुरः । धुर्वो हिमार्थः । क्रिञ्चेति क्रिप । रालोप इति वकारलोपः । न पूजनादिति समासांतपतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥ ॥ १२ ॥

यद्योदशानुवाक एकादश सृक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सृक्तं । अत्रानुक्तस्यते । उपप्रयंतो नव गीतमो राह्मणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राह्मणनामा काथिदृषिः । तस्य पुत्रो गीतमोऽस्य सृक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादित्युत्तरं च गायत्रीच्छंदस्कं । परमाग्नेयमिन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥

प्रातरनुवाकस्यापेये क्रती गायत्रे कंदस्येतदादिके द्वे मुक्ते । मुचितं च । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति मुक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते मुक्ते प्रातरनुवाकस्यापेयेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥ पृष्यष-
डहस्य प्रथमेऽह्न्येतदेव मुक्तमाज्यशस्त्रं । मुचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽह्न्याज्यं । आ० ७. १०. इति ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्रये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमप्रिष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राप्यविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृशा वयमपयेऽगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्मांशाशास्यंत । कीदृशायापये । आरेऽस्मै च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरेऽशब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च द्वरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मां प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपिरस्यदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिट्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

यः स्त्रीहितीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्दाशुषं गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीषु । पूर्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाशुषं । गयं ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितीषु वधकाङ्गीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुषं हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत । रक्षति । तस्मै मंत्रं वोचेमिति पुर्वेण संबंधः ॥ स्त्रीहितीषु । णिह स्नेहः । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यते हिंस्यते प्रजा आभिर्रति स्नेहितयः । करणे क्लिन । तितुत्रप्यवहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनामिगृहीतिर्निर्णयितरितिर्वदिहागमः । म० ७. २. ९. १. व्यत्ययनकारस्यकारादेशः । क्लिनो दीर्घश्च । नित्वादायुदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनपदं । लिटः कानच । गमहनेत्यादिनोपधानोपः । अरक्षत । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंधने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येपानुवचनीया । प्रातर्वंशदेव्यामिति खंडि मुचितं । शिष्टिनो-
त्तरामुत ब्रुवतु जंतवः । आ० २. १६. इति ॥ तथा साकर्मधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावैषेव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । मुचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरात् ब्रुवतु जंतवः । आ० २. १८. इति ॥

उत ब्रुवतु जंतव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनजया रणरण ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवतु । जंतवः । उत । अग्निः । वृत्रहा । अजनि । धनंजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्व ऋत्विजो ब्रुवतु । तमपिं सुवतु । कीदृशोऽग्निः । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रुणा हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जिता ॥ धनंजयः । संज्ञायां भृतवृजीति । पा० ३. २. ४६. । खच । अरुद्विषदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. इति सुम । चित्स्वरणातोदात्तत्वं । रणे रणे । रणे शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वशिरण्योरूप-
संख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आश्रयितानुदात्तत्वं ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोषंध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अपे यस्य यजमानस्य वये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि भवसि । यस्य च हव्यानि चरुप-
ुरोडाशदीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनीयं कृणोषि करोषि । तमित्सुहृद्व्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितव्यार्थाद्भट् । अदादित्वा-

च्छपो लुक् । पादादित्वात्तिघाताभावः । दक्षत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधीधीत्यादिना मक् । दक्षमि-
त्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । छणोषि । छवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विछण्योरक्षेत्युप्रत्ययः ।
तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । यस्त्यनुषंगान्तिघा-
ताभावः ॥

तमित्सुहृव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृव्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अंगिरोऽंगनादिगुणयुक्तापि यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित तमेव यजमानं
सुहृव्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदेवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञ च जनाः सर्वे मनुष्या
आहुः । कथयन्ति ॥ सुहृव्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवामंचित इति
परांगवद्भावात्पञ्चमंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥ २१ ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्चंद्र शोभनात्तादनापि तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्मत्समीपं प्रशस्तये स्तुतय आ वहासि च । आवह
प्रापय च । आगतेभ्यस्तैभ्यो हव्या हव्यानि चक्षुपुरोडाशादीनि हवीषि वीतये भक्षणाय प्रापयत्यर्थः ॥ वहासि ।
वह प्रापणे । नित्याडागमः । प्रशस्तये । शस्तु स्तुती । भावे क्तिन । तितुचितोऽप्रतिषेधः । अनिदितामिति
तलोपः । तादाँ चित गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्चंद्र । इम्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति मुट् ॥

न योरुपन्धिरथ्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्रे यासि दृत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपन्धिः । अथ्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दृत्यं ॥ ७ ॥

हे अपे यद्यदा दृत्यं देवानां दृतत्वं यासि प्राप्नोषि कच्चन कदाचन तद्दानीं सर्वदापि योगेक्षतस्तव
रथस्याथ्योऽश्वैरुत्पादित उपन्धिः श्रवणाद्विः शब्दो न शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः । या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १ २२ । इत्याणादिकः कुप्रत्ययः । बङ्गलवच-
नाद्विर्भावाभावः । उपन्धिर्गत्यंत अंतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुप-
ब्रिमत । तै० प्रा० २३. ९ । इति । शृण्वे । श्रु श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चिति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च ।
लोपस्त आत्मनपदेष्विति तलोपः । ऊयुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यहयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्याँ अग्रे अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अहयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्यान । अग्रे ।

अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् भस्वादधिकारादपरो निष्कृष्टो भवति हे अपे स इदानीं दाश्यान तुभ्यं हवीषि दाता
सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यन्नवान अहयो लज्जारहितः एवभूतः सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राप्य
प्रतितिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहयः । ह्यो लज्जायां । जिह्वतीति हयः । न हयोऽहयः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्यान । दाशृ दाने । दाश्यान साह्यानिर्गति क्रमुप्रत्ययांती निपातितः ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्रे विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्रे । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उतापि च हे देव दीयमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि दत्तवन्ते तस्मै यजमानाय बृहत्प्राढं धनं विवामसि । गमायतुमिच्छसि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमदतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ॥ सुवीर्यं । धीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवामसि । वा गतिगन्धनयोः । सनि द्विर्भावे सन्त्यत इतीत्य । दाशुषे । चतुर्थ्यकवचने वमोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥ १० ॥

जुपस्वेति पंचर्चं द्वितीयं भुक्तं । अनुक्रान्तं च । जुपस्व पंचेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश-
स्वयोः पूर्वभुक्तिन महोक्तः भुक्तयिनयोगः ॥ पर्णां भोक्तानुवचन आवा विनियुक्ता । मृचितं च । प्रेषितः
भोक्तृभ्योऽन्याह जुषस्व सप्रथमम् । आ० ३. ४. इति ॥

जुपस्व सप्रथमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुपस्व । सप्रथमऽतमं । वचः । देवप्सरऽतमं । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथममतिशयेन विलीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मादीयं वचनं जुपस्व । सिवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुमं । किं कर्तव्यं । आसनि तवाम्यु हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि वृथा मा भुवन तत्सर्वं त्वदीयेन मध्येन स्वीकृतिवत्पर्यः ॥ देवप्सरस्तमं । मय प्रीतिवलयोः । देवान स्तुणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतिर्त्यर्थेन शानच । अभ्यस्तानामादिगत्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पर्वज्ञित्यादिनास्यशब्द-
स्यासन्नादेशः ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरऽतम । अग्ने । वेधऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तमातिशयेनार्गनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविनाम । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो
• भूयाम् ॥ वोचेम । लिङ्गाश्रयः । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन पण संभक्तौ । सानसिधर्णसीत्यादाव-
सिचप्रत्ययातीति निपात्यते ॥

कस्ते जामिजनानामग्ने को दाश्वध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दाशुऽश्वध्वरः । कः । ह । कस्मिन् । असि ।
श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बंधुः । त्वं सर्वगुणरधिकोऽसि । तवानुरूपो बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः । दाशुर्दत्तोऽश्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यदुर्मपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथंभुतत्वं । ईदृशं इति सर्वेन ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रितोऽसि । वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायत । अतस्त्वमस्माभिर्मामदृष्टिभिः कथमुपलभ्य इत्यपिः प्रशंस्यते ॥ दाश्वध्वरः । दाशुर्दाने । उणादयो बह्वलमिति बह्वलवचनात्कर्मण्युपप्रत्ययः । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरतोऽनुदात्तस्वेति स्वरितत्वं ॥

त्वं जा॒मिर्जे॒नाना॒मग्ने॒ मि॒त्रो अ॒सि प्रि॒यः । सखा॒ सखि॑भ्य ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

त्वं । जा॒मिः । जना॑नां । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारिणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्वंधुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽसि । ई॒ड्यः स्तुतिभिः^१ स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानभ्यः चात्स्विभ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहेकारिण्यपानेऽदंतीति जामयो बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १०० । इति विधीयमान इण् वङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ई॒ड्यः । ई॒ड स्तुतो । ई॒ड्वंद्वृशंसदुहां एतत् इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वाँ ऋ॒तं बृ॒हत् । अ॒ग्ने य॒ज्ञि॒ स्वं द॒मं ॥ ५ ॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तं । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । य॒ज्ञि॒ । स्वं । द॒मं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मादर्थं मित्रावरुणा एतत्सर्जा देवा यज । हविषा पुजय । तथा देवानिन्द्रादीन्यत्र । पुजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यच्च च यजेत्येव । तदर्थं बृहत् प्राढं स्वं स्वकीयं दम यज्ञग्रहं यज्ञि । यज । भंगकम्ब । त्वय्यंतर्विद्यमाने मति हि यज्ञग्रह पुज्यते ॥ यज । झचोऽतस्मिद् इति संहितायां दीधत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । यन्वलोपा । यचि । यजेर्वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ॥ २३ ॥

का त इति पंचचं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुकांतं । राहगणो गीतम ऋषिः । त्रिष्टुप कंदः । अग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतो चैष्टुमे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । उप प्र जित्वाप्ति चोणि का त उपेतिरिति सूक्ति । आ० ४. १३ । इति ॥ आग्निनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

का त॒ उपे॒ति॒र्मन॑सो॒ वरा॑य॒ भुव॑द॒ग्ने श॑त॒मा का॒ मनी॑षा ।

को वा॒ य॒ज्ञेः परि॒ द॒क्षीं त॒ आप॒ केन॑ वा ते॒ मन॑सा दा॒ग्नेम ॥ १ ॥

का । ते । उप॑ऽडतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । श॑ऽत॒मा । का । म॒नी॒षा ।

कः । वा । य॒ज्ञेः । परि॑ । द॒क्षीं । ते । आप॑ । केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒ग्नेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा स्तुतिः शतमा तवातिशयेन मुखकरी का कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्व संवंधिभिर्यागैर्दक्षं वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटं भवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनति । हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृशा वृद्ध्या दास्यः । हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादा चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वराय । वृज् वरणं । अस्मादंतर्भावितव्यर्थार्हवृद्धिनिश्चयगमस्य । पा० ३. ३. ५८ । इत्यप । तस्य पित्वादनुदानत्वे धातुस्वरः । भुवत । ज्ञेयडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धी । भावि करणं वा घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ए॒ष्यम॒ इह॒ होता॒ नि षी॑दा॒द॒भ्यः सु॒ पुर॑ए॒ता भ॑वा नः ।

अ॒व॒तां त्वा॒ रोद॑सी वि॒श्वमि॒न्वे यजा॑ म॒हे सौ॑म॒न॒साय॑ दे॒वान् ॥ २ ॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒भ्यः । सु । पु॒रः । ऽए॒ता । भ॒व । नः ।
अ॒व॒ता । त्वा । रो॒द॒सी इति । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति वि॒श्वं । ऽइ॒न्वे । य॒ज । म॒हे । सो॒म॒न॒साय ।
दे॒वान ॥ २ ॥

हे अग्ने एहि । आगच्छ । इहामिन्यजे होता देवानामाहुता मन्त्रि षीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरस्ता पुरतो गता सु भव । सुष्ठु भव । यस्मान्त्वमदभ्यो राजमादिभिरहिंस्योऽसि । तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं आप्रवर्ष्या रोदसी वावापृथिव्यो त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश च वावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च मन् महि महते सोमनसाय सोमनस्थाय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज । हविर्भिः पुजय ॥ नि षीद । सदेर-
प्रतिरिति पत्यं । सोमनसाय । सोमनसा भावः सोमनसं । तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः । स चात्र भावन्नक्षणे संबंधविशेषे पयंवस्यति । यद्वा । हायनांतयुवादिभ्योऽण । पा० ५. १. १३०. इति भाविऽण । युवा-
दिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वा॑न्न॒शमो॑ ध॒स्य॒ग्ने भवा॑ य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑ ।
अथा॑ वह॒ सोम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामातिथ्यम॒स्मै च॒कृम॑ सु॒दावै ॥ ३ ॥
प्र । सु । वि॒श्वान् । र॒क्षसः । ध॒सि । अ॒ग्ने । भ॒व । य॒ज्ञाना॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑ ।
अथ॑ । आ । वह॒ । सोम॑ऽपतिं । हरि॑ऽभ्यां । आ॒ति॒थ्यं । अ॒स्मै । च॒कृम॑ । सु॒दावै ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान्क्षमो राजमान्प्र सु धसि । प्रक्षेपेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावाभिशस्तिर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालक-
मिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाद्याभ्यामा वह । अस्मत्पक्षे प्रापय । आगतायार्त्तं सुदावै शोभनस्य फलस्य दात्र इन्द्राया-
तिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चकृम । कर्मः ॥ धसि । दह भस्मीकरणे । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । इत्यभभावक-
त्वपत्वानि । अभिशस्तिपावा । शमु हिंसायां । अस्मादभिपूर्वाद्वा वि क्तिन । अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा ।
पा रक्षणं । आतो मन्त्रिन्निति वनिप । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदावै । पूर्ववद्दत्ति-
वनिप । अज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

प्र॒जाव॑ता॒ वच॑सा॒ वहि॑रा॒सा च॑ हु॒वे नि च॑ स॒त्सी॒ह दे॒वैः ।
वे॒षिं हो॒त्रमु॒त पो॒त्रं य॒ज्ञत्र॑ वो॒धि प्र॑यंतर्ज॒नित॑र्व॒मूनां ॥ ४ ॥
प्र॒जाऽव॑ता । वच॑सा । वहि॑ः । आ॒मा । आ । च॑ । हु॒वे । नि । च॑ । स॒त्सि॒ । इ॒ह । दे॒वैः ।
वे॒षि । हो॒त्रं । उ॒त । पो॒त्रं । य॒ज्ञत्र॑ । वो॒धि । प्र॑यंतः । ज॒नितः॑ । व॒मूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽपिरासास्त्वस्थानीयया
ज्वालया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमस्मिमा च हुवे । आहुयामि । आहुतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि
देवैरत्यैः सह नि सत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यज्ञत्र यजनीयापि होत्रं होवा क्रियमाणं कर्म उतापि
च पोत्रं पोवा कृतं कर्म च वेषि । कामयस्व । वमूनां धनानां प्रयंतः प्रक्षेपेण नियंतः वमून्त्यस्त्रदायत्तानि
कुर्वन् जनितराहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरपि वोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पदत्रित्यादिनास्त्रशब्दस्यास-
न्नादेशः । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । हुवे । हुजो
नटि वज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । वोधि ।
बुध अवगमने । अस्माग्यंताकंदसुभयथेति हेरार्धधातुकत्वाणरनिटोति णिलोपः । ऊञ्जन्भ्यो हेधिः । धातो-
रत्यलोपश्चादसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्थामेयस्य पशोर्यथा विप्रस्यत्वेषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । मृचितं च प्रदानानामिति खंडे ।
यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सत्कविभिर्मधाविभिर्त्सुत्वग्भिः मह विप्रस्य मधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिर्शरुपुरो-
डाशादिभिर्हि अग्ने यथा देवानयजः एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतरऽतिशयेन मत्सु साधो अग्ने त्वमद्या-
स्त्रिन्ध्वे मंद्रया हर्षयिष्या जुह्वा होमसाधनभुतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पुजय ॥ मनुषः । मन ज्ञाने ।
बहुलमन्यत्रापीति मनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गीतमस्वार्थमापेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्धनशस्त्रयोः
पूर्वसूक्तं सद्योक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवींषि ददाम । अग्रिरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्मै
भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वदेवैः सेवितव्या गीर्वाक् स्तुतिरपि का कीदृशुच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं
न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् वा होता देवानामाज्ञाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा एवंभूतो योऽग्निर्मेत्येषु मरणधर्मस्वस्माय वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति
हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायाग्रये कथा दाशेमिति पुर्वेणान्वयः ॥ कथा । या होता च चंद्रमोति थाप्र-
त्ययः । भामिने । भा दीप्ती अग्निस्तुस्त्रित्यादिना मन्त्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । कंदसीविनि-
पाविति मत्वर्थीयो विनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्रिर्यज्ञेर्मर्ताय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शंतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्रिः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्रिर्ध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवा-
नामाज्ञाता भवति हे ऋत्वय्यजमाना यूयं तमु तमेवापि नमोभिः स्तोत्रैरा कृणुध्वं । अभिमुखीकृत ।
यद्यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय यजमानाय देवास्त्रिंशति गच्छति तदानीं सोऽग्रिर्यज्ञान्स्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पुजयति । अतस्तमेवाग्रिमा कृणुध्वमिति
योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । कंदसि जुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिडा तिडो भवतीति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । ज्ञेयाडागमः । शप्ः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदङ्गुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीं विंश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अङ्गुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विंशः । उप । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥३॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्गुतस्याभुतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत । भवति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवम्भूतो योऽपिस्त्वमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो विंशः प्रजाः प्रथममुप ब्रुवन्त । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयति । कीदृश्यो विंशः । दस्मं दर्शनीयं तमपिमारीर्गच्छन्त्यः । भज्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृङ् प्राणत्याग । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाच्छंदसि निष्टर्क्यत्वादी निपातनायत् । कृत्यन्त्यटो वज्रलमिति वज्रलवचनात्कर्त्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । अ गतो । जनिघमिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति वज्रलयहणादस्मादपीप्रत्ययः । छदिकारादक्त्वन इति छीप् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अत्ययनाद्युदात्तत्वं ॥

स नो नृणां नृतमो रिणादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रमृता इषयंत मन्म ॥४॥

सः । नः । नृणां । नृऽतमः । रिणादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रमृताः । इषयंत । मन्म ॥४॥

नृणां यज्ञस्य नृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिणादा रिणानां शत्रूणामत्ता भक्षयिता । यद्वा । रिणता हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽपिनोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणान्निन युक्ता धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामितत । विमृतं धनेन मघवानो धनवन्तः शविष्ठा अतिशयेन वलिनश्च संतो वाजप्रमृताः प्रभृतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यस्मादृशा भुत्वा मन्मापिर्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत एषयंत ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चित्युभयथाभावादीर्धोभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारि । पचायच । तृतीयैकवचनस्य मुपां सुलुगित्याकारः । वृषादंराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति वल्लनाम । अस्मायामेधाति मत्वर्थोद्यो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टन । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्माग्यंताच्छंदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाणां लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वं णिच एव स्वरः शिष्यति ॥

एवाग्निर्गोतमेभिश्चृतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । चृत्तऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥५॥

चृतावा चृतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमपिर्विप्रैर्भिर्मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्हविर्भिरिवमुक्तेन प्रकारिणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सोऽपिरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत । यद्वा । तानुपीनपाययत् । तथा सोऽपिर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चक्षु-रोडाशादिलक्षणं हविश्च स्तीकृत्य सोऽपिर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमा चिकित्वान् आ समंताज्ज्ञानं पुष्टिं

धाति । पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गीतमेभिः । ऋष्यंधकवृष्णिक्कृष्यश्च । पा० ४. १. ११४. । इति विहितस्याणोऽत्रिभृगुकृत्सवसिष्ठगीतमार्गिरोभ्यश्च । पा० ३. ४. ६५. । इति बह्वृषु लुक् । अस्तोष्ट । स्तीतिः कर्मणि लुङि चिणभावः क्कांदसः । पीपयत । पा पाने । खंताल्लुङि क्लृप्ताडादि । ज्योषं । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । भवि घञ् । अत्वादाबुदात्तत्वं ॥ ॥ २५ ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं मूर्त्तं गीतमस्यार्धमाधेयं गायत्रं । अथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गायत्रं त्विति ॥
विनियोगो लिंगिकः ॥

अभि त्वा गीतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गीतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युमैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः एवभूताये त्वा त्वां गीतमा अस्य मूर्त्तस्य द्रष्टा
गीतम ऋषिः । ऋषेरैकत्वेऽपि पुजार्थं बह्ववचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया दाचाभ्याभिमुख्येनास्तीदिति शेषः ।
तद्वदयमपि त्वां द्युमैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैरभि प्र णोनुमः । अभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । गु
स्तुता । अस्माद्यङ्लुगंताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

तमु त्वा गीतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गीतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युमैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गीतमो यमपि गिरा मृत्या दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वां द्युमैर्गीतमार्जः
स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण ।
तत्पुरुषे कृति बह्वलमिति बह्वलवचनादलुक् । ऊडिदमित्युदिना पूर्वपदस्य विभक्त्यदात्तत्वं । दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृत्कामिकंसकुंभेति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतपि परिचरणे च । कंदादिः ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वहवामहे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । हवामहे । द्युमैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामज्ञानामतिशयेन मनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव
हवामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । पणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिक-
स्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते ।
अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वार्तः । नभोऽंगिरोमनुषां वयुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भत्वेन पदत्वा-
भावाद्गुत्वायभावः ॥

तमु त्वा वृत्रहंतमं यो दस्यून्वधूनुषे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमं । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे । द्युमैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अपे दस्युन् उपक्षपयितुन् राक्षसादीन्त्यस्त्वमवधुनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृचहंतमं वृक्षाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां युक्तेरित्यादि पूर्ववत् । वृचहंतमं । अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाहस्य । पा० ८. ७. १७. । इति तमपो नृत् । दस्युन् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वत्यकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमद्वचः । द्युस्रभि प्र णोनुमः ॥५॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रये । मधुऽमत् । वचः । द्युस्रैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥५॥

अभिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपितं वचनमवोचाम् । प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्द्युस्रैर्वीतमानैः स्तोत्रैः पुनःपुनरभिं वयमभि प्र णोनुमः । अभिमुख्येन प्रकीर्णेन नुमः ॥ २६॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्त्वार्षे । अत्रानुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाद्यां तृतीयां त्रिष्टुभांणिहो पूर्वोऽग्रये वा मध्यमार्थेति । पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वाद्विदमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांस्तु विश्वेषः । आद्यस्तुचर्त्तुभः । द्वितीयस्त्वांणिहः । प्रथमतोचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽपिः शुद्धाभिर्वा देवता । शिष्टा नवचः केवलापिदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्यार्पेयं क्रतो वृष्टुं कंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तुचः । सूत्रितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्तं । आ० ४. १३. । इति ॥ कारीर्यामप्रीधामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि अत्रितमिति वा । आ० २. १३. । इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वातं इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥१॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्गोचमानज्वालो वा अहिरा गत्य हंता मेघानां धुनिलोपां कंपयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शोभनगतियुक्तः एवंभूतो वैद्युतोऽग्नौ रजस उदकस्य विसारं विसरणे मेघान्नगमने निमित्तभूतं सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उपस उपोदेवता नवेदाः । न विदति इति नवेदाः । मेघाद्बुदकस्य निःसारणमपिरेव जानाति उपसस्तु न जानंतीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन इच्छन्त्यः सत्या अवितशरंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अचोपसामज्ञानिनाभिः प्रशस्यन्ते न तु ता निबन्ति । न हि निन्दा निबन्ति निन्दितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गतो । इत्सर्वधातुभ्य इति भाव इत्यतः । ततो मतुप । तस्य पित्वादनृदात्तत्वं इतो नित्वात्प्रातिपदिकस्याबुदात्तत्वं । नवेदाः । नञ्पूर्वाद्विन्तेः पचाद्यच् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्यब्दात्सुप आत्मनः क्वच । क्वाच्छेद-सौत्युप्रत्ययः । तत्त्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपमस्थानं । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युबङ् ।

आ ते सुपर्णा अमिनंत एवः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनंत । एवः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । अभ्रा ॥२॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना ररमय एवेर्गंतुभिर्मरुद्भिः सहामिनंत । आ समंतान्नेषं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेद मीवृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हंसमवतीभिः कांताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः केनचु-
त्ताभिरस्त्रिर्विबुद्भिर्वा सहागात् । वैद्युताभिप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदन्तरं मिह आपः पतन्ति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अभाभाण्यद्भिः पूर्णा मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनंत । मीत्र हिंसायां । क्रियादिकः । व्यत्ययनांतादेशः । ईपाञ्चादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य । पा० ८. ४. ५५. । इति वैकान्त्यकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययनाच्च संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नांत्यङ्लुगं ताङ्गित्यमंवे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादात्मत्वयाभावः । स्मयमानाभिः । स्मिद् ईषन्नसने । शपः पित्र्वा-
दनुदासत्वं । शानचो लमार्वाधानुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यति । स्तनयन्ति । स्तन शब्दः । चुरादिरदंतः । पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योना ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचन्ति । उपरस्य । योना ॥ ३ ॥

यदीं यदायमपि ऋतस्योदकस्य पयसा पयस्वत्सारभुतेन रमेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं च जगदृतस्योदकस्य संबन्धिभी रजिष्ठैर्ऋतमैः पथिभिर्मार्गः स्नानपानादिभिर्नयनं प्रापयन्वर्तते तदानीमर्यमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योना वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृचन्ति । वृष्ट्युदकस्याच्चादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उग्राटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । स्फायी आप्यायी वृद्धी । वज्रलं कंदमीति शपो लुक् । धातोर्व्यत्ययन पीभावः । अनुदास्तेत्वात्तत्सार्वाधानुकानुदासत्वं धातुस्वरः शिष्यति । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिप्रतिनि विभाषजोऽम्कंदसि । पा० ६. ४. ५६२. । इत्युकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । पृचन्ति । पृची संपके । रीधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतावांष्णिष्ठे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूचितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

अग्ने वाजस्य गोम । ईशानः सहसो यही । अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यही इति । अस्मे इति । धेहि ।

जातऽवेदः । महि । अरवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यही बलस्य पुत्राग्ने गोमतो वज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्थेशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मै अस्मासु हे जातवेदो जातधनं जातानां वेदितर्याग्ने महि प्रभुतं अवीऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यही । परां गवज्जावादांमंचितस्य चति पश्यामंचितसमदायो निहन्यते । अस्मै । मुपां मुनुगिति सप्तम्याः शिआदेशः ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरिक्तेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्तेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यं । पुरु

ऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽधिरधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा सोऽचरूपया वाचेक्तेन्यः सोऽतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्थानीयामिर्वाजाभिर्युक्ताये

अस्मभ्यं रेवजनयुक्तमहं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । निरन्धी दीप्ती । ताच्छीलिकञ्चानम् । बह्वहं कंदसीति शपो लुक् । ईँऋः । ईँड मृती । औणादिक अन्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मती बह्वहमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत् । रेगन्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदिति क्कंदसो दीप्तिकर्म ॥

शपो राजन्नुत त्वनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

शपः । राजन् । उत । त्वना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मजंभ ।

रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजन्शीलाग्ने शपः । शपय । राजसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । उतापि च त्वना न केवल-
मन्यैरेवात्मना च तान्बाधस्व । कंदेति चेत् उच्यते । वस्तोः सर्वाण्यहानि उतापि चोषस उषःकालोपलक्षिता
रात्रीः । अत्यंतमयोगि द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्णमुखानि रक्षसो
राक्षसानुक्तप्रकारेण जपयित्वा स एव त्वं प्रति दह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्गन्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ शपः । शप
जात्यां । लोडर्थे क्कंदसो लङ् । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाग्निरिति गणोपः । उदात्तनिवृत्तिस्व-
रणेण शप उदात्तत्वं । त्वना । सर्वेष्वहःसु देवात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति
रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानिऽसिप्रत्ययः । चरतेर्वा श्रृंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविप-
र्ययश्च । अस्व च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ २१॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्ता गायत्रे कंदस्यवा नो अप इत्याद्याः षड्बुचः । सूचितं च । अवा नो अप इति
पठप्रमीळिऽपि द्रुतं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्ते चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकादिदेशात् ॥

अवा नो अप उतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । उतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य सत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाधो गायत्रीकंदस्कस्य मुक्तस्य वा
प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानुतिभिस्त्वदीयेः पालनैरव । रच ॥ अव । द्यचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सचासाहं वरेण्यं । विश्वासु पृतु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सचाऽसाहं । वरेण्यं । विश्वासु । पृतुऽसु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा भर । प्रयच्छ । कीदृशं । सचासाहं सचा सह युगपदेव दारित्र्यस्य नाशकं
वरेण्यं सर्ववरेणीयं विश्वासु पृतु सर्वेषु संयामेषु दुष्टरं शत्रुभित्तरीतुमशक्यं ॥ सचासाहं । कंदसि सह इति
णिवः । वरेण्यं । वृज एण्यः । पृतु । पदादिषु मांशुत्तृनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्वावः । सावेकाच इति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेध्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अप इति । सूचितं च । आयुष्कामेध्यां जीवानुमंतावा
नो अपि मुचेतुना । आ० २. १०. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवानु-
मंती सव्योत्तयुपस्थाः । आ० २. १९. इति ॥

आ नो अग्ने मुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकिं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । मुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकिं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमा धेहि । आस्थापय ।

कीदृशं । माहोक्तं । मृडीकं मुखं । तत्रेतुभूतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मद् पभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायुपोषसं । विश्वायुयुर्धस्मिन् शरीरादी तद्विश्वायु । बङ्गब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदान्तत्वं । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चित्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपः ऋदांसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुम्नयुगिरं ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये । भरस्व । सुम्नऽयुः । गिरं ॥ १० ॥

हे गोतम मृक्तद्रष्टः सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीगिरः स्तुतीः प्र भरस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशानि । युजिषचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४५ । इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुम्नयुः । सुम्नशब्दात्कचि न च्छंदस्यपुत्रस्वेतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अंति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकं । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स शत्रुः पदीष्ट । पततु । नश्यतु । त्वं चास्माकमित अस्माकमूव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दमु उपक्षयि । अस्माक्यंताज्जटि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाणोरनिटीति णिलोपः । अंति । कादिलोपो बङ्ग लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपर्दादिलक्षणो भावे क्तिप् । सार्वाकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वा । विचर्षणिर्विशेषिण सर्वस्य द्रष्टाग्रमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थ्यः शस्त्रिरस्त्राभिः स्तूयमानः सन होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीत । तान्मर्णाति ॥ सहस्राक्षः । बङ्गब्रीहौ स ष्यच्णोरिति पच समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति । पिधु गत्यां । अच केवलोऽप सोपसर्गाथो द्रष्टव्यः । गृणीति । गृ शब्दे । प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्थमद्रं पंक्तिच्छंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्या षोऽंशं पंक्तिं हि । हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाष्येदमुत्तरं च द्वे पंक्तिच्छंदस्के ॥ पृष्ठापडहस्य गंचमेऽहनि मरुत्वतीयं दद सूक्तं । सूचितं च । अवितासीत्या हींद्र १॥४ तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्वक्तावा कस्यायस्तुचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या हि सोम इत्यद उभे यदिद्र रोदसी । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवज्यस्य दक्षिणपच इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि सोम इत्यद इति पंक्तिः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इ॒त्या । हि । सो॒मे । इ॒त् । म॒दे । ब्र॒ह्मा । च॒कार । वर्ध॑नं ।

श॒वि॒ष्ठ । व॒ज्रि॒न् । ओ॒ज॒सा । पृ॒थि॒व्याः । निः । श॒शाः । अ॒हि॑ । अ॒र्च॑न् । अ॒नु॒ ।

स्व॒ऽरा॒ज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठातिशयेन बलवन् वज्रित्वज्रवातिन्द्र इत्या हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरो हर्षकरो सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः सोता वर्धनं तव वृद्धिकरं सोत्रं चकार । अनेन सूक्तिन कृतवान् । इदित्येतत्पादपुराणं । अतस्त्वमोजसा बलिन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृत्रं निः शशाः । निःशेषणाशाः । मा बाधस्वति शामनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशाद्विगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलब्ध्वाचनं पुत्रयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टौ । लङि लुकि प्राप्तिं ब्रह्मणं कंदमीति शपः शुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५. १. १०८. । इति यक् । तत्र हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

स त्वा॑म॒द॒वृषा॑ म॒दः सोमः॑ श्ये॒नाभू॑तः सु॒तः ।

येना॑ वृ॒त्रं नि॒र॒द्ध्यो ज॒घ॑थ॒ वज्रि॒न्नो॒जसा॑र्च॒न्ननु॑ स्व॒रा॒ज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा॑ । अ॒म॒द॒त् । वृषा॑ । म॒दः । सोमः॑ । श्ये॒नऽआ॑भूतः । सु॒तः ।

येना॑ वृ॒त्रं । निः । अ॒त॒ऽभ्यः । ज॒घ॑थ॒ वज्रि॒न् । ओ॒ज॒सा । अ॒र्च॑न् । अ॒नु॒ । स्व॒ऽरा॒ज्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा मेचनस्वभावो मदो मदकरो हर्षकारी श्येनाभूतः श्येनरूपमापन्नया पत्न्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहतः सुतोऽभिपुतः । हे वज्रिन् वज्रवतिन्द्र येन पीतेन सोमेनाजसा बलकर्णणाद्भ्योऽंतरिक्षसकाशाद्वृत्रं निर्जघथ हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्त्राणिच मदी हर्षगणभयोरिति घटादिषु पाठात मित्रे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । लङि कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाणिरिति शिलोपः । अद्ध्यः । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपो भि । पा० १. ४. ४८. । इति पकारस्य तत्वं । जघथ । कादिनियमप्राप्तस्यैव उपदेशेऽल्लत इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

प्रे॒ह्यभी॑हि धृ॒ष्णु॒हि न ते॒ वज्रो॑ नि यंस॑ते ।

इ॒ंद्र नृ॒म्यां हि ते॒ शवो॑ ह॒नो॑ वृ॒त्रं जया॑ अ॒पोऽर्च॑न्ननु॑ स्व॒रा॒ज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इ॒हि । अ॒भि । इ॒हि । धृ॒ष्णु॒हि । न । ते॒ । वज्रो॑ । नि । यंस॑ते ।

इ॒ंद्र । नृ॒म्यां । हि । ते॒ । शवो॑ । ह॒नो॑ । वृ॒त्रं । जया॑ । अ॒पः । अ॒र्च॑न् । अ॒नु॒ । स्व॒ऽरा॒ज्यं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रेहि । प्रकर्षणं गच्छ । अभीहि । हंतयान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून् अभिभव । ते तव वज्रो न नि यंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्यां नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्भवमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुक्ता अप उदकानि जयाः । वृत्रं हत्वा तेनावृतमृदकं लभस्वित्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लटि मित्रहन्मिति सिप । लोटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोटि क्वांदसो लङ् । ब्रह्मणं कंदमीति शपो नृगभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यत्वात्प्रतिघाताभावः । जयाः । जयतेनेत्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निर्दि॒ भूम्या॒ अधि॒ वृचं॒ जघं॒ निर्दि॒वः ।

सृ॒जा म॒रुत्वंती॒रव॒ जी॒वध॑न्या इ॒मा अ॒पोऽर्च॑न्ननु॒ स्वर॑ज्यं ॥४॥

निः । इ॒द्रः । भू॒म्याः । अधि॑ । वृ॒चं । जघं॑ । निः । दि॒वः ।

सृ॒ज । म॒रुत्वंतीः । अ॒व । जी॒वध॑न्याः । इ॒माः । अ॒पः । अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒ऽराज्यं ॥४॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भुलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि । तथा इन्द्रो युल्लोकाभिर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृष्युदकान्यव स्रज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीर्मरुद्विः संयुक्ता जीवधन्या जीवा प्राणिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

इ॒न्द्रो वृ॒चस्य॑ दोध॑तः सानुं॒ वज्रै॑ण ही॒ळितः॑ ।

अ॒भि॒क्र॒म्या॒व जिघ्र॑ते॒ऽपः॒ समी॑य चो॒दय॑न्न॒र्च॑न्ननु॒ स्वर॑ज्यं ॥५॥

इ॒न्द्रः । वृ॒चस्य॑ । दोध॑तः । सानुं॑ । वज्रै॑ण । ही॒ळितः॑ ।

अ॒भिऽक्र॒म्य । अ॒व । जिघ्र॑ते । अ॒पः । समी॑य । चो॒दय॑न् । अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒ऽराज्यं ॥५॥

हीळितः कुत्र इन्द्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य सानुं समुष्कृतं हनुप्रदेशं वज्रेणाव जिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्युदकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । धृञ् कंपने । अस्माद्यङ्नुगताञ्कृतयैत्यलोपश्चादसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हीळितः । हेतु हेतु अनादरे । हळत इत्येतत् कृथतिकर्ममु पठितं । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्यकारः । जिघ्रते । हतेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं वज्रवचनं च । वज्रं कंदसीति शपः यः । इदित्यनुवृत्ती वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । गमह नेत्यादिनोपधालोपः । समीय । ॥ गतं । अतिस्तुस्वित्यादिना भावि मन्त्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ॥२९॥

अधि॒ सानौ॒ नि जिघ्र॑ते॒ वज्रै॑ण श॒तप॑र्वणा ।

मं॒दान इ॒न्द्रो अ॒ंधसः॑ सखि॒भ्यो गा॒तुमिच्छ॑त्यर्च॒न्ननु॒ स्वर॑ज्यं ॥६॥

अधि॑ । सानौ॑ । नि । जिघ्र॑ते । वज्रै॑ण । श॒तऽप॑र्वणा ।

मं॒दानः । इ॒न्द्रः । अ॒ंधरः॑ । सखि॑भ्यः । गा॒तुं । इच्छ॑ति । अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒ऽराज्यं ॥६॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि नि जिघ्रते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । समुष्कृते वृचस्य कपोलादी स्थाने निनरां हिनस्ति । स चन्द्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽधसोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि सुती । कर्मणि शानचि यक् । कंदसुभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपो । अनुदात्ततः परत्वात् शानचो लसार्व धातुकाणुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्तं शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकाणुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यति ॥

इ॒न्द्र तुभ्य॑मि॒दद्रि॒वोऽनु॑त्तं वज्रि॒न्वीर्यं॑ ।

य॒ज्ञं त्वं मा॒यिनं॑ मृ॒गं तमु॑ त्वं मा॒यया॑वधी॒रर्च॑न्ननु॒ स्वर॑ज्यं ॥७॥

इ॒न्द्र । तुभ्य॑ । इत् । अ॒द्रिऽवः॑ । अ॒नुत्तं॑ । वज्रि॒न् । वी॒र्यं॑ ।

यत् । ह । त्वं । मा॒यिनं॑ । मृ॒गं । तं । उ॒न् इति॑ । त्वं । मा॒यया॑ । अ॒वधीः॑ । अ॒र्च॑न् । अ॒नु ।

स्व॒ऽराज्यं ॥७॥

अद्विरिति मेघनाम । हे अद्विवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमित् । यज्यर्थे चतुर्थी । तविव
वीर्यं सामर्थ्यमनुतं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद् यस्मात् खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-
पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययवावधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसन्ननि-
पत्तेति निपातनाभिप्रायत्वाभावः । अवधीः । हतेर्मुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति
स्यानिबद्धावात्सिचि वृद्धभावः ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्याऽनु ।

महत् इद्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इद्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ८ ॥

हे इद्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकाशाभिर्गताव्यायुधानि नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका
वृत्रेण निरुद्धा नदीरनुपलब्ध्या अस्थिरन् । विविधमस्थिरपत । सर्वत्र व्याय वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एको
ऽय्येक इवासीदित्यर्थः । किंच इद्र ते तव वीर्यं महत् प्रभुतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाहोस्त्वदीय-
योर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीर्या बाहू अप्यतिशयेन बलिनवित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठ-
तेर्मुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । मंचे घसति त्रिंशुक् । स्थाघोरिश्च । पा० १. २. १७. इतीत्वं । व्यत्ययेन
अस्य रनादेशः । नाव्याः । नौवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ५१. यत । यतोऽनाव इति पर्युदासाच्चिस्वरित
इति स्वरितत्वं । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्रं साकमर्चत परि एोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिदाय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इंद्राय । ब्रह्म । उत्स्यतं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिन्द्रं युगपदेवापुजयन् । तथा विंशतिः । षोडशर्त्विजो
धजमानः पत्नी च सदस्यः श्रमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि एोभत । परितः
सर्वतोऽस्तीति । तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिन्द्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरस्तुवन् । अस्मा एवेंद्राय ब्रह्म
हविर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दानुमूर्ध्वं धृतं । अत एवैविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परि एोभत ।
स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सुनोतीति पत्यं । अनोनवुः । गु मृतां । अस्माद्यद्गुगताद्मुङि सिजभ्यस्तविदि-
भ्यश्चेति श्रैरुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्माणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशत्वादिनानुनासिक-
लोपः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृचं जघन्वाँ अमृजदर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृचं । जघन्वान् । अमृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रो वृत्रस्यामुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा सहनेनाभिमवसाधनेनायुधेन
सहोऽभिमवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्त्रिंदस्य तत्पौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृचं जघन्वाहन्-

तन् हत्वा च तन्निबद्धा अपोऽसृजत् तस्माद्वृत्तान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पां० १० । पुंस अभिवर्धने ।
रादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्यान् । हंतेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहन-
इदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य घत्वं ॥ ३० ॥

इमे चिह्नव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृचं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृचं । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे व्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्यवे त्वदीयकोऽन्नियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे
चिन्वन्नयन्दिन्द्र मरुत्वाँ अरुद्रिर्गुक्तस्त्वमोजसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं व्यावापृथिव्यावपि भयेना
पिपातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपु कंपने । भियसा । जिभी भये । आणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्र वृचो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्र । वृचः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं भृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इन्द्र वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न वि बीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन धोरिण
र्जनशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विष्टष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र-
नं वृचमभ्यायत् । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दः । अतन्यं जीत्यादिना तनोति-
धीयमानो यतुच् बह्वलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । मुपां मुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ।
शक्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । बीभयत् । जिभी भये हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतो-
रादिति हेतुभयाभावाद्विभेतेहेतुभये । पा० ६. १. १६. । इत्यात्वाभावः । खंताल्लुङि ल्लेष्टङादि । आयत । अय
य गती । भावादिरात्त्वनेपदी ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन अष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहापीः तदानीम-
हेमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्धधे । बद्धगनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं
पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । हंतेरिच्छार्थे सन्यञ्जनगमां सणि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादोर्धत्वं । बद्धधे । बध बंधनं ।
हर्मणि लिटि व्यत्ययेन ह्लादिशेषाभावः ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चिह्नव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्याः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवज्रिद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादं सति स्याः स्यावर जगज्जगम च यदस्ति तदुभयं रेजते । कपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कपते । अन्यत्समान ॥ स्या । तिष्ठते । क्रिपति । क्रिप । वेविज्यते । आविज्जी भयवलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यड । सन्यङ्गोरिति द्विर्भव । अद्रपदेशास्त्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे यड एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्वस्य पादादी वर्तमानस्यामचित् पूर्वमविद्यमानवदित्याविद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदा सान्निधाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसीदं को वीर्या परः ।

तस्मिन्मृणमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरचन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात । अधिऽइमसि । इन्द्र । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । मृणं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात यात सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिद्र नहि नधीमसि । वय न ह्यवगच्छाम । यतो वयमन्या । पर इत्येतत्सकारात्मयय वेदर्यमाचष्ट । परो दिता पर एना । ऋग्वे० ५० ८२ ५ । इति यथा । परः परस्ताद तिद्वरं मनुष्यरनवगाह्य स्थानि वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिद्र को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मान्तस्मिन्निद्रे देवा नृणा धन उतापि च क्रतु वीर्यकर्माज्जांसि बलानि च स दधुः स्थापय चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥ यात । या प्रापणे । अस्माज्जटः गतु । सुपा मुनुर्गति द्वितीयाया लृक् । अधीमसि । इण गतो । इदतो मसिः । वीर्या । सुपा मुनुर्गति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्पितो दध्यङ् धियमन्त ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समगमताचन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्त ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सं । अगमत् । अर्चन । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वतत्सञ्ज्ञक ऋषि पिता सर्वासा प्रजाना पितृभृतो मनुश्च दध्यङ् अथर्वणः । पुत्र एतत्सञ्ज्ञक ऋषिश्च या धियमन्त यत्कर्मातन्वत अर्कवेन तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यज्ञान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सति तानि सर्वाणि तस्मिन्निद्रे समगमत । समगकृत । तत्र दृष्टातः । पूर्वथा पूर्वेषामन्येषा वसिष्ठादीना यज्ञेषु यथा हवीषि स्तोत्राणि चेद्रेण सगकृतं तद्वत् । य इद्र स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन अनुपुजयन । वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्व प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्तत । तनु विस्तारे । बङ्गल कदमीति विकरणस्य लृक् । तनिपत्योऽकदसीत्युपधानोपः । पूर्वथा । प्रत्नपूर्वविश्वमात्यान् कदसि । पा० ५. ३ १११ । इतीवार्थे पूर्वशब्दात्प्रत्ययः । लिट्स्वरं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्था । शस्त्रेन्दसि बङ्गलमिति

श्लोपः । सममत । समो गम्यच्छ्रामित्यात्मनेपदं । मुडि मचे घसेति त्रिर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपध्याया
श्लोपः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । तमयोश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबृहस्पतिपुत्रसाम्राज्यवृधंरणासायणाचार्येण
विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे चक्षुःश्रुतिभाष्ये प्रथमाष्टके पचमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगतः । निर्ममे तमह वद विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

दशतथ्याः पचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमता मायणायिण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्णितः ॥

प्रथमे मङ्गले त्रयोदशानुवाकं सप्त मुक्ताणि व्याकृतानि । इदो मदायैत नवर्तमष्टम मुक्तः । अत्रानुक्तस्य ।
इदो नवति । ऋषिश्चान्यस्मादपि । अनु० १२ ० । इति परिभाषया रहस्यगणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तं स्य मुक्तस्य
स ऋषिः । पूर्वमुक्ते पाक्त हीत्युक्तत्वात्तुल्यादिपरिभाषयदमुत्तरं च मुक्तं पाक्तः । अनादिशपरिभाषयदो देवता ॥
पृष्ठस्य पचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं मुक्तं । सूचितं च । प्रदं त्वेन्द्रा मदाय संगा मदाम इति निष्केवल्य
। आ० ७. १० । इति ॥ आरभणीये चानुर्विशकेऽहनि माध्यदिने रात्रौ ब्राह्मणाच्छ्रामेन । शस्त्र इदो मदायैत्या
द्यलृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खड्गं सूचितं । इदो मदाय वावुधं मदे मदे हि नो ददि
। आ० ७. ४ । इति ॥ महाव्रतं निष्केवल्य उत्तरपत्र इदो मदायैतिका शसनीया । तथैव पचमारण्यकं सूचितं ।
इदो मदाय वावुध इति पक्तिः सुदटोहा । ए० आ० ५ २ ० । इति ॥

इदो मदाय वावुधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भं हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत ॥ १ ॥

इदं । मदाय । वावुधं । शवसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तं । उत । महतऽसं । आजिषु । उत । इ । अर्भं । हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः ।

अविषत ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य ना हता । यद्वा । आवरकाणां शत्रुणा हतद्रो
मदाय हर्षार्थं शवसे बलनामितत । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतुमिच्छतिगमिवृधं । स्तोत्रशस्त्ररूपाभि
स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्नवन्ना सती प्रवर्धत । तमिन्महत्सु महत्सु प्रभूतेष्वजिषु
संगामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायार्जुनाम् । उतापि चेमेनमर्भेऽन्त्यं सधामि हवामहे । अस्माभिराहतं स
चन्द्रो वाजिषु संग्रामेषु नोऽस्मान् प्राविषत । प्रावतु । प्रकीर्णं रसतु ॥ ववुधं । वुधं कर्मणि लिट् । संहिताया
मभ्यासस्थान्येषामपि दृश्यत इति दीध । तुजादित्वे हि तुतुजान इतिवत्पदकालं दीध श्रूयत । नृभिः ।
सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे । इत्यर्भं लिट् इत्यनुवृत्ता
बहुल कदसीति सप्रसारण । अपि गुणावादेशा । अविषत । अव रक्षणं । नित्यडागम । इतथ लोप इतीका
रलोपः । सिञ्चजलं लिटीति सिप । तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षण इदं ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दुभस्य चिबृधो यजमानाय शिष्यसि सुवृते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असिं । हि । वीर । सेन्यः । असिं । भूरि । पराऽददिः ।

असिं । दभस्यं । चित् । वृधः । यजमानाय । शिश्रसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदातासि भवसि । दभस्यं चित् । अल्पनामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतृवृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय यागं कुर्वीत सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिश्रसि । अर्पितं धनं ददासि । शिश्रतिर्दानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमन्नयं धनं विद्यते । तस्माद्ददासीति भावः ॥ पराददिः । दुदाञ्ज दानं । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । निद्रुद्धावाह्विर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधंरतर्भावितव्यर्थादिगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्ट्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसो दधोऽस्माँ इन्द्र वसो दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युष्ट्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसो । दधः । अस्मान् । इन्द्र ।

वसो । दधः ॥ ३ ॥

अवेदमाख्यानं । रत्नगणपुत्रो गीतमः कुरुक्षेत्रजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिपरिनेन मुक्तिर्नेद्रं स्नुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरास्मात् । गीतमो ह वै राहगण उभयेषां कुरुक्षेत्रजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संयामा उदीरते उद्गच्छति उत्पद्यते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णधर्षयिता शत्रूणां जता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य स्थावयितारो हरी त्वदीयावस्थां युत्वा । रथं योजय । योजयिष्या च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः । हन्याः । कंचन त्वां परिचरन्तं वसो वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान्छदीयाजानो वसो धनं दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गर्ता । आदादिकः । अनुदानेत्वास्त्र सार्वधातुकानुदानत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । धना । मुपां मुलुगिति डादेशः । युत्वा । युजिर् योगे । अंतर्भावितव्यर्थाज्जोति बहुलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । झचोऽतिलङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः । हंतर्लेटि सिध्यडागमः । हनश्च दधश्चति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपं विभाषेति प्रथमायास्तिलङ्घ्वि भक्तनिघातप्रतिषेधः । वसो । निगन्धत्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि अत्ययेन परस्मैपदं ॥

कत्वा महाँ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवं ।

अत्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

कत्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शवं ।

अत्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

कत्वा कर्मणा प्रक्षया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इन्द्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यत्र नाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणास्त्रस्य पानं सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमा वावृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्यो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनु नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाद्यपि हे इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्वाङ्गोरायसमयोमयं वज्रं अत्रिये संपदर्थं

नि दधि । निदधाति । स्थापयति । सोमपात्रेण हृष्टः प्रबल इद्रः शत्रुणा हननाय हस्ते बध्नं गृह्णातीति
सात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा । जसादिषु च्छेदसि वाचयन्मिति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भाव । आचस । तस्य विकार
इत्यप्रत्ययः ॥

आ प॒म्री॑ पा॒र्थिवं॑ र॒जो ब॒द्धे रो॒चना दि॒वि ।

न त्वावाँ इ॒द्र कश्च॑न न जा॒तो न ज॒निष्य॑तेऽति॒ विश्वं॑ वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒म्री॑ । पा॒र्थिवं॑ । र॒जः । ब॒द्धे । रो॒चना । दि॒वि ।

न । त्वा॒वा॒न । इ॒द्र । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒निष्य॑ते । अ॒ति॒ । वि॒श्वं॑ । वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

इद्रः स्यतेजसा पार्थिवं पृथिव्या सर्वाधि वसुजात रजोऽतिरञ्जलोक । प॒म्री । आपुरयति । तथा दिवि
दुर्लोक रोचना रोचमानानि दीप्तानि नञ्वाणि बद्धे । ववक्ष । स्थापितवान् । अतो हे इद्र त्वावान्
त्वत्सदृशः कश्चन न जातो मोत्पन्नोऽति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्य विश्वं सर्वं
रक्षितव्यं जगदति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो ग्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ प॒म्री । प्रा
पुरणे । लिट्यात् आ गल । पा० ७ १ ३४ । इत्याकारादेशः । पार्थिव । पृथिव्या जार्जी । पा० ४ १ ८५ २ ।
इत्यप्रत्ययः । निच्वादावुदात्तत्वं । रजः । रजत्वस्मिन् गधर्वादय इति रजोऽतिरिच । रज्ज रागि । अमुनि
रजकरजनरजःसुपसख्यात् । का० ६ ४ २४ ४ । इति नलोपः । बद्धे । बध् बध्ने । लिटि व्यत्ययेन ह्लादि
शेषाभावः । एकहल्मध्येगतत्वाभावादित्वाभ्यासलोपावपि न स्तः । णदादित्वाच्चाताभावः । त्वावान् । वतुप्प्र
करणे युष्मदस्मद्वा कदमि सादृश्य उपसख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे ।
अस्मादिच्छामात्रं मन्यत इतीत्वस्य सर्वं विधयश्छेदसि विकल्पित इत्यभावः । समतान्नित्यमव इति निषेधा
दास्यत्वयाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो म॒तं भो॒ज॒नं प॒राद॑दाति दा॒शुषे॑ ।

इ॒द्रो अ॒स्मभ्यं॑ शि॒क्षतु॑ वि भ॒ज । भूरि॑ ते वसु॑ भ॒क्षीय॑ तव राध॑सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॒तं भो॒ज॒नं । प॒राद॑दाति । दा॒शुषे॑ ।

इ॒द्रः । अ॒स्मभ्यं॑ । शि॒क्षतु॑ । वि । भ॒ज । भूरि॑ । ते । वसु॑ । भ॒क्षीय॑ । तव । राध॑सः ॥ ६ ॥

अ॒र्यः । स्वामी पालयिता य इद्रो मांभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषं चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते
यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इद्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु । तादृशमन्नं ददातु । अर्वाशष्टपादद्वयं प्रत्यक्षतः ।
हे इद्र अस्मभ्यं दातु धनं वि भज । विनक्तं कुरु । यतस्तं तव वसु धनं भूरि बह्वनमसख्यात अतस्तव राधसो
धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजय । प्राप्तया ॥ पराददाति । अन्नस्तानामादिरित्यावुदात्तत्वं । तिङि चोदात्तव
तीति गतिरनुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान साद्वानिति क्रमुप्रत्ययातो निपात्यन्ते । चतुर्थ्यकवचने
वसोः सप्रसारणमिति सप्रसारण । शांसि वसिष्मसीना चति पत्य । भक्षीय । भज सेवाया । प्रार्थनाया लिङि
तस्य च्छेदस्यभयर्थत्वाधधातुक्त्वाच्चवभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वं
प्रत्ययस्वर एव शिष्यति । पूर्वपदस्यासन् गत्यगतत्वाच्चाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादशा
शक्त्या इति वचनात् ॥

चानुर्विशिकेऽहनि माध्यदिनसर्वने ब्राह्मणाच्छसिनो मदेमदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपसूचः ।
द्रोत्रकाणामिति खड्गे सूचितः । मदेमदे हि नो ददिः मुरूपकृतमृतये । आ० ७ ४ । इति ॥

मदे॒मदे॒ हि नो॑ द॒दिर्यथा॑ ग॒वामृ॒जु॒कृतुः॑ ।

सं गृ॒भाय॑ पु॒रु श॒तोभ॑याह॒स्त्या वसु॑ शि॒शीहि॒ रा॒य आ भ॑र ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवा । ऋजुऽक्रतु ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदं मदं सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुक्रमा स इदो नोऽस्मभ्य गवा यूथा यूथानि ददि गोयूथाना दाता खलु । हे इद्र स त्व पुरु पूर्वाणि प्रभृतानि शता शतसख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसूनि धनान्युभयाहस्त्योभाभ्या हस्ताभ्या स गृभाय । अस्मभ्य दातु सम्यग्गृहाण । शिशीहि । अस्मास्तीक्ष्णीकृष निश्शतवृत्तियुक्तान कर्षित्वर्थ । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्या भर । आहर । प्रयच्छ ॥ 'ददि' । जुदा दानं । आदृगमहनजन इति किप्रत्यय । यूथा । शिश्कृदाम बङ्गलमिति श्लोपः । गवा । सायकाश्च ई प्राप्स्य न गोयूत्साववर्णति प्रतिषेध । गृभाय । ग्रह उपादाने । नोटि हो कृदाम शायजपि । पा० ३ १ ८४ इति प्राप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यहोमं इति भत्व । उभयाहस्त्या । उभयहस्तशब्दादंतरस्य तृतीयाद्विवच नस्य मुपा मुर्गति उदादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति पुषपदस्य दीर्घत्व । समासातोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्ति स्वरण विभक्तकृदात्तत्वं वमु । मुपा मुर्गति विभक्तलुक् । शिशीहि । शो तनूकरणं । बङ्गल कृदसीति विकरणस्य यु । आदेच इत्यात्व । ददित्यनुवृत्ता बङ्गल कृदसीत्यभ्यासस्यत्व । ई हन्यधोरिति धातोरीत्व पादादित्वात्निघाताभावः । रायः । जाडिदमिति विभक्तकृदात्तत्वं ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्या हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्त्समृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्या । हि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । समृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शार्चवन्निद्र सुते सोमोऽभिपुते सत्यागत्य सचास्माक सत्त्वा सन मादयस्व । तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थ । शर्वसे बलार्थं राधसेऽस्माक धनार्थं च । त्वा त्वा पुरुवसु बङ्गधन विद्या हि । वय जानीम' खलु । अतोऽस्मादीयान कामान मात्रा गवा वत्मानिव त्वयोप समृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकर्म । अधानतर नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद तृप्तियोगः । चुरादिगात्रनेपदी । अदुप देशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वं णिच एष स्वर शिष्यतः । समृज्महे । सृज विसर्गः । बङ्गल कृदसीति विकरणस्य यु । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । अत्रापि हिशब्दानुपगाच्छदस्यनेकमपि साकाश । पा० ८ १ ३५ । इति निघात प्रतिषेधः ॥

एते तं इंद्र जंतवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यै ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्थो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इंद्र । जंतवः । विश्वं । पुष्यन्ति । वार्यै ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इद्र ते तव स्वभुता एत जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्व सर्व वार्य सर्वैः सभजनीय हविः पुष्यति । वर्धयति । अदाशुषा हविषामदातृणा जनानामतमं ध्ये विद्यमान वेदो धनमर्थः सर्वेषा स्वामी त्व ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थ । तेषामयजमानाना वेदो धन नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छति यावत् । अयजमानेषु विद्यमान धन यागानुपयुक्तत्वाद्यर्थमेव भवत । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीय धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अय दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने कृदसो लुङ् । अस्स तिवक्तीत्यादिना त्रैरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बङ्गल कृदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

उपो जिति षडुचं नवमं सूक्तं गीतमस्याधमेन्द्रं । अंत्वा जगती । आद्याः पक्तयः । अनुक्ताः च । उपो षु षड् जगत्पतमिति ॥ सूक्तविनियोगो वैगिकः ॥ षोडशीत्यस्य आद्या सुसङ्गमत्यादिके द्वे च चौ. च विभि भुवन्ति । अथ षोडशीति खडे सूचितं । उपो षु शृणुही गिरः सुसङ्गम त्वा वय मघवन्नित्येका द्वे च पक्ती ॥ ६. २ । इति ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आदर्श्यास इद्योजा न्विद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन । मा । अतथाऽऽव ।

यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासि । ३७ । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र गिरोऽस्मदीया सुतीरूपो उर्ध्व सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव पूर्वं यथाविधस्त्य तद्विपरीतो मा भू । अस्मां पुर्वं यथानुग्रहवृद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च षोऽस्मांसूनृतावतः । प्रियस्तथात्मिका वाक् सूनृता । तथा सुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा कर करोपि आदन्तर स्वमर्थयाम इत । अर्थयस एव । याचयस एव । न तदाम् । अस्माभि प्रयुक्ता सुतीस्त्वमपि स्वीकरो षीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र ते हरी त्वदीयावन्मां नु विप्र योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छ्रुदमि वावचनमिति वचनाद्गत्य प्रत्ययादिति हेतुंगमवि । अतथा इव । तथैवाचरति तथाति । सर्वप्रतिपदिकेभ्य इत्येके । का० ३ १ ११ २ । इति कृिप । तथातेरप्रत्यय । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृदृहृभिश्चकृदसीति चुरीडादेशः । नन्वड सति शिष्टत्वात् चित्स्वरिणातो दान्तेन भवितव्य । तर्हि लङि न्यत्येन शप । ननु डुकृञ् करण इति भूवादी पठ्यते । अतो व्यत्यय कस्मात् कियत इति चेत् नैव । यस्मादस्य धातोस्त्र पाठोऽनार्य । तथा हि । क करत्करतीत्यत्र यदाहनुन्यासकार हरदत्ता व्यत्ययेन श्रवति तस्मादस्य धातोर्भूवादी पाठो नाम्नीति गम्यते । किंच यद्यय पठ्येत करदित्वेवमा दिरूपसिद्धार्थं कृमृदृहृभिश्चकृदसीति करोतेरङविधानमनर्थक स्यात् । अस्माज्जिड शप्यस्य रूपस्य सिद्धिः । लङ्लुङोरर्थभेदाज्ज्ञेयतद्वपमिद्वये कर्तव्यमङ्गिधानमिति चेन्न । कृदमि लुङलङनिट इति लुङादीनामैकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धर्तृवृत्तावय धातुर्निराकृत । अतो व्यत्ययेनेति सिद्ध । अर्थ यासे । अर्थ याज्याया । चुरादिरात्मनेपदी । लेखाङागम । योज । युजिग योगे । श्यतालोटि च्छदसुभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाङ्गनिटीत णिलोपः । द्यचोऽतस्मिड इति सटिताया दीघत्व ॥

अस्मन्मीमदंत ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तौषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विद्र ते हरी ॥ २ ॥

अस्मन् । अमीमदंत । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तौषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नान्यचन । यजमाना भुक्तवतः । भुक्ता चामीमदत हि । तृप्ताश्चासन । प्रिया स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवतः । शरीराण्यकपयन् । तदनंतर स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनस्ते नविष्ठया नवितृतमया मती मत्या सुत्वास्तौषत । अस्मवन् । अन्यत्पूर्ववयो ॥ अचन । अदेलुङि लुङसनोर्ध्वसु । पा० २ ४ ३७ । इति घस्मादेशः । मत्रे घसेत्यादिना वृत्तुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्वरि चेति चत्वं । शासिवसिघसीना चेति षत्व । अङागम उदात्तः । अमीमदत । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि ल्लेखङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादिर्भावसन्नाविस्वदीर्घा । अधूषत । धूष् कपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यदा । छदसुभयर्थेति सिचः सार्वधातुकत्वेन

डित्वात् किङिति धेति प्रतिषेधः । अथवा धु विधुनने । तीदादिकः । कटादिः । अस्मात्कर्मणि कुडि गाङ्कुटा-
दिभ्य इति िसचो डित्वाङ्गुणाभावः । नविष्टया । गु कुर्ता । करणभुताया अपि कुर्तुः स्वव्यापारे कर्तृत्वात् ।
तदतात् तुरङ्गदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टमेयः स्विति तृष्णोपः । मती । मुपा मुनुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
र्घत्व । मन्त्रं वृषपचमनेति क्तिन उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञं सुसदृशमित्येपाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहवनीयं सुसदृशं त्विति पंक्त्या
। आ० ७ १० । इति ॥

सुसदृशं त्वा वयं मघवन्वदिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजा न्विंद ते हरी ॥ ३ ॥

सुऽसदृशं । त्वा । वयं । मघऽवन । वदिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इंद । ते ।
हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्रं सुसदृशं मुष्टुनयहृदया सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वा वयं वदिषीमहि । स्वामहि । कृतिकर्तारो
भुयास्मत्याशास्यते । अस्माभिरवदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो देयर्धनः परितेन रथेन युक्तः स न वशान्
कामयमानाग्न्याव्यजमानान्प्रति नूनं प्र याहि । अवश्यं प्रतिष्ठा । योजित्वादि पूर्ववत् ॥ वदिषीमहि । यदि
अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्ङाशिपि । पा० ३ ४ ११६ । इति तस्यार्धधातुत्वेन नसार्वधातु-
कस्वराभावं प्रत्ययावुदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमावद्यमानवदिष्यावद्यमानवत्त्वं सति पादादित्वा-
न्निघाताभावः ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठति गोविदं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिंद चिकेतति योजा न्विंद ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घा । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इंद । चिकेतति । योज । नु । इंद । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खन्विद्रो वृषणं कामाभिरर्पकं गोविदं गवा रभयितारं त रथमधि तिष्ठति । इन्द्रो रथेऽधि
तिष्ठतु । आकटो भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियोजनमेतत्सज्जकं धानामिष्यितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं
चिकेतति ज्ञापयति । त रथमधितिष्ठति पूर्वणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावस्थीं क्षिप्रं योजय ॥ घ । ऋचि
तनुर्धति दीर्घः । रथ । अधिशीङ्स्थासा कर्म । पा० १ ४ ४६ । इत्याधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठति । तिष्ठते-
लेव्याडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेव्याडागमः । जुहोत्यादित्वाच्पः झुः । बहलं कदसीति वक्तव्यं
। का० ७ ३ ८७ १ । इति वचनास्त्राभ्यस्तस्याचि पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुषं प्रियां मंदानो यासंधसो योजा न्विंद ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन जायां उप प्रियां मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इंद । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बह्वर्कमवन्निद्रं ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽस्यो युक्तोऽसु । उतापि च सव्यो
वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽसु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणास्त्रास्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषीं

वाचासुप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावश्वै रथे निप्रं योजय । अग्नयोक्त-
रथा च पीतसोमस्विन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नवार्तगतितुषु ।
लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद भक्षण । अदेर्नुम धश्च
: उ० ४. २०५. । इत्यमुन धातोर्नुमागमो धकारातादेशश्च ॥

अंतेष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीलेपा याज्या । मृचिन० च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति
याज्यानुवाक्ये अंतेष्वहःसु । आ० ६. ११. । इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्वा सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वजिन्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान् । वजिन । सं । ऊं इति ।

पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तां शिखावतीं ते हरी त्वदीयावश्वं ब्रह्मणा सोमवृषेण मंत्रेण युनज्मि । रथे
संयोजयामि । तेन रथेनोप प्र याहि । त्वद्गृहमुपगच्छ । गभस्त्योः । बाहुनामितत । बाह्वोरश्वबधकान रभमीन्द्र
धिषे । धारयस्व । त्वा त्वा सुतासो यज्ञऽभिप्रेताः सोमा रभसा वेगवतः । तीव्राः निप्र मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वजिन अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पुषण्वान । अत्र पूषण्यब्दः पुष्टौ वर्तते ।
पुष्टिर्व पूषा पुष्टिर्मेवावकृत् इति श्रुतेः । सोमपानव्रजितया पुष्ट्या युक्तः सन पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः ।
सम्यगेव तुष्टो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्मत्वर्थीय इति । सुपा मुनुर्गति विभक्तेराकारः । रभसाः । अश्व
आदित्वादच् । अमदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पुषण्वान । पुष पुष्टौ । अन्नचक्षित्यादां पुषन्ति निपात्यते ।
तस्माच्च भावसाधनं द्रष्टव्य । पुषास्यास्तीति पुषण्वान । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । गर्जापऽनो नुट् । पा०
८. २ १६. । इति नुट् । ऋस्वनुडभ्या मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी हर्षे । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लङ् । अग्निं प्राप्ति व्यत्ययेन शप ॥ ॥ ३ ॥

अश्वावतीति षडृचं दशमं सूक्तं गीतमस्यार्षेइंद्र जागतं । तथा चानुक्रातं । अश्वावति जागतमिति ।
अतिरात्रे तृतीये पयोधे ब्राह्मणाच्छसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं च । अश्वावति प्रोषां पीति वृष्ण इयमि सत्वा
मिति याज्या । आ० ६ ४ । इति ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणस्ति वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणस्ति । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः । वि

चेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणेः सुप्रावीः सुपु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति
बह्मभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्नोष्ये प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान भव-
तीत्यर्थः । त्वं तमित तमेव पुरुषं भवीयसा बह्मतरण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन
पृणस्ति । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वामु दिक्षु
सिंधुं समुद्रं पूरयंति तद्वत् ॥ अश्वावति । मत्वं सोमाश्चेति मतां दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अश्वतृक्षृतांश्च ६ । उ० ३-
१५८ । इत्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणस्ति । पृची संपर्के । रौधा-

दिकः । भवीयसा । बङ्गशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बङ्गशब्दस्य भुभाव ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु च्छन्दसत्वादीकारलोपो न क्रियते भुभावश्च क्रियते । अथवा भवितुशब्दान्तुच्छन्दसीतीयसुन । तुरिष्ठे-
मेयःस्त्विति तुलोपः ॥

अपोनप्रीये होतृचमसेऽङ्गिः पुर्यमाण आपो न देवोरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. । इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्त्वन्वाह । ऐ० ब्रा० २. २०. । इति ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचेर्देवामः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ ३॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होचियं । अवः । पश्यन्ति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २॥

होचियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप यन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यन्ति । होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यास्त्रान् संलग्नमाभुत् । तच्च दृष्टातः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरमवस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राचनैः प्रगमनैश्चत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्र णयन्ति । होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणनाद्वेन प्रीतं संतुष्टं । पूरितमित्यर्थः । जोषयन्ते । सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकाः । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते इत्यर्थः । एवमपोनप्रीयविनियोगानुसरिण योजितं मंत्रस्थानुष्ठयार्थप्रकाशकत्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं होतृसंबन्धि धिप्पल्लस्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात्पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मान इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयन्ति । अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्ते वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होचियं । होतृशब्दान्तस्येदमर्थे घप्रत्ययः । अवः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतांतादात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादन्तेर्घञर्थे कविज्ञानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिद्युधर्षमिति परिगणन-
स्थोपलक्षणार्थत्वाद्वावे कप्रत्ययः । अग्निदितामिति नलोपः । जोषयन्ते । जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वात्मानः प्रयोज्यत्वाद्धितुमिति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः शुक्रं ते अन्यवजन्ते ते अन्यत् । आ० ४. ६. । इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्धचं आरमेत् । आ० ४. ९. । इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थं वचो यतसुचा मिथुना या सपर्यन्तः ।

असंयत्तो व्रते ते शेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । सपर्यन्तः ।

असंऽयत्तः । व्रते । ते । शेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थं । उक्थं गस्तं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादिमंत्ररूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोरद्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति द्वयोर्हवितृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यश्चिद्यं वै कर्मोक्थं वचो यत्तमेवैतेन समर्थयति । ऐ० ब्रा० १. २९. । इति । तच्च यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं

हृदि रधिनिधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरैकं युक्तं । उक्तं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्द्वयत्वसंपादनायाधिनधानावच्छोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धा नयोः । यतस्तुचा । यताः संबद्धाः सुचो यद्वचमसादिलक्षणां पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ईदृशपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते व्रते त्वदीये कर्मणि ह्येति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । मुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोर्द्वयस्य वचसोऽधिनधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्तुचा । यम उपरमे । निद्रायाम गुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पुजायां । कंडूादिभ्यो यक् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । चेति । चि निवासगत्योः । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । मुन्वते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्वाग्रयः शम्या ये मुकुत्यया ।

सर्वे पण्येः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥४॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इद्वाग्रयः । शम्या । ये । मुऽकुत्यया ।

सर्वे । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वऽवंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥४॥

यदा पणिभिर्गोयोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे । इद्वाग्र्यं संपादितवन्तः । आदनंतरं तादृशा येऽंगिरस इद्वाग्रयः प्रज्वलिताप्रियुक्ताः संतः मुकुत्यया शोभनकरणीपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागनिद्रमयजत्रिति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पणेरितज्ञास्त्रोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वावंतं अश्वैर्युक्तं गोमंतं गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां मुनुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणं घञ । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्थानाचर्मः । पा० ७. ३. ३४ । इति वृद्धिप्रतिषेधः । गीरादित्वात् ङीष् । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । मुकुत्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्ते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । दुशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥५॥

पणिभिरपहृतासु गोष्वथर्वतत्संश्च ऋषिर्यज्ञैरिन्द्रदेवैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्ततः । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत । आभिमुख्येन प्राप्नोत । तादृशस्तेन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उग्रना भृगुः सचामुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भः पूजयामः ॥ पथः । शसि मस्य टिलीप इति टि- लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तारि । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधित्यादिना । पा० ३. १. ६१ । कर्तरि लुङि ज्ञेयिण । आजत् । अज गतिक्षेपणयोः ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

यावा यत्र वदति कारुकथ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणयति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । मुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

यावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रणयति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यदा वृज्यते क्षियते अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते । अर्को वा स्रोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्मृतिरूपां वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावाभिपवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुकथ्यः । सुप्रोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो रणयति । रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिषादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रणयति । अस्त्रादीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृजो वर्जने । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । निपातयन्दिन्द्रोति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । घुषिर् विशब्दने । भावादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुपगन्निघाताभावः । रणयति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन श्वन् परस्मैपदं च । अत्यविकारम्कादसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्वन् ॥ ४ ॥

असावीति विंशत्यृचमेकादशं मृक्तं । अत्रानुक्रम्यते । असावि विंशतिः षठ्ठनुपुम औणिहृपांक्तगायत्रचैपु-
भानुचाः प्रगाथ इति । आदितः षड्ठनुपुमः सप्रम्याद्यास्तिस्र उणिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । त्रयोदश्या-
द्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिपुमः । एकोनविंशौ बृहती विंशी मतोबृहती । अनुवर्तनाज्ञोतम
अपिः । अनादिशपरिभाषयेद्वो देवता ॥ मृक्तविनियोगो जिंशादवगतव्यः ॥ अविहृतषोडशिशस्त्र आर्यां तृचीं
स्तोत्रियानुरूपी । मृत्तितं च । अथ षोडश्यासावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ६. २. इति ॥
आभिर्प्रविकेषूकथ्येषु तृतीयसवनेऽक्कावाकस्यमावेव तृची वैकल्पिका स्तोत्रियानुरूपी । एह्य प्विति खंडे मृत्तितं ।
असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र मुतं पिब । आ० ७. ८. इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पुणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पुणक्कु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभुत । हे शविष्ठातिशयेन बलवान् अत एव धृष्णो शत्रूणां
धर्षयितरिन्द्र आ गहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमा पुणक्कु ।
आपुरयन् । रजोऽतिरिक्तं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पुरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विञ्जब्दा-
दिष्ठनि धिक्कतोर्लुक् । टिरिति टिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपि वङ्गलं कंदसीति शपो
लुक् । अनुदात्तोपदेशादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धवत्त्वादिर्नृगभावः ॥

इन्द्रमिद्वरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं । ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसं । ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप ।

यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां
मानुषाणामन्वेषां मनुष्याणां च स्तुतीर्थज्ञं च हरी अश्वानुप वहतः । समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र कुर्वन्ति यत्र
यत्र यजन्ति तत्र सर्वेन्द्रमश्वी प्रापयत इत्यर्थः । मानुषाणां । मनोर्जाताविति मनुशब्दादच् पुणागमश्च ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वप्सुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी । इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वप्सुना ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिद्र रथमा तिष्ठ । आरोह । यस्मान्ते हरी त्वदीयावस्थां ब्रह्मणा स्तोत्रजन्तुना मंत्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितो तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्वदीयं मनश्च यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणां वप्सुना वचनीयेनाभिषवृशब्देनार्वाचीनमस्मादभिमुखं सु कृणातु । मुहु करोतु ॥ युक्ता । मुपां मुजुगित्याकारः । वप्सुना । वचेर्गञ् । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥ ४ ॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् ।

धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं मदं मदकरं अमर्त्यममारक । सोम-पानजन्यो मदो मदांतरवच्चारको न भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि मदने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । अभिमुख्येन संचलन्ति । त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दादिर्गुणि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यादेशः । अक्षरन् । क्षर संचलनं । क्वांसो लङ् ॥

इंद्राय नूनमर्चतोऽकथानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिंदेवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं ।

नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग् इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पुजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमवसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । नृत । सुता अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेनमिंद्रं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः सह स्विनं बलवन्तं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतीर्लोटि तप्पन्नप्रत्यय-नाशेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । क्वांसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः । नमस्यत । नमोर्विर्विश्वजड इति क्यच् । सहः । लुगकारिकारिफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति • मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ५ ॥

नकिष्टदृषीतरो हरी यदिद्र यच्छसे । नकिष्टानुं मज्मना नकिः स्वश्वं आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी । इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अन्नु ।

मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावस्थां यच्छसे रथे योजयसि तस्मात्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीदृशयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनाभेतत । बलेन सदृशोऽपि नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यस्य त्वां नकिरानशे । न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधाराण्यत्वादिद्रसदृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्टत् । युष्मत्तत्तत्तुःप्वन्तःपादमिति षत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपीड्रथिनः । पा० ८. २. १७. १. इतीकारांतादेशः । अवयवसमये क्वांसं ह्रस्वत्वं । यच्छसे । यमेर्वत्यथेनात्वनेपदं । स्वश्वः । बङ्ग्रीहावाबुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । आनशे । अश्रोतिश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य लुट् ॥

आभिप्रविकेषक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । एष्टु प्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवच्च आशिषहृतुचाशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ याह्याद्रिभिः सुतं । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ।

इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण ददाति । अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्र लसार्धधातुकम्बरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे । प्रतिकूलं कुर्यते शब्दव्यत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादंराकृतिगणत्वात्सुट् । सुषामादित्वात्पत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुपमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवन्निर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुपेऽइव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः ।

इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन क्षुपमिवाहिक्त्वकर्मिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वर्धयति । यथाहिक्त्वं मंडलाकरिण शयानं कश्चिदनायासेन हंति एवमिंद्रोऽपि कदास्मच्छत्रुन हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्वधकर्म । स्फुरति स्फुल्लतीति वधकर्मसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग क्षिप्रं शुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । क्षुपमहिक्त्वकर्म भवति यत् चुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुपमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इंद्रोऽंग । अंगेति क्षिप्रनाम । नि० ५. १७. । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य पङ्क्तित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षुपमिव । क्षुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि वज्रलवचनाद्वातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लृङर्थे लङ् । वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् । शुश्रवणे । ज्येष्ठागमः । वज्रलं कंदसीति शपः शुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति । उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति । उयं । तत् । पत्यते ।

शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

वज्रभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिपुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा स्वामाविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्म । तत्तस्मै यजमानाय यदुद्यमुन्नृणं शवो बलमिंद्रोऽंग क्षिप्रं पत्यते । पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतू गतौ । अस्मादंतर्भावि-तर्ण्याद्वात्ययेन श्यन् ॥

चानुर्विशिकेऽहनि माथ्यंदिने सवनेऽक्कावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । यः सबाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पृथ्व्य

पंचमेऽहनि निष्केवन्नेऽप्यथं तृचोऽनुहूपः । सोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । स्वादोरित्या विपूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

स्वादोरित्या विपूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति गोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । गोभसे । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विपूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिर्युक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठ्यते । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः गोभसे गोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्पकेन्द्रेण सयावरीः सह यात्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्थेन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विपूवतः । विपू व्याप्ती । अस्मादीणां दिक्ः कुप्रत्ययः । ततो मतुप । ह्रस्वमुड्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु क्कंदमि वावचनमिति घर्ङितीति गुणाभावं यणादेशः । गौर्यैः । पिबन्तीरादिभ्यश्चेति डीप् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति यनिप् । क्वो रू चिति डीव्रिफा । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्त्विहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्डीबायुदात्तार्थः । का० ४. १. ४४. १. इति वचनादमुषाब्दान्डीपि यणादेशः । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्गादीर्घत्वं । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारय्ये राज्यं । पा० ६. ० १३०. इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशनायुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्थेन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातयन् सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिथीकुर्वन्ति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रुणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वात्तम् । सायकं । यो अंतकर्मणि । एवुन्यात्वे युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचिन्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतानं । अस्य । सश्चिरे । पुरुणि । पूर्वचिन्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्थेन्द्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणाग्नेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बह्व्यस्थेन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेविर । ज्ञायन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचिन्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृचादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं

भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यतः पूर्ववत् ॥ सञ्चरे । सञ्च गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचिन्तये । चिती संज्ञाने । भावं क्लिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शम्भु इन्द्रो दधीच इति षडहसोचियसंज्ञकसृषः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चन्द्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृचाणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाखायानिन इतिहासमाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः बराबभुवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गंऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रक्षीरमुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति गुत्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टसंगमस्तीति । तस्मा अपोचन अस्त्येतदाश्वं शीघ्रं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राव्रवीत । तत्तु न विस्र यत्रामवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्या-
न्यपिपुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावन्न वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यदते । तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्थभिरश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जितुमादावामुरी माया विधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्तमानकाल-
भेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जितुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्र-
यरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रैकगुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमाया-
रूपाणि वृचाण्यावरकाण्यसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्कृत्विगत्या-
दिना क्लिन् । अर्निदितामिति नन्वोपः । षष्ठ्यकवचनेऽच इत्यकारलोपे चावति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण-
विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं तदपवादतया चावति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेच्छदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाधते । अस्थभिः । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ७. १. ७६. इत्यन-
जादावर्षास्थिशब्दस्थानङादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्यणा-
ऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणा-
वत्येतत्संज्ञं मरसि तच्छिरं विदत् । अज्ञासीत । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिरवृचाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि-
संबन्धः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तुर्लुङ् व्यत्ययेन क्लृङादेशः । शर्यणावति ।
शर्यणा नाम देशाः । तेषामद्रमवे सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठावध्वादिभ्यश्च । पा० ४. २. ८६. इति चातुर्थिको मनुष । संज्ञायामिति मनुषो वत् । मर्तो बह्वचोऽनजरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रम-
सीष्टिः । अत्राह गोरमिव तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिर्नेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवोनवो
भवति जायमानः । आ० ९. ८. इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्त्रिवेव गोर्गेतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तिर्यादित्यस्य संबंधपीचं रात्रावतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजसादादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वक्ते चंद्रबिंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वा रात्रावतर्हितं सौरं तेजसश्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव जैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशस्वादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रसुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतत्वेनदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टो विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदन्तेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुष्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गीष्मश्चे । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमप चितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्य । अपपूर्वास्त्रिनोते रथ्यादयश्च । उ० ४. १११. । इति निपातनायत । अत एवाभिमतकृपासिद्धिः । यद्वा । अपपूर्वाच्चतुर्हस्तिगित्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे कंदसीति यत् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदंशब्दात्था हेता च कंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तच्चंद्रशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४ । इति थमुप्रत्ययः । अव्ययादाप्सुपः । पा० ७. ४. ८२. । इति मुब्लुक् बाधित्वा मुपां मुजुगिति डादंशः । चंद्रमसः । चंद्रमाः ह्रादणं मिमीते निर्मिमीते इति चंद्रमाः । चंद्रं माडो डित । उ० ४. २०७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभागादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितं चीत्यादिना रकप्रत्ययांतमंतोदानं ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टो कायस्य हविषः को अवेति द्वे ऋची याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । कायं दशमं को अव्युक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

को अद्य युक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून ।

आसन्निषूनृत्स्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहणायून ।

आसन्ऽऽषून् । हत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अत्रास्त्रान्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिना रथस्य धुर्यश्चवहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान को युक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । शिमीवतो वीर्यकर्मापेतान् भामिनस्तेजसा युक्तान् दुर्हणायून परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निषूनृत्स्वसो येषामासन्त्यास्य मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा वज्रास्तान् हन्त्वसः । हत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यति स्वकीयं पादं जिपंतीति हत्स्वसः । मयोभून् मयसः मुषस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशाना मश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्धयति । स्तीतीति यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपाव्वाग्विशेषानवेदानीं युक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिन् उज्ज्वलान् दुर्हणायून । हणीयतिहेनानिकर्मा । हातुमशक्वान वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषूनृत्स्वसो हपुरेणं गमनमुत्सारणं येषां तान् हत्स्वसो हत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून । हणीकृत् लज्जायां । कङ्कादित्यायक । वज्रलवचनादस्मादुपप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्याकारः । मृगस्वादिवो द्रष्टव्यः । आसन्निषूनृत् । पङ्क्तिर्यादिनास्त्रशब्दस्यासत्तादृशः । इय गतावित्यस्मादिषेः कश्च । उ० १. १४. । इत्यु-

प्रत्ययः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु क्षेपणे । अस गतिदीप्त्यादनिषु । क्षिप्रिति क्षिप्र । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभुन् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । यद्वा । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. । इति दुप्रत्ययः । भृत्यां । भृञ् भरणे । संज्ञायां समजनिषद् । पा० ३. ३. ९९. । इति क्यप् । उदात्त इत्यनुवृत्तः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लोटि व्यत्ययेन यम । लेङोऽडाटावित्यङ्गागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारण । पूर्ववत्तेत्याङ्गागमः ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुयहीतरींद्र आगतं सति क ईषते । शत्रोर्भोतः सन् को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय । विभति । इंद्रं रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते इंद्रं तस्य शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पुरकः । युद्धे सहायार्थमिंद्र आगतं सति को यजमान-स्तोकाय पुत्रायाधि ब्रवत । हे इंद्रास्मदीयं पुत्रं रक्षित्वंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिभ्रूयादिति यथा एवरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवद्रो रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधि ब्रवत । उतापि च राये शत्रुभिरपह्रियमाणाया धनाय कोऽधि ब्रवत । अपह्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षित्वधि-वचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधि ब्रवत । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चिंद्रस्याधिवचनं नापचितं । स्तुत्या प्रीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कण्व्ढाभिधेयस्य प्रजापतः संबंधिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगादिंद्र शब्देन प्रजापतिं गवाभिधीयते । यथेष्टा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसरण कदा चनेत्यस्मार्त्तविद्यमान इंद्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । भोवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसाया । कर्मणि यक् । अद्रपदेशालसावंधानुकानुदात्तत्वं यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदासान्निधाताभावः । मंसते । ल्यङागमः । मिङ्गङ्गं लोटोति सिप । अंति । अंतिकस्य कादिनोपो बङ्गलमिति कलोपः । ब्रवत । ब्रवीतेत्यङागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जमादिपु च्छंदसि वावचनमिति घडिंतीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तः स्वरितत्वं ॥

को अग्निमीट्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानांशु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईट्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजाते । ऋतुऽभिः । धुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान । आंशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्रे । इंद्रार्थं हविर्निरूप्याग्निं स्तांति । इंद्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इद्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेद्रयागार्थमग्निं सुचा जुहु ध्रुवभिर्धुवेर्नित्यं ऋतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते । यजेत । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्धुविः प्रकृतां विहृतां चानुष्ठितया निश्चलैर्ऋतुभिः सहापिमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ज्ञातव्यं प्रशस्यं धनमांशु शीघ्रं देवा आ वहान । आवहंति । प्रयच्छंति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः सूयते । वीतिहोचः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभन-देवताकः को यजमानो मंसते । इंद्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बङ्गविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन

चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ईड सुता । अदादित्वाक्पो लुक् । मुचा । सावेकाच इति विभक्त्येदात्तत्वं । यजति । यजतेत्येत्थाडागमः । वतोऽन्येत्थकारः । वहान् । वहतेत्येत्थाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्थेति तकारलोपः । होम । ह्रयतेः कृतात्त्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कृंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन्सीमन्नित्यादी । ३०४. १५०. होमञ्गञ्चो मनिन्प्रत्ययातो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । नित्यडागमः । मिन्नङ्गलं लेटीति सिप । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिपु । अस्मात्कर्माणि मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । इयामाशुभसिभ्यस्त्वन । ३०४. १६७. इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो होमो येन । बङ्गवीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्ये ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्ये ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ इ वनवत्तमं देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्ये मरणधर्माणं त्वां स्तुतवत् पुरुषं प्र शंसिषः । मय्यगनेन स्तुतिमिति प्रशंस । हे मघवन धनवतिन्द्र त्वदन्यम्बन्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखयिता नास्ति । अतः कारणात्तं तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शन्सु स्तुता । लेटि सिप्यडागमः । मिन्नङ्गलं लेटीति विकरणश्च सिप । तस्यार्धधातुकत्वादित्थाडागमः । शविष्ठ । अतिशयं शवम्बो शविष्ठः । इष्टनि विभक्तौलुक् । टिरिति टिनोपः । मर्दिता । मुड सुप्ते । तुच इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसोऽति । अस्मान् । कदा । चन । दभन ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयित्वा ते तव संबंधीनि राधोत्यभिरिति राधांसि भूतान्यस्यान्कदा चन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयन् । तथोतथो गंतारः । यद्वा । धृतय इत्यत्र वर्णलोपः । धृतयः कंपयितारस्त त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितं चर्षणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विद्यानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आहृत्यास्तममीपि कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात्सर्वकान्यकिंचित्तदः काले इति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दभन् । दम्भु दंभे । लोडथे क्दांस लटि बङ्गलं कृंदसीति विकरणश्च लुक् । न माऽयोग इत्यडभावः । मिमीहि । माह् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हिङित्वात् घुसास्येतीत्वं ॥ ८८ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं भोतमस्यार्थं । पंचमीद्वादश्यां त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुतं ह पंचम्येत्ये त्रिष्टुभावि । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवतानि ॥ अभिप्रवपडहस्य चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुत एतत्सूक्तं मारुतनि विद्वानीयं । सूचितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतं । आ० १. ७. इति ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्तयो यामनुदस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निर्मितभृति मति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यन्कुर्वन्ति जनयो न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यन्कुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्तयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः शोभनकर्माणाः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी व्यावापृथिव्या वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशिष्येण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्मंजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदथेषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभंते । शुभ शुभ दीप्ता । भीवादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इत्सर्वधातुभ्य इतीत्यर्थः । यामन । या प्रापणे । कृत्यन्त्युटो वङ्गलमिति वङ्गलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसं अलोमोषसी इत्युत्तरपदानुदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप । सावे काच इति दिभक्तेरुदात्तत्वं । मदंति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप । पादादित्वात्रिघाताभावः । विदथेषु । विदः ज्ञाने । रुविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संघर्षे । क्विघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययातो निपात्यते ॥

त उञ्छितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः ।

अर्चतो अर्के जनयंत इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उञ्छितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।

अर्चतः । अर्के । जनयंतः । इन्द्रियं । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उञ्छितासो देवैरभिपिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आप्नुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपर्चं राज्ञ्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधि चक्रिरे । अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २० । इत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्निनाकारपाया भुमिः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याणां अधि दधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उञ्छितासः । उच्च संचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरमुक् । महिमानं । महत्कृत्वात् पृश्वादिप्रत्यय इमनिच । टेरिति टिलोपः । आशत । अग्नौ व्याप्ता । लङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टं । पा० ५. २. ९३ । इति घञप्रत्ययातो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । श्रूयन्त च । इयं वै पृश्निः । तै० ब्रा० १. ४. १. ५ । घृणिः पृश्निरित्यादी निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निमाता येषां ते तथोक्ताः । अतः अर्चदसि । पा० ५. ४. १५८ । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मंतः ।

बाधंते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मंतः ।

बाधंते । विश्वं । अभिमातिनं । अप । वर्त्मानि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरो गोरूपा भूमिमाता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणीर्यवदा शुभयन्ते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्ताणि कुर्वन्ति तदानीं शुभा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशेषेण रोचमा-

नानसकाराङ्गधिरे । धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमप बाधन्ति । हिंसन्ति । एषां मरुतां वर्त्मनि मार्गाननुसृत्य घृतं चरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसरिण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्तदधूपधगुणाभावः । अंजिभिः । अञ्जु व्यक्तिस्त्रक्षण-
गतिषु । खनिकपिकस्यञ्जसवसिध्वनिस्तनिवनिर्नानिर्गच्छिरभ्यश्च । उ० ४. १३९. इतीप्रत्ययः । शुभाः । शुभ-
दीप्तौ । स्फायितं चीत्वादिना रक् । विरुक्कतः । विशिष्टा रक् विरुक् । तत्ततो विरुक्कतः । मनुष्यस्यार्थादित्वेन
पदत्वात्कृत्वं । भत्वात् जन्त्वाभावः । रीयते । रीड् स्रवणं । देवादिकः ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । मुऽसखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यावयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽवातासः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुर्धर्वि भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतोऽच्युता चित् च्याव-
यितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्योजसा स्वकीयेन वर्त्मने प्रच्यावयन्तः प्रकीर्णेन च्यावयितारः प्रेरयि-
तारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्विगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदकसंचनसम-
र्थसप्तसंघातका यूयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता मृगीर्यवदायुग्धं अभिमुख्येन नियुक्ता अछद्म । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥
सुमखासः । सर्वे विधयश्चंद्रसि विकल्प्यन्त इति नञ्मुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावि बह्व्रीहो पूर्वपटप्रकृतिस्वरत्वं ।
अच्युता । श्वेतचंद्रसि वज्रनमिति शलोपः । मनोजुवः । जु इति सीञो धातुर्गत्यर्थः । क्रिखचीत्वादिना
क्रिख्दीर्घा । अयुग्धं । युजिर् योगि । लुङि धि च । पा० ८. ०. ३५ । इति सकारः ५. ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि स्यन्ति धाराश्चर्मवोदभिर्बुदन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अद्रिं । मरुतः । रंहयन्तः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । चर्मऽइव । उदऽभिः । वि । बुदन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यवदा रथेषु प्रायुग्धं प्रायुयुजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽत्र निमित्तभूतं सत्वाद्रिं मेघं रंहयन्तो
वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीमरुपस्थारोचमानस्य मुर्यस्य वैद्युतापैर्वा सकाशाद्वृष्ट्युदकधारा भवन्तो वि-
स्यन्ति । विमुच्यन्ति । विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिर्बुदकैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेद्यते एवं भूम-
सर्वा भूमिं बुदन्ति । विमुच्यन्ति । अद्रिं कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रंहि गता । वि स्यन्ति । यो अंतर्कर्मणि । देवादिकः ।
आतः श्वनि । पा० ७. ३. ७९. इत्योकारलोपः । उपमगोत्सुनोतीति पत्वं । उदभिः । गह्नित्यादिनोद-
कशब्दस्योदनादेशः । बुदन्ति । उन्दी क्लेदने । भूम । सुपां सुनुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो ङादेशः ।
कांदस ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहन्ति पीतुः प्रस्थितयाज्या । सुत्रितं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुण्यदोऽमेव
नः सुहवा आ हि गंतव । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुण्यदो रघुपत्नानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान सप्तयः सर्पणशीला अथा आ वहंतु । अस्त्रयज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्तयः । रघुष्यदो लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तरस्त्रभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदा सीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यंदत इति रघुष्यदः । स्यन्द प्रसवणे । क्लिप्तेति क्लिप । अनिदितार्तामिति नलोपः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गता । अन्धभ्योऽपि दृश्यत इति वनिप । जिगात । गा स्मृता । जाहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोममध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाद्येति तवादेशः । तस्य पितृत्वेन डिच्वाभावादी हन्यघोरिति त्याभावः । सदः । अतः कृकमीति । पा० ८. ३. ४६ । विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तुभियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेऽवर्धंत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धंत । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं । तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवर्त । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन । अधि । बर्हिषि ।

प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमा तस्युः । आस्थितवन्तः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोर्बु विस्तीर्णं चक्रिरे । यदेभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्या सत्कारं यज्ञं विष्णुर्हावत विष्णुरिवागत्य रक्षति ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्र मागत्य बर्हिष्यध्वस्मदीये यज्ञे प्रिय प्रीतिकर्तृ सीदन् । सीदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धत । स्वरितो वानुदान्त पदार्दा । पा० ८. ३. ६ । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । मुपां मुलुगित्वाजादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । मुपां मुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत । क्रांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा पूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्यो- ततीति मदच्युत् । च्युतिर आसेचने । क्लिप्तेति क्लिप । सीदन । लिङ्गर्थे लेखडागमः ॥

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृणो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽऽव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुतऽभ्यः । राजानऽऽव । त्वेषऽसंदृणः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतन्ममुक्षये । शूरा इवेत शीरोपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छंतो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छंतः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतंत । वृचादिभिर्युद्धे व्याप्रयंते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । बिभ्यति ।

ये नरो वृद्धादेर्नैतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्विषसंदृशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रुपुमशक्वा भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहारे । आदृगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गकंदसि । पा० ३. २ १७१. २ । इति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गद्वावाद्भिर्भावादि । कित्वाद्गुणाभावः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । जग्मथः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । अय इच्छति अय-स्थिति । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । कंदसि लुङ्गलङ्गिति इति वर्तमानि निट । भयंत । त्रिभी भये । बज्जलं कंदसीति शपः झोरभावः । त्विषसंदृशः । त्विष दीप्ता । पचात्यच । दृशिर प्रेक्षणं । संपूर्वादस्या तस्यदादिप्रत्ययानो भावे क्लिप । बज्जलीर्ही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वष्टा यद्वज्रं मुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्ते इंद्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरुपामोऽन्नदण्वं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । मुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औन्नत । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् इन्द्र प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । मुकृतं सम्यग्रपिपादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टिमनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधान्नगृह्येन संयामोऽभिधीयते । संयामोऽपांसि शत्रुहननादिप्रत्ययानि कर्माणि कर्तव्यं कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृचं वृष्यदकस्यायरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन । अवधीत । अपां तेन निरुद्धा अपथ स निरोज्जत । निःशेषिणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ मुकृतं । सुपूर्वात्करोतिः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोप ऋत्व-वास्त्यवास्त्वित्यादा निपात्यन्ते । स्वपाः । शोभनसी अनोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तव्यं । तुमर्थे संसेनिति करोतिस्त्वित्यर्थः । अपां । क्रियाग्रहण कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । औज्जत । उज्ज आर्जव । अर्णवं । अर्णसो लोपथ । का० ५. २. १०९. ३ । इति मत्वर्थोयो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त औजसा ददृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धर्मतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणयानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । औजसा । ददृहाणं । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धर्मतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रणयानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोत्रं ऋषिः पिपासया पीडितः सन मरुत उदकं ययाच । तदनंतरं मरुतोऽदृश कूपमुवृत्त्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं गीत्वा ऋषिसमीपं कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावि कूपमुत्तिष्ठ्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽन्योत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्ततो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तर्थाजसा स्वकीयं बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः । उत्त्वातवत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्त्वाय ऋषिराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतो मार्गमध्वे ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिलोच्चयमपि वि विभिदुः । विशेषेण बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंत्रीभिर्युक्तं वीणाविशं धर्मतो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हृष्यं सति रणयानि सुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोत्रभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । गुद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रेआदेशः । ददृहाणं । दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धर्मतः । ध्मा शब्दापि संयोगयोः । पादित्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षीत्यत इत्यन्तो

दात्तत्वं । रण्यानि । रणतिर्भावे वशिष्ठो रूपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । ततो भवे कंदसीति यत । यतोऽगाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशसिंचन्तुत्सं गोतमाय तृणजै ।

आ गच्छंतीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तथा । दिश । असिंचन् । उत्सं । गोतमाय । तृणजै ।

आ । गच्छंति । ई । अवसा । चित्रभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुत्तं कृपं यस्या दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्ररितवतः । एवं कृपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजै तृपिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कृपाद्दृष्ट्यासिंचन् । आहापिऽवानयन् । एवं कृत्वमेतं स्तोतारमृषिं चित्रभानवो विचित्रदीप्तयस्ते मरुतोऽवसेदृशेन रक्षणेन सहा गच्छति । तत्समीपं प्राप्नुवति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिजापं धामभिर्गायुषो धारकैरु दकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥ तथा । न गोश्वन्सावयणेति सांवकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिश । सांवकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तृणजै । जितया पिपासायां । स्वापितृषोर्नेत्रिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकन्यस्य त्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति द्विग्यहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य स तथोक्तः । व्यापोः संज्ञाकंदसोर्बहुलमिति ब्रह्मत्वं । बह्व्रीही पुर्वपदप्र कृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरानतो मनिर्जिति मनिन ॥

मारुते पशो या वः शर्मैति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाणुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिऽधातूनि । दाणुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । त्रिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्फुटिभिर्मजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणां शर्माणि यानि संति यानि च दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधि यच्छत अधिकं प्रयच्छत हे मरुतानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वि यंत । विशिषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनवीरं पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धने धत्त । दत्त ॥ या । शर्मकंदसि बहुलमिति शिल्पोः । शर्म । सुपां मुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शशं भ्रुतगता । ताक्षीलिकस्थानश । यच्छत । कान्दमे लङि बहुलं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः । यंत । यमेर्लोपि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाद्येति तस्य तवादेशः । अतस्तस्य पितृत्वेन कित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीर । बहुव्रीही वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति दशचं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्पं गायत्र मरुहेवताकं । अनुकस्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूहं तृतीयं कंदोम आप्रिमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागम्य महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्रापये वाचमित्याप्रिमारुतं । आ० ८. ११. । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येतिपानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि जये । आ० २. ११. । इति ॥ एषेव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमित्राया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १०. । इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽपि पत्नीरिहा वह । आ० ५. ५ । इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतो दिवोऽन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य जये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालंकरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाणे । लटि वङ्गलं कंदमीति शपो लुक् । यद्वृत्तयोगादङि गतः । विमहसः । विशिष्टं महसोऽज्ञो ध्यां तं तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपातः । अतिशयं सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्वाद्गुदात्तत्वे सति वङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहमो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हव ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहमः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हव ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो ययं यज्ञैर्वा । वाग्वद्ः समुच्चये । यज्ञश्च यजमानस्य मतीनां सुतीनां संबंधिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोत्राह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्मृतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहमः । गतिकाः कथोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नेति वचनाद्विहाधाभ्यश्चकंदमीति कारकपूर्वाद्द्वहतरमुन । णिदित्यनुवृत्तिरुपधावुद्भिः । मतीनां । मन ज्ञानं । अस्मात्करणे क्तिन । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुत । श्रुवः शृ चति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरत्वलीयस्त्वमभ्यत्र विकरणेभ्य इति वचनान्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्त्रिधाताभावः । हव । भावेऽनुपसर्गस्यति ह्यन्तरपुं संप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमत्तस्यत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतस्यत । सः । गंता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वापि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणाज्ञेयता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्यतश्चत हविष्प्रदानादि । तीक्ष्णोर्कुर्वेति स यजमानो गोमति वङ्गभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठं गता गमनशीलो भवति ॥ अतश्चत । तच् त्वच् तगुकरणं । कंदसो लङ् । व्यत्ययन मध्यमः । गंता । गमस्त्वक्कीलिकम्पून ॥

अस्य वीरस्य वहिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । वहिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु वहिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुवेषणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिपुतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्यं मदश्च मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सत्तित्यादिका मारुती निविद्यास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्त्रिष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । वङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययनोत्वाभावः ॥

अस्य श्रोषन्ता भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्ससुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । ससुषीः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ अभिमुख्येन श्रोषन्तु । शृण्वन्तु । यो मरुद्गणो विश्वाश्चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्गुणानभि भुवः अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं

यजमानमपीवो मरुद्भिः प्रक्षान्तानि सन्नुषीः प्राप्तानि भवन्तु ॥ श्रोयन्तु । शु श्रवणे । लोटि सिञ्जङ्गं लेटीति बज्जलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेर्लोटि तिपक्षिडां तिङो भवतीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । भुबुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । मूरं । पू प्ररणे । सुसूधागृधिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः । सन्नुषीः । सु गता । अस्माकितः क्कुम् । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां णोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ ११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददागिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददागिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वय । अवऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बज्जोभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोमी रक्षणैर्युक्ताः संतो वयं ददागिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मादी यद्विषयः स्वीकरणायागकर्तव्यतयः ॥ पूर्वीभिः । पुरुषाद्वाद्योतो गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददागिम । दाशु दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रक्षेपेण यष्ट्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविर्बलकणान्यज्ञानि पर्षथ आत्मनि सिंचय । स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । कत्वादयश्चतुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्षथ । पुपु वृपु मुपु सेचने । भौवादिकः । यष्ट्यास्त्रि त्वमिति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्मृतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्ताव- कामत्रोच्चारणजनितेन श्रेमेण स्थितमानगात्रस्य वेनतः । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लभयत । अयकर्तव्यतयः ॥ शशमानस्य । शश भूतगता । ता- स्त्रीलिकशानय । स्वेदस्य । त्रिष्विदा गात्रप्रचरणे । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । विद । विद् लार्भ । लोटि मध्यमपुरुषवङ्गवचनस्य व्यत्ययेन डादेशः । वज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अस्यादादेशः । लोपन्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । द्यौचोऽतस्तिङ् इति संज्ञितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिपु पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान- त्वाच्चतुर्थ्यर्थं पठे ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यबला अस्मिरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तद्वचनधादिपु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवका- रिणं राज्ञमादिकं विध्यत । ताडयत । नाशयनेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोटि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तप्पनप्पनयनाश्चेति तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१ । इत्याविःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया

आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । श्चानि यहिज्यादिना सप्रसारण । तशब्दस्य सार्वधानु
कमपिदिति ङित्वे सति अचि जुघमशुतडिति सहिताया दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुग्मसि ॥ १० ॥

गूहता गुह्यं तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्ता । यत । उग्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहाया स्थित सर्वत्र काण्य वतमान तमोऽधकार गूहा । मरुत कुरुत । यथास्माभिर्न
दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तार । ज्योतिष्मादिकं वि यात । विनिध
यापयत । अस्मात्सकाशाच्चिर्गमयत । यज्ज्योति मूर्धादिकं वयमुग्मसि कामयामहे तत्कर्ता कुरुत । यद्वा ।
गुह्यं गुहाया शरीरातर्गतगुहारूपं हृदयं भव तमो भावरूपाज्ञान । तद्गूहता । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थ
स्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योति परतत्त्वमाज्ञात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापा
नादिपञ्चवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्ता कुरुत ॥ गूहता । गुह्यं सवरूपं । ग्राहि लघुपधगुणं । यदुपधाया गाह
। पा० ६ ४ ८९ । इत्युपधाया ऊकार । यात । या प्राप्ति । अस्मादतर्भातिष्यर्थात्लोपः । अचिणं । अर्द्धस्त्रिणि
च । उ० ४ ६८ । इति त्रिणिप्रत्ययः । उग्मसि । उग्मं जातो । इदतो मसि । अदादत्वाच्छपो लुक् । यहि
ज्यादिना सप्रसारण ॥ ॥ १० ॥

प्रत्वक्षस इति षड्वच तृतीय सूक्तं गीतमस्यार्थं ज्ञातुं मारुतः । तथा चानुज्ञातः प्रत्वक्षस यद्वागतमिति ॥
अग्निष्टोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतेर्निविज्ञान । अथ यद्येतमिति खड्गे सूचितः । प्रत्वक्षस प्रत्ययसं
यक्ता यक्ता वो अप्रये । आ० ५ २० । इति ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरणिनाऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अजिभिर्व्यानजे के चिदुसा डव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विरणिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽतमासः । नृतऽतमासः । अजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित । उसाऽडव ।
स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षस शत्रूणां प्रपणं तनकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यत प्रतवसः प्रकृष्टवल्गोपता अत एव
विरणिनां विविधेन जय प्रोपणापिता । यद्वा । सः सार्धतः । महाता हि विविधे शब्दे प्रशस्यते । अत एवाना
मता आनतिरहिता । सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अविद्युक्ता । मत्तगणरूपेण सघोभृता इत्यर्थः । ऋजीषिणः ।
तृतीयसर्वेण ऋजीषस्याभिषवात् त । च मरुतः स्तुत इति तेषामुजीषित्वं । यद्वा । ऋजीषिणः प्राजायितारो
रसाना । जुष्टमासोऽतिशयेन यत्नं सावता नृतमासोऽतिशयेन मेधादेर्नतार एवमता मरुतः स्तुभि
स्वशरीरस्याच्चादिकरजिभि रूपाभिव्यज्जकराभरणेनान्न । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टातः के चिदुसा
इति । ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकृष्टेण त्वक्षते तनुकुर्वतीति प्रत्वक्षसः ।
तन्न त्वक्ष तनुकरणे । गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । त
इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषा । बह्वीहा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विरणिना । रप नप जन्म व्यक्ताया
वाचि । विरणिना विरणिना । आणादिकं शक्यप्रत्ययः । तदतो विरणिना । अनानता । आनता अवनता
प्रकृष्टीभृताः । न आनता अनानता । अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुरा । व्यथ मयचलनयो । व्यथ
सप्रसारण ध. क्लिप्त । उ० १ ४० । इत्युपधप्रत्ययः । अत्र तु बह्वलवचनात्तत्त्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरः ।
जुष्टमासः । नित्यं सच इति जुष्टशब्द आबुदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपि पित्वाद्गुदात्तत्वं स एव
स्वरः शिष्यते । आनजे । अज्ज व्यक्तिप्रधानातिगतिषु । कर्मणि च्छदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । अत
आदेरित्यभ्यासस्यात् । तस्मान्नृहृदिहल । पा० १ ४ ७१ । इति नृट् । व्यत्ययेनोपधालोपः । इरयो र । स्तुभिः ।
स्तुत्र आच्छादने । क्लिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुगभावः ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतंति कोणा उप वो रथेष्व्या घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयः ऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोतंति । कोणाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधुऽवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुत उपहरेषुपहर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं संनिष्ठेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमन्तं मेघमचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वतः । वय इव पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छतः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेषा उपचीयन्त इत्यर्थः । तदानीं कोणाः । मेघनामन्तत । वो युष्माकं रथेष्व्यासक्ता मेघाः श्रोतंति । जलं मुञ्चति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चन्तं युष्मान हविर्भिः पुजयन्ते मत्तं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्यदकमा समन्तादुक्षत । सिञ्चत । अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुन्त इत्यर्थः ॥ उपहरेषु । ऊर्ध्वं काटिन्ये । उपहरेति काटिन्येन तिर्यग्गच्छन्त्येनित्युपहरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्राथित्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतवर्तमाने लङ् । वज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ययि । या प्रापणं । आदूगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टिलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । श्रोतंति । झ्युतिर दरणं । कान्तो यलोपः । उक्षत । उक्ष मेचने । नोति तशब्दस्य ङित्वे सति ऋचि तुमुधेत्यादिना साहितिको दीर्घः ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्वं युञ्जते शुभे ।

ते क्रीठयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धृतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विथुरा ऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीठयः । धुनयः । भ्राजत ऽऋष्टयः । स्वयं । महिऽत्वं । पनयन्त । धृतयः ॥ ३ ॥

यद्य यदा खल्वन्ते मरुतः शुभं शोभनाय वृष्यदकाय युञ्जते मेघान सज्जीकुर्वन्ति तदानीमज्मेषु मेघाना-मुत्प्रेषकत्वेनां मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते । प्रक्षेपणं कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान्नथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्प्रेषकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भोत्या कंपते । तत्र दृष्टातः । विथुरेव । यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीठयो विहारगोला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीप्यमाना-युधा एवमुक्ता मरुतो धृतयः पर्वतादीन्मुञ्चन्तः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त । व्यवहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अतिस्फुटित्यादिना विधीयमानो मन वज्रलवचनादस्मादपि दृष्टयः । वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यतः । का० २. ४. ५६. २. इति वचनादज्मेष्वप्योरिति वीभावाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । रेजते । रेज्जु कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावि घञ् । कर्पात्वं इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । यद्वा । या प्रापण इत्यस्मादतिस्फुटित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्ता । संपदादिनक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । पनयन्त । पन व्यवहारः । गुपधुपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छादसो लङ् । व्यत्ययन ह्रस्वत्वं ॥

स हि स्वमृत्युपदश्चो युवा गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गृणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽमृत । पृषतऽअश्वः । युवा । गृणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गृणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्व सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वसृत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदस्यः । पृषत्यः श्वेतविद्वंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा नित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्वनिरावृतः परिवर्षितः सत्यः सत्कर्मार्हः ऋणयावा स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बह्वलस्य धनस्य दातृत्वर्थः । अनेयः । प्रशस्यनाभितत । सर्वरान्दितः वृषा जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मादीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितामि । प्रकर्षण रक्षिता भवति ॥ अया । मुपां मुलुगिति षष्ठा याज्ञादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. १३३ । इतीदम इदृषस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मान्नास्कीलिकश्चानप । तस्य नसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरणांतोदात्तत्वं । अया ईशान इत्येवाप्यत्रादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषस्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थादातो मनिन्निति वनिप । अनेयः । णिदि कृत्सायः । ऋहलोर्ण्येदति गत्य । आगमानुशासनस्यानित्य त्वान्नमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिदं शम्यृक्काण आगतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईं । इंद्रं । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रत्नगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । द्रूमः । वक्ष्यमाण वृत्तांतमस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं द्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभि युतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहत्या सहिता जिह्वा स्मृतिरूपा वाक् प्र जिगाति । मरुद्गणं प्रकीर्णं गच्छति । यज्ञेषु सोमाहतिः स्मृतिश्च मरुद्गणः क्रियते । यस्मादीमिदमिदं शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि ऋक्काणः प्रहरं भगवो जहि वीरयम्वलिवरूपया स्मृत्या युक्ताः संत आशत पाप्मवन न पर्यत्यानुः आदित् एवमिन्द्रप्राप्यनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञाह्वाणीदृङ् चान्यादृङ् चत्येवमादीनि नामानिन्द्रसकाशाद्विधा दधिरे । धृतवतः । तस्मादिषां यज्ञे सोमाहतिः स्मृतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्रम्यकवचने क्दांस ईकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्मृती । संपदादिनक्षत्राणां भावे कृिप । क्दंसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप । अत्यधिकारः क्दांसः । यद्वा । अयस्त्रयादिषु क्वचिदुभयं भवति । का० १. ४. २० । इत्युक्तत्वात् स मुपमा स ऋकतित्यादाविव पदत्वात्कुलं भवाज्जम्बवाभावः । आशत । लङि वङ्गलं क्दंमीति विकरणस्य भुक् । यज्ञियानि । यज्ञतिर्वग्भां घवजावित्यर्हार्थे घः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः । ते । ऋक्भिः । सुखादयः ।

ते । वाशीमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलेदीप्यमानः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्ट्युदकं श्रियसे प्रायतुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे । सम्यग्मर्दुमिच्छति । पृथिवीं वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत ऋक्भिः स्मृतिमद्भिर्द्वैत्वभिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्मृतिनक्षत्राणां वाचोपेताः इष्मिणो गतिमंतः अभीरवो भयरहिततास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवतः ॥ श्रियसे । तुमर्थे सेवेनिति कसम्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनंतात्त्रित्यगं इति निषेधादामभावः । अत्यथेनात्मनेपदं । सुखादयः । खादृ भक्षणे । औणादिक इत्यर्थः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां ।

नमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गतो । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विद्ध । विट् लामि । लिटि द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । इरथो र इतीरयो रेभावः ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः पटुचं चतुर्थं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिः राधांते प्रसारपंक्ती पंचमी विराडूपति । पूर्ववदृषिदेवते । आद्या पष्टी च ६ प्रसारपंक्ती । आद्या पादो जागती तृतीयचतुर्थी गायत्री यस्याः सा प्रसारपंक्तिः । सूत्रितं च । प्रसारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. इति । अस्यायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्वा जागती पादो स्यातामंती गायत्री सा प्रसारपंक्तिरिति । एतत्त्यदित्येषा पंचमी विराडूपा । आदित्यस्यः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिश्चपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्रता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽऽर्कः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्चऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्रत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वंतीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वनिर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्वंतरिक्षं द्रवंतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समास्त्रातान्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाङ्गः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपंचाशत्सख्याका मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीये रथैरा यात । अस्त्रदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशं रथः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत । विशिष्टदीप्तियुक्तः स्वर्कः स्वर्चनः शोभनगमनयुक्तः । यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं गतिर्येषामस्ति तादृशः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपास्त्रायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्चपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशः । यद्वा । रंहणं शोला मेघा रथाः । तैः सहान्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कः शोभनगमनः ऋष्टिमद्भिः । अर्पणं गमनं । तत्त्वभावनीरयुक्तः । अश्चपणैः । अश्वं व्याघ्रं पणं पतनं गमनं येषां । अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतो वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयसास्त्रभ्यं दातव्यं नान्न सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्रमापप्रत । आपतत । आगच्छतित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणाल्लेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिश्चपणैश्चपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३. १४. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यंतर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तर्ग्रयः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । इग्वनुडभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अश्चपणैः । अश्वं व्याघ्रं । अशिप्रुषीत्यादिना कृन्त्यत्ययः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिम्बरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरैत्यादिना वर्षादेशः । पप्रत । पतू गती । लुङि लृटित्वात् त्रैरङ्गादेशः । पतः पुम । पा० ७. ४. १९. इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूभिश्चैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितिवाङ्पय्या रथस्य जघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । अश्चैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वर्धितिऽवान् । पय्या । रथस्य । जघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुतेभिरङ्गवर्णैः पिशङ्गैः पिगलवर्णैरुभयवर्णोपेतं रथतूर्भो रथस्य प्ररथितभिरश्वैर्वर
देवानां वरीतारं क शब्दायितारं सुवतं यजमानमा याति । आगच्छति । किमर्थं । शुभे तस्य शोभा कर्तुं ।
अथवा शुभ उदकाय । वृथ्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुता गणो रुक्मो न रोचमान सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन
दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिर्गति वज्रनाम । शत्रूणां खड्केनायुधनोपेत । एवविधगणरूपाभ्यं मरुतो
रथस्य पथ्या चक्रधारया भुम भूमि जघनंत । अत्यर्थं घाति । स्मृतेरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुता भारमसह
माना भूमिरतिपीडिता बभूवत्यर्थः ॥ वर । प्रियं देवा अर्जुनति वरः । यहवदृनिशीति करणेऽप । क । के
शब्दे । कायतीति केः । बह्वलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्भः । तुर त्वरणे । रथ तुरगति त्वरायुक्तं कुर्वतीति
रथतुरः । क्रिञ्चेति क्रिप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्व । पथ्या । पथी रथनेमिमेवतीति यास्कः । नि० ५ ५ । पद
पवने । अस्मादच इतीप्रत्यय । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्व । जघनंत । हतैर्यदुताहतं मानं क्वादसो
लड । कदस्युभयथेत्याधधातुक्त्वादतोलोपयलांषा । भुम । भूमिशब्दादत्तरस्याम सुपा मुनागिति डादेशः ।
क्वादसं ह्रस्वत्व ॥

श्रिये कं वो अग्निं तनूपु वागीमेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः मुजातास्तुविद्युन्नामो धनयन्ते अदिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अग्निं । तनूपु । वागीः । मेधा । वना । न । कृण्वन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । मुजाताः । तुविद्युन्नामः । धनयन्ते । अदिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो यस्मात् तनूपु शरीरेष्वमप्रदेशेषु वागी शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधं श्रिये कर्मैश्वर्याय
यन्त इति शेषः । कमिलेतस्यादपुरण । तदुक्तं । अथापि पादपुरणा । कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना
न उच्छ्रितावृक्षममृहानिव मेधा मेधान्यज्ञानर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहानीनमत्रक्षणेणोच्छ्रिताङ्गवन्ते । यजमानं
कारयति । हे मुजाता शोभनजननयुक्ता मरुता युष्मभ्य युष्मदर्थं क मुणकरमद्रि सोमाभिपव प्रवृत्त यावान्
तुविद्युन्नामः प्रभतधना यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वति । यस्मात् यागाय यावभिर्गभिपुष्पतीत्यर्थः ॥ वागी ।
शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरण वागः । ततश्चकदसीर्वानपाविति मत्वर्थीय ईकार । अत्ययनायुदात्तत्व ।
मेधा । मुपा मुनागिति शसो डादेशः । वना । शत्रुकदसि बह्वलमिनि शलांषः । कृण्वन्ते । क्वि हिमाकरणयोश्च ।
लटि अत्ययनात्त्रिपद । धिन्विङ्गणशरस्येत्युप्रत्ययः । पुनरपि अत्ययनात्डादेशः । कदस्युभयथेत्याधधातुक्त्वेन
अस्याडित्वाङ्गोऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववदुदादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करीतीति शिच ।

अहानि गृधाः पया व आगुरिर्मा धियं वाकाय्या च देवी ।

ब्रह्म कृण्वन्ता गातमासो अर्केरुर्ध्वं नुनुद उत्सधिं पिबन्धे ॥ ४ ॥

अहानि । गृधाः । परि । आ । यः । आ । अगुः । इमां । धियं । वाकाय्या । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्केः । ऊर्ध्वं । नुनुद । उत्सधिं । पिबन्धे ॥ ४ ॥

तृपितगोतमैः स्मृता मरुतमेभ्यो गोतमेभ्यो देशातरं वर्तमानं कृपमुत्वायानीयं प्रददुः । एतद्गृहा कश्चि
दृषिर्धृतिः । हे गोतमा गृधा जलाभिकायायुक्तान्यो यस्मान्महान् शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्याग
तानि । परित आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वाकाय्या वाभिरुदकनिष्पाद्या धियं गोतिष्टोमगदित्येव कर्म
च देवी द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहम्सु ब्रह्म इविलेज्जगमन्नमर्मकर्मवसार्थं स्तोत्रं । सह क्रण्यतो मरुद्वा कुर्वन्तो
गोतमासो गोतमा अष्टपय उत्साधि । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्साधिः कृप । त पिबन्धे स्वकीयपा
नायोर्ध्वं नुनुद्रे नुनुदिर देशातरं वर्तमानं कृपमुत्वातवतः । एतदोयस्तानि । स्मृता मरुतः कृपमुत्वातवत इति
यत्तदन्तर्दोयस्तोचकारितमित्येतत्पृषचयन्ते ॥ गृधाः । गृधु अभिकाया । मुमुधागृधभ्यः क्राञ्जति क्रन्प्रत्ययः ।
मुपां मुपो भवन्तीति शसो जस । निच्वादायुदात्तत्व । अगुः । एतलुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत इति

अर्जुम । वार्क्या । इक्षुञ् करणे । ऋहलोर्ण्यत । वार्भिः कार्या वार्क्या । विचक्रादित्वादुत्तरपदातोदात्तत्वं । मुनृङ् । गुद प्ररणे । हरयो र इति रेआदेशः । उत्सधि । कर्मण्यधिकरणे चति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्ये । पा पानं । तुमर्थे संसेनिति शर्धन्प्रत्ययः । पाघ्नित्वादिना पिवादंशः ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहन् ॥५॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहन् ॥५॥

इ मरुत एतयोजन । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्र । तन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदाकृष्टं स्तोत्रं मिवाचति । संवर्द्धायति । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्ह उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाकृद्गान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा । दशनसाधना ऋष्टयो दष्ट्रा । अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्तत् प्रवर्तमानान्वराहन् वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्या हन्तृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाहुतृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवभूतान्वरुतः पश्यन् सम्यग्ज्ञानं गोतमो यन्मात्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वरूपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथार्थेति माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५ ४ । इति ॥ अचेति । चिती संज्ञानि । क्वादसो वर्तमानं कर्मणि लुङ् । सस्वः । मृ शब्दांपतापयोः । लङि तिपि वङ्गल क्दसीति शपः श्रुः । गुणे हन्त्याब्ध्य इति तलोपः । धातुस्वरणातादात्तत्वं । वराहन् । वरशब्दोपपदादाडपूर्वादन्तेर्वा हरन्तेर्वा कृत्यतेर्वा जुहोतेरद नार्थाद्वा । इ इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वादभिमतमिति ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति शोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । शोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनुं । स्वधां । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

इ मरुत स्या संपास्मदीया स्मृतिर्वा युष्माकमनुभर्त्री युष्माननुहरती युष्मद्गुणमदशी प्रति शोभति । प्रत्येकं स्मति । शोभति । स्मृतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः सप्रत्यये । तदुक्तं यास्कन । अस्त्युप मार्यस्य सप्रत्यये प्रयोगः । नि० ७ ३१ । इति । इदानीमत्विकसर्वाधिनी वागपि वृथानायासेनासामभिच्छं गिरस्तोभयत् । अस्मात् । इदानीमित्युक्तं कदेत्याह । गर्भस्त्योरस्मदीययोर्वाङ्मो । स्वधा । अन्ननामितत् । यदा बर्हविधमन्नं मरुतः स्थापयति । तामनुलक्ष्यत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । हज्ज हरणे । तुच । ऋत्वेभ्य इति ङीप् । उदात्त यणो हन्त्येवादिनि नद्या उदात्तत्वं ॥ ॥ १४ ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पचमं सूक्तं । गोतमस्यार्धं वैश्वदेव । आदितः पचर्चः सप्तमी च जगत्थः षष्ठी स्वस्मि न इदं त्येषा विराट्स्थाना । नवका विराजस्तेष्टुभ्यः । अनु० ९ ५ । इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्ति सस्तिष्टुभः । तथा चानुक्ता । आ नो दश वैश्वदेव तु पचाद्याः सप्तमी च जगत्थः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रं उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीय । सा तु प्रकृता विहृता च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितं । आ नो भद्राः क्रतवो यतु विश्वत इति नव वैश्वदेव । आ० ५ १८ । इति । आदित्योर्दितरतरिचमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेव । आ० ५ १८ । इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पचजनोयया परिदध्यात् । णि० ब्रा० ३ ३१ । इति ॥ महाव्रतं निष्किल्य एतत्सूक्तं । तथा च पचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीय च तस्य स्थाने । ए० आ० ५ ३.२ । इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरिऽडतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदैव । उत । वृधे । असन्न । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽपिष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादा यन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनीया वा अदब्धासोऽमुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रुणामुद्भूतारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मान्मथागच्छन्तु । अप्रायुवोऽप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः अत एव दिवं दिवं प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्यन्त एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सदमिन सदैव वृधे वर्धनायासन् भवन्तु ॥ अदब्धासः । दन्मु दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषतीट्प्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गती । पुर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जभिरमुक् । वृधे । वृधु वृद्धा । संपदादिलक्षणो भवे क्रिप । सावेकाच इति विभक्तकृदात्तत्वं । असन्न । अम भुवि । नित्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । तस्याङित्त्वात् प्रमोरञ्चोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण गती । अस्मात्पर्वपाकंदसीण इत्युणप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु कंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावं तन्वादित्वादुबुद्ध ॥

देवानां भद्रा सुमतिश्चैज्यतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । चैज्यतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखायत्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्मिन्ति शेषः । कीदृशानां । अज्यतामृजुमाज्वयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मान्भिमुख्येन नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोप सेदिम । प्राप्तुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माकमायुर्जोवसि जीवितुं प्र तिरंतु । वर्धयन्तु ॥ भद्रा । भद्रं कल्याणं सुखं च । चैज्यतां । उ० १. १८. । रन्प्रत्ययांतो निपातितः । अज्यता । अजुमात्मन इच्छति अज्ययति । सुप आत्मनः क्यच । तदंतालटः शतृ । शतुरनुम इत्यजादिवभक्तकृदात्तत्वं । रातिः । रादाने । मंत्रे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । सख्यं । सख्यर्थ इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानि प्रार्थनाया लिट् । सत्वस्यानिमित्तकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावादत एकहल्प्रथम इत्येवाभ्यासलोपा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । प्र तिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथ । च यास्को व्याचख्या । देवानां सख्यमुपसीदम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय । नि० १०. ३९. । इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मिचमदिति दक्षमस्त्रिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मिचं । अदितिं । दक्षं । अस्त्रिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा ।

निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया विश्वदेव्या निविदा वयं हमहे । आहुयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियति । भगं भजनीयं द्वादशानामादिष्वानामन्यतमं मित्रं प्रसीतेस्वायकमहरभिमा निनं देवं । मित्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं दत्तं सर्वस्य जगतो निर्माणो समर्थं प्रजापतिं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दत्त इति श्रुतेः । अस्मिधं शोषणरहितं सर्वैकैकरूपेण वर्तमानं मरुत्तणं । अर्यमणं । अरीण मंदेष्टादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । असीं वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति राज्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते च । वारुणी रात्रिः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति । सोमं द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां जलारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विनाश्ववंतां । यद्वा । सर्वं व्यापुवंतां । तथा च यास्कः । अश्विनी यद्वाश्रुवति सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्विरश्विनावित्वीर्णवामस्तत्कार्वाश्विनीं यावापृथिव्यावित्वैकं होराचावित्वैकं सूर्याचंद्रमसावित्वैकं राजानां पुण्यकृतावित्वैतिहासिकाः । नि० १०. १. इति । एवंभूतान सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाहुयाम इति पूर्वत्र संवधः । अस्माभिराहुता सुभगा शोभनधनोपिता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं कर्त । करोतु ॥ हमहे । द्वेजो लटि ऋ इत्यनुवृत्तां वज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं हल इति दीर्घत्वं । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं । स्मिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो भावो क्लिप । वज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्कारत । करोतेर्लित्यङागमः । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना ऋणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयः । सुभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । वावाणः । सोमसुतः । मयः । सुभुवः । तत् । अश्विना । ऋणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तज्जपजमापध नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्जपजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषा जननी पृथिवी भूमिरपि तज्जपजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्भुल्लोकोऽपि तज्जपजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पापाणाश्च तज्जपजमस्मान्प्रापयतु । हे धिष्ण्या । धिषणा वृद्धिः । तदर्हावश्विनीं युवं युवां तज्जपजं ऋणुतं । आकर्णयतं । यज्जपजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थयति । तज्जपजं देवानां भिषजो युवामस्माक मनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । इहो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४७. इति इत्वत्वं । वातु । वा गतिगन्धनयोः । अतर्भावितव्यार्थात्प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । सोमो मुञ्जः । पा० ३. २. ९०. इति भूते क्लिप । धिष्ण्या । धिषणाशब्दादर्हाय कंदसि चेति यः । वर्णलोपः कंदसः । मुपां मुलुगित्वाकारः ॥

तमीशानं जगतस्तस्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसंहृथे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियं । जिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृथे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाधिंन्द्रः स्तूयते अपराधिं पूषा । ईशानमभ्यर्चयंतं अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तमिन्द्रमवसे रक्षणाय वयं हूमहे । आहुयामः । पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृथे वर्धनाय रक्षिता यथासत् येन प्रकरिण भवति तेनैव प्रकरिणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिट् । क्लमुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिबसिघसीनां चेति षत्वं । षष्ठ्याः पतिपुञ्जति

विसर्जनीयस्य सत्त्वं । धियंजित्वं । जिविः प्रीक्षणार्थः । कृत्यव्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्स्वच । इव
एकाचोऽम प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः । असत । अस भुवि । नित्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति
शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणे । कृवापाजीत्युण । भ्वस्तये । मुपूर्वादर्कभावे क्तिन । कंदस्युभयर्थेति तस्य
सार्वधानुकत्वादक्षर्भुः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥ ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इंद्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवा वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविना
शनाम । नि० ३. २१. । स्वस्त्याविनाशं दधातु । विदधातु । करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः ।
यद्वा । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवी नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः ।
यत्संबन्धिनी रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एषभूतस्तार्क्ष्यलृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान नोऽस्माकं स्वस्त्यावि
नाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्याविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः ।
बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । द्विद ज्ञाने । विदू लामे । आभ्याममुन्प्रत्ययातो वेदश्चाब्दः ।
बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. ।
त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टारिष्टा । अश्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः ।
बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. । इति सुटतलोपा । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद
योर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदर्येषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदर्येषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।

गमन । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वतविंदुभिर्मुक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निनीनावर्णा गार्गीता
येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं याति गच्छतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदर्येषु यक्षेपु जग्मयो
गंतारः अग्निजिह्वा अग्निर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्निर्जिह्वायां वर्तते । ताभ्यस्तात्ता
च्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशी येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका
विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहा गमन् । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या
प्रापणे । आतो मर्निन्निति वनिप । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन । गमेः
प्रार्थनायां नित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

अस्ति साम्यचरुमृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्टिष्टेभि तस्मिन्बङ्ग घृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्वा
स्वकीया क्वाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते ।
राक्षा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयाममि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥ महाना
स्त्रीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शेन जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इंद्रापी
भवतामवीभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यङ्गे देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । अङ्गेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्त्रदीपैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्ट्या देवा अर्चभिरर्चभिरात्मीयैश्चतुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरदृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् सुवन्तो यदायुः पौडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यङ्गेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । वज्रले कंदसीति भिस णसभावः । अक्षभिः । कंदस्यापि दृश्यत इत्यनङ् स चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यज्ञरचनप्रत्ययः । तुष्टुवांसः । तुष्टु स्तुती । लिटः क्लमुः । शर्पुर्वाः खय इति तकारः शिष्यत । अङ्गेम । अङ्ग व्याघ्रा । लिट्याशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप । देवहितं । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिम्बरञ् ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूना ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूना ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिषत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवा अत्यंतिके मनुष्याणां समोप आयुष्टन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्पृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो सूर्य । यत्र चे पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपो वज्रलमिति वक्तव्यमिति क्लोपः । यत्र । ऋचि तुनुघमनुतङ्कुर्वन्ति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमवज्रवचनस्य कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । ह्यचो ऽतलिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपां मुनुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष रूप हिंसायां । अस्माक्यंतात माङि लुङि मध्यमवज्रवचने त्रैलुङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विवचनहलादिशेषमन्वज्जावित्वदीर्घाः । क्वादसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे स्थण । पा० ३. ४. १६. इति गर्मेस्तोमुन्प्रत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पर्णा हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्तं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्योतनशीलो नाकः । सैवांतरिक्षमंतरा

बावापृथिव्योर्मध्य इत्येवमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितृत्वादकः । ततश्च स पुत्रो मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः । यद्वा । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्कन । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । सीत्थिके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यापमन्यवः । नि० ३. ७. इति । बाह्वर्णं त्ववमास्मानं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च प्रीतॄणां च । ए० ब्रा० ३. ३१ । इति । तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अप्यदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तुयते । उक्तं च यास्कन । इत्यदितिर्विभूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. इति ॥ अदितिः । दो अवखंडनं । अस्मात्कर्मणि क्तिनि व्यतिस्थितिमास्यां । पा० ७. ४. ४०. इतीत्वं । यास्कपक्षे तु दीङ् क्य इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैकतामापादयति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददत इत्युद्दिश्यलिङ्गताया पुंलिङ्गत्वं । जनित्वं । जननीणादिकस्यन्यत्ययः ॥ ॥ १६ ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं पष्ठं मृक्तं गीतमस्यार्थः । अत्रानुक्रम्यते । ऋजुनीती नव गायत्रमंत्रानुपुष्विति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वत्युक्तत्वानुद्वादिपरिभाषयेदमपि मृक्तं बह्वदेवताकं । मृक्तविनियोगो लिंगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मंत्रावरुणस्य ऋजुनीती न इत्येवंपारंभणीया । चातुर्विंश इति खंडे मृचितं । ऋजुनीती नो वरुण इंद्रो वो विश्वतस्मरि । आ० ७. २. इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वयेपारंभणीया शंसनीया । मृचितं च । आरंभणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति द्वौत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो राज्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन्नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयननं काटित्यरहितं न गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः समानप्रीतिरयंमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सृयंश्चास्मानृजुगमननाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । मुपां मुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महीभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महीभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छादयितारः । सर्व जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता अमूढाः पाप्माः संतो महीभिरात्मोद्यस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यंतसंयोगं द्वितीया । सर्वेष्वप्यहस्मिन् व्रता व्रतानि जगत्त्रिवीहर्षपाणि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । अगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावे जसादिषु खंडसि वावचनमिति घेडितीति गुणस्य विकल्पनादभवि यणः । वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितव्यथाऽप्यहः शानच् । बह्वन् खंडमीति शपो नुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भवि क्लिप । राज्ञोप इति ककारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । री रि । पा० ८. ३. १४ । इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्मृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुपातृभ्यः शर्मा मृतलक्षणं सुखं यंसन् ।

यच्छंतु । प्रयच्छंतु । किं कुर्वंतः । द्विषोऽस्मादीयान्पापलक्षणान् शत्रून्प बाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥
यमन । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति सिप । अमृताः । मृतं मरणं तेषां नास्तीत्यमृताः । मजो
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविद्रो मरुतः । पूषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्ववैदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वंद्यादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्वि चियंतु । विचिन्वंतु ।
अशोभनंभ्यो मरिगंभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि
भस्य टिलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण् गतावित्यस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तन्वादीनां कंदसि वङ्गलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तिं सूचयामास
क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु । चित्र चयने । वङ्गलं कंदमीति विवरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा
त्रिधाताभावः । वंद्यासः । वदि अभिवादनस्तुत्योः । ऋहलोर्ण्यत । ईडवद्वृणंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ।
आज्जसरमुक् ॥

अप्रोयामि संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थेऽच्चावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्यपानुरूपतुचस्य
विकल्पिकी तृतीया । सृजितं च । उत नो धियो गांअग्रा इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयाव । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्त । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवंगंतुभिरर्थयति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः ।
हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्रोयामलक्षणानि कर्माणि गोअग्राः पथयार्ण पशुप्रमुखान्यस्तत्का
शाङ्गष्टः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्रोयामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्चायति । यस्मात्पशवः प्रप्रव भ्रंशरन
स एतेन यजत । ति० आ० २. १. १४ २. इति । उतापि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः ।
इण् गर्ता । इण्शीङ्भ्यां वज्रिति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्पदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिज्रिति वनिप् । संवुद्धां
वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य रत्वं ॥ ॥ १५ ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहृतं मधुपर्कं मधु वाता इति तुचन ऋत्विगादिः प्रतियहोतावेक्षित । तथा च सृज्यते । मधु
वाता ऋतायत इति तुचनाविच्य । आ० गु० १. २४. १४. इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु स्मरंति सिंधवः । माध्वीनः संलोपधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । स्मरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छति यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं स्मरंति । वर्पति ।
प्रयच्छंतीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रमं स्मरंति । एवं नो
ऽस्मभ्यमोषधीः फलपाकांता आपधयस्ताश्च माध्वीमाधुर्योपिताः संतु । भवन्तु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य
लुगकारिकारंरफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १०८. २. इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्यच । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजंताम्रतः शतु । शत्रुनुम
इति विभक्त्युदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरत्र च । पा० ४. ४. १०९. इति मत्वर्थीयोऽञ्प्रत्ययः । ऋत्विवास्त्येत्या
दावजि यणादेशो निपात्यते । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योष
धयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति डीप । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभा
रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युदात्तं ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।
पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमतो माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उतापि चोषस उषःकालोपलब्धितान्यहानि च मधुमति भवतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संवन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत माधुर्यविशष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृद्धिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता बार्हृल्लोकोऽपि मधु मधुयुक्तं भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या चार्जो । पा० ४. ५. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९. इति यास्कः । रजंत्यस्मिन्नना इति रजः । अमुनि रजकरजनरजःसृपसंस्थानं । का० ६. ४. २४. ४. इति रजर्नलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीगावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः ।
भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपभिमानी देवो मधुमान माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽपि होत्रादयश्च धनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावाबुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इंद्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवन्तु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्रदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयितृश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्युक्क्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारं पृथिव्यादीन् लोकान्पदत्रयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचाद्यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युक्क्रमः । कर्मण्यण । नोदात्तोपदेशस्य मातस्त्विति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्थं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः षोडश्यांता द्वादशचो गायत्र्यः । सप्तदश्यृचिणक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोऽष्टिणक् चेति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥ महर्षितृयञ्च एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमत्विषा प्रथमानुवाक्या । दर्जिणाधेरप्रिमिति खंडे सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. इति ॥ एष्व प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः । प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां सुतिमिरक्षा-
सिमेत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमुजुतममकुटिलं पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनु नेषि । अस्माननुक्रमेण
प्रापयसि । किंच हे इंदो उद्गनशील सर्व जगदमृतेन क्रैदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्ट-
नयनेन धीरा धीमतः कर्मवतः प्रज्ञावंतो वा नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
असेवत । प्राप्तुवन । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । कित ज्ञानि । अस्मात्कर्मेण
निष्ठा । क्वादसं द्विवचनं । यद्वा । यङ्लुगंतान्निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य
गुणाभावः । यद्वा । कंदसुभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य सुः । ज्ञाविद्धि
द्विवचनं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिष्वनि विभाषज्जिह्वकंदसि । पा० ६. ४. १६२ । इति रत्नं । टेरिति टिलोपः । नेषि । नयतेर्जटि बङ्गलं
कंदसीति शपो लुक् । पंथां । पथिमश्रुभुक्तामात । पा० ७. १. ८५ । इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णादीर्घत्वं ॥

अपिष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुमिरत्येषा धाव्या । सूत्रितं च । अप्रिमेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबंत्वप
इति धाव्याः । आ० ५. १४ । इति ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । मऽहित्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संवर्धिभिरपिष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्वैलैः सुदक्षः शोभनवलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषलैः
कामाभिवर्षणैर्महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महान्श्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षा नृणां
यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन द्युम्नेभिर्द्युमन्यसिर्देतैर्हविर्लक्ष्णैरनैर्द्युमन्यभवः । प्रभूतान्नो
भवसि ॥ सुक्रतुः । बङ्गव्रीहौ कृत्वाद्ययेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बङ्गव्रीहावाद्युदात्तं द्युम्नदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासी । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो
वृषत्वं । बङ्गलं कंदसीति भिम ऐसभावः । महित्वा । महाराणादिक इत्यत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां मुलु-
गिति विभक्तिराकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टुर्मसि प्रियो न मिचो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मिचः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहुतः क्रीतो वस्तेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यपिष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवामीत्यर्थः । अतस्त्वव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्बृहद्विस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थे । तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति वृक्षस्य नु ते पुष्कलत वयाः । नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकाहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तव वृष्टांतः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्थमेवास्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव दक्षाव्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निश्चमृतमयैः सोमकिरणैराध्यायमानं सत्स्यावरजंगमात्मकं सर्वं जगदधत् ॥ शुचिर्बुध् । युष्मत्तत्तनुः प्वंतः पादमिति विमर्जनीयस्य पत्वं । दक्षाव्यः । दक्ष वृद्धो । अदक्षिस्पृह्यहिभ्य आद्यः । उ० ३. ९६. । इत्याख्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं त्रीह्रस्वामाकथयानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ एषेवकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाङ्कं युत्सु पृतनासु पप्रि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायणीयेष्टावर्षेष्वेव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनोषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन राजन्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥

हे सोम ते तव दिवि बुलोके या यानि धामानि तज्जासि वर्तते । तथा पृथिव्यां भूर्मा यानि वर्तते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तते । तथा त्रीह्रस्वाद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तते । तेभिर्विश्वैस्तेः सर्वैस्तेजो भिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षान्तिं हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । श्रुत्कंदसि वज्रन्मिति शैलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तं उदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेः विभक्तावप्रथमयां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसो अलोमोषसो इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । गृभाय । ग्रह उपादानि । कंदसि शायजपीति हा आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृत्राणि जघनदिति पूर्वस्याज्य भागस्यानुवाक्या त्वं सोमाग्निं सत्यतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वाचघ्रावाज्यभागा तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषानुवाक्या । अपराह्निकायामुपसदि सैव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमाग्निं सत्यतिरित्युत्तरस्य अमीवहा इति विपर्ययो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

त्वं सोमाग्निं सत्यतिरित्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं । सोम । असि । सत्सपतिः । त्वं । राजा । उत । वृत्रहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

हे सोम त्वं सत्यतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । यद्वा । संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा वाचायते । स्वान् भाजित्वाहिते वा असुष्मिन् लोके सोममरणम् । तै० सं० ६. १. १०. ५. । इति ।

उतापि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्यामुरस्य शचीर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यतिः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु पत्न्यार्वश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १९ ॥

सापिचक्षि कृतावपीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवमुवां हवींषि निरुष्यते । तत्र सोमस्य वनस्पतिर्हविषस्य च सोमेत्येषानुवाक्या । अथापीषोमीयंति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां । आ० ४. ११. इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनीयधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे । न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बह्वभिः स्तोत्रैश्च इत्यर्थः । वनस्पतिर्वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजा । तै० सं० ६. १. ९. १. इति श्रुतेः ॥ वशः । वशं कांती । नेटि सिष्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति वशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तथोगात्रिपातैर्यदादिहतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीविरातुः । उ० १. ८०. मरामहे । मृड् प्राणत्यागं । व्यत्ययेन शप ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूचितं । आ नो अपि सूचितुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १०. इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतायते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि । करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अक्कब्दलोपस्कांदसः । वृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुषमघोनामतद्वित इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । मुप आत्मनः क्वच । न क्कंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अन्वेषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । क्वजंताम्रटः शतृ । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संसेनित्यसंप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावपि रक्षाणी अहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिषेत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघायतः । न । रिषेत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजन्शील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्वेतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्मान्न च । पालय । त्वावतस्त्वत्पदशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिषेत् । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेषामिच्छतीत्यघायन । कंदसि परेष्कायामपीति क्वच । अद्याघस्यादित्यात्वं । रिषेत् । रूप रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वा कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्त इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. इति ॥ आययणे सौम्यस्य सोम यास्त इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामाणि

दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पोष्यामिष्टा द्वितीयस्याज्यभागस्थेषानुवाक्या । सूचितं च । त्वमये सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्धर्ता । आ० १०. ६. । इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९॥

सोम । याः । ते । मयः । भुवः । ऊतयः । संति । दाशुषे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवन्ते यजमानाथ मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयिष्यो या ऊतयो रक्षाः संति विद्यन्ते तामि रक्षाभिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्थोतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १ ४७. । इति ङीष् प्राप्नोति । तद्वीतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणात्प्रानुवर्तनान्न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १०॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं । नः । वृधे । भव ॥ १०॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । कंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलींटि ब्रह्मं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तेपदेशत्वादिना मकारलोपः । असिद्वद्वा भादित्यस्यासि-इत्वाङ्गुभावः । गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतिर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयामि साम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूचितं च । अपिः प्रत्विन मन्त्रना सोम गीर्भिर्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वन्तावाज्यभागां तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्टा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११॥

सोम । गीः । ऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचः । ऽविदः । सुऽमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठितारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणीर्वचो-भिवर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्तकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आ विश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड सुवर्णे । मृडेः कोकन्कनी । उ० ४. २४. । इति भावं कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति ब्रह्मप्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्त्रिः । तत्र द्वितीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमन्तावपिना रथिमग्रऽऽस्फानो अमीवहा । आ० २. १. । इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोपसदि साम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहामीवानां रोगाणां हन्ता वसुवित् स्रोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो

यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धौ । अंतर्भावित-
व्यर्थात् क्षुटि व्यत्ययेन धनोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । गन्धुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सोमं रा॒रं॒धि नो॑ हृदि गावो न॒ यव॑से॒ष्वा । मर्य॑ इव स्व ओ॒क्वे ॥ १३ ॥

सोमं॑ रा॒रं॒धि नः॑ । हृदि॑ गावः॑ । न । यव॑सेषु । आ । मर्यः॑ऽइव । स्वे । ओ॒क्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदयं ररंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो
यवसेषु शोभनतुणेष्वभिमुख्येन रमन्ते । मर्य इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व आक्वे स्वकीय
ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमन्तं तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तुष्टः सग आस्वास्विवर्तिष्ठस्व । नाव्यत्र गच्छेति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः शुः । कंदस्यु-
भययति हेराधधातुक्त्वेन ङित्वाभावादङितश्चेति हेर्धिः । अत एवाङित्वादानुनामिकलोपाभावः । सेह्यपि-
च्छेति हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यति । कंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रित
स्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्य इव । कंदसि निष्टर्क्येत्यादी मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो
निपात्यते । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । ओक्वे । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्वं गृहं ।
ऋहलोऽर्थत् । चजोः कु धिग्यतोरिति कुलं । तित्स्वरितः ॥

यः सोम स॒ख्ये तव॑ रा॒रण॑हे॒व मर्यः॑ । तं द॒क्षः स॒चते॑ क॒विः ॥ १४ ॥

यः । सोम॑ । स॒ख्ये । तव॑ । रा॒रण॑त् । दे॒व । मर्यः॑ । तं । द॒क्षः । स॒चते॑ । क॒विः ॥ १४ ॥

हे देव योतमान सोम तव सख्ये स्वदीये सखित्वं निमित्तभूते सति यो मर्यो मरणधर्मा यजमानो
रा॒रणत् रणति एतत्सूक्तारूपेण लोचनेन त्वां सौति तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते ।
सपसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ रा॒रणत् । रण शब्दार्थः । लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः शुः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । कंदस्युभययत्यार्धधातुक्त्वादच्यनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताबुदात्तत्वस्याभावे
धातुस्वरः शिष्यति । सचते । षच समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उ॒रु॒ष्या णो॑ अ॒भि॒श॒स्तेः सोम॑ नि पा॒ह्यं॒हंसः॑ । सखा॑ सु॒शेव॑ ए॒धि नः॑ ॥ १५ ॥

उ॒रु॒ष्य । नः॑ । अ॒भि॒श॒स्तेः । सोम॑ । नि । पा॒हि । अ॒हंसः॑ । सखा॑ । सु॒शेवः॑ ।

ए॒धि । नः॑ ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिशास्तरभिशासनादभिशापकृपात्रिदनादुक्ष्य । रच । उरुष्यती रचाकर्मैति यास्कः
। नि० ५. २३. । तथाहसोऽस्मात्कृतात्यापाञ्च नि पाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवो
ऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुत्वेन युक्तः सन्सखि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शप्सु लुती । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अम भुवि । लोटि सेर्हिः । तस्य ङित्वात् शसोरलोप इत्यका-
रलोपः । ध्वमोरिडावभ्यासलोपश्चेति सकारस्थेत्वं । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् ङङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति
हेर्धिरादेशः ॥ ॥ २१ ॥

आवस्योच आ प्यायस्व समेतु त इति तुचो विनियुक्तः । सूचितं च । आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो
मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्या प्यायस्वेत्येपानुवाक्या । सूचितं च । आ
प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं
च । आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥

आ प्या॒यस्व॒ समेतु॑ ते वि॒श्वतः॑ सोम॑ वृ॒ष्ण्यै॑ । भवा॑ वा॒जस्य॑ सं॒गृथे॑ ॥ १६ ॥

आ । प्या॒यस्व॒ । सं । ए॒तु । ते । वि॒श्वतः॑ । सोम॑ । वृ॒ष्ण्यै॑ । भव॑ । वा॒जस्य॑ । सं॒ऽगृथे॑ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमा प्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्णं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यास्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्णं । वृष सेवने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्णं । भवे कंदसीति यत् । अन्नोपोऽन्न इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भव । अन्नोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्यकप्रत्ययो बहुल्लवचनाङ्गमेरपि भवति । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

आ प्यायस्व मदितम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवानः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदित्त्वं । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भवानः । सुश्रवः । तमः ।

सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितमातिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वरंशुभिर्लतावयवैरा प्यायस्व । आ समंतादृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम् । मदी हर्षः । तद्वा न मदी । अतिशयेन मदी मदितम् । नाहस्य । पा० ८. २. १७. इति तमपो नृट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पर्यासीति याज्या । सूचितं च । सं ते पर्यासि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारम-
यियं । आ० १. १०. इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूचितं च । सं ते पर्यासि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्यो-
पाद्यान् । आ० ५. ६. इति ॥

सं ते पर्यासि समु यंतु वाजाः सं वृष्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं । ते । पर्यासि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते नव एवंभूतं त्वां पर्यासि श्रयणार्थानि क्षीराणि सं यंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविलंचणान्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंतादृधमानः सन् दिवि नभसि स्वर्गे उत्तमान्यु-
न्नतमान्युत्कृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविलंचणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वात्तुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । षह अभिभवे । कंदसि सह इति एत्वप्रत्ययः ।
सुषामादिवात् षत्वं । अमृताः । नजो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उक्त्वात्ससा-
धनक्रियावचनादातिशयनिकस्तमप । उत्तमशश्रुत्तमां सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. इत्युक्तादिषु पाठादंतो-
दात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिपीय च । पा० ७. ४. ४५. इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिक्षमाणस्य
देविति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषेव याज्या । प्रदानाना-
मिति खंडे सूचितं । अपाच्छं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. इति ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजँति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।
गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि बुप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिन यजंति यजमानाः पुजयंति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु परितो भारयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धामास्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकर्तान्तु । भवतु । परिपूर्वा भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशीधामभिषेपेत्स्व दुर्यान् प्राचीनवशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्र चर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानो गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितान्तरयिता सुवीरः शोभनेवीरः पुरुषरूपतः अवीरहा । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्तौ । अस्मात्क्रियति क्लिप । व्यत्ययो वज्रलं । पा० ३. १. ८५ । इति लिंगवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । छत्यन्युटो वज्रलमिति कर्तरि ल्युटि आदंसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धनुर्मित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणापेरिति खंडे सूचितं । सोमो धनुं सोमो अर्वतमाशु त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९० । इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशु सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।

सदन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत सोमाय हविर्लक्षणाश्वत्थानि दद्यात् तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं भवत्सां दोग्ध्री गां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्वतमयं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं नाकिककर्मसु कुशलं सदन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदथ्येषु देवानिति विदथ्या यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुं । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयंत प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८ । इति यत । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । एवमुत्तरचापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढक्कंदसि । पा० ४. ४. १०६ । इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत । दाशु दानं । लिखडागमः । वज्रलं कंदसीति शपः शुः ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्यापाळं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अपाळं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥

अषाळं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्धामप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाळं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेषुजां । सुऽक्षितिं । सुऽश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाळं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पुरयितारं स्वर्धा स्वर्गस्य

सनितारं दातारं अप्सामपां वृष्टिलक्षणाणामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सामपातुकं भक्षकरहितं । सर्वेषां
मनुयाहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं भरिपुजां ।
श्रियंत एषु हवींषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं मुश्रवसं शोभनयशस्कं जयंतं
शत्रून्भिमवतं । हे सोम ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवम ॥ अपाऽहं । परः अभिभव । साह्यी साह्या
सादिति निगमे । पा० ६. ३. ११३. इति निपातनात् सहिवहोरोद्धवर्णस्य । पा० ६. ३. ११० । इत्योत्वाभावः । सहेः
साहः स इति षत्वं । परिं । पू पालनपुरणयोः । आदृगमहभजन इति किञ्चत्थयः । स्वर्षा । स्वः स्वर्गं सनीतीति
स्वर्षाः । षण्णु दाने । जनसनखनेति विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्साब्दोपपदात्पुनोतः
पूर्ववद्विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्लिप्तेति क्लिप । न विद्यति प्सा अस्ति बह्व्रीहो
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । भरिपुजां । जनी प्रादुर्भव । पूर्ववद्विट् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययन ग्रप ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अज्जनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वे नतरिंशं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अज्जनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिंशं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्मासा
मोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकान्यजनयः । तथा त्वं गाः सर्वान्यशुनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिक्षं
त्वमा तंतथ । विस्सारितवानसि । तस्मिन्तंतरिक्षे यत्तमोऽस्मद्वृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योतिषात्मीयन्
प्रकाशेन वि ववर्थ । विवृतं विशिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ । तनु विस्तारि । ववर्थ । वृज वरणे । उभयत्र
निटस्थलि वभृथा तंतथ जग्भम ववर्थेति निगमे । पा० ७. २. ६४. इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तन्दीर्घिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन्न । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तन्त । ईर्घिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया वृद्धा रायो भागं
धनस्त्राणं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तागमपहर्तारं शत्रुमभि
युध्य । अभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मा आ तनत । क्लेशनातं मा कार्षीत ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्यः । उभयपां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य त्वमीर्घिषे । ईशरो भवसि । स
त्वं गविष्टौ संयामे प्र चिकित्स । अस्मदीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तकृतात्तत्वं । भागं ।
भजतः कर्मणि घञ् । कृत्यन्त्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्तरि वा । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं । सहसावन् ।
सहःशब्दाश्चतुर्षि क्तादस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारि । व्यत्ययन परस्मैपदं । तनत । तनु विस्तारि ।
व्यत्ययन ग्रप । न माऽङ्गोऽय इत्यङ्भावः । ईर्घिषे । ईर्घः से । पा० ७. २. ७७. इतीडागमः । चिकित्स । कित
ज्ञाने । गुप्तिज्चिकित्शः सन् । पा० ३. १. ५. गविष्टौ । गवा बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि येष्विति बङ्ग-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २३ ॥

एता उ त्वा इत्यष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्थं । आदित्यतमो जगत्थः । त्रयोदशाद्याः षड्च उर्णिहः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उपा देवता । अश्विना वर्तिरित्यंयत्तुचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्वा
द्वूनोपस्यं चतुर्जगत्यादि षडुर्णिगंतं तुचोऽय अश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे

क्रतां जागति कंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च । एता उ त्या इति चतस्रं जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उपसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपुराणं । त्वास्ता एता उपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अक्रपत । कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मादुपसो रजसोऽंतरिक्षलोकास्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागं भानुं प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वति । धृष्णवो धर्मणशीला योद्धार आयुधानीव यथासिप्रभृती-
न्यायुधानि संस्कुर्वति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणा गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वोपसः प्रति यंति । प्रतिदिवसं गच्छंति । एवंविधा उपसोऽस्मा-
न्नजित्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । एतास्ता उपसः केतुमक्रपत प्रज्ञानमंकास्या एव पुजगार्थे वज्रवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धे
ऽंतरिक्षलोकास्य समजति भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरतिप समित्येतस्य स्थाने । एमीदिषां
निष्कृतं जागिणीवित्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनात्मातरो भासो निर्मात्र्यः
। नि० १०. ५. । इति ॥ अक्रत । करोति लुङि मंत्रे घमेति ल्लेर्लुक् । निष्कृण्वानाः । क्वि हिंसाकरणयोश्च । अस्मा-
त्ताच्छौनिकस्यानप । धिन्विहृण्वोरश्चत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्त्विति विसर्जनीयस्य षत्वं । ह्रदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुणंतं भानुमरुषीरग्निश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुणंतं । भानुं । अरुषीः । अग्निश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव औपस्यो दीप्यो वृथानायासेन स्वयमेवोदपन्न । उदगमन् । तदनंतरमु-
पसश्च स्वायुजः सुप्तं रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रथमीन ईदृशीः स्ववाहनभू-
तास्तुष्पदीर्गा एव वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुणो गाव उपसामिति । एवं गोभिर्युक्तं रथमा-
रुह्योपसः पूर्वथा पुर्वेऽवतीति प्लवःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उपःकाले जति हि
सर्वं प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवति । तदनंतरमरुषीरारोचमानास्तु उपसो रुणंतं । रुणदिति वर्णनाम रोचते
ज्वलितिकर्मणः । नि० २. २० । इति यास्कः । शुभवर्णं भानुं सूर्यमग्निश्रयुः । असंवत् । तेन सर्वैकीभवतीत्यर्थः ॥
अपन्न । पतुं गता । लुङि लुटित्वात् ल्लेरङादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १०. । इति धातोः पुमागमः ।
अक्रन् । मंत्रे घसेत्यादिना ल्लेर्लुक् । पूर्वथा । प्रत्यपूर्वविश्वमात्यान् कंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे थाल्प्र-
त्ययः । अग्निश्रयुः । श्रियं सेवायां । बज्रं कंदमीति शपः श्रुः । मिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झिर्जुस् । जुसि च । पा०
५. ३. ८३. । इति गुणः ॥

अर्चंति नारीरपसो न विष्टिभिः ससानेन योजनेना परावतः ।

उषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति । नारीः । अप्सः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । पराऽवतः ।
इषं । वहन्तीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीनेत्य उषसो विष्टिभिर्विश्वैः स्वकीयैस्तजोभिः समानेन योजनेनैकैव योजनेनोद्योगेना परावत
आ दूरदेशादा पश्चिमदिग्भागादर्चन्ति । नमःप्रदेशं पुजयन्ति । कृत्स्नं जगदुपदेशं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
अपसो न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्धाटीमुखिन सर्व देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वन्त्यः ।
मुह्यन्ते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं मुन्वन्ति सोमाभिपवं कुर्वन्ति सुदानवे कन्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददन्ति यजमानाय
विष्टिदह सर्वमेवैषमज्ञं वहन्तीरावहन्त्यः । प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः । नारीः । नृ नयि । ऋदोरप । मृनयोर्युर्विष्टिश्च
। पा० ४. १. ७३. । इति शाङ्करवादिषु पाठात् ङीन । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । अप्सः । अपरश
ब्दादर्शआदिभ्योऽजित्यच । मुपां मुलुगिति जसः मुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदानत्वं । विष्टिभिः । विश्व
प्रवेशने । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः । क्लिचर्त्ता च संज्ञायामिति क्लिच । विश्वा । मुपां मुलु
गित्यमो डादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोरुण्ते वक्ष उस्मेव वज्रहं ।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावा न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥
अधि । पेशांसि । वपते । नृतूऽइव । अप । ऊरुण्ते । वक्षः । उस्माऽइव । वज्रहं ।
ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उपाः । आवरि-
त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उपाः पेशांसि जगत्स्वादिष्टानि कृष्णवर्णानि तमास्यध्याधिक्येन वपन्ति । क्लिचन्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृतूरिव ।
नृत्स्वैर्वैत केशेन रक्तीकरोतीति नृतूनापितः । स यथा केशान्निःशेषिण क्लिचन्ति एवमुपा अयंधकारं समूलं
हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा । नृतूरिव नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि रूपनामैतत् । सर्वदेशं नीयानि रूपाण्युषा अधि
वपते । स्वात्मन्धकं धारयति । एवं प्रथमतोऽधकारं स्वकिरणैर्निरस्य वज्रः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोरुण्ते ।
तममानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । वज्रहं पयस उत्पत्तिस्थानं द्रोहणसमय उन्मा गौर्यथावि
ष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवन्ति एवं स्वयमेव
प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्वस्मै लोकाय ज्योतिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तं प्रकारणोपा
स्तमोऽधकारं व्यावः । विवृतमपदिष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । क्लिचति क्षिप । राक्षोप इति
वलोपः । वोरूपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा । नृती गात्रविनामे । नृतिशृङ्घोः कृः । उ० १. ९३. । इति कृप्रत्ययः ।
वज्रहं । वृद्ध संभक्ता । वृणीते संभजते गार्मिति वः पयः । विच् । तज्जहातीति वज्रहः । आहाड त्याग । खगप्र-
करणे वातशुनीतिलगधेन्यवत्तुदज्जहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १ । इत्यगधेन्यवत्तुदज्जहातिभ्य
ल्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात् खग । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शप्ति जुहोत्यादित्वात् झुः । द्विवचनादि ।
ववयोरभेद इति बत्वं । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृज वरणे । लुङि मन्वे घंसति च्लुङ्क ।
गुणे हन्त्याभ्य इति लोपः । कंदस्यापि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्त्रै कृतो प्रत्यर्चिरत्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सुचितं । प्रत्यर्चिरत्यष्टौ
बुधा आ वो दिविजा इति षक्तिरिति त्रैष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वं ।
स्वरं न पेशो विदथेष्वंजश्चिचं दिवो दुहिता भानुमंश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अ॒र्चिः । रु॒शत् । अ॒स्याः । अ॒द॒र्शि । वि । ति॒ष्ठते । बा॒धते । कृ॒ष्णं । अ॒भ्वं ।
स्व॒रं । न । पे॒शः । वि॒दथे॒षु । अ॒ञ्जन । चि॒त्रं । दि॒वः । दु॒हिता । भा॒नुं । अ॒श्रेत ॥ ५

अस्या उपसो ऋग्वेदोऽप्यमानमर्चिस्तैजः प्रत्यदर्शः । सर्वः पूर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते । सर्वं दिक्षु विविधमवतिष्ठति । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वः दिशो व्याप्य चाभ्वं । महत्तामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णवर्णमंधकारं बाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरुनाम्ना शक्येन युक्तं यूपं यथाज्येनाधर्यवोऽञ्जनं अञ्जति तद्वन्नभसि स्वकीयं पशो रूपमुपा अगच्छति । संश्रियं करोति । तदनंतरं चित्रं चायनीयं भास्यते दिवो दुहिता बल्लोकादुत्पन्नोपा अश्रेत । असवत ॥ वि तिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्रेत । अश्रि सेवायां । लडि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक ॥ ॥ ५४ ॥

अ॒तारि॒ष्म॒ तम॑स॒स्पार॑म॒स्योषा॑ उ॒च्छंती॑ व॒युना॑ कृ॒णोति॑ ।

श्रि॒ये छं॒दो न॑ स्म॒यते॑ वि॒भाती॑ सु॒प्रती॑का सौम॒न॒साया॑जीगः ॥ ६ ॥

अ॒तारि॒ष्म॒ । तम॑सः । पा॒रं । अ॒स्य । उ॒षाः । उ॒च्छंती॑ । व॒युना॑ । कृ॒णोति॑ ।

श्रि॒ये । छं॒दः । न । स्म॒यते॑ । वि॒ऽभा॒ती । सु॒ऽप्रती॑का । सौम॒न॒साय॑ । अ॒जीग॑रिति ॥ ६ ॥

अस्य जगस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभुम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयत्युपा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थं कंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणं समर्थः पुरुष आद्वयसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयति हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युपाः स्वकीयया निर्मलदीप्त्या हसन्तीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी मती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । तू प्रवतताणयोः । लडि सिचि वृद्धिः । तमसः । पठ्याः पतिपुत्रति विमर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । स्मयति । स्मिडं रूपदमने । भावादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लडि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । तुजादिवादीर्घः ॥

भा॒स्वती॑ ने॒त्री सूनृ॑तानां दि॒वः स्त॒वे दु॒हिता॑ गोत॒मेभिः॑ ।

प्र॒जाव॑तो नृ॒वतो॑ अ॒श्वबु॑ध्या॒नुषो॑ गो॒अग्र्या॑ उप॒ मासि॑ वा॒जान॑ ॥ ७ ॥

भा॒स्वती॑ । ने॒त्री । सूनृ॑तानां । दि॒वः । स्त॒वे । दु॒हिता॑ । गोत॒मेभिः॑ ।

प्र॒जाऽव॑तः । नृ॒ऽवतः॑ । अ॒श्वऽबु॑ध्या॒न । उप॑ । गो॒ऽअग्र्या॑न । उप॑ । मा॒सि॑ ।

वा॒जान॑ ॥ ७ ॥

भास्वती तजस्विनी । सूनृतीति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवमुक्ता दिवो दुहिता बल्लोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमभिर्हर्षपरिभरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उप अस्माभिः स्तुता त्वं वाजानन्नायुप मासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतो दामलक्ष्णैर्नृभिरुपेतान् अश्वबुधान् । अश्वबुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुधान् । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यज्ञानि च लभन्ते । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वं । गोअग्र्यान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्ता । अमुन् । ततो मनुष । मादुपधाया इति मनुषो वत्त्वं । उगितश्चेति डीप् । नेत्री । ऋत्नेभ्यो डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिर्दति डीप् उदात्तत्वं । स्तवे । एज सुता । कर्मणि लटि बङ्गलं कंदसीति बङ्गलग्रहणाद्यकोऽपि लुक । लोपस्त आत्मनेपदं प्विति तलोपः । कंदसुभयथेत्थकारस्यार्धधातुकत्वेन क्तिन्वाभावाद्गुणावादेशा । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्त्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुधं ।

सुदंससा अवंसा या विभासि वाजप्रसृता सुभगे बृहंतं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुधं ।

सुदंससा । अवंसा । या । विभासि । वाजप्रसृता । सुभगे । बृहंतं ॥ ८ ॥

हे उप उपोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वः प्रशस्तमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः पंथः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भूतिरूपतमित्यर्थः । अश्वबुधं । अश्वो बुधो द्यौश्च येन धर्मेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उपः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तन अवंसा अवंशीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसृतास्त्रयं दत्ताम्ना सती वृज्जत प्रौढं या यं रयिं विभासि विगेषेण प्रकाशयसि । तमश्यामिति पूर्वेषु संबंधः ॥ अश्यां । अश्वो व्याघ्रः । व्यत्ययेन परस्मैपद । बृहन्तं कंदमीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अशं आदित्वात्त्वर्थोऽपीत्येव । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो दातृत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्पुत्रपत्यति शत्रुर्निति दासो भूत्यः । दसु उपपत्त्यर्थः । अस्मात्तयंतात्पचाद्यच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बृहन्नीहस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलोमोपमो इति बृहन्नीहानुत्तर पदाद्युदात्तत्वं । या । मुपां मुलुगित्यमो डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्या । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भुतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाश्य प्रकाशयति कृत्वा नंतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वी विस्तीर्णा सती वि भाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारिषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशाद्बुधयंत्युषा विश्वस्य सर्वस्य मनायोर्मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः नृतावतीति सन्तोषपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्य । चक्षिड् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनाथोऽपि । समासेऽनन्तत्वं । पा० ७. १. ३७. १. इति त्काप्रत्ययस्य न्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादेवर्ततेति त्विगित्यादिना क्लिन । अनिदितमिति नलोपः । अचतश्चोपसंख्यानमिति डोप । अच इत्यकारलोपे चार्वाति । दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डोप उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यान्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इत्यति मनस्यति । सप आत्मनः क्वच । क्वाचकंदमीत्यु । वर्णव्यापत्या सकार आकारः । यद्वा । कर्तुः क्वड् सलोपश्चेति क्वड् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ॥

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीवं कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । शुभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्तो पुराणी चिरंतनी । नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमिदमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना । विभिन्नैष्वपि दिवसेष्वस्या एकव्युष्ट्यावस्थानान्नित्यत्वमि-

त्वर्थः । एवगुणविशिष्टा देवी देवगुणीलोषा मर्त्यस्य मरणधर्मस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीविन जरयत्यूनयन्ती वर्तते । बह्वीषस्य स्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्होयते । उषाश्च पुनः पुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सेवायुर्जरयति । तच्च दृष्टात । कृतं कर्तनशीला श्रद्धीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजश्नतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिकेदेनेन हिंसती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्यधात् सायचिरप्राक्त इत्यादिना । पा० ४ ३ २३ । भवार्थं व्युत्पत्त्ययः । पुराणप्रोक्तं ब्राह्मणकल्पे । पा० ४ ३ १०५ । इति निपातनात्तुडभाष । योरनादेशः । टित्त्वाङ्गीप । व्यत्ययनातोदात्तत्वं शुभमाना । शुभ दीप्तः । शप पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लमार्वाधातुक स्वरण धातुस्वर शिष्यते । श्रद्धी । शुना मृगान हतवान् श्रद्धा । बह्वल कदसि । पा० ३ २ ८८ । इति वचना द्रष्टादित्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्ति क्रिप । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङोप । अलोपोऽन इत्यकारलोप । हो हन्तिरिति घत्व । उदात्तनिर्वात्तस्वरण ङीप उदात्तत्वं । कृतु । कृती कृदन् । आणादिक कृप्रत्यय । विज । ओविजी भयचलनयो । विजति चलतीति विज पक्षिण । आमिनाना । मीन हिंसाया । क्रयादिक । प्वादीना ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । शानवत्सत्त्वादतोदात्तत्वं ॥ ॥ २५ ॥

व्यूह्वती दिवो अन्ताँ अ॒वो॒ध्य॒प॒ स्व॒सारं॑ म॒नु॒त॒र्यु॒या॒ति ।

प्र॒मि॒न॒ती॒ म॒नु॒ष्या॑ यु॒गा॒नि॒ रोषा॑ ज॒र॒म्य॒ च॒ष्टा॒मा॒ वि॒ भा॒ति ॥ ११ ॥

विऽऊ॒र्व॒ती॒ । दि॒वः । अ॒न्ताँ॒न॒ । अ॒वो॒धि॒ । अ॒प॒ । स्व॒सारं॑ । म॒नु॒तः॑ । यु॒या॒ति॒ ।

प्रऽमि॒न॒ती॒ । म॒नु॒ष्या॑ । यु॒गा॒नि॒ । यो॒षा॑ । ज॒र॒म्य॑ । च॒ष्टा॒मा॒ । वि॒ । भा॒ति ॥ ११ ॥

दिवा नभसाऽतान प्राताः चूर्णवती विवृतान्तमसा विद्युक्तान कुवत्युषा अवोधि । सप प्राणिभिरञ्जायि । ज्ञाताभुत । तदनन्तर स्वसारमुपस प्रादुर्भावं सति स्यमेव सती निशा मनुत । अतर्हितनामितत अतर्हि तप्रदेशेऽप्युयाति । अप्रगमस्य पृथक् करोति । मनुष्या मनुष्याणा मवधीनि युगानि कृतवतादीनि प्रमिनती मगमनागमनाभ्या प्रकर्षेण हिंसती जारम्य रञ्जिजरयितु मूर्यस्य योषा जायोषाश्चलसाक्षीधेन प्रकाशन वि भाति । विर्गंधण प्रकाशते ॥ युगांती । ऊगुञ आच्छादने । विपर्वदस्माज्जट शतृ । उगितस्येति ङीप । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं सनुत । एतदतोदात्त स्वरादिषु निपातन । अतोऽयमञ्जायामययादाप्प इति मग्नस्या लुक् । युयाति । नृ मिश्रणामिश्रणयो । बह्वल कदसीति शप श् । मनुष्या । मुषा मुनुर्गति पक्ष । दादेशः । युगानि । युञ्ज करण कर्मणि पा घञ । चजो कृ धिगयतारिति कृत्य । उक्तादिषु कालविशेष रथायुपकरणे च युगशब्दपाठान लघुपधगुणभाव । का० ६ १ ५६० । उक्तादीना चत्यतोदात्तत्वं । जारम्य । दार जारा कर्तरि णिलुक् । पा० ३ ३ २० ४ । इति घञतो निपात्यते ॥

प॒शू॒न्न॒ चि॒त्रा॑ सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न॑ शो॒ढ उ॒र्वि॒या व्य॑श्चै॒त ।

अ॒मि॒न॒ती॒ द॒व्या॒नि॒ व्र॒तानि॑ सूर्य॒स्य॒ चेति॑ र॒श्मि॒भिर्दृ॒श॒ना ॥ १२ ॥

प॒शू॒न॒ । न॒ । चि॒त्रा॑ । सु॒ऽभ॒गा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न॒ । शो॒ढः॑ । उ॒र्वि॒या । वि॒ । व्य॑श्चै॒त ।

अ॒मि॒न॒ती॒ । द॒व्या॒नि॒ । व्र॒तानि॑ । सूर्य॒स्य॒ । चेति॑ । र॒श्मि॒भिः॑ । दृ॒श॒ना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनोया पुत्रनीयोषा पशून्न यथा पशून गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेज्जासि विस्तारयत्युर्विचोरी महती एवभृता सा यश्चैत । भवं जगद्वाप्नोत । तच्च दृष्टात । सिधुर्न जोढ । यथा स्यदनशीलमुदक निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सेवोषा सूर्यस्य रश्मिभिः किरण सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसवधीनि व्रतानि दर्शपु र्गमासादीनि कर्माण्यमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयतीत्यर्थः । उपस प्रादुर्भावानन्तर ह्यपि होत्रादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुधीयते न रात्रौ । न सायमसि देवया अजुष्ट । ऋक् ५ १७ २ । इति श्रुतेः ॥ प्रथाना । प्रथ प्रथानं । अस्मादतर्भावितवर्ण्यत्ताच्छीलिकक्षानम् । बह्वल कदसीति शपो लुक् । सिधुः ।

स्वच्छ प्रसवणे । स्तब्धं संप्रसारण धनम् । उ० १ १२ । इत्युप्रत्यय । निर्गन्तुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अथैतत् । दृष्टीश्च गतिवृद्धौ । लुक्चङ्चडोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३ १ ४९ ५८ । त्रैमिच । आगमानुशासनस्थानित्वादिङ् भावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७ २ १ । अनिडादित्वात् ह्यतश्चणोति वृद्धिप्रतिपधाभाव । बङ्गल कृदसि । पा० ७ ३ ९७ । इतीडागमाभावः । स्को सयोगाद्योरिति सलोप । चेति । वित्ती मञ्जानं । कर्मणि लुङि बङ्गस्य कृदस्यमाद्योनिऽपीत्यङ्भावः । दृशाना । दृशः कर्मणि लट् भ्रानच । बङ्गल कृदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्य कृतावार्णहं कृदस्युपस्तञ्चिनमिति तृपो विनियुक्त । आग्निग्रास्त्रं च । अथापस्य इति खडे सूचित । उपस्तञ्चिचमा भंरति तिस्र आग्निह । आ० ४ १ इति ॥

उषस्त्वच्चित्रमा भगस्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत । चित्रं । आ । भग् । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति । येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजी हविर्लेखणमत्र तद्युक्ता 'भग्' वाजिनी तथा क्रियया युत उप उपोदेवतऽस्मभ्य । चित्रं चायनीय तदनमा भग् । प्राह । प्रत्यय । धन धनेन तोकं पुन तनयं तत्पुन च धामहे धामहे धारयाम । अत्र निरुक्त । उपस्तञ्चि चायनीय धनमात्रास्मभ्यमन्नवति एन पञ्चाश पात्राश्च दधीर्महे । नि० १२ ६ । इति । धामहे । दधातेनलटि वङ्गल कृदसीति प्राणं लुक् । व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । लोद्या इत्तमस्य पिष्टित्वाडागम प्रत्ययस्य णिद्वन्नावश्च । अत प्रत्ययस्य पित्तादनुदात्तत्वं धातुस्वर शिष्यति । अस्मिन्मन्त्र एत ए । पा० ७ ४ ७७ । इत्येवाभावा यद्ययन द्रव्य । यदन्तयोगादनिघात ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि । रवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि । रवत । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमत्य भ्य दातृर्गोभिर्युक्तं तथाशावद्वर्ग्ययुक्तं विभावारं विशिष्टप्रकाशं पिते सूनृतावति । प्रियस त्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्त एवमते ह उप उपोदेवतऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देगऽस्मि अस्माकं रवत धनयुक्तं कं यथा भवति तथा युक्त । गेग तमा निवारय ॥ अथार्जित । मन्त्रे सोमाश्चिद्वर्धति मता दीर्घत्वं । पादादित्वादाभित्रिनस्याष्टमिकनिघाताभाव । रवत । रथ्यमतां नङ्गल । पा० ६ १ ३७ ६ । इति संप्रसारण । कृदसीर इति मनुषो वत्व । रगद्वाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्य । का० ६ १ १७६ १ । इति मनुष उदात्तत्वं । उच्छ । उक्ती विवासि । विवासी वर्जन ॥

युष्ट्वा हि वाजिनीञ्चयश्चाँ अद्यारुणाँ उषः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युष्ट्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान । अद्य । अरुणान । उषः । अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविर्लेखणावत्युप उपोदेवतं अरुणानरुणवर्णानश्वानश्वस्थानीयान गोविशेषानया सिष्कानि युष्ट्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे । अथानतर रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमा वह । आनय ॥ अश्वान । दीर्घादटि समानपाद इति संहिताया नकारस्य इत्व । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकार । सौभगानि । सुभगाश्च इत्युद्गाचादिषु पाठाज्ञावकर्मणोरर्थयो प्राण भृञ्जातिवयोवचनोद्गाचादिभ्योऽजित्यप्रत्ययः । बङ्गलसिध्वते पूर्वपदस्य चेतुभयपदवृद्धौ प्राप्ताया सर्वविधीना कृदसि विकल्पितत्वाद्बोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्त । का० ७ ३ १९ ॥ ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतावाप्णिहे कंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तृचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं ।
अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृची । आ० ४. १५. इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमहसा हिरण्यवत् । अर्वायथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् । अर्वाक् । रथं ।
सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्यादुज्जिम्भावाश्विनाविदमादिकेन तृचन मृयेत । हे अश्विनाश्ववर्ती व्यापनशीला वा देवी दसा
शत्रूणामुपक्षपयितारी अस्मदस्माकं वर्तिवर्तनंहनुभुतं गृहमा समंताद्गोमद्वद्गभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवर्तितरमणी-
यधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कां संतो युवां युष्मदीयं रथमर्वागर्वाचीनमस्मदीय-
गृहमभिमृगं नि यच्छत । आवर्तयतं ॥ अश्विना । मुपां, मुनुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं ।
आणादिक इमिपत्ययः । अस्मत् । मुपां मुनुगिति षष्ठा लुक् । समनसा । समानं मनो यथोक्ता । समानस्य
कंदसीति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रयुः । आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रयुः । आ । नः । ऊर्जे । वहतं ।
अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विना यां युवां दिवो ज्योतिर्जनाय श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्याभिरनुभूय
मानेन प्रकारेण चक्रयुः कृतवर्ती । केषांचिन्नतेन सूर्याचंद्रमसावाश्विनावुच्यते । तदुक्तं यास्केन । तत्कावाश्विनां
यावापुथित्यावित्थंकेऽहोरात्रावित्थंके सूर्याचंद्रमसावित्थंके । नि० १० १ । इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुप-
पन्नं । तां युवं युवा नोऽस्मभ्यमूर्जं वनपदमन्नमा वहतं । आनयतं । प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संघातं । अयं
सुत्यथोऽपि । कर्मणि घञ । जित्वादायुदानत्वं ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी । उपबुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥
आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । उपःऽबुधः ।
वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उपबुध उपसि प्रबुद्धा अथा इहास्मिन्यगि सोमपीतये सोमपानाय दसा शत्रूणामुपक्षपयितारावाश्विनावा
वहंतु । आनयंतु । कीदृशां । देवा देवनशीला दानादिगुणयुक्ता वा मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुत्वस्य
भावितारौ । अश्विनां च देवानां भिषजां । ए० ब्रा० १. १८. इति श्रुतं । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । मुवर्णमयो वर्तनिर्यथोक्ता ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु मुपां मुनुगित्याकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्थतीत्वं । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्यापूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १९ ॥

अपीषोमाविति द्वादशर्चं नवम मृक्त गीतमस्यार्थं । आदितस्त्रिषोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्त्रिषो गायत्र्यः ।
अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । अपीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अपीषोमी द्वादशामी
पीमीयमाद्यास्त्रिषोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिषो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अपीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाश-
हविषामादितस्त्रिष ऋचः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अपीषोमाविसं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति
तृची । आ० ३. ८. इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवै। प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाणुषे मयः ॥१॥
 अग्नीषोमौ। इमं। सु। मे। ऋणुतं। वृषणा। हवै। प्रति। सुऽउक्तानि। हर्यतं। भवतं।
 दाणुषे। मयः ॥१॥

वृषणा वृषणा कामानां वर्पितारो हे अग्नीषोमा इममिदानीं प्रयुज्यमानं मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं। सम्यगवगच्छतं। सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणाभ्यामभिः कृतानि वचांसि प्रति हर्यतं। प्रत्येकं कामं येषां। तदनंतरं दाणुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवति यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारो भवतं ॥ अग्नीषोमौ। अग्निश्च सोमश्च। इदं ईदमेः सोमवरुणयोः। ॥१०६॥ ३. २७.। इतीत्वं। अग्नेः स्तुत्स्लोमसोमा। पा० ८. ३. ८२.। इति पत्यं। देवताद्वंद्वं चेत्युभयपदप्रकृतिपरं प्राप्त आर्मात्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं। वृषणा। सुपां सुलुगित्याकारः। वा षपुर्वस्यति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः। हवै। भावेऽनुपसर्गस्थितिं कृत्यंतरप संप्रसारणं च। सूक्तानि। सुपूर्वादृक्तः कर्मणि निष्ठा। मूपमानात् कृ इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं। हर्यतं। हर्य गतिर्कात्योः। भावादिकः ॥

यदा पीर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानोमग्नीषोमा यो अर्थेति तस्यानुवाक्या। सृत्रितं चोक्ता देवता इति खंडे। अग्नीषोमा यो अथ वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार। आ० ५. ६.। इति ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति। तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वं ॥२॥
 अग्नीषोमा। यः। अद्य। वां। इदं। वचः। सपर्यति। तस्मै। धत्तं। सुऽवीर्यं।
 गवां। पोषं। सुऽश्वं ॥२॥

हे अग्नीषोमा यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्यति पूजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं। प्रयच्छतं। कीदृशं पोषं। सुवीर्यं शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्वं शोभनेन रश्मियुक्तं ॥ गवां। साविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्माव वर्ण्येति प्रतिषेधः ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विविष्कृतिं।
 स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥३॥
 अग्नीषोमा। यः। आऽहुतिं। यः। वां। दाशात्। हविःऽकृतिं।
 सः। प्रऽजया। सुऽवीर्यं। विश्वं। आयुः। वि। अश्नवत् ॥३॥

हे अग्नीषोमा यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात्। अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात्। स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनेन वीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमायुर्जीवनं व्यश्नवत्। व्याप्नोतु ॥ आहुतिं। जुहोतिः कृतिनि तादां चेति गतः प्रकृति स्वरत्वं। दाशात्। दाशु दानि। ल्यङाडागमः। यदुत्तयोगादनिघातः। हविष्कृतिं। हविषः कृतिः करण यस्यामाहुती। वक्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्यैति विसर्जनीयस्य पत्यं। अश्नवत्। अश्नोतेर्बल्येन परस्मैपदं। ल्यङाडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः।
 अवातिरतं वृसंयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।
अव । अतिरतं । वृमयस्य । शेषः । अविदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमा वां युवयोस्तद्वज्रमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । यद्येन वीर्येण गां अवसं
गोरूपमन्नं पणिं पणः । विभक्तव्यव्ययः । एतद्वाग्वोऽसुरादमुष्णीतं अपाहाष्टं । तथा वृमयस्य । वृसिवैष्टनार्थः ।
वृमयति सर्वं विष्टयतीति वृमयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शपोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयत्न इति
यास्तः । नि० ३. २. । त्वष्टमकाशादुत्पन्नं वृत्रमवातिरतं । अवधिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयो-
र्युवयोर्युवैऽनवस्थानात् मरणं प्राप्तः । तथा चास्मायति । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमां निरक्रामतां प्राणा-
पानां वा एनं तदज्जहतां । ति० सं० २. ५. २. ४. । इति । ततो वृत्रवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छतं ब्रह्मभ्यो जनेभ्यो बह्वनामर्थयाविदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमि-
त्यर्थः ॥ चेति । चित्ती संज्ञानि । लुङि चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. । इति त्रिचिणादेशः । चिणो लुगिति
तशब्दस्य लुक । अमुष्णीतं । मुप स्तेयं । क्रियादिकः । अवस । अवतरंतीणादिकोऽसच । शेषः । मुपां मुलुगिति
द्वितीयायाः मुः । एक । इण गती । इण्मीकापाशन्वतिमर्चिभ्यः कन । उ० ३. ४३. । इति कन्प्रत्ययः । नित्वादा-
युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्मिन् ऋचः क्रमेण याज्याः । सूचं तु पूर्वमेवो-
दाहृत । आ० ३. ८. ॥ पार्णमासयागं ऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति
वर्द्धं सृजितं । युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं । आ० १. ६. । इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्तू अधत्तं ।

युवं सिंधूरभिर्गस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं गृभीतान ॥ ५ ॥

युवं । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्तू इति सऽक्तू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून । अभिऽगस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमा । अमुचतं । गृभीतान ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्तू सभानकर्माणां मतो युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानान्येतान्यस्मा
भिर्भिर्भिर्ग द्रक्ष्यमानानि तारायहादोनि ज्योतीषि दिवि दुर्लोकैऽधत्तं । आधारयत् । उत्तरार्धस्ययमाख्यायिका ।
इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः मन पुथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाचीति तासामपां गुद्वि
रग्नीषोमाभ्यां जातति । ब्रह्महत्यांश्चिन् पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधुन नदीविशेषान् हे अग्नीषोमा
युवामभिर्गस्तेरभिर्गस्यमानादभितः प्रकटितादवयत्तस्मात्पापादमुचतं । मुक्तवर्ती । यद्वा । वृत्र इंद्रेण हतः
मन नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा वभुवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । इन्द्रो वृत्रमहन
सोऽपोऽभ्यधियत् तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत् । ति० ब्रा० ३. २. ५. १. । इति । तेन दीपेण
गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमा मुक्तवर्ती ॥ रोचनानि । रुच दीर्घा । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् ।
सिंधुन । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य हत्वं । अचानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् । ह्यहोर्भ
इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्त्रोपांशुयाजस्यान्व दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अथ वामित्यत्र सूचमुदाहृतं ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरं यज्ञाय चक्रयुरु लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधा । न । उरं । यज्ञाय । चक्रयुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायुर्दिवो दुलोकादा जभार । भुग्वि यजमानायाज हार । तथा च मंत्रांतरं । द्विजन्मानं रथिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वाग्वि मातरिश्वा । ऋग्वे० १. ६०. १. इति । श्वेनः शंसनीयगतिमान्यची पच्याकारा गायत्र्यन्यं सोममद्रेः परि मरोरूपयर्वस्थितास्वर्गादमप्लात । वल्मादा इतवती । एवं महानुभावी युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंत्ररूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणात्तत्र वा ववृधाना वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागाद्योक्तं विस्तीर्णं लोकों स्थानं चुक्रथुः । कृतवर्तौ । उ इत्यित्यादपूरणं । आज्य भागदेवतयोरग्नीषोमयोक्तैरार्धदक्षिणार्धयोर्हयंत । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवीषि हयंत । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानां वा एतौ देवानां यदग्नीषोमावंतरा देवता इर्कते देवतानां विधृत्या इति ॥ ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच । क्वादसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । मुपां मुनुगित्या कारः ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हयंत वृषणा जुपेथा ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भृतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हयंतं । वृषणा । जुपेथा ।

सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भृतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमी प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं भक्षयत । तदनंतरं च हयंत । अस्माकमयेषां । हे वृषणा कामीना अपितारां जुपेथा । अस्मादीयं परिचरणं सेवेषां । तदनंतरं सुशर्माणा शोभनपूर्वा स्ववसा हि शोभनरक्षणां च भृतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवते यजमानाय शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कृत्याना भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं । विधत्तं । कृत्तं । उक्तं च यास्कन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थे पठो । वीतं । वी गतिप्रजनकात्यशनत्वाद्नेषु । यसस्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् । वीतं च हयंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषति प्रथमायास्मिद्धविभक्तिर्निघातप्रतिपधः । हयंतं । पादा दित्वात्त्रिघाताभावः । जुपेथां । वृषणेत्यामं चितस्थामं चितं पूर्वमित्याविशमानवत्वं सति तिङः परत्वात्त्रिघाता भावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र वङ्गप्रीहो सोमं नसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भृतं । लोटि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विंशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विंशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमा अग्नीषोमा देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन ग्रहायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्यात् परिचरति । यश्च यजमानो घृतिनाऽग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विंशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभृतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताहंसे चेतुभय पदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पुजायां । कङ्गादिः । लिट्याडागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्वयङ् । अंचतेर्च्च्त्वितिगित्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । विष्वग्देवयोश्च टिरद्व्यचतावप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२. इति देवशब्दस्य टिरद्यादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोप चाविति दीर्घत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रप्तिऽद्रिसंश्रितोदात्तनिपातनं ऋत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनादद्यादेशोऽतोदात्तः । विंशे । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

प्रांशमासयागिऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्येयानुवाक्या । तथा च सूचितमुक्ता देवता इति खंडे ।
अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. इति ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवयुः ॥९॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।
बभूवयुः ॥९॥

हे अग्नीषोमा युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता सहूती समानद्वानां च संतां
गिरोऽस्मदीयाः सुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यां युवां सं बभूवयुः संभृतां संभावित्तां प्रशस्तौ
स्थः । राजानां वा एतां देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतिः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । समानस्य कंदसीति
सभावः । वनतं । वनं यणं संभक्तौ । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्रत्यर्थं चापत्ययः ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥१०॥

हे अग्नीषोमा वां युवयोः संबंधो यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः संस्कुतेनाज्येन युक्तं हविर्वै
युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभुतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति ।
दाशु दानि । दाशपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयो गादनिघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दीपिकर्मा ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥११॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥११॥

हे अग्नीषोमा युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवीषि जुजोषतं । सेवेथां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा
सह युवामुपा यातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । क्वांसं द्विवचनं ।
यद्वा । विकरणस्य बहुलं कंदसीति श्रुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बहुलं कंदसीति वक्तव्यमिति वचनात्ताभ्यस्त-
स्याचि पिति ति लघूपधगुणप्रतिपेधाभावः ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥१२॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥१२॥

हे अग्नीषोमा नोऽस्माकमर्वतोऽश्चान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः बीरादिहविष उत्पादयिष्य उस्त्रिया
अस्मदीया गावश्चा प्यायंतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः संतु । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्त्रे अस्मासु बलानि
धत्तं । स्थापयतं । तथा नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुरुतं ॥ पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः ।
पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात्कपः श्रुः । अर्तिपिपृत्यांश्चैत्यभ्यासखेत्वं । हव्यसूदः । हव्यं सूदंते चरंतीति हव्यसूदः ।
सूद चरणे । क्रिडेति कृिप । अस्मे । मुपां मुलुगिति सप्रत्याः शिआदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । शु
आश्रयते व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ह्रस्वगुड्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥ ॥२९॥ ॥१४॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेवं सोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । आगिरसस्य कुत्सस्वार्थं ।
पंचदशीपोडशां त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्थः । अपिर्देवता । पूर्वौ देवा भवतु सुवतो रथ इति त्रयः पादा देवदे-
वत्याः । तन्नो मित्रो वरुण इत्यर्धर्चो लिंगोक्तमित्रावरुणादिष्वेत्यर्थः । अथवा तस्याप्यभिरेव देवता मित्रा-

वह्नाद्यस्तु निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुकृतं । इमं षोऽश कृत्स्न आग्नेयं तद्विचित्रवतं पुर्वो देवास्तयः पादा देवास्ततो मित्रोऽर्ध्वो लिंगोऽक्षदेवतो यद्वैवत्यं वा मृक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्ता जागते कंदस्थितमूक्तं । आश्विनशस्त्रं च । तथा च मृत्तितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिर्ग्राविके षष्ठऽह्न्याग्निमाकृतेऽस्थितमूक्तं जातवेदस्थानिविद्वानं । मृत्तितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमाकृतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्यपाग्नेयः प्रस्थितयाज्या । मृत्तितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसर्वनिकः । आ० ५. ५. । इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महिमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातऽवेदसे । रथंऽइव । सं । महिम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । संऽसदि । अग्नें । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिने जातप्रज्ञाय जातधनाय वापद्ये मनीषया निशितया बुद्धिमतेतत्पूक्तरूपं स्तोमं स्तोवं रथमिव यथा तज्जा रथं संस्करोति तथा स महिम । सम्यक् पुजितं कर्मः । अस्याग्नेः संसदि संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया वृद्ध्या नुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे मति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मात्प्रक्षे त्वर्थः ॥ अर्हते । अर्हं पूजायां । अर्हः प्रशंसाया । प० ३. २. १३३. । इति लटः शब्दादेशः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्चादपदेशाल्लभार्वाधानुक्तस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । महिम । मह पूजायां । रिषाम । रिष हिंसाया । व्यत्ययन शः । तव । यष्मदस्मादोईसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनुवां क्षेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अनुवां । क्षेति । दधते । सुऽवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्रोति । अंहतिः । अग्नें । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय अग्ने त्वमायजसे देवानामिमुख्येन यजमि स यजमानः साधाति । स्वाभिर्ग्रावितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रत्युतः सन् क्षति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधति । धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमानमहतिरार्तिर्दरिद्र्यं नाश्रोति । न प्राप्नोति । अन्यपूर्ववत् ॥ साधति । पिधु संगर्हा । णिचि सिध्यतेरपार-
नांकिके । पा० ६. १. ४९. । इत्यात्वं । कंदस्युभययति शप आर्धधातुकत्वांगरनिटीति णिलोपः । क्षति । क्षि निवासगत्योः । वङ्गलं कं भूति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भावादिकः । तूताव । तु इति वृद्धर्थः सीचो धातुः । अस्मात्कांदसो लिट् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्रोति । व्यत्ययन परस्मैपदं । अंहतिः । हतिरेह च । उ० ४. ६०. । इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरतोदात्तत्वं ॥

शक्वेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्हु ११ शमस्यग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शक्वेम । त्वा । संऽइधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उ० शमसि । अग्नें । सख्ये । मा । रिषाम् ।

वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शक्नेम । शक्ता भूयास्व । त्वं च धियोऽस्मादीयानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पादन्ति । यस्मात्त्वे त्वय्यपावाङ्गतं ऋत्विग्भिः
प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा अर्दन्ति भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः
पुत्रान् सर्वान्देवानां वह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तांहीदानीमेव वयमुग्रमसि । कामयामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥
शक्नेम । शक्नु शक्ता । निष्पादयिष्यः । अदपदेणात्ममार्वाधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । त्रि-
इन्धी दीप्ता । अस्मात्संपदादिनक्षत्राः कर्माणि क्रियन्ते । त्वे । मुपां मुनुगिति सप्तम्यकवचनस्य शिआदेशः । उग्रमसि ।
वशं कांती । इदं तो मसिः । अदादित्याक्तपो लुक् । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥

भरामिध्मं कृण्वामा हवीर्षि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवीर्षि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वयागार्थमिध्ममिधनसाधनमैकविंशतिदावात्मकं समित्समुहं भराम । संपादयाम । तदनंतरं ते
तुभ्यं हवीर्षि चरुपुरोडाशादीन्यज्ञानि वयं कृण्वाम । करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपन्नमावृ-
त्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयंतस्त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवर्नापधाय चिरकालावस्थानाय
धियः कर्माणाग्रहोच्चादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय । अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चित्ती संज्ञानि ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य
परमास्त्रिडितमिति परस्यास्त्रिडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरवंतात् आत्कियाप्रकर्षे वर्त-
मानादम् च कर्दसि । पा० ५ ४. १२ । इत्यमुप्रत्ययः ॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।

चित्रः प्रकेत उषसो महान् अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जंतवः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुऽपत् । अक्षुऽभिः ।

चित्रः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ५ ॥

अस्यापेजंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपायितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उद्वर्कन्ति ।
तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उतापि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्षुभि-
रंजकैरस्य रश्मिभिरक्तमास्यष्टमभुत । हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्तिपुक्तः प्रकेतो रात्रावंधकारावृत्तानां सर्वेषां
प्रज्ञार्थयिता प्रदर्शयितोपस उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उपासु रात्रेश्वरमभागे
प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपु रक्षणे । गुपूधूपविच्छीत्याय
प्रत्ययः । पा० ३. १. २८ । अस्मात्क्वप । अतो लोपः । वरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं बलि लोपः ।
न चातो लोपस्य स्थानवत्त्वं । न पदातेत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषधात । द्विपत् । द्वौ पादावस्थिति बह्व्रीहो
संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४० । इति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्सयादित्वेन भवे पादः पत् । पा०
६. ४. १३० । इति पद्मावः । एकदेशविकृतस्थानन्यवत्त्वात् । परि० ३७ । द्वित्रिभ्यां पाहन्धुम् । पा० ६. २. १९७ ।
इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चतुष्पत् । पूर्ववत्समासांतः पद्मावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्थिति विसर्जनीयस्य षत् ।
नः संख्यायाः । फि० २. ५ । इति चतुरशब्द आद्युदात्तः । स एव बह्व्रीहस्वरण शिष्यते ॥ ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशस्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विद्वाँ आर्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं। अध्वर्युः। उत। होता। असि। पूर्यः। प्रऽशस्ता। पोता। जनुषा। पुरऽहितः।
विश्व। विद्वान्। आर्त्विज्या। धीर। पुष्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ६ ॥

हे अपि त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वाग्निद्वियाधिष्ठातृत्वेन वावस्याञ्च यागनिष्पादकोऽसि । उतापि च पूर्यो मुख्यो होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्दोतयवस्थाय होत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होता मृगः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशस्ता प्रकर्षेण शस्ता सर्वेषां शितकोऽसि । यद्वा । होतयज्ञं पोतयज्ञत्यादिना प्रेषेण शास्तीति भैत्रावरुणः प्रशस्ता । पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पार्यायता शोधयितासि । यद्वा । पोतुनामकस्वार्त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुषा जम्बुना स्वा भावेन पुरोहितः पुरस्तादागाभिनि स्वर्गादीं हितोऽनुकुलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतिः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन्विष्टा सर्वाण्यार्त्विज्या अर्त्विजः कर्माण्याध्वर्यादीनि विद्वान् जानंस्त्व हे धीर प्राज्ञाधे पुष्यसि । न्यूनाधिकभाववाहित्वेन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥ जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधातः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनामिप्रत्ययांतः पुरमशब्दोऽतोदात्तः । तद्वितथासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाय । पुरोऽव्ययमिति गतित्वाद्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । अर्त्विजादावुदात्तत्वं ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृष्टुसि तूरे चित्सन्तःक्रिदिवाति रोचसे ।
राच्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
यः। विश्वतः। सुऽप्रतीकः। सऽदृष्टुः। असि। तूरे। चित्। सन्। तःक्रिदऽदेव। अति। रोचसे।
राच्याः। चित्। अंधः। अति। देव। पश्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ७ ॥

हे अपि यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृष्टुसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं दूरं चित्सन् दूरंऽपि वर्तमानः सन् तःक्रिदिव । अतिक्रान्तमत्तं । अतिकं वर्तमान इवाति रोचसे । अतिशयेन दीप्यसि । तदुक्तं यास्कन । दूरंऽपि सन्नतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. । इति । राच्याश्चित् राचिरपि राचेः संबंधिनमंधो वज्रलमंधकारमपि हे देव क्षीतमानामेति पश्यसि । अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य । क्रत्वादस्येत्थ्युत्तरपदावुदात्तत्वं । सदृष्टुः । समानान्ययोरेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. ५. । इति समानोपपदाद्दृष्टुः क्तिन् । दृष्टुशब्दोऽपि । पा० ६. ३. ८०. । इति समानस्य सभावः । दृक्स्वः स्वतवसां कृदसि । पा० ७. १. ८३. । इति गुम् । संयोगांतलोपः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । राच्याः । राचेत्याजसो । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढ्यः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
पूर्वः। देवाः। भवतु। सुन्वतः। रथः। अस्माकं। शंसः। अभि। अस्तु। दुऽध्यः।
तत्। आ। जानीत। उत। पुष्यत। वचः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभृताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्व अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दृढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्सदनिष्ठाचरणपराञ्छन्नभ्यस्तु । अभिभवतु । तांश्चाधतां । तदिदं मद्वाक्यं हे देवा आ जानीत । आभिमुख्येनावगच्छत । उतापि च तद्वचोऽस्मादीयं वचनं तदर्थचरणेन पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकाभि सख्ये

इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कील्यत इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् । अत्त्वादायुदात्तत्वं । दृढः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । धीं चिन्तायामित्यस्मात् क्लिप्तेति क्लिप् । दृशियहणानुवृत्तस्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहाथत्वात्प्रसारणं । पृषोदरादिषु धीं चेति पाठाहुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदान्तेः द्रुत्वं च ॥

व॒धेर्दुःशंसाँ अप॑ दृ॒ढ्यो जहि॑ दू॒रे वा॒ यं अ॒न्ति वा॒ के चि॑द॒चिणः॑ ।

अथा॑ य॒ज्ञाय॑ गृ॒णते॑ मु॒गं कृ॒ध्यै स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ९ ॥

व॒धेः । दुः॑शंसा॒न । अप॑ । दुः॑ध्यः । ज॒हि । दू॒रे । वा॒ । ये । अ॒न्ति । वा॒ । के । चि॑त् । अ॒चिणः॑ ।

अथ॑ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒णते॑ । मु॒गं । कृ॒धि । अ॒ग्रे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ९ ॥

हे अग्रे त्वं वधंर्दननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दृढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनप जहि । वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरं विप्रकृष्टदेशं वातिके समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तादृर्धियोऽप जहीत्यर्थः । अथानन्तरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां लुवते यजमानाय मुगं शोभनं मार्गं रुधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधेः । हनय वध इति हंतः करणेऽप वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणं प्रत्ययस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईपहुःसुष्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतैर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वाद्बर्जगभावः । अन्ति । अंतिकस्य कादिलोपो वज्रलमिति कलोपः । अचिणः । अदेस्तिनि चेति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं । मुग । सुदूरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८ ३ । इति गभेडेः । रुधि । शुशृणुपृष्ठवृथ्प्रकंदमीति हर्धिः । वज्रलं कंदमीति विकरणस्य लुक् ॥

यदयु॑कथा अ॒रुषा॑ रोहि॒ता रथे॑ वा॒तजू॒ता वृष॑भस्यैव ते॒ रवः॑ ।

आदि॑न्वसि व॒निनो॑ धूम॒कैतु॑नाम्रे॒ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १० ॥

यत् । अ॒यु॒कथाः । अ॒रुषा॑ । रोहि॒ता । रथे॑ । वा॒तजू॒ता । वृष॑भस्य॒ऽइव॑ । ते॒ । रवः॑ ।

आत् । इ॒न्व॒सि । व॒निनः॑ । धू॒म॒कै॒तु॒ना । अ॒ग्रे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ १० ॥

हे अग्रे अरुषारोचमाना रोहिता लोहितवर्णा । रोहित इत्यपेरशस्याख्या । रोहितोऽपेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निदेवतां गमयतु । तै० सं० १. ६. ४. ३ । इति मंत्रवर्णाक्ष । एते वै देवाश्वाः । तै० सं० १. ७. ४. ३ । इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूता । वातस्य वायोर्जतं जवो वेग इव वेगो ययोर्मी । ईदृशावशी रथे यद्यदायुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानि दहतस्ते तव रवः शब्दो वृषभस्यैव दृप्तस्य महोच्चस्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनन्तरं वनिनो वनसंबन्धान् वृक्षान्धूमकैतुना धूमः कितुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुङि झलो झलीति सकारलोपः । अरुषेत्यादिवचनेषु मुपां मुलुगित्याकारः । रवः । रु शब्द । ऋदोरवति भावेऽप । इन्वसि । इवि व्याप्नो । भावादिकः । इदिन्वानुम ॥ ॥ ३१ ॥

अ॒र्धं स्व॒नादु॑त वि॒भ्युः प॒त॒चिणो॑ दृ॒प्सा य॒ज्ञे यव॑सादो व्य॒स्थिर॑न् ।

मु॒गं त॒ज्ञे ताव॑केभ्यो रथे॒भ्योऽग्रे॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ११ ॥

अ॒र्धं । स्व॒नात् । उ॒त । वि॒भ्युः । प॒त॒चिणः॑ । दृ॒प्साः । य॒त् । ते॒ । य॒व॒स॒ऽअदः॑ । वि॒ । अ॒स्थिर॑न् ।

मु॒गं । त॒त् । ते॒ । ता॒व॒के॒भ्यः । रथे॒भ्यः । अ॒ग्रे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतविशः पवि
णोऽपि बिभ्युः । बिभ्यति । भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पविणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति
किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वाय वनं प्रविशति सर्वं पाणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रुप्सा ज्वलिकदेशा यवमादो यवसानामरण्यं वर्तमानानां तुणानामन्तारः संतो
यद्यदा व्यास्थिरन विविधमवतिष्ठन्ति तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं मुगं मुविन गंतुं शक्यं । अतस्त्वावकिभ्यस्त्यदीयभ्यो
रण्येभ्यश्च तदरण्यं मुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वलान्निस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबध्मन्तरण पश्चा-
न्नच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥ बिभ्युः । जिभी भये । क्वांद्भो लिट् । एरनिकाच इति यण । व्यास्थिरन ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतरात्मनेपदं । लुडि व्यत्ययेन अस्य रन् । स्थाघ्वोरिच्छन्तीत्वं । ऋवाद्गतात् । पा० ८. २.
२७. इति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकारविकचर्चने । पा० ४. ३. ३. इति युष्मदस्त्वकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अङ्गुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अयऽवयातां । मरुतां । हेळः । अङ्गुतः ।

मृळः । सु । नः । भूतुः । एषां । मनः । पुनः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः सोता मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य राज्यभिमानिनश्च संबंधिने धार्यसे धारणाया-
वस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः सोतारै धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्वक्तृतां स्वर्गलोकस्या-
धस्तादंतरिजे वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽङ्गुतो महान्भवति । अङ्गुत इत्येतन्नह्ननाम ।
तस्मात्क्रोधादिममग्नेः सोतार मित्रावरुणा रचतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान हे अग्ने सु मृळः । मुष्टु
मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धार्यसे । वहिहाधाञ्भ्य-
श्चंदसीति भविऽमुन । णिदित्यनुवृत्तिरातो युक् चिण्कतोर्गिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादव
पूर्वाल्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । मृळः । मुष्टु सुखने । चंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेर
निटीति णिलोपः । द्वाचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्व । भूतु । वङ्गलं चंदसीति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अङ्गुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अङ्गुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामङ्गुतो महान्मित्रोऽसि । प्रांडः मखा भवसि । तथा चारुः
शोभनस्त्वमध्वरं यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुर्गसि । निवामायिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः ।
किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णं तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । वर्तमाना भवम ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां मुलुगिति सप्रस्था लुक् ॥

तत्रै भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दर्धासि रत्नं द्रविणं च दाणुषेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । इद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळयत् । तमः ।

दर्धासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाणुषे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्त्वन् भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । त्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिनक्षणे निवासस्थानि । तस्यैव स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. इति श्रुतिः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यग्निः प्रज्वलितः सोमाङ्गतो ऋतेन सोमरसेन संतर्पितः सग जरसे । ऋत्विग्भिः स्यूयस इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृऊयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखायिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवन्तं यजमानाय दधासि । प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिहन्धी दीप्ती । कर्मणि निष्ठा । शीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाङ्गतः । सोमेनाङ्गतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यदृत्तयोगादभिधातः । दधासि । अनुदात्तं चैत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण श्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वऽताता ।

यं । भद्रेण । श्वसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽस्वडनीयाये सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यदा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन कर्मार्हतां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कन्यागेन श्वसा बलिन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तं ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । द्रु गती । द्रुदक्षिभ्यामिनन । उ० २. ५०. । द्रविणः शब्दस्यानि मकारोपजनशब्दादसः । ददाशः । दाशु दाने । ल्यङागमः । बज्रलं कंदसीति शपः झुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिर्नाति स्वार्थे तातिन्प्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतरं येषु यागिष्विति यज्ञब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि मुपां मुलुगिति सप्तम्या डादेशश्चोदयासि । चुद प्रेरणे । ल्यङागमः ॥

१५

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताय स पुर्वोक्तगुणविशिष्टस्य सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्र तिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः पंड्रेवता ममहंतां । पूजयता । रत्नत्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतिस्त्राता वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता अदितिरदीनास्वडनीया वा देवमाता सिंधुः स्तंदनशीलोदकात्मा देवता पृथिवी प्रथिता भुदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना तुलिकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अपिना प्रवर्धितमायुर्ममहंतामिति पूर्वचान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगाच्च इत्युद्गाचादिषु पाठाद्भाविऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिशब्दादसी । ममहंतां । मह पुजायां । भावादिकः । लोटि वज्रलं कंदसीति शपः झुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकथीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेधरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्यादिदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशापसाय वाग्रय इति । ऋषिपुत्रान्यस्यादिति परिभाषया कुत्तस्यानुवृत्तं गिरमः कुत्त ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् कंदः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽपरिस्ति स देवता । यद्वा । आग्रयं तदिति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलापिदेवत्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्यापसगुणावाशिष्टोऽग्निः शुचोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रं कृता त्रिष्टुभे जंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचितमर्थतस्या इति खंडः । द्वे विरूपे इति सूक्तं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशर्मै चैतं प्रतरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृगे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं ।

उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । ददृगे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वर्गे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपेतं विरूपे विपमरूपे शुक्रं णतया नानारूपं द्वे अहोरात्रि चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रि अभ्यः सूर्यस्य च जनन्या । तत्र रात्रिः पुनः सूर्यः । २० हि गर्भवद्वाचावर्तितः सन तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अह्नः पूर्वोऽग्निः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन तस्मादह्नः प्रकाशाद्भिः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोऽरितयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्माद्यते । तयोऽरितो वत्सावपिद्यादित्यश्चरवत्सः श्वेत आदित्योऽह्नोऽग्निस्ताम्रोऽरुण इति । ते चाहोरात्रि वतां स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारिणां धापयेते । मकीयं रसं पाययतः । यद्वाज्ञा कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यद्वा कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्वात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाहृत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अपयं सायं जयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामप्यर्जनन्या हृणी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविर्लक्षणान्नवान्भवन्ति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन्दृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । च गता । उपकुपिगार्तिभ्यस्तन्निति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्तं । आद्युदात्तं द्यत्तंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बह्वलं । म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावः । बह्वल ग्रहणात्मभाववद्भावाभावे तस्य परस्माद्विहितमिति परस्माद्विहितसंज्ञायामनुदात्तं चित्वायेदितानुदात्तत्वं । धापयेते । धेट् पाणि । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच । अतिहृतीत्यादिना । पा० १. ३. ३६. । धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शाकामाह्वार्थे कृतात्वानां निर्देशन । स हि युक्प्राप्तिव्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पृथ प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः भिद्यः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. । इति प्राप्तस्य परस्पीपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । ह्यच हरणे । आणादिक इन्द्रप्रत्ययः । नित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यां । पा० ८. १. ६५. ।

इति प्रथमायास्त्रिभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । दृष्टेः । दृष्टेः कंदसि जुहुल्लुल्लिट इति वर्तमाने लिट् । मुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तजो यस्य । सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमतंद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशंसं जनेषु विरोचमानं परि पीं नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमं । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भं । अतंद्रासः । युवतयः । विऽभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशंसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । पीं । नयन्ति ॥ २ ॥

अतंद्रासः स्वकीयं जगतः पोषणं जनसा आलस्यरहिताः । जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । वरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्ताअध्यमाद्वायोः सकाशाज्जनयंत । वयुतमभिमुत्पादयति । यद्वा । दशसंख्याका अंगुलयस्त्वष्टुर्दीप्तिस्व वा योर्गर्भं स्वकारणभूतं वायां गर्भरूपेण वर्तमानं । अपेहि वायुः कारणं वायोरभिरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममभिमरण्योः सकाशाज्जनयंत । उत्पादयति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतंद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिता युवतयोऽपृथक्त्व वर्तमानाः । एकस्मिन्प्राणां संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमभिं । विभृचं सर्वेषु भूतेषु विहृतं । काठरूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतजसं । अत एव हि वैद्युताभिदर्शने दृष्टिः प्रतिहृत्यते । स्वयंशंसं स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । वह्ननामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सोमं नसी परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्वष्टुर्दीप्ता । नष्टुर्नष्टुत्वष्टु इत्यादिना । उ० २. २६. । उणादिषु तृन्तो निपातितः । अतो निच्चादाद्युदात्तत्वं । विभृचं । हृज हरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कांदसो रिफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । यद्वा । आणादिकः क्लृप्तयः । तिग्मानीकं । तिज निशानं । युजिर्कचित्तिजां कृत्वं च । उ० १. १४५. । इति मक् । अन प्राणनं । अनिदृशिभ्यां चेति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि पीं । पूर्वपदादिति पत्वं ॥

चीणि जाना परि भूषंत्यस्य समुद्र एकं दिव्यकम्पु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतन्प्रशासद्वि दधावनुषु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अपऽमु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । ऋतून् । प्रऽशासत । वि । दधा । अनुषु ॥ ३ ॥

अस्यायेस्त्रीणि त्रिमंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति । परितः सर्वतोऽनंकुर्वन्ति । यद्वा । परीत्यैव समित्यतस्य स्थानं । अस्यायेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रोऽर्वा वडवानलरूपेणकं जन्म । दिवि तुलोक आदित्यात्मनकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं वैद्युताभिरूपेणकं । एवमपिस्त्रिधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽपिऽमृतत्वसंताप्याय षडृतून्प्रशासत प्रकीर्णेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थिवानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्वित्तद्वयं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधी । कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिकालयोः प्राच्यादिभेदा वमंतादिभेदस्य सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्वर्थः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावे । घञ् । कर्पात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ता वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । श्रेष्कंदसि बह्वलमिति श्लोपः । भूषन्ति । भूष अलंकार । भावादिकः । यद्वा । भवतर्नेटि सिल्लुङ्गं लेटीति सिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिऽभावः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या आत्राविति प्राग्दीव्यतोयोऽजप्रत्ययः । प्रशासत । शासु अनुशिष्टौ । अस्माकटः शतु । जलित्यादयः पडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताक्तुरिति नुम्रतिषेधः । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुषु । अपदुःमुषु स्थः । उ० १. २६. । इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बह्वलवचनान्तिष्ठेतरनुपूर्वादिपि भवति ॥

क इमं वो निरुण्यमा चिकेत वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥४॥

कः । इमं । वः । निरुण्यं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

बह्वीनां । गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥४॥

हे ऋत्विग्यजमाना निरुण्यं निर्णीति । अंतर्हितनामतत । अवादिपु गर्भरूपेणांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां । ऋत्वि० १. १०. २. इति । एवंभूतामममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आ चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युतामिरूपेण पुत्र स्थानीयः सन मातृसस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविर्बलचणैरज्ञजनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अर्था प्रास्ताङ्गतिः सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । अपि च बह्वीनां मेघस्थानामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्नश्चरति । आपसांमिरूपेणादित्यः सन्निरगच्छति । कीदृशः । महान् तेजसा प्राढः कविः क्रांतदर्शी स्वधावान् हविर्बलचणान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणं पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनोपमरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्णत इत्यर्थः ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । क्वादसो लिट् । जनयत । जनीजृप्क्रमुरजोऽमंताथ । धा० १९६३ ६५. इति मित्र्यान्मतां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववक्त्रादसो लङ् । बह्वीनां । नित्यं कंदसि । पा० ४. १. ४६. इति बह्वशब्दाङ्गीष् । आग्नेकंदसि बह्वलं । पा० ६. १. १७८. इति नाम उदात्तत्वं । अपसां । आप् । व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वा । उ० ४. २०५. इति बह्वलवचनादकर्माख्यायामप्याप्तोत्तरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽवैद्युपस्थः । आतश्चोपसर्ग इति ऋत्विग्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनादाधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरामु जिह्मनामूर्ध्वः स्वयंश उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुजायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥५॥

आविऽत्यः । वर्धते । चारुः । आमु । जिह्मनां । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते इति ॥५॥

आमु मेघस्थानाम्पु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निशरः शोभनदीप्तिः सन् आविष्ट्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्सर्गे स्वयंशः स्वायत्तयशस्कोऽग्निरूर्ध्वं ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूताम्बुपु तिर्यगवस्थिताम्बुपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं । अणुमनमोरायं कर्मतान्यदृष्टकारिता नीति । अपि च उभे वावापुष्टिः । त्वष्टुर्दोषाज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं सहनशीलमभिभवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचत्वा प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन प्राप्नुवत्यौ जोषयेते । सेवते । यास्कस्त्वाह । आविरावदनात्तद्यो वर्धते चारुरामु चारु चरतिर्जिह्मं जिहीतिर्ऊर्ध्वं उच्छ्रितो भवति स्वयंश आत्मयश उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्विभ्यतुजायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते वावापुष्टि-व्यावृति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चेत प्रत्यक्तं सिंहं सहनं प्रत्यासेवते । नि० ८. १५. इति ॥ आविष्ट्यः । आविःशब्दाकंदसि । पा० ४. २. १०४. १. इति शेषिकस्त्यप । ह्रस्वात्तादी तदिति । पा० ८. ३. १०१. इति पत्वं । आमु । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं शकनीयं । अंतोदात्तादिदंशब्दाद्वि तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्च-त्वितिदिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अचंतिश्चोपमंख्यानमिति डीप । अच इत्याकारलोप चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण डीप उदात्तत्वं । वा कंदसोति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेव नयोः । स्वार्थे णिच् ॥ ११॥

उ॒मे भ॒द्रे जौष॑येते न मेने गावो न वा॒श्रा उप॑ तस्युरैवैः ।

स द॒श्राणां॑ द॒क्षप॑तिर्बभू॒वाज॑न्ति यं दक्षि॒णतो॑ ह॒विभिः॑ ॥ ६ ॥

उ॒मे इति॑।भ॒द्रे इति॑।जौष॑येते इति॑।न।मेने॑ इति॑।गावः॑।न।वा॒श्राः।उप॑।तस्युः॑।एवैः॑।

सः । द॒श्राणां॑ । द॒क्षऽप॑तिः । ब॒भूव॑ । अ॒ज॑न्ति । यं । दक्षि॒णतः॑ । ह॒विऽभिः॑ ॥ ६ ॥

उमे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उमे बावापृथिव्या । अरणी वा । भद्रे भजगीये शोभनांग्या मेने स्त्रियौ जौषयेते न । संयेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः संवेत एवं बावापृथिव्यावेनमपिमुभयतः संवेत इत्यर्थः । अपि च वाश्रा हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यथैवः स्त्रिकोचश्चरित्रैरादरातिशयेन स्वकीयान्वत्मानुप तस्युः संगच्छते तथेममपि बावापृथिव्यानुपस्थिते भवतः । पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं इदानीं पुनर्गोनिदग्निन तत्रैवादरातिशयो बोल्यते । अतः सोऽपिदक्षणां सर्वेषां वलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव । आसीत् । वलानां मध्ये यदतिशयितं वलं तस्याधिपतिर्बभूवत्यर्थः । यमपि दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽवस्थिता अस्त्रिजो हविर्भिस्त्रपुरोडाशादिभिरजति आर्द्रैर्कुर्वति तर्पयति । सोऽपिरिति पूर्वणान्वयः ॥ वाश्राः । वायु शब्दः । स्फायितंवीत्यादिना रक् । एवं । इण गतो । इणशीङ्भ्यां वज्जति भावे वज्रत्ययः ॥

उद्यं॑यमीति स॒विते॑व वा॒ह उ॒मे सि॒चौ य॑तते भी॒म अ॒ज॑न् ।

उच्छु॒क्रम॑त्कमज॒ते सि॒मस्मा॒न्नवा॑ मा॒तृभ्यो॑ वस॒ना ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

उत् । यं॑यमीति । स॒विता॑ऽइव । वा॒ह व॒पि । उ॒मे इति॑ । सि॒चौ । य॑तते । भी॒मः । अ॒ज॑न् ।

उत । शु॒क्रं । अ॒त्कं । अ॒ज॑ते । सि॒मस्मा॑त् । न॒वा । मा॒तृभ्यः॑ । वस॒ना । ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

सवितं सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा वाह वाहस्थानीयाजगमीनुन्नमयति तथायमाषसोऽपिः स्वकीयानि तेजस्युद्यमीति । भृशमुद्यतास्यर्ध्वाभिमुखानि करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽपिक्रमे सिसावुमे बावापृथिव्या अजन् प्रमाधयन स्वतेजमालं कुर्वन्त्यतः । स्वयापरि प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजातान् शुक्रं दीप्तमत्कं सारगुतं रसमुदजतं । रश्मिभिर्ध्वंसादन्तं । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीभ्यो वृष्युदकैश्चः सकाशात्तवा नवानि प्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजसि जहाति । उद्गमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्मात्पुनः शुक्रं गतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य गुणगमः । एतच्चानुस्वारीपल्लवगार्थः । सिचौ । पिचिर वरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ बावापृथिव्या । क्षिप्रिति क्षिप । यतते । यतो प्रयत्नः । अत्कं । अत मातृत्वगमने । इणमीकापागन्त्यतिमर्चिभ्यः कन । उ० ३. ४३. । इति कन । निक्त्वादावुदान्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र शम्कंदास वज्रलमिति श्लोपः । जहाति । आहाक त्यागः । जाहोत्यादिकः ॥

त्वे॒ष रू॒पं कृ॒णुत॒ उत्त॑रं यत्संपृ॒चानः॑ स॒दने॑ गोभि॒रद्भिः॑ ।

क॒विर्बु॒धं परि॑ म॒र्मज्य॑ते धीः सा दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वे॒ष । रू॒पं । कृ॒णुते॒ । उत्॑त्तरं । यत् । संपृ॒चानः॑ । स॒दने॑ । गोभिः॑ । अ॒तऽभिः॑ ।

क॒विः । बु॒धं । परि॑ । म॒र्मज्य॑ते । धीः । सा । दे॒वऽता॑ता । संपृ॒चतिः॑ । ब॒भूव॑ ॥ ८ ॥

सदनेऽतिरिच गोभिर्गोभिर्द्भिर्मध्यस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यमुत्तरं मुक्तपृष्ठतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रांतदर्शो धीः सर्वेषां धारकः सोऽपिर्बुधं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो माष्टि । स्वतेजसाच्छादयति । तस्यापिः सा देवताता देवेन देवनशीलेनापिना तता विस्तारिता दीप्तिरस्याभिः क्षुता सती समितिर्बभूव । तेजसां संहति-

भवति ॥ सपुत्रान् । पुत्री सपुत्रे । रीधादिक । अस्मात् शान्च । अस्मिन्नाप इत्यकारलोप । सीदत्यस्मिन्
गर्धवादय इति सदनमतरेण । अधिकरणे ल्युट् । मर्मन्त्यते । मज्जप गुडा । अस्माद्भि मर्मन्त्यते मर्मन्त्यमानास
उपमख्यान । पा० ७ ४ ९१ १ । इति निपातनादभ्यास्यस्य रुगागम । देवताता । दर्शनं तता देवताता ।
तनोति कर्मणि निपा । अनुदात्तापदेशाद्यादिनागुनासिकलोप । व्यथयन्तात् । ततोऽया कमणीति पुर्वपद
प्रकृतिस्वरत्व ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयशोभिरिन्द्रोऽद्व्येभिः पायुभिः पात्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयशः । अभिः । इन्द्रः । अद्व्येभिः । पायुः । अभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव त्रया राक्षसादीनामभिभाजक विरोचमान विंशेपेण दीप्यमानमुक्त विस्तीर्ण धाम
तेजो बुधमपा मूलभूतमतिरक्ष पर्येति । परितो व्याप्नोति । ते अग्ने इन्द्रोऽस्माभि प्रज्ज्वलित मन विश्वेभि सर्व
स्वयशोभि सकीर्त्यराक्षीयैस्त्रोभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कीदृशः । अद्व्येभि राक्षसादीभरहितमित पायुभि
पालनशक्ति ॥ त्रय । जि जि अभिभवे । अमुन । अदर्धभि । दन्धु दमे । निपाया यस्य विभापतीऽप्रतिपद्य ।
अनिदितार्तमित नलाप । द्रपस्तथाधोऽध इति धत् । नञ्ममासेऽयपत्पदप्रकृतिगन्त्व । उद्गल कदसीति
भिस एमभाव ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मि शुक्रैर्मिभिरभि नष्टाति द्यां ।

विश्वा मनानि जठरंषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रमृषु ॥ १० ॥

धन्वन । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मि । शुक्रैः । अर्मिः । अभि । नष्टाति । द्यां ।

विश्वा । मनानि । जठरंषु । धत्ते । अतः । नवासु । चरति । प्रमृषु ॥ १० ॥

धन्वन नभसि गातु गमनशीलमूर्मिमृदकसघ्नयमग्नि स्रोत कृणुते । सातमा प्रवाहकपण युक्त करोति ।
शुक्रैर्निर्मलैर्मिभिरस्त्रैर्मिभिरभि नष्टाति । अभियाप्नोति । सन्तर्जोभिरतरित जलसघ्नमुत्पाद्य तेन
सर्वा भूमिमभिवर्पतोत्यर्थः । प । दिश्या सर्वाणि मनानि । अज्ञनामृतत । सशान्तज्ञानं जठरंषु धत्ते । अशान्ता
पथति । तदर्थं नवासु तृणनतरमुत्पन्नान् प्रमृषु सर्वपासजाना प्रसवित्रीष्वापधीषु पाकार्यमनश्चरति । मध्य
वर्तते । अतरवर्ष्यतेन भामाग्निना मया श्रापधय पच्यते ॥ धन्वन । रिव रिव धाव गत्यर्थः । इन्द्रिनात्सु ।
कनिन्युवधोत्यादिना कनिन । मृषा मुनृगिति सप्तम्या लुक् । धन्वातरिज धन्वत्यस्मादाप इति यास्क । नि०
५ ५ । निन्वादायुदात्तत्व । गातु । गात् गता । कमिमनिजनोत्यादिना तुप्रत्यय । ऊर्मि । अंतर्क चति मिप्र
त्यय । नष्टाति । नष्ट गता ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पातक अवंसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्याः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । सं । इधा । वृधानः । रेवत । पावक । अवंसे । वि । भाहि ।

तत । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्याः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्यैर्विवमुक्तप्रकारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत
रयिमंत धनयुक्ताथ नोऽस्माक अवंसेऽज्ञाय वि भाहि । विशिषेण दीप्यस्व । अस्माक तादृशमज्ञ प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माक तदज्ञ मिचादयो ममहता । पुजयता । रक्षित्वत्यर्थः । उतशब्द समुच्चये । पृथिवी च रक्षित्वत्यर्थः ॥

एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधरंतर्भावितण्यर्थान्तात्कीलिकशानम् । बह्वन् कंदसीति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन डित्वाबधूपधगुणाभावः । लमार्वधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते रिवत । रयिशब्दान्तुप । रयिर्मती बह्वन्मिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मनुषो बत्वं । रेशब्दाश्च । का० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । मुपां मुमुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ २॥

स प्रत्नथेति नवर्चं तृतीयं मृक्तं कृत्स्नार्थं णिपुमं । द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चाणुक्रांतं । स प्रत्नथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चनशस्त्रयोः पूर्वसृक्तेन सहोक्तः सृक्तविनियोगः ॥ व्यूहस्य दशरात्रस्य पष्ठऽह्न्याग्निमारुत इदं मृक्तं जातवदस्यनिविष्टानं । व्यूहश्चादिति खंडे मृचितं । स प्रत्नथे-
त्वाग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवदस्यं समानोदकमित्यादि ब्राह्मणं । ए० ब्रा० ५. १५. ॥ महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य स प्रत्नथेत्येषा याज्या । दक्षिणाभिरिति खंडे मृचितं । स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणःऽदां ॥ १ ॥

सहसा बलं जायमानो निर्मथनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि बट् सत्यमधत्त । अधा-
रयत । पूर्वं विद्यमान इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन । साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा अतिजो धारयन् । गार्हपत्यादि-
रूपेण धारयति । यद्वा । देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा द्रव्ये धारयन् । धारयति ॥ प्रत्नथा । प्रत्नपूर्वविद्येमात्यान् कंदसीतीवार्थे यान्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति पृथक् । जित्यादायुदात्तत्वं । साधन । पिपु संराडी । णो सिध्यंतरपारणां किके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । लिखडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । कंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वा-
गोरनटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । द्रु-गती । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । कंदसः पूर्वपदस्य मुक् । अन्यभ्योऽपि दृश्यत इति ददातीर्विच । सकारांतं त्वमुनि क्तं निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणःऽदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवद इत्यादिकया निविदा कव्यता गुणनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोक्थेन च सूयमानः सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विश्वेणाच्छादयता चक्षसात्मीयिन तेजसा यां सुलोकमपश्चांतरिचं च व्याप्नोतीति शपः । अन्यत्समानं ॥ कव्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत । कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । तदंतात् क्रिप । बह्वन्मन्यवापि संज्ञाकंदसीरिति णिलुक् । ततस्तुक् । धातुस्वरणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण गती । कंदसीण इत्युपप्रत्ययः ॥

तमी॒ळत॒ प्रथ॒मं य॒ज्ञसाधं॑ वि॒ण आ॒री॒राहु॑न्तमु॒जमा॒नं ।

ऊ॒र्जः पु॒त्रं भ॒रतं॑ सु॒प्रदा॑न्तुं दे॒वा अ॒ग्निं धा॒रय॑न्तु॒विणो॑दा ॥ ३ ॥

तं । ई॒ळत॒ । प्रथ॒मं । य॒ज्ञऽसाधं॑ । वि॒णः । आ॒रीः । आ॒हु॑न्तं । ज्ञा॒जमा॒नं ।

ऊ॒र्जः । पु॒त्रं । भ॒रतं॑ । सु॒प्रऽदा॑न्तुं । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॒रय॑न् । द॒विणः॑ऽदा ॥ ३ ॥

हे वि॒णः सं॒वं मनु॑ष्या आ॒रीर्ग॒मि मा॒मि॒न ग॒च्छत्यो॒ मृष्य॑ तम॒ग्निमो॒ज्ज॒त । सु॒ध्व । की॒दृश॑ । प्रथ॒म सं॒वे॒पु दे॒वेषु॑ मू॒ख्य य॒ज्ञसाध॑ य॒ज्ञस्य॑ द॒र्श॒पूर्ण॑भासा॒दे सा॒धक॑ नि॒प॒ । द॒क आ॒ह॒त ह॒विर्भि॑स्त॒र्पित॑ क॒जमा॑न लो॒त्रे प्र॑साध्यमान ऊ॒जोऽज्ञ॑स्य पु॒त्र । भु॒क्तना॑न्नं ज॒ट॒रा॒श्व॒र्धेना॑द॒पर॑त्नपु॒त्रत्व॑ । भ॒रत॑ ह॒विषो॑ भ॒तार॑ । य॒ज्ञा । प्रा॒ण॒रूपे॑ण स॒र्गमा॑ । प्र॒जाना॑ भ॒तार॑ । अ॒र्थत॑ च । स॒न्दे॒ह वा ए॒ष प्रा॒णो ग॒न्वा प्र॒जा वि॒भर्ति॑ तस्मा॒द्वे॒पु भ॒रत॑ इति । सु॒प्रदा॑न्तु स॒र्पण॑शील॒दानयु॑क्त । अ॒जि॒व्य॒दे॒न ध॒नानि॑ प्र॒य॒जत॑तमि॒त्यथ॑ । दे॒वा इ॒त्यादि॑ ग॒त ॥ ई॒ळत॒ । ई॒ड लु॒तो । लो॒टि ल॒य॒य॒न पर॑स्म॒पद॑ । व॒ज्र॒ज व॒दसी॑ति श॒पो ल॒ग॒भान॑ । य॒ज्ञसा॒ध । य॒ज्ञ सा॒धय॑तीति य॒ज्ञसा॒त् । सा॒धय॑ति कृ॒प । ग॒र॒गि॒नीति॑ गि॒र्लो॒प । आ॒री । क॒ ग॒ता । सु॒वि॒म॒ । इ॒त्यादि॑ना । पा० ७ १ २ ३ । य॒द । य॒डोऽधि॑ चेति च॒ण॒दे॒न व॒ह्न्य॒ह्न्य॒ह्ना॒नु॒क॒पे॒णाद॑र्श॒मि॒निका॑ लु॒क । प्र॒त्यय॑ल॒जं॒त॒ द्वि॒भा॒व उ॒र॒द॒त्य॒ह्लादि॑र्श॒पा । क॒यि॒का च॑ लु॒कीति॑ रु॒क् । य॒द॒ल॒ग॒ता॒ऽऽणा॑दिक॑ कि॒प्रत्यय॑ । य॒ण॒दे॒शे रा॑ री॒ति॒र॒फला॑प । द्र॒लो॒प॒ पु॒र्वस्य॑ति दी॒र्घत॑ । रु॒दि॒का॒रा॒द॒ति॒न इति॑ डो॒प । ज॒मि वा॑ व॒दसी॑ति पु॒र्वस्य॑र्ण॒दी॒धत् । व्य॒त्यो॒ना॒द्य॒दा॒त्त॒त्व । न॒ज॒मान॑ । 'न॒ज॒ति' प्र॑साध॒नक॑र्मा । क॒जि॒जु॒धि॒र्मु॒दि॒म॒रि॒भ्य क्ति॑ । उ० ७ ८० । इति॑ व॒रु॒ण॒मान॑व । भ॒रत॑ । भ॒ज॒ भ॒रण॑ । श॒म॒दृ॒श॒ति॒त्यादि॑ना॒तच॑ । सु॒प्रदा॑न्तु । स॒प॒ ग॒ता । स्फ॒र्ग॒य॒त॒ची॒त्यादि॑ना॒रक् । स॒प्रो दा॑नु॒दान॑ य॒स्य । व॒ज्र॒ब्री॒हो पु॒र्व॒पद॑प॒क्षाति॑गर॒त्य ॥

स मा॒तरि॒श्वो पु॒रु॒वार॑पु॒ष्टिर्वि॒द॒ज्ञातुं॑ तन॒याय॑ स्व॒चित॑ ।

वि॒णां गो॒पा ज॒नि॒ता रो॒द॒स्यो॒दे॒वा अ॒ग्निं धा॒रय॑न्तु॒विणो॑दां ॥ ४ ॥

सः । मा॒तरि॒श्वो । पु॒रु॒वार॑ऽपु॒ष्टिः । वि॒द॒त । मा॒तुं । तन॑याय । स्वःऽचि॒त ।

वि॒णां । गो॒पाः । ज॒नि॒ता । रो॒द॒स्योः॑ दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॒रय॑न् । द॒विणः॑ऽदा ॥ ४ ॥

सोऽग्नि॑स्त्वन॒याश॑स्म॒दी॒या॒य पु॒त्राय॑ गा॒तुम॑नु॒ष्ठान॑मार्गं वि॒द॒त । ल॒ग॒यन् । की॒दृश॑ । मा॒तरि॒श्वो मा॒तरि॑ स॒र्वस्य॑ ज॒गतो॑ निर्मा॒तर्य॑तरि॒क्षे श॑स॒न्वर्त॑मान॒ पु॒रु॒वार॑पु॒ष्टि । पु॒रु॒भि॒र्वज॑र॒भिवारा॑ व॒र॒णो॒या पु॒ष्टि॒र॒भिवृ॑द्धि॒र्यस्य॑ स॒ तथो॑क्त । मा॒रि॒न ग॒ र्गस्य॑ या॒ग॒हो॒रण॑ ल॒भयि॑ता वि॒णा स॒र्वासा॑ प्र॒जाना॑ गो॒पा गा॒पायि॑ता र॒क्षिता॑ रो॒द॒ स्थो॒या॒वापु॑ष्टि॒व्योर्ज॑नि॒ता ज॒नयि॑तो॒त्पा॒य॒यता॑ । दे॒वा इ॒त्यादि॑ ग॒त ॥ मा॒तरि॒श्वो । अ॒नु॒ज्ञा॒न॒त्या॒दा मा॒तु॒शब्दो॑ प॒प॒टा॒त य॒म प्रा॒ण॒न इ॒त्यस्मा॑त् क॒नि॒त्य॒त्य॒या॒ता नि॒पात्य॑ते । वि॒द॒त । वि॒दू॒ ल॒भे । अ॒स्मा॒द॒त॒मा॒वि॒त॒ण्य॒था॒क्ता॒दसो॑ लु॒ड । लृ॒दि॒त्वा॒त् त्रि॒र॒डा॒देश॑ । पा॒दा॒दि॒त्या॒न्न॒घा॒ता॒भाव॑ । ज॒नि॒ता । ज॒नि॒ता स॒र्वे । पा० ६ ४ ५३ । इति॑ तृ॒चि गि॒र्लो॒पो नि॒पात्य॑ते ॥

न॒क्तो॒पासा॒ व॒र्णे॒मा॒मे॒म्यानि॑ धा॒पय॑न्ते॒ शि॒शु॒मे॒कं स॒मी॒ची ।

द्या॒वा॒क्षा॒मा रु॒क्मो अ॒न्त॒र्वि॒ भा॒ति दे॒वा अ॒ग्निं धा॒रय॑न्तु॒विणो॑दां ॥ ५ ॥

न॒क्तो॒षसा॑ । व॒र्णे । आ॒मे॒म्यानि॑ इ॒त्या॒ऽमे॒म्यानि॑ । धा॒पय॑न्ते॒ इति॑ । शि॒शुं । ए॒कं । स॒मी॒ची॒ इति॑ सं॒ऽई॒ची ।

द्या॒वा॒क्षा॒मा । रु॒क्मः । अ॒न्तः । वि॒ । भा॒ति । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॒रय॑न् । द॒विणः॑ऽदां ॥ ५ ॥

नक्तोषामा रात्रिरहश्च वर्णे स्वकीयं स्वरूपमामेभ्योऽनि परस्परं पुनःपुनर्हिंसर्त्वा समीची संगतिं संस्थिष्टे
 एवंभूतं अहमित्याम एकं शिशुमङ्गः पुत्रमग्निं धारयति । हवीषि पाययति । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्वावा-
 चामा वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये वि भाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषमा । नक्तिति रात्रिनाम ।
 नक्तोपाश्च नक्तोषमा । मुपां मुलुगिति विभक्तैराकारः । अन्यपामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वंद्वे
 चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आमेभ्योऽनि । मीड हिंसायां । अस्मादङ्गुगताद्व्यत्ययेन शानच् ।
 अदादिवद्वेति वचनाच्छपो लुक् । एरनकाच इति यण । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । धारयति । धेट् पानि । अस्माग्यन्ताद्गिरणचलनेति । पा० १. ३. ८७ । प्राप्स्य परस्परपदस्य पादिषु
 धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति वचनात् न पादस्याद्यम् । पा० १. ३. ८९. इति प्रतिषेधः । अदुप-
 देशात्सामर्थात्तु कानूदात्तत्वं णिच् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वाद्भिघाताभावः । समीची । संपूर्वादिचतैर्ह-
 त्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । समः समि । पा० ६. ३. ९३ । इति सम्यादेशः । अचन्तश्चोपसं-
 ख्यानमिति डीप । अच् इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं डीप उदात्तत्वं । पदकारस्य
 त्वयमभिप्रायः । उद् ईत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमोत्वं सम उत्तरस्याप्यचन्तैर्व्यत्ययेन भवतीति ।
 वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वावाचामा । दिवो वाविति वावादेशः । मुपां मुलुगिति षष्ठा डादेशः ।
 देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

रायो बुधः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोऽदां ॥ ६ ॥

रायः । बुधः । संगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुधो मूलभूतः । आहुतित्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनां निवासहेतुनां
 धनानां संगमनः संगमयिता स्तोत्राणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता विराट्मा-
 नमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरण्यत्वं रक्षमा-
 णासः पालयंतो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । संगमनः ।
 नद्यादिलक्षणां ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मादाणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरदेवा अग्निं धारयन्द्रविणोऽदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदायोऽद्वैत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोनू च । नि० ४. १७. इति यास्कः ।
 नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमा-
 नस्योत्पन्नमानस्य च तां निवासयितारं सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सद्भावं
 प्राप्नुवतो भूररसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणवि-
 शिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वीदुत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुर्धति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्या-
 मिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात्किञ्च । वृद्ध्यायादेशो । स्थन्तात्किञ्च । शेरनिटीति
 णिलोपः । वरपुक्तलोपाद्वल्लि लोपो बलीयानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानि-
 वत्त्वं । न पदांतद्विवचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा । वै जी पे च्ये । अस्मात्किञ्च । आदेच इत्यात्वं । सतः ।
 अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत ।

द्रविणःऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घ । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दातामस्तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणस्य धनस्य बलस्य वैकटेशं प्र यंसत । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवतीं वीरिः पुत्रादिभिर्युक्तमिममन्नं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण संभक्ता । क्रदरादयश्च । उ० ५. ४९ । इत्यरन्प्रत्यय । यंसत । यम उपरमे । लेखडागमः । सिद्धाङ्गनं लटोति सिप् । रासते । रा दाने । पूर्ववल्लेटि सिप् । व्यत्ययनात्मनिपदं ॥

एवा नो अग्रे समिधा वृधानो रेवत्पावक अवंसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्रे । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । अवंसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

व्याख्यातयं पूर्वभूक्ति । अवरार्थम् । हे शोधकाय एवमस्माभिर्देवेन समिधादिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन नोऽस्माकं धनयुक्तायाज्ञाय विंशेऽपि प्रकाशम् । अस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंता । पुजयंता । रक्षन्ति । त्वर्थः । तथा सिंधुरर्द्धवता यावापृथिव्या च ममहंता ॥ ॥ ४ ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं मूक्तं कुत्सस्थार्थं गायत्र । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टी शुचये गायत्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राज्ञसी सर्वान्यज्ञान्वाधे । तां हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समन्नवीदेपा त्वया हंतव्यति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तस्मिन् शोकः प्राप्नोत । स ऋषिरनेन मूक्तनामिं सुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च तां डकं । दीर्घजिह्वी वा इदं रजो यज्ञहा यज्ञान् वलिहृत्यचरत तामिन्द्रः कया चन मायया हंतुं नाशंसत् अथ ह मुमित्रः कुत्सः कन्याया आस तमन्नवीदित्यादि । तां १३. ६. ९ । तस्मादेतत्सूक्तं शुभपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि मुत्रकारण भारद्वाजेन दशमोऽहनि कर्तव्यं शांतिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । नव च सुवाङ्मतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

अप नः शोशुचदधममे शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप नः । शोशुचत् । अघं । अमे । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अमे नोऽस्माकमघं पापमप शोशुचत् । अस्मात्तो निर्गत्यास्मादीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मादीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्व सदिनश्चतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताकुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयबोधनाय पुनः पठति । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्माद्यद्भुगं तालेखडागमः । अदादिवर्षेति वचनाच्छपो लुक् । अभ्यस्तानामादिरत्यायुदात्तत्वं । अघं शोशुचत् रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्ता । लोटि बङ्गं ईदसीति शपः झुः । ङङ्ङल्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कृत्वं ॥

सु॒क्षेत्रि॒या सु॒गातु॒या व॒सूया च॑ य॒जामहे॑ । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥२॥

सु॒क्षेत्रि॒या । सु॒गातु॒ऽया । व॒सूऽया । च॑ । य॒जामहे॑ । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥२॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रिक्कया सुगातुया शोभनमर्गिक्कया वसूया च धनेक्कया निमित्तभूतया च यजामहे । अ॒पिं ह॒विर्भिः पु॒त्रयामः॑ । यद्वा । सुक्षेत्रिया ऽद्वययजनलक्षणशोभनदेशसंबंधना हविषा॒पिं य॒जामहे॑ । नो ऽस्माकमघमप शोणुचत् । विनश्यत् ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेष्वा सुक्षेत्रिया । मुप आत्मनः क्वच । न च॒ंदस्य॑पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अत्यर्थेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप । सुपां मनु॒गति॑ तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडि॒याजीकाराणा॑मुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ५. । इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र य॒ज्ञंदि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒स्माका॑सश्च॒ सूरयः॑ । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥३॥

प्र । यत् । भंदि॒ष्टः । ए॒षां । प्र । अ॒स्माका॑सः । च॑ । सूरयः॑ । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥३॥

यद्येषां स्तोत्राणां मध्येऽयं कृत्स्नः प्र भंदिष्टः प्रकीर्षण स्तोतुमः एवमस्माकास आस्माकीनाः सूरयः स्तो॒तारश्च॑ प्रकीर्षण स्तोतुमः भवन्ति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदि कल्याणं सुखं चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तु॒कंद॑सीतो॒ष्टन । तुरि॒ष्टमे॒यःस्विति॑ तु॒लोपः । अस्माका॑सः । अस्माकं संबंधिन आस्माकाः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माका । पा० ४. ३. २. । इत्यस्माकादेशः । कंद॑सी॒ष्टप्रत्यय॑स्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः । आज्ञसेरमुक् । स्थानिवदादेशऽपि सकारात्परस्याकारस्थोदात्तत्वं । यद्वा । षष्ठी॒बहु॒वचने॑ऽस्माकशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचार्यणातिदिश्यते ॥

प्र य॒ज्ञे अ॒ग्ने सूर॑यो जा॒येमहि॑ प्र ते॒ वयं॑ । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥४॥

प्र । यत् । ते॒ । अ॒ग्ने । सूर॑यः । जा॒येमहि॑ । प्र । ते॒ । वयं॑ । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥४॥

हे अग्ने यद्यस्मात्त तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रर्षीत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्र जायेमहि । पुत्रर्षीत्रादिभिरूपतः भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । अग्निं ज्ञाजनीर्जिति जादेशः । अदुपदेशाद्भस्मावधातुकानुदात्तत्वं अग्नौ नित्यादभ्युदात्तत्वं ॥

प्र य॒द्ग्रेः सह॑स्वतो॒ विश्वतो॑ यंति॒ भान॑वः । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥५॥

प्र । यत् । अ॒ग्नेः । सह॑स्वतः । वि॒श्वतः॑ । यंति॒ । भान॑वः । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥५॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रुनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीपयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्र यंति । प्रकीर्षणोद्भूतः । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाप्रितजसास्मादीयमघं नश्यत् ॥ यंति । इणो यण् । पा० ६. ४. ८९. । इति यणादेशः ॥

त्वं हि वि॒श्वतो॑मुख॒ विश्वतः॑ परि॒भूर॑सि । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥६॥

त्वं । हि । वि॒श्वतः॑ । मुख॒ । विश्वतः॑ । परि॒भूः । अ॒सि । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥६॥

हे अपि त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतो ज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहत॒रसि॑ । अतो हे विश्वतोमुखामि विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

द्वि॒षो नो॑ वि॒श्वतो॑मु॒खाति॑ न॒वेव॑ पारय । अ॒प नः॑ शो॒णुच॑द्घं ॥७॥

द्वि॒षः । नः॑ । वि॒श्वतः॑ । मुख॒ । अ॒ति । न॒वाऽइ॒व । पार॑य । अ॒प नः॑ । शो॒णुच॑त् । अ॒घं ॥७॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखायै नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रुतोऽस्मान्नाति पारय । अतिक्रमस्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्नोति ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अप नः गोशुचदधं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुऽइव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये । अप । नः । गोशुचत् । अघं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थयति । हे अग्ने म त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये चैमार्थमिति पर्ष । शत्रुनतिक्रमस्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्नापयत्यर्थः । त्वत्प्रसादात्तोऽस्माकमघं पापं चाप गोशुचत् । अस्मत्तोऽपकम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आडयाजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७. । इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्ष । पू पालनपूरणयोः । लोटि बह्वन् कंदमीति शपः शोरभावः । सिद्धहन् लटोति बह्वन्वचनात्सिप । गुणः । ब्रह्मोऽतस्त्रिड इति दीर्घत्वं ॥ ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पंचमं मूक्तं कृत्स्नस्यार्थं त्रिष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धापिवा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । बृहस्प चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुत इदं मूक्तं वैश्वानरीयनिविडानं । ब्रूहस्पेदिति खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य मुमर्तः क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. इति ॥

वैश्वानरस्य मुमर्तो स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । मुऽमर्तो । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽधीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबंधिनोऽग्निः मुमर्तो शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवम । हि कमित्यतिशब्दार्थः । स हि वैश्वानरोऽभिधीर्भिश्रयणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सम्भुवनानां संबंधिनां भुतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽग्निरतोऽस्मादग्निद्वयाज्जातमात्र एवैदं सर्वं जगद्वि चष्टे विश्वेपेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । उग्रतं वा वादित्यमग्निरनुममारोहति । तं ब्रा० २. १. ३. १०. । इति तैत्तिरीयकं । यद्वा । पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छति सूर्यारकरणाद्याधोमुखं प्रमरति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युचिर्भूते । तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तोतोऽस्यार्चिपस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वगवक्ष्यत । नि० ७. २३. । इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य मुमर्तो स्यामिति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण । मुमर्तो । शोभना मतिः मुमर्तः । तादौ चेति न० प्रकृतिस्वरं प्राप्ति मनक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु तत्र कारकादित्यनुवृत्तिर्गतैरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननं । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा मुमर्तः । नन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चष्टे । चजिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादि त्वाच्छपो लुक् । स्कोः संयोगादीरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्र गायत । आ० २. १५. । इति ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेण ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश् ।
 वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि बृलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निपिक्तो निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भुमीं गार्हपत्यादिकृपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निरा विवेश । पाकार्थमेतः प्रविष्टवान् । अतः प्रविष्टेन पार्थिवनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा परेषाम-साधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाजि रिपो हिंसतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान् हिंसकात्पातु ॥ पृष्टः । स्पृश संस्पर्शन् । कांसः सकारलोपः । यद्वा । पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य विभाषतोऽप्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तकृदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तिकृदात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्रियति क्रिप । सविकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हि वैश्वानर तव तत्तदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अथितथफलं भवतु । ततोऽस्मात्प्रधानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सचंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो राज्यभिमानी आदितिरदीना देवमाता सिंधुः खंदनशीलोऽर्काभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चयः । एतं सर्वं मित्रादयो ममहंतां । पुत्रयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकस्य पष्ठं मृक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्थं त्रिष्टुभं । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानृकांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि मृक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्थमिति ॥ अहर्गंगपु द्वितीयादिष्वहःस्वाग्निमाकृते जातवेदस्यनिर्विघ्नतात्पूर्वमेवा शंसनीया । सूचितं च । जातवेदसे मुनवाम सोममित्याग्निमाकृते जातवेदस्यानां । आ० ७. १ । इति ॥

जातवेदसे मुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । मुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽदेव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदेषु यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जात-प्रज्ञाय वायस्य लतारूपं सोमं मुनवाम । अभिपुण्याम । जातवेदोगुणकर्मणि यष्टुं सोमाभिषवं करवामित्यर्थः । सोऽग्निरगतीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रुर्वेदो धनं नि दहाति । नितरां दहतु । भक्षीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्वानि दुःखान्वति पर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टांतः । नावेव सिंधुः । यथा कश्चित्कर्णधारो याहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापा-न्यस्मान्परति पारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वैचं विदुर्जाति आति विद्यत इति वा जातविचो वा जातधनो वा जातविचो वा

जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशुनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥ जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा-
द्वेत्तेरमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तस्मिन्वास्माना-
चरति । उपमानादाचरि । पा० ३. १. १०. । इत्युपमानभूतात्कर्मणः कश्च । कश्जंताज्जटः शत्रु । शत्रुरनुम इति
ऊस उदान्तत्वं । दहति । दह भस्मीकरणे । निव्याडागमः । ११व्यति लभ्यत इति वेदो धनं । विदू लामि ।
श्रीणादिकः कर्मण्यमुन । पर्यत । पू पालनपुरणयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्नेत्यडागमः । सिद्धं नैतीति
सिप् । दुर्गाणि । दुःखेन गम्यत एष्विति मुदुरोरधिकरण इति गमर्हः ॥ ७ ॥

स यो वृषंथिको न विंशत्यृचं सप्तमं मृक्तं । अचानुकम्यते । स यो वृषंकोना वार्यागिरा ऋचाश्चावरीपमह
देवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूता ऋचाश्चादयः पंच राजर्षयः सहदं मृक्तं ददृशुः ।
अतस्तेऽस्य मृक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्यानुक्रमण्यां । मृक्तं स यो वृषंथितत्वं च वार्यागिरा विदूः । नियुक्ता नाम
धेयैः स्वरपि चैतत्प्रादित्युचीति । अनादेणपरिभाषया त्रिष्टुप । इन्द्रो देवता ॥ दशरात्रस्य पष्ठेऽहनि मरुत्वतीय
इदं मृक्तं । तथा च सूत्रितं । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषंद्र मरुत्व इति निम्न इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. । इति ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इन्द्रो वृषा कामानां वर्पिता वृष्येभिर्वृषिण भवर्षीर्यः समोकाः सम्यक् समवितः संगतो महो महतो
दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भुमेश्च सम्राड्येश्वरः सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा
सादयिता गमयिता भरेषु संयामेषु हव्यः सर्वः स्तोतुभिर्गङ्गातव्यः । एवंभूतो मरुत्वात्कृद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नो
ऽस्माकमुतो ऊतय रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृष्यज्जब्दाद्रव कंदसीति यत् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । बृहः । मह पुजायां । क्षिप । यद्वा । महच्छब्देऽच्छ-
ब्दलोपः । सविकाः इति विभक्त्युदात्तत्वं । सम्राट् । मो राज्ञि समः क्तो । पा० ८. ३. २५. । इति राज्ञो
क्लिबंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा ।
पद्वि विप्ररागव्यवसादनेषु । मेघेषु निपीदनीति सतीनं वृष्युदकं । श्रीणादिक ईनप्रत्ययस्मकारांतादेशश्च ।
यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । मा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदरं-
तर्भावितव्यर्थान्न ईरसद्योस्तुद्र । उ० ४. ११६. । इत्याणादिको वनिष् तुडागमश्च । मरुद्वादिवात्पूर्वपदातो-
दात्तत्वं । मरुत्वान् । झय इति मनुषो वत्त्वं । ऊती । ऊतियूतीत्यादिना क्लिब उदात्तत्वं । मुपां मुनुर्गिति
चतुर्थ्याः पूर्वसवर्गादीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवमरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृत्रऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ २ ॥

यखिंद्रस्य यामो गतिरनाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्वैव । यथा सूर्यस्य गतिरन्वयं प्राप्तुं शक्नोति तद्वत् । स्वेभिरा-
न्वीरैर्वैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्महद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयं कामानां वर्पिता भरे भरे सर्वेषु संयामेषु
वृत्रहा शत्रुणां हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अर्तिसुखित्यादिना भावे मन्त्रत्वयः । नित्वादाबुदात्तत्वं । शुष्मः । शुष

शोषणे । अविमविमिश्रिषिभ्यः कित । उ० १ १४३ । इति मन्त्रप्रत्ययः । निज्यादाबुदात्तत्वं । अस्मि । यद्वृत्तयो गादनिघातः । वृषतमः । वृषज्जब्दादुत्तरस्य तमसो नाहस्य । पा० ८ २ १७ । इति गुट् । एवैः । इण गती । इणशीडभ्यां वन ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पंथासो यंति श्वसापरीताः ।

तरद्द्वेषाः सामहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्भो भवत्विदं ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पंथासः । यंति । श्वसा । अपरिऽडताः ।

तरतऽडेषाः । समहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ३ ॥

यस्यदस्य पथासा रश्मयो रेतसो वृष्यदकानि दुघाना दहतं प्रवर्पतो यति निर्गच्छति बुल्लोकादितस्ततः प्रसरति । तन दुघात । दिवो न । यथा द्योतमानस्य मृद्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन् नमः अलान्निरगच्छति तद्वत् । कीदृशा रश्मयः । श्वसा बलिन संहिताः अपरीता परिरनभिगता । दुघापा इत्यर्थः । सोऽयमिदं स्मरद्द्वेषा द्वेषासि शत्रुस्मरण । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वै । समहिः शत्रुणामभिभावता एवभूतो मरुत्वानिन्द्रो नो ऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरपणयोः । सुगोभ्या तुड् । उ० ४ २०५ । इत्यमुन तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन दमादेशः । दुघानाः । दह प्रपुण्णे । कर्तार लट् । शानच । अदादित्यान्तपो लृक् । व्यत्ययेन घत्व । वृषादेशाकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । पथासः । पततीति पथानो रश्मयः । गतस्य च । उ० ४ १० । इतीनिप्रत्ययस्यकारादादेशश्च । त्रिमि पथिमस्यभूतामादिति व्यत्ययेनात्वं । आत्तमरमुत् । यडा । पथाग इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथाः सर्वनामम्यान इत्याबुदात्तत्वं । समहिः । पथ अभिभव । उत्सर्गच्छदमीति वचनादादृगमजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावाट्विचन ॥

सो अंगिराभिरंगिरस्तमो भृदृषा वृषंभिः सखिभिः सखा सन ।

ऋग्मिभिर्ज्येष्ठा गातुभिर्ज्येष्ठा मरुत्वान्भो भवत्विदं ऊती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरःऽभिः । अंगिरःऽतमः । भृत् । वृषा । वृषंऽभिः । सखिंऽभिः । सखा । सन ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ४ ॥

स इन्द्रो अंगिराभिः । अंगिति गच्छतीत्यंगिरसो गतारः । तेष्वोऽङ्गांगिरस्तमो भूत । अतिशयेन गता भवति । वषभिर्बृषा वर्षितभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता सखिभिः समानस्थानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी एवभूतः सन अगिमभिरवर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्म्यवर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातव्येभ्यः श्रोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठोऽति शयेन श्रोतयः । एवगुणविशिष्टो मरुत्वानिन्द्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिराभिः । अंगिरा अंगिरा । उ० ४ २३५ २३६ । इत्याणादिकोऽमुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पचम्यर्थे तृतीया । अगिमभिः । अच स्मृता । सपदादिलक्षणो भावः कृत्प । मत्वर्थीयो मिनि । पदत्वात्कुत्व जप्त्व च । गातुभिः । गा स्मृता । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सृनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृपाह्ये सासह्यं अमित्रान् ।

सनीळभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्भो भवत्विदं ऊती ॥ ५ ॥

सः । सृनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्यं । ससह्यान् । अमित्रान् ।

सऽनीळभिः । श्रवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ५ ॥

सृनुभिर्न पुर्वैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुर्वैर्मरुत्त्रिर्युक्त ऋभ्वा महान् एवभूतः स इन्द्रो नृपाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये

मयामिऽमित्रान् शत्रून् मसङ्गानभिभूतवान् । अपि च सनीऽभिः समानान्निलयमर्क्षि सह श्रवस्थानि । श्रव
इत्यत्रनाम । तद्देतुभूतान्युदकानि त्वर्धे न घेताप्रस्थावयन मरुत्वानिद्रोऽस्माक रक्षणाय भवतु ॥ मषाद्ये । यह
मर्धणे । शकिसहोश्च । पा० ३ १ ९९ । इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया धा वकारस्य
दीर्घत्व । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व । समङ्गान् । पर अभिर्भव । लिट् क्तम् । अथा
सदीर्घत्व क्वादस । अमित्रान् । मित्राण्येषु न सतीत्यमित्रा । नृजो जरममित्रमता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सनीऽभिः । समान नीऊ येना ते सनीऽभिः । समानस्य क्दसीति सभाव ॥ ८८ ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकंभिर्नृभिः सूर्ये मनत ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवत्विट् ऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकंभिः । नृऽभिः । सूर्ये । मनत ।

अस्मिन् । अहन । सतऽपतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इट् । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु ते मह युदार्थं विनिर्गता कथायादयोऽनन् संतंगद्रमस्तुन । स इन्द्रो मन्युमी
मन्यो कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रुार्थेऽष्टक । अपि च समदनस्य सगामस्य कता अर्पित
सता पालयिता पुरुहूतो बह्मभिर्यज्ञमानिराहत एनगुणविशिष्ट स अस्मिन्नहन अस्मिन्निवसेऽस्माकंभिरास्मा
कैरस्मदीयैर्नृभिः पूर्ण सूर्य सूर्यप्रकाश मनत । नृभक्त करोट् । शत्रुपुरुषेषु दृष्टिनिराधकमधकार सयोजयतु ।
स च मरुत्वानिद्रोऽस्माक रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमी । मन्यु मिनातोति मन्युमी । मात्र हिमाया । क्रिप ।
समदनस्य । सह मातृत्यास्मादिति समदन सगाम । मदी ह्ये । अधिकरण ल्युट् । सहस्य स सज्ञाया
। पा० ६ ३ ७८ । इति सभाव अस्माकंभिः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्चन्दस्यास्माकादेश ।
सज्ञापर्वकस्य विधरनित्यत्वाद्भाव । वङ्गल् तदसीति भिम एसभाव । स्वरन् प्रास्माकामस्य सूर्य ।
। ऋ० १ ९७ ३ । इत्यत्रोक्त । सनत । वन पण समक्ता । ल्यङ्गागम । अहन । मुपा सुनुगति सप्रस्था लुक् ।
सत्पतिः । पत्याविश्वय इति प्रवपदप्रकृतिस्वरत्व ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसार्ता तं शोमस्य क्षितयः कृण्वत् चा ।

स विश्वस्य करुणस्य ण एको मरुत्वान्नो भवत्विट् ऊती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसार्ता । तं । शोमस्य । क्षितयः । कृण्वत् । चा ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इट् । ऊती ॥ ७ ॥

तमिट् शूरसार्ता शूरैर्वीर्यैः समजनीय सग्राम ऊतयो गतारो मरुतो रणयन् । रमयति । यद्वा ।
प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्विरूप शब्दमिट्मुद्दिष्ट कुर्वति । अपि च क्षितयो मनुष्यान्तमिट् शोमस्य
रक्षणायस्य सर्वस्य धनस्य चा वातार रक्षितार कृणत । कुर्वति । देवनातरादस्य कोऽतिशय इति चेत्
उच्यते । स इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवैश । ईष्ट ।
अन्यपूर्ववत् ॥ उगत्य । अवर्तयत्यर्थात् क्रत्यन्युटो वङ्गल्मिति कर्तार क्तिन् । तितुधेताटप्रतिपध । ज्वरत्वं
त्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट । ऊतयूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा । कर्तरि क्तिच । रणयन् ।
रमतं हंतुमणिजतावर्तमानं क्वादसो लङ् । अत्यधिकारश्चादस । यद्वा । रण शब्दार्थ । अस्माणिजतःपूर्व
वङ्गल् । चा । नैड् पालनं । त्रायत इति चा । क्रियेति चण्डेन दृशिग्रहणानुकर्यणान्निरूपपदादपि क्रिप ।
करुणस्य । दुःखञ् करुणं । कृवृत्तदारिभ्य उन्न । उ० ३ ५३ । इति भाव उन्न । व्यत्ययन प्रत्यसाद्युदात्तत्वं ।
ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनपदेर्घ्यात् तलोप ॥

तमस्मिन्तु शवस उतसवेषु नरा नरमवमे तं धनाय ऊती ॥ ८ ॥

सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विदं वसे । तं । धनाय ।

तं । अप्सत । शवसः । उतऽसवेषु । नरः । नरः । अप्सतः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ८ ॥

सः । अंधे । चित । तमसि । ज्योतिः । विदत । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतार मंतार शवसो नलस्य सर्वाधप्रत्सवेषु सयामेषु नरः प्राप्नुवति । यस्मात्स
आप्नुवति । किमर्थः । शवसेऽन्तार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय धनार्थं च तमिन्द्रः । अन्यत्समानं प्रकाश
इदमस्ममसि दृष्टिप्रतिवर्धकेऽंधे चित आध्यानगर्हितं चित्तचामोहकरंऽपि सयामि ज्योतिर्वज्री ॥ इति पद ।
विदत लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्सत । आपू व्याप्तो । लडि व्यत्ययनः ॥
व्यत्ययनः कप्रत्ययः । यत्यधन धातोर्ह्रस्वत्वः । विदत । विदू लाभः । कदसि नृबलद्विष्ट इति वर्तमानं
कादसो नृदः । लडित्वाङ्ङरडादेशः । बहल कदस्यमाङ्ङोऽपीत्यडभावः ॥

स सव्येन यमति व्राधतश्चित्स दक्षिणे सगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । व्राधतः । चित । सः । दक्षिणे । संऽगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ९ ॥

स इन्द्रो सव्येन वामहस्तेन कहस्तेन व्राधतश्चित्स दक्षिणे सगृभीता कृतानि । नित्यमर्थति । तथा स
इन्द्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेन केन यजमानः । कृतानि हवीषि सगृभीता । सगृह्णाति । अपि च स इन्द्रो
कीरिणा चित कीर्तयिषा स्तोत्रा च श्रुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविप्रदातृणां भव
स्तोत्राणां अपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । गिच्यमतत्वात्किञ्चि मितो ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वः । कदस्युभयर्थति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनटीति णिन्लोपः । व्राधतः । वृधु वृदा । अस्मादतिप्रत्यय
आगादिक आमागमयः । वृषादिवादावुदात्तत्वं । सगृभोता । ग्रह उपादानं । लडि बहल कदसीति
विकरणस्य लुक् । लडि सलोप इति सलोपः । याद्विज्यादिना सप्रसारणः । ह्यहोमे इति भत्वः । व्यचो
ऽतस्तिड इति दीर्घः । सनिता । गण्यु दानं । ताच्छीलिकम्पनः । धनानि । न लोकाययति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स यामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्न्य ॥ १० ॥

स पौंस्येभिरभिभूरणस्तीमरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ १० ॥

सः । यामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अर्णस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ १० ॥

स इन्द्रो यामेभिर्मरुत्वार्थं सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्मिन्नहनि नृ क्षिप्र विश्वाभिः
कृष्टिभिः सर्वमनुष्यं रथेभिरिन्द्रसर्वाधभी रथः करणभूतविदे । विज्ञायते । अपि च स इन्द्रः पौंस्येभिः स्वकी
थैर्बलैरगस्तीरगसनीयान् शत्रुनाभिमुः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माक रक्षणाय भवतु ॥
यामेभिः । बहल कदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । पि० ७ १५ । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद
ज्ञानि । कर्मणि लट् । बहल कदसीति विकरणस्य लुक् । लोपस्त आत्मनेपदं ध्वति तलोपः ॥ ॥ ९ ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽञ्जति । मीऽह्ने । अजामिऽभिः । या । पुरुऽहृतः । एवैः
अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो वज्रमिथ्यजमानराहत स इन्द्रो मीऽह्ने मयाम् । मीऽह्नेमिति धननाम् । तं तृणात्मयामोऽपि
मीऽह्नेनोच्यते । जामिभिर्वंधुभिरजामिभिर्वा पाधवरहितैर्वैवर्त्युपार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा भूमजाति
लिंगभूते । तेषामुभयविधानामपामिद्रं प्राप्नुवता पुरुपाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तन्पुत्रस्य च जेषे जयप्राप्तये
स इन्द्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतुतमाना जयो भवतीति । अन्यत्समान ॥ समजाति । अत्र गतिर्न
पणथी । लिङ्याडागम । जेषि । जि जये । आणादिक सप्रत्यय । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । जेषे णेप गृह
गती । क्रिष्टेति त्रिप । सांकाच इति विभक्त्युदात्तत्व ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचंताः गतनीथ ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचंताः । गतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पांचऽजन्य । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभूत अर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भूता दस्युहा दस्युनामुपबध्पयितृणाममुराणां तता भीम सर्वगा
भयहेतु उग्र उद्गूणतत्रा सहस्रचंता वज्रविधङ्गा । सवज्रा इत्यर्थः । गतनीथा रङ्गस्त्विवर्धविधप्रापणा वा
कम्भा उरु भासमानो महान्वा चम्रीषो न चत्वा नममे रसात्मनावस्थित साम इव शर्वसा उल्लेन
पांचजन्य । गधर्वा अपारमो देवा अमुरा रजामि पच जना । निपादपचमाश्रित्वारो वणा वा । तेषु
रक्षकत्वेन भव । एभृत स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । वरुणं वदसति इति त्रिप ।
भीम । जिभी भय । भीमादयोऽपादानि । पा० ३ ४ ५४ । इयपादानि भिय पृथा । उ० १ १५२ । इति सक ।
गतनीथ । णीञ प्रापणे । हनिकृपिनोरमिकाशिश्वे कथन । उ० २० । इति कथनप्रत्यय । चम्रीष । इष
गता । चम्रीषमिति गच्छतीति चम्रीष । इगुपधनक्षण कपत्यय । वर्णश्चापत्या रक्षा दीभश्च । यद्वा । चम्रीषा
आदिक इत्यप्रत्यय । पूर्ववद्वक् । पांचजन्य । मताथे ब्रह्मदेवपचजनभयति वक्तव्य । का० ४ ३ ७८८ । इति
ज्यप्रत्यय । जित्वादेवुदात्तत्व ॥

तस्य वज्रः क्रंदति रु त्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं संचंतं सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्मत् । स्वऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः । शिमीऽवान् ।

तं । संचंतं । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्य वज्रं कृत्वा स्मत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः । य इन्द्र स्वर्षा शोभनस्यो
दकस्य दाता दिवो न दिव सबधी सूर्य इव त्वेषो दीप्त रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान् ।
शिमीति कर्मनाम । लोकानुगार्हक्येण कर्मणा युक्तस्मिद्र सनयो धनस्य दानानि मनंत । सेवत । तथा त
धनानि च सेवत । स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति । कदि कदि कदि आह्वान रोदनं
च । कदस्युभयर्थेति श्रप आर्धधातुकत्वात्तर्गनतीति णिलोप । स्वर्षा । मुपुषादन्तेविच । सुप्रति गच्छतीति
स्वरुदक । तत्समोतीति स्वर्षा । षण्णु दानि । जनसनखनक्रमगमो विट । विद्वनारनुनासिकस्यादित्याय ।
सनतिरनन् । पा० ८ ३ १०८ । इति षत्व । त्वेष । त्विष दीप्ता । पचाद्यच । रवथ । रु शब्दः । शीङ्गशिपुग
मिवाचजीविप्राणिभ्योऽथ । उ० ३ ११३ । इत्यथप्रत्यय । गुणावादेशां । सनय । सनोतिभाव आणादिक
इत्यप्रत्ययः ॥

यस्याजसं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स परिपृक्तुभिर्मदसानो मरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजसं । शवसा । मानं । उक्थं । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । परिपृत् । क्रतुभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ १४ ॥

यस्यैव स्योक्त्य प्रशस्य शवसा मानं वल्लेन सर्वस्य परिपृक्तं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी यावा पृथिव्या विश्वतः सी सर्वतोऽजममनवरत परिभुजत परितः सर्वतो भुजं पालयति स इन्द्रः क्रतुभिर्गन्धर्वाभिर्हृत्यैगमंदसानो मंदमानः सन्पारिपृत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वचं परिभाषणं । पातृतुदिव चीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना सप्रसारणं । परिभुजत । भुजं पालनाभ्यवहारयोः । ज्येष्ठागमः । अत्ययेन श । पारिपृत् । पारं तीरं कर्मसमाप्तां । ज्येष्ठागमः । सित्त्वज्ञानं लंटीति सिप । तस्यार्धधातुकत्वादिट । अत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि नृतिमोदमदस्वप्रकातिगर्गणु । ऋजिर्वृधिमदिमहिभ्यः कित । ३० ८ ८७ । इत्यसानचप्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मतो आपश्च न शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वष्टासा ह्रमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मतोः । आपः । च । शवसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्ररिक्ता । त्वष्टासा । ह्रमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्यैव स्य शवसो वल्लेन तमवसानं देवा वम्बाद्या देवगणा नापुः नानाशिर तथा मतो मनुष्या आपश्च नापोऽपि न प्रापुः स तादृश इन्द्रस्वजसा शत्रुणा तनुकचात्कीयेन वल्लेन ह्रमं पृथिव्या दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकीर्णं रचको भवति । लोकद्वयादणस्य वल्लमतिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्वयुक्तः स इन्द्रो नोऽस्माकमृती ऊतये रज्ज्वाय भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । देवात्तल्लिति स्नाथं तल । सुपा मुलुगिति पठ्या लुक् । मतो । मृडं प्राणत्यागं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चादायु दान्तत्वं । प्ररिक्ता । रिविर विरचने । अन्यभ्याऽपि दश्यते इति क्तिप् । अन्यविकारश्चादसः । त्वष्टासा । तच् त्वच् तनुकरणं । अमुनं । निच्चादायुदान्तत्वं । ह्रमः । क्षतिं प्राथवीनाम । आपो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् उसि भसञ्जायामाकारलोपः । यद्वा । ह्रमायी विधुनं । अस्मात्किञ्चित् क्षिप । विरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं विभक्तकदान्तत्वं ॥ १० ॥

रोहिच्छयावा सुमदंशुललामीद्युष्टा राय ऋज्जश्चस्य ।

वृषण्वंतं विभ्रती धृषु रथं मंद्रा चिकेत नाहुषीषु विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित । श्यावा । सुमतऽञ्शुः । ललामीः । द्युष्टा । राये । ऋजऽञ्श्वस्य ।

वृषणऽवतं । विभ्रती । धृऽसु । रथं । मंद्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोर्हभयविधवर्णयुक्तत्वर्थः । सुमदशुः सुमत स्वतः प्राशुः । उक्तं च यास्कन । सुमत स्वयमित्यर्थः । नि० ६ ३२ । इति । अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंस्त्वती अथ भुषणयुक्ता वा युक्ता दिवि युलोके कृतनिवासा ऋज्जश्चैतत्सञ्ज्ञस्य राजर्षे राये धनार्थं वृषण्वंतं वृष्णा संक्रुद्राण्युक्तं रथं धृषु युगसंबंधिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती वहती मंद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्चर्पतिर्गाहुषीषु । नङ्गषा मनुष्याः । तत्संबंधिनीषु विष्णु सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृश्याश्चपंत्या युक्त इन्द्रः सयामिष्वनुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवर्णिता । पा० ५. २. १०८. २. । इति

मत्वर्थीय ईकारः । अञ्जन्तत्वात्सुलोपाभावः । युक्ता । वि निवासगत्योः । आणादिको डप्रत्ययः । ततष्टाप । अञ्जाश्च । अञ्ज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । अञ्जद्वेत्यादिना रक्प्रत्ययांते निपातितः । अञ्जा गतिमंतोऽस्या यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वंतं । अनो नुट् । पा० ८. २. १६. इति मनुषो नुट् । चिकेत । कित क्षानि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्त्यक्तं इंदु वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

अञ्जाश्चः प्रष्टिभिरंवरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इंदु । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

अञ्जऽअश्चः । प्रष्टिऽभिः । अंवरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥ १७ ॥

इ इंदु वृष्णे कामानां वर्षितुस्त तव त्यक्तदंतदुक्थं स्तोत्रं राधः संग्रहकं त्वत्प्रीतिहेतु वार्षागिरा वृषागिरौ राज्ञः पुत्रा अञ्जाश्चादयोऽभि गृणन्ति । आभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्यतद्विवृणोति । अञ्जाश्च एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्वैर्ह्यभिः संहद्रमस्तां । के ते पार्श्वस्थाः । अंवरीषादयश्च त्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यं । पा० ४. १. १०. इत्यणप्रत्ययः । गृणन्ति । गृ गृह्णे । प्लादीना ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति भयं भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन । अञ्जाश्चः । अञ्जा गतिमंतोऽस्या यस्य स तथोक्तः । अंवरीषः । अवि गृह्णे । आणादिक ईपन्प्रत्ययः । उ० ४. २०. सहदेवः । देवः सह वर्तत इति सहदेवः । वीपसर्जनस्यतिर्भवकल्पनात्समावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंत भोवितव्यार्थाद्व्यत्ययेन शानच । वङ्गनं कंदसीति शपः शोभभावः । अद्रुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोमनसो अलोमोषमी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

दस्युञ्छिभ्यश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीति ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून । शिभ्यून । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वर्हीति ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो वङ्गभिर्यजमानैराहृत इद्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन पृथिव्यां भुमी वर्तमानान्दस्यूनपक्षप • धितुञ्छ्वन शिभ्यश्च शमयितृत्वधकारिणो राजसादीश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकैर्न वज्रग नि वर्हीति । अवधीत । निवर्हयतिर्वधकर्मा । एवं शत्रुघ्नस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैर्गन्धकारेण दीप्ताग्निः सखिभिर्मि जभृतैर्मरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभुता भूमिं सनत् । समभावीत । तथा वृत्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तः । नित्यर्थः । तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृथ्यदकानि सनत् । समभजत ॥ दस्यून । दसु उपपत्त्ये । यजिमानं युधिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । शिभ्यून । शमु उपशमं । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राजसादिः शिभ्युः । आणादिको युपप्रत्ययः । वणव्यापत्याका रस्वेत्वं । शर्वा । शृ हिंसायां । अन्त्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप । मुपां मुनुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत् । वन पण संभक्ता । लङि वङ्गनं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । श्वित्येभिः । श्विता वर्णं । आणादिको नक्प्रत्ययः । श्वित्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । कंदसि चेति यः । सुवज्रः । आबुदात्तं द्रव्यकंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

विश्वार्हेद्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत इ ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजैः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधूः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालं नोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्ताम् । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं । ब्राह्मणायाधि व्रथात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. । इति । सर्वदास्मादमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिल-गतयः संतो वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनुयाम । संभजामहे । यदनेन मृक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्निवाद्यो ममहंतां । पुजितं कुर्वतु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोग द्वितीया । श्रेष्कंदसि बह्वलमिति श्लोपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च । पा० ७. ३. ३०. । इति निपातनात् । ह्रभावाभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम । पणु दानं । निडि तनादित्वादुप्रत्ययः । वन पण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

प्र मंदिन इत्याकादशर्चमष्टमं मृक्कमांगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । अष्टम्याद्याश्चतसस्त्रिपुमः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्त्राविष्णुपनिपक्षतुम्विपुवंतमिति ॥ दश रावस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे मृचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीय । आ० ८. ७. । इति ॥

प्र मंदिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहंन्वृजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रं दक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र। मंदिने। पितुऽमत्। अर्चत। वचः। यः। कृष्णऽगर्भाः। निऽअहन। वृजिश्चना।

अवस्यवः। वृषणं। वज्रंऽदक्षिणं। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजा मंदिने स्तुतिमते सोतव्यं इंद्राय पितुमर्चतुर्वर्लक्षणेनान्नोपितं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षणोच्चारयत । य इंद्र ऋजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निपक्तागर्भास्तदीया भार्या निरहन अवधीत । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्यर्थं गर्भिणीण्यस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रज्जोच्छ्रवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपितं तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मण हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिपु । आणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्कन । मंदो मंदतः स्तुतिकर्मणः । नि० ४. २४. । इति । पितुमत् । इस्वनुड्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निपक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिश्रेष्कंदसि बह्वल-मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अवस्यवः । अवर्गानादिको भविऽमुन । अव इच्छत्यवस्यति । मुप आत्मानः क्वच । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा पपुर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । हवामहे । हेजो लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

या व्यस जाहृषाणेन मन्युना यः शवर या अहान्पुमव्रत ।

इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणक्ष्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः। विऽअसं। जहृषाणेन। मन्युना। यः। शवरं। यः। अहन। पिम्रुं। अव्रतं।

इंद्रः। यः। शुष्णं। अशुषं। नि। अवृणक्। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ २ ॥

य इंद्रो जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यसं विगतभुजं वृचमहन अवधीत् । अपि च य इंद्रः शवरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य यागादः कर्मणो विरोधिनं पिपुमेतत्संज्ञमसुरं च य इंद्रो ऽवधीत् । किंच य इंद्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यसं । विगतोऽसौ यस्मात् । बह्व्रीही पूर्वपदप्र-

कृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जहृषाणेन । हृष तुष्टी । अत्र वृद्धार्थः । कंदसि लिट् । लिटः कानज्वेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादतोदात्तत्वं । अगुषं । शुष शोषणं । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न संत्यस्येत्यगुषः । परादिस्कंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रीधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणि यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सञ्चति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सञ्चति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्वपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावगुर्वर्तते । यस्य चंद्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सञ्चति । वचनव्यत्ययः । गच्छति । सञ्चतिगच्छतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी । द्याश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यां । दिवो द्याविति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययांतांस्तोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेतुमयपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वर्णो य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वर्णः । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किन्तु सर्वामामित्याह गवामिति । सर्वामां गलामधिपतिर्भवति । वर्णो अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वन्यनावर्तमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. ७५. । यस्येन्द्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हन्ता तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां । न गोश्वन्ताववर्णेति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिपेधः । गोपतिः । पत्यावस्यर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । ऋ गता । अस्माक्यन्तान्निष्ठा । आगमानुशामनस्यानित्यत्वात्पुगभावः । यद्वा । मृचिमृचिमूत्र्यव्यत्ययशृणोतीनां । पा० ३. १. २०. ३. । इति विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन वज्रलयहणानुर्कषणाटर्नमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणान्न सन्यङोरिति ऋ इत्येतस्य द्विवचन उरदत्वहलादेशेषयोः सतो ह्रायको च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां कंदस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । री रीत्यभ्यासंरफल् । ५. । द्वलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । छत्यन्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्यप वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तानिवृत्तिस्वरणप्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रथमतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजा-
तिभ्योऽगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविंदत अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
पूर्वमेव तिरमुर्युद्धा गाः स्वयमलभन्तत्यर्थः । अपि च य इन्द्रो दस्युनुपक्षपयितुमुरानधरान्निकृष्टान्कृत्वा वा
तिरत अवधीत । अवतिरतिर्वधकर्म । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाऽह्यामहे ॥ जगतः । गम् रूप् गती । वर्तमाने
पृषद्वृहन्नहन्नगच्छतृवच्च । उ० २. ८४. । इत्यतिप्रत्ययांतो निपातितो जगच्छब्द आबुदात्तः । प्राणतः । श्वस
प्राणने अन च । अस्मात्तटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । षष्ठाः पतिपुचेति
विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥

यः शूरभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः शूरभिः । हव्यः । यः । च । भीरुऽभिः । यः । धावत्ऽभिः । हयते । यः । च । जिग्युऽभिः ।

इंद्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वन्तं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरभिः शौर्योपैतैः पुरुषैर्हव्यो योदुमाह्वयतः । यस्य भीरुभिर्भयशीलैः कार्तरैः पुरुषैः सहायार्थं
माह्वयतः । अपि च य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्हयते रत्नार्थमाह्वयते । यस्य जिग्युभिः प्राप्तज
यैराह्वयते । यं चंद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि त्विषु त्विषु कार्येष्वभि संदधुः अभिमुख्येन स्थापयन्ति ।
तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाऽह्यामहे ॥ शूरभिः । वङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । ह्वयतेरचो यदिति
यत । इ इत्यनुवृत्ता वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । गृणे धातोस्मन्निमित्तस्त्वैवत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः
कुक्कुर्का । उ० २. ३१. । इति कुप्रत्ययः । धावद्भिः । छ गती । सतेर्वैगितायां शपि पाध्रत्यादिना धावादेशः ।
शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जय । निटः क्लमुः ।
द्विवचने सनलिटोर्जोरित्यभ्यामादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्ययस्त्रयादित्वेन भत्याहसीः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । कंदसीत्यलोपः ॥ ॥ १० ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इंद्रं मनीषा अभ्यर्चन्ति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्रं । मनीषा । अभि । अर्चन्ति । श्रुतं । मरुत्वन्तं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां ।
यद्वा । रोदधितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरीरान्निगताः संतो बंधुजनान्प्रोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशेन
मनुष्येभ्यः प्रदानं सहति । अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसी तपसुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । तै० आ० १. १४. १. । इति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानं रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्यमिका
वाक् पृथु विसीणीं जयते वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्मृतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं
प्रख्यातं सूर्यात्मनमिन्द्रं मनीषा स्मृतिनक्षणा वाक् अभ्यर्चन्ति । अभिमुख्येन स्मृति । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्या-
याह्यामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने । संपदादिनक्षणा भावे क्लिप । जयः । जि चि अभिभवे । जीयते
ऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽमुन । मनीषा । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुतः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ यासध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकुमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सन्यऽरायः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिर्युक्तेषु परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्रानि गृहे यद्वा यदि वा मादयामे तृप्ता वर्तसे, यद्वा यदि वावमेऽवाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्तिन्यनामि वृजनं गृह । तस्मिन्मादयामि । अनाऽस्माद्भयवधात्स्थानातोऽस्माकमध्वरं यज्ञमक्षाभिमुख्येना याहि । आगच्छ । हे मत्पराध सन्धधनं त्वाया त्वत्का मनया वयं हविश्चकृम । कृतवतः ॥ मरुत्वः । मरुत्वसो हररिति मरुत्वं नकारस्य रूपं । सधस्थः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । सध मादस्थयोऽकृदसीति सहस्य सधादेशः । मादयामि । मद गतियोगे । नृरादिराभनेपदी । निव्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मन क्वच । "अथो तरपदयोर्भाति मपर्यतस्य त्वादश । व्यत्ययेन दकारस्यात्वः । अ प्रत्ययादिश्चकारप्रत्ययः । सुपा सुर्गाति तृतीयाया लृक् ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदश त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सर्गणे मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे वहिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमं । सुषुम । सुदश । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अधः । नियुत्वः । सऽसर्गणः । मरुतऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । वहिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदश शोभनबलं त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिपूतततो वयः । हे ब्रह्मवाहो ब्रह्मणा मवरूपेण स्तोत्रिणोह्यमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयाहृणीयं पुरोडाशमन्त्रेण त्विच्छ्रमः । कृतयतः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वः । तद्विन्द्र अधानतरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरतत्तज्ज्ञेयं मगना भगवद्विदं सत्त स्मिन्वर्तमानं यज्ञे वहिष्यास्तीर्णं दर्भ उपविश्य मादयस्व । तप्तो भव ॥ सुषुम । पुत्र अभिषेजः । निटि कादिनि यमप्राप्तस्थितोऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

मादयस्व हरिभिर्ये तं इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रं वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्रं हरयो वहंतृगन्हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । ष्यस्व । शिप्रं इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्रं । हरयः । वहंतु । उग्न । हव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिर्यैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभुतास्तदर्थं शिप्रं हनं सहने वि ष्यस्व । सोमपानार्थं विवृतं कुरु । तथा धेने पानसाधनभृते जिह्वोर्पज्जिह्वे वि यज्जग । सोमपानार्थं विच्छेष्टं कुरु । हे सुशिप्र । शिप्रं हन नासिकं वा । शोभनशिप्रं त्वा त्वा हरयोऽश्व आ वहंतु । अग्निदीयं यज्ञं प्रापयतु । त्वं शोभनं अस्माकमयमानं । त्वेऽस्माकं हव्यानि हवीषि प्रति जुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोदासिष्टा ॥ वि ष्यस्व । यो अतर्कमणिः । व्यत्ययेनात्मनेपदः । दिवादित्वात् श्यन् । आतः श्यनि । पा० १३ ७१ । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वः ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिद्रेण मनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुतऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इंद्रेण । मनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

महत्स्त्वोचस्य । महद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स महत्स्त्वोचः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमुरिद्रस्य संबन्धिना
गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तंन्द्रेण वाजममं सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं
तस्मिन्नादयो व्यावापृथिव्या च ममहंता । पुजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजो वर्जने । कूपवृजिमदिनिधाभ्यः
क्षुरिति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं मुक्तं कृत्स्नस्यार्चमिन्द्रं । अन्त्या चिष्टुप शिष्टा दश जगत्सु । तथा चानुक्रांतं । इमां
तंऽन्त्या चिष्टुवति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनुजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रे देवासः शर्वसामदन्नु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनुजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन । अनु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महत्कले तवमामिदानीं क्रियमाणां महीं महतीं अत्यन्तात्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण
संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम स्तोतुः स्तोत्रं स्तुता यद्यस्मादानजे अन्ता संश्लिष्टासीत् ।
तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोचकृतः । समाहिं शत्रूणामभिभवितारं पुर्वोक्तं तमिन्द्रं
देवासः कर्मसु दीयंत ऋषिजः शर्वसा स्तुतिभिः कीर्तनवल्लनान्वमदन । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं ।
उत्सवं चोत्सवार्थमभिवृद्धर्थं प्रसवं च धनानां वृष्ट्युदकानां वीत्यत्यर्थं च ॥ आनुजे । अन्नं व्यक्तिप्रक्षणगतिषु ।
अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विवचनहलादिशर्षी । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुड्विहलः । पा० १. ४. ७१. ।
इति नुट् । अत्ययनोपधानकारलोपः । उत्सवं । प्रसवं । पू प्ररणं । ऋदोरिति भावोऽप । निमित्तात्कर्मसं-
योगे । पा० २. ३. ३६. ६. । इति सप्तमी । थाथादिनोत्तरपदातीदात्तत्वं । ससहिं । पह अभिभव । आदृगमहन
इत्यचोत्सवार्थं कंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावाह्विवचनं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यामस्य
दीर्घत्वं । अमदन । मदी हर्षं । हेनुमति णिच । मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठास्मितां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात्परनिटीति णिलोपः ॥

अस्य अत्रो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अद्दे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । अत्रः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसा । अभिऽचक्षे । अद्दे । कं । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य अत्रो यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामुचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका
नद्यो बिभ्रति । धारयति । वृषहर्षेन्द्रस्य यद्वृष्टः प्रदातुत्वं तत्प्रभृतजलोपेता नद्यः प्रकटयतीत्यर्थः । अपि च
द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्या । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः
प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामितत । प्रकाशात्मकं रूपं धारयति । किंच हे इन्द्र अस्मे अस्माकमभिचक्षे
द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अद्दे कं अद्दार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनिदं सत्यमिति अद्वोत्प-
द्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसां वितर्तुरं परस्परव्यतिहरणं तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा
भवति तथा चरतः । वर्तते । त्वमेव तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिर्दामति विभक्तिरुदात्तत्वं । द्यावा-
क्षामा । द्याश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तिर्डादेशः । देवताद्वंद्वे चैत्युभयपद-
प्रकृतित्स्वरत्वं । दर्शतं । भृमृदृशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा । सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्या-
नडादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । चंद्रमःशब्दो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरणं मध्योदात्तः ।
अतो देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्त्रीभयपदप्रकृतित्स्वरस्य नीत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचक्षे ।

चचेः प्रकाशनार्थात्संपदादिनक्षत्राणि भावे क्लिप । तादर्थ्यं चतुर्थी । अद्वे । दृशियहणाद्धातेर्भावे विच । चतुर्थ्येकवचन आतो धातोर्गत्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं । वितर्तुर । तरतैर्यङ्लुगता दौणादिकः कुरच । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इंद्र मनसा पुरुष्टुत त्वायज्ञो मघवञ्छर्मे यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन । प्र । अव । सातये । जैत्रं । यं । ते । अनुऽमदाम । संऽगमे ।

आजा । नः । इंद्र । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन । शर्मे । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन धनवर्तिद्र मातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव । प्रेरय । वर्तय । नोऽस्माकं मनसा वृद्ध्या पुरुष्टुत वङ्गशः स्तुतद्र ते तव स्वभृतं जैत्रं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम वयमनुक्रमेण क्षमः । अपि च हे मघवन त्वायज्ञस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अव । अव रक्षणगतिं कांतीत्युक्त्वाद्वातिरत्र गत्यर्थः । संगमं । ग्रहवृद्धानिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा । सुपां मुनुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायज्ञः । सुप आत्मनः क्वच । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्तात्वं । क्वजंतल्लटः शतु । अदूपदंशाज्जसार्वधातु कानुदात्तत्वं सति क्वचा संहकादेश एकादेश उदात्तं नति तस्योदात्तत्वं ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंगमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिंद्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्या रुज ॥ ४ ॥

वयं । जयेम । त्वया । युजा । वृतं । अस्माकं । अंगं । उत । अव । भरेऽभरे ।

अस्मभ्यं । इंद्र । वरिवः । सुऽगं । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघऽवन । वृष्या । रुज ॥ ४ ॥

हे इंद्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वंतं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिर्भवम । अपि च भरे भरे संगमि संगमिऽस्माकमंगमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहरिणीत्कृष्टं रुज । तथा हे इंद्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं प्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्या वृष्यानि वीर्याणि प्र रुज । प्रमंथि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज वरणे । क्लिपेति क्लिप । तुगागमः । सुगं । मुदुरोरधि करण इति गमिर्दप्रत्ययः । कृधि । शृणुणुपृष्ठवृथ इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंग । तादादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकं । स्म । रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रं । हि । इंद्र । निऽभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तारोऽहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिद्र विपन्यवः । स्तोतुर्नामितत । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणं हेतुना त्वा हवमानास्त्वामाङ्गयंतो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषा मध्येऽस्माकं स्मास्माकमेव सातये धनदानार्थं रथमा तिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैत्रं हि । जयशीलं खलु । शत्रुजित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । पणु दाने । क्लिपि जनसनखनां सन्धलो-रित्वात्वं ॥ ॥ १४ ॥

गो॒जिता॑ वा॒हू अ॒र्मित॑क्रतुः सि॒मः क॒र्मन्क॒र्मञ्छ॒तमू॑तिः खजं॒करः ।

अ॒क॒न्प इ॒ंद्रः प्र॒ति॒मा॒न॒मो॒जसा॑था जना॒ वि हू॑यंते सि॒षास॑वः ॥ ६ ॥

गो॒ऽजिता॑ वा॒हू इति॑ । अ॒र्मित॑ऽक्रतुः । सि॒मः । क॒र्मन्ऽक॒र्मन् । श॒तंऽऊ॒तिः । ख॒जंऽक॒रः ।

अ॒क॒न्पः । इ॒ंद्रः । प्र॒ति॒ऽमा॒नं । ओ॒जसा॑ । अ॒थ । जनाः । वि । हू॑यंते । सि॒सा॒सवः॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्ता गोजिता जयेन गवां लभयितारो । त्वं चामितक्रतुरपरिक्लिप्तज्ञानः सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाक्यायनकं । सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बन्धकः । कर्मन्कर्मन् स्रोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थितं शतमृतिर्वज्रविधरक्षणोपेतः खजंकरः । खजति मध्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकन्पः कल्पनायेन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदीजे । बलमस्ति तेन सर्वेषां प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मोयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणात्सिमासवो धनं लब्धुकामा जना वि हूयंते । विविधमाह्वयति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितो । मुपां मृग्यगिति विभक्तिकारः । सिमः । पित्र बन्धनं । अस्मादीणादको मक् । खजंकरः । खज मधे । पचायच । क्षमायुयमद्रेऽण च । पा० ३. २. ४४. इति चण्डस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोति खच । अरुर्विषद्वज्रं त्येति मुम । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकन्पः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातीदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण् संभक्तौ । सणि सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां मन्त्रालोरित्यात्वं । द्विर्वचनादि । सनाशंसर्भिष उः । पा० ३. २. १६८. इत्युप्रत्ययः । साति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उ॒त्त॑ श॒तान्म॑घव॒न्नुच्च॑ भूय॒स उत्स॑ह॒स्राद्रि॑रिचे कृ॒ष्टिषु॑ अ॒वः ।

अ॒मात्रं॑ त्वा॒ धि॒प॒णा॒ तित्वि॑षे म॒ह्यधा॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्र॒से पु॒रंद॑र ॥ ७ ॥

उ॒त् । त॑ । श॒तात् । म॒घऽव॒न । उ॒त् । च॒ । भू॒यसः॑ । उ॒त् । स॒ह॒स्रात् । रि॒रि॒चे । कृ॒ष्टिषु॑ । अ॒वः ।

अ॒मात्रं॑ । त्वा॒ । धि॒प॒णा॒ । ति॒त्वि॒पे । म॒ही । अ॒ध । वृ॒त्राणि॑ । जिघ्र॒से । पु॒रं॑ऽद॒र ॥ ७ ॥

हे मघवन धनवात्रिद्र कृष्टिषु स्रोतृषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं अवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाज्जादद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बह्वतराज्जादद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बह्वना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमन्नयमित्यर्थः । अपि चामात्रं मात्राययत्तया रहितं परिगणितुमशक्यं सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिपणास्त्रदीया क्षुतिलक्षणा वाक् तित्विषे । दोषयति । त्वत्संबन्धिनो गुणात्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिद्र अध सुखमेतं वृत्राणावरकान् शत्रुघ्नसं । हसि । विनाशयसि ॥ रिचिरे । रिचिर् विरचने । कर्मणि लिट् । तित्विषे । त्विष दीप्तौ । जिघ्रसे । हंतर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बह्वलं कंदमीति शपः सुः । गमहन्त्यादिनोपधानोपः । स्थानिवज्जावाह्विर्वचनादि । बह्वलं कंदसीत्यभासस्यत्वं । पुरंदर । पुःसर्वयोदारिसहोः । पा० ३. २. ४१. इति खच । खचि ङन् । पा० ६. ४. ९४. इति ङस्त्वं । वाचंयमपुरंदरो च । पा० ६. ३. ६८. इति निपातनादम ॥

त्रि॒वि॒ष्टि॒धातुं॑ प्र॒ति॒मा॒न॒मो॒जस॑स्ति॒स्रो भू॒मीर्नृ॑पते॒ ची॒णिं रो॒चना॑ ।

अ॒ती॒दं वि॒श्वं॑ भु॒वनं॑ वव॒क्षि॒थाश॑चु॒रिंद्र॑ ज॒नुषा॑ स॒नाद॑सि ॥ ८ ॥

त्रि॒वि॒ष्टि॒ऽधातुं॑ । प्र॒ति॒ऽमा॒नं । ओ॒जसः॑ । ति॒स्रः । भू॒मीः । नृ॑ऽप॒ते । ची॒णिं । रो॒च॒पद॑ ।

अ॒ति॒ । इ॒दं । वि॒श्वं॑ । भु॒वनं॑ । व॒व॒क्षि॒थ । अ॒श॒चुः । इ॒ंद्र । ज॒नुषा॑ । स॒नात् । अ॒सि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिद्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं ॥

मानं । त्रिविष्टधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुक्लं करोतीति । यथा त्रिविष्टस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्रुदीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमिस्त्रीन् लोकान् त्रीणि रोचना त्रीणि तैत्रांसि दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं एवं चीनं लोकान् त्रीणि तैत्रांसि चाति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि चेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्मादे इन्द्र त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशत्रुः सपत्नरहिताऽसि ॥ त्रिविष्टधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विद्या प्रवशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशर्भाव क्तिन् । धात्रः सितनिगमिमसीत्यादिना । उ० १. ७०. । कर्मणि तुन्प्रत्ययः । रुद्रत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दसन्नतं दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमानं वर्तते । यथा माणवकोऽग्निशब्दः । तिस्रः । शसि त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयसो हल्यूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्मादिच्छासनि हत्वकत्वपत्त्यानि । सन्यत इतीत्याभावच्छादसः । छादसे लिख्यमंत्र इति निषिधादास्ययाभावः । जनुषा । जंरुसिः ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सप्तहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्यमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां । देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सप्तहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उतऽभिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाहुयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु सप्तहिवभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्मृतीनां कर्तारमुपमन्यमुपमन्तारं सर्वस्वमुद्भिदं शत्रूणामुद्भित्तरमिममवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । कर्णोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्त्रदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्यमुपगतं प्राप्तिन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मणिंऽवस्थितानां वृत्तादीनामुद्भित्तरमतिशयं न भक्तारं ॥ वभूथ । बभूथा ततंथ जगृभ्म ववर्थेति निगम इति निपातनादिदभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चेत्यादपुरणमिति मुक्तोपः । प्रसवे । पूह प्राणिप्रसवे । ऋदोरप । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधियर्भेष्वंजा मघवन्महतसु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिय । अर्भेषु । आजा । मघऽवन । महत्ऽसु । च ।

त्वां । उपं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रुञ्जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणसि । स्तोत्रभ्यः प्रयच्छमीत्यर्थः । हे मघवन् धनविनिद्र अर्भेष्वल्पेष्वाजा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रीतिषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुद्भूतमधिकबलं त्वां सं शिशीमसि । स्तोत्रस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाहुनिषु सत्स्वागत्य नोऽस्माधोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि अये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्त्येदोऽचसास्वत्यख्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. इति प्रार्तिषेधः । सग्लिटोर्जे-रित्त्वभ्यासादुत्तरस्य अकारस्य कुत्वं । रुरोधिय । क्रादिनियमादिट् । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तमीबहुवच-नस्य डादेशः । शिशीमसि । शो तनुकरणे । बज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः । आदेश इत्यात्वं । द्विवचने बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई ह्यधोरिति कारांतादेशः । इदंती मसिः ॥

विश्वाहिं॑द्रो॒ अधिव॑क्ता नो॒ अस्व॑परि॒हृताः॑ स॒नुयाम॑ वाजं ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महंता॑म॒दितिः॑ सिं॒धुः पृथि॑वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा॑ । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । स॒नुयाम॑ । वाजं ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महंता॑ । अ॒दितिः । सिं॒धुः । पृथि॑वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यति यं रोहिक्कावति वगे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं नमामहे । यदस्माभिः प्राथितमस्मदीयं तन्निचादयः पुजितं कुर्वतु ॥ १५ ॥

तत्त इत्यष्ट्वे दशमं मृक्तं कुत्तस्यार्थमिन्द्रं वेष्टुम् । तथा चानुक्रांतं । तन्नेऽष्टावति ॥ तृतीये कंदोमे निष्कवन्त्य इदं मृक्तं निविद्वानं । विश्वजित इति खंडे मुवितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्कवन्त्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।

सामेदमन्यह्व्य॑न्यदस्य॒ समी॑ पृच्यते॒ समने॑व॒ केतुः॑ ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत । कवयः । पुरा । इदं ।

स॒मा । इ॒दं । अ॒न्यत् । दि॒वि । अ॒न्यत् । अ॒स्य । सं । इ॒मिति॑ । पृ॒च्यते॑ । स॒मना॑ऽइ॒व ।

के॒तुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममृक्पृष्ठं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं वलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यदा । पराचैः पराचर्चनः परागमनैर्युक्तं । युद्धाभिमुखमेवाधारयंत । धृतवतः । अपि चास्मिन्प्रस्थान्यदेकमिदमन्यायां ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते । अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि ब्रुलोकं । ईं तदिदमभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः सं पृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रावादिष्योऽग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादिष्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दृग्रात्रकं ददृश इति श्रुतेः । अह्निं त्वग्निः सूर्येण संगच्छति । उद्यंतं वावादिष्यमग्निनुसमारोहति तस्माद्दृम एवापदिवा ददृश इति श्रुतेः । तै० ब्रा० २. १. २. ९ १० । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संग्रामवाची । यथा समने संग्रामे युध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं वलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घच्चप्रत्ययांतो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः पराचर्चनैः । नि० ११. २५ । इति । क्षमा । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः साहितिकप्रकादसः । समनेव । यम एम अर्वाक्यं । अन्यभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३० । इति युच । मुपां मुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवैव विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिन्नद्रोहिणं व्यह्व्यसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धार॒यत् । पृथि॑वीं । प॒प्रथ॑त् । च । वज्रे॑ण । ह॒त्वा । निः । अपः । स॒सर्ज॑ ।

अ॒हन् । अ॒हिं । अ॒भि॒नत् । रौ॒हि॒णं । वि । अ॒हन् । विऽअ॑सं । म॒घऽवा । श॒ची॒भिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत । धृतवान् । पीडाग्राहित्वेन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनंतरं पप्रथच्च । तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेणायुधेन हंतव्यान्वृक्षादींहत्वापो वृष्ट्युदकानि निः संसर्ज । मेघाभिर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिजत् । व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरा-

तीर्थैर्युद्धकर्मभिर्भ्यसं विगतभुजं वृचामुरमहन । अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथु करोति प्रथयति । तत्करोतीति शिच् । णाविष्ठवत्यातिपदिकस्य कार्यं । पा० ६. ४. १५५. १. इति वचनाद् ऋतो हन्तादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. इति ऋकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वाह्यभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि शिल्लोपः । द्विर्वचने चङान्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न शिल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांत्या दिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थान्नाज्ञिघाताभावः ।

स जातूभर्मा अद्धान् ओजः पुरो विभिन्दन्नचरञ्चि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्येवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया युस्ममिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूभर्मा । अत्तद्धानः । ओजः । पुरः । विभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्येवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । युस्म । इन्द्र ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यग्निमाचक्षते । भर्मायुधं । अग्निरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । गृह्णा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पादं कार्यं अद्धान् आदरातिशयेन कामयमानः प्रवेभुतः स इन्द्रो दासीर्दस्युसंबंधीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्त्यचरत् । विविधमगच्छत् । हे वाञ्छन्त्यवज्जिन्द्र विद्वान् सुतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतृदस्यैव उपजयकारिणो शर्वे हेतिमायुधं विस्मजति शेषः । अपि च हे इन्द्र आर्यं सहः । आर्या विद्वांसः स्नातारः । तदीयं बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा युस्म तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा । जनी प्रादुर्भाव । अन्येष्वपि दृश्यते-इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वात्कवलादापि इप्रत्ययः । जांसूर्वतीति जातूः । तुर्वो हिंसार्थः । कृपि राक्षोप इति वलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति मनिन । जातूभर्म यस्य । क्रादसो रफलोपः । वज्ज्वीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरं तु जनेर्निष्ठा । जनसनखनामित्यात्वं । जात सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । वज्ज्वीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्त्याकारस्य ऊकारः ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहयाय वज्जी यद्व सृनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघवा । नाम । विभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहयाय । वज्जी । यत् । ह । सृनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिन्द्रस्य बलमृचुष उक्तवन्तं सुवन्तं यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं सुत्वं । नामकं तद्वत्त्वं विभ्रद्धारयकघवा धनवानिन्द्रो मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्र संधानिष्पाद्यानि कृतचैतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहयाय दस्यूनां वृत्रादीनां हननायोपप्रयन् गृहसर्मा । अर्गक्कन वज्जी वज्रवान्सृनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्व यन्त्वन्तु नाम शत्रूणां नामकं श्रवसे जयलज्जणाय यशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुष । ब्रूयन् व्यक्तायां वाचि । ब्रूवो वचिः । लिट् । क्लृप् । वाचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिषधिसधमीनां चिति षत्वं । क्लृप्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संगण्डनं । कृत्यार्थं तर्ककनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघ शब्दाच्छेदसीवनिपाविति मत्वर्थोयो वनिप । विभ्रत् । दुभृज धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । नाभ्यस्ताच्छतरिति शुभागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दत्सो अविन्ददश्चान्त ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत् । भूरि । पुष्टं । अत । इदस्य । धत्तन् । वीर्याय ।

सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।
वनानि ॥ ५ ॥

हे अतिव्यजमानलक्षणा जनाः अस्य इदं तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै च वीर्याय श्रद्धां कुरुत । वृद्धमात्रं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत उच्यते । स इन्द्रः पणिभिरपहृता गा येन वीर्येणाविन्दत अलभत । तथा तरपहतानश्वास् इन्द्रो येनाविन्दत । अपि च स इन्द्र ओषधीरोषधुपलब्धितां सर्वा भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि स इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत ॥ धत्तन् । तप्त-
नप्तनयनाश्चेति तस्य तनादेशः । अविन्दत । विदू लभि । शे मुचादीनामिति नुम ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्पाय सुनवाम सोमं ।

य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयञ्जनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्पाय । सुनवाम । सोमं ।

यः । आऽदृत्य । परिपंथीऽइव । शूरः । अयञ्जनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे ब्रह्मविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा यत्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेच-
नसमंथाय सत्यशुष्पायावितथबलायिन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शायोपेतो
य इन्द्र आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वायञ्जनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानादिभक्तं
कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गेनिरोधकशूरो
गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्करिणाप्रहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । दृङ् आदेशः । समासेऽनञ्पूर्वे लो-
प्यप । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वं सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथीव । कंदसि परिपंथिपरिपरिणां
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इतीतिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तदिदं प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्समंतं वज्रेणावोधयोऽहिं ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । समंतं । वज्रेण । अवोधयः । अहिं ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेवं चकर्थ । प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्नतमहिं
वृत्रं वज्रेण कुलिशेन यथैन वीर्येण त्वमबोधयः । प्रवृद्धः सखाया सह युद्धं करोत्यिति हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य
हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्य अमदन । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि
तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन । अमाद्यन् ॥ ससंतं । यस स्वप्ने । अदादित्याच्छपो
नुक् । पत्नीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । अमदन । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् ॥

शुष्णं पिपुं कुयवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

शुष्णं । पिपुं । कुयवं । वृत्रं । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं गुणादींश्चतुरोऽमुरान्यदावधीः हतवानसि तदानीं शंवरस्यामुरस्य पुरो नगराणि वि-
हारितवानसि । अमुराणां मुखेषु हतेष्वन्यान्यमुरपुराणि विदीर्णान्यामन्नित्यर्थः । यदनेन मृक्तेन प्रार्थितम-
सादीयं तन्निचादयो ममहंता । पूजितं कुर्वेत् ॥ गुणं । शुष शोषणे । अंतर्भावितव्यर्थात् तृषिपिपरिमित्यः किञ्च
। उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिपुं । पु पालनप्रणयोः । पू इत्येकं । श्रीणादिकः
कुप्रत्ययः । कंदस्युभयर्थति तस्य सार्वधातुकत्वं सति शप । जुहोत्यादित्वात् शुः । अतिपिपत्वं श्रुत्यभ्यासस्यत्वं ।
कुयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कुत्मितं यवनमस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंवरस्य । शमयतीति शं
आयुधं । शमर्वन् । उ० ४. ९४. । ततो मत्वर्थो यो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

योनिरिति नवचर्मेकादशं मृक्तं कुत्सस्यार्पं चैष्टुभमंद्रं । योनिर्नवत्यनुक्रांतं ॥ सुक्ताविनयोगो लिंगिकः ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नावा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अवा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायः पविशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् ।
तं योनिमा नि षीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रमागमनं दृष्टातः । स्वानो नावा । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः
स्वानो हेषाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान् रश्मोन्विमुच्य
रथाद्विदित्यथ तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्यतिरुप
खण्डो विमोचने । नि० १. १७. । इति । कीदृशानस्थान । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ति । प्रपित्वे प्राप्तिऽभीकऽभ्यक्त
। नि० ३. १०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयस आदरातिशयेन बोद्धवन् ॥ निषदे । सदेः
संपदादिलक्षणां भावि क्रिप । स्वानः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । बह्वन्वचनान्तर्कर्तारि घञ् । कर्पात्यत इत्यंतोदा
त्तत्वं । वयः । विर्यति रथेन सह संगच्छंत इति विशद्वेन रश्मय उच्यते । वी गत्यादिपु । श्रीणादिक इप्रत्ययः ।
टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । यो अंतर्कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासऽनन्तपूर्वं इति ल्लो
ल्यवादेशः । वहीयसः । वह प्रापणे । तृजंताद्वोहृशब्दान्नुक्तं दसीतीयमुन । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपि कर्तव्ये
दत्वधत्वपुखद्वन्लोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यात्वस्याप्यभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ ते नर इंद्रेमृतये गुनूं चित्तान्मद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्मन्ते न आ वक्षन्तुसुविताय वरुण ॥ २ ॥

ओ इति । ते । नरः । इन्द्र । उतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । श्मन्तु । ते । नः । आ । वक्षन्तु । सुविताय । वरुण ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणायेन्द्रमो । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः ।
आ गुः । आगच्छति । स चंद्र आगतांस्तान् नु चित्तिप्रं सद्यसदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाज्जगम्यात् । गमयतु ।
प्रापयतु । देवासः सर्वे देवा दासस्थोपपत्तयितुरमुरस्य मन्युं क्रोधं श्मन्तु । भक्षयंतु । हिंसित्वित्यर्थः । अपि च
ते देवा नोऽस्माकं सुविताय सुपु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिन्द्रमा वचन । आवहतु । आनयंतु ॥
जगम्यात् । गमेरंतर्भावितव्यर्थात् लिङि बह्वन् कंदसीति शपः शुः । श्मन्तु । चमु अदने । लिटि व्यत्ययेन आ ।
शकारोपजनः कंदसः । यद्वा । श्मन्तुः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वचन । वह प्रापणे । लिटि सिद्धजनं
लेटीति सिप् । दत्वकत्वधत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वाद्बहु । सुप्रमानात् क
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वरुणं । वृष वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात्कृत्वृषिसिद्धपन्थनिस्वपिभ्यो निष्ठा । उ० ३. १०. ।
इति नप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेन । उदन ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामामुरस्तनात्मना स्वयमेवाव भरते । स्नातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽमुर उदनुदकेऽतर्वर्तमानः सन्फेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवाव भरते । अपहरति । क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतेनोदकेन कुयवस्यामुरस्य योषे भायं स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृश्यां मिवथा शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्नं प्रवेष्टुमशक्तेऽग्राधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहत्यान्यदुर्वगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥ त्मना । मंत्रिष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । हज हरणे । हयहोर्म इति भत्वं । केतवेदाः । केत ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बङ्गव्रीह्यां पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । उदन । पहतित्यादिनोदकशब्दस्योदत्तादेशः । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिव्नाना उदभिर्भरते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पयः । हिव्नानाः । उदऽभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उग्रस्यावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुयवस्यामुरस्य नाभिः संनद्ध-
मावसनस्थानं युयोप । गृहमासीत् । यथार्थेन दृश्यते सोऽमुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पुरयित्री-
भिरात्मनापहताभिरङ्गिः प्र तिरते । सोऽमुरः प्रवर्धते । स प शूरः शौर्योपेतो राष्टि । राजते च । आत्मीयिन
शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिमममुरमंजस्यांजस्योपेता कुलिशी कुलं शातयंती वीरपत्नी वीरस्य
पालयित्री एतत्संज्ञिकास्त्रिषो नद्यः पयः पयसा तत्संबंधिना सारभुतिनोदकेन हिव्नानाः प्रीणयन्त्य उदभिरा-
त्मीयैरुदकभरते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भय । उ० ४. १२५. । इतीन्द्रप्रत्ययः । राष्टि ।
राज् दीप्ता । बङ्गलं कृदसीति शपो लुक् । व्रथादिना पत्वे पुत्वं । पयः । मुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् ।
हिव्नानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्यात्तुम् । अस्यात्ताच्छीलिकश्चानम् । आगमानुशासनस्थानित्वत्वान्मुगभावः ।
चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावि चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति यस्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अध स्मा नो मघवच्चकृतादिन्मा नो मघेवं निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनं । जानती । गात् ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । चकृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि अस्याभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी दस्योरुपचपयितुः
कुयवस्यामुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुखेन गात् गता प्राप्ता । तच्च दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती

गीरोको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्म
अथानंतरमेव हे मधवन्धनवर्जिन्द्र चर्कतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नकेति शेषः । इदित्यव-
धारणे । अस्मान्नक्षैव नोऽस्मात्वा परा दाः । मा परित्याजीः । अस्माभिर्ज्ञातिन मार्गेण गत्वास्मादुपद्रवकारि-
णमसुरं जहोति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मधेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो विनि-
र्गतशपो यथेष्टचारी दासीपतिर्मधेव यथा धनान्यस्थाने पशुत्यजति तथास्मान्मा परित्याजीरित्यर्थः । अत्र
निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतेः सृश्रुतिकर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी परा
दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० ५. १६. इति ॥ नोथा । णीञ् प्रापणे । हनि
कुषिनीरभिकाशभ्यः कथन्निति करणे कथन्यत्ययः । गात । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति
सिचो लुक् । बहलं कंदस्यमाञ्छोऽपीत्यडभावः । चर्कतात । करोतिर्यङ्लुगतान्निष्ठति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव ।
श्रेष्कंदसीति श्रेष्ठीपः । निष्पपी । पप ममवाये । सपति समवेति योन्या संगन्त इति सपः शेषः । पचात्यच ।
निर्गतो नित्योद्धतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्या ईकारः । दाः । डुदाञ् दानं । लुङि
गातिस्थिति सिचो लुक् । न माञ्छोऽग इत्यडभावः ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सोऽप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिषो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अपऽसु । अनागाऽस्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । श्रद्धितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्मूर्त्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आ भज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु ।
तथा स त्वमप्स्वदेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीय कामयितव्येऽनागास्त्वे
ऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं प्रजामा-
समंतात्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभुतायेंद्रियाय बलाय श्रद्धित । अस्माभिः श्रद्धानं कृतं ।
त्वदीयं बलं बहमानपूर्वकं क्षुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्त्वे ।
न विद्यत आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वं । क्वादम उपधादीर्घः । जीवशंसे । शन्तु क्षुता ।
कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं । भुजक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । कृप । रीरिषः । रिष
हिंसायां । स्वार्थे ण्यंतादस्माद्धाङि चाङि णिलोप उपधाङ्गत्वादीनि । क्वादसं पदकालीनमभ्यासहृस्वत्वं ।
श्रद्धितं । श्रच्छ्रस्व ऊर्थादित्वेन । पा० १. ४. ६५. गतित्वाद्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अधा मन्ये अन्ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र शुध्यंज्ञो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुऽहूत । योनौ । इन्द्र । शुध्यंतऽभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अधाधानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्त्रं बलाय श्रद्धायि । अस्माभिः श्रद्धा कृता ।
त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्धिता स त्वं महते प्राप्ताय धनाय
चोदस्व । चोदय । अस्मान्प्रेरय । हे पुरुहूत पुरुभिर्बह्वभिर्यजमानैराहुतं अकृतं निष्पादितं धनशून्यं योगी ।
गृहनामृतं । गृहे नोऽस्मात्मा धाः । निधिहि । धनधान्यपूर्णं गृहं स्मान्त्वामयत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र शुध्यंज्ञो
बुभुक्षितभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोत्रभ्यो वयोऽन्नमासुतिं पयं जीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातिः कर्मणि
लुङि लृङिण । आतो युक् चिरकृतोरिति युक् । शुध्यज्ञः । बुध बुभुक्षायां । दिवादित्वात् अण् । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं ॥

मा नो वधीरिद्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आंडा मा नो मघवञ्छक्र निर्भन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।

आंडा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानु-
नुषाणि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मात्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः । मा परित्याषीः । परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पुजां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सतानि भोजनान्यपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वैव धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन धनवन शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमांडांसंबन्धीनि गर्भरूपेण निधितान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्क्षेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतति गच्छति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिदः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भुमिं सर्गति । गच्छतीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः ॥ वधीः । हंतर्माडि लुडि चेति वधादंशः । स चादंतः । सिच । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्यानिषज्जावादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मृष संय । लुडि मिच इट् । नेटीति त्रुटिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर विदारणे । लुडि सिपि बहलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्याब्भ इति सिचो लोपः ॥

मार्धादिनं सर्वनऽर्वाङ्ङीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । मृचितं च । अर्वाङ्ङिहि सोमकामं त्वाङ्ङस्तवायं सोमस्त्यमेत्यर्वाङ् । आ० ५. ५. इति ॥

अर्वाङ्ङिहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पित्र मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पित्र । मदाय ।

उरुव्यचाः । जठर । आ । वृषस्व । पिताऽडव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाङ्गः पुराविदः कथयति । अयमस्मदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिर्भरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचा उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर आत्मीय उदर आ वृषस्व । सोममासिच । आ समं तात्पूरयत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं हूयमानः कृतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आङ्गः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः । पा० ३. ४. ८४. इति झेस्सादेशो धातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षं । मदीऽनुपसर्ग इति भावेऽप । उरुव्यचाः । व्यच व्याप्तीकरणे । आणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचः कुटादित्वमनसीति वचनात् । का० १. २. १. १. डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिङ्कंदसि बङ्गन्मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदश्रुत्यर्थः । शृणुहि । उतस्य प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सुक्तं । अपां पुत्रस्य चित्तस्य कृपे पतितस्य कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आन्नायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे निबाद्ध ऋषिरङ्गूतय इति च । चित्तस्य चापां पुत्रस्य

तैत्तिरीया स्पष्टमामनन्ति । तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यद्दशोऽजायत तदाष्टानामाख्यत्वं । तै० ब्रा० ३. २. ८. १० ११ । इति । तमेतमाख्यं चित्तन्नि-
दास्य इति तत्कारोपजनेन वयमधीमह इति । अन्त्या त्रिष्टुप् । सं मा तपंतीत्येपा यवमध्या महाबृहती । आदी
द्वावष्टाचरौ पादौ द्वादशाक्षरस्मृतीयस्ततो द्वावष्टाचरौ सा यवमध्या महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महाबृहतीत्युक्ता मध्ये चैवमध्या । अनु० ९. १० । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता ।
तथा चानुकांतं । चंद्रमा एकोनाष्ट्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पांक्तमन्त्या त्रिष्टुवष्टमी महाबृहती यवमध्येति ।
हीत्यभिधानादिदमादीनि चीणि मृक्तानि वैश्वदेवानि ॥ विनियोगः । अत्र शाव्यायनिन इतिहाममाचक्षते ।
एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्नरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगवाः
संत एकं कृपमविंदन् । तत्र त्रिताख्य एको जलपानाय कृपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वितरयोश्च कृपादुदकमुद्वह्य
प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कृपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कृपं च रथचक्रेण पिपाय प्राप्स्य
षातां । ततः कृपं पतितः स त्रितः कृपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वं देवा मामुद्वरंत्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां
स्त्रावकमिदं मृक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कृपस्यांतश्चंद्रमसो ररमीन्यश्नन्निदिवयत् ॥

चंद्रमा अस्व १ तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यमनेयः पदं विंदन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अपऽमु । अंतः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदं । विंदन्ति । विद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिक्षामुदकमयं मण्डलेऽतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम् ।
सुपुष्पाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि बुलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते ।
शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णमदृशपर्यताः । यद्वा । हितरमणीयप्रांताः ।
विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदन्ति । मदीयानींद्रियाणि कृपनावृत्त-
त्वान्न लभन्ति । अत इदमनुचितं । तस्मात्कृपाकामुत्तारयतमित्यर्थः । अपि च हे रोदसी वावापृथिव्या मे मदीय-
मस्येदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा । मदीयं कृपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा
मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कृपाकामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाज्ज्ञादनं सर्वस्य जगतो निर्ममतीति
इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित । उ० ४. २२७ । इत्यमुन् । दासीभारादिषु पाठापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते ।
स गता । पाद्रेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्येनात्मनपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । लोच्यदादित्वाक्कपो
लुक् । पादादित्वाच्चित्कृतिङ इति निघाताभावः । अस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च ।
तुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पति ।

तुंजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थे । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पति ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पयः । परिऽदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्धं अपेक्षितं धनं प्राप्तुंतेव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपुराणं ।
अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमा युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु महिरहाडतासीति ।
अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तद-
न्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुनरूपेण जन-
यति । मम तु पुत्रोऽपि नीत्ययते । अत इदं मदीयं दुःखं हे वावापृथिव्या जानीतं ॥ उ । उजः । पा० १. १.

१७. इति गाकन्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् झुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । शब्दलुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुञ्जति । तुञि पिञि हिंसावलदानाङ्गितेनषु । इदित्त्वान्नुम् । व्यत्ययेन
अम । आत्मनेपः । दुह । दुह प्रपुरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

मो षु देवा अदः स्व॑रव पादि दिवस्प॑रि ।

मा सोम्यस्य॑ शंभुवः॑ शूनै॑ भूम॑ कदा॑ चन॑ वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ३ ॥

मो इति॑ । सु॒ । देवाः । अदः । स्वः । अ॒व । पा॒दि । दि॒वः । परि॑ ।

मा । सोम्यस्य॑ । शंभुवः॑ । शूनै॑ । भूम॑ । कदा॑ । चन॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॑ । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मादीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्प॑रि दिवस्थोपरि
वर्तमानं मो पु॒ मेवाव॑ पादि । अवप॒त्तं वि॒प॒त्तं प्र॒भृष्टं॑ मा भूत् मम पुत्राभावात् । पु॒त्रेण॑ लोकाञ्जयति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति श्रुतः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूनै
अपगमनं कदा चन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादात्काम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माद्दुःखादुत्तारयति-
त्यर्थः । हे वावापृथिव्या युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो भवेत्य-
स्यर्थः । सु इत्येतदवधारणे । मुञ्ज इति पत्वं । पादि । पद गतो । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. इति कर्तरि
नुङि च्छिणिणादेशः । दिवः । ऊडिडमिति विभक्त्युदात्तत्वं । पंचम्याः परावधर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं ।
सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७. इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवन्तरेतर्भावित्यर्थात्किप । शूनै ।
दुःश्रांश्चि गतिवृद्धोः । भावे निष्ठा । श्रौदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । वचिन्वपीत्यादिना संप्रसारणं । श्रौदि
तश्च । पा० ८. २. ४५. इति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

य॒ज्ञं पृ॒च्छाम्य॒वमं॑ स तद्भू॒तो वि॒ वो॒चति॑ ।

क्व॑ ऋ॒तं पु॒र्य्यं ग॒तं क॒स्तद्धि॑भ॒र्ति नू॒तनो॑ वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ४ ॥

य॒ज्ञं । पृ॒च्छामि॑ । अ॒वमं॑ । सः । तत् । दू॒तः । वि॒ । वो॒चति॑ ।

क्व॑ । ऋ॒तं । पु॒र्य्यं । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भ॒र्ति । नू॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॑ । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानां । ऐ० ब्रा० १. ४. इति श्रुतिः ।
अपिर्देवाणामवम इति ब्राह्मणास्त । तमपि पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽपिर्देवो वोचति ।
वि० वि० कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छत इति चेत् उच्यते । हे अपि त्वदीयं पुर्य्यं पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतुभ्यः
कृतं श्रयः क्व गतं । कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि
त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दृशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे ।
लेव्यडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. इति सप्तम्यर्थेऽत् ।
क्वाति । पा० ७. २. १०५. इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरिति इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति
प्रकृतिभावः ॥

अ॒मी ये॒ देवाः॑ स्थ॒नं वि॒ष्वा रो॒चने॑ दि॒वः ।

क्व॑ ऋ॒तं क॒दनृ॑तं॒ क्व॑ प्र॒त्ना व॒ आ॒हुति॑र्वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये॒ । देवाः॑ । स्थ॒नं । वि॒ष्वा । आ॒ । रो॒चने॑ । दि॒वः ।

क्व॑ । वः । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृ॑तं । क्व॑ । प्र॒त्ना । वः । आ॒ऽहु॒तिः । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॑ । रो॒दसी॑
इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थानं वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रीचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानानि त्वर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कृतं । कस्मिन्देशे वर्तन्ते । अनृतं द्वेष्टविषयमसत्यं च कृतं । कुत्र गतं । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याङ्गतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः कृतः । कुत्रासीत् । ईदृग्भूतदः खानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माकं प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थानं, न प्रन प्रनथनाञ्जति तशब्दस्य थनादेशः । कृतं । कृशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कञ्जावः ॥ ॥ २० ॥

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षरं ।

कर्दर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दृढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षरं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुः । ध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबंधिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कृतं । कुत्र गतं । वरुण स्थानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणमनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कृतं । क गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियन्तुरतत्संज्ञकस्य देवस्य संबंधिना पथा शोभनमार्गिणोऽष्टदेशप्रापणं कृतं । कृ गतं । एतत्सर्वं युष्माकं वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दृढ्यो दृढ्यः पापकुदीनस्मदनिष्टाचरणपरान् शत्रुनति क्रामेम । अतितरेम । तः कृतादस्मात्कृपपातलक्षणाद्वाद्ययमुत्तीर्णा भवेम । हे यावापृथिव्या मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि । धृञ् धारणं । मानमिधर्णसिपणसीत्यादिना । उ० ४. १०७. । असिचप्रत्ययांती निपात्यति । अर्यम्णः । पष्ठ्येकवचने ऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तिरुदात्तत्वं । महः । महतोऽक्कब्दलोपश्चादसः । यद्वा । मह पुत्रायां । क्षिप । उभयथापि साविकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । दृढ्यः । पृषोदरादिः । ध्यं चिति । तच्च पाठादुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः पृत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यत्याध्योऽ वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिपुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि उक्तवानस्मि स एवाहमस्मि न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामार्थ्योऽभिर्लिपितपुत्रावप्राप्त्या जनिता शान्त्यो व्यथा व्यति । भक्षयति । तच्च दृष्टान्तः । तृष्णजं जाततृष्णं पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यस्था मध्यमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यति । वो गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानमिति बङ्गलवचनाद्यण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यत इत्याधिः । उपसर्गं घोः किः । पा० ३. ३. ९०. । आतो लोप इटि चित्याकारलोपः । जसादिषु कंदसि वावचनमिति जसि चिति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । तृष्णजं । तृष पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङ् । पा० ३. ३. १७०. । इति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिब्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । व्यापोः संज्ञाकंदसोर्बङ्गलमिति द्वस्वत्वं ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

मूषो न शिष्टा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिशा । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रिया । हे इंद्र पर्शवः पार्थास्थीनि अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कृपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः सं
तपंति । सम्यक् पीडयंति । तत्र दृष्टान्तः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः
पीडयंति । परस्परं वा पीडयंति । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वेन्द्र ते तव स्तोतारं मामाध्योऽसंप-
द्यमानिर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं भजयंति । तत्र दृष्टान्तः । मूषो न यथा
मूषिकाः शिशा शिशूनि कुर्विंदेन वाद्यतान्यन्नरसेनानिप्लानि सूत्राणि भजयंति । यद्वा । शिशुशब्देन प्रजनन-
मेवोच्यते । तस्योपचारात्पुच्छं वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभांडे प्रस्थितोर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति ।
निहंतीत्यर्थः । एवं मामाध्यो भजयंति । न चैतत् हे इंद्र तव स्तोतृन्यायं । तस्मात्कृपास्वामुत्तारय । अन्यत्स
मानं । अत्र निरुक्तं । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कृपपर्शवो मूषिका इवास्वातानि सूत्राणि
व्यदंति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिशूनि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा०
४. १. ३५. इति पतिशब्दस्य नकारांतादेशः । डीप । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मूष सैध । क्विपि
च्छांदसी दीर्घः । तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मृण्णितर्मूषोऽप्येतस्मादेव । नि० ४. ५. ।
इति । शिशा । ण्णा शांचे । घञर्थे कविधानं स्यात्स्वापाव्याधिर्हानियुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य
शकारः । छत्रादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यं । का० ६. १. १२. १. इति द्विवचनं । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्धेदाप्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आप्यः । सः । जामिऽत्वाय रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येऽमी शुल्लोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्त-
प्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदोया नाभिरातता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्ण-
तमस्तिरस्कृताज्ञान आप्योऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृक्षांतं वेद । जानाति । नान्यः । स जानन्नृषिजामित्वाय
कृपातिर्गतत्वाय रेभति । तान रश्मीन् स्तौति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनोतिः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तो-
पदेशात्थादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति
गच्छतीति जामिः । आणादिक इत्यप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति । रेमु शब्दे । भावादिकः ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्युर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्युः । महः । दिवः ।

देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेतारः कामाभिवर्षकाः पंच । तत्र इंद्रसदृशसदृशसदृशसदृशमा तत्सविता चनो धात् । ऋ० १.
१०७. ३. । इत्यर्धचैनं प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः सूर्यश्चंद्रमा विबुदित्वेन पंचसंख्याकाः ।
तथा च शाखायनकं । एतान्येव पंच ज्योतींषि याज्ञेषु लोकेषु दीप्यंते । अपिः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो
र्दिव चंद्रमा नक्षत्रे विबुदप्सवति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येवमावातं । अपिः

पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे सूर्यो दिवि चंद्रमा दिशु नक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य ब्रूलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसन्ति देवता देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सधोचीनाः सहांचन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति तदनंतरं नि ववृतुः । तुभ्राः संतो निवर्तन्ते च । अन्यत्समानं ॥ उच्छ्रणः । वा षण्वस्य निगम इत्युपधादीर्घा भावः । देवता । देवमनुष्यादिना सप्रत्यर्थं चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयन्तरचो यदिति यत् । शरनिटीति शिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सधोचीनाः । सहांचन्तीति सध्वंचः । त एव सधोचीनाः । सहपूर्वादन्तर्हृत्त्वित्वादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिकिस्त्वयामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृतुः । वृतु वर्तने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संज्ञायां मभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ २१ ॥

सुप्र॒णा ए॒त आ॒सते॒ मध्यं आ॒रोध॒ने दि॒वः ।

ते स॑ध॒न्ति प॒थो वृ॒कं तर॑न्तं य॒द्गती॒रपो वि॒त्तं मे॒ अस्य॒ रो॒दसी ॥११॥

सु॒ऽप॒णाः । ए॒ते । आ॒स॒ते । म॒ध्ये । आ॒ऽरो॒ध॒ने । दि॒वः ।

ते । स॑ध॒न्ति । प॒थः । वृ॒कं । तर॑न्तं । य॒द्गती॒ः । अपः । वि॒त्तं । मे॒ । अस्य॒ । रो॒दसी॒ इति ॥११॥

सुप्रणाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्यावरके व्याप्तिं दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसति । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावृक्कमरणस्थानं संधन्ति । निषंधन्ति । निवारयन्ति । कीदृशं यद्गतीर्महतीरपस्तरन्तमतिक्रामन्तं । कूपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वन् भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्चा महतीं नदीं तृतीयुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्द्वायमवमरो न भवतीति निववृते । अतो रश्मयो वृकं निषंधन्तीत्युच्यते । शास्त्रपक्षे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम । यद्गतीरपो महदंतरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरन्तं वृकं वंद्रमसं सूर्यरश्मयो निषंधन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिर्भर्त्तिरुदञ्चंद्रमा निप्रभो दृश्यते । अतो निप्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आत्रियतऽनेनित्यारोधनं । करणे ल्युट् । संधन्ति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पंचस्यैकवचने मस्य टिलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । शास्त्रपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महत्ताम । अस्मादाचारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः म० ३. १. ११. ३. इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । उगितश्चति डीप् । आगमानुशामनस्यानित्यत्वानुसम्भावः । अतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

न॒व्यं तदु॒क्थ्यं हि॒तं दे॒वांसः सु॒प्रवा॒चनं ।

ऋ॒तम॑र्ष॒न्ति सि॒न्धवः स॒त्यं ता॒तान॒ सूर्यो वि॒त्तं मे॒ अस्य॒ रो॒दसी ॥१२॥

न॒व्यं । तत् । उ॒क्थ्यं । हि॒तं । दे॒वांसः । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नं ।

ऋ॒तं । अ॒र्ष॒न्ति । सि॒न्धवः । स॒त्यं । ता॒तान॒ । सूर्यः । वि॒त्तं । मे॒ । अस्य॒ । रो॒दसी॒ इति ॥१२॥

हे देवासो देवा नव्यं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचायितुं शक्यं एवभूतं । इवदीयं बलं हितं । युष्मामु निहितं । अतो युष्मदीयेन बलेन सिन्धवः स्यंदनशीला नव्यं ऋतमुदकमर्षन्ति । शालस्वराह्वयेन सर्वदा प्ररयन्ति । अगोप्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं । अस्ततान । आतनोति । विस्मारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मागयतादयेभ्योऽपि दृश्यत इति खल्वर्थे युच । अर्षन्ति । अर्तर्लेटि सिल्लङ्गलं लेटीति सिप् । गुणः । ततान । अन्येषामपि दृश्यत इति हितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अ॒ग्रे तव॒ त्यदु॒क्थ्यं दे॒वेष्व॒स्त्याप्यं ।

स नः॑ स॒त्तो म॑नु॒ष्वदा दे॒वान्य॑क्षि वि॒दुष्ट॑रो वि॒त्तं मे॒ अस्य॒ रो॒दसी ॥१३॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।

रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशस्यं त्यत श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं । आपिर्वधुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुण-
युक्तेष्विन्द्रादिष्वस्मि । विद्यति । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विदुत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषणः सन्देवा-
नानिन्द्रादीनां शास्त्रमर्यादया यक्षि । यज । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टांतः । मनुष्वत् । यथा मनुनां यज्ञे
तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आपू व्याप्नो । अस्माभ्यंतादच हरितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सत्तः ।
नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । क्वांदसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरीणादिक उस्-
प्रत्ययः । तत्र तस्यैवेति षष्ठ्यर्थे वतः । नभोऽगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३ । इति मत्वेन
पदत्वाभावाद्भूत्वाभावः । यक्षि । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिपत्वे कुत्वं । विदुष्टरः । विदुःशब्दात्त-
रण्यस्यथादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वभिघसीनां चिति पत्वं ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषणो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विदुत्तरो देवो दानादि-
गुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्यं मेधिरो मेधावी एवभूतोऽग्निस्मान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्म-
दीयानि हवींषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
सुषूदति । षूद चरणे । ल्यङ्ङागमः । वज्रलं कंदसीति शपः सुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरर्चा वक्तव्यं
। पा० ५. २. १०९. ३ । इति मत्वर्थीय इरण् ॥

व्रत्सा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूणोति हृदा मतिं नर्थ्या जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

व्रत्स । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि । ऊणोति । हृदा । मतिं । नर्थ्यः । जायतां । ऋतं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो व्रत्स परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं तादृशं गातु-
विदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लंभायितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्म ।
तस्य वरुणायामस्मदीयः सोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूणोति । विवृणोति । प्रकाशयति ।
उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽनु ॥ व्रत्स । अन्येषामपि दृश्यत
इति साहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदू नाम्ने । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । ईमहे । ईङ् गतां । वज्रलं कंदसीति
धिकरणस्य लुक् । हृदा । पद्मिन्त्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ २२ ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामपासकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयाति । सु० उ० १. २. ११. इति श्रुतेः । एवंभूतो योऽमावादित्यो दिवि युज्येति प्रवाच्यं प्रकीर्णं वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नातिक्रमे । अतिक्रमिष्येति न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसंतादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कृपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्विती प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतो युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतु गतो । पतस्य चेतोनिप्रत्ययः । पथिमथ्यभुक्तामादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८८. इत्यत्वमि-
कारस्य । यो न्यः । पा० ७. १. ८७. पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्यं तादृशो यदिति भावः यतः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविर्लपे । कृत्यार्थे त्वेकैकानि कन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्वित एतत्संज्ञं ऋषिरुचये रक्षणाय देवान्हवते । स्मृतिभिराकारयति । यदेतत्स्वित-
साङ्गानं बृहस्पतिर्बृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो 'देवस्तदाङ्गानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् ।
अंहूरणादंहसः पापकृपादस्मात्कृपपातादुन्नीयोऽहं' विसृष्टीं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ऊतयेतिर्लटि ब्रह्म-
हंसीति संप्रसारणं । शुश्रूणावादेशः । ऊतये । ऊतियुतोत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः
हरपत्न्योः । पा० ६. १. १५७. इति पारस्करादिषु पाठात् मुटतलोपी । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद-
योर्द्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अंहूरणात् । अहि गतो । इदित्वाप्तुम् । खार्जिपञ्चादिभ्य ऊरोलच् । उ० ४. १०. ।
इति भाव ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थो नः । पा० ५. २. १०० ।
श्राद्धपूर्वाद्धतेर्वा रूपमुत्तये ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्यं । तथैव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरुणश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं मां ददर्श हि । दृष्टवान् ।
हः पादपुरणः । निचाय्य इद्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते । उज्जिहीति स्म । तच्च दृष्टांतः । तथैव पृष्ठ्या-
मयी । यथा तच्चणजनिपृष्ठक्षेत्राष्टा वर्षकिसलपनीदनायोर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे यावापृथिवी

मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते । अरण्य आरौचमानः
 कृत्वस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत् मासार्धमाससर्वचयनसंवत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य
 चंद्रगणधीनत्वात् । स चंद्रमा आकाशमार्गे यतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श
 न कूपर्पातं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उदरेत्कूपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
 येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोन्नच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्तु एकं
 पदं मन्यते शाकल्यमु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभृताः स्वभार्या अश्विन्यायास्तारकाः
 पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कूपादुत्ता-
 रयति । अत इदमनुचितं । हे दावापृथिव्या मदीयमिमं वृत्तांतं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति
 विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा । अरण्य आरौचनी मासकृत्मासानां चार्ध-
 मासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यतं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन द्योत्यमाणो
 भवति चंद्रमासक्षणवृत्तिव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. । इति क्रिया-
 भ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृज् वरणं । स्रवृभृशुपिमुपिभ्यः कित् । उ० ३. ४९. । इति कप्रत्ययः । जिहीते ।
 आहाङ् गती । आहोत्यादिकः । भुजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । निचाय्य । चायू पुजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थी
 धातूनामनकार्थत्वात् । समामेऽनञ्पूर्वे त्को ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश संस्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । छांदसो
 वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वा न पृथ्यामयी ॥

एनांगूषेण वयमिदं वंतोऽभि ध्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इदं वंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वेऽवीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतं नंद्रवंतोऽनुयाहकैर्द्वेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः
 पात्रादिभिर्ज्ञोपताः संतो वयं वृजने संयामेऽभि ध्याम । शत्रुनामभवंम । तादृदमस्मादीयं वचनं मित्रादयो
 ममहंता । पुत्रयंतु । पालयंतित्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चयः । अत्र यास्तुः । आंगूषः स्तोम आघोषः । अनेन
 स्तोमेन वयमिदं वंतः । नि० ५. ११. । इति ॥ एना । द्वितीयाष्टोऽश्विनः । पा० २. ४. ३४. । इति तृतीयायामिदम
 एनादेशः । सुपां मुलुगिति विभक्त्यराजादेशः । चित्त्वरणांतोदात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाहुपेः कर्मणि घञ् ।
 आङो ङकारलोपाभावश्चाङ्दसः । घोषशब्दस्य गूपाभावश्च पुपोदरादित्वात् । धायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 स्याम । अस्तः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भासार्थचपरः । पा० ८. ३. ८७. ।
 इति षत्वं ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

पोडशेऽनुवाके दश मृत्तानि । तत्रेद्रमिति सप्तचं प्रथमं मृत्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंत-
 मिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । त्रितसु वाविशष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अत्रा त्रिष्टुप ।
 शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिमापया जगत्तः । विश्व देवा देवतयुक्तं ॥ विनियोगो ऋगिकः ॥

इदं मित्रं वरुणमग्निमृतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अहंसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इदं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । उतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अहंसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

उतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहकृतं बलं च हवामहे । आह्वयामहे । वसवो निवास-
 यितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्वस्मात्सर्वसादहंसः पापाप्तोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत ।

तच्च दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्वान्निम्नोन्नतास्थानात्सारथ्यो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ।
पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तप्रनप्रनयनास्येति तस्य तनवादेशः । पित्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । अर्तिपिपर्थोश्च
व्यभासस्थित्वं ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृत्रऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

ह आदित्या अदितिः पुत्रा देवाः ते सृष्टं सर्वतातये सर्ववीरपुरुषसताय विस्तारिताय युद्धाय । युतेऽस्माकं
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत । आगच्छत । अपि च वृत्रतूर्येषु । मयामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखस्य
भावितातारो भूत । भवत ॥ गत । गमिलोऽटि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

अवैतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवैतु । नः । पितरः । सुऽप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽपिष्वात्तादयोऽवैतु । रचंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः ।
उतापि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य मत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यां देवी
देवनादिगुणयुक्ते यावापृथिव्यावस्मान्नचतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ऋतावृधा ।
वृधिरंतर्भावितवर्थात क्लिप । मुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत्ऽवीरं । पूषणं । सुमैः । ईमहे ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं दः । नमन्नवंतमपि वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्काले स्तोमीति
शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिबलिनं यस्मिन्सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवंपूषणं पोषकं देवं सुमैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हंतु-
मृतेरीमहे । याचामहे । अमीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्पत्यादिष्विति युगपदभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
नराशब्द ऋद्वीरवित्यवन्त आद्युदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । वाजयन् । वज्र वज्र
गती । अस्मात्प्रति । क्षयद्वीरं । क्षि क्षयं । लटः शतृ । शापि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य कंदस्यभयर्थेत्यार्धधातु-
कत्वेन ङित्वाभावाद्गुणायादेशः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्व
एकादेश उदान्तेनेत्येकादेश उदात्तः । बयंतो वीरा यस्मिन् । वङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

बृहस्पते सद्मिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ने मनुहितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदै । इत् । नः । सुऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुःऽहितं । तत् । ईमहे ।
रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहमः । निः । पिपर्तन् ॥ ५ ॥

वृहस्पते सदैमित सदैवा नोऽस्माकं मुगं । सुखनामितत । मुगं कृधि । कृह । अपि च ते तव स्वभूतं शं
शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कृतव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुहितं मनुना ब्रह्मणा हितं
त्यव्यवस्थापितं । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहं । याचामहे ॥ मुगं । मुष्टु
गम्यतेऽस्मिन्निति मुगं । मुद्दरोरधिकरण इति गमर्दः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्कैर्नव व्याख्यातं । शमनं च
रोगाणां यावनं च भयानां नि० ४. २९. इति । मनुहितं । मनेरीणादिक उमिन्नत्ययः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाह्य ऋषिरहूतये ।

रथं न दुर्गावसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन् ॥ ६ ॥

इंद्रं । कुत्सः । वृत्रहणं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाह्यः । ऋषिः । अहूतः । ऊतये ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहमः । निः । पिपर्तन् ॥ ६ ॥

काट इति कुपनाम । तस्मिन्निवाह्यो निपातितः कुत्स ऋषिरुक्तये रक्षणार्थेद्रमकृत । आहूयति स्म ।
कीदृशं । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतार शचीपतिं । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा ।
शच्या देव्या भर्तारं ॥ शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठाद्भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गैरवादिङ्कीनंत
आद्युदात्तः । निवाह्यः । वाह प्रयत्नि । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते । निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
‘दत्वधत्वादीनि । यद्वा । जुह्यस्वार्तित्यादौ । पा० ७. २. १८. । मुशार्थ इडभावो निपात्यते । अत्र च वाहशब्दो
भुशलोपेतं पतनं सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अहूतः । लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १.
५३. इति लुङि च्छिरडादेशः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

देवेनां देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायताभप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायतां । अप्रऽयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितरखंडनीयादीनां वा देवमाता देवदानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नो
ऽस्मान्नि पातु । नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्माद्रक्षणे
जागरूकः सन् त्रायतां । अस्मान्पालयतु । यदनेन मृक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तस्मिन्नादयः पड्वेवता
ममहंतां । पुजयंतु ॥ त्रायतां । त्रिङ् पालने । भावादिकः । अप्रयुच्छन् । युक्त प्रमादे । अस्माद्धटः शतु । नञ्स-
मास्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तृचं द्वितीयं मूक्तं कुत्सस्वार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञस्तृचमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽवाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासन् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुखं । आदित्यासः । भवन्त । मृळयन्तः ।

आ । वः । अर्वाची । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽन्तरा ।

असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुखं सुखं प्रथिति । प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृळयन्तोऽस्मान्सुखयन्तो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा बुद्धिरवाच्यस्मदभिमुख्या ववृत्यात् । आवर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत भवेत् । सैषा मतिरस्मान्नजितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादां वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः । मृळयन्तः । मृड सुखने । प्यतामटः शतु । शप । कंदस्युभययति शतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशात्सर्वधातुका नुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यति । ववृत्यात् । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रं कंदसीति शपः युः । अंहोः । अहि गतो । इदित्वात्तुम् । औणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । विद् लभि । अस्मादंतर्भावितव्यथात क्रिप । तत आतिशायनिकस्तरप । असत् । अस भुवि । नित्यडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामंभिः स्तूयमानाः ।

इंद्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अंगिरसां । सामंऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुतंऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणानास्त्रभ्यं दातव्येनान्न वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपा गमन्तु । उपागच्छन्तु । प्राप्नुवंतु । कथंभुताः । अंगिरसामंतत्संज्ञकानामृषीणां संबंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मंत्रैः स्तूयमानाः । अपि चंद्र इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबन्धिभिर्गस्त्रभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छन्तु । तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकीनपचाशत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चत्विवमादिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभुतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमन्तु । लोटि वज्रं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभययति इरार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गमहेत्यादिनोपधानोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । नित्यडागमः । सिञ्जङ्गलं लोटि सिप ॥

तन्न इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धात । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं । तददमिन्द्रादिभेदं तन्मस्मदीयमन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तु । पालयन्वित्यर्थः ॥ चनः । चायु पूजानिशासनयोः । चायिरन्नं ह्रस्वश्च । उ० ४. १०९ । इत्यमुन नुडागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च । वलि लोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । धात । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थिति सिचो लुक् ॥ २५ ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्थं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्थार्थं विष्णुभेमिन्द्रायं । तथा चागुक्तांतं । य इन्द्राग्नी सप्तोनि-
द्रायं त्विति ॥ विनियोगो निगिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाया सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥१॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयं चान्यो यो वां युवयोः संबंधी यो रथो विश्वानि भुवनानि भुतजा-
तान्यभि चष्टे अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नश्चित्रत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगज्जासयतीत्यर्थः । तेन
रथेना यातं । अस्मद्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदेवास्थि
तवंतां युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य ऋत्विगिरभिपुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं
तदेकदेशं वा पिवतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीत्यादिना । पा० ८. १. २०. । षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः ।
सर्वानुदात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्चापो लुक् । स्कोः संयोगाद्यो-
रिति क्लोपः । ताम्यनुदात्तदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुक्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । सरथं । समानश्चामां रथश्च सरथः । समानस्य कंदसोति सभावः । परादिस्कंदसि बहुलमित्युच-
रपदाद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसा । षा गतिनिवृत्ता । लिटः क्लमुः । द्विवचनं । शपुर्वः खयः । वस्वकाजाहुमभि-
तीडागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । मुपां मुलुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी ॥

यावद्विदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याँ ॥२॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्याँ ॥२॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगत्पावदसि यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापक-
मित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्मणोरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभीरं गभीर्योपेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवभ्याँ
• पातुं सोमस्तावानसु । तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरेतःकरणाचारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणं । अमुन । व्यचः कृटादित्वमनसोति वचनात् डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः ।
स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७. १. २३. । इति सोर्लुकि प्राप्ति मुपां मुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य
इमनिञ्ज्वत्युरुगुदात्तस्य भाव इत्यर्थ इमानिच् । प्रियस्थिरत्वादिनोरुगुदस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययो-
त्पत्तिस्कंदसो । मुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायास्कंदसमुडागमः । तावान् । तत्परिमा
णमस्य । यत्तदेतैः परिमाणेन वतुप । पा० ५. २. ३०. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे
मनसिति त्वेन्नत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललध्वलमंगुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं
। म० ८. २. १८. । इति लत्वविकल्पः । युवभ्याँ । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि सध्र्यं द्रामं भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृणाः सोमस्य वृषणा वृषेथाँ ॥३॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यंक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृत्रऽहनौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्यं । वृणाः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाँ ॥३॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कन्याणां नाम स्वकीयं नामधेयं सध्यक् सहगतमिंद्राग्नी इत्येवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवन्तौ । उतापि च हे वृत्रहर्णा वृत्रस्यामुरस्य हंताराविंद्राग्नी सग्नीचीना सहांचंतौ वृत्रवधार्थं संगतौ स्मः । मवषः । हि यस्मादेवं तस्माद्वि वृषणा कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्यंचां सहितावेव संगौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमा वृषेथां । स्वकीय उदरे आसिंचेथां ॥ सध्यक् । सहशब्दोप-
पदादचतेर्लृत्वितिगत्यादिना क्लिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्रोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनात्सध्रादेशोऽतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सग्नीचीना । विभाषांचेरदिकृस्त्वयामिति स्वार्थे खः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराजादेशः । वृत्रहर्णा । संहितायामावादेश लोपः शाकन्यस्येति वलोपः । वृषेथां । वृष सेचनं । व्यत्ययेन श आत्मनिपदं च ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यतसुचा बहिर्हं तिसिराणा ।

तीव्रिः सोमैः परिषिक्तेभिरवागेन्द्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइङ्गेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । बहिः । ऊं इति । तिसिराणा ।

तीव्रिः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अवाक् । आ । इंद्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यग्निद्धेषु दीपेषु सत्स्वानजाना हवीष्यान्धनांजंतौ यतसुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुवां बहिर्हं वेद्यां बहिरपि तिसिराणा आग्नीर्णं कृतवन्तावध्वर्युप्रतिप्रस्था तारविवंभृतावभृतां । तथा सति हे इंद्राग्नी तीव्रिः विप्रं मदकरः परिषिक्तभिः परितः सवंपु यद्वचमसादिष्वग्नि सक्तिः सोमहेतुभूतेरवागस्मादभिमुखमा यातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुय हाद्येत्यर्थः ॥ आनजाना । अज्जु व्यक्तियुक्तगणगतिषु । लिटः कानच । अनदितामिति नलोपः । द्विभावेऽत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुडद्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नृट् । तिसिराणा । सत्र आच्छादनं । पूर्ववत्कानच । ऋत इडातोरितित्वं । द्विवचनं शर्पूर्वाः खयः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्वा-
दंतोदात्तत्वं ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी यानि वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इंद्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत्सृज्यते । इंद्रः सृष्ट्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाङ्ग-
तिद्वारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उतापि च यानि वृष्ट्यानि वृष्ण भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ । तथा वां युवयोः संबंधीनि प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिर्हः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं पिवतं ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । श्रेष्कंदसि बह्वर्त्तमिति शर्लोपः । तेभिः । बह्वर्त्तं छंदसीति भिस ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्रन्माववर्णेति प्रति-
षेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो अमुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां अज्जामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ब्र॒वं । प्र॒थ॒मं । वां । वृ॒णानः । अ॒यं । सोमः । अ॒सुरैः । नः । वि॒ऽह॒व्यः ।
तां । स॒त्यां । अ॒द्वां । अ॒भि । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यद्वीचं सत्यां यथार्थं तां अद्वां अदयादरातिशयेन कृतामुक्तिमभ्यभिलक्ष्या हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमनानंतरमभिपुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयं नोऽस्माकं सोमो विहव्यो विशिषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृड् संभक्तौ । लट् । शानच् । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षपणे । असेरुरन् । उ० १. ४३. । इत्युत्तरप्रत्ययः । विहव्यः । इ दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्वेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

यदि॑ंद्राग्नी म॒दथः॑ स्वे दुरो॒णे यद्व॑त्स॒णि राज॑नि वा यज॒त्रा ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॑तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

यत् । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । म॒दथः॑ । स्वे । दुरो॒णे । यत् । व॒त्स॒णि । राज॑नि । वा । य॒ज॒त्रा ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यां हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यदादि मदथः हृष्यथः । यदादि वा वृत्सणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्यजमानं हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणां कामानां वर्पिताराविंद्राग्नी आ यातं हि । आगच्छतमेव । आदासीत्यं मा काष्ठं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अमिनक्षीत्यादिना यजतेः कर्मण्यच्च् । सुपां मुलुगिति विभक्त्याराकारः ॥

यदि॑ंद्राग्नी यदु॒षु तु॒र्व॒णेषु॑ यदु॒ह्युष्व॑नु॒षु पृ॒रुषु॑ स्थः ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॑तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ८ ॥

यत् । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । यदु॒षु । तु॒र्व॒णेषु॑ । यत् । द॒ह्युषु॑ । अ॒नु॒षु । पृ॒रुषु॑ । स्थः ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ८ ॥

अत्र यद्विष्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यदादि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः भवथः वर्तेथ । यदि वा तुर्वणेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथ । यदादि वा द्रुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथ । यदि वानुषु प्राणत्सु सफलः प्राणैर्युक्तेषु चातृष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पुरुषु कर्मैः पुरयितव्येभ्यस्तेषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिपुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम उपरमे । निद्यम्यत इंद्रियाण्यभिरिति यदवः । यमेर्दुर्कृति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वणेषु । तुर्वो हिंसार्थः । औणादिकोऽप्रत्ययः । द्रुह्युषु । द्रुह जिघांसायां । संपदादिनक्षणे भावे क्षिप् । द्रुहं परेषामिच्छति । कंदसि परेक्षायां भपीति क्यच् । क्वाच्यंदसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन्न प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. । इति विधीयमान उप्रत्ययो वज्रलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पुरुषु । पुरी आप्यायने । पूर्यत इति पुरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

यदि॑ंद्राग्नी अ॒व॒मस्यां॑ पृथि॒व्यां म॑ध्य॒मस्यां॑ प॒र॒मस्या॑मु॒त स्थः॑ ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॑तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ९ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः वर्तमानो भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्ति । उतापि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां ब्रूलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमनानंतरं सुतं सोमं पिवतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य ईर्ष्यत्वेन स्थाडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्यं । एतावांसु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु बुधमृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु, याविंद्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थयति ॥

यदिंद्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि ब्रूलोके यद्यदि स्थः भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमापत्रीह्यादिष्वप्सुर्दकेषु चान्याहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकां युवामतः सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिवतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेश्चात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधेयः । कर्मण्यधिकरणं चेति किप्रत्ययः । दामोभारादित्वात्पूर्वं पदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाबुदात्तं । ओषधेय विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

यदिंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उतऽदिता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संबंधिनो दिवो द्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यभागे स्वधयास्मीयेन तेजसा हविर्लक्षणेनाग्नेन वा यद्यस्मात्कारणात्मादयेथे तृप्ता भवथः तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं पिवतं ॥ उदिता । सुपां सुबुगिति षष्ठा ङादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चात्तत्वं । मादयेथे । मदं तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

ए॒व॒द्रा॒ग्नी प॒पि॒वांसां॑ सु॒तस्य॑ वि॒श्वा॒स्मभ्यं॑ सं ज॒यतं॑ ध॒नानि॑ ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महंता॑म॒दितिः॑ सि॒धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ १३ ॥

ए॒व । इ॒द्रा॒ग्नी इति॑ । प॒पि॒ऽवांसां॑ । सु॒तस्य॑ । वि॒श्वा । अ॒स्मभ्यं॑ । सं । ज॒यतं॑ । ध॒नानि॑ ।

तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महंतां॑ । अ॒दितिः॑ । सि॒धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेवैवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि सं जयतं । प्रयच्छतं । यदनेन मुक्तं प्रार्थितं तन्मित्रादयो ममहंता । पुजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पनि । लिटः क्लमुः । वस्वकाजाहसामितीडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वि होत्यष्टचं चतुर्थं मुक्तं । अनुक्रांतं च । वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ मुक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

वि ह्य॒ख्यं म॒नसा॑ व॒स्य इ॒च्छन्नि॒द्रा॒ग्नी ज्ञा॒स उ॒त वा॑ स॒जा॒तान् ।

ना॒न्या यु॒वत्प्र॑म॒तिरस्ति॑ म॒ह्यं स वां॑ धि॒यै वा॒ज॒यंती॑म॒तस्यं॑ ॥ १ ॥

वि । हि । अ॒ख्यं । म॒नसा॑ । व॒स्यः । इ॒च्छन् । इ॒द्रा॒ग्नी इति॑ । ज्ञा॒सः । उ॒त । वा॒ । स॒ऽजा॒तान् ।

न । अ॒न्या । यु॒वत् । प्र॒ऽम॒तिः । अ॒स्ति । म॒ह्यं । सः । वां । धि॒यै । वा॒ज॒ऽयंती॑ । अ॒त॒स्यं॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञामो ज्ञातीन् उत वापि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवाः । ताश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बहुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवयुवाभ्यामन्यान्धेन केनचिद्वह्यं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषां प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबंधिनी वाजयंतीमन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतयं । अकार्षं ॥ अख्यं । लुप्त्यतिवर्तिव्यतिभ्योऽडिति घ्रिण्डादेशः । वस्यः । वमुशब्दादीयमुन् । टेरिति टिलोपः । क्वांदस ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं सास्येन ज्ञानंतीति ज्ञामो ज्ञातयः । ज्ञा अवबोधने । श्रीणादिको ऽमुन् । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । युवत् । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्णवः । द्वर्थाभिधायकत्वादुवावा द्विवचने । पा० ७. २. ९२. इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

अ॒श्र्वं हि भूरि॑दा॒वत्तरा॑ वां वि॒जा॒मातु॑रु॒त वा॑ घा स्या॒लात् ।

अ॒था सोम॑स्य प्र॒य॒ती यु॒वभ्या॑मि॒न्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ ज॒नयामि॑ न॒व्यं ॥ २ ॥

अ॒श्र्वं । हि । भूरि॑दा॒वत्तरा॑ । वां । वि॒ऽजा॒मातुः । उ॒त । वा॒ । घा॒ । स्या॒लात् ।

अ॒थ । सोम॑स्य । प्र॒ऽय॒ती । यु॒वऽभ्यां॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । स्तोमं॑ । ज॒न॒यामि॑ । न॒व्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुधनस्य दातारावित्यश्र्वं हि । अश्र्वौषं खलु । कस्यात्पुष्पात् । विजामातुः । श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावन्ते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वापि च स्यालात् । स्यं शूर्पं । तस्माद्वाजानावपति विवाहकाल इति स्थानः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रोत्थर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घेति पादपुराणः । तथा च सत्यधानंतरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पादयामि । अत्र निरुक्तं । अश्र्वौषं हि बहुदातुतरी वां विजामातुरमुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद्वाचिणाजाः क्रीतापतिमाचरन्तेऽमुसमाप्ता इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्थाल आसन्नः संयोगेनिति नैदानाः । स्थाज्ञाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्थतेः । शूर्पमश्वपवनं शृणातेः शश्वतीर्षा ।

अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी सोमं जनयामि नव्यं नवतरं । नि० ६. ९. । इति ॥ अथर्वं । अथ अवणी । नञ्युत्तमपुष्पैकवचने बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । उदात्तं दाने । आतो मन्त्रिन्निति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्सुदृक्त्वः । पा० ८. २. १७. २. । इति तरपसुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । मुपां मुलुगिति विभक्तिराकारः । घ । अचि तुनुघत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथ । निपातस्य चिति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना नानाभिकलोपः । तादौ चिति गतः प्रकृति-स्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति युष्मदस्यदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शिपि लोप इति दकारलोपः ॥

मा छेद्य रश्मीरिति नाधमानाः पितॄणां शक्तीर्ननुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदंति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥३॥

मा । छेद्य । रश्मीन । इति । नाधमानाः । पितॄणां । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदंति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥३॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्ज्वाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवंति एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौ-चादीन् मा छेद्य मा विच्छिन्नान्कुर्मति वृद्धा नाधमाना इन्द्राग्नयोः सकाशात्तथाविधान्पुत्रादीन्वाचमानाः । तदनंतरं पितॄणां शक्तीः शक्त्युत्पादकान्वीर्यात्पादकान्पुत्रादीन्नुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तो वृषणः सक्तरः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना इंद्राग्निभ्यां कं मुखं यथा भवति तथा मदंति । सुवंति । हि यस्मादद्री शत्रूनादृगन्ता हिंसन्ता विदारयन्ता ताविन्द्राग्नी धिषणायाः सुत्या उपस्थ उपस्थानि समीपे भवतः । तस्मात्तत्सान्निध्याय सुवंतीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात् हिशब्दो यद्व्यर्थः । यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिष्टाद्री अभिषवसाधनभृता यावाणो धिषणाया उपस्थ । धिषणा धिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिद्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वति । तदा तदा यजमानाः सुवंतीति योजनीयं ॥ छेद्य । किंदिर द्वधीकरणे । नडि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । कंदस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्बधू-पधगुणः । न माञ्छांग इत्यडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य कत्वं । अत्रा-नुनासिकः पूर्वस्य तु वतीकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । नाधु याज्ञायां । पितॄणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मदंति । मदि स्तुती । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुण्ती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृक्तमप्सु ॥४॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उण्ती । सुनोति ।

ता । अन्धिना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतं । मधुना । पृक्तं ।

अप्सु ॥४॥

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानोऽशती युवां कामयमाना धिषणा मंत्ररूपा वाक् सोममभिषुणोति । यद्वा । धिषणाधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिषुणोति । यावभिः स्विस्त्रभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्ववन्ता भद्रहस्ता शोभनदोर्दंडौ सुपाणी । माणवंधा-दूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूता हे इंद्राग्नी तां युवामा धावतं । शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सुदेवेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन पृक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उण्ती । वश कान्ता । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । उगित्येति ङीप् । शतुरनुम इति नवा उदात्तत्वं । पृक्तं । पृची संपर्कः । रौधा-

दिकः । लोटि यसस् । असोरलोपः । अनुस्वारपरसवर्णी । न चाचः परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदातित्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रुव वृत्रहृत्यै ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विऽभागे । तवऽतमा । शुश्रुव । वृत्रऽहृत्यै ।

तौ । आऽसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे सोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृत्रहृत्यै वृत्रस्यामुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बर्हिषी प्रवृद्धतमो वा शुश्रुव । अर्थाप । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्मादीयऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथां । प्रकर्षेण तृप्ता भवतः ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् । चजोः कु घिग्यतोरिति कुत्वं । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्रमत्वर्थीयादेतस्मादातिशयनिकस्तमप । यद्वा । तवतिवृद्धार्थः साचो धातुः । तस्मादाद्यादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति विभक्तिः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । वृत्रहृत्यै । हनस्त चिति हंतर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्हवयः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेष्वा देवो यातु सविता सुरतः । आ० ३. ७. इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महिऽत्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवर्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे । अतिरिच्ये । सर्वाधिकां भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयवपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं दुप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः खंडगशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे । अधिकां भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । ऋजो भावेऽनुपमर्गस्थित्यप्यसंप्रसारणं च । व्यत्ययेन याथादिस्वराभावे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् विरेचने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लघ्वेव वङ्लं कंदसोति विकरणस्य युः । महित्वा । मह पुजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां मुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पश्चात्वा भरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिषतं वज्रबाहू उमा वामिन्द्राग्नी आहवथ्यै । आ० ३. ७. इति ॥

आ भरतं शिषतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपितृ पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ॥भरतं॥शिखतं॥वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू॥अस्मान्॥इंद्राग्नी इति॥अवतं॥शचीभिः॥
इमे॥नु॥ते॥रश्मयः॥सूर्यस्य॥येभिः॥सुऽपित्वं॥पितरः॥नः॥आसनं॥७॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्ताविंद्राग्नी आ भरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहृत्य च शिखतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिखतिर्दानकर्मा । अपि चास्माननुष्ठातन् शचीभिः । कर्मनाश्रितत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किंच सूर्यात्मन इंद्रस्य येभी रश्मिभिर्यैरर्चिर्भिर्नाऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपित्वं सहपात्रत्वं स्थानमासनं ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरति । यद्वा । येभी रश्मिभिः सपित्वं समवतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव खनु । सूर्यात्मन इंद्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्नेरपि । तथा च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः मायं प्रविशति तस्मादपिर्द्वारात्रक्तं ददृशे । तं ब्रा० २. १. २. ९. इति । तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्ववनेनेंद्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । हयहोर्भ इति भवं । शिखतं । शिखं विद्योपादानि । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । सपित्वं । आपू व्याप्ती । अस्मात्प्रशब्दोपपदात्कृत्यार्थे तर्कनिति त्वन्प्रत्ययः । पुषोदरादिस्वाहातोः पिभावः । यद्वा । यप समवाधे । इत्सर्वधानुभ्य इतीन् । सपेर्भावः सपित्वं । आसनं । अस गतिदीप्त्यादानिषु । लङ्घ्याडागम उदात्तः । यवृत्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥

पुरंदरा शिखतं वज्रहस्तास्माँ इंद्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा । शिखतं । वज्रऽहस्ता । अस्मान् । इंद्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्री पुरंदरासुरपुराणां दारयितोराविंद्राग्नी शिखतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं । रक्षतं । यदनेन मुक्तेन प्रार्थितं तदस्मादीयं मित्रादयो ममहंता । पुत्रयंतां ॥ पुरंदरा । पूःसंव्योर्दारिसहोः । पा० ३. २. ४१. इति खय । वाचंयमपुरंदरी च । पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम् । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकाः ॥ ॥ ८९ ॥

तत् म इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्पे अमुदेवताकं । पंचमीनवर्षां त्रिष्टुभा । शिष्टाः सप्त जगत्स्य । तथा चानुक्रांतं । तत् नवार्भवं तु पंचम्यत्वे त्रिष्टुभाविति ॥ अभिज्ञवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविद्वान् । सूचितं च तृतीयस्यति खंडे । तत् मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

तत् मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

तत् मे । अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचयाय । शस्यते ।

अयं । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं । ऊं इति । तृप्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवी मे मयापोऽपिष्टोमादिरूपं कर्म तत् । विस्तारितं । ब्रह्मणः पूर्वमनुष्ठितं । तद् तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तच्च स्वादिष्टा स्वाहुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचयाय सुत्याय शस्यते । पठ्यते । अपि चेहास्मिन्यागे समुद्रः समुदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणार्पां प्रजिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृप्णुत । सम्यगेव तुष्टा भवत ॥ तत् । तनु विस्तारि । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशाद्विद्वाननुनासिकलोपः । अपः । आपू व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वा । उ० ४. २०७. इत्यमुन् धातोर्ह्रस्वः ।

तायते । तनोतिर्यकि । पा० ६. ४. ४४. । इत्यतः । स्वादिष्टा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । ऐरिति टिलोपः । उचथाय । वच परिभाषणे । आणादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना मंप्रसारणं । समुद्रः । उन्दी क्लेदनं । स्फायितं चीत्यादिना रक् । अनदितामिति बलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो देव्यः । कंदसि चैति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्तोमि । बह्व्रीहो विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतो-
दान्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य ऊर्याद्व्येन गतित्वात् । पा० १. ४. ६१. । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । तृप्णुत । तृप प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

आभोग्यं प्र यद्विच्छंत एतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥ २ ॥

आभोग्यं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवोऽपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित्
एवंभूता ये केचन यूयमाभोग्यमुपभोग्यं सोममिच्छन्तो यद्यदा प्रेतन तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि
सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्कन । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य वचः पुत्रा वभुवुः
। नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः
तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसो भूमना भूमना बह्वन्वेन दाशुषो हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिपवं
कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुषः
प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयमवनास्य-
मगच्छत । प्राप्ताः । एतत्सर्वमभवं शंसतीत्यादी । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । विस्पष्टमात्रातं ॥ आभोग्यं । आ समन्ता
द्भोग आभोगः । तदर्ह आभोग्यः । कंदसि चैति यः । यस्येति लोपाभावश्चांदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो
दान्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुजरीणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण गती ।
लङि मध्यमबहुवचनस्य यस्य तादेशः । तप्नतपनयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः ।
आप्नोतिरीणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बह्वशब्दात्पृथादिलक्षण इमनिच । बहोर्लोपो भू च बहोरिति कारलोपो
बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्लोपाभावः ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवद्गोह्यं यच्छुवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्छमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं । यत् । अश्वयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत । चतुः । वयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तत्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमासुवत् । आभिमुख्येन
प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोह्यं गूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं श्रवयंतोऽपेक्षितं
सोमपानं विज्ञापयंतः संत ऐतन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वणान्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः संतो
ऽसुरस्य त्वष्टुः संबंधिनः । तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्यं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं
चतुर्वयं चतुर्बृहमकृणुत कृतवन्तः । सृष्ट्यादी त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः
कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवत् । पू प्रेरणे । तादादिकः । श्रवयंतः । श्रु श्रवणे । चांदसो वृद्धभावाः । ऐतन । लङि
मध्यमबहुवचनस्य तादेशि तप्नतपनयनाश्चेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् । अकृणुत । कृवि हिंसाकर
णयोश्च । लङि मध्यमबहुवचने धिन्विहण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अश्वयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य
स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तद्वतो लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी । कर्मनामितत । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यधिकं चमसं चतुरस्कृणोतन । ऋ० १. १६१. २ । इत्यादिना देवैर्भक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शिष्टेण विष्टी । यद्यथेतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वैत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशुरे । कृतः कर्मभिर्लैभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसंतादिकालेऽनृष्टयैर्धीतिभिरपिष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता ऋभवन । हविर्भागाह्ना बभुवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन लोढारो मेधाविना वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशुरे सौधन्वना ऋभवः सूरग्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋ-भुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभुवुः । नि० ११. १६. इति ॥ विष्टी । विष्णु व्याप्ता । स्वात्स्या दयश्च । पा० ७. १. ४०. इति त्काप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । मुपां मुलुगिति शसो लुक । आनशुः । अणु व्याप्ता । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अशोतिश्चैत्यभ्यासादुच्चरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृचो संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रं मृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमहायं पात्रं पान-साधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णं शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं वि ममुः । विंशतिपेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं नाधमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवं हविर्लक्षणमन्नमिच्छमाना इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तज्ज्ञाभाय चतुरश्रममानकार्पुगित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दं च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । पा० ८. ४. ५०. इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यं । ईषाश्चादित्वात्मकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयत्ने । भावादिकः । अनुदानेत्त्वादात्मनपदं । उपस्तुताः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनपदं ॥ ॥ ३० ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विद्वना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजं मरुहन्द्वा रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुह्वाम । विद्वना ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः

सुचैव यथा सुचा जुह्वा घृतं चरणशीलाज्योपेतं हविरा जुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्मृतिं विद्वन्ना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य मूर्त्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकांशानि सञ्चरे मूर्त्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽष्टमव उच्यन्त इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबंधिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यथ देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचैव । सांवकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । जुह्वाम । ऊ दानादनयोः । लोव्याडुत्तमस्य पिबेत्याडागमः । विद्वन्ना । विद्व ज्ञानं । आणादिको मनिः । न संयोगाद्वसन्तादित्यल्लोपाभावः । तरणित्वा । त भवन्तरणयोः । अर्तिष्टमृधृधम्यवितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शम्कंदसि बहुलमिति श्रौलोपः । सञ्चरे । अनुज्य परज गतावित्यत्र सञ्चमर्थेकं पठति । व्यत्ययनात्मनपदं । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि धेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः । इरेचाश्चत्वादतोदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह बीजजन्तानि प्रादुर्भावो च । लुडि कृमृदृरुहभ्यश्चंदसीति घूरडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । रजः । रज्ज रजि । रजंत्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९ । इति । आणादिकोऽधिकरणेऽमुन् । रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । मुपां सुनुगिति षष्ठा लुक् ॥

ऋभुर्न इंद्रः शवंसा नवीयान्भुर्वाजैर्भिर्वसुभिर्वसुदंदिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शवंसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजैर्भिः । वसुऽभिः । वसुः । दंदिः ।

युष्माकं देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभवा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवंसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यदा । इंद्र एव प्रसंगादुक्तं भातीति नरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्मृतं । अपि च वाजिर्भिर्वाजैरस्यभ्यं दातव्यैरन्नैर्वसुभिर्निवासंस्तुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता अत एव ददित्वियामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयो युष्माकं सर्वधनावसा रक्षणं युक्तं प्रियेऽस्माकमुत्कुलेऽहनि दिवसं वर्तमाना वयममुन्वतां मुन्वद्यजमानविरौधनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक इयमुन् । वाजैर्भिः । बहुलं कंदसीति भिस ऐमभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितर्ण्यात शृश्वस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । दंदिः । डुदात्र दनि । आडुगमहन् इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाद्भिर्भावादि । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशत सं वत्सेन।सृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वैधेनुर्मृता । स ऋपिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तृष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्धे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणास्त्रिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुरुत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आगिरसस्य पुत्रा नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मिण्यया । यागदानावाचरणेनेति यावत् । जिब्री जीर्णी ब्रूवी पितरा मातापितरा युवाना पुनर्यौवनोपेतावरुणोतन । यूयमकुरुं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तीदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. इति

प्रकृतिभावः । आज्ञसेरमुक् । आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तद्विच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्वच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जिघ्री । जृष् वयोहानां । जृष्मृज्जागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । अत इवातीरितीत्वं । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बङ्गलवचनाद्वलि चेति दीर्घाभावः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । युवाना । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाङ्गम् । धिन्विह्वल्योरश्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमवङ्गवचनस्य तण्डस्य तप्तनप्तनयनाच्चेति तनवादेशः । तस्य पित्वेन छित्त्वाभावाद्गुणः ॥

वाजैभिर्नो वाजसातावविद्वृचृभुमाँ इंद्र चिचमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदिति सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजैभिः । नः । वाजसाता । अविद्वि । ऋभुऽमान । इंद्र । चिचं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इंद्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभा वाज इति त्रयोऽष्टभुगब्देनोपचारादत्रोच्यते । तैर्युक्तत्वं वाजसाता वाज-
स्यात्तस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजैभिरन्नेरविद्वि । अस्मान्वाभुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संयामनाम् ।
वाजसाता संयामे वाजैभिर्वेज्जनयुक्तेरश्वैरविद्वि । अस्मान् रच । अपि च चिचं चायनीयं राधो धनमा दर्षि ।
अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः संहैद्रेत्यावस्थानात् प्रसंगादत्रेन्द्रमुतिः । यद्वेददस्त्राभिः प्रार्थित-
मस्मदीयं तन्निवाद्यो ममहंता । पुत्रयंतां ॥ वाजसातां । वन पण संभक्ता । भावि क्तिन् । जनसनवनां सङ्घ-
लोत्तरित्वात् । वाजानां मातिर्यस्मिन् । बङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्वि । विष् व्याप्नो । लोटो हिः ।
बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । बङ्गलभ्यो हेधिः । पुत्वज्जत्वं । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इति दृग्ययह-
णाज्जोव्यडागमः । यद्वा । अवतेर्लोपि सिद्धङ्गलं नेटीति बङ्गलवचनाद्विकरणः सप । तस्यार्धधातुकत्वादित् ।
आदेशप्रत्यययोरिति पत्यं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इम्वनुडभ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । दर्षि । दृह
आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

तच्चन्निति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्थार्षमार्भवं । पंचमो त्रिपुप । शिष्टाश्चतस्रो जगत्सु । तथा चानुक्रांतं ।
तच्चन्वाचांत्या त्रिपुविति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तमार्भवं निविद्वान् । सूचितं च । तच्चन्नथमयं वेनश्चो
दयत्युग्निर्गर्भाः । आ० ५. १८. । इति ॥

तक्षन्थं सुवृतं विद्यनापसस्तक्षन्हरी इद्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवह्वस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुऽवृतं । विद्यनाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इद्रवाहा । वृषण्वसू इति
वृषण्वऽवसू ।

तक्षन् । पितृऽभ्यां । ऋभवः । युवन्त । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्यनापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरात्रोहणार्थं सुवृतं
शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेद्रवाहा इद्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलावितत्संज्ञकावश्यौ
तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशां । वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्ता । अपि च पितृभ्यां स्वकी-
याभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवर्षावनोपेतं वय आयुर्धर्मवत्तक्षन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां
सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तन्नू त्वन्नू तन्नूकरणे । लङि बङ्गलं कंदस्यमाश्रये
ऽपीत्यङ्गभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तत इति सुवृत् । वृत् वर्तने । क्तिञ्चेति क्तिप् । विद्यनापसः । विद् ज्ञाने ।

अन्विभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्भावे मनिन । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगताभावः । बह्वलवचनादनुक् । यद्वा । विद् नानि । आणादिकी भावे मक् । ततः पामादिलक्षणी नप्रत्ययः । विद्वन्नं नानभवदपः कर्म येषां । बह्व्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाहो । वहश्चेति शिव-प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । मुपां मुलुगिति विभक्तिराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षी-त्यादिना कनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वसूयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ४. इति वमुशब्द उत्तरपदे वृषणभावः । बह्व्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत । अत्र युवज्शब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत । छांदसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तद्गत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दद्याय सुप्रजावतीमिधं ।

यथा दद्याम सर्ववीरया विणा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥२॥

आ । नः । यज्ञाय । तद्गत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दद्याय । सुऽप्रजावतीं । इधं ।

यथा । दद्याम । सर्वऽवीरया । विणा । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥२॥

हे ऋभवी नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमद्वयमात्मनयुक्तं वयो हविर्लक्षणमन्नमा तन्नत । आ समंता-दुत्पादयत । एतदेव विव्रियत । क्रत्वे क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दद्याय वलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमा तन्नतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया सर्ववीरिः पुत्रादिभिरुपेतया विणा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण जयाम सुखेन निवसाम तत्तादृशमिन्द्रियं । धननामिमत । धनं नोऽस्माभ्यं शर्धाय वलार्थं सु धासथा । सुपु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति नैरुक्तव्यत्यत्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । इह्वनुड्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिपु च्छंदमि वावचनामिति छिन्देतीति गुणाभावे यणादेशः । जयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप । धासथा । धात्रो नित्यडागमः । मित्रहन् लटीति मिप । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ तद्गत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सद्धारिणि ॥३॥

आ । तद्गत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैत्रीं । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सद्धारिणि ॥३॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा तन्नत । आ समं-तात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायिव वा सातिं संभजनीयं धनमा तन्नत । तथार्वतेऽद्याय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्रयोग्यमा तन्नतेत्येव । किंच विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्रीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं सं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पुजयतु । वयं च पृतनासु संयामिषु जामिं सहजातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सच्चिणमस्मानभिभवंतं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं । ऊतियुतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । महेत । मह पुजायां । सच्चिणिं । पह अभिभवे । आणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

ऋभुक्षणिमिद्रमा हुव ऊतयं ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मिचावरुणा नूनमश्विना ते नो हिवन्तु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणिं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मिचावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिवन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

अभुञ्जन् । महत्तामेतत् । महान्तमिन्द्रमा ऊवे । आहुयामि । किमर्थं । ऊतये रक्षणार्थं । तथा अभुञ्ज्या-
जान् । अभुर्भवा वाज इति वयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते ।
अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यते । तदुक्तं यास्कैः । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनगमा भवति न मध्यमेन । नि० ११.
१६. इति । एवंविधानुसूत्रतश्च सोमपीतये सोमपानायाहुयामि । तथोभा उगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ
मित्रावरुणावश्चिनी च नूनमवश्यं सोमपानायाहुयामीति शेषः । अपि चाहताश्चिद्राटयो नोऽस्मान् हिन्वन्तु ।
प्रैरयन्तु । गमयत्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिपे जितुं शत्रूणां
जयार्थं च ॥ अभुञ्जन् । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीत्युभवाः । उरुपूर्वाद्भक्तिर्भृगध्वादयश्च । उ० १. ३८. ।
इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चत्वाकारलोपः पूर्वपदस्य चभावश्च । अभुञ्जोपपदात्स्मिन् निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेत्येति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवननाद्भवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७.
१. ८६. । इत्यत्वमिकारस्य । वा पूर्वस्य निगम इति विकल्पनादपधादोर्धाभावः । यद्वा । अतैर्भुञ्जिनक ।
क्त्वाङ्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । सोमपीतये । पा पानं । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमा-
स्येतीत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वन्तु । हि गता वृत्ताः च । अस्मादंतर्भावितव्यार्थोक्तोऽटि
स्वादित्वात् श्रुः । जिष । जि जये । तुमर्थे संसेवित कप्रत्ययः ॥

अभुभराय सं शिगातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

अभुः । भराय । सं । शिगातु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

अभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं सं शिगातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संया-
मोचितं धनमस्मभ्य प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संयामः ।
तत्र शत्रूणां जिता वाज एतत्संज्ञसृतीयस्यास्मान् स्तोतृनविष्टु । अयतु । संयामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन मुक्तं न
प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्राटयो ममहंतां । पुजयन्तु ॥ शिगातु । शो तनूकरणे । बहुलं कंदसीति विकरणात् श्रुः ।
आदेच इत्यात्वं । द्विभावः । ह्रस्वे बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । अविष्टु । अवतर्लोटि मित्रवृत्तं लेटीति बहुल
ग्रहणात्सिप । इडागः । षत्वष्ट्वं ॥ ३० ॥

ईळे इति पंचविंशत्युचं सप्तमं मुक्तं । आगिरसस्य कृत्स्नार्थं । चतुर्विंशीपंचविंश्यां त्रिष्टुर्भा शिष्टास्त्रयोविं-
शतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आप्रेयः । शिष्टं मुक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे
पंचाधिकाश्विनमार्था पादो लिङोक्तदेवतावेत्ये त्रिष्टुर्भावति ॥ प्रथमोऽभिष्टवऽध्येतत्मुक्तं । मूर्धितं च । द्यावा-
शेवेळे द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने कर्ता जागंतं कंदस्यंतत्मुक्तं । मूर्धितं च ।
अगन्म महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागंतं । आ० ४. १५ । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽध्येतत प्रातरनुवाकस्या-
येन । आ० ६. ५. । इत्यादिदशात् ॥ तथाभ्यार्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तथाक्कावाकातिरिक्तोक्त्य
एतत्मुक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिर्हृषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १ ॥

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽचित्तये । अग्निं । घर्मं । सुऽरुचं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारं । अंशाय । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । सौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाद्य । ते

ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । द्यावापृथिवी अश्विनौ सौमि पूर्वचित्तयेऽन्यदीयात्सोचात्पूर्वमेवास्मदीयस्य
 स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. इति । अपि च यामन्
 यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं सौमीति शेषः । कीदृशमग्निं ।
 धर्मं प्रवृजनेन दीप्तं सुरुचं अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनो भरे । संयामनामैतत् । संयामेऽंशाय युष्मदी-
 यभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिर्ह्यतिभिः पालनैः महागत्वा कारं । कारशब्दः शंखवाचीत्यभिप्रेयः संगिरंते ।
 कारं शब्दकारिणं शंखं जिवन्वथः मुखनापुरयथः ताभिस्तादृशह्यतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मा-
 नपि मुष्टा गतं । आगच्छतं ॥ ईके । ईड सुतो । उत्तमैकवचनमिड् । अदादित्वाच्चापो लुक् । अनुदानेत्वाच्च-
 सार्वधातुकानुदानत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्याश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आनुदान्तो
 निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीपंतोऽतोदात्तः । देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतित्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासाज्ञो-
 त्तरपदेऽनुदान्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चितौ संज्ञानि । अस्मा-
 दंतर्भावितव्यथाज्ञावे क्तिन् । मरुद्वादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रम्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन । या प्रापणं । आतो
 मनिजिति ह्यत्यनुटो वज्रलमिति वज्रलवचनाद्भावे मनिन । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् ।
 कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । जिवन्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनं हेतुभूतमापुरणं लक्ष्यति । धनेनापुरितो हि
 पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वात्तुम् । भावादिकः । शपः गित्वाऽनुदानत्वं । तिङोऽदृपदंशास्सार्वधातुकस्वरेण
 धातुस्वरः शिष्यते । यद्वात्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । का० ८. १.
 ६६. ऊ पु । इकः मुञ्जीति दीर्घत्वं । मुञ्ज इति पत्वं । ईषाअन्नादित्वात्मुञ्ज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः ।
 अवर्तेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियुतीत्यादिना निपातनात् क्तिन्
 उदात्तत्वं । गतं । गमेलीटि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदान्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोदीनाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिर्लु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनो युवोर्युवयो रथमा तस्युः ।
 आतिष्ठति । प्राप्तुवति । किमर्थं । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभायैतर्थाः । तत्र दृष्टांतः । वचसं न यथा
 न्यायोपेतेन वचसा वाक्त्रेण युक्तं विपर्यस्तं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्तुवति तद्वत् । अपि च
 कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशष्टज्ञानोपेतान्याभिर्ह्यतिभिः पालनैरवथः युवां रथथः ।
 ताभिर्रथ्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्शआदित्वात्त्वर्थीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञानि । कमिमनिजनीत्यादिना
 तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायंतीति धियः स्तोतारः । धी चिंतायां । क्लिष्टेति क्तिप् । चशब्देन दृशियहणानुकर्ष-
 णात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशसने विशां श्यथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पिवन्थो नरा ताभिर्लु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशसने । विशां । श्यथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पिवन्थः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्चिर्ना दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पत्तस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्जना धनेन युक्तौ युवं युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिष्ये चयथः । ऐश्वर्यकर्मायं । ईशाधि । समर्थो भवथः । यद्वा । मज्जमान्येषामसाधारणं बलिन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्यदकस्य प्रशासने प्रदाने चयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च याभिर्कृतिभिरक्षाभिरस्वं प्रसवासमर्थं धनुं गां शयुनाञ्च ऋषये पितृव्यः सिन्धवः । पद्मसा पुरितवन्तावत्यर्थः । ताभिर्कृतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सुः । संपदादिलक्षणो भावि क्रिप । नास्ति सूर्यस्यामित्यमृतः । नञ्सुभ्यामित्यनुत्तरपदांतीदात्तत्वं । अस्मि आः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पितृव्यः । पिबि सवने । इदित्त्वाद्भुम । भांवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तृषु तरिणिविभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवच्चक्षुणस्ताभिरु षु ऊतिभिरश्चिना गतं ॥४॥

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विऽमाता । तृषु । तरिणः । विऽभूषति ।

याभिः । त्रिऽमंतुः । अभवत् । विऽचक्षुणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्चिना । आ । गतं ॥४॥

परिज्मा परितो गता वायुस्नयस्यात्मीयस्य पुत्रस्यापिः । अपिर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मध्यमानः सन जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवति कर्माणि यथापेक्षंयनमाजः सर्गं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणजनपानंस्तानि करोतीति । कां० उ० १. ३. ३-५ । यद्वा । सृष्ट्यादौ वायुमकाशादुत्पत्तत्वादपिः पुत्रत्वं । आस्त्रायते च । वायोरपिप्रसृत । एवं स्वपुत्रस्यापिर्मज्जना बलेन युक्तः सन द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अपिः पुण्यीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयो-
रुभयानिर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । मुपां.सुलुगिति पध्याः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्या मरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्चिर्ना याभिर्कृतिभिर्हेतुभूतः पालनसूपु तरीतुषु धावत्सु मध्ये तरिण-
रतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च त्रिमंतुस्त्रयाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कवीवान याभिर्युष्मदीयाभिर्कृति-
भिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभिर्कृतिभिरस्मानागच्छन् ॥ परिज्मा । परिपूर्वाद्ग गति
क्षेपणयोरित्यस्मात् श्रुत्तुचक्षित्या ही निपात्यते । तृषु । तृ प्लवनतरणयोः । बल्ल कंदमीत्युत्वं । हलि वेति दीर्घः । यद्वा । त्वरतिः क्रिप । त्वरतिरित्यादिना वकारोपधयोऽकृट् । सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेखडागमः । सिद्धजलं लेटीति सिप् । यद्वा । भूप अलंकारि । भांवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्ततश्च
ह्लादेरिति युच् ॥

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उडंदनमैरयतं स्वर्दृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासंतमावतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्चिना गतं ॥५॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वं । प्र । सिसासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्चिना । आ । गतं ॥५॥

हे अश्चिर्ना याभिर्कृतिभिरभिमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कृपेऽप्सु निवारितं सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूत-
मृषिमद्भ्यः सकाशाद्दुदैरयतं उदगमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं ! स्वरादित्यं
दृशे द्रष्टुं । अपि च कण्वमसुरैरंधकारे प्रविष्टं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छंतं याभिर्कृतिभिः प्रावतं प्रकीर्षणा-

रक्षतं । तामिरित्यादि समानं ॥ रभं । रभु शब्दे । रभतं स्तौतीति रभः । पचाद्यच् । निवृत्तं । वृञ् वरणे ।
अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिञ् बंधने । अद्वाः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्तौतीति वंदनः । नंबादिलक्षणो
ल्युः । लिट्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्यतिह्वारादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं याम्केन ।
स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४ । इति । स्वरादिनिपातं । पा० १. १. ३७ । इत्यव्ययत्वात्सुपो
सुक । दृश । दृश विव्य चति दृशस्तुमर्थे कप्रत्ययांतो निपात्यते । सिपासंतं । वन पण संभक्तौ । सनि सनी-
वतंधेत्यादिना विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सग्नलोरित्यात्वं । द्विभविऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं । सन्यत
इतीत्वं ॥ ॥ ३३ ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्यं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्यं । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं कृपादि । तत्रासुरः प्रचिप्तं जसमानं तैर्हिंस्यमानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे
अश्विनां याभिर्हृतिभिरवथः रक्षथः । तथा भुज्यं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्यं निमग्नं तुग्यं तुग्यस्य पुत्रं
राजर्षिं याभिर्हृतिभी रक्षणहेतुभृताभिरव्यथिभिर्व्यथारहिताभिर्नोभिर्जिजिन्वथुः युवामतर्पयतं । एतच्च संचांतरे
तुयो ह भुज्युर्माश्विनोदमंधे । ऋ० १. ११६. ३ । इत्यादिकं विस्पष्टयिष्यते । अपि च कर्कधुं वय्यं चेतत्संज्ञकी
चासुरः पीड्यमानो याभिर्हृतिभिर्जिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत ॥ जसमानं । जमु हिंसायां । यत्किं प्राप्तं
व्यत्ययेन शप । आरणं । आङ्पूर्वादन्त्युट् । जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिट्यथुसि रूपं ॥

याभिः शुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । शुचंति । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना धनसां धनस्य संभक्तारं शुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । संसीदंत्यस्त्रिणिति संसन्नहं । शोभनसंसदं
याभिर्हृतिभिरकुरुतं । तथाच ये याभिर्हृतिभिरुत्तं प्रवृजनेन संतप्तं घर्मं महावीरमोम्यावतं सुखयुक्तं सुखेन
स्पृष्टुं शक्यमकुरुतं । यदा । शतद्वारं यंचगृहऽसुरिः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं पीडासाधनमपि तप्तं तापकारि-
णमोम्यावतं सुखवंतमकुरुतं । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयथां । यास्कपक्षे त्वचये
हविषामत्तैऽपये हविरुत्पत्यर्थे मूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावतं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवंताविति
योयं । अपि च याभिर्हृतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिरस्नानागच्छतं ॥
शुचंति । शुच दीप्ता । आणादिको झिच् । धनसां । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिकस्यादि-
त्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य । गज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत
इति मनिज् । ज्वरत्वरित्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । नक्षत्रित इति
टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावसु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य
स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं श्रोणं चक्षमे एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां यसिताममुंचतं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । चक्षमे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । यसितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितागवशिनौ याभिः शचीभिः कर्माः । प्रज्ञाभिर्वी परावृजमेतन्नामकर्मणि पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथांधं दृष्टिरहितं संतमुद्राश्चमृपि चक्षमे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिर्कृतिभिः प्र कृथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव संतमुपिमेतवे गंतुं प्र कृथः प्रकर्षेण कृतवन्तां । अपि च याभिर्कृतिभिर्वर्तिकां चटकमद्गस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां तृकेण यस्मादमुंचतं वृक्षास्यान्निमुक्तामकुरुतं । यास्कपत्ने तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण मृयेण याभिर्गन्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपसं तस्मादमोचयतर्मात योज्यं । ताभिः सर्वाभिर्कृतिभिरस्मानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष मेचनं । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणाक्त तपसा पापं विनाशयतीति परावृक । क्रिधेति क्रिप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थं मेसनिव्यतेस्त्वन्प्रत्ययः । कृथः । इकृत्र करणं । वज्रं कंदमीति विकरणस्य नृक ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असञ्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरा । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नर्यं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी सिंधुं खंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुमद्गनोदकेन पुष्पां याभिर्कृतिभिरसञ्चतं अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरा जरारहितावशिनौ वसिष्ठमुपि याभिर्कृतिभिरजिन्वतं अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादींस्त्रीवृषीणावतं अरजतं । ताभिः सर्वाभिर्कृतिभिरस्मानपि सुप्रागच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भृशं मतुप । लिंगव्यत्ययः । असञ्चतं । नञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादतर्भावितव्यर्थानुङ् ।

याभिर्विशपलां धनसामथ्र्यं सहस्रमीलं आजावजिन्वतं ।

याभिर्वशमश्वं प्रेणिमावतं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथ्र्यं । सहस्रऽमीलं । आजा । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अश्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनी धनसां धनं संभजमानामथर्वमगच्छतीं क्षिप्रजंघालेन गंतुमसमर्था । धर्वातिर्गतिकर्मा । विरपन्नामेतत्संज्ञामगस्थपुरोहितस्य खेनस्य संबंधिनीं सहस्रमीलं । मीलमिति धननाम । वज्रधनोपेत आजा संयामे याभिर्कृतिभिरजिन्वतं गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाक्कदि पूर्णं । अ० १. ११६. १५ । इत्यत्र विस्फुर्यथ्यते । याभिश्चाश्वमश्वस्यस्य पुत्रं प्रेणिं सुतः प्रेरयितारं वशमेतत्संज्ञामुपिमावतं अरजतं । ताभिः सर्वाभिर्कृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणशेषणपु । आणादिक इत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।
 कक्षीवतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥
 याभिः सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः अक्षरत्
 कक्षीवतं स्तोतारं याभिः आवतं ताभिः ऊं इति सु ऊतिभिः अश्विना
 आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्तं जा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वृषिरनावृथां जीवनार्थमकरोद्वाणिज्यं
 स च वर्षणार्थमाश्विनो तुष्टाव । तां चाश्विनां मेघं प्रेरितवन्ता । अयमर्थः पुर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे सुदानु शोभ
 नदानावाश्विना औशिजायोशिकपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषयः याभिर्युष्मदी
 याभिर्ऋतिभिर्हेतुभुताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलमक्षरत् असिचत् । युष्मत्प्रसादादर्पित
 वृष्टिर्जातत्यर्थः । अपि चोशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षीवतमेतत्संज्ञमृषिं याभिर्ऋतिभिरावतं अरक्षतं । ताभि
 र्ऋतिभिः सहास्नानयागच्छतं ॥ कक्षीवतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसंदीवदष्टि
 वक्षक्रीवत्कक्षीवर्दति निपातनात्तुपो वत् । संप्रसारणं ॥

याभी रसां क्षोदसोद्भ्रः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।
 याभिस्त्रिशोक उस्त्रिया उदाजत ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥
 याभिः रसां क्षोदसा उद्भ्रः पिपिन्वथुः अनश्वं याभिः रथं आवतं जिषे ।
 याभिः त्रिऽशोकः उस्त्रियाः उत्ऽआजत ताभिः ऊं इति सु ऊतिभिः
 अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति शास्त्रकः । नि० ११. २५ । हे अश्विना याभिर्ऋतिभिर्हेतुभुताभी
 रसां नदीमनावृथा जलरहितां क्षोदसा कूलानि संपिपतोद्भ्र उदकेन पिपिन्वथुः युवां पुरितवन्ता । तथानश्व-
 मश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं जिपं जेतुं याभिर्ऋतिभिरावतं अगमयतं । अपि च याभिर्ऋतिभिः कलपुत्रस्त्रिशोक
 अपि त्रिऽशया अपहृता गा उदाजत उदगमयत् अमुरसकाशक्षेभे । ताभिः सर्वाभिर्ऋतिभिः सहास्नानया-
 गच्छतं ॥ क्षोदसा । क्षुद्रिर् संपरणे । औणादिकोऽसुन । उद्भ्रः । तृतीयकवचनस्य सुपां सुपो भवतीति शसादेशः ।
 पद्मिन्त्यादिनोदकशब्दस्योद्भावः । मसंज्ञायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिपि सेचने ।
 इदित्वात्तुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्सेप्रत्ययः । उदाजत । अज गतिचेपणयोः ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं क्षेचपत्येष्वावतं ।
 याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥
 याभिः सूर्यं परिऽयाथः पराऽवति मंधातारं क्षेचऽपत्येषु आवतं ।
 याभिः विप्रं प्र भरत्ऽवाजं आवतं ताभिः ऊं इति सु ऊतिभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं याभि-
 र्ऋतिभिः परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं क्षेचपत्येषु । चेन्नाणां पतिरधिपतिः क्षेचपतिः ।
 तत्संबंधिषु कर्मस्वावतं अरक्षतं । अपि च याभिर्ऋतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमन्त्रप्रदानेन प्राप्तं प्रकीर्ष-

शारत्तं । ताभिः सर्वाभिकृतिभिः सह रक्षणार्थमस्नानप्यागच्छतं ॥ क्षीत्रपत्तेषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्म-
स्वार्थे ष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंबरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्ये चसदस्युमावतं ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कशःऽजुवं । दिवःऽदासं । शंबरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्ये । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विना महं महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गतं कशोजुवममुरभीत्योदकं प्रवेष्टुं गन्तारं एवंभूतं दिवोदा-
समेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंबरहत्य । शंबर आयुधं । तद्युक्तः शंबरोऽमुरः । तस्य हननं विषयभूते सति याभिकृति-
भिरावतं अरत्तं । अपि च याभिकृतिभिः पूभिद्ये । पुराणि नगराणि भिद्यतेऽस्मिन्निति पूभिद्यः संश्रामः ।
तस्मिन् चसदस्युमेतत्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावतं अरत्तं । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महान्तमित्यस्य
कांदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । अमुर । कशांस्युदकानि जवतीति
कशोजूः । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्लृप्तीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लृप्तीर्घा । दिवोदासं । दिवश्च दामि
पश्चा अलुक्त्वत्तयः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. ५. । इति पूर्वप
दायुदात्तत्वं । शंबरहत्य । हनन् चति हन्तेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारातादेशश्च । छद् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिर्विमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्विश्वमुत पृथिमावतं ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । विमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विना विमं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञकमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबतं याभिकृतिभिररत्तं ।
कीदृशं । उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति सूच्यमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभार्य कलिमेतत्संज्ञकमृषिं याभि-
कृतिभिर्दुवस्थथः रत्तयः । उतापि च अश्वं विगताश्वं पृथिमेतत्संज्ञं वेनं राजर्षिं याभिकृतिभिरावतं अरत्तं ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकद्यानश । बह्वलं कंदमीति शपः युः । बह्वलं कंदसीत्यभ्या-
सस्त्वत्वं । उपस्तुतं । स्तुतिः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्यादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १४७. । वित्तजानिं ।
वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति समासांतो निङादेशः । लोपो
बोर्वलीति वलि लोपः । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अश्वं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बह्वीहिस्वरेण
पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा श्यवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषयुः ।

याभिः शरीराजतं स्यूमरश्मये ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । श्यवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषयुः ।

याभिः । शरीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नतारावश्विनी पुरा पूर्वस्निग्धानि शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं
याभिर्कृतिभिरिषथुः युवां वाञ्छितवन्ता । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत । सामर्थ्यात् शयवे चिन्तासत्या शचीभिः
। अ० १. ११६. २२ । इत्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथात्रये ऋषये शतद्वारं यंयगृहऽमुरैः पीड्यमानाय संतापका-
रिणोऽग्नेः शीतनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिर्कृतिभिर्युवाभिष्टवन्ता । एतच्च
हिमनाग्निं घंसमवारयेथां । अ० १. ११६. ८ । कथादीं प्रसिद्धं । तथा मनव एतज्ज्ञानं राजर्षये याभिर्कृतिभि-
र्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यानिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्ता । तथा च मन्त्रांतरं । यवं वृकेणाश्विना
वपन्ता । अ० १. ११७. २१ । इति । अपि च स्यमरगमये स्यूतः संवदो रग्निमदीं प्रिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय
ऋषये याभिर्कृतिभिः शारीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभृता इपूराजतं शत्रुप्रति प्रेरयतं । ताभिर्कृ-
तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । शु नयं । ऋदोरप । सुपां मुनुगिति विभक्तराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने ।
भृमृशोतृचरोत्यादिना । उ० १. ७. । उपत्ययः । ईषथुः । इषु इच्छायां । नित्यथुस्यसवर्ण इति पर्युदासात्
। पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्यैयडादेशाभाव सवर्णादीधः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दादनुदानादेशेत्यत्र ।
टिड्डाणाञ्जिति डीप । स्यमरगमये । पिवु तनुसन्तानं । मिर्वराणादिको मन्त्रत्ययः । क्वोः शुडित्यूट । बज्रव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः पठ॑वा जठर॑स्य म॒ज्मना॑ग्निनादी॑दक्षित इ॒डो अ॒ज्मना॑ ।

याभिः श॒र्यात॑मव॒थो महा॑धने ताभि॒रु षु कृ॒तिभिर॑श्विना ग॑तं ॥ ११॥

याभिः । पठ॑वा । जठर॑स्य । म॒ज्मना॑ । अ॒ग्निः । न । अ॒दी॑देत् । चितः । इ॒डः । अ॒ज्मन॑ । आ ।

याभिः । श॒र्यात॑ । अ॒वथः । महा॑धने । ताभिः । ऊं इति । सु । कृ॒तिऽभिः । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तं ॥ ११॥

हे अश्विना जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्निग्धयत इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य
शरीरस्य मज्मना बलिन युक्तः सन पठर्वतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीया-
भिर्याभिर्कृतिभिरा समंताददीदेत् अदीप्यत । तस दृष्टान्तः । चितः काष्ठरभिचित इदो यज्ञगृह ऋत्विग्भिः
प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिन्द्रेण सह स्पर्धमानं महाधने ।
संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेतं संग्रामे याभिर्कृतिभिरवथः रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदे-
तिष्कादसो दीपिकर्मा । अज्मन । अज गतिक्षेपणयोः । अजति क्षिप्यत्वास्मिन्वाणानित्यधिकरण आणादिको
मनिन । बलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २ । इति वचनाद्वीमावाभावः । सुपां मुनुगिति
सप्तम्या लुक् । महाधनं । आन्महत इत्यात्वं ॥

याभिरंगिरो मनसा निरयथोऽयं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं पूरमिषा समावतं ताभि॒रु षु कृ॒तिभिर॑श्विना ग॑तं ॥ १८॥

याभिः । अंगि॑रः । मन॑सा । नि॒रय॑थः । अ॒यं । ग॒च्छथः । वि॒वरे॑ । गोऽअ॒र्णसः॑ ।

याभिः । मनुं॑ । पू॒र । इ॒षा । सं॒ऽआ॒वतं॑ । ताभिः । ऊं इति । सु । कृ॒तिऽभिः । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तं ॥ १८॥

अंगिर इत्येतदामन्त्रितं वाक्याद्वहिर्भूतं । तेन चात्मानं संबोध्य सुतावृधिं प्रेरयति । हे अंगिरोऽंगिरसां
गोवज त्वमश्विनी सुहि । हे अश्विनी मनसा मननीयेन सोत्रेण प्रीतो संतो युवां याभिर्कृतिभिर्निरयथः
स्रोतून नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोक्षपस्सारणीयस्य धनस्य
पर्णिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्त्रीहाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिर्कृतिभिः सह

युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्तच्छयः । अपि च शूरं वीर्यवंतं मनुमिया पुष्टिश्चामुग्नेन यवादिधान्यरूपे-
णाग्नेन याभिर्हृतिभिः समावृतं सम्यग्रक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ निरक्षयः । निर-
मयश्च इत्यस्य वर्णव्यापयितृदूषं । विवरे । यहवृद्धनिश्चिगमयेति भावऽप । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुः वा याभिररुणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासं ऊहयुः सुदेव्यं ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विना विमदायतन्नाम्न ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिर्हृतिभिः पत्नीर्मायाः पुरुमित्रस्य दहितरं न्यूहयुः
नितरां युवां प्रापितवन्ता । धर्ति पादपुरणः । तथा याभिर्हृतिभिररुणीररुणवर्णा आरोचमाना सा आभि-
मुख्येनाशिक्षतं अदत्तं । तथा पिजवनपुत्राय सुदासं कन्याणदानाय राज्ञं सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिर्हृ-
तिभिर्हृहयुः प्रापितवन्ता । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शमादेशः । न्यूहयुः । वह प्रापणे ।
अथुसि यजादित्वात्मप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । अमुन । सुदेव्यं । दिगादि-
त्वाद्यत् । पा० ४. ३. ५४. । तित्स्वार्त इति स्वरित् । ॥

याभिः शंताती भवथो ददाणुषे भुज्यं याभिरवथो याभिरध्रिगुं ।

ओम्यावतीं सुभरांमृतस्तुभं ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंऽताती । भवथः । ददाणुषे । भुज्यं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अध्रिऽगुं ।

ओम्याऽवतीं । सुऽभरां । मृतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विना ददाणुषं हवींषि दत्तवर्तं यजमानाय याभिर्हृतिभिः शंताती सुखस्य कर्तारो भवथः । याभि-
र्योतिभिर्भुज्यं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाध्रिगुं । अध्रिगुर्देवानां शमिता । अध्रिगुश्चापापश्च उर्मा देवानां
शमितारो । तं वा० ३. ६. ६. ४. । इति श्रुतः । अपि च ऋतस्तुभं । ऋतं सत्य स्तोमत्युच्चारयतीत्यृतस्तुभं ।
एतत्संज्ञमृषिं ओम्यावतीं । ओम्यति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भगणीयामिधं याभिर्हृतिभिः प्रापयथः ।
ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिल्लप्र-
त्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददाणुषे । दाशृ दाने । लिटः क्तसुः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति पत्वं ॥ ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरदभ्यस्ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरदऽभ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं । हस्त सुहस्त कृशानवेति वः सोमकथणाः । तं सं० १. २. ७. । इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्यैतद्विस्त्रित्यसनः संयामः । तस्मिन्संयामे हे अश्विनी याभिर्हतिभिर्बुवस्थथः रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तारणस्य पुरुकुत्सस्त्वार्वतमश्चमावतं अरक्षतं । अपि च यस्मिन् चांद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवचं तत्सरद्विभ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः । ताभिः सर्वाभिर्हतिभिः सहास्त्रानप्यागच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे न्युट् । सरद्विभ्यः । छ गतां । सतेरटिः ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृपाह्ये श्वेचस्य साता तनयस्य जिव्वथः ।

याभी रथाँ अवथो याभिरवतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुऽयुधं । नृऽसह्ये । श्वेचस्य । साता । तनयस्य । जिव्वथः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अवतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनी गोषुयुधं गोविपयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिर्हतिभिर्नृपाह्ये नृभिः सोढव्ये संयामे जिव्वथः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा क्षेचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिर्हतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान् रक्षथः । तदीयानवतोऽश्वाश्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिर्हतिभिः सहास्त्रानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संप्रहरे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत । तत्पुरुषे कृति वज्रलमित्यनुक । नृपाह्ये । यह मर्षणे । शकिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति मांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वनं घणं संभक्ता । भावे क्लिप्त । जनसमूहनां सन्मूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्लिप्त उदात्तत्वं निपातितं । सुपां मुलुगिति चतुर्थी डादिशः । जिव्वथः । जाविः प्रीणनार्थः । भावादिकः । इदित्वास्तुम । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य क्त्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्संमार्जुनेयं शतक्रतुं प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।

याभिर्ध्वंसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । मार्जुनेयं । शतक्रतुं इति शतऽक्रतुं । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुषंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतुं बर्हविधकर्माणावश्विनीं मार्जुनेयं । अर्जुन इतींद्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इंद्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिर्हतिभिः प्रावतं प्रकषेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिर्हतिभिः प्रावतं । अपि च याभिर्ध्वंसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च अश्विमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हतिभिः सहास्त्रानपि मुष्ठागच्छतं ॥ मार्जुनेयं । शुभादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिं । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंस्सर्वतोति तुर्वीतिः । औणादिक इतिप्रत्ययः । दभीतिं । दम्भु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वंसंतिं । ध्वन्मु गतो च । औणादिको झिङ्प्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । झोऽतः । पुरुषंतिं । पुरु सनोति ददातीति पुरुषंतिः । क्लिचक्तां च संज्ञायामिति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अयृत्येऽवसे नि हूये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीं । अश्विना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः । दत्ता । वृषणा । मनीषां ।
अद्यूत्यै । अर्वसे । नि । हूये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजंऽमातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनी अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वतीं । अप्र इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दत्ता शत्रूणामुपपत्तयितारवाश्विनीं वेदार्थज्ञानसमर्थी कुरुतं । अपि च यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय नि हूये । नितरामाहूयं । कदा । अद्यूत्यै द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमं यामं । तस्मिन्काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठति । आहूती च युवां वाजसातो वाजस्यान्त्रस्य संभजने । यत्रा । संयामनामितत् । संयामि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भवतं ॥ अप्रस्वतीं । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् वेत्यमुन् नुडागमश्च । तदस्यासीति मनुप् । मादुप-
धाया इति मनुपो वत् । तसी मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्वाच्यभावः । अस्मै । मुपां मुलुगिति षष्ठाः
शेआदेशः । कृतं । करोतेर्लोपि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्यूत्यै । वृत दीप्तां । ऋहलोर्ण्यदिति भावे
ल्यत् । वर्णव्यापय्या ऊकारः । द्यूत्यै प्रकाशनमस्मिन्नासीति बह्व्रीहो व्यत्ययनांतस्वारितत्वं । नि हूये । निसमु-
पविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिनक्षत्रो भावे क्लिप् । सायकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनी द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परि पातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमि-
त्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैर्धनेरस्मान्नक्षतं । यदस्याभिः प्रार्थितं नो
ऽस्मदीयं तन्निश्चाद्यः पंडुवताः ममहंतां । पुजयंतु । उतशब्दः समुच्चयं ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो झल्
। पा० ६. १. १८३. । इति सायकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिपक्षः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां ।
निष्ठेति क्तः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बह्वलं कंदसीति भिस ऐमभावः । अश्विना । मुपां मुलुगिति
विभक्तेराकारः । आर्मन्त्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीयंस्यासौ सुभगः । तस्य भावः
सौभगं । सुभगान्त्रं इत्युद्गात्रादिपु पाठादप्रत्ययः । ह्रस्वगंसंघते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे
विधयश्चंदसि विकल्प्यत इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदमभावः । त्रित्यादिर्निवृत्त्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽयतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवर्वादिक्कमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा द्यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि
गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरूपस्य द्वितीयोऽर्धर्षो रात्रेक्षेति । ऋषि-
शान्वस्वादिति परिभाषयागुत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप ऋदः । उषा देवता

द्वितीयस्वार्धचस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्य कर्ता त्रैष्टुभे कंदस्यतस्मिन् । सूचितं च । इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्तं । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशम्वे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागच्छिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्र्युषसे योनिर्मरक ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवाय । एव । रात्री । उषसे । योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुपआख्य ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रसु यद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि न विमष्टप्रकाशः । आपसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽधकारनिराकरणेन विशिष्टेन प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत । आगतिं च तस्मिन् चित्रशायनीयः प्रकेतोऽधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुर्वाप्तः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यमकाशात्प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यसौ गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननन्तमिति रात्रिरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरण्युषसं सवायोषस उत्पत्त्ये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । आरचितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिमकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरण्युषस उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्ते । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत चिचं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभुततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्त्वेवं रात्र्युषसे योनिर्मरिचत्स्थानं । नि० २. १९. । इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशयानिक्त इष्टम् । प्रशस्यस्य अः । पा० ५. ३. ६०. । इति आदेशः । प्रकृत्यैकाच । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लुङोपा गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सितो लुक् । प्रकेतः । कितज्ञानं । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । यथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव । लुङि सित इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो द्रुमंज्ञायामिति भवन्तदुप्रत्ययः । मुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । आः मुपीति यणादेशस्य न भुमुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्तं कंदस्युभययति यणादेशः । व्यत्ययिनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । विपूर्वाद्भवन्तरीणादिकोऽन्त्यप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । पूङ् प्राणिप्रसव । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गंतः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय । कंदसि जवसर्वा वक्तव्या । पा० ३. ३. ५६. ४. । इति निपातनादच । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप । यस्येति चेतीकारलोपः । अरैक् । रिचिर् विरचने । लङि बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य एकारः ॥

रुशदत्सा रुशती श्वेत्यागादीरंगु कृष्णा मदनान्यस्याः ।

समानबंधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं इति । कृष्णा । मदनानि । अस्याः ।

समानबंधू इति समानऽबंधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युषसो नामधेयं । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोपा रुशदत्सा रुशदीप्ताः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य निवस्यमानास्तद्वत्त्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति एवमुषसोऽवश्नायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आग-

तवती । आगताया अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्वार्यध्यामन्तृणान्यरैक् ।
 अरिश्चितवती । कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपुराणं । अपि चेत् रात्र्युपसां समानबंधु समाने-
 नेकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषा उदंष्टता सूर्येण संबद्धा एव रात्रिर-
 प्यसंयता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनुची अन्वचंती । प्रथमं रात्रिः
 पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंती । यद्वा । सूर्यगत्यनुसरिण गच्छंती । एवंभुते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपमा-
 मिमाने जरयंती । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसंती । उपसा जगं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुपसां रूपं रात्र्या ।
 एवंविधे सखी यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा । यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः ।
 प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलितकर्मणः । सूर्यमस्या
 वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्रित्यागात् श्रित्या श्रुततरिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
 कृष्णं कृष्यतेर्निष्कृष्टो वर्णः । अथेने संस्तौति समानबंधु समानबंधने अमृतं अमरणधर्माणामनुची अनुच्यावि-
 तीतरेतरमभिप्रेत्य यावा वर्णं चरतस्ते एव यावा द्योतनादपि वा यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादा-
 मिमाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कृवाणे । नि० २. २० । इति ॥ श्रित्या । श्रिता वर्णः । अस्माग्यंतादचो
 यदिति भावे यत् । णिलोपः । अश्रआदित्यान्त्वर्थीयोऽच । अमुते । मृतं मरणमनयोनीकीति बह्व्रीही
 नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनुची । अनुपूर्वादचतेर्क्त्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनिदिता-
 मिति नलोपः । अचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चावति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचोदा-
 त्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां मुनुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिमाने । मीड् हिंसाया । क्रियादिकः । शानचि
 मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

समानो अध्वा स्वसोरनंतस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः । अध्वा । स्वस्रोः । अनंतः । तं । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे
 इति विऽरूपे ॥३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युपसोरध्वा मंचरणसाधनभृतो मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमार्गेणोषा निर्ग-
 च्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गोऽनंतोऽवसानरहितः । तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे
 शिचिते सत्यावन्यान्या एकैका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात्
 शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशान्नजणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समा-
 नमनस्के ऐकमत्यं प्राप्तं सखी न मेथेते । परस्परं न हिंसतः । तथा न तस्थतुः । क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा
 लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्यतिहारं सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं
 । म० ८. १. १२. ११. । इत्यन्यशब्दस्य द्वर्भावः । तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितानु-
 दात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु अनुशिष्टे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिपधः । शास इदङ्हलोः
 । पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वं ।
 मेथेते । मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः । भावादिकः । अनुदात्तेत । सुमेके । मिह सेचने । भावे घञ् । शोभनो मेहो
 ययोस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य जिह्वरेणायुदात्तत्वं । आयुदात्तं द्युक्कंदमीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ।
 नक्तोषासा । सुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेची सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्रार्थी जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुर्वनानि विश्वा ॥४॥

भास्व॑न्ती । ने॒त्री । सृ॒नृ॒ता॒नां । अ॒चे॒ति । चि॒त्रा । वि । दुरः । नः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ।
प्रऽअ॒र्थे । जग॑त् । वि । ऊं इति॑ । नः । रा॒यः । अ॒ख्य॒त् । उ॒षाः । अ॒जी॒गः । भु॒व॒नानि॑ ।
वि॒श्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सृनृतिरिदं द्वाभ्याम् । सृनृतानां वाचां नेत्र्युत्पादयित्री । उपसः प्रादुर्भावा
नंतरं हि पशुपत्तिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूतोपा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता
सा नोऽस्माकं दूरो द्वागाणि तमसा तिरोहितानि व्यावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य
प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थ्य प्रकाशं गर्मायत्वा नोऽस्माकं राघो धनानि व्यख्यत् । विशिष्ट-
प्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पादपुराणं । सैषोपा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहि-
तत्वं नाव्ययमानकल्पान्यजीगः । उद्गिरति । स्वमुखात्तिर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्ना-
नीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । गीत्र प्रापणं । तुच । ऋतृभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं ।
अचेति । चिती मञ्जाने । दुरः । दारशब्दस्य रयमेती वङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. इति वङ्गलवचनात्संप्रसारणं ।
आवः । वृत्र वरणं । लुङि मंच घंसति च्लुक् । गुणः । हन्ञ्याब्ध्य इति तिलोपः । कंदस्यापि दृश्यत इत्याडा
गमः । प्रार्थं । ऋ गती । णावर्तिङ्गीत्यादिना पुक् । समामिऽनञ्पूर्वे ङीप् ल्यप् । अख्यत । ख्या प्रकथने ।
मुञ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेङादेशः । अजीगः । गृ निगरणं । लङि तिपि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य युः ।
द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्च वङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । कंदस ईकारः । यद्वा । अस्मात्स्यं-
ताल्लङि चङि द्विभावसन्वद्भावित्वदीर्घाः । कंदमशङो लोपः ॥

जिह्म॑श्ये॒ उ॒ चरि॑तवे म॒घो॒न्याभो॒गय॑ इ॒ष्टये॑ रा॒य उ॒ त्वं ।
द॒भ्रं पश्य॑द्वा उ॒र्वि॒या वि॒चक्षे॑ उ॒षा अ॒जी॒ग॒र्भु॒व॒नानि॑ वि॒श्वा ॥ ५ ॥
जिह्म॑ऽश्ये । चरि॑तवे । म॒घो॒नी । आऽभो॒गय॑ । इ॒ष्टये॑ । रा॒ये । ऊं इति॑ । त्वं ।
द॒भ्रं । पश्य॑त्ऽभ्यः । उ॒र्वि॒या । विऽचक्षे॑ । उ॒षाः । अ॒जी॒गः । भु॒व॒नानि॑ । वि॒श्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युपसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युपा जिह्मश्यं जिह्मं वक्त्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं
शयनादुत्थाय स्वापचितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति । त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति
विनियहार्थीयं सर्वनामानुदात्तं । नि० १. ७. इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथापरं
प्रतीष्टये यागार्थं तथान्यं प्रति राघे धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः । उशब्दस्यार्थः । अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्वा
ऽधकारावृतत्वेनपट्टपृष्ठो मनुष्येभ्यो विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वी विस्तीर्णोपाः सर्वाणि भूत-
जातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्मश्ये । शीङ् स्वप्ने । जिह्मं श्रेत इति
जिह्मशीः । क्षिप्रंति क्षिप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच इति यण । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
विभक्तः स्वरितत्वं । आभोगय । आभोगशब्दास्तुर्थेकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुर्बङ्गलवच-
नादीणादिकः किप्रत्ययः कृत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इत्युर्वी-
शब्दादुत्तरस्य सोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणी भावे
क्षिप ॥ ॥ १ ॥

शु॒चाय॑ त्वं अ॒वसे॑ त्वं म॒ही॒या इ॒ष्टये॑ त्व॒मर्थ॑मिव त्व॒मित्यै॑ ।
वि॒स॒दृ॒शा जी॒वि॒ताभि॑प्र॒चक्षे॑ उ॒षा अ॒जी॒ग॒र्भु॒व॒नानि॑ वि॒श्वा ॥ ६ ॥
शु॒चाय॑ । त्वं । अ॒वसे॑ । त्वं । म॒ही॒यै । इ॒ष्टये॑ । त्वं । अ॒र्थेऽइ॒व । त्वं । इ॒त्यै ।
विऽस॒दृ॒शा । जी॒वि॒ता । अ॒भिऽप्र॒चक्षे॑ । उ॒षाः । अ॒जी॒गः । भु॒व॒नानि॑ । वि॒श्वा ॥ ६ ॥

चचाय । धननामितत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा अयमेऽज्ञार्थं त्वमेकं प्रति महीधे महीधे इत्येऽपिष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवापचितमर्थं प्रतीत्य गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्यः जीगः । प्रकाशनेनोन्नीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वसममिमनेम्यनुष्ठानि । फि० ४ १० । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीधे । मही । महिरिन्सर्वधातुश्च इतीन्द्रप्रत्ययः । रुदिकारादक्तिन इति ङीप् । उदात्तयण इति विभक्तिक दात्तत्वं । क्वांस ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति व्यत्ययेन याडागमः । क्वांसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्वदादिषु दृशोऽनालोचनं कञ्चैत्यत्र समानान्ययोश्च । पा० ३. २. ६०. १. इति वचनादृशोः कञ् । समानस्य क्वांसोति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । श्रेष्कंदसि बह्वलमिति श्लोपः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्ष । चक्षेऽनुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वपत्वे ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदग्निं व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ १ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदग्निं । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ १ ॥

दिवो दुहिता योस्त्रो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते । संपा व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदग्निं । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत । कीदृशी सा । युवतियावार्धेयत्री फलानां पुरुषैः प्रापयत्री नित्ययावनोपेता वा शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो वम्बो धनस्यंशानिश्चरी । हे सुभगे शोभनधन उपः तादृशी त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमामि विवासय । वर्जयत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । व्युच्छंती । उक्ती विवास । विवासो वर्जनं । तांदादिकः । युवतिः । यूनास्तिः । पा० ४. १. ७७. शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तत्वा ज्ञसावर्धातुकाशुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽन्द्रप्रत्ययः । वस्वः । लिंगव्यत्ययः । धर्कितीति गुणस्य जसादिषु क्वांसि वावचनमिति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं चन बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उतऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । चन । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबंधि पाथोऽंतरिक्षैकदेशलक्षणं स्थानं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । जि० ६. ७. इति यास्कः । अद्यतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपमो यथा व्युष्टा एवमेवैवापि व्युच्छंतीत्यर्थः । तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बह्व्रीनामुषसां प्रथमाया भवति । एषा यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलीनं द्वित्रित्वाद्यतमिव संतं कं चन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिद्विः प्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण गती । लटः शतृ । इणो यण् । उगितश्चेति ङीप् । आम्कंदसि बह्वलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

उषो यद्मिं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यस्यमाणौ अजीगस्तदेवेषु चकृषे भद्रमप्रः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निं । संऽइधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यस्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अप्रः ॥ ९ ॥

हे उषः त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यश्चकर्थं कृतवती । उषःकाले ह्यपयो होमार्थमुपसमिधन्ते । अपि च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्भावः व्यवृणोः तमसा विशिष्टमकरोः । तथा मानुषान्नोः पुत्रान्ननुयान्यच्चमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः पूर्वं तमसा यस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमप्रः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृत्र वरणे । मुडि मन्त्रे घंसति त्रिर्लोकं । गुणे हन्त्याब्ध्य इति सिलोपः । कंदस्यपि वृक्षत इत्याडागमः । मानुषान् । मनोजातावज्यतां पुंस्त्रित्यत्र पुगागमश्च ॥

कियात्या यत्समया भवाति या व्युषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीधाना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीधाना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवाति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्त परिममाणं वेत्याकारः प्रशार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अननोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्यूषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्चक्षितः परं याद्योषसो व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनु कृपते । अनुकृपते । समया भवति । अतीता उपसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीधाना प्रकर्षेण दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिर्वयोभिर्जोषं सहेति । संगच्छन्ते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदं भावं वो घः । पा० ५. २. ४० । इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किंशब्दादपि परिमाणार्थं वतुष्वकारस्य घत्वं । इदं किमो रीशकी । पा० ६. ३. ९० । इति किमः कीआदेशः । घस्त्वयादेशं यस्येति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । क्वांसः सांहितिको दीर्घः । भवाति । ज्येष्ठाडागमः । व्यूषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छन्ने वर्तते । लिट्युसि कित्त्वे यजादि-त्वात्मप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । उक्ती विवासः । विवासो वर्जनं । ज्येष्ठाडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपु सामर्थ्यं । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांती । अस्माद्यङ्गुलं गतात्ताच्छीलिकश्चानप्य । प्रदीधाना । दीधीङ् दीप्तिदं वनयोः । लटः शानच् । अदादिवाक्कपो लुक् । जित्त्वाद्यः षडित्यभ्यससंज्ञा-यामभ्यस्तानामादित्वाद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्ह नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीं । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु ।

पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छन्तीं विवासयन्तीं पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टामुपसमपञ्चन
दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकषेण द्रष्टव्याभूत । जाता । तथा-
परीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुपसं पञ्चान् पञ्चन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ
इत्येतद्वधारणे । एव धन्ति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण गती । लियु
सीणो यस्मिन्ति यणादेशः । द्विर्वचनेऽधीति तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९. ।
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्तत्तुः प्वन्तः पादमिति सकारस्य षत्वं पुल्वं च । मर्त्यासः । आज्ञभरमुक् ॥

यावयद्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती ।

सुमंगलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १० ॥

यवयत्ऽवेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्ऽवरी । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमंगलीः । विभ्रती । देवऽवीति । इह । अद्य । उपः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्वेषाः । यावयन्ति अस्मान्नः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वष्टृणि राक्षसादीनि यया मा तथोक्ता । न ह्युर्वास
जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ति यतस्त निशाचराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालायत्री ऋतेजा
यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुपस्यहन्ति यागा अनुधीयन्ति अतो यज्ञार्थं जातव्युच्छन्ति । सुम्नावरी । सुम्नामिति
मुखनाम । तद्वती सूनृताः । वाङ्मामत । पशुपत्तिमृगादीनां वचनामीरयन्ती प्ररयन्त्युत्पादयन्ती सुमंगलीः
सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न विरुक्तव्यर्थः । देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञ विभ्रती धारयन्ती न उपः
श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ । विवासय । यावयद्वेषाः ।
यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मागयन्ताल्लटः शतृ । तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वादुपदेशः । सार्वधातुकानु-
दात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्वङ्गब्रीहौ स एव स्वरः । छांदसः पदकालीनो ऋस्वः । ऋतपाः ।
ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभृते जायत इत्यृतजाः । जनी
प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । सुम्ना-
वरी । छंदसीवर्गनिपाविति मत्वर्थीयो वर्गिण । वनो र चति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि
दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञायां । पा० ४. १. ४१. । इति गौरादिषु
पाठात् ङीप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्याब्ध्य इति मुनीपस्य विकल्पितत्वादभावे क्त्वावि-
सर्गौ । देववीतिं । वी गतिप्रजनकां त्यजनत्वाद्नेषु । देववीर्येति काम्यत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु दूनजरा मृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । दून । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वन्नित्यं संततं व्युवास । व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युपासमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा विरुक्तमकरोत् ।
अथो अनंतरमुत्तरानुर्ध्वतरास्माविनो बून दिवसानुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् । व्युच्छति । विवा-
सयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोपा अजरा जरारहिता सर्वदेकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभि-
राक्षीयेक्षीजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास । वस निवासे । लियभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
आवः । तस्मादेव धातोर्लङि बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्याब्ध्य इति तिङीपः । छंदस्यपि

दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात । लेव्याडागमः । उत्तरान । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य स्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनामिक आकारः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तच्च वङ्गव्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

व्य वै जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि। अंजिऽभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत। अप। कृष्णां। निःऽनिजं। देवी। आवरित्यावः।

प्रऽबोधयन्ती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उपाः। याति। सुऽयुजा। रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबंधिनीष्वातासु । दिङ्नामिमत । आततासु विलीर्णासु दिक्षुषा अंजिभिर्व्यंजकैः प्रकाशकैः स्तत्रोभिर्यथा । वियौतत । प्रकाशते । सपा देवी देवनशीला कृष्णां निर्णिजं । निर्णिगति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः । अपावृणोत । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि चारुणभिररुणीलोहितवर्णैरश्वैर्व्याप नशीलेः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेनोपा आ याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोध यन्ती मुग्धाभ्याग्ननः प्रवृत्ताभ्युवन्ती ॥ अद्यात । द्युत दीर्घः । गुड् । बुद्धो लुङि । पा० १. ३. ९१. । इति पर- स्मपदं । व्यत्ययेन त्रैलुक् । गुणं प्राप्ति वृद्धिश्छांदसो । यदा । द्यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । पा० १. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःष्वावहन्तीत्यपोषमो याज्या । मृत्रितं च । आद्यां तनोपि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रणुककाटो अश्रुत । आ० ६. १४. । इति ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वेत् ॥ १५ ॥

आऽवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रं । केतुं । कृणुते । चेकिताना ।

इयुषीणां । उपऽमा । शश्वतीनां । विऽभातीनां । प्रथमा । उपाः । वि । व्यश्वेत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहन्त्यस्मभ्यमानयन्ती चेकिताना सर्वे जन प्रज्ञापयन्त्युपाशुचं विचित्रमाश्रयभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते । स्वात्मनः प्रकाशात्कुरुते । संधयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामुपसामुपमा उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशिष्टेण प्रकाशमानानामागामिनीनामुपसां प्रथमाद्या एवभूतोषा व्यश्वेत् । तेजसा प्रवृत्तासीत् ॥ पोष्या । पुष पुष्टा । पोषणं पोषः । भवे घञ् । तच्च भवानि । भवे कृदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शश्वदसि बह्वलमिति श्लोपः । वार्याणि । वृद्धिः संभक्तौ । अह्नोर्लुक् । ईडवदनुगंसदुहां ग्यत इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञानि । अस्माद्यङताम्रटः शानच । कंदस्युभयर्थेति तस्यार्धधातुक्त्वादतोन्नोपयन्नोपा । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । इयुषीणां । इण गती । निटः क्लमुः । द्विर्भावादि । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणादेशः । दीर्घ इणः कितोत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शामिवसिघमिनां चेति षत्व । ङीप्पुपां पित्त्वादनृदात्तां । विभातीनां । भा दीप्ती । अस्माच्छचं तात्पूर्ववत् ङीप् । आश्वकंदसि बह्वलमिति नाम उदात्तत्वं । व्यश्वेत् । दृष्टोश्चि गतिवृद्धौ । लङि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणं कृते व्यत्ययेनैव ॥ ॥ ३ ॥

उदीर्घं जीवो अमुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरूपंथां यातवे सूर्यायागन्म यच्च प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत्। ईर्ध्वं। जीवः। अस्मिन्। नः। आ। अगात्। अपं। प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति।
अरैक्। पंथां। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यचं। प्रऽतिरंते। आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं। शयनं परित्यज्योन्नक्त। नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रीयिता जीवो जीवात्मागात्।
आगतवान्। तमोऽप प्रागात्। अपक्रांतं। उपसः प्रकाशं सन्नि सर्वजीवनव्यापारयोगः। तस्मात्परमात्मरूप
तथा स च जीवस्तदेव ज्योतिरिति। आगच्छति। सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमरिक्। विवक्तोक्तिरिति। यातवे
गमनाय। तस्मिन्देगेऽगच्छ गच्छामो यच यस्मिन्देग आयुः। अन्ननामितत्। अन्नं प्रतिरंते। प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध-
नार्थः। उदारा दानेन प्रवर्धयति ॥ ईर्ध्वं। ईर गता। आदादित्योऽनुदात्तत्। अरैक्। रिचिर विरचनं।
लङि वङ्लं कंदसीति विकरणस्य लुक्। गुणं व्यत्ययेनत्वं। पंथां। द्वितीयायामपि पथिमच्छ्रमुद्गामादिति
व्यत्ययेनात्वं। अगन्म। गमेर्लङि वङ्लं कंदसीति विकरणस्य लुक्। खोश्च। पा० ८. २. ६५। इति मकारस्य
नकारः

स्यूमना वाच उदियति वहिः स्तवानो रेभ उपसो विभातीः।

अद्य तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुनि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना। वाचः। उत्। उदियति। वहिः। स्तवानः। रेभः। उपसः। विभातीः।

अद्य। तत्। उच्छ। गृणते। मघोनि। अस्मे इति। आयुः। नि। दिदीहि।

प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

वहिः स्तोत्राणां वोढा रेभः। स्तोतुनामितत्। स्तोतोपसो विभातीसमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उपो
देवताः स्तवानः स्तुवनं वाचो वेदरूपायाः संवंधीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्थान्युदियति। उन्नम-
यति। उच्चारयति। अतो हे मघोनि मघवत्युपः अद्यास्मिन्मये गृणते स्तुवति तस्मै पुरुषाय तदुच्छ। दृष्टि-
निरोधकतया प्रसिद्धं निशं तमो विवासय। वर्जय। अस्मि अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमा-
युरन्नं नि दिदीहि। नितरां प्रकाशय। दीदितिः क्दांमो दीपिकर्मा। प्रयच्छत्यर्थः ॥ स्यूमना। पितु तंतुसं-
तानि। अन्येभ्योऽपि दृष्टंत इति दृष्टिग्रहणस्य सर्वोपाधयभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन्। कृोः शुडित्यूट्।
आड्याजयारां चोपसंस्थानं। म० ७. १. ३९. १। इति विभक्तोराडादेशः। यद्वा। आणादिको भाव मक्।
पामादिलक्षणे मत्वर्थीयो नः। बंधनयुक्तानीत्यर्थः। शिष्कंदसि वङ्लमिति शिलोपः। व्यत्ययेनावुदात्तत्वं।
वाचः। सविकाच इति डस उदात्तत्वं। इयति। च गता। जाहोत्यादिकः। अतिपिपत्योश्च्यभ्यामस्यत्वं।
स्तवानः। पुत्र स्तुती। शानच्यदादित्वाच्छपो लुक्। तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणावा-
देशी। व्यत्ययेनावुदात्तत्वं। विभातीः। शनुरनुमो नयजादी इति ङोप उदात्तत्वं। गृणते। गृ शब्दे। क्रिया-
दिकः। प्वादीनां ह्रस्वः। पूर्वोक्तेन मूवेण विभक्त्युदात्तत्वं। अस्मि। मुपां मुनुर्गति चतुर्थ्याः शिआदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः। गोऽमतीः। उपसः। सर्वेऽवीराः। विऽउच्छंति। दाशुषे। मर्त्याय।

वायोऽईव। सूनृतानां। उत्ऽअर्के। ताः। अश्वऽदाः। अश्ववत्। सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमती वङ्लभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः
सर्वैः सरणसमर्थैर्वैः शूरैर्युक्ता या उपसो व्युच्छंति तमो वर्जयति वायोरिव वायुषच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां
सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचामुदके समाप्तावश्वदा अश्वानां दावीस्ता उपसः सोमसुत्वा सोमानामभिषोता

यजमानोऽश्वत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषि । दाशु दाने । दाश्यान्साङ्गानिति क्लृप्तप्रत्ययातो निपात्यते । चतुर्थ्यैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवमिधमीनां चेति षत्वं । अश्वत् । अशू व्याप्नोतु । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोममुत्वा । पुञ्ज अभिषवे । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति क्लृप्तिः । ह्रस्वस्य पितृति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिः कृद्गणो नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कृत । वरुणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उपस्त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ति अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं । प्रतिस्पर्धिनी स्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यंतीति देवा ररमयः । तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं मुखं । यथैन्द्रियाश्रयत्वात्मुखं प्रकाशकं एवमुष्मा भुमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री बृहती महती सती वि भाहि । प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिस्तत्तत्सम्यक् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मादीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदन्तरं हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीय उपो नोऽस्मान् जने जनपद आ जनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती । बृहन्न्यहतीरुपसंख्यानमिति डीप उदात्तत्वं । प्रशस्तिस्तत्तत् । शम्भु स्तुती । भावे क्लृप्तिः । तितुवेतीदप्रतिषेधः । अनदितामिति जलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतिः क्लृप्तिरिति क्लृप्तिः । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्पुष्पावृद्धिः । जनीजृप्कसुरजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७ । इति मित्त्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

यच्चित्रमप्र उषसो वहंती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तच्चो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रं । अप्रः । उषसः । वहंति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चित्रं चायनीयमप्र आप्तव्यं यज्ञमपसो वहन्ति आनयन्ति ईजानाय हविर्भिरिष्टवन्ति शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्ववतीति शेषः । यदनेन मृक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्निचादयः षड्वेता ममहंतां । पुजितं कुर्वन्तु ॥ अप्रः । आपू व्याप्नोतु । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद्ध वेति बङ्गलयहणादकर्माख्यायामप्यसुन् धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतस्कंदसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विवचनादि । शशमानाय । शश स्तुतगता । ताच्छीलिकज्ञानम् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशलसार्वधातुकस्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ॥ ४ ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं मृक्तं कुत्सस्वार्धं । दशम्येकादशी चिष्टुर्भा । शिष्टा नव जगत्वाः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं द्विचिष्टुर्बंतमिति ॥ शुलङ्गवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन मृक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने श्यञ्जीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरं ॥ १ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒पर्दि॒ने । श॒यत् ऽवी॒राय॑ । प्र । भ॒राम॑हे । म॒तीः ।

यथा॑ । शं । अ॒सत् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॒ऽपदे॑ । वि॒श्वं । पु॒ष्टं । ग्रामे॑ । अ॒स्मिन् । अ॒ना॒तुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा । रुत्संसारख्यं दुःखं । गृहावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रव्यते गैम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा । रुत शब्दा त्रिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्प्रविद्या वा । तामुपामकभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणद्धावृणोतीति रुदंधकारादि । तद्गुणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचिद्देवासुरसंग्रामेऽन्यात्मको रुद्रो देवैर्नचिप्र धनमपहृत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमग्नहरन् । तदानीमरुदत । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० मं० १. ५. १. ५. इति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमाः मृतीः प्र भरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाय जयदीराय जयंतो विनश्यंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा । जयतिरश्वयंकमा । जयंतः प्राप्तिश्रयो वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं ग्रमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवत । तेन प्रकारेण मृतीः कुमं इत्यर्थः । अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः । ते रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदं शिनुक्त । उ० २. २२. इति रुक् । तवसे । तवतिवृद्धयर्थः मौत्रो धातुः । आणादिकोऽसिप्रत्ययः । जयदीराय । जि जये । नटः शतृ । कंदस्यभयंयति शतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशाज्जसावर्धातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्यैव स्वरः शिष्यति । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् १ अस भुवि । ज्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थेकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पद्भावः । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । परि० ३७ । द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्धसु बह्व्रीहावत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च नः संख्यायां । फि० २. ५ । इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवस्य पशां वपापुरोडाशयोर्मृक्ता नो रुद्रत्यादिकं द्वे अनुवाक्ये । तथा च मृजितं । मृक्ता नो रुद्रोति नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितमरुतां सुखमेतु । आ० ३. ८. इति ॥

मृ॒क्ता नो॑ रु॒द्रो नो॑ म॒यस्कृ॑धि श॒यदी॑राय॒ नम॑सा वि॒धेम॑ ते ।

य॒च्छं च॒ योश्च॒ मनु॑राये॒जे पि॒ता तद॑श्याम॒ तव॑ रु॒द्र प्र॑णीतिषु ॥ २ ॥

मृ॒क् । नः॑ । रु॒द्र । उ॒त । नः॑ । म॒यः । कृ॒धि । श॒यत् ऽवी॒राय॑ । नम॑सा । वि॒धेम॑ । ते॒ ।

यत् । शं । च॒ । योः॑ । च॒ । मनुः॑ । आ॒ऽये॒जे । पि॒ता । तत् । अ॒श्याम॑ । तव॑ । रु॒द्र ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृक् । त्वं सुखयिता भव । उतापि च तदनंतरं नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कृत् । वयं च जयदीराय क्षपितसर्ववीरं प्राप्तिश्रयैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविर्नक्षत्रानाग्निं नभस्कारिणं वा विधेम । परिवर्चम । विधतिः परिवचरणकर्मा । अपि च पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे देवभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्याम । व्याप्तयाम ॥ मृक् । मृड सुखे । तादादिकः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोपि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृष्ठवृश्चकंदसीति हेर्धिः । अतः कृक् मीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । जयदीराय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधानि । तादादिकः । आयेजे । यज देवपुजासंगतिकरणदानेषु । निटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एत्वाभ्यासलोपी । अश्याम । अश्रु व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया श्यायद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निद्विगो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । श्यायत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नऽयन । उत । विगः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र जयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभना कल्याणीमनुग्रहात्मिका बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयगेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेनाश्याम । प्राप्रवाम । त्वं चास्माकं विगः प्रजा अभिलक्ष्या चर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्नि । सुम्नामिति सुवनाम । तासां प्रजानां सुवामिच्छन्नव । सुवप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित आधारं प्रतिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । कंदसि निष्टर्क्येत्वादां यज्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिंगता च । मीढुः । मिह सेचनं । दाश्यान्माहात्म्यीद्वानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवमो हरिति कृत्यं । सुम्नायन् । सुम्नं परेषामिच्छति । कंदसि परेच्छायामपीति कच । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । पा० ५. ४ ३८. । इति विधीयमानमात्रं व्यत्ययेनावपि द्रष्टव्यं ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंक्तुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद्देव्यं हेठो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञऽसाधं । वंक्तुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । देव्यं । हेठः । अस्यतु । सुऽमतिं । उत । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्र महादेवं नि ह्वयामहे । नितरामाहुयामः । कीदृशं । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्वष्टं करोति । तथा च तत्तिर्य्यके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्नित्युपकम्यान्नातं । स्वष्टं वै न इदं भवति यदिमं सार्धयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्यं । तै० सं० २. ६. ८. ३. । इति । वंक्तुं कुटिलगतारं कविं क्रांतदर्शनं । स च रुद्रो देव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेठः कीधमस्मदरेऽस्मत्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अथ महादेवस्य सुमतिमत् शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमा वृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञमात । पिधुं संरादौ । सिध्यन्तरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा । राध साध संसिद्धौ । अस्मागयन्तात् कृप । वंक्तुं । वक्ति कौटिल्ये । आणादिक उपत्ययः । नि ह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । देव्यं । देवान्नज्जा । पा० ४. १ ८५. ३. । इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । अस्यतु । असु क्षेपणं । देवादिकः । वृणीमहे । वृद्धं संभक्तां । क्रियादिकः ॥

दिवो वराहमरुपं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते बिभ्रद्भेषजा वार्याणि शर्म वर्म छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुपं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । बिभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा । वराहवद्गुहां । अरुपमारोचमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदातिरधिगम्य एवभूतं रुद्रं नमसा हविर्लक्षणोनात्वेन नमस्कारेण वा दिवो बुलोकसकाशान्नि ह्वयामहे । नितरामाहुयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाह्वी वार्याणि

रणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः शर्मारोग्यलक्षणं सुखं
वर्मायुधानां निवारकं कवचं कर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । डुभुञ् धारणापेक्ष-
णयोः । जीहोत्यादिकः । लटः शतु । भृजामिदित्यभ्यासस्थेत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कङ्गादिः ।
पचायच्च । अतोक्तोपयलोपा । सुमंगलभेषजाश्च । पा० ४. १. ३०. । इति निपातनद्रूपसिद्धिः । शृङ्गकंदसि वज्र-
समिति श्लोपः । वार्धाणि । वृद्धं संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईड्वंदेत्याद्युदात्तत्वं । कर्दिः । उक्कटिर् दीप्तिदेव-
नयोः । कृषते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति कर्दिर्गृहं । अर्चिश्चिह्नस्त्रपिक्कादिकर्दिभ्य इतिः ।
यंसत् । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ॥५॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वो च नो अमृत मर्तभोजनं तमने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनं । तमने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं सुतिलक्षणं वचो मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्राधिश्चरायोच्यते ।
उच्चार्यते । कोदृशं । स्वादोः स्वादीयो रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः ।
वर्धनं सुत्यस्य प्रवर्धकं । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा
कदाचिदिन्द्रोऽमुराजिगाय । तदानीं दितिरमुषमतिंद्रहणनसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं
लेभे । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः सग्न सृज्जरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद ।
पुनरर्थेकिकं सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भकंदेना योनेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरं लीलार्थं गच्छन्तां पार्वती-
परमेश्वरारविमान्द्रुशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत । इमे मासखंडा यथा प्रलोकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया
कार्यं मयि चत्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गार्धे
प्रददां तवमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु मृक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्मर्यते । रीद्विषु च मरुतां
पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं
रास्व । प्रयच्छ । तथा अने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं तत्पुत्रं च
मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययनात्मनेपदं । तमने ।
मंत्रेष्वान्धादेरात्मन इत्यवाङोऽन्यत्रापि कंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४५. १. । इति वचनादात्मन आका-
रलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षान्तमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तं । उत । मा । नः । अर्भकं । मा । नः । उक्षान्तं । उत । मा । नः । उक्षितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः ।
तथा नोऽस्माकं मध्य उक्षान्तं सेतारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उतापि च नोऽस्माकमुक्षितं गर्भरूपेण
स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उतापि च मातरं जननीं मा
वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिषः । मा
हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि णुङि चति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रह्म-
भावः । रीरिषः । रिष हिंसायां । श्वन्ताङ्माङि चङि णिलोपोपधाङ्गस्त्वत्वादीनि । कान्दसः पदकालीनो
ऽभ्यासद्वयः ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीहविष्मन्तः सदमित्रा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रीरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सदै । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तनुवः । आयुरित्येतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्वादिष्वश्वेषु च मा रीरिषः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतान्स्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तो हविर्भयुक्ताः संतः सदमित् सर्वदेव त्वां हवामहे । आहुयामहे ॥ आर्या । इण् गतो । कंदसीण इत्युपप्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधि क्रोधिकरणे चैनं कर्तरि क्तः । हवामहे । इजो नष्टि बहन् कंदसीति संप्रसारणं ॥

देवमुवां हविःपु रुद्रस्य पशुपतेर्योग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । मुञ्चितं च । उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरिमिति हे । आ० ४. ११. । इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां मुञ्चमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः । ऽइव । आ । अकरं । रास्व । पितः । मरुतां । मुञ्चं । अस्मे इति ।

भद्रा । हि । ते । सु । मतिः । मृळयत् । तमा । अथ । वयं । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मृचान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टांतः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान्यशुन सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सका शास्त्रज्ञान् स्तुतिरूपान्मृचान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितर्मरुत्संज्ञानां देवानां मृत्यादक रुद्र नोऽस्मभ्यं मुञ्चं मुखं रास्व । देहि । अपि च त्वदीया सुमतिः कन्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमाति-
शयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मादधानन्तरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कर्मदृक्कृद्भिभ्य इति च्छेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि कंदसीति परस्याः पञ्चाः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चेति पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मै । मुपां मुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शिञादेशः । मृळयत्तमा । मृड मुखेने । अस्माभ्यं-
ताम्रटः शतृ । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत् पूरुषघ्नं क्षयद्वीर मुञ्चमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च बृहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हीः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नं । उत् । पूरुषऽघ्नं । क्षयत् । वीर । मुञ्चं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । बृहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे क्षयद्वीर क्षपितसर्वशत्रुघ्न रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यज्ञोहननं यदा गोहननसाधनमायुधं उतापि च पूरुषघ्नं पूरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमपि दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मै अस्मासु ते त्वदीयं मुञ्चं मुखमस्तु । भवतु । अपि च नोऽस्माकं मृळ । मुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव द्योतमान रुद्र नोऽस्मानधि बृहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधि ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ८. । इति यथा । अध चाथा-
नन्तरं च द्विबर्ही द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामन्तरिक्षे च परिवृढः । यदा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्म-

गोवा परिवृढः स्वामी । स त्वं नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । दीह ॥ गोघ्न । हन हिंसागत्योः । अस्माह्वयर्थे कविधानमिति भवि करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधालोपः । हो हंतिरिति कुत्वं । द्विवर्हाः । वृह वृहि वृद्धौ । द्वयोः स्थानयोर्बर्हते प्रवर्धत इति द्विवर्हाः । अमुन् । छदुत्तरपदप्रकृतिभ्ररत्वं ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवै । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वेच्छंतो वयमवोचाम । एतन्मूत्ररूपं स्तोत्रमवादिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽसु । मरुत्वान्नरुद्रिः स्वकीयः पूर्वयुक्तो रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मादीयं तत्सर्वं मित्रादयः पंडुवता ममहंता । पुत्रयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम । ब्रूज व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वाचिः । अस्मातिवक्त्राद्यादिना छैरडादेशः । वध उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणं । भविऽमुन् । मुप आत्मनः क्वच । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः । हवै । भविऽनुपसर्गस्थित्यप संप्रसारणं च । मरुत्वान् । द्वय इति मनुषो वत्वं । तस्मा मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाज्जम्बत्वाभावः ॥ ॥ ६ ॥

चित्रमिति षड्वचं दशमं मूक्तं कुत्सस्थार्यं श्विष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रं सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि मूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं मूक्तं शंसनीयं । मूत्रितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्य । आ० ६. ५. इति ॥ आदितस्त्रिच चचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्या । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च मूत्रितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । आ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्तिनामन्येकाहि शुभासीयं पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । मूत्रितं च । तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ १॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामेव वाणीकं तेजःसमूहरूपं चित्रमाश्रयंकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् । उदयाचनं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपुरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वर्ती सूर्योऽतर्थामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं । कारणास्तु कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं मुचं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां० २. १. १४. इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । थोऽसौ तपन्नृदति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । ते आ० १. १४. १. इति ॥ आप्राः । प्रा पुरणे । लुङि पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्द्धे च । पा० ३. २. १७८. ३. इति क्तिञ्चिद्वचनं । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तुः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वं ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्र नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावांतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टांतः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभनावयवां गच्छतीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयति । यद्वा । देवयंतो देवयगार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभृतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युगमानि भुत्वा पत्नीभिः सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयति ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । कंदांसि निष्टक्येत्यादी यत्प्रत्ययांतो निपात्यन्ते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणं च । का० ६. १. ५६० । इत्युक्तादिषु पाठाङ्गणभावोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि । तनादिङ्ङञ्भ्य उः । सहति योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासे मति समासस्थित्यंतोदात्तत्वं ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कन्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हतारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीयाः एवभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः । यद्वा । एतं गतव्यं मार्गं गतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्थुः । आतिष्ठति । प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रमहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नमःस्थलमातिष्ठति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां सत्यस्तदानीर्मर्विकेनाह्वा परि यंति । परितो गच्छति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अश्वु व्याप्ता । अग्निप्रणीत्यादिना क्लृप्त । एतग्वाः । इण गता । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरीणादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति यो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुमाद्यासः । मदि स्तुता । अस्मागयन्तादचो यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यंतः । नमोवरिव इति पुजार्थे क्वच । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्युः । तिष्ठतेऽङ्कादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थिति सिचो लुक् । आत इति ङेर्जुस ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वितंतं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । महिऽत्वं । मध्या । कर्तोः । विऽतंतं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थ्यात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दयुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमसं गच्छन् सूर्यः सं जभार अस्माद्धो कात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विस्त्रज्यस्त्वं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । इदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वज्ञं च महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेयस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्चान्वा सधस्थ्यात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाद्धोकादादायायुक्त अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वा द्रष्टव्यः । यदेवासां स्वरश्मीनश्चान्वा सधस्थ्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । अमुंचत । आत अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । मिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्मादस्माद्धोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं मंड्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मी न्हरितोऽश्नानिति वाच्य रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. १५. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । आणादिक इन्द्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतर्त्ता । पा० ५. १. ११९. । मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुनुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतिराणादिकमुत्पत्ययः । विततं । विपूर्वाचननोतः कर्मणि निष्ठा । उदित्त्वेन क्ताप्रत्यय इटो विकल्पनाद्यस्य विभक्तिरिति प्रतिगंधः । गतिरनंतर इति गंतः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । ह्यहोर्भे इति भत्वं । अयुक्त । युजिर्नुडि झलो झनोति सिचो लोपः । सधस्थ्यात् । घञर्थे कविधानमित्यधि-करणे कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्चंद्रसीति सधादेशः । दासीभारादित्यापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रिश्चाजसाविति डीप ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरूपस्थे ।

अनंतमन्यदृशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरंति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्यौः । उपऽस्थे ।

अनंतं । अन्यत् । रुणत् । अस्य । पाजः । कृष्णं । अन्यत् । हरितः । सं । भरंति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयौपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्यौर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । करोति । अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वानंतमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं कृशहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणं समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरंति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णं-मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भक्तिं कृप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्यौः । डासिडसीय । पा० ६. १. ११०. । इति पूर्वरूपता । उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुदृधादित्यापूर्वपदांतोदात्तत्वं । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातिर्बलं जुद्ध । उ० ४. २०२. । इत्यमुन जुडागमश्च । क्रांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्या । देवाः । उतऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदिताबुदये सतीतक्षतः प्रसरंते

यूयमस्मान्हमः पापान्निष्पृत । निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्निवाद्यः षड्वेता
ममहंता । पुजयंतु । अनुमन्यंतां । रक्षांस्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः । वरुणोऽनिष्टानां
निवारयिषा रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना वा देवमाता । सिंधुः खंडनशीलोदकाभिमानी
देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौर्भूलोकस्य । उतशब्दः समुच्चयः ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन । सुपां, मुलुगिति डादेशः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृत ।
पृ पालनपुरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विवचनोरदत्वहल्नादिशेषाः । अर्ति-
पिपृत्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य क्त्वि सति ऋचि तुनुधित्यादिना संहितायां
दीर्घः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशऽनुवाकं पंच मुक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्यृचं प्रथमं मुक्तं । उशक्संज्ञायामंगराजस्य
महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कचीवानस्य मुक्तस्य ऋषिः । त्रिपुष कंदः । अश्विनी देवता । तथा
चानुक्रांत । नामत्याभ्यां पंचाधिका कचीवान्दीर्घतमस उशक्प्रसृत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषेयद
मादीनि पंच मुक्तान्याश्वदेवत्वानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विनं कर्ता त्रिपुष कंदसीदमादीनि त्रीणि मुक्तानि ।
अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । यावाणव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि
शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां वहिरिव प्र वृजे स्तोमौ इयम्यभियैव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । वहिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि । अभियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

वहिरिव यथा कश्चिद्वज्रमानो यागार्थं वहिः प्र वृजे प्रकीर्णान्मूलातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्ते
क्विति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्मृतीर्यमि । संपादयामि । एतदेव
विशदीक्रियते । अभियैव यथाभियाण्यभेषु मेघंष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं वज्रशः प्रेरयति
एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । वज्रशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनी । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलभ्यभार्याय
विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्यमार्गे स्वयंवराथमागतस्तामलभमानैरन्यैर्गुपः सह योदुमशक्रुवतेऽपि तस्मै
सेनाजुवा शत्रुसनायाः प्रकीर्णं शत्रुभिर्दुष्प्रापणं रथेन यावश्विनी जायां भार्या परैरनुक्रांतां न्यूहतुः शत्रुनिहत्य
तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां । सत्सु भर्वा सत्या । न सत्यावसत्या । न असत्या
नासत्या । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने ।
आदादिकः । इदित्त्वानुम । लोपस्त आत्मनेपदं ध्वति तलोपः । इयमि । ऋ गती । जाहोत्यादिकः । अर्तिपि-
पृत्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । अभ्यासस्यामवर्ण इतीयङ् । अभियैव । समुद्राभाह इति भवार्थं घः । घस्थेयादेशः ।
शस्त्रं दसि वज्रलमिति शर्लोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन । उ० ३. १५२. इत्यर्तर्भन । अर्भ एवाभेकः । संज्ञायां
कन । पा० ५. ३. ८७. कंदसी गकारः । अपर आह । अर्भमत्वं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । कै गे शब्दे ।
गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदकृतः शाकन्यस्याभिमतं । सेनाजुवा ।
जु इति सांज्ञो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादतर्भावेतत्पदार्थात् क्तिञ्चिप्रक्कीत्यादिना क्तिच्चीर्घा । तन्वादित्वादुवङ् ।
पा० ६. ४. ७७. १. न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिखतुमि यजादित्वात्संप्रसारणं । यहुन्नात्तित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः ॥

वीक्षुपत्नभिराणुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वी॒कुप॑त्नमिः । आ॒ग्ने॒हेम॑मिः । वा॒ । दे॒वानां॑ । वा॒ । जू॒तिमिः॑ । शा॒श॒दाना॑ ।
तत् । रा॒स॒मः । ना॒स॒त्या । स॒हस्रं॑ । आ॒जा । य॒मस्य॑ । प्र॒ध॒ने । जि॒गाय॑ ॥ २ ॥

वी॒कुप॑त्नमिः । वी॒द्वि॒ति ब॒लना॑म । ब॒लव॑दुत्प॒तनेः आ॒ग्ने॒हेम॑मिः शीघ्रगमनैः । वा॒शब्दः॑ समुच्चये । हे॒ ना॒स॒त्याश्चि॒नौ ए॒वभू॑तिरश्चि॒क्ष दे॒वाना॑मिन्द्रादीनां जू॒तिमिः॑ प्रेरणैश्च शा॒श॒दाना॑ शाशवमानयोरत्यर्थं प्रथमाण॒ यो॒र्यु॒वयो॒र्वाह॑नभृतो यो रा॒स॒मः प्र॒जाप॑तिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत॒ आ॒जा आ॒जौ सं॒यामे॑ तच्छ्रुणां स॒हस्रं॑ जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि ब॒हूनां॑ मरणहेतुना संयामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जितव्यत्वेन प्रजापतिना निहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रा॒स॒मो जि॒गाय॑ । जयं गालभत । अन्येभ्यो दे॒वभ्यः॑ पुर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधय ॥ वी॒कुप॑त्नमिः । वी॒कु ब॒लव॑त्पतन्तीति वी॒कुप॑त्नानः । आ॒ग्ने॒हेम॑मिः । आ॒ग्ने शीघ्रं हि॒न्वति॑ गच्छंतीत्याग्नेहेमानः । तैः । हि गतो वृद्धा च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जू॒तिमिः । ऊ॒ति॒यू॒ति॒जू॒तीत्या॑दिना क्तिन् उदात्तत्वं । शा॒श॒दाना॑ । श॒द्ध॒ शा॒तने॑ । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यडंताक्षटः शानच । तस्य च्छदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अ॒न॒भा॒वः । अ॒तो॒लो॒प॒य॒लोपी॑ । अ॒भ्य॒स्ताना॑मादिरत्यायुदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति षध्याः पुर्वसवर्णदीर्घः । आ॒जा । तेनैव मुचेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सनलिटोत्रैरित्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वं गकारः ॥

तु॒पो ह॑ भु॒ज्यु॒म॒श्वि॒नो॒दमे॒धे र॒यिं न॑ कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

त॒मू॒ह॒यु॒नौ॒भि॒रा॒त्म॒न्व॒ती॒भि॒र॒न्तरि॑क्षप्रु॒द्भि॒र॒पो॒द॒का॒भिः॑ ॥ ३ ॥

तु॒पः । ह॑ । भु॒ज्युं । अ॒श्वि॒ना । उ॒द॒मे॒धे । र॒यिं । न । कः । चि॒त् । म॒मृ॒ऽवा॒न । अ॒व । अ॒हाः ।

तं । उ॒ह॒युः । नौ॒भिः । आ॒त्म॒न् न॒ऽव॒ती॒भिः । अ॒न्तरि॑क्षप्रु॒त्भिः । अ॒प॒ऽउ॒द॒का॒भिः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तु॒पो नामा॑श्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भु॒ज्युं सेनया सह नावा प्राहृषीत । सा च नौर्मध्यसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशात् भिन्नासीत् । तदानीं स भु॒ज्युः शीघ्रमश्विनो तुष्टाव । तौ च सु॒ती सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोष्य पितुः सुयस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तुचेन प्रतिपाद्यते । ह॒शब्दः॑ प्रसिद्धौ । तु॒पः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेधे । उ॒द॒कैर्मि॒ह्यते॑ सि॒न्ध्यत॑ इत्यु॒द॒कमे॒धः समु॒द्रः । तस्मिन्भु॒ज्युमे॒तत्सं॒ज्ञं प्रि॒यं पु॒त्रम॒वाहाः । ना॒वा श॒तं पर्य॑त्यासीत् । तत्र दृष्टांतः । म॒मृ॒वा॒न अ॒त्रि॒मा॒णः स॒न्ध॒न॒ लो॒भी कश्चि॑न्ममृथो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ तं च भु॒ज्युं म॒ध्ये॒समु॒द्रं नि॒मपं॑ नौभिः पितृसमीपमूहयुः । युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । आ॒त्म॒न्व॒ती॒भि॒रा॒त्मीया॑भिः । यु॒वयोः॑ स्वभृताभिरित्यर्थः । यद्वा । धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अ॒न्तरि॑क्षप्रु॒द्भि॒र॒न्तरि॑क्षस्वच्छत्वादे॒त॒रि॒क्षे जल॑स्थोपरिष्ठादे॒व गंची॑भिः अपो॒द॒का॒भिः सु॒क्षि॒ष्टत्वा॒द॒प॒ग॒तो॒द॒का॒भिः । अप्रविष्टो॒द॒का॒भि॒र॒त्यर्थः॑ ॥ उ॒द॒मे॒धे । मि॒ह॒ से॒चने॑ । क॒र्मणि॑ घञ् । न्य॒क्ता॒दी॒नां च । पा० ७. ३. ५३. इति कुलं । उ॒द॒क॒स्यो॒दः सं॒ज्ञायां॑ । पा० ६. ३. ५७. । थाथादिनोत्तरपदांतो॒दा॒त्तत्वं । म॒मृ॒वा॒न । मृ॒द् प्रा॒ण॒त्यागे॑ । लिटः क्लृप् । का॒दि॒निय॑मात्प्राप्तस्ये॒टो व॒स्वेका॒जा॒ह॒सामि॑ति नियमाद॒भा॒वः । अ॒हाः । औ॒हाक् त्यागे॑ । लुङि तिपि च्छेः सिच । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगि॒टो न॑ कथ्यते । व॒ज्रं लं॑ कंदसीतीडभावः । ह॒ल॒ङ्गा॒भ्य इति॑ तिलोपः । र॒त्वा॒व॒स॒र्गा । यद्वा । मंत्रं घसेति त्रैलुक् । त्रैलु॒प्तत्वा॑दिण न कथ्यते । नौ॒भिः । सा॒वे॒का॒च इति॑ विभक्त्युदात्तत्वं । आ॒त्म॒न्व॒ती॒भिः । आ॒त्म॒नो॒ म॒तुप॑ । मा॒दु॒प॒धा॒या इति॑ वत् । अ॒नो नु॒डि॒ति नु॒ट् । न॒लो॒पः । इ॒त्स्व॒नु॒ड॒भ्यां म॒तु॒र्वि॒ति म॒तुप॑ उदात्तत्वं । अ॒न्तरि॑क्षप्रु॒द्भिः । मु॒द् ग॒तो । क्ति॒ञ्चेति॑ क्तिप् ॥

ति॒स्रः क्ष॒प॒स्त्रि॒र॒हा॒ति॒व्र॒ज॒जि॒र्ना॒स॒त्या भु॒ज्यु॒मू॒ह॒युः प॒त॒ंगैः॑ ।

स॒मु॒द्रस्य॑ ध॒न्व॒न्ना॒र्द्रस्य॑ पा॒रे चि॒भी रथैः॑ श॒त॒प॒द्भिः॑ ष॒ठ्श्वैः॑ ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । क्ष॒पः । चिः । अ॒हा । अ॒ति॒व॒ज॒न्त॒ऽभिः । ना॒स॒त्या । भु॒ज्युः । उ॒ह॒युः । प॒त॒गैः ।
स॒मु॒द्र॒स्य॒ । ध॒न्व॒न् । अ॒र्द्र॒स्य॒ । पा॒रि॒ । चि॒ऽभिः । रथैः । श॒त॒प॒न्त॒ऽभिः । ष॒ट्ऽअ॒श्वैः ॥४॥

हे नासत्या सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः अपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजस्त्रितिक्रम्य गच्छस्त्रिरतावन्तं कालमहिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरुहयुः । युवामूढवन्तौ । क्तिं चेत उच्यते । समुद्रस्यावरागर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनार्द्रभिभूतस्य समुद्रस्य पारं तीरदेशं च । कथंभूते रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्ष्यैः पादैरुपैतेः षट्श्वैः षड्विरय्युक्तैः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः स्त्रियामिति विशब्दस्य तिस्रादेशः । स चातोदात्तः । अचि र अत इति रेफादेश उदात्तयणो हन्पूर्वादिनि विभक्त्युदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य च्छादसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा । श्प्रकृदासि बहुलमिति श्लोपः । पतंगैः । पतू गतौ । पतेरंगच । उ० १ ११८ । धन्वन् । धविर्गत्वर्थः । इदित्वात्तुम् । कनिन्युपुषोत्यादिना कनिन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यामुपुर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्ययादित्वेन मत्वात्पादः पदिति पञ्चावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं ॥

अ॒ना॒र॒भ॒णे॒ त॒द॒वी॒र॒ये॒षा॒म॒ना॒स्थाने॒ अ॒य॒भ॒णे॒ स॒मु॒द्रे॒ ।

य॒द॒श्वि॒ना॒ उ॒ह॒यु॒र्भु॒ज्यु॒म॒स्तं॑ श॒तारि॒चां॒ ना॒व॒मा॒त॒स्थि॒वांसं॑ ॥५॥

अ॒ना॒र॒भ॒णे॒ । त॒त् । अ॒वी॒र॒ये॒षां॒ । अ॒ना॒स्थाने॒ । अ॒य॒भ॒णे॒ । स॒मु॒द्रे॒ ।

य॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । उ॒ह॒युः॒ । भु॒ज्युः॒ । अ॒स्तं॑ । श॒त॒ऽअ॒रि॒चां॒ । ना॒व॒ । अ॒त॒स्थि॒ऽवांसं॑ ॥५॥

हे अश्विना अनारभण आलम्बनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेषां । विक्रांतं कृतवन्तौ युवां । अनारभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थानि । आस्थीयन्तेऽस्त्रिन्नित्यास्थानो भुप्रदेशः । तद्गृहिते स्थातुमशक्ते जल इत्यर्थः । अयभणे । अयभणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यच्च नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मयं शतारिचां बहुारिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बहुजंलान्छोडने सति नाः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशीं नावमातस्थिवांसमास्थितवन्तमाकूढवन्तं कृत्वास्तं । गृहनामैतत् । पितृमुग्रस्य गृहं प्रति यदूहयुः । तत्पापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारभणे । आरभ्यत इत्यारभणं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेषां । शूरवीरविक्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्वपदयुट्स्वरौ । अयं तु विशेषः । इयहोर्म इति भवं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । अत गतौ । अतिलूधुसु । पा० ३ २. १८४ । इति करण इचप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥८॥

य॒म॒श्वि॒ना॒ द॒द॒युः॒ श्वे॒त॒म॒श्व॒म॒घा॒श्वाय॒ श॒श्व॒दि॒त्स्व॒स्ति॒ ।

त॒श्वां॑ दा॒चं॑ म॒हि॒ की॒र्ते॒न्यं॑ भू॒र्त्प॒द्भो॒ वा॒जी॒ स॒द॒मि॒ड्यो॒ अ॒र्यः॑ ॥६॥

यं । अ॒श्वि॒ना॒ । द॒द॒युः॒ । श्वे॒तं॑ । अ॒श्वं॑ । अ॒घ॒ऽअ॒श्वाय॒ । श॒श्व॒त् । इ॒त् । स्व॒स्ति॒ ।

त॒त् । वां॑ । दा॒चं॑ । म॒हि॒ । की॒र्ते॒न्यं॑ । भू॒त् । पै॒द्भः॑ । वा॒जी॒ । स॒द॒ । इ॒त् । ह॒व्यः॑ । अ॒र्यः॑ ॥६॥

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनां गुप्ताव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्राढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विना युवामघाश्वयाहृतव्याश्वाय पेदुनास्मै राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददयुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् नित्यमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महदतिगंभीरं अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्तं भूत् । अभूत् । तस्मात्पैद्भः पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शूचूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेज्जवाप्तोऽश्वः

सदमित् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्रातव्यः ॥ दात्रं । ददातिर्भाव आणादिकस्त्वप्रत्ययः । महि । मह पूजाया । इत्सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तिभ्यं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैक्येक्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इजातीरितीत्वं । भूत । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्यङ्गभावः । पेदः । पेदोः संबन्धी । तस्वेदमित्यण । कांदसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्यतेरचो यदिति यत् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवत्यवादेशः । अर्थः । अष्ट गतौ । अष्ट्यादयश्च । उ० ४. १११. । इत्वीणादिको यत् । व्यत्ययेनांतोद्गातत्वं ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभां असिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदतं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । शपात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनीं नृष्टाव । तस्मा अश्विनीं प्रभृतां धियं दत्तवन्ताविति । तदाह । हे नरा जनारावश्विनीं युवं युवां पञ्जियाय । पञ्जा इत्यङ्गिर-
सामाख्या पञ्जा वा अङ्गिरस इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वृत्ते तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभृतां धियं बुद्धिमरदतं । व्यलिखतं । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वेदलश्रमवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः सावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरावपि सुरायाः संपादकान्तां स्रावयति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शपात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतं । अक्षारयतं । यद्वा । सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयायुष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तया-
संख्यातान् घटानसिंचतं । अपूरयतं । ये जनाः सांचामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय मुरां याचते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतिर्लट् । शतृ । अदादित्वाच्छपो लृक् । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्छ-
पिको घच् । कक्षीवति । आसंदीवदष्टीवक्षीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं बत्वं च । अरदतं । रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बङ्गधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः । यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयज्ञानमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यते इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चिति दधातिः
किप्रत्ययः । तत्पुरुषे क्वात् बङ्गलमिति बङ्गलवचनादलृक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिंचतं । सिंचि र ऋणे । तीदादकः । शे मुचादीनामिति नुम ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुच्चिन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋबीसे । अत्रिं । अश्विना । अवऽनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अत्रिमृषिममुराः शतद्वारे पीडायञ्चगृहे प्रवेश्य तुषापिनाबाधिषत । तदानीं तेन अश्विना
स्तुतावश्विनावपिमुदकेनोपशमय तस्मात्पीडागृहादविकर्त्तव्यवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्पतिपावते ।
हे अश्विनी हिमेन हिमवच्छीतिनोदकेन ग्रंसं दीप्यमानमत्रेवाधनार्थममुरैः प्रक्षिप्तं तुषापिमवारयेथां । युवां
निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि चास्मा असुरपीडया कार्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्य-
ज्ञनाम् । अन्नयुक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्यर्थं प्रायच्छतं । ऋबीसेऽपगतप्रकाशे पीडायञ्च-
गृहेऽवनीतमवाप्तुस्वतयासुरैः प्रापितमत्रिं सर्वगणं । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणो-
पेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोच्चिन्यथुः । तस्माद्गृहाद्गृहमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन
शीतेन वृषुदकेनाग्निमपिवत्तीक्ष्णं ग्रंसं । अह्नामेतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथां । तस्माद्गृहीक्ष्णं

निवारितवन्ती । अपि चास्मा अपये पितृमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाज्ञोपेतमूर्जे बलकरं रसात्मकमुपस्तरणा-
भिधारणात्मकं घृतमधत्तं । वृष्ट्युत्पादनेनायेयागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबीसेऽपगततेजस्वी
पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्ताज्ञीतं । पार्थिवाग्निना परिपक्त्वा उदकेन क्लिप्त्वा ह्योषधिवनस्प-
तयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामन्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं ब्रीह्याद्योषधिवनस्पतेः
हे अश्विनी युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियथुः । ब्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भुमेरुपरिष्ठादग्नी-
तवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नी वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनी प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः ।
अयं पक्षो यास्कः हिमेनोदकेनत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६ ॥ पितृमतीं । इत्यनुबुध्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ।
ऋबीसे । अत्र यास्कः । ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६. ३५ । पुषोदरादि-
त्यादभिमतरूपस्वरमिदं । अत्रिं । अद् भक्षणं । अदस्त्रिणि चेति चशब्दात्त्रिः । अवनितं । गतिरनंतर इति
गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । कंदस्युभयर्थेति सार्वधातुकत्वाद्देशभूभावभावः ॥

परावतं नासत्यानुदेशामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृथते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेशां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृथते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिन्मन्त्रभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरं वर्तमानं कूपमुत्खाया
श्विनीं प्रापयतां । प्रापय च तं कूपं स्नानपानादिसांकर्याद्योपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नासत्या सत्यस्वभावां सत्यस्य नेतारो नासिकाप्रभवा वा एतत्संज्ञावश्विनीं युवामवतं । कूपनामैतत् ।
अवसान्तं कूपं परानुदेशां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषायां । तदन्तरं तं कूपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठाद्बुधो
मुन्नं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं । जिह्वामधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशष्टं
चक्रयुः । युवामक्रषायां । तस्मात्कूपान्तृष्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं
नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय ।
यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशां । गुद प्रेरणे । तांदादिकः ।
जिह्वारं । द्वारशब्दस्य पुषोदरादित्वाद्वारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । बह्वलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यड
भावः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिडो लसार्वधातुकत्वेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाक्का
साङ्गेति युक् । भावे च्युट । राये । रा दनि । राति ददातीति । राः । रातेर्डेः । उ० २. ६६ । ऊडिदमिति
विभक्तैरुदात्तत्वं । तृथते । त्रितृषा पिपासायां । श्वन । लट् । शतृ । श्वनो नित्वादाबुदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. इति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वविं प्रामुंचतं द्रापिमिव चवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दसादित्पतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वविं । प्र । अमुंचतं । द्रापिंऽइव । चवानात् ।

प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दसा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलीपल्लितादिभिरुपेतो जीर्णागः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋषिरश्विनीं तृष्टाव ।
मुतावश्विनीं तस्मा ऋषये अरामपगमस्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनी जुजुरुषो
जीर्णात् चवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशाद्वविं कृत्स्नं शरीरमावृत्त्यावस्थितां वरां प्रामुंचतं । प्रकर्षणामो-
चयतं । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा
पश्चात्शरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उतापि च हे दसा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनी जहितस्य पुत्रादिभिः

परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वन्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकृणुतं । जुजुष्यः । जृष् वयोहानौ । लिटः कृसुः । बह्वन् कंदसीत्युत्वं । द्विर्भावः । पंचम्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति पत्वं । वत्रिं । वृज् वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । जह्रितस्य । आह्राक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य कंदस्युभयर्थेति सार्वधातुकत्वात् । तस्य बह्वन् कंदसीति युः । जहातेच । पा० ६. ४. ११६. इतीत्वं । कनीनां । रयमेतो बह्वन्मिति बह्वन्वचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥ ॥ ८ ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळमुद्गतादृपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिं । इव । अपगूळं । उत् । दर्शतात् । उपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्वृषिः । स चाभुरैः कृपे निखात उत्तरीतुमशक्त्वन्नाश्रिणावस्तात् । तमश्रिणां कृपादुन्नितुरिति । तदाह । नरारोग्यस्य नेतारो हे नामत्यावाश्रिणां वां युवयोः संबंध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्ती युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिवापगूळमरण्यं निर्जने देशे कृपमथ्येऽभुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दूर्गतादध्वनैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपाददृपथुः । उदहाष्टं । एवं यदेतत्कूपादुद्गरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शन्सु स्तुतां । अस्माग्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्याद्वावे क्तिन् । मन्त्रे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव श्रियते । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । तादां चेति तु गतिस्तरस्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप । अतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुडभ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं । जृवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्त्यकारः । अपगूळं । गूळ संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । ढस्वधत्वपुल्लङ्घनोपदीर्घाः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमुद्गशीत्यादिनातच् । उपथुः । उवप बीजतंतुसंताने । लित्यथुसि यत्रादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसं । उग्रं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधुं । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविषां मधुविषां चोपदिश्य यदीमामन्यस्ते वक्ष्यसि शिरस्ते केत्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावशस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र निधाय तत्राश्रयं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजृषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविषाप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिन्नत् । अथाश्विनां तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाखायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनां वां युवयोः संबंध्यमुद्गृह्णन्मन्येर्दुःशकं दंसं । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि । प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टांतः । तन्यतुर्न यथा मेघस्यः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ अश्विरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविषां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यज्ञवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । पशु दाने । खनिकधिकंशंस्यसि-

चरित्रं । हि । वेऽइव । अच्चेदि । पूर्णं । आज्ञा । खेलस् परिऽतकम्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विशपल्यै । धने । हिते । सतं । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबंधिनी विरपला नाम स्त्री संयामे शत्रुभिर्निष्क्रमपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन सुतावस्थिनी रात्रावागत्यायोमयं पादं मुमधत्तां । तदेतदाह । आज्ञा आज्ञी संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबंधिन्या विरपलाख्यायाश्चरित्रं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पूर्णं पतत्रमिवाच्चेदि हि । पुरा क्षिप्रमभूत्खलु । हे अस्थिनी युधामगस्त्येन सुतां संतो परितकम्यायां । परितकम्या रात्रिः परित एनां तकतीति यास्कः । नि० ११. २५ । एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सबसदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतंवे सतुं गतुं विरपलाया आयसीमयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रं । अतिनूधूसूखनसहचर इव इति वरुण इव । आज्ञा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । आयसीं । अयःशब्दादिकारार्थं प्राणिरन्तादिभ्योऽञ् । पा० ४. ३. १५४ । टिट्टाणत्रिति ङीप् ॥ ॥ १० ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्त्रा भिषजावनर्वेन ॥ १६ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानं । ऋज्ज्ऽअश्वं । तं । पिता । अंधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तं । दस्त्रा । भिषजा । अनर्वेन ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋज्जाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽस्थिनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वाधतस्ये । स च तस्या आहारार्थमेकीत्तरशतसंख्याकान्यारजनानां स्वभुताग्नेषान् शकलीकृत्य प्रददात् । ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेषानिति संचांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहितं प्रवृत्तं पिता शपेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन सूयमानावस्थिनावस्त्राहर्ननिमित्तमस्यांधं जातमिति जानन्तो तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अथ तच्छ्रुतैर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्जाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्य आत्मनापोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । चक्षदतिरक्तिकर्माच्च शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दक्षवन्तमृज्जाश्वं पिता शपेनांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभ्रष्टो सत्यस्य नेतारी वा भिषजां देवानां वैद्यभूतो । अस्थिनो वै देवानां भिषजां । ऐ० ब्रा० १. ०८. इति श्रुतेः । दस्त्रा दर्शनीयावेतत्संज्ञो वा हे अस्थिनावनर्वन्ननर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशपापान्नमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्जाश्वायोधत्तं । अधत्तं । अनुवृत्तं । वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयात् । पा० ४. १. ६३. इति ङीष् । असादिषु च्छंदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याङभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । चक्षेर्लिटः कानच् । चिस्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. इति परत्वादण्यच्छेकारांतादेशः स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृन्नती विप्रतिपन्धे । परि० ४०. इति परिभाषया पुनर्गुणं भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिभ्यो भवि क्तिप् । अनर्वन् । ऋ गती । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वृश्चिहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वणिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्येनयोर्नास्तीति वङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अन्वमन्यन्त । हृतऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्य-
मूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदज-
यतां । मा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमाहरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा०
४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य सावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन
विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनी वां युवयो रथं कर्षेव । कर्षशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्याव-
धितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाणगामी काश्चित्कर्षेभ्यो धावद्वाः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवर्तता शीघ्र-
मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् ।
आरूढवती । विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हस्तिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन । तदानीं हे नासत्या-
वश्विनी श्रिया अक्षहस्त्रलाभरूपया संपदा कात्या वा युवां सं सचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि
शतृप्रत्ययः । हस्तिः । पद्मितीत्यादिना हृदयशब्दस्य ह्रस्वावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिभरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनी हयंता सुतिभिराह्रयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहर्विलक्षणान्नाय यजमानाय
दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिसादीयं गृहं यद्यदायातं अगच्छतं तदानीं रेवद्वन-
युक्तमत्र वां युवयोः सचनः सेवनी रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृषभो
ऽनङ्गान् शिंशुमारो ग्राह्य परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥
दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठा अलुक्प्रत्ययः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यनुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाबुदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृञ् भरणि । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतृस्कंदस्युप-
यथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाबुदात्तत्वं । बङ्ग्रीर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हयंता ।
ङ्गः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बङ्गलं कंदसीति संपसारणं । शपि गुणे कंदसोऽयादेशः । रेवत् ।
रथिशब्दात्प्रत्ययः । रथेर्मती बङ्गलमिति संपसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत् । रथिशब्दाच्च । का० ६. १.
१७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । सचनः । षच सेवने । अनुदात्तेतस्य हलादेरिति युच । युक्ता । मुपां मुलु-
गिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुष्टचं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽष्टचं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनी सुष्टचं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं
मायुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता धारयंती युवां समनसा समानमनस्कौ संतो जहावीं
जहोमहर्षेः संबंधिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हर्विलक्षणैरत्रिरुपेतां अहः ।
अत्राहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिस्त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधतीं
बिभ्रतीं । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुष्टचं । बङ्ग्रीर्हो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं ।
वीरवीर्यां चति बङ्ग्रीर्होवुत्तरपदाबुदात्तत्वं । जहावीं । जहृशब्दान्तस्येदमित्यर्थेऽण । टिड्ढाणजिति ङीप् ।
जहृवीर्हस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. । इति ।
अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सीं । सुगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजः । अभिः ।

विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

आहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनाव
जरयू जरारहितां नित्यतरुणी युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य मदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं राज्ञा सुगांभिः
सुष्ठु गतुं शक्वी रजोभी रजकर्मिर्गिहहयुः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपुराणं । निर्गतं तेन
सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् अयातं । विशेषेणागच्छतं ॥ परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि
निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतस्वरत्वं । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्हः । विभिन्दुना । भिदिर
विदारणे । श्रीणादिक उपत्ययो गुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
क्वच । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रवंता । पृथुश्रवसः । वृषणा । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषमेकस्या वस्तोरिकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये
धनलाभायावतं । अरहतं । स अश्विः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च
हे वृषणी कामानां वर्धितारावश्विनी इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्ता युवां दुच्छुना दुष्टमुखान्दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो
विस्तीर्णयशमोऽरातीः शत्रुन्निरहतं । निःशेषेणावधिष्टं । अहो । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रुनिति
योञ्जं ॥ सहस्रा । मुपां मुनुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसत् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
लोपः । दुच्छुनाः । शुर्नमिति सुम्बनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिच्छंदसि बह्वलमित्युत्तरपदा
बुदात्तत्वं ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तय्यं पिप्यथुर्गा ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत् ॥ अस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।

वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तय्यं । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य अचत्कपुत्रस्य शरस्येतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचानीचीनादवता-
त्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठादावदकं हे अश्विनी युवामा चक्रयुः । आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनी
शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणीर्जसुरये आंताय शयवे चित् शयुनाम् अथये स्तय्यं निवृत्तप्रसवां
गामपिहोवार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः । पयसा युवामापुरितवन्तौ ॥ पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसनिति
तवेन्प्रत्ययः । असुरये । असु हिंसायां । असिसहोदरिण । उ० २. ७३. । स्तय्यं । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसाम-
र्थ्यमावेनेति सारीः । अवितृप्त्यर्थे चिन्म ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यभि पूर्वत्वस्य विकल्पि

तत्वादभावे यथादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिप्पथुः । य्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङाङोश्च । पा० ६. १. २९ । इति पीभावः ॥

अवस्यन्ते स्तुवन्ते कृष्ण्याय ऋजूयन्ते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यन्ते । स्तुवन्ते । कृष्ण्याय । ऋजूयन्ते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टमिव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यन्तं ऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकार्यतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्या युवां शचीभिरात्मीभिः कर्मभिर्विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्ता । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमाधीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । शतुरनुम इति विभक्तकृदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थं कान्दसो घच् ॥

दश रात्रीरग्निवेना नव द्यूनवनद्वं अथितमध्वपतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अग्निवेन । नव । द्यून । अवऽनद्वं । अथितं । अपऽसु । अंतरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत । निन्न्यथुः । सोमंऽद्व । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषि पाशैर्बद्धामुराः कूपे कस्याचिद्विषमस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कृपादुदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कृपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमग्निवेन दःखहेतुना दाम्बावनद्वं बद्धं अथितं शत्रुभिर्हंसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोग द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपे ऽवस्थितं अत एवोदनुदके विप्रुतं विप्रुतं व्याप्तिप्रसर्वाणं प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं एवभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथुः । तस्मात्कृपादुद्धीतमुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव यथाग्रिहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमसं कूपसदृशेऽग्रिहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युर्ब्रह्मयत्नपूर्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्वं । गृह बंधनं । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४ । इषस्तथोधोऽध इति निष्ठा-तकारस्य धत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । मुद् गतो । अवनद्ववत्प्रत्ययस्वरा । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । उदनि । पद्विन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तंऽद्व । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन स्मृतेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्व राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उतापि च पश्यन्नभिध्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिद्विधैः स्वस्वविषयसमर्थदीर्घं वर्षशतकूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्रुवन् प्राप्नुवन्नहमस्ममिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति

एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्तुयां । वृद्धः संश्रितकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरलोप इत्यकारलोपः । अशुवन । अशु व्याप्ता । व्यत्ययेन शतु । जरिमाणं । जृष् वयोहानी । अस्मार्दाणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बङ्गलं कृदसीति विकरणाख्यः ॥ १२ ॥

मध्व इति पञ्चविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । आग्निजस्य कक्षीवत आपं वैष्टुभमाश्विन । मध्व इत्यनुक्रातं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रल्नो होता विवासते वां ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नामत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रल्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा । यातं । नामत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विना मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नश्चरंतनो होता होम-
निष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आइ मर्यादायां । यथाशास्त्रं
परिचरति । अपि च रातिर्दातव्यं हविर्बर्हिष्मती । आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिष्यासादितमित्यर्थः ।
तथा गीः स्तुतिवचना वाक् च विश्रिता । ऋत्विजु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नामत्या-
वश्विना इषास्त्रभ्यं दातव्येनान्नेन वाजैर्बलैश्च सह युवामुप यातं । अस्मत्समीपं प्राप्तुं ॥ मध्वः । सुपां सुपो
भवन्तीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु कृदसि वावचनमिति घडितीति गुणाभावि यणादेशः । मदाय । मदी
हृषे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दानि । कर्मणि क्तिन । मंत्रे वृषेपत्यादिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता ।
अश्विन् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्नथः स्वश्वो विश्व आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विश्वः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विना वा युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयिन वेगवान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो
यो रथो विश्वः प्रजा आजिगाति आभिमुख्येन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य
दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्विनां तेन रथेनास्त्रभ्यमस्माकं वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं
यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवीऽस्यास्तीति जववान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशायनिक इयमुन् ।
विश्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । जिगाति । गा सुता । जाहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । बङ्गलं
कृदसीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

ऋषिं नरावंहसः पांचजन्यमृबीमादत्रिं मुंचथो गृणेन ।

मिनंता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयंता ॥ ३ ॥

ऋषिं । नरौ । अंहसः । पांचऽजन्यं । ऋबीमात् । अत्रिं । मुंचथः । गृणेन ।

मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाभिं । ऋ० १. ११६. ८. । इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानया प्रतिपाद्यते । अतस्तत्सोक्तं सर्व-
मत्रापि द्रष्टव्यं । अश्वरार्थसु । हे नरौ नेतारी वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनां पांचजन्यं । निषादपंच-

माश्वत्वारो वर्षाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्मानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नचिः सर्वेषां हिताचरणान्तच भव इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापकृपादृवीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽचेः पीडार्थमसुरैः प्रविष्टान्नुषाभिः सकाशाद्ग-
णैर्नद्रियवर्गेण पुत्रपात्रादिगणेन वा सह मुंचयः । अमोचयतं । किं कुर्वती । मिमंता शत्रून् हिंसती दस्योर-
पक्षपयितुरशिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य संबंधिनीस्त्रिस्तनूना प्रयुक्ता मायास्त्रानुपूर्वमानुपूर्व्येण चोदयता
प्ररयंती निवारयंती ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंप्रजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. । इति भवार्थे ज्यः ।
मिमंता । मीत्र हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसः । अभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥४॥

नरा नेतारी वृषणा कामानां वर्षको हे अश्विना दुरेवैर्दुष्प्रापैरसुरैरप्सु कूपस्त्रेषूदकेषु गूळ्हं निगूढं
निष्वातं रेभमृषिं कृपादुद्धीय विप्रुतं विविष्टावयवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्भेषज्यक्षपैः
कर्मभिः सं रिणीथः । समधत्तं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुर्वतमित्यर्थः । वां युवयोः संबंधीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्यति । न हि जीर्णानि भवन्ति । दुरेवैः । दुष्पक्ष्मणादेतेरीषदुःसृजिति खल् । रिणीथः ।
री गतिरेपणयोः । क्रियादिकः । प्लादीनां ह्रस्वः । जूर्यति । जृष् वयोहानी । दैवादिक्त्वाच्छ्रयः । बज्रान्
कंदसीत्युत्वं । हलि चति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्त्रा तमसि स्त्रियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥५॥

सुसुप्वांसं । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्यं । न । दस्त्रा । तमसि । स्त्रियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥५॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थ उत्तंगे सुषुप्वांसं सुप्तवंतं पुरुषमिव कूपमध्ये शयानं सूर्यं न
सूर्यमिव तमसि कृपातर्गतांधकारि चियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्विनिमित्यर्थः । शुभे शोभार्थं निर्मितं रुक्मं न
रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एवंगुणाविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्त्रा
दर्शनीयावश्विनी युवामुदूपथुः । उद्धृतवती ॥ सुषुप्वांसं । निष्वप शये । लिटः क्तसुः । वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ॥१३॥

तद्वा नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभाँ असिंचतं मधूनां ॥६॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥६॥

हे नरा नेतारी नासत्वावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पज्जियेण पञ्चा-
णामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबंधि तत्कर्म शंसं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्य-
च्छब्दाध्याहारः । यज्जनायपिषमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतिर्मधूनां मधुभिः
शतसंख्याकाकुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छब्दमित्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णाप्यं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णाप्यं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णिधाय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्यं ददधुः । विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी मतो कक्षीचिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहात्तदकुष्ठा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनी पित्रा संवद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषणायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । षट् विशरणादिषु । क्रिधेति क्रिप् । जूर्येत्यै । जूप् वयोहानां । लट् । शतृ । दिवादिवाच्यजन । बज्रं कंदसीत्युत्वं । हलि चति दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादायुदात्तत्वं ॥

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्मार्षदाय श्रवो अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशतीं । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्सदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णायर्षये रुशतीं दीप्तत्वं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तः सन्नेकास्त्रिष स्थानि निवसति तस्मै कण्वायर्षये महस्त्रेजस्वीजसं चचुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्यितारो वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिरायर्षये श्रवः श्रवणोद्भूतं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्त्र इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मणस्य परीचार्यमसुराः कण्वमृषिं गूढं तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्य-स्त्रोपरि वीणां वादयन्तावावाभागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्यितारावश्विनी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं शंसनीयं यन्मार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं उपसो विज्ञानार्थमधि-कमकुर्वत ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । पञ्चान्तरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने क्वांसोऽक्षोपः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । क्लिबन्तात् षष्ठ्येकवचनं । क्षोणस्य । चि निवास-गत्योः । कृत्यबुटो बज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. । इति । पञ्चान्तरे तु दुषु शब्द इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । अर्थधकेत्यण ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदव जह्युराशुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहने अवस्यं तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदव । जह्युः । आशुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽहने । अवस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी पुंश्च पुंश्चि बह्वनि वर्षीसि । रूपनामेतत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युषामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनास्त्रे सुवर्तं न्यूहयुः । नितरां प्रापितवन्ती । दत्तवन्तावित्यर्थः ।

कोदृशमश्वं । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवन्तं अत एवाप्रतीतं शत्रुभिरप्र-
तिगतं अहिह्नमहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रुत्वा हंतारं श्रवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं । स्तुति-
विषयमित्यर्थः । तद्वचं तरितारं ॥ वपांसि । वृत्र वरणे । वृत्रग्रीव्यां रूपस्त्रांगयोः पुक्त्वा । उ० ४. २०० । इत्यमुन्
पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्भिः शानच । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । सहस्रसां । षण्णु दाने । जनसज-
खनेति विद् । विद्वन्नोरनुनामिकस्यादित्यात्वं । श्रवस्यं । श्रवःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तद्वचं ।
तु श्रवणतरणयोः । अशिचादिभ्य इचोच्चा । उ० ४. १७२ । इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असित-
स्कभितेत्यादां निपातनान्तान्तान्तरुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण । नित्स्वरिणा-
द्युदात्तत्वं ॥

एतानि वां श्रवस्या सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वा पज्जामो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यात् । वां । पज्जामो । अश्विना । हवन्ते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानु शोभनदानावश्विनां वां युवयोः संबन्धीन्येतानि समनंतरोक्तानि वीर्याणि श्रवस्या श्रवणी-
यानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्वावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्का-
वश्विनां वावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. । इति । तथा च तैत्तिरीयके । इमे अश्विना संवत्सरोऽपिर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूपमाघोषणीयं ब्रह्म मंत्ररूपं स्तोत्रं
निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पज्जामोऽगिरसां गोचोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनां वां युवां हवन्ते स्तुतिभिरात्मा-
रचणार्थमाह्वयन्ति तदानीमिषा दातव्येनान्नैः सहा यातं । आगच्छतं च । विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते
मह्यं च वाजमम्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद
ज्ञाने । विदः शत्रुर्वसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिर्वसिघसीनां चिति पत्वं ॥ ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विशपलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सं । विशपलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारो पोषको नासत्या सत्यस्वभावा हे अश्विनां सूनोः कुंभात्प्रसृतस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य
संबन्धिना मानेन सुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना स्तुयमानो विप्राय मेधाविने भरद्वाजायर्षये वाजमम्रं
रदंता विलिखन्तां निष्पादयन्तां युवां विशपलां संघामं किन्नजंघां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतं ।
पुनरायस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्य ऋषीं ब्रह्मणा
मंत्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां
ह्रस्वः । भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंङ्गादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपी । सुपां सुलुगिति विभक्ति-
राकारः । आमन्त्रितनिघातः । विप्रयत्यस्य रदंतेत्यनेनामामर्थ्यान् परांगवत्त्वं । ववृधाना । वृधिर्भिः कानच् ।
संहितायां क्वांसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वं हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतं । री
गतिरपणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । याता । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽस्तां । उत । उपथुः । दशमे । अश्विना । अहन ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छतावश्विनी मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कृपाददत्तारयतां । तदानीमश्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमज्ञानवृषिपरिश्रिणीं पृच्छति । हे दिवो नपाता दीतमानस्य सूर्यस्य पुत्रा वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनीं कुह कुच शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य मार्गधस्य सुष्ठुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं याता गच्छतां । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयुनाम्नस्त्रायका युवा । हिरण्यस्यैव कलशं यथा हिरण्यपुरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वदेवज्ञातं काश्चिदः । न उदरति एवमसुरैः कूपे निष्पातं दशरात्रोर्नवाहानि च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य दशमेऽहन्नहन्पथुः । कृपाददतीतवती । किं तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दशरात्रोरश्विन । अ० १. ११६. २४. इति मन्त्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छतां युवां कुह कस्मिन्स्थाने रेभं युवामुन्नित्यर्थुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च चंद्रसीति सप्रत्यये ह्रस्वत्वः । दिवो नपाता । मुवामन्त्रिते परांगवत्पर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशादामन्त्रितस्य चेति पदद्वयसमुदायस्य पाठिकमायुदात्तत्वं । पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात । नभ्राएनपादिति नत्रः प्रकृतिभावः । सुपां सुनुगिति विभक्त्यकारः । शयुचा । अश्विचादिभ्य इचोत्राविति शीङ उचः । यद्यंतोदत्तः न स्यात् तद्ध्रस्वं । शयुं चार्थेति इति शयुचा । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निष्पातं । खलु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभुपतौट्प्रतिपधः । जनसनखनां सङ्गलोरित्यात्वं । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन । सुपां सुनुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसनुद्योरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनी युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्मेषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीयंतं च्यवानं मृतीनां च्यावधितारभेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रथुः । कृतवन्तौ । अपि च हे नामत्यावश्विनी युवोयुवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत । आगत्याऋद्धवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहिता । अ० १. ११६. १७. इत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जूष वयोहानां । व्यत्ययेन श्रप । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्नाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्तः । अवृणीत । वृद्ध संभक्तौ । कैयादिकः ॥

युवं तुयाय पूर्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिर्हृहयुर्ज्जेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतं । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊहयुः । ज्जेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावधितारावश्विनी युवं युवां पूर्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुयाय भुज्योर्जनकस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवतं । यद्वा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रीढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिर्गंतुभिर्गौभिर्भृज्जेभिः शीघ्रगतियुक्तरश्वैश्च निरूहयुः

निर्गमय पितृसमीपं प्रापितवन्ती । तदानीं पुनरप्यतिशयेन सोतर्व्यां जातावित्यर्थः । तुभ्यो ह भुञ्जुः ॥ अ० १. ११६. ३. । इत्यचोक्तमाख्यानमचाप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इणं गती । इणशीङ्भ्यां वन । पुनर्मन्या । मन ज्ञाने । अच सुत्यर्थः । मन्यते स्मृतीति मना स्मृतिः । पचायच । कंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनि-
न्युषीत्यादिना कनिन् । सुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बङ्गलं
कंदमीति बङ्गलयहणाज्जोपः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । अज्जेमिः ।
अज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अज्जद्वेत्त्यादी रन्त्ययांतो निपातितः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्चिना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिजैगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्चिना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊहयुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्चिना वां युवां तौग्यसुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमब्धिं जगन्वाभ्युदये निमग्नोऽप्यव्य
थिर्यथा पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । स्मृतिभिराहुयत् । तमाह्वातारं हे मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्ता वृषणा
कामाभिवर्षकावश्चिना सुयुजा मुह्यश्चर्युक्तेन रथेन स्वस्ति जेम यथा भवति तथा निष्टमूहयुः । जलाभिर्गमय
युवां पितृगृहं प्रापितवन्ती ॥ जगन्वान् । गर्मेर्लिटः क्लमुः । विभाषा गमहनविद्विशामिति विकल्पनादिभावः ।
स्वीष्टेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तनुः खंतः पादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव
जवो ययोस्मां नथोक्ता । सुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादारामचित्ताघाताभावे षाष्टिकमा
युदात्तत्वं ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्चिना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुषा यययुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्चिना । वर्तिका । वं । आस्त्रः । यत् । सीं । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । यययुः । सानुं । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रो वृकस्य । अ० १. ११६. १४. । इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वाधेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका षट्कसदृशस्य
पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यशुना यस्ता सती हे अश्चिना वां युवां तदजोहवीत् आहतवती यत्सीं यदा खलु
वृकस्यास्त्र आस्यादमुंचतं वर्तिकाममोचयतं । अपि च युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वि यययुः । शत्रुभिरविष्टं जाङ्घास्थं सोतारं शत्रुसमूहाभिर्गमय तेन सहान्विर्गंतुमशक्यं
पर्वताय गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाङ्घमिस्तत्र । अ० १. ११६. २०. । तथा विष्वाचो विविधगतियु-
क्तस्वतन्त्रस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं विषेण त्वेडेनाहतं । युवां हतवन्ती । यदा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते
इति वर्तिकोपाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे अश्चिना युवामजोहवीत् ।
आहुयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्त्र आस्यस्थानीयान्कंडलादमुंचतं अमोचयतं । सूर्येणैकीभृतामुषसं
पृथक्कृत्योदयान्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृक्ते ।
आहुयदुषा अश्चिनावादित्येनाभियस्ता तामश्चिनीं प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि० ५. २९. । इति । अपि च जयुषा
जयशीलेन रथेनाद्रेर्मेघस्य सानु समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचकोर्षया विशिषेण यययुः । युवां गतवन्ती । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहतं । अगमयतं । वृष्टिं
कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ह्यतेर्यङ्गुगताङ्गि तिपि यङ्गे वेतीङागमः । अग्न्यस्य चेति द्विर्वचना-
त्पूर्वमेव ह्यतेः संप्रसारणं । आस्त्रः । पक्षित्यादिनास्त्रशब्दस्यासप्तादेशः । अज्जोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा ।
जि जंय । औणादिक उस्तिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नानाभिमुख्येनांचतीति वियहः । अतिगित्यादिना

क्लिप्त । अथ इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तिकृदात्तत्वं प्राप्तं चावित्यतोदात्तत्वं । अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः ॥

शतं मेघान्वृक्षे मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्जाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रयुर्विचक्षे ॥ ११ ॥

शतं । मेघान् । वृक्षे । ममहानं । तमः । प्रऽनीतं । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्जऽअश्वे । अश्विना । अधत्त । ज्योतिः । अंधाय । चक्रयुः ।

विऽचक्षे ॥ ११ ॥

शतं मेघान्वृक्षे चक्षदानं । अ० १. ११६. १६. । इत्यत्र यदाख्यानमवादिम तदवाप्यनुसंधयं । शतं शत-
संख्याकान्मेघान्वृक्षे वृक्षीरूपेणावस्थितायाश्चिनीर्वाहनाय रामभाय ममहानं पुजितवंतमाहारार्थं समर्पितवं
तमश्विनामुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमांधं प्रणीतं प्रापितमृज्जाश्च
चक्षुर्मंतमश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विना अक्षी पितृणापात्रं चक्षुपी ऋज्जाश्च
एतत्संज्ञके रात्रिर्वाधाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतं । एतदेवाह । अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः
विचक्षे विविधं जगद्गृष्टुं चक्रयुः । युवां कृतवर्ता ॥ ममहानं । मह पुजायां । निटः कानच । संहितायां कान्दस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वाग्नयतः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा ।
उदात्तयण इति विभक्तिकृदात्तत्वं । अक्षी । अक्षिशब्दाद्विवचनं नृमागमस्य प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीका
रांतादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृद्वतपरिभाषया पुनर्नृस्र भवति । उदात्त इत्यनुवृत्तं
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

शुनमंधाय भरमहयत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं ऋज्जाश्वे शतमेकं च मेघान ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अहयत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनऽइव । चक्षदानः । ऋज्जऽअश्वे । शतं । एकं । च । मेघान ॥ १८ ॥

शुनमिति सुवनाम । भरं पोषणहेतुभुतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुवमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्जाश्चा
येच्छंती मा वृकीर्हि अश्विनावश्वयुक्ता कृत्स्नं जगद्वाभुवर्ता वा वृषणा हे वृषणा कामानां वर्पितारावित्वेन
संबोध्य नरा नेतारावश्विनावहयत । आहवती । आह्वयत्वात्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तद्व्यति । कनीन
इव यथा प्राप्त्यावनः कामुको जारः पारदारिकः सन परस्त्रियं सर्वं धनं प्रयच्छति एवमृज्जाश्चो मह्यं
शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेघान् पुनरजनानां स्वभुतानपहृत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनदृष्टीं
दुर्दशां प्राप्त इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्टिनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. इति युवशब्दस्य
कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिर्कांतगतिषु । अस्मादांणादिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामृतिरश्विना मयोभूरुत सामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदहयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्विना । मयऽभूः । उत । सामं । धिष्ण्या । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अहयत् । पुरंधिः । आ । अगच्छतं । सीं । वृषणा । अवऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्मही महत्यूतिः पालनं मयोभूमयसः सुखस्य भावयित्री । उतापि च हे धिष्ण्या ।

धिषणा स्तुतिज्ञाना वाक् । तथा स्तोत्राणां स्नातं व्याधितं पुरुषं विद्यष्टांगमत्र्यादिकं सं रिणीथः । संगता-
वयवं कुरुषुः । अथापि च युवामिद्युवामिव पुरंधिर्बहुधीर्घोषा विप्रत्ना वाह्यत् । रोगोपशमनार्थमाह-
तवती । हे वृषणां कामानां वर्धितारावस्थिनां अवोभी रक्षणाः सहागच्छतं । अभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवती ॥
मही । महती । कंदमो वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिक इव । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । मयोभूः ।
भवतरेतर्भावितव्यर्थात् क्लिप । रिणीथः । री गतिरेपणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

अधेनुं दस्त्रा स्तय्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्त्रा । स्तय्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । न्यूहयुः । पुरुऽमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावस्थिनां विषक्तां विप्रैरेण सक्तावयवां । कृशावयवामित्यर्थः । अत एव स्तय्ये निवृत्तप्र-
सवां अत एवाधेनुमदोग्धीं एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञायर्षयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च पुरुमि-
त्रस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्वाजा । तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदायैतत्संज्ञायर्षये
शनुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं प्रापितवन्ती ॥ स्तय्ये । स्तृज आच्छादने । अश्वितृमृतं चिभ्य
ईरितीकारप्रत्ययः । वा कंदमीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मा-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । पञ्ज संगे । कर्मणि निष्ठा । अर्जदितामिति मलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि मेचने । इदित्वात्तुम् । भावादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपंतेषु दुहंता मनुषाय दस्त्रा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमंतोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपंता । इषं । दुहंता । मनुषाय । दस्त्रा ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धमंता । उरु । ज्योतिः । चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनोरथं हे दस्त्रा दर्शनीयावस्थिनी वृकेण
लांगलनं कर्षकः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपंता वापयन्ती तथेवं । अन्ननामैतत् । तत्कार-
णभूतं वृष्युदकं च दुहंता मेघात्कारयन्ती तथा दस्युमुपब्रज्यकारिणमसुरपिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो भास-
मानो वज्रः । तेनाभि धमंता । धमतिर्वधकमी । अभिघ्नन्ती एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्ती युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः
स्वकोयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्ती । दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्मचरणेनार्थाय विदुषे
मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्ती । जीवनं हि मृत्यं पश्यति । तदेतुभूतानि चीणि कर्माणि
युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा यवमिव वृकेणा-
श्विनी निवपन्ती वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनोरौणादिक
उषन्प्रत्ययः ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रावपिकस्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । अतऽयन्त्वाष्ट्रं । यत् । दस्त्रौ । अपिऽकस्यं । वां ॥ २२ ॥

तदां नरा सन्धे । अ० १. ११६. १२. । इत्युक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विना आश्वर्यायाश्वर्यः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गनाम्ने महर्षयेऽख्यमश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिन्ना-
न्यत्र विधायाऽन्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च
ब्रह्मामीति पुरा कृतां प्रतिष्ठां अतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाप्तं त्वद्विरूपाब्धं प्र वोचत् ।
प्रोक्तवान् । हे दत्ता दशंगीयावश्विनां वां युवयोः संबन्धि यद्वपिकस्यं क्लिप्तस्य यज्ञशिरसः कल्पप्रदेशेन पुनःसं-
धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अचतैर्ऋत्विगित्यादिना क्लिप्तं ।
अग्निदितामिति नलोपः । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपं चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरणा विभक्त्यु-
दात्तत्वे प्राप्ति तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तः पुर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अचैर्ऋदस्यसर्वं
नामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यै रराथां ॥ २३ ॥

सदा । कवी इति । सुऽमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यै । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिना मेधाविनावश्विनां वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदा
चके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रचते । अपि
चास्ते अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनां बृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं
धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गे शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लियुत्तमैकवचनं रूपं । अस्मै । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शिआदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगकृत इत्यपत्यमाच । क्वांदसो गिवः । श्रुत्यं ।
श्रुतिः स्मृतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं कंदसीति शपः झुः ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

चिधा ह श्यावंमश्विना विकस्तमुज्जीवसं ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

चिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसं । ऐरयतं । सुदानू इति ।

मुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममार्णा दातारो वा नरा नितारो हे अश्विना हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै
ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ६ । अपि च हे सुदानू शोभनदानावश्विनां चिधा चिधा विकस्तं विक्लिप्तं
आवाख्यमृषिं जीवसे जीवितुमुदैरयतं । असुरैस्त्रिधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योद्गमयतमित्यर्थः ॥ रराणा ।
रमतेः शानचि बहुलं कंदसीति शपः झुः । व्यत्ययेन मकारस्वात् । रतिर्वा व्यत्ययेन शानच । पूर्ववत् झुः ।
वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बहुलं कंदसीति षष्ठी । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संमेनित्यसंप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदधमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवऽभ्यां । सुऽवीरांसः । विदधं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विना वां युवयोः संबन्धीनि पुत्र्याणि प्रत्नान्वितानीदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्म-
ण्यथयजो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावीचन । उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी युवाभ्यां
ब्रह्म मन्त्राद्यकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनवीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो विदधं यज्ञमा
वदेम । अभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदधं वेदयन्तमतिथिं तदर्पितप्रदानिना वदेम । अभिमुख्येन
प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्नुम । लटः शतृ । धिन्विहणव्योरश्च-
त्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । सुवीरासः । शोभना वीरा
येषां ते तथोक्ताः । आञ्जसरमुक् । वीरवीर्या चत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विदधं । विद ज्ञाने । हविदिभ्यां कि-
दित्यथप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

आ वामिन्कादशर्चं तृतीयं मृक्तं कवीवत आर्षं वृषभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वामिकादर्शति ॥
पूर्वमुक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विना वां युवयोः स्वभृतो रथोऽर्वाङ्मदभिमुखमा यातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा ।
श्येना इत्यश्वनाम । शंमनीयगमनैरश्वैः पतन गच्छन । यद्वा । श्येनः पत्नी । स इव शीघ्रं पतन । सुमृच्छीकः
शोभनमुखयुक्तः स्ववान धनवान् । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य
मनसो जवीयानतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद्वाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं
जगत्पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवंधुरः । बंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । त्रिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः वातरंहा वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येन-
पत्वा । पत्न गता । अन्वेष्योऽपि दृश्यत इति वनिप । दासीभारादिः । यद्वा । दृशियहणस्य विध्वंस्तरोपसंयहा-
र्थत्वाद्भावे वनिप । ततो बह्व्रोहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन
जववान् । आतिशयानिक इयमुन । विव्यतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारबंधुरोपेतेन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन
सुवृता शोभनं गच्छता रथेनार्वागस्मदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा
पुरयतं । नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च हे अश्विनी अस्मै अस्माकं वीरं पुत्रादिकं
वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा०
६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

प्रवृद्धामना सुवृता रथेन दस्मविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अर्वाति । गमिषा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराज्ञाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विना प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्वि-
रादरं कुर्वतः स्तोत्रमिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगश्विना हे अश्विना पुराज्ञाः पूर्वजाताश्च
रतना विप्रासो मेधाविनो वां युवामवर्ति स्तोत्रणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिषा गंतुमावाहः ।
कथयति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्नं वर्तते । किं न कथयति ; कथयत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥
प्रवद्यामना । स्तोपष्टे धात्वर्थे वर्तमानात्मशब्दादपसर्गाच्छब्दसि गत्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वर्तिः । या
प्रापणे । आतो मनिजिति बहुलवचनाद्वाव मनिन । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । दृङ्
आदरे । आङ्पूर्वादास्मादाणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिषा । गंतुशब्दान्तुच्छंदसीतीष्ठन । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृलोपः । मुपां मुनुगिति विभक्तराकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाभिधाताभावः ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आशवंः पतंगाः ।

ये अपुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहंति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथं । युक्तासः । आशवंः । पतंगाः ।

ये । अपऽतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहंति ॥४॥

हे अश्विना रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशं योजिता आशवो व्याप्तवतः पतंगाः पतनसमर्थाः
श्येनासः शंसनीयगमना अथा वां युवामा वहंतु । अस्मत्समीपमानयंतु । यस्या अपुर अप इव त्वरोपेता
दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छंतो हे नासत्यो युवां प्रयो हविर्लक्षण-
मन्नमभिलक्ष्य वहंति प्रापयति । तादृशा इति पूर्वच संबंधः ॥ अपुरः । तुर त्वरणं । अप्णाब्दीपपदादस्मात्
क्रियेति क्लिप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्चा वपुषः पतंगा वयो वहंत्वरूपा अभीके ॥५॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहंतु । अरूपाः । अभीके ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विना युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वा युवयोरत्रं रथमा तिष्ठत ।
आरूढवती । तथा सहिती वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपं तं रथं परि वहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा
अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । क्वांदसो मत्वर्थेयस्य लोपः । पतंगा
उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छंतः अरूपा आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३.
१४. । इति दृशियहणाद्भवदाद्ययोगेऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चत्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणा-
दिकः क्तप्रत्ययः । बोतो गुणवचनादिति ङीप् ॥ १८ ॥

उदंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दसा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रयुर्ववानं ॥६॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दसा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । चवानं । चक्रयुः । युवानं ॥६॥

हे अश्विना वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कृपाकुदिरतं । उदिरयतं । उदग्मयतं । हे दक्षा दर्शनीर्या वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनीं शचीभिः कर्मभो रभमेतत्संज्ञमृषिं दश रात्रीर्नवाहानि च कूपे निवसतं तस्मादुदिरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नमात्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्रात्त्रिप्यारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रधुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतो कंपने च । ण्यंताद्धङिः क्कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति शिलोपः ॥

युवमच्येऽवनीताय तप्रमूर्जेमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कत्वायापिरिप्राय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अच्ये । अवऽनीताय । तप्रं । ऊर्जे । ओमानं । अश्विनी । अधत्तं ।

युवं । कत्वाय । अपिऽरिप्राय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनी युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायचगृहेऽवस्त्राज्ञीतायाश्च तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषापिं श्रितिनोदकेनावारयेथां । अपि चास्त्रा अच्य ओमानं सुखकरमूर्जे रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमार्गा युवामपिरिप्रायासमूर्जं ब्राह्मण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन व्युष्टामुषसं जानीही-
त्यंधकारवति गृहे प्रवाशताय कत्वायर्षये चक्षुर्बुध्या उपसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्रायापिनिप्राय पटलेन पिहितदृष्टय एवविधाय कत्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतेरौणादिको मनिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारग्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्राय । लिप उपदेहे । अस्त्रात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्राह्णत्वाविकल्पः । गतिरनंतर इति गतं प्रकृतस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्कंदसो लिट् । लिटः कानज्वा । मुपां सुलुगिति विभक्त्याराकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पृथ्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमहंसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पृथ्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अहंसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवं युवां पृथ्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञायर्षये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वतं । पयसामिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमहंसो वृकाखलज्जणात्पापात्रिरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तत इति वर्तिकोपाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशपलायि संयामि किञ्चजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रिया आयसौ जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं । समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इंद्रजूतमहिह्नमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीरुंगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इंद्रऽजूतं । अहिऽह्नं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीरुऽअंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इंद्रजूतमिन्द्रेण युवाभ्यां गमितं । दत्तमित्यर्थः । अहिह्नं शत्रूणां हंतारं जोहूचमतिशयेन संयामिष्वाङ्गातारं अर्योऽरेः शत्रोरभिभूतिमभिभावुकं उयमुज्ज्वलं । वीर्यवतमित्यर्थः । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं

दातारं वा वृषणं सेक्तारं । युवानमित्यर्थः । वीङ्गं वृढांगं ॥ इन्द्रजितं । जु इति सांचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादं-
तर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोङ्गं । ऊयतेर्यङ्गुगतादीणादिक-
स्वप्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अयः । अरिशब्दात् षष्ठ्यकवचने, जसादिषु
कंदसि वाचकमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वादभावि यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
अभिभूतिं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादी, चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतिः
सनतेवा जनसमखनेति विट् । विडुनोरनुनामिकस्यादित्यात्वं ॥

ता वाँ नरा स्ववसे मुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वाँ । नरा । सु । अवसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विना मुजाता शोभनजन्मानां ता वां ता युवां नाधमाना धनं याचमाना वयं
स्रोतारोऽवसे रक्षणार्थं मु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे । गिरः सुतीर्जुषाणा सेवमाना युवां वसुमता
धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपा यातं । उपागच्छतं । किमथ । सुविताय मुषु प्राप्त्रव्याय धनाय सुखाय वा ॥
मुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्तां मुजाता । मुपां मुलुगिति विभक्तराकारः । नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाधु याज्यायां । जुषाणा । जुपी प्रीतिसंवन्धयोः । ताच्छीनिकथानय । तुदादित्वाच्छः ।
पूर्ववद्धिभक्तराकारः । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तत्त्वादित्वादुवङ् । सुपमानात् क्त इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वाँ । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उपसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्यावश्विनी सजोषाः सजोषसी समानप्रोतियुक्तां श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण
प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहिता युवामस्मे अस्माना यातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनी रातहव्यो वां
युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उपसो व्युष्टौ विवासनसमये वां
युवां हवे । आह्वयामि । ह्रिहर्ता । हि यस्मादेवं तस्मादा यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । मुपां मुलुगिति शसः शिआदेशः ।
सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः । हवे । ऊजो लडुत्तमैकवचने बङ्गलं कंदमीति संप्रसारणं । शश्वत्तमा-
वादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशः तमां सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥ ११ ॥

आ वां रथमिति दशर्वं चतुर्थं मृक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्यं जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां
रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने क्रतां जागते कंदसीदं मृक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च मृचितं । आ
वां रथमभूदिदं यो वां परिज्जमिति बीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतवसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनुऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतऽवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं जीवसे जीवनाथं प्रयो हविर्बल्लममममिलक्ष्या ऊवे । आऊयामि । कीदृशं । पुरुमायं बह्विधाश्वयं बह्विधकर्माणं वा मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छंतं जीराश्वं जववदश्वोपेतं यज्ञियं यज्ञिष्वाङ्गातुमर्हं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा वणिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं शतद्वसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा । मुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बह्वीहीं त्रिषकादित्वादतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादंशं आदित्वादच । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सांचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. । इति रगीकारांतादेशश्च । बह्वीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञित्विगभां घञ्जावित्यर्थां घप्रत्ययः । ऊवे । ऊजो लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्ता बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतवसुं । क्हांदसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यंतूतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मं । प्रति । यंति । ऊतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयागे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मादीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो दृष्टव्याः स्तयोर्योऽपि समयंति । अश्विभ्यां संगच्छंतं । आकारः समुच्चये । अहं च सोता घर्मं महावीरस्य यद्वा क्षरणशीलाभ्यादिकं हविः स्वदामि । स्वाङ्करोमि । ऊतयोर्योऽपि वितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति रयंति । घर्मं प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनी वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥ प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिर्निति कृत्यल्युटो बह्वलमिति बह्वल वचनाद्भावे मनिन । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शन्सु स्मृता । अन्यभ्योऽपि दृष्ट्यंत इति मनिन । दृशियद्गणस्य विध्यंतरोपसंयहार्यत्वादुपधागकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयंतं । अय पय गतां । भावादिकोऽनुदानेत । ऊतयः । क्लिचक्तां च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्लिच । ज्वरत्वरत्यादिना वकारोपधयोक्तः । अरुहत् । कर्मदृक् हविभ्य इति चुरङादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिं । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपिता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या रणे संयामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समगमत संगच्छंत तदानीं हे अश्विना अश्विनी युवोरहं युवोरेव रथः प्रवणे प्रकीर्णं संभजनीयं भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवमेव रक्षणां शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यथेन रथेन सूरिं सोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनमावहथः प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षः । क्हांदसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । क्हांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अगमत । गमेऽक्हांदसो लङ् । समो गम्यच्छीत्यादिनात्मनेपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अस्मादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्श आदित्वादच । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिगोण । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङ्ताक्हांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपी । यत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिवैषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवं । भुज्युं । भुरमाणं । विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवःऽदासाय । महि । चेति । वां । अवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारी हे अश्विनी युवं युवां भुरमाणं विभिर्गन्तुमिच्छमानं गतं समुद्रे निमग्नं मुक्त्युत्तमपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनीविशेषैश्च निवहता गतरां वहती पितृभ्य आ । आह मर्यादायां । यच्च पितरस्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं ब्रूयते । दूरे वर्तमानं वर्तितुमशक्यं गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंवरहननरूपं महि महन्नभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । दुभृञ धारणपोषणयोः । कर्मणि लट् । शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं कंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाहः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९ । पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १० । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे । यमरमनमातां सक्त । पा० ७. २. ७३ । इति सगागमः । सिष इडागमः । विजेन्यं । विजनी दूरदेशः । तच्च भवं विजेन्यं । भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं व्राणी येमतुरस्य शर्थं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । व्राणी इति । येमतुः । अस्य । शर्थं ।

आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवोर्युवयोर्व्राणी वननीर्या प्रशस्यावर्था युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्थं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे गोभार्थं तथेमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चा जग्मुष्यागतवती जेन्याजिधाधनेन जीयमाना योषा मर्या सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽधीति यत्त्वस्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावी द्विवचन इति वार्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्थं । शृधु प्रसहने । अस्माक्यतादयो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिट् । क्लृप् । उणि । तक्षेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधाङोपः । जेन्या । जि जये । श्रीणादिक एन्यप्रत्ययष्टिङोपश्च ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मे परितप्रमचये ।

युवं श्योरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मे । परिऽतप्तं । अचये ।

युवं । श्योः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आर्यायुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः पतितः प्रेरकादुपद्रवात्कूपपतनादोरुष्यथः । रथथः । उरुष्यती रथाकर्मणि थाक् । नि० ५. २३ । तथाचय ऋषये परितप्तं परितप्तं घर्ममसुरेः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषाणि हिमेन श्रुतिनोदकेनावारयेथां । यद्वा । हविषामचये भक्षयित्रेऽपचये परितप्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं घर्मं । अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्युदकेन हविःसंपादकत्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां । अपि च श्योरितत्संक्षार्षेर्गवि

निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पथो युवं युवां पिण्यधुः । प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्णांगो वंदन ऋषिर्होचिन्वा-
युवा प्र तारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतरोणादिकोऽस्य । पिण्यधुः । आधी
वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिट्प्रत्ययः । पा० ६. १. २९. । इति पीभावः ॥

युवं वंदनं निःक्षृतं जरण्यया रथं न दस्मा करणा समिन्वथः ।

क्षेचादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामच विधत्ते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःऽक्षृतं । जरण्यया । रथं । न । दस्मा । करणा । स । इन्वथः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनथः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधत्ते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दस्मावश्विनी युवं युवां जरण्यया जरया निःक्षृतं निःशेषेण प्राप्तं वंदनमृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ
शिल्पकुशला युवां समिन्वथः । समधत्तं । पुनर्युवानमकुर्वतं । तत्र दृष्टान्तः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं
रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया सुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन सुती संती चेचादा । आकारः
समुच्चये । मातुर्दरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं जनथः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना
रक्षणात्मकं कर्मावाप्तिं विधत्ते परिचरते यजमानाय प्र भुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निःक्षृतं । ऋ
गती । कर्मणि लिष्टा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरण्यक्रियायां जरण्या । अन्त्यावस्था-
कंदसि चेति यः । करणा । करोतिरन्त्यभ्योऽपि दृष्टत । पा० ३. ३. १३०. । इति युच् । इन्वथः । इवि व्याप्नो ।
इदित्याप्तुम् । भावादिकः । जनथः । जनो प्रादुर्भावे । णिच्युण्धावृद्धिः । जनीजृप्तमुरज इति मित्वान्वितां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तरनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन सुती । अघ्या-
दयथेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधत्ते । विध विधाने । तीदादिकः । लट् । शतृ । शतुरनुम इति
विभक्त्येदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽबाधितं ।

स्वःऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुमुग्रस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं भुञ्जं
कृपमाणं युवां सुवन्तमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्ती । यस्मादेवं तस्माद्वै अश्विनी स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभन-
गमनयुक्ता इत इतोमुखाश्चित्राश्चायनीया युवोरहं युवयोरिवोतीकृतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः सर्वैः
प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन् । भवन्ति ॥ कृपमाणं । कृपतिः सुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः ।
सुपूर्वादन्तेर्भावे विच् । ततो मतुप । कंदसीर इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् ।
शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामभ्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अर्थः । शिरः । प्रति । वां । अभ्यं । वदत् ॥ ९ ॥

उतापि च हे अश्विनी मधुमन्मधुमन्ती वां युवां स्या सा मक्षिका सरथा मधुकामा सत्वरपत् । असीत् ।

तथीशिव उशिवः पुत्रः कबीवान् सोमस्य पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभृते सति ऊवन्वति । युवामाह्वयति । युवं युवां च तस्य मन्त्रिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनी संती दधीच आथर्वणस्य ऋषेर्मन्त्रिकसं युशूयया आ विवासयः । पर्यन्तरं । अथानंतरं तस्मिन्नीति सत्यम् युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबंधि यच्छिरस्तदां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुमुगिति विभक्तौर्लुक् । अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप । ऊवन्वति । ऊव संध्यायां शब्दे च । ऋद्धेति भावे स्युट् । बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । हवन्मात्रेण इच्छति । सुप आत्मनः क्वच । अंत्यलोपः क्दां-दसः । वर्गाद्यापन्त्योत्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे कंदसीति यत् ॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यैरभिद्युं पृतनासु दुस्तरं चकृत्यमिंद्रमिव चर्षणीमहं ॥ १० ॥

युवं । पेदवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यैः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुस्तरं । चकृत्यं । इंद्रंऽइव । चर्षणिऽमहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदवे पेदुनास्ते राज्ञे पुरुवारं बह्वभिर्वरणीयं स्पृधां संयामे स्पर्धमानानां शत्रुणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभवर्णमिंद्रास्त्वमश्वं युवं युवां दुवस्यथः । दत्तवर्ती । पुनरपि कीदृशं । शैर्यैः । शीर्यंत इति शैया योद्धारः । तैः पृतनासु संयामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं अभिद्युमभितगतदीप्तिं चकृत्य सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्यं इंद्रमिव चर्षणीसहं । इंद्रो यथा शत्रुनभिभवति एवं शत्रुजनानामभिभवितामित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्ध संघर्षे । क्लिपेति क्लिप । चशब्देन दृशियहणानुकर्षणात्तस्य च विधितरोपसंयहार्वत्त्वादकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणं । साविकाच इति विभक्तौदात्तत्वं । तरुतारं । तृ प्रवततरणयोः । अस्मान्नुचि यसितस्तमितस्तमितेत्यादी निपातनाट्टपसिद्धिः । चकृत्यं । करोतिर्यङ्लुगताद्विभाषा कृवृषोरिति कथं । ततस्तुक् ॥ ॥ २१ ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशांत्या दुःस्वप्ननाशान्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप तृतीयाचतुर्थी काविराजपृच्छायां पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यैरैरुष्णिग्विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौगिजो दीर्घतमसः कबीवानृषिः । आद्या गायत्री । विद्वांसा-विद्येवा ककुप मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमस्यैककुप । अनु० ५. ३. इति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्येवा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । अनु० ६. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी वि पृच्छामीत्येवा षष्ठ्युपी । नववैराजचयोर्दृष्टिर्नष्टुपी । अनु० ६. ६. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येवा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा । अनु० ५. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अतं गायत्रमित्येवा षष्ठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकी विष्टारबृहती । अनु० ७. ५. इति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा कस्या इत्यष्टमी कृतिः । जागताषष्ठकश्च कृतिः । अनु० ६. ३. इत्युक्तलक्षणभङ्गावात् । दुहीयन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैश्वप्रयोगास्तुत्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्रस्थित्येत्या दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति न्यायेन तदेष देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि । का राधद्वौचाश्विना वामिति नवा मात्यपिः । आ० ४. ६. इति । का राधद्वौचाश्विना वामिति नव विच्छंदसः । ऐ० ब्रा० १. २१. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधयं ॥

का राधद्वौचाश्विना वां की वां जोष उभयोः । कथा विधान्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होवा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रऽचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवां का होवा । वाङ्ममितत् । कीदृशी सुतिलवणा वायाधत् । आराधयति । प्रीती करोति । युवयोर्माहात्म्यानुकूपा सुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोर्महमयोर्जोषे औषणे सेवने प्रीयन्ते वा समर्थः, कः स्तोता चिन्ते । युष्मद्गुणभिन्नः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेव्यडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसवनयोः । भावं घञ् । त्रित्वादाबुदात्तत्वं । कथा । या हेतो च कंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधानि । तीदादिकः । लेव्याडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासीं प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्तु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वानक्षः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावाश्विनावेव दूरो द्वाराणि सुतिपरिचरणयोः पायभुताभ्यामप्युक्तेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । चितसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । ती चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनी नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुयाहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतो च कंदसीति याप्रत्ययः । इदम् इप् । एतेती रथोः । पा० ५. ३. ४ । इतीद्वावः । यदि या हेतो चेत्येदंशब्दस्य नानुवृत्तिसंज्ञानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मान्नञ्युपपदे कृत्यव्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनकमगमो विडिति विट् । विङ्गनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चदयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चेत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तां युवां हवामहे । आहूयामहे । तावाहती विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमव्याख्यन्काले वोचितं । युवाणां भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः सुत्या संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चेत् । प्रार्चं । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूज व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चेत् । अर्च पूजायां । भावादिकः । तिङां तिङो भवतीति मिपस्तिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शानचो लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावी द्विवचन इति युवादंश आत्वं च । यद्वा । यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्या ३ न देवान्वर्षदूतस्याद्भुतस्य दत्ता ।

पातं च सत्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षदूतस्य । अद्भुतस्य । दत्ता ।

पातं । च । सत्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां वि पृच्छामि । विश्वेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न पक्तव्यप्रज्ञानं स्वपरिपक्वमतीतान्यान्वे-
वाप्तं पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दक्षा दर्शनीयां ती युवां वषट्कृतस्य वषट्कारिणापी
ऊतस्त्राभूतस्यार्थभूतस्य महतः सहायोऽतिशयेन बलवतो बल्योत्पादकस्य रामस्य स्वांशजस्यरामेकदेशं पातं
च । नोऽस्मांश्च रभसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रांदोषमान्कुरुत ॥ पाक्या । पचैर्हृहलोर्ध्वतः । चवोः कु घितय-
तोरिति कुत्वं । तित्स्वरः । सुपां मुनुगिति विभक्तेर्दोऽंशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्थादित्वेन गतित्वाद्वा-
तिरन्तर इति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । पातं । पा पाने । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । सहासः । महंतोऽभिभवत्य-
नेनेति सहो बलं । अमुन् । तदस्यास्तीति सहस्री । मत्वर्थोद्यो विनिः । तत आतिशायनिक इयमुन् । विना-
तोर्लुक् । क्हांदस ईकारलोपः । रभसः । रभ रामस्य । रामस्य व. धोपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा । प्रैषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वा । प्र ।

इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनी प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाग्युष्मत्स्मृतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहृत्स्थाख्या
च्छपी भृगवाणे न भृगौ च शोभे शोभते । यया च स्मृतिमन्त्राया वाचा पञ्चयः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां
कुलोत्पन्नः कबीवान्वां युवां यजति पूजयति स्मृति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न इषमन्नमात्मनः कामय-
मानश्च विद्वान् सुत्वभिन्नः कबीवानृषिः प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम
काचिद्ब्रह्मवादिनी कबीवतः पुत्री । अचोपचीरान्तद्वाचकं प्रातिपादिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपादिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच । शवादि । आगमानु-
शासनस्थानित्वानुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीर्घा । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष
गती । इष्यति गच्छतीतीषमन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यदा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोढ्येष्वेष्टेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८९. ४. । इति
वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिभाश्विना वां । आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गायत्रं । तक्वानस्य । अहं । चित् । हि । रिरिभं । अश्विना । वां । आ । अक्षी

इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनी गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य स्वल्पज्ञतेर-
धस्य चक्षुष्यस्य संबन्धि श्रुतं । अशृणुतं । अहं चिद्धमिव वां युवां स हि रिरिभं । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । हे
शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारी जलस्य वा स्वामिनां अक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः ।
तस्या इव मह्यमयमितफलं प्रदच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि वज्रत्वं कंदसीति विकराण्यस्य
लुक् । तक्वानस्य । तक् गती । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिर्लक्ष्यते । श्रीणादिक उपप्रत्ययः ।
भृगवाणे इतित्वत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभं । रेभृ शब्दे । अक्षी । ई च द्विवचन इत्यभिषब्दस्य ईकारांतादेशः । स
चोदान्तः । शुभस्पती । सुबामंचिते परांगवत्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवत्स्वावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामं-
चितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाहदतिराङो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ ।
बुहोत्यादिस्वात् झुः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । कंदसुभयथेत्सुभयथा-
अथयात् शतृः सार्वधातुक्त्वेन कित्त्वं । आर्धधातुक्त्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

युवं ह्यास्तं म॒हो र॒न्युवं वा॒ यन्नि॒रतंत॑संतं ।

ता नो॑ वसू॒ सुगो॒पा स्या॑तं पा॒तं नो॑ वृ॒कादघा॑योः ॥ ७ ॥

युवं । हि । आस्तं । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअततंसतं ।

ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । पातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनी महो महतो धनस्य रन् रातारो दातारो युवं युवां कंचनासं । - - - निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रचको विनाशकावपि युवामिवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनी ता तादृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारो रक्षितारो स्यातं । भवतं । अपि च नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माकमिच्छतो वृकात्स्तेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । क्वांदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दन्वितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकरि । अस्मान्मयंतामृडि णिग्रिद्रुसुभ्य इति त्रिसृङ् द्विवचनादि च । गुहसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्स्वञ्जावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्तिसुक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति । क्वांदसि परेच्छायांमिति क्यच् । अस्माघस्यादित्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुच । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्वृत्ते कस्मै चिदपि शत्रवे नोऽस्मान्माभि धातं । आभिमुख्येन मा स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्स्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिन्धीः शिशुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽशयाना वा सत्योऽकुचं चिदस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धाजो माडि जुडि गातिस्थेति सिचो लुक् । न माऽद्योग इत्यङभावः । अकुच । परादिङ्क्वांदसि बज्जलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गुः । इण गतो । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति झेजुम् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजति पालयंतीति स्तनाभुजः । क्लिप् । अत्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । अशिन्धीः । सख्यशिन्धीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. इति क्वांदस्यपि व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यासीति शिन्धी । क्वांदसीर्वनिपावति मत्वर्थोऽय ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा क्वांदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घः । अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गङ्क्वांदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनद्वयत्वे । एरणेकाच इति यण । क्वांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मिचधितये मिचायां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाङ्गानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुर्वतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेऽन्नाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुर्वतं । अस्माभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दोहः । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. इति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेख्यङागमः । इत्यञ लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि सस्य रन् । पा० ३. ४. १०५. इति व्यत्ययेन रणादेशाभावे रूपमेतत् । क्वांदसोऽव्यत्ययोपः । यद्वा । रणादेशे कृते क्वांदसो रेफस्य वकारः । अत

एव नृत्यन्धनवधारणात्रावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुगुणिति जसो लुक् । मिमोतं । माहू माणे शब्दे च । जीहोत्यादिकः । अत्यधेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्तैत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्वं । वाजिनीऽक्तोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्वमश्वरहितमश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूमिं प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वनवणं संभक्तौ । अहं । चाकन । कन दीप्तिर्कांतितगतिषु । कान्दसो लिट् । गालुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति णित्वस्य विकल्पनाद्बहुवचनभावः । गुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अमुं । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयं । समह । मा । तनु । उह्याते । जनान् । अमुं । सोमऽपेयं । सुऽखः । रथः ॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समुद्धं कुरु । यद्वा । अयमयमानं त्वां प्राप्तुवंतं मामिति योज्यं । स च मुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जमाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यूह्यति । उह्यते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. रद्वा । अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । कान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ऊह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि लेख्याङ्गागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य कान्दसो दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भवि यत् । ईदयतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुजतश्च रेवतः । उभा ता बसि नश्यतः ॥१२॥

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुजतः । च । रेवतः । उभा । ता । बसि । नश्यतः ॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विणोऽस्मि । तथाभुजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विणोऽस्मि । यतस्तानुभौ बसि क्षिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्तुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्त्वेव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदे मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसद्भावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विदु लामि । आगमानुशासनस्त्रानित्यत्वान्नुमभावः । रेवतः । रथिशब्दाच्चतुप । रथेर्मती बहलमिति संप्रसारणं । कन्दसोर इति मतुपो वत्त्वं । रेवताच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुगुणित्याकारः ॥ १२॥ ॥१३॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानुर्वचः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता ॥ विनियोगो शैबिकः ॥

कदित्या नूँः पाचं देवयतां श्रवन्निरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुद्दिश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥१॥

कत् । इत्या । नृन् । पाचं । देवऽयतां । श्रवत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनन्द । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पाचं नृन्याता नृणां स्तुतिर्नेतृणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रसुरण्यन् गोरूपधनं प्ररयन् देवयतां देवं
द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वैद्वमात्मन इच्छताङ्गिरसामृषीणामस्माकमित्येवं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतिः कत्
कदा कस्मिन्काले श्रवत् । शृणुयात् । यद्यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहिण युक्तस्य यजमानस्य संव-
धिर्नो विश ऋत्विग्लक्षणात्मन्याना आभिमुख्येन प्रानट् प्राप्नोति तदानीमध्वरेऽस्मादीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः
सम्बुध बङ्गलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमेवोत्सहृत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अत्यलोपस्कादसः । नृः पाचं । नृन्
। पा० ८. ३. १०. इति संहितायां नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वायुकारः सानुनासिकः । पाचं ।
पा रक्षणे । ताच्छीलिकसृज् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणाभावे यण । देवयतां ।
सुप्र आत्मनः क्वच । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । श्रवत् । श्रु श्रवणे । लेव्यडागमः ।
बङ्गलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण त्वरायां । कंडादिः । आनट् । अन्नोतिर्लङि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । आ प्राप्ते व्यत्ययेन श्रमविकरणः । व्रथादिष्वे जप्त्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शआदि-
त्वादच् । क्रंसते । क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. इत्यात्मनेपदं । लेव्यडागमः ।
सिद्धङ्गलं लेटीति सिप । यजत्रः । अमिनचोत्यादिना यजत्रचन्प्रत्ययः ॥

स्तंभीड् द्यां स धरुणं प्रुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत् व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत् । व्रां । मेनां । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रो द्यां बुलोकं स्तंभीड् । स्तंभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वशस्योदकस्य
किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इन्द्र ऋभुः सूर्यात्मनोश्च विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिर-
भिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृथ्युदकं वाजायामार्थं बलार्थं वा प्रुषायत् । प्रुष्णाति ।
सिंचति । प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च महिषः । महिषामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वमकाशादुत्पन्नां व्रां ।
वृणोति तमसा सर्वमात्कादयतीति व्रा राचिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति व्रा उषाः । तामनु चक्षत् । चष्टिः
पश्चात्कर्मा । अनु पश्चात्पश्चाति प्रकाशति । स्वयं प्रादप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रिरुषसस्य पश्चादु-
देतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्रयं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननीं । परि-
र्वपरीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तदच प्रतिपादयति मंचांतरि
चंद्रवाक्यरूप एतद्विषयमवगम्यते ॥ धरुणं । धरिणिमुक्तेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् । सुप्र सुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ।
क्रियादिकः । लेव्यडागमः । कंदसि शायजपीत्यहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । नृ नये । बङ्गलवच-
नादृदोरर्बिति कर्तर्यप् । चक्षत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । क्वादसो लङ् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः ॥

नक्षड्वमरुणीः पूर्यं राट् तुरो विशमंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षड्वजं नियुतं तस्तंभद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणीः । पूर्यं । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरक्षणवर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्याभिन्द्रः पूर्यं पूर्वैर्ध्वनिभिः प्रयुक्तं हवमि-
दानोमस्माभिः क्रियमाणमाहुषं नक्षत् । नक्षत् । शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणाम-

गिरसामृषीणां स्रोतूणां तुरो धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इंद्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंत्येन सह
नितरां युक्तं तच्चत् । अकरोत् । तथा वां बुलोकं तस्तंभत् । अस्तंभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः ।
किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष
गती । लेख्यडागमः । पूर्व्यं । पूर्व्यः कृतमिनर्यां च । पा० ४. ४. १३३. इति यप्रत्ययः । राट् । राज्ञु दीप्ती ।
अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तच्चत् । तच्च त्वचु तनुकरणे । बज्रं
कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । तस्तंभत् । एभि स्तंभि गतिप्रतिबंधे । अस्माग्यंताल्लुडि चडि रूपं । चड्यन्यत-
रस्यामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादा अस्य ।
संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । द्विपादे ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्त्रयादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । द्वित्रिभ्यां पाद-
बोधसु बज्रग्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणांमनीकं ।

यद्द प्रसर्गे चिककुप्त्रिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽकुकुप । निऽवर्तत् । अपः । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥४॥

हे इंद्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं सत्युदाये यज्ञार्थं स्वयं सुत्वमपीवृतं पर्णभिर्गृहासु निगूढमुस्त्रियाणां
गवामनीकं संघं दाः । अंगिराभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । यद् यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिकुकुप
त्रिषु लोकेष्विच्छित इंद्रो निवर्तत नितरां वर्तत तदानीं स इंद्रो द्रुहो द्रोग्धुमानुषस्य मनोः संवन्धिनोऽसुरस्य
पणेः संबन्धीन दुरो द्वाराणि गवामभिर्गमनाय पिहितान्यप चः । अपवृणोति । उद्धाटयति ॥ स्वयं । स्व
शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्णत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादृह्यभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्गुणेतिः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चिति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षेण स्थित्ये विमु-
च्यतेऽस्मिन्नपि इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कंदस्यस्याधादिस्वराभावः ।
निवर्तत । वृत्तु वर्तने । लेख्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृत्त वरणे । कंदसे लुडि मंचे घसेति ल्लेर्लुक् ।
गुणे हल्लङ्घादिलोपः ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्कण आयजंत मवर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरतः । तुरणं । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्कणः । आऽअयजंत । मवऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥५॥

हे इंद्र तुरणे त्रिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयंत्यां पितरावुत्पादयंत्यां यावापृथिव्यां यद्यदा
पयः सांजात्यलक्षणं हविरनीतां गोप्वनयतां । न्यधिपातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधो राधकं समृद्धिकरं
सुरेतः शोभनरितस्कं । कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद्भि जगदुत्पद्यते । अपी प्राप्ताङ्गतिः
सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्घृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । यद्यदा च यावापृथि-
वीभ्यां गोप्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्या उस्त्रियाया गोः पयो रेक्कणः । धननामितत् ।
धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
तदानीं द्रुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वथा संबंधः ॥ अनीतां । गीञ् प्रापणे । लुडि बज्रं कंदसीति
शपो लुक् । सुरेतः । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंद्वादिः । क्तिप्तेति
क्तिप् । अतीलोपत्यलोपो । भुरण्यू । भुरण्य धारणपोषणयोः । अयमपि कंद्वादिः । आणादिक उपत्ययः ॥ ॥२४॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममनु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इंदुर्येभिराष्ट स्वेदुहव्यैः सुवेण सिंचज्रणाभि धाम ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममनु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इंदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुहव्यैः । सुवेण । सिंचन् । ज्रणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः सुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे । प्रकीर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारको ऽस्त्राक्षमन्तु । मादयतु । स च प्र रोचि । प्रकष्टं रोचते । तच्च दृष्टांतः । अस्या अस्त्रामिदंश्चमानाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरो न सूर्य इव । ज्रणा ज्रणीयः स्तोत्रव इंदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिंच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभुतसमृद्धहविर्कैर्येभिर्यैरस्त्रामिराष्ट आश्रित आसीत् । तान्-स्त्राभ्यादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनो प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममनु । मदी हर्षे । बज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः । रोचि । रुच दीप्ता । कांदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन त्रैविद्यादेशः । आष्ट । अष्ट भोजने । कर्मणि लङ् बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । प्रस्थादिपत्वे पुलं । आडागमः । यदुत्तान्निव्यमिति निघात-प्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । इदि परमैश्वर्ये । आणादिक उपत्ययः । अनित्यमागमशसनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभुताभि च तानि हव्यानि स्वभुतानि च हव्यानि येषां । यदा । जिह्वी दीप्ता । स्वायत्तानीदूनीह्यानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभुतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादिस्वादभिमत्तूपसिद्धिः । सिंचन् । पिचिर् ज्रणं । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तुंप्रत्ययः । शे मुष्ठादीनामिति नुम् । ज्रणा । ज्रतिः सुतिकर्मा । अस्त्रात्कर्मणि ल्युट् । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिप्स्वरभावः ॥

स्विध्मा यद्वनधितरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्वं प्रभासि कृत्वाँ अनु दूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्वाँ । अनु । दून । अनर्विशे । पश्विऽध्वे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितर्विने क्लृप्तये वृक्षसमूहे निघातव्या शस्त्रपस्यात् अपो विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोऽध्वर्युरध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय परि भवति । समर्थो भवति । यदा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयत इति वनधितिर्मघमाला । सा यदापस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रोऽध्वरे यज्ञस्य निमित्तभुतेऽध्वर्तयेऽर्हसितयेऽतरिचे वर्तमानः सन् गोवृक्षदकस्य रोधना रोधनाव्यावरणानि परि परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्वान् । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मसु साधून दून दिवसानुलक्ष्य यद्य यदा खलु प्रभासि प्रकीर्षेण दीप्यसे तदानीमनर्विशेऽनसा शक्येन रोधनायाहरणायारणं प्रविशति । यदा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतमशक्ताय । पुत्रपाय पश्विषे पशुन्निरयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिध्देभिमत्तमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिधं दीप्तमास्थं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुष्मामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपस्यात् । अपःशब्दात्सुप आत्मनः कश्च । लेव्याडा-गमः । रोधना । रुधिर् आवरणे । ल्युट् इति भावे ल्युट् । शम्कंदसि बज्रलमिति शैलोपः । अनर्विशे । अनवा विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । विशतिः क्लिप् । अहरादीनां पत्यादिषुपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. १. इति सकारस्य रेफादेशः । यदा । अर्तः कर्मणि विच् । अरं गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । न अनर्विट् अनर्विट् । अन्व-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । इष गतौ । अस्मादंतर्भावितस्त्वर्थात् क्लिप्तेति क्लिप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्नै मंदिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । धुक्षन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वाताप्यं ॥ ८ ॥

हे इंद्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारी पातारी हरी स्वकीयावश्वाविहासिन्कर्मण्यादः । पीतश्रेष्ठं सोमं पायय । तथा द्युम्नासाहं द्युम्नस्यास्रदीयस्य धनस्याभिभवितारमुत्समुत्प्रावयितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभि भव । यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः पचसि वर्तते । पयो बलं । तद्वद्देशवतं । वीर्यवन्तमित्यर्थः । वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यं । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रिभिर्यावभिर्धुक्षन् दुहन्ति अस्त्रिजोऽभिषुष्वन्ति । तदानीमष्टेति पूर्वच संबंधः ॥ अष्टा । अश भोजने । तुक् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिङभावः । धुक्षन् । पदकालीनो भङ्गावच्छादसः ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अशमानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुणामनंतैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अशमानं । उपऽनीतं । अृभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुऽहूत । वन्वन् । णुणां । अनंतैः । परिऽयासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं गोर्गतुः गुणस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः । अभिमुख्येन व्यस्रजः । कीदृशं वज्रं । दिवो बुल्लोकाद्भवा दीप्तिं त्वद्गोपनीतमानीतं अशमानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः स्रोतुभिराहृतं कुत्सायितत्संज्ञायर्षये गुणं शोषकमसुरमनन्तैर्निरवधिर्कैर्वधैर्हननसाधनैरायुर्धैर्वन्वन् हिंसन् परियासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अशमानं । अशु व्याप्ती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मननं । अृभ्वा । जसादिषु क्कंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावे यथादेशः । वन्वन् । वनु याचने । अच हिंसार्थः । अथा च यास्कः । वनुष्यतिर्हंतिकर्मणवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति । वधैः । हनस्य वध इति हन्तेः करणेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चादंतो ऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्पदान्निवृत्तिखरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फल्लिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुयथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फल्लिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अद्रित्यदः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यसमसस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संग्रामान्मृक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृशात्यनेनेत्यद्रिवज्रः । तदस्मिन् तं फल्लिगं । मेघनामितत् । मेघरूपेणावुषवंतं हेति हंतारं शुष्णमसुरमस्य । निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फल्लिगं मेघलक्षणं प्राभांशीरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यदोज आच्छादकं बलं दिवस्परि शीतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छादितं सुयथितं सुष्ठु सूर्यं सक्तं तदोजसाक्षात्सूर्यादादः । आदृणाः । विद्रिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । कंदशीर इति मतुपो बलं । मतुवसो हरिति नकारस्य इत्वं । हेतिं । कृत्यद्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनाद्वैतः कर्तरि क्तिन् । ऊतियूतीत्यादौ निपातनाद्बुपसिधिरतोदात्तत्वं च । अस्य । असु वेपथे ।

लटः सिप । तस्य व्यत्ययन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्ज-
नीयस्य सत्त्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिपि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्ग्राभ्य इति
सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिंद्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदतां । इंद्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आऽशयानं । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इंद्र मही मह्या महत्यां पाजसी बलवत्यावचक्र अचक्रमणे समंत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावा-
पृथिव्या कर्मन् वृचवधादिनक्षत्राणि कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां । इष्टमकुर्वतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च
तैत्तिरीयकं । स आभ्यांभेव प्रसृत इंद्रो वृचमहन्निति । तदनंतरं त्वमाशयानमा समंताद्वाप्य वर्तमानं वराहुं
वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण सिष्वपः । अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातित-
वानित्यर्थः ॥ मही । मुपां मुलुगिति विभक्तिः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणयाच
तद्वति वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तिरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्याश्च क्षामा च ।
दिवो द्याविति द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तिर्लुक् । मदतां । मदी
हर्षं । व्यत्ययन शप् । वङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छब्दलोपः कंदसः । सिष्वपः । जिष्वप शये । अस्माप्यंताल्लुङि चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
स्वांपश्चङि । पा० ६. १. १८. इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिंद्र नर्या याँ अवो नृन्तिष्ठा वातंस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशनां मंदिनं दाहृचहणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातंस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशनां । मंदिनं । दात् । वृचूऽहनं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्या नृभ्यो हितस्त्वं याज्ञज्ञेतृन्त्यानवः अवसि रक्षसि तान्वातस्य तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः
शोभनं रथेन युज्यमानान्वाहिष्ठानर्नातशयनं वोढनश्चांस्तिष्ठ । आतिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कविः पुत्र उशना
मंदिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात् दत्तवान् तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽति-
क्रमणे समर्थं च ततश्च । कृतवानसि ॥ अवः । अवर्तर्लेख्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् ।
वोढशब्दान्तुर्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः म्विति तृलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्ती । अस्माप्यंतादचो
यदिति यत् । ततश्च । तच्च त्वच्च तनुकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूरौ हरितो रामयो नृन्भरच्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्य पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्य । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्यून ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिर्द्वर्णाज्ञेतृन्त्यान यद्वा रसहरणशीलान् ररमीन् रमयः ।
उपारमयः । एतंशो न । एतश्च इति सूर्याश्चक्षाव्या । तथा च श्रूयते । एतंशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ।
नशब्दश्चार्थः । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं
नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशेऽयं ज्यूनयजमानान् यज्ञविहीना-

नसुरादीन् प्रास्य प्रणिष्य तच्च कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रमयः । लङि वङ्लं कंदस्यमाङ्ग्योऽपीत्यङभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । प्रास्य । असु चेपणे । अस्माद्यपि रूपं । नास्मानां । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

त्वं नो अस्या इंद्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान्रथ्योऽ अश्वबुधानिषे यंधि श्रवसे सूनृतयै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इंद्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःऽज्ञात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुधान् । इषे । यंधि । श्रवसे । सूनृतयै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवज्रिंद्र त्वं दुर्हणाया दुःविन हंतव्याया अस्या अवृत्तेर्दारिद्र्यान्नोऽस्मान्पाहि । रश्च । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्तिं समीपवर्तिन मंग्रामेऽस्मान्प्रच । अपि च नोऽस्माभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्वबुधान् नयानां बोधकान् । अश्वा यावज्जलभ्यते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुधान् । क्वादसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं । दासप्रवर्गं रथिमश्वबुधं । ऋ० १. ९२. ८. इति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्र यंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इष अन्नार्थं श्रवसे कीर्त्यर्थं सूनृतयै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषद्दुःसुष्विति हंतः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वात्रिघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्माप्तीति वज्री हन्तः । तद्वाग वज्रिवान् । कंदसीर इति मतुपो बलं । संबुद्धी मतुवसो हरिति नकारस्य कृत्वं । रथ्यः । कंदसीर्वनिपाविति रथशब्दान्नत्वर्थीय ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बङ्लं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेः पितृत्वेन डित्वाभावादङितश्च । पा० ६. ४. १०३ । इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहो वाजर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया मा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिरस्मदस्मासु मा वि दसत् । मा विशुष्यतु । तथेपोऽन्नान्यस्मान् सं वरंत । संवृत्तान्कुर्वतु । हे मघवन् धनवज्रिंद्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान् गोष्वा भज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह मायंतो भवम ॥ अस्मत् । मुपां मुलुगिति सप्रम्या लुक् । दसत् । दसु उपपद्ये । माङ्गि लुङि पुषादित्वादङ् । वाजप्रमहः । वाजर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । षाष्टिकमार्मचित्ताबुडान्तत्वं । वरंत । वृज् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्सावधर्गिति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति निपात्यते । अर्यः स्वाम्याख्या चेत् । पि० १. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धौ । इदित्वात्तुम् । अस्मादंतर्भावितव्यर्थानृत् । तुष्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्विती तुलोपः । सधमादः । मद तुप्तियोगे । चौरादिकः । सह मादयंते तुप्ता भवन्तीति सधमादः । क्रियेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोऽकंदसीति सहस्य सधादेशः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःस्पृष्टं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वेदं विद्यातीर्थमहेष्टरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनाभादे मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकः । तेषु कदित्येष्टा-
दशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पातमिति द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्यं च दशर्चं । ऋषिश्चान्य-
स्मादृषेरिति परिभाषया कवीवानुषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो वैश्वदेव-
मित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः पातं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

प्र । वः । पातं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुभ्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन अत्विजो वो युष्माकं पातं पालनशीलं पातय्य वा यज्ञं यागसाध-
नमंधोऽन्नमाग्न्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुद्रः खं तद्विभूतं दुरितं वा । तस्य द्वावयित्रे एतन्नामकाय देवाय
मीळुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्र भरध्वं । प्रकर्षणं संपादयत । अहं चेषुध्येव इषुध्या शत्रून्यथा निरस्यति तथा
वीरैरभिवाणां विविधमीरकवीर्योपेतर्वा तदनुचरैरमरुदादिभिः सह दिवो युलोकसकाशात् । उपलक्षणमे-
तत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्योर्बावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाव्यवृत्त्यास्तोषि । स्तौमि ॥ पातं । पातमित्यत्र पातिः शत्रु
पिबतेर्वाणादिको झः । मीळुषि । दास्यान्ताह्वानाति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्दान्तत्वं । अस्तोषि ।
स्तौतिम्ह्वांसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयंतेऽन्वेतीपुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किः । कृत्स्वरेणां-
तोदान्तः । उदान्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्तेश्दान्तत्वं ॥

पत्नीं व पूर्वहूतिं वावृध्या उषसानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तूरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृध्वै । उषसानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तूरीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहृतिं पत्युः पूर्वाङ्गानं ववृधधी वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुपासानक्ताहोरात्रि देवते अपि पुरुषा बह्वप्रकारं बह्वधधेः स्तोत्रैर्विदने ज्ञायमाने सत्यां पूर्वहृतिं ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाङ्गानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुषा बह्वप्रकारं विदने वर्धनोपायाज्ञानार्थी भवतमिति शेषः ॥ उपासानक्ता । उपासोषसः । पा० ६. ३. ३१. इति पूर्वपदस्योपासादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ अथ केवलोषा उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छत्री वादित्यः स इव हिरण्यहिरण्यवर्णं रश्मिभिर्भुतं विततं विशेषण संबद्धमत्कमक्तं संततं वा रूपं वसानाच्छादयती धारयती सूर्यस्य श्रिया शोभया मुद्गशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः खल्वेषा जगज्जासयति । तादृशुषा अस्मत्पूर्वहृतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यहृतरमणीयः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । क्षेत्रो निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तरीः । अवितृप्तु इतीकारप्रत्ययः ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिंद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपां । वृषण्वान् ।

शिशीतं । इन्द्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हंताभिः । अथवा । वसर्हा वासाहो वामरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गंतादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृष्युदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममत्तु । किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्यादिपुरणवान्पर्वजस्यः । तां युवं युवां नोऽस्मान्ममत्तुति वा शिशीतं । तीक्ष्णीकृतं । शोध्यतमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् सौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभृतमन्नं प्रदातुमिच्छंतु । समुदात्तप्रदानेन प्रीणयत्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हयं । अंतर्भावितवर्णार्थोऽटि च्छांदसो विकरणस्य स्युः । द्विवचनं । शिशीतं । ई हृद्यघोरितोत्वं । बह्वन्नं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौऽग्निजो हुवध्यै ।

प्र वो नपांतमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्मिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांता । अग्निजः । हुवध्यै ।

प्र । वः । नपांतं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्मिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

अग्निज उग्निजः पुत्रः कवीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वीच्यते । तद्वंती व्यंता भक्षयंती चक्षुरोऽङ्गादिषु पांता पिवंतावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्त्यक्त्वः । यौ सुखत्वेन प्रसिद्धौ तावच्चिन्ता । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबंधाद्विवचननिगास्त्राश्विनाविति गम्यते । तादृशावच्चिन्ता श्वेतनायै । इति पठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगच्छ्रुतयंत्या उपसः तत्संबंधिनि काले । उपःकालीनाङ्गानाय यतियमिति शेषः । हे ऋत्विजः वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपांतं नपातयितारं तासां नप्तारं वापिं । अत्र आपाधिवनम्यतयः ताभ्योऽपरित्यपां नपृत्वमपेः । तं देवं प्र कृणुध्वं । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण सुध्वमित्यर्थः । किंच रास्मिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्य इति भवति । तदस्यास्तीति रासि स्तोत्रं । तद्वान् रास्मिनः स्तोता । तस्यायोस्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृवद्वितकारिणावहोरात्रदेवते अपि प्र कृणुध्वं । अथवा रास्मिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छांदसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयश्च सुपां सुलुगित्याकारः ॥

आ वो रू॒ण्यु॒र्मौ॒ग्नि॒जो हु॒व॒ध्यै घोषे॑व॒ शंस॑म॒र्जुन॑स्य॒ न॒शे ।

प्र वः॑ पू॒ष्णे दा॒वन् आँ अ॒च्छा वो॒चेय॑ व॒सुता॑तिम॒ग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रू॒ण्यु॒ । औ॒ग्नि॒जः । हु॒व॒ध्यै । घोषा॑ऽइव । शंस॑ । अ॒र्जुन॑स्य । न॒शे ।

प्र । वः । पू॒ष्णे । दा॒वन् । आ । अ॒च्छ । वो॒चेय॑ । व॒सुऽता॑ति । अ॒ग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवाः औग्निजः कलीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रुवण्यं रुवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रमा हवध्यं युष्मदाह्वानायाच्छा वोचेय। आभिमुख्येन ब्रवीमि। यद्वा। अत्राप्यः प्रनविष्येति। तस्मिन्पक्षे बहुवचनं पृग्राथं। हे अश्विना वो युष्मान् घोषैवतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव। सा यथार्जुनस्य श्वतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वशीगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत तद्वदहमपीत्यर्थः। हे देवाः युष्मात्संबंधिने दावन् आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पुष्णे पोषकायितन्नामकाय देवायापि॥ आकारस्याङोऽनुनासिकश्चंदमीति प्रकृतिभावः॥ अच्छा-भिमुख्यगमनेन वोचेय। स्तामि॥ वच परिभाषणं। निष्प्राग्यहः। वच उभित्युम। किंचाधैर्वसुतातिं तत्संबंधि धनमपि वोचेय। स्तामि तमवापि॥ ॥ १॥

श्रु॒तं मे॑ मि॒त्राव॑रु॒णा ह॒वे॒मोत॑ श्रु॒तं स॒द॒ने वि॒श्वतः॑ सी॒ ।

श्रो॒तु नः॑ श्रो॒तुरा॑तिः सु॒श्रोतुः॑ सु॒ष्टेचा॑ सि॒धुर॒द्भिः ॥ ६ ॥

श्रु॒तं । मे॒ । मि॒त्राव॑रु॒णा । ह॒वा । उ॒ष्मा । उ॒त । श्रु॒तं । स॒द॒ने । वि॒श्वतः॑ । सी॒ ।

श्रो॒तु । नः॑ । श्रो॒तुऽरा॑तिः । सु॒ऽश्रो॒तुः । सु॒ऽष्टेचा॑ । सि॒धुः । अ॒तऽभि॑ ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवा युवामिमेमानि हवास्मदाह्वानानि श्रुतं। शृणुतं। न केवलमस्मदाह्वानं उतापि च सदनं यागगृहे विश्वत उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमितत्वाच्चमपि श्रुतं। शृणुतं। किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्श्रोता सिधुर्जलाभिमानो देवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राण्यद्विर्गृष्टिजलैः क्षेदयन्निति शेषः। यद्वा। अस्मात्क्षेत्राण्यद्विः सुक्षेत्राणि मस्यादि-समृद्धानि कुर्वन्तो हवं शृणोतु। सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः॥ हवा इमा उभयत्र विभक्त्या आकारः। श्रुतमित्यत्र बहुलं चंदमीति विकरणस्य लुक्॥

स्तु॒षे सा वाँ वरु॑ण मि॒त्र रा॒तिर्ग॒वाँ ग॒ता पृ॒श्वाया॑मेषु प॒ज्जे ।

श्रु॒तर॑थे प्रि॒यर॑थे द॒धानाः॑ स॒द्यः पु॒ष्टिं निरु॑धा॒नासो॑ अ॒गम॑न् ॥ ७ ॥

स्तु॒षे । सा । वाँ । व॒रु॒ण । मि॒त्र । रा॒तिः । ग॒वाँ । ग॒ता । पृ॒श्वाऽया॑मेषु । प॒ज्जे ।

श्रु॒तऽर॑थे । प्रि॒यऽर॑थे । द॒धा॒नाः । स॒द्यः । पु॒ष्टिं । नि॒ऽरु॑धा॒नासोः॑ । अ॒गम॑न् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुपे। स्तुवे॥ अत्ययिन मध्यमः॥ युवयोः संबंधिनी सा प्रमिद्या राति-दानं गता गतानां गतसंख्यानामपरिमितानां गवां संबंधिन्यसंख्यातगोविपद्या रातिः पञ्च कलीवति मयि पृश्वायामेषु। पृश्वा इत्यकारांतोऽप्यस्ति। पृक्षाणामज्ञानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः। किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेतं प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्तं सर्वदा रथप्रियं पञ्च च मध्येव दधानाः प्रीतिं धारयंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुधानासोऽव-रुधाना अस्मास्विव स्थापयंतः। यद्वा। मयि पुष्टिं दधानाः कुवाणा निरुधानासः कृतमिव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तोऽगमन्। आगच्छन्तु॥ रातिः। रा दाने। भावे क्तिन। मंत्रे वृषत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। गता। सुपां सुलुगिति षष्ठाः पूर्वसर्वर्णदीर्घत्वं। दधानाः। जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः। अथस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। अगमन्। गमश्चंद्रादेस् लुङि मंत्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्। गमहनेत्युपधात्तोपः॥

अस्य स्तुपे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पजेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुपे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वाऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पुत्रं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुपे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबंधोपता मनुष्या वयं कवीवंतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परिकमत्येन सनेम । त्वद्वत्तं धनं संभज्जम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पजेभ्योऽगिरोगोत्रोत्पत्तयः कवीवज्रः । पजा वा अगिरस इति श्रुतेः । तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तया तद्वान्भवति । यद्वा । एको मत्वर्थीयप्रत्ययस्य क्वांदसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वान्नेन तद्वान्भवतीत्यर्थः । यस्य देवसंघोऽश्वावतो वज्रभिस्तद्वत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुप इत्यर्थः ॥ सुवीराः । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदादुदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य मत्तं सोमाश्वेत्यादिना मनुष्यं दीर्घत्वं ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगपो न वां मुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदीं होत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । मुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणा युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यश्चाक्ष्णयाधुक् वर्कण मणिं द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसात् मुनोति । अभिधवं न करोति । युवामतिक्रम्यान्वदेवतार्थं मुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्ष्णयाद्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्विचिन्ने नि धत्ते । स्थापयति । अनुष्ठातॄणां भोगान्यश्नन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । लिङ्गत्वत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः । वाङ्मामैतत् । स्तुतिवाग्भिरीमं सोमरसमाप व्याप्नोति । स्तुवनं सोममभिपुणोतीति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः ॥ अभिधुक् । द्रुहः सत्सुद्विषति क्षिप् । संहितायां भष्मावस्क्वांदसः । ऋतावित्यत्र कंदसी-वनिपाति मत्वर्थो यो वनिप । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजुतः शर्धस्तरौ नरां गूर्तश्रवाः ।

विमृष्टरातिर्याति बाह्वसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धऽतरः । नरां । गूर्तऽश्रवाः ।

विमृष्टऽरातिः । याति । बाह्वऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणा युवां गतमित्रावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजुतो दांतरश्चैः सुपु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धस्तरौऽतिशयेनाभिभवता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवा उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातास्तौ वा विमृष्टरातिरर्थभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्त्येषु संग्रामेषु ब्राधतः । महत्तामैतत् । हिंसकाश्च हतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून्मति बाह्वस्तृत्वा भुगं सर्तागंकितगमनः सन् सदमित् सदिव याति । गच्छति ॥ दंसुजुतः । दामेर्विच । तुसीया

कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्रवाः । गुरी उद्यमने । नसत्तनिषत्तत्वादी निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ।
विच्छेष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वज्रव्रीहो पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । राविकाच
इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । बाह्वृहत्वा । सत्तेरन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति क्तिन् । ॥२॥

अध॒ ग॒म॒न्ता॒ न॒हु॒षो॒ ह॒वँ॒ सू॒रेः॒ श्रो॒ता॒ राजा॒नौ॒ अ॒मृ॒त॒स्य॒ म॒द्राः॒ ।

न॒भो॒जु॒वो॒ य॒न्नि॒र॒व॒स्य॒ रा॒धः॒ प्र॒श॒स्त॒ये॒ म॒हि॒ना॒ रथ॑वते ॥ ११ ॥

अ॒ध॒ । ग॒म॒न्त॒ । न॒हु॒षः॒ । ह॒वँ॒ । सू॒रेः॒ । श्रो॒त॒ । रा॒जा॒नः॒ । अ॒मृ॒त॒स्य॒ । म॒द्राः॒ ।

न॒भः॒ऽजु॒वः॒ । य॒त् । नि॒र॒व॒स्य॒ । रा॒धः॒ । प्र॒ऽश॒स्त॒ये॒ । म॒हि॒ना॒ । रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्वैश्चरा वा हे मद्रा मादयितारः यूयममृतस्यामरणस्य सूरैः स्तोत्रादिंप्र-
कस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ॥ वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यच वज्रव्रीहो
नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ अधाथ श्रवणानंतरं गमंत । आगच्छत ॥ गमेष्कांदसो लङ् ।
मध्यमवज्रवचनस्य व्यत्ययेन द्वाः । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥ किमर्थमागमनं उच्यते ।
नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यथस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्वातिरेकेण रक्षकातररहितस्य । अथवा
निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य । रथवति रथवतो यजमानस्य । पश्यथे चतुर्थी ।
महिना महिम्ना माहात्म्येन ॥ मकारलोपश्चांदसः ॥ तेन युक्तं राधः समुद्रिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्र
वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति ॥

ए॒तं॒ श॒र्धं॒ धा॒म॒ यस्य॑ सू॒रेरि॒त्य॒वो॒च॒न्द॒श॒त॒यस्य॑ न॒शे॒ ।

द्यु॒म्नानि॒ येषु॑ व॒सु॒ता॒ती॒ रा॒र॒न्वि॒श्वे॒ स॒न्व॒न्तु॒ प्र॒भृ॒थेषु॑ वा॒जं ॥ १२ ॥

ए॒तं॒ । श॒र्धं॒ । धा॒म॒ । यस्य॑ । सू॒रेः॒ । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् । द॒श॑ऽतयस्य । न॒शे॒ ।

द्यु॒म्नानि॑ । येषु॑ । व॒सु॒ऽता॒तिः॒ । रा॒र॒न् । वि॒श्वे॒ । स॒न्व॒न्तु॒ । प्र॒ऽभृ॒थेषु॑ । वा॒जं ॥ १२ ॥

यस्य सूरैर्हविरादिंप्रकस्य यजमानस्य संबन्धिना दशतयस्य दशैन्द्रियसंबन्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्य
नशे प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मै यजमानार्थतमिदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं
तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः ॥ धाम । दधातेर्लुङि गातिस्थिति सिचौ लुक् ।
वचरेकारस्योम् । अस्तित्वक्तीत्यादिना व्ररङ् ॥ येषु देवेषु द्युम्नानि द्योतमानान्यज्ञानि वसुतातिर्वसूनां
धनानां तातिर्विस्तारस्य वसुत्येव वा रा॒र॒न् रमंत भृशं ॥ तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययनात्वं । मरुद्गधादि-
त्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । स्मार्थिकस्तातिन् । रा॒र॒न्नाति रमंत्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ ते विश्वे सर्वे देवाः
प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वन्तु । ददन्तु । प्रयच्छन्तु ॥ षण्णु दाने ॥ यद्वा । यस्य सूरैः स्वभृतस्य च
दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेव
तस्मात्प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु । संभजन्तां ॥ वन पण संभक्तानित्यस्य
व्यत्ययेनोपप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसूनां हविर्लक्षणानां धनानां वा विस्तारार्थितार ऋत्विजः ।
वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवीर्षि रा॒र॒न् ददति ॥ रा दाने । लोटि च्चांदसः शपः झुः । कंदसुभय
थेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वाभावश्च ॥

म॒न्दा॒म॒हे॒ द॒श॒त॒यस्य॑ धा॒से॒र्ध्वि॒र्य॒त्पंच॑ वि॒भ्र॒न्तो॒ य॒न्त्य॒न्ना॒ ।

कि॒मि॒ष्टा॒श्च॑ इ॒ष्टर॑श्मि॒रे॒त ई॒शा॒ना॒स॒स्तरू॒ष ऋ॒ज॒न्ते॒ नृ॒न् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । दशतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । विभ्रतः । यंति । अन्ना ।

किं । इष्टऽअंशः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । सुमो वयं देवान् ॥ मदि सुतो । इदित्वात्तुम् ॥ किमर्थं । दशतयस्य धासेर्देशद्वियतृप्रतिसाध-
नत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्माद्विः पंच दशपिधान्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंवि-
धमन्नं विभ्रतो धारयंतो दश चमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छत्याहवनीयं प्रति । यद्वा । आश्वमेधिकानि
दशात्तानि जुहोतीत्यास्मातान्याश्वमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंतो यंति यद्वा
तदा मंदांमहे इति । न चैष्ट्याप्रभृतोन्मृष्टनिहाय कस्मादस्मान्नत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तार-
कान् ॥ तर्तरीणादिक उमिन ॥ नृन् नैतृकर्मणां एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा कि-
मुजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमुजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजा-
नश्च किं प्रसाधयंति । यद्वा । येषां स्तोतृणामस्माकमेतं सुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तरुषः
शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकान्स्मानिष्टाश्चादयः किं साधयंति । किमुपद्रवंति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यकर्णे मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोसाश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽग्रीवं । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उसाः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्ठं । एतद्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं ।
एवं सर्वांगभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वत् पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं
विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छन्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संधो जग्मुषीः
स्तोतुर्मुखाभिर्गच्छतीर्गिरः स्तोतीरसाः । विकारि प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवीषि च सद्योऽस्मदागमना
नंतरमेव चाकंतु । कामयंतो ॥ क्वादसः शपः शुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नृगभावः ॥ आ चाकंत्विति
वा योज्यं । पर्याप्तं कामयतामित्यर्थः । क्विप्ति तदुच्यते । अस्म्य अस्माकं संबंधिषूभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च ।
यद्वा । अस्माकमुभयेष्वहिहकामुष्मिकावपयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिष्वस्त्वयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिष्वः । चयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कवीवंतं मशर्शारस्य । मशर्शारस्य मशं शृणोति शारयति वामित्रानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य
राज्ञः शिष्वः शिशवः शिशुवदप्रवृद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः ॥ शिशुशब्दस्य जसादिषु क्कंदसि वाव-
चनमिति गुणाभावः ॥ तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तास्त्वितन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्वयस्तेऽपि
बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणतन्नामानां देवा वां युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम ।
अतिविक्षुतरूपः स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः मन सूरौ न सूर्य इवाद्यात् । बोततां ।
उक्तानामस्माद्विरोधनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ युतिक्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । युज्यो
लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मैपदं । मिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । पा० ७. २. १. इति वृद्धिः । बङ्गलं कंदसी
तीडभावे हल्ङ्यादिदसंयोगांतलोपां । यद्वा । दु अभिगमने । आदादिकः । क्वादसे लङ्युतो वृद्धिलुकि हलि
। पा० ७. ३. ८९. इति वृद्धिः ॥ ॥ ३ ॥

कदित्येत्थस्मिन्नादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं मुक्ते त्रयोदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तोनीषस्य त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानुपिच्छेपिञ्चान्यस्मादृषरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् कंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके मुक्ते उपोदेवताके ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे कतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोपस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति मुक्ते प्रत्यार्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. इति ॥ तथाऽश्विनशस्त्र इदमादिमुक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्येन देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्याऽ विहायाश्चिकित्संती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत् । अस्यात् । अर्या । विऽहायाः । चिकित्संती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वध्यापारकुशलाया उपोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णा रथोऽयोजि । अर्थयुक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युपस्यत्वादपस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा अस्युः । आस्थितवतः । देवयजनं गंतुमाकृष्टा इत्यर्थः । अमंतं सोषाः कृष्णात्रिकृष्टवर्णाऽज्ञात्तमसः सकाशाद्दस्यात् । उन्धिताभूत् । कृष्ण कृष्यतेर्निर्कृष्टो वर्णः । नि० २. २०. इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्थारण्योऽपुनः पुनः पुनः विहाया विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महत्तमं विहाया यद् इति तन्नाममु पाठात् । मानुषाय जयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्संत्यंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयंतीत्यर्थः ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरीषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतो ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयंती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उपाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतो ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्पुनराद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुपा अबोधि । बुद्धाभूत् । उपः कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधकार जयंती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽस्त्रनाममु पठितत्वादस्त्रनाम । अस्त्रं वै वाजः । शत० ९. ३. ४. ५. इति श्रुतं । यजमानार्थमस्त्रं संपादयंती । बृहती महती सनुची सर्वं जगत्संभजंती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोपा उच्चोच्चैश्चतस्रता सती व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिर्मिश्रणशीला नित्यर्यावना वा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोपाः पूर्वहूतो सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् । देवयजनदेशप्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति यास्कः । नि० २. २० । इतरदेवभ्यः पूर्वमाहता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद्यद् भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यं वा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यंऽवा । सुऽजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उष उषः कालाभिमानिदेवते मर्त्यं वा मनुष्याणां पालयित्री

त्वमदास्त्रिष्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यद्यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्वांशं विभजासि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्यं नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उपसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमान-
त्वादुपसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्त्रिभागविषये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना
वा दानमना वा दातमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽज्ञाननाशो
बोधति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णाद्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यायास्त्रिभागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागादयमयमिहजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहं गृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अयंऽअयं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उपोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे प्रत्यहं । दिवे दिवे ब्रवि
यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तच्चगृहमच्छाभिमुख्येन याति । गच्छति । कीदृशी । अथधिकं नाम
नमनं प्रकृत्यं प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयन्ती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयन्ती । किंच
सिषासंती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नं जगद्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आगच्छति । पूर्वं यातो-
त्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वव्योतनार्थं । आगत्य च वसूनां धनानां हविलक्षणां नामयमग्रमित
तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उपोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वस्रस्थानीयासि ।
तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्यत्वार्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरमि । भगिनीस्थानी-
यासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा । जमति
गच्छति स्तोत्रपत्तिस्थानादन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिनी जामिरन्येऽस्यां
जनयति जामपत्यं जमन्तं वा स्याद्वतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतर-
देवैः । पूर्वोक्तृष्टा वा सती जरस्व । स्मृता भव । जरतिः स्मृत्यर्थः । जरा स्मृतिर्जरतेः स्मृतिकर्मणः । नि० १०. ८. ।
इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति
स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दभोतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी
बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभृतया त्वया रथेनास्त्रदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरंधीरुदग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्याहा वसूनि तमसापगूह्याविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । उदीरतां । सूनृताः । उत् । पुंरंधीः । उत् । अग्रयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्याहा । वसूनि । तमसा । अपऽगूह्या । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाच उदीरतां । उन्नच्छन्तु । हे अद्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्त-

यध्वं । तथा पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यासु धीयति याभिर्वा ताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युन्मिषंतु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरैकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तथाप्य आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्युः । उत्तिष्ठंतु । पञ्चलयांत्यत्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातोर्विविधं भासमाना उपस उषोदेवतप्लुतमसापगूहान्यधकारिणात्यंतं गोपितानि स्याद्वा सुहृणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्याविष्कृण्वन्ति यथावसु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्सो जादिकं कुर्वन्त्यित्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिस्त्रितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप० । अन्यत् । एति० । अभि० । अन्यत् । एति० । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सं । चरेते इति ।

परिऽस्त्रितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोपाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिस्त्रीभिः सं चरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरेतः । अत्राहुः साहचर्यान्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते । उत्तरत्र मंत्रान्तरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्नातः । अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः । अ० ६. ९. १. इति । तयोर्मध्येऽन्यद्वात्रिरूपमहरर्पति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्यतस्य प्रातिलोम्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । अन्यश्च दिवसाख्यमहरभ्येति । अभिमुखेन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिस्त्रितोः पर्यायेण निवसतोः परिचरयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतिष्वायुषः क्षयात्परिचरणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरकदेशभुता चोषाः शोशुचता भृशं टीप्तिन रथेनार्यात् । द्योतते । प्रकशयति प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्मनैव जगदावृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युपसः स्तुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्यैकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घं । संचते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अथास्मिन्नहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश एव । तथा च इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश एव । उग्रब्दोऽपिग्न्यर्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृशः श्वस्तन्यस्याद्यतनीभिः । एवमहरन्तरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उपःकालः । सैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनपथाधिकपंचसहस्रयोजनानि मेवं प्रादक्षिणेन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादि सर्वप्रदेशस्थितानामप्युपस उद्योऽवगंतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युपसः सदृशः । प्रदेश-

बाह्व्यमपेक्ष्योपसां बह्वत्वाद्बह्वचनं । एवमेकरूपा उपसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भावयन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वं । दीर्घमुक्तरीत्यात्यंतमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचिंतं । प्रतिदिनं मेवते । कियद्हरमिति तदुच्यते । त्रिंशतं योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्या यत्र यत्रोदति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुच्यन्तीत्यर्थः । किंचासां मध्य एकैकोषा लंकाविक्रमभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिक्ताः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. इति । सत्यमदानीमेव स्वोदयकाल एव परि यन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव मिदपुरे । मध्याह्ने यवकोत्या रोमकविषयेऽधरात्रः स्यात् । आर्य० ४. १३. इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उपाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छन्ती । प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । सोपाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वित्वा गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णादिकृष्टान्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशादोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावित्वात्तत् उत्पद्यत इत्युपचयनं । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयन्ती न मिनाति । न हिनास्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरन्ती । अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनास्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरन्ती कुर्वती । तादृश्या अजनिष्टेति पूर्वचान्वयः ॥

कन्येव तन्वाऽं शाशदानाँ एषिँ देविँ देवमियस्रमाणं ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वशांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽडव । तन्वा । शाशदाना । एषिँ । देविँ । देवं । इयस्रमाणं ।

संऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वशांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशावमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शाशदानः शाशावमानः । नि० ६. १६. इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकैव । कन्या कमनीया भवति क्षेत्रं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. इति यास्कः । मा यथा जनातिके विवसना मंचरति तथा हे उपस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इत्यक्षमाणं यदुर्मिच्छन्तमभिमतं दातुमिच्छन्तं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेपि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना समीपद्वसन्ती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषि । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दंतप्रदर्शनायेपद्वसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोष्ठानि बाह्वमूलस्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥ ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्व कृणुष दृश कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्रै अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्व । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषिव सुसंकाशात्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तत्त्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके मात्रादिना स्तनं कृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तदन्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपुरणोऽत्र विशेष-
स्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत । तथा च यास्काचार्यः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमद्विति । नि० १. ९. इति । यद्वा । कमिति मुखवचनः । सुखं यथा भवति तथायिष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः यत एवं करोष्यतो भद्रा कन्यागुणीला सुख्या त्वं वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र यथापि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च व्युदमनीयं तम एविति गम्यते । किंच ते तव तद्बुद्धमनमन्या उषसोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवति । तथा व्युच्छति भावः । नशित्वाप्ति-
कर्मा । इति ननक्षेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाता रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यंति पुनरा च यंति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यंति । पुनः । आ । च । यंति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बह्मभिरश्वस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्बह्मभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यामु ता विश्ववाराः । विश्वे वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापि चित्तात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कन्याणं सुखं वा नाम नमनं सर्वजना नुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषास उपोदेवताः परा च यंति । परायंति च । तथा पुनरा च यंति । पुनरायंति च । परस्परपिबन्धोभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनः पुनर्दिनातरं प्लव्यायंति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वतीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कन्याणं सुखं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषया प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः नोऽद्यदर्थं सुहवा सुहृदाकृता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति

धननाम । हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मात् यजमानेषु रायश्च स्युः । बह्वविधानि धनानि संभवत्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ६॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसः कवीवत आर्घं त्रिष्टुभमुपसं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

उषा उच्छंती समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्ये उर्विया ज्योतिरश्नेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत् चतुष्पदित्यै ॥ १॥

उषाः । उच्छंती । संऽइधाने । अग्रौ । उत्ऽयन । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्नेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थे । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १॥

उपोषाः समिधानेऽग्रा । अपित्वसामान्येनैकवचनं । अपिषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः । उपःकालं ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयत्युर्वियोर्बह्वलं ज्योतिः प्रकाशमश्नेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुदयानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिंगः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीत्यादां । ऋ० ७. ६३. ४. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामार्यतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यद्यौत् ॥ २॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यप्रिहोवादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भानप्रदानानुकूलं कुर्वन्ती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षणं हिंसंती । आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युगमानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसंती । विद्योगं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । किंच इयुषीणां गच्छन्तीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुपसामुपमा । ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरस्य सदृशीरिदं च इत्यत्रोक्तं । ऋ० १. १२३. ८. । तथायतीनां प्रथमागामिनीनामुपसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । इयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहकूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां राज्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथम भाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय व्योतते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अन्नु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य बुद्धोक्तस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितृलुपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयती तेजसा प्रकाशयती समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभृतस्य भृत्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयंतीव । यथा लोके प्रियतमेऽमुरागयुक्ता काचिद्भ्रतारं सर्वाम्बवस्थामु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूपा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येव प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरक्त प्रियाणि ।

असन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरियुषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

असन्नऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आऽऽसुषीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायत्वेनैक एको निपातः । सर्वैः समोप एवादर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपसर्गोऽय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तात्प्रकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नैर्देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति । नि० १. ४. अ० १०. ८६. १. अ० ८. २. १२. । शुंधुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुंधुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधा इव प्रियाण्याविरक्त । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधमैर्षैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तेषांपि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । किंचासन्न । अत्राप्युपसर्गो नकारः । अन्नत इत्यन्नात् । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यसत् पाचिका योषित ससतो बोधयंती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीभ्यो जनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा 'असति गृहनाम वक्ष्यमसति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यसज्जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीभ्यः काले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयंतीत्यमुषाः । एयुषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंधुरादित्यो भवति शोधनात्तस्मै वक्षो भासोऽधूळमिदमपीतरद्वज एतस्मादेवाधूळं काये । शकुनिरपि शुंधुरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यंते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । असददन्नात् भवत्यससादिनीति वात्रभानिनीति वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरियुषीणां स्वपतो बोधयंती शश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो असस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणंती पिचोरुपस्थां ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । असस्य । गवां । जनिची । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । वितरं । वरीयः । आ । उभा । पृणंती । पिचोः । उपऽस्थां ॥ ५ ॥

अप्यस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्तुच्यंत इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्त्रिभागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशं रश्मिनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृतं । प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसो रंजकस्याङ्गः । रजःशब्दोऽर्हवाची । अश्वगहनी रजसी उच्येते इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्त्रिभाग उषःकाले गवां वाचां जनिचो जनयिच्युत्पादयिचो । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अप्यस्य कर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात् । प्राकृतं । प्रकर्षेण करोति । किंच पित्रोः पालयिच्योर्द्यावापृथिव्योरुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थितोभोभे व्यावा-पृथिव्यां पुण्यंती स्वतेजसा पुरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं वरीय उक्त-रमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथति । विशिष्टेणैव प्रख्याता भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उग्रशब्दोऽवधारणार्थः पादपुराणो वा मितान्नरप्पन्नर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्कनोक्तत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वा ३ शाशदाना नाभादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं । न । परि । वृणक्ति । जामिं ।

अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अभात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत । इच्छद् एवकारार्थः । एवमेवेदानीभाभरणप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमाद्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलब्धं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंचरिपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना । शाशदानः शाशाद्यमान इति यास्कः । नि० ६. १६. । स्पष्टतां गच्छतीत्यर्थः । विभाती विशिषेण प्रकाशयती सामादल्यात्पुत्ति-कादः सकाशात्प्रपते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेवादः सकाशात्प्रपते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्त्रिलोके परमाणादि पर्यंतपर्यंतं कृत्वा प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तरुगिव सनये धनानां ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रैव नि रिणीते अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानां ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्राऽइव । नि । रिणीते । अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातिष भ्रातुरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रति प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातुरहिता योषित्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृजेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संता-नह्यंत करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभृतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तरुगिव-त्यपरो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम कृद्वरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्राचिद्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतुमि-साधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारूक् । यथा लोके काचिद्वतभर्तृका योषिद्वनानां स्वकीयरिकथानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिकथं लभते चेदसौ संताड्य तदीयं धनं वित-रति । तथेयमपि धनानां प्रीयानसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति ।

देशविशेषाचारमपेक्ष्यं दृष्टान्तिं । किंच पथ उशती कामयमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंछता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्वानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय काञ्चती तेन सह संकीर्णतं तथेयमुपा अतिविशेषेणांधकारिणावृतत्वात्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पति-स्थानीयेन सूर्येण साकं संकीर्णमाणा हस्त्रेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । नि रिणीति । नितरां रिणीति गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योपनिस्सृतव्याजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मंचो निरुक्त स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तीरोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाज । गर्तः सभा स्थागुर्गुणातिः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्रचैराध्रति सा रिक्तं लभन इति । जायेव पथे कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूपा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. इति च ॥

स्वसा स्वसे ज्यायस्यै योनिमरिगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

प्युच्छंतीं रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वसे । ज्यायस्यै । योनिं । अरिक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्याऽइव ।

विऽउच्छंती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिणादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वस्वभावः । तथाप्यङ्गः प्राथम्यात्तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्यं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वसे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठार्थे योनिमुत्पत्तिस्थानमपराचरूपमरिक् । अरिचत् । प्रादात् । प्रेरचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्ववाम्नातं । रात्र्युपसे योनिमरिक् । ऋ० १. ११३. १. इति । दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उपसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपक्ष्येव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञार्थेवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत । अंक्ते । अनक्ति । प्रकाशयति । किमिव । समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः । वा व्राताः । विद्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव वा व्राताः संधीभूताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयंति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपः क्दांसः ॥

आसां पूर्वासां महसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नर्थसीर्नूनमस्म रेवदुच्छंतु सुदिना उषसः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नर्थसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वस्वभावमापन्नानां स्वयं सरतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुषसां मध्येऽहस्वहः सु प्रतिदिनमपरान्यायतन्युपा पूर्वामतीतदिवससंबंधिनीमुपसं पश्चादनुष्ठत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वमेवाभ्येति । नर्थसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यन्ता उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्योऽस्मि अस्माकं रेवत् बहुजनविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथांक्तेन तथागमिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पृणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्सोचे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पूणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससंतु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत् ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवत्सम्बन्धं दातव्यैर्ब्रह्मभिर्धनैस्तद्वत्पुत्रो हे उपोदेवि पूणतो हविष्प्रदानस्यान्यजमानान्प्र बोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धाङ्कुर । किंच पणयो व्यासहिष्णवो वणिजः । पणर्वणिग्भवतीति यास्कः । नि० २. १७. । पणय इव लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वणा अदानशीला अस्यच्छवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घ- निद्रा भवंतु । म्रियंतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतर । ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्त्यस्मद्वत्तद्विभिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यो हविर्लक्षणात्तवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवद्वन- वत्समृद्धिमदुक् । विभाहि । किंच हे सूनृते सुपु मनुष्याणां नेत्र देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवद्वनवत्समृद्धयर्थमुक्तेति शेषः ॥ ॥ ८ ॥

अवेयमश्चैयुवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयं । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं ऽगृहं । उप । तिष्ठते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुपा युवतिर्यावन्तोपेतयोषितस्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्वश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अचावशब्दो विनियहार्थोऽपि न्यवेति विनियहार्थीया । नि० १. ३. । इति यास्क- नोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वा- नानां वानीकं समूहं युक्ते । रथे योजयति । अरुणो गाव उपसां आवाः सवितुः । नि० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथावाप्यरुणरश्मीनामश्वाणां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युक्ते । तथा नूनं निश्चयमेवा व्युक्तात् । तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणादथवा लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वादयोऽनुमीयते तथाचापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्पाय नीरूपेऽतरिक्षे तिरोधायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽधकारि प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युक्तादिति पूर्वचान्वयः । तस्मिन्कालेऽपिराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमपिहोत्रा- द्यर्थमुप तिष्ठते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपपन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाणुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपपन्न । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाणुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चिद्वसतेरपपन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ । चिदित्येषोऽपि पिण्डार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति । नि० १. ४. । इति यास्कनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानास्त्रीडादेरूध्वमपपन्न । पतंति । पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुप तिष्ठतेऽपिरित्युक्तत्वान्नदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्नवंतो ऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुदुबुखा अपपन्न । गच्छंति । तथा मंत्रांतर । पद्मदीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति । एवं सत्यां हे देवि देवनशीलं उपोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह ह्य

मानेनायिना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादीं सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दानुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बङ्ग शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

अस्तौदुं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शन्तिनं च वाजं ॥ १३ ॥

अस्तौदुं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृध्वं । उशतीः । उपसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शन्तिनं । च । वाजं ॥ १३ ॥

एवं मृत्तद्वयोक्तरीत्या बङ्गधा कृत्वा तां च क्षुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं । तदर्हतीति स्तोम्याः कृत्यर्हा उपसः । यतो यूयं तादृशः अतो मे मत्स्वभुतं ब्रह्मणा मृत्तद्वयगतमन्वरूपेण स्तोत्रेणास्तौदुं । कृता भवत । किंच हे उपास उपसः उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवीर्देव्यो देवनशीलाः युष्माकमवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शन्तिनं च वाजं शतसंख्याकमपरिमितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमर्थाभ्यर्थः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं मृत्तं काचीवतं । दानस्य स्तूयमानत्वादानदेवत्वं या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति परिभाषितत्वात् । त्रिष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्वा । प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानक्षुतिरूपजगत्वाचित्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयूः रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तं । चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्रऽजां । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कबीवात्राम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यत्वेदाभ्यासाय गुरुकुलं चिरकालमुषित्वा वेदान्स्यगधीत्य व्रतान् च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रांतः । प्रभाति भावयत्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरः संक्रीडमानोऽकस्मात्कबीवतोऽतिक्रमाससाद । स च रमसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तर्ह्य । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीय आमन उपवेश्वास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तांतं चाचक्षते । स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्त्री मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाभ्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्च शतं पुंगवानां शतं गवां यथुत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु क्वथा नाभाश्वबंधनो रज्जुः । तद्वान्कबीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विगुडाश्च प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् । मनु० १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कर्त्तृगण्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कर्त्तृगेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरुशिपामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरठेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिपामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मंचपूतेन जलेनामिषिष्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कबीवात्राम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यां । ऋ० १. ११६. । इत्यत्र सूक्ते विखरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य क्षत्रियसंबन्धात्कबीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरत्युत्पत्तत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव ॥

इदमादि मृक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वमुक्तमस्यां स्वनयस्य दानश्रुतिरिति दानतुष्टो भावयत्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि क्षियतो भाव्यस्येति दातुर्भावयत्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ ब्रह्मास इत्यादी ब्रह्मशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरिकत्वैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं ॥ स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरिवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मात्सन्निधां स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वांश्चतनावान् अद्भुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य नि धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तं निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनवीरः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । अस्मां राजा संगच्छतामिति तत्र दातुराशिषं प्रार्थयति ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वयं इंद्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अस्मत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इंद्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयंतं । वसुना । प्रातः । इत् । मुक्षीजयाऽइव । पदिं । उत्सिनाति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं ब्रह्मप्रकारिणाशस्ते । अस्मां स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्ब्रह्मभिर्गोभिस्तृणान्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनेस्तृणान्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तृणान् सन् अस्मां राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजास्त्री गोहिरण्याश्वाज्ञानि ब्रह्मसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिपुष्टिप्रार्थनोचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयंतं गुरुकुलादागतं पदिं पथिकं यदृच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनास्तसाधनेन गवादिधनं नोत्सिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरुण्णीत्यर्थः । प्रतिबंधं दृष्टान्तं उच्यते । मुक्षीजयेव पदिं । मुच्यमाना सती बंधनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंचो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाश्चेति । नि० ५. १९. ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयं । अद्य । सुऽकृतं । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रं । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतं । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्स्वीरं । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा ब्रह्मासीति कामयमानोऽहमव्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्वेव श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथाप्यव्यायमित्युक्तत्वादर्थत्यूषेः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुत्रं चातारं । पुत्रः पुत्रं चायते । नि० २. ११. इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहित इति महार्थे तृतीया । किंच मदानीतेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतस्मृत्तिकर्मण इति निरुक्तं । २. ५. । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं

कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च जयद्वीरं जियंतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं लदिष्टसाधनवङ्गधनप्रदातारं मृगताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप॑ क्षर॑न्ति॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒क्ष्यमा॑णं च॒ धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ च॒ पपु॑रिं च॒ श्रव॑स्यवो घृत॒स्य धा॑रा उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षर॑न्ति । सिंध॑वः । मयः॑ऽभुवः॑ । ईजा॒नं । च॑ । य॒क्ष्यमा॑णं । च॑ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ । च॑ । पपु॑रिं । च॑ । श्रव॑स्यवः । घृत॒स्य धा॑राः । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनं स्तौति । सिंधवः स्यंदनशीलाः प्रसूतपयोधाराः । सिंधुः स्यंदनादिति यास्कः । नि० ९. २६. । मयोभुवः सुखभावायच्यः । मय इति सुखनाम मयः स्यूमकमिति तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयित्री गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठतं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणतिं कुर्वतं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवन्तमप्युप उपेत्य वरन्ति । स्रवन्ति । प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिवित्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामपिष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिर्कामित्वाच्च । स्वर्गवद्गवादिर्कामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु मुकृतसाधनानि कर्मातराण्यधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्वेवेति दर्शयति । पृणतं पितृन्प्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनप्रीणमिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिक्ष्वेत्योऽन्नममृद्विहंतवो घृतस्य धाराः । यद्वा । घृतकुन्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति । प्राप्तुर्वन्ति । प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अ॒धि ति॑ष्ठति श्रि॒तो यः॑ पृ॒णाति॑ स ह॒ दे॒वेषु॑ गच्छति ।

तस्मा॑ आपो॑ घृत॒मर्ष॑न्ति॒ सिंध॑वस्तस्मा॑ इ॒यं दक्षि॑णा पि॒न्वते॒ सदा॑ ॥ ५ ॥

नाक॑स्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॑ष्ठति । श्रि॒तः । यः॑ । पृ॒णाति॑ । सः । ह॒ । दे॒वेषु॑ । गच्छ॑ति ।

तस्मै॑ । आपो॑ । घृतं॑ । अ॒र्षन्ति॑ । सिंध॑वः । तस्मै॑ । इ॒यं । दक्षि॑णा । पि॒न्वते॑ । सदा॑ ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमंतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा मृक्तपरिसमाप्तिः सोमयाग एव प्रसूयते । यः यो मयः पृणाति हविरादिदानेन देवादीन्प्रीणानि स नाकस्य । कर्मित सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको बुलोकः । तथा श्रूयते । न वा अमुं लोको जग्मुपे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा कल्यांतं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्यं गच्छति । वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । इति प्रसिद्धा । तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षन्ति । गच्छन्ति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचित् भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदत्ता सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षि॑णावत॒मिदि॑मानि चि॒त्रा दक्षि॑णावतां दि॒वि सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भ॒जन्ते॑ दक्षि॑णाव॒न्तः प्र॑ ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षि॑णाऽव॒तां । इत् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा । दक्षि॑णाऽव॒तां । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतं॑ । भ॒जन्ते॑ । दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र॑ । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बह्विधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणां । इच्छद् एवकारार्थः । तेषामेवार्थ इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवतीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि बुल्लोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावतं एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजते । सेवते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा मृतमविनाशं मोक्षं भजते । प्राप्नुवन्ति । यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किंच दक्षिणावतं एवायुः प्र तिरन्ते । अति दीर्घमेवमायुषं क्षमन्ते । प्रपूर्वास्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृणंतो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणंतमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणंतः । दुःऽईतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणंतं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्यव्यतिरिकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणंतो देवादीन्हविरादिना प्रीणयंतः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्माधनं पापं च मारय । मा प्राप्नुवन । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्रोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचांद्राचक्षणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातॄणां स्रोतॄणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथापि परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमपि रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणंतं देवादीन्प्रीणयंतमदातारं शोकाश्चिन्तपीडास्तत्माधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं सं यंतु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

अमंदानिति पठं मुक्तं सप्रेत्यनुवर्तनात्मप्रचर्चं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते । अनु० २. ५. । इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यथापि स्वनयनं दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आ रुद्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भाव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वमुक्त एव । आदितः पंच त्रिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभी । तथा चानुक्रांतं । अमंदानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांति अनुष्टुभी भावयव्यरोमशयोर्द्वैपत्योः संवाद इति ॥ उक्तो विनियोगः ॥

अमंदानस्तोमान् भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत स्वान्तूतो राजा अवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अमिमीत । स्वान् । अतूतः । राजा । अवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणाया सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधि क्षियतोऽधिनियसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्यामंदाननल्यान् स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठबह्विधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्र भरे । प्रकीर्षणं संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूतः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मर्दर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् स्वान् । सूर्यते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । अवं सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमार्त्विज्याशुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बह्वं धनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्चान्प्रयतान्सद्य आदं ।

शतं कक्षीवाँ अमुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥२॥

शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्चान् । प्रऽयतान् । सद्यः । आदं ।

शतं । कक्षीवान् । अमुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः । अजरं । आ । ततान् ॥२॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यामुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य राज्ञः स्वतन्त्रसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कानाभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्चानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां । बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि युलोके श्रवः कीर्तिमजर शाश्वतीमा ततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गं कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नां ॥३॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नां ॥३॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णाश्चर्युक्तत्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वंतो दशतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपास्थिताः । गव्यशब्दो गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं पर्व्याधिकसहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत् आत्मानं परीक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्नां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽह्नि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २० । उपसर्गभेदेऽप्यर्थभेदः ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याये श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवंत उदमृष्टांत पञ्चाः ॥४॥

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अये । श्रेणिं । नयन्ति ।

मदऽच्युतः । कृशन्ऽवतः । अत्यान् । कक्षीवंतः । उत । अमृष्टांत । पञ्चाः ॥४॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गीयूथसहस्रस्य वायं पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णीपेता अश्वाश्चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां भित्तित्वा चत्वारिंशदश्वा भवंति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्ष्याश्चसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्चस्येति यास्केनोक्तत्वात् । नि० २. २. ताभिस्तद्वतः । यद्वा । अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि च्क्षत्रित्वन्यायं कक्षीवंतः । पञ्चा घासाद्यन्नवतः संतो मदच्युतो मदसाविण उदुत्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितृत्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशन्मिति हिरण्यनाम कृशन् लोहमिति तप्तमसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान्त्वान् सततगमनशीलान्त्वानुदमृष्टं । अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाद्योत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्वा इव वा अनस्वंतः अव ऐषंत पज्जाः ॥ ५ ॥

पूर्वाँ । अनु । प्रयति । आ । ददे । वः । चीन । युक्तान । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुऽबंधवः । ये । विश्वाऽइव । वाः । अनस्वंतः । अवः । ऐषंत । पज्जाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वप्रदानमनु तमनुहृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि वा युष्मदर्थमा ददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवा ददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरेवैर्धनेर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापुष्टिर्दृष्टेः न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभरीश्वरैर्धारणीया बद्धमूल्या असंख्याता गाश्चा ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्वंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधुसंतो दश रथासो अश्वरिति दशानां रथानामुक्तत्वाच्च च चीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाद्ध्रुविशष्टानामन्येभ्यो दानुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधुयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता एसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिबंधिनो धेषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनवांधवोपिताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विश्वाः प्रजाः । तत्र भवा विश्वाः । त्रियंत इति वा व्राताः ॥ तकारलोपश्छांदसः ॥ विश्वां व्राता यथा परस्परमनुरागवत्संधितेऽपीत्यर्थः । पज्जा अन्नवंतोऽगिरमः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वंतः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवतः संतः अवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमेषंत । इच्छंति इच्छंतु वा । तदर्थमा ददे इति शेषः ॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जंगहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्यां शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मह्यं । यादुरी । याशूनां । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय पार्थितो भावयत्यः स्वभार्या रोमशामर्पदेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोग्येषागधिता आ समंताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गधं गृह्णांतरिति यास्कः । नि० ५. १५ । यद्वा । आगधिता आ समंतान्निश्रयंती । आंतरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गधतिर्भित्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५ । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं उत्तरस्मिन्सु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे दृष्टांतः । कशीकेव । कशीका नाम सुतवत्सा नकुली । सा यथा पत्न्या ब्रह्म चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति तथैषापि । किंच भोज्येषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोत्पन्नमुदकं प्रभुतं ददातीति यादुरी । बज्जरेतोयुक्तेत्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश्च इति प्रजनननाम । तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतिः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उपोष मे परां मृशं मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उप०उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽद्व । अविक्का ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयाथे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपरणः । उपत्य परा मृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्पर्यः । यद्वा । मे मम गोपनीयमंगमुपोप परा मृश । अत्यतमांतरं मृश । पराम शोभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दभ्रमभंक मित्यल्पस्थिति दभ्रं दभ्रोतिरिति यास्कः । नि० ३. २० । अदभ्रत्वमेव विगदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता स्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वं द्रष्टांतः । गंधारीणामविक्रव । गंधारा देशाः । तेषां संबन्धिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेपा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा । गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकार्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रभव रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामग्राहं मावबुध्यस्वत्यर्थः ॥ १११ ॥ १८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुक्केपः स्वार्यमाभेयमात्यष्टं । स हि शर्घ इत्यस्याः षट्सप्तत्यचरातिधृतिः । उक्तृत्यभिर्कृतिमंक्रतिविकृत्याकृतिप्रकृतिरुत्थतिधृतिधृत्यत्यथ्यष्टिषु चतुरक्षरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्याग एकैकमुक्तं कंदो जायते । तथा सत्यत्यथ्य तिधृती उक्तसंख्योपेतं स्यातां । एतत्सर्वं कदोयंथं चतुःशतमुक्ततिरित्यादिसूत्रैः प्रतिपादितं । पि० ४. १. । तथा चानुक्रांतं । अपिमैकादश परुक्केपो दिवोदासिरापेयं तु पारुक्केपं सर्वमात्यष्टं नत्रातिधृतिः पठीति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृतीभिश्च सह यष्ट्यं । तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं । अपिं होतारं मन्ये दास्वतं दध्यङ् ह मे अनुषं पूर्वो अंगिराः । आ० ८. १. इति ॥

अपिं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । सूनुं । सहसः । जातवेदसं ।

विप्रं न । जातवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनु । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं सर्वासां देवसेनानामशरणं यज्ञेष्वयं नीयमानं वा होतारमस्मदागं प्रति देवानामाह्वतातारं । यद्वा । होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतिर्होतैर्त्याणवाम इति यास्कः । नि० ७. १५. । अपिमय होतारमयुणीत । तं ब्रा० २. ६. १५. १. इति श्रुतेः । अपिमय आवहेति चापेराह्वानुत्वं प्रमितं । अपिं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति संबंधः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापिचितत्वादतदेऽ विधियविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । दास्वतमतिशयेन दानवंतं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसः सुनुं बलस्य पुत्रं । अपिमंथनकाले बलिन मध्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं जातानां विदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बह्वधा निरुक्तः । नि० ७. १९. । अपिर्जातवेदस्त्वं दृष्टांतः । विप्रं न जातवेदसं जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बह्वमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्तामीत्यर्थः । उक्तगुणविशष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग्विर्वहन् ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयत्या देवान्प्रत्यक्तया वा कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । देवान्प्रत्यक्तया कृपति यास्कः । नि० ६. ८. । तथो हविर्वहन्बुद्ध्या युक्तः सन आजुह्वानस्या समंताद्बुध्यमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण आजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालया वष्टि । कामयति । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।

विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।

शोचिःऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन शुक्र दीप्तज्वालायै यजिष्ठमतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो हुवेम ।
आहुयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरो-
गोचोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं । यद्वा । अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति यास्कः
। नि० ३. १७. । येऽंगारा आसन्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मनसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितृभिर्मन्मभिर्मन्त्रैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च
सहिता वयमिति संबन्धः । त्वदाहुनागतं परिज्मानं परितो गच्छतं वामिव मूर्यमिव होतारं देवानामा-
हुतारं । केषामर्थं । चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्या-
णामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाहुतारं । तथा शोचिष्केशं केशवदत्वंतायत-
ज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं एवंरूपं यं त्वां विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये
स्वर्गाद्याभिमतफलप्राप्तये प्रावन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबन्धः ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्ता दीद्यानो भवति दुहन्तरः परशुर्न दुहन्तरः ।

वीळु चिद्यस्य समृता श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निष्पहमाणो यमते नायते धन्वसहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्ता । दीद्यानः । भवति । दुहन्तरः ।

परशुः । न । दुहन्तरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । संऽऋता । श्रुवन्त । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।

निऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्रुत एवापिर्विरुक्ताता विशेषेण रोचनवर्ताजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्य-
धिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो दुहन्तरो द्रोघृणां तरिता निवारयिता भवति । अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां
हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दुहन्तरो द्रोघृणां केदनाय प्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव । स यथामोघं
हिनस्ति तथायमपि । किञ्च यस्यापिः समृता संगती संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छति
शीघ्रं । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीङ्गिति दृढनाम वीळु च्यात्वमिति
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वनेव उदकमिव । उदकं यथापिसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिर-
मपि हिनस्ति अस्मद्द्रोघारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमपिनिष्पहमाणः शत्रुनिः-
शेषिणाभिभवन् यमते । उपगमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्नायते । न गच्छति ।
शत्रोः सकाशान्न पलायते । तत्र दृष्टान्तः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून्भिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहते-
रमुन क्वांसोऽत्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनक्षमो
धन्वसहः ॥ अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । सुपां सुलुगित्याकारः ॥ दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

दृ॒ष्ट्वा चि॒दस्मा॒ अनु॒ दुर्य॑था वि॒दे तेजि॑ष्ठाभि॒रर॑णिभि॒दांश्च॑वसेऽग्नये॒ दा॑ष्ट्यवसे ।

प्र॒ यः पु॒रू॒णि गा॑हते॒ तक्ष॑न्ने॒व शे॒चिषा॑ ।

स्थि॒रा चि॒दन्ना॒ नि रि॑णा॒न्यो ज॑सा॒ नि स्थि॒राणि॑ चि॒दो ज॑सा ॥ ४ ॥

दृ॒ष्ट्वा । चि॒त् । अ॒स्मि । अनु॒ । दुः । यथा॑ । वि॒दे । तेजि॑ष्ठाभिः । अ॒र॒णिऽभिः । दा॑ष्टि । अ॒वसे॑ ।

अ॒ग्नये॑ । दा॑ष्टि । अ॒वसे॑ ॥ प्र॒ । यः । पु॒रू॒णि । गा॑हते । तक्ष॑त् । वना॑ऽइव । शे॒चिषा॑ ।

स्थि॒रा । चि॒त् । अ॒न्ना । नि । रि॑णा॒ति । ओ॒जसा॑ । नि । स्थि॒राणि॑ । चि॒त् । ओ॒जसा॑ ॥ ४ ॥

अस्मा अग्नये दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वान्येव सारवति हवींष्यनुक्रमेण प्रतिमंत्रं दः । ददति ॥ ददातिर्मुङि गाति स्वेति सिचो लुक् । आत इति झेजुस् ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टांतः । यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शन उत्कृष्टानि धनानि वितरति दानशीलाः । यद्वा । अयमपि यथा विदे विदते स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति ॥ विदतेऽङ्कांदसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदं पति तलोपः ॥ किंच सोऽपि तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तेर्मर्गैर्यज्ञादिरूपेर्दाष्टि । पुजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ दाशु दाने । शपो लुक् ॥ किमर्थं । अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवह्निररणिभर्मर्मनिरतरदेवानु हिंश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमपिर्ददाति । नयति । किंचाग्नये इतरदेवता-प्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽपि प्रीतये ददाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे रक्षणार्थं । यद्ययमतृप्तः स्यात् इतरभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽपि पुरूणि बह्वनि सामर्थ्याद्यजमानधनादीनि प्र गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाग्वादिरूपया ज्वालयता तत्र तनुक रोति । नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तत्रति दहति तथेत्यर्थः । किंचायमपिः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नान्नानि व्रीह्यादीन्योजसा तेजोरूपया ज्वालयता नि नितरां रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः ॥ री गतिरपणयोः क्रियादिकः । प्वादीनां इह्व इति इह्वः ॥ तथोजसा स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यामित्राणि वा नि रिणाति । निःशेषेण गच्छति । नाशय तीत्यर्थः ॥

तमस्य पृ॒ष्ठमुप॑रासु धीम॒हि न॑क्तं॒ यः सु॒दर्श॑तरो दि॒वा॒तरा॑द॒प्रायु॑षे दि॒वा॒तरा॑त् ।

आ॒द॒स्यायु॑र्य॒भ॒णव॑द्भी॒रु श॑मं न॒ सून॑वे ।

भ॒क्तम॑भ॒क्तम॑वो॒ व्यं॒तो अ॒जरा॑ अ॒ग्नयो॑ व्यं॒तो अ॒जराः॑ ॥ ५ ॥

तं । अ॒स्य । पृ॒ष्ठं । उप॑रासु । धी॒म॒हि । न॑क्तं । यः । सु॒दर्श॑ऽतरः । दि॒वा॑ऽतरात् ।

अ॒ग्नोऽप्रा॑युषे । दि॒वा॑ऽतरात् ॥ आ॒त् । अ॒स्य । आ॒युः । य॒भ॒णव॑त् । वी॒रु । श॑मं । न॒ । सून॑वे ।

भ॒क्तं । अ॒भ॒क्तं । अ॒वः । व्यं॒तः । अ॒जराः॑ । अ॒ग्नयः॑ । व्यं॒तः । अ॒जराः॑ ॥ ५ ॥

अस्यास्ती पृष्ठं हविर्नक्षत्राणामुपरासु । उपरमंतोऽस्मिन् हवींषीत्युपरा वेदिसमीपभूमयः । तासु धीमहि । धारयामः । अस्त्येत्युक्तं कस्येत्याह । योऽपिर्नक्तं रात्रौ दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वेर्दर्शनीयो भवति । यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽस्ती धीमहि । पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमायुर्यस्यासीं प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्ती । असीं योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष इव भवन्ति । अयमपि लु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि धीमहि । किंचात् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणादस्यास्ती तदर्थमायु-

हविर्ब्रह्मणमग्रं यमणवत् यमणयुक्तममृत । यमणे दृष्टांतः । मृगवे पुत्राय पित्रोर्वीरुं शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं
यथा यमणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणा-
मेव ब्रह्मणमपेक्ष्याह । एतेऽप्रयो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुयाह्या इति बुध्यमाना
अवः । रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह ।
व्यंतस्तेः प्रजं हविरग्रतोऽजरा भवति । स्वयं हविषाजराः संतो यजमानानप्यजराभ्युर्वतीत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्रस्वतीष्वूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्व्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

मः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव सुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निस्त्विविष्वाणिः । तुवीति ब्रह्मनाम उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् ।
ब्रह्मस्विनः प्रभुतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्वालितोऽपी वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुपपद्यते । ज्वलतीत्यर्थः ।
ध्वनने दृष्टांतः । मारुतं शर्धो न मरुत्संबन्ध बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुर्वति
तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपतासु । अप्र इति कर्मनाम अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् ।
उर्वरामृगवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिर्यष्टव्यः ॥ आणादिकोऽनिकं तुडागमश्च ॥ किंचा
र्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयंतोत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ णासंश्रयो युच् । पा० ३. ३. १०७. वृषा-
दित्वादाबुदान्तत्वं ॥ तासां जयायेष्टनिर्यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंचैवं स्वयन्नभिर्हव्यान्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् ।
अन्ति । भक्षयति ॥ क्वादसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातिराडो यमहनः । पा० १. ३. २८. इति व्यत्ययेनात्म-
नेपदाभावः । गार्तिष्यति सिचो लुक् । क्वादसो ह्रस्वः । केवलादेव वा क्वादस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः ।
अत एवानवयहः स एव शिष्यते ॥ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो
वा अर्हणा पुत्रनीयः ॥ सुपां मुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययाद्युदान्तत्वं क्वादसं ॥ किंच हर्षतो हविर्ब्रह्मणादत्यं-
तहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं
मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत । अप्रीणयन् असंवत वा । किमर्थं । शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पंथानं
सर्वैर्गतव्यमहिंकासुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अपिमिव प्रीणयित्वा साधयति । मार्गश्चयणं
दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गतव्यं निर्भयं प्राढमार्गमिव ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरीणि वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ई । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यद्यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रीतस्मार्तमेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादि-
रूपेण नानाविधं । यद्वा । द्विता द्विविधाऽहिंकासुष्मिकफलाद्योभयाय ॥ विभक्तेराजादेशः ॥ ईमिममपि

कीर्त्तासः कीर्त्तनं कुर्वन्तः सोतारः ॥ पचाद्यचि च्छादसं सत्वं ॥ अभिव्यवोऽभितो व्योतमाना नमस्वन्तो नमस्का-
रोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तो भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षय उपवोचन्त उपेत्य ब्रुवन्ति । किं कुर्वन्तः । दाशा दानिन
निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मधुतोऽरण्यामपिमन्थनं कुर्वन्तः तथा भृगवो भृष्टारो हविषां पापानां वा । किंच
योऽपिः शुचिर्दोषो धर्माधारणकुशलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणा नामीश । ईष्टे । समर्थो
भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यदा । एषां दृश्यमानानां माणमुक्तादीना वसूनामीश । ईष्टे ।
समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंचायमपिमेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन्
प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाञ्चादीनापिधौनं पर्याग्निर्यतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजता वा । तथा मेधिरो
मेधावानसावा वनिषीष्ट । अन्यदेवताकिञ्चपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यामया ।

अमी च विश्वे अमृतासु आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंऽपतिं । भुजे ।

सत्यऽगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासु । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानिन पालकं हवामहे । आहुयामः । न
केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं
गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं । दम इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्चादसः ॥
किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आहुयामः । पुनः स एव विशिष्यति । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवा
दिफलानां स्मृतिरूपाणां गिरां वोढारं । यदा । गिरां मंत्ररूपा वहन्तीति गिर्वाहसं ऋत्विजः । सत्या अवि-
संवादिकला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः । बहिर्वाधाज्ज्य इत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तिरुपधा-
वृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दशादितिथिमपेक्ष्यामंतारं वा । किंच
यस्यापिरामया समीपे । आसत्यंतिकनाम आसांवरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो
हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्ष-
णात्तमुद्दिश्य अपिमुखादेवैतरंग्यो दीयमानत्वात् । तच्च दृष्टांतः । पितुर्न । पितुर्नतिकं पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं
सेवन्ते तद्वत् । किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवेष्वितरंग्यज्यमानेषु मध्ये हव्या हवीष्या ददत्यपये ॥ वैतरं ।
णादिको ङिः । विचि वा गुणः ॥

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मिंतमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युम्निंतम उत क्रतुः ।

अथ स्मा ते परि चरन्त्यजर शुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्तऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये ।

रयिः । न । देवऽतातये ॥ शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

अथ । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । शुष्टीऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्नि त्वं सहसा बलेन सहन्तमोऽतिशयेन श्रूणाभिमभिवता तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥
सहेरीणादिकः कनिन् । नाहस्येति नृट् ॥ किमर्थं । देवतातये देवानां विसारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यज्ञ-

नामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योक्त्यवसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टांतः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मितमोऽतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धो । आर्ज्यनामैर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि युष्मिंतमो यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । युष्मं योततयशो वात्रं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । अधातः कारणात् अजरं हे जरारहिताये ते त्वां परि चरंति यजमानाः । तत्र दृष्टांतः । श्रुष्टीवानो न दूता इव । ते यथा वात्साविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ कंदसीवनिपाविति वनिष् । कान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ अजरं भक्तानामजरयितः ॥ अंतर्भावितव्यथात्पचाद्यच ॥ यद्वा । अजरास्मोतः । जरा स्मृतिः । असौ न कस्यापि स्मोता भवति किंतु सर्वः स्वयं स्मृत्यते । तादृशं त्वां परि चरंतीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उपर्वुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूवग्रये ।

प्रति यदी हविष्मान्विश्वासु स्यासु जोगुवे ।

अग्रे रेभो न जरत ऋषूणां जूणिर्होत ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उपःऽवुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।

स्तोमः । बभूवुः । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ई । हविष्मान् । विश्वासु । स्यासु । जोगुवे ।

अग्रे । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूणिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उग्रावादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमपयं प्र बभूवुः । प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ कान्दसः शपः शुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भुमुवोस्तिडीति गुणाभावः ॥ कीदृशायाग्रये । महे महते पृथ्वाय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् उपर्वुध उपःकालं प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिपूषमंस्थानमिति रत्वं ॥ पशुषं पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽवापिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषं पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्मृतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदच्यते । ईमेनमपि प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु बासु सर्वासु निवासभूतासु र्वदिभूमिषु जोगुव । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्गुगताच्छान्दसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंच इति पर्युदासादामभावः ॥ क्षिति भूनाम चा चामिति तन्नामसु पाठात् । ऋषूणामागंतूणां देवानां मध्ये अष्टमपि जूणिः स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवैः पूर्वं जरत । स्मृतिः । तत्र दृष्टांतः । ऋषूणां महतां धनवतामग्रे रेभो न वंदीव ॥ ऋषो गता । आणादिकः कुप्रत्ययः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा । ऋषूणामित्येतद्वोतुविशेषणं । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये अष्टोऽयं होतित्यर्थः ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान आ भराग्रे देवेभिः सचंनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीरुगो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टं । ददृशानः । आ । भर । अग्रे । देवेभिः । सऽचंनाः । सुऽचेतुना ।

महः । रायः । सुऽचेतुना ॥ महि । शविष्ठ । नः । कृधि । संचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महि । स्तोतृभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मथीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अये म त्वं नो नेदिष्टमत्तंसमीपि ददृशानो वेषां ददृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरदेवैः समानात्तः । अपिमुखेनैवेतरेषां हविःस्वीकारात्समानात्तत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ आणादिक उः । बज्रजीही नञ्स्थामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । त्वदायन्ते मध्यगुहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि रायो धनान्या भर । अस्मा-

कमाहर । हे अपि शविष्ठ बलवत्तमे नोऽस्माभ्यं महि महद्गं महतीं कीर्तिं वा कृधि । कुह । संपादय । शविष्ठित संबोधितत्वान्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचचे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्या अस्याः पृथिव्याः संचर्धने भुजे भोगाय । यद्वा । संचचे भुज इति सामानाधिकरण्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमा नेभ्योऽस्माभ्यमेव अपि तु स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे मधवत्तमवत्तमे सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभ नसामर्थ्यं वा कृधि । कुह । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मग्नीः । अस्माद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतकशक्ति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष आणादिक ईकारः । आद्युदात्तः ऋकांदसः ॥ यद्वा । मयीमंथनवांस्वमस्मदर्थं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तच्च दृष्टांतः । उयो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा बलेन मयीमंभवति तद्वत् ॥ १३ ॥

अयं जायतेत्यष्टवै द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परवक्ष्ये ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिः ऋकंदः । आग्नेयं त्विति तु शब्दस्योक्तत्वादित्यमप्यग्नेयं ॥ पृथ्व्यः षष्ठेऽहं न्यतस्तूक्तमाज्यशस्त्वैन विनि युक्तं । सूत्रितं च षष्ठ्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणोत्वाभ्यं । आ० ८. १. इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु वतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिठस्पदे परिवीत इठस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अनु । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अनु । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽडव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । षदत् । इठः । पदे । परिऽवीतः । इठः । पदे ॥ १ ॥

अयमपिमनुषो मनुषस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमध्वनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयं । होता देवाना माह्नाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षोक्त्य । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीका रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिर्ष्वविषयकर्मवान् । कर्त्तुं । सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यतेऽतिप्रसिद्धानमात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमपिरपि तस्मै दयं साधयतीत्यर्थः । किंचायमपरिऊस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अत्यन्तोपः ऋकांदसः ॥ धर्मेमाण सारभूतं स्थानि वेदिरूपं । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. इति श्रुतः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । इठस्पद इडादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशः । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशि न्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. इतीडायाः पदे धृतवति स्वाहा । तै० सं० १. २. ५. १. इति च श्रुतः । नि षदत् । निपीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदब्धः केनाप्यहंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीत ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवऽताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साध्नोतिः कृत्वि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमपि वेद्यां स्थापितमपि वातया मसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहं ॥ वात गतिमुखसेवनयोः । चोरादिकः । इदंतो मसिः ॥ केनोपायंनति तदुच्यते । ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानिन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतिर्यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वोक्तोत्तरमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. । इत्यादिमुच्यते । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणं स्तोत्रोपस्थानेन वा । तदुभयंनित्यर्थः । कृत्रिति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्मययुक्ते यज्ञे । किंच सोऽपिर्नोऽस्मत्संबंधिनामूर्जी हविर्लक्षणानामज्ञानामुपाभृत्युपाहरणं तत्स्वीकारविषयं ॥ उपाहुपष्टष्टाद्वरतः कृत्वि । ह्यग्रहोर्भ इति भव्यं । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । तादौ चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथा कृपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपेण न जूर्यति । यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजगो वर्तत इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमपि देवं व्योतनशीलं मातरि-श्वांतरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवं मनोरथाय परावतोऽतिदूरं गतवत् आदित्यान्नाः । अभासीत् । आचित्येन भूर्मा स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूरदेवमग्निमस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीरेतो वृषभः कनिर्क्रदद्दधत्तः कनिर्क्रदत् ।

शतं चक्षाणो अश्वभिर्देवो वनेषु तूर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिर्क्रदत् ।

दधत् । रेतः । कनिर्क्रदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अश्वऽभिः । देवः । वनेषु । तूर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निर्वेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाज्ञानानंतरं पार्थिवं पुथिवीसंबंधि स्थानं वेदिलक्षणेनैव परि परितः । यद्वा । अनर्थक आभिमुख्यार्थो वा परि । एति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनिर्क्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विश्रयति । रेतो दधदाज्यादिस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिर्क्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विश्रयति । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतं त्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन हतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तूर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा । तूर्वणिस्तूर्णवर्निरिति यास्कः । नि० ६. १४. । किंच सानुषु समुच्छितेषु । सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० ७. २४. । तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वग्रय इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्ववान्वयः । किमर्थं । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।

क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवद्याग्निर्वाहकः सग्नः । दमे दमे तत्तदयजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु बाध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जाभाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि कृत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमपिरपि कृत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन्निपूयते । इष्यत इतीपुरंज्ञभागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संप्रदितानि हविर्वादीनि पश्येत् । अत्यर्थं सृजति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतश्रीर्धृतं मेवमानोऽतिधिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं मेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पश्येत् इत्यर्थः । एवमग्नीं प्रवृद्धे मति यजमानोऽपि वह्निर्हविषा वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

कृत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येपिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्जना ।

स नस्त्वासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

कृत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इषिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्जना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्मवे यजमानाः कृत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविप्रदानादिरूपेणास्याग्निर्वापीषु प्रबलासु ज्वालास्त्वेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या वायूना संबन्धीनि ब्रीह्याद्यन्तानीव । वायुषु मेघं निर्भयं वृष्टिं जनयत्सु मत्सु सस्यादिद्वारा ब्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयते तद्वत् । इषिराशब्दो यास्केनैव निरुक्तः । ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. इति । अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविप्रदानं तस्मै ऋणोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्वाप्तिर्कर्म इन्वति ननवेति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनति । वसूनां च मज्जना निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां वर्जनेनैव । यद्वा । सोऽग्निर्वसूनां हविर्वनिवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्जना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽग्निरभिहुत अभिमुख्येन पापैः द्वियमाणान् नोऽस्मान् दुरितात्पापात् चासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभुतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतोऽमितो द्वियमाणादघादुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा चासते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छुवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारंमृगवत्यग्निद्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

अवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । मृगवति । अग्निः । द्वारा । वि । मृगवति ॥ ६ ॥

अयमपिर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतिरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः सर्वगतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहाया महान् । विहाया इति महत्ताम विहाया यद्वा इति

तन्नामसु पाठात् । अरतिरीश्वरोऽरममाणो वाप्नोति ॥ अत्र वहिवस्यतिर्भस्विदित्यतिप्रत्ययः । चिद्वज्रावा-
दन्तोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति । ददाति ॥ श्रथयतेर्बुद्धि चङि रूपं ॥ तत्र
दृष्टान्तः । तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्तोपासकायाभिमनं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् ।
यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न मुञ्चति । किञ्च श्रवस्यथा न शिश्रथत् ।
हवीरूपान्निष्क्येव न शिश्रथत् । न विमुञ्चति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति
भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अये देवता देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन
इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कङ्गादिः ॥ हव्यं तत्तद्विवतामुद्दिश्य प्रत्तं पुरोडाशादिकमोहिपे । सर्वतो वहसि ॥
वहेर्लेटि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंचायमभिर्विश्वस्मै मुकृते शोभनयज्ञकर्म यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं
बुदादिनिवारकं वान्नादिकमुपवृत्ति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमभिर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि
वृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ऋग्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा ।
रिविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम । क्वांसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिच्छा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियोः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इच्छा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संत्रंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु
शंतमोऽत्यंतं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं यज्ञेषु
विशपतिर्ह्येत्स्विगूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावश्यं इति पुर्वपदप्रकृतिस्त्वेर प्राप्ति परादिष्कंदसि
बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यो न विशपतिर्जयशीलो राजेव ।
स यथा परसेनायुपद्रवपरिहरिण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमभिर्मानुषाणां
मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवीपीठा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते ।
पतति । आगच्छति । किञ्च सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात्त्रासते । त्रायति ।
यद्वा । धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किञ्च महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातस्त्रासते ।
पालयते । अयष्टारमभिर्हिनस्तीति प्रसिद्धं । यद्वा । एकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हिंसातो नोऽस्मान्न सोऽग्निस्त्रासते । त्रायते ॥

अग्निं होतारमीकृते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईकृते । वसुधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।

हव्यवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । कविं ।

देवासः । रण्वं । अवसे । वसुधयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुधयवः ॥ ८ ॥

अमुमग्निं होतारमाहोतारं होमनिष्पादकं वेकृते । ऋत्विजः कुर्वति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयि-

तारं दातारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमनिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवतं ॥
चेत्तृशब्दानुशब्दसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुलोपः ॥ अरतिमीश्वरं तादृशं देवं न्यरिरे । नितरां प्राप्ताः ।
प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्यरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवभ्यो हव्यं वाहुं यथा प्रभवति तथा नितरां
प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्नातारं यजनं
यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्ररण ईर गतावित्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किं देवामो देवनशीला ऋत्विजो
रण्वमतिप्रवृद्धा शब्दयन्तमवसेऽस्य रक्षणाय वसुयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिमी रण्वं
रणयन्तं रमणीयं वा वसुयवो वसु हवीरूपमन्नमयं प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्यरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति
तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुक्तेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिक्कंदम्कं । अनुक्तत्वादित्द्रं ।
प्रभा वो अस्मि इत्यादिके द्वे अतिशक्त्या पथ्यचरोपेतत्वात् । पाहि न इत्यत्याष्टिः चतुःपथ्यचरोपेतत्वात् । प्र
तद्देवेयमिति षष्ठीदुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश पथ्यंदेवी प्रभा वोऽतिशक्त्यावष्टिर्
त्येति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त एतत्सूक्तं पठस्यति खंडे मृत्तितं । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषा
। आ० ८. १. इति ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिः प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसांमिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इषिः । प्रऽनयसि ।

प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।

सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इन्द्रेऽपि यज्ञगमनशीलं त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि
प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं । कीदृशं यजमानं । अपाकापाकमनन्यप्रज्ञयाधिकारवतं । पाकः पक्त्वो भवतीति
यास्कः । नि० ३. १०. अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्यानिंदितं यं यजमानं धनविद्यादिना प्र
णयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित्तं तदानीमेव तदनुग्रहकाल एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभि
मतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वादिपिः क्लिप्त । शकंधादित्यात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः ।
समर्थं करोषि ॥ लिटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्नक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः । कामयसे च ॥
वष्टेत्थङागमः । तिङ्ङः परत्वादिनिघातः ॥ यजमानेनाहृतः सन् ग्रीष्मेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु
निर्वर्त्य तं चाभिमतफलन संयोजः पुनर्हविः स्वीकरोमीत्यर्थः । हे इन्द्रानवद्यानिंदितं सर्वः स्तूयमानं तूतुजानां
स्थाननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाज्जिटः कानच । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्थेयभ्यामस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥
सोऽचि लोपि चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम
स्माकं संबंधि हविः स्वीकुर्वीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं नास्मदीयां स्तुतिरूपं वाचमिव । स्तुतिं यथा
स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्दृष्टाय्य इन्द्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः श्रूरः स्वयः सन्निता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधंत वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कामु । चित् । दृष्टाय्यः । इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
असि । प्रऽतूतये । नृऽभिः ॥ यः । शूरैः । स्वपरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरुता ।
तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इन्द्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ॥ यः स यः खलु
त्व नृभिर्मनुष्यैश्च सद्भिः पश्चाद्वैवस्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशिष्यते । नृभिः संयामनयनशीलिः । इन्द्रस्य
मरुतां साहाय्यमिन्द्रो मरुद्भिः । तै० सं० ६. ५. १. १. मरुतो हैनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यादिषु प्रसिद्धं ।
तैः सहितः सन् कामु चित्पृतनासु सर्वासु प्राणैर्वपि संयामेषु भरहृतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूतये
प्रकृष्टहंसनाय । यद्वा । भरहृतये शूरो भव प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूतये च शूराणां प्रकृष्टवधाय
च । दनाय्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नृभिर्नैतुभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूतये शत्रूणां पापानां वा
प्रकृष्टहंसनाय दनाय्योऽसि समर्थोऽसि । किंच यस्त्वं शूरैः शार्प्योपेतैर्मरुद्भिर्नैर्भर्तुर्वा सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संयाममयस्यान्यस्य वा मनोपितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यैरपेक्ष्यैव
तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेऽनृनि यमितस्कभित्त्यादी निपात्यते ॥ यद्य त्वं विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्
वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पृक्षं
हृविर्लब्धगानां व्रतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज इरधंत । संगार्धति । संवते । तच्च दृष्टांतः ।
वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृक्षं घामावन्नवंतमत्यं नाश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना
पोषयति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।

इंद्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंगसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।

परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंगसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दस्मो हि । शत्रुणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणाद्वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवर-
णवंतं पुटबंधनवदुदकवैष्टनवंतं कं चिज्जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निर्भय संचयसि । किंच मर्त्यं मर्त्यवदरु-
मरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः । मिथयसि ॥ यानिष्कादंसं जुडि च्छादसोऽडभावः ॥
अवर्षणं गच्छंतं जलात्तिगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्वलवंतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वोक्तोक्ति
तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि । सर्वतो वर्जयसि ।
श्रीदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इन्द्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृषु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं ।
ब्रवीमि । इन्द्र एव विशिष्यते । स्वयंगसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिव उत त्वदाश्रयभूतार्थं बुलोकदेवताया
अपि तत्तादृशं कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपि शब्दार्थः । वर्षणकर्मणो बुंदेवताया आनुकल्यात्तस्या अपि
वचनं युक्तं । तथा रुद्राय जगतां दुःखद्वारविधे रोदनशीलाय वाग्रये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमप्रि-
रिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति श्रुते रोदनस्वभावत्वं
प्रसिद्धं । तस्य चाङ्गतिद्वारा वृध्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयंगसे इत्यस्य रुद्राद्येत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्रये इत्यर्थः । तथा मित्रायाहरभिर्मानदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय
रात्र्यभिर्मानदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे वै मित्रावरुणा । तां २५. १०. १०. । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति तथा मैत्रं वा अहर्वाहणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्रा-

भिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतिवृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथमं युक्तं । सुमुक्तीकाय शोभनमुखायित्रे प्रजानां ।
एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इन्द्रमुग्धमसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्युषु कामु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरंते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इन्द्र । उग्धमसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । उतये । अवा । पृत्युषु । कामु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरंते । स्तृणोषि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४ ॥

हे अश्विजः अस्माकमस्मादर्थं वो युष्मदर्थं चेष्टये यागायाभिमर्तयणाय वेद्रमुग्धमसि । अभिमर्तं कामया
महे ॥ वशं कांतां । आदादिकः । इन्द्रो मसिः । यहिज्यैत्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्वा । अस्माकं सखायमिति
संबंधः । कीदृशमिन्द्रं । मखायं सखिवदत्यंतहितकारिणं समानस्थानं वा विश्वायुं विश्वपां यागानां गंतारं
प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहः क्रिय । नहि वृतीत्यादिनोपमर्गस्य दीर्घः ॥ युजं 'संवदा युक्तं । महा-
यभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपास्तेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविधा-
तिनः सहमानं युजमभिमर्तयत्युक्तं मरुद्भिर्वै । किंच हे इन्द्र अस्माकभूतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृढं कर्माव ।
रक्ष । कलत्र विशेष इति तत्राह । कामु चित् पृत्यु मंगामेषु । पृत्यु समीप्सति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ।
तेषु त्वा त्वां नहि स्तरंते न हिनास्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुनं हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधिया भवति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति । अजातश-
त्रुत्वादित्यर्थः ॥

नि पू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिस्त्याभिस्त्योतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पुरोरपं पषि वहिरासा वहिर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः ।

उयाभिः । उय । ऊतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पुरोः । अपं । पषि । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कयस्य कस्य चित् उक्त्वस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रान्तमननं विरुद्धमनस्कं शत्रुं नि पू नम ।
नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ हे उयोद्गूर्णवल ऊतिभी रक्षणः प्रीतिभिर्वा
युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिशयनं तेजस्विभिर्युद्धादिरूपमंगिरिव ॥ तेजस्वच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् ।
विश्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादि यथा नामितवान् तथास्माद्विरोधधनमपीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्तरान्वयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादिमंगिर्यथास्मान्योजितवानसि तथोयाभिः
प्रकाशिकाभिर्हृतिभी रक्षणीर्यागफलभूतिर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमर्तस्वर्गादिकलं प्रापयसीत्यर्थः ॥
नयतेच्छब्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मात्पितृणादीन्यथोतिभिर्नोतिवानसि । तथा
नेषीत्यर्थः । हे शूर विक्रान्त स्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमर्तसाधकत्वादिति भावः ।
यद्वा । अनेनास्त्वमस्मान्मन्यनेनसो मन्यसे । किंच हे इन्द्र वहिर्वृथादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पुरोर्म-
नुष्यस्य यजमानस्य । पुररिति मनुष्यनाम पुरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वाण्येनां

स्यप पर्यं । अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातिच्छांदसः शपो लुक् ॥ अतो नोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽच्छा-
भिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन्नपानभिमतमपकृत्य पर्यं । अभिमतफलं पूरयसि ॥ ॥ १६ ॥

प्र तद्धोच्यं भव्यायेदंवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वर्धरेजेत दुर्मतिं ।

अव सवेदुघशंसोऽवतरमव शूद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोच्यं । भव्याय । इंदेवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वर्धः । अजेत । दुऽमतिं ।

अव । सवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । शूद्रऽइव । सवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायिंदेवेऽमृतेन सर्वस्य क्लेदयिचे तदर्थं तद्वच्यमाणं
कर्म स्तोत्रं वा प्र वोच्यं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्नो भूयासं । स्मृतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेल्लिङ्याशिष्यङ् । वच
उम ॥ कस्य तदिति । य इंदुरिषवनिषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति । रेजति-
गत्यर्थः रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् । आगमनं दृष्टान्तः । हव्यो न होतव्य आहुताव्यो वा हव्य इन्द्र इव ।
प्रायेणिन्द्र आगच्छत्यादिन्द्र एवाह्रयते । स इव । स एव विशेष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता
मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति ताशयतीत्यर्थः । स एवेदुः स्वयं निदः ॥ णिदि
कृत्सायां । क्रिप । सविकाच इति विभक्त्युदात्तता ॥ अस्मान्निदितुर्वीरिणो वर्धहेननोपायः ॥ हनश्च वर्ध इति
भावेऽप्य तत्संनिधौ न वधादेशः । स चादंतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्वृष्टिमस्मदस्मत्त आजित । आक्षिपंत ।
अवनयंत । किंचाघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शमिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिरुपमव स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा सवेत् । गच्छतु । अघः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । अवस्रवणमेव
प्रार्थयति । शूद्रमिव जेतुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्नति तथासावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्धोत्रया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रखं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रखं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । ई । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इन्द्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्मात्तादृशं सुखं तव रूपं यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव गुणान् ज्ञापयन्त्या ॥ चिती
संज्ञानं । अस्मागयताच्छतरि व्यत्ययन शः ॥ होत्रया होमसाधनभूतया स्मृतिरूपया वाचा वनेम । संभजेम ।
यद्वा । शब्दयेम । स्मृतिं करवामेत्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो
वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवानिन्द्र रयिं धनं वनेम । संभजेम । कीदृशं रयिं । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यपेतं
रखं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बह्वृशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुनस्तदेव
विशेष्यते । सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्वाङ्गुपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाङ्गुदात्तत्वं ॥
किंच हे इन्द्र दुर्मन्मानं दुःखिनं मंतुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तासाधनैः स्तो-
त्रैर्वेषा हवीरूपेणात्रेण वा पृचीमहि । सर्वतः संपुक्ता भूयास । यद्वा । इषात्रेण निमित्तेन । पूर्वं धनस्य
प्रार्थितत्वादिदानीमसं प्रार्थयति ॥ पृची संपर्कं । लिङि च्छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादक-

मिंद्रं सत्त्वाभिरविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्युञ्जतिभिः । हरिव आगच्छ मेधातिथर्मपे-
त्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । युञ्जतिभिर्हर्विलक्षणान्ननिमित्तराह्वानैरा पृचीमहीति शेषः । युञ्ज-
द्योततेर्यशो वाप्तं वा । नि० ५. ५. इति यास्कः ॥

प्रप्ता वो अस्मे स्वयंशोभिरुती परिवर्ग इंद्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अचैः ।

हृतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इंद्रः । दुऽमतीनां ।

दरीमन् । दुऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अचैः ।

हृता । ई । अमत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे अत्विजः वो युष्मदर्धमस्मै अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयंशोभिः स्वकीयशोयुक्तकृतिभिरक्षणीर्दुर्मतीनां
कुर्मनयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभृते सति प्रप्र । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ।
विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे अत्विजः वो युष्मदर्धमस्मै अस्माकं संबंधिभिः स्वयंशोभिः स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण
स्तोतुं समर्थः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती ऊतां रक्षणे प्रप्र । प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कुचेति तदुच्यते । कुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनं वर्तत संयामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
कुर्मतीनां दुष्टवज्रमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्र मम्यक् पालयति
सत्यवैर्मन्त्रैरस्माद्विरोधिभिर्या जूर्णिर्जवती सेना । जूर्णिर्जवती वा द्रवती वा द्रुनोतिर्वेति यास्कः । नि० ६. ४. ।
नोऽस्मान् प्रति रिषयध्यै हिंसितुं ॥ रिषय्यंतात्तुमर्थे शब्धमत्ययः ॥ उपप उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईङ् गती ।
तुमर्थे क्तप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हृतेमसत् । हिंसितवासीत् । न वक्षति । अस्मान्न वहेत् । न
प्राप्नोति । तथास्माद्विंसकाञ्चशत्रूनां पुनर्न वक्षति । न वहति ॥ वहलैव्यडागमः । सिञ्जलमिति सिप् ॥ इन्द्रमा-
मर्थ्येन तत्रैव नष्टाभुदित्यर्थः ॥

त्वं न इंद्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादूरादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इंद्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तंऽईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं नः पथास्मत्संबंधिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिभवेण
तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रक्षोवर्जितेन अनेहसापपिन । यज्ञगमनमार्गस्य क्षुतिचो-
दितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा । नोऽस्मानुद्दिष्ट याहि । किंविशिष्ट इति । परीणसा परितो नद्वेन रायास्मत्सं दात-
व्येन वज्रविधधनेन युक्तः सन् । हे इंद्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणाद्वा सचस्व । समवेतो
भव । पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नाममु पाठात् । तथास्तमीकऽत्यंतांतिके देवयजनदेशे
सचस्व । अस्मात्प्रक्तं हविः सेवस् । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूरादूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि ।
रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा । दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि ।
पालय । आरायागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिरभिसुखिर्यगिस्तन्निर्वहिः ।

यद्वा । अभ्यागमनिः । किं ब्रह्मना । सदा सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषणीः
पाहि । सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरूषसोयं चित्वा महिमा सक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्विरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिषांतं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरूषसा । उयं । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवसे ।

महे । मित्रं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।

अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिषांतं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मात्तरूषसा तरणकुशलेनास्मानापन्न उत्तरोतुं शक्तेन राया धमेनोदती भवेति शेषः ।
हे इन्द्र त्वा त्वामुयं चिदद्रुणवल् संतं त्वामिव महिमा महत्त्वमस्मत्सोत्रजनितः काश्चिदतिशयः सक्षत् । सेवते ।
संभजते । उक्त्वर्ययत्तुत्यर्थः । किमर्थं । अवसे त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टांतः । महं महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारो-
ग्यादिरूपाय मित्रं न सर्वजनमित्रं सूर्यामिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रिय-
हितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यं प्रीतये संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठाजिष्वितमार्तिशयेन बलवन् चाता
रक्षितरस्मान्पालयितवा अमर्त्यामरणधर्मनिन्द्र अवितरस्मान्धमेन तर्पयितः त्वं कं चिद्वयं वेगवन्तमारुह्यास्मदे-
वयजनं शीघ्रमागच्छति शेषः । तथा हे अद्रिवः शत्रूणामर्तिशयेन भर्त्सकं अस्मदव्यं रिरिषांतं चिदव्यं महांतं
वा । शत्रुमिति शेषः । रिरिषेः । वाधस्य । तथा हे अद्रिवोऽद्रिरादत्तं भर्त्सकं वा शत्रूणां । अद्रिवर्त्ताद्रिरादृणा-
त्यनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४. ४. । रिरिषांतं चिदव्यं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुं रिरिषेः । वाधस्य ॥
रिष हिंसायां । छांदसः शपः सुः । पुनर्यत्ययेन शः । रिरिषांतं । अस्मादेव सनि हन्ताञ्चेति सनः कित्वाद्गु-
णाभावः । चिदित्यवकुत्सितः । कुत्सापांश्चिदाहंरत्यवकुत्सित इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० १. ४. । यद्वा । समुच्च-
यार्थः । कांचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।

हंता पापस्य रक्षसंस्वाता विप्रस्य मावतः ।

• अधा हि त्वां जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वां जीजनवसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सदं । इत् । दुऽमतीनां ।

देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अध । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां
दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवावयाताधोधापयिता
प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र देवोऽस्मत्सुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमनवतां यागविघात-
कानामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । ता-
दृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हतासि । तथा
मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य चाता रक्षितासि । अधातो हेतोर्हे इन्द्र वसो सर्वेषां नि-
वासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादितवान् । तथा हे
वसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहणनाथोत्पादितवान् ॥ जनयतेर्बुद्धि चङ्छि रूपं ॥ यद्वा-

दिविधातिनां रचःप्रभृतीनां विधाताय हींद्रस्यावतारः । तमिंद्रो देवतान्वच्छज्यतेत्यादिप्रसिद्धयोतनार्थो हिशब्दः ॥ ॥ १७ ॥

एंद्र याह्युप न इति दशर्चं चतुर्थं मूक्तं पारुक्चपमिंद्रं । अंत्या स नो नञेभिरित्येषा त्रिष्टुप शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुबंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एंद्र याहि दशांत्या त्रिष्टुबित्यनु-
क्रमणिका ॥ पृथ्यपडहस्य पष्ठेऽहनि निष्कवल्गमेतत्सूक्तं । षष्ठस्यति खंडे सूत्रितं । एद्र याह्युप नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंमिनोऽनुष्टुपतृचं प्रथमिंद्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शानकेन सूत्रितं । एंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि बारमुरो अनम्रत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

एंद्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्त्वं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इंद्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।

अस्त्वं । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजसातये । मंहिष्ठं । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इंद्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलज्जान्तोऽस्मानुप याहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः । अयं न । पुरोवर्त्यभिरभिपुतः सोमो वा प्रसृतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्नपि धार्थीयो नकारः सर्वत्र तथाप्यर्वाचित्विनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशाद्वास्मिन्यज्ञे ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्रा मुमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यज्ञमान इव ॥ पत्या वैश्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदथानि वेदनान्यनुष्ठयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽपि । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां नचत्राणां पती राजा चंद्रमा अस्त्विव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच प्रयस्यतो हविर्लक्षणात्प्रवतो वयं यज्ञमानास्त्व त्वां हवामहे । आहुयामः । किमर्थं । सुतेऽभिपुते सोम निर्मितभुते सति । कीदृशा वयं । सचा ऋत्विगाः सहिताः । सचा महत्त्वर्थ इति यास्कः । नि० ५. ५. । आहुते दृष्टांतः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाहुयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाहुयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संयामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाहुयामः ॥

पष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिंद्रित्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं । पिबा सोममिंद्रं सुवानमद्रिभिरिंद्राय हि बारमुरो अनम्रत । आ० ८. १. इति ॥

पिबा सोममिंद्रं सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः ।
मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोम । इंद्र । सुवानं । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसगः ।

ततृषाणः । न । वंसगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्य । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब ॥ द्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥ कीदृशं तं । अद्रिमिरमिषव-
साधनैर्यावभिः सुवानं मृयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ कोशेन सिक्तं कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं ।
यद्वा । अवतमित्यनेन सह संबन्धः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वीचितजलेन पुरितमवतं नाहावलक्षणमवट-
मिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनस्तृषा शोधगामी वृषभः पिबति तद्वत् । ततृषाणो न वंसगः । यथात्यंतं
तृषितो वंसगो वननीयगमनः शोधगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तच्चाह ।
ते तव मदाय तृप्ते हर्यताय विक्रांतिर्हतवे कात्यर्थं वा ॥ हर्यं गतिक्रांत्योः । मृमृदृशीत्यादिनातश्च ॥ तुविष्ट-
माय महत्वाय प्रवृद्धत्वाय धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाजो वहिहाधाञ्च इत्यसुनि णिदित्य
नुवृत्तिरातो युगिति युक् ॥ यद्वा । ते तव तुविष्टमाय धायसेऽतिप्रभृताय पानाय । त्वा त्वामा यच्छंतु ।
आभिमुख्येन गमयंतु । अथा इति शेषः । तत्र दृष्टांतः । हरितो न सूर्यं हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अथाः
सूर्यमिव । तं यथातित्वरयाभिमतदंशमभिप्ररिता वहति तद्वत् । किंचाहा विश्वा सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं
यथा त एव प्रतिदिनं वहति तथास्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

अविंददिवो निहितं गुहा निधिं वेनं गर्भं परिवीतमश्मन्यन्ते अंतरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नंगिरस्तमः ।

अपावृणोदिष्ट इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविंदत् । दिवः । निऽहितं । गुहा । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अश्मनि ।

अनन्ते । अंतः । अश्मनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽइव । सिषासन् । अंगिरऽतमः ।

अपं । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दिवो बुलोकादानीतं सोममविंदत् । अनमत । लब्धवान् । बुलोकाद्वायत्र्या पविष्पयापहतं
भुमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । बुलोकादानयनं तैत्तिरीयं तृतीयस्यामितो दिव सोम आमीनं गायत्र्या
हरत । तै० ब्रा० ३. २. १. १. इत्यादिषु प्रसिद्धं । स एव विशिष्यते । गुहा निहितमतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ
स्थापितं अत एव निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टांतः । वेः पविणो गर्भं न शिशुमिव ।
यथा कपोतादिस्त्री पविणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्गर्भं स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य
विंदत तद्वदित्यर्थः । पुनः कीदृशं । अश्मनि पापाणेऽतिमहति विवृतेऽर्जतेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादौ
परिवीतं लताकटकादिना परितो वेष्टितं । सत्स्वपीतेरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तच्चाह । अयमिन्द्रो वज्री
वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणापहतं भुमी खनित्वा पापाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
द्वारमुद्गाढ्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिङ्भावे जलमनेत्यात्वं ॥
अविंदत् । अयमर्थः पणिनेव गावः । ऋ० १. ३२. ११. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो
मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभृतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा
कृत्वेण इष्यमाणानि व्रीह्यावन्नानि परीवृता भुमी परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्धनेन
सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भुमी व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गर्भस्त्योः क्षन्नेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
संविब्यान् ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।

तथैव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चैव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दादृहाणः । वज्रं । इन्द्रः । गर्भस्त्योः । क्षन्नेऽइव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविब्यान् । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तथाऽइव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो गमस्त्योर्बाह्वोर्वक्षं ददृहाणो दृढं गृह्णन् ॥ दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् ॥ गमस्ती इति बाहुनाम गमस्ती बाह्व इति तन्नामसु पाठात् । किमर्थं । असनाय शत्रोरुपरि क्षेपणाय । तिग्ममत्स्यततीक्ष्णं वक्षं सं श्रूयत् । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति ॥ शो तनुकरणे । ओतः श्रुनीत्योकारलोपः । कान्दसोऽडभावः । यद्वा । लैटीतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ तच्च दृष्टान्तः । क्षेपेव उदकमिव । उदकं यथा शत्रुणां निरसनायां भिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्षेपेण उदकनाम अयं गम इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विशिष्यते । अहिहत्यायहिर्वृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हतेर्हनस् चेति क्यप् तकारान्तादेशश्च ॥ सं श्रूयत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इंद्र आजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शत्रोभिः सेनालक्ष्णैर्बलिर्मज्जना शारीरेण च बलेन संविद्यानः सम्यग्युक्तः सन् ॥ विद्यान इति लिटः कानच् । यहिज्यावयीति संप्रसारणं ॥ तदा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तथा वृक्षाणां तच्छणस्य साधु कर्ता वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निवृञ्चति स्वोपयोगाय नितरां क्षिण्ति तक्षणेन तनुकरोति तथा त्वमप्यस्यासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं नि वृञ्चसि । किंच परश्चैव नि वृञ्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिण्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैर्नितरामस्त्रहिण्णं वृञ्चसि ॥

त्वं वृथा नृद्य इंद्र सतवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथौ इव वाजयतो रथौ इव ।

इत ऊतीरयुंजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नृद्यः । इंद्र । सतवे । अच्छ । समुद्रं । असृजः । रथान्ऽइव ।

वाजऽयतः । रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुंजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सतवे प्राप्तुमश्रजः । मेघं निर्भियोत्यादितवानसि । तच्च दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं रथानस्त्रयागं प्रत्यक्षं सतवे अभिमुख्येन प्राप्तुमश्रजः स्फुटवानसि तद्वत् । किंच वाजयतो रथानिव संग्राममग्नं विच्छन्तो राजादयो रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रत्योषधादिकं वातिसर्तुं रथान् स्फुरन्ति तद्वत् । क्यजन्तात शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ किंचतोऽस्मात्सन्धिदेशं ॥ द्वितीयार्थं तसिष् ॥ अस्मान् प्रत्युतीरुत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुंजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः सन्नपुंसकलिंगः ॥ अक्षितमित्युदकनाम अक्षितं बहिरिति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्रोऽभवन । यथा वा जनाय यस्य कस्य चित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो भवति सर्वस्वीरप्रदा भवति । यद्वा । जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्रो भवति । सर्वत्र प्रवहति । अत्र नद्यः प्रीणनाहोहस इत्युपचर्यते । इंद्रजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतींद्रस्यैव स्तुतिः ॥ १८ ॥

इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपां अतस्त्रिषुः सुम्नाय त्वामतस्त्रिषुः ।

शुभंतो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमां । ते । वाचं । वसूऽयंतः । आयवः । रथं । न । धीरः । मुऽअपाः । अतस्त्रिषुः ।

सुम्नाय । त्वां । अतस्त्रिषुः ॥ शुभंतः । जेन्यं । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनं ।

अत्यंऽइव । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपास्तवन्त च त्विजः । आयव इति

मनुष्यनाम आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् । त इमां क्रियमाणां स्मृतिरूपां वाचमतश्चिषुः । संपादितवन्तः । स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली ॥ बह्वीही सोमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुम्नाय सुखायातश्चिषुः । अनुकूलमुत्पादयन्ति । सुम्नामिति सुखनाम सुखं सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् । किंच हे विप्र मेधाविमिन्द्र वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुभन्तो गुणैर्दीपयन्तोऽतश्चिषुः । सुत्वा प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेयं यथा । जयशीलं सुरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेयं जयशीलं वाजिनं वेगवन्तमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयन्ति तद्वत् । किंच श्वसे बलाय धना धनानां सातये नामाय च सुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥ पञ्चमं द्वितीया ॥ तेषां नामाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संग्रामे श्वसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये चात्यमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

भिन्तपुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शंबरं गिरेश्यो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिन्त । पुरः । नवति । इन्द्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति ।

वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वाय । शंबरं । गिरिः । उयः । अवा । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवन्ते पूरवेऽभिमतपूरकाय । मनुष्यनामैतत् । महि महते दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे पठ्या अनुक् । का० ६. ३. २१. ५. इत्यनुक् । दिवोदासादीनां कंदसीति पुर्यपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिन्त । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो गात्रविजेषणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवन्ते दिवो-
दामायान्यस्त्रं वा भिन्त । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पुत्रार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमरीणादिको द्रप्रत्ययः ॥ उय उद्गूर्णवल् इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्वमप्यश्रियमाणं गिरिमारूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरदुर्गमात्पर्वतादेः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाबु खमवकृष्य प्राणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महांति धनानि तदीयगवाद्यादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिर्हिंसादानिपु । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शानचो नसावधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलमन्यं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन्नवाभरत् ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वमील्लेष्वजिषु ।

मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत् ।

दक्षन् विश्वं तत्तृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं । ऊतिः । आजिषु ।

स्वः । मील्लेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।

दक्षत् । न । विश्वं । तत्तृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिन्द्रः समत्सु रणेपु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यथारमार्यमरणीयं सर्वैर्गतव्यं प्रावत् । रक्षति । सम-

त्स्विति संग्रामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु पाठात् । किञ्च शतमृतिः स्वभक्त्यध्वपरिमितरक्षण इन्द्रो विश्वेषु ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ आजिषु सर्वेषु स्वर्धानिमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वर्गोऽह्येषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य श्रेयस्य वाजिषु महासंग्रामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रण आभिमुख्येन हताङ्गां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राह्मयोगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः । परा० ३. २५. इति । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ति । तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव द्रुप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् । अ० ८. ९६. १३. इत्यादिनोपरि-
ष्ठाद्वक्ष्यते । तद्वचोच्यते । अयमिन्द्रो मनुष्ये मनुष्याय ॥ विभक्त्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायात्रतान् । तत्रतमिति कर्मनाम । तद्गृहितान् यागविधेयिणः शासत् । शिषितवान् । हिंसितवान् ॥ शासेल्लेख्यडागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंभयत् । हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजमोरर्षीति नुम ॥ केन प्रकारेणेति तद्वक्ष्यते । धत्त । भस्मीकरोति ॥ लेख्यडागमः । सिद्धफलमिति सिपि ॥ तथा विश्वं तनुषाण-
मौषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किञ्चिदवशिष्टमिति जेत्याह । अर्शसाभ हिंसावचिं हताव-
शिष्टं सर्वमपि न्यौषति । निःशेषेण दहति ॥

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचं मरुणो मुषायतीशान् आ मुषायति ।

उशना यत्परावतोऽजंगनूतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिर्देहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । बृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । मरुणः । मुषायति ।

ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजंगन् । ऊतये । कवे ।

सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहं । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रिण वधो मा मुदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्योदृक्ता आसन् । तान् हन्तमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदस्ति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादार्याजसा शारीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्र बृहत् । प्रविप्रवान् ॥ बृह उद्यमने । तादादिकः ॥ किञ्चामरुणोऽरुणवर्णोऽत्यन्ततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्व तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं धागुलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा । प्रपित्व इत्यासन्ननाम । यद्वा । वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांती भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव बुद्धानः सत्तादित्यात्मना स्मृत्यते । सूरः सूर्यो जात उदितः सत्तोजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्र बृहत् । तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षणोद्यतं करोति । ततः पूर्वमरुणस्तद्रथयता प्रपित्व मन्देहायसुराणां प्रपित्व समीपे वाचं तेषां जहि मिन्धीत्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुपेरुत्तरस्य ओ ऽहोवपि च्छन्दसि गायजपीति शायजादेशः ॥ तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्सुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन् आ मुषायति । समंतान्मुष्णाति । अथ प्रत्यवकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन् यद्यस्त्वमुशनीशानस एतन्नाम्नो महर्षेरुतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानादजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि च्छन्दसः शपः झुः । हल्ङादिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति त्वत् ॥ यद्वा । उशनीशानसा युक्तः सन्नजगन् । आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवर्गिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः । तुर्वणिस्तूर्णवर्गिरिति निरुक्तं । ६. १४. । तच्च दृष्टांतः । मनुषेव मनुष्येणैव । यथा त्वेतिन परिवृढाय देशांतरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा । मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरपामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वा विश्वेव विश्वान्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

स नो नथेभिर्वृषकर्मन्वुकथैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शृगमैः ।

दिवोदासेभिरिद्रं स्तवानो वावृधीषा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नथेभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुरां । दर्तः । रिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शृगमैः ।

दिवः । दासेभिः । इन्द्रं । स्तवानः । वावृधीषाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन्वृषकर्मन्वुकथैः पुरां दर्तस्मुरपुराणां दारयितः ॥ सुबामंचित इति षष्ठाः परां-
गवक्लावात षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाशुदान्तत्वं ॥ स तादृशी महानुभावस्त्वं नोऽस्मात्संब-
धिभिर्मन्थेभिर्गुतनैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शृगमैः सुखिस्त्रिहिका-
मुष्मिकरूपः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अग्निआदित्वाद् ॥ अस्माभिः
परुक्तेभिः । यद्वा । पुजार्थं वज्रवचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीषाः । प्रवृद्धो भव ॥
वृधेर्लिङि क्त्वाद्दसः शपः द्युः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्योतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो
भवति । तथास्मात्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

इन्द्राय हीति सप्तमं पंचमं मृतं । इन्द्राय सप्तत्यनुक्रमणिका । परुक्तेषु ऋषिः । अत्यष्टिस्कंदः । इन्द्रो
देवता ॥ पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्वशस्त्र एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वाऽभणीयाभ्य ऊर्ध्वमा-
वपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाक्क्षंसिनः । पंचम्याद्यास्तिस्रो
ऽक्षावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनीन्द्राय हि वीरसुरो अनम्रतेत्येवमेव । आ० ७. ११. ।
इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तादादितः पठ्य एकैकशः प्रक्षेपणी-
याः । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्राय हि वीरसुरो अनम्रतेति षट् । आ० ८. १. । इति ॥ महाव्रति निष्कैवल्य
इन्द्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रतस्येति खंडे सूचितं । इन्द्रं याह्युप नः परावत इन्द्राय हि
वीरसुरो अनम्रत । ए० आ० ५. १. १. । इति ॥

इन्द्राय हि वीरसुरो अनम्रतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्रत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमभिः ।

द्युम्नऽसाता । वरीमभिः ॥ इन्द्रं । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

वीर्योतनशीलो युक्लोकस्त्रिवासी देवसंधो वा स चासुरो निरसनशीलः शत्रूणां पुच्छकृतानेष तन्निवा-
सात् इन्द्राय हीन्द्रायैवानम्रत । स्वयमेव प्रहो भवति ॥ नमेष्कांदसे लङि कर्मकर्तृयात्यनेपदं । न दुहस्त्रुणमा-
मिति यगभावः । पा० ३. १. ८९. । क्त्वाद्दसः शपः द्युः । इत्यादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
प्रसिद्धयो वा । तथेन्द्रायेंद्रायें मही महती पृथिवी भूमिस्तत्रत्यः सर्वो जगो वानम्रत । उभयत्राश्रयवाचि-
शब्देनाश्रयी लक्ष्यते याम आगत इतिवत् । केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा ।
किंच युम्नसाता युम्नसातावनस्त्र यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्द्युम्नसाता यजमानाः
प्रह्ना भवति । किंचेन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरश्चयार्थं
पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इन्द्रमुखेनैवासुराजितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां
संबन्धीन्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानीन्द्राय संतु । इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामुत्पिनां
संबन्धीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनीन्द्राय हीन्द्रायैव संतु । इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्यित्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमैभिरिंद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुजते । समानं । एकं । वृषं मन्यवः । पृथक् ।

स्वपरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमैभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सर्वेषु तद्वत्स्वेकाह्वानीनसत्त्वक्षपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानासुजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं सर्वेषामेककृपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवोऽभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथग्विविच्य स्वस्वयागि । किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुजते । पृथगेव त्वरयंति । तुजतितर्दनार्थः शिञ्जति तुजत इति तन्नामसु पाठात् । तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वह्ने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा । शूषस्या-
स्त्रादीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न पारस्य संभक्तीं पुरयित्रीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवह्ने स्थापयति ॥ पार तीर कर्मसमाप्ती । कंदसि वनसनेति सनेरिन्द्रत्ययः पा० ३. २. २७ । पृषोदरादिः । पिपतेरीणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा । नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमैभिः स्तोत्रैरिन्द्रमिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि क्कांदसः शपो लुक् ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अंवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।

यज्ञय्यंतां ह्य जना स्वयं यंतां समूहसि ।

आविष्करिं क्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अंवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।

सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । ह्य । जना । स्वः । यंतां । संऽजहसि ।

आविः । करिंक्रत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश मिथुनाः पक्षीसहिता यजमाना वि ततस्त्रे । यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोत्र तादिनाम्नानुपचर्यति ॥ तसु उपचये । क्कांदसे लिटीरयो र इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता गवां संबंधिनी यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्रापि होत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्य वाक्येषु यक्षोदयं यस्य गृहानित्यादिनेमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्त्वेवार्थित्वादेः सत्त्वावात्तस्त्वेवाधिकारः स्त्रियासु सत्त्वार्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावाद्दत्त एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां पठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकारणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्न्या सहैति प्रपञ्चितत्वात् जायापती अपिमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५ । इति पृथगधिकारस्त्येव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः पत्न्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११ । इति सूत्रकारवचनात् परम्यन्वासा इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयं । तै० सं० १. १. १०. १ । इत्यादिमंत्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति तच्चा-
स्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मात्मिथुना यज्ञं ततस्त्रे

इत्येतद्युक्तं । कीदृशास्ते । अवस्थव इन्द्रायात्मने वा तृप्तिमिच्छंतः निःसृजो निःशेषेण हविस्त्यजंतः सचंतः ॥ सचतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यते । निःसृजः फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणान्नव्यंता गामात्मन इच्छंती ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्वच । चांतो यि प्रत्यय इत्यंवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यंती गंतुमुद्युक्ता दा जना दा जायापतिरूपी जनी समूहसि । संयुक्तयोरे-
वाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवन्तावित्यूहसि निश्चिनोयि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंती-
त्यर्थः । किंच हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भुतं तथा सचाभुवं शत्रुवधा-
दिद्यापारसामर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिकत । आविष्कर्वन्मकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिदं शरदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिदं मर्त्यमयज्यं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शरदीः । अवऽअतिरः ।

समहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अयज्यं । शवसः । पते ।

मही । अमुष्णाः । पृथिवी । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमितद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्वामेव यजंति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मन्नततनुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शरदीः संवत्सरसंबंधिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । समहानस्तत्रत्यागभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्नुगंता-
त्ताच्छीलिकक्ष्यानश ॥ अवातिरः । किंच हे इन्द्र तं मर्त्यं मरणधर्माणामयज्यमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि
शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते वलस्य पालकं त्वं मही महतीं पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्म-
कान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहृतवानसि । अमूररन्वैवा यज्ञविघ्नेषिभिराक्रांतां भूमिं तत्संबंधिनीरपश्च
तेषां पुराणि भित्त्वापहृतवानसीत्यर्थः । किं दुःखिन । नित्याह । मंदसानो हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यप्यकार्याणि
ग्रीह्याद्यन्त्रान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

आदिक्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविंथ सखीयतो यदाविंथ ।

चकर्थे कारभ्यः पृतनासु प्रवैतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविंथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविंथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवैतवे ।

ते । अन्याऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र आदत्त एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरंति ॥
किरतेर्यङ्नुगंताद्व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरंति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन्
सोमजनिमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः कारणादाविंथ रक्षसि ।
किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतीऽस्मान् यद्यस्मादाविंथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् ।
किंच हे इन्द्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थं । करोषि ॥ करोतेः कर्मणि घञ् । कर्षात्त्वत

इत्यतोदात्तत्वं ॥ जुषेति तदुच्यते । पुत्रनामु संयामेषु । किमर्थं । प्रवर्तये प्रकर्षेण वनितुं संभक्तं । युष्ठाये हि धीराः संभजते ॥ वनितुमर्थं तवेन्मत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतित्त्वरत्वं ॥ किंच ते तव संयामवासिनस्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यामन्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्विर्वचनं ॥ नयं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ टुनदि समृद्धौ । पूर्ववत्पत्वं बाधित्वा क्वांदसो यणादेशः ॥ सनिष्णत । संभजते ॥ मर्मेर्लटि सिञ्जलमिति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः आप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्युक्तयोरात इत्याकारलोपः । क्वांदसः टेरत्वाभावः ॥ तथा अवस्थतोऽन्नमिच्छंतो जयाज्ञव्यमन्नं कांचतः सनिष्णत । संभजते ॥

उतो नो अस्या उपसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।

यदिद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिञ्चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उपसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।

स्वः साता । हवीमभिः ॥ यत् । इन्द्र । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उपसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुपसं सुत्याहःसंबन्धिनमुपःकालमुतो जुषेत । अपि नाम संवेत । उपस्येवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । हिः पुरणार्थः । गत्वा चार्कस्य हविषः ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधन हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषेदन्नं हविरुतो बोधि । अपि नाम जानीहि । किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थानं यज्ञं हवीमभिराह्णैर्निराहृतो भवति शेषः । अस्माभिराहृतः सन् उपस्येवागत्य हविः स्वीकरोपीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र मृधो हिंसकाञ्छन्न हंतवे हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां चिकेतसि अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञानि । जीहोत्यादिकः । ज्येष्ठाङ्गमः । नाभ्यस्तस्याच पितोत्यच क्वांदसि बङ्गलमिति वधनाज्ञधुपधगुणप्रतिपधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तस्माद्भूमः । हे इन्द्र मे मम मन्य मननोयं स्तोत्रमा श्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । वेधसो मेधाविनः नवीयसो नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽतिशयेन नवनवतोऽसाधारणश्रुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणस्तत्कर्तुं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमिचयंतं तुविजात मर्त्य वज्रेण शूर मर्त्य ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भृतु दुर्मतिर्विश्वापं भृतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमिचऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्य ।

वज्रेण । शूर । मर्त्य ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अप । भृतु । दुऽमतिः । विश्वा । अप । भृतु । दुऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तुविजातास्तत्सुत्या बङ्गभावमापन्न शूर विक्रांत त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् लब्धक्ताम्कामयमानस्त्वममिचयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ इतिर्ज इति आदेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघायति अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि ॥ अघायस्यादित्यात्वं ॥ किंच सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्व । आवयास्तदाकं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिरस्माज्जिघांसाविषया कुष्टा बुद्धिरप भृतु । अपगता भवतु ॥ क्वांदसः शपो लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवञ्च हिंसाकृपा

अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिषादादिरूपाप भूत । तत्र दृष्टांतः । यामन् यामन्वध्वनि रिष्टं न । अध्वनः
अग्नेः हिंसितं परित्रातं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वदस्मान्वाधमाणा दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा ।
यामनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टमसुरकृतहिंसादिरूपं बिभ्रं परिहरसि तद्वत् ॥ २० ॥

त्वया वयमिति बहुषं वष्टं सूक्तं पादच्छेपमात्यष्टमिन्द्रं । युवं तमित्ययमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्षः । त्वया वयं
पञ्चुवं तमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्ष इत्यनुक्रमणिका ॥ विविचोयो भेगिकः ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुयतः ।

नेदिष्टे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽजताः । ससह्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुयतः ॥ नेदिष्टे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजऽयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन । मघः सीख्यं । तद्वन्निद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्रत्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया
रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः । छांदसमात्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेना
युक्ताञ्छ्वान ससह्याम । अभिभवेम । तथा वनुयतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषामागमनात्पूर्वमेव
वयं संभजेम । किंच पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्टेऽत्यंतसंगिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽयतनेऽहनि सुन्वते यजमा-
नाय तदर्थमधि वोच । तं हविप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु बिभ्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच उम् ॥
किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संयामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतो हविर्लज्जानामुपा-
चरंतो वि चयेम । स्तोत्रादिकं हविगादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे
देवानां संयामेऽसुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा कृतं कर्तारं । भर इति संयामनाम भरतेषां हरतेषां । नि०
४. २४. इति यास्काः ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्त्रन्युषबुधः स्वस्मिन्नंजसि क्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहन्निद्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्वा ते सध्वक्संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्त्रनि । उषऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।

क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।

अस्मत्वा । ते । सध्वक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संयामे । युद्ध आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमंडलभेदिनी । परा० ३. २५. । इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्थापनशीलस्य शत्रुवधायेतस्यतो व्याप्तस्य ॥
शीर्ष्णादिको रः ॥ शूरस्य वर्तानि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिषाक्तमति कपटादिरहिते । पुनः स एष
विशेष्यते । स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे महति संयामे । यद्वा । स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते
सति । अहन् । शत्रून् हिनस्ति । कस्य संयाम इति तदुच्यते । आप्रस्थापनशीलस्य आ समंतादिन्द्रस्य प्रीणयि-
तुर्वा उषर्बुध उषःकालेऽनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतिः शतरि छांदसः शपो
लुक ॥ अस्य यजमानस्य शत्रून्हन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा
प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ शीर्षंच्छंदसि । पा० ६. १. ६०. । इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वं । नित्यवीप्ययोरिति

विर्भावः ॥ तत्र वृष्टांतः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः कियते । यति च तथेतिमित्यर्थः । यद्वा । यथा विदे येन प्रकारेण हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्बलधेनात् । यदं । पुरुषस्यत्ययः । सोपस आत्मनि-
पदेऽपि तलोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विंदसे लभसे शत्रुं । तं मारयसि । अतः कारणात्पुन-
रित्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे छांदसो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत्तलोपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि
दानान्यथायास्वास्व सध्वक् सहैकोयोगेन संतु । भवन्तु ॥ सहपूर्वादंघतिर्ध्वनिगित्यादिना क्तिन् । सहस्य सध्व-
रिति सध्वादेशः । अद्रिसध्वोरतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्ध्व-
इति स्वरितः ॥ किंच मद्रस्य सुत्यस्य रातयोऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्विराणि संतु ॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्नं यस्मिन् यज्ञे वारमकृत्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।

वि तद्वोचेरध द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विद्रो गवेषणो बंधुक्षिप्तो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृत्वत । क्षयं ।

अतस्य वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचे । अध । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।

सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षितऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचिर्दीप्तिकर्मण
एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभुतं । प्रत्नथा पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविस्ते तव स्वं भवति तथायतनमपि । सर्वदा
स्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्रत्यादिनेवार्थे चाल् । नित्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञं यागे
यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं चयं स्थानं वेदिलक्षणमकृत्वत कुर्वत्युत्विजः । कस्तव विशेष इति
चेत् उच्यते । अतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि चयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । अतमित्युदकनाम ।
तस्य चयं स्थानं प्राप्नोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । अतस्यादित्यस्य चयं स्थानं दुर्लोकस्थं वागसि ।
यजमानं गर्मायतासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म वि वोचे । विब्रूहि । अधातः कारणाद्वितांतद्वित्वोपेत-
योर्धावापृथिव्योर्गोत्रेऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे
जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्वत्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वदृष्टत इत्यर्थः ।
इदानीं परोक्षतया स्मृतिः । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुक्षिप्तो हविष्यदा-
नादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेषणकर्ता ॥ इपेर्बाहुलकात्कर्तरि क्युट् ।
यद्वा । गवेष मार्गणे । पूर्ववत्क्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तकर्मणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ॥
उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरपे व्रजमिन्द्र शिष्यन्नप व्रजं ।

ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिदव्रतं हृणायतं चिदव्रतं ॥ ४ ॥

नू । इत्था । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अपे । व्रजं ।

इंद्रं । शिष्यन् । अपे । व्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।

सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधि कर्मेत्येत्युक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु चिप्रं प्रवाच्यं
सर्वैः स्तोत्रं तद्वदिदानींतनमपि सुखं ॥ नू इत्येत्वेषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते ।

यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नोचोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय ब्रजमंतरिषे गच्छंतं मेघमपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुत्पात्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । ब्रज इति मेघनाम ब्रजो वराह इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इंद्र ब्रजं गवां समूहमपायष्टृभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः शिष्येण वितरणं रक्षितवानसि । यद्वा । पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां ब्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तभ्य ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्मभ्यमपि जपि । धनं संयामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ क्वांदसो विकरणस्य लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं मुन्वद्वास्त्वदर्थमंगिष्वं कुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं कं चिद्व्रतं सर्वमप्ययज्जानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्जानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्तितं ॥ अस्मासु रोषं कुर्वंतं तमेवायष्टारं स्वयं रोषवतं वा । यद्वा । हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव्रतमकर्मणं पुनर्हंभनाममर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीद् रोषे क्वादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

सं यज्जनानं क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषंतं अवस्यवः प्र यक्षंतं अवस्यवः । तस्मा आयुः प्रजावदिद्वार्धे अर्चन्त्योजसा ।

इंद्र ओक्वं दिधिषंतं धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत । जनानं । क्रतुभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषंतं । अवस्यवः ।

प्र । यक्षंतं । अवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽव्रतं । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इंद्रे । ओक्वं । दिधिषंतं । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यद्य इंद्रः शूरो विक्रान्तः सन जनानं सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुज्ञाययतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतकर्षणनिमित्तभूतसत्तत्फलयोग्ययति । एव प्रेरयति सति अवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धनं गवादिरूपे रितेऽभिमतं सति । यद्वा । हिते धनेऽभिप्रैति सति । तरुषंतं । हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्म । क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन श्रैरह् । तरंतर्वा लघुकारसिष्ठापस्त्रयो विकरणाः । तरन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् अवस्यवोऽन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रायात्मने वच्छंतः संतः प्र यजत । प्रकीर्षेण यजेत ॥ क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन क्तः ॥ किंच तस्मा इत तस्मै प्रमिद्व्याद्यद्वायुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयैर्बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूतं सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थं तर्ककेन्यत्वन इति केन्यत्त्वयः ॥ अर्चन्ति । पुजयन्ति । यद्वा । तस्मा इत्ययमनायैव बाधे बले निमित्तभूतं सति । बाध इति बलनाम बाधस्तविपीति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत पुत्राकुपतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलिन युक्ता अर्चन्ति । इंद्रं पुजयन्ति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवन्तो यजमाना इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोको इत्यर्थः । तर्वाक्वमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंतं । धारयन्ति ॥ धिष शब्दः । अत्र धारणार्थः । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः संतो देवाँ अच्छा न देवानाभिमुख्येन प्राप्तुमिर्वाक्यं दिधिषन्तेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽर्हान् मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युव तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुहुतीति खंडे सूचितं । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुर्धति जपंतः । आ० ८. १३ । इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतं ।

दूरं चत्तायं च्छत्सद्गहनं यदि न क्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दूर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवम् । तं । इंद्रा॒पर्व॒ता । पुरः॑ऽयुधा । यः । नः । पृत॒न्यात । अ॒प । तं॑ऽतं । इत् । हुतं ।
वज्रेण । तं॑ऽतं । इत् । हुतं ॥ दूरे । च॒त्ताय॑ । ह्य॒त्सत् । ग॒हन॑ । यत् । उ॒न॑क्षत ।
अ॒स्माकं॑ । श॒बून् । परि॑ । शूर॒ । वि॒श्वतः॑ । द॒र्मा । द॒र्षीष्ट॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववाक्नेघः । तदभिमानो देवः । तौ युव युवा पुरोयुधा मयामे पुरतो योद्यारी नोऽस्माक यः शत्रुः पृतन्यात अस्मान् हतुं पृतनामात्मन इच्छति त तमित सर्वमपि शत्रुमप हतं । नाशयतं ॥ हतेर्लोच्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनामिकलोपः ॥ केन साधनेन त तद्व्यति । त तमित सर्वमपि शत्रु हतुं वज्रेण मधनेन प्राप्तुम् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यद्यो वज्रः ॥ निगद्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यत दूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय । अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ यस्मितस्मभितेत्यादी निपातना दिडभावः ॥ तादृश शत्रु कृतस्य हृदयति कामयते हतुं ॥ कदंतः कातिकर्मण इद रूप ॥ किंच गहन दूरवगाह स्थानमतिकठिन हृदय शत्रुमभीष वनघत श्याप्नोति ॥ गच्छ गती । कादस इकारोपजनः । इगच्छतिर्वा प्रकृत्यतर ॥ इदानीमिद एव स्तूयते । हे शर शायीपंतद्व अस्माक धिरोधनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल ॥ परि परितो विश्वतो त्रिंश्वरूपार्द्धर्षीष्ट । दारयति । किंच दर्मा शत्रुणा दारकः ॥ दारयतेरन्वेष्योऽपि दृश्यत इति मनिनः । गिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण मनिन उदात्तत्व । इहस्वकादसः । यद्वा । दृ मये । घटादित्वात्प्रिता इहस्व इति इहस्वत्व ॥ तव पूर्वाक्तो वज्रो विशतः सर्वाऽशत्रून् सर्वरूपार्थेर्वा दर्षीष्ट । दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रुणा दारक इदो दर्षीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥ २१ ॥

उभे पुनामीति सचं सप्तम मृक्त पारुच्छैर्मद्र । आया त्रिष्टुप । अभिवृग्यत्यायास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । पिशग भृष्टमित्यपा गायत्री । अवर्मह इत्येपा धृति । वनोति हीत्यनभिधानादत्वाष्ट । अत्रानुक्तगानिकाः । उभे सप्तादा त्रिष्टुप तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य मृक्तस्य विनियोगमात्रं ज्ञानकः । उभे पुनामीति पुरा रिपुष्यस्तु प्रकीर्तिता । ता जपन प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्ममशतं । ता त्रपन इति रक्षासि सपत्नाश्च नियच्छति । अङ्गि० १ २५ ॥

उ॒भे पु॒नामि॒ रोद॑सी च॒तेन॒ दु॒हो द॑हामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्दाः ।

अ॒भि॒वृ॒ग्य य॒ १ ह॒ता अ॒मि॒त्रा॑ विल॒स्थानं॑ परि॒ तृ॒ह्णा अ॒शेर॑न ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑ पु॒नामि॒ । रोद॑सी इति॑ च॒तेन॑ । दु॒हः । द॑हामि॒ । सं । म॒हीः । अ॒नि॒न्दाः ।

अ॒भि॒ऽवृ॒ग्य । य॒ १ ह॒ताः । अ॒मि॒त्राः । विल॑ऽस्थानं॑ । परि॒ । तृ॒ह्णाः । अ॒शेर॑न ॥ १ ॥

हे इदं चतेन त्वद्वेष्टेन यजेन वनेनोभे रोदसी यावाप्राथव्या पुनामि । लोकद्वय हिमकाना तवायष्टणा वापगमनेन पावयामि । किंच भुत्वाकेऽनिद्रा इद्रविरहितानामाश्रयभुता महीरवी । अत एव दूहो द्रोहिणामाधारभुतत्वात्स्वयमपि द्रोहिणी । स दहामि । सभुयकं हलया दहामि । पुनस्ता एव निशेष्यते । यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिप्लव्यमिती गत्वा हताः सर्वत प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतर्गतिकर्मा । कादसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृह्णा हिंसिताः ॥ तृह् हिमार्थः । ऊदित्वायस्य विभाषीटप्रतिषेधः ॥ हिमिताः संतोऽशेरन । शयन प्राप्ताः ॥ शितीत्यथेन परस्मैपदः । शीडो षट् । पा० ७ १ ६ । शीड सार्धधातुके गुणः ॥ विलस्थान । विलगच्छो गतमसामानर्थः । स च गतः । शमशानवचनः । अतोऽयमपि शमशानवाची । अथवा विलसंबधिस्थानं नागलोकः । तत्र वाशेरन ॥ यद्वा । विल क्षेप इति धातुः । घञर्थे क । स्वार्थिकोऽणः । तत्र शवाः क्षिप्यत इति विलस्थान शमशान ॥ तत्र त्वदा हता भूमि शमशानवत्कृत्वा सर्वत्र शरति । ताम्द हामीत्यर्थः ॥

अ॒भि॒वृ॒ग्या चि॒द॒द्रि॒वः शी॒र्षा या॑तु॒मती॑नां ।

छि॒धि॒ व॒दूरि॑णा॒ प॒दा म॒हाव॑दूरि॒णा प॒दा ॥ २ ॥

अभिऽवृण्वयं । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।
छिधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिचो वैरिणा भक्षक यद्वाद्रंमघस्यादर्थरिद्र त्व यातुमतीनां हिंसावतीना सेनानां । यद्वा । यात-
नसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीना । अथवा । यातवो रचासि तद्वतीना सेनाना ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रुणां
सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्यभिवृग्या चिदभित् प्राथिव च्छिधि । चूर्णय । यद्वा । तासा सबधीनि रथादीनि
च्छिधि । केन साधनंनति तदुच्यते । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन । अतिवि-
स्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबंधिना पादेन । एरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन
येन केन पादेनेत्याह । महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबन्धिना वा पादेन च्छिधि । चूर्णय ॥
वट वेष्टन । खर्जिपत्र्यादिभ्य करोलच्चां । उ० ४ ९० । इत्थूरप्रत्ययः । अत इतिठनावितीनिः ॥

अवासां मघवज्जहि गर्धा यातुमतीनां । वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥
अव । आसां । मघऽवन । जहि । गर्धः । यातुऽमतीनां । वैलऽस्थानके । अर्मके ।
महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इद्र मघवन धनवन आसा यातुमतीना । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीना यातुधानवता
वा सेनाना गर्धा बलमव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते शर्वररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्त-
लक्षणे षमशाने जपयति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधोलीके
स्थापयति शेषः । ननु यच्च क्वाचित्पुष्टे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वगतये महाःमशाने नागलीके वा । पुनः
कीदृशे । अर्मके कुत्सिते गतामुभिररणीये ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृंगैरपावपः । तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥
यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृंगैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति ।
तत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इद्र यासां पूर्वमत्रोक्तलक्षणाना सेनाना तिस्रः पचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्या सार्धशतमभिवृंगैरभि-
गमनं ॥ वृगतितर्गतिकर्मैत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः नाशितवानसि । हे इद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु
मनायति । मुषु सभावयतीत्यर्थः । किंच हे इद्र ते तवाध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूप महर्दापि तर्कादिति सु मनायति ।
अत्यल्पमिदमिति मुषु मन्यते ॥

पिशंगंभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिद्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥
पिशंगंभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इन्द्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं अंभृणमतिभयकरं शब्दाद्यमानं ॥ अथ शब्दे । यङ्कुलंगतात्पचायचि
च्छादसो भलोपय ॥ यद्वा । महात । अतिप्रबुद्धमित्यर्थः । अंभृण इति महत्ताम अंभृणो माहिन इति तच्च
पाठात् । उक्तवर्धिं पिशाचिं पिशाचविशेष । जराभित्येके । सं मृण । सम्यगिहंसय । न केवलं तमेकं किंतु सर्वं
रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं नि बर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसाया चीरादिकः ॥ नामय । बध्मकर्मैतत्
नितोश्चयति निबर्हयतीति तथोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्य ऐंद्रतुचस्त्वावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये । षष्ठ्येति खंडे सूचितं ।
अवर्मह इद्र वृषमिंद्र । आ० ८. १ । इति ॥

अवर्मह ईद्र दादृहि शुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवी
घृणाच्च भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिंतमो हि शुष्मिभिर्वर्धरूपेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिस्रैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । ईद्र । ददृहि । शुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षा । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिनऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वर्धैः । उयेभिः । ईयसे ।
अपूरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत् । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिस्रैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महात जलधारिण मेघ महात पुत्र वावरवसादवाधुत्व ॥
पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्मद्धरवरित्युभयथा कृदसि । पा० ८ २ १० । इति रेफः ॥ ददृहि ।
विदारय । किञ्च नोऽस्मदाक्य शुधि । शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मघ । तद्वन्निद्र हि यस्मात्कारणाद्वायुलोको
देवानामाश्रयभूतः शुशोच शोचति । वृथ्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टात् । क्षा न ॥ चेति
भूनाम । ज्ञायति निवसत्यस्यामिति ज्ञा । चै जै चै चये । अधिकरणे क्तिप् ॥ क्षा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव ।
सा यथा भीषा वृथ्यभावात्सत्यादिशोपभोत्या शोचति भवत । लोकद्वयमपि वृथ्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
अमुरपक्ष लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमान धर्तुमसहमाने यावापृथिव्या शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छुधीति पूर्वब्रान्वयः ।
भीती दृष्टातः । हे अद्रिवः शत्रूणा मत्तक । धृष्टा । अद्रिर्वज्रः । तेन तदन । हे इद्र घृणाक्षीषा न दीप्ता
दपेर्मूर्त्यतरात्त्वपुर्भोत्येव । त्वपुर्भोत्या पूर्वं यथा यावापृथिव्या शोचतस्तद्वत् । अत्रेतिहासमाहः । पूर्वं जगति
महाधकारिणावृते सति देवा विचित्र्यापि प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टृरूपेण यावापृथिवीभ्या सकाशांसमो
व्युदस्यमुदपद्यत । त दृष्ट्वा यावापृथिव्या बिभ्यतुरिति । स चोभे त्वष्टृर्बिभ्यतु । अ० १ ९५ ५ । इत्यादिश्रुतितो
ऽवगतव्यः । यद्वा । घृणः केवलोऽपि । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेता रोदसी । अ० १
३१ ३ । इत्यादिश्रुतितोऽवगतव्या । तादृशभीति वृष्टिप्रदानेन परिहरत्यर्थः । हे इद्र त्व शुष्मिभिर्वर्धैः शुष्मि
तमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादयोभिरुद्गूर्णैरतिक्लृप्तैर्वर्धलदपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून्
मेघान्वा गच्छसि ॥ ईड गती । देवादिकत्वात् अथ ॥ गृह्णा । शुष्मिभिर्वर्धैरिति संबधः । हे शूर विक्रांत
सत्त्वभिरप्रतीतावस्रै रत्नप्रभृतिभिरप्रतिगत रुष्टे शत्रुभिरनाक्रात । यद्वा । सत्त्वभि प्राणिभिरसंस्कृतमनसै
रनधिगत । अपुरुषघ्नः । पाँषपोपेताना यजनसमर्थानामहननम् । त्रिस्रैः सत्त्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्त्वभि
रनुचरैरुपेत सन् । ईयसे इत्यन्वयः ॥

प्रातःसर्वेन ब्राह्मणाच्छसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादुनोति ह्रीत्विषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खडे मुञ्चति ।
वनोति हि सुन्वन्क्षय परीणसः मो यु वो अस्मदभि तानि पीत्वा । आ० ८ १ । इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजन्त्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददात्याभुवँ रयिं ददात्याभुवँ ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।
देवानाँ । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।
सुन्वानाय । ईंद्रः । ददाति । आऽभुवँ । रयिं । ददाति । आऽभुवँ ॥ ७ ॥

हे इद्र सुन्वन त्वामुद्दिष्टाभिषवं कुर्वन्वजमानः क्षय सर्ववस्तव्य गतव्यं वा गृह वनोति हि । त्वत्प्रसादात्स-
मवति । हिः प्रसिद्धार्थः । किञ्च सुन्वानो हि सोमयाग कुर्वाण एव परीणसः परितो नद्यान् संबद्धान् द्विषो

वेष्टुनव यजति । नाशयति । न केचनं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यव यजति । किंच सुन्वान इदमिषवोप-
लक्षितं यागं कुर्वणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवानन्नवान अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राख्य-
परिमितानि गवादिधनानि सिषासति । साधयितुं संभक्तुं वेच्छति ॥ मनेः सनि सनोवंतधेति विकल्पनादि-
डभावि जमसनखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तच्चाह । सुन्वानायंद्रमुहिष्य सोमयागं कुर्वणाय यजमानाय
वार्यामिन्द्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथामुवं पुनर्भवनशीलमनिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति ।
तस्मात्सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १९ ॥

विंशऽनुर्विके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षट्पञ्च प्रथमं सूक्तं पारुक्क्षिपमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्वं-
त्याष्टिश्चतुःषष्ट्यक्षरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादिसुत्तरं च वायुदेवत्वं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा षड्वायव्यं
त्वत्वाष्टिरिति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये ।
सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवंतो वा सामर्थ्यान्नियुत्वञ्जका अस्याः ॥
रहि गता । लिटः कानच् । क्वांदसोऽनुनासिकलोपः ॥ इहास्त्रिन्यञ्जे प्रयश्चरुपुरोडाशादि हविर्लक्षणमन्नं
वहन्तु । प्रापयन्तु । किमर्थं । पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥
मरुद्गुहादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्वात्त्रिका स्तुतिरूपा-
स्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मति तन्नामसूक्त-
त्वात् । ऊर्ध्वोन्नता तथा जानती तव गुणात्विशेषेणावगच्छती । सोमपानार्थं मृत्यर्थं च हे वायो मखस्य
यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावनेऽस्त्रभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातिः
कर्मणि भावि च क्रमैर्गोणादिको वनिः । क्वांदस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुज्जियुक्तेन रथेना याहि ।
आगच्छ ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायुविंदवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यद्ध क्राणा इरथ्यै दक्षं सचंत ऊतयः ।

सधीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः ।
गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरथ्यै । दक्षं । सचंत । ऊतयः ।

सधीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबंधिन इंदवः क्षेदयितारः सोमा मंदंतु । मादयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ॥
कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः कुर्वणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशी-
धनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिषवोऽभितो द्योतयंतः गोभिर्वाग्भिर्मंत्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा
ह्यमानाः । यद्वा । गोभिर्गंतुभिराह्वनीयं प्रत्यानेतुभिः क्राणा ह्यमानाः ॥ करोतिः शानच् । क्वांदसः शपो

लुक् ॥ तथाभिवाचोऽभिगन्तारः । हे वायो यद्यस्मात्कारणात् । ह्रस्वः प्रसिद्धी । दक्षमस्मादागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवन्तं समर्धयितारमीं त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः कर्माण्युद्दिश्य सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशं वा । किमर्थं । इरर्थं प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ईर गती । तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । इरस्वच्छांदसः ॥ इरर्थतिः परिचरणकर्मा इरर्थति विधिमेति तन्नाममुक्तत्वात् ॥ कौटुशास्ताः । क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः । नि० ४. १९. । ऊतयो रक्षणवत्यः प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनास्त्वया सहांचंत्यो गच्छंत्यः ॥ सहस्य सध्रिर्विभाषांचरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययनां तोदान्तः ॥ किंच धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा अद्विजो यजमाना वोप ब्रुवते । उपेत्य ब्रुवन्तं स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा ॥

वायुर्युक्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोद्धवे
वहिष्ठा धुरि वोद्धवे ॥ प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।
प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३ ॥

वायुः । युक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोद्धवे ।
वहिष्ठा । धुरि । वोद्धवे ॥ प्र । बोधय । पुरंऽधिं । जारः । आ । ससतींऽडव ।
प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उपसः । श्रवसे । वासय । उपसः ॥ ३ ॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावस्थां धुरि धारणप्रदेशं रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युक्ते । क्वचिद्यो-
जयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णां धुरि युक्ते । तथाजिराजिरा गमनशीलां वर्णाविशेषयुक्तां कदाचिद्युक्ते ।
यद्वा । एतदुभयच संबध्यते । किमर्थं युक्त इति तदाह । वोद्धव धुरं वोद्धुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठा-
वतिशब्देन वोढारावस्थां ॥ वोद्धुशब्दादिष्वनि तुरिष्ठमयःस्विति तुलोपः । टत्वादिकर्मसिद्धत्वान्नवर्तते । द्विवच-
नस्याकारः ॥ धुरि वोद्धव महद्भारं वोद्धुं महति भारं वोढव्ये सति । पुनःपुनर्वायुग्रहणमश्वयोजनवचनं
चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बद्धप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति
गम्यते । पुरंधिर्वद्धधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारा-
येति भावः । तव दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससतीमुपपत्यागमनध्यानेनिषत्स्वपंतीं पुरंधिमिव प्रकृष्टश-
रीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्यशेषत्स्वपंतं यजमानं
प्र बोधय । किंच तदर्थं रोदसी दावापूर्थिव्यां प्र चक्षय । प्रकर्षेण प्रख्यापय । प्रकाशयत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थ-
मुषसो वासय । उपःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । श्रवसे । श्रव इत्यत्र
नाम । तव हवीरूपास्त्रस्वीकारायोषसो वासय ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु ।
तुभ्यं धेनुः सबदुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजंनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यं । उपसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।
चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।
अजंनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्धमुषास उपसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यंत-
दूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसु कर्मवत्सु । यद्वा । गृहनामेतत् ॥ चान्यतोपच्छांदसः ॥ गृहवदाकादकेषु । रश्मिषु

स्वकीयेषु तेभद्रा भद्रीयानि कक्षाणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वति । विस्तारयन्ति । यदा ।
उपसो दंसु यागगृहिषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावस्त्रागतय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वति ।
अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः । उपःकालेऽपीनां प्रज्वाल्यमानत्वात् एव वस्त्राणीत्युपचर्यते ।
ननु केवलं याधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नव्येषु नूतनेषु नूयमानेषु ॥ शु सुती । अचो यत् । चांतो धि
प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्ताभ्याश्चर्यभूतानि तन्वति ।
उपःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वरिति पक्षे ज्वालानां कालोकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्तत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं स्वयागार्थमेव धेनुर्धृतादिना प्रीणयिषी गौः । जाताविकवचनं ।
सबर्द्धा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ दुहः कव्यश्चेति कप ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्या-
दिरूपाणि दोहते । स्वयमेव दुग्धं । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्तुनमां । पा० ३. १. ८९. इति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तच विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो दीप्तादंतरिक्षाभ्यस्त
एतन्नामकान् मेघं विशीर्यं वृष्यत्यादकान् त्वदंशभुतान्देवानजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति
तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽहो वृष्टिबक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामितत् वक्षणा इजाना
इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थीय ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूया इषणंत भुर्वण्युपामिषंत भुर्वणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भगमीद्रे तक्कवीर्ये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उयाः । इषणंत । भुर्वणि ।

अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईद्रे । तक्कवीर्ये ।

त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं
तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं उया चूर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि
भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शस्त्रमी द्वौ विकरणी ॥
किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अप्रीं हयमानस्त्राज्जितरादित्यद्वारा वृष्यत्यादकत्वात् ।
यदा । यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुहुना अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी
त्सरणवानत्यंतभीतो दसमान उपचीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्कवीर्ये तत्स्कराणां
र्थज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेद्रे । स्तौति ॥ ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्
सर्वस्त्राहोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्त्रादीयहविषां धारणेन पासि पाणयसि । किंचा-
सुर्यादमुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्त्राहारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः
स्त्रीमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्तै धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्व्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।

सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्मतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्यः । न विद्यते पूर्वं यस्यात् तत्पानमपूर्वं । नदहतीत्यपूर्यः । तादृशः अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च यथाभिषवोऽस्ति तच्च सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति चापयितुं पृथगभिधानम् । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विजृम्भतोना विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतिः संपदाद्विलक्षणो भवि क्रिय । ततो मतुब्जोपी ॥ ववर्जुषी-
शामनमिमतपायं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतेर्लिट् : क्रमुड्योप्प्रसारणत्वानि ॥ विशामात्विगयजमानरूपाणां प्रज्ञानां संबंधि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टृणां विश्वा इहेनवः सर्वा अपि गावस्तै त्वदर्थमाश्र-
रमाश्रयणद्रव्यं चीरं दुहे । दुहंति स्वयमेव ॥ कर्तारं न दृक्स्वनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदे-
ष्विति तलोपः । ब्रह्मं कंदसीति बट् ॥ तथाऽश्वर धृतमुपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करण-
द्रव्यं दुहते ॥ ॥ २३ ॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं सृक्तं पारुक्तेपमात्यष्ट । पूर्वच तुशब्दाद्वायुदेवत्वं । आ वां रथ इत्याद्युक्त्यं चकमेद्रं । सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अचानुकमणिका । स्तीर्णं नव चतुर्थाद्याः पंचदशोपात्यं अष्टी इति ॥ मुक्तस्य विश्वेष्विनि-
योगो भंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽर्हण प्रउगशस्त्र आर्या तृची प्राकृतयोर्वायव्यं द्रवायव्ययोः स्थानि विनियुक्ता ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णं बर्हिरिति तृची । आ० ८. १ । इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रुतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णं । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

श्रुतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्यद्विचार्थं स्तीर्णमासृतं बर्हिरभिलक्ष्योप याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषा भक्षणाय । केन साधनेनेति तदच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । नो १ १५ । तथा श्रुतिनीभिः श्रुतसंख्योपताभिर्नि-
युज्जिरागच्छेति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता श्रुतिनीभिश्च नियुज्जिर्नियुत्वन्तं तद्वत् देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुज्जिस्तद्वत् देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ ऊच्य च । पा०
६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्व ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवन्तः । यद्वा । स्तोतार-
अस्त्वितो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोम नियमितवन्तः । अयं पिबा मधुना सुतं वायो । अ० ४. ४६. १. । इत्यादिमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचित् त्वदर्थं सुतासोऽभिषुता मधुमंतो माधु-
योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमस्थिरन् । अस्त्विति मधु-
तास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽर्हदसे लुङि व्यत्ययेन स्रस्य रन् । स्वाध्वोरिच्छेति सिचः कित्त्वं
धातोरित्वं च । इत्स्वादंगादिति सिन्धोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पाहा वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वह वायो नियुतो यात्यस्मयुर्जुषाणो यात्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्य॑ । अ॒यं । सोमः॑ । परि॑ऽपूतः । अ॒द्रिऽभिः॑ । स्पा॒र्हा । वसा॑नः । परि॑ । को॒शं । अ॒र्षेति॑ ।
शु॒क्रा । वसा॑नः । अ॒र्षेति॑ ॥ त॒व । अ॒यं । भा॒गः । आ॒युषु॑ । सोमः॑ । दे॒वेषु॑ । हू॒यते॑ ।
व॒ह । वा॒यो इति॑ । नि॒ऽयुतः॑ । या॒हि । अ॒स्मऽयुः॑ । जुषा॑णः । या॒हि । अ॒स्मऽयुः॑ ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां मुनुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो ह्ययमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति । गच्छति । प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभियवसाधनैरपगतजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभियुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्पर्हा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गता । व्यत्ययेन शप ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये ह्वयत । सत्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं ह्वयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्मयुरस्माभिस्तद्दान ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुत्संज्ञकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सत्तस्माननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्वचि क्वांसंऽत्यलोपे क्वाक्कंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

आ नो॑ नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भिर॒ध्वरं॑ स॒हस्रि॑णीभि॒रुप॑ याहि वी॒तये॑
वायो॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ॥ तवा॑यं भा॒ग ऋ॒त्वियः॑ सर॒श्मिः॑ सूर्य॑ स॒चा ।
अ॒ध्वर्यु॑भिर्भ॒रमा॑णा अ॒यंस॑त॒ वायो॑ शु॒क्रा अ॒यंस॑त ॥ ३ ॥
आ । नः॑ । नि॒युत्ऽभिः॑ । श॒तिनी॑भिः । अ॒ध्वरं॑ । स॒हस्रि॑णीभिः । उ॒प । या॒हि । वी॒तये॑ ।
वायो॑ इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ॥ त॒व । अ॒यं । भा॒गः । ऋ॒त्वियः॑ । स॒रश्मिः॑ । सूर्य॑ । स॒चा ।
अ॒ध्वर्यु॑ऽभिः । भ॒रमा॑णाः । अ॒यंस॑त॒ । वायो॑ इति॑ । शु॒क्राः । अ॒यंस॑त ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मात्संबन्धिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च तामिस्त्वदीयैरश्विर्नोऽस्माद्यज्ञमुपा याहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये त्वदभिमतकामाय तात्पर्यं । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणायाध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामिव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते । कंदसि घम् । पा० ५. १. १०६. । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोगुणाभावि यण ॥ किंच सोमः सूर्य उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः सहितो भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिश्चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्वज्रवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा अयंसत । नियता अभवन । किंच हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंतदीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो॑ नि॒युत्वा॑न्व॒क्षद॑वसे॒ऽभि प्रया॑सि सु॒धितानि॑ वी॒तये॑
वायो॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ॥ पि॒बतं॑ म॒ध्वो अ॒धंसः॑ पू॒र्वपे॑यं हि वां हि॒तं ।
वाय॑वा च॒ंद्रेण॑ रा॒धसा॑ ग॒तमि॑न्द्रं रा॒धसा॑ ग॒तं ॥ ४ ॥
आ । वां । रथः॑ । नि॒युत्वा॑न् । व॒क्षत् । अ॒वसे॑ । अ॒भि । प्रया॑सि । सु॒धितानि॑ । वी॒तये॑ ।
वायो॑ इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ॥ पि॒बतं॑ । म॒ध्वः । अ॒धंसः॑ । पू॒र्वपे॑यं । हि । वां । हि॒तं ।
वायो॑ इति॑ । आ । च॒ंद्रेण॑ । रा॒धसा॑ । आ । ग॒तं । इ॒न्द्रः । च॒ । रा॒धसा॑ । आ । ग॒तं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं सुत्वा व्यासक्ततथेन्द्रवायुं स्तौति । हे वायो त्वामिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वा न नियुज्जिरश्चिस्तद्वा न सत्रा वक्तु । देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥ वहर्लेवडागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्थोचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहवागमनादिद्वार्थमपि वहन्ति । किमर्थं । अक्षसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयास्यन्नाग्निं सोमलक्षणाग्निं सुधितानि मुष्टु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्याग्निं वीतये इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वंतेः क्लिन । मंचे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्वो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्माणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं वां युवयोर्हितं ॥ पातिरचो यदिति यतं । ईदतीतीकारः ॥ अभिमतं । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि । ऋ० ४. ४६. १. । देव दधिषि पूर्वपेयं । ऋ० ७. ९२. १. । इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रगुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽयपेयं न समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५. । किंचागमनसमये हे वायो त्वामिन्द्रश्च चेंद्रणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवादिक्षपेण धनेन च सहा गतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं ॥ गमलोऽटि क्कांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपः । लुङि च मंचे घसेति त्रैलुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मजंत वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनं ।
तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या ।

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ । वां । धियः । वपृत्युः । अध्वरान् । उपे । इमं । इंदुं । मर्मजंत । वाजिनं ।

आशुं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मयू । आ । नः । गंतं । इह । ऊत्या ।

इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिभिः । युवं । मदाय । वाजदा । युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुपास्मदीयान्यज्ञान् लक्षोरुत्थ ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयति प्रवर्तयति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्वाहान्मति गमनवन्तमामिचावंतं वेममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मजंत । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयति । मार्जनं दृष्टांतः । आशुमतिशीघ्रगामिनमत्यं न सततं गंतारं वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव । तं यथा स्विदाद्यपनयनं संमार्जयति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः गोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहिदा नीमूत्यास्मद्रक्षणेन सहा गतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मयज्ञमिच्छतां युवं युवामाद्रिभिर्यावभिः सुतानामभिपुतानां ॥ पूर्ववत्कर्माणि षष्ठी ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तुष्ये मोदाय वा । यतो युवं युवां वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारो । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अपऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चेंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्मदीयेषु कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विम-

क्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तैर्विद्यमाना गृहीता होतुं वा द्वियमाणाः ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आर्यसत । आगच्छन्त । युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः शुक्राः शुभ्रा
दीप्ता अर्यसत । नियता भवन्ति । किंचैत आगवो व्यापकाः सोमा वां युवां । प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः
पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृजन्त । अभिलक्ष्यासृजन्त । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजिः कर्मणि
लुङि लिङ्गिचावात्मनेपदं प्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किंच युवायवो युवां कामयमानाः
सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यक्तज्ञानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविसयानि ॥
मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यत्यतिक्रम्य पात्रान्नच्छंतीति शेषः । पुनस्त एव विशेष्यति । अत्यतिशयेना-
व्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृजन्तति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र यावा वदन्ति तत्र गच्छन्तं गृहमिन्द्रश्च गच्छन्तं ।
वि मूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७ ॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । यावा । वदन्ति । तत्र । गच्छन्तं ।
गृहं । इन्द्रः । च । गच्छन्तं ।

वि । मूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बह्वन्यजमानान् । शश्वदिति बह्वनाम शश्वद्विश्व-
मिति तन्नाममु पाठात् । अत्यतिक्रम्योपेक्ष्यास्मद्यज्ञं याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह ।
यत्र यावा वदन्ति यस्मिन्दृशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छन्तं तं देशं प्रत्यागच्छन्तं । गृहं यज्ञगृहं
गच्छन्तं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । मूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्मृतिरूपा वाग्यत्र वि ददृशे विशेषेण दृश्यते ।
श्रूयत इत्यर्थः । तत्र गच्छन्तं । यत्र च घृतमत्यंतदीप्तामाश्र्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छन्ति आहवनीयं प्रति
भीयते ॥ रीङ् स्रवणे । दिवादिस्वात अयम् ॥ तत्र गच्छन्तं । गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टा-
गया नियुता ॥ जातावेकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरभस्मदीयं यज्ञमा याथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे
वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं यागमा याथः । सहवागच्छन्तं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छन्तमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्नत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।
साकं गावः सुवन्ते पच्यन्ते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो
नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥
अत्र । अहं । तत् । वह्नेथे इति । मध्वः । आऽहुतिं । यं । अश्नत्थं । उपऽतिष्ठन्त । जायवः ।
अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।
साकं । गावः । सुवन्ते । पच्यन्ते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः ।
न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्या-
हुतिं प्रदेयद्रव्यं वह्नेथे । धारयतं । यं सोममद्यत्वं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना
उपतिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयार्थं । किंचास्मि अस्माकं संबंधिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त अस्मिजः
संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार अस्मिजोऽस्मि
संतु नान्यस्य । अत्र वह्नेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन्नेव गावो धेनवः साकं सहैव

सुवते । युष्मदर्थमेव वीरमुत्पादयति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं महिव सुवते । अपत्यमुत्पादयति त्वहीहणार्थं ॥ आदादिकः । डित्वात्तास्त्रमुदत्तेदिति लमार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते अतस्ते त्वदर्था धेनवो नोप दस्यति । नोपचीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपचीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रोणयिष्यो गावो नापु दस्यति । चारद्विपहाररूपचीणा नष्टा न भवन्ति ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽतनन्दी ते पतयंत्युक्षणा महि व्राधंत उक्षणाः ।
धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिराकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वा॒यो इति । बा॒हुऽओ॒जसः । अ॒तः । न॒दी इति । ते । प॒तय॑न्ति । उ॒क्षणाः । महि॑ । व्राध॑न्तः । उ॒क्षणाः ॥ धन्व॑न् । चि॒त् । ये । अ॒ना॒शवः । जी॒राः । चि॒त् । अ॒गिरा॑ऽओ॒कसः । सूर्य॑स्यऽइव । र॒श्मयः । दुः॒ऽनिय॑न्तवः । ह॒स्तयोः । दुः॒ऽनिय॑न्तवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभृतः इमे पुरतो दृश्यमाना येऽश्वाः संति ते नदी नदने व्यावापृथिव्यावन्तस्तयोरंतरालं तं त्वां पतयन्ति । पातयन्ति । गमयन्ति । यद्वा । ते तव संवर्धनोऽश्वाः पतयन्ति । पतन्ति । यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ पत गता चाराद्विरेदन्तः ॥ कीदृशास्तः । बाह्वोजसो बाहुपु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् सर्वागवला इत्यर्थः । किंचोक्षणः भेत्तारः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभृतं व्राधन्ती वर्धमानाः तथोक्षण उक्षाणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा पपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वन् चित् धन्वन्मुदक निर्गमनापादानभूतेऽतिरिक्तेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलंबमकुर्वन्ना इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् । चित्कब्धः पुत्रायां । अत्यंतं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चित्कब्धः । आकाशमार्गेऽक्षोणाः । क्षीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंचागिराकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिगलभमाना इत्यर्थः ॥ कान्दसंस्मृतीयाया अनुक्तं ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवो दुःखिन नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्यापुर्वन्ति बहवश्च तद्ददन्तीत्यर्थः । पूर्वं गिरानिर्गम्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्गम्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतव उभाभ्यामपि दृग्गताभ्यां दुःखिन नियन्तव्याः । देवयजनगमनाय क्षीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं पुतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परस्परं ऋषिः । अत्यष्टिः कंदः । ऊती देवानामित्येता त्रिष्टुप । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रयितं सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधः । तत्वात् । मित्रावरुणा देवता । अत्ययोस्तु तन्मन्त्रलिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र सु सप्त मित्रावरुणं त्वं त्वं लिङ्गोक्तदेवते अत्या त्रिष्टुबिति । तुष्टब्दभयोगादिदमादिकं वै सूक्तं मित्रावरुणदेवताकि ॥ विनियोगो लिङ्गिकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो ह्यं मतिं भरता मृक्ययज्ञां स्वादिष्टं मृक्ययज्ञां ।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपसृता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठं । नि॒ऽचि॒राभ्यां । बृ॒हत् । नमः । ह्यं । म॒तिं । भर॒त । मृ॒क्यय॑त्ऽभ्यां ।

स्वादिष्टं । मृ॒क्यय॑त्ऽभ्यां ।

ता । सं॒ऽराजा । घृ॒तासु॑ती इति घृतऽआसुती । य॒ज्ञेऽय॑ज्ञे । उप॑सृता ।

अथ॑ । ए॒नोः । क्ष॒त्रं । न । कु॒तः । च॒न । आ॒ऽधृषे॑ । दे॒वऽत्वं । नू । चि॒त् । आ॒ऽधृषे॑ ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्या ज्येष्ठं प्रशस्य बृहन्नहदतिप्रवृद्ध नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा प्र भरत । संपादयत । नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । किंच हव्यं हव्यां मति तत्प्रदानविषया वृद्धि भरत । यद्वा । मति पुत्र्य हव्य हविर्भरत । पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाग्राधिक्ये निषेयं हविरिति विवेकः । कीदृशाभ्या ताभ्या । निचिराभ्या नितरा चिरकालाभ्या । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणाति भावः । किंच मरुत्यज्ञा स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वय मृद्वित्वा यजमानमपि मृगयज्ञां तथा स्वादिष्ठ स्वादतर मरुत्यज्ञा हविः मुखयज्ञा । भक्षयज्ञामित्यर्थः । कस्तयोर्विशेष इति तच्चाह । ता तौ मित्रावरुणां सम्राज्ञा सम्ययाजमानो ॥ राजन्ते, क्षिप । मो राजि समः क्त्वाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतामुती । घृतमासृत आदीयत याभ्या तौ तादृशां । यद्वा । घृतमुदक वृष्टिलक्षणं प्रसूयति सर्वत्रानुज्ञायत याभ्या तौ । एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृथ्यत्पादकत्वात् अहोरात्रं वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्या खलु वै पर्जन्यो वर्षति । तै० सं० २ १ ७ ३ । इति श्रुतेर्वृथ्यनुज्ञाप्रदत्त्व प्रसिद्ध । किंचितां यज्ञं यज्ञं सर्वेष्वपि यज्ञेषूपसृता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तुयमाना ॥ गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथापि चनोरनयोः ॥ सज्ञापुर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च । पा० ७ ३ १०४ । इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं ॥ चत्र बल कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राक्षसादंः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे । आधर्षितुं शक्यं न भवति ॥ छत्वाथे तवैकेनिति केनप्रत्ययः ॥ किंच तयोर्देवत्व नू चित देवभावोऽपि नाधृषे । आधर्षणा योग्यः । यद्वा । पूर्वमिवदानीमपि । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४ १७ । आधृषं न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्वच नाधृष्य किमु तदेवत्वमिति भावः ॥

अर्दंशि गातुरुवे वरीयसी पंथां ऋतस्य ममयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युष्टां मित्रस्य सार्दनमर्यमाणो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहदयः ॥ २ ॥

अर्दंशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । मं । अयंस्त । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युष्टां । मित्रस्य । सार्दनं । अर्यमाणः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः । उपस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्यरुनरोपा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनाद्व्यापारायादर्दं । सर्वैर्दृष्टाभूत् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पथा मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयस्त । प्रकाशः सगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिना लोचन समयस्त । सगतमभूत् । सर्वे स्वल्पद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदन गृहमतर्जितं युज्य दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयस्त । सगतमभूत् । तथार्च्येण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरणं विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ युज्यं सदनं रश्मिभिः समयस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्मृतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमप्यतर्जितमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्मृतं । उद्यानतरं कमीनुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथातः कारणाददित्वादेनां कथ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविर्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंचोपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एतिसुशास्त्रित्यादिना कथं । पा० ३ १ १०९ ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमदिति धारयन्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशान्ते आदित्या दानुन्स्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनीऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयतऽक्षितिं । स्वऽवती । आ । मचेते इति । दिवेऽदिवे ।
जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । स्रञ्च । आशते इति । आदित्या । दानुनः पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयतऽजनः । अर्यमा । यातयतऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयापेक्षेजोयुक्तामदितिमदीना सपूर्णलक्षणा जितमग्नेर्निवासयोग्यं भूमिमुत्तरवदिलक्षणा धारयत । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिति श्रुतिः । तथा स्वर्वती यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती ईदृशी तामा मचेते । मित्रावरुणां सगती भवत । न केवलं मेतस्मिन्नवार्हनि कितु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहं सु । कीदृशी ता । दिवे दिवे प्रतिदिनं जागृवासा प्रबोधं कुर्वन्ती । यज्ञं गतुमनलसावित्यर्थः । किञ्च वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाध्यादित्योकरिणातिशयेन तेजोयुक्तं च वलमाश्रिते । अश्रुवाते । प्राप्तुः ॥ अग्नेतिष्कादमे निव्यनित्यमागमशासनमिति वचनाद्भुडभावः । अदि वा क्वादसः शप सुः ॥ कीदृशावति तावाह । आदित्यादितं पुत्रं दानुनस्पती दानस्याध्यादिप्रदानस्य स्वामिनीं अभिमत दानस्य पालयितारं वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रति सहिताया मत्स्य ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवा । अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जन । तयोरेव सबधादुगणोमध्ये स्थितो यातयज्जनं स्वम्बद्यापारनिर्णयोजितं सर्वजनं । मित्रावरुणावहोरात्रदेवा अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनं प्रयतीत्यर्थः । किञ्च यातयज्जनं । यातयति लोकं यदीया जना प्रप्यन्तः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जना प्राणिनोऽप्यष्टारो येन स तादृशः । कर्ममाकृत्यात्स्यन्तकर्मनुरोधेन प्राणिनं मुक्तं यातयतीत्यर्थः । तादृशोऽर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तते इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजानां करणो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शतमः । सोमः । भूतुः । अवऽपानेषु । आऽभंगः ।

देवः । देवेषु । आऽभंगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।

तथा । राजानां । करणः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्यमान सोमो मित्राय वरुणाय च शतमं पीयमानं सन् सुवर्तमो भूतुः भवतु ॥ क्वादसः शपो लुक् । भूमवोऽस्मिन्तीति गूणाभावः ॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ भवती भगो भजनीयः स्ताभ्या । किञ्च देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुत्तरपितरदेवेषु तैराभगं अभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्तरिवा सर्वतो भजनीयः । किञ्च तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत् । भवति ॥ क्वादसोऽस्य रत्नादेशाभावः । बह्वलं वदमीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । सजोषसः समानप्रीतियुक्ता । तथा राजानां राजमाना मित्रावरुणा युवा करणः । कुरुत । सेवेषे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शपः ॥ यत्तस्मात्कारणायदीमहे यत्प्राप्तुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईदं गतीं । देवादिकः । क्वादसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्माज्जुषेरत् । तथा ऋतावाना ऋतवतीं सत्यवतीं यज्ञवतीं वा मित्रावरुणा वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विधुज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अहंसो दाश्वासं मर्तमहेमः ।

तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनुवाणं । तं । परि । पातः । अंहसः ।
 दाश्यांसं । मर्तं । अंहसः ॥ तं । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयतं । अनु । व्रतं ।
 उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वास्तुर्थो ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् परिषरति
 तं जनं युष्मत्पुत्रिचारकमनवाणमद्वेपिणं । भ्रातृव्यो वा अवेति श्रुतः । अनल्पं वानन्यसेविनं परि पातः ।
 परितो रक्षतां । कक्षादिति तदुच्यते । अंहसो न्यूनातिरिक्तजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु
 दाश्यांसं हविर्दत्तव्रतं मर्तं मरणधर्माणमंहसः सर्वस्वादपि पापात् । न केवलं भवताविव अपि त्वर्यमा सर्वेषां
 नियता देव ऋजुयंतं देवप्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभि रक्षति । अभितो रक्षति ।
 कोऽस्य जनस्य विशेष इति तच्चाह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति
 परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाधैराभूषति सर्वतोऽलंकरोति ॥
 भूय अलंकारं भावादिकः ॥ तमभिरक्षतीत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळुषे सुमृळीकाय मीळुषे ।
 इंद्रमग्निमुपे स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं ।

ज्योग्जीवतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सन्नेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळुषे ।
 सुऽमृळीकाय । मीळुषे ॥ इंद्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।
 ज्योक् । जीवतः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । उती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय मृषाय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः । कीदृशाय
 तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ सुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
 तद्भिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणा-
 यावरुणाय राज्यभिमानिदेवाय । तथा मीळुषेऽभिमतफलस्य सेक्त्रं रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय
 शोभनमुखयि च । पुनः स एव विशेष्यते । मीळुषे सुमृळीकायति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान
 ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं बुधं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोपोपेत्य
 बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहाज्ज्योक् चिरकालं जीवतो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना
 सचेमहि । संगता भूयास्व । किंच सोमस्त्वंदोहती ऊत्या सचेमहि । तमपि सुत्या तत्कारितेन रक्षणेन सहिता
 भूयास्वत्यर्थः ॥

उती देवानां वयमिंद्रवंतो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

उती । देवानां । वयं । इंद्रऽवंतः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयं । च ॥ ७ ॥

इंद्रवंतः प्रीतिर्निद्रेण तद्वतो वयं देवानां देवान ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना
 मंसीमहि । मन्त्रेमहि । कीदृश वयं । स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः सुत्या इष्टैर्महदैरेनुगृहीताः । यद्वा ।
 देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यान्नेषामेव महत्त्वस्य । किंचापिमित्रवरुणा

देवाः शर्म यंसन । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्दत्तास्त्रवतः संतस्तसुखमश्नाम
आमुयाम ॥ अश्रोतिराशिषि लिङि च्छंदसुभयथेति सार्वधातुकत्वात्सम्बोधः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीयतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुक्तेपमतिशाकुरं
षष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तुशब्दप्रयोगान्मित्रावरुणं । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशाकुरमिति विशिषि-
तत्वात् । अत्रानुक्रमणिका । सुषुम तृचमतिगुह्यरमिति ॥ दशरावस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं
सूक्तं मित्रावरुणदेवत्वं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीर्णं बर्हिर्हरति तृचा सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥
तथास्मिन्नेव मित्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । पञ्चस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं ।
सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मचा गंतमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽचा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वा । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणो आ यातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह । अद्रिभिरभिष
वसाधनेर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनोतेर्लिट् रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकरि प्रकृतिशब्दः ।
पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मात्त्रैत्रावरुणं पयसा श्रियातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरासृप्रिहेतवः सोमाः । मत्सरः
सोमो मंदतेसृप्रिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. । इमे पुरतो गृहीता वर्तते । अत आ यातं । पुनस्त एव
विशेयं । इमे सोमासो मत्सरा मदहेतवो मादने मातर्यवंतो चेतयज्जगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशा युवां ।
राजाणा राजनशीला दिविस्पृशा युलोकवासिनी ॥ हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. । इत्यनुक् ॥
इदृशी युवामस्यवास्यासु मध्येऽस्मात्पालकी वा युवां नोऽस्मात्संबाधनं यज्ञमुप गतं । आगच्छतं । किं ह
मित्रावरुणीतन्नामानो देवा वा युवयोरर्थाद्येमे सोमा गवाशिरः । पूर्ववद्विकरि प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरे
राशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरो गोभिरुदकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः स्तुतिनच-
क्षीर्मेचैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमव नयति सशुक्त्वाय । तै० सं० ६. १. ६. ५. ।
इति श्रुतेः ॥

इम आ यातमिदं वः सोमांसो दध्यागिरः सुतासो दध्यागिरः ।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुः ऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातं । इदं वः । सोमांसः । दधिऽआगिरः । सुतासः । दधिऽआगिरः ।

उत । वां । उषसः । बुधि । साकं । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा आ यातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिदं वः क्लृप्तनसमर्थाः सोमांसः सोमा दध्यागिरो दध्याश्रयणवतः संत इमं पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तते अत आ यातं । किंच दध्यागिरो धीयमानागिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसङ्गा-
वान्तदपेक्षया दध्यागिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुधुषसः संबंधिनि बोधि
सति ॥ संपदादिमन्त्रणो भावे क्लृप्तः । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस
एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय संजाते सति सुतः
सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिर्मानदेवाय तथा वरुणाय-
वरकाय राज्याभिमानदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं
पीतये पानाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच ॥ पीतये पात्र ऋत्विगादये ऋताय
यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहंत्यद्रिभिः सोमं दुहंत्यद्रिभिः ।

अस्मत्त्रा गंतमुप नोऽर्वाचा सोमपीतये ।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

तां । वां । धेनुं । न । वासरीं । अंशुं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।

सोमं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ॥ अस्मऽत्रा । गंतं । उप । नः । अर्वाचा । सोमऽपीतये ।

अयं । वां । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबंधिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयंत्यध्वयः । किमिव । तां प्रसिद्धामभिहोत्राद्यर्थं
वासरीं सर्वागाच्छादितपयस्कां । बह्वक्षीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीं ॥ वस आच्छादने ।
आणादिकोऽरप्रत्ययः । रुदिकारादक्त्वन इति ङीष् । यद्वा । केवल आणादिकोऽरप्रत्ययः स्वार्थकोऽय ॥
धेनुं न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनिति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः । किंचाद्रिभिस्तैरेव
साधनेः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहन्ति । किंचार्वाचास्मदभि-
मुखं संतां सोमपीतये सोमपानायास्त्रास्त्रात्तातारी युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुप गंतं । उपागच्छतं । किंच वां
युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नैतृभिर्मयान्निर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंचा पीतये संपूर्णपानाय सुतः ।
अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प्रप्र पुष्ण इति चतुर्ध्वं पंचमं मूलं पारुक्चेपमात्यष्टं पुषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पीष्णमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

प्रप्रं पूष्णस्तुविजातस्यं गस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।
अर्चामि सुमन्यन्नहमंत्यति मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्रं । पूष्णः । तुविऽजातस्यं । गस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।
स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुमनऽयन । अहं । अंतिऽऊति । मयऽभुवं ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवं । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य बह्वयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्ण पोषकस्य तन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्व बलस्य महत्त्व
प्रप्रं गस्यते । प्रस्तूयति सर्वं ॥ वीष्मा पादपुरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्ण स्तोत्रं न
तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एन स्तोतीत्यर्थः । जगत्योषकत्वादिति भावः । अतः कार
णादहं अहमपि यजमानः सुमन्यन्नहमंत्यति । स्तामि । कीदृशं त । अत्युत्तमासन्नरक्षणं ॥ कादलोपो
बहुलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुव सुखस्योपादक भावायितार वा । य पूषा
मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोत्रकर्तृत्वज्ञो मन आयुयुवं समतान्निग्रयति । शीघ्रवर
प्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान एष मखो मख यज्ञमायुयुवं । मर्पतिपर्यंतं मिश्रयति । यज्ञा ।
विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमानं किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यज्ञमानस्य
मन आयुयुवे । समतान्निग्रयति । सामर्थ्याद्यज्ञमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यातेऽकादसो लिट् ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमैभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृध

उष्ट्रो न पीपरो मृधः । हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगृषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि । स्तोमैभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः ।

उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयऽभुवं । देवं । सख्याय । मर्त्यः ।

अस्माकं । आंगृषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥ २ ॥

हे पूषण अजिर यज्ञदेशं प्रति गमनवत् त्वा त्वा यामनि गमने निमित्तमन्ते सति स्तोमैभि स्तोमै प्र
कृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तच्च दृष्टात् । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्नामिव । स यथा प्रस्तूयत
तद्वत् । किंच यथा मृधं सयामानुदृश्य ऋणव गच्छं तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणव अस्माकं प्रति
गच्छे ॥ ऋणं गता । तानादिक । लित्यडागमः ॥ तथा त्वा कृण्वे । किंच मृधो द्विसकान्योद्वनं सयामि पीपर ।
पारं नयसि ॥ पारयन्तर्नुडि चोऽ रूप ॥ तच्च दृष्टात् । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं बोढा पारयति तद्वन्मृधं
सयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वा मयोगव सुखस्य भावायितार देव देवनशील पूषण
मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं हव । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहृतं
सन्नस्माकमांगृषानाघोषान् स्तोमान् । आंगृषः स्तोम आघोष इति यास्क । द्युम्निनस्कृधि । द्योतनवत् कृष्ट ।
यद्वा । स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्स्मृत्या प्रीतस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु सयामेषु
द्युम्निनोऽन्नवत् । कृधि । अस्मद्विरणो जित्वा तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिर इति क्रत्वा बुभुजिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय इमहे ।

अहेऽऽमान उरुणंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । कृत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
 इति । कृत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसीं । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।
 अहेळमानः । उरुऽगंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पुषन् देव यस्य ते रवकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति कृत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव । जसादिषु कंदसि वावचनमिति जाभावाभावः ॥ संतो भवतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामृतत । मेधाविनः । यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुजिरे । भुंजते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा कृत्वा कर्मणा बुभुजिरे । भुंजते सर्वं पाल्यत इति वा ॥ भुजेऽकंदसि लिटि वज्रलं कंदसीति वट् ॥ तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां सुखां वा रक्षामन्वनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बज्रधा सुत्य त्वमहेळमानोऽकुध्यन्नस्वामु मुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतव्यो भव ॥ संतरीणादिक इतिप्रत्ययः । आवुदात्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संयामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।
 ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
 नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहुवे ॥ ४ ॥
 अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व ।
 अवस्यतां । अजऽअश्व ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
 नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पुषन् । अजाश्चेति पुषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्माकमस्या अस्य ॥ चतुर्थ्यै षष्ठी ॥ सातये जाभायाहेळमानोऽकुध्यन्ननादरमकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुपूष भुवः । समीपस्थो भव ॥ रातेऽकंदसस्य लिटः कसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्मिवांसमित्यादौ क्वांदसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपुराणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पुषनामेदं । ररिवाँश्च सन्नप भुवः । अजाः पूषन् इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्प्रत्येक एको निपातः । हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः पुषन् त्वा त्वामो षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेरन्तर्भावितव्यर्थान्निष्ठि बज्रलं कंदसीति शपः झुः ॥ यज्ञांतरगमनान्नवर्तयाम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिस्त्वां प्रीणयितुं समर्थः स्तोत्रैः । किंच हे पुषन् आघृणे सर्वतो वृष्टे चारयितः । यद्वा । आघृणे हविषामाहृतैः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । नैवापनयामि । न त्यजामि । सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

असु श्रीषडित्येकादशर्चं षष्ठं मूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । असु श्रीषडैकादश वैश्वदेवी भैत्रावरुणाश्विन्यस्मिन् ऐन्द्रापेयी मारुतिंद्रापी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्या चिपुष्पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि मूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं मूक्तभेदप्रयोगे यज्ञिगं सा देवतेति । परुक्केप ऋषिः । अंत्वा चिपुष्पं पंचमी बृहती । अन्त्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं मूक्तं वैश्वदेवं । तत्राद्याया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणी । अथ तिस्रोऽश्वदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी । सप्तम्यापेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यंद्रापी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी ॥ मूक्तविनियोगो निगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त आद्या वैश्वदेवतृप्ते प्रथमा । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । असु श्रीषडो षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इंद्रवायू वृणीमहे ।
यज्ञं क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवां अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इंद्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामप्रिमाहवनीयाख्यं धिया प्रणयनादिकर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्ध-
स्तादृशं बलवतं वाग्निं यद्वा तच्छर्धस्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमा वृणीमहे ।
आभिमुख्येन संमजामहे । किंचेन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाविवस्वति दीप्तमति नाभा नामौ भूम्या
नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा । नामौ सर्वफलस्य संबंधके यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिर्माति श्रुतेः ।
क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशने नव्यसी नवतरा स्मृतिरूपा वाक् संदायि संवध्यते ॥ क्रांढसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्मृतिः कियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अथाः स्मृतः ग्रवणं भवतु । श्रोता भवतु
वा मरुतां गणोऽप्रिमा । इंद्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैक्यचनं । अधानंतरं नो धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि
स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूप यंतु । प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवां अच्छा नागन्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युप यंतु तेषां समीपं प्राप्नुवतु ॥

यज्ञं न्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।

युवोरित्याधि सद्यस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्च न मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । न्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।

दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सद्यऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । च न । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यात्तदुदकं यद्यस्मात्कारणादध्याधिकमाददाथे सर्वतो ददथः । कीदृशं
मुदकं । अनृतं नश्यरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ
मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य
समर्थस्य स्वेन मन्युनात्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अत्यलोपः क्रांढसः ॥
युवयोः संबंधि हिरण्ययं हिरण्यमयं रूपं ॥ ऋत्यवास्त्यवास्त्येत्यादौ भयटो मगज्जलोपो निपात्यते ॥ इत्येत्यं
वक्ष्यमाणप्रकारेण सद्यसु यज्ञमदनेष्वधपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिस्त्वद्दृष्टेः कर्मभि-
र्यज्ञादिरूपैः मनसा च न त्वदासंकेतन चेतसा च स्वेभिरक्षभिरात्मीयेरनन्यैश्चतुरादीर्द्रियैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्मदीयेरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बलवचनं ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे युवां स्तोमैभिरित्याश्विनस्तृचः । पश्येति खंडे सूचितं । युवां स्तोमैर्भदेवयंतो
अश्विनावर्मह इंद्र । आ० पृ. १. । इति ॥

युवां स्तोमैर्भदेवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवौ युवां हव्याभ्या उ यवः ।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

पृष्ठांयंतं वां पयवौ हिरण्यये रथे दस्त्रा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्वयंतऽइव । श्लोकं । आयवः ।
युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृष्टः । च । विश्वऽवेदसा ।
प्रुषायंतै । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विनाश्विनी देवी युवां स्तोमेभिः स्तोत्रदेवयंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः । मनुष्यनामैतत् । यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव स्तुवंति । श्लोक इति वाङ्माम श्लोको धारति तन्नाममूकत्वात् । कीदृशास्ते । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव अभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधर्मा युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीधनकनकादिरूपा अध्याधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृष्टश्चान्नमपि युष्मत्प्रसादादध्यधिकं लभंत । किंच हे दत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारो वां हिरण्यये रथे हिरण्यमयं मधुपूर्णं रथे पवयस्तन्नमयः प्रुषायंत । ऋरति स्रवंति ॥ प्रुष प्रुष क्षेहनसंचनपुरणेषु । कंदसि शाय-जपीत्यहोवपि श्रः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शोघगमनेन चक्षुषु मधुनि स्रवंतीति भावः । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । ५. ५. । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथे । ऋ० १. ३४. २. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशे हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

अचेति दत्ता व्युप नाकंमृगवथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्याम वंधुरे रथे दत्ता हिरण्यये ।

पथेव यंतावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दत्ता । वि । ऊं इति । नाकं । ऋग्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।
अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्याम । वंधुरे । रथे । दत्ता । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यंतौ । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दत्ता दत्तावश्विनी अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मद्वैष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं वृग्वथः । विशिषेण गच्छथः ॥ ऋणु गतो तानादिकः । नेत्यडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उग्र-वृद्धोऽवधारणे । यद्वा । नाकं । अकं दुःखं । तद्रहितं यज्ञमृगवथः । विशिषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबन्धिनी रथस्य योजयितारः सारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्त्रिपणेषु योतनात्मकस्य यज्ञस्त्रिपणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशिष्यते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दत्ताश्विनी वां युवयोर्वंधुरे वंधुरत्रययुक्त । युगबंधनाधारः कार्षाविशेषो वंधुरं । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुरः । ऋ० ८. २२. ५. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यमयं रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ कंदसे लडि वज्रलं कंदसीत्यडभावः । आबुदात्तपृक्कांदसः ॥ कीदृशी । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंतौ गच्छंतौ । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अनुशासताननुकूलाञ्च नूननुशासतौ विधीयौकुर्वन्तौ ॥ शासः शतरि जज्ञित्यादय इत्यभ्यस्तत्वाद्भ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ किंचांजसा मुख्यत्वेन प्रकष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधीयौकुर्वन्तौ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यंतं ।

मा वां रातिरूपं दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्सत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधर्मा युवां शचीभिरस्यदीर्घः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्री च दशस्यतं । अभिमतं ददथां " दागृ दान इत्यस्येदं कदादसं रूपं । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कङ्कदिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदा चन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप दसत् । मोपक्षीणं भूत् ॥ दसु उपचये । नुडि पुपादियुतादीति त्रिरङ् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वार्थभ्यः कदा चन सर्वावस्थायामपि मोप दसत् । उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मानुडिश्च दद्यां युवामपि भदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

पृथस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रेन्द्रं तृचं तृतीया वृषन्निद्रं त्रिषा । वृषन्निद्रं वृषपाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या अयः प्रक्षिप्योभयोभिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवान्तो यजति । आ० ८. १. इति ॥

वृषन्निद्रं वृषपाणास इंदव उमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृक्कीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इंदवः । उमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।

तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृक्कीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्धितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्थमभिपुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासोऽभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिसुतामोऽद्रिभिर्दृढैः पापाणिरभिषवसाधनैः सुताः उद्भिद उद्भिदका वर्षस्य । त एव पुनर्विश्रयन्ते । उद्भिदो बलस्योद्भिदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्थमैवाभिपुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु । तर्पयंतु । कुर्वन्ति तदुच्यते । दावने दानं वर्ति यागे । अभिमतदानाय वा । तथा महे महते चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय । किंच हे गिर्वाहो गिरां स्तुतोनामस्यदीयानां वोढः ॥ वह्निहाधाऽभ्य इत्यमुन् ॥ गीर्भिरस्मत्सुतिभिः स्तवमानः सन्ना गहि । आगच्छ । नोऽस्मान् सुमृक्कीकः सुषु मृडयिता सन्ना गहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो अप इत्येषावपनीर्धकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं । ओ षू णो अपे गृणुहि त्वमीकृतोऽपि होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूत्रितं च । अस्मू थाषक्तो षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

ओ षू णो अपे गृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यङ् त्यामंगिरीभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अयमा कर्तरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । ऋणुहि । त्वं । ईकितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरःभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।
 वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मादीयमावाहनं स्तुतिं वेकितोऽस्माभिः स्तुतः सन्नो पु ऋणुहि । ओ इति निपातद्वयसमु-
 दायात्मक एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति क्दसि वावचनमिति हेर्नुगभावः ॥
 श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञस्त्रिगभ्यामिति
 घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ऋहि ॥ प्रवीतेलेव्यडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यो राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अचेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं
 यज्ञार्थं देवान् स्तुत्वा प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुष्ठां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं बीरं दोग्धु-
 मशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं बीरं दुदोहेति । तदिदमनोच्यते । यथां त्यां
 तां प्रसिद्धां धेनुं बीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिराभ्यस्तदर्थमदत्तन दत्तवन्तः ॥ तप्तनप्तनयनाञ्चेति
 तनादशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वत्थर्पा सचेतरदेवेभ्यः साकं वि
 दुह । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्निटि बह्वन् कंदसीति ऋट् । कंदसि वेति वचनाद्विवचनाभावः । लब्धेव वा
 लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि
 जानामीत्यर्थः । ईदृशी धनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो पु वो अस्मादिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मादभि तानि पौंस्यां पू णो अग्ने
 । आ० ८. १. इति ॥

मो षु वो अस्मादभि तानि पौंस्यां सना भूवन्द्युस्मानि मोत जारिषुरस्मात्पुरोत जारिषुः ।
 यज्ञश्चित्रं युगेयुगे नथ्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मस्तो यच्च दुष्टरं दिधृतं यच्च दुष्टरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्यां । मना । भूवन् । युस्मानि । मा । उत । जारिषुः ।
 अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नथ्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
 अस्मासु । तत् । मस्तः । यत् । च । दुष्टरं । दिधृतं । यत् । च । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे मस्तः वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्यां पौंस्यानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि
 युस्मानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि युस्मानि धनवन्ति यशोवन्ति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ।
 मो इति निपातद्वयसमुदाय उगञ्चोऽवधारणे ॥ अस्मादस्मान् मो ज्वभि भूवन् । सुष्ठु मैवाभिभवन् । यद्वा ।
 अस्मात्तोऽपगतानि मा भूवन् । उतापि च । यद्वा । युस्मानोत्थितदुत्तरच संबन्धते । युस्मानि धनानि यशांसि
 वास्मादीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि मा भूवन् । उतापि चास्मात्पुरा पुराणि लक्षणया तच्चस्थाः प्राणिनो मा
 जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयं नानाविधं नथ्यं नूतनं स्तोतव्यं
 वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येण दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपिता गवाद्यो घोषो-
 पलक्षिता ग्रामनगराद्यो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगं युगशब्दोपलक्षितं तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मास्तेव
 भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मस्तः यच्च दुष्टरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृतं धारयत
 तदस्मासु । किंच दुष्टरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा । सूचितं च । दध्यङ् ह मे
 जगुषं पूर्वो अंगिरा इत्येवमेव मार्यादिने । आ० ८. १. इति ॥

दध्यङ् हं मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कखो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मया नमे गिरिद्राप्ती आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियंऽमेधः । कखः । अचिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वः । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।

तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इंद्राप्ती इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ्गुथर्वगोचोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पुरकः सर्वस्य पुरातनो वा अंगिरा अंगारः । तद्वत्ते-
जस्वीत्यर्थः । यद्वा । अंगारा एवांगिरसोऽभवन येऽंगारा आसन्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा
अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३.
१७. इति यास्कः । स च कखो मेधावी स चाचिर्दुःखचयरहितः । अचिर्म चय इति निरुक्तं । ३. १७. ।
मनुर्मनवानेतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुक्तेपस्य जन्म विदुः ।
जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति श्लेषादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः पूर्वं पूर्वकालीना भिऽस्मात्पित्रादीजानंत
इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वं मनवस्य अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां मनुर्गिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां दूषेष्पितरेषु देवनशीलिषु महर्षिषु मध्य आयतिर्दीर्घकालसंबंधो
ऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याहो अस्माकं नाभयो जीवेन सह बंधवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा
यागा वा तेषु । तेष्वेव वर्तन्ते । अस्मां विशिष्टजन्मातो यज्ञयोग्य इति तैषक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां दध्यङ्गा-
दीनां पदेनास्यदेन महत्त्वेन निमित्तन गिरा स्मृतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमति सर्वो जनः ।
किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निद्राप्ती गिरा स्मृतिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि
स्मौमि । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्यत्ययेनात्मनपदं ॥ यद्वा ॥ कर्मकर्तरि न दुहन्मुनमामिति यकः प्रतिषेधः ॥
स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

होता यज्ञह्वनिनो वंत वायं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारिभिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यज्ञत् । वनिनः । वंत । वायं । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः ।

पुरुऽवारिभिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अध । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता देवोऽपिमानुषो वा देवानामाह्वाता यजत । याव्यां पठतु ॥ यजलेव्यडागमः । मिश्रजलमिति
सिप् ॥ वनिनो वननवन्तः हविः कामयमाना वा देवा वायं वरणीयं सोमं वंत । संभजतां ॥ वनतेऽङ्कांदसे
लङि व्यत्ययेनात्मनपदं । बज्रं कंदसीति शपो लृक् । क्कांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिवृहतो मन्त्रश्च हविषो
वा पाणकोऽध्वर्युर्देवो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं करोति । कीदृशः सः । वेनः कामयमानः । केन
साधनेनेति तदुच्यते । उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारिभिर्बज्रभिर्वरणीयैः तथोक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः तन्नि-
मित्तभूतेर्हयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृध्युत्पन्नैः । वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेश आदिगादेशो यस्य
तादृशं ॥ हलदंतात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. । इत्यलृक् ॥ अद्रेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य याव्याः
श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म । गृहीतमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं बज्रवचनं । इदानीं परोक्षततः । सुक्रतुः शोभनकर्मायं

यज्ञमानोऽधाय यागसंपूर्णनंतरमररिदानि । उदकनामित्तरररिदानि ध्वस्त्वन्वदिति तन्नामसु पाठात् । वृष्टिलक्षणाद्युदकानि त्वनात्मनाधारयत् । धारयति ॥ ररिदाता । नास्त्वन्यो ररिरस्त्व पिपासोपशमनश्च तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिदानि । यद्वा । अररिरित्येतच्च गमनं । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्दतीत्यररिदान्युदकानि । चिष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयः प्राणः । का० उ० ६. ५. ४. इति श्रुतिः । यद्वा । ररिदानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्दतीत्यररिदानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच मुक्तुः शोभनकर्मायं पुरु पुरुणि बहूनि सदानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृह्णाव्यधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः मुक्तुश्चायमध्वर्युरररिदान्युक्तलक्षणाभिव्यवसानान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा मुक्तुः शोभनप्रज्ञः पुरु सदानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठ्यष्टनि प्रउगशस्ते वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा । सूचितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्रभसं । आ० ८. १. इति ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा द्योतनशीला ये यूयं दिवि बुल्लोक एकादश स्थ एकं च दश चेतितत्संख्याका भवथ तथा पृथिव्यामध्युपर्येकादश स्थ एतत्संख्याका भवथ किंचाप्सुक्षितः । तद्वेतुत्वात्ताच्छब्धं । अप्स्वंतरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियन्तिः कृप । तत्पुरुषे कृतीत्यनुक्तं ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा । अंतरिक्षस्थेयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् चित्वायमिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभुत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तादृभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येतं सर्वत्र संबध्यते । ते यूयं हे देवासो मिलित्लोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबंधि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश चैकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं ॥ ॥ ४ ॥ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उच्यथपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षं । आप्येयं । अन्त्ये त्रिष्टुभी । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत् । दशमी त्रिष्टुब्जगती वा । अर्थाष्टपरिभाषा निवृत्ता । अचानुकर्माणका । वेदिषद सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आप्येयं तु द्वित्रिष्टुवंतं तु त्रिष्टुब्जगती वा । प्रातरनुवाकस्याप्येयं कृतां जागन्ति कंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनगशस्ते षणां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूचितं च । वेदिषद इति षणां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्नये ।

वस्त्रेणैव वामया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिंऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्नये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेषां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधात्रे प्रियस्थानायोत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योतनायाप्रयेऽग्नयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेषाख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्र

मर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायामृणाति तद्वत् मन्थना मननीयेन संभारेण बहिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिमुत्पवनप्रोक्षणादिनामिध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ज्योतीरथं ज्योतिष आश्यादेरपेक्षा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् शुक्लवर्णं अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णं अत एव तमोहनं तमसोऽन्धकारस्य हन्तारमज्ञानस्य वा । अग्निमाध्ययैवादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनीं स्थाने द्वस्त्रेण यथा गोपनीयं वन्मु गोपयति तद्वन्तमग्निं वासय । निवासय । स्थापय । मन्थना मननीयेन हत्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा चि॒वृ॒दन्मृ॒ज्यते सं॒वत्स॒रे वा॒वृ॒धे ज॒ग्ध॒मी पुनः ।

अ॒न्यस्या॒सा जि॒ह्वा जे॒न्यो वृ॒षा न्य॑न्येन॒ वनि॒नो मृ॒ष्ट वार॑णः ॥ २ ॥

अभि । द्वि॒जन्मा । चि॒वृ॒त । अ॒न्नं । अ॒ज्यते । सं॒वत्स॒रे । व॒वृ॒धे । ज॒ग्धं । ई॒मिति॑ । पुन॒रिति॑ ।

अ॒न्यस्य॑ । आ॒सा । जि॒ह्वा । जे॒न्यः । वृ॒षा । नि । अ॒न्येन॑ । वनि॒नः । मृ॒ष्ट । वार॑णः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मात्वं ॥ अन्ये भ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन ॥ अयमग्निस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडागसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभि अज्यते । प्राप्नोति । अभित अभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ अज गतिस्थानार्जनोपार्जनंयु । व्यत्ययेन श्यन ॥ यद्वा । भुज्यते ॥ भस्त्रो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच ई इदं ॥ ईमित्यत्र मांहतिको मलोपच्छादसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्वृद्धि । अग्निरवर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिसंवत्सरं यागम मर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरं पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निवृषा वर्षकः सन्नन्यस्य हविष आमात्येन जिह्वा जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्धिता सन्नेकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होवादेर्जिह्वा तदुपलक्षितया सुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावा प्रिरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्नि मृष्ट । निमाष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृजेच्छां दसे लाङि व्यत्ययेनात्मनपदं ॥

कृ॒ष्ण॒पु॒त॒र्ता वे॒वि॒जे अ॒स्य स॒क्षि॒ता उ॒भा त॑र॒ते अ॒भि मा॒तरा॑ शि॒शुं ।

प्रा॒चाजि॒ह्वं ध्व॒सय॑तं तृ॒षुच्यु॒तमा॑ सा॒च्यं कु॒पय॑ व॒र्धनं॑ पि॒तुः ॥ ३ ॥

कृ॒ष्ण॒पु॒त॒र्ता । वे॒वि॒जे । अ॒स्य । स॒क्षि॒ता । उ॒भा । त॑र॒ते इति॑ । अ॒भि । मा॒तरा॑ । शि॒शुं ।

प्रा॒चा॒जि॒ह्वं । ध्व॒सय॑तं । तृ॒षु॒च्यु॒तं । आ॒ । सा॒च्यं । कु॒पय॑ । व॒र्धनं॑ । पि॒तुः ॥ ३ ॥

अस्यापिमातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यावुभौ अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ ओविजौ भयचलनयोः । अस्माद्यङ्गुलगताह्वत्यर्थेनात्मनपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनपदेष्विति तलोपः । चादिलोप विभाषेति निघाताभावः ॥ मथनापक्रमे कृष्णपुतावपिसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयत्यौ वा भूमिं तथा सक्षितां समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्ती एवभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभि तरते । अभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुं । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयंतं तमो नाशयंतं तृषुच्युतमरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छतमज्जिगेन योनिः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं । आ ईपत साच्यं समर्पितव्यं मृदु काष्ठचूर्णादिना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं । उक्तप्रकारैर्नीतिकक्षिशुसाधारणैरूपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

मु॒मु॒क्ष्वो॒ऽ॒ मन॑वे॒ मान॑वस्यते र॒घु॒दु॒वः कृ॒ष्णसी॑तास ऊ॒ जु॒वः ।

अ॒स॒म॒ना अ॒जि॒रासो॑ रघु॒ण्यदो॑ वा॒त॒ज॒ता उ॒प॒ यु॒ज्यन्त॑ आ॒श॒वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽदुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यते । आशवः ॥ ४ ॥

मनवे 'मननवते मानवस्यते मानवानुत्पिजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिरपेक्षाया उप
युज्यते यज्ञेषु । मुक्तस्यापेयत्वादाचित्याज्ज्वाला इति गम्यते । कीदृशस्याः । मुमुक्षो मुमुक्षव आङ्गतिद्वारा
यजमानं मोक्तुमिच्छन्त्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः ॥ जसादिषु चंद्रसि वावचनमिति गुणाभावः ॥ ज्वालानामाङ्ग-
तिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिमाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते । एतेषु यस्वरते भाजमानेषु यथाकालं चाङ्ग-
तयो ह्याददायन् तं नयन्तिताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः । मुं उ० १. २. ४-५. इति ।
रघुद्रुवः चिप्रं गच्छत्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवो जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः
स्वव्यापारेषु असमना असमानमनस्काः । काश्चन प्राप्नुवन्त्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः ॥
व्यत्ययनैकवचनं ॥ यदा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च मनोजवा च
मुलोहता या च सुधुम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वमुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासो
गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्यंदमानाः वातजूता वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
आशवो व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वंसयंतो वृथैरते कृष्णमभ्वं महि वपः करिक्तः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनसन्नेति नानंदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वंसयंतः । वृथा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वपः । करिक्तः ।

यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।

नानंदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्यापेक्षे प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो गच्छन्ति । कीदृशस्य ।
ध्वंसयंतस्त्वामसि ध्वंसयंतः तथा कृष्णवर्णमभ्वं महान्तप्रभिवन्नमनमार्गं महि महद्वपं रूपं प्रकाशं करिक्तो
ऽत्यर्थं कुर्वतः । काश्चन काल इति तदुच्यते । यद्यदा महो महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो मर्मृशत् पुनःपुनरा-
मृशत् ॥ मृशेर्यङ्गुगताच्छतर्थभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन्शब्दं कुर्वन्
नानंददत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिल्लिहानो
भृगुभृगुध्वनिं कुर्वन्ज्वलति तदेव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि वभूषु नमन्ते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च शुभते भीमो न शृंगा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । वभूषु । नमन्ते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । शुभते । भीमः । न । शृंगा । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽभिर्बभूषु बभूवर्णास्त्रोषधीषु भरणकुशलासु वा अगतामध्यधिकं नमन्ते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥
नमन्तलेखडागमः । व्यत्ययेन आ । यदा । लटि च्छांदसः शपः स्तुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न
भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्नैव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्री-
रोपधी रोरुवत् । रीतिर्यङ्गुगताच्छतर्थभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो
गच्छति । प्रथममोपधीः प्रविशन् पञ्चात्मबुद्धः संज्ञा एव दहतीत्यर्थः । किंचैव कृत्वा ओजायमानः । ओज इति
बलनाम । स्वयं बलमिवाचरणं ॥ कर्तुः क्वञ्च सलोपयेति क्वञ्चसलोपो । धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव

संस्तव्यं भुंजते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गुभिः केनचि-
दपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयं करो मृग इव स यथा दुर्यहः सञ्जुगं चालयति तद्वदयमपि भृंगानि
भृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतिर्यङ्मुगंतास्त्रिष्टि रूपं । अस्य च दाधर्त्यादाविति-
शब्देन संयहो द्रष्टव्यः ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्यं आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यद्वर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽपि संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्मृणानिर्मूलविमुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । परादिङ्कदसि
बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् सं गृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंचायं
जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्याधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धा-
भिर्भवितव्यमित्यवगच्छंतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन्ना शये । आशंते । आश्रयतीत्यर्थः ॥ जोपस आत्मनपदे-
ष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि व्यागयाग्या यथा भवति तथा वर्धते । देव्यं
यागादिव्यवहारयोग्यं सुखं वापिमपि यंति । प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयांरिक्तत्वं तथापि राहोः शिर इति-
वदीपचारिको गंतुगंतव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला औषधयो वा सचापिना सह पित्रोर्जगत्पालयित्रो-
क्ताभ्यां संभूय बावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वति । लोकादयं स्पृशंतीत्यर्थः ॥

तम्युवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानंदत्सु परं जनयञ्जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं । अयुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्युः । ममुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रऽमुंचन । एति । नानंदत् । असुं । परं । जनयन । जीवं । अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमपिमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्वा । अंगुलिनामितत । अंगुलय इवाकटिलाः । केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्व-
भाविकाष्णोपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं कुर्वति खलु । आलिङ्गति । किंचैवं कुर्वत्यो ममुषीर्मुता
अंगारभावमापन्ना अपि ॥ श्रियतेः क्रमुप्रत्ययांतात् ङीप् रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽप्ये भर्त्रे पुनः स्तोपद्वय
मजानत्य ऊर्ध्वाः प्र तस्युः । ऊर्ध्वमुत्वा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं
कृतवतीषु सतीषु स भर्तापिस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुंचन प्रकर्षणं मोचयन नानंदत्परापरिहा-
राय मंचयन्निवात्यर्थं शब्दयन । न केवलं जराहानिरैव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राणमस्तृतं काष्ठोदका-
दिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्नेति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं
प्राप्नोति । यथा लोके काश्च रमण्यो रमणः सह निभरे क्रोडित्वा पश्चात्प्रोषति तस्मिन्निर्वहणं जीर्णा
श्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वर्दाबन्धमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय चेष्टते स भर्ता मंत्रोच्चारणेन
जरामपनोयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्यर्थं भावोऽजानसंधेयः ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुवियेभिः सत्त्वंभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पञ्चते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविऽयेभिः । सत्त्वंऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत्ऽवते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अथमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधीवासमुपस्थाच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहति प्रसिद्धी । यद्वा । मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविशेभिः प्रभूतं शब्दयन्निः प्रभूतगमनैवा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो अथो अथसा जवेन वि याति । विविधं गच्छति । किंच पठते पादवत् द्विपदे चतुष्पदे च वयोऽङ्गं तत्तदुचितं दधद्दत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहद्दहन् । किंच श्वनी श्यामवर्णां वर्तनमार्गो विद्यातमन्वनुक्रमेण सचते । सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहति प्रसिद्धी ॥

अस्माकमग्ने मघवन्तु दीदित्यध्वं श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजभुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्ने । मघवन्तऽसु । दीदिहि । अध्वं । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मऽइव । युतऽसु । परिऽजभुराणः ॥ १० ॥

हे अग्ने अस्माकं मघवत्स्वस्त्यस्तंबंधिवत्तवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि । दीप्यस्व । अध्याधानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चष्टावान् अस्त्रप्राणनवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्व । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शिशुधवती-ज्वाला अपचप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव कवचमिव परिजभुराणोऽस्मद्विष्टुन पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजभुराणो भव ॥ हरतयद्गुणगताद्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ॥ ६ ॥

इदमग्ने सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ने शुक्रं तन्वोऽ रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं । अग्ने । सुऽधितं । दुऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रं । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यं । वनसे । रत्नं । आ । त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुधितादुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरधुपरि सुधितं सुहितं मुष्टु दत्तं । मन्मनो मननीयात्प्रियादु चित् तव ह्रयादपि । उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपि-शब्दार्थः । ते तव प्रेयोऽतिप्रियतममसु । तत्कामित्याह । हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्धतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावै । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरित्रां । पत्ऽवतीं । रासि । अग्ने ।

अस्माकं । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उतापि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतमी नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन सुतत्वात् । कीदृशीं तां । नित्यारित्रां नित्यतत्त्व्यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पद्धतीं ॥ ह्रस्वनुज्ञामिति मनुष उदात्तत्वं ॥ द्रव्यदेवता-मन्वादिरूपपादोपेतां । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि । संपादय । रातिदानकमी दासति रातीति

तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । उतापि च या नीरस्माकं वीरान्नात्संबन्धिनः पुत्रादीन्धनो हविर्बन्ध-
णान्नवतः करोति । जनांश्च यजमानान्नापि या नीः पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेति व्याडा-
गमः ॥ जननमरणादिवद्बहुः स्वात्मकस्य पारं निरतिशयमुखास्यदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष यः पुण्यः मुक्तो
ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात् । एवं प्राप्य च या नीः गर्भं मुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्
परस्मात् कृतात्मानः प्रविशति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्यादन्तर्यामिनिर्दिष्टं यज्ञं दान-
मेति श्रुतेः ॥

अभी नो अम उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिधवश्च स्वर्गताः ।

गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरं मरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि । नः । अमे । उक्थं । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिधवः । च । स्वऽर्गताः ।

गव्यं । यव्यं । यंतः । दीर्घा । अहा । इषं । वरं । मरुण्यः । वरंत ॥ १३ ॥

हे अमे न उक्थं शस्त्रमभि जुगुर्याः । आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यङ्गीकृतं ॥ गृ शब्दे ।
लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । वङ्गलं कंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथग्वावाप यज्ञसाध-
नसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिधवः स्थंदनशीला नद्यश्च स्वर्गताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसमं
वीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवत्रीत्यादिकं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः
प्रोत्साहयंतु । तथा मरुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ भत्वर्षीयो सुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभृता उपसः । तद्धेतुत्वात्ता-
च्छब्दं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिषमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं
वरंत । प्रापयंतु । वृद्धं संभक्ता । अंतर्भावितव्यार्थाहं दसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमपे-
मसादादित्यपरेव स्तुतिवादापेयत्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥

वक्तव्येति त्रयोदशर्चं द्वितीयं मृतं दीर्घतमसं जागतं । अथ त्रिष्टुभं । अग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन-
शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

वक्तव्या तद्गुपे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयंत ससुतः ॥ १ ॥

वट् । इत्था । तत् । दपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयंत । सऽसुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शनं सर्वदर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्येवं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषि
शरीरव्यवहाराय दार्ढ्याय धर्मः । धार्यते सर्वैः । वक्तव्येत्युभे अपि सत्यनामनी वट् अत् सन्नत्येति तन्नामसु
पाठात् । जाठरापिना मुक्तानां जरणीन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो जनि । यतः
कारणाव्ययकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः । यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यमेतेजो मतिर्म
दीया बुद्धिरुप हूरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ हू क्काटिच्चे ॥ साधते च तन्नैव तेजसा साधयति
स्वाभीष्टं । किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्यापेक्षजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः ससुतः समानं गच्छत्यः सहैव
प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयंत । नयति । निर्वहति जगद्वावहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ।
ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो मंत्ररूपा वाचः ससुतो होवादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत । नयति ।
अपेः स्तोत्रं निर्वहति । अपेक्षेजसा वा यज्ञं निर्वहति । तेजोमयी वागिति श्रुतेः । कां० उ० ६. ५. ४. । अतः
कारणाव्यतिरूपहूरत इत्यर्थः । धेनेति वाङ्माम धेना वा इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृष्ठो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृष्ठः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमभिः पुत्रोऽन्नसाधकः पाकादिना वपुर्वपुष्माञ्शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणाद्युक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन प्रथमं पृथिवीस्थानः सप्ता शये । आगते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्ध्रुवो भुमी वर्तते इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमागते । मध्यमस्थानो विबुद्धपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैबुताभिः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध आदित्यस्योदकस्य वर्षयिच आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तव्यमुपलब्धः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमागते । युष्मानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्धे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो धर्मकाले भूमिस्थमुदकमाह्वय सूर्यं प्राप्य तच्च चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धत्वं । ईदृशं विख्यानमभिः महाभागं योषणो मिश्रणाग्नीलः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिशु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिशु प्रकृष्टमननवन्तं पुञ्यत्वाय । यद्वा । मधनकाले दशभिरंगुलीभिस्तपत्रं लोकत्रये दशदिशु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदी बुभान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रन्त सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संत मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुभात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रन्त । सूरयः ।

यत् । ई । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधूवे । गुहा । संत । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

इमेनमभिं यवस्मात्कारणान्महिषस्य । महत्तामेतत् महिषीऽभ्य ऋभुषा इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुभान्मूलादाधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामेतत् । रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शर्वसा बल्लन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा निष्कृत निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमभिं बुभान्मादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याङ्गतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतिष्कांक्षे नुडि मन्त्रे घसति च्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यदीमेनमेवाभिं प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवन् प्रक्षेप निमित्तं सति गुहा संत गुहायां वेदां कष्टेषु निगूढं संत मातरिश्वातरिञ्चे चेटमानो वायुरनुक्रमेण मथायति चालयति । उद्धोध्यतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यागे श्वमिति चेटत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरण्योर्निगूढं संत प्रादुर्भावायानुक्रमेण मथायति मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्वोतय इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृष्ठुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वन्त आदिह्यविष्टो अभवद्गुणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृष्ठुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इन्वन्तः । आत् । इत् । यविष्टः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्धितोः । उत्कृष्टत्वाद्येत्यर्थः । तदर्थं प्र परि णीयते प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यप्रक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । पितृकृत्यादकात्परमात्कृष्टाज्ञा-
हंपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र परि णीयते प्रकर्षेण नीयते । पर्यन्तकः । किंच पृथुधः पशुपुरो-
डाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणं । शुध बुभुक्षायां । क्लिप् ॥ प्रक्षोब्धाः प्रकर्षेण
बुभुक्षिता भोक्तृमिथ्यमाणाः । बोरुधो दंसु दंतेषु मध्य आ द्रोहति । आरोहति । प्रविशंतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभो-
भावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी वास्यामेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमन्वतः व्याप्नुतः । स्वीकृत इत्यर्थः ॥ इवि व्याप्ता ।
इदित्वाप्नुम् ॥ आदिदत् एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा यजमानेष्वनुयज्ञेण । यद्वा । घृणा घृणी
दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्या वा यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिस्यमानः । उर्विया । वि । वृधे ।
अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव मातृकृत्यादयित्रीमा-
तृस्थानीया दश दिश आविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वच दशप्रमतिं जनयंत योषण इत्युक्तत्वात् दिशां
मातृत्वं । दिशु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरौ विशिष्यते । यासु मातृर्वाहिस्यमानः परैरपीड्यमान उर्वियोर्व-
तिप्रभृतं वि ववृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् । यथा लोकं कश्चित्तजस्वी जनन्याः स्नानपानपेरपी-
डादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यद्यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोष-
धीरनुक्रमेणाब्रूहत् आरोहति ॥ बृहत्स्कंदसो लुङ् । कृमृदृक्कृद्विभक्त्यस्कंदमीति त्रैरडादंशः ॥ उपरि प्रज्वलति ।
तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वपेक्षया निरुष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु नि धावते
नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविशन्न ज्वलति तदा दिशु
प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिङ्गोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं चञ्जते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्ते शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगं । इव । पपृचानासः । चञ्जते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्ते । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाङ्गातारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवमैषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते ।
संभजते । आदिदन्तरमेव तथा पपृचानासो हविषा सुत्या च संपृचाना अस्त्वित्तो यजमानाः ॥ पृच्छंस्कंदस्य
लिटः कानच् ॥ चञ्जते । प्रसाधयति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयति तद्वत् । यद्वा । महान्तं
राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः । चञ्जतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । यद्यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बर्जाम-
बर्जधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिभ्येषु मज्मना शारीरेण बलेन च युक्तान्देवाभ्यवहर्तृशु-
त्वित्तो यज्ञभुजो देवान्या क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्ते यजमानं शंसं स्तुतिं च सुखं वा तं विश्वधा
विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति पूर्वोक्तात्क्रामयति । किमर्थं । धायसे हविर्लक्षणाज्जाय । तस्माद्गोतारमग्निं
वृणते चञ्जते च ॥

वि यदस्याद्यजतो वातचोदितो हारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहमः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वातऽचोदितः । हारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नम् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहमः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यद्यदायमप्रिवातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः मन व्यस्यात वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा वक्त्रवक्त्रा ॥ वचिरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वनिष । दृशियहणात्कुत्वं ॥ हारो न कुटिल इव विदूषणका-
दिरिव ॥ ऊरतिष्ठन्तात्यचाव्यच ॥ स यथा जरणाः सुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतो
ऽप्रतिबद्धप्रसरो अवस्थितः । तदा तस्यामेः पत्नम् पत्नने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्यात ।
आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अयो बद्धा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषो दहतः ॥ दर्हर्लिटः क्लृप्ते ॥
कृष्णजंहमः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः । हतैर्यङ्गुगतात्मकैर्मण्यमुन । कुत्वाभावः क्वांदसः ॥
शुचिजन्मनः मंत्रसंहितारण्योक्त्यन्तत्वात् व्यध्वनो विविधज्वालस्थानियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो द्यामंगेभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रेऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्त्रभी रज्जुभिः कृतो बहो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयशकादिभिरंगरीयते तद्वयातः
स्थापितः सन्नक्षत्रभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वालादिर्हृपरवयवैर्वामन्तारक्षमाज्येन हृष्टः सन्नीयते । गच्छति ॥ ईड्
गती ॥ आत् प्रवृत्तानंतरमस्याप्रेक्षे सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवति । यत् एवं भवति तदर्थं
दक्षि । दहत काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । क्वांदसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्यापेस्त्वपथाद्वीशान्तेजसः सका-
शाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृगादय ईषते । गच्छति ॥ ईष गत्यादी । बद्धलं कंदसीति शपो लुक् ॥ पलायते । तत्र
दृष्टान्तः । शूरस्य त्वपथादय इव । कस्याचिद्विक्रान्तस्य दीशान्तेजसः सकाशाद्वीश्या पलायमाना इव । एवमन्त-
रिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाप्ररूपेण सूर्यते ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाश्वदे अयमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुरान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अयमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीं । अन्नुं । क्रतुना । विश्वेऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।

अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो राज्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽह्न-
भिमानी देवः शाश्वदे । शातयति तमः ॥ शूद्र शातने । क्वांदसो लिङ् । बद्धलं कंदसीति ऋट् । तुजादित्वा-
दभ्यासदीर्घः ॥ तथार्थमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बद्धवचनं ॥ यद्वा । एते
वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाश्वदे । तीक्ष्णीक्रियते । हिशब्दो मंत्रांतर-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायसे । ऋ० ५. ३. १. इति हि मंत्रांतरं ॥ शूदेः कर्मणि क्वांदसो लिङ् ।

हरयो र इति रेभावः । हि वेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वं उपपत्तिमाह । यद्यस्यात्कारणात्
हे अग्ने सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मिचार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः
स्वतिथसा सर्वतः परिभाविता सन्नगुक्रमेणाजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तव दृष्टांतः । अरान्नयस्य चक्रास्त्रे-
भिर्न बाह्यबलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमभिर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतांतिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नय्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवतांतिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नय्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां सुवते । शशमानः शंसमान इति यास्कः । नि० ६. ८. । सुन्वते
त्वदर्थमभिवर्धं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतांतिं देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणमिन्वसि ।
व्याप्नोषि । अस्मत्पुत्रं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिर्ब्याग्निकर्मा इन्वति ननवेति तन्नाममु पाठात् । हे सहसो
युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितव्यं । यद्वा । सहसपुत्र युवन्नित्यतश्च
महिरत्नास्मात्प्रदेयमहद्रमणीयधनं नय्यं नवतरं सुत्वं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां धयं यजमानाः कारे
शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविर्प्रदानसमये क्षिप्रमेव सुम इत्यर्थः । तव दृष्टांतः । भगं
नादित्यमिव । यद्वा । मह्यं राजानमिव । त्वं यथा सुवति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ चं मुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । चृते । आ ।

च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मि अस्मां स्वर्थं सुपुरणीयं दमूनसं दमनीयमुपाज्य ॥ दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यूनसिप्र-
त्ययः ॥ रयिं न पपृचासि १. नं यथा संपृणञि । तथा भगं सर्वमर्जनीयं दक्षं नोत्माह्वयं प्रवृत्तं वा धर्णसिं
विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पपृचासि संपृणञि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्के । लिङ्वाङ्गागमः ।
बहुलं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽपि रश्मीरिव स्रक्कीयान्नरमीत्यथा यमति
नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकाविहल्लोकपरलोकी यमति निय-
च्छति । तथा मुक्रतुः शोभनकर्मायमृतेऽस्मादीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं वा यमति आयच्छति सर्वदा
ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचास्तेत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽश्वः । होता । मंद्रः । शृणवत् । चंद्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽपिर्नोऽस्मादीयमाह्वानमुत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् ।
यद्वा । नोऽस्मान् आवयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतिर्निष्पङ्गागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा सुद्योत-

मानः ॥ युत दीप्ती । अन्वेभ्योऽपि दृष्टं इति मणिः ॥ वीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मंड्रो मदनशीलः चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्यो वसनीयः स प्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमै-
रत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मानुत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेख-
डागमः । सिद्धज्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांचणीयं स्वर्गमच्छामिमुख्येन
प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविष्प्रदानादिकर्मवद्भिरर्करचनसाधनैर्नैरास्तावि । सुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शि-
मीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नाममु पाठात् । कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि
षष्ठीस्थानं चतुर्थी । सम्यग्वाजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अमु च च्छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचे-
मपिममी च पुरोवर्तमाना अत्वजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यत्यत्यर्थं निष्टतन्युः ।
शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वं स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ इतः परमप्यस्मत्पुत्रपात्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ।
मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ निडि च्छंदसो विकरणस्य
युः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. इति षत्वं ॥ ॥ ९ ॥

समिद्ध इति त्रयोदशचं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्विती-
यादीनां तनूनपात्रराशं इत्थो बर्हिर्देवीर्द्वार उषामानक्ता देव्या होतारं प्रचेतसां तिस्रो देव्यः सरस्वतीका-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अन्त्याया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीकाभारत्य इति । अत्रानुक्रमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमं त्विंद्रीति । अत्रधत्तनूनपादादिभिर्य-
ज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवर्हति कात्यक्यस्य मतं । अपिरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः
स एव देवर्हति शाकपुर्णमतं । निरुक्तं किंदेवताः प्रयाजानुयया इति च्छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं बहुधा
प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरं पक्षा अर्थवादा आप्रिया एवेति सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजा-
नुयया इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पशावंशिरोगोचोत्पन्नानामेतदाग्नीमूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे
सूचितं । समिद्धो अवेति सर्वेषां यथच्छापि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथच्छापिग्रहणात् ॥ आग्नीमूक्तानि
त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रयवाध्यश्वगात्समदानि चत्वारि नराशंसर्वानि । मेधातिथर्धतमसंप्रिपिकाणि
नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्वंतीति । तत्रैतत्सूक्तं दर्धतमसत्वाद्बुभयवत् ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तंतुं तनुष्व पूर्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

संऽईडः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यत्ऽसुचे । तंतुं । तनुष्व । पूर्य ।

सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्त्रिन्यागदिने देवान् हविषां भोक्तृनग्न्यादीनां वह ।
अस्मयज्ञं प्रति प्रापय । यत्सुचे यागाद्योक्तसुचे यजमानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषु-
तसोमाय दाशुषे हविर्दानवते । यद्यपोदानीमेवाह्वयते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दाने वा यजमानाय तदर्थं पूर्य पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व ।
विसारय ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुपः ॥२॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुपः ॥२॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्यक्षपक्षे तन्वी गावो भोगानां तामु जायमानत्वात् ताम्य उत्पन्नं चीरं चीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नम्रत्वं । तद्वान्यज्ञः । अपिपक्ष आपस्तम्ब उच्यते । ताम्य औषधिवनस्पतयः । तैभ्यो ऽपिरिति नम्रत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामकं हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां सुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदस्मद्वा कंदसि सादृश्य इति वतुप । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । घृतवतं चरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुपोपेत्य मासि । निर्मिमोषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । चिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापृतस्य शोधयिताद्भुतोऽभुत इव अदृक्क्षणे भविता । आश्चर्यभुत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः ईदृशो नराशंसो नरः कर्मनेतृभिर्नृत्विग्भिः शंसनीयोऽपिर्दिवो बुल्लोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्त्रदीयं चिरा मिमिक्षति । चिवारं समंतात्सिञ्चति । स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन चिरा मिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्षपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो बुल्लोकादागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं चिरा मिमिक्षति । अथ नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ चिवारमागच्छति । चिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववज्ज्ञेयं ॥

ईक्षितो अग्रे आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छां मुजिह्व वच्यते ॥४॥

ईक्षितः । अग्रे । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छां । मुऽजिह्व । वच्यते ॥४॥

हे अग्ने ईक्षितः सर्वैः सुख इणनामकस्त्वमिहास्त्रिन्यक्षि चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिंद्रमा वह । आह्वय । हे मुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वामच्छाभिमुखेन प्राप्तुं वच्यते । मतिरेवास्त्रदीयोच्यते ॥ हिः पुरणार्थः । वच्यते च संप्रसारणाद्वैति पूर्ववत्पक्षे वा कंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञार्थेयज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

स्तृणानासो यतसुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृजे देवव्यचस्तममिंद्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

स्तृणानासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृजे । देवव्यचः । तमं । इंद्राय ।

शर्म । सऽप्रथः ॥५॥

स्वधरे' शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दर्भान् सुयानास आसारंतो यतस्तुषो
नियमितजुडादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यवसाममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विसीर्यं शर्म सुखसाधनं
गृहमिन्द्राय वृजे । विवर्जयंति । संपादयंतीत्यर्थः ॥

वि अयंतामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पात्रकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसञ्चतः ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पात्रकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असञ्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता वि अयंतां । विविधं अयंतु । विवृता भवंतु । किमर्थं । देवेभ्यः
प्रथं प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रथं रोहिष्यं अव्यथिष्यं । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृशसाः ।
ऋतवृधो यज्ञस्य वर्धयिष्यः पुत्र्याः महीर्महत्त्वः पात्रकास शोधयिष्यः पुरुस्पृहो बहुस्पृहणीयाः असञ्चतोऽस-
ज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

आ भंदमाने उपकि नक्तोषासा सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपकि इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बहिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपकि परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । यद्ही महत्वी
अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यज्ञरित्यपत्यनाम यज्ञः सृजति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा
यज्ञस्य निर्मात्र्या । ताभ्यामागमनायज्ञस्य संपूर्तयज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध-
त्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमद्व-
हिरासृतं दर्भमा समंतादा सीदतां । उपविशतां । यद्वा । ऋतस्त्विति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमा सीदतां । आसाद्य
च बहिरासृतं दर्भं स्वयमेवा सीदतां ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्नमद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्नं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वाली जुगुर्वणी भृशं गुणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारी ॥ गुणतेर्यद्वक्तुगं-
तात् क्विपि च्छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेच्छंदसि वनसनरविमथामितीत्यर्थः ॥ कवी
मेधाविनी क्रांतदर्शिनी दैव्या होतारा देवसंबन्धिनी होतारी अयं च मध्यमस्थानक्षेत्रभौ सिध्नं फलसाध-
नभूतं ॥ सिधेः स्थापितं चीत्वादिना रक् ॥ दिविस्पृशं युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमा-
णत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमद्य यक्षतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यक्पूर्वाहय-
तामित्यर्थः ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होवा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥९॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होवा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥९॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणयामरणेषु देवेषु द्योतनश्रीलेषु क्षीतृषु मरुत्सु अस्त्रिषु वार्पिता नियता होवा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादिदृश्य संबंधिनी युस्थाना वाक् तथेळा पार्थिवी प्रेषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती क्षनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तस्मिन्निष्ठानवागभिमानिदेवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः क्षीर्णे सीदंतु । उपविशंतु ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यंतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥१०॥

तत् । नः । तुरीपं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यंतु । राये । नाभा । नः । अस्मयुः ॥१०॥

नोऽस्मदर्थं तत्तादृशं तुरीपं तूर्णं व्याप्यैश्वर्यं सद्य आविर्भवदभूतमिव सत् । यद्वा । महद्भामितत् । भारती महत् । पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थयैवारमलं समर्थं । यद्वा । पुरु वारं बहु प्रभूतं च । वाशब्दश्चार्थः । अरं अलं । त्मनात्मना पुरु । बहुक्रियाविशिषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृथादेः कर्ता । त्वष्टृशब्दो यास्कैर्नैवं व्याख्यातः । त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति ऋक्तास्त्वर्षवा स्यादुदिकर्मणस्त्वर्षतर्षा स्यात्करोतिकर्मणः । नि० ८. १३. इति । तन्नामको वैद्युतोऽपिरस्त्रयुरस्मान्कामयमानो देवो नः पोषायास्मत्पुष्टये राये समृद्धये च नाभा नाभा वृष्टेर्बंधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकं वि ष्यतु । विविधं गमयतु । पोऽंतकर्मणि । ओतः शनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं ॥ यद्वा । नो नाभास्मत्संबन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यां रायं ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यातिरूपसृष्टौ विमोचनार्थः ॥ उक्तलक्षणां वृष्टिं मुंचतु ॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यस्मि वनस्पते । अग्निहव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥११॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान । यस्मि । वनस्पते । अग्निः । हव्या । सुसूदति ।

देवः । देवेषु । मेधिरः ॥११॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वीरं वर्तयद्वात्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मनात्मना देवान्हविर्भुज उप यज्ञि । उपत्य यज ॥ बहुलं कंदसीति शपो लुक् ॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावानपिराहवनीयो देवेषुऽयं मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति । प्रेरयति । स्वीकरोति ॥ सुद चरणे । बहुलं कंदसीति शपः झुः । निटोऽडाटावित्यडागमः ॥ यद्वा । यूपाग्निरेव परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निहवींषि सुषु स्वीकरोति ॥

पूषयवते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे । स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन ॥१२॥

पूषणऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे । स्वाहा । गायत्रवेपसे । हव्यं ।

इंद्राय । कर्तन ॥१२॥

पूषयवते पूषा तद्वते ॥ अग्नौ गुडिति नृद । ह्रस्वगुड्यां मनुर्विति मनुप उदात्तत्वं ॥ मरुत्वते मरुद्विषयवते

विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्रवेपथे । वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयेंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोपः तप्तनप्तनयनाच्चति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृता॒न्या ग॒त्युप॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ । इं॒द्रा ग॑हि श्रु॒धी ह॒वं त्वां ह॑व॒न्ते अ॒ध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृ॒तानि॑ । आ । ग॒हि । उप॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ । इं॒द्र । आ । ग॒हि । श्रु॒धि । ह॒वं । त्वां । ह॑व॒न्ते । अ॒ध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्यवपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यच्चमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्विवर्त्तय वीतये भक्षणाया गहि । आगच्छ ॥ गमेः क्वांसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिमानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आ गहि । स्तोत्राव्यभिलक्षागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते आह्वयन्ति ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ह्यतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणं ॥ १११ ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं । तथा चानुक्तांतं । प्र तव्यसीमष्टावधियं तु तन्निष्ठुबंतमिति । तु तदित्युक्त्वादिदमाहिसूक्ताष्टकस्याभिर्देवता । अंत्या त्रिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्तयोक्तो विनियोगः ॥ अपिष्टौम आपिमाकृते शस्त इदं सूक्तं जातवेदस्यनिर्विद्वानीयं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि छेति तिस्रः । आ० ५. २०. । इति ॥ दशराचस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिर्विद्वानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निर्विद्वानं । तथा चाचार्यातिदेशः । ऐकाहिका न्युपसंशस्य तेषु निर्विदो दध्यादेवमेवापिमाकृते । आ० १०. १०. । इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धी॒तिम॒ग्रये॑ वा॒चो म॒तिं सह॑सः सू॒नवे॑ भ॒रे ।

अ॒पां नपा॒द्यो वसु॑भिः स॒ह प्रि॒यो हो॒ता पृथि॒व्यां न्यसी॑ददृ॒त्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्य॑सीं । नव्य॑सीं । धी॒तिं । अ॒ग्रये॑ । वा॒चः । म॒तिं । सह॑सः । सू॒नवे॑ । भ॒रे ।

अ॒पां । नपा॑त् । यः । वसु॑ऽभिः । स॒ह । प्रि॒यः । हो॒ता । पृथि॒व्यां । नि । अ॒सीद॑त् । ऋ॒त्वियः ॥ १ ॥

अहमग्रये तव्यसीं तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्री ॥ तवतिर्पुंल्लयः सीचो धातुः । अस्मान्नुजंतात्सुखंदसीधीयसुन । तुरिष्ठेमेयः भवति तुलोपः । क्वांस ईकारलोपः ॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणासूक्तगुणकं कर्म प्र भरे । प्रकर्षेण करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायामग्रये । सहसो बलस्य मूनि पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अज्ञ औषधयः औषधीभ्योऽग्निरित्येतेर्नृत्वं । अथवा । अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्धकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽभिर्हृत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवामयोऽग्निर्वादिधनः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

स जा॒यमानः॑ पर॒मे व्यो॑म॒न्या वि॒रग्निर॑भव॒न्मातरि॑श्व॒ने ।

अ॒स्य क्र॒त्वा स॒मिधा॑नस्य॒ मज्ज॑न्ता॒ प्र द्या॒वा शो॒चिः पृथि॒वी अ॒रोच॑यत् ॥ २ ॥

सः । जा॒यमानः॑ । पर॒मे । वि॒ऽओम॑नि । अ॒विः । अ॒ग्निः । अ॒भव॑त् । मा॒तरि॑श्व॒ने ।

अ॒स्य । क्र॒त्वा । सं॒ऽइधा॑नस्य॒ मज्ज॑न्ता॒ प्र । द्या॒वा । शो॒चिः । पृथि॒वी इति॑ ।

अ॒रोच॑यत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽपिर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परम उत्कृष्टे
ज्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वनेऽन्तरिक्षसंचारिणं वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् ।
त्वमपि प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव । अ० १. ३१. ३. इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः ।
अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिन्नेति चेष्टत इति मातरिश्या यजमानः । तदर्थः । किंच समिधान-
स्त्रंधनैः सम्यग्बर्धमानस्यापिर्मज्जना । बलनामैतत् । बलवता कृत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालादिद्व्यापारेण
शोचिर्द्यावा पृथिवी द्यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्रकर्षणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्चादसः ॥ मज्जना
कृत्वा समिधानस्येति वा योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्रे रेजते असंसतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्रे । रेजन्ते । असंसतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य स्तूयमानस्यापिस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जगरहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ ननो जगमरेत्या-
दिनोत्तरपदावुदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्यापिर्भानवो रश्मयः । दीप्तिरुक्त्वाच्च विस्फुलिंगा
अवगंतव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्दृष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः ।
तथास्यापिर्भानवक्षसः । त्वज इति बलनाम त्वजः शर्ध इति बलनामसु पाठान् । भासमानबलाः । अक्तुरिति
रात्रिनामैतत् अक्तुर्ह्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदंजकं नशं तमोऽत्यतिक्रम्य सिंधवः
स्यंदमानाः सर्वत्र व्याप्तवन्तोऽसंसतः स्वव्यापारिष्वस्वपन्तोऽविरताः अत एवाजरा न रेजन्ते । न कंपन्ते ।
दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वाह्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टातवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वजो बलं
यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव । तं यथा स्यंदनशीला व्याप्तमंतोऽक्तुरिति अंजकं तमोऽतिक्र-
म्यासंसतो रेजन्ते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याप्रकृत्तलज्जना दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते । कंपन्ते । व्याप्तवन्तीत्यर्थः ॥

यमैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजन्ति ॥ ४ ॥

यं । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजन्ति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं । वेद इति भजनाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठान् । तादृशं यमपिं भृगवो
भृगुगोचोत्पन्नाः पापस्य भर्ज्याः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा । एतावती वै पृथिवीत्यादि-
श्रुतिवेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभावोत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेना आभिमुख्येने-
रिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमपिं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः क्षुतिभिरा हिनुहि । प्राप्नुहि ॥
हि गतीं वृद्धीं च । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ योऽग्निरैको मुख्यः सन् एक एव वा
वस्वो वसुणो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदानुमिति शेषः । राजतीत्यर्थ्यकमां चिद्यति राजतीति
तन्नामसु पाठान् । तच्च दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्थेष्टे तद्वत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जैभेस्तिगितैरग्निं भवति योधो न शक्नुन्त वना न्यूजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽइव । स्वनः । सेनां ऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अग्निः ।
अग्निः । जभैः । तिगितैः । अग्निः । भवति । योधः । न । शब्दः । न । वना । नि । अजते ॥ ५ ॥

योऽप्रिवराय वरणाथ निग्राहाय न शक्नो न भवति । तच्च दृष्टान्तचयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथायाह्वसद्वत् । तथा सृष्टा वैरिण्यार्थं प्रबलेनातिकृष्टा सेनेव । सा यथान्धिरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाग्राग्निर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमपिस्तिगितैर्निशि-
तैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अन्त्यविकारः कांदसः ॥ जभैर्देतैर्देतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरग्निः । अस्मद्विरोधिना भवत्यति ।
तथा भवति । हिनस्ति ॥ भव हिंसायां ॥ यास्कस्त्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । नि० ९. २३. । यद्यप्यग्निर्भवत्योरदन-
मेवार्थः । तथापि तदवांतरभेदोऽवगतव्यः । तच्च दृष्टान्तः । योधो न संप्रहर्ता गुर इव । स यथा शत्रुभर्वति
भवत्यति तद्वत् । किंच सोऽप्रिवरा वनानि वृक्षादिसमूहान् न्युजते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः ।
अजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसद्वसुं कुविद्वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुविनुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥
कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।
चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्तस्य सोत्रस्य कुविद्वज्ज्वारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेलैव्यडागमः ॥
यद्वा । उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबंधः । तथा वसुर्वीरस्यता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा
वसुभिर्वासयितुमिधेनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुविद्वत्प्रभृतमावरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं
निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतिर्लैव्यडागमः । कांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमग्निश्चोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन
धियः कर्माणि सातये लाभाय कुविद्वज्ज तुतुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः । तुजिः प्रेरणार्थः । कांदसः
शपः स्युः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमप्रिमया धियानया स्तिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चार
यामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

धृतप्रतीकं व अतस्य धूर्धदमग्निं मित्रं न समिधान् अजते ।
इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥
“ धृतऽप्रतीकं । वः । अतस्य । धूऽसदं । अग्निं । मित्रं । न । संऽइधानः । अजते ।
इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णं । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

धृतप्रतीकं धृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वार्ज्यमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमंगं । दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वी
युष्मत्संबन्धन अतस्य यज्ञस्य धूर्धदं धुरिर्निर्वहणे सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान
इध्नेर्दीपयमान अजति । प्रसाधयति । अजतिः प्रसाधनकर्मा । इंधानः सम्यग्दीपमानोऽक्रो ज्वालासमिदा-
दिभिराक्रांतोऽन्धैरनाक्रांतो वा ॥ क्रमेणकांदसो उः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु सोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत्
स्वयं दीपमानोऽस्मादीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म
बोद्धुं यंसते । उद्योजयत्येव ॥ यमेल्लैव्यडागमः । सिप ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति
तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छन्निरये शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शमैः ।
अद्वेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत् ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायु ऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
अदग्नेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अग्निमिषत् ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन्नस्वास्वप्रमायन् ॥ युक्त प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन्नप्रयुच्छन्निरप्रमादश्चिरनवधा-
नरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकन्याभिः शग्मैः सुखकरैः पायुभिरक्षयप्रकरिणोऽस्मान्पाहि । रक्ष । किञ्च हे इष्टे सर्वैरेष-
णीयापि जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्नदग्नेभिरहिमिषैरदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभृतः ॥ दृप दृष्प
उत्केशे तौदादिकः ॥ अग्निमिषद्विनिमेषरहितैरनलसम्बन्धैः ईदृशीर्लक्षणीभ्योऽस्मान्परि परितः पाहि । पालय ।
यद्वा । उपर्युपरि जायत इति जाः । नो जा अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रक्ष । न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीन्पि रक्ष ॥ १२ ॥

एति प्र होतेति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं दीर्घतमं जागतं । पूर्वत्रापेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्यापेयं । तथा
चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनयोग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वा दधानः शुचिपेशसं धियं ।
अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥
एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्ध्वा । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।
अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्यापि व्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषं प्रज्ञया
युक्तः सन् प्रैति । प्रकीर्षण गच्छति होतुं । मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नाममु पाठात् । कीदृशो
ऽयं । ऊर्ध्वामुपरीरूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञां दधानः । आ चतुर्था-
त्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः
क्रमते । गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्यापि धाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति
धातुः ॥ चुंबति । भजत इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमत इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ ।
यद्वा । होता देवानामाह्वातायमपिरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्नेति ।
यद्देशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचमनादिरूपं
कर्म दधानो धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपुर्णा जुह्वपशुदादिका अभि
क्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्यापि-
धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुंबति प्राप्ताः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ णिसि चुंबने । अदादित्वाच्चपो लुक् ।
इदित्वाप्तुम ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत् योनौ देवस्य सदने परीवृताः ।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अधयद्याभिरीर्यते ॥ २ ॥
अभि । ई । अमृतस्य । दोहनाः । अनूषत् । योनौ । देवस्य । सदने । परिऽवृताः ।
अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् ।
याभिः । ईर्यते ॥ २ ॥

अतस्तीदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदने द्योतमानस्यादित्यस्य स्थाने परीवृतास्त-
द्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनुषत् । अभिनवा भवन्ति । आभवंत्येव सूर्यत वा । कदेत्यत आह । यद्यदा-
पामुपस्थ उदकानामुत्सर्गेऽतर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन्नावसत् आकस्य निवसत्ययमभिः तदानीमि-

त्वर्थः । अधाधुना स्वधा अमृतोपमा अयोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशेयन्ते । यामिः सहयतिऽयमपिः संगच्छन्ते वा भूमिं ता अधयत् । विशुदात्मनोदकानि जगत्पाययत् इत्यभिः स्तुतिः ॥

युयूषत् सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ईं । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

मवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तद्वत्तदानीमेव यदा प्रवृद्धौ भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरन्ती होत्रध्वर्यु वपुरयेः शरीरं युयूपतः । स्वस्वव्यापारिण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रियानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्थापारः वपङ्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ ॥ तदुत्तर्यङ्गुलुगताच्छतरि दाधर्त्यादीं निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूपतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदपिं साकं होत्रध्वर्यु युयूपतः । आदीमनंतरमेव इव आहवनीयोऽपिः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन्नस्मदस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पुजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यन्ता वोढुर्वाहकस्याद्यादे रश्मीन् प्रतिग्रहानिव । तान्वथा स्वीकरोति तद्वदयमपिरपि हवींषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्जरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ईं । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽओकसा ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमेनमपि द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनां फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञं वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्ता समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ ईदृशीं होत्रध्वर्यु सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा नाहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेवार्थः । एवं पूज्यमानोऽपिः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तदणुस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् बह्वाज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत आ स ऋष्वन्यभिब्रजं द्विर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तं । ईं । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिंशः । देवं । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋष्वति । अभिब्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा ।

अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमपि दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिणो विशः परस्परविशिष्टा ह्रियन्ति । प्रीणयन्ति मयनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना कृतये रज्ज्वाय हवामहे । आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमपिधनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽपिधनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीभूयन्ति । गमयन्ति ॥ रिविर्गत्यर्थः । अचांतर्भावितवर्णोऽयं । इदिव्याप्तम् । क्वांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंचैवं प्रवृद्धोऽपिरभिभ्रजज्ज्वरनुष्ठानार्थमभितः संचरन्निर्ज्वरमर्थमभिगच्छन्निर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा । अभिभ्रजज्ज्वराभिमुख्येन गच्छन्निर्वादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाञ्क्वांदसे लुङि स्थाप्चोरित्येतीत्वं । उत्तरस्य सिचः क्त्वं । इभ्वाद्गादिति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाद्वं त्मना ।

एनीं त एते बृहती अभिश्चिया हिरण्ययी वक्करी वहिरांशते ॥६॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य । पशुपाःऽद्वं । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्चिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति ।

वहिः । आंशते इति ॥६॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विबुदात्मना वृथादेर्वा राजसि । ईशिषि । ऐश्वर्यनाभित । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबंधिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो भवसि । किमन्यतंत्रत्विन जेत्याह । त्वनात्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तच्च दृष्टांतः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशुना निरोधनिर्गमनादिव्यापारिपु समर्थो भवति तद्वत् । एतदृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादेवं तस्मान्ने तव वहिर्यज्ञमंते प्रसिद्धं एनी एतवर्गो शुभे आवापृथिव्यावाशते । अश्रुवाते । आश्रुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप तकारस्य नकारस्य ॥ कीदृशो ते । बृहती महत्यावतिल्लते अभिश्चिया प्राप्तिश्चर्ये अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हितरमणीये वक्करी अतिकुशलं शब्दयत्नौ ॥ वक्करीनिपि वनो र चेति डीत्रिफौ । क्वांदसं कुत्वं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा क्वांदसो नुमभावः ॥ ईदृशो आवापृथिव्या वहिरश्रुवाते ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्यं तद्वचो मद्रं स्वधां चतृजातं मुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्मसि दर्शतो रणवः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥७॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्यं । तत् । वचः । मद्रं । स्वधाऽवः । चतृऽजातं । मुक्रतो इति मुक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रणवः । संऽदृष्टौ । पितुमानऽद्वं । क्षयः ॥७॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा लुत्वा । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वायूपं स्तोत्रं प्रति हर्यं । पुनः कामयस्व । हे मद्रं मादनशीलं लुत्य वा हे स्वधावो हविर्लक्षणाज्ञवन हे चतृजातं यज्ञार्थमुत्पन्नं हे मुक्रतो शोभनकर्मण शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृगस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मसि अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रणवो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवासवान्भवति । तच्च दृष्टांतः । पितुमानिव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥ ॥७॥

तं पृच्छति पंचर्षे पंचमं मूक्तं । अचानुकमणिका । तं पृच्छत पंचांश्या त्रिपुर्विति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वचापेयं तु तदित्युक्तत्वाद्विदमप्यामेयं । अंश्या त्रिपु । शिष्टास्त्रिपुर्वंतपरिभाषया जगत्तः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जगाम स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्ठयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तं । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयैः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमपि पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्मैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारण्येन नेत्याह । स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽपिरेव नु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा । ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तच्चापेक्षिताः कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नपि प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्राविष्टय एष्टया भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽपिर्वाजस्याप्तस्य शवसो बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छन्ति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥ २ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छन्ति । स्वेन । इव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृष्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमपि पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुमयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्तेवापि पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न वि पृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा । इवशब्द एवार्थः । स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतंत्रश्चर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति न तु बद्ध भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमपिः प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहते । तथापरं वचः स्वोक्त्यनंतरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवविधस्तस्मादप्रदृपितोऽप्रदृप्तः यद्वा तेन शिक्षितोऽनुद्बुधः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्यापिः क्रत्वा क्रतुना रक्षणदिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

तमित्पृच्छन्ति जुहुँस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवद्वचांसि मे ।

पुरुषैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । जुहुँः । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरुः । प्रैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽजतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुहुँऽस्मदीया जुहुँपमुदादयस्तमित्तेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति प्रीणयितुं । यद्वा । ह्ययं इति जुहुँ आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुहुँदिषु स्थितान्याज्यान्यप्याश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुहुँ इत्युच्यते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि ह्ययमानं चेति भावः । किंचार्वतीः प्राप्तिमत्यः सुतयस्तमित्तेवापि गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवैकोऽयमपि विश्वानि मे मदीयानि वचांसि सोचरूपाणि शृणवत् । शृणोति । अपिः सर्वदेवतात्मकत्वं तेत्तिरीया आहुः ।

ते देवा विभ्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाङ्गरभिः सर्वा देवता इति । ति० सं० ६. २. २. ६. । तथाचैव पुरस्ता-
दास्मात्स्यते । त्वमपि वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः । अ० ५. ३. १. । इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषेणो
बहुप्रेषभाक् । यद्वा । बहुप्रेषणः । सर्वस्वाप्तापयित्वर्थः । तत्पुरिस्सारयिता ॥ तरतेरंतर्षर्थादादृगमहन् इति
किन्प्रत्ययः । बहुषं कंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अक्षिद्रोतिर्गविक्षिद्रारक्षणः
शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां एवभूतोऽग्निः सं रभो यज्ञादिमंत्रभवान् सत्तादत्त । आदत्ते ।
हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थायं चरति यत्समारंत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्रान्तं मृशते नाद्ये मुदे यदी गच्छंत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरंत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्रान्तं । मृशते । नाद्ये । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यद्यदाभ्यर्च्यरूपस्थायं चरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत्
समारंत समागच्छत मयनेनाविरभवत् ॥ समो गम्यच्छीत्येतरात्त्वनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन्
युज्येभिर्योक्तं संबद्धं समर्थः फलैर्मिश्रयितुमर्हं स्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गृहः सन् चचार । यद्वा ।
युज्येभिरद्यैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ त्तर च्छदगर्तः । लिटि गालि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्रान्तं श्रान्तं
श्रान्तं वा यजमानं नाद्ये नंदनीये कर्मणि निमित्तभूतं सति मुदे तस्य संतोषाचारमि मृशते । अभिमर्शनं
करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोकि गुवादिः श्रान्तं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कर्दति चेत
उच्यते । यद्यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमपिमृशतीः कामयमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छति
प्राप्नुवन्ति तदाभि मृशते ॥

स ई मृगो अयो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यव्रवीच्चयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वान् ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ई । मृगः । अयः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । व्यव्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ई स एवापिरूपमस्य उपमाया उपमास्यदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यामुप नि धायि ।
उपस्थाप्यत उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगो मार्जयितान्वेषणशीलो वा । मृगो मर्तिर्गतकर्मणः
। ति० १. २०. । इति यास्कः । अय आयो गंतव्यः । अयः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुर्वनगामी ॥ अच्यतेर्गमेश्चिदं
रूपं । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुहागमश्चादसः ॥ एवभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो
वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठयज्ञानानि व्यव्रवीत् । विशेषेण व्रवीति । उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनम-
भिख्येति तन्नामसु पाठात् । ई । सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचिद्व्यस्योदकस्य
वा चेतितता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदहंतीति वा ।
सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धो ॥ ५४ ॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्वं षष्ठं सूक्तं दीर्घतमसं । आपयं पूर्वत्रापयं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्धानमित्यनु-
क्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चतयोस्त्रिषु कंदसीदमादिसुक्तत्रयस्य विनियोगः । ऋषितस्या इति खंडे
सूचितं । त्रिमूर्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

त्रिमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रौचिनापमिवांसं ॥ १ ॥

चि॒ऽमूर्धनै॑ । स॒प्र॒ऽरश्मिं॑ । गृ॒णीषे॑ । अ॒नू॒नं । अ॒ग्निं । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे॑ ।

नि॒ऽस॒त्तं । अ॒स्य॒ । च॒रतः॑ । ध्रु॒वस्य॑ । वि॒श्वः । दि॒वः । रो॒चना॑ । आ॒प॒प्रि॒ऽवांसं॑ ॥ १ ॥

अनयाप्रियञ्चरूपेण स्तूयते । त्रिमूर्धानं सवनचयरूपमूर्धचयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पादमूर्धसु बङ्गव्रीहावितु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं अनूनमविकलं संपूर्णफलं अभिमपिसाध्यमंगना-
दिगुणयुक्तं वा पित्रोरूपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्तद्द्रव्येण
बुल्लोकस्त्रदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्यापिः संबन्धिनं
यज्ञं दिवो बुल्लोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पुरयितारं गृणीषे ।
गृणीहि । स्तुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । चिमूर्धवदत्र चित्यंतरिचबुल्लोकाव्यस्थानचयोपेतं । लोकचयव्या-
प्रमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानचयवर्तिनं वा । सप्तरश्मिं सप्तज्वालं अनूनमन्यूनं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरूपस्थ
उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्तं आपप्रिवांसं सर्वतः पुरयंतं कामानां
उत्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि । स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालामिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविच-
लितस्य दिवो द्योतमानस्यास्यापिर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवतीति शेषः ।
इंद्रश्ममग्निं स्तुहीत्यंतरात्मानः प्रेषः ॥

उ॒क्षा म॒हौ॑ अ॒भि व॒वक्ष॑ ए॒ने अ॒जर॑स्त॒स्थावि॒त॒ऊ॒ति॒ऊ॒ष्वः ।

उ॒र्याः प॒दो नि द॑धाति॒ सानौ॑ रि॒हंत्यू॒धो अ॒रु॒षासो॑ अ॒स्य ॥ २ ॥

उ॒क्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒वक्षे॑ । ए॒ने इति॑ । अ॒जरः । त॒स्थौ । इ॒तः॒ऽऊ॒तिः । ऊ॒ष्वः ।

उ॒र्याः । प॒दः । नि । द॑धाति॒ सानौ॑ । रि॒हंति॑ । ऊ॒धः । अ॒रु॒षासः॑ । अ॒स्य ॥ २ ॥

उक्ता सेक्ता । फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोदृक्तवृषभसदृशोऽयमग्निरेव
द्यावापृथिव्यावभ्यभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लोटि च्छादसः शपः शुः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । सिञ्जङ्गलमिति सिप् ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो
देवाकनुष्ठांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरौ जरारहित ऋष्यो महान् पुण्यः । महत्तामेतत् ऋष्व उक्ता इति
तन्नामसु पाठात् । तथेतर्जातः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयमितर्जातिरित एव
गमनवानस्त्रहिवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनंतरमुर्ध्या विसृताया भूम्याः सानौ समुच्छृते
प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो नि दधाति । पदानि स्थापयति करोति । किंचास्यापिररुषासोऽरुषा आरोचना
ऊधरूधःस्थानीयमंतरिक्षं रिहंति लिहंति । यद्वा । अस्योधरूधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन
यजमाना रिहंति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति ॥

स॒मानं॑ व॒त्सम॑भि॒ संच॑रंती॒ विष्व॑ग्धे॒नू वि च॑रतः सु॒मेके॑ ।

अ॒न॒प॒वृ॒ज्याँ अ॒ध्व॒नो मि॑माने॒ विश्वा॑न्केताँ॒ अधि॑ म॒हो द॑धाने ॥ ३ ॥

स॒मानं॑ । व॒त्सं । अ॒भि । स॒ंचरंती॑ इति॒ सं॒ऽच॑रंती । वि॒ष्वक् । धे॒नू इति॑ । वि । च॒रतः॑ ।

सु॒मेके॑ इति॒ सु॒ऽमेके॑ ।

अ॒न॒प॒ऽवृ॒ज्यान् । अ॒ध्व॒नः । मि॑माने॒ इति॑ । वि॒श्वान् । के॒तान् । अधि॑ । म॒हः ।

द॑धाने॒ इति॑ ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवड्वर्षहेतुमपिमभिमुखं संचरंती संचरंत्यौ द्वे धेनू अपिहितकरणेन
प्रीणयित्वा पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वन्वि चरतः । संचरतः । स्तनपानादिसदृशैर्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिना

खन्यन्वर्धयत इत्यर्थः । कीदृशी ते । कुमेके शोभनकर्मणी शोभनमेव वा । परिचरसङ्गशब्दे इत्यर्थः । किंच-
नपवृज्यान्पवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गानघिः प्रातःप्रदेशान् केशाव्य-
मेध्वरहिताग्निमाने संपादयिष्यौ । किंच विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवक्ष्यन्विषयाणि महो महात्मा
विभक्तं दधानि धारयन्ती । ईदृशावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनुं विज्वांसि धरतः ॥

धीरांसः पदं कवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुयं ।

सिषासंतः पर्यपश्यन्तं सिंधुमाविरंभ्यो अभवत्सूर्यो नून ॥४॥

धीरांसः । पदं । कवयः । नयन्ति । नानां । हृदा । रक्षमाणाः । अजुयं ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्तं । सिंधुं । आविः । अभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नून ॥४॥

धीरांसो धीरा धीमतः प्रयोगज्ञा अध्वर्चादयोऽजुयमर्च्यमजीर्णमनमपि पदं स्थानं वेदितव्यं
नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशान्नाहं पत्यादा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमाप्यदं सर्वकामा
नामास्यदमेनं गमयति । कीदृशास्ते । कवयः क्रातदर्शिनो मेधाविनः अजुचानः वा । ये वा अजुचानास्ते कवय
इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणा । किंचवक्ष्यास्ते सिंधुं स्वदमानं
यज्ञद्वारा फलानि स्वतममपि सिषासतः संभक्तुमिच्छतः ॥ सन्ते । सनि सनीयतर्धति पिकल्पनादिदभावः ।
जनसन्तव्यमामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यन्तं । परितः पश्यति । शृणुयत इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमपिरेभ्य
एवं कुर्वन्तो नृत्तभ्यो नेतृभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नूनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नूनप्राणिनो
ऽनुग्रहीतुमिति वा योज्य ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकन्यो महो अभोय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहंभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईकन्यः । महः । अभोय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । अभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५॥

अयमपिः काष्ठासु परस्परं क्रांत्वा वर्तमानासु दशमु दिनु दिदृक्षेण्यः । अन्यहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति ।
यद्वा । द्रष्टुमष्टयो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशः सनतात्कृत्यार्थं तर्ककन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव अन्यः सर्वत्र
प्रादुर्भवणशीलो भवति जयःशो वा । किंच प्रदानसमय ईकन्यः सुखो भवति । किमर्थमेव । महो महतो
देवादेरभोयार्भकस्यान्पस्य यजमानादेवा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानं गति विविक्तः । तत्रोपप-
त्तिमाह । यदहं यस्यात्वनु पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविर्लक्षणात्प्रवान्
विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमपिरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ पक्ष्ये चतुर्षी ॥ एषामुत्विजा गर्भवच्छिमुवदत्यंतर-
क्षीयानां सूरभवत् प्रसवितोत्पादयिताभवत् भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयतीति
पूर्वत्र संबंधः ॥ ॥ १५ ॥

कथा त इति पंचमं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाप्तिश्चैष्टम । कथत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नश्च-
योरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्धानमिति चीणोत्पन्नोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयंत देवाः ॥१॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाशुः । वाजेभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥१॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशुसंभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समंताच्छोषयितारः । यद्वा । सर्वं व्याप्तवतः ॥ अग्नेति लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः सिञ्चेति द्विविकरणात् । आशुपूर्वादंतर्भावितव्याच्छेषः शान्तिश्च क्हांदसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात्सन्तः कर्मण्यण ॥ ईदृशा रश्मयो वाजिभिरग्नेः सहितमायो-
रायुरायुषं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददशुः । ददति ॥ दाशु दाने । क्हांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृ-
ह्याणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी तौके पुत्रे तनये ऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा । तौके पुत्रे तनये तत्पुत्रादी च । दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सामन् सांस्वि रथंतरादी रणयंत रमंते रमयंति शब्दयंतिव वा । यस्मा-
दन्नायुष्यादिसंहताः सोमेनेद्वा सांस्वि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान्-
रश्मीन् मामप्यनुगृह्याणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्म्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविर्लक्षणात्तेन तद्वन्नमे मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्तिदानि क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध । बुध्यस्व । स्तुतो भवत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः । अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्थस्त्युक्तितद्वोदाजहार । नि० ३. २० । एको जनः पीयति । वधकर्मतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनु गृणाति । अनुकूलमुच्चारयति । तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वेदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । स्तौमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽदृतात् । अरक्षन् ।

• ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यते बृहस्पतिनामानां द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत हे मुने रेतो मा त्याजीः पूर्वंमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्प्रतिबद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्समोव्यथयाप्रिमस्त्वौषीत् । स च सुत्या प्रीत आंधं पर्यहरदति । तदिदमचोच्यते । हे अग्ने ते तव संबंधिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमंधं पश्यंतोऽंधोऽयं अतोऽस्माभौ रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरिताद्दृष्टं प्राप्ताहुः खादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितान्-
स्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाहं देभुः । अहेति विनियहार्षीयः । न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दम्भु दंभे । अंधियंथिदंभिस्त्रिजीनामिति वक्तव्यं । का० १. २. ६. १. इति लिटः कित्वादिनिदिता-
मिति नञोपः । तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती दंभेयेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. इति तौ वि-
धीयंते ॥ यद्वा । मूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति ह्येन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । ह्येन ।

मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वं । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणादिरूपपापेष्वावान् अररिवानदाता । अस्मादानप्रति-
बन्धक इत्यर्थः ॥ रातेष्कांदसस्य लिटः कसुः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ कंदसि वनिपमिच्छतीति मत्व-
र्थीयो वनिप ॥ शत्रुत्वमाचरणं यः शत्रुर्ह्येन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मन्त्रः ।
निंदाधारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो
विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तन्न करोति अन्यत्करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं
मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुर्मर्चयति भर्त्सयति
विधेयीकरोति वास्मान् । स मन्त्रिकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरुस्तु ॥ पठ्यर्थं चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गरि-
तास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निंदाकारैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनु मृक्षीष्ट । अनुमापुं । अनुक्रमेण सुपतु ।
यद्वा । स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गरितास्तु । अन्यान्यप्यस्मन्न्यक्काराय प्रयुक्तानि निपुणभाषणानि
सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुपतु । स्वात्मानमेवावृत्त्य दहत्वित्यर्थः ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्धान्मर्तं मर्तं मर्चयति ह्येन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्धान् । मर्तः । मर्तं । मर्चयति । ह्येन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुःऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्तारं तन्मन्त्रं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मन्त्रं त्वात्पाहीत्यपिः
प्रार्थ्यति । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवामि यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्धान् माया-
मन्त्रेण प्रकीर्षेण ज्ञानं ह्येन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा
अतस्तादृशाद्भर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तुयमानाग्ने स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच
नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रेणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा
कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माऽद्योग इत्यडभावः ॥ ॥ १६ ॥

मथीद्यदिति पंचवर्चमष्टमं मूक्तं दीर्घतमसं चैष्टममापेयं । मथीद्यदित्यनुक्रमणिका ॥ मूक्तत्रयमध्यस्य तृती
यत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मेनुथासु विष्टु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सुं । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुथासु । विष्टु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽव ॥ १ ॥

होतारं देवानामाहोतारं विश्वाप्सुं । अप्सविति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैयुतजाठरादिभेदेनाहव-
नीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराद्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपसं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रि-
यासाधुं यदीं यमेनमपि मातरिश्वा वृथादिनिर्भाततरिष्यसगो वापुर्विष्टः कष्टेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत्
अमप्यात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । इयंतश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशेष्यते । यमपि

मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु वित्तुत्वियूपासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये नि दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते बह्वधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मात्कृत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन दृष्ट्वा मनोरपत्यं मनोपो वा । नि० ३. ७. । इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विष्णु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय आगादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराभिरूपेण नि दधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादि-साधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्क एवं निरुवाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसाप्तस्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासति वा । नि० २. १४. । इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मथीदिति पूर्व-जान्वयः ॥

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं 'लोचं हविरादिकं वा ददानमिदमप्ये कुर्वाणमेव मां दंभितारो वैरिणो न ददभन्त । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवति ॥ दंभेर्वज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । व्यत्ययेनातादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं सोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं कामयते ॥ कर्नातः कांतिकर्मा । अस्माद्यङ्नुगतास्त्राङ्गि च्छांदसोऽडभावः । बह्वलादेव वा छांदसस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्युवतीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः सोतुरस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविष्प्रदानादिरूपाणि जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तैत्यर्थः ॥

नित्ये चित्तु यं सद्ने जगृभे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सृ नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यं । सद्ने । जगृभे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सृ । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित्सद्ने नित्य एव गार्हपत्य-लक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु चित्रं जगृभे गृह्णन्ति ॥ यद्द्विर्लटीरयो र इति रेभावः । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो ध्रियन्ते नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्रान्नगार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयन्त्याहवनीयार्थं । धृत्वा चेष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्त ऋत्विजः प्र सृ नयन्त । सुष्ठु प्रणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ररहाणा रंहसा गच्छन्तः ॥ रहि गतौ । छांदसस्य लिटः कानच् । अग्नित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथयन्तस्तत्र नियुक्ताः ॥ कंदसीवजिपाविति रथशब्दात्त्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो नाश्या इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरुणि दस्मो नि रिणान्ति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शेचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्मः । नि । रिणान्ति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शेचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अथ दावाभिरूपेणायं सूयते । दस्य उपचपयितायमपिः पुच्छणि बज्जनि वृक्षादीनि नि रिणाति । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाङ्गुस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जर्मेर्दंतस्थानीयाभिर्ज्वा-
लामिः । आदाहानंतरं वने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सञ्चोचते । दीप्तो भवति ।
आदनंतरमस्य शोचिर्ज्वालानुकूलं वातोऽग्निसंविभूतो वायुरनु यून् । अन्विति वीप्सार्थे । प्रतिदिनमनुकूलं
वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र दृष्टांतः । असुः क्षुप्तः सकाशादसनां गच्छन्तीं शयी न । शरो नाम
हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं । तत्पचुरां । यद्वा । शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारामि-
षुमिव । शयी इषवः शरमस्य इति यास्कः । नि० ५. ४. । यद्वा । शर एव शयी । अथवा । शरो हिंसा ।
तत्करोतीति शर्येषुः । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेष्णा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेष्णाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन्न । अभिऽख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमग्निं गर्भे गर्भवद्रुचकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरः न रेपयंति न दुःखयंति । तथा रिषण्यवो
ऽन्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० १०. ४. ३६. । इति कश्चि निपात्यते । क्वाच्छंदसीत्युः ॥
न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेपणा हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तेः कियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किञ्चास्या-
भिख्यामितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्चा अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसो
ऽप्यभावायितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृयूपा भयेऽपि न दभन् । न दभुवति । न हिंसंति । लोकि कोपका-
रेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
अविचलितभक्तयः अप्रिहोवादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्मव्यमपि नित्या भविष्यतीति भावि नित्यत्व-
माश्रित्य नित्या उपचर्यंते । तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् ।
रक्षंति । यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दीर्घतमसं वैराजमापैयं । दशकास्त्रयो विराट्किंकादशका वा । अनु० ६. ७. ।
इत्युक्तलक्षणसंज्ञावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो नैगिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्देन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य राये गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽग्निर्देन दददभिमतं प्रयच्छन् ॥
ददातिः शतरि क्कांदसः शपो लुक् । तस्य क्कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥
आ अभिमुख्येनास्त्रहेवयजनं प्रतीयते । गच्छति । किंचेनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी । सर्वस्य पतिरित्यर्थः ।
ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्यदभुते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंचोप ध्रजंतमुपगच्छं-
तमेनमभिषवार्थमद्रयो ग्राववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरंत्वेव ॥ विध विधाने । तीदादिकः । लङि
बज्जलं क्कंदसीत्युत्तभावः । निघाताभावश्क्कांदसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारिणास्य
संबन्धादनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवयावाणः स्वशब्देरूपोपेत्य विधन्ति । पूजयंत्वेव । आह्लादं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

स यो वृषां नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सम्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषां । नरां । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सम्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशी योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्बावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रुयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवोर्नानाविधिः पीत आस्तादितः सर्गः ऋष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहीं स एव स्वरः ॥ अत्रायं ऋष्टिक्रमः । अयमपिः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापथ्य तद्गमिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृध्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्योनां गर्भाशये सस्त्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत निषिक्तं रेतः पाययति । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसुत्साहयुक्तानां रजमानानामिव । नरा मनुष्या नृत्वति कर्मस्विति यास्तः । नि० ५. १. तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्गोदस्योरपि । आश्रयवाचना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन भूलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिर्हविलक्षणः सोमाज्यादिभिरग्निर्निमित्तभूतिर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैर्वास्तादितस्वभावः सन्नस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमपिं हविर्मिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुजते इत्यर्थः । किंच योऽग्निर्योनां स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्त्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्त्रिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽर्वा । सूरौ न रुरुक्काञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अर्वा । सूरः ।

न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यगन्यागमनमनीषा विद्यते तां । पुरं तत्स्थानमादीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्योऽपेक्षितदंशं प्रत्यतनशीलः कविः क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अर्वारणकुशलो नभन्यो न नभस्याकाशं भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्यापेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनापेक्षितवैचित्र्यं त्वमपि वरुणो जायसे यत् ॥ ऋ० ५. ३. १. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः ॥ ऋ० १. १६४. ४६. इत्यादियुतिषु प्रसिद्धं । अपिरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमन्वयार्थः । तादृशोऽयं सूरौ न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्ता । क्कांदसस्य लिटः क्लसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वचान्वयः ॥

अभि द्विजन्मा बी रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । बी । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४ ॥

अयमपिद्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेभ्यादि-

संस्काररूपं द्वितीयं जन्नेव । एवं द्विजन्तत्वं । अथवा बावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽपिस्त्री रोचनानि
चीणि रोचनानि चित्वादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभि शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं चीणैव
किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि चित्वादिभ्योऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता
देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टुतमः सन्नपां प्रोक्षणाबुदकानां सधस्थे सहस्रानि यागदेशेऽस्मात् । तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अयस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अयस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् आह्वातः
वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईड्वंद्वशंसदहां ष्यत इत्याबुदात्तत्वं ॥ अयस्या
अयस्या । अयोऽन्नं हविर्लक्षणं । तदिच्छया ॥ अयःशब्दात् क्यजंतात् अ प्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे ।
धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायाग्रये यो मर्तो मर्त्यो ददाश ददाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ ५८ ॥

पुरु त्विति तृचात्मकं दशमं मृक्तं दैर्घ्यतमममाग्रयमाणिहं । पुरु त्वचर्माणिहर्मित्वनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चनशस्त्रयोर्गणिहं कंदस्वस्य विनियोगः । अर्थतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४.
१३. इति ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिग्ने तव स्विदा । तोदस्येव शरणे आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विदा । आ । तोदस्येऽइव । शरणे ।

आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बह्व वोचे । यद्वा । बह्व दाश्वान्विति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशंसनानि
ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नित्याह । यतो दाश्वान्विमितं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन प्रवतः
कथं दातव्यमिति न संतव्यं । यतोऽहं हे अग्ने तव वित्तवैवा अभिमुख्येनारिरर्ता हविरादिप्रापणेन भवको
ऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महत्तोदस्येव शिक्तकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहं यथा गर्भेदासादिरा समंतात्ति
यतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमितं बह्व वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । बह्व
दाश्वान्त्वामेवाभिह्वयाभ्यांररमिच ऋक्तः । ईश्वरोऽप्यरिरनस्मादेव । यदन्वदेवत्या अपावाहृतयो ह्येत
इत्येतद्देवमवच्छात् तोदस्येव शरणे आ महस्य तुदस्येव शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

अग्निनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः ।

अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमग्ने स्वाभीष्टं बह्व विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्याक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्बोच इत्यनु-
षज्यते ॥ अस्मादर्थं यद्वाजिघ्नपत्नं तद्विषयं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरू-
पमाह । अग्निनस्यास्वामिनस्वामिनामस्वामिनं कुर्वाणस्य तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य
निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच प्रहोषे प्रकर्षेण होतुमररुषोऽददतो
दाक्षिणाकूपेण । यद्वा । प्रहोषेऽग्निनस्तेति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्तेत्यर्थः । अत्रेनशब्देन तत्सं सामर्थ्यं

नक्षते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किञ्च कदा चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानसुवतः । अच चनेति निपातद्वयसमुदायः । तच्च चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किञ्चादेवयोः । देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विबोध इत्यर्थः । निर्दिष्टानां स्वरूपनिरूपणं स्वस्वातादृशत्वात् बद्ध बोध इत्येतत्सुक्तमेषेत्युक्तं भवति । यद्वा । चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाकदाचित्त्वां सुवतो विबोधि । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मादर्थमिति भावः ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि । प्रप्रेतै अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन यो मर्त्यत्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि ब्रह्मलोकं चंद्रः सर्वेषामाह्लादकचंद्र-सदृशो भवति । यद्वा । चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं कंदोगा आमनंति । पितृलोकादाकाश-माकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा । छां० उ० ५. १०. ४. इति । सोमलोके विभूतमनुभूयेति च । तथा सुंङ्केऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरास्मायते । एह्यहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहति तं नयंयिताः सूर्यस्य रश्मयो यच्च देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । सुं० उ० १. २. ५-६. । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधन्तमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्ने ते तव प्रप्रेत प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

मिचं न यमिति नवर्चमेकादशं सुक्तं दीर्घतमसं जागतं मैत्रावरुणं । आद्या मैत्र्यं च । अचानुक्रमणिका । मिचं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्यावेति ॥ विनियोगो भिन्निकः ॥

मिचं न यं शिष्या गोषु गव्यवः स्वाध्या विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरैजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मिचं । न । यं । शिष्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरैजेतां । रोदसी । इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमपि शिष्या । कर्मनामैतत् शिष्यो शक्तिरिति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मिचं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा । शिष्यत्वं तत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बद्धीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तस्यैकया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । ऋ० ७. ९८. ६. । गणानां त्वा गणपतिः । ऋ० २. २३. १. । तथा स्वाध्यः सुधाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽप्संतरेषु वैद्युतरूपेण वर्तमानं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् । अपरंतरिक्षोत्पत्तिर्यदपि दिविजा अस्यप्सुजा वा । ऋ० ८. ४३. २८. । अप्सव्ये सधिष्टव । ऋ० ८. ४३. ९. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमपि जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तोक्त्य शिष्या मद्यनादिकर्मणा जीजनन् जनयंति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी बाधापृथिव्यारैजेतां । अक्षपेतां । अपेः सकाशात्कंपनमरैजेतां रोदसी होतव्यं । ऋ० १. ३१. ३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽपिर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निर्दिष्टा-स्तुतित्वात् । यथा लोकां विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति सुतो पर्यवसानात् । यद्यप्यध्यापिरेव प्रतिपाद्यते मिचसु परं दृष्टान्ति एव तथापि दुस्स्थानस्यापिरेव मिचत्वात्कंचस्य मैत्रत्वमविच्छेदं । यद्वा । मिचं न सखाय-मिव स्थितं मिचनामकं देवं यज्ञेऽंतरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयति । शिष्टमेतद्विशेषा तथैव धोजनीयं ॥

यद् व्यङ्गां पुरुमीहस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अथ क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वां । पुरुऽमीहस्य । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अथ । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी यद्यस्मात्कारणाद्वा युवां पुरुमीहस्य बङ्गलाभीष्टसेवनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्वदुक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता अतिव्रजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयति । हेति पुराणः । अधातः कारणाद्गातुं युष्मन्नमनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतेः पुजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदन्तोऽटि व्यत्ययेन शः ॥ उतापि च हे वृषणा कामानां वर्षितारो युवां पस्त्यावतः । पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरीण इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याङ्गानं शोचं वा श्रुतं । भृशुतं ॥ कांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीहस्येतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वव्यापारसमर्था दधिरे अधातः कारणात्तस्मात्तर्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यद्वर्ते प्र होत्र्या शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ई । ऋताय । भरथः । यत् । अर्चते । प्र । होत्र्या । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारो हे मित्रावरुणी वां युवयोः संवधि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्वावापृ-
थिव्योः सकाशात् । वावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मित्र इति सर्वोपकार्यप्ररुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीवृष्टानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्रदृष्टान्तत्वेनापिः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते अपिरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अपिं मित्रं न क्षितिपु प्रशंस्यं । ऋ० २. २. ३. । मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुः । ऋ० ६. १५. २. । इति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आ भूषण । सर्वतोऽलंकुर्वेति । श्लाघतं इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः सितानरेष्वनर्थकाः कमीर्माद्वितीत्युक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यद्यस्माच्च कारणाद्वर्ते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च होत्र्या स्तुतिरूपया वाचा शिम्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च प्र वीथः प्रकर्षेण प्राप्नुयः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयतीत्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नाममु णठात् ॥

प्र सा क्षितिर्ऋतुः मा महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युपं युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । ऋतुरा । या । महि । प्रिया । ऋतऽवानौ । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहतः । दक्षं । आऽभुवं । गां । न । धुरि । उपं । युंजाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे ऋतुरासुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणी युवयोर्वा क्षितिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यानभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाथ च हे ऋतावानावृतवन्तौ युवां गृहत्प्रवृद्धमृतमन्त्रादीयं

यज्ञमा घोषयः । अवेकस्त्रेण संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो बुभोक्स्व धुरि दक्षं तर्पणवह्ने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो बुभोक्स्वदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थं । आमुषं सर्वतो भवनशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुप युंजाथे सेवेथे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं गां न धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यद्वा । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्माद्दुतम घोषयः ॥

मही अत्र महिना वारंमृग्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्यन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निमुच उपसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारं । ऋग्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरताति । सूर्यः । आ । निऽमुचः । उपसः । तक्वीऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणा युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ईदूती च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनुवारं वरणीयं प्रदेशमृग्वथः गमयथः ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनरिणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदात्र्यः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यनि गोष्ठ आ । आश्रिता आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरतात्युपरतातां ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्नं सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । शब्दयति मुखसंचाराय ॥ स्मृ शब्दोपतापयोः । भावादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उपसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्वीरिव । तक्त्वा स्तनः । तस्य वेता गता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां मुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मनां सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्रं । यत्र । वरुण । गातुं । अर्चयः ।

अव । त्मनां । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा केशिनीः केशवत्योऽभिर्ज्वाला वां युवामृताय यज्ञार्थमानूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयतीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम गातुः पूषेयुक्तत्वात् । अर्चयः पूजयथः । स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । आगत्य च त्मनात्मनैवाव स्रजतं वृष्टिमवाङ्मुखं विलज्जतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मादीयानि कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनी भवथः । इरज्यतिरेश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दार्शति क्विर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अंध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्म्यू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मऽसाधनः ।
उप । अहं । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुऽमतिं । गंतं ।
अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ७ ॥

यो ह यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानो दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य पुष्पत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविरनुचानः । येऽनुचानास्तं कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्यदक्षिणा-
दिसाधनोपेतः सन्यजति सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपोपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंवास्मयू अस्माकमयमानां युवां गिरः सुतीर-
च्छाभिलक्ष्य गंतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य सुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यापि तमिति सामान्यानिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः सुतीरच्छाभिलक्ष्य गच्छतं ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गाभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥
युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतं ऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।
भरंति । वां । मन्मना । संऽयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवन्ती वृथ्युदकवन्ती वा मित्रावरुणा युवां प्रथमा प्रथमा यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोवि-
कारैः पथआदिभिरंजते । अंजयति यजमानाः । देवभागं यागेषु कीगादिभिर्यजत इत्यर्थः । यद्वा । गोभिरंजते ।
सुवंति । तत्र दृष्टान्तः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि पठे ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं अंजयति मुख्यं
कुर्वति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तैर्न
गिरः सुतीर्भरंति । संपादयति । यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभवता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तो संतो
रेवद्वनवत्कर्मादीयमाशथे । अशुवाथे । व्याप्नुथः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अशोतिर्लित्यनित्यभागमशासनमिति
वचनादिद्विभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितुंति माहिनं ।
न वां द्यावोऽहंभिर्नोति सिंधवो न देवत्वं पणयो नानंशुर्मघं ॥ ९ ॥
रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽऽकृति । माहिनं ।
न । वां । द्यावः । अहंभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनंशुः ।
मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणा युवां रेवद्वनवद्वयोऽहं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्वेवद्वनवत् । सहवृष्ट
त्वादय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारां युवामाशथे । अशुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं ।
मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितुंतीतोऽस्मादभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा माहिनं । महन्नामितत् । अति
महत । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कृत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहः श-
ब्देन रात्रिभिरभिधीयते बोधशब्देनाहःपृथगभिधानात् । तामिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्राप्नुवंति ।
अहश्च रात्रिद्यौभि न तरत इत्यर्थः । उतापि च सिंधवः खंदनशीला नवो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं

पण्योऽसुरा अपि नानशुः । मघं धनं च नानशिरः । लोकत्रये युवयोः परामवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सुक्तं दीर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया विदुषं । मित्रावरुणं पूर्वच मित्रावरुणं हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो वैगिकः ॥ मित्रावरुणे पशावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिद्धतं ग्रीवसे नः । आ० ३. ८. इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूचितं च । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. ९. इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा पीवसा पीना युवं युवां । यद्वा । पीवसा पीनान्यच्छिद्रानि । वस्त्राणां आच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलन प्रभृतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिद्रानि वस्त्रस्थानीयानि तेजसां धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिद्रा मंतवो ह मननीयाश्च । ईदृशा युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्यान्याप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्थ च संहतायामुत्थक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्माभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंचः कविशस्त ऋधावान् ।

चिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंचः । कविऽशस्तः । ऋधावान् ।

चिऽअश्रिं । हन्ति । चतुऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बह्वचनं पूजार्थं । यद्वा । तदनुचरपितृया बह्वचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वच्चनक एवैतद्वच्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म वि चिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽबाध्यः सत्सु भवो वा मंचो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋधावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्काह । चिरश्रिं । अश्रिचयोपेतमायुधं चिरश्रि । तद्वत् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । चतुरश्रिसतोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतुयः स्वयमुद्गूर्णबलौ हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकासु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्रानि बह्वलं कंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्ये एकोऽपि महाबलः । मिलितयोसु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा । एषां युवयोरितदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

अपादेति प्रथमा पञ्चतीनां कस्तद्धा मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणी पट्टतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभावित्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्वाः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आ चिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्सुखमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषत्वादेतत्कर्मत्वं । किंचास्य लोकस्य भारं निर्वहं गर्भो युवयोर्गर्भस्त्राणीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकालं उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतिः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येष । हरति वस्य भारं जाड्यं । विदित्यवधारणं । तत्कथमिति तदुच्यते । अतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पुरयति । अनुत्तमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नि तारीत् । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयंतमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रऽयंतं । इत् । परि । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानं ।

अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुपसां । कनतः कांतिकर्मण इव । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । आसि कन्याशब्दस्य वा ह्यंदसं संप्रसारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित प्रगच्छंतमेव परि पश्यामसि । वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निधीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तद्वच्च विशिष्यते । अनवपृग्णानवपृग्णानि अत एव विततानि तेजांसि वसानमाकादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं । यद्वा । प्रियं धामिति संबध्यते । तयोः प्रमस्थानं । ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

अनश्चो जातो अनभीशुरवा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुयुवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अवा । कनिक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनश्चो यद्यपि शीघ्रगम्यश्चरहितः तथानभीशुरालंबनाधारप्रयहस्थानीयरश्मिरहितः तथाप्यवा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रददत्यर्थं क्रदयन् ॥ क्रदेयङ्मुगंताच्छ्रितरि दाधत्वादीं निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरूपयुपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्भारोपयंतः तथा प्र गृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकीर्षणं सुवन्तो जुजुषुः । सिवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षमंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमित सुवन्तीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवैतीब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नुधनं ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदिति मुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवैतीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधनं ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदिति । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्यापिः प्रीणयितारं

वावंतीरवंतः प्रीणयंतो धेनवो गावः सस्निन् स्वकीय ऊधमूधस्ता पीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ आ-
तेर्णचि च्छांदसः पोभावः ॥ ऊधोगतेन श्रीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्चत्वित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां
पयस्यति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान्ज्ञानं ऊतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्
दीर्घतमाः पितृः पितोर्ऋतशिष्टस्यास्रस्य तादृगन्नमासास्तेन भक्षयितुं भिक्षेत । याचेत युष्मान् । किंच विवासन्
युवां परिचरन्नदितिमर्खंडितमन्यूनमेतत्कर्मावस्थेत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा-
पीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपश्या वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा
। आ० ३. ८. इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववंसा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिं । नमसा । देवा । अवंसा । ववृत्यां ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । सत्याः । अस्माकं । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे देवा देवनशीर्षा मित्रावरुणा मित्रावरुणां वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन
स्तोत्रेणावसा रक्षणं निमित्तभुतेना ववृत्यां । आवर्तययं । यद्वा । नमस्कारिणावसानेन च ववृत्यां । किंच हे
मित्रावरुणा अस्माकं संबंध ब्रह्मदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामिषु मध्याः । सत्यात् । शत्रून्-
भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंचास्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा मुषु पारयित्री
भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तिरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

यजामहे वामिति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दीर्घतमसं चैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतसू अध यजामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरंति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । सजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमः । ऽभिः ।

घृतैः । घृतसू इति घृतऽसू । अध । यत् । वां । अस्मे इति । अध्वर्यवः । न ।

धीतिऽभिः । भरंति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य सावयितारा मित्रावरुणां महो महान्तो वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च ।
कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनैतत् तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्का-
रोपलक्षितः । अधापि च यद्यस्मात्कारणाद्वां युवामध्वर्यवोऽस्यदीया अध्वर्यवोऽपि । अत्र नशब्दोऽप्यर्थः ।
तेऽपि धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयैर्भरंति पोषयंति तस्माद्यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वा विदथेषु होता सुन्नं वां सूरिवृषणावियंश्न ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुन्नं । वां । सूरिः । वृषणौ । इयंश्न ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोः संबंधिनो यागस्य प्रसूतिः प्रसावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावदेव युवयोर्धाम तत्रः स्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्ति । यद्यदा तु विदधेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति हविषायच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाहुतितन्नामकं अतिवृत्तिं शस्त्रादिना वामनक्ति शंजयति । तदा सूरिर्युष्मन्नाहात्यविदधयन् यागं कर्तुमिच्छन् हं वृषणी कामानां वर्षितारी वां युवयोः मुञ्चं युष्मत्संबन्धिं मुञ्चं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदितिर्ज्ञेताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनीति यद्वा विदधे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ज्ञेताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनीति । यत् । वां । विदधे । सपर्यन्त । रातः । हव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणा अताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रि ॥ आतो मनस्त्रिति विच । भत्व आतो धातोरित्वाकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरादतिरदीना बङ्गचीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनः पुनराप्यायतां ॥ प्यायतेऽङ्कादसः प्रार्थनायां लिट् । लिट् अङ्कोच्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत तवाह । यद्यदा स प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन्तं स्तुत्यां पुजयन् मनुष्यो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धितन्नामकं अतिवृत्तिं विदधे यज्ञं वां हिनीति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

उत वां विष्णु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वां । विष्णु । मद्यासु । अंधः । गावः । आपः । च । पीपयंत । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतं । पातं । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उतापि च हे मित्रावरुणा वां युवामधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च त्रीत्यादिप्रवर्धकान्युदकाणि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विष्णु प्रजासु यजमानलक्षणासु तामाभिमवृद्धार्थं पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य यज्ञस्य पूर्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽपिर्देन दाता भवत्विति शेषः । अप्री हयमानत्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्यादेवं तस्याह मित्रावरुणा वीतं । भजयतं पुरोडाशादिकं । उस्त्रियायाः क्षीराद्युत्साविष्णा गोः पयसः पयः पातं । यद्वा । घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥ ॥ २३ ॥

विष्णोर्नु कमिति षड्च पंचदश सूक्तं दर्धतमसं त्रिभुवं वैष्णवं । अत्रानुकमशिका । विष्णोः पद्विष्णवं हीति ॥ अभिप्लवयडहषूकथ्यषु तृतीयमवर्णं सोमवृद्धावच्छावाकस्य सोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यक्छावाकः । आ० ७. ९. इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंस्थोपगतव्या आतिराचात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महौ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥ आपिमास्तशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वीचं तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वीचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्त्वाभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरं । सधऽस्यं । विऽचक्रमाणः । चेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोर्व्यापनशोभस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशीघ्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि । नि० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्यितस्त्रिन्नेवार्ये नु कमति पदद्वयं । कानि तानीति तच्चाह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि चित्वादिलोकत्रयाभिमानोन्वयप्रवाधादित्यरूपाणि रजांसि विममे विश्लेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंत्रांतरं । यदिद्राघी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः । ऋ० १. १०८. ९. । इति । तैत्तिरीयऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेतुपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । ति० मं० १. २. १०. १. । तस्माद्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यस्य विष्णुस्तत्तरमुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्यं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभुतमंतरिक्षमस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तमितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि स्मृतवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्कनोक्तत्वात् । किंच यद्योत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्यं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भुरादिलोकसप्तक्रमस्कभायत् स्तमितवान् । स्मृतवानित्यर्थः ॥ स्तभेः स्तंभुस्तुभ्यति विहितस्य श्रः छंदमि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भुरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यद्योत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तैस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्यमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् । स्तमितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । चेधा विचक्रमाणस्त्रिप्रकारं स्वस्मृष्टाल्लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रिधा क्रमणमिदं विष्णुर्वि चक्रमे । ऋ० १. २२. १७. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोक्तगाय उरुभिर्महद्भिर्गोयमानः अतिप्रभुतं गोयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपसृचः । सोमातिरेक इति खंडि सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते, वीर्येणति स्तोत्रियानुरूपं । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयनाधिपत्यकाम इति खंडि सूचितं । प्र तत्तं अत्र शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवन्नानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवन्नानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । स्तुयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टांतः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भोतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वताबुजतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्त्रिन्नर्थे निरुक्तं । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो माटिर्गंतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्वीष्णोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्तायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुन्नीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भोत्यपादानभुतः । परमेश्वराज्ञीतिर्भीषास्माद्वातः पवते । ति० आ० ८. ८. १. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलो-

कस्याथी । यद्वा । गिरि मंचादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोर्ब्रह्मणो विस्तीर्णेषु विसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विद्या सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यधिषिष्यति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिस्थित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे चिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽस्थिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्थं । एकः । विऽममे । चिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मात्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कोदृशाय । गिरिस्थिते वाचि गिरिवदुन्ननप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय ब्रह्मभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिच कामानां । एवमहानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इदं एवाद्वितीयः सन् चिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य चि पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य । चि । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । उं इति । चिऽधातुं । पृथिवीं । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥४॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्यनामृतेन पूर्णा पूर्णानि च्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीय माणानि स्वधयात्रेण मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रस्थातां भूमिं वामुत द्योतनात्त्वकमन्तरिचं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देनाधोवर्तीन्यतलवितल्वादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवांतररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । चिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्नेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादिद्वाद्वासास्य दीर्घत्वं ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । कंदोगारण्यके । तजेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रयवृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमांसिन्नो देवतास्मां चिवृतं चिवृतमैकां करवाणीत्यादिना चिवृत्करणवृष्टिरूपपादित्वा । कां० उ० ६. २. ३. ३. ३. । यद्वा । चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारित्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदख्येति पा पधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां । आ० ४. ५. । इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां नरो यचं देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्नां । नरः । यचं । देवऽयवः । मदन्ति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामेतत् पाथोऽन्तरिचं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति याज्ञेनोक्तत्वात् । अविनश्यत् ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्नां । आमुयां । तदेव

विशेष्यते । यच्च स्थानि देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्ती यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्ती करो मदंति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्नामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उक्तमस्यात्मधिकं सर्वं जगदाक्रममाणास्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थानि मध्वो मधुरस्योक्तो निष्पन्दो वर्तते । तदश्नां । यच्च जुष्टृणाञ्जराभरणपुनरावृत्त्यादिभ्यं नास्ति संकल्पमात्रेणामृत-
जुष्ट्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्थित्यमुक्तप्रकरणे स हि बंधुः स खलु सर्वेषां मुहूर्तानां बंधुभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तः । न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

ता वां वास्तून् युग्मसि गमध्वै यच्च गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अचाह तदुक्तायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । युग्मसि । गमध्वै । यच्च । गावः । भूरिशृंगाः । अयासः ।

अच । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानो वां युग्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोगर्मनायोरमसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यच्च येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता वज्रभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंतारोऽतिवि-
स्तृताः । यद्वा । यासो गंतारः । अतादृशाः । अत्यंतप्रकाशयुक्ता । इत्यर्थः । अचाहाच खलु वामत्वाधारभूत
युल्लोके उक्तायस्य वज्रभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य सुखस्य वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु
गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभृतमव भाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मध्वो
यास्तेन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यच्च
गावो भूरिशृंगा वज्रशृंगा भूरीति वज्रगो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं अयतिर्वा शृणोतिर्वा शस्त्रतिर्वा
शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तच्च तदुक्तायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं
परार्थस्त्वमवभाति भूरि । पादः पद्यते । नि० २. ७. इति ॥ ॥ २४ ॥

प्र वः पांतमिति षडृचं षोडशं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वाच्च विष्णवं हीत्युक्तत्वाद्दिष्णवं । आयसृच इन्द्रदे-
वताकश्च । प्र वो जागतं त्विन्द्रश्चावसृच इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिप्लविकेपूकथ्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पांतं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबंधि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं बांधवोऽंधः सोमरूपमग्नं प्रार्चत ।
प्रकीर्षेण संपादयत । कर्षे । धियायते स्मृतीरिच्छते महे महते शूराय विकांतयिंद्राय विष्णवे व्यापकायैतन्ना-
मकाय देवाय च । कस्ययोरतिशय इति उच्यते । या याविंद्राविष्णु पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा ।
पर्वतशब्दो यास्तेनैवं निरुक्तः । पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पुन्यतिः प्रीणातिर्वेति । उक्तलक्षणां लोकानां सानुनि
समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे । पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् । तच्च
तस्थतुः । तिष्ठतः । कीदृशीं तां । अदाभ्यादंभनीयां परैरनभिभाव्यां अत एव महो महंती । यद्वा । महो
महसि स्वतैजसि सानुनीत्यनेन संबंधः । तच्च दृष्टान्तः । साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थेनार्चता वेगवताश्चिनेव ।
तेन यथातुच्छितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमाकूढी । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च मृत्रितं । त्विषामत्या समरणं शिमीवतोऽरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

त्वेषामित्या समरणं शिमीवतोऽरिद्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिक्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वी युवयोरित्येत्थं त्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदेशगमनं सुतपा ऊतशिशोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पुजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वी युवयोस्त्वेषं दीप्तं शीघ्रोपेतं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । सौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमसुरभिम-तक्षेष्टुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरपिः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वहुं ऊतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेतदस्विदस्य महि महर्त्यांस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धन्ति । वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चंद्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा बावापृथिव्यां नि नयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तपां भोगाय रक्षणाय वा । कुर्वति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याध्यधिकं रोचनं रोचमानं मंडले । नाम नमनं बावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुषाता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निष्कृष्टं नाम पौचगंजं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तद्वमयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । त्रीणि वाव तांसि पिता पुत्रः पौचः । तै० सं० ५. ६. ८. ४. इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अप्रौ ऊताः सोमाहुतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तां मेघद्वारा वर्धतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा पजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवंमहानुभावोवाविन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पीड्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । सुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः चातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीळुषः सत्तुर्नित्यतदणस्य ।

स्तुतिषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रयजन्वति वा । सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दात्प्राप्तत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिर्दिग्दिगामभिस्त्रिभिरेव विविधगमनैश्च विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उद्गगायायोद्गगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उद्गगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उद्गगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

हे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्च न पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

हे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वः । दृशः । अभि । ख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । च न । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्देव इत् क्रमणे हे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्वादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति शक्नोतीति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृथागमनादंतरिक्तं चेतुमे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं बुभुक्षाख्यं कीऽपि मर्त्यो नकिर्नवा दधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्च न वेतारो मरुतांऽपि । कीदृशास्तः । पतयंतः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गड्ढादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेख्यडागमः ॥ सत्त्वलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवाऽऽकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं च । चतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं चक्रं न बृहच्छरीरं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति । भ्रमयति ॥ टुवपृ कंपने । ख्यंताङ्गुलिं चङ्गि रूपं ॥ के पुनस्ते उच्यन्ते । संवत्सर एकः । अयमे द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशद्द्वोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकास्त्रिंशन्दिने पर्यावर्तमानानि मेघादीनि द्वादश नयानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । नन्वादित्यः स्वयमपीतरसत्परिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । विमिमानी विविधमात्मानं मिमानो देवतित्येगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ऋक्भिः स्तुतिमङ्गिमंत्रवज्जिवा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एवाकुमारोऽनल्पः एवमूतो महाविष्णुराह्वमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यच्चदेशं ॥ ॥ २५ ॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दीर्घतमसं । जागतं स्तितुक्तत्वादिदमपि जागतं । विष्णवं हीत्युक्तत्वाद्द्वेषणं । भव पंचेत्वनुक्रांतं ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थे तु होचकात्तामिति खंडे मुच्यते । भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सौम्यचरोद्भयतो धृतिन घट्टयं तत्रोपरितने

घृतयाग उर विष्णो वि क्रमस्वेति प्राकृता धाव्या । दशनेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रतीयन्त्या ।
दशनेऽहनीति खंडे सूचितं । उर विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाग्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

भवा मित्रो न श्रेष्ठो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उं सप्रथाः ।

अथा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव । मित्रः । न । श्रेष्ठः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । उं इति । सऽप्रथाः ।

अथ । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितिर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः । प्रमीतेस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. । तद्वत् श्रेष्ठः सुखे साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः । घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्य-
माभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयज्ञाः प्रभूताज्ञो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता
प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ ब्रह्मोऽतस्मिन् इति दीर्घः । उ इति
पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशी भवासि अधास्मान्ते तय स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्य-
वेदिषा यजमानेनार्थः पुनः पुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणं न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च हविष्मता
तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मताश्च यज्ञ राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमृज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । उं इति । श्रवःऽभिः । युज्यं ।

चित् । अभि । अमत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । निव्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कचं नवीयसे नित्यनुतनाय ।
अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः । सुव्याय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरीणादिक इण ॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः
। नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्व-
जगन्मादनशीलश्रीपतय इत्यर्थः ॥ वज्रव्रीही जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. इति निङादेशः समासांतः ।
वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति हविरादिकं ददाति । किंचास्य विष्णोर्महतो महानु-
भावस्य महि महत् पूज्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतिर्लेखडागमः ॥ संकीर्त-
येत् । सेदु । उग्रशब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता सोता च श्रवोभिरक्षैः कीर्तिभवा युक्तः सन् युज्यं चित्
सर्वगतव्यमेव तत्पदमभ्याभिमुख्यमासत् । गच्छति । प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्यं यथा विद ज्ञतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । उं इति । स्तोतारः । पूर्यं । यथा । विद । ज्ञतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।

भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्यं पूर्वाह्नमनादिसंसिद्धमृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्वनोत्पन्नमित्यर्थः ।

यज्ञो वै विष्णुः । शत० १. १. २. १३. । इति श्रुतिः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव मसर्जादी । मनु० १. ८. । इति स्मृतिः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद् जानीथ तथा अनुषा जज्ञना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तम । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदर्नटि मध्यमबहुवचनं । विद् ऋतस्येत्यत्र मंहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंचास्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वार्थ्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुष्पार्थप्रदमित्यधिरुक्तं आ समंताद्विवक्तन । वदत । संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेत्यात्मात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत । सुत ॥ वचेर्लोटि च्छांदसः शपः झुः । बहुलं कंदमीत्यभ्यामस्यत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतसे तव सुमतिं मुष्टिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमां प्रणेष्यत्स्विति खंडे सूत्रितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिन्त्यर्धं च आरमेत । आ० ४. १०. । इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥४॥

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्चिना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्ष । उत्तमं । अहः । विदं । व्रजं । च । विष्णुः । सखि । वान् । अपो । ऋणुते ॥४॥

मारुतस्य । मरुतामृत्विकां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिः । राजा राजमानो वरुणः सचंत । भवति । तमेव क्रतुं यागमश्चिनाश्चिनां सचेति । अन्येऽपि देवाः सचंत । सेवते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन्नुत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरति तन्नाममु पाठात् । तं वृष्युदकायापोर्णुते । अपगतावरणं करोति । आकृतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्युत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः ऋषिर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंत । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन्नुत्तमत्वात् दक्षं वृष्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चापोर्णुते ॥

॥ आ यो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सु । सुकृते । सुकृत् । सुतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रि । सु । सधस्यः । आर्यं । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

यो विष्णुर्दैवो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये अथ आ विवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लोटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय । कक्षी । इन्द्राय । इरां हविर्लक्षणां द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः । इन्द्र इरां दृणातीति इन्द्रकरणादित्याग्रायण इति याज्ञेनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि० १०. ८. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनसुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रयस्थानः चित्वादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागत्यं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वात्तुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे ऊतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामिस्त्रिं स्थापयति ॥ २६ ॥ २९ ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोधमिर्जम् इति प्रथमं सूक्तं षड्वचं दैर्घ्यतमसमाश्रितम् । पूर्वं च जागतं
त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ । अबोधि षष्ठाश्रितं त्वन्त्ये त्रिष्टुभाविष्यनुक्रमणिका ॥
प्रातरनुवाकाश्रितशस्त्रयोर्जागते कंदस्यस्य विनियोगः । अथाश्रित इति खंडे सूचितं । अबोधमिर्जम् एष स्य
मानुः । आ० ४. १५. इति ॥

अबोधमिर्जम् उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मह्यो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । जम् । उत् । एति । सूर्यः । वि । उषाः । चंद्रा । मही । आवः । अर्चिषा ।

अयुक्षातां । अश्विना । यातवे । रथं । प्र । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

अयमपिर्विहितः सज्ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्नबोधि । प्रतिबोधितः । ज्मेति
पृथिवीनाम गमा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच मृयं उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा
प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः । तमांस विवामयति ॥ वसन्तुडि च्छादसन्तुनुक् । कंदस्यपि दृश्यत इत्या-
डागमः ॥ यत् इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमपिः प्रवृत्तो भवति अतः कारणाद्वै अश्विनो युष्मत्सं-
बंधिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणो
ऽनुज्ञाता देवो जगज्जंगमं प्राणुजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुगोधेन प्रासावीत् । प्रसातु । अनुजानातु ॥

यहुंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षचमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिव्तं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्षचं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिव्तं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनो यद्यदा वृषणं वृथाद्विवर्षकं रथं युंजाथे योजयथः तदा नः क्षचमस्मादीयं वनं
क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतेन क्षरणरूपिण मधुना
मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्मद्रथस्थेन मधुनास्मादीयं वनं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवा-
हनी रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंचास्माकं पृतनास्वस्मादीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपामु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो
जिव्तं । पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु
ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिव्तं । प्रीणयतं । ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसूक्तत्वात् । वयं च
शूरसाता शूरसाता शूराणां प्रहारादिना युक्ते संशामे धना तदीयानि धनानि बह्विधानि भजेमहि ।
भजेमहि ॥

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुप्तुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽप्तुतः ।

त्रिऽवंधुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ्कादभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । त्रिचक्रश्चक्रचययुक्तः मधुवाहनो मधुवीढा
जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्वोपेतः सुप्तोऽत एवास्माभिः स्तूयमानः त्रिवंधुरो निम्नोन्नतकाष्ठचयोपेतः । सारथा-

अयस्यानं बंधुरं । मधवा धनवान् अत एव विश्वसीमगः सर्वसीमाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं
द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखमा वचत् । आवहत् ॥ बहेर्लेयडागमः । सिप्र ॥

आ न॒ ऊर्जे॑ ब॒हतम॑श्विना यु॒वं मधु॑मत्या नः क॒श्या मि॑मि॒क्षतं॑ ।

प्रायु॑स्तारि॒ष्टं नी रपा॑सि मृ॒क्षतं॑ से॒धतं॑ द्वेषो भ॒वतं॑ स॒चाभु॑वा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जे । ब॒हतं । अ॒श्विना । यु॒वं । मधु॑मत्या । नः । क॒श्या । मि॑मि॒क्षतं॑ ।

प्र । आ॒युः । ता॒रि॒ष्टं । निः । रपा॑सि । मृ॒क्षतं॑ । से॒धतं॑ । द्वेषः । भ॒वतं॑ । स॒चा॒भु॒वा ॥ ४ ॥

हे अश्विनाश्विनो युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा बहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्माकमधु-
मत्या माधुर्योपेतया कश्या वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं । प्रीणयतं । कशेति वाङ्माम कशा
धिषणेति तन्नाममृक्त्वात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कश्याश्चताडन्या नोऽस्माकमि-
मिक्षतं । मधित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् । कश्याश्चताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं
दास्यत इति कश्याया मधुमत्त्वं । किंचायुरायुष्यं प्र तारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
रपांसि मृक्षतं । पापानि निःश्रेणेण शोधयतं । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । नि० ४. २९. । इति यास्कः ।
किंच द्वेषो द्वेष्यमभिहृदिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाव्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मात्कार्येषु सहभवजवन्ती
भवतं । भवंताविकमत्वं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

यु॒वं ह॒ गर्भे॑ जगतीषु ध॒त्यो यु॒वं वि॒श्वेषु॑ भु॒वने॑ष्वन्तः ।

यु॒वम॒ग्निं च॑ वृ॒षणा॑व॒पश्च वन॑स्पती॒रश्वि॑ना॒वैर॑येथां ॥ ५ ॥

यु॒वं । ह॒ । गर्भे॑ । जगतीषु । ध॒त्यः । यु॒वं । वि॒श्वेषु॑ । भु॒वने॑षु । अन्तरि॑ति ।

यु॒वं । अ॒ग्निं । च॒ । वृ॒षणा॑ । अ॒पः । च॒ । वन॑स्पतीन् । अ॒श्विना॑ । ऐर॑येथां ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलामु गोषु मध्ये गर्भं धत्यः । धारयथः । न केवलं
गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातिपतर्मध्ये गर्भं धत्यः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन
गर्भस्तरतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणां कामानां वर्धितारी युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पतींश्चैरयेथां ।
प्रवर्धयेथां । आहुतिभोगायामिं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

यु॒वं ह॒ स्यो भि॒षजा॑ भेष॒जेभि॑रथो ह स्यो र॒थ्या॒ऽरथ्ये॑भिः ।

अथो॑ ह स॒चम॑धि ध॒त्य उ॒या यो वा॑ ह॒विष्मा॑न्मनसा द॒दाश॑ ॥ ६ ॥

यु॒वं । ह॒ । स्यः । भि॒षजा॑ । भेष॒जेभिः । अथो॑ इति । ह॒ । स्यः । र॒थ्या । रथ्ये॑भिरिति रथ्येभिः ।

अथो॑ इति । ह॒ । स॒चं । अ॒धि । ध॒त्यः । उ॒या । यः । वा॒ । ह॒विष्मा॑न् । मन॒सा । द॒दाश॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विनो युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरीषधैः । भेषजीषधभेषज्यान्वगदो जायुरगदं तन्वीषधमिति
चाभिधानात् । तैर्मिषजा भिषजां स्यः । हृशब्दोऽश्विना हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धियोतनार्थः ।
अथो अपि च रथ्येभ्यो रथवोदुभिरथ्ये रथ्या रथवन्ती स्यः । आ वां रथो अश्विना । ऋ० १. ११८. १. । इत्या-
दिप्रसिद्धियोतनार्थो हृशब्दः । अगयो रथेन विशेषसंबंधो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमृताय चिचं
घृतवन्तमिष्यति । ऋ० १. ३४. १०. । इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः सचं बलमधि ह ।
अधिकं खलु । हृशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्माद्धे उद्योद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनां वां युवाभ्यां यो हविष्मानाज्यपु-
रोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धत्यः ।

धारयथः । अत्यधिकमनुगृहीत इत्यर्थः । प्रभूतबली युवां रथमाह्वयस्महेवयजनमागत्य हविष्मद् मां धृत्वास्मयन्ति । आन्विषिक्वित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसायान्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू ऋद्धेत्येतदनुवाकपिचया द्वितीयं मुक्तं पठुवंच दीर्घतमसं । पुर्ववाश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैपुमं । दीर्घतमा मामतेय इत्यनानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुपविति ॥ अस्य विश्वविनियोगो लैंगिकः ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यंतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्त्रा ह यद्रेकणं औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंता । दशस्यंतं । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्त्रा । ह । यत् । रेकणः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणी कामानां वर्धितारी दस्त्रास्त्रविरोधुपक्षप्रयितारी हे अश्विनी युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यंतं । दत्तं दत्तितं फलं । कीदृशी युवां । वसू वासयितारी प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंता वा ॥ मत्वर्थो लुप्यंतं ॥ रुद्रा रुद्रोऽखं तद्वेतुभृतं पापं वा । तस्य द्रावयितारी । संयामे भयंकरं शब्दयंती वा । रुद्रो रीतीति सतः । नि० १०. ५. । इति याम्कः । पुरुमंतू बहूनां छातारी ॥ मनेरीणादिकसुन्प्रत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानां स्त्रीवादिना अभिष्टावाभिमुख्येन पूजिता । अभीष्टसाधकी वा । इशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादीचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेकणो धनं क्षुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थं । यद्वा । अयं यजमानो यद्यस्माद्रेकणो हविल्लक्षणमज्ञं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्मा-
च्चाकवाभिरकुत्सितैरुत्थूतिभी रक्षणीः ॥ मुपां मुनुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र ससाथे प्रसारयथः प्रकीर्ण दत्तः तस्मादशस्यंतं । यस्मादभिमतप्रदां यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः तस्मादशस्यंतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेधे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेये इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासायतारवश्विनी वां युवयोः संबन्धिन्या अस्मै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धि । चित् पूजायामर्थ्ये वा । स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्धि प्रीयनाय को दाशत् ।

को दद्यात् । दानुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दशतेर्जेयडागमः ॥ कथं मतिः
सौष्ठवमिति तदुच्यते । यस्मात्कारणात्तोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः सुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने ।
एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या
नामधेयं यद्वरं गता भवति यस्मात्स्यां भूतानि गच्छन्ति गतिर्वीकारो नामकरणः । नि० २. ५. । इति । तादृशे
स्थानेऽस्माभिः प्रार्थिता संतो नमसा हविर्लक्षणेन युवमात्रप्रकारेणान्नेन धेये धारयथो ब्रह्मप्रदानविषयां
बुद्धिं ॥ दधातेर्नटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य मुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतोऽङितः । पा० ७. २. ८१. ।
इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्ते अस्मभ्यं रेवतीः जीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभि-
वृद्धिहेतुगां जिगृत् । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । क्वांदसः शपः श्रुः । अभ्यासस्येत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्ताविव
विशेष्येति । कामप्रेणेव । इवशब्द एवकारार्थः । कामपुरकेणैव मनसा सह चरंता चरंती । यजमानस्य कामाः
पूरणीया इति हतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पुरणे । कामं प्रातीति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

युक्तो ह यडां तौग्यायं पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पञ्जः ।

उप वांमवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्यायं । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पञ्जः ।

उप । वां । अर्णसः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् । ऽभिः । एवैः ॥३॥

अत्रेतिहामसाङ्गः । तौग्यानामकं राजानं युद्धे शत्रवः परामात्य पाशैर्दृढं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स
चोत्तरीतुमशक्तः सन्नस्थिर्ना तुष्टाव । ती च तुष्टी शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालय-
तामिति । अयमर्थोऽजोहवीदध्विना तौग्यः । ऋ० १. ११७. १५. । इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे
अश्विर्ना वां युवयोः संबंधो पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वैर्युक्तः खलु । इहशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धिद्वयो
तनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्यायैतन्नान्ने राज्ञे तद्धधमोचनार्थं । कुर्वेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये
समुद्रस्य मध्ये । स च पञ्जः पाजमा बलेन तीर्णः सन् वि धायि । धारितः । स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां
युवयोरवो रक्षणं शरणमुप गमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखादिमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयं । गतां दृष्टांतः ।
पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उपस्नुतिरौचथ्यमुरुथ्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दर्शतयश्चितो धाक् प्र यडां बड्भस्मनि खादन्ति स्नां ॥४॥

"उपऽस्नुतिः । औचथ्यं । उरुथ्येत् । मा । मां । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दर्शऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बड्भः । त्मनि । खादन्ति । स्नां ॥४॥

अत्राख्यानमाङ्गः । जराझर्झरितगात्रं जात्यधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा
अप्रीं प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत् । ती चैनमरत्नतां । ततोऽप्यश्वयमाणा मुदकेष्वपात-
यन् । तत्र निमग्नः पुनरश्विर्ना तुष्टाव । तुष्टो संतो ती जलादुदहाष्टी । एवमवधं तं चैतनो नामकः कश्चिद्वा-
सोऽस्य शिरो वक्ष्य व्यतस्त । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमुदयाभ्यामुच्यते । हे अश्विनी उपस्नुतिर्युवां
बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्नुतिरौचथ्यमुचथस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुथेत् । रक्षेद्वाहाद्युपद्रवात् । उरुथ्यती रक्षा-
कर्मेति यास्कः । नि० ५. २३. । एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी
पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धां । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टी । प्राणनिर्गमना-
नुकूल्यं मा कुहतामित्यर्थः । किंच मां दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंधो मा
धाक् । मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्नुङि सिचि हलंतलक्षणा वृद्धिः । बङ्गलं कंदसीतीडभावः । हृत्प्रादिसंयोगांत-
लोपी ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यस्माद्वां युवयोः संबंध्यं जनो बद्धः पाशैर्गढं वेष्टितः सन् त्वन्या-

तन्वात्मना चां भूमिं खादति भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमौ परिवृणोतीत्यर्थः । तस्मादुपसृतिरौच्य-
मुच्येदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः । आततायिनमायांतं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति
अपंशेभ्य एव प्रमुच्यते । चिराचोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आमुत्र प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्विवाकरं ।
पश्यति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चैवेत तस्करेभ्यश्चरन्पथि । ऋग्वि० १. २५. इति ॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनो वितक्षस्वयं दास उगे असावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः । यत् । ई । सुऽसमुब्धं । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । विऽतक्षत् । स्वयं । दासः । उरः । असाँ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरियुः ।
निमग्नं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । जेटि व्यत्यंन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । ययस्माद्दासा अस्मदुपपन्नपथि-
तारो मदीयगर्भदासा ईमेन दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं मुष्ट संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पुत्रदशां । पा० २. १८. * ।
इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः अवाधुस्त्वमपातयन् । किंचास्य मम शिरः स चैतन
एतन्नामको दासोऽत्यंतनिर्घृणः सन् ययस्माद्वितक्षत् विवधं तष्टवान् तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिर-
स्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमस्मां च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥
हंतेर्नुङि ष्हांदसमेतद्वपं ॥ ततः स्वकीयमुरोऽसावपि स्वगम्यैव तथा हतवान् । तद्वययोर्मेहात्य
मिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपाँ । अर्थे । यतीनाँ । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमं युगं दशयुगपर्यंतं महानुभावयोर-
श्चिनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताद्ऽखाद्विमृक्तोऽत्यंतसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीते
सात जुजुर्वान्नीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन्नर्थं पुरुषरथ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां
प्राप्नुवतीनामपामपकार्याणां प्रजानां । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तामां प्रजानां ।
ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृद्धो भवति । किंच सारथिः तद्वन्निराहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं
मंचोऽनुवदति । स्वयं वा यात्मानं पारोक्ष्यणाश्चिनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं अर्हति ॥ ॥ १ ॥

प्र द्याविति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं
तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृथ्व्यस्य पष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविदानमेतत्सूक्तं । तथा च सूत्रं । प्र द्याविति
दीर्घतमसं । आ० ५. १८. इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्यं पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी ऋतावृधा मुक्ता नो हृद्रीत नो मयस्कृधीति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतुऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि ।
प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्या ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आबुदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः ।
देवताद्वन्द्वे चेत्यभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्चादसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यानिस्तपदानै-
र्निमित्तभूतेर्हविष्प्रदानार्थं प्र स्तुषे । प्रकर्षेण स्तामि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशीं ते । ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्री
मही महती विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्माञ्चेतयित्री अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृशीं स्तुषे । अनयोः
कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्या देवैर्भयजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
ययोस्त तादृशीं । यद्वा । देवैर्भविष्यति सुदंससा । दंस इति कर्मणाम् । शोभनकर्मापेते इत्या सत्यं । इत्येति
सत्यनाम सचत्येति तन्नाममु पाठात् । सत्यं धियास्तदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः
अलंकृतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः
प्रकर्षेण स्वीकृतः ॥

उत मन्ये पितुर्दुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अदुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उतापि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोघुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादये द्रुहति ।
तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं वलं स्वयमेवास्तदनुग्रहाय त्वरमाणं अत एव महि महत् तत्तादृशमनुग्र-
हयुक्तं मनश्चित्तं हवीमभिर्हवनैराङ्गानिमन्ये । जानामि । प्रसादयामोत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवी-
मभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृत्तं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य बुलोकस्य । मातांतरिक्षं
निर्मयतिऽस्मिन्भूतानि । नि० १. ८. । इति निरुक्तं । यद्वा । पितृबुलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी
माता । ऋ० १. १९१. ६. । इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्तदाङ्गानिः प्रीण-
यामोत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरी द्यावापृथिव्या सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमा-
नादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठे रक्षणाविशेषभूमिं ब्रह्मतरसुरं विस्तीर्णममृतममरणभृतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचिन्तये ।

स्यातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचिन्तये ।

स्यातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणाः सुदंससः शोभनदर्शना
युवां मही महती मातरा मातृवद्वितकारिणी जज्ञुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं ।
पूर्वचिन्तये प्रथमनुवयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्या स्यातुः स्यावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनो न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तम-
जानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमवार्थं पाथः । रक्षयः ।
दत्त इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणाः सुदंससः शोभनदर्शनाः

सुषूपचयंतो वात्मानं स्वश्वापाराय ईदृशा रश्मयो मही महर्षा वावापृथिवीं पूर्वचिन्तये प्राणिनां पूर्वज्ञा-
नाय जज्ञुः । जातवन्तः । वावापृथिव्योरंतराले व्याप्रा इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमह-
थाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ ब्रह्मं कंदसीति द्वयशब्दात्मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥
पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्यानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्त्वं पाथः । अथयं रक्षयः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्यं नव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।
मिथुना । संऽओकसा ।

नव्यंऽनव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे वावापृथिवी मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा सुप्रचेतसः
सुषु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे । मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदन्ति । कीदृश्या ते । जामी परस्परं
भगिनी । एतत्कृत इति चेत उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभृत । परस्पर-
मवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने । युष्मत्पुत्रोरैकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशऽवस्थानात् । समोची-
नस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः । स्ववापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः सुपुत्रोत्तना रश्मयो दिवि
द्योतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽतर्मध्ये । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन निरुक्तः ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्यस्मादापः समभिद्रवत्येनमापः संमोदन्तिऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा
। नि० २. १०. । इति । नव्यं नव्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । जात्यकवचनं । रश्मीना तन्वते । समंतादि
सारयन्ति ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्धामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं
वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याञ्चाकर्मा । कांदसः
शप ॥ यदा । पुनःपुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ आ अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघादिना
मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मादनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं ।
दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं नि० १। सयोग्यगृहादिविशिष्टं शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥ २ ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुकांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
द्यावापृथिव्यानिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. । इति सूचित-
त्वात् ॥ तथा पृथ्वाभिर्जवपङ्कहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं
। आ० ७. ६. । इत्याभिर्जविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिर्जविकाद्वितीयादह्नः पृथ्वा द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्त-
मतिदेशतः प्राप्तं पृथ्वाभिर्जवणोक्ते अहनी आशि आद्याभ्यां । आ० ७. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्चि-
नशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वानिनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमु-
चयस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।

सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । इयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरेतराले शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्नीयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईडु गती देवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्मृतिः । कोदृशां ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावावितु ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखायिज्यावित्यर्थः । ऋतावरी ऋतवत्यां ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपाविति वनिप । वनो र चेति ङीत्रिणां ॥ रजस उदकस्योदकोत्पत्ता । उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं । ४. १०. । धारयत्कवी अक्षच्छेण धारकं कवि ययोस्ते, तादृशां । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीषादित्यो ययोस्ते तादृशां । वृथ्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यां धिषणे धर्मणोपेते । स्वद्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नाममृक्त्वाद्यावापृथिवीनाम तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वावर्गागकं द्रष्टव्यं ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुषे न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपे रवासयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुषे न इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।

रूपः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यावतिविलीर्णे महिनी अत एव महत्या असश्चतासञ्जमाने । परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री द्याः माता निर्मात्री पृथिवी चेतुर्भे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः । द्यौःपितः पृथिवि मातः । अ० ६. ५१. ५. । इत्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयिन धृष्टे ॥ क्वांदसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यां वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्यात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया द्यां रूपेर्निरूपणसाधनः प्रशंसैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वृथ्यादिभिर्वाभवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृथ्वीं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृथ्वीं । वृषभं । सुऽरेतसं । विश्वाहा । शुक्रं । पयः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्वावापृथिव्योः ॥ पिता माचेति पिता शिष्यते । उदात्तयण इति पितुर्बिभक्तिश्चदात्ता ॥

पुत्रः पुत्रजाता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य बीडा
धारकः सन्ध्यायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भुतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स
एव पुत्रः पुत्रिं शुक्लवर्णीं धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सेत्तारं बुल्लोकं
च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा सर्वाख्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंचास्य बुल्लो-
कस्य । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं बुल्लोकं । मुक्तं पयो दूषितं पयःसदृशमुदकं धुवत । दोग्धि ॥ दुहेःकांदसे
मुक्तिं शल्ल इगुपधादनिटः कस इति च्चुः क्सादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति द्वावा-
पृथिव्योः स्तुतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी मुक्तूयया जरेभिः स्कभनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयं । देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । मुक्तूयया । अजरेभिः । स्कभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशंस्यदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमोऽपसामपस्तमः ।
अप इति कर्मणाम् । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृतकर्म । अयमित्युक्तं किं इत्याह । यो देवो
विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्या रोदसी द्वावापृथिव्या महानुभावं जजान उत्पादि-
तवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रजनात्मिकं द्वावापृथिव्या । रजसी इति द्वावा-
पृथिव्योर्नाम रजसी मदमो इति तन्नामसु पर्यायः । उक्तरूपे वि ममे विशेषेण परिक्लिप्तं । किं स्वोपभोगाय
नेत्याह । मुक्तूयया शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मच्छया । अथैतदुत्तरं च
संबध्यते । मुक्तूययाक्तेन निमित्तेनेन द्वावापृथिव्यावजरेभिरजरीर्णैर्दृढतरैः स्कभनेभिर्गतिप्रतिबंधसाधनैः
शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पुजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुति । लिटि रफसामान्याद्वि-
हृत्यमस्तीति तस्मान्नुद्दिहल इत्यभ्यासस्य नुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवमहानु-
भावेन परमेश्वरेणोत्पन्न इति स्तुतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि अवं छात्रं द्वावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । अवं । छात्रं । द्वावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे द्वावापृथिवी द्वावापृथिव्या गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सखी ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि
महदतिप्रभुतं अवं सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्माभ्यं धासथः । धत्तं । दधातेर्ल्यङा-
यमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभुतं ऋचं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभि ततनाम अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोटि च्छांदसो विकार-
यास्व सुः । आहुतमस्येत्याडागमः । तस्य च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्त्याबुदात्तत्वाभावे धातुस्तरः ॥
कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयस्पर्धणय इति तन्नामसु पर्यायः । किंच पनाय्यं स्तूयमोजः शरीरबलमस्य अस्मासु
सम्यगिन्वतं । व्याप्नतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्व्याप्तिवचनः इन्वति ननवेति तन्नामसु पर्यायः ॥ ३ ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसमार्भवं । अंत्या बिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ।
अनुक्तांतं च । किमु श्रेष्ठः षट्कृणार्भवं बिष्टुबंतमिति । व्यूहं दशराचे षष्ठेऽहनि विश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविशानं

द्विप्रतीकं । तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदत्यवर्जं प्रतीकं । व्यूहश्चेदिति खड्गे सुश्रितं । किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति वयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८ ८ । इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दृत्यं कद्यदृचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽयं भ्रातृदुण इङ्गूतिमूदिम ॥ १ ॥

किं । ऊं इति । श्रेष्ठः । किं । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किं । इयते । दृत्यं । कत् । यत् । ऊचिम ।

न । निदिम । चमसं । यः । महाऽकुलः । अयं । भ्रातृः । दुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वन्स्त्वयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽपि परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदा कार धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातु प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगत त समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्था परस्परमेव सदित्ते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मात्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगत । प्राप्तः ॥ गमेलंडि च्छादसः शपः सुः । हल्ङ्छादिभ्योपि मो नो धातोरिति गत्यं । अजगन्निति गतिकर्मा अजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनोयानाजगन् । प्राप्तः । किं वा दृत्य दृतकर्म देवमवधीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दृतोऽस्मानागतो वा ॥ दृतस्व भाय कर्मणी इति यत् ॥ यदृचिम यदंतद्वृमः तत्कत । कथं निश्चितव्यमित्यर्थः । वयं तावत्तय एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तमाने तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिंकितम् । एव संदिश्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य त प्रत्यापरोक्षेण ब्रुवन्तः । हे अग्नि भ्रातृभातृवज्जागर्ह । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य वनाश्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तं । हे तादृशाग्ने चमसं न निदिम । अधिकः समागत इति पानमरुत्वा चमसं न दृषयामः ॥ णिदि कुत्साया । कदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ अदृष्यत्वे कारणमाह । यद्यमसो महाकुलः महाकलोत्पन्नः त्वद्वा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा प्राप्सवतर्नानज इति । अतः कारणात् दुणः । विकारि प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छन्तोऽवधारणं । दारुविका रचमसस्य भृतिं प्राप्तमूदिम । ब्रूमः ॥ विदंश्छादसं लिटि वचिस्वपीति सप्रसारणं । क्रादिनियमादिट् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन् तन्नो देवा अब्रुवन्तश्च आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन् । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एव पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्यवाच । हे सौधन्वना । सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वद्वा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन् । चतुःसख्याकान्कृत ॥ चतुरः शसीत्यतोदान्तत्वात् । पूर्ववत्तनप ॥ यथोपरितने श्रेष्ठ आह चमसा द्वा कर्तव्योत्पत्तयश्च कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारित । ऋ० ४ ३३ ५ । न केवलम् हमेव ब्रवीमि किन्तु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरं च वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागम । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेव तस्माद्वयं यद्येवा करिष्यथ यद्येव मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ तथा चेद्देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ । इति तेषां कृतमित्यर्थः ॥

अग्निं दृतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वा रथं उतेह कर्त्वेः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा इवा तानि भ्रातरन् वः कृत्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अग्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।

धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । द्वा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अपिमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् यत्कार्यमग्रवीतन । अग्रवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनम् ॥ किमिति अश्वः कर्त्तव्यः । एकस्मादस्मादश्वान्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अस्मादश्वमतश्चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कृत्यार्थं तर्कानिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उतापि च रथः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । धेनुः कर्त्वा । चर्मरहिता मृता गान्धिवदोग्धी पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ संतौ पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्वा कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरये युष्माकं देवानां तैत्तानि कर्माणि कृतवान् पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणीमसि । एमः । अभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥ इण गती । इदंतो मसिः ॥ यद्वा । अघोरिदं वाक्यं । हे शुभवः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदग्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदथ अंगीकुरुष्व तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरये कृत्या कर्मणीमसीति श्राह ॥

चकृवांसं चभुवस्तदपृच्छत क्रेदभूयः स्य दूतो न आजगन ।

यदावाख्यं चमसाञ्चतुरः कृतानादित्वष्टा मास्वन्त्यनजे ॥ ४ ॥

चकृऽवांसः । चभुवः । तत् । अपृच्छत । क्रे । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन ।

यदा । अवाऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । मासु । अन्तः ।

नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे शुभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥ करोतिर्लिटः क्लृप्ताः ॥ अत्र यद्यप्यभूरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्रार्थम्याच्छिणो यच्छन्तीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यते । किमिति । स्यः स दूतः क्रेदभूत् । कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् आगतम् प्राप्तः । एवंभूतं सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृतांश्चमसाञ्चवाख्यत् अभिपश्यति ॥ स्वातिर्लुप्त्यस्तिर्वाक्त्वातीति ज्ञेयः ॥ आदिदन्तरमेव त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो मामु स्त्रीषु । मेना पा इति स्त्रीणामिति शिष्टं ॥ ३. २१. ॥ अन्तर्मध्यं न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानमन्यतेत्यर्थः ॥ अजगिति तस्मान्नुद्धिहल इति नृद । क्वांसोऽनुनासिकलोपः ॥

हनामिनां इति त्वष्टा यदग्रवीचमसं ये देवपानमनिदिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते मुते सचां अन्यैरेनान्कन्याऽ नामभिः स्मरत् ॥ ५ ॥

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अग्रवीत् । चमसं । ये । देवऽपानं । अनिदिषुः ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । मुते । सचा । अन्यैः । एनान् । कन्या । नामभिः । स्मरत् ॥ ५ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान् हनामिति यदाग्रवीत्वष्टा । पुजार्थं बद्धवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वादभूणं प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवः पातव्यं चमसं य शुभवोऽग्निदिषुः निंदामकुर्वन् । देवयोग्यं त्वाप्त्रचमसं मनुष्या शुभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन तान् हनामिति यदाग्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति मनुष्याः मुतेऽभिषुते सोमं पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्वन्यानि होत्रध्वर्यूनाच्चादीनि कृण्वते । कुर्वति । पूर्वनाम प्रक्षाद्योपहवकालेऽर्ध्वं उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवधनीत्या प्रख्यापयतीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्वीत्यादयिचो माताम्यैरेव नामभिः स्मरत् । प्रीयति ॥ सृ प्रीतिबलयोः । लेख्यडागमः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमेतन ॥ ६ ॥

इंद्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं । बृहस्पतिः । विश्वरूपां । उप । आजत ।

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । देवान । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियं । भागं । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं कृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इंद्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्विनाश्विनी रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्वृहतो मन्त्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत । उपागमत । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरित्ति विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्तव्यकृत्वात् पुरस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां । ऋ० ४. ३३. ८. इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्वेवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्यास्य पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्माद्भुविभ्वा वाजश्च यूयं देवानिन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्चरथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः सवनीयमेतन । प्राप्तुम् । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवन्त्यर्थः । इत्येवमुपि राह ॥

निश्चर्मणो गार्भरिणीत धीतिभिर्या जरता युवशा ताकृणीतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतस्तत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरता । युवशा । ता । अकृणीतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अतस्तत । युक्ता । रथं । उप । देवान । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्ताश्चर्मणो गां नूतनां निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तैर्नैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमवाश्वादीनां विनियोग उक्तः तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेव अपि च या जरता यौ जीर्णां पितरौ ता तां युवशा युवानावकृणीतन । अकृणत । किंवाश्वादश्चर्मकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतस्तत । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्माद्वं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्तुम् ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीयै घा सवने मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीयै । घ । सवने । मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदानीमुपि देवैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमभूनेवमुक्तवन्तः स्थित्यनुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ अब्रवीत्तर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पित्वाद्भुव ईट् । पा० ७. ३. ९३. ॥ एतत्प्रातःसवर्णिकाभिप्रायं । वाथवा । घेत्यनर्थकः प्रसिद्धार्थो वा । इदं मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत आहतत्वात्तन मुंजतुणेन प्रीधितं । अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्नाध्वंदिनसवर्णाभिप्रायं । हे ऋभवः यूयं तदुभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव कामयथ । हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यत्युशिगिति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये सवने तु मादयाध्वे । अत्यर्थं तृप्ता भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसङ्गावात् । एवं यूयमभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्मति तस्यैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं

प्रति सोमपानाय रथेनागत्वा आन्तान्धान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीत । तत्र यदि नेच्छेत् इदं वा मुञ्जेन मुञ्जेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीत पश्चात्तद्वयं यदि नेच हर्यथ हे अथाः यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तथापि वाजिनप्रचारात् ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः ऽयंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजतिः । तदाह । एकस्त्रयाणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्प्रातरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव अष्टत्वमप एव ससर्जदौ । मनु० १. ८. । इत्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽपिर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं बाह्यं च दाहपाकभुक्तजरणादिव्यापरेणामरेव जगत्त्रिर्वाहकत्वादपरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते । तथा वधर्यंती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम वधोऽर्क इति तन्नाममु पाठात् । तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यंती मेघर्षात्कश्चति । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापिबते तथापि वृष्ट्यर्थमिन्द्रवज्रं हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । वज्रभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमि ॥ क्वांदसौ रेफोपजनः ॥ तामेवेको वज्रभ्यः संवादिभ्यः अष्टतमामब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवमृता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं ब्रुवंतश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकूकत । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिश अवयवे । शे मुचादीनामिति नुम ॥ इदमेवतवदनमपेक्ष्यभुंशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः । अभव उह मांतीति वतंन मांतीति वतंन भवंतीति वा । नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयामृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विन्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अवा । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽमृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किं । स्विन् । पुत्रेभ्यः । पितरौ ।

उप । आतुः ॥ १० ॥

अत्रर्भव एवर्त्विगूपेण स्थित्वा सर्वेच यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां शोणं ॥ वा क्वांदसौति पररूपाभावः ॥ शोणवर्णमुदकं रुधिरमेक चक्षुषु मध्य ऋत्विगमवाजति । बाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तर्धको मांसं सूनया क्वादनसाधनेन स्वधितिनामृतं संपादितं पिंशति । हृदयजिह्वावक्त्राद्याकारिणाहृतं संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधितिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अर्थको निमुचो निःशेषेण च्छिन्नाभ्यासात् शकृत् कुञ्जिभ्यं जरत्तुणमुवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरत्तरसनाय । एवमृत्विगूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुत्रातुभ्यः पुत्रस्थानोद्येभ्य चक्षुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती किं स्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्तुः ॥ अवतेः प्राप्तर्यथाक्वांदसौ लिट् ॥ सर्वे तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसविक्त्रयिष्ठाभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निमुचोऽस्तमयादवंगेव शकृन्नोपुरीयं हरति । एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छेतामिति ॥ ॥ ५ ॥

उद्धत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोहस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११ ॥

उ॒वत्ऽसु॑ । अ॒स्मि॒ । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ । तृ॒णं॑ । नि॒वत्ऽसु॑ । अ॒पः॑ । सु॒ऽअ॒प॒स्य॒या॑ । न॒रः॑ ।
अ॒गो॒ह्य॒स्य॑ । यत् । अ॒सं॒स्त॒न॒ । गृ॒हे॑ । तत् । अ॒द्य॑ । इ॒दं॑ । अ॒भ॒वः॑ । न॒ । अ॒नु॑ । ग॒च्छ॒थ॒ ॥ ११॥

पुराणप्रसिद्धान्तुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत् ऋभुन् सुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभुनि-
दामीं सौति । तथा च यास्की निरुक्ते पुराणमक्रियासिद्धानृभुन्वङ्गधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन विद्भी
शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्यभव उच्यत इत्युक्ता तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाहरणम् । नि० ११. १६. । हे
ऋभव उह प्रधुतं भासमानाः ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुह-
भासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां धर्मकाले भूमिगतं सारमादाय
पुनर्वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्जे-
तारः यूयमुदतूत्रतेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थमकृणोतन ।
कृतवतः स्य ॥ उपसर्गोच्छेदसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवर्णदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन ।
अकृणत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया शोभनकर्मैच्छया । शोभनं कर्मैभिः कृतमिति यथा यजमानाः
सुवतिं तदिच्छेत्त्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्य गृह मंडले यथावत्कालमसस्तन मुपवतः स्य
रात्रीं निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ पस स्वप्ने । अस्माज्जाडि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपो मुक् ॥ तत्तावंतं
कालमयाहनीदमिदानीं नानु गच्छथ । अनुछत्थ न गच्छथ । यावंतं कालं रात्रीं सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावंतमेव
कालमहन्यपि नानुगच्छेत्त्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽंतरिक्षे यथावंतं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकुर्वत तत्तावंतं कालमवेदानीं वर्षसमय इदं सस्यामिवर्धनवृष्टिप्रवाहकूपं कर्म नानु गच्छथ । अनुछत्थ
न प्राप्नुथ । यावंतं कालं विवर्षथ तावंतमेव कालं प्रवर्षेथत्यर्थः ॥

सं॒मी॒त्य॒ य॒ज्ञ॒व॒ना॒ पर्य॑स॒र्प॒त॒ कं॑ स्वि॒त्ता॒त्या॒ पि॒तरा॑ व आ॒स॒तुः॑ ।

अ॒श॒प॒त॒ यः॑ क॒र॒स्त्वं॑ व आ॒द॒दे॒ यः॑ प्रा॒ब्र॒वी॒त्प्रो॑ तस्मा॑ अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥ १२ ॥

सं॒ऽमी॒त्यं॑ । यत् । भु॒व॒ना॒ । परि॒ऽअ॒स॒र्प॒त॒ । कं॑ । स्वि॒त् । ता॒त्या॒ । पि॒तरा॑ । वः॑ । आ॒स॒तुः॑ ।

अ॒श॒प॒त॒ । यः॑ । क॒र॒स्त्वं॑ । वः॑ । आ॒ऽद॒दे॒ । यः॑ । प्र॒ । अ॒ब्र॒वी॒त् । प्रो॑ इति॑ । तस्मै॑ ।

अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयः यूयं यद्यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलेराच्छाद्य
पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षेथत्यर्थः । तात्या तातीं तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा । तात्या तासु वर्षासु ॥
क्रांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनीं पितरा जगतः पालकौ सूर्या-
चंद्रमसौ कृ स्विदासतुः । कुच खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्निटि व्यत्ययेन भुभावाभावः । यद्वा । असतेर्गत्यर्थस्य
जिव्यतद्रूपं ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षेथत्यर्थः । किंचेदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी
राक्षसादिः करस्त्वं । बाहुनामैतत् करस्त्वं बाहु इत्युक्तत्वात् अत्र त्वकारांतं । युष्मदीयं हस्तमाददे गृह्णाति
प्रतिरोधं करोति तमशपत । नाशयथ । यज्ञ प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण
मर्त्तनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो नृणं सौति तं प्रकर्षेण सुतेत्यर्थः ॥

सु॒षु॒प्त्वांसं॑ अ॒भ॒व॒स्त॒द॒पृ॒च्छ॒ता॒गो॒ह्य॒ क॒ इ॒दं॑ नो॑ अ॒ब्रू॒बु॒ध॒त् ।

अ॒ना॒नं॑ ब॒स्तो॑ बो॒ध॒यि॒तारं॑ म॒ब्र॒वी॒त्सं॒व॒त्सर॑ इ॒द॒म॒द्या॒ व्य॒ख्य॒त॒ ॥ १३ ॥

सु॒सु॒प्त्वांसः॑ । अ॒भ॒वः॑ । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त॒ । अ॒गो॒ह्य॑ । कः॑ । इ॒दं॑ । नः॑ । अ॒ब्रू॒बु॒ध॒त् ।

अ॒ना॒नं॑ । ब॒स्तः॑ । बो॒ध॒यि॒तारं॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒व॒त्स॒रे॑ । इ॒दं॑ । अ॒द्या॑ । वि॒ । व्य॒ख्य॒त॒ ॥ १३ ॥

हे ऋभवो रश्म्यात्मकाः यूयं सुषुप्त्वास आदित्यमडले स्वपतो वर्षणाय ॥ स्वर्पिर्जटः क्रमुः ॥ तमादित्य
तदाक्यमपुच्छत । प्रश्नं कुर्वथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केनचिदगोपनीयादित्य स्वात्मिनोऽस्मा-
दीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽबूबुधत । बोधयति । प्रययति । साहाय्य करोति ॥ बुधर्ष्यताङ्गि चङ्गि रूप ॥
वस्तुः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । वयोरभेदाद्वत् ॥ बोधयितार प्रेरयिता । ज्ञान
मन्त्रवीत् । अतरिचे श्वसंतं वायु प्रावादीत् । असीं युमान्नेरयतोति । अथ वायुसहाय्येन वर्षतो यूय सवत्सरे
पुणोऽबेदानीमिदं जगद्वाक्यत । विविध प्रकाशितवत् । पूर्वं सूर्याचद्रमसीं यथा न दृश्यते तथा वर्षित्वेदानी
वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद्वाक्यं कुर्वथेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्बुधस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अग्निर्याति वरुणः समुद्रेयुष्मां इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य वलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मान्कृतो वृष्टानुकूलचिकीर्षया युष्मान्
वेच्छतः सर्वं देवा आयाति । कस्मादिति तदुच्यते । मरुतो वृष्ट्यनुकूला देवा दिवा युष्मोकाद्याति । आगच्छति ॥
सावेकाच इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भुमे सकाशादग्निर्याति । आगच्छति । अयं वातः सर्वदा
संचारी वायुरतरिक्षेण याति । अतरिक्षं दायाति । तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देव समुद्रे
समुदनस्वभावैरङ्गिः ताभ्य आयाति । यद्वा । पूर्व वृष्टिमाहाय्यायागता एते देवा कृतकार्या सत पुनर्युष्मा
ष्कामयमानाः स्वप्नदेशं प्रति यातीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमम् । तृतीयाषष्ठी जगत्या । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अश्वस्य
सूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायनाम्नो देवता । अचानुकर्मणाका । मा नो द्वाधिकाश्वसुतिम्
तृतीयाषष्ठी जगत्याविति ॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽह्न्यभिर्गर्भेऽभिर्गो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वक्रय
इत्यस्मात्पुरस्ताद्वैतस्मृक्तमावपेत । त्रीणि मुखानि भवतोऽपि खडे सृजित । अभिर्गो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंश
तिरस्य वक्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत । आ० ५० ८ । इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुष्टा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुष्टाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मान्श्वं स्तोतुं प्रश्नान्निचादयो देवा मा परि ख्यन् । परिख्यान् मा कुर्वन्तु । परिख्यान् नाम
निदा । महानुभाव देवजातस्य तुच्छा नराः सुवतीति मा कुर्वन्तु ॥ ख्यातिर्माङ्गि लुप्तस्यतिवक्तीत्यादिना
जैरङ् ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुण । अर्यमा तयोरतरालाभिमान्यादित्यः । आयुः
सततगता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इन्द्रः प्रसिद्धः । ऋभुश्चा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतस्य
हस्तमिन्द्रविशेषणं ऋभुश्चा उज्जति तन्नामसु पाठात् । निदाया प्रसक्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वाजिनो वैजन्वतो
वज्रवतो वा देवजातस्य वज्रदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषादीनामस्य शिराश्चवयवत्वादिति भावः । उषा
वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । देवभ्यो जातस्य गधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्ते सपंशशीलस्य ।
अश्वनामेतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्मणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे
प्रवक्ष्यामः प्रकीर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युतानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमर्थेति पाथः ॥ २ ॥

यत । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियं । अपि । एति । पाथः ॥ २ ॥

यद्यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिग्वन्निरिति रेक्णो रिकथामिति च तन्नाममृत्तत्वात् ॥ उभयच मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुप्यत । पुरस्ताद्गृभीता गृहीता राति दातव्या दातव्यत्वेन गृहीतामजा नयंत्युत्विजः । स तादृशो ऽजः सुप्राङ् मरु प्रशम्यागमनो मेम्यदन्यमानः ॥ मीत्र हिसाया । अस्माद्यङ्नुगतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरण मेमिशब्द कुर्वन् । विश्वरूपो बहवर्णोऽपतः कृष्णयोवः कृष्णललामो वा । नैकवर्ण इत्यर्थः । एवरूपोऽयमिन्द्रापूष्णोः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पुषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः १२यं । आग्नेयः कृष्णयोव इत्युक्तत्वादभः प्रियत्वं । सर्वऽपीदृश्वेतीदृश्वप्रियत्वं । एवरूप पाथोऽन्नमर्थेति । प्राप्नोतु ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पृष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽष्टागमर्वता त्वष्टेदेन सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पृष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत । पुरोऽष्टागं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष कागः शुगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना श्रीघ्न्यापकेनाश्वेन सह पृष्णः पोषकस्याग्निभागे भजनीयो विश्वदेव्य सर्वदेवार्हः । अभिः सर्वदेवात्मकत्वात् तदहत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवविधोऽजः पुरः पुरस्ताद्वीर्यतः प्राप्यते । यद्यस्मादेव क्रियते तस्मात्प्रिय प्रीणयितार पुरोडाश पुरस्तादातव्यमेनमज त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतः । तृणव्यागकोऽपिवा । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वति यास्कनारणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् न नि० ८ १५ । अरणिमवधोऽग्निर्वति गम्यते । अर्वता-रणवताश्वेन सह साश्रवसाय देवानां शोभनात्तानिमत्तमभि जिन्वति । श्रेष्ठितेनुक करोति ॥

यद्विष्यमृतुगो देवयानं चिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अत्रा पृष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत । हविष्यं । ऋतुऽगः । देवऽयानं । चिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।

अत्र । पृष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्य हविर्योग्य देवयान देवानां प्रापणीयमश्व यद्यदा मानुषा अश्विज ऋतुश ऋतावृतो काले काले चिः परि गयति । पर्यगिर्कुर्वतीत्यर्थः । अत्रास्मिन्मये ॥ अश्वि तुमुधेति दीर्घः ॥ पृष्णः पोषकस्याग्निभागेऽज प्रथम एति । पुरोगामो सज गच्छति । कि कुर्वन् । यज्ञ देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निऽइधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाहुतैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुरध्वरस्य नेता सोऽप्यावया अभिमुख्येन हविषा गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आहुपूर्वद्वितेरसुग । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । अभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥ अवे यजः । पा० ३ २ ७२ । इति ण्विन् । अवाप्योक्तपसर्गयोरित्यङ्गोपः ॥ अपिमिधोऽपोत् ॥ आङ्गारन्धोरिधे । पा० ६ ३ ७० ६ । इति मुम ॥ यावयाम् । याव्याः स्मृत्या गच्छातीति यावसुत ॥ कमेण्यश् ॥ उतापि च शक्ता प्रशाक्ता । सुविप्र इति मेधाविनाम् । शोभनमधोपतो ब्रह्मोच्यते । अह्ना त्वो वदति जात विद्यामित्यत्र ब्रह्मिको जाते जाते विद्या वदति ब्रह्मा सर्वविद्या सर्व वेदिनुमर्शति । नि० १ ८ । इत्युक्तत्वाद्वह्मिव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तत्विगुणलक्षक । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरकृतेन सुधरणीय कृतेन भवकृतेन बोद्धारसीष्टवादिना सुष्ठु संपादितेन म्विष्टेन सुष्ठुष्टेन यज्ञेन वक्षणा अभितो धृतकुन्त्यादीनां प्रवहणस्वभावा प्रसिद्धा नदीर्वा पृणध्व । सर्वतः पुरयत । यज्ञ सम्यपिर्वर्त्य फल साधयतेत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगृतिं न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगृतिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य वृक्षनकर्तारश्चक्षार । उत ये च यूपवाहाश्चक्षस्य वोढार । ये च चषाल । यूपस्योपरिस्थाय यूपग्रभागं चषालमाहुः । तमेऽश्वयूपायाश्चनधनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनवाक्यम् ॥ साधु संपादयति । ये चार्वतेऽरण्यतेऽप्यायं पचनं पाकमाधनं काष्ठमाहादिकं समर्शति । उतो अपि च नोऽस्मात्सर्वाधना तेषामुत्विजामभिगृतिं सकल्य सर्वथा करणीयमिति वृद्धिः । इन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्वाप्ति वचनं इन्वति ननक्षति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगृतिर्नोऽस्मानिन्वतु । याग साधुपारं प्राप्य फलंन योजयत्वित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्मे देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदंति देवानां पुष्टं चकृमा सुबंधुं ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत । मे । अधायि । मन्मे । देवानां । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।

अन् । एनं । विप्रा । ऋषयः । मदंति । देवानां । पुष्टं । चकृम । सुऽबंधुं ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमदप प्रागात् । उपप्रेतु । सुमत्स्वयामित्यर्थः । नि० ६ २० । इति यास्कः । यद्वा । स्वयमेव मादयितुंमे मन्मधायि । धीयते । फलभूतोऽथ आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थः । वीतपृष्ठ साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः काल्पप्रो वा । अत्यंत दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पुरयितुमुप गच्छतु । यागार्थमागतमेनं म्वधुं शासनवधनमश्च देवानामाशास्यमानानां पुष्टं पोषणाय चक्षम । कुर्म । त च विप्रा मेधाविन ऋत्विज अपयोऽतीद्वियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्चानु मदति । अनुमोदता । मन्मक कृतमिति परितुथतु ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या गीर्षया रग्ना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽं तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । संऽदानं । अर्वतः । या । गीर्षया । रग्ना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतं । आस्ये । तृणं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यगवक्केदकं बंधकं पादबंधनं दा-
मासि । या चास्य शीर्षस्था शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरसि ॥ शिरःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । ये च तद्धिते
। पा० ६. १. ६१. इति शीर्षभावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा चास्याश्वस्यास्ये मुक्ते प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तुणमसि ।
घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्धार्थः । सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वसु । संतु ।
देवेषु मध्ये भवन्तु । देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अचोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तन्मा-
प्तिर्नाशासनीया ॥

यदश्वस्य क्वविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । क्वविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । न्त्रेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभुतस्य क्वविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश अभवयत् ॥ अश भोजने ॥ यद्वा ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भवयति । वाधवा स्वरौ पश्वजनकाले यद्रिप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वरूपा पशुमन-
क्तीति श्रुतिः । अथवा स्वधितौ कंदनकाले चावदानकाले यद्रिप्प्रमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति । विशसनकाले
यच्च नखेषु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वसु । देवेषु संतोषार्थाय भवन्तु ॥

यदूर्वध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य क्वविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वध्वं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । क्वविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचन्तु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यदूर्वध्वमोषज्जीर्णं तुणं पुरीषमपूवाति अपगच्छति । यद्यामस्यापक्कस्य क्वविषो मांसस्य
गंधोऽस्ति जेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूर्वध्वमपक्कस्य चालेशोऽस्ति आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो
विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वन्तु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेधं यज्जार्हं पश्ववयवं शृतपाकं
देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचन्तु । पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्कमोषपक्कं च मा कुर्वन्तिव्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ते गात्राद्भिना पच्यमानाद्भि शूलं निहतस्यावधावन्ति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्नो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अभिना । पच्यमानात् । अभि । शूलं । निऽहतस्य । अवऽधावन्ति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत् । उभ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाभिना पच्यमानाद्गात्राद्भिरक्ष्मरूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण
हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आश्रिष्टं मा
भुत् ॥ श्रिषेः पुषादिवाद्ङ ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये देवेषु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुच
गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत्तादृशमुशन्नः कृत्वा हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्कं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वातो मांसमिच्छामुपासन्त उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इत्यतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनै । परिऽपश्यन्ति । पङ्क । ये । ई । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।

ये । च । अर्वतः । मांसंऽभिधां । उपऽआसते । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः ।

नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पङ्क वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति परितः पविनबुद्धिचते । य ई ये चैन सुरभिः शोभनगधोऽतो निर्हर किंचिदप्यस्त्रभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरित्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवद्योग्यमिति । किंच ये चार्वतो मांसमिचामुपासते ये नरा अस्त्रार्वतोऽश्वस्य ऊनशिष्टमासयाचनामुपासन्तं काचन्ते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित उद्यमनं नोऽस्मान्वतु । व्याप्नोतु । यथास्त्राभिरश्च उपान्व्य एव स्पृहयन्ति तथा यच्चो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा । मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्क परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विबन्वं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमनं निर्हर निःशेषेणास्त्रभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसमिचामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्ष्येणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यश्च ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्ष्येणं । माँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधानां । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्च ॥ १३ ॥

माँस्पचन्या मामपचन्याः ॥ पक्षतरधिकरणे व्युट् । मांसस्य पचि युद्धघञोः । का० ६. १ ५४४ । इत्यतलोपः ॥ उखायाः स्नान्या नीचण पाकपरीक्षासाधनं काष्ठ तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रमस्य क्रायितस्यासेचना न्यासेचनसाधनानि तथोष्मण्योष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणा पात्राणा मासपूर्णानामपिधाना-
पिधानानि तत्साधनानि तथाका हृदयाद्यवयवांकनसाधना वेतसशाखाः सूना अवदानसाधनाः स्वाधि-
त्यादय एतमश्वमश्वावयवं परि भूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वम्व्यापारण साधयतीत्यर्थः ॥ भूष अलकारे । भीवादिकः ॥

निक्रमणं निषदंनं विवर्तनं यच्च पट्टीशमर्वतः !

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणं । निऽसदंनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पट्टीशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरा क्रमन्तं यच्च तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्यचेति निषदन् । विवर्तनं विविधवर्तनमित्यतो लुठनं यच्च तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे व्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्य पट्टीशं पादबधनं । यद्वा । बधनं पट् तद्वान्प्रदेशः । अच्च सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाच्च तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगतव्या । आलम्बसमये निरर्हणं या निक्रमणादयच्छेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीय तृणादिकं जघास अमचयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वामिध्वनयीङ्मगंधिर्मांखा भ्राजंत्यभि विंक्त जघ्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तिं वर्षट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्च ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा । उखा । भ्राजंती । अभि । विक्त । जघ्निः ।
इष्टं । वीतं । अभिऽगूर्तं । वषट्ऽकृतं । तं । देवासः । प्रति । गृभ्णंति । अश्वं ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धुमेन व्याप्नोऽपिर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमानाश्वावयव त्वा त्वां धूमगंधिर्पिर्मा ध्वनयीत् । ध्वनी सति भांडभंगः स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । पा० ३. १. ५१. । ह्यंत्यक्षणेति वृद्धभावः ॥ किंच भ्राजंत्यंतापिस्संयोगेन दीप्तोखा स्थानी माभि विक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन मा नीनशदित्यर्थः ॥ और्विजी भयचलनयोः । क्रांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा झलो झनीति सलोपः ॥ स्थाली विशिष्यते । त्रघ्निर्जघ्नी तपिन ॥ घ्रा नंधोपादाने । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिषितं वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोज्यतं । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्नीतं वीतं पर्यपिहृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्युक्तं । वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतं एवभूतं तं देवासो देवाः प्रति गृभ्णंति । प्रति गृह्णंति ॥ ॥ १६ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमवतं पड्डीशं प्रिया देवेष्वा यामयंति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणंति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

संऽदानं । अवतं । पड्डीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयंति ॥ १६ ॥

अश्वाय संक्षयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणंति सर्वत आच्छादयंति ॥ सूत्र आच्छादने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि सावर्णराजतकांस्थानि कल्पयंति । तथावतं ॥ पक्ष्ये त्रितोया ॥ अवतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पड्डीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्मानि बद्धा स्थापितानि देवेष्वा यामयंति । प्रापयंति ॥

यत्ने सादे महसा शूकृतस्य पाषण्या वा कश्या वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाषण्या । वा । कश्या । वा । तुतोद ।

सुचाऽदेव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्नेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भवे घञ् । कर्षात्वत् इत्यंतोदानत्वं ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन्शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाषण्या वा कश्या वा तुतोद व्यथयति यद्यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण सूदयामि । चरामि । आङ्गित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराग्यादिकं सुचेव सुचा यथा सूदयंति तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंकीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत् परुषपरुः पुरुषानुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंकीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत् । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंकीरेतत्संख्यान्यभयपाश्यास्त्रीणि स्वधितिः क्खेदना-
धनोऽसिः समेति । सम्यग्गच्छति क्खेदनाय । इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । ऐ० ब्रा०
२. ६. । इति प्रेषात् । हे विश्वमनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान्किद्राक्किद्राणि यथा
भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिस्थितिं तन्नाममुक्तत्वात् । कृणोत ।
कुरुत ॥ तप्तनप्तनयनाद्येति तत्रादेशः ॥ हृदयजिह्वावचःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये किन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः ।
तदर्थं परःपरः प्रतिपर्व प्रतिहृदयावयवमनुघुष्येदमवयवमिति संगच्छैव त्वि गस्त । विश्वमनं कुरुत ॥ गस्त
हिंसायां । क्खंदसः शपो लुक् ॥ गात्रंगात्रमस्थानूनं कृणुतात् । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रेषात् ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ चतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानं प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । चतुः ।

या । ते । गात्राणां । चतुः । अथा । कृणोमि । ताऽता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्रस्याश्वस्य विशस्ता विश्वमनस्य कर्तकः । एक एव । स कः । चतुरितदुपलक्षितः कालात्मा
तस्त्वैव सर्वेषामपि पर्यवसितुत्वात् । यद्वा । चतुर्निःशंकविश्वमनाय गता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियम
यितारावहोरात्रि देवां वावापुष्टिभ्यो वा च्छ्वित्वि भवतः ॥ तथ चतुरित्येव च्छ्वित्येव इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं
च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या द्यानि हृदयावयवयवानृतुथा काले कृणोमि किन्नानि संपादयामि
पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनार्थं प्र जुहोमि । प्रक्षेपेण कृतं करोमि ॥

मा त्वा तपन्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व १ आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृधुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथुं कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत्ते ।

मा । ते । गृधुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथुं ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वान्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं
मा कार्षीत । वियोगजनिता यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्त्वनुरंगानि मा तिष्ठिपत्ते ।
त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इतीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि
गृधुः केवलमांसग्रहणेप्सुरविशस्ता विश्वमनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरिक्तभावेन तत्तदंगमातिक्रम्य मर्ध्य
मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्किन्नानि मा कः । मा कार्षीत ॥ करोतेर्लुङि मंव घंसति
ल्लेर्लुक् । गुणः । हृत्छ्वाब्ध्य इति तलोपः ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिथसि देवाँ इदैषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युंजा पृषती अभूतामुपास्याद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वा । उ । इति । एतत् । म्रियसे । न । रिथसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिः । सुगेभिः ।

हरीं । इति । ते । युंजा । पृषती । इति । अभूतां । उप । अस्यात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे । विशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । निवेदानीमितराश्वपशूतो भवसि
देवत्वप्रतिर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिथसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिर-

वयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनेर्मर्गिर्देवयानवर्णोर्देवा-
निर्देवि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तयोक्तिः । के साधनेरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविन्द्र-
स्याद्यां ते तव युंजा रथे युक्तावभृतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वान्नूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं ।
तथा पुपती पुषत्यां मरुतां वाहनभृतां युंजाभृतां । युक्तां भविष्यतः । पुषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥
युजेर्ह्यतिगत्यादिना क्रिन् । युजेरसमास । पा० ७. ३. ७१. इति जुम । सुपां सुलुगित्वाकारः ॥ तथा रासभ-
स्याश्चिवाहनस्यैतन्नामकस्याश्च धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्थात् । उपस्थास्यति । वहतीत्यर्थः । यद्वा ।
रासभस्य भानोर्धुरि वर्तमानि युक्तो वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनायिन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि
प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तच्छब्दभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्चो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च
सुत्रितं । मुग्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. इति ॥

मुग्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु छात्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

मुऽग्यं । नः । वाजी । मुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽत्वं नः । अदितिः । कृणोतु । छात्रं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं मुग्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं
कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाबुदात्तत्वं । यद्वा ।
सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । का० ४. ३. १६०. । तदंतस्याबुदात्तं द्यच्छंदसी-
त्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः ।
अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो वध्वादीन् पुत्रान् पुत्ररचकानात्मजान् । स्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः ।
उतापि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु ।
मर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरिक्तजनितपापक्षयाभावेऽसंभवाद्पापत्वं प्रार्थ्यते । किंच
हविष्मान् हविर्भृतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं चत्तं वरं चात्र तेजो वनतां । संभजतां । कृतां ॥ ॥ १० ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्रमं मुक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्रोनेत्य-
नुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थितमश्वमावाभिरिकादशभिः स्तौति । तथा च श्रीणि
मुत्थानीति खंडे सुत्रितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रगुणम् । आ० १०. ८. इति ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तृत्य महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्ऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्वेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तृत्य । महिं । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन्नरुणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपस्तृत्य । उपेत्य सर्वैः स्तौतव्यं ॥ स्तौतिरेतिस्तुशस्त्विति
कथम् । तत्तत्सुक् ॥ कथं नुत्यत्वमिति उच्यते । यद्यस्मात्समुद्रात् । अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुदनापादानाव-
लम्बधर्वादिंसंमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा । समुद्र आदित्यः समुदनादृष्ट्या ।
तस्माद्वा जायमानः । मूरादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वायवा पुरीषात् सर्वकामानां पुरका-
दुदकात्प्रथममुद्यजायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं । किंच ते
पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्वेनस्य पक्षाविव । तौ यथा श्रीघ्नपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य
बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म नुत्यमित्यर्थः ॥

यमेनं दत्तं चित एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं । दत्तं । चितः । एनं । अयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अर्धं । अतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं नियामकेनापिना दत्तमेनमथं चितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्त्रीर्णतमो वा वायुरयुनक् । रथे योजितवान् । किंचेनमश्चमिंद्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धतिष्ठत् । अर्धतिष्ठवान् । अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्चस्य रशनां नियमनरञ्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत । ईदृशोऽयः कुतः समुत्पद्य इति चेत् उच्यते । हे वसवो ररमयः यूयं सूरादादित्यादश्वमेवंमहानुभावं निरतष्ट । निःशेषेण साधु संपादितवतः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृशन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारिण सर्वस्याक्कादयितारः यूयं सूरादादित्यादश्वमेनं निरतष्ट । अतश्चत । निरतिष्ठेय समित्येतस्य स्थाने । तषतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अर्चाचित्वाद्धारणे वर्तते । सम्यग्धारितवत इत्यर्थः ॥ तन्निर्लेडिं च्छांदसः शपो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति क्लोपः ।

असिं यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं चितो गुह्येन व्रतेन ।

असिं सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणिं दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥

असिं । यमः । असिं । आदित्यः । अर्वन् । असिं । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असिं । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । चीणिं । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताप्रिसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूरात्रिरुत्प्रेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निर्ूपेण वा कर्मणा । सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामकं ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तोऽसि तेन गृहीतत्वात् । हे अश्वैवरूप ते तव दिवि बुल्लोक आदित्यं वा वर्तमानस्य चीणिं बंधनान्युत्पात्तकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो बुस्थानं चेति चीणिं ॥

चीणिं त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यंतः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणं छंत्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनिचं ॥ ४ ॥

चीणिं । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणिं । अपऽसु । चीणिं । अंतरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमं । जनिचं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणिं बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणिं बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि चीणाहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वाद्बुल्लोकोऽप्यप्यशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां चीणिं बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति चीणिं । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमर्थः । समुद्रवणादपादानात्समुद्रमंतरिचं । तस्मिंस्त्रीणि वृथ्युत्पात्तिनामत्तानि मेघो विद्युत् स्नानितमिति । उतेव । इवशब्दार्थः । अपि च हे अर्वन्नश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं कंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । ते तव परमं जनिचं निरतिष्ठयं जन्म ॥ जनेराणादिक इत्थप्रत्ययः ॥ यत्र तेषु त्रिषूक्तेषु स्थानेष्वहुः कथयंति । यद्वा । यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः सूरादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा ते॒ वाजि॑न्व॒मार्ज॑नानी॒मा श॒फानां॑ स॒नितु॑र्नि॒धानां॑ ।

अ॒त्रा ते॒ भ॒द्रा र॒शना॑ अ॒पश्य॑मृतस्य॒ या अ॒भिर॑क्ष॒न्ति गो॒पाः ॥ ५ ॥

इ॒मा । ते॒ । वा॒जिन् । अ॒वऽमार्ज॑नानि । इ॒मा । श॒फानां॑ । स॒नितुः॑ । नि॒ऽधानां॑ ।

अ॒त्र । ते॒ । भ॒द्राः । र॒शनाः॑ । अ॒पश्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भिऽरक्ष॑न्ति । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्वस्य ते संबन्धीन्वमार्जनान्यंगसंग्रोधकानि स्थानानीमेमान्युक्तानि बुलीकादीनि किंच सनितु-
र्यागसंभक्तुस्तवेमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा
भंदनोयाः कन्याणां रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरचापश्च । एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्च । रशना विशिष्यति । या
गोपा गोपयिष्यो रशना ऋतस्य सत्यभुतस्य यज्ञसाधनस्य वाद्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति अभितः
पालयन्ति ता अपश्यं । दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि
सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना
गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपश्यं ॥ १११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जानाम॒वो दि॒वा प॒तय॑न्तं प॒तंगं॑ ।

शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॑र्जेह॒मानं॑ प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

आ॒त्मानं॑ । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जानां॑ । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑न्तं । प॒तंगं॑ ।

शि॒रः । अ॒पश्यं॑ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रेणु॑ऽभिः॑ । जेह॒मानं॑ । प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

हे अथ ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि ।
अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवोऽवस्तात् । सामर्थ्याद्धूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण
पतंगमादित्यं पतयन्तं गच्छन्तं व्याप्नुवन्तं । यद्वा । यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतंगमा-
दित्यमवः आवः व्याप्तोऽपि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः
शोभनगमनसाधनररेणुभिरपापिः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादणुपरिभूतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तत्र
प्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्तत्वं । तथाविधैर्जेहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवच्छिरोऽपश्यं ।
भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । त आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतना-
त्कैनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्ताद्वाद्युखं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं
पदनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तत्वेर्देवयजनमा-
र्गेर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं
तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अ॒त्रा ते॒ रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमा॒णमि॒ष आ॒ प॒दे गोः॑ ।

य॒दा ते॒ म॒र्तो अ॒नु भो॒गमा॑न॒क्ठादि॑द्भ॒सिष्ठ॑ ओष॒धीर॑जीगः ॥ ७ ॥

अ॒त्र । ते॒ । रू॒पं । उ॒त्ऽत॒मं । अ॒पश्यं॑ । जिगी॑षमा॒णं । इ॒षः । आ॒ । प॒दे । गोः॑ ।

य॒दा । ते॒ । म॒र्तः । अ॒नु । भो॒गं । आ॒न॒द् । आ॒त् । इ॒त् । य॒सि॑ष्ठः । ओष॒धीः । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अथ ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमचास्मिन्वागदेशेऽपश्यं । पश्यामि । कीदृशं ।
गोभूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधावनस्थाने वेपः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नम-
न्नाणि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं गंतुमिच्छन्तं । हे अथ ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानन्द ॥
नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदिदन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलंबमकृत्वा यसिष्ठो

महानुष्णथेव यसितुतमो भवचितुतमः सत्तोषधीरन्नान्यजीनः । गिरसि । भवयसि । महानुभावोऽपि त्वं नीकिकाश्वपुच्छेन पुष्पेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनां ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनां ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे कर्त्तव्य गमनशीलाश्च त्वा त्वामन्वनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्त्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्यिकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सीदर्यं त्वद्भगमनु । तथा व्रातासो व्राताः संघातका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामन्वनुसृत्य न च सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छति । देवा अस्त्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । नृत्वा मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्वर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदं स्य हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमयो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा उत्तर्ताशरक्को हृदयरमणशृंगस्याभीयशरीरकहो वा । अस्य पादा अयोऽयोमयाः । अयःपिंडमदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोविगा । अयर्वतदिन्द्रविशेषणं । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोविग इन्द्रोऽप्यवरो निरुष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं हविषोऽदनं भवणं ॥ स्वार्थको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वपेत्त्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सत्तः तिष्ठत् अधिष्ठितवान् । सहविद्वेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं प्रथमो अध्यातिष्ठति इति ह्युक्तं ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अचाश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं सूयते । ईर्मातास ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संछताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्थिते विशेषणे । ईर्म ईरितः । पुरतो नुत्त इत्यर्थः । तादृशः पृथुरतो अघबप्रदेशो येषां ते तादृशः । तथा सिलिकमध्यमासः । संछतः संगतः संलपो मध्यभागो येषां ते तादृशः । पृष्टत्वात्प्रीठपृष्टाः संलपमध्या-
स्येत्यर्थः । अघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यामा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः । शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यदाययमश्वनाम तथायश्वशब्दस्य वच्य-
माणत्वाद्दयं र्यागिकोऽवगंतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय सं यतंते । सम्यग्यत्नं कुर्वन्ति । तच्च दृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता

ईमांतास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽतरिणे गमनाय यतंते तदतः । कदा । उच्यते । यद्यदास्मा दिव्यमञ्जं यमनं गंतव्यं वा मार्गमाचिषुः व्याप्नुवन्ति तदा ॥ अयं मन्त्रो यास्मिन्नेवं व्याख्यातः । ईमांताः समीरितांताः पृथ्वीता वा सिलिकमध्यमाः संख्यतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुज्ञेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चेषां तिष्ठति । इदमपीतरश्चिर एतस्मादेव समाश्रिताच्येतदिद्रियाणि भवन्ति । सं श्रुणासो दिव्यासो अत्वाः । श्रुः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्वा अतनाः । हंसा इव श्रिणो यतंते । हंसा हृतेर्ध्वध्वानं । श्रिणो इति श्रिणः अयतंतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाचिषुर्यदापुर्दिव्यमञ्जमजनिमाजिमन्त्राः । नि० ४. १३. इति ॥ ॥ १२ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्ष्वन्तव चित्तं वात इव धर्जीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । धर्जीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं । व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव धर्जीमान् शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बह्व्यु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पुर्यमाणाणि वा एवभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वा । अत्राश्वस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ति ॥

आयमधिकं मध्यमेऽहन्यध्वगुप्रं मा नो मित्र इति मृत्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । मृत्तितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमर्वाणकुशलो वाज्यश्चः शसनं विशसनस्थानमुप प्रागात् । उपगैति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवागच्छता मनसा दीधानो ध्यायन् । कदा देवानस्मदवयवैर्नार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तात्ताभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अन्वनुसृत्य पश्चादन्तरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थः एक एव तथाप्यजाश्वोभयानन्तर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनुचाना रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतिः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्तोत्रनाम रेभो जरितेति तत्र पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वा । अच्छा । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वाणरणकुशलोऽयमश्च उप प्रागात् । उपगच्छति । किं । यत्परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेक-

चणिवसद्योम्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं । पितरं मातरं चाच्छाभिमुखेन प्राप्तुं । हे अश्व अथास्मिन्काले
जुष्टतमः प्रीततमः । स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेद्देवान् । हिशब्दो यच्च
उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भोऽगु सखा सयूथः । तै० सं० १. २. ४. २ । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धयोतनः । अर्थः ।
अथानंतरं यजमान आ शास्ते । कलौ । दामुपे हविर्देत्तवते स्वस्वी । कानि । वार्याणि वरणीयाणि धनानि ।
यद्वा ॥ पुरुषस्य व्यत्ययः ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥ १३ ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं मृक्तं दीर्घतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अस्य द्विपंचाशद्व्यस्तवं स्वेतत्सं-
शयोऽप्यपनप्रशप्रतिवाक्यान्वयः प्रायेण ज्ञानमोक्षान्तरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यज्ञायत्नेऽयं स शक्ति
सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्स्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं मा
प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उच्चाणं पृश्निमिति सोमस्तयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि
वाम्वाच इदं मित्रं सौर्या द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं अस्ते सरस्वती यज्ञेन साध्यः परानुष्टुपीरी
पर्जन्याग्निदेवता वांत्वा सरस्वते मूर्याय वेति । अथ सृत्वाबहुत्वेन सुतिभागस्याल्पीयस्त्वाददं मृक्तमल्पस्त्वचं ।
न मृक्तांतरवद्बहुत्वं । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन व्योत्यते । अस्मिन्मृक्ते प्रायेण संग्रयोऽप्यपनादयो बहुवोऽर्थाः
प्रतिपाद्यन्ते । अचिकित्वाञ्चिकितुष इत्यनया संग्रय उत्पाद्यन्ते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदित्व्यत्र
प्रतिवचनं । य ई चकारित्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य
प्रशंसा । न चरतीत्यक्षरं ब्रह्म । द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां मप्रथं यज्ञायत्ने
अधि अयं स शक्ति सप्तार्धगर्भा गौरीर्ममायेति पदुगत्स्यः । समनिमेतदित्यनुष्टुपः । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तार-
पंक्तिः । तल्लक्षणं कंदोयंथे मृचित्रं । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. इति । पुरतः पूर्वाधे द्वादशाक्षरं जागती
पादां ततो द्वावष्टाक्षरं गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमणायाम्युक्तं । आर्या चत्पस्तारपंक्तिः
। अनु० ८. ६. इति । श्रिष्टा अनादेशपरिभाषयो विष्टुभः । गौरीर्ममायेत्यतदंतानां विश्वे देवा देवता । तस्याः
समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । उच्चाणं
पृश्निमित्युत्तरार्धस्य सोमो देवता । चयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि जागित्यप्यवाग्देवताका ।
इदं मित्रं वरुणं कृष्णं नियानमित्यंतं सूर्यदेवत्ये । द्वादश प्रथम इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते
स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा देवता ।
द्विजं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता । कृत्वमृक्तस्य विनियोगं शानक आह । स्तयं कृत्वा द्विजो
मोहाच्चिराचोपोपितः शुचिः । मृक्तं जप्त्वास्त्रज्ञानीयं चित्रं मुच्यते किल्बिषादिति । अष्टा० १. २६. ॥ महाव्रतं
वैश्वदेवशस्ते वैश्वं निविद्वानं द्विप्रतीकं । तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमा-
रण्यकं सूचितं । अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दीर्घतमस एकचत्वारिंशतं । पिं० आ० ५. ३. २. इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्वः । अपश्यं । विशपतिं । सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादे तच्छब्दयुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं
दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः भवनीयस्य पलितस्य पालयितुः
प्रकाशवृत्त्यादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्ज्ञातव्यस्याङ्गानार्हस्यादित्यस्य
मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्य भवो वायुवृत्त्यंतं । आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः ।
न हि वायुरहितः कश्चित्पदेशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितु-
धनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृष्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भ्रामानां रसानां
हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्यर्थं
रसैर्भक्तव्यो भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाहुतलक्षणं पृष्ठं यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति ।

त्रयाणां पूरणसृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । आतुलं प्रतिपादितप्रकारिणाच्चापि द्रष्टव्यं । राक्षी सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा आतुलं । अत्रैषु भातृषु मध्ये पुरोदेशे वा विरपतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पशरश्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसूति मित्रववणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राचं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योन्नरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्यात्मनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य हृद्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य आता तज्ञागहारी तद्देशभूतः सृजात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाग्नौ व्यापनशीलः । वायुना वै गीतम मुचेनायं च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि संरक्ष्यानि । बृ० उ० ३. ७. २ । इति श्रुतिः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्यार्धं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तं । ४. ३ । यद्वा । प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानोत्यर्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूचात्मवत्स्यं नाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विरपतिं विशां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्वेशान इति श्रुतिः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्यं । साक्षात्करोमीत्यर्थः । अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पत्तौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनी द्वौ विराट्मूचात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारिण मोक्षाभावात् हृद्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभावाद्ब्रह्मविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वौ सुपणेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रवीर्यते तत्र तत्र प्रतिपाद्यामः । अयं मंत्रो यास्कन व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । नि० ४. ७६ । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं ॥

सप्त युजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यजेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युजंति । रथं । एकऽचक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा ।

त्रिऽनाभि । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यजं । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभवं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्ततत्संख्याका अश्वो युजंति । अनुबध्दंति । वहत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामैक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादेतरिणसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यास्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरममरणधर्मेकं अनर्वमशिशिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यध्याश्रित्य तस्युः । तिष्ठंति । यद्वा । एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं रथमादित्यमंडलं सप्त युजंति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः पटुतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युजंति । एतस्य कार्यं निर्वहंतीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तरिभिः सूक्ष्मानो वादित्यो वहति । धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । त्रिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा अथ अतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । शीष्मवर्षाहेमंताख्याः । यद्वा । भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्युनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितं । न हि कदाचिदपि क्षालो सिध्यते । अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहृतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं जनाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सराद्वर्षाधीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन

निरूपणं । पुनः कीदृशं तत् । यच्च यस्मिंश्चक इमा विद्या भुवनेमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात्मवस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावाद् ज्ञानमोक्षाश्चरप्रशंसा चेत्वनुक्रमस्यामुक्तं । अयमपि मन्त्रो यास्मिन् सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्यख्यातः । नि० ४. २७. । तद्व्याख्यानसंधेयं ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्वः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवंते यच्च गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमं । रथं । अधि । ये । सप्त । तस्युः । सप्तचक्रं । सप्त । वहन्ति । अश्वः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सं । नवंते । यच्च । गवां । निहिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि तस्युः अधिष्ठिताः । संवत्सरपथे ऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाञ्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रथमयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अथा व्यापनश्रीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन मारिताः परस्परं स्वस्वभूता वा सप्तसंख्याका रथमय ऋतवश्चाभि सं नवन्ते । आभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षडृतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं । यद्वा । उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यच्च यस्मिंश्च उभयविधे गवां वाचां क्षुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः सुतयं रथमित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यच्च यामु स्वस्वमु निहिता स्वसारः परस्परस्वस्वभूता देवनद्योऽभि सं नवन्ते ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थ्यन्तं यदनुस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्विक्को विद्वांसमुप गात्पटुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमं । जायमानं । अस्थ्यन्तं । यत् । अनुस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व । स्विक् । कः । विद्वांसं । उप । गात् । पटुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्तनां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह । को ददर्श । को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । लष्टेः पूर्वं । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावाविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । दृष्ट्वैत्ये हेतुमाह । यद्यस्मादस्थ्यन्तमस्थिमन्तं सशरीरं । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया विभर्ति गर्भवदंतर्धारयति । अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यद्वा केवलः परमेश्वरो मायाशब्दजितः सन्नित् जगन्निर्मितवानुत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिद्भावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्काश्चिदात्मा जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं अस्वक् शीणितं । एतत्सप्तधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संबद्धचेतनः क्व स्विक् । कुचाक्षि । न कश्चिदक्षीत्यर्थः । नान्यात्किञ्चन मिषत् । ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वोदिकमेतत्कारणं पटुं कः शिष्योऽल्पमतिरूप गात् । उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुचाक्षि । प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्चेदिति श्रुतेः । यद्वा । प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श । कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थ्यन्तं मनुष्यमनस्त्विकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से वष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे कवय ओतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । वष्कये । अधि । सप्त । तंतून । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्वयोऽपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतनाविजानन्नतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञानं कारणमाह । एनानां पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवन्नोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयागार्थं शेषः । तानि कानीति उच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूति वष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कषतीति वष्कय आदित्यः । यद्वा । वष्कयो नामकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पुथपिदेशाद्वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लभ्यते । तस्मिन्नादित्येऽध्यधिकं सप्त तंतून्स्थायमानान् सप्त सोमसंस्थाकवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्गृपतिर्यक्ततून्वितुं वि तन्निरे । वितन्वति । यद्वा । सप्त तंतवः सप्त च्छंदांसि । तानि वितन्वति । किमर्थं । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्ततुसंतानाय । यज्ञनिर्माणाद्येत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाच्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वित्देकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमज्ञानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थान्वास्मिस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्मने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नैव पराभवाद्यर्थं नित्याह । विद्मन् पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेष्ठारस्तंभ संमितवान् नियमितवान् । अथ य आत्मा स संतुर्वधृतिरपां लोकानामसंभेदाय । कां उ० ८. ५. इति श्रुतेः । किं । इमेमानि पद्भ्यांसि लोकान्जनात्मकान् । लोका रजांस्युच्यते इति निरुक्तं । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षड्वेदोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा । पद्भ्यांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयन्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणि दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिद्वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । अथ य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते । मै० उ० ६. ५. इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमीधारायन्तीश्चतुर्ध्वान् । अ० २. २७. ८. इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजं जगति किमपि स्वित्देकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्ध्यर्थमिति श्रुतेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृद्धिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वृद्धिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारेण ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगंतुरादित्यस्य पदं सर्वगतं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवद्वतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दृढते । क्षरति । वज्रि । रूपनामैतत् । रूपं वसाना आच्छादयंतोऽतिविस्त्रेण तेजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वच्छं पदा कष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदक्वां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्स्वित्यन्वयः ॥

माता पितरं मृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदं पवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वंतः । इत् । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं बुलोकं तत्स्य । बुलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तमा बभाज । आभजते । किमर्थं । ऋत उदके यज्ञे वा निमित्तभुते सति । केन द्वारण । धीती धीत्वा कर्मणा यागादिः रूपेण । स्वकीयनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता व मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि । संक्षिप्तो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तं रसेन निविद्धा नितरां विद्वासीत । यद्वा । गर्भे रस आंध्यावुत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृशमुदकेनात्यंतं क्लिप्ता निविद्धा कृषीवलहंलमुखं नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्तपति युवानं याति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चांतर्वती सती पुत्राज्जनयतीति तद्वद्वापि । अनंतरं नमस्वंत इत्यावित्रीहिप्रियं स्वाद्यन्नवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यग्भिवृद्धानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हविर्बन्धनान्नवंत उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वंतः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूपं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरितिः ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गां । अपश्यत् । विश्वऽरूपं । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मायतेऽस्मिन्भुतानीति माता योः । दक्षिणाया अभिमतपुरणसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषुदकवत्सु मेघपङ्क्त्यंतर्मध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूपं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जगोऽनुक्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्जीनारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ति दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । चीम् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ई । अच । ग्लपयन्ति ।

मंचयन्ति । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वऽविदं । वाचं । अविश्वऽमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रो मातुः सख्यवृष्ट्या-
बुत्पादयित्रीः । श्रित्यादिलोकचयमित्यर्थः । तथा चीन्यितृजगतां पालयितृलोकचयाभिमानिनोऽपिवायु-
सूर्याख्याम्ब्रत सन्नूर्ध्वस्तर्था । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिसृष्टि भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ईमेन
नाव ग्लपयति । ग्लानिं नैव कुर्वति । न हि काल आदित्यो वा न्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठं बुलोकस्थोपर्यंत-
रिच्छे मंचयति । गुप्तं परस्परं भाषति देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थो विश्ववेदनीयां वाविश्वमिन्वाम-
सर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबन्धिनीं मंचयति इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वति । चक्रं । परि । द्यां । अमृतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनःक्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्वति । पुनः-
पुनर्वर्तते । मंचरति । कुत्र । द्यां परि बुलोकस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषा-
दिराश्रयात्मकमात्मकर्तारं रथांगावयवयुक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय नैव खलु जराय भवति । हे अग्ने
सर्वदाशमनयुक्तादित्य । यदा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यभिरित्युच्यते । अवास्मिंस्त्व-
दीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः
पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्तातारो वाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठति । निष्पद्यते । पथ्याधिकशतच-
यसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सराख्याहोरात्राः स
एषोऽहःसंमानः । १० आ० ३. २. १. इत्यारण्यकं ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठ्ठर आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकत्वात्मकपादोपेतं । एतद्वैमंतशिशिरोरिक्त्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं
द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्धतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्यु-
दकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो बुलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्धेऽंतरिक्षलक्षणे
ऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमवाप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः
संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुर्नित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंते
ऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशं । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तह्वारेण चक्र-
स्थानीया यस्य स तथोक्तः । यदा । अयनर्तुमासपचाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनःक्रममाणाणि
यस्य तादृशं । षठ्ठरे षडृतव एवारा नाभौ प्रवृताः संवत्सा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विवि-
धदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतस्त्रीव्रसंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तल-
माहुरिति ॥

पंचारि चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचंऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचरे पंचर्तुर्हृषीरैर्युक्ते चक्रं संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने
सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुतजाताऽपि वर्तन्ते इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानो
ऽक्षो भूरिभारः सकलभुवनबहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यति । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः
समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसी न शीर्यते । न भिद्यति । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भयो भवति
अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वच्चापि नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उक्तानायां दशं युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षू रजसेत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रं । अजरं । वि । वावृत । उक्तानायां । दशं । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतं । तस्मिन् । आपिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेत्येकप्रकारवहिवर्तनयमज्ञानेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदात्मनमपि जरारहितं वि
ववृते । पुनः पुनर्वर्षेण वर्तते । उक्तानायामूर्ध्वतनायामीषाचामुपरिवस्तृतभूम्यां वा दशद्विंशद्वयः पंच लोक-
पाला निपादपचमाश्रित्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति ।
निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहतीत्यर्थः । तन्निर्वाहारंत्वात्कालस्य । किंच सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः स्थानस्वभावं सर्वस्य
चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं । चक्षुः स्थतिर्वा चष्टेवेति निरुक्तं । ४. ३. । रजसा वृध्युर्दकनावृतं व्याप्तमिति । गच्छति ।
उदकं रज उच्यत इति धासकः । नि० ४. १० । तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुतजातान्यापिता ।
अपितानि । तदधीनत्वान्तेषां ॥

साकंजानां सप्रथमाहुरेकजं षड्विंशमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामणः स्यान्ने रेजते विकृतानि रूपणः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां । सप्रथं । आहुः । एकऽजं । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषां । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽणः । स्याच्चे । रेजते । विऽकृतानि । रूपऽणः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्यादादित्यात्मज्ञोत्पन्नानां सप्तानामृतुनां मध्ये सप्रथं सप्तममृतं ॥ षट् च चंद्रमि । पा० ५.
२. ५०. । इति षट् ॥ एकजमेकनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन
वसंताद्याः षड्वर्तव्यो भवति । अधिकमासैक उत्पद्यते सप्तमृतुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मंतव्यं ।
अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । ति० सं० ६. ५. ३. ४. । इति युतः । तदेवोच्यते । षड्विंशमाः । इत्कच्च् एवका-
रार्थः । षड्वर्तव्यो मासद्वयरूपेण ऋषयो गंतारः । ते च देवजा देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधा-
रस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रेवरित्यादिसूतः । तस्मात् षडेव
देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतुनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामणस्तत्तत्स्थानि विहितानि पृथक्
पृथक् स्थापितानि रूपणो रूपभेदेन विहृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदसूक्तिरीधिरास्मात् । स
रसमह वसंताय प्रायश्चयवं शोष्मायेत्यादि । ति० सं० ७. २. १०. १. । स्याच्चेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजते । चलति ।
जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तते इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुखान्न वि चैतदंधः ।

कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासंत ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यन् । अष्टान्ऽवान् । न ।

वि । चेतत् । अंधः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ई । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।

पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदोय या दीधितयः स्त्रियः संस्त्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणा-
त्स्त्रीत्वं । एषां रश्मीनामाविष्टनिंगत्वात्स्त्रीनिंगता । तान् तान् रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभृतवृथुदकमेकान्यु-
षानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढमवयवान् ज्ञानवृथुपितः काश्चिन्नहान्यश्रुत् । जा-
नाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न वि चेतत । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः
स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां वाता वृथुदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ।
ईमेनमर्थं । स्त्रीणां सतीनां पश्यात्पुरुषभावमा चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति
नान्यः । यः काश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृथ्या
जगत्याल्लको रश्मिममूहः । तस्यापि पितादित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्ति-
रियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रपिन्नया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादि-
सहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौ-
किकाः तान् तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते । एकस्मैव
निरसमस्त्रोपाधिकस्यात्मनसहैवावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तैः । श्रूयते हि । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
कुमार उत वा कुमारी । श्वे० उ० ४. ३. । इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति ।
श्रुतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानपि नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोच्यते
। श्वे० उ० ५. १०. । इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्
रश्मिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात्
औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्वीत्यादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थ-
मभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आगिरसो मंचकृतां मंचकृदासीत् स पितुः पुत्रका इत्यामंचयतेत्युपक्रम्य ते
देवानपृच्छत ते देवा अन्नवस्त्रेष वाव पिता यो मंचकृदिति । तां १३. ३. २४. । मंचद्रष्टुरेव किल पितृत्वं
तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदंस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदधं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । बिभ्रती । गौः । उत । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्धं । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ १७ ॥

अचार्पा ऋयमानाहुतिर्गोरेण स्रूयते । गीर्गोरेणा गमनशीलिषाहुतिसंधेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयम-
पिमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य बिभ्रती धारयती तथा परः परस्तादुपरिदेशे
एननेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अर्पो प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती साहुतिः कद्रीची कृ गत्यनिश्चयगमना ।
आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य । यद्वा । अर्धमृद्वं । परागात् ।
परागच्छति । आगत्य च कृ स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदित्यं यूथेऽंतः सजातीयनोमथे
सूते । साधारणेन यत्रकृचिन्न सूते अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठानतरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्मृतं । ग्रीष्मकालवशां रश्मिरूपा ग्रीवत्सं वत्सवद्गणायं यजमानमुक्त-
क्रमेण विभक्त्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्वीच्यदृश्यगमना सती कं स्विदर्धमृद्धमर्धस्नानभाजं वा कं स्वि-
त्पुरुषमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयंतेतः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरिहोऽधि-
वासः । मु० उ० १. २. ५. इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्वित्स्ति । कस्माच्चन्द्रादिलोके जगयति । न सर्वत्र ।
शिष्टं समानं ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचदेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमपि परणादित्येन सह योऽनुवेदं अनुक्रमेण जानाति तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृथादिना पालयति । तादृशमादित्यमेना-
नेनावरेणापिना सह योऽनुवेदं अग्न्यादित्यौ व्यतिहरिणोपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजस्तमस्कावुद्बुद्धसत्त्वा अत
एव स्वाधीनमायावितार्कत्वेन बाधिरकृति । स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविवर्दाचरन क्रांतदर्शित्वमा-
त्मानः ख्यापयन क इहास्मिन्लोके प्र वोचत् । प्रवर्षति । किंच देवं कीतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माद्दृष्टविशेषादध्याधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अवाचस्ताँ उ पराच आहुये पराचस्ताँ उ अवाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये अवाचः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये पराचः । तान् । ऊं इति । अवाचः । आहुः ।

इंद्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमगोचके वर्तमाना रश्मयो यहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनावीचोऽवीगंचना अधोमुखाः संति
ताँ उ तानिवा पराच आहुः । पराङ्मुखांचनानुर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनाः ताँ
उ तानिवावीच आहुः । हे सोम त्वमिन्द्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृथा धारक आदित्यः । यद्वा । द्वादशादि-
त्यानां मध्य इन्द्रोऽधिकः । त्रिवस्वादिन्द्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि
चक्रथुः कृतवतां तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टांतः ।
धुरा शकटादां धुरि युक्ताः संबद्धा अद्यादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत्पूर्वार्धे दृष्टांतितं । धुरा
युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनावीचोऽपि
पराचः पराचोऽप्यवीचो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपॄणा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुपॄणा । सयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्नं । अन्नं । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अथ लौकिकपक्षिद्वयदृष्टांतेन जीवपरमात्मानं स्मृतं । यथा लोके द्वौ सुपॄणी सुपतनी शोभनगमनी
सयुजा समानयोगी सखाया समानखानी समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः

तयोरस्य एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतरमस्ति अपरोऽनघ्नमभि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ
 चैव परमात्मनो सयुजा समानयोगी । योगो नाम संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः
 स्वरूपं यस्य परमात्मन स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमे-
 कस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा
 जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबंधो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षति अतः
 कथमेकात्म्यमिति न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानस्थानी नान्य-
 स्थानी । नन्वेकस्य यादृशं स्थानं तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यत इति
 न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं स्थानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव
 स्थानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमेकात्म्यं । अनेन
 वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं परि प्लवजति इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरैकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायेत्युभयत्राप्येकयोगस्थाने आश्रयणीये । वृक्ष्यत इति वृक्षो देहः । स चोभयोः समान एक
 एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना दृष्टिर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः ।
 तादृशं समानं वृक्षं परि प्लवजति । परिप्लवजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या
 संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाश्वमेधिका अनुमंत्रमास्त्रायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं
 मंत्रमेवमामनंति । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पञ्चत्यन्यमीशमस्य
 महिमानमिति वीतशोकः । मु० उ० ३. १. २. १० इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा
 निमग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्ख्योचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी
 दुःखीति जगन्नमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वान-
 न्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य महिमा-
 नमिति । निरन्तरसमस्तोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्र्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति ।
 न च तद्भावनाप्राप्तां तन्महिमां प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति
 ब्रह्मिहं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेक्ष्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभुतमस्ति ।
 भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानश्चाप्राप्तकामत्वेनाभुञ्जानः सृष्ट्या अभावात् ।
 आप्रकामस्य का सृष्टिर्हि स्मृतिः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया शोचति
 मुह्यमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तुं जगत्साक्षित्वेनैव । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ
 मुह्यती धर्मकर्तारोऽवित्यादि निरुक्ते गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥ १७७ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमचा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदधा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अच । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानि-
 मेषमनवरतं विदधा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरिव कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रापयंति । यस्य विश्वस्य
 भुवनस्य भूतजातस्थेनः स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपार्थिता रक्षिता । अयमादित्यः स परमेश्वरो धीरो
 धोमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्त्वमपक्वप्रक्षमचास्मिभ्यकीयमंडल आ विवेश । प्रवेशयति ।
 अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः
 शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलादीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विषयावच्छिन्न-
 चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेषरहितमनारतं विदधा वेदनेन वृत्त्यवच्छि-
 न्नचैतन्येनावष्टभान्यभिस्वरंति अभिप्रयंति आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्विनः स्वाम्यस्य देहस्य
 विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपार्थिता रक्षिता । यत्र । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः ।

अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगततज्जलमस्कत्येन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्भूतमनस्कं मामा विवेश । उक्तव्ये चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशाय्याभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यामंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपुर्णः परमात्माभुवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्रा विवशेत्यनेनोच्यते । नन्वनर्वाक्षन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिरपि कंठे चामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारिण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदि त्वररमय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादये तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवन्ते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिर्देवमादिस्थिमध्यात्मात्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलश्रयभृते मध्वदः । मध्वत्युदकनाम । तददन्तीति मध्वद उदकस्यान्तारः सुपर्णाः सुपतना रमयो निविशन्ति प्रविशन्ति रात्रौ सुवन्ते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कृत्र । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसयदय उपर्युपासनानंतरमाहः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्याध्युपरि वर्तमानमाहः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद नोपास्ति स तन्नोन्नशत् । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुम्वशे पिप्पलमाहुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मानि वृक्षे वृक्षवज्रमनादिरहितोऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यान्तृणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ति स्वापकाले स्वयविषयभ्यः प्रतिनिवृत्ताभ्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवन्ते च उद्यन्ति । स्वस्वविषयात्मनो इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वादास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादेन पुनः कुतृष्णाशोकमोहजराभरणदयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननायापादकत्वादापातस्वादानि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं यो वेद स एव तन्नोन्नफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । नर्मवदाकाशं । श्र० ३० ६. २०. इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयास मित्यर्थः ॥

यज्ञायचे अधि गायत्रमाहितं चैष्टुभाडा चैष्टुभं निरतंक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । चैस्तुभात् । वा । चैस्तुभं । निऽअतंक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः सुखत्वाच्च गायत्री भुः । तदीयं स्थानं गायत्रं । अध्युपरि तत्र गायत्रमाधेयं पदमाहितं । प्रथमच्छ्रुत्वात् गायति वायति चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्त्यापिरपि गायत्रः । गायत्रीऽग्निः । तै० सं० २. २. ५. ५. । इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा त्रैष्टुभाद्वितीयत्वाद्वृष्टिपर्जन्यावियुद्रूपत्रिस्तोभयुक्तादंतरिचात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यग्गन्धर्वास्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतञ्चत साधु संपादितवन्तो देवा इति यदस्ति । वाचवा अगति सर्वैर्गतव्य उन्नततमे वा तृतीयभूते दुर्लोकं जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इव एव नरा विदुः जानन्ति त एवामृतत्वमानशुः । अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं । गायत्रे प्रातःसवनेऽध्युपरि गायत्रं कंदः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभाध्याध्दिनात्सवनान्त्रैष्टुभं कंदो निरतञ्चत तत्र आहितमिति यत् । वा किंचित्तरथः । अगति तृतीयसवने जगज्जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु कंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु कंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तत्कंदःशब्देनोच्यते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तै० सं० २. २. ९. ५. ६. । तादृशे प्रातःसवनेऽध्युपरि गायत्रमष्टाचरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शींसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोद्वोमिति पंचाक्षरेणाध्ययुः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनान्तेऽपि शंसनानंतरमुक्तं वाचोति चतुरक्षरमाह । ओमुक्थशा इति चतुरक्षरमध्ययुः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रं गायत्रस्थापनं । तथा त्रैष्टुभाध्याध्दिनसवनान्त्रैष्टुभमाहावप्रतिगररूपं पदं निरतञ्चत चत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्ययो शींसावोमित्याहुयते षडक्षरेण अध्ययुश्च शंसामोद्वोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाद्वादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनान्ते त्रैष्टुभं त्रैष्टुभाधानं । तथा सवनान्तेऽपि शंसनानंतरमुक्तं वाचि इन्द्रायिति सप्ताक्षरमाह । अध्ययुश्चोमुक्थशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाद्वादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभं त्रैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्ययो शींशींसावोमिति सप्ताक्षरेणाहुयते शंसामोद्वोमिति पंचाक्षरेणाध्ययुः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागतं जागतोत्पादनं । तथा पश्चादापि शंसनानंतरमाह उक्तं वाचि इन्द्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्ययुश्चोमित्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागति जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु कंदःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिकंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमंतरयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्य इति खंडे विस्पष्टमाह्नात् । १. ९. । तत्तादृशं कंदसि कंदःस्थापनं य इच्छिदुः य एव जानन्ति त एवामृतत्वमानशुः । प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानिनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकन्याभावादिति भावः ॥

‘गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रकंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रति मिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यतीति निरुक्तं । ५. ४. । प्रतिमंत्रं गायत्रेण कंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतद्व्येषां कंदसां । यद्वा । इतरेषां कंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तत्कंदोभिः प्रतिमिमोत इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः समित्येतद्विज्ञेयं । कंदोभिर्मंत्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं साम प्रति मिमीते । नन्वेकं साम त्रुचे क्रियत इति तिर्य्येकं साम विहितं अतोऽर्कैः समिति वक्तव्यं कथमुच्यतेऽर्केणेति न । वस्तुत एव सामैकस्त्रामृत्त्याह्वं । पश्चादव्योन्वां तदुत्तरयोर्गायत्रीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिर्य्यु गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रैष्टुभपादानमितरकंदःप्रदर्शनार्थं । अथवा

अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभे ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणोदमुक्तं । त्रिष्टुभेन द्विवारत्रिवारानुत्तेन वृक्षतुल्यरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं कंदः प्रति भिमीति । अथवा वाकं सूक्तमेतावज्जिस्त्रिष्टुभिरुपनिबध्नामिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकिण वाकं वर्गमनुवाकं वा भिमीति । कीदृशेन वाकनिति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवज्जिविराडादिकंदोनिबध्नामंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतैरनुष्टुपादिमंत्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः । इयद्विपदरूपैर्वाकैः इयश्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्ष एतावज्जिः सूक्तेरयमनुवाक इति । किंचाक्षरेणाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त कंदानि भिमीति । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयते । परिमितैः पादैश्चकंदानि । ततः पादानां कंदमामक्षरं मूलमिति । तथा अस्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्त्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽतरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽउधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । माहेऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा खण्डिकालं सिंधुं स्थंदनशीलमुदकस्य स्थंदकं वादित्यं दिवि बुल्लोकेऽस्तभायत् । संमितवान् । जगतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके सांख्य संमितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभुतायामृचि । ऋ० ७. ३०. २०. । स्वर्दृशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असी वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमानि संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षतेति सामब्राह्मणेन । तां ७. ७. १५ । गायत्रस्य गायत्र्यामृचस्य सास्त्रः समिधः समिधनास्मिन् विभक्तीराहुः । पादत्रयमाह्वरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । तत्पु हेतोर्महा बलेन महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचे । परिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक्परिमितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दश्चकंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमणाष्टाक्षरेकादशाक्षरद्वादशाक्षरगायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यास्त्रिःकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री कंदसां कनिष्ठा मतेर महा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे । सर्वाणि चकंदान्यस्य कामिति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशीर्नैव भवति ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाङ्गानकाल उप ह्य इत्यादिके द्वे ऋचा । उप ह्ये मुदुषां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. । इति सूचितत्वात् ॥

उप ह्ये मुदुषां धेनुमेतां मुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु पु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्ये । मुऽदुगं । धेनुं । एतां । मुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोप ह्ये । उपेत्याङ्गयामि । किं । एतां धेनुमागच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणाद्यित्रीं गां प्रवर्ग्यायां । पुनः कीदृशीं । मुदुषां मुष्टु दोग्धीं । उतापि चिनामृकजज्जणां गां मुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुगोदो-ग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुप ह्य इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नोऽस्मादीयं श्रेष्ठं प्रशस्य सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुज्ञानात् । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्वा इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वमिति तित्तिरीयकं । ति० आ० ५. १. ५. । तत्तादृशोऽभीष्टो

ऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्र वोचं । सुषु ब्रवीमि । उपह्वय इति । यद्वा । एतां पुरतो दुस्समानां धेनुं वृद्धा प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुप ऊथे । आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचैनां धेनुं सुहसः शोभनदोहनकुशलहसोपेतो गोधुग्गोदोग्धादित्यो वा वायुर्वा दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेष्ठरोऽस्यदर्थमस्यदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविष्टः । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मां योप्सोऽवर्षणजनितः संस्रशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्मुंडि वच्चादेशेऽस्यतिवक्त्रोत्यादिना ञेरङ् । ह्यंदसो ऽडभावः ॥

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अग्रेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छंती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विऽभ्यां । पयः । अग्रेया । इय । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिंकृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबद्धधनानां सर्वदा पालयित्रो । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताध्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अस्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयतां । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिंकृण्वती वर्षणाय शब्दसंती वसूनां गोमस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्रो वत्सं लोकं वत्सवत्योषणीयं मनसिच्छंती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहंतया । प्रस्तुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनां वाच्यादित्यां । ताभ्यां सकाशात् । दुहां । दुग्धां । तां हि वृष्टिर्मेचयितारो । शिष्टमर्वाशिष्टं ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टेव दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपद्धीयमाने गौरमीमेदित्येषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं नमसेदुप सीदत । आ० ४. ७. इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषंतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषंतं निमीलिताच्च वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रविपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं जहनेन शोधयितुं । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रांतं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य क्षरणशोलं वत्समभ्यभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतिः क्षीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताच्च लोकास्त्र्यं पुत्रमन्वनुकृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्यानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सखादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनश्चक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिर्बद्धैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वविमौहत ॥ २९ ॥

अयं सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुं । ध्वसनीं । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं । विऽद्युत् । भवती । प्रति । वविं । औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अत्यक्तध्वनिं करोति । येन यत्सेन गौर्माताऽवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुच स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वसनस्थानि गवां निवास-
अयेऽधिप्रिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानवि-
शिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिभिरु कुर्वति ततोऽप्यतिशयाभयं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भ-
वती वज्रवीरतया विद्योतमाना वज्रं स्वकीयं रूपं । वाव्ररिति रूपनाम । रूपं प्रतीयते । प्रकाशयति । यद्वा ।
वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विगुदिव शीघ्रदर्शनीयते । अयमेकोऽर्थः ॥ अर्थांतरं च । शकपुणिर्नाम
निष्ठाचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमस्मीं जानाति किंनं
व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे ।
बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्ते इत्येषा महिषता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमि-
त्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं देवतेक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्व
सुभयथा संभवति स्तोत्रं पुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमद्विगद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंलिङ्गवाचिना शब्दच-
येण मेघः प्रतीयते । अधि श्रिता सत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वं । तथा
विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वज्रमौहत्यत्र वषण
पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं । तर्हि वस्तुत
उभयलिङ्गत्वप्रतीतिरुभे अपि देवते यलिङ्गं सा देवता । अनु० ऋ० १. १३९. । इति न्यायात् अतः कथमेकदेवता-
सिद्धिरिति अयं स येनत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्रिकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्र-
त्वेन एकत्वाश्रयणेन वा देवतेक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतेक्यमुक्तं भवति ।
अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्वस्तुतो देवतेक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदस्य न विरुध्यते ॥ अयं स
शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अत्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता ।
गौररिति वाङ्मनः । माध्यमिका वाग्ययाभिवृता अभितो व्याप्ता । अधिष्ठित्यर्थः । सेयं शिंक्ते । अथवा । अयं
स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाग्निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिंजानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते
संचाः कोशंतीतिवत् । अत स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्निव्याप्ता । शब्देन प्रकार एवोच्यते ।
मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतंत्रः सर्वत्र प्रक्षिपत्येति
मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुच स्थिता ।
ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसने मेघेऽधिप्रिता । सदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् । स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरण-
धर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्वं अगतिं हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्यान्मृणतान्करोति । श्रावध्यादिकं
फलेनावनतं करोति । अथ । चित्तिभिर्व्योतनलक्षणीः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वज्रमौहत ।
वज्ररिति रूपनाम । ऊर्ध्वतरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते ।
रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्तेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते
तमू अक्षयवन्तेधा भवे कं । ऋ० १०. ८८. १०. । इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्वाचो मेघविद्युस्तनिता-
नामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरगांतु जीवमेज्जुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । श्ये । तुरऽगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं कुर्वज्जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वधापाराय तूर्णगमनं सदेजत्तच्छे । श्रुति । वर्तते । पश्चात्प्राणापगमनानंतरमुक्तविलक्षणं सद्रुवमविचलितं सत् प्रस्थानां गृहाणां मध्य आश्रिते च । स्थागुवन्तिष्ठति । आकारः पुराणो वा । जीवस्य विलक्षणमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मेण शरीरेण सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धिनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः । जीवापतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते । कां० उ० ६. ११. ३. । इति श्रुतिः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नेश्चरति । वर्तते इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्रपश्यंऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सक्ते द्रष्टव्य । आ० ४. ६. । इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विष्वचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अग्निऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विष्वचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषणं तथा पथिभिर्विचित्रैर्मिर्गिरंतरिच्छर्परा चरंतं च परा चरंतं च उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं प्रभातभुक्त्वं गच्छंतं एवमहानुभावमादित्यमपश्यं । याथात्येन पश्येयं । किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांचतुर्विष्वचीर्विष्वगंचती रात्रावपि चंद्रर्भामादित्यानां प्रकाशयित्रीभित्तिपो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनेकदेशेषु संकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । उदयास्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्यस्मद्भाषणं । अपश्यं गोपामित्याह असीं वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं । ते० आ० ५. ६. ४. ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निःसृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ई । ददर्श । हिरुक् । उत । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योनां । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निऽसृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थीभेन गर्भं चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यस्य मातुर्दृश्यं ददर्श उदरपुच्छन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बुधः सकाशात्स हिरुगिन्नु । हिरुगित्यंतर्हितनाम । इच्छद् एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यंतमंतर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थायामीमेन कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्त्वित्तं वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेन ददर्श गिरिनदीसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद्बुद्धाहिरुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे लोकांतरे वागुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावतः परिवीत उल्लजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बह्वप्रजा बह्वजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बह्वप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभ-

वनिर्धत्तमभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति ।
एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैवक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतवृष्ट्यदकं करोति
सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्वीमेतद्दर्श
पश्यति तस्मादपि हिङ्गन्तर्हितः । प्राणिकर्मवर्णन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ईं
हिङ्गन्तर्हितमीमेतद्दर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणाः पुत्रो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनां योनिवदुत्पत्त्याधारभूते
ऽन्तरिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये बह्वप्रजा
बहुप्रजाताज्ञो बहुप्राण्युपकारी । अथवा । जनिरचातर्भावतत्त्वार्थः । बह्वनां धाराणां सन्निष्पादनद्वारेण
प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निर्वर्ति निरमणसाधनां भूमिमा विवेश । प्रविशति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरच बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयोनिर्न्तरचा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अच । बंधुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।

उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अच । पिता । दुहितुः । गर्भः । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा प्रवोति । मे मम द्यौर्बुलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयि-
तोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरच नाभिभूतो मांमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । तनश्चात्र जायते
अन्नादितः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रमस्याच सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनि-
तेत्युच्यते । अत एव बंधुर्वधिका तथेयं मही सहती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्त्रोद्धृतापध्यादिनिर्माची-
त्यर्थः । किंवोचानयोर्ध्वतनयोश्चम्बोः सर्वस्याच्योर्भोगसाधनयोर्वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अचास्मिन्नन्तरिक्षे पिता बुलोकः । अधिप्राचधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो
दीर्घुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूर निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं
वृष्ट्यदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्येऽहनि प्रहोषि होवादयः पृच्छामि स्विन्नया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूत्रितं ।
एकैकशो यजमानं पृच्छति पृच्छामि त्वा परमंतं पृच्छ्याः । आ० १०. ९. इति ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अन्तं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतमुत्कृष्टां काशं । यत्र सर्वा पृथिवी
समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा आश्वस्यपृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो
बंधनं । यत्र सर्वं मंगलं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य । असी वा
आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वा
गजातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पुष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ०
१०. ९. इति सूचितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इ॒यं । वेदिः । परः । अ॒न्तः । पृथि॒व्याः । अ॒यं । य॒ज्ञः । भुव॑नस्य । नाभिः ।

अ॒यं । सोमः । वृ॒ष्णः । अ॒श्वस्य॑ । रेतः । ब्र॒ह्मा । अ॒यं । वा॒चः । पर॒मं । वि॒ऽअ॒म ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथमवत्या भूम्याः परो अन्तः परमन्तं पर्यवसानमयं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावतो वै पृथिवी यावतो वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भुतजातस्य नाभिः संगहनं । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अर्प्यो ऋतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मन्त्रादिरूपायाः परमं व्योम । उक्तृष्टं रक्षकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ २० ॥

स॒प्रार्ध॑ग॒र्भा भुव॑नस्य॒ रेतो॑ वि॒ष्णो॒स्तिष्ठ॑न्ति प्र॒दिशा॒ विध॑र्मणि ।

ते धी॒तिभि॑र्मनसा॒ ते वि॒पश्चितः॑ परि॒भुवः॑ परि॒ भव॑न्ति वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥

स॒प्र । अ॒र्ध॒ऽग॒र्भाः । भुव॑नस्य॒ रेतः॑ । वि॒ष्णोः॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । प्र॒दिशा॑ । वि॒ध॒र्मणि॑ ।

ते । धी॒ति॒ऽभिः॑ । मन॑सा । ते । वि॒प॒ऽचितः॑ । परि॒भुवः॑ । परि॒ भव॑न्ति । वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्धगर्भाः सर्वत्सरस्यार्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा । ब्रह्मांडस्यार्धे मध्येऽतिरिक्ते गर्भवर्तमानाः । भुवनस्य लोकास्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभुताः तादृशा रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारि प्रादिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते । किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विद्यतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तमिः ॥ विद्यं परि भवन्ति । परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्वाप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते न एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्राय ॥ यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारो पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराग्रयाया गूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृततद्वासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वाद्धीशेन प्रपंचाकारिण परिणामादार्धगर्भाः । पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रादिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्तमानं ॥

न वि जानामि॒ यदि॒वेद॑मस्मि॒ नि॒ण्यः॑ सं॒न॒दो॒ मन॑सा च॒रामि॑ ।

य॒दा मा॒गन्प्र॑थम॒जा ऋ॒तस्या॑दि॒द्वाचो॑ अ॒श्वुवे॑ भा॒गम॑स्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जा॒ना॒मि । यत् । ऽइ॒व । इ॒दं । अ॒स्मि । नि॒ण्यः । सं॒न॒दः । मन॑सा । च॒रामि॑ ।

य॒दा । मा॒ । आ॒ । अ॒गन् । प्र॒थम॑ऽजाः । ऋ॒तस्य॑ । आ॒त् । इ॒त् । वा॒चः । अ॒श्वुवे॑ ।

भा॒गं । अ॒स्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रागुनतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न वि जानामि । विविच्य नाज्ञासिपं । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविबुध्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपंचस्यापि ब्रह्मानन्त्येन ब्रह्मैकत्वावगमं प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आक्षिपेदं सर्वं स ईशत बहू स्थां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायात् । तदनन्त्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां २. १. १४. । इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपंचस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धं । यद्वा । इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वकाव्यरूपमागुभाविकमस्ति तदिव तद्देवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्वेतिहाष्टांतिकभूतं । आगुभाविकं सार्वक्यं यदास्ति तत्र वि जानामि । न प्राप्नोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वक्यं जातं न

त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निष्कः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितो मुहश्चित्तः । चित्तप्रत्य-
कप्रवणताभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संग्रहोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धो वेष्टितः अत एव
मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विचिन्नेन चेतसा युक्तः संचरामि संसरे । अथवा मनसा संग्रह-
रामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसरे दुःखमनुभवामि । न सार्वत्रिकं जानामीति परिदेवते । ग्राम्योऽपीमं
परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्याङ्गिज्ञावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० ७. ३. ।
इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । परांचि खानि अतृणत्स्वयंभुक्तात्पराङ्
पश्यति नांतरात्मानं । क० उ० ४. १. । इति । तर्हि कदैतद्भवतीति आह । यदा मागन आगमिष्यति तदा । किं
तदिति उच्यते । अतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमज्ञाः प्रथमोक्षेणः प्रथमोत्पत्तिश्चित्तप्रत्यकप्रवणजनितो
ऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदिदन्तरमेवाव्यवधानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिष
द्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्यं परं ब्रह्मपदमश्रुते । प्राप्नोमि । चित्तस्य
वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतवाद्दुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं मुशकं भवति । पश्चाद्विल-
बाभावात् यथा गिरिशिवरात्यतन पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यक्षमुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव
श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन्ति ॥

अपाङ् प्राङ् इति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वि॒यन्ता॒ न्य॑न्यं चि॒क्युर्न॒ नि चि॒क्युर॒न्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति० । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । वि॒यन्ता॒ । नि । अन्यं । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्माना देहेन सयोनिः समानस्थानः । यत्र परिच्छे-
दको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा । समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वास्त्रिष्युत्पत्तिदुः
पचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलक्षिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा । स्वधाशब्देनात्ममयं शरीरं लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नपाङ्गिति । अशुक्तं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राङ्गिति । ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव
सुखशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाद्य जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरचयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोकैः गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो
यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्मै स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणास्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। श्रे० उ० ५. ७. । इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ता तां भूतात्मकर्त्रात्मानां शश्वता विभागेन सर्वदा वर्तमानां ।
यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदः सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातः । तत्कारणानां भूतसुखा-
णां सङ्गावान्नत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । विषूचीनेह लोके सर्वत्रगमनो वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र
लोकांतरेषु गच्छन्तां वर्तते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं नि चिक्युः । नितरां विशेषण पश्यति जानति । अन्यमपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न नि चिक्युः । न जानति । केचन पामरा देहव्यातिरिक्तं न जानति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमनते । न केऽपि देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानति । अतो
दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

अचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद् किमुचा करिष्यति य इन्नद्भिदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

अचः । अक्षरं । परमे । वि॒ऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । नि॒ऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद् । किं । अ॒चा । क॒रि॒ष्य॒ति॒ । ये । इत् । तत् । वि॒दुः । ते । इ॒मे । सं । आ॒स॒ते ॥ ३९ ॥

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मानः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदचोच्यते । अचो

अक्षरे । अथ ऋकशब्देन ऋकप्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । हे विश्वे वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः । मुं० उ० १. १. ५. । इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यक्षरेऽदृष्टादिगुणके चरणरहितेऽनक्षरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वै तदक्षरस्य प्रशंसने मार्गः । वृ० उ० ३. ८. । यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ५. । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं । मुं० उ० १. २. १३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । शत० १४. ६. ९. २८. । इत्यादिश्रुतेः । ननुपनिषद्ब्रह्मागानां तथास्तु । इतरथां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागाणां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । वृ० उ० ४. ४. २२. । इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अल्पपल्लवोऽल्पत्वव्यापित्वादिसादृशेन व्योमेत्युक्तं । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्वसस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशं तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उत्तमलक्षणे वस्तुन्युपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलभास्पदं कृत्स्नवेदस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु न वेद न जानाति स मर्त्यं ऋचा पूर्वेऽन्तर्गतादिशब्दजानेन किं करिष्यति । वेदनसाधनं वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य नैपफल्यादिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किंचिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इव एव तत्तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समासन्ते । त एवमे ज्ञातारः समासन्ति । सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा । ये विदुरित्ये जानन्तिव नानुतिष्ठन्ति । इच्छन्द्ोऽवधारणं । त इमे त एव समासन्ते । गवामयनादिमहत्संस्वत्सरसत्त्वपर्यन्तानि सहोपर्यन्ति । सहाये संशब्दः । मत्तादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्जानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयमादित्यमंडलमृगादिमयं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्नि दिवि देव आदित्यो वा एष पुनर्मंडलं तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबंधिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा व्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवल्यचा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासन्ते । भूम्यां सुवेन रोगादिरहिता भोगिनः संताप्यरकालं जीवन्ति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽक्षर ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबंधिन्यक्षरे प्रणवरूप आंकिरिऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणं श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपन्भ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत तदेतदोमिति । ऐ० ब्रा० ५. ३२. । इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किंचिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदर्थोकार एव आमिति ब्रह्म । तै० आ० ७. ८. । इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीति स सर्वमधीति आमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्तथीं विद्यां प्रत्येषा वगितत्परममक्षरं । तै० आ० २. ११. ४. । इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमंत्रात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं । अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः । तस्य संबंधिन्यक्षरेऽविनाशि व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवंतो व्यवहरन्तो वेद्वियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति खूबो जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अपिहोचार्था धेनुर्न्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूत्रितं । वाञ्छमानार्थे यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया । सूत्रितं च । सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. ७. । इति ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवतः स्याम ।

अङ्घ्रि नृणामग्रे विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती ॥४०॥

सूयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवतः । स्याम ।

अङ्घ्रि । नृणाम । अग्रे । विश्वऽदानीं । पिब । शुद्धं । उदकं । आऽचरंती ॥४०॥

हे अङ्घ्रि । गोनामितत । अहनगीये हे गोः त्वं सूयवसाङ्गोभगवसस्य तृणादिकस्यात्ती भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभृतक्षीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पुरणः प्रसिद्धी वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । अथो अनन्तरमेव वयं यजमाना अपि भगवतः प्रभृतेन धनेन तद्वतः स्याम । अधिकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमङ्घ्रि । भक्षय । आचरंती सर्वतो निर्गच्छंती शुद्धं निर्मलमुदकं पिब । अयं मंत्रो यास्मिन्नेवं व्याख्यातः । सूयवसादिनी भगवती हि भवाद्येदानीं वयं भगवतः स्यामाङ्घ्रि तृणमध्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरंती । नि० ११. ४४. इति ॥ ॥२१॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषीं सहस्राक्षरा परमे व्योमन ॥४१॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषीं । सहस्रंऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन ॥४१॥

गौरीर्गणशीला माध्यमिका वाक् ॥ मुलोपाभावश्चादसः ॥ मिमाय । शब्दयति । किं कुर्वती । सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती सम्यक्संपादयित्री । एकपदेकपादोपेतकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा द्विपदी मेघांतरिक्षाख्यद्व्याधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अष्टापदी विदिग्पेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना नवपद्युपरिदिग्पेक्षया सूर्येण वा नवदिग्धिष्ठाना बभ्रुवुष्येवंभूता ॥ भवेच्छादसः कसुः । ततो ङीप् वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयं । अपरिमितव्यभिचयुक्ता । बह्व्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । परमे व्योमन्मुदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वागिममाय । माति ॥ प्रसिद्धिं धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयंती एकपद्यव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैकरूपा वात्मना द्विपदी मुनिर्भेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन अष्टापद्यामन्त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी नवपदी बभ्रुवुषीं साव्यथैकैरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेयूरःकंठादिषु नवसु पदेषु भवंती पञ्चाद्वक्त्रविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन्मुत्कृष्ट हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्रानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र आचार्येणैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बह्वदका परमे व्योमने । नि० ११. ४०. इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि स्मरंति तेन जीवंति प्रदिग्श्चतस्रः ।

ततः स्मरत्यस्मरं तद्विश्चमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । स्मरंति । तेन । जीवंति । प्रऽदिग्ः । चतस्रः ।

ततः । स्मरंति । अस्मरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥४२॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्ट्युदकसमुदनाधिकरणभूता मेघा अध्यधिकं प्रभूतमुदकं वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशस्यतस्तः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशस्यतस्तो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्संख्ये तच्छब्दः । तस्याः पुष्पा जीवन्ति । ततः पञ्चाक्षरमुदकं चरति । सखादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सखादिकं विश्वं जगदुप जीवति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाग्रयाणि भूतानि ततः चरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११. ४१. इति ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृथिमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृथिं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शकमयं शकन्मयं शुक्लगोमयसंभृतं धूममारात्तातिदूर अपश्यं । दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृष्टमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता व्याप्तिमतेनानेनावरेण निरुद्धेन धुमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोपाणं फलस्य सेक्तारं पृथिं शुक्लवर्णं । प्राप्तुं तेन फलमिति स्वयं प्राप्तु इति वा पृथिव्योक्त्यर्थः सोमः । तं वीरा विविधेरणकुशला ऋत्विजोऽपचंत । अथ धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽर्चाचित्यादभिषेधेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माण्यगुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानोयान्यासन् । संपादितान्यभवन । यद्वा । सोम उच्चाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचयन्त्यर्थं तन्नवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षते ॥

चयः केशिने ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥ ४४ ॥

चयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । भ्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥ ४४ ॥

* केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते ऋतुथा काले काले वि चक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीति सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानीयोपाधिवनस्पत्यादिके छेदनं नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगच्छचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्भ्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकंप्रतिगैर्गम्यत इति हि व्यायविदो वदन्ति । अयमपि मन्त्रो यास्केनैव व्याख्यातः । चयः केशिने ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिवपश्यति संवत्सरे वपत एक एषामित्यपिः पृथिवीं ददृशे सर्वमेकोऽभिवपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. इति ॥

वाग्देवत्ये पशू चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । इंगयन्ति । तुरीयं । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाग्वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभ-
क्तेत्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां
मध्ये चीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि भेगयन्ति । न चेष्टन्ति । न प्रकाशन्ति इत्यर्थः । वाचसुरीयं पदं
मनुष्या अज्ञासाञ्ज्ञास्य वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । जानन्ति तानि चत्वारोक्त्यत्र बहवः स्वस्वमतानु-
रोधेन वङ्गधा वर्णयन्ति । सर्ववेदिकवाग्जालस्य संघहरूपा भूरादयस्तिस्त्री व्याहृतयः प्रणव एक इति
वेदचयसारत्वान्तासां व्याहृतीनामिव सारसंघहभुतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवामु व्याहृतिषु
सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरं व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपात-
भेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्व-
र्थेषु निपतनादिपातोऽपितुचेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्वाया वाचश्चतुर्धा व्याकृत-
त्वात् । वार्षं पराख्यव्याकृतावदत तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्यादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६.
४. ७. ३. इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनु-
ष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत उर्ध्वं । तै० आ० १.
३१. २. इत्यादिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गामानयेत्यादिरूपा
व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ अग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति मेरुताः ॥
सर्पाणां वाग्वयसां बुद्धसरीरूपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्यतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्वाम्नानि
चेत्यात्मवादिनः ॥ अपरं मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पशंती मध्यमा वैखरीति चत्वारोति ।
एकैव नादात्मिका धामभूलाधारीदुर्दिता संती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगो-
मिनी पशंतीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्य
उद्दीयमानत्वान्मथमायाः । अथ यदा सैव वक्तुं स्थिता तत्त्वोष्ठादिव्यापारेण वह्निर्नर्गच्छति तदा वैखरीसु-
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा
रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये चीणि
परादीनि गुहा निहितानि हृदयान्तर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ॥ व्याकरणप्र-
सिद्धानामाख्यः प्रादिपदे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति ।
अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यन्ते ॥
अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यतः । सोऽचायनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् कृष्टा
चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां सर्पा सा रथंतरे । यांतरिच सा वार्यं सा
वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा वृद्धि सा स्तनयित्वावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वादधुः ।
तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । वित्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतिर्मरणात्तातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं
तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः । तथाग्निमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः ।
अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पञ्चवान् । एतन्नामको यः
पञ्चस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वसुतः संतं वित्रा मेधाविनो

देवतातत्त्वविदो ब्रह्मधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकेष वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृद्धादिकारणं वैयुतापि यमं नियन्तारं मातरिश्वाणमन्तरिक्षे असन्तं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अथ ये कोचदमिः सर्वा देवताः । ऐ० ब्रा० २. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽयमेवापि उत्तरे अपि ज्योतिषो इति मत्वापिरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽपिशब्द उद्दिश्यः । तमपिमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इममेवापि महानात्मानमेकमात्मानं ब्रह्मधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वह्णमपि दिव्यं च गृह्यन्तं । दिव्यो दिविजो गृह्यन्तान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मा इति वा । नि० ७. १८. । इति ॥ ॥२२॥

वर्षकामेध्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या । कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्यन्तो यामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आर्ववृचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

कृष्णं । निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवै । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अर्ववृचन् । सदनात् । अतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४७॥

कृष्णं कृष्णवर्णी नियानं नियमेन गच्छन्तं मैत्रं हरय उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अग्निमेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितव्यर्णाद्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं द्युलीकं तदाश्रितमादित्यं बोद्धिश्चोत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय अतस्य सदनादुदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदिदगन्तरमेव यदावागगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विवधं क्लियते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिंशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । त्रिंशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥४८॥

द्वादशैतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि यीष्मवर्षहिमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्होणि चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान्साकं चिकेत । जानाति । तस्मिंश्चक्रे साकं सह शंकवो न शंकव इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिंशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दश्चार्थः । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिताः । अर्पितानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एकश्चलनशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतवदीनामप्याक्ताभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. ६. । इति द्विवचनमागमस्य । ततोऽमुक् ॥ षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहानीति ब्राह्मणं । शत० ९. १. ४३. । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं । ४. २७. ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्गौरमोमेदनु वत्सं मिधंत । आ० ४. ७. । इति ॥ एषेव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्येणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्येणि ।

यः । रत्नधाः । वसुविद्यः । यः । सुदचः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । करिति कः ॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवक्त्रशुश्रूषणीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकशु-
शब्दरूपः स्तनः शशयः शयानस्तव देहे वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभू रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता । येन
स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तृभ्यः । यश्च स्तनो रत्नधा
वर्जविधरमणीयरसानां धारयिता वसुविद्यमुनां वासयितृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः
स्तनः सुदचः शोभनदानः । सुदचः कन्यागदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासक्यवच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रश-
स्त्यज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मा-
भिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुक् ॥

अप्रिमथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति परिदृष्ट्यात । आ० २. १६. ।
इति सूचितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तान्नि धर्मेणि प्रथमान्यासन ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यच्च पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्मेणि । प्रथमानि । आसन ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यच्च । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥५०॥ •

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्याप्रिना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजंत । पुजितवंतः । अग्न-
ष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अप्रिं मथित्वा प्रहरति तेनैवापय आतिष्ठं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि
धर्माण्यपिसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमान्यासन । फलप्रसवसम-
र्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः
सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं । यत्र यस्मिन्नकिं पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः । कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति निवसंति तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरव कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवमा-
गमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाप्रिना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमाप्रिमयजंत । पुजितवंतः । अप्रैरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च
पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अप्रिः पशुरासीत्तमानभंत तेनायजतेति श्रुतः । शिष्टं पूर्वेव । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते
सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाः कंदोऽभिमानिनः । आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते ।
कंदोऽसि वै साध्या देवास्तैऽपिनाप्रिमयजंत ते स्वर्गं लोकमायज्ञादित्याश्चैवेहासर्गांगिरसश्च तैऽपिनाप्रि-
मयजंत ते स्वर्गं लोकमायजन्तः । ऐ० ब्रा० १. १६. । इति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति । भवंति । स्वर्गप्राप्ता
इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पुजयति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः
सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । आप्रिनाप्रिमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनु-
संधेयं । नि० १२. ४१. ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्यग्नयः ॥५१॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अवं । च । अहंभिः । भूमिं । पर्जन्याः ।

जिन्वति । दिवं । जिन्वति । अग्नयः ॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहमिः कैश्चिद्दहोभिर्द्यौष्मकालीनैश्चेति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहमिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव धेति । अवावुषं च गच्छति ॥ चवायोनि प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न नि-
हन्त्ये ॥ रश्मिनाद्भौव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वति । उदकसं-
स्थायेन सखाबुत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयति । तथापय आहवनीयाद्याः स्वे जत आहुत्या दिवं द्युलोक-
स्थान्देवान्जिन्वति । प्रीणयति ॥

सरस्वहेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं स वावृधि नयो घोषणासु
। आ० ३. ८. । इति सूत्रितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वत्याग एव याज्या । सूत्रितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं
बृहंतमा सवं सवितुर्यथा । आ० २. ८. । इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयंतं सरस्वतमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सुऽपर्णं । वायसं । बृहंतं । अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयंतं । सरस्वतं । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहंतं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं ।
ओषधीनामोषधोर्दर्शतं दर्शनाय । दर्शयंतमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंचा-
भीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयंतं जगत्प्रीणयंतं । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सन्निधाधारांस्तटाकादीं-
स्तर्पयंतं । अथवाभिगताहं । सरस्वतमुदकवंतं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि ।
पुनःपुनराहुमि ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २२ ॥

चयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सुक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका ।
कया पंचोना संवादस्मृतोयाययुजो मरुतां वाक्यमंत्यसृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विन्द्रो
देवतेति । अत्रिंद्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुत्वाक्यरूपत्वात्
एवर्षयः । यस्य वाक्यं स ऋषिः । अनु० २. ४. । इति न्यायात् । अंत्यतृचस्यागस्त्यवाक्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा
युज आद्या चैकादशी चंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः । अत्र यः तनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. । इति
सामान्यापवादेन छत्त्वस्य मरुत्वगुणक इंद्रो देवता ॥ संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निर्विद्वानीयात्पूर्व-
मेतत्सूक्तं । यदि पर्यायान्मरुत्वतीय इति खंडयोः सूत्रितं । कया शुभेति च मरुत्वतीयं पुरस्तात्सूक्तस्य शंसत्
। आ० ६. ६. ७. ३. । इति ॥ आभिभ्रविके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय एतदेव सुक्तं । पंचमस्य कया शुभा यस्ति-
ग्मशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति सूत्रितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके
कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वां इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. १. । इत्युक्तत्वात् ॥ विपुवति मरुत्व-
तीय एतदेव निर्विद्वानीयं । त्वं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. । इति सूत्रितत्वात् ॥ अस्य
विनियोगं शानक आह । ज्ञातपुत्रमुहन्निर्वैर्यस्य राज्ञं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सुक्तं तु मनसा
जपेत् । कया शुभेति पेशुन्यं छत्वाचार्यगृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शानकः । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मं । वृषणः । वसूऽया ॥ १ ॥

इंद्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थाना एते मरुतः कया शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया

शोभया समान्या सर्वेषामेककूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुचिस्तुदकनाम । उक्तकूपया शुभोदकेन । सं
मिमिषुः । लोके सम्यक् सिंचति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिषातिधातुः ॥ यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं
मिमिषुः । तदर्थमेते मरुतः कथानिश्चयया मती मत्वा कुतो देशादेतासः । आगताः । आगत्य चितं वृषणी
वर्धितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां सुनुगिति पूर्वसवर्णादीर्थः ॥ धनेच्छया । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥
तेनैव जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं ज्ञोकेऽर्चति । पुजयति । जगति कुर्वति । यद्वा । मम
बलं वर्धयंतोत्यर्थः । मरुतो ह्येनं नाजहः । ऐ० ब्रा० ३. २०. इति श्रुतेः । अत्रंद्रमरुतसंवादकूपे सर्वत्र प्राणजी-
वात्मपरतयापि योजनीयं । अत्रापीदृशो दूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान् इव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानो निव्यतरुणा महानुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिवृढाणि हवींषि जुजुषुः । सेवते ।
कस्य महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एताना ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । हेनिर्घृहत्वे दृष्टान्तमाह ।
अंतरिक्षे ध्रजतो गच्छतः श्रेणाच्छंसनीयगमनानेतन्नामकान्त्यणिण इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन महा महता
मनसा मगनवता स्तोत्रेण रीरमाम । रवेस्तुहि ॥

अथ मरुत इंद्रेणोक्तास्मृतोययानया प्रतिव्रवते ॥

कुतस्त्वमिंद्र माहिनः सन्नेको यासि सत्यते किं त इत्था ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वाचेस्तन्नो हरिवो यत्ने अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इंद्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किं । ते । इत्था ।

सं । पृच्छसे । सं । अराणः । शुभानैः । वाचेः । तत् । नः । हरिः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इंद्र सत्यते सतां पालक त्वं माहिनो महनीयः पुजनीयः । अनुचरैरनुगतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नये-
कोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणाद्यासि । यद्वा । कुत्र यासि । ते तवेत्येत्वं किं । किं त्वमेवमेव । किं
न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किं त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवो
हरिभ्यां तद्विंद्र ते तवास्ते अस्मां यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्माभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचः । ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्षेत्युक्थेमा हरीं वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्षति । उक्था । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तेः पृष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवींषि वा मे मम स्वभू-
तानि । तथा मतयश्च मगनयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे मतयो बुद्धयस्तोषेव वर्तन्त इति
शेषः । तथा सुतासोऽभिपुताः सोमा मे मदीया मदीया एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये
राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्ने मदीयोऽद्रिः शत्रूणां भक्षको वन्नः प्रभृतः सन्नियति । गच्छत्येव
लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आ शासते । मामेव

प्रार्थयन्ते । किंचोक्थोक्त्यानि शस्त्राणि मां प्रति हर्षयन्ति । कामयन्ते । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नोऽस्मादीया-
विमा हरी इमावन्मौ ता तानि गन्तव्यानि हविरादीन्वच्छाभिप्राप्तुं मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत
एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्रन्व ५ः शुभमानाः ।

महोभिरेता उप युज्महे त्विंद्र स्वधामनु हि नो बभूय ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्र । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूय ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतस्तमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्वयमयंतमेभिरंतिकतमैरश्वैर्युजाना
युक्ताः संतः । कीदृशैः । स्वस्त्रेभिः स्वायत्तबलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना
दीपयन्तः । हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेताभ्यांतुस्तु क्षिप्रमुप युज्महे । तव
साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वानु बभूय हि । अस्मात्सृष्टो-
दकजन्मं हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्पररोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिबोधनार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्र ५ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्यु ५ यस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचोरनमं वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

क्र । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकं । संऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।

अहं । हि । उयः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अनमं । वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्रासीत् । निवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभव-
सीति ब्रूय । यद्वा स्वधकमसहायं मामहिहत्ये वृथार्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा समधत्त सहितमभुत् ।
समासीदिति संबन्धः । असहायस्य कथामिति मन्तं सेतुतीति अत आह । अहं ह्यहं खलूय उद्गूर्णबलसविषो
बलवांसुविष्मावहत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य हतस्य शचोर्मेघस्य । शचुरेवायं । कर्मणि
पठे । सर्वे शत्रुसंघं वधस्त्रैर्वधरूपैः शोधनैः । वधकीशूलैरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्रस्त्रा-
सनैः क्षेपणप्रकारैः । अनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेद्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इंद्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इंद्रं पुनराहुः । हे इंद्र वृषभ वर्षितः त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्ते
अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तेः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः ।
हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृणवाम ।
कृतवन्तः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यदृथ्यादिकं वशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः ।
यतो वयं मरुतः ॥ ह्यंदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्तरो बलः । अथवा इंद्रस्त्रिदं
वाक्यं । हे मरुतः यद्यस्मिन् तत्तस्मिन् भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वष्टिकर्म काम-
यामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्र आह । हे मरुतः अहमिंद्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भुतः । संपन्नः । कक्षी कमिति तदुच्यते । मनवे मनोरर्थायैता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र गत्यादिषु गमनशोला अपो वृष्ट्युदकानि चकर । चकार । छतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहाय-
नरपेक्षमुक्तं भवति ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं हे मघवन ते त्वयानुत्तमप्रि-
रितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चयं । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावाँस्त्वत्प्रदृशो विदानी विद्वान् ॥
व्यत्ययेन शानच ॥ जयोपायवदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्धातिबल जायमानो जातो वा
कश्चिद्देवो मयी वा त्वं यानि वृचवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुष्व तानि न नशति । न व्याप्नोति ।
नशतिर्थाप्तिकर्मा । नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकार्यवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्युपो मरुतो विदानो यानि च्यवमिंद्र इदीश एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहं । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवै । इंदः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिंद्र आह । मे ममेकस्य चिदेकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलमोजो बलमसु । यद्वा । बलमेकस्यै-
वास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस ईषया दधृष्वान् धरितवानहं
नु चिप्रं कृण्वै कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं ह्यहं खलूय उन्नर्णबलो विदानी वेदनावान् । यानि यानि
वसूनि च्यवं अवगच्छामि एषामहमेवेन्द्र इदीश्वर एव सत्तीशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानीऽहं यानि
च्यवं यानुद्दिश्य गच्छेयं एषामाशि । यतोऽहमिंद्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अच यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इंद्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ११ ॥

अमंदत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अच । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्म । चक्र ।

इंद्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यं । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपींद्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामचाक्षिमुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्रममंदत् । मादयति मोदयते

वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यच्छृत्वां सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृद्धमेवधारणादिरूपं चक्रं कृतवन्तः । स्वप्रभृतं खोचं वागुत्तमा त इत्यादिकं । इन्द्राय परमेश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिचे सुमखाय शोभनया-
गाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूमिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा । तनूमिरन्यच्छरीरभूतियुष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्यां मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे हृदयाथा च नूनं ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्यां । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । हृदयाथा । च । नूनं ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेदेवमेवेति यूयं मा मां प्रति रोचमाना महिषये संप्रोयमाणा मां ख्यापयंतो वानेशोऽनंति-
कस्यं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः । आ इति चार्थे । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्त्रनाम । प्रशस्त्रं यशोऽस्त्रतो
दधाना अस्त्राभिर्वा धारयमाणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक्प्रकाशं नूनं निश्चयमच्छांतं यशोभिराच्छादितवन्तश्च हृदयाथ । आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा
रोचमाना मध्येव कीर्तिमन्त्रं च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

को न्वचं मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चिवा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥ १३ ॥

कः । नु । अचं । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चिवाः । अपिऽवातयंत । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतः युष्मानव लोके को नु खलु मर्त्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः सर्वस्य सखिवत्प्रियकारिणः
संतः सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभृतान्यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र यातन । गच्छत । हे चिवाश्चायनीयाः
यूयं मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच मे मदीयानामेषामृतानाम-
वितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

आ यदुवस्याहुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ धु वर्त्तं मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्तं । मरुतः । विप्रं । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतः दुवस्यायुष्मत्परिचरणाह्नात्सोचात् तेन सोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्चो
स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानींतनाना चक्रे । आभि-
मुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । यष्टीवज्रवचन इदं रूपं । दुवस्यानां परिचरणाह्नाणां दुवसे परिचर-
णाद्येत्यर्थः । अतो हे मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्टो वर्त्त । ओ
इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आकृत्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तधमेव । किमर्थ-
मेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणीमानि परिवृद्धानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति ।
यसादेवं तस्मादावर्तधमित्यर्थः ॥

अथ पंचदशां सूतोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्व्यो निवेद्याभिमतमाश्रासे ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेष वृजनं जीरदानुं । १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यः । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्यादेवं तस्यास्मां दार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुं मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोत्रविशेष्यया यासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे शरीराय । तत्पोषायत्यर्थः । वयां वयमपोषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीनदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्णैश्चादिद्वारा लभेमहि ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसासाध्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदंभ्योऽखिलं जगत् । निर्भमे तमहं वेदं विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकमनृतीयोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कथा शुभत्यास्मिन्स्तयोर्विंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र तत्स्वित्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशार्थं । अन्नानुक्रमणिका । तद्वगम्यो मास्मिं हि द्विचिष्टुवंतं मिवावकणयोर्दोषितयोर्द्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे जुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः । अनु० १२. १. इति परिभाषितत्वात्पंचदशार्थं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यार्थः । मास्मिं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसुः अयं मरुद्वताकं । अत्ये द्वे चिष्टुर्भा शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत् ॥ विजियोगो जैगिकः ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम् । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतः वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु चिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थं । रभसाय रभस्ययुक्ताय जन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संनिधानाद्यत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्थस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणो गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन्यामनि यागगमने प्रसुप्ते सर्वधैवैधान्येधःसंबन्धीनि तेजांसीष प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्पुन इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । युधेव युधेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुय तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीकँति क्रीका विदधेषु घृष्वयः ।

नक्षँति रुद्रा अर्वसा नमस्विनं न मर्धेति स्वतवसो हविष्कृतं ॥२॥

नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीकँति । क्रीकाः । विदधेषु । घृष्वयः ।

नक्षँति । रुद्राः । अर्वसा । नमस्विनं । न । मर्धेति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥२॥

नित्यं न सूनुमीरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्विभ्रतो धारयंतो मरुतो विदधेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीकाः क्रीडनशीला उपोपेत्य क्रीकँति । विहरंति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यंते अन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितसोचोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभृतेन नक्षति । व्याप्नुवति । किंच स्वतवसः स्वायत्तवत्त्वा मरुतो यजमानं न मर्धति । न संयामयति । न क्लेशयंतीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददानुषे ।

उक्षंत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥३॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददानुषे ।

उक्षंति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयःऽभुवः ॥३॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददानुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरण धर्माणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । चक्षन्त्यादित्यादिपुष्टिं । अरासत प्रायच्छन । रासतिदीनार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुरु प्रभृतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सखाद्युत्पत्त्यर्थमुक्षति । मिंचति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यंत प्र व एवासः स्वयंतासो अध्रजन ।

भयंते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयंतास्वृष्टिषु ॥४॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यंत । प्र । वः । एवासः । स्वयंतासः । अध्रजन ।

भयंते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयंतासु । स्वृष्टिषु ॥४॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषास्तविषीभिः स्वकीयेर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपे रजांसि लोकानाव्यत सर्वत आवुण्वंति ते वो युष्माकमेवासोऽद्याः स्वयंतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्राध्रजन । प्रकर्षेण गच्छंति । व्याप्नुवति । किंच युष्मदागमनाद्विद्या भुवनानि सर्वाणि भुतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयंते । बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्वो यामश्चित्रश्चायनीयः । आश्वर्यभूत इत्यर्थः । भीतिः कारणमाह । स्वृष्टिषु युद्धस्थानेषु हेतुषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीती दृष्टान्तः । स्वृष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वयुष्मदागमनाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

यत्नेषयामा नदयंत पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथियंतीव प्र जिहीत ओषधिः ॥५॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयंत । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियंतीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥५॥

मरुतस्त्वेषयामाः प्रदीप्तगमना यथादा पर्वतात् पर्ववतो गिरिर्गङ्गराणि पुरकारं धान्वा नदयन्त नादयन्ति
 दाधवा दिवो विद्योतनात्कस्यांतरिचस्य पृष्ठमुपरिभागं गर्था नरेभ्यो हिता अचुच्युः गच्छन्ति तदा वो
 युष्मत्संबन्धिन्यज्जन गमने निमित्तभूते सति विश्वो वनस्यतिर्वनस्य पालयिता वृक्षसमूहो भयति । विभेति ।
 तथौषधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्र जिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथी-
 यंतीव रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथाच्छेत्त्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ १॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदन्ति क्रिविर्दती रिणान्ति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं । नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्र । वः । दिद्युत् । रदन्ति । क्रिविः । दती । रिणान्ति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उन्नर्णवला मरुतः यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अर्हिसितसंधाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं
 शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पुरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती
 विचेपणशीलदन्ती दिद्युदेती रदन्ति लिङ्गति मेघसंस्थायं पश्वः पशून् रिणान्ति रेपति हिनस्ति । वार्या वाति
 सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता, सुहिता सुषु प्रेरितः बर्हणा इतिस्तत्साधना
 हेतिर्वा यथा रिणान्ति तद्वत् ॥

प्र स्कंभदेष्णा अनवभराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मन्दिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभदेष्णाः । अनवभराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्कं । मन्दिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कंभदेष्णाः प्रकर्षेण संभितदानाः । अविद्वत्दाना इत्यर्थः । अनवभराधसोऽभष्टहविरादिधनाः ।
 राध इति धननाम । अलातृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अलातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं
 पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा । अलमत्यर्थं दातारः । फलानां । एवंरूपा मरुतो विदथेषु यागिष्वर्कमर्चनी-
 यमिन्द्रं स्वसखीभुतमर्चन्ति । एजयन्ति । सुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं मन्दिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य
 पीतये पानाय । तस्मिन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्मिन्द्रस्य
 प्रथमानि प्रथमानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः । जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिर्हृतेरघात्पूभी रक्षता मरुतो यमावन्त ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्णिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तं । अभिऽहृतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवन्त ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विऽरप्णिनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवन्निः पुर्भिः पालनेर्जेतयैः शत्रूणां
 नगरेषां तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह । यं जनमभिर्हृतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावाद्घात्या-
 पादावन्त अरक्षत । किञ्च हे उया उन्नर्णतिजसो हे तवसो बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरप्णिनः । महन्नामेतत् ।
 महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते रप्णिनः । विविधा रप्णिनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे
 तादृशाः यूयं यं च जनं पाथनं पाथ रक्षत । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रा-

दोनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिर्शंसनात् । यमेवं कुरुष तं रचतेति शेषः । पापचयाद्यनिष्टपरिहरिक पुत्रादिपोषरूपेष्टमाप्ता च रचयेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥ ९॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९॥

हे मरुतः वो रथेषु युष्मत्संबंधरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्त्रम् प्रदेयानि फलानि वाहितानि । तथा वोऽसेष्वा तदुपलब्धतभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थः । मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परसंधाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणाभ्यायुधानि वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंचानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पंथा येषेषु पादायेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंचावो वो युष्मत्संबंधी रथोऽचक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलपो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १०॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १०॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि क्षीतृभ्यो दातुं धिरे । दधिरे । धारयन्ति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्गरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो रामस्त्रयुक्तानि कातिर्मति वो तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूर्ध्विताः मुक्कवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्रम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वानेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण वि धिरे । विविधं धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २॥

महांतो म॒हा वि॒भ्वो॒ऽ विभूतयो दूरेदृ॒शो ये दि॒व्या इ॒व स्तु॒भिः ।

म॒द्राः सु॒जि॒ह्वाः स्वरि॒तार आ॒सभिः संमि॒ष्टा इ॒द्रे म॒रुतः परि॒ष्टुभः ॥ ११॥

म॒हांतः । म॒हा । वि॒ऽभ्वः । वि॒ऽभूतयः । दूरे॒ऽदृशः । ये । दि॒व्याऽइ॒व । स्तु॒ऽभिः ।

म॒द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरि॒तारः । आ॒स॒ऽभिः । सं॒ऽमि॒ष्टाः । इ॒द्रे । म॒रुतः ।

परि॒ऽस्तु॒भः ॥ ११॥

ये मरुतो महांतो महात्म्योपिताः । केन । म॒हा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा वि॒भ्वो विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयो विविधैर्धनैः दूरेदृ॒शो दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । दि॒व्याः स्तु॒भिः स्तुतिरिव । स्तु इति नक्षत्रनाम ऋचाः स्तुभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति निरुक्तत्वात् । दि॒वि भवा देवाः स्तु॒भिः स्वपुण्यकभूतैस्तेषु पुंजिनैश्चैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच म॒द्रा मादनाः सुजि॒ह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिरासीः स्वरि॒तारः शब्दधितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुवि॒ह्वा इत्युक्तं । किंच इ॒द्रे

संमिष्टाः सम्यग्मिश्रयितारः । इन्द्रमहायिज इत्यर्थः । मरुतो हेनं नाजङ्गरिति श्रुतेः । तथा परिपुमः परितो भयुक्ताः श्रुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति तेऽस्मादक्षमागच्छन्तीति शेषः ॥

तच्च सुजाता मरुतो महित्वं दीर्घं वो दाचमदितेरिव व्रतं ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १० ॥

तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वं । दीर्घं । वः । दाचं । अदितेऽइव । व्रतं ।

इन्द्रः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥ १० ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतः वो युष्मदीयं महित्वं महत्त्वं तत् तादृक् खलु । तदित्युक्तं किमि त्याह । वो युष्माकं दाचं दानं वृथादिरूपं दीर्घमत्यायतमविक्रितं । प्रकष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः । अदितेर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मणाम् । तथाया दीर्घमतिविकृतं तद्वत् । अदि तिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षं । अ० १. ८०. १० । इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै मुक्तं शोभनयागा- दिकेनै यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिन्द्रश्चेन्द्रोऽपि त्यजसा त्यागिन न वि हुणाति । न विह्वरति । कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं यद्यपि निपातइयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चणब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागमिन्द्रायागोऽपि नातिक्कामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै तद्वनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्धो जामित्वं मरुतः परं युगे पुरु यच्छंसममृतास आवंत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाय्या साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परं । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवंत ।

अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आय्यं । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतः वो जामित्वं बंधुत्वमस्माद्विषयप्रमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते । परं युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टं महति कालेऽतीतऽपि वर्तत इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । अमृतासाऽमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिः क्रियमाणा श्रुतिं पुनः प्रभूतं यथा भवति तथावत रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयानुग्रहात्प्रकथा वृद्धा मनवे मनुष्याय स्तोत्रं यद्वै वास्मदादये श्रुष्टिमाय्य कीर्तिं श्रुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिरित्यंभुता आ चिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्तननवृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्यां ॥ १४ ॥

येन । दीर्घं । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । तनन । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परीणसा । यद्यथेतद्वृजनाममु पठितं तथापि यद्वृज तत्पदद्वयं भवतीत्यत्र महदित्यर्थं गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्त्वादिरूपं कर्म शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच यथेन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मादीया वृजने संयाम आ ततनन सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संयामं जयतीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणीः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभ्याभिमुख्येनाश्यां । आश्रयां ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंत्रस्तृतीयाध्यायान्ति व्याख्यातः । सुक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुतः समर्थं स्वामीष्टमाशासि । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मांदार्यस्य ॥ मंदंतरीयतेच मांदार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य मान-
नार्हस्य कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोत्ररिषे-
च्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धिं । सुत्या हि शरीरं वर्धते । आ यासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां
वयं चैपमत्रं वृजनं बलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सुक्तमागस्थं चैष्टुभं । अथिंद्री शिष्टा मरुदेवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् ।
सहस्रमेकादशार्थिंद्रीत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥

सहस्रं त इंद्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इंद्र । ऊतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

‘ हे इंद्र ते तपोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रं । अपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मान्मनुष्यं यंत्विति सर्वत्र योज्यं ।
तथा हे हरिवः । हरी इंद्रस्याश्वी । ताभ्यां तद्विंद्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष एषणीया अत्रानि सहस्रं
बह्वनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयध्या अस्मान्मादयितुं
यानि संति तान्यस्मानुप यंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवस्तुत्तुप्पाद्रूपाः पशवोऽपि नोऽस्मानुप यंतु ।
समीपं प्राप्नुवंतु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्वैः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहतऽद्वैः । सुऽमायाः ।

अध । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणीः सहिता नोऽस्मान्च्छाभिमुख्येना यांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञा-
नाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्वैर्वा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमेर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यांतु ।
वाशब्दः समुद्रये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अधाधिषां मरुतां ययस्मान्नियुत एतन्नामकाः
परमा उत्कृष्टा अस्माः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि पारे परस्मिन्तीरे धनयंत धनधारणं
वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रक्षणीर्धनैश्चायांत्वित्यर्थः ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विद्व्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदुष्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुषु निहिता सुषु हिता वा लोके घृताची घृतं चरणशीलमुदकमंचंती हिरण्यनिर्णिगृहतरमणी-
यरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा ऋष्टिर्विषुदाख्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालिव येषु मरुत्सु
सं मिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभुत । मेघपंक्तिवियुताविमे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपंक्तिर्विषुद्धोमे
दृष्टातेन विशिष्यते । गुहा निगूहा गुहायां वांतरिचे चरंती । तत्र दृष्टांतः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृ-
ढादेर्महिषोवत । सा यथा सुवेधांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदेवमिति जेत्याह । सभावती । सभा
जनसंघः । तद्वती । वर्षकाल आविर्भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । विदुष्या वागिव । विदुषो यज्ञः । तदहंतीति
विदुष्या प्रेषसोवादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदुष्या वेदनाहो विव-
दमानयोर्वाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छत्वित्यर्थः ॥

परां शुभा अयासो यथा साधारण्येव मरुतो मिमिषुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां । शुभाः । अयासः । यथा । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिषुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभाः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यथा मिश्रणशीलया वियुता परा मिमिषुः । प्रक्षेपेण
सिंचत्युदकसंस्थायां । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचति तद्वत् । एवं
कुर्वतो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरालं रोदसी यावापृथिव्यां नाप नुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं
न कुर्वति । यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्ववायुदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा ।
रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति
नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैव व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ ङीष्तात्सप्तम्या
ईकारो लुग्व । ईदूती च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यमंजौ ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचति । किंतु देवा मोदयितारो
मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सैवते । यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वतीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचथ्ये विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्रेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषंत । यत् । ई । असुर्या । सचथ्ये । विसितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । निःशतः । रथं । गात्र । त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी वियुदा एतन्नामिकेयमपीमेनं मरुत्संघं जोषत । सेवते ॥ जुषेत्तेत्यङागमः ॥ किमर्थं ।
सचथ्ये संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः क्षेप्तारो मरुतः । तेषां स्वभूता विषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा
विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवर्शन तथा नृमणा गुषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता
त्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमा गात । आगच्छति ।
आप्नोति । यागदेशं गंतुं रथमावह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्य-
पत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दूहिताश्विनो रथमिव सा यथारोहति तद्वत् । आगमने दृष्टांतः । नभस इत्या न ।
अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः नभ इति षट् साधारणानि । मं० १. ४. । इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्य-
वचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ॥ ४ ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदथेषु पञ्जां ।

अर्को यज्ञो मरुतो हविष्माणायन्नाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निमिष्ठां । विदथेषु । पञ्जां ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गाथं । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयन्ते नित्यतरुणा वा मरुतो युवति मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विबुद्धपां रोदसां स्त्रिय-
मास्थापयंत । आस्थापयंत । देवतात्वेन रथे धारयति । कीदृशीं तां । निमिष्ठां नियमन मिश्रयन्तीं पञ्जां ।
पञ्चो बलं । तद्वतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृष्युदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं ।
विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यद्यदा हे मरुतः वो युष्मानर्कः ॥ मत्सर्थां लुप्यते ॥ अचनसाधनमंचोपेतः
सोता वा हविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिपुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्वन् परिचरन्
गाथं गातव्यं स्तोत्रं गातव्यं गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवक्त्रि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदो वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीवहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्त्रि । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ई । वृषऽमनाः । अहंऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्वातिगयो वक्म्यः सर्वेः सुत्यः सत्योऽवाथ्योऽमोघोऽस्ति तं प्र विवक्त्रि ।
प्रवक्ष्यि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबंधिनी रोदसी वृषमणा
वृथादिवर्षणमनस्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति
पूजायां । अत्यंतमविनश्यता ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपिता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्युत्पत्तीर्वा वहते
धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मादहमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

पांति मित्रावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयन्ते । ई । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । वावृधे । ई । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबंधिनी देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदा-
यात्मकमेकं पदं । उग्रब्दोऽपिग्रब्दार्थि । अर्यमापि । एते त्रयोऽपीमसुं लोकं यच्च वावयात्रह्यादयथानुष्ठानात्
जगत्पञ्चे व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रक्षन्ति । तथैतेषामप्रशस्तान् स्त्रीणामपि पदार्थाश्चयते । चातयन्ति ।
नाशयन्ति । उतापि चैतः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावीणि अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवन्ते ।
आवयन्ति वेति । अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि
ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीय ईमयं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो
वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो
दक्षवरुणौयहविलक्षणधनी यजमानो हे मरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अंतमापुः ।

ते धृषणुना शर्वसा शूभ्रुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि हुः ॥ ९ ॥

न॒हि। नु। वः। म॒रुतः। अ॒न्ति। अ॒स्मे इति। आ॒रा॒त्तात्। चि॒त्। श॒र्वसः। अ॒न्तं। आ॒पुः।
ते। धृ॒ष्णुना। श॒र्वसा। श्रू॒ष्णुऽवांसः। अ॒र्णैः। न। द्वे॒षः। धृ॒ष॒ता। परि। स्युः॥ ९॥

हे मरुतः वः शर्वसो युष्माकं संबंधिनी बलस्यांतमवसानमंत्यंतिक आरात्ताच्चिह्नरादपि। यद्वा। यदिदित् कुत्सायां। अत्यंतदूरात्। अस्मै अस्मासु मध्य एकेऽपि कु चिप्रं न ह्यापुः। नैव खलु प्राप्तवन्ति। संग्रिधावसंग्रिधौ च न प्राप्तवन्तीत्यर्थः। अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह। ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण शर्वसा बलिन श्रुशुवांसो वर्धमानाः अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषो द्वेष्ट्यपरि पुः। परिभवन्ति। वशीकुर्वन्ति। तच्च दृष्टान्तः। अर्णो नोदकमिव। यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिमभवति तद्वत्। यस्मादेवं तस्माच्छर्वसोऽन्तं नापुः॥

वयमक्षेयितां दशमीमन्त्रमित आदित्ये उपेत। तथा च मन्त्रं। वयमक्षेद्रस्व प्रेष्ठा इत्यसं यात्यादित्ये। आ० गृ० २. ६. १४. इति॥

व॒यम॒क्षेद्र॑स्य॒ प्रेष्ठा॑ व॒यं श्वो॑ वो॒चेम॑हि स॒म॒र्ये।

व॒यं पु॒रा म॑हि च नो॒ अनु॑ द्यू॒न्तन्न॑ च॒भुक्षा॑ न॒राम॑नुं ष्यात् ॥ १०॥

व॒यं। अ॒द्य। इ॒न्द्रस्य॑। प्रे॒ष्ठाः। व॒यं। श्वः। वो॒चेम॑हि। स॒ऽम॒र्ये।

व॒यं। पु॒रा। म॑हि। च॒। नः। अ॒नु॑। द्यू॒न्। तत्। नः। च॒भुक्षाः। न॒रां। अ॒नु॑। स्या॒त् ॥ १०॥

अथास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतमा भवम। यद्वा। प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। स्तोतुं समर्था भूयात्म। किंच वयं श्वः परस्मिन्नपि दिने समर्थे। सह मर्या मर्या अस्त्विकी यस्मिन् स समर्थो यज्ञः। तस्मिन्। संग्रामे वा। इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीर्तेऽपि काले महि महद्वलं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि। तथा ब्रून्दिवसाननु। प्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि। तत्तस्माद्भुक्षाः। महन्नामेतत् चभुक्षा उच्चा इति तन्नामसु पाठात्। महानिद्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माननु स्यात्। अनु भवतु। अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो म॑रु॒त इ॒यं गी॒र्मादा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः।

ए॒षा या॑सी॒ष्ट त॒न्वे व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒ज॒नं जी॒रदा॑नुं ॥ ११॥

ए॒षः। वः। स्तो॒मं। म॑रु॒तः। इ॒यं। गीः। मा॑दा॒र्यस्य॑। मा॒न्यस्य॑। का॒रोः।

आ॒। इ॒षा। या॑सी॒ष्ट। त॒न्वे। व॒यां। वि॒द्यामे॒षं। इ॒षं। वृ॒ज॒नं। जी॒रऽदा॑नुं ॥ ११॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तभागस्थं मारुतं। अंत्यास्तस्त्रिष्टुभः। शिष्टाः सप्त त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्तः। यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रांतं॥ विशिष्यविनियोगो लैंगिकः॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञा वः स॒म॒ना तु॒तुर्व॑णि॒र्धियं॑धि॒यं वो॑ दे॒व्या उ॑ दधि॒ध्वे।

आ वो॒ऽर्वाचः॑ सु॒वि॒ताय॑ रो॒दस्यो॑म॒हे व॑वृ॒त्याम॑व॒से सु॑वृ॒क्तिभिः॑ ॥ १॥

य॒ज्ञाऽय॑ज्ञा। वः। स॒म॒ना। तु॒तुर्व॑णिः। धि॒यंऽधि॒यं। वः। दे॒वऽयाः। उं इति॑। दधि॒ध्वे।

आ॒। वः। अ॒र्वाचः॑। सु॒वि॒ताय॑। रो॒दस्योः॑। म॒हे। व॒वृ॒त्यां। अ॒व॒से। सु॑वृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १॥

हे मरुतः वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञा यज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्त्वर-

माणा संभजमाना भवति । त्वर्णिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य
वैकल्पपरिहारेण समं कुरुष्वेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवथा
देवान्प्रापयितार एव संतो दधिधे । धारयथ धारयधे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुष्वेत्यर्थः ।
यस्यादेवं कुरुष्व तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखाना ववृत्वा । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्वोर्वावापृथि-
व्योर्महि महर्तेऽवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुषु व्याप्राय । कैः साधनेः ।
सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनेः स्तोत्रैः ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायंत धृतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषं । स्वः । अभिऽजायंत । धृतयः ।

सहस्रियासः । अपां । न । उर्मयः । आसा । गावः । वंद्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा लब्धन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा
अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धृतयः कंपनशीलाः संति त
इषमन्नं हविर्लक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायंत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवति । ते दृष्टान्तमुखेन
श्रूयन्ते । अपां नोर्मय उदकाणामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बह्वक्षीरादिप्रदत्तेन
सुत्वा गावो न गाव इवासा समीप एवोक्षणो वृथ्युदकस्य सेतारः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रंभिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्ताऽंशवः । हत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । एषां । अंसेषु । रंभिणीऽडव । रारभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सं । दधे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिपुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिष-
वात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिपुता रसभृताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु
दुवसो नासते परिचरंत इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहृतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः संतो हत्सु
हृदयेषु दुवसो न परिचरंत इवासते । यद्वा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरंत इव गमनादि-
चिष्टाः कुर्वन्त आसते । एषामंसेषु रंभिणीव युवतमांसालंबिनी योषिदिवा रारभे । आरभे । आश्लिष्यति ।
अवलंबने सामर्थ्याच्छ्रयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तब्राणकश्च कृतिः कर्तनी च
खड्गलताष्टिश्च सं दधे । संधोयति । सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त
आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कश्या चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कश्या । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । दृहानि । चित् । मरुतः । भ्राजन्तऽदृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वीयुक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो युष्मोकावृथानायासे-
नावा ययुः । अवाश्चुखमागच्छति । हे अमर्त्या मरुतः यूयं त्वनात्मना स्वयमेव कश्या । वाङ्मनसत । वाचा

सुतिरूपया चोदत । प्रेरयत । सोतुमिति शेषः । ते च महतोऽरेणवोऽपापासुविजाता बङ्गयन्तेषु प्रादुर्भूता
भाजदृष्टयो दीप्ता एवभूताः संतो दृष्टानि चिद्दृष्टान्यपि पर्वतान्यवुच्युः । आचर्यन्ति । चालयन्ति ॥

को वोऽंतमरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्या ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्योऽ नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्या ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः युष्माकमंतर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः
पुमान्नेजति । चालयति । प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । तन्नात्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्या
हन्वेव ॥ द्विवचनस्यकारः ॥ इमु इव । तौ यथा रसनया चान्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामन्नानां तत्साध-
नानां सस्यानां यामनि प्राप्तौ समृद्धयर्थं धन्वच्युतो न । धन्वऽऋद्धोऽंतरिक्षस्य वचनः । तेन तत्समुदकं
लक्ष्यते । उदकस्माविणो मेघा इव । ते यथाकाञ्च्यन्ते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा दृक्कविधं फलमिच्छन्
यजमानः सोत्रैर्वज्रप्रकारमाकारयतोत्तर्यः । तत्र दृष्टान्तः । अहन्योऽहि भव एतशो नास इव । स यथा
शिबकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

कं स्वित्स्य रजसो महस्परं क्रावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

कं । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । कं । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । अययथ । विथुराऽइव । संऽहितं । कि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन्नुदकनिमित्तभूते मत्थायय आगच्छत अस्य रजसो वृध्युदकस्य लोकस्य वा महो
महतः परं पारमंतं कं स्वित् । कुचास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ्माग आदिष्व कं स्वित् । कुचास्ति ।
आवातं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितमेकभूतमुदकं
आवयथ स्वस्थानाञ्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्तमर्णवमुदकघतं मेघं वि पतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पूणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्येव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पूणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबंधिनी सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद्वो रातिर्वृष्ट्यादि-
विषयामवत्यमात्यवतीन्द्रादिसहायवती । यथा राजवामवान् ॥ अ० ४. ४. १. ॥ इत्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनः
तद्वत् । यद्वा । नः सातिः संविभक्तिर्नामवतो । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधि-
पेषणवती वा । भद्रा भद्रनीया सुख्या । किंच पूणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणैव तद्वत्समृद्धकरी
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंचासुर्येवासुरस्य स्वभूता जंजती सर्वाभिमवती शक्तिरिव । सा धृषा-
न्वेभ्योऽपहृत्यान्वेकी दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्यमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तित्वर्थः । ईदृशी रातिर-
क्षमस्त्विति भावः ॥

प्रति षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यदभियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविऽभ्यः । यत् । अ॒भियां । वाचं । उ॒त्॒ऽईरयन्ति ।

अव । स्म॒यन्त । वि॒द्युतः । पृ॒थि॒व्यां । य॒दि । घृ॒तं । म॒रुतः । प्रु॒ष्णु॒वन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबंधिवशेभ्यः सिंधवः खंदनशीला आपः प्रति षोभन्ति । प्रतिचलन्ति । कदा । यद्यदाधियामभ्रमवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्रापि स्मयन्त । स्मयन्ते । अवाऽपुनः प्रकाशन्ति । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं चरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिंचन्ति ॥ प्रुषः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन युः ॥ यदेवं तदेत्यर्थः ॥

असूत पृथ्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृथ्निः । 'महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।

ते । स॒प्स॒रा॒सः । अ॒ज॒न॒यन्त । अ॒भ्वं । आ॒त् । इ॒त् । स्व॒धां । इ॒षि॒रां । परि॒ । अ॒प॒श्यन् ॥ ९ ॥

पृथ्निर्महत्याता नागवर्णा । पृथ्निश्चै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । पृथ्नेः पुत्रा उपमासः । ऋ० ५. ५८. ५. । इत्यादिश्रुतेः । तामवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवो त्वेषं दीप्तिमयासां गंतूणां मरुतामनीकं समूहमेकीनपंचाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवतो । किमर्थं । महते रणाय संयामाय । मेघत्रयाद्येत्यर्थः । तैश्च मरुतः सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघाणामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदिदन्तरमेवेषिरां सर्वैरेष्टव्यां स्वधामन्नं सखादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् । परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेष वृजनं जीरदानु ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मा॒दा॒र्य॒स्य । मा॒न्य॒स्य । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॒सी॒ष्ट । त॒न्वे । व॒यां । वि॒द्या॒म॒ । इ॒षं । वृ॒ज॒नं । जी॒र॒ऽदा॒नुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥ ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमिन्द्रं पंचमं सूक्तमिन्द्रमागस्थं वैष्टुमं । द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराडृशकेरित्युक्तत्वात् विराजो दिशः । पिं० ३. ५. । इति पिंगलनागेन सूचितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्तमणिका ॥ समूहो दशरात्रे द्वितीये कंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा मह्यं महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. । इति ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्टा ॥ १ ॥

महः । चि॒त् । त्वं । इ॒न्द्र । य॒तः । ए॒तान् । महः । चि॒त् । अ॒सि । त्य॒ज॒सः । व॒रू॒ता ।

सः । नः । वे॒धः । म॒रु॒तां । चि॒कि॒त्वा॒न् । सु॒म्ना । व॒नु॒ष्व । त॒व । हि । प्रे॒ष्टा ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं यतः कारणादेतामृततो महश्चिन्महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्वं निरपेक्षेणापि खेदात् त्वजसीति शेषः । अतः कारणात्तद्वत्त्वमिति । चिदिति पादपुराणः । महतोऽपि त्वजसस्तथागात् । यद्वा । एतत्क्रो-
धनाम । क्रोधाद्वा । वक्रता वरिता रचितासि । भवसि । यद्वा । महतोऽपि त्यागावृथ्यादिविषयाद्वारचितासि ।
यस्यादेवं तस्यात् हे मरुतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्सांश्चेतनावागन्नादनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन्नो
ऽस्मभ्यं सुखा सुखानि मरुदायत्तानि वृथ्यादिरूपाणि वृणुष्व । देहि । तानि मुन्वानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु
प्रियतमानि । हिशब्दः अयमिन्द्रो मरुत्सखा । ऋ० ८. ७६. २. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुजन्त इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इंद्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळ्हस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अबेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इंद्र ते मरुतोऽयुजन् । युज्यते । त्वया
युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीर्विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवन्तः किंच मर्त्यचा मर्त्येषु मर्त्यार्थं
निष्पिधो निःशेषेणोदकस्य सेतुंश्वेधान्विदानासो ज्ञानाः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वमीळ्हस्य
प्रधनस्य सुखसंक्तः प्रकृष्टधनवतो वृथादिसंयामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं
कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिश्रते जने यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संयामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामौदृशी सेनासि ते मरुतोऽयुजन्तिति संबंधः ॥

अम्यक्सा तं इंद्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्रानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इंद्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्रान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्त्री अस्मद्वृथ्यर्थमम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च
सति मरुतोऽपि सनेमि । ज्ञायति षट् पुराणनामानोक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं
संगृहीतमभवमुदकं जुनन्ति । चिपन्ति । वर्धन्तीत्यर्थः । वृथ्या मस्यादिसमृद्धौ सत्यामपिश्चिद्धिष्म । हि स्त्रेति
पुराणे । अपिरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्रान्दीप्यमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि चरुपुरोडाशा-
दिहवींषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्थस्योदकवान्यवतादि-
द्वीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्रा-
न्दीपयन्नपिश्चित । चिच्छब्दोपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. इति यास्कनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे
ज्वलन्नापिरिव तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीपत्वमप्यस्येत्युक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि
सस्यायत्तानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्यैष्टेः सामर्थ्यामतीन्द्रस्य सुतिः ॥

त्वं तू न इंद्र तं रयिं दा औजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतंश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तु । नः । इंद्र । तं । रयिं । दाः । औजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं तु । तुरवधारणे । त्वमेव तं रयिं त्वद्दानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्यादितरेभ्योऽपि त्वमेव बज्रप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिष्ठयौजस्वितमया परिक्रमणार्हया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिक्षययत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो दंष्ट्रद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवद्रव्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोधीतयुवजपिष्ठस्य शीघ्रवृद्धस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां सुतो येऽस्यदीयाः सोतारश्चकनंतं कामयन्ते अक्षवन् । याः सुतयस्त्वामिवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ल्यंताङ्गुलि चङि ऋयं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदान्तं ॥ त्वां होवादयो वाजैर्हविर्लक्षणेनैः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र वृष्टांतः । मध्वो मधुरस्य सान्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्विरत्नविशेषैः स्ननं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बज्रकृतप्रदानाय सुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे रायः इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्मा पुरा गातृयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातृयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषासोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । ह्यंदासं शस्त्रं ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः । तोशगिर्वंधकर्मो नितोशयति निवर्हयतीति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा द्विसितुतमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्य चिदृतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञच्छीर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकोपेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुषु मृळयंतु । के ते । ये अ ये खनु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातृयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहींद्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुध्नाम् एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । नार्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळुष उदकसेतुवृजगन्नेतृत्तराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्र याहि । अभिगच्छ । मेघानां वृक्षरूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सदेने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा । हविष्प्रदातुं कर्मनिर्वाहकाग्रहतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदेने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अधापि यदादेषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुध्नासो विस्तीर्णमूला एताः पृषद्वर्णा गंतारो वाय्वा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः तिष्ठति मेघानाक्रमन्ते । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुध्नासो बृहन्नूला एताः कृष्णवर्णा मेघा-
सिष्ठति । तत्र वृष्टांतः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीर्यां यथा तिष्ठति तद्वत् ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्वे आयतामुपष्टिः ।

ये मर्त्ये पृतनायंतमूर्मैर्ऋणवानं न पतयंत सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपष्टिः ।

ये । मर्त्ये । पृतनाऽयंतं । ऊर्मैः । ऋणऽवानं । न । पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबन्धिनां घोराणां भयानकानां शुद्धाभिमानानां धैतानामेतत्पणानामद्यासामद्यमानानां गमनशीलानां मरुतामाद्यतामागतृणां मरुतामुपब्धिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति बोधोपपत्तिर्वाक् । मृत्वे । अयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यते । ये मरुतो मर्त्यं मरुतधर्माणामुभैः स्वरक्षणीरुदकनिगमनसाधनेर्वा पृतनायतं पृतनामात्मन इच्छतं वैरिणं मेघं वा सर्गैः कष्टैः स्वकीयप्रहार-विशेषैः पतयंत । पातयंत । तेषामिव ध्वनिः अयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्ह्यणवानं न ॥ कंदसीवनिपा-विति वनिप् ॥ अणवन्तमधमवैरिणामिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवमहानुभावा मरुतस्तवागुगा इतींद्रस्त्व क्षुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजंन्या रदा मरुद्भिः पुरुधो गोअयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वऽजंन्या । रदं । मरुत्ऽभिः । पुरुधः । गोऽअयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ विश्वजंन्या विश्वजन्मः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह युयधः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिका गोअया गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघगंती रद । विलिख । विदारय । हे देव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरक्षिमंरुदादिभिर्ह्यर्च्यत्वमिवा स्तवसे । स्तूयसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्या-मेत्यर्थं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

न नूनमस्तीति पंचर्चं षष्ठं मृक्तमागस्थमिंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । न नूनं पंचागस्थेनेंद्रे हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्थयोः संवाद ऐंद्रस्तवाद्या तृतीया चंद्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । मृक्तस्त्रिंश-स्थसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चंद्रवाक्यं । अतस्त्रासां यस्त्रवाक्यन्यादेन स अयिः । शिष्टे अगस्थ-वाक्ये । अतस्तयोः स एवर्पिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अंत्वाविशेषात्त्रिष्टुप ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥ अत्र यास्तः । अगस्थ इंद्राय हविर्निर्दृष्य मरुद्भिः संप्रदितां चकार स इंद्र एव परिदेवयां चक्रे । नि० १. ५. । इति ॥

न नूनमस्ति नो अश्वः कस्तद्धेद यदङ्गुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । अश्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अङ्गुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इंद्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमय नास्ति । नूनमश्च विचिकित्सार्थं । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथ युत्तरवाक्ये अ इति दर्शनादत्रार्थेति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो । उग्रवदो ऽवधारणे । अस्तनमपि नैव नास्ति । अथ यथास्मदर्थान्नरूपमस्मभ्यं नास्ति किल अश्वः कथं नप्येत इति भावः । यदङ्गुतमन्यस्य निरूप्यान्यस्य दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद । यद्वा । यदङ्गुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अथ श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्त्यस्य चित्तं मानसं जानातीति शेषः । उतापि चाधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु सकृत्कृतं वि नश्यतीति ॥

किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुत्स्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इन्द्र नोऽस्मान्नपराधिगः किं जिघांससि । इतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुता-
मिन्द्रभातृत्वमेकस्मिन्नेवादितिगर्भं उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्ततश्च किमिति
अत आह । तेभिर्दीर्घवृद्धिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान्
समरणे संघामि मा वधीः । मा हिंसीः । यदा । क्षुप्तो दृष्टान्तः । संघामि यथा विरोधिगं हंसि न तथा-
स्मानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सच्चति मन्यसे ।

विद्या हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्या । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविर्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्पररोपकारत्वाद्भातृत्वं । तादृशस्त्वं
सखा सन्नसहितकार्येपि सन्नोऽस्मान्किमिति मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मर्षये । अपलपसि । नायमपलापः
किंतु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावसु विद्य । जानीमः । कथं जानीथेति
उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुपमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्व । इदेवार्थे ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।

तचामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तच । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे अतिजो यूयं अगस्त्योऽंगीकृतवान् तस्माद्वेदिमरं कृण्वंतु ।
संमूर्जनपर्युषणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादपिमाहवनीयादिकं समिंधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु ।
तचापावमृतस्यामरणलक्षणस्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहे ॥
अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तच्च वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुर्वत ।
आवां पत्नीयजमानी अर्धयुयजमानी वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहे ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुया हवींषि ॥ ५ ॥

त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां । मित्रऽपते । धेष्टः ।

इन्द्र । त्वं । मरुतऽभिः । सं । वदस्व । अर्ध । प्र । अशान् । ऋतुऽया । हवींषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपतेऽतिप्रभुतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र त्वमीशिषे ।
ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां वज्रत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यदा । हे वसुपते वसूनामीशिष इति
योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुधादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपतेऽस्यदादिमित्रस्य नित्यं पात्रकिंद् त्वं

धिष्ठः । सर्वस्वातिशयेन धारकोऽसि । हे इंद्र त्वसूक्तमहिमस्थं महद्भिः सं वदस्व । तेः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अपि च त्वमृतुषा च्छतावृती । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तत्कालकाले हवींश्चाज्यचर्वादीनि प्राशान । प्रकर्षेण मुञ्च ॥ १० ॥

प्रति व इति षड्वचं सप्तमं सूक्तमागत्यं षष्ठ्यं मावृतं । आये द्वे केवलमावृते । शिष्टाश्चतस्रो महत्त्वदिंदे-
वताकाः । प्रति वः यस्मावृतं तु चतस्रोऽत्या महत्त्वतीत्या इत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनयो यो लैंगिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वं । अश्वान् ॥ १ ॥

हे महतः वो युष्मानष्टं प्रथमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यज्ञनाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहवृद्धिं भिक्षे । याचि । इंद्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे महतः यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रसमाशेन मनसित्यभुताः संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्म-
दभिक्रमजनितं नि धत्त । निष्ठष्टं धारयत । त्यजतत्यर्थः । तथाश्चान्वि मुचध्वं । रथैभ्यो विद्योजयत । क्रोधा-
त्युनर्गमनं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥ •

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि षा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उपे । ई । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयं । हि । स्य । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हे महतः एष वः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थं इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यज्ञनाम । हविर्लक्षणाज्ञवान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टो युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो ह देवा देवनशीलाः मनसाऽदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरयः । बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपा यात । उपागच्छतैव । मा विलंबं कुर्वत । यूयं नमसोऽज्ञस्य हवीरूपस्य वृधासः स्य ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंत-
व्यमेव । इत्यूरणः ॥

स्तुतासौ नो मरुतो मृळयंतूत स्तुतो मघवा शंभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघवा । शंभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते महतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उतापि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्मादातव्यवक्रधनेन तद्वाग्निंद्रः स्तुतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः सप्तस्मान्मृळयतु । किंच हे महतः नो
ऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगीषतेर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यान्युत्तरचानुभूयमानानि विश्वा
सर्वास्त्रहानि दिवसान्यूर्ध्वोऽज्ञतान्युपर्युपरि अग्न्या यशसा चोत्कृष्टानि कोम्या काम्यानि सुहृदीषानि वनानि

सर्वैः संभजनीयानि संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च क्वचित्ति वा योज्यं । एव कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयत्वित्यर्थः ॥

अस्माद्दहं तविषादीषमाण इन्द्राङ्गिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धानविषाद्वलवत इन्द्रात्तत्सकाशाङ्गिया भीतिषमाणः पञ्चायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः, तथा रेजमानो वेपमानश्चाभव । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्य हव्या हवीषि निशितानि सम्कृतान्यासन तानि तान्येषां चकृम । दूरे कृतवतो वयमिन्द्रमयात् । अतो नोऽस्मान्नपरा धिगो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उय उयेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयंत । उस्माः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनां ।

सः । नुः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उयः । उयेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन शर्वसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता वोसा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसा व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयते चितयते प्राणिना स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयति । एषा दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उन्नक्ततीति प्रसिद्ध । हे वृषभ वर्धितरिद्र स तादृशस्त्व मरुद्भिः सहितः । श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्व । उय उन्नूर्णबलः सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बल सहः । तस्य दाता स्थाविरः पुरातनः । कीदृशीर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवमहानु भावोऽन्न देहि ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृभवा मरुद्भिरवयातहेठाः ।

सुप्रक्तेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेठाः ।

सुऽप्रक्तेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन सहस्वितमास्त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान्नेतृन्अनुष्ठानस्नान मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्त्ववयातहेठा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रक्तेभिः शोभनप्रधानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणांमभिभवता सन्धानोऽसदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ ११ ॥

चित्रो व इति तुषात्प्रकमष्टम सूक्तमागस्त्य मारुतं गायत्रं । चित्रसृच गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ त्रैलोक्ये विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं धामोऽस्म्यन्नागमन्विषयायनीयः पुष्य आखर्यभूती वासु । भवतु । न केवलमागम-
नमेव चिन्तं किंतु हे सुदानवः शोभनदाना हे अहिमानवोऽहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबंधी चिन्तः स आगम
ऊत्थुष्वि रचयानेष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत चञ्जती शरुः । आरे अशमा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । चञ्जती । शरुः । आरे । अशमा । यं । अमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबंधिचञ्जती प्रसाधयती स्वतेजसा स्वात्मानमनं कुर्वती
प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिंसका अष्टिरारि दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपय सोऽरमा
व्यापक आयुधविशेष आरे । दूरनामितत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरिशब्द आराच्छब्दपर्यायः ।
स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्यतोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोयमः कठिन
आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणस्कंदस्य । नु । विशः । परि । वृक्त । सुदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदानाः यूयं तृणस्कंदस्य तृणवृक्षलक्षणाभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशः
पुचभृत्वादिरूपाः प्रजा नु क्षिपुं परि वृक्त । परिवर्जयत । बाधापरिहरिण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्या-
सुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुर्वत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं मूक्तमागस्थं त्रिपुरभेदं । गायत्सप्तोनेत्यनुक्रांतं ॥ समूह्ये दशरात्रे तृतीये
कंदोमे मरुत्वतीयशस्य एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्यैन्द्रः स्वाहा गायत्साम
। आ० ८. ७. इति ॥

गायत्साम नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिषदब्धा आ यत्सद्भनं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । सार । नभन्यं । यथा । वेः । अचीम । तत् । ववृधानं । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्भनं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नभन्यं नभस्यं नभासे भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा नभत्वर्दतीति
वधकर्मसु गणनात् । तादृशं साम हे इन्द्र यथा वेः येन प्रकारेण वेत्ति तथा गायत् । गायत्युज्जाता । तत्तस्मा-
द्यतः स्तोति ततः कारणाववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रं यथा वेः तथाचीम । पूजयाम ।
शंसामित्यर्थः । स्तुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणां साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथाचीम ।
किंच धेनवो दोगध्रोऽदब्धा अश्विसिता गावो यद्बर्हिषि सद्भनं सीदन्त दिव्यं दिवि भवमिन्द्र त्वामा विवा-
सान् । विवासतिः परिचरणकमा । आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथाचीम ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुह्यैर्मृगो नाध्नो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंदयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चवत् । वृषा । वृषाभिः । स्वऽदुह्यैः । मृगः । न । अध्नः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंदयुः । मनां । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्धितायं यजमानः स्वेदुह्यैः स्वायत्तेब्रह्मविक्रिः । यद्वा । स्वयंप्रतिभक्तं हव्यं येषां तादृशीः ।

वृषभिर्बर्षकैर्हविष्प्रदातुभिरध्वर्यादिसिर्विशिष्टः सन्नर्चत । अर्चयतींद्र । यद्वा । वृषा फलस्य बर्षितायमिंद्र उक्तलक्षणीरध्वर्यादिभिरर्च्यते । यद्यथादग्नी व्यापकः पानाद्यर्थं धावन्मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽग्नीऽशनशीलः सन्नति जुगुर्थात् । अत्यर्थमुच्यते हविर्भक्षणाथ । यथा मृगः क्षुत्पिपासादितः शीघ्रमुच्यते तथायमिंद्रोऽपि । यथादेवं तस्मादर्चति । यद्वा । अयमिंद्रो यद्यथाग्नी मृग इवाति जुगुर्थात् भक्षयेत् तथाचर्तौत्यर्थः । किंच हे गूर्तोर्गूर्तोंद्र मनां मननं सोचमिच्छतां देवानां मंदयुः क्षुतियुक्तो मयो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विग्यजत्रो यागनिष्पादकः सन्निधुना मिधुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिधुनी वा जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

नक्षज्जोता परि सद्य मिता यन्भरन्नर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंददश्वो नयमानो रुवज्जौरंतदूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षत् । होता । परि । सद्य । मिता । यन् । भरत् । गर्भं । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥

होता होमनिष्पादकोऽयमप्रिमिता परिमिता सद्य सद्वानि गार्हपत्यादिस्थानानि परि यन् परितो गच्छन्नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणाया भरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं प्रार्थित्वं हविर्भरत् । वसंते वसंते ज्योतिषा यजंतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंददश्वः । जुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानो नयदिंद्राय हविर्भारं । किंच गार्गंतोवृत्तो वृष इव रुवत् । रीति । शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वाक्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतरमध्ये रोदस्योरंतरा वाक् स्तूयमानः क्षुब्ध वा देवांश्चरत् । चरति । गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय युजोक्तं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्लिञ्च-चौत्यादिना क्लिञ्चोर्घां संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्मावतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयंतो भरंते ।

जुजोषदिंद्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्ठाः ॥४॥

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयंतः । भरंते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

ता तान्यवतरार्थतराणि व्याप्ततराणि वा हवींश्चक्षा इंद्राय तदर्थं कर्म । कर्मः । संपादयामः ॥ छत्र-प्रकादसे वर्तमानार्थं जुडि मंचे घसेति ज्ञेयं । क्रंदस्युभयर्थत्वार्यधातुकत्वेन क्लित्वाभावान्नृणः ॥ च्यौत्नानि व्यावयित्रीणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मान इच्छंतो यजमानाः प्र भरंते । प्रकर्षेण संपादयति । तद्वदयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दस्मवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयण-बली वा नामत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं शक्नो रथेष्ठा रथे वर्तमान एवभूतः सज्जुजोषत् । अस्मात्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

तमु हुहीद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववृषश्चिन्नमसो विहंता ॥५॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥५॥

तसु तमेवेदं सुहि । हे होतः सुतिं कुह । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभुतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शुश्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मधवा बलवानग्नवान्वा । यश्च रथेष्ठा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचक्षित प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योद्धुतमः ॥ प्रतिपूर्वादंशतेः क्लिगन्ताङ्गुप्रणकाराच्छसि अथ इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अवेच्छंदस्वसर्वनामस्थानमिति विभक्तिसूदान्ता ॥ वृषत्वान् । वृषाणो वर्षितारो वचादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः । ऋ० २. १६. ६. इति हि निगमः । तथा वववृषश्चित्तनस आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहता विशेषण घातकः । यस्यादेवं महानुभावः तस्मात्सुहि ॥ १३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्येऽ नस्मि ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूम भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्र। यत्। इत्था। महिना। नृभ्यः। अस्ति। अरं। रोदसी इति। कस्येऽ इति। न। अस्मि।

सं। विव्ये। इन्द्रः। वृजनं। न। भूमं। भर्ति। स्वधाऽवान्। ओपशंऽइव। द्यां ॥ ६ ॥

यद्य इन्द्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्ति प्रभवति ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रचितुं अस्मै रचकायेंद्राय रोदसी वावापृथिव्या कस्ये कस्ययत् सती संचाराय नारं नालं । न पर्याप्ति । जगतोऽधीशस्त्रिंश्रस्त्र संचारायान्यत्वाद्यावापृथिव्या न पर्याप्ति इत्यर्थः । ऽ सृष्टादपि स्रष्टुर्महिम्नो ऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम भूमिं भुताणि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तनार्थस्यिदं रूपं ॥ तदिव तद्वथावृणोति तथायमपि स्वतंत्रज्ञा सं विव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानग्नवान् वृष्टिलक्षणादकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपशमिव । ईषदपशत, इत्योपशं शृंगं । तदृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं शिख्यंतरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः ॥ भुजो लटि च्छांदसः शपो लृक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्यै ।

सजोषस इद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्ऽसु। त्वा। शूर। सतां। उराणं। प्रपथितंऽतमं। परितंसयध्यै।

सऽजोषसः। इद्रं। मदे। क्षोणीः। सूरिं। चित्। ये। अनुऽमदंति। वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतं समभु संयामिषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणमुच्छ्रयतिप्रभुतगुनि बलादीनि कुर्वाणं प्रपथितं प्रकष्टमार्गतमं मुकृतिनामुत्तममार्गभुतमिन्द्रं शुश्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते । कीदृशास्ते । ये वाजैर्बलैरनुमदंति अनुकूलं मादयन्ति संयामे मरुतस्त्वमेव स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति । हर्षयन्तीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयन्ति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभुतः । त्विजो यजमानभुताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेषूत्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतन्ते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूतः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव। हि। ते। शं। सर्वना। समुद्रे। आपः। यत्। ते। आसु। मदंति। देवीः।

विश्वा। ते। अनुं। जोषां। भूतः। सूरिन्। चित्। यदि। धिषा। वेषिं। जनान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा ह्येवं हि सति ते तव संबन्धीनि सवनानि । सुयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यद्यदि देवीर्देव्यो ब्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभूति ऽतरिच आसु प्रवासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदति मादयन्ति ॥ अंतर्भाषितव्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राक्षुपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गाँः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक्ते त्वामनुक्रमेण बोध्या बोधयार्हा प्रोणयित्री भूत् । भवति । कदा । यदि मूरीक्षत् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेपि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

असाम् यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥९॥

असाम् । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नरां । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥९॥

हे एनेनश्चरेन्द्र यथा सुखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तोऽसाम भूयास्त किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिन्द्रो वन्दनेष्टा अस्मास्तुतो वर्तमानः संसुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्थोक्थिः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन्नस्यदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् भवेत् । हे ऋत्विजः तथा कुरुतेति शेषः ॥

विस्पर्धसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिष्यन्ति यज्ञैः ॥१०॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । भध्यऽयुवः । उप । शिष्यन्ति । यज्ञैः ॥१०॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्यधाम्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्र शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधिश्शिष्याय सर्वदा वज्रधारीन्द्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मित्रायुवो न मित्रेच्छवो हितेषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथाभिमतदानेन पुजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो यज्ञैर्यज्ञसाधनेर्हवःस्तोत्रादिभिरुप शिष्यन्ति । उपेत्य यजते । शिष्यतिर्दानकर्मा ॥ ॥१०॥

यज्ञो हि ष्वेन्द्रं कश्चिदृधञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा तानृषाणमोको दीर्घो न सिध्मा कृणोत्यध्वा ॥११॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रं । कः । चित् । अंधन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तानृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्मं । आ । कृणोति । अध्वा ॥११॥

कश्चिद्वज्रो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायुधन् वर्धयन्भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिसु कश्चिन्नस्य केवलेन परिचयं परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा । परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छेद् प्राप्नोति । तच्च दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छामिमुखेन समीपे वर्तमानमोकः पानीयादिकं सदनं तनृषाणं पिपासायुक्तं यथाविबन्नेन ग्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वज्रेण

कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य वृष्टांतः । दीर्घो न वक्रलिनातिदूरोऽध्या मार्ग इव । स घषा सिधं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमा कृणोति अर्वाकुरोति नीचैः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद-
धमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिधमति मेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

मो षू ण इन्द्राच पृतसु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नाव्याः ।

महश्चिद्यस्य मीळुषो यय्या हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥१२॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अच । पृत । सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अव्याः ।

महः । चित् । यस्य । मीळुषः । यय्या । हविष्मतः । मरुतः । वंदते । गीः ॥१२॥

हे इन्द्र अच पृतस्विषूपस्थितेषु संयामेषु वृध्यर्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु मैव
त्वाकीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवानिन्द्र अस्ति हि स्मा ते । अस्ति हि स्मा तव खलु ।
तव किमस्तीति उच्यते । अवया अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुजः पृथगप्यस्ति
हविर्भागः । केवलं मरुज एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्स्यामीति न संतव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः
शत्रूणां वर्जनाय गता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळुषो हविष्प्रदातुः । यद्वा ।
एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यय्या फलेनिन्द्रण वा सह मिश्रयंती गोः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाङ्मह-
श्चिद्यहोऽपि मीळुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते स्मिति ॥

अथ त्रयोदश्या मुक्तादिभारभ्य कृतं स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एष स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥१३॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यं । अस्मे इति । एतेन । गातुं । हरि । इवः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्याम । इषं । वृजनं । जीर । इदानुं ॥१३॥

हे इन्द्र एष स्तोम इदानींकारितप्रकारेः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं स्वदर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र एतेन
स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मादीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदम्य । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय
शोभनगमनाय वा नोऽस्माना ववृत्याः । आवर्तस्व । अस्माकं प्रत्यागच्छ । विद्यामत्यादि व्याख्यातं ॥ ॥१५॥

त्वं राजति दशर्चं दशमं मुक्तमागस्त्यमिन्द्रं विष्टुमं । त्वं राजा दशैश्वर्यनुकांतं । पृथ्वे षऊहे स्तोमवृद्धौ स्तोमा
तिशंसनार्थं होचकैरितच्छब्दं । ऐन्द्राणि विष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १०. इति सूचं ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पात्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥१॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत् । पतिः । मघ । इवा । नः । नरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥१॥

हे इन्द्र त्वं राजाधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति तेषामपि विशेषेण । अतो हे
असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृनस्मान् कर्मभितृन्यजमानान्त्रच । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च
सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान्नोऽस्माकं तद्वत्सारयिता पापात् किंच त्वं सत्यो
ऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं क्वादयन् वसुनि वा कुर्वन् स्तोतुभ्यः सहोदाः सहस्रो बलस्य
दाता भवति शेषः ॥

दनो विशं इंद्रं मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

ऋणोरपो अनवद्याणां यूने वृचं पुरुकुत्साय रंधीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इंद्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

ऋणोः । अपः । अनवद्य । अणाः । यूने । वृचं । पुरुकुत्साय । रंधीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं वृचसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्तदीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ॥ यद्वा ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यद्यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यंतं दृढीकृता अपि । सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । दृणातेर्लङि ऋांदसो विकरणस्य लुक् । रात्सस्य । पा० ८. २. २४ । इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य क्रातरत्वाग्निंदावन् हे इंद्र अणां अरणाशीना अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीन्युणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भद्रान्वकरोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्सायैतन्नाम्ने राज्ञे यूने नित्यतद्वर्णाय तदर्थं वृचमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमेतिहासिकपद्यः ॥ निरुक्तकृत्वा तु हे इंद्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः । अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा । सप्त पुरः शारदीर्दत् सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृद्ध्या जगत्पुरकान्मैघानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अणां अरणास्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः कुब्जादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुखं मेघं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमर्थः त्वं ह त्वदिंद्र सप्त युध्यन् । ऋ० १. ६३. ७ । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्तस्त्वेवं व्याख्यात । दनो दानमनसो नो मनुष्यानिंद्र मृधवाचः कुक् । नि० ६. ३१ । इति ॥

अजा वृतं इंद्रं शूरपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इंद्र । शूरपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरे रक्षोभिः पालिता वृतः । वर्तते आस्ति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तेः पालिता वृतो वेदिभूमीः । अज । गच्छ जेतुं । तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बज्रभिर्बज्रा वाहतेंद्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तेः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमाशोषयितारमशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमग्निं वैयुतं होमाधारं वापि रक्षो । रक्षस्विव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोर्वस्तुं । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुं । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वपो सुखिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाशुपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगमने वा दृष्टांतः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमुगलं हंतुं धावति तद्वत् ॥

शेषन्तु त इंद्रं सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य महा ।

सृजदण्यस्यव यद्युधा गास्तिष्ठहरीं धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इंद्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । महा ।

सृजत् । अणीसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते शत्रवः सन्निह्य सर्वान् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽन्तरिक्षे वा । योनिरन्तरिक्षं । नु चिप्रं

शेषः । शिरतां ॥ शीङो ज्येष्ठागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्ये प्रशंसनाय त्वत्सुतये । त्वन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेति आह । पवीरवस्त्रं कुलिशश्च कुलिशशब्दश्च वा मङ्गा महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहारेण हता मेघाः शूचवो वा तत्रैव शिरते निपातेन पलायन्त इत्यर्थः । किंच यद्यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा गाः गच्छसि तदार्ण्यस्युदकान्यव स्रजत । अवास्रजः । अवाङ्मुक्तमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अर्थो तिष्ठत । अर्थातिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यदा । यदा हरी अधितिष्ठसि तदावास्रजः । अर्थेन कृत्वा वाजानमनानि सस्यादिलक्षणाणि धृषता धर्वकेण सामर्थ्येन मृष्ट । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकनस्यूमन्यू ऋजा वातस्यश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिष्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्स । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रं वाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति मुखनाम । तदिच्छन्ती सततगामिनी वा ऋजा ऋजुगामिनी वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावश्वा वह । प्रस्थापय । यासिषु हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । वज्रबाहुः यमिन्द्रः स्पृधः संयामं कुर्वतः शत्रून् अभि यासिषत् । अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेऽश्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाणून् ।

प्र ये पश्यन्त्यमणं सचायोस्त्वया श्रुता वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान । इन्द्र । मित्रेऽश्च । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाणून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रुताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तदन त्वं चोदप्रवृद्धोदैनः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन्नदाशुनदातृन् मित्रेऽश्चिवाणां यजमानानामीरयित्वाधकाः । तद्वरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किंच येऽर्यमणं दातारं त्वां प्र पश्यन् पश्यन्ति ते नरा आयोर्मनुष्याध्वर्ष्यादेर्हविर्नक्षत्रास्त्रस्य वा सचा सह श्रुताः क्षिप्रा हविष्प्रदानेन त्वयापत्यं कुलस्थापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्र पश्यन् । यदा । येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यदा । ये नरा अर्यमणं यं केचिदातारं पश्यन् पश्यन्त्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया श्रुताः क्षिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति ताजघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

रपत्कविरिन्द्राकसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।

करत्तिस्त्रो मघवा दानुचिचा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षां । दासाय । उपऽबर्हणीं । करिति कः ।

करत् । तिस्त्रः । मघऽवा । दानुऽचिचाः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदग्धनुचानो वा होताकसातावर्चनीयस्त्रास्त्रस्य लाभे निमित्तभूते सति रपत् । स्तीति । यदा । एतन्नामर्षी रपत् अस्तीत् अत्रार्थः । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राप्सु पचपचित्रेऽसुराय चां भूमिमुपबर्हणीं शब्दां कः । अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतेर्जुङि मन्त्रे

धसिति त्रिर्भुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । मधवा धनवानयमिन्द्रस्तिस्रो भूमीः । दार्शिकपाशुकसीमिकरूपा भूमीः
चित्यंतरिष्यरूपा वा भूमीर्दानुचिवा दानेन देयैर्धनेर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा । तिस्रोऽथोर-
जतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिवाः खंडनेन चिवा अकरोत् । तथा दुर्योणे दुष्टयोनी स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः
प्रोत्थर्थं वा कुयवाचं कुत्तितं शब्दाद्यंतमेतन्नामानमसुरं मृधि संग्रामे नि श्रेत् । हिंसितवान् ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभीऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्तपुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिन्त । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नव्या नवतरा इदानींतना ऋषय
आगुः । आगच्छन्ति । स्तुतिव्याजेन प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । पूर्वोर्बङ्गीर्नभो हिंसाः ॥ नभर्हिंसा-
यात्किम्प । तदंतस्येदं रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायविगतरणाय संग्रामनाशनाय सहः । अभ्यभवः । तदर्थं
भिदो भेत्तृर्धातिका अदेवीरामुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्त । विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥
तथादेवस्यास्तुत्यस्य पीयौर्हिंसकस्यासुरस्य वधर्वजं ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इन्द्र मना
नित्यं तत्तत्काले ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नृत्वाः स्तुत्याः
सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणायविगतरणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान्बंध-
कान्वा मेघान् सहः । मर्षणमकरोः । किंचादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलान्मुदकपुटबंधान् भिन्त । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधर्वजं ननमः । अनमयः ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथिं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अतिं । शूर । पथिं । पारयं । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनेपेततरंगवतीः । अथवा । धुनिर्नाम
जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीः । अप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः ।
तच्च दृष्टान्तः । स्रवन्तीः प्रवहन्तीः सीरा न । नदीनामेतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा
हे शूर यद्यदा समुद्रमतिं पथिं अतिक्रम्य पुरयस्युदकं तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्थाविनाशं पारय ।
अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंत्रांतरं । त्वमपो यद्वे तुर्वशायारमयः । अ० ५. ३९. ८. इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इन्द्र । विश्वधं । स्याः । अवृकतमः । नरां । नृपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहः । दाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्त्रपि काले विश्वप्रकारैर्वावृकतमः । यद्वा । दातुतम इत्यर्थः । स्याः ।
भव । तथा नरां नृपातास्त्रदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो

नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां सुधां सर्वासां स्वर्धानिमित्तानामस्त्येनाणां सहोदासासामर्थाद्य
बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥ १७॥

मत्स्यपाथीति षड्वचमेकादशं मुक्तमागस्त्यमैन्द्रं । आद्या स्कंधोद्यीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षर-
त्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयश्चित्रकुमारिष्णुरीबृहती वा स्कंधोद्यीवी वा । अनु० ७. ३. । इत्यु-
क्तमक्षरसंज्ञावात् । अन्त्या चिपुषः । शिष्टास्त्रिपुवंतपरिभाषाया आनुपुमं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वाद-
नुपुमः । मत्सि षष्ठाऽनुपुमं तु चिपुवंतं त्वाद्या स्कंधोद्यीवीत्यनुक्रांतं ॥ द्विगीये स्वरसाम्याद्यमृषः स्तोत्रियः ।
अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपाथि ते मह एमेनं प्रत्येतन । आ० ८. ५. । इति ॥

मत्स्यपाथि ते महः पाचस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपाथि । ते । महः । पाचस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरोः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवो हरिभ्यां तद्विन्द्रि महो महान् पुज्योऽयं सोमः पाचस्येव तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते
सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पाचस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् दोम इति वा
योजना । अपाथि । पीयते ॥ आशंसाया विवर्चितत्वाद्भूतवर्णयोगः ॥ यतः पिबंसि अतो मत्सि । मायसि
मादयस्व वा । पात्रे यथा स्नेमः पूर्यते नृणां त्वधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतव-
र्षिणे तुभ्यं । चतुर्थार्थे षष्ठी । मत्सरो मदसाधको मदसर्पयिता वृषा वर्षितंदुः क्लृप्तयिता । आह्लादका-
रीत्यर्थः । वाज्यज्ञवान् । अत्रवार्थतुप्तिस्त्रयावादज्ञवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदातृतमः सहस्रपुष-
संभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा एवमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरोः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वां नोऽस्मदन्त्यो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आ गंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः
मदसर्पयिता वरेण्यो वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट्
शत्रुसेनाया अभिभवता अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः ।
हे इन्द्र सहावानस्मदन्तसोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्त्राभिः संभजनीयः पृतनाषाडमर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावान्दस्युमन्तमोषः पाचं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युम् । अव्रतं । ओषः । पाचं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुषस्य मे रथं रक्षणं संदंनं मनोरथं
वा स्वर्गगमनसाधनं यद्वाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा
दस्युमुपबध्पयितारमव्रतमकर्माणमननुष्ठायिनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्त्या ज्वालयाभिः पाचं न
स्वाभारं पाचविशेषमिव । यागाधिकारी सन्त्यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह् शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥

मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा । वह् । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य ।

अश्वैः ॥४॥

हे कवे क्रांतदर्शिर्भिद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठ्यकवचनस्य द्वितीयाकव-
चनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमोजसा बलेन सामध्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ कंदसि शायजपीति
शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरश्मस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मंचांतरं । प्रान्यच्चक्रमवृहः
सूर्यस्य कुत्सायान्वत । ऋ० ५. २९. १० । इति । किंच शुष्णायैतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थं वा
चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य वायोरश्वैर्वायुवेगेर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह् । अवहः ।
शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीर्थायुवेगेरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदी-
र्थैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णइत्येष्वाविष । ऋ०
१. ५१. ६ । कुत्साय शुष्णमशुषं । ऋ० ४. १६. १२ । इत्यादीति ॥

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युस्मिंतम उत क्रतुः ।

वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युस्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥५॥

हे इन्द्र ते तव मदः सोमपाजनिनः शुष्मिंतमो बलवत्तमः । उतापि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो
द्युस्मिंतमोऽतिशयेनाज्ञवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्त्रयादीनि च्छंदसीति भस्मज्ञाया बाधितत्वान्न लोपः ॥
हे इन्द्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितवज्रधनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिना वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा
वेदायितारो लभयितारो तव मदक्रतू मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिना धनदातारो च स्थातामि-
त्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न नृथ्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । नृथ्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इन्द्र पूर्वैभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमि-
वामभः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । नृथ्यत आपो न तृपार्तस्योदकानि यथा सुखकरा-
णीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां क्षुतिं त्वा तुभ्यमनु जोहवीमि । पुनःपुनः करोमि ।
यद्वा । तां निविदमनु । तृतीयार्थे । पा० १. ४. ८५ । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । तथा क्षुत्या त्वां जोहवीमि ।
पुनःपुनराकुर्यामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥ ॥१८॥

मत्सि न इति षडृचं द्वादशं सूक्तमागस्थमिन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वच तुशब्दात् त्रिष्टुबन्तं त्रित्युक्तत्वाद्वा त्रिष्टुप ।
मत्सि न इत्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विंदसि ॥१॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्रं । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ।

चृधायमाणः । इन्वसि । शत्रुं । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो ज्ञेयतः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयसी धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवंद्रं वृषा कामानां वर्धिता आ विश । अथ तथा पीतः सप्तधायमाणः शत्रून् हिंसयस्मि न्वसि । व्याप्नोषि । अतोऽत्यंतिके शत्रुं न विन्दसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वर्धायमाणः सन्निन्वसि । अंतिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वैश्या गिरो य एकश्चर्षणीनां । अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कषवृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वैश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां । अनु । स्वधा । य । उप्यते ।

यवं । न । चर्कषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन होतृणां तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आ वैश्य । स्थापय । तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवंद्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नमुप्यते । दीयत इत्यर्थः । स चन्द्रो वृषा वर्षकः सन्त्यवं न यत्प्रमिव न्यक्तं यवं यथा चर्कषत् क्रमेणाददत्ते कर्षकाः तद्वदादत्ते । यद्वा । अनु स्वधान्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमी । यस्मिन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्धिता स इन्द्रो यवं न यैवशिव सर्वबीजमपि चर्कषत् । पुनः पुनः करोति । अकुर्यति । हविः साधनत्वप्राप्त्यस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवंमहानुभाव इन्द्रे गिर आ वैश्येति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मधुगिद्व्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मऽधुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्मिन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । क्षियन्ति निवर्तन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वानि रश्मिणि वसु वसुनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्वे । स तादृशं त्वं स्पाशयस्व । बाधस्व । योऽस्मधुक् अस्मभ्यं द्रुह्यति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिर्दिवाशनिर्भुत्वास्महेष्टुर्जहि ॥

अमुन्वतं समं जहि दृणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दृद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

अमुन्वतं । समं । जहि । दुःखेन । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दृद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अमुन्वतं सोमाभिषवमकुर्वाणं । त्वामयजंतमित्यर्थः । दृणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयदृष्टुं सर्वान् । यद्वा । समभिकोद्योगेनाविग्रहेण वा जहि । तेन किमपराधमिति अत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन सुखा वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं ददति । देहि ॥ दद दान इत्यस्माद्व्यत्ययेन परस्मैपदं । कांसः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थः । सूरिस्तव सोतेर्वाहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सानुषगसत् । आजविन्द्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥५॥
 आवः । यस्य । द्विऽर्हंसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् । आजौ । इन्द्रस्य । इंदो इति ।
 प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥५॥

हे इंदो सोम तव यस्य द्विर्हंसः सोऽविवीर्यद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यर्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषगः सातत्यमसत् भवेत् तमावः । तं यजमानं रषसि तर्पयामि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इंदो यदर्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरचः । अतर्पयो वा । तस्यैन्द्रस्य आजौ संयामि हे सोम वाजिनं तथान्नवंतं तमिन्द्रं वाजेषु बलैर्ष्वन्नैषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षेणारचयः । पानसमये तर्पयित्वा संयामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वारच इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृप्यते बभूथ ।
 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥६॥
 यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयऽइव । आपः । न । तृप्यते । बभूथ ।
 तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥९९॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागन्त्यमिन्द्रं त्रिष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचित्यनुक्रमणिका ॥ होवकः शस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनिर्धोगः । ऐन्द्राणि त्रिष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन । आ० ७. १२. इति सूत्रितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।
 स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥१॥
 आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
 स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।
 अर्वाङ् ॥१॥

अयमिन्द्रश्चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्धिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामितत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बह्मभिराहृतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मान्नाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्यन्नं हविर्लक्षणात्तमिच्छन्नवसायाद्रक्षणैर्न तर्पणेन वा युक्तः सन्नाद्रिदंभिमुखमंचनं वृषणा वर्षकां युवानां हरी अर्था युक्ता रथे योजयित्वा-र्वाङ्मुखादभिमुखमा याहि । आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
 ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥
 ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।
 तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥२॥

हे इन्द्र ते तव संबंधिनो वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंत्रेण

युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवन्तः । तत्र निधुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अथा अथा ये संति ताना तिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्त्वेरवाङ्मदभिमुखमा याहि । आगच्छ । वयं च हे इंद्र सोमे सुति सति त्वा त्वां हवामहे । आद्रयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषां ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ स्तितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषां । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । स्तितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवता । उप । मद्रिक् ॥३॥

हे इंद्र त्वं रथमा तिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । तं त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिपुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतचोरादोनिं परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पुरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकं वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा स्तितीनां कर्मसु निवसतां यज्ञमाना नामस्वाकमनुग्रहाय । स्तितीनां वृषभिति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्रिक्कादभिमुखमवच्छादामि-मुख्येनोप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णे बहिरा तु शक्रं प्र याहि पिवा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इंद्र । सोमः ।

स्तीर्णे । बहिः । आ । तु । शक्रं । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥४॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरपु । आ० ६. ११. इति ॥ हे इंद्र अयं यज्ञो देवया देवान्मच्छन्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमेमानि ब्रह्माणि मंचाः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णे बहिः । आसनायास्तता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वद्विचिता एवं संपादिताः । हे शक्रं तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र याहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिष्युपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्नेवयजने हरी अर्था वि मुच । वियोजय ॥ कान्तो नुमभावः ॥

ओ सुष्टुत इंद्र यास्यवाङ्मुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥५॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इंद्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इष । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे इंद्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्सुतः सत्तवाङ्मदभिमुखमा याहि । आगच्छैव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्हितुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंचानुपोपलस्य । गृणंतः सुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयमवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः संतो वस्तोर्वस्तुं मुखेन संस्थानुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वप्नादिकं विद्याम । जनेमहि । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ २० ॥

यज्ञं स्तेति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्थमिन्द्रं वैशुभं । यज्ञं स्तेत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यज्ञं स्या तं इंद्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूव जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यत् । ह । स्या । ते । इंद्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितुभ्यः । ऊती ।

मा । नः । काम । महयंत । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इंद्र यथा स्यासी प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्तै तवास्ति यथा जरितुभ्यः सोतुभ्य ऊत्यूषि रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नोऽस्माकं महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धासीः । ते तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्तव्यानि । यदा । विश्वा सर्वा आप आप्ताः श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पयश्शां । परितो व्याप्तयां ॥

न घा राजेंद्र आ दमन्त्रो या नु स्वसारा कृण्वंत योनी ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन्त्र इंद्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इंद्रः । आ । दमत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनी ।

आपः । चित् । अस्मै । सुऽतुकाः । अवेषन् । गमत् । नः । इंद्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मादीयानि कर्माणि ना दमत् । सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृथादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनीं स्वकीये स्थानं कृण्वन्त ॥ द्विवचनस्थानं बज्रवचनं ॥ कुरुतः ॥ क्वि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्च । तुप्रत्ययः । बज्रवचनहणाच्च् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वस्वभूतावध्वर्युयलमानां वा कुरुतः । यद्वा । स्वसारोऽंगुलधो योनीं फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यं । किंचास्मा इंद्राय सुतुकाः शोभनबलहेतुन्यापोऽप्यकार्याणि हवीषवेषन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

जेता नृभिरिंद्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरो विकांतः सन्नभिः संयामनेतुभिर्मर्षद्भिः सहितः सन्पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः सोतुर्हवमाङ्गानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मनात्मनानन्यंप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि सोतृन्वोद्यंतोच्छ्रियता भूत् भवंत तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामेतत् । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक्प्रभरन्भवति ॥ जेतित्यादिषु तुर्गतेषु न लोकाव्ययेत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवा नृभिरिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मिचिणो भूत् ।

समर्ये इषः स्तवते विवाचि सचाकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मिचिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सचाऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृक्षो हविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्या शोभनास्नेच्छयास्नेच्छुर्वा प्रखादः प्रकर्षेण खादिता एवैव एवमेव पूर्वं यथा तथैव मिचिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रूणामि भूत् । अभिम-

वति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मन्त्रिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्त्वा प्रत्वादः संज्ञमेव मित्रिणं क्षत्रियूपमिचवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतायाभि भूत । अभित्यनर्थकः । भवति । अभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सग विवाचि विविधपरस्परप्राज्ञानध्वनियुक्ते समर्थे मंत्रां विविध-
स्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्थे मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शस. शसकः सग सचाऽरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमन्नं सवते । स्तौति ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं गच्छन्भि धाम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमुं नो वृधं भूविद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन । इन्द्र । गच्छन् । अग्नि । स्याम् । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । उं इति । नः । वृधे । भूः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं त्वया सहाय्येन वयं यजमाना महतो मन्यमानान्निवन्तानवध्याश्चान्यमानाऽच्छून्भि ध्याम । अभिभवितारो भवेम । हे इन्द्र त्वं चाता त्वमेवास्माकं रणकाः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय भूः । भव । विद्यामत्यादि गत ॥ ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमिति षट्च पचदश मृक्तं चैष्टुभ । उपात्या वृहती । अत्र त्रयाणां तृचानां लोपामुद्रागस्थतत्कि-
न्निर्दृष्टवान्त एवर्षय । मृक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुकर्मणका । पूर्वो षड्वायापत्थोलोपामुद्राया
अगस्थस्य च तृचाभ्यां रत्तर्थं सवादश्रुत्वातिवासी ब्रह्मचार्यत्वे वृहत्यादी अपभ्रष्टादिति ॥ विशेषविनियोगो
लिंगिकः ॥

लोपामुद्राह ॥

पूर्वीरहं गरदः गश्त्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीवृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहं । गरदः । गश्त्रमाणा । तेषाः । वस्तोः । उषसः । जरयन्तीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । उं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्थ अहं लोपामुद्रा पूर्वीः गरदं पुरातमानसख्यातान्सवत्सरान् दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा
देहं जरयन्तीरुषस उपकालाच्च ॥ सर्वत्रात्यतकालसयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंत षड्संवत्सरं काष्ठस्येन
त्वच्छूद्रपया गश्त्रमाणा आताभूव । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामगानां श्रियं सौदर्थं मिनाति । हिनास्ति ।
एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यु नु । अपिः संभावनाया । उ इत्यवधारणे । न्विति वितर्के । इदानीमपि किं
संभावनीय । लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः संतार. पुरुषा जगम्युः । गच्छयुः । संभोगं कुर्युः । अतो मा
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिद्वामुनं ह्यंतमापुः समू नु पत्नीवृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अवं । असुः । नहि । अंतं । आपुः । सं । उं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥ २ ॥

हे पतेऽगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुरातना ऋतसापः सत्यस्थापयितारो व्यामृशाना महर्षय आसन्
ते देवेभिर्देवैः साकं सहरतानि सत्यवाक्यान्ववदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वागुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि
देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित् । चिद्विषयं । ते चिदवासुः । अर्वाणिपन्ति रेतः ॥ स्मृतिरूपकृष्टो विमोचने
वर्तते ॥ ते न ह्यन्तमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकास्त्रगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा
पत्नीः पत्यश्च तपस्यमाना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु अगम्युः । उ न्विति पूरणा । संगच्छेरन् ।
अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यसामाह ॥

न मृषा आतं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदचं शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न । मृषा । आतं । यत् । अर्वन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अभ्यवाव ।

जयाव । इत् । अचं । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥३॥

भोः पति त्वया मया न मृषा आतं । अर्थं नैव विप्रमावाभ्यां । यद्यस्माद्देवा अर्वन्ति रचन्ति तपोभिः
प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्नवाव । अभितो व्यामृश्याव । अर्वास्मिन्संसरे शतनीथमपरिमितभो-
गप्राप्तिसाधनमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । यथलक्षणं सुरतसंयामं वा जयाव । यद्यस्मात्सम्यंचा सम्यक्प-
रस्परं गच्छन्ती प्रजयन्ती वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपी संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजया-
वेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थीप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्वित आजान्तो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरभधीरा धयति श्वसन्तं ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजान्तः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपामुद्रा । वृषणं । निः । रिणाति । धीरं । अधीरा । धयति । श्वसन्तं ॥४॥

हे जधि नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तृ रुधतो रेतो निरोद्धुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि
षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत । नदनस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. कस्य
हेतोरेति उच्यते । इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामृतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजान्तः सर्वत उत्पन्नः ।
यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमृतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं
लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमाद्विचालिनं
श्वसन्तं महाप्राणं महाबलमधीरा कार्तरैषा योषिद्वयति । उपभृक्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुश्चराराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौन
केनोक्तेः । इमं नु सोममन्त्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋत्वि०
१. २६. इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुपं ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हृत्सु । पीतं । उपं । ब्रुवे ।

यत् । सीं । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥५॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । यदागो गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं वक्ष्यते कृतवन्तो वयं तत्तस्मादागसः स सोमः सु सम्यग्मृकतु । मुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभूयमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इति अत आह । हि यस्मान्मर्त्यो मनुष्यः पुण्यकामो बह्वकाम-
नावान् । अल्पेनैव कर्मणा बह्वकामानाकालयति । यस्मादेवं तस्मात्परिहरत्यर्थः । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुण्यकामो हि खलु मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तथोपसंकोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवणदीपोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हस्तु पीतं हृदयस्थित-
मित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते पठ्यातिवास्त्राः ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुयः पुषोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजामपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णा । ऋषिः । उयः । पुषोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मनुष्यः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं कूलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं चिच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्वादिरूपां चिच्छन् । ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उद्गर्गः संसरि संचरत्तपपापः सप्तमी वर्णा वर्णनी-
यावाकारौ कामं च तपस्य पुषोष । सत्या आशिषो देवेषु देवभ्यो जगाम । प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभाव-
स्तस्मादस्मान्पातोत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसि दशर्वं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं चतुर्थं । तुष्ट्यादे-
परिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं वा इत्यनुक्रमणिका ॥ एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच
सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैषुभे कंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो रजांसि
पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. इति ॥

युवो रजांसि सुयमासो अश्वो रथो यद्वां पर्यशींसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमासः । अश्वोः । रथः । यत् । वां । परि । अशींसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्ता । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विना युवोर्युवथोरश्वा रथवोहारो रजांसि रजकांक्षोकान् सुयमासः शोभननियमनाः । लोकच-
यसंचारिण इत्यर्थः । कदा आह । यद्यदा वां रथोऽशींस्वरणीयानभिमतदेशान् परि दीयत परिगच्छेत्
परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तकतीति तत्कर्मसु पाठान् । किंच रथागमनकाले
वां युवयोः पवयो वज्रा रथनमयो वा हिरण्यया हिरण्यमयाः प्रुषायन् । प्रुषाण्यभिमतं । यद्वा । हिरण्ययाणि
पवयो मधुपात्राणि वा युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्मात्पुत्रां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥
कर्मणि षष्ठो ॥ सोमरसं पिबन्तावास्वादयन्तावुषसः उषःसंबन्धिनि काले सचेथे । यच्च संगच्छेथे । अथ क्रमो न
विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबन्तमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वा विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नक्षथः । यत् । विऽपत्ननः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वां । विश्वगूतीं इति विश्वऽगूतीं । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।

इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततमंचारिणो विपत्ननो विविधगमनस्य विश्वगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मेणि पश्यंतामि ॥ उक्तारूपं रथमवावस्ता-
त्तदुदयात्पूर्वं नक्षथः व्याप्नुयो देवयजनं गंतुं । किंच यदा हे विश्वगूतीं सर्वसुखी सर्वदोषहारी वा वां
युवयोः स्वसा स्वस्वस्थानीया स्वयंसारिणी वीषा भराति पोषते त्वदागमनाय प्रमातं करोति । यदा हे
मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारी युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वेषं प्रभुतान्नायेद्रे स्वीति ।
तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥

युवं पयं उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायायामव पूर्यं गोः ।

अंतर्यज्ञनिनो वामृतप्सू हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवं । पयः । उस्त्रियायां । अधत्तं । पक्कं । आमायां । अवं । पूर्यं । गोः ।

अंतः । यत् । वनिनः । वां । चतृत्सू इत्यृतऽप्सू । हारः । न । शुचिः । यजते ।

हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामेतत् । भोगोत्स्राविष्णां गवि पयोऽधत्तं । आधारयतं । स्थापि-
तवन्तौ । तथामायायामपक्कायां पक्कं परिपक्वं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्यं पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नमवावस्तादधा-
रयन्तं । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यदास्मात् हे चतृत्सू सत्यस्वरूपी यज्ञियहविर्भ-
क्षयितारौ वा हे अश्विनी वां वनिन उदकवत उदकोपलजितहविष्मतो यज्ञस्यांतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयह-
विषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुर्वतं । यदा । यदैवं यजमानः करोति
तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यांतर्य्ये हारो न क्षीर इव । स यथा जागरूको वर्तते
तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह घर्मे मधुमंतमचयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।

तद्यौ नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥

युवं । ह । घर्मे । मधुऽमंतं । अचये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतं । एषे ।

तत् । वां । नरौ । अश्विना । पश्वः । इष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहः । प्रवर्ग्येण प्रचरंतमचिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनी तुष्टाव ।
तौ च सुखा इष्टमनसावरचतामिति । अपरेऽपीं क्षिप्रमपालयतामित्याहु रिति । हे अश्विनी युवं युवां
मधुमंतं पयोघृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वतं घर्मे दीप्तं प्रवर्ग्यमेषे सौख्यमिच्छतेऽचय एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः
क्षोदांसि क्षोद्यमानान्यपो नोदकानीवावृणीतं । अवारयतं । औष्ण्यां शैत्यसुखं कृतवन्तौ । तप्तघर्मसकाशाञ्जि-
तवानित्यर्थः । यदा । अचये क्षोदः । उदकनामेतत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पक्षांतरे तु घर्मे दीप्तमचिं मधुमंतं कृत्वावृणीतं । सुखयतमि-
त्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्ममोम्यावंतमचये । ऋ० १. ११२. ७. इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे
नरी नेतारौ नराकारौ वाश्विनाश्विनी वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः । पशुरित्यभिर्नाम । अपिः पशुरासीदित्या-
दिश्रुतिः । ति० सं० ५. ७. २६. यदा । पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्मापेरिष्टिर्भवति । अपी द्यागः सर्वो युष्मदर्थं

वयं चिद्धि वयमपि अरितारस्तव सोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विपन्नामहे । विविधं सुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो वि हितवान् । स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिर्वाणरमुन्धकोऽयष्टा हितवान्नि-
यतधनो धनाढ्योऽप्ययष्टा वि । विद्युज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतिर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अधापि च चिद्धि ष्म । एते
त्रयः पुरणाः । हे अश्विनावनिवा । प्रशस्यन्तामृतम् । हे प्रशस्यौ वृषणौ हे कामानां वर्षितारी युवामन्तिदेवं
देवानामन्तिके पाथः । सोमं पिबथः । यद्वा । अतिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु दृन्विस्द्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विना । अनु । दृन् । विस्द्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विना युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पुरणाः । अनु यून प्रतिदिनं विस्द्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य
विविधरौक्ष्यमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्थायस्य सातौ कामि निर्मितभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा
महर्षिर्नरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्यतरोऽयं
सहस्रैरपरिमितैः स्तोत्रैश्चितयत् । चितयति । स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः ।
तस्य धुनयितोत्पादयिता शब्वादिः स इव । यद्वा । एतदयगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होवादिः । तस्य
धुनिः कंपयिता प्रेरक इव । इवेति संप्रत्यये । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोग इति निरुक्तं । ७. ३९ ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽश्व्यं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवां रथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्वेन यद्यस्मात्प्र वहेथे धारयथो यज्ञं । यद्वा ।
रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे स्यंद्रा स्वर्गदणशीली युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं
यज्ञारंभ आगच्छथः यज्ञसमाप्ती पुनर्गच्छथ । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा
यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निवृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोत्रं धत्तं । धारयतं
फलं । उत वा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं धत्तं । नासत्या । सत्सु भवां सत्या । न असत्या नासत्या । हे तादृशी
त्वदनुग्रहाद्रयिषाचो धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नथ्यं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्या । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नथ्यं ।

अरिष्टनेमिं । परि । द्यां । द्यामि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे अश्विना हे अश्विनी वां युवयोः संबंधिनं शीघ्रगमनेन सुत्वं रथं वयमगस्त्या अद्यास्मिन्सुतिऽहनि
हुवेम । आहुयम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय सुप्तु प्राप्तये । कीदृशं । नथ्यं
सुत्वं नूतनं वा तथारिष्टनेमिमहिंसितचक्रवलयं द्यां परोयानं बुलोकस्य परितो गच्छतं । विद्यामित्यादि
गतं ॥ ॥ २४ ॥

कदु प्रेषाविति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमागच्छं वैदुभमाश्विनं । कदु नवेत्वनुकांतं ॥ प्रांतरनुवाकाश्विनः स्वयो-
र्विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

कदु प्रेषाविषां रयीणां मध्वर्यता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधितिं अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेषां । इषां । रयीणां । अध्वर्यतां । यत् । उत्तुन्निनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिं । वसुधितिं इति वसुधिति । अवितारा ।
जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनां प्रेषां प्रियतमां वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणानामज्ञानां रयीणां धनानां ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अज्ञानं धनानि चोन्ननीयः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्यताध्वरं पारयितुमिच्छन्ती युवामपां
वृष्यदकानां वृष्यदकानि चोन्ननीयः उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत्तत्कदा । कस्मादेवमुच्यते इति उच्यते ।
अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरेव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुतिमकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि
शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिति वसुनो धनस्य धातारी वसव्यकर्माणां तथा
हे जनानामवितारावुक्तलक्षणां युवा कदाज्ञानां धनानां च दातारी भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वर्षणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयःपाः । वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःजुवः । वर्षणः । वीतपृष्ठाः । आ । एह । स्वराजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनां शोभनाश्चयुक्तां वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आ वहंतु । प्रापयंतु । अवशिष्टान्यथ
विशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता व ॥ पयस्या वृष्यदकस्य पातारः वातरंहसो वायुवेगाः दिव्या
दिविभवाः अस्या अतनशीलाः मनोजुवो मनोजवाः वर्षणो वर्षकाः । युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः कांतपृष्ठाः ।
वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्याया यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रवंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहंपूर्वः । यजतः । धिष्याया । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रेऽश्वव्याजिनाश्विनोरागमनमुक्तं । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे धिष्योन्नतस्थानाहं स्थातारा स्वर-
थाधिष्ठानी वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय शोभनफलाया गम्याः । अस्माकं ज्ञातमागच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥
कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्वंतविस्तारवान् सृप्रवंधुरो विसीर्णपुरोभागः
वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् । मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वायुदारः
यजतो यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

इहेहं जाता समवावशीतामरेपसां तन्वाऽनामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वीमन्यः मुर्मस्तस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जा॒ता । सं । अ॒वा॒व॒शी॒तां । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । ना॒मऽभिः । स्वैः ।

जि॒ष्णुः । वां । अ॒न्यः । सु॒ऽम॒ख॒स्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां समवावशीतां । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथ कामयेथां वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशी युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभृती । चंद्रसूयेणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसावित्येके । नि० १२. १. इति निरुक्तं । अरेपसापापी । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधोचेऽश्व्यं शिरः प्रत्येरयतं । ऋ० १. ११७. २२. । इत्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसींदयेण निमित्तेन स्वर्नामभिः स्वीयेर्माहात्म्यविशिष्टैरश्विनी नामत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वात्प्रहिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूये इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुह्यशिरश्छेदादप्यपापेन शीघ्रेण तादृक्प्रवृत्तव्यथापननेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सत्तूह । वहति । विद्यं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्यत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो बृलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधन ऊहे । वहति । कृत्वमेवं पृथग्जगत्तिर्वाहको महानुभावा युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जातां संस्तूयेथ पापनाशित्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्त्वेरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यः । नि० १२. ३. । इति ॥

प्र वां नि॒चे॒रुः क॒कुहो व॒शाँ अ॒नु पि॒शंग॑रूपः स॒द॒नानि ग॑म्याः ।

हरी॑ अ॒न्यस्य॑ पी॒पय॑त वा॒जैर्म॒थ्ना रजा॑स्यश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र१ वां । नि॒ऽचे॒रुः । क॒कुहः । व॒शान् । अ॒नु । पि॒शंग॑ऽरूपः । स॒द॒नानि । ग॒म्याः ।

हरी॑ इति । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त । वा॒जैः । म॒थ्ना । रजा॑सि । अ॒श्विना॒ । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विनाश्विनी वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बज्रभिरचायवयवैरिच्छमागो वा रथो वशाननु कामाननुलक्ष्य यथाकामं । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । वशान स्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्विवयजनमुखं गच्छन् । सदनान्यस्मदागगृहाणि प्र गम्याः । प्रकर्षेण गच्छन्तु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अर्था रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमीनरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथ्ना प्रमथनेनालोढनेन निष्पादितैर्वाजैरश्वैरामिबादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाङ्गानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वां श॒र॒द्वा॒नृष॑भो न नि॒ष्वाट् पू॒र्वीरि॑षश्चरति म॒ध्वं इ॒ष्णन् ।

ए॒वैर॑न्यस्य पी॒पय॑त वा॒जैर्वे॑षंतीरु॒र्ध्वा न॒द्यो न॒ आ॒गुः ॥ ६ ॥

प्र१ वां । श॒र॒त्ऽवा॒न । वृ॒ष॒भः । न । नि॒ष्वाट् । पू॒र्वीः । इ॒षः । च॒र॒ति । म॒ध्वः । इ॒ष्णन् ।

ए॒वैः । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त । वा॒जैः । वे॑षंतीः । उ॒र्ध्वाः । न॒द्यः । नः । आ॒ । अ॒गुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरद्वाञ्छरणवान् मेघवृषपर्णादीनां विशरणवान् । अथवा बज्रसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्धितेर्वेद्रः । स इव शत्रूणां निष्पातिःसारयिता सन् पूर्वोर्वङ्गीः पुरातनीर्वेषोऽस्त्रानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्र चरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरद्वाञ्छरत्कालवान् । तस्मिन्नुत्ती हि चंद्रः संग्रहो भवति । तेन च तृणगुल्मीषधादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं

करोतीति उच्यते । मध्व इणान् मधुनो मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठो ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति ।
तथान्यस्योत्तमादित्यस्यैवः कामैर्गमनेन निमित्तभूतिः पीपयन्त । आप्याययति हविर्भिर्यजमानाः । गुष्टेन तेन
पेरिता वेषन्तीत्यापयन्तीरुद्धा उन्नता उत्तीरा नद्यो न नदनशीला यथा नोऽस्यदर्थमागुः आगच्छन्ति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाञ्हे अश्विना चेधा स्मरंती ।

उपस्तुतावतन् नाधमानं यामन् यामञ्जृणुतं हवँ मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाञ्हे । अश्विना । चेधा । स्मरंती ।

उपऽस्तुतौ । अवतन् । नाधमानं । यामन् । यामन् । जृणुतं । हवँ । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विना वां युवयोर्वाञ्हे वृद्धे स्तैर्ये निमित्तभूतं सति गीः स्तुतिरूपा वागसर्जि ।
छज्यते । कीदृशी सा । स्थविरात्यन्तं स्थिरा नित्या वेदमयी चेधा मन्वादिभेदेन चिप्रकारा स्मरंती युवां
गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतैत्यर्थः । तथोपस्तुतां संतां नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतन् । रक्षन्तं तर्पयन्तं
वा । किंच यामन्गमनेऽयामन्गमने च हवमाह्वानं जृणुतं ॥

उत स्या वां रुशन्तो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशन्तः । वप्ससैः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रुशन्तो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयिषी गीः स्तुतिवाक् त्रिर्बर्हिषि
विधात्वास्तीर्णबर्हिष्के सदसि यागसदने नृन् कर्मन्तेतृणस्नान्पिन्वन्ते । आप्याययति आप्याययतु बोधितप्रदाना-
दिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारां कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः सेक्ता जलदः प्रदान-
विशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रुति दशस्यन् प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने
दृष्टांतः । गोर्न मेक उदकमेक इव शांतनात्मैक उदकस्यैव । तयथाप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यये ।
गोददकस्य सेके निमित्तभूतं सति पीपायति संबंधः ॥

युवां पृषेवाश्विनः पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यज्ञां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पृषाऽइव । अश्विना । पुरंऽधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां पुरंधिर्बहुप्रज्ञः पृषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो जरते । स्तौति । यद्वा । पुरंधि-
र्बहुज्ञां धारयिषी पृषेव पृथिवी ॥ द्वितीयाथे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अपिमुषां न ।
अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरश्विनकतुवदापेयोषस्त्रयोरपि सङ्गावाद्दिति
भावः । कदेति आह । यद्वा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्तोता स्तौति तद्वा यजमानो
ऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामित्यादि गतं ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टवं तृतीयं मृत्तमाश्विनं आगतं । अवविद्धमिति षष्ठो तद्वां नरा नासत्त्वावित्यष्टमी सोमे
त्रिष्टुमी । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यथे त्रिष्टुभावावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजीगतिं कृदस्यस्य विनि-
योगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्मेति चीणि । आ० ४. १५. १ इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिषण्या विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिव्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण् ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।

धियं ऽजिन्वा । धिषण्या । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सु ऽकृते ।

शुचि ऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वानभिमतवर्षणवान्नथो ऽश्विनोः संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनावो षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुह्वाभूषत । अभिमुक्त्वा भवत स्तोतुं । तादृशी महानुभावावश्विना मदत ॥ अंतर्भावितत्वर्यो ऽयं ॥ मदयत । संभावयत । अश्विनां विशिष्येत् । सुकृते सुष्ठु कृतवन्ते मह्यं धियंजिन्वा कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारो धिषण्या धिषणाहो सुह्यो विशपलावसू विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधर्मा विशपलाख्यायाऽऽक्षिप्तजंघाया हिरण्मयजंघाप्रदानेन तथाभूता । सद्यो जंघामाथसीं विशपलायि । ऋ० १. ११६. १५ । इत्यादिनिगमः । दिव आदित्यस्य नपाता नप्तारो नपातयितारो वा शुचिव्रता दीप्तकर्मणां । ईदृशवश्विना मदत ॥

इदं तमा हि धिषण्या मरुत्तमा दस्मा दंसिष्टा रथ्या रथितमा ।

पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्व्यांसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इदं ऽतमा । हि । धिषण्या । मरुत् ऽतमा । दस्मा । दंसिष्टा । रथ्या । रथि ऽतमा ।

पूर्णं । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आ ऽचितं । तेन । दाश्व्यांसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनां युवामिदं तमा हीश्वरतमो खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिषण्या सुह्यहो मरुत्तमा मरुद्वेगगामिनां मितरागिणां मितराविर्णां वा दक्षोपक्षपयितारो शत्रूणां दंसिष्टातिशयकर्मणां रथ्या रथाहो रथवंतो रथितमा । रथिनो जेतारः । तेषां श्रेष्ठो । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पुरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनां उक्तगुणविशिष्टां संतावुप याथः । यज्ञमभिप्रायः ॥

किमत्र दस्मा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किं । अत्र । दस्मा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दक्षोपक्षपयितारो युवामिदं तमा हीश्वरतमो खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिषण्या सुह्यहो मरुत्तमा मरुद्वेगगामिनां मितरागिणां मितराविर्णां वा दक्षोपक्षपयितारो शत्रूणां दंसिष्टातिशयकर्मणां रथ्या रथाहो रथवंतो रथितमा । रथिनो जेतारः । तेषां श्रेष्ठो । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पुरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनां उक्तगुणविशिष्टां संतावुप याथः । यज्ञमभिप्रायः ॥

जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदधुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । शुनः । हतं । मृधः । विदधुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥४॥

हे अश्विनी रायतो निदितं शब्दयतोऽस्माहंतुमागच्छतो वा शुनः श्वसदूशाभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संयामान संयामं कुर्वतो वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदधुः । जानीथः । किंच जरितुर्युष्मान् स्तोत्रवाचं वाचं तां तां स्तुतिक्षणं वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतं । हे नासत्या सत्यभूता युवामुभोर्मा मम मदीयां शंसं स्तुतिमवतं । रक्षतं ॥

युवमेतं चक्रयुः सिंधुषु प्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवचा मनसा निरूहयुः सपन्ननी पेतयुः क्षोदसो महः ॥५॥

युवं । एतं । चक्रयुः । सिंधुषु । प्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽचा । मनसा । निःऽऊहयुः । सुऽपन्ननि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

हे अश्विनी युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं प्रवं प्रसिद्धं ज्ञातिसाधनं प्रवं नावमात्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुयनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्यनाम्नो राज्ञे कं सुखकरं चक्रयुः । तौग्यो भुज्य राजा समुद्रवर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपवलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसादफलकराश्विनी सुखा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो बह्वधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा । कर्मणि पूरणः । तस्य जलसंचारिरिषस्य सहायभूताम्बह्वज्रथादीनकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु तमुहयुर्नाभिः । ऋ० १. ११६. ३. चतस्रो नावः । ऋ० १. १२२. ६. । चिमी रथः । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । येन युष्मद्भ्यो ज्ञेन प्रवेन देवचा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यं । निरूहयुः निर्गमनं कुरुयुः । तथा सुपन्ननि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनाभितत् । उदकात्पेतयुः । तद्धः पतथ उत्तरीतु ॥ ॥२७॥

अवविडं तौग्यमपस्वपतरनारंभणे तमसि प्रविडं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥

अवऽविडं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविडं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

अपस्वतर्मध्येऽवविडमवस्वाच्छुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंबनरहिते तमसि । तमोवन्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविडं प्रकर्षेण पीडितं तौग्यं भुज्यं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेवितः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषितास्तस्रो नाव उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति । प्रापयन्ति ॥

कः स्विदृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्येषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरौरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमंताय कं ॥७॥

कः। स्वि॒त्। वृ॒क्षः। निः॑ऽस्थि॒तः। म॒ध्ये। अ॒र्णसः॑। यं। तौ॒ग्यः। ना॒धि॒तः। परि॑ऽअसं॒स्वज॑त्।
प॒र्णा। मृ॒गस्य॑। प॒तरोः॑ऽइ॒व। आ॒ऽरभे॑। उ॒त्। अ॒श्वि॒नौ। ऊ॒ह॒युः। ओ॒म॒ता॒य। कं॑॥ ७॥

कः स्वि॒त् कश्चि॒दनु॒याह॑को वृ॒क्षो वृ॒क्षवि॑कारो रथः । विक॒रि प्र॑कृतिशब्दः । अ॒द्वा । सं॒स्तवा॑भिप्रायमेतत् ।
स्तोत्रा॒ख्यो वृ॒क्ष इ॒त्यर्थः । की॒दृशो रथः । नि॒ष्ठितो नि॒शुलं वर्त॑मानः । कु॒र्वेति उ॒च्यते । अ॒र्णस उ॒दका॑स्य मध्ये ।
यं वृ॒क्षं तौ॒ग्यसु॒ग्यपु॒त्रो भु॒ञ्चुर्ना॑धितो याच॒मानः पर्य॑पस्वजत परिष्वक्तमकरोत् । आ॒लंब॑ने दृष्टांतः । प॒तरोः
प॒तन॑शीलस्य मृ॒गस्य मा॒र्जयि॑तुः शो॒धयि॑तुर्हिंसादे॒रार॑भ आ॒लंब॑ननाय पर्णा॒नीव । तानि॑ यथा॒लंब॑ननाय प्र॒भव॑न्ति
तद्वत् । हे अ॒श्वि॒र्ना ओ॒म॒ता॒य की॒र्तिम॑त्त्वायो॒द्गृह॑युः । ऊ॒र्ध्वं प्रा॑पयथः । सु॒तिप॑त्रे स्तोत्रा॒ख्यं वृ॒क्षमा॑श्रितवन्तं
तमू॒ह॒युरि॒त्यर्थः ॥

त॒द्धां न॒रा। ना॒स॒त्या॒व॒नु॒ ष्या॒ह॒द्वां मा॒ना॒स उ॒च॒थ॒मवो॑चन् ।

अ॒स्माद्द॒द्य स॒दसः॑ सो॒म्यादा॑ वि॒द्यामे॒षं वृ॒ज॒नं जी॒र॒दा॒नुं ॥ ८॥

तत् । वां । न॒रा । ना॒स॒त्यौ । अ॒नु॒ । स्या॒त् । यत् । वां । मा॒ना॒सः । उ॒च॒थं । अ॒वो॑चन् ।

अ॒स्मात् । अ॒द्य । स॒दसः॑ । सो॒म्यात् । आ॒ । वि॒द्याम॑ । इ॒षं । वृ॒ज॒नं । जी॒र॒दा॒नुं ॥ ८॥

हे न॒रा ने॒तारो॑ क॒र्मणो॑ न॒राका॑रौ वा हे ना॒स॒त्या॒व॒स॒त्यर॑हितौ स॒त्यफ॑र्णा वा वां यु॒वां त॒त्तादृ॑शं स्तो॒त्रम॑नु॒
स्यात् । अ॒नु॒कूलं भ॑वतु । अ॒नु॒भव॑तु वा वां । तदि॒त्युक्तं य॒दि॒त्याह । ष्यां॑ प्रति भा॒नासः पु॒जाव॑न्तोऽस्म॒दीया॑
हो॒त्राद॑यो यदु॒च॒थं स्तो॒त्रम॑वोचन् अ॒कुर्वन् तद्वा॑मनु॒ ष्यात् । हे अ॒श्वि॒र्ना अ॒द्यास्मि॑न्प्र॒धान॒यागा॑दिनेऽस्मा॒दस्मा॑भिः
क्रि॒यमा॑णात्स॒दसः सं॒व॒धिनः॑ सो॒म्यात् सो॒मया॑गसंपा॒दका॑त् । आ इ॒त्यप्यर्थे । अ॒स्माभि॑र्यज॒मानै॑रथ क्रि॒यमा॑णा
दपि स्तो॒त्रात् प्री॑णयतमिति । वि॒द्यामि॑ति गतं ॥ ॥ २८ ॥

तं युंजा॒थामि॑ति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वैष्टुभमागस्त्यमाश्विनं ॥

तं युंजा॒थां म॒नसो॑ यो ज॒वी॒यान् चि॒वंधु॑रो वृ॒षणा॑ यस्त्रि॒च॒क्रः ।

ये॒नोप॑याथः सु॒कृ॒तो दुरो॑णं चि॒धातु॑ना प॒त॒थो वि॒नं प॒र्णेः ॥ ९॥

तं । युंजा॒थां । म॒नसः॑ । यः । ज॒वी॒यान् । त्रि॑ऽवंधु॒रः । वृ॒षणा॑ । यः । त्रि॑ऽच॒क्रः ।

ये॒न । उ॒प॒ऽया॒थः । सु॒ऽकृ॒तः । दुरो॑णं । त्रि॑ऽधातु॒ना । प॒त॒थः । वि॒नं । प॒र्णेः ॥ ९॥

हे वृ॒षणा॑ वर्ष॒कां का॒मानां॑ यु॒वां तं व॒क्ष्यमा॑णगुणविशिष्टं रथं युंजा॒थां । योज॑यतं । तमि॒त्युक्तं क॑मि॒त्याह ।
यो रथ॑स्त्रि॒वंधु॑रः त्रि॒प्रका॑रसारथि॒स्थानः । वंधु॑रं रथि॒नः स्था॒नामि॒त्याहुः । आ या॒ह्यर्वा॒हुप॑ वंधु॒रष्टाः । ऋ०
३. ४३. ९. । इ॒त्यादि॑मंत्रांतरात् । यश्च त्रि॒च॒क्रः च॒क्रत्रि॑त्योपेतः । पु॒नः स ए॒व वि॒श॒थ्यते । येन॑ रथेनोपयाथः
उ॒पग॑च्छथः । किं । सु॒कृ॒तः शो॒भन॑सोमा॒ख्यक॑र्मवतो यज॒मान॑स्य दुरो॒णं । गृ॒ह्णामि॑तत् । या॒गगृ॑हं । येन॑त्युक्तं
केने॒त्याह । चि॒धातु॑ना त्रि॒प्रका॑रस्थानोपेतेन सु॒वर्ण॑रज॒तता॑म॒धातु॒चयो॑पेतेन वा रथेन । ग॒मने॑ दृष्टांतः । वि॒नं
प॒र्णेः प॒क्षी प॒क्षीर्य॑था शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदु॒क्तल॑क्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

सु॒वृ॒द्रथो॑ वर्त॒ते य॒क्ष॒भि॒क्षां य॒त्तिष्ठ॑थः क्र॒तुम॑तानुं पृ॒क्षे ।

व॒पुर्व॑पु॒षा स॒च॒तामि॒यं गी॒र्दिवो॑ दु॒हि॒चो॒षसा॑ स॒चे॒थे ॥ २॥

सु॒ऽवृ॒त् । रथः॑ । वर्त॒ते । यन् । अ॒भि॒ । क्षां॑ । यत् । तिष्ठ॑थः । क्र॒तुऽम॑ता । अ॒नु॒ । पृ॒क्षे ।

व॒पुः । व॒पु॒षा । स॒च॒तां । इ॒यं । गीः॑ । दि॒वः । दु॒हि॒चा । उ॒षसा॑ । स॒चे॒थे इति॑ ॥ २॥

हे अश्विनी युवयो रथः सुवृक्षोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणो यन् गच्छन् क्षाममि वर्तते । देवयजन-
भूमिं प्रति गच्छति । यद्यं रथं क्रतुमंता संकल्पवन्तो कर्मवन्तो वा पुत्रे । अन्ननामितत् । हविषि निमित्तभूते
सति । अन्वधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनंतरं वपुषा
युष्मदपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानींक्रियमाणप्रकारा स्मृतिरूपा वाम्बुः सचतां । युवां च दिवो
बुलोकस्यादित्यस्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीययोषसोमोदेवतया संचये । यज्ञं संगच्छेय । उपस्थाश्विनयोः
समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येष्यध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतं । सुवृतं । यः । रथः । वां । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥३॥

हे अश्विनी वां युवां सुवृतं शोभनवर्तनं रथमा तिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो हविष्मान् । षष्ठ्यर्थं प्रथमा ।
हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते । यद्वा । यजमानाय दत्तहविषा तद्दानं । येन च रथेन
हे नरा नेतारो वा हे नासत्यासत्वरहितो युवामिष्यध्वै । यज्ञं प्राप्तुमिच्छतामिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः ।
गृहणामितत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वन आत्मन आत्माहिताय च याथः

मा वां वृको मा वृकीरा दधधीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीदस्माविमे वां निधयो मधूनां ॥४॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधधीति । मा । परि । वर्क्तं । उत । मा । अति । धक्तं ।

अयं । वां । भागः । निऽहितः । इयं । गीः । दस्मा । इमे । वां । निऽधयः । मधूनां ॥४॥

हे दधी शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनी वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरक्षश्चादिर्मा
दधधीन्मा । तथा वृकोर्वृको हिंसका अन्यः अपि मा दधधीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्यः । युवामेव
वा मा दधधीदिति योज्यं । तथा युवां मा परि वर्क्तं । परितो मा वर्जयतं मां । उतापि च माति धक्तं ।
अस्मान्निहन्त्यान्यस्मै मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरधीयायं भागो भजनीयो हविरंशो
निहितः । तथैव च गीः स्मृतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दस्मावश्विनी वां युवाभ्यामिमं रमानि मधूना
सोमरसानां निधयो निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अचिर्दसा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यंता मे हवं नासत्योप यातं ॥५॥

युवां । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अचिः । दसा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽइव । यंता । आ । मे । हवं । नासत्या । उप । यातं ॥५॥

हे दसा दस्मावश्विनी युवां गोतमस्य पुरुमीळ्हश्चाचिश्च महर्षयश्च एतेष्वेकैको हविष्मान् सन्नवसे रक्षणाय
युष्मत्क्षपणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहमप्याह्वयामि । फलसाधनाङ्गान् दृष्टान् । यन्तोपगन्तोपगन्तुकाम
अजुयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ अजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा
वामपि । यथाध्वगामी स्वगंतव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । अजुयेव । इवशब्द
एवार्थे । गन्ता अजुनैव मार्गणिष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्या-
वश्विनी मे मम हवमाङ्गानमालम्ब्योप यातं । उपगच्छतं ॥

अतारिष्य तमसस्पा रमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्य । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनी । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवयोः प्रसादादस्य तमससमनहेतोः अयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्य । उत्तोर्णाः स्तोमः । हे अश्विनी वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारित्वर्थः । युवां देवयानैर्देवगंत्यैर्मार्गैरिहा-
कथञ्च आ यातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देवादिवातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यते ॥

तच्च ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सुक्तं । पूर्वसूक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत
इति परिभाषितत्वात् षडृचं । अषिद्यान्यस्मादिति परिभाषयागस्थं । तथाश्चिनं वा इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरि-
भाषयेदमप्याश्चिनं । अनादेशपरिभाषया वैष्टुभं । ता वामित्वनुक्तांतं ॥ युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां
तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तच्चेदं पंचमं ॥

ता वामद्य तावपरं हुवेमोऽच्छंत्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नरसत्या कुह चित्संतावर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तां । अपरं । हुवेम । उच्छंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुह । चित् । संतां । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

ता ती रश्मिकलेन प्रसिद्धी वां युवामवास्मिन्यागदिने ऊवेम । आहुयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि
दिने तां युवां ऊवेम । अपरमिथितदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् अवा च नो मृच्छयतापरं च । अ० २.
२९. २. । इत्यादिमंचांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां
तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्यासत्वरहितौ
दिवो नपाता बुलोकस्य नपातयितारौ नमृस्थानीयौ वा कुह चित्संतां कुचक्षिदेशे वर्तमानौ युवां वह्निः
स्तुतिर्वोढार्य ईरयिता स्तुतिरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्वर्यं शोभनहविर्दीप्ति यजमानाय तदर्थं
तां युवामुक्थैः शस्त्रैर्ऊवेमेति संबंधः । अवाख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निरर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन
नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निरर्यौ होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानासौ युवामाहु-
याम इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेषामुत्पणीहंतमूर्म्या मदंता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेषां । उत् । पणीन् । हंतं । ऊर्म्या । मदंता ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । ऐष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनी युवामखे उ अस्माखिव सु मादयेषां । सुषु तृप्यतं । अस्माभ्यं तर्पयतम-
भिमतं । तथा पणीन्वणिजो लुब्धकानयष्टनुदुस्त्र हतं । नाशयतं । कीदृशी युवां । ऊर्म्या । रात्रिनाभितत् ।
रात्रौ मदंता मावांती । यद्वा । ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ । ऋ० ९. ६४. ११. । इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मादीयेन सोमेन मदंती । तादृशी युवां मे ममाच्छोक्तिभिराभिसुख्यकरिर्निर्मलवदवाकी
रचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्तुतोः कर्णिराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा
नेतारी युवां खल्वेष्टान्वेष्टारावस्मात्स्तुतीनां तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारो । निरिच्छेष समि-
त्यतस्त्र स्थाने । यस्मादेवंविधी तस्माच्छृणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरं ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरं ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणायाजं परिकल्प्य य इमं
जेष्यति स एषां कन्यकामृक्कहस्तकृपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वाश्विनपूर्वापि
जित्वापि प्रधृष्यर्कहस्तं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उपाश्राजयतां । तां च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थयती स्वशस्त्रस्य
कंचित्कंचिज्ज्ञानं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय
राक्षि । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यचास्मातोऽस्माभिः प्रक्षमाष्टमे आ वां पतित्वं सख्याय । ऋ० १. ११९. ५. । इत्यत्र
प्रपंचितः । वाह । हे पूषन् पोषकं मुयं । एतच्छंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरैवाश्वित्वात् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्येके । नि० १२. १. । इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पुपन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकां हे
नासत्यासत्वरहितौ देवा देवी युवां श्रिये श्रियसे । शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द
एवार्थः । आजिधावनायषुवच्छीघ्रमृजुगामिनी कृताविव संतो सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुण्याः ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्यां वहतुं रथे धारयितुं । आजिसुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु
संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरैरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य
सिद्धयर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रयागकाले च कुर्वन्तीत्यर्थः । युगा
जूर्णेव जीर्णानि युगानि व । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वद्वयतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले
यथा युवामेव कुर्वन्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां अवस्यां सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । अवस्यां । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनी वां युवयोः संबन्धनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमखे अस्माकमस्तु ।

भवतु । तदर्थं मान्यस्य मंजनीयस्य कारोः स्रोतुरगस्त्यस्य स्तोमं क्षुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे मुदानू शोभनफलदानी वां युवां श्रवस्था कीर्तिरत्नस्य वेच्छया यवस्यात्मवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणायो मनुष्या ऋत्वियूपा अनु मदंति । अनुक्रमेण माध्यांति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनां हे मघवाना हविर्लक्षणाव्रवन्ती वां युवाभ्यामेव स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्तिं सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा यद्वा सुसमाप्यकारि । कृतः । कीदृशोऽयं । मानेभिर्मनैर्हविप्रदानरूपः सहितः । हे नासत्यासत्वरहिता युवामगस्त्य एतन्नास्ति महर्षी मयि मदंता माध्यांती संती वर्तिर्गृहं यज्ञसंबन्धि यातं । प्राप्तं । किमर्थं । तनयाय पुत्रादिनाभाय त्वन आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

कतरा पूर्वत्येकादशर्चं पष्ठं मृत्तमागस्त्यं त्रिष्टुभं । कतरंकादश द्यावापृथिवीयमित्यनुक्रांतं ॥ आभिर्गविके पष्ठऽहनि वैश्वदेवशस्त्रं द्यावापृथिव्यानिविद्वानमिदं । तृतीयस्यति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोपासान्कति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतंऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव द्यावापृथिव्यानिविद्वानं । उत्तमादाभिर्गविकात्तृतीयसवनं । ऐ० आ० ५. ३. २. इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरयोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्वा नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोक्त्यादनमित्यर्थः । हे कवयः क्रांतदर्शिनीऽतीन्द्रियज्ञाः श्रुतं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यद्वा यस्यात्स्वल्पो हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्वनात्मनैवान्यनैरपेक्षणीयं बिभृतः धारयतः । यद्वा । यद्वा नाम यत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव श्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते द्यावापृथिव्यां चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरापरैरनयोरित्यादि निश्चितं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

भूरि॑ द्वे अचर॑न्ती चर॑न्तं प॒ञ्चतं॑ गर्भ॑मपदी॑ दधाते ।

नित्यं॑ न स॒नुं पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ द्यावा॒ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ २ ॥

भूरि॑ । द्वे इति । अचर॑न्ती इति । चर॑न्तं । प॒त् ५ व॑न्तं । गर्भ॑ । अपदी॑ इति । द॒धा॒ते इति ।

नित्यं॑ । न । स॒नुं । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे॑ । द्यावा॑ । रक्ष॑न्तं । पृथि॒वी इति । नः । अभ्वा॑त् ॥ २ ॥

अचर॑न्ती अविचलि॑ द्वे एवेति द्यावापृथिव्यां भूरि॑ वज्रतरं चर॑न्तं प॒ञ्चतं॑ पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी॑ स्वयं पादरहितं दधाते । धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षमेण वर्तते । धारणं दृष्टान्तः । पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थ उत्संगं वर्तमानं नित्यं त्रिमास्यं स॒नुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यां । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोऽस्मान्भ्यामहतौ मयहेतोः पापाद्भूतं । पालयतं । यद्वा । अभ्वादभवं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वाति महन्नाम ॥ इदं कृतव्याधादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्रयोगश्चादसः । आसं चित्तस्याविव्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अ॒ने॒हो दा॒त्रम॒दिते॒रनु॒र्वे हु॒वे स्वं॑ द॒वधं॑ नम॑स्वत् ।

तदो॒दसी॑ जन॒यतं॑ ज॒रि॒त्रे द्यावा॒ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ ३ ॥

अ॒ने॒हः । दा॒त्रं । अ॒दि॒तेः । अ॒नु॒र्वे । हु॒वे । स्वं॑ ५ व॑त् । अ॒व॒धं । नम॑स्वत् ।

तत् । रो॒दसी॑ इति । ज॒न॒य॒तं । ज॒रि॒त्रे । द्यावा॑ । रक्ष॑न्तं । पृथि॒वी इति । नः । अभ्वा॑त् ॥ ३ ॥

अदितेः । एतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणं । अखंडनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यांतरिक्षस्य च संबंधि दात्रं धनं हुवे । आहुयामि । स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्वत् । अनेहोऽपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्वमनरणं । अक्षीणमित्यर्थः । स्वंत सर्वतः फलभूतं न स्वर्गेण तद्वत् अवधमहिंसितं नमस्वदन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । तदस्माभिः काञ्चित्सुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यां जरित्रे सोत्रे यजमानाय जनयतं । उत्पादयतं । यावेत्यादि व्याख्यातं ॥

अ॒त॒प्य॒मा॒ने अ॒व॒सा॒व॑न्ती॒ अनु॑ ष्या॒म रो॒दसी॑ दे॒वपु॒त्रे ।

उ॒भे दे॒वाना॑मु॒भं भि॒रह्ना॑ द्यावा॒ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ ४ ॥

अ॒त॒प्य॒मा॒ने इति । अ॒व॒सा । अ॒व॑न्ती॒ इति । अनु॑ । स्या॒म । रो॒दसी॑ इति । दे॒वपु॒त्रे इति दे॒वऽपु॒त्रे ।

उ॒भे इति । दे॒वाना॑ । उ॒भये॑भिः । अ॒ह्ना॑ । द्यावा॑ । रक्ष॑न्तं । पृथि॒वी इति । नः । अभ्वा॑त् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समुद्धातप्यमाने अनीश्वरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमानं अश्वरपीड्यमानं । अवसाज्ञेनावन्ती तर्पयन्त्या देवपुत्रे देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृश्या । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यते । ईदृशानुभे रोदसी द्यावापृथिव्यां देवानामह्नां । एतद्वाचिरप्युपलक्षणं । द्योतमानानामह्नां रात्रौणां च संबंधिभिरुभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विजयार्धैर्नैर्निमित्तभूतैः । तेषां आभायेत्यर्थः । तदर्थं युवामगु स्याम । अनुभवम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

सं॒ग॒च्छ॑माने॒ युव॑न्ती॒ सम॑न्ते॒ स्वसा॑रा जा॒मी पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ।

अ॒भि॒जिघ्र॑न्ती॒ भुव॑नस्य॒ नाभिं॑ द्यावा॒ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽञ्जते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्ये ।

अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नामिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकारोपकारकभावः । यद्वा ।
पूर्वं संकष्टे एव सखी पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषो अकुर्वन्ती पश्चाद्वानुष्यैः प्रार्थितेर्देवैर्विवाहिते सखी संगति
अभूतामित्याहुः । अयमर्थो द्यावापृथिवी सहास्तां । तै० ब्रा० १. १. ३. २ । इत्यादिब्राह्मणे समाख्यातः । युवती
नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्ती वा सर्वेषु भावेषु समंते समानांतिके समानपर्यंते वा स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते
जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं । तथा च निगमौ दिवं च पृथिवीं चांतरि-
क्षमयो स्वः । ऋ० १०. १८०. ३ । यतो द्यावापृथिवी निष्टतनुः । ऋ० १०. ३१. ७ । इति । पित्रोः सर्वस्य
पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोर्दपस्य उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नामिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती
अभिघ्राणं कुर्वन्ती स्पृशन्ती । समानमेतदुदकं । ऋ० १. १६४. ५० । इत्यादिमंत्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धं ।
इदृशी नो रक्षतं ॥ ॥ २ ॥

उर्वी सद्यनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनिची ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्यनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनिची इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तोर्णे सद्यनी सद्यनाधारभूते बृहती महती । महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्या-
दीनामवसा प्रोत्था निमित्तेन जनिची वृष्टिसंस्पर्शोर्जनार्थी । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन
यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे । आहुयामि । देवानां हविरर्थमस्त्रयज्ञायत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाहुयामि । शिष्टं सष्टं ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेञ्जते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेञ्जते इति दूरेऽञ्जते । उप । ब्रुवे । नमसा ।

यज्ञे । अस्मिन् ।

दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा ।

रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महती पृथ्वी पृथिवी बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बहुकारे दूरेञ्जते विप्रलष्टांतदेशे ।
अपरि इत्यर्थः । इदृशी युवामस्त्रयज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः ।
पुनः कीदृशी । ये सुभगे शोभनभागे सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदानि दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे ।
स्तौमि ॥

देवान्वा यच्चकुमा कश्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकुम । कत् । चित् । आगः । सखायं । वा । सदै । इत् । जा । पतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिवी वयं देवान् देवान्मति यत्कश्चिदागोऽपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामद्यागकालं सदमित्सर्वदैव चक्रम कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रणि यच्चक्रम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चक्रम । एषामुत्तरूपस्यां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मात्सुतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् । भवतु । द्यावित्यादि नतु । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण संवन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तथोरन्ध्र्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेतां ।

भूरि चिदुर्यः सुदास्तरायेषा मदंत इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । ऊती इति । अवसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाः । स्तराय । इषा । मदंतः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावापि शंसी नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यानुभयाश्रये सुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्पुंल्लिङ्गता । तथोभे ऊती रक्षिके द्यावापृथिवीं मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरावुभावाह्वकामुष्मिकविषयी शंसीं मामविष्टां । प्राप्तुतां । तथोभे अप्यूती तयोः संबंधिन्योरभिमानिदेवतयोरवसास्त्रसंप्रयोगेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः सोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वा-
येषामेव सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरिचित् । चित पुजायां । अभिपूजितं धनमिवधेम । इच्छेम । यद्वा । अर्य इति । यस्या रूपं । ईश्वराद्वाजादैरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

अतं दिव इति हे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अपीयोमाविति खंडे सूचितं । अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या र्तिः हे । आ० ३. ८. । इति ॥

अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्याहुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

अतं । दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय । प्रथमं । सुऽमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुऽइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे बुदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रोतिकरमृतं सोचं प्रथमं । सुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावायाभितः सर्वतः अवसाय । किंच पिता पालको बुद्धोक्ती माता सखादर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवसानिदिताद्दुःखप्रापकादंहसः सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकनामैतत् । समीप एवावोभिरभिमततर्पणी रक्षतां । पालयतां ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोषंनुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इदं॑ द्यावा॒पृथि॒वी इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु । पि॒तः । मा॒तः । यत् । इह । उ॒प॒ऽब्रु॒वे । वां ।
भू॒तं । दे॒वानां॑ । अ॒व॒मे इति॑ । अ॒वः॒ऽभिः । वि॒द्याम॑ । इ॒षं । वृ॒ज॒नं । जी॒र॒ऽदा॒नं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु । अवित्रयं भवतु । फलवद्भव-
त्वित्यर्थः । इदमित्युक्ते किं तदित्याह । हे पितर्याः हे मतरः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे
उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु । देवानां स्तोत्रणामस्माकमवमे । अतिक्रानामैतत् । नित्यसंनिहिते युवामवोभिस्त-
र्पणैर्युक्ते भूतं । भवतं । अवशिष्टं गतं ॥ ३ ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्त्यं वैष्टुभं वैश्वदेवं । आ नो वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

आ न॒ इळा॑भिर्वि॒द॒र्ये सु॒श॒स्ति वि॒श्वान॑रः स॒वि॒ता दे॒व ए॒तु ।
अ॒पि॒ यथा॑ यु॒वानो॒ मत्स॑था नो वि॒श्वं जग॑द॒भिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥ १ ॥
आ । नः । इळा॑भिः । वि॒द॒र्ये । सु॒ऽश॒स्ति । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु ।
अ॒पि॒ । यथा॑ । यु॒वानः । मत्स॑थ । नः । वि॒श्वं । जग॑त् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । म॑नी॒षा ॥ १ ॥

नो विदर्येऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेये रत्नैः सह ।
यद्वा । इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दं । भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह । विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यपिः
सविता प्ररक्त आदित्यश्च देव एतु । आगच्छतु । हे युवानो नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नो
ऽस्मानभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितृत्वेन । स्वेच्छयेत्यर्थः । अपिः संभावनायां ।
नयस्मान्मत्सथ । मादयथ । यथा विश्वं जगत् । एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणं । यद्वा । कृत्स्नं प्रपंचं मत्सथ तथा-
स्मानपि । यद्वा । जगच्छब्दो यज्ञमानरूपमनुष्यवाची । सर्वानपि यजमानान्यथा मत्सथ तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवं पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा
गमंतु देवाः । आ० ३. ७. इति ॥

आ नो॒ विश्व॑ आ॒स्क्रा ग॑मंतु दे॒वा मि॒त्रो अ॒र्य॒मा वरु॑णः स॒जोषाः॑ ।
भुव॑न्यथा नो वि॒श्वे वृ॒धासः॑ कर॑न्त॒सुषाहा॑ वि॒थुरं॑ न श॒वः ॥ २ ॥
आ । नः । वि॒श्वे । आ॒स्क्राः । ग॑मंतु । दे॒वाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । स॒ऽजोषाः॑ ।
भुव॑न् । यथा॑ । नः । वि॒श्वे । वृ॒धासः॑ । कर॑न् । सु॒ऽसहा॑ । वि॒थुरं॑ । न । श॒वः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्क्राः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वा आ गमंतु । आगच्छंतु ।
के ते । मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु । किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं
वृधासो वर्धयितारो यथा भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा मुष्टु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽसं विथुरं
हीनं यथा न करन् न कुर्युः तथागच्छंतु ॥

प्रेष्टं वो॒ अति॑थिं गृ॒णीषे॒ऽग्निं श॒स्तिभि॑स्तु॒र्वणिः॑ स॒जोषाः॑ ।
अ॒स॒द्यथा॑ नो वरु॑णः सु॒की॒र्तिरि॒षश्च॑ प॒र्षद॑रिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥
प्रेष्टं॑ । वः । अति॑थिं । गृ॒णीषे॒ । अ॒ग्निं । श॒स्ति॒ऽभिः । तु॒र्वणिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।
अ॒संत॑ । यथा॑ । नः । वरु॑णः । सु॒ऽकी॒र्तिः । इ॒षः । च । प॒र्षत् । अ॒रि॒ऽगूर्तः॑ । सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवाः वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाहुताहुविष्वहनाद्याभिर्देवानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ अत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्त्रिभिः शंसनेः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणि-
स्तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अपि विशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं
यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तमपि गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वक्ष्य
एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भिक्षे वक्ष्याम्य भूरः । ऋ० २. २८. १. । इत्यादिमन्त्र-
वर्णेषु वक्ष्यात्सुकीर्तिरेवेषणीया । अरिगूतोऽरिष्वदातुषु सदा शब्दितः अरीणां हननाद्योयुक्तो वा सूरिः
प्रेरयितायं वक्ष्य इष्यन्नाज्ञानि पर्येत । पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्ध्व धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्के विषुरूपे पर्यसि सस्मिन्बुधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्धाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्के । विषुऽरूपे । पर्यसि । सस्मिन् । उधन् ॥ ४ ॥

हे देवाः वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोपोपेत्य जिगीषा पापानां जिगीषयेषे । इच्छामि ॥
इष गताविषस्य वेषतेषां गत्यावर्षस्य निव्युत्समेकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ताहनि
रात्री च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अष्यभिगच्छामि । गतो दृष्टांतः । सुदुर्धा धेनुर्विव सुदोग्ध्री धेनुर्विषा
दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । जिं कुर्वन् । स्मिन् समान उधन्नूधस्युत्पत्ते विषुरूपे नानारूपे पर्यसि
बीरघृतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरपुरीडाशादिकं विमिमानो विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन्
षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान उधस्युत्पत्ते नानारूपे पर्यसि त्वदर्थं
हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा । स्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यबीरोत्पादके यज्ञं निर्मितभूते सति
विषुरूपे पर्यसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उत नोऽहिर्बुध्नोऽ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिंधुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहति ॥ ५ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनुऽजुवः । वृषणः । यं । वहति ॥ ५ ॥

उतापि च नोऽस्माकमहंरतरिष्वगान्यहंता वाहीनो वाहन्यमानो वेतन्नामको देवः स एव बुध्नः । बुध्नं
बंधकमंतरिचं । तदहंतीति बुध्नोऽंतरिचचार्येतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतेर्नङि रूपं ॥
किंच पिप्युषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मान्नसेनाप्याययंती मिन्धुर्नाम नदी वेतु । आगच्छतु । तत्र
दृष्टांतः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययंती गौर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं
यद्वोदकानां नप्तारं तृतीः । अत्र औषधिवनस्यतयः तेभ्योऽपिरिति नप्तृत्वं । तादृशमपि जुनाम ।
स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौवो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अथा
वहति स सुखं करोतु ॥ ४ ॥

उत न ई त्वष्टा गंतव्यं स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृचहेद्वर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गंतु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृचऽहा । इंद्रः । वर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवोऽपि नोऽस्मान्क्वामिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वा गंतु । आगत्य च । आत्सहायं प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशंसं यथा तथाभिपत्येऽभिगत्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतृभिर्हविर्गमः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामिस्तेषां पूरकस्तुविष्टमो बहूतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां गृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्ना गम्याः । आगच्छतु ॥

उत न ई मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ई । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिःऽतमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उतापि चेमेनं तरुणं नित्ययुवानमिदं मतयोऽस्मादुद्ययोऽश्वयोगा अश्वसमानप्राप्तयो रिहन्ति । आस्वादयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गावो दीग्ध्यो धेनुवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं जनयः फलस्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति । नसन्तिर्ब्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टांतः । जनयो नोत्पादयिष्यः पत्नीः पत्युः पतिमिव ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मदोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्चासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ई । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मादीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्मत् सहापि सदंतु । गच्छतु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्चासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्वो मरुतामिति यास्तः । अवनयो न यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रथका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषामन्तारो मित्रयुजो देवा न मित्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा । मित्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणा यद्यस्मात्प्र चिकिचे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे जानन्त्यनुष्ठेयं । न्विति पूरणः । ततस्ते ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्र युंजते । अथाथ प्रयोगानंतरं यद्यस्मादेष्टां सेना वृथ्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायंत उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टांतः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने शरं धकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृथ्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुत्वाहिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्त्रादिसमृद्धी सत्यां प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुदन्तीतिव महाभुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अश्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वऽतवसः । हि । संति ।

अश्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे अश्विजः अश्विनावेतन्नामको देवानुद्दिष्टावसेऽसद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं । स्मृतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्मृतिं कृणुध्वं । किंच ये स्वतवसः स्वायत्तवशाः संति तानपि प्र कृणुध्वं । के ते । अश्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्वात एतन्नामको देवः । प्रथमं नाहृतोऽपि न कृष्यतीति वक्तुमश्वेष इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुर्ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तवज्ज्ञानं सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छाभिमुख्येन ववृतीय । सोऽत्रैरभिवर्तयेयं ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजचा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजचाः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसूऽयुः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे यजचा यष्ट्या देवाः वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरक्षी अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयन्ती सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् । भवतु । या दीधितिर्यस्य वसूयुर्वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं शैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥ ५ ॥

पितुं न्विष्टिकादशर्चमष्टमं सृक्तमागस्थमन्नदेवताकं गायत्रं । आद्यानुष्टुब्गर्भोऽपिणक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भो । अनु० ५. ७. इत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तम्येकादशो चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । पितुं न्वन्नस्मृतिर्गायत्रं त्वाद्यानुष्टुब्गर्भो तृतीयांश्चि पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनिगोर्गर्भानक आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत् नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेद्दशनं नित्यं भुञ्जीत ह्यविकृतस्यन् ॥ नाम्न स्यादन्नजो व्याधिर्विषमभ्यमृतं भवेत् । विषं च पीक्षिततमूक्तं जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुञ्जीत नागुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । जुह्वयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नजं व्याधिसामुघात् । अश्वि० १. २७. इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषीं । यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं ।

विऽपर्वं । र्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्थो नु क्षिप्रं पितुं पाषाणमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्प्रकं । यद्वा । महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्तीजसा बलेन सामर्थ्येन चितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु चित्वादिस्थानेषु तापमानोऽपीन्द्रो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तच्चादयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥ २ ॥

हे स्वादो आस्वादनोऽपि पितो पालक मधो माधुर्योऽपि पितो हे पानसाधनात्तु वयं त्वा त्वां वधुमहे ।
मेवामहे ॥ अत्र सर्वाननुदात्ताणां पूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनाभिधातत्वं । अनुदात्ताणां तु विशेषवचनत्वात्ति-
धातत्वं ॥ असकृत्पितुश्च श्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं । हे पितो अस्माकमविता तर्पयिता भव ॥

उप नः पितॄवा चर शिवः शिवाभिरुतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा मुशेवो अद्वयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । उतिऽभिः ।

मयऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । मुऽशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः अतः शिवाभिमंगलयुक्ताभिरुतिभिरुत्तमैर्गोऽस्माना चर । आगच्छ ।
आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वैत्यरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिर्वत्सल्यकारी मुशेवोऽत
एव मुष्टु सुखकरोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवादोऽयं । मुशेवो
ऽद्वया मग्नः कर्मविशंवाद्दरहितः सखा यथा मयोभुरद्वैत्यश्च भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाता इव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः । दिवि । वाताऽइव ।

.श्रिताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धनस्थे ते स्वादस्वादो रसा रजांसि लोकांश्चोक्तस्थानार्थानन्वानुकुञ्च्येन विष्टिताः ।
विविधं स्थिताः । विविधस्थिता दृष्टान्तः । दिवि बुल्लोकेऽन्तरिक्षे श्रिता वाता वायवः ते यथा व्याप्तास्तद्वत् ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वादानो रसानां तुविग्र्यावा इवेरते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वादानः । रसानां । तुविग्र्यावाऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे पितो पालकात् त्वे ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवतीति शेषः । के ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम
पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा । ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयां-
समर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वादस्वादीनां येषां स्वादानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुविग्र्यावा इव ।
तुवीति बह्वनाम । प्रवृद्धग्रीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छति । संचरति । इवशब्द एवकारार्थः । पुराणो वा ।
भूलोकेऽन्तार एव दृढांगा भवतीति प्रसिद्धं । अगश्ने हि ग्रीवा अधो लंबन्ते । यद्वा । तव रसानामन्तारो
ऽसंख्यातग्रीवा इव भवति रसानां बाहुभ्यादिति भावः । एवं बह्वरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं । अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं । अकारि । चारु । केतुना ।

तव । अहिं । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पुण्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वि त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमु-
तमपि विहाय त्वयि चरति । हे पितो तव चाह समीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रधानसंशयेनावसा रक्षणेनाहिं

मेघं वृषं वावधीत । इतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्य मनः । का० उ० ६. ५. ४. । इति श्रुतिः । अथवा त्वत्किमुना जगद्भक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । जगद्भक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भियते ॥

यददो पितो अजंगन्विवस्व पर्वतानां ।

अचा चिन्नो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजंगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अच । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वा यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अन्वलोपः आदसः ॥ विषासनवतां विबुद्धपप्रकाशनवतां । विवो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबन्धदः प्रसिद्ध तद्दकमजगन् अगम्यत् गच्छत अन्न चिदक्षिप्त्वाणि नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपितान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपुष्पं भक्षाय भक्षाय गम्याः । गच्छ । संग्रहितो भव ॥

यदुपामोषधीनां परिशमारिशमहे । वातापि पीव इङ्गव ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिशं । आऽरिशमहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यद्येनापामोषधीनां संबन्ध परिशं परिशेषं परितः सुखकरमन्नमारिशमहे आस्वादयामः भक्षयामः तेनान्नोदकसारणं हे वातापि । वातेन शोणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरे । हे शरीर त्वं पीव इदाम्पायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यप्यपामोषधीनां परिशं निशमास्वादयामः तथापि हे वातापि वातवत्सर्वव्यापकं पितो त्वमन्यमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ने सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापि पीव इङ्गव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन सुखदानो सोमलक्षणमन्नं स्नाति । हे सोम ते तव यद्यमंशं गवांशिरो गोषिकारक्षी-
राद्याश्रयणद्रव्यं यवांशिरो यवाविकाराश्रयणद्रव्यं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापि शरीरं पीबो भव ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्ष उदारथिः । वातापि पीव इङ्गव ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्षः । उदारथिः । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मकं हे ओषध त्वं पीवः स्थान्मवान् वृक्षो व्याधिर्वर्जयिता भव । उदारथिर्बर्धगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादं । अस्मभ्यं । त्वा । सधऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूपं तं तादृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः स्तुतिवाग्भिर्वयं सुषूदिम । चारयामो रसान् । तच्च दृष्टान्तः । गावो न हव्या गाव इव इवींशुत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम । किमर्थं कीदृशं चेति चेत् उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यस्तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं उतशेषरूपं त्वा त्वामस्मभ्यमस्तदर्थमपि ॥ ७ ॥

समिद्धो अथैवेकादशर्चं नवमं सुक्तमागस्थं सर्वं गायत्रं । समिद्धाधितनुनपादादथ एकादशं प्रत्युचं देवता
यास्मिन् किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्यामेयाः । प्रयाजा ऋतुदेवताः ऋदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्म-
देवता इत्यादिना बह्वन्यथानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्शयिष्या एवेति सिद्धांतितं । नि० ८. २२ । समिद्ध
आप्रिय इत्यनुक्रांतं ॥ पशावगस्थानमेकादशप्रयाजरूपमिदमाप्नीसूक्तं ॥

समिद्धो अथ राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

संऽइक्षः । अथ । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्व्यवहर्तुं भिक्षुं त्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्यमानः समिद्धैर्वा देवैः सहितः
समिद्धः सप्तव्यास्मिन्यागदिने राजसि । ईशिषे । हे सहस्रजित सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जितः
ततो दूतो देवानां दूतस्यैवादिवात्ताहर आह्वाता वा । अपिदेवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । कविः
क्रांतदर्शो ईदृशस्त्वं हव्यास्मदीयानि हवीषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समुज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतं । यते । मध्वा । यज्ञः । सं । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपाद्यज्ञशरीरस्य नयातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यंत इत्युक्तत्वादपां नपातयिता तासां नप्ता
वा । अथ आपधयः आपधीभ्योऽपिरिति नपृत्वं । यज्ञः पुज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽपिर्चतं
यज्ञ यतं । गच्छतं । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं
कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरितत्संख्याकानोपोऽज्ञानि दधयजमानेभ्यो धारयन् ॥

आनुज्ञानो न ईदृशो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽनुज्ञानः । नः । ईदृशः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आनुज्ञानोऽस्माभिराह्वयमानः सन्नीड्योऽस्माभिः सुख इत्यनामकत्वं नोऽस्मादर्थं यज्ञियाण यज्ञ
भाजो देवाना वक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं सहस्रसा असि । अपरिपूतधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यचादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यच । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेण रथितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा ।
अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । बर्हिरोजसा मंत्रलक्षणवलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् ।
यत्र यस्मिन्बर्हिष्यादित्या अदितेः पुत्राः यूयं विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

विराट् सम्राड्भिः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् ॥ विशेषेण राजत इति व्यत्ययेनैकवचनं ॥ सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ विभ्वीर्विभ्व्यो विविधं भविष्यः प्रभ्वीः प्रभ्यः प्रकर्षेण भविष्यो बह्वीर्बह्व्यो भूयसीलोकप्र-
सिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यश्च या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राक्षुपकारार्थमक्षरन् । क्षरन्ति ।
यद्वा । बह्वीर्भूयसीरित्वेति संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ८ ॥

सुरुक्ने हि सुपेशसाधिं श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने इति सुऽरुक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसी ।
आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे इन्द्रावहोरात्रदेवते अध्यधिकं श्रिया सीदयेण
विराजतः । विशेषेण दीयते ॥ हियोगादनिघातः ॥ तादृशावुषसी । एतद्वाचेरप्युपलक्षणं । उपःशब्दो दिवस-
स्योपलक्षणः । रात्रिरुषाशोभे इहास्मिन्निघात आ सीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा देव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । देव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रथमां प्रकृतमं । हिः प्रसिद्धा । सुवाचसा प्रियवचनां देव्या देवाह्नीं होतारा
देवानामाह्वातारी होमनिष्पादका वा कवी मेधाविनाविता नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । यजतां ।
यच्छतां वा ॥

भारतीके सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबंधिनी भारती । तादृशि युनीकदेवते हे इके भुदंवि हे सरस्वति ।
सरो वागुदकं वा । तद्व्यंतरिचंदवते तादृशि देवि । एताः चित्वादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभावविशे-
षरूपा इत्याहुः । यास्तिस्रः सर्वा वो युष्मानुपब्रुवं उपेत्य स्तामि ता यूयं नोऽस्माच्छ्रिये संपदे चोदयत ।
प्रयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानुजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनुजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनं वाभिमानो देवो रूपाणि योनीं सृष्टानि रेतोसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः
श्रुत्यंतरप्रसिद्धिद्योतनाथः । यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति । तै० सं० १. ५. ९. १. इति
श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्रदीयान् गवादिकान् समानुजे । सम्यगर्नात् । व्यक्तीकरोति ॥ संपू-
र्वादनक्तिर्निटि तस्मान्नृडिति नुट् ॥ अथ प्रत्ययः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमा यज । सर्वतः
पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पत पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिऽस्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानि देव त्मन्यात्मनिव देवेभ्योऽन्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुप सृज । उत्पादय ।
यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वत्वेन कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवींषि सिष्वदत् । स्वदयतु ।
स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अथमग्निदेवानां पुरोगा अमरयुधं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यद्धं प्रत्यगिरेव पुरोगामी । अत एवाग्रणीत्वादेवाभिगच्छते निष्पन्नः । अग्निः कक्षादग्रणीर्भवतीति निरुक्तं । ७. १४. । तादृशोऽयं गाय-
त्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण सम्यज्यते । सम्यज्यत्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते ।
अत्यर्थं दीर्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव खूयत इति केषांचिन्नतं ।
अग्निरेव नामातिरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

अग्निं नयेति दशमं सूक्तमष्टमं भागस्त्वं वैष्टुमभापेयं । अग्ने नयाष्टावाधेयमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छंदसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्रापि नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुक्तमादुक्तमास्ति उद्धरेत्
। आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र ग्रीनकः । उत्पथप्रतिपन्नो यो अष्टो वापि पथः क्लृप्तः । पंथानं प्रति
पथेत कृत्वा वा कर्म गार्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रवृत्तं जुहुयाहुतं । जपेक्ष प्रयतो नित्यमुपतिष्ठत वानलं
। अस्मिन् १. २७. । इति ॥ आद्यास्ततः श्रवणाकर्मणि विनियुक्ताः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने
नय सुपथा राये अस्मानिति चतस्रभिः प्रवृत्तं कृत्वा । आ० गृ० २. १. ४. । इति ॥ आपेये पशौ वपापुरोडाश
योरग्रे द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः
। आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावापेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र
सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना दैर्मानामपि पंधामगम्य । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानु
वाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणं । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्नेऽगनादिगुणविशिष्ट देव शोतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अग्नेनैतदनुष्ठितमिदं
प्रायणीयमिति यदंतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये
गंतव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रापणीयं रस्मिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कृष्टिलकार्येणः
पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्पृथक् । ते तव वयं भूयिष्ठमिति प्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं
सुतिं विधेम । परिचरम । कुर्मः ॥

ज्ञायुष्मामेध्यामये त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतौ याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायु
भिरजस्रैरेमे त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्थयन्यामपि
संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिः । अति । दुःगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः सुखो वा त्वमस्मान्यागानुष्ठातृनति पारय । कर्म समापय्यातिपारय । अति-
क्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभिपुजितः । शुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पुजितैर्यज्ञादिसाधनेः ।
कानि । दुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनातिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी
पृथुतरा पृथ पुर्यापि भवतितीति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जातिकवचनं । पुराण्यपि

भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्माकमुर्वी पृथ्वयि बह्वतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्त्याय तनयाय पुत्राय । तोक-
शब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यद्वा । रोगाणां शमनं
भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव छां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽचाः । अभि । अमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । छां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मदस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापालिताः कृष्टीः प्रजा अभ्य-
मंत अभिममंतऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा । ता अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा
अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न
केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव द्यो-
तमानाग्ने विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह चा पृथिवीं देवयजनलक्षणामागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमपे त्वं पारयेत्युक्तं ॥ तथाप्येयपश्यदेषैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च
सृजितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. ७. । इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्लान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजसैः । उत । प्रिये । सदेन । आ । शुशुक्लान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानजसैरनवरतिरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि । पालय । उतापि च प्रियं सदेन
तव प्रियभुते यागगृह आ सर्वतः शुशुक्लान् दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं
गरितारं स्त्रोतारं मां नूनमयं भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो बलवत्तमे अपरमपरस्त्रि-
ष्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्त्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भीमार्थककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्र इत्यनयाशयमभिजुहोति । तथा च सृजितं मा
नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति । आ० शु० २. १. ६. । इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायि ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघायं । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अन्नच्छवे दुच्छुनायै । शुनं सुखं । दुष्टसु-
खकारिणे । दुःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे माव सृजः । मा त्याजीः । तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा
नोऽस्मानदत्ते दंतवते दशते स्वादते सर्पादये माव सृजः । तथा नोऽस्मानदत्तेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घातने
माव सृजः । तथा रीषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन् मा परा दाः । पराभूतं मा
देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसदृणानो अग्ने तन्वेऽ वरूथं ।

विश्वाद्रिरिष्टोरुत वा निनित्सोरभिहतामसि हि देव विष्पद् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।

विश्वात् । रिरिष्टोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पद् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यत्तार्थमुत्पत्ताये वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गृणानः सुवस्त्वावांस्त्वया देवतया तदाज्ञो वि घ यंसत् । विमुंचति त्वत्वात्मानं । कस्मात्सकाशात् । रिरिष्टोर्हिसिनुमिच्छोरोरादेः सकाशात् । उत वायवा निनित्सोर्निदनुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामाभिमुख्येण कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पद्भिर्द्विषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र, यष्टव्याये त्वं तान्यष्टनयपृष्ठोभयान्मनुषो मनुष्यान्विष्य विद्वान्ज्ञानं प्रपित्वे संनिहित एव कालं वेषि । कामयसे यष्टन । तथा कुर्वन्नक्र आक्रमिता त्वं मनवे । पृष्ठर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्याभि पित्वेऽभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिष्यणीयो भव । इदं कुर्विदं कुर्विति विधयो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमानैर्द्विगिभिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सृनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सृनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

[अयमस्मिन्नयो निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अपिर्विशेष्यते । मानस्य सृनुः । मीयत इति मानो मंचः । तस्य सृनुरपिः मंचेणोत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सृनी सहसाने शृणुणामभिभवितर्थप्राववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनेः सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥ १११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्थं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं । अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुकांतं ॥ श्रीतविनि-
योगो शैबिकः ॥ अत्र शानकः । स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽष्टोक्तं च नियच्छति । ऋग्वि० १. २७. इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नर्थ्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणं । वृषभं । मंद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नर्थ्यं । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः नव्यं नवतरं सुखं वा तमनर्वाणमगंतारं । स्तोत्रधीनमित्यर्थः । वृषभमपां फलानां वर्धितारं मंद्राजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवमंकेरर्चनसाधनमं चैवर्धय । प्रवृहं कुर्व । सुखः शोभनदीर्घनिर्गमानस्य सुखमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतिः ॥ कर्मणि वध्यः ॥ रोचमानं सुखमानं गाथान्वः । गाथेति वाङ्माम । सुतिवचसो नेतारो देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होवादयः । यद्वा । नवमानस्य सुवानस्य यजमानस्य संबंधिनस्तु । आशुष्वन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अचानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बार्हस्पतिं पशौ तमृत्वित्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पति इति यदर्थो अर्हत्तमृत्वित्या उप वाचः सचति । आ० ३. ७. इति ॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न वो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स त्वंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिष्व ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवऽयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिष्व ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षतुसंबन्धिनो वाचो माध्यमिका उप सैवीः । समृते ऋतेः । यः सर्गो नोदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । देवयतां देवानिष्कृतां यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा । देवं तमिष्कृतां मनुष्याणामसर्जि स्रष्टवान्वृष्टदकं । यद्वा । ऋत्वियाः प्राप्नोतुः । वाचो होवादिर्प्रतिता वाच उप सचन्ति तं यः सर्गो नोदकस्रष्टारिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि अंजकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विमृष्याप्तो मातरिष्व बृष्टिर्निर्मातर्यंतरिष्व चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयन्नृत उदके निमित्तभूतं सति समभवत् । संभृतः । अथवा । अंजो यज्ञियानां अंजको मातरिष्व फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्षते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवीषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपस्सुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं भ्वात्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रवाहन्योऽ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽसुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रवा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्सुतिं यजमानोपेत्य क्रियमाणां सुतिं नमसो हविर्लक्षणस्याप्तस्त्वोवातिमुद्गारं च श्लोकमन्यो यो मंत्रविशेषः । तं च प्र यंसत् । पक्षिणः यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मी । तत्र दृष्टांतः । सवितेव सूर्य इव स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसाविता सूर्य इव । स यथा बाङ्गभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्वाङ्ग बाङ्गभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतिः क्रवा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽङ्गि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः । सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिश्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मंत्राभिमानिनो बृहस्पतिः सामर्थ्यात्तदेहाद्यसुराजित्वातितीजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यस्यैवाभृद्विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्यां । अत्यः । न । यंसत् । यस्तुऽभूत् । विऽचेताः ।
मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः सुखात्मिका कीर्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने बुलोके पृथिव्यां चेत्ये । गच्छति ।
व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरत्यो नातनशील आदित्य इव यक्षभूत् पुजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं
चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हंतुमन्विष्यतां हेतयो नायु-
धानीवास्तु बृहस्पतिरिमा हेतयो हिंसाशायुधानि यन्ति । गच्छति च ॥ चषाद्योने प्रथमेति न निघातः ॥
अहिमायानागत्य संज्योऽतरिजचारिण्यो वा माया येषां वृक्षादीनां तानसुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोः
। पा० २. ३. ५. इति द्वितीया ॥ तान्नायुधान्यभि लक्षयन्ति च ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोऽसिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पञ्चाः ।

न दृष्ट्वेऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारं ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उऽसिकं । मन्यमानाः । पापाः । भद्रं । उपऽजीवन्ति । पञ्चाः ।

न । दुऽध्ये । अनु । ददासि । वामं । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये प्राणीः पापबुद्धयोऽल्पाः पञ्चा हविलक्षणावन्तः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कन्याणां
त्वा त्वामुसिकं । उऽसिकं योनाम । कुत्सितामन्यवीरोत्स्राविणीं गो जीर्णमनङ्गां वा मन्यमाना उपजीवन्ति
उपेत्य प्राणांति । अन्यं याचन्त इत्यर्थः । दृष्ट्वे दुर्धये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिस्तन्मयो वामं वननीयं धनं नानु
ददासि । अनुकुलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सं तु चयस
इत् । गृच्छस्विवान्यहीतुं ॥ चय गतावित्यस्य दं रूपं ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारं हिंसकं ॥ पीयते हिंसाकर्मण
इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्येव । बृहस्पति यज्ञातयसि देवपीयुमिति निरुक्तं । ४. २५. ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सुयवंसो न पंथा दुर्नियंतुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्गुवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुः । सुऽयवंसः । न । पंथाः । दुऽनियंतुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।

अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽऊर्गुवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुपु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनात्तस्य पंथा न मार्ग इव सुपु यज्ञमार्गगामिनो
सुयवसः पंथा इव । सुवकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियंतुर्दुःखेन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो
द्वेषादरहितो मित्रो न मुह्यन्चीव । म यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्वभ्यं कृवित्यर्थः । सखिवद्-
मार्गात्तवत्ये मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंचानर्वाणोऽपापा ये नरा नो
ऽस्मानभ्यामिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोर्गुवन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्थुः ।
तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्माद्विरोधिना नोऽस्मानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता
आज्ञादिता रक्षिता अप्यपोर्गुवन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं सुभ इत्येषा बार्हस्पत्ये पर्णा पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च । सं यं सुभोऽवनयो न यन्ति वा पित्रे
। आ० ३. ७. इति ॥

सं यं सुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न सर्वा अवनयो भुमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा सं यंति संगच्छंति तद्वत् तथा समुद्रं रोधचक्राः । नदीनाश्चित्त । रोधनशीलानि चक्राणि यामु तीस्तादृशः कूलं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवंति गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्नति । करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भानु गोमद्विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्यामे । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महस्तुविजातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवो बृहस्पतिर्वृषभं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयते इत्यर्थः । स स्तुतो देवो गोऽस्माकं वीरवत्पुत्रावपुते गोमद्विद्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥ १३ ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । अष्टपरिगस्त्यः । अमृणमुर्यास्तयो देवताः । त्रिष्टुप छंदः । मृषे विषमित्याद्यास्तिस्रो महापंत्यः । अष्टकां सप्तकः षड्को दशको नवकश्च । अनु० १०. ३ । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवानामित्येषा चयोदशी महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतय महावृहती । अनु० ९. ९ । इति ह्युक्तं । अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि बृहन् पुराणोद्यानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्टुभममृणसौर्यं विषशंकावानगस्त्यः प्राब्रवीदृशम्यावाय तिस्रो महापंत्यो महावृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषशंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ यांतस्य विषेपविनिधोगो भौगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो नेति सूक्तं तु निगार्तः प्रयतो जपेत् । विषमं क्रमं आस्य सर्पादृष्टविषादपि ॥ यत्कीटलूतामु विषं दंष्ट्रिवृषः कतश्च यत् । मूलं च कृचिमं चैव जपन्सर्वमपीहति । अश्वि० १. २८. इति ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः । द्वाविति शुषी इति न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः । द्वौ । इति । शुषी इति । इति ।

नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तर्कतर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययिन कंकत इति सरणं भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः । सतीनमित्युदकनाम मतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् । उदकचार्यल्पविषवान् कश्चिद्बुद्धिभादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । शुषी इति श्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनाधीतकारश्चयं । तथादृष्टा अदृष्टमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये संति ते नूनं मां न्यालिप्सत । विषेण निपंति । सर्वाण्यंगानि विषमावृणोति । केनैवं कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

अदृष्टान्हंत्यायत्यथो हंति परायती । अथो अवघ्नती हंत्यथो पिनष्टि पिंघती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हंति । आऽयती । अथो इति । हंति । पराऽयती । अथो इति । अवघ्नती ।

हंति । अथो इति । पिनष्टि । पिंघती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्नोषधिः स्तुयते । आचयती विषदृष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनीषधिरदृष्टानदृष्ट
मानान्विषधरान् हति । हिनास । अथो अपि च परायती परागच्छन्ती संमार्जनसमयेऽवाकप्रवृत्ता हति ।
नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानोषधिः स्वगंधेन हति
वज्रविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दशकान्धारयत्येव । अथो अपि च पिंषती पेषणकर्त्री दृष्टपिष्यमाणा
वोषधिः पिनाष्टि । चूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्क्षिप्त्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेगुदंष्ट्रसदृशा अंतस्क्रद्धासृणाविशेषाः । कुशरासः कुस्मितशरा
अंतस्क्रद्धाः शरसदृशासृणाविशेषाः । दर्भासो, दर्भाः कुशाः । सैर्यास्तटाकादिप्रांतोज्ज्वालासृणाविशेषा अश्ववाला
इति प्रसिद्धाः । मौजा मुंजाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । नि लिप्सति अ ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन । निषीदन्ति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां
प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि ॥ उपसर्गयुतयोर्ग्यक्रियाङ्गहारः ॥ नीचान्यभवन । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा
अदृक्षमानरूपाः संतो न्यलिप्सत । मिलिपन्ति विशिषेण ॥

एत उ न्ये प्रत्यदृश्नप्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । ऊं इति । न्ये । प्रति । अदृश्न । प्रऽदोषं । तस्कराऽइव । अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः ।

प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

न्ये त एते सर्पाः प्रत्यदृश्न । प्रतिदृश्यन्ति रात्रौ आसादिलिगेन । यद्वा । ते रात्रौ हंतारो दिव्ये प्रति
दृश्यन्ति । तच्च दृष्टातः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसामिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकास्त्रीरा
दृश्यन्ति यथा तद्वत् । कोदृशास्ते । अदृष्टा अपरिदृक्षमाना विश्वदृष्टा विश्वं दृष्टं धैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ति । अतो
हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥ ११४ ॥

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेऽकथ्यता सु कं ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इकथ्यत । सु । कं ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पाः वो युष्माकं योः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवमहानुभावा महोरगाः अदृष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थानि । मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं सुखं यथा तथेक्यत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो बुलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोकस्थानस्थाः सर्पाः स्वमनस्थानं प्राप्नुतास्त्रिधा मां कुरुतेत्यर्थः ॥

ये अस्यां ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ १ ॥

ये । अस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चनेह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ १ ॥

येऽस्या असाह्यं अंगगा असे भवा अमासां खादंतो वा । तथा येऽस्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकादयः । ये च प्रकंकताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिणो वा महोरगा अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्संपेजातमस्ति । इहास्मिन् समीपे वो युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरा जस्यत । मुचतास्मान् ॥ जसु मां जसु मां जसु मां ॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टेहा । अदृष्टान्तर्वाञ्जंभयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वदृष्टः । अदृष्टेहा । अदृष्टान् । सर्वाश्च । यातुधान्यः ।

सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्या दिश्यतेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वं द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । अदृष्टेहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हता । यत्ता । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमधकारः । तस्य हता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा भ्रमार्थे । किं कुर्वन्तुतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्विष राजसादीञ्जंभयन् । इसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रघटनाः । तासां धात्रीरुत्यादयि चोर्महोरगी राजसीर्वा जंभयन् पुरस्तादुदति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यतेति संबधः ॥

उदपप्रदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टेहा ॥ ९ ॥

उत् । अप्रप्रत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन । आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः ।

अदृष्टेहा ॥ ९ ॥

असौ पुरस्तादृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपप्रत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्लुङि पुमागमे रूपं ॥ किं कुर्वन् । विश्वानि वह्नि विषाणि पुरु प्रभुतं जूर्वेन हिसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्वतज्ञः प्राणिभ्यस्तेषां पामुपकारायादित्यो विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टि येन तादृशः अदृष्टहादृष्टानां विषविशेषाणां हंता । एवमहानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशंका न कार्या ॥

सूर्यं विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मरति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मध त्वा मधत्ता

चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । सृजामि । दृतिं । सुराऽवतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुहृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविद्याया-
मुक्तं तदिदमबोध्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये मर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य
वर्तमानं सूर्यं आ सृजामि । आसक्तं करोमि । तच्च दृष्टांतः । सुरावतो गृहे सुराणिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयं
सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित् स । चित्
पुत्रायां । उः प्रसिद्धा । पुत्र्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम् । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य
योजितत्वाद्द्वयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणं कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽस्थाः । तेषु स्थित आदित्य
आरि दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । विष त्वा त्वां मध्वभृतं चकार । विषस्य विष-
भावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारेति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विष-
योजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुंतिका सका जघास ते विषं ।

सो चिन्तु न मरंति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुंतिका । सका । जघास । ते । विषं ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वण्येतावती वरुणा नालित्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां
कपिजलीमाह्नः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सो विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ
इति निपातसमदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन
विद्यायां यद्विहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

त्रिः सप्त विष्पुलिंगका विषस्य पुष्यमक्षन् ।

ताश्चिन्तु न मरंति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिंगकाः । विषस्य । पुष्यं । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरंति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

त्रिः सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिंगका विविधाः विष्पुलिंगकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्ल-
रूपभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा । त्रिः सप्तैकविंशतिभेदा विष्पुलिंगकाः सूक्ष्मचटुका विषप्रतिपक्षभूताः ।
विषस्यासदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । ताश्च न मरंति न वयमपि । शिष्टमपिशिष्टं ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॑ रोपु॒षीणां॑ ।

सर्वा॑सामय॒भं नामा॑रे अस्य॒ योजनं॑ हरि॒ष्टा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥ १३ ॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॑ । रोपु॒षीणां॑ ।

सर्वा॑सां । अ॒य॒भं । नाम॑ । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒जनं॑ । हरि॒ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । मधु॒ला ।

च॒कार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्त्रापाकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयिषीणां छेत्तीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामायमं । गृह्णामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेच्छादसे मुडि क्कादसश्चेत्कुं । इयहोमः । अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

त्रिः स॒प्त म॒यूर्यः॑ स॒प्त स्वसारो॑ अ॒युवः॑ ।

तास्ते॑ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॑ उ॒त्कं कुं॑भिनी॒रिव॑ ॥ १४ ॥

त्रिः । स॒प्त । म॒यूर्यः॑ । स॒प्त । स्वसारः॑ । अ॒युवः॑ ।

ताः । ते । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिर॑ । उ॒त्कं । कुं॑भिनीःऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिमर्पद्वेषिण्य इति प्रासद्या नागद्वेषगृहप चादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्तैकसंख्याकाः सर्पणस्वभावौ स्वसारः स्वयमेव विरणा अयुवः । नदीनामेतत् । सुर गंगायाः प्रासद्याः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिर । विशेषेण हरंतु । तच्च दृष्टान्तः । 'उत्कं कुंभिनीः कुंभिन्वः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यद्वा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभृतं हरंतु ॥' ।

इ॒य॒त्त॒कः॑ कु॒पुंभ॒कस्त॒कं भि॒न॒द्यश्म॑ना । ततो॑ वि॒षं प्र॑ वा॒वृते॑ परा॒चीर॑नु॒ संव॑तः ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्त॒कः॑ । कु॒पुंभ॒कः॑ । त॒तो॑ भि॒न॒द्यश्म॑ । ततो॑ वि॒षं । प्र॑ । वा॒वृते॑ । परा॒चीः॑ ।

अ॒नु॒ । सं॒ऽव॑तः १५ ॥

इयत्तकः कुत्सितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुपुंभकः कुं पृथ्वीं सुभति विनिज्यतीति सर्पाणां कुत्सित मुंभयिता नियहोता कुपुंभको नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तर्कं कुत्सितं न नकुलमश्मना भिनज्य । विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पापाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः । तदिदमचोक्तं । तत एवं प्रयोगे साते विषं प्र वावृते । विषावृताद्देहाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचन-कोरतिदूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्ष्मीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गधोः कुपुंभकस्तदित्या विनियुक्ता । दक्षिसत्त्वजुहोतीत्युपक्रम्य कुपुंभकस्तदब्रवीत् । आ० गृ० ३. ५. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

कु॒पुंभ॒कस्त॒द॒ब्रवी॑ति॒रेः प्र॑व॒र्त॒मान॒कः॑ । वृ॒श्चि॒कस्यार॒सं वि॒षम॑र॒सं वृ॒श्चि॒कते॑ वि॒षं ॥ १६ ॥

कु॒पुंभ॒कः॑ । तत् । अ॒ब्र॒वीत् । गि॒रेः॑ । प्र॒ऽव॒र्त॒मान॒कः॑ । वृ॒श्चि॒कस्य॑ । अ॒र॒सं । वि॒षं ।

अ॒र॒सं । व॒श्चि॒क । ते । वि॒षं ॥ १६ ॥

एव महानुभावनामस्थमहर्षिणोऽप्यमाने सति गिरः सकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिमच्छन्
 कुपुंभको नकुलमदब्रवीत् । तहाव्यमाचख्यौ । किं तदिदं उच्यते । वृश्चिकस्थितविषमरसमसार । बाधकं न
 भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि मर्षदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव अतो न बाध इति हि वदति । एवमभि
 वचनेन मोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ त वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरस । अतस्तमृषि
 किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिहंर-
 ण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे मण्डले चतुर्विंशोऽनुवाकः
 प्रथमं मण्डलं च ॥

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

अथ०	Atharva-veda Samhitā.	ते० प्रा०	Taittirīya Prātisākhya.
अनु०	Sarvānukramanī Paribhāṣā.	ते० ब्रा०	Taittirīya Brāhmaṇa.
अनु० अ०	Survānukramanī on Rig-veda, Max Müller, Sūcta.	ते० सं०	Taittirīya Samhitā.
अम०	Amarakosha.	धा०	Dhātupāṭha, ed. Westergaard.
आ०	Āsvalāyana's Śrauta-sūtra.	नि०	Yāska's Nirukta, ed. Roth.
आ० गृ०	Āsvalāyana's Grīhya-sūtra.	वृ० ता०	Nṛsiṃha Tāpanīya Upanishad.
आ० प०	Āpastamba's Paribhāṣāsūtrāṇi, M. M. in Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, vol. ix. pp. 1111 seqq.	नि०	Naighantuka, ed. Roth.
आप०	Āpastambīya Śrauta-sūtra.	परा०	Parāśara Dharmasāstra.
आप० गृ०	Āpastambīya Grīhya-sūtra.	परि०	Nāgajībhata's Paribhāṣendusekhara, ed. Kielhorn. Bombay, 1868.
आर्य०	The Aryabhaṭīya, edited by Dr. H. Kern. Leiden, 1874.	पा०	Pāṇini.
उ०	Uvādi-sūtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.	पि०	Paṇḍita's Khandaḥ-sūtra, ed. Weber, Indische Studien, vol. vi.
ऋ० and ऋ०	Rig-veda.	पु० मी०	Gaimini's Mīmāṃsā-darsana.
ऋ०	Rigvidhāna, ed. R. Meyer. Berlin, 1878.	फि०	Sāntanava's Phīl-sūtra, ed. Kielhorn. Leipzig, 1866.
ऐ० आ०	Aitareya Āraṇyaka.	बृ०	Bṛihad-śvātā (Adhyāya and Sloka), MS.
ऐ० ब्रा०	Aitareya Brāhmaṇa.	बृ० उ०	Bṛihad Āraṇyaka Upanishad.
का० उ०	Kaṭha Upanishad.	म०	Mahābhāṣya, ed. Kielhorn.
का०	Kāśikā.	मनु०	Manu Smṛiti.
की० उ०	Kaushītaki-Brāhmaṇa Upanishad.	मु० उ०	Mundaka Upanishad.
का० उ०	Khândogya Upanishad.	मि०	Maitri Upanishad.
जि० न्या०	Gaiminīya Nyaya-mâlâ-vistara, ed. Goldstucker. London, 1878.	वा० सं०	Vāgasaneyi Samhitā.
ता०	Tāndya Mahā-Brāhmaṇa.	वेदा०	Bādarāyana's Vedānta-sūtras.
ते० आ०	Taittirīya Āraṇyaka.	शत० (ब्रा०)	Satapatha Brāhmaṇa.
		शि०	Pāṇinīya Śikṣhâ for Rig-veda (Śloka), Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.
		श्वि० उ०	Svetâsvatara Upanishad.

Vārttikas have been referred to by पा० with four figures, giving the Sūtra in Pāṇini and the number of the Vārttika in Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. म० has been used instead of पा० when Śāyana does not quote the Vārttika itself, but Patanjali's note on it. When a Vārttika does not occur in the Mahābhāṣya, but in the Kāśikā only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Śāyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhāṣendusekhara, this does not mean that Śāyana knew this book, but that the passage referred to will help to explain Śāyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahābhāṣya or in the Kāśikā. In these cases the Sūtra of Pāṇini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhānta Kaumudī or in the Gaṇapāṭha, etc.